

VINCE SÜLYÖK

**UNGARNS HISTORIE
OG KULTUR**

Mikes International

The Hague, Holland

National Széchényi Library

Budapest, Hungary

2006

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A könyv a következő Internet-címről tölthető le: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, kérjük küldjön egy emailt a következő címre:

mikes_int@federatio.org

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományaiból tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The book can be downloaded from the following Internet-address: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

If you wish to subscribe to the email mailing list, please send an email to the following address:

mikes_int@federatio.org

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

ISSN 1570-0070

ISBN-10: 90-8501-067-5

NUR 410

ISBN-13: 978-90-8501-067-8

© Mikes International 2001-2006, Vince Sulyok 1958-2006, All Rights Reserved

PUBLISHER'S PREFACE

Today we continue publishing electronically the œuvre of Vince Sulyok — the Hungarian born poet, literary translator and librarian living in Norway. Present volume entitled '*UNGARNS HISTORIE OG KULTUR*' (HUNGARY'S HISTORY AND CULTURE) was initially published in traditional book form in Oslo in 1994. This encyclopaedic work written in Norwegian has already proved to be an invaluable source to the whole Scandinavian world interested in Hungarian history and culture.

We created the electronic version of this volume in cooperation with the National S  ch  nyi Library's Hungarian Electronic Library (Budapest, Hungary). Kristóf Bozzay and Ferenc Tóth, fellows of the National S  ch  nyi Library, contributed to the technical preparation of the electronic version of this book. We wish to express our deepest gratitude to them. This work was sponsored by the Council of Hungarian Internet Providers (<http://www.iszt.hu/>).

Other titles published within the HUNGARIAN LITERATURE IN THE WEST series:

- **BORB  NDI, Gyula** (Ed.): ANTHOLOGY OF HUNGARIAN ESSAY IN THE WEST, 1986 (in Hungarian)
- **BORB  NDI, Gyula** (Ed.): ANTHOLOGY OF HUNGARIAN TREATISE IN THE WEST, 1987 (in Hungarian)
- **BORB  NDI, Gyula**: PORTRAY OF THE HUNGARIAN DIASPORA 1945-1985
- **BORB  NDI, Gyula & MOLNÁR, József** (Ed.): ESSAYS ON THE HUNGARIAN REVOLUTION (in Hungarian)
- **CSO  RI, Sándor & K  NY  DI, Sándor**: THIS IS ALSO EUROPE'S VOICE (Translated from Hungarian into Norwegian by ABRAHAMSEN, Odd & SULYOK, Vince)
- **CSO  RI, Sándor**: PEOPLE, BRANCHES (Translated from Hungarian into Norwegian by ABRAHAMSEN, Odd & SULYOK, Vince)
- **CS. SZABÓ, László**: THREE PAINTERS (in Hungarian)
- **CS. SZABÓ, László**: HUNS IN THE WEST (in Hungarian)
- **CZIGÁNY, Lóránt**: "MY PASSPORT IS ENGLISH, BUT MY PRIDE IS HUNGARIAN" (in Hungarian)
- **EXPANSION OF CULTURES** (in Hungarian)
- **FERDINANDY, György** (Ed.): ANTHOLOGY OF HUNGARIAN PROZE IN THE WEST, 1982 (in Hungarian)
- **HOW DO WE SEE EACH OTHER — DO WE SEE EACH OTHER IN (CENTRAL-)EUROPE?** (in Hungarian and in English)
- **HUNGARIAN YOUTH WORLD-WIDE** (in Hungarian)
- **IGNOTUS, P  l**: MY PRISON DIARY (in Hungarian)
- **ILLYÉS, Gyula**: SELECTED POEMS (Translated from Hungarian into Norwegian by ØDEGÅRD, Knut & SULYOK, Vince)
- **IN QUEST OF IDEAS** (in Hungarian)
- **JUHÁSZ, Vilmos**: BARTÓK'S YEARS IN AMERICA (in English)
- **KEMENES G  FIN, László** (Ed.): ANTHOLOGY OF HUNGARIAN POETS IN THE WEST, 1980 (in Hungarian)
- **NEW ATLANTIS** (in Hungarian)
- **PASTERNAK, Boris Leonidovich**: CHRISTMAS STAR — Late poems (1945-1960) (Translated into Hungarian by G  M  RI, György & SULYOK, Vince) (in Hungarian)
- **SEGESVARY, Victor**: EARLY POEMS AND WRITINGS (in Hungarian)
- **SULYOK, Vince**: AN AUTUMN'S ETERNAL MEMORY (in Hungarian)
- **SULYOK, Vince**: LIGHT SWIRL LIFE — Subjective selection from 44 years' poems (in Hungarian)
- **SULYOK, Vince**: A WORLD KNOCKED OVER ON ME (in Hungarian)
- **SULYOK, Vince**: UNDER AIMLESS SKY (in Hungarian)

- **SULYOK, Vince:** YOU LIVE IN YOUR PAST (in Hungarian)
- **THREE ESSAYS ON AVANTGARDE** (in Hungarian)
- **TOLLAS, Tibor** (Ed.): GLORIA VICTIS 1956 ~ THE RESPONSE OF POETS THROUGHOUT THE WORLD TO THE HUNGARIAN FIGHT FOR FREEDOM OF 1956 (in Bulgarian, Chinese, Czech, Danish, Dutch, English, Estonian, Finnish, French, German, Greek, Hungarian, Italian, Latvian, Norwegian, Polish, Portuguese, Romanian, Russian, Serbian, Slovak, Spanish, Swedish, Thai, Turkish, Ukrainian, Vietnamese)
- **VOLD, Jan Erik:** ICICLE PERIOD (Translated from Norwegian into Hungarian by: SULYOK, Vince)
- **WESTERN HUNGARIAN SPIRITUALITY** (in Hungarian)

The Hague (Holland), July 22, 2006

MIKES INTERNATIONAL

VINCE SULYOK

Norsk-ungareren Vince Sulyok, f.1932, er forfatter, lyriker og oversetter. Han ble cand.philol. ved Universitetet i Oslo 1963 og har fra 1964 vært universitetsbibliotekar, senere førstebibliotekar på samme sted, med Øst-Europa og Hungarica som sitt speciale. Han har utgitt en rekke bøker både på norsk og på ungarsk.

Vince Sulyok

UNGARNS HISTORIE OG KULTUR

Oslo, 1994

(ISBN 82-560-0910-1)

Omslagbildet er hentet fra *Képes Krónika* (Billedkrønik) fra ca 1360, her gjengitt etter Helikon-forlagets faksimile-utgave, Budapest, 1987.

INNHold

<i>Publisher's preface</i>.....	<i>III</i>
<i>I. KARPATBEKKENET FØR DET UNGARSKE LANDNÅMET</i>.....	<i>2</i>
ISTEDENFOR EN INNLEDNING.....	3
MENNESKET I KARPATBEKKENET I FØRHISTORISK TID.....	4
PALEOLITTISK TID	4
<i>Rudapithecus Hungaricus</i>	4
<i>Homo erectus palaeohungaricus</i>	4
Neandertaler-mennesket i Ungarn.....	5
Szeleta-kulturen (Szeletien) og Istállóska	5
Gravetti-kulturen	6
MESOLITTISK OG NEOLITTISK TID	6
Mesolithikum.....	6
Yngre steinalder (6.000—3.400 f.Kr.).....	6
KOBBERALDEREN (3.400—2.000 F.KR.)	7
BRONSEALDEREN (2.000-800 F.KR.)	8
JERNALDEREN (800 F.KR. TIL BEGYNNELSEN AV VÅR TIDSREGNING)	9
Skytiske folkeslag	9
Kelterne	10
Transsylvania før romerne.....	11
ROMERNES TID I UNGARN	12
Etableringen av Donau-limes	12
Markomanner, kvader, sarmater	12
Pannonias romanisering.....	13
Dacia Trajana og Dacia Ripensis.....	14
Romernes siste århundre i Pannonia.....	16
FOLKEVANDRINGSTIDENS STORE BØLGER	17
Hunerne	17
Germanernes århundre på ungarsk jord	19
Avarernes rike (567-804)	20
Frankene i Pannonia	24
Slavene i Pannonia	24
Donaubulgarene i Sydøst-Ungarn	25
ET STERKT BEGRENSET UTVALG LITTERATUR PÅ VESTLIGE SPRÅK	26
<i>II. DET UNGARSKE FOLK: HERKOMST, SPRÅK OG HISTORIE TIL 997 E.KR.</i>.....	<i>30</i>
UNGARSK SPRÅK	31
UNGARERNES HERKOMST	32
Teorier omkring det finsk-ugriske urhjem	32
Fenno-ugriernes materielle kultur.....	32
Basjkiria – Magna Hungaria.....	33
Fenno-ugriernes åndelige kultur	35
UNGARERNES FØRSTE ÅRTUSEN SOM EGET FOLK	35
Siget sydover.....	35
Kontakt med iranske folkeslag	36
Kontakt med hunerne og avarerne.....	36
Kontakt med onogur-bulgarene.....	38
I khazarernes rike	39
FRA ETELKÖZ TIL KARPATBEKKENET	40
Ungarerne i tidens skrevne kilder.....	40
I Etelköz.....	41
Petsjeneger-angrep på Etelköz, og det ungarske landnåm i Karpatbekkenet.....	42
Transdanubias (Pannonias) erobring.....	43
LANDNÅMETIDENS UNGARSKE KULTUR	44
Næring, bolig, mat og kledning.....	44

<i>Sjamanisme og andre former for religiøsitet</i>	45
<i>Magyarenes møte med de store religionene</i>	46
<i>Ungarsk kunst på 800-900-tallet</i>	47
<i>Den ungarske musikk og dens røtter</i>	47
HÆRTOGENES OG RØVEFERDENES TID I EUROPA	48
<i>Samfunnet på begynnelsen av 900-tallet</i>	48
<i>Et utsatt Europa, herjet fra tre kanter</i>	49
<i>Første fase av de ungarske innfall (908-933)</i>	50
<i>Annen fase av streiftogene (934-955)</i>	51
<i>Fyrst Taksonys tid (955-971)</i>	53
<i>Storfyrst Géza: fredspolitik og reformer (972-997)</i>	54
ET STERKT BEGRENSET UTVALG LITTERATUR PÅ VESTLIGE SPRÅK	55
III. ÁRPÁDENES MIDDELALDERRIKE 997 — 1301	59
DEN UNGARSK STAT BLIR TIL	60
<i>Istváns år som storfyrste 997-1000</i>	60
<i>Kroningen</i>	60
<i>Sentralmakt kontra høvdingar</i>	61
<i>Kong Istváns kriger</i>	61
<i>Landets territoriale omorganisering og sosiale omforming</i>	63
<i>Lovgiveren</i>	64
<i>Åndelig kultur i Istváns Ungarn</i>	65
<i>Tronfølgerproblemer</i>	66
UROLIGE OG KRISEFULLE ÅR 1038—77	67
<i>Peter Orseolos første periode på tronen 1038-41</i>	67
<i>Samuel Abas forsøk (1041—44)</i>	67
<i>Peters annen periode (1044—46)</i>	68
<i>Kong András stabiliserer landet</i>	68
<i>Striden mellom kronen og sverdet</i>	69
<i>Kong Bélas tre år (1060—63)</i>	70
<i>Salamon (1063—74)</i>	70
<i>Géza 1 på tronen (1074—77)</i>	71
OPPBLØMSTRING UNDER LÁSZLÓ 1 DEN HELLIGE (1077—95)	71
<i>Stabiliseringprosessen</i>	71
<i>Kanonisering av ungarske helgener</i>	72
<i>Kriger og erobringer</i>	73
KÁLMÁN DEN BOKLÆRDE (1095—1116)	74
<i>Det første korstog og Ungarn</i>	74
<i>Den opprørske hertug Álmos</i>	75
<i>Fullføringen av Kroatias erobring og andre kriger</i>	76
<i>Kálmáns lovgivning</i>	76
TID AV INDRE OG YTRE STRIDIGHETER 1116—72	77
<i>István 2, 1116—31</i>	77
<i>Béla 2 den blinde, 1131—41</i>	78
<i>Géza 2, 1141—62</i>	79
<i>István 3 (1162—72) og hans motkonger</i>	79
UNGARSK SAMFUNN PÅ 1100-TALLET	80
KONSOLIDERING UNDER BÉLA 3 (1172—96)	83
ET UROENS TIÅR 1196—1205	84
FØYDALT ANARKI OG KONG ANDRÁS 2S TID 1205—35	85
<i>Den nye økonomiske politikk</i>	85
<i>Den gyldne bulle</i>	86
<i>Ytre og indre problemer i András 2s siste år</i>	87
EN HERSKER AV STORT FORMAT: BÉLA 4 (1235—70)	88
<i>Føydale oppløsningstendenser</i>	88
<i>Mongol-tatarenes invasjon 1241—42</i>	89
<i>Gjenreisningsarbeidet</i>	90
<i>Uoverensstemmelser med sønnen István</i>	91
ÁRPÁDSHUSETS SISTE KONGER 1270—1301	92
<i>István 5 (1270—72)</i>	92
<i>László 4 "Kumanen" (1272—90)</i>	93

<i>András (Endre) 3 (1290—1301)</i>	94
1100- OG 1200-TALLETS ÅNDELIGE KULTUR	95
<i>Kunsten</i>	95
<i>Litteraturen</i>	96
ET STERKT BEGRENSET UTVALG LITTERATUR PÅ VESTLIGE SPRÅK	97
IV. MIDDELALDERUNGARN PÅ SITT HØYESTE 1301 — 1526	101
OPPBLOMSTRING UNDER ANJOU-KONGENE 1301—82	102
<i>Károly 1 Róbert (1301/1308—1342)</i>	102
<i>Lajos 1 den store (1342—82)</i>	105
<i>“Oh beata Ungheria!” Ungarsk kultur på 1300-tallet</i>	108
<i>Mária, rex Hungariae (1382—95)</i>	110
<i>Sigismund av Luxemburg (1387—1437)</i>	111
JÁNOS HUNYADIS TID	114
<i>Albrecht (Albert) av Habsburg (1437—39)</i>	114
<i>János Hunyadis vei til makten</i>	115
<i>Ulászló 1 (Vladislav 3, 1439—44)</i>	116
<i>László 5 Posthumus (1444—57) og regenten Hunyadi</i>	117
MÁTYÁS HUNYADI (MATTIAS CORVINUS) DEN RETTFERDIGE (1458—90)	119
<i>Gjenreisning av kongemakten</i>	119
<i>Drømmen om et mellom europeisk storrike</i>	121
<i>Renessansefyrsten Mátyás</i>	123
VEIEN MOT KATASTROFEN	125
<i>Ulászló (Vladislav) 2 (1490—1516)</i>	125
<i>Den store ungarske bondekrigen</i>	128
<i>Kulturlivet like før Mohács-katastrofen</i>	130
<i>Lajos 2 (1516—26) og nederlaget ved Mohács</i>	131
ET STERKT BEGRENSET UTVALG LITTERATUR PÅ VESTLIGE SPRÅK	134
V. DET TREDELTE UNGARN	140
MELLOM TO FIENDER	141
UNGARNS DELING I TRE	144
ISTVÁN BÁTHORY (1571—86)	146
SAMFUNNET I TRANSSEYLVANIA PÅ 1500-TALLET	149
DET KONGELIGE UNGARN PÅ 1500-TALLET	153
REFORMASJONSTIDENS UNGARSK KULTUR	154
FØR, UNDER OG ETTER “DEN LANGE KRIG” (1586—1604)	158
BOCSKAI-OPPSTANDEN 1604—13 OG DEN SISTE BÁTHORY	161
TRANSSEYLVANIAS GLANSPERIODE I GÁBOR BETHLENS TID 1613—29	164
TRANSSEYLVANIA OG DET KONGELIGE UNGARN TIL MIDTEN AV 1600-TALLET	166
FYRSTEDØMME TRANSSEYLVANIAS UNDERGANG (1648—90)	168
SAMMENVERGELSE OG OPPSTAND	171
UNGARNS FRIGJØRING 1683—99	173
1600-TALLETS UNGARSK KULTUR OG SAMFUNN	175
ET STERKT BEGRENSET UTVALG LITTERATUR PÅ VESTLIGE SPRÅK	179
VI. UNGARN UNDER HABSBURGSK HERREDØMME 1700 — 1790	185
FYRST RÁKÓCZIS FRIHETSKAMP 1703—11	186
I SKYGGEN AV ØSTERRIKE	190
MARIA TERESIAS REGJERINGSÅR 1740—80	194
OPPLYSNINGSTIDENS BLINDVEI: JOSEF 2 (1780—90)	198
UNGARSK KULTUR PÅ 1700-TALLET	201
UNGARNS NASJONALITETER VED INNGANGEN TIL 1800-TALLET	204
<i>Kroatene</i>	205
<i>Serberne</i>	205
<i>Rumenerne</i>	206
<i>Slovakene</i>	208
<i>Tyskerne</i>	209
<i>Andre, mindre folkegrupper</i>	211
ET STERKT BEGRENSET UTVALG LITTERATUR PÅ VESTLIGE SPRÅK	212

VII. FRA REFORMER OG REVOLUSJON TIL EN ABSOLUTISME I KRISE.....	218
DEN NASJONALE-ADELIGE UNGARSK MOTSTAND OG LEOPOLD 2 (1790—92)	219
DE UNGARSK JAKOBINERE	221
NAPOLEONSKRIGENE OG DERES ØKONOMISKE FØLGER	222
REFORMTIDEN (1825—48).....	225
REVOLUSJONEN OG FRIHETSKAMPEN I 1848/49.....	230
NEOABSOLUTISMENS ÅR OG FORLIKET (1849—67).....	235
KLASSISISME OG NASJONALROMANTIKK	240
ET STERKT BEGRENSET UTVALG LITTERATUR PÅ VESTLIGE SPRÅK.....	247
VIII. DOBBELTMONARKIETS TID (1867 — 1918).....	255
POLITISK LIV I DUALISMENS TEGN I ÅRENE 1867—90	256
DOBBELTMONARKIETS UTENRIKSPOLITIKK FRA 1867	259
ØKONOMISK VEKST OG SOSIALE PROBLEMER	263
POLITISKE KRISEÅR 1890—1914.....	266
UNGARNS KULTURELLE BELLE EPOQUE.....	272
<i>Litteraturen</i>	272
<i>Musikk- og teaterliv; film</i>	278
<i>Bildende kunst</i>	282
<i>Utviklingen innen ungarsk vitenskap og teknologi</i>	286
UNGARN I DEN FØRSTE VERDENSKRIG	289
ET STERKT BEGRENSET UTVALG LITTERATUR PÅ VESTLIGE SPRÅK.....	294
IX. DET SELVSTENDIGE UNGARN	300
KÁROLYIS BORGERLIGE REPUBLIKK	301
RÅDSREPUBLICKEN 133 DAGER.....	304
HORTHYS MOTREVOLUSJON	306
FREDSTRAKTATEN.....	308
TELEKIS FØRSTE REGJERING OG KONG KARLS RESTAURASJONSFORSØK.....	311
BETHLENS KONSOLIDERINGSPOLITIKK 14.4.1921-24.8.1931	313
<i>Konsolidering av de politiske forholdene i landet</i>	313
<i>Konsolidering av det økonomiske liv</i>	316
<i>Konsolidering av Ungarns utenrikspolitiske stilling</i>	318
DEN ØKONOMISKE VERDENSKRISE OG UNGARN	322
<i>Bethlen-regjeringens fall</i>	322
<i>Gyula Károlyis mellomspill 24.8.1931-1.10.1932</i>	323
GÖMBÖS' FORSØK PÅ EN NY POLITIKK	325
DARÁNYIS REGJERING 1936—38	329
IMRÉDY-REGJERINGEN 14.MAI 1938-16.FEBRUAR 1939 OG REVISJONSPOLITIKKEN DELVISE SEIER	332
TELEKI-POLITIKKEN TRAGEDIE.....	338
UNGARN I DEN ANNEN VERDENSKRIG.....	344
<i>Bárdossy-regjeringen og Ungarns inntreden i krigen</i>	344
<i>Kállays vinglepolitikk</i>	347
<i>Den tyske okkupasjonen av Ungarn og Sztójays regjering</i>	350
<i>Pilkorspartiets terrorregime og sluttfasen av krigen</i>	354
KULTUREN I UNGARN I MELLOMKRIGSTIDEN	358
<i>Vitenskap og samfunn</i>	358
<i>Kulturpolitikk og åndsliv</i>	361
<i>Litteraturen</i>	364
<i>Musikk, teater, film</i>	373
<i>Ungarsk maleri</i>	375
<i>Billedhuggerkunsten, gobelinen og keramikken</i>	379
<i>Arkitekturen</i>	380
<i>Økende nasjonal-kulturell selvbevissthet</i>	381
ET STERKT BEGRENSET UTVALG LITTERATUR PÅ VESTLIGE SPRÅK.....	382
REGISTER.....	390

KART

Kart 1 : Ungarernes vandring.....	34
Kart 2 : Ungarn ved utgangen av middelalderen	77
Kart 3 : Tyrkisk erobring av Ungarn.....	144
Kart 4 : Ungarns statsgrenser før og etter freden i Versailles (Trianon) 1919.....	309
Kart 5 : Ungarns territoriale forøkelser 1938-41	333
Kart 6 : Ungarn av i dag	359

*Til min kone, Eva,
for uvurderlig hjælp*

I.

KARPATBEKKENET FØR DET UNGARSKE LANDNÅMET

ISTEDENFOR EN INNLEDNING

Karpatbekkenet, området rundt Donaus midtre løp, er ofte karakterisert som en av verdens mest fullkomne geografiske enheter “designed by nature to form one harmonious whole”¹. Det ligger midt i det gamle Europas hjerte, omtrent like langt fra dets nordligste som sydligste punkt, fra Atlanterhavet som fra Uralfjellene. Det består av tre større enheter: Det store lavlandet, sletten øst for Donau; Pannonia eller Transdanubia, som er den mere kupert vestlige del av Karpatbekkenet; Transsylvania (Dacia, ungarsk Erdély), det sydøstlige hjørne av området. Disse tre større enheter er i nordvest, nord, øst og sydøst i vel 1200 kms lengde omgitt av Karpatene, mens mot vest avgrenses området av de østligste utløp av Alpene, og mot syd av elven Sava, av nedre løp av Donau og Balkanfjellene. Alt dette gjør Karpatbekkenet lett synlig og identifiserbart på Europas fysisk-geografiske kart. De tildels ganske høye fjellkjedene danner en beskyttende, vanskelig forserbar barriere rundt området mot vær og vind, i visse tider også mot fiendtlige hærstyrker.

Alt i alt utgjør Karpatbekkenet vel 350 000 kvadratkilometer, trefjerdedelen av dette er under 500 m over havet, mens halvparten ligger vel 100-200 m over havet. Det har et fordelaktig klima med fire årstider, gunstig influert av atlantiske, sydeuropeiske og kontinentale værforhold som gir et variert, men moderat værslag gjennom hele året. Dette, sammen med den stort sett gode og fruktbare jordsmonn, gir et godt grunnlag for både blomstrende jordbruk, frukt dyrking og vekst. Også områdets vannsystem er enhetlig: bortsett fra den transsylvanske elven Olt, munner alle dets større og mindre elver ut i Donau innenfor Karpatbekkenet.

Områdets samlende og sentrale vannåre er altså Donau som gjennom tidene også har spilt en viktig rolle som ferdselsvei for internasjonal handel og samkvem.

Men ved siden av å være en sjeldent fin geografisk enhet, utgjorde Karpatbekkenet lenge også en økonomisk og politisk enhet. I så måte var det hunerne som først var ute og samlet hele Karpatbekkenet i ett rike, men deres forsøk var av kort varighet. Vel hundre år etter dem ble området invadert av et nytt nomadisk folkeslag, avarene. Kjernen for deres rike lå på slettelandet mellom Donau og Tisza (Theiss); denne gang varte den politiske enheten i vel 250 år.

En politisk ordening av varighet ble imidlertid først etablert av ungarerne. Staten de grunnla i år 896, har trosset ulike farer, fienders angrep fra nært og fjernt hold i over tusen år. De fruktbare slettene ved Donau øvet nemlig en meget stor tiltrekningskraft på utallige folkeslag gjennom tidene, også forut for ungarernes ankomst. I tusener av år har området vært et gjennomfartsland og en tumleplass for såvel fredelige innvandrere som krigerske plyndrende horder. Dets sentrale beliggenhet gjorde at det kom i veien for alskens erobrere og hærførere, men også for folkevandringens svære folkebevegelser, som i nesten uavbrutte bølger fulgte i sporene til hverandre. Enkelte av dem fikk varig fotfeste i området, og bukket først senere under og gikk opp i andre folkeslag, mens andre stoppet opp for kun en kortere periode før de ble drevet videre av egen trang eller av et annet og sterkere folk, som fulgte i hælene på dem.

Den sentrale beliggenhet hadde imidlertid også visse fordeler. I første rekke at også viktige internasjonale handelsveier og ferdselsårer førte gjennom området. De reisende, handelsmennene såvel som pilegrimene og vagabondene, brakte med seg stadig nye vareslag, materielle goder, nye oppfinnelser og redskaper, men også nyheter, fremmede skikker, kulturelle impulser, som siden ga god grobunn for egen utvikling, og som i sin tur ble videreformidlet til omkringliggende trakter og land. For Vest-Europa var især formidlingen av jordbrukskulturens nye redskaper og metoder av stor betydning.

Territoriet til det senere Ungarn ble således tidlig et møtested for ulike åndeligekulturelle strømninger og samtidig en buffersone for kryssende økonomiske, militære og politiske interesser. Minnene om disse er mangfoldige. For eldre tiders vedkommende ligger mesteparten av dem nok fortsatt i jorden, men det finnes også en masse arkeologiske funn som allerede ligger på muséenes hyller og beretter villig om svunne tiders mennesker og livsvilkår på disse trakter av verden.

¹ Macartney, C.A.: *Hungary. A short history*. Edinb. 1962, s.l.

MENNESKET I KARPATBEKKENET I FØRHISTORISK TID

PALEOLITTISK TID

Den viktigste fordel ved Karpatenes høye, beskyttende barriere var områdets meget gunstige klimaforhold. Dette gjaldt ikke minst nedisingsperiodene vårt kontinent gjentatte ganger var blitt utsatt for. Man antar at mens praktisk talt hele den nordlige del av Europa ned mot Frankrike og Alpene i vest og Kiev i øst ved siste istid ble dekket av isen, forble selve Karpatbekkenet fullstendig isfritt. Selvfølgelig fant det også der sted klimaendringer, som så påvirket det lokale økosystem. Men vilkårene for livet, medregnet det menneskelige liv, ble aldri helt opphevet der. Ut fra dette er det bare naturlig at noen av de aller eldste spor etter mennesket i Europa, ja sogar i verden, nettopp er blitt funnet i dette området.

Rudapithecus Hungaricus

I siste del av jordens geologiske mellomtid dukket det blant pattedyrene frem en gruppe som vi nå kaller *primatene*. Den videre utvikling førte deretter til overfamilien *Hominoidae* som igjen deles i menneskeapefamilien, *Pongidae* og selve menneskefamilien, *Hominidae*. De siste har forlatt trærne og tilpasset seg livet på bakken. (Eller var det kanskje omvendt?) Etter hvert begynte de å lage redskaper.

De fikk dessuten utviklet en hjerne som så stadig økte i volum. Fossile funn fra disse utviklingsstadier hører fortsatt til sjeldenhetene, men ut i fra disse kan det likevel fastslås at grenen *Ramapithecus* av overfamilien *Hominoidae* må være det utviklingsledd som i sin tid førte til den egentlige menneskeslekten *Homo*, først til *Homo habilis*, så til *Homo erectus*, *Homo sapiens* og sidegrenen *Homo sapiens neanderthalensis*, og til slutt *Homo sapiens sapiens*. Også derfor er det av stor betydning at det nylig er funnet fossile rester av *Ramapithecus* i det nordøstlige hjørne av Ungarn: Rudabánya, nær byen Miskolc. Funnet ble kalt *Rudapithecus hungaricus* og det anslås til å være 10-12 millioner år gammelt. Funnene består av skalle- og kjevebenfragmenter og tenner som hørte til en gruppe på omlag tyve personer med avgjort homonide preg.

Selve funnstedet understøtter sterkt den nylig fremsatte teorien om at menneskehetens vugge eventuelt ikke er å finne i Afrika, som det til nå har vært alminnelig antatt, men et eller annet sted i Eurasia.

Homo erectus palaeohungaricus

I 1962 gjorde man i Vértesszőlös i Ungarn interessante funn som viste seg å representere en av de eldste menneskelige boplasser i verden. Egentlig er det her ikke bare tale om en enkeltstående boplass, men hele fem som ligger parallelt og står i forbindelse med hverandre; dessuten består hver av dem av fire kulturlag (bo-nivå). Boplassene ligger like ved noen varmekilder, i bassengene til andre uttørkede kilder. Varmt vannets konstante nærvær må derfor ha spilt en avgjørende rolle i at nettopp dette stedet er blitt valgt til boplass. Utenom selve boplassene fant man et utall av fossile rester av planter og dyr, godt bevart i de ulike jord- og bergartslag. Disse gir oss meget verdifull informasjon om datidens plante- og dyreliv i området. Rundt boplassene finnes det et 20-25 cm dypt "teppe" av dyreben og annen type kjøkkenmødding, dessuten spor etter faste ildsteder; dette vitner om at *Homo erectus palaeohungaricus* allerede var i stand til å gjøre opp ild. Dessuten ble det gjort funn av mengder av steinredskaper laget av kvarsitt og kiselstein; de er såkalte "choppers" og "chopping-tools", hvor steinstykkene på en enkel, men "gjennomtenkt" måte er bearbeidet til slag-, kløve-, hakke- og skraperedskaper.

Enda viktigere var de mer konkrete spor etter urmennesket: fire små tenner som må ha tilhørt et ca 7 år gammelt barn, og et bakhodeben (*os occipitale*) av et menneske, dessuten et skarpt og tydelig avtrykk av en menneskelig venstrefot i en kalksteinplate. Målingene, gjennomført ved bruk av radioaktive isotoper, viser at dette mennesket – og funnet generelt – har en alder på minst 350. 000 år. Det som gjør funnet enda mer interessant, er hjernevolumet til dette mennesket: det antas å ha vært mellom 1.200-1.400 cm³; dette er større enn det *Homo erectus* har, funnet peker altså klart i retning mot utviklingens neste fase: *Homo*

sapiens, i hvert fall mot en såkalt *Preneandertaler*. Det antas videre at Vértesszölös-mannen hadde en høyde på om lag 160 cm, en ganske anselig høyde for et menneske som levde i den varme interglasiale perioden mellom Mindel og Riss.

Neandertaler-mennesket i Ungarn

I mellom-paleolittisk tid var det *Homo sapiens neanderthalensis* og dets kultur som satte sitt preg på de tallrike funn i Karpatbekkenet. Dateringen av funnene viser at de er fra en periode som begynner ca 80.000-70.000 år f.Kr. og varer til vel 40.000-35.000 f.Kr. Tidens kultur generelt karakteriseres som Moustérien-kultur. Av funnstedene må her i første rekke nevnes Subalyuk-hulen i Bükk-fjellet, med skjelettresten av en voksen kvinne og et barn. De var begravet, og det er første gangen at vi kan registrere tegn på en slik dødkultus i Ungarn. Funnene peker ellers i retning av organisert og spesialisert jakt. Det er funnet flere hundre steinredskaper, som praktisk talt ble laget i serie: økser, kniver, skrapere m.m. Funnet utmerker seg både ved utvalgets størrelse og bearbeidelsens fine kvalitet.

I Transdanubia er Érd det viktigste funnstedet. Her ble det i en dobbel dalgryte avdekket en stor permanent jaktleir på 112 m² med tilsammen 5 kulturlag som er fra tidsperioden ca år 50.000 til ca år 35.000 f.Kr. Disse kulturlagene var stappfulle av dyrebene (om lag 50.000 enkeltstykker av 34 forskjellige dyrearter, de fleste av bjørn), annet kjøkkenavfall, ildsteder og redskaper. I det ene hjørnet av jaktleiren fantes det en fordypning, en til dels underjordisk silo, som ble brukt til å lagre dyrekjøtt i; man har regnet ut at kvantumet i kjøttgraven kan ha nådd opp i 4.000-7.000 kg ad gangen og etter endt jakt sesong. Érds kultur bærer tydelige preg av den såkalte Charentien-kultur som dets nordligste utpost. Råmaterialet til redskapene var også her kvarsitt og kiselstein.

Funnstedet i Tata, en friluftskoloni for jaktfolk, ligner på bosetningsplassen i Vértesszölös når det gjelder beliggenheten, men Tatas alder er datert til år 33.000 f.Kr. Kulturen her er av Moustérien-karakter, en overspesialisert gren av den. Her er det funnet vel 1.200 redskaper, men også "fabrikkavfall" (små steinbiter, steinsplinter) på vel 150 kg, noe som skulle tyde på at det her var tale om et verksted som fremstilte redskaper på "forretningsbasis".

Funnene røper ellers at stedets beboere har spesialisert seg på mammutjakt.

Et funnsted til må her nevnes, Lovas ved Balatonsjøens nordlige vidde. Her ble det drevet en farvegruve, enestående i sitt slag i datiden, hvor det ble utvunnet en rød jordart ("*terre rouge*"), oker eller jordfarve.

Farvestoffet ble brukt ved begravelser: de strødde jordfarvepulver på sine avdøde – en utpreget dødkultus, med andre ord. Man brukte dessuten den røde jordfarve ved visse religiøse riter og seremonier til å farve ansiktet og kroppen. Mennesket av denne kulturen hadde altså allerede visse religiøse forestillinger og trodde på et hinsides liv, et liv etter døden. Funnet er ellers datert til varmeperioden mellom Würms første og annen kuldebølge.

Szeleta-kulturen (Szeletien) og Istállóskő

Dette representerer den eneste steinalderkultur som er oppkalt etter et funnsted i Ungarn: Szeleta-hulen i Bükk-fjellets østlige side, nord i landet. Også denne kulturen er datert til varmeperioden mellom Würms første og annen kuldebølge. Funnet består av 2 kulturlag, det eldste, nederste viser en alder på 41.000 år og er følgelig fra tiden før Würm-perioden. Funnene derfra kan fremvise visse Moustérien-trekk. Viktigst er imidlertid det yngste, øverste lagets kultur, den egentlige Szeleden, datert med radiokarbon-metoden til 32.500 år. Av funnene derfra er det lansespissene som er de mest oppsiktsvekkende: de er laget av kalsedon, en finkornet kvartsstein med en voksaktig lys glans. De er flate og bladformede, og er fint bearbeidet. Mer fullkomne og finere redskaper ble det neppe laget av urmennesket på noe annet sted. Festet på et treskaft (lanse) eller en stang (pil) ble de til virkelige og farlige angrepsvåpen, i så vel jakt som i krig.

Samtidig eksisterte det en annen kultur som kalles Aurignacien, like ved siden av Szeleta-kulturens funnsteder, men på de vestlige deler av Bükk-fjellet, med Istállóskő som viktigste funnsted. Det er rimelig å anta at det her er tale om 2 ulike *etniske* grupper som ikke hadde kontakt med hverandre, sogar unngikk de kanskje hverandre med vilje; det kan i hvert fall ikke påvises spor etter gjensidig påvirkning eller møte mellom dem.

I motsetning til Szeleta-folkets bladformede steinlansespisser, brukte Istállóskő-kulturens menneske ben til å lage lansespisser av. Og ikke bare lansespisser, men også 2-4 cm lange pilspisser. Dette er det tidligste bevis på pilens bruk i hele Europa. Radio-karbon-dateringen av funnet viser en alder på 36.000 år. Det ble dessuten funnet en benfløyte som visstnok ble brukt ved ulike anledninger og seremonier, som f.eks. forut for jakten.

En annen lansespiss som ble funnet i Miskolc må ha fungert som verdighetstegn av en høvding, noe som tyder på en viss sosial differensiering, og at visse regler og lover nå fikk innpass i samfunnslivet.

Gravetti-kulturen

Omkring år 25.000 f.Kr. ble en helt ny kultur dominerende i Mellom- og Øst-Europa, og bredte seg derfra stadig mer vestover. Det var et sammenhengende kulturkompleks uten direkte forbindelser til områdets tidligere kulturer. Også dette var en jaktkultur, basert på reinflokkenes stadige sig mot nord- og nordvest. Det var en utpreget lavlandskultur. Gravetti-folket slo seg ned overalt i slettelandet, langs elvene og i dalstrøkene, eller i svakt kupert område. De hadde permanente boplasser og bygget seg boliger som alt kan karakteriseres som hus. Til de mest typiske funn av Gravetti-kulturen hører i første rekke små kvinnelige skulpturelle figurer (som ble funnet i boligene og ikke, som i vestligere Europa, ved kultstede-ne); dessuten dyreskulpturer og små prydede redskaper laget av ben og mammutens støttenner. De begravde sine døde systematisk og etter faste regler. Deres viktigste bosetningsområder var å finne ved Donaukneet (like ovenfor Budapest) og i Transdanubia (Jankovich-hulen, Gerecse-fjellet, Remetehulen, Ságvár).

MESOLITTISK OG NEOLITTISK TID

Mesolithikum

Mesolittisk tid faller i området sammen med varmeperioden som satte inn etter siste istid og varte frem til om lag år 6.000 f.Kr. I første rekke var det den store klimaendringen som satte sitt preg på forholdene. Isen trakk seg stadig mer nordover – og ble etterfulgt av dyrene, i første rekke reinflokkene. Befolkningen som jo nettopp baserte sitt underhold på å drive jakt, måtte følge etter. Hele deres levesett og redskapsforråd var spesialisert på og tilpasset dette bestemte økologiske system, de ble derfor etter hvert nødt til å forlate Karpatbekkenet. Populasjonen der gikk da kraftig tilbake, og det oppsto formelig et tomrom med bare spredte befolkningsgrupper bosatt hist og her.

Det er derfor naturlig at det bare ble funnet svært få bosetningsplasser fra denne tid, tilsammen kjenner man til vel 40 funnsteder, overveiende langs elvene, men enkeltfunnene generelt er fåtallige og av beskjeden kvalitet. Mesolittisk tid faller i området sammen med varmeperioden som satte inn etter siste istid og varte frem til om lag år 6.000 f.Kr. I første rekke var det den store klimaendringen som satte sitt preg på forholdene. Isen trakk seg stadig mer nordover – og ble etterfulgt av dyrene, i første rekke reinflokkene. Befolkningen som jo nettopp baserte sitt underhold på å drive jakt, måtte følge etter. Hele deres levesett og redskapsforråd var spesialisert på og tilpasset dette bestemte økologiske system, de ble derfor etter hvert nødt til å forlate Karpatbekkenet. Populasjonen der gikk da kraftig tilbake, og det oppsto formelig et tomrom med bare spredte befolkningsgrupper bosatt hist og her.

Det er derfor naturlig at det bare ble funnet svært få bosetningsplasser fra denne tid, tilsammen kjenner man til vel 40 funnsteder, overveiende langs elvene, men enkeltfunnene generelt er fåtallige og av beskjeden kvalitet.

Yngre steinalder (6.000—3.400 f.Kr.)

En gang i 7. eller 6. årtusen f.Kr. kom det nye folkegrupper fra Midt-Østen over til Europa, og nådde snart frem til det ungarske slettelandet. Det virkelig revolusjonerende ved dem var at de brakte med seg en jordbrukskultur som, sammen-smeltet med de lokale steinalderkulturer, ble innledningen til en

grunnleggende ny utvikling i Karpatbekkenet. Før deres tilsynekomst var menneskene her veidemenn og sankere, eventuelt fiskere. Jordbrukskulturen førte til dyptgripende endringer av så vel natur som samfunn: man gikk over til bevisst å dyrke bestemte planter (utvelgelse og foredling av kornsorter og andre nyttevekster). Det oppsto samtidig behov for nye redskaper som igjen forutsatte nye tekniske metoder. Man temmet visse dyrearter, og kvegdrift fikk etter hvert stadig større innpass. Alt dette førte med seg omfattende økonomiske og sosiale omveltninger, ikke minst i form av fast bosetning og fremveksten av privat eiendom.

Den eldste og mest omfattende neolittiske kultur i Ungarn er *Körös-kulturen*, som kan oppvise en klar forbindelse med den sørslaviske *Starčevo-kultur*. Dens sentrale områder lå i det sørøstlige Alföld (Store slettelandet). Körös-folket dyrket hvete og bygg, deres husdyr var til å begynne med sauer og geiter, men av lokale dyrearter temmet de senere også kyr og svin (hesten derimot ble innført noe senere fra steppeområdene i Sør-Russland). Hakkene og sigdene ble laget av ben, og de kjente til møllesteinen. Ved hjelp av slipe- og boreteknikken forbedret de dessuten vesentlig de gamle steinredskapene. De begynte å veve og spinne, og utviklet pottemakerhåndverket. De tok også treet i bruk i stadig større omfang. Det mest karakteristiske for deres åndsliv var fruktbarhetskultusen (jfr. kvinnestatuettene), samt særegne, faste begravelsskikker. – Her må nevnes også det oppsiktsvekkende funn av 3 leirtavler i Alsótárlaka (rumensk Tartaria) i Transsylvania, med tegn risset inn, som viser stor likhet med de skrifttegn, som ble brukt i det gamle Mesopotamia. Det finnes enkelte slike tegn også på keramikkfunnene fra Tordos ved elven Maros.

Enkelte formoder at det var sumeriske folkestammer som hadde brakt tavlene med seg hit, eller laget dem her etter å ha bosatt seg i disse traktene.

Ved siden av Körös-kulturen finner vi fra denne tid også 2 andre kulturer i Ungarn: *Linearkeramikk-kulturen fra det store slettelandet* og *Linearkeramikk-kulturen fra Transdanubia*. Vi må desuten nevne de såkalte tell-bosetningene fra slettelandet: sammenhengende bosetning over lengre tid førte ved en rekke steder til dannelsen av byhauger (*tells*), hvor generasjoners gamle hus ble jevnet med jorden og nye bygd over de gamle ruinene; dette førte etter hvert til at landsbyene eller de enkelte hus kom til å ligge langt høyere enn slettelandets naturlige nivå.

I hele den neolittiske tid mottok Karpatbekkenet stadig nye bølger av ulike folkeslag fra syd og øst, som brakte med seg nye kunnskaper og impulser, og som i sin tur ble videreformidlet vest- og nordover og bidro dermed, som viktig bindeledd, til at jordbrukskulturen fikk sin utbredelse også der.

KOBBERALDEREN (3.400—2.000 F.KR.)

I motsetning til Vest- og Nord-Europa, fant det i Ungarn mellom neolittisk tid og bronsealder også sted en såkalt kobberalder. Grunnlaget for det var i første rekke områdets rike kobberforekomster, men kontakten med middelhavslandene og Midt-Østen må også ha spilt en betydelig rolle.

Den viktigste og eldste kobberalderkultur i Ungarn var *Tiszapolgár-kulturen*. Det nye metallet, kobberet, var vel egnet til å lage nye og mer effektive krigsvåpen av. Det sikret dermed et teknisk-militært overtak for dem som var i besittelse av kobbervåpen. Man antar at det omtrent samtidig inntrådte en klimaendring med vesentlig mindre nedbør og tørrere, varmere vær, noe som skapte mindre gunstige vilkår for jordbruket enn det som fantes i senneolittisk tid. Åkerbruket mistet dermed sin dominerende stilling til fordel for kvegdrift. For å beskytte kvegflokkene og for å få utvidet beiteområdene, trengte man en skare av sterke menn som stadig bar våpen på seg.

Skaren fikk snart en maktposisjon som ikke bare var rettet utad mot fiendtlige stammer, men også innad. Dette førte til en utpreget sosial differensiering og dannelsen av et tynt skikt av militæraristokrati, gjerne med en "prestekonge" i spissen. Dette fremgår meget tydelig av de aktuelle gravfunn: krigerskiktets menn fikk gjerne med seg våpen laget av kobber i graven som tegn på deres makt – til nå er det funnet bortimot 200 slike våpen, de Heste av dem økser. Rike gravfunn av gullsmykker i de samme graver forsterker dette inntrykket ytterli- gere.

Lengyel-kulturen i Transdanubia, som eksisterte omtrent på samme tid som Tiszapolgár-kulturen, fremviser stort sett de samme trekk, men dens grunnlag synes å ha vært noe spinklere. Mest utmerker den seg ved sin keramikk, med vakre malte farver. Kulturens *Balaton-gruppe* fremviser friske egeiske-anatoliske kulturelementer, formidlet gjennom Balkan av så å si permanente folkebevegelser.

Den såkalte *Badener-kultur* (i Ungarn også kalt *Pécelers-kultur* etter et viktig ungarsk funnsted) oppsto i den sene kobberalderen som en sammensmelting av disse sydlige kulturimpulser og av trekk som karakteriserte stedets urbefolkning som var bosatt her fra yngre paleolittisk tid (mennesket av *Crô-Magnon-*

type). Det betydeligste funn fra den tid er en modell av en kjerre med 4 hjul, laget av leir; originalen, som visstnok var av østlig herkomst og hadde en kraftig trekonstruksjon, ble trukket av 4 okser. Dette funn er det første bevis på at denne farkost, som revolusjonerte transporten, har nådd frem til Mellom-Europa.

Også et annet makeløst funn fra denne kultur må nevnes her: de antropomorfe urnene; asken av de brente avdøde ble lagt i urner som var formet som et menneske. Liknende funn er kun gjort i Troja.

Like før utgangen av kobberalderen ble de østlige delene av det store slettelandet invadert av et nomadisk folkeslag fra de eurasiske steppene. Det var et hyrdefolk med store kvegflokker. Deres samfunn var organisert av militære ledere som etter døden ofte fikk flere meter høye jordhauger, såkalte *kurganer*, over sine graver. Man tror det var dette folk som brakte med seg hesten, temmet til husdyr på steppene, til Mellom-Europa.

BRONSEALDEREN (2.000-800 F.KR.)

Bronsen er en legering av kobber og tinn (eventuelt antimon). Kunnskapen om denne legering og om å kunne støpe forskjellige gjenstander (smykker, våpen, redskaper) av bronse, kom til Karpatbekkenet fra Midt-Østen, med en forsinkelse på vel tusen år.

Til gjengjeld ble den her et varig fenomen, og oppnådde en blomstring og kvalitetsmessig høyde som få andre steder. Også i verdenssammenheng regnes området som særdeles rikt på bronsealderfunn: i hele Eurasia er det nettopp de ungarske museene som har de fleste støpeformer fra bronsealderen i sin samling.

Dette var ingen tilfældighet. Karpatbekkenet hørte til de få steder, hvor begge de nødvendige komponenter til bronse: kobber og tinn, fantes i tilstrekkelige mengder og så å si side om side. En annen vesentlig faktor var områdets økonomi: mens store deler av Vest- og Nord-Europa fortsatt sto på steinaldertrinnet med sine veidmenn og sankerfolk, hadde jordbruket for lengst fått sin første virkelige blomstringsperiode i Mellom-Europa, i første rekke i de områder som ble omfattet av det historiske Ungarn. Bronsealderstadiets grunnleggende forutsetning var nettopp en jordbruksproduksjon, som kunne gi tilstrekkelig overskudd til å underholde det nødvendige antall håndverkere og gruvearbeidere – videre en handelsstand og en stabiliserende sentralmakt med krigere, byråkrater, herskere og kanskje også presteskap. Differensieringen av samfunnet i Karpatområdet var allerede kommet tilstrekkelig langt for dette: det oppsto rikdom og kapitaloppsamling med en flerfoldig lag-inndeling av befolkningen. Ungarn lå dessuten i krysningspunktet for viktige "internasjonale" handelsruter. (Den urgamle byttehandelen ble ovenikjøpet mer og mer omformet i retning av en "penge-husholdning", der gull-, sølv-, kobber- og bronsestykker av bestemt form og vekt utgjorde pengeenheter.)

Gjennom hele bronsealderperioden fantes det en rekke ulike kulturer og kulturgrupper i området, som eksisterte stort sett fredelig ved siden av hverandre, med en gjensidig påvirkning av hverandre (*Nagyrev-kulturen*, *Hatvan-kulturen*, *Perjamos-kulturen*, *Vatya-kulturen*, *Wietenberg-kulturen*, *Gravhaug-kulturen*, *Piliny-kulturen*, *Gava-kulturen* m.fl.). Bosetningsmønsteret var landsbyer, enkelte steder reist på byhauger (*tells*), og stadig oftere omgitt av jordvoller og vannførende grøfter, og med en befestet bygning i sentrum som snart kunne kalles en borg. Redskap som var laget av stein, horn og ben, spilte fortsatt en viktig rolle, men de fleste våpen og dagliglivets redskaper av betydning, samt smykkene, ble nå i første rekke laget av bronse eller kobber.

De fleste arkeologiske funn stammer fra graver, noe som ikke bare nøye henger sammen med den økonomiske blomstringstid, men også med de dominerende gravskikkene: i senbronsealderen for eksempel, i *urnemark-kulturens* tid, ble likene brent og asken plassert i urner; da fulgte praktisk talt ingen gjenstander med. En rekke interessante funn stammer tydeligvis fra såkalte ofringer, en religiøs skikk som fikk stor utbredelse i den yngre bronsealder: kostbare gjenstander ble lagt i krukker og urner, og gjemt i jorden eller i en myr, viet til guddommen.

Frem til 13. årh. f.Kr. hersket det stort sett usedvanlig stabile forhold i Karpatbekkenet. Fortsatt fantes det selvfølgelig folkebevegelser innen området, dessuten trengte det seg stadig nye folkestammer inn utenfra. Men alt i alt fant det likevel sted en sammenhengende fredelig utvikling, med betydelige tekniske fremskritt, økonomisk og kulturell blomstring århundre etter århundre, i vel 800 år. Da inntraff det imidlertid en katastrofe så universal at den er uten parallell i Ungarns urtidshistorie. Praktisk talt alt gikk da til grunne som følge av en fremmed invasjon av betydelig omfang. Bortsett fra Piliny-kulturen, overlevde ingen av de andre nevnte kulturer dette. Bosetningene ble fraflyttet og ødelagt. Store mengder kostbarheter av bronse og gull er blitt gravd ned omtrent samtidig og ens over hele området, etter alt å dømme gjemt for en fremrykkende fiende; folk hentet aldri mer frem disse skattene, fordi de var blitt drept eller jaget vekk. Vi vet at det nettopp i dette tidsrom fant sted en dyptgående omveltningssprosess i hele Middelhavsområdet, fra Italia til Palestina,

fra Egypt til Balkan. Italikerne erobret store deler av dagens Italia, frigerne flyttet fra Balkan til Lilleasia, illyrerne invaderte det vestlige Balkan, den doriske stamme (og kanskje også de andre greske stammene) toget igjennom Ungarn (kan landet sogar ha vært deres utgangspunkt som enkelte mener?) og igjennom Balkan frem til Peloponnesos. Ingen vet i dag om katastrofen i Karpatbekkenet eventuelt kan knyttes til disse folkebegelsene, og hvem som da sto for ødeleggelsene som utslettet en betydelig del av befolkningen.

Bronsealderens siste fase i Ungarn kalles *urnemarkperioden*, og er karakterisert av visse særegne gravskikker. Bronsekunsten nådde nå sitt høydepunkt, men også jernet er allerede til stede. Datidens jern var dog av en vesentlig ringere kvalitet enn våre dagers, slik at bronzen ennå lenge fikk beholde sin forrang i Karpatbekkenet, hvor kobber- og tinngruvene fortsatt var intakte.

JERNALDEREN (800 F.KR. TIL BEGYNNELSEN AV VÅR TIDSREGNING)

Jernalderen, den yngste av de forhistoriske periodene, er preget av at jern i stadig større utstrekning ble benyttet til å lage redskap og våpen. Overgangen fra bronsealderen skjedde i Karpatbekkenet i løpet av 800-tallet f.Kr. Jernet gjorde seg snart gjeldende på de fleste felter av livet. Især var det av stor betydning at jordbruksredskapene fra nå av ble mer varierte og effektive (hakke, sigd, ljå, snart også plugjernet). Det teknologiske fremskritt gjaldt imidlertid også våpnene, som dominerer stort i gravfunnene. Av dem får vi faktisk inntrykk av en temmelig krigersk tidsalder. I virkeligheten fant det imidlertid sted en stort sett fredelig utvikling, i hvert fall i det midtre Donau-området. Rent generelt kan man likevel si at jernet og jernteknologien overalt førte til at lagdelingen av befolkningen økte betraktelig.

Skytiske folkeslag

Den østlige del av Karpatbekkenet ble ved inngangen til jernalderen formelig oversvømmet av folkestammer fra kontinentets østlige steppeområder. Lenge trodde man at de var identiske med *kimmerne*, et nomadisk iransk rytterfolk fra Kaukasus. Kimmerne på sin side skal visstnok være identiske med *kimmererne*, et folkeslag som ifølge Homer opprinnelig hadde holdt til ved "den fjerneste bredde av Okeanosstrømmen", men som av historikeren Herodot ble plassert ved det Asovske havet. Ungarske historikere bruker i dag betegnelsen *preskyterne* når de snakker om denne nomadiske folkestamme fra øst. Periodens kultur kalles, enda mer forsiktig, for *Mezőcsát-kulturen*, etter et viktig funnsted.

Denne kultur var overraskende ensartet for hele området. De mest karakteristiske funnene er nok av utrustning og utstyr (seletøy) som står i forbindelse med deres hestehold, kjerre- og vognbruk og deres levesett som ryttere.

De prydet gjerne gjenstandene sine med hestehoder – hesten sto formelig i sentrum av deres liv. De kjente til, og brukte jernet, men som oftest bare til smykker!

Omkring år 550 f.Kr. nådde folkevandringens neste bølge frem til Karpatbekkenet: *skyterne*. Det var et iransk nomadefolk, som fra 700-tallet f.Kr. bodde i steppelandet nord for Svartehavet og dominerte etter hvert utstrakte områder fra det Kaspiske hav til Donau.

(Ungarske sagn fra eldre tider, ungarske og utenlandske krønikerskrivere fra middelalderen med den ungarske Anonymus i spissen – jfr. hans *Gesta Hungarorum* – har ment at magyarene er etterkommere av skyterne. Det er nok så at begge kom fra de samme geografiske trakter til Karpatbekkenet, og at også deres levesett og kultur var tilnærmet identiske. For tiden er imidlertid skyternes iranske herkomst alminnelig akseptert, noe som i hvert fall utelukker etnisk identitet mellom de to folk. Det som imidlertid ikke er utelukket, er at ungarerne under sin langvarige vandring i steppeområdene eventuelt kan ha hørt til, eller under en iransk-skytisk statsdannelse i lengre eller kortere tid.)

Skyternes inntreden i Karpatbekkenet var bare en av bølgetoppene i tidens betydelige folkebevegelser. Andre kan ha vært forårsaket av hæretoget til perserkongen Darius (Dareios) i år 513 f.Kr. Hans mektige hærstyrke dro da igjennom det østlige Balkan, krysset det nederste løp av Donau og marsjerte langt inn i steppeområdene.

Skyternes innvandring i Karpatbekkenet førte til at det store ungarske sletteland som dets vestligste utpost, fra nå av ble en del av et utstrakt nomadisk folke-konglomerat med felles kulturgrunnlag. I første rekke er det fyrstegravene (Ártánd, Tápiószentmárton) som med sine rike funn (hjorteformet skjoldbeslag av gull, bronsespeil, pilekoggere, stridsøkser, sverd, spyd med gull- og sølvbeslag, og masser av smykker) gir oss et betagende bilde av denne kultur. Deres krigsvåpen var av jern, noe som gjorde dem overlegne i

kamp. Og de hadde med seg dreieskiven (pottemakerskiven), en teknikk som var en direkte forutsetning for masseproduksjon; i neste omgang ga dette et godt grunnlag for en livlig handel med nabolandene så vel som med fjernere strøk. Til forskjell for de fleste erobrerefolk før dem, tilintetgjorde skyterne ikke urbefolkningen i de erobrede områder, men integrerte dem istedet i det nye samfunn og overtok gjerne selv elementer av deres kultur, ikke minst når det gjaldt begravelsesskikker.

Oldtidens fremste historiker, Herodot var levende interessert i de folkeslag grekerne kom i berøring med, og ga bl.a. inngående beskrivelse også av skyterne. Ifølge ham var det det nedre løp av Donau som dannet skillelinjen mellom skyterne og trakerne; de siste bodde syd og vest for Donau (Istros). Han nevner videre 2 andre folkestammer ved navn, begge fra datidens Karpatbekken: *agathyrso*-folket og *sigynerne*.

Agathyrserne skal, etter hans beskrivelse å dømme, ha bodd i Transsylvania, ved elven Maris (ungarsk *Maros*, rumensk *Mures*); blant deres særegne skikker fremhever Herodot kvinnefellesskapet. De skal ha nektet asyl for deres frender skyterne, som flyktet fra den persiske Dareios – agathyrserne antas derfor å ha vært et iransk folkeslag. Enkelte forskere forsøker å identifisere agathyrserne sogar med *akatzirer-ne*, et viktig folkeelement i Attilas hunerrike og senere i Khazarriket. Sigynerne skal ha holdt til i de sydlige områdene av det ungarske sletteland som strakte seg helt frem til *venetenes* land ved Adria. Som Herodot skriver, bar de mediske drakter, og deres hester var små og langhårete, en hesterase kjent fra Asia. Ifølge alt dette skal sigynerne ha vært meder fra de nordvestlige deler av Iran.

Kelterne

Ved inngangen til jernalderen og frem til 400-tallet f.Kr. var de vestlige områder av Karpatbekkenet preget av den mellomeuropeiske *Hallstatt-kulturen*. Funnene tyder på at i den tidligste periode opplevde bronsekunsten et kraftig oppsving. Fra gravene ble det hentet frem en mengde dekorerte bronsekar, bronsemykker og leirpoter, men også redskaper, smykker og våpen av jern, blant dem det karakteristiske lange Hallstatt-sverdet. Funnene vitner ellers om betydelige kulturimpulser fra Italia og Magna Graecia.

Når det gjelder kulturens bosetningsmønster, så var det typisk at de betydeligste av dem gjerne ble omgitt av jord- eller steinvoller. Samfunnet var delt opp i klart avskilte lag (aristokrati, krigere, almue) og også slaveri har funnet sted. Avdøde aristokrater fikk som regel reist høye gravhauger over seg, bygget av stein eller tre, og med et gravkammer i haugens indre som var rikt utstyrt med gjenstander. Hallstatt-kulturen var til tross for de mange funn av jernvåpen, både fredelig og sakral-preget.

I de sydligste traktene, ned mot Balkan, finner vi imidlertid en kultur som i mangt skiller seg klart fra Hallstatt-kulturen. Det er rimelig å knytte denne kulturen til en bestemt etnisk gruppe, nemlig *illyrerne*, som også var forfedre til *pannonerne*.

Fra om lag år 400 f.Kr. var det *kelterne* som satte sitt preg på utviklingen. Deres kultur kalles, etter et viktig funnsted i Sveits, *La Thène-kulturen*. Jernet og pottemakerskiven fikk nå en almen utbredelse. De drev en livlig handel, og – også for å lette handelen – begynte de å prege mynter som betalingsmiddel. Bosetningene deres fikk en urban karakter. Det er omtrent fra disse tider at historiegranskningen ved siden av de arkeologiske funnene kan støtte seg til skriftlige kilder, i første rekke greske og romersk-latinske optegnelser. Fra nå av kan vi oftere identifisere tid og sted, sette navn på de enkelte folkeslag, ja selv på enkeltpersoner. Kelternes folkebevegelser hadde sitt utgangspunkt nord for Alpene. Den første, som også kalles den store galliske invasjon, startet i 390-årene f.Kr. og hadde egentlig 2 retninger: den ene førte mot Italia, mer presist mot Roma som også ble inntatt, mens den andre resulterte i erobringen av Transdanubia og etter hvert også av andre deler av Karpatbekkenet. Den andre invasjonsbølgen førte kelterne gjennom Balkan og ned til Hellas, der Delfi ble angrepet i år 279 f.Kr. De dro deretter over til Lilleasia, hvor de grunnla den keltiske staten Galatia. Når det gjelder det midtre Donau-området, vet vi at en keltisk folkestamme, *skordiskerne* (scordisci), i begynnelsen av det 2. årh. f.Kr. klarte å etablere seg i det nordlige Balkan, med Beograd og omegn som sentrum for deres stat. Det varte ikke lenge før de kom i konflikt med romerne, som ekspanderte sterkt og uavbrutt. Skordiskerne allierte seg da med Makedonia, og greide å yte en betydelig motstand. Makedonias fall beseglet imidlertid også deres skjebne ved Scipio Asiagenus' seier. De undertrykte illyrisk-pannoniske folkestammene løsrev seg, og skordiskerne, som egentlig bare dannet et forholdsvis tynt lag av en overklasse, ble innen kort tid assimilert.

Den betydeligste keltiske stamme var imidlertid *boterne* (boii). De var med å besette Nord-Italia ved den store keltiske invasjonen år 390 f.Kr., mens andre av deres stamme bosatte seg i Böhmen (derfra landets latinske navn Boiohaemum, senere Bohemia, men også den tyske navneformen Böhmen). Det skal også ha vært en tredje gruppe av boierne, nemlig de som trengte seg inn i Ungarn og okkuperte i løpet av 300-200-

tallet f.Kr. store deler av Karpatbekkenet², med unntagelse av områdets sydøstlige hjørne, hvor dakerne hold til. Det første germanske folkeslag, *kimbrerne* fra Jylland (Himmerland), som krysset Karpatbekkenet, dro år 114 f.Kr. nettopp igjennom boiernes territorier, men fortsatte etter en del ødeleggelser sin vei sydover mot skordiskernes og tauriskernes land, og deretter videre vestover.

En ytterligere keltisk stamme, *tauriskerne* (taurisci), var bosatt sydøst i Østerrike, og var nær forbundet med boierne. Under ledelse av deres felles konge, Kritasiros, kom de opp i en væpnet konflikt med dakerkongen Burebista (Boirebistas), da sistnevnte krevde at kelterne skulle oppgi sine bosetningsområder øst for Tisza og i Transsylvania. Kelterne led da et avgjørende nederlag og ble noe senere et lett offer for romerne. Det er faktisk ingen ting som tyder på at kelterne skal ha gjort motstand mot romerne i det hele tatt. Tvertom allierte de seg med dem, og ble selv meget hurtig romanisert.

Transsylvania før romerne

Transsylvania er det trekantlignende sydøstlige hjørne av Karpatbekkenet, omgitt av Karpatene fra øst og syd. Vår første skriftlige kilde angående dette området er Herodot, som i sin beskrivelse av skyterne og trakerne opplyser at elven Maris (ungarsk Maros) kommer fra agathyrsernes land. Agathyrserne var, i likhet med sigynerne som bode nord og vest for dem, et iransk folk. Ifølge Herodot bodde det *irakiske* folkeslag syd og vest for Donaudeltaet, og innvandret dit ca år 1.000 f.Kr. Greske byer anla i løpet av den tiden en rekke kolonier på deres landområder langs Svartehavskysten som etter hvert ble hellenisert. Deres nordligste gruppe het *dakerne*, mens de som bodde ved det nedre løp av Donau og selve Donau-deltaet, het *geterne*. Disse 2 folkegruppene var langt på vei identiske, allerede Oldtidens forfattere hadde vanskelig for å skille dem fra hverandre slik at de 2 folkenavnene ble brukt om hverandre. Fra 400-tallet f.Kr. er det sikre spor etter dakerne i Transsylvania. De levde av jordbruk og av saue- og gjetehold. På 300-tallet f.Kr. lærte de bergverksdrift av keltiske innvandrere, dessuten hadde de et livlig handelssamkvem med Trakia, Makedonia og de greske byene, noe som ikke minst de rikelige funn av greske mynter bekrefter.

I midten av det 1. århundre f.Kr. klarte Burebista som den første å forene de mange gjenstridige og egenrådige getisk-dakiske stammene i et felles rike, som ytterligere ble forsterket ved at også de greske bykolonier ved Svartehavskysten anerkjente hans overhøyhet og begynte å betale skatt til ham. I tiden som fulgte oppsto det stridigheter mellom ham og kelterne. Burebista underkuet først skordiskerne, deretter fremsatte han krav overfor boierne om å oppgi alle sine bosetninger og besatte områder øst for Tisza, samt i Transsylvania. Den forente keltiske hær, som sto under ledelse av kong Kritasiros, led et forsmædelig nederlag og ble noe senere et lett bytte for de ekspanderende romerne: ingen ting tyder på at de i det hele tatt hadde gjort noen som helst motstand, tvertimot allierte de seg med dem, ikke minst når det gjaldt å bekjempe de illyriske pannonerne. Kelterne ble deretter meget hurtig romanisert og gikk nesten fullkomment opp i det pannonsk-romerske samfunn bortsett fra at de lenge bevarte sine egne keltiske navneskikker og begravelsskikker. Ved å beseire kelterne, ble Burebista den betydeligste politiske maktfaktor i Karpatbekkenet og i det nordlige Balkan. Også romerne var klar over dette. Den første trefning mellom dem og dakerne fant sted allerede i 70-årene f.Kr., da hærføreren Scribonius Curio med sine legioner nådde helt frem til Donau, etter å ha slått de keltiske skordiskerne. Fra nå av ble en virkelig konfrontasjon mer og mer aktuell. Julius Cæsar planla da også en krig mot dakerne, men da han like etter ble myrdet, falt planene bort; ikke minst fordi også Burebista selv, nesten samtidig, ble offer for et politisk mord – med den følge at det dakiske rike deltes i 4-5 rivaliserende deler, og kunne dermed ikke lenger representere noen umiddelbar trusel mot Romerriket.

² I 1987 startet Vitenskapsakademiets forlag i Budapest utgivelsen av en storslagen serie om kelterne og de keltiske funnene i Karpatbekkenet: *Corpus of Celtic finds in Hungary*. Seriens praktfulle første bind omhandler Transdanubia, hvor den keltiske kultur hadde flere blomstrende sentra (Keszthely, Komárom) med Ménfőcsanak som dens desidert viktigste funnsted. Her ble det under utgravningene fra 1936 og især i 1960-årene gjort meget betydningsfulle, tildels oppsiktsvekkende funn som kaster nytt lys over omfanget og betydningen av kelternes oppholdt og kultur i de vestlige områder av dagens Ungarn.

ROMERNES TID I UNGARN

Etableringen av Donau-limes

Etnisk sett kunne Karpatbekkenet like før romernes ankomst oppvise et temmelig broket bilde. I vest og nordvest fantes det keltere; i det øvrige Vest-Ungarn pannonere; over opplandet i nordøst, de østlige fjelltraktene og Transsylvania rådde dakerne, riktignok oppstykket i småstater og med store keltiske folkegrupper seg imellom; på det store sletteland var betydelige områder fortsatt bebodd av skytiske og andre nomadiske folkeslag, innvandret fra de eurasiske steppene. Den romerske erobringen av områdene langs og rundt Donau falt på den siste fase av rikets ekspansjonstid. Grunnen til det var ikke lenger selve utvidelsestrangen eller makt- og skatte-begjæret. Men det ble rett og slett nødvendig å sikre Romerrikets grenser, som i stadig større utstrekning begynte å bli truet av germanske folkestammer, dakere og nomadiske rytterfolk.

Forsvaret av disse grensestrekningene, som av alle de romerske grenser lå nærmest Italia og rikets sentrum, Roma, var lenge trappet ned til det minimale fordi det stort sett hadde hersket fred på disse traktene. Men til og med Julius Cæsar ble en smule betenkt, da Burebista klarte å reise en sterk dakisk stat og beseiret kelterne.

Julius Cæsars grunnide, nemlig å flytte grensen til Donau og Rhinen, ja sogar Elben, altså til betryggende avstand fra selve Italia, ble omsider, i hvert fall delvis, realisert av hans etterkommere: triumvir Octavian, den senere keiser Augustus, erobret i år 35 f.Kr. Siscia, den viktigste byen i Sava-området, som med sin sentrale beliggenhet ble selve utgangspunktet for videre erobringer i regionen. Etter Octavian-Augustus ledet keiserne Tiberius, Claudius, Nero og Vespasian en rekke felttog mot pannonerne, dakerne og kelterne. Romerrikets nye grenser i Nordøst-Europa ble fra da av identiske med elven Donau, som dannet en klar, naturlig grenselinje, forholdsvis lett å forsvare. Romerne kalte forsvarslinjen *limes*, og bygget en rekke festninger langs elven, ikke minst fra Vindobona (Wien) til Singidunum (Beograd). De viktigste fikk hver sin egen legion (romersk hæravdeling på 6.000 mann): Carnuntum (Deutsch-Altenburg), Brigetio (Szőny), Aquincum (Buda), med dusinvis av vaktårn, militære leire og vaktposter plassert strategisk riktig og regelmessig i de mellomliggende strekninger. Pannonia fikk 4 legioner, tilsammen vel 24.000 veltrente og tungtbevæpnede mann, som sammen med de såkalte hjelpetroppene (*auxilia*) utgjorde en hærstyrke på bortimot 50.000 mann – under datidens forhold en betydelig slagkraft. Donau-grensen var altså etablert, og den viste seg for lang tid fremover å holde mål. Det tok imidlertid ytterligere mange år og felttog før den bakenforliggende nye provinsen selv ble pasifisert. Fra tid til annen brøt det nemlig ut oppstander blant de underkuede folkeslagene. Den mest voldsomme av dem ble pannonernes, i år 6 e.Kr. det tok Tiberius hele 3 år å få bukt med den.

Markomanner, kvader, sarmater

Det var også på høy tid med en sterk grense mot nord. De germanske folkestammene lenger nord i Europa begynte nemlig en etter en å røre på seg og begi seg på en vandrings- og plyndringsferd syd- og østover.

Til de første hørte *markomannene* ("grensemenn"), som til å begynne med hadde bosatt seg i områdene mellom Main og Donau, men trengte i år 8 f.Kr. inn i Böhmen og frem til traktene omkring dagens Bratislava. Øst for dem, i våre dagers Vest-Slovakia, bodde det et annet germansk folkeslag, *kvaderne*; begge hørte til et eget stammeforbund av vestgermanere som ble kalt *sveber*. Deres bevegelser østover skyldtes nok til en grad den uro som også førte til det voldsomme slaget i Teutoburgerskogen i år 9 e.Kr. mellom germanerne, anført av Arminius, og 3 romerske legioner, ledet av Varus.

Langs hele grensen oppsto det til stadighet trefninger som romerne hovedsakelig brakte i ro ved å spille de enkelte stammer opp mot hverandre, og ved å innføre et system med vasall-konger og -fyrster og kalle dem forbundsfeller og venner av det romerske folk. Men disse avtalene holdt sjelden lenger enn 10-20 år, og grunnen til dette var presset fra nye germanske folkestammer bak ryggen deres (vandalerne, gepidene, langobardene, gotene), som i tur og orden stadig trengte seg frem i retning mot Romerrikets grenser.

I begynnelsen av det 1. århundre e.Kr. ble de nordlige delene av det store ungarske sletteland invadert av et sarmatisk folkeslag: *jazygerne*. Sarmatene var egentlig et stammeforbund av sentralasiatisk-iranske

nomadestammer, som fra ca 300-tallet f.Kr. kontrollerte store deler av det sydvestlige steppelandet i dagens Russland. Jazygerne slo dakerne og fordrev dem til de områder som i dag omfatter Romania. Jazygerne overtok etter hvert også landområdet mellom elvene Donau og Tisza. Et annet sarmatisk folk, *roxolanene*, besatte områdene ved nedre løp av Donau, det senere Valakia, slik at de to sarmatiske frødefolk til slutt hadde et stykke felles grense. De skapte i løpet av de nærmeste 300-400 årene på hver sin kant langs *limes*, atskillige problemer for romerne, ikke minst da romerne okkuperte Dacia, noe som førte til at de to sarmatiske frønder ble skilt fra hverandre.

Pannonias romanisering

Ved å ha blitt erobret av romerne, gikk Vest-Ungarns befolkning inn i en økonomisk og kulturelt sett lykkelig tid.

Et utall av arkeologiske funn, innskrifter og andre monumenter gir inntrykk av trygghet, blomstring og fremgang. Romerriket representerte det ypperste av datidens kultur og sivilisasjon. Nå ble alt dette uavkortet tilgjengelig også for innbyggerne av den nye provinsen. Man satte i første rekke i gang en storstilet urbaniseringsprosess. Gamle keltiske byer som Aquincum (av keltisk *Ak-Ink*: 'rikelig /med/ vann') og Arrabona (Győr) ble videreutbygget, Aquincum (Buda) ble sogar det viktigste militære og administrative sted for Pannonia Inferior, provinsen som dannet *limes-grensen* mot sarmatene på slettene øst for Donau. Ruinene, avdekket i Aquincum, kan oppvise det fullstendige bilde av en høyurbanisert romersk by med sine arenaer, teatre, amfiteatre, viadukter, termer, gravgårder, offentlige og kultiske bygninger, søyleganger, templer, bolighus med innlagt vann, et gjennomført kloakksystem, stenbelagte gater – sivilisatoriske bekvemmeligheter importert direkte fra Roma.

En rekke nye byer ble dessuten grunnlagt, blant de viktigste kan her nevnes Scarbantia (Sopron) og Savaria (Szombathely) i Vest-Pannonia, begge lå ved handelsveien, hvor ravet ble fraktet fra Baltikum til Aquileia; etter arkeologiske funn å dømme var Savaria også sentrum for den egyptiske Isis- og Osiris-kulten i Ungarn; Sophianae (Pécs) og Brigetio (Szőny) kan bl.a. fremvise de tidligste spor etter kristendom på ungarsk jord; Mursella (Árpás), Gorsium (Tác), Intercisa (Dunaújváros), samt Sirmium (Mitrovica), Mursa (Eszék, Osijek), Siscia (Sisak) og Emona (Ljubljana) i Sør-Pannonia.

Langs *limes* og tvers igjennom provinsen bygget man stenbelagte militære veier som ikke bare hadde stor strategisk betydning, men soldatenes marsjruter ble også handelsveier og dannet grunnlaget for en livlig handel med rikets sentrale deler så vel som mellom provinsens hovedsteder. Handelen på sin side ga grobunn for en intensivt håndverksvirksomhet (pottemakeren, bronsesmedarbeid, steinhoggeri). Sosialt fikk dette og de omfattende utbyggingsarbeider den følge at mange flyttet inn i byene, der det etter hvert oppsto et nesten moderne klassesamfunn, differensiert i flerfoldige lag og skikt. Dels for å erstatte arbeidskraftsmangelen på landet, fikk også slaveriet et stadig større omfang. Det at provinsen grenset opp til Barbaricum, sikret slavehandlerne alltid en rik tilgang på nye slaver. For landbruket var det av stor viktighet at vindruen ble innført fra Italia.

De betydelige militære stykker, som til enhver tid befant seg i provisen, represen-tente ellers et sikkert og kontinuerlig avsetningsmarked for jordbruksproduktene, ikke minst når det gjaldt korn og vin. Det karakteristiske bosetningsmønsteret på landet var til å begynne med basert på små og mellomstore bruk, såkalte "Villaer", men utviklingen gikk egentlig i retning av godskonsentrasjoner, fordi storgodsene betydde en mer lønnsom driftsform. Det ble skapt store rikdommer i denne tiden, og stadig større jordeiendommer kom i hendene av stadig færre. Godseierne stand besto for en stor del av veteraner som etter endt militærtjeneste bosatte seg i provinsen; av italikere som i stort antall vandret inn i Pannonia; og av det lokale aristokrati, som gjerne hadde sine røtter i keltisk eller pannonsk fortid.

Når det gjelder det religiøse livet så gjorde ved erobringen av Pannonia også den romerske statsreligion og dens institusjoner sitt inntog i provinsen. Dette gjaldt også keiserkulten: etter østerlandsk mønster ble de enkelte keisere, til å begynne med etter deres død, men etter hvert også mens de levde, opphøyet til guder, og ble gjenstand for gudsdyrkelse. Dette var især populært blant soldatene, noe ikke minst et utall funn fra festningene vitner om. Fra slutten av 100-tallet e.Kr. og i takt med at antallet av legionærer fra de romersk-orientalske provinser økte, fikk også ulike orientalske kultuser sin utbredelse; av dem vant især den egyptiske Isis- og Osiris-kulten stor popularitet sammen med den persiske Mithras-kulten. I Intercisa fant man dessuten en innskrift som forutsetter at det eksisterte en jødisk synagoge i byen. Men kløften mellom den offisielle statsreligion og den private religiøsitet ble stadig større. Fra 200-tallet begynte kristendommen også i Pannonia sin seiersgang. Det er funnet en rekke tidlig-kristne symboler, devosjonelle gjenstander og hellige steder, blant dem en innskriftstavle med en lengre beretning om martyrene fra Brigetio, og kristne freskomalerier fra byen Sophianae. Like etter de siste store kristenforfølgelsene under keiser Diocletian ble

kristendommen ikke bare tolerert på linje med de andre religionene, men av keiser Konstantin sogar opphøyet til den mest begunstigete religion i riket.

Dacia Trajana og Dacia Ripensis

Fra midten av 1. årh. e.Kr. hørte alt land syd for Ungarn til Romerriket. Romerne hadde stilt store forventninger til en Donaulinje-grense sikret med en rekke festninger, forter, grøfter, palisader og krigstårn. Men den var lang og sårbar.

Og i keiser Domitians tid brøt det ut uro langs praktisk talt hele *limes*, fra Vindobona til Donaumunningen. Det var de store folkevandringene fra nord og øst, som da satte *klientfolkene* langs grensen i bevegelse. Som allerede Julius Cæsar hadde forutsett, ble dakerne de farligste blant fiendene. År 85 e.Kr. gjorde dakerne et overraskelsessangrep mot Moesia (Bulgaria), og de beseiret også romerne i år 87. Grunnen til at dakerne på nytt var blitt så sterke og farlige, var i første rekke at kong Diupaneus og hans etterkommer Decebalus klarte å forene dakerne i en eneste stat, som hadde sitt sentrale område blant fjellene i Sydvest-Transsylvania med Sarmizegethusa som hovedstad. I likhet med sin forgjenger Burebista, hadde også Decebalus evnen til å mobilisere dakernes samlede slagkraft.

I år 88 tapte han imidlertid for romerne ved Tapae, altså på dakisk jord, men fordi romerne umiddelbart etter måtte dra i felten mot svebene (kvadene og markomanne), fikk dakerne likevel en fordelaktig fred.

Erobringen av Dacia ble derfor aktuell politikk først i keiser Traians tid. Krigen mot dakerne regnes for å være hans største militære bedrift. Den ble gjennomført i 2 etapper. Den første dakiske krig år 101-102 e.Kr. endte med fred, som blant annet innebar at romerske styrker nå ble stasjonert på flere steder i Dacia. I år 103 bygget romerne en steinbro over Donau ved Drobeta (Turnu-Severin), og i år 105 satte de i gang den annen dakiske krig. Det ble et usedvanlig blodig felttog som endte med Decebalus' død og at Dacia i år 106 e.Kr. ble erklært for en romersk provins. (Krigens ulike begivenheter er forevige i relieffene på Traiansøylen i Roma, som formelig er som en vel 200 meter lang billedreportasje.)

På mange steder utryddet romerne den lokale dakiske befolkningen fullstendig; i første rekke aristokratene. I deres plass ble kolonister fra rikets østlige, altså ikke-romerske, provinser innkalt. Legionen ble stasjonert i Apulum (Gyulafehérvár/Alba Iulia), som også fungerte som provinsens administrative sentrum. Erobringen omfattet bare en del av det opprinnelige dakiske land; nord og øst for den nye provinsen bevarte de såkalte "frie dakere" sin uavhengighet, mens broparten av Banat og den sydlige del av den store ungarske slette ble besatt av jazygerne. Det romerske Dacia hadde ingen organisk sammenheng med riket og ingen naturlige grenser forøvrig, derimot en håpløs strategisk beliggenhet, som snart viste seg å være skjebnesvanger for provinsen. Hovedformålet med dets erobring var å pasifisere området. Men når det nå var gjort, benyttet romerne seg også av Transsylvanias rike gullgruver ved hjelp av eksperter som de i hovedsak hentet fra Dalmatia.

I forhold til provinsens størrelse fantes det meget få byer i Dacia Traiana i Hadrians tid: ved siden av Apulum, faktisk bare Napoca (Kolozsvár/Cluj), Dierna (Orsova) og Drobeta. Noe senere kom Potaissa (Torda) og Ampelum (Zalatna) til. Også av den grunn fikk urbaniseringsprosessen i Dacia Traiana aldri det omfang som i Pannonia. Mange av dakerne som ikke falt under erobringsskrigene, flyktet nå over til de frie dakere eller ble solgt som slaver. For å erstatte dem, ble det satt i gang en stor folkeforflytting og innvandring, særlig fra Romerrikets provinser i Midt-Østen. Som oftest var disse nye kolonisters morsmål alt annet enn latin. Følgelig ble bare et tynt lag av dakerne romanisert, noe dakernes tradisjonelle romerfiendtlige holdning også bidro til. Av de navn som innskriftene på gravsteinene og altrene viser, er bare 2 prosent av dakisk opprinnelse; til sammenligning utgjør de keltiske og pannonske navn i Pannonia på samme tid hele 17 prosent, i flaviernes tid sogar 31 prosent.

Etter en del nær fredelige årtier, forverret situasjonen seg langs *limes* igjen i 160-årene. Det var markomannene og kvadene som da sto i sentrum for uroen, men bak dem var det nå i gang en mektig bevegelse av andre germanske stammer (vandalene, gepidene, langobardene, gotene) mot syd og øst langs Karpatene. Fra tid til annen trengte de seg også inn i Karpatbekkenet. I år 167, ved et overaskelse-sangrep, brøt markomannene og kvadene igjennom *limes* i Pannonia, og dro helt ned til Nord-Italia. Først i år 179 klarte keiser Marcus Aurelius å gjenopprette freden. Men også deretter fortsatte de evindelige mindre trefningene og konfliktene; det er likevel karakteristisk for tiden at denne situasjonen av de fleste var oppfattet som "normal". Som et forvarsel om kommende alvorlige begivenheter, brøt det i år 212-14 ut en større krise, da *vandalene* og *karpene* (sistnevnte en fri trakisk folkestamme) angrep Dacia Trajana langs provinsens nordgrense.

Men det som til slutt førte til at romerne bestemte seg for å oppgi provinsen Dacia, var goterne som i mellomtiden hadde nådd frem til Svartehavet, og begynte å forflytte seg vestover mot Donaumunningen. I første omgang øvet de der press på vandalene og karpene; de siste ble av keiser Philippus Arabs beseiret i år 247, men det var allerede da tvilsomt om Dacia kunne holdes svært lenger, særlig da det i år 248 lyktes goterne å forsere *limes* i Moesia; keiser Decius falt selv i slaget i år 251.

I virkeligheten mistet romerne i de påfølgende årene åpenbart sitt herredømme over Dacia, ikke minst som følge av *gepidenes* inntrengning i Karpatbekkenet. Det ble likevel først keiser Aurelianus som, etter å ha sluttet fred med goterne, beordret i år 271 å rømme provinsen. Vi har imidlertid grunn til å gå ut fra at selve evakueringen hadde foregått kontinuerlig og systematisk alt fra 250-årene. Men nå ble også hæren flyttet over Donau, til en ny provins skilt ut av Moesia og kalt Dacia Ripensis. Restene av den forhenværende romerske administrasjon i Dacia Trajana fulgte med hæren, sammen med praktisk talt hele den romaniserte befolkning, i første rekke kolonistene. Det er rimelig å anta at det var her, i det nye Dacia, på Donaus høyre bredd, eller kanskje enda lenger syd, i det såkalte Dardania at det rumenske folk er oppstått av et konglomerat av en populasjon, som opprinnelig overveiende var innflyttere fra Romerrikets ulike provinser, men som også bevarte en del av sine tradisjoner fra provinsen Dacia Trajana. At de klarte å opprettholde sin egenart og sitt romansk-latinske språk, skyldtes nettopp deres konsentrerte massebosettelse. Det må også antas at de der etter hvert smeltet sammen med områdets opprinnelige lokalbefolkning, som overveiende må ha vært sauegjeterne, og i hvert fall delvis romanisert fra før av, men var egentlig av albansk, eventuelt dalmatisk, herkomst. Det gamle Dacia ble deretter nærmest oversvømmet av gotene, senere i tur og orden etterfulgt av gepidine, hunerne, langobardene, avarene, slavene, bulgarene, før magyarene til slutt tok området i sin varige besittelse. Kongstanken i dagens rumenske historieskriving er å hevde teorien om den såkalte dakorumenske kontinuitet. Det er imidlertid nokså utenkelig at det, etter romernes grundige og fullstendige evakuering av Dacia Trajana, kunne ha blitt igjen en romanisert befolkning der, og det i et antall som kunne være av betydning. Enda mer utenkelig er det at en slik romanisert restbefolkning kunne ha overlevd de kommende folkevandringstidens ødeleggende bølger (som i århundre etter århundre skyllet over området) og bevart, ja sogar videreutviklet sin romaniserte egenart og sitt latinske språk – aller minst omgitt som den var av de sterkt desimerte restene av de dakiske urinnbyggerne som av et rent hjerte hatet alt som hadde med romerne å gjøre.

“The fact that until the present day, the archeological finds only show Roman influence which is not specific to this area but, on the contrary, is widespread in the whole continent, suggests that the number of Romanized people in post-Roman Dacia Trajana cannot have been significant. The archeological finds from the following epoch, the 5th to the 7th centuries, show Gepidae, Huns, Avars, Slavs but no population which would continue the Roman culture and customs. Thus, the ‘silence of historians’ has a counterpart in archeology (...) The absence of Old-Germanic elements in Rumanian is not compatible with the assumption that the ancestors of the Rumanians were, during the 4th, 5th and 6th centuries, living in symbiosis with the Goths and the Gepidae in the valleys of Transylvania (...) To summarize the conclusions, there are no unequivocal indications that the ancestors of the Rumanians would have lived north of the lower Danube before the 11th-12th centuries.”³ Faktum er altså at de arkeologiske funn fra disse århundrer, og de øvrige historiske kilder er enstemmige: de vet ikke om tilstedeværelsen av en romanisert dakisk befolkning i den transsylvanske regionen. Ingen av provinsens latinsk-romerske stedsnavn har f.eks. overlevd den romerske evakuering. Man kan dessuten med rette sette spørsmålstegn ved en teori, som forutsetter at et folk, dakerne, fullstendig mister sitt eget morsmål i løpet av bare 100-150 år og uten at et eneste ord er blitt bevart av det. Til alt overmål skulle dette ha skjedd i en tid med svært begrensede påvirknings-muligheter i og med en fullstendig mangel på skoler og undervisning, bøker, aviser, radio etc.; og i et land, hvor kommunikasjonsforholdene også ellers var svært elendige på grunn av mangel på skikkelige veier og fremkomstmidler; folketettheten var dessuten vesentlig tynnere, bosetningene færre, mindre, mer spredte og isolerte enn idag. De romerske erobrere av Transsylvania (rent bortsett fra at de fleste av dem neppe engang snakket en skikkelig latin) dannet et forholdsvis tynt skikt, som i den fiendtlige og utrygge provinsen som Dacia var for dem, var stuet sammen i fåtallige forter, uten større mulighet for et bredere samkvem med restene av den underkuete dakiske befolkning.

Hvilken motivasjon skulle dessuten disse dakere ha hatt for å oppgi sitt eget morsmål og overta språket til en fiende, forhatt for sitt blodige fremferd og sin hårde undertrykkelse av den dakiske stat? Og hvis dakerne hadde det så lett for å skifte språk, hvordan kan det da forklares at de i løpet av de kommende århundrer, som utgjorde det mangedobbelte av den tid, romerne hadde tilbrakt i Dacia, ikke opptok i hvert fall noen ord fra deres nye herskere: gepidenes, hunernes, langobardenes, avarenes språk? Dakerne måtte i så fall være historiens største psykologiske gåte...

³ Du Nay, André: The early history of the Rumanian language. Lake Bluff, Ill. 1977: 257-58.

Også det at det har eksistert, og fortsatt eksisterer, en rekke større eller mindre rumenske folkegrupper og "språkøyer" spredt rundt om i Makedonia, Thessalia, Epeiros, Albania, Thessalonike og Istria, taler med styrke for den tanke at det geografiske sentrum for fremveksten av det rumenske språk og for det rumenske folks etnogenese må ha ligget på Balkanhalvøya, et sted mellom Dalmatia og Hellas, Albania og Trakia, mest sannsynlig i den forhenværende provinsen Dardania. "The first record about Vlachs known at present is from the 8th century and refers to Vlachs living south of the Jirecek line, in Greece. In the same century, Vlachs lived in Montenegro, Hercegovina and Bosnia, as shown by a series of names of Vlach origin (*Durmitor*, *Visitor*, *Murgule*, etc.), borrowed by the Serbs, who populated this area during the 8th century. From the end of the 10th century on, several historical records mention Vlachs in different parts of the Balkan peninsula."⁴

Romernes siste århundre i Pannonia

I tiden etter at Dacia Trajana ble oppgitt av romerne, var Pannonia preget av stigende usikkerhet og økende press fra germansk og sarmatisk side mot *limes*. Men det fantes ressurser også til en fortsatt utbygging og utvikling av provinsen, først og fremst ved å utvide det dyrkbare jordarealet ved hjelp av kanalbygging, drenering og tørrlegging av sumper og rydding av skogsområder. Det var likevel forsvaret av grensene, som krevde det meste.

I keiser Diocletians tid gjennomførte man en reorganisering av provinsen ved å dele den opp i 4 deler: Valeria, Pannonia Prima, Pannonia Secunda og Savia. Krigstog mot *limes* ble fra nå av årvisse foretagender. Som regel var det sarmatene som angrep, presset som de var av inntrengende goter, karper og gepider. Et av deres verste angrep kom i år 322, da militærfestningen Campona (Nagytétény) ble tilintetgjort.

10 år senere brøt det imidlertid ut indre stridigheter blant sarmatene mellom *limigantes* og *arcaragantes*; de sistnevnte fikk da innrømmet *receptio*, og 300 tusen av dem bosatte seg innenfor den romerske *limes*. Da *gepidene* i 350-årene besatte storparten av den ungarske slette, ble også restene av sarmatene, *limigantes*, sluppet inn i riket. Men da de ved mottagelsesseremonien forsøkte seg med et overraskelsesangrep, ble de blodig meiet ned av romerne. De representerte aldri mer noen reell trusel mot riket.

Etter de store kristenforfølgelsene, igangsatt i år 303 og gjennomført med skånselløs brutalitet også i Pannonia, kom ediktet av Mediolanum i år 313 om tolereringen av kristendommen som en stor overraskelse for de fleste. Keiser Konstantin støttet seg fra nå av bevisst på de kristne i sin politikk. Det var også han som etablerte en ny hovedstad for Romerriket, og det for første gang i romersk historie utenfor Italia, nemlig i den gamle greske byen Byzantium. Dette var vel i første rekke en direkte følge av at rikets tungdepunkt nå var i ferd med å forskyve seg østover. Men det kom også av at det var i det østlige Europa at faren truet mest. Samtidig var dette det første forvarsel om Romerrikets kommende oppdeling i et Østromersk og et Vestromersk rike.

Den siste romerske keiser, som var født i Pannonia, Valentinian (364-75), satte i år 365 i gang en storstilet utbygging og forsterkning av *limes*-forsvaret. Til tross for dette klarte kvadene sommeren 374 å forsere grensen og gjennomføre omfattende ødeleggelser helt ned til Sirmium syd i provinsen. Valentinian ledet selv den seierrike motoffensiv i år 375, men døde under de påfølgende fredsforhandlingene.

Nå kom det imidlertid lenger øst i steppene en ny fiende til syne som var vesentlig mektigere og farligere enn de forholdsvis små germanske folkestammene. Det var *hunerne*. De forserte elven Volga i 370-årene og ble straks en avgjørende maktfaktor i Europa. Først slo de *ostrogotene*, som da bodde ved traktene rundt Svartehavet; deretter tvang de *visigotene* ut av Transsylvania. Visigotene krysset etter dette Donau og tvang nærmest romerne til å innrømme dem retten til å bosette seg innenfor rikets grenser. De ble snart etterfulgt av ostrogotene, grundig slått og skremt som de var av hunerne. De hadde imidlertid lært nye kampmetoder av det nomadiske rytterfolket, og ble romerne raskt overlegne. I det blodige slaget ved Hadrianopolis i år 378 e.Kr., hvor også keiser Valens falt i kampen, tilintetgjorde de den romerske hær. Slaget betydde et vendepunkt i rikets historie og ble ikke minst skjebnesvangert for Pannonia som i første omgang ble grundig herjet. Senere, i løpet av de kommende årtier, ble så provinsen formelig overrent av ulike folkeslag, som i panikk for hunerne flyktet hals over hode vestover. Romernes administrering av provinsen ble år for år mer illusorisk, helt til den opphørte for godt en gang i begynnelsen av 400-tallet. Etter hvert begynte også den romaniserte befolkning, eller ihvert fall den mer velstående del av den, å forlate Pannonia, som da falt i hunernes hender. I motsetning til det som skjedde i Dacia Trajana, var det i Pannonia aldri tale om noen organisert og systematisk evakuering. Sporene av romaniseringen forsvant likevel langsomt og gradvis i

⁴ Du Nay, André: The early history of the Rumanian language. Lake Bluff, Ill. 1977: 264.

løpet av 400-500-tallet. Det ypperlige romerske veinett forble imidlertid intakt der, likeledes byene og fortene med sine solide, og som oftest vakre, bygninger og murer av stein. De ble tatt i besittelse og i bruk av de ulike folk, som i tur og orden har gjort sine forsøk på å etablere seg i området. Ungarns blomstrende middelalderbyer kan nesten uten unntak føres tilbake til romersk grunnleggelse. Den dannet et uvurderlig godt utgangspunkt og en meget gunstig grobunn for byutvikling, urbanisme og kultur så vel som for håndverk og handel.

FOLKEVANDRINGSTIDENS STORE BØLGER

Hunerne

Hunerne var et tyrkisktalende nomadisk rytterfolk fra Sentralasia⁵. Fra midten av 1700-tallet, da den franske sinologen Deguignes offentliggjorde sin teori, men især fra 1899, da Friedrich Hirth publiserte sin vektige avhandling, er det vanligst å anta at de såkalte asiatiske huner var identiske med de huner, som fra midten av 300-tallet gjorde seg så voldsomt gjeldende i Europas historie. Dels ved å sette i gang en enorm folkevandringsbølge, og dels ved at de selv startet en rekke blodige kriger i området. Ifølge Deguignes og Hirth er hunerne det samme folk, som fra år 318 f.Kr. jevnlig er nevnt i kinesiske skriftlige kilder og kalles der *hiung-nu*. De bodde i de siste århundrene f.Kr. nord-nordvest for Kina. Teorien ble møtt med tildels heftig motstand, men aksepteres i dag av de fleste historikere. Hiung-nu-stammene skal av Maotun være forent i et velorganisert storrike i årene 209-175 f.Kr. De var stort sett fiendtlig innstilte overfor Kina, noe også den store kinesiske mur kan vitne om: den eldste del av muren er nemlig av kineserne nettopp blitt bygd til vern mot hunerne i 300- og 200-tallet f.Kr.

Etnisk og språklig sett var Hunerriket langt i fra ensartet, men gammeltyrkisk skal hele tiden ha vært det dominerende element. Økonomien deres var basert på fe-, saue- og hestehold. De var nomader, men de hadde faste oppholdssteder for vinteren. De ernærte seg av kjøtt (vilt og husdyr) og melk. Ellers var det hesten som sto i sentrum av deres liv. Hunerne var det første riktige rytterfolk i Asia. Deres viktigste våpen var pil og bue, som de var mestre i å bruke. Deres krigstaktikk gikk i korthet ut på lynraske overraskelsesangrep med etterfølgende skinnflukt, ledsaget av intens skyting med pil. Alt dette ble gjennomført med en uvant grad av disiplin, som gjorde deres motpart motløs og maktesløs.

Det mest karakteriske minnesmerke av hunisk kultur er de særegne, fine offergrytene av bronse eller kobber, som overalt følger deres spor fra Sentral-Asia til Vest-Europa. Også stigbøylen ble bragt til Europa av hunerne.

⁵ Det finnes ytterst få språkminner etter hunerne. Priscus (Priskos) retor og Jordanes, tidens to betydelige historieskrivere, nevner nok enkelte huniske ord i sine beretninger om hunerne (jfr. i første rekke verkene *Excerpta de legationibus*, respektive *Getica*), men de gjengir ingen fulle setninger eller sammenhengende tekster. Det foreligger imidlertid et ikke ubetydelig antall huniske egennavn, i første rekke navn på personer, men også stedsnavn og folkenavn. Enkelte av dem er ikke mulig å tyde ut fra det språkvitenskapen idag vet, men mesteparten viser likevel klart at de er av tyrkisk (gammeltyrkisk, prototyrkisk) opprinnelse.

Attilas far het *Mundzuk* (hos Priscus: *Mundiuchos*, hos Jordanes: *Mundzucus*), som skal være av tyrkisk 'perle', 'glassperle'; jfr. også det tyrkiske personnavnet *Er-Moncuk*, hvor *er* betyr 'mann' (det samme ord forefinnes også i det ungarske folkenavnet som dets siste ledd: *magyar/megyer*).

Attilas rangmessige førstekone het *Arikan* (hos Priscus: *Kreka* og *Rekan*; i gammelgermanske kilder *Erka* og *Herkja*), av tyrkisk *aryg*: 'ren, hellig, vakker, dydig', mens leddet *kan* betyr 'fyrste'.

Attilas sønner: Irnik eller Irnek (hos Priscus: *Érnakk*, hos Jordanes: *Hernac*), av tyrkisk *et*; *ir* 'mann' og av det tyrkiste sufixet *-ni(e)k*. Kirgizisk navn er: *Irnek-Baj*, tyrkisk navn: *Ir-cük*, ungarsk navn: *Ernye*.

Ellak (hos Jordanes: *Ellac*) tilsvarer et vanlig tyrkisk navn: *Ilek*.

Dengizik, av tyrkisk *tengiz* og *dengiz* (ungarsk *tenger*): 'hav'; *tengizich* i Codex Cumanicus betyr 'sørlig vind'. Jfr., også *Tenizek* som er et vanlig personnavn og *Tengezek* som er stedsnavn i asiatisk-tyrkiske områder.

En høytstående huner het hos Priscus *Atakam* og en annen *Eskam*, av tyrkisk *kam* 'saman', *ata* 'far' (jfr. også ungarsk *atya* 'far'), og *es* 'venn, felle, par'.

Folkenavnet *akatziri*, nedtegnet av Priscus etter hunisk kilde, av tyrkisk *agac-iri* 'skogmann, skogmenneske'.

Folkenavnene *hun* og *kun* (*kuman*), av tyrkisk *kün* 'folk', mongolsk *kümün* 'menneske', samojedisk *kum* 'menneske', syrisjensk *komi* 'syrien' – til syvende og sist i slekt med latin *homo*? (Etter Gyula Németh: *A hunok nyelve, i: Attila és hunjai*. Budapest. 1940: 217-26.)

Man vet ellers svært lite om hunerne fra deres asiatiske periode. Ifølge kinesisk litteratur skal de i årene 147-72 e.Kr. ha hatt en konge ved navn Kūerh (Kuver). Flere kilder beretter imidlertid om at de på 200-tallet e.Kr. gjentatte ganger hadde vunnet i krig mot sasanidenes persiske rike. De hadde ellers lenge vært i stadig bevegelse på vei vestover. I begynnelsen av 370-årene krysset de elven Volga, sannsynligvis presset av deres erkefiende, kineserne. Fra nå av og i løpet av det kommende århundre tok de på en kraftig måte del i Europas omforming. Under ledelse av storfyrst Balamber slo de i rask rekkefølge *alanene* i traktene ved Volga-Kaukasus, og deretter *ostrogotene*, som da i vel 200 år hadde vært bofaste nord for Svartehavet. Etter dette tvang de *visigotene* til å forlate områdene nord og øst for Donaudeltaet og til å gå over Donau til Trakia og Moesia, hvor de av romerne i 376 fikk lov til å bosette seg. Året etter gjorde de imidlertid et masseopprør og slo, ved hjelp av en rytterskare bestående av gotere, alanere og hunere, romerne ved Hadrianopolis så grundig, at romerne ikke bare mistet sin keiser Valens, men også mesteparten av deres elitehær.

Den gotisk-alansk-huniske rytterskare, anført av Alatheus og Saphrax, herjet året etter store deler av Pannonia. Keiser Gratianus og keiser Teodosius 1 fikk imidlertid i 380 overalt dem til å bosette seg i provinsen som "foederati". Så vidt man vet, viste hunerne seg ved denne anledning for første gang i Karpatbekkenet.

I begynnelsen av år 395 kom store huniske ryttergrupper til syne ved det nedre løp av Donau, og gikk under ledelse av Uldin og støttet av de germanske *skirene* til angrep på Moesia. Samtidig med dette gikk en annen hunisk hær nord for Karpatene, og trengte seg igjennom Syd-Polen og inn i Schlesien. Denne storstilte knipetangoperasjonen laget stor furore blant de germanske stammene omkring Donau, og forårsaket at vandalene i vill panikk begynte å flykte mot vest, etterfulgt av kvadene og silingene, og sogar av en del alanske ryttere. De krysset Rhinen i år 406. Romerriket lå dermed mer eller mindre åpent for germanerne.

Visigotene tok nå under ledelse av Alarik selveste Roma i 410, og deretter, med Ataulf i spissen, det sørlige Gallia, mens *vandalene* m.fl. trengte seg inn i Hispania (Andalucia). Samtidig med dette gikk også Britannia tapt, avskåret som det ble av selve riket.

Hovedtyngden av hunerne holdt imens fortsatt til på steppene nord for Svartehavet, der de sto under ledelse av storkongen Karaton. Paradoksalt nok var de nå å regne som en slags forbundsfeller til romerne, som de gjentatte ganger bisto ved å sende dem hjelpetropper mot germanerne. På den annen side kom hunerne opp i konflikt med østromerne i 408-10. Det var i forbindelse med dette sammenstøtet at keiser Teodosius 2 lot bygge en forsvarsmur rundt Konstantinopel. I 422 gjentok likevel hunerne sitt angrep på Østromerriket, og plyndret med storfyrst Ruga i spissen provinsen Trakia. Ruga flyttet etter dette sin residens til den mer sentralt liggende ungarske slette, hvor storparten av hunerhæren fra nå av hadde sitt faste tilholdssted.

I traktaten av Ravenna fra år 434 fikk hunerne overdratt mesteparten av Pannonia. Til gjengjeld hjalp de Aetius og hans romere i deres svært blodige krig mot burgunderne, en hendelse som satte meget dype spor etter seg i germansk bevissthet, jfr. *Nibelungenlied*, som nettopp gjenspeiler disse begivenhetene. Ruga døde i 434 og ble etterfulgt av fyrstene Bleda og Attila. Etter dette, og særlig etter år 445, da Attila hadde drept sin bror Bleda, ble det slutt på den til dels forsiktige huniske ekspansjonspolitikken. I årene 440-42 ble det nordlige Balkan: området ned til Naissus (Niš) og Serdica (Sofia) erobret. Etter det store jordskjelvet i år 447 rettet hunerne et nytt stort angrep mot det østromerske rike. Til tross for den formelle seier, lyktes imidlertid ikke Attila helt med sitt forsett.

Attila skal ha vært sin brors rake motsetning. Mens Bleda var fredelig av natur, gemyttlig, og vunnet vel så mye ved diplomatisk kløkt som ved hunernes våpen, var Attila den fødte despot, som pleide å ture frem voldsomt og fullstendig hensynsløst. Han var ærgjerrig og hevngjerrig, oppfattet sin makt som av guddommelig opprinnelse og seg selv som himmelens redskap. Han skulle straffe menneskene som "Guds svøpe". Det oppsto tidlig legender omkring ham, som f.eks. den om Guds (Mars') sverd, funnet av en gjetergutt, og som ble selve symbolet på hans streben etter verdensherredømme. Han var en skrekk for sin tid, en nådeløs og fryktet fiende – å dømme etter hans egen tids dom, som dog kan være i hvert fall en del fortegnet... Han oppnådde stor fremgang i begynnelsen, men hans forblindede herskesyke kjente etter hvert ingen normale grenser. Dette førte til slutt direkte til slaget på de katalauniske marker ved Troyes i år 451, der det kom til en konfrontasjon mellom to gigantiske hærstyrker verden aldri tidligere hadde sett maken til. Til tross for at kong Teodorik 1 selv falt, endte møtet formelt sett uavgjort. Det var likevel Attila som måtte trekke seg tilbake.

Aëtius' seier betydde et vendepunkt. Året etter gjennomførte Attila en straffe-ekspedisjon mot Italia, og inntok og plyndret byer som Aquileia (en del av byens befolkning flyktet da til de nære lagunaøyene, der de grunnla byen Venezia), Verona, Mediolanum (Milano); Roma ble tilsynelatende bare reddet av et møte mellom pave Leo og Attila, – i virkeligheten av de store tap, Attilas hær led i Nord-Italia, dessuten av at det brøt ut pest i hans tropper. Men enda mer av at mens han var borte fra Ungarn med hovedstyrkene, krysset

østromerne Donau og slo hunernes forholdsvis ringe hjemmeforsvar. Attila var råket opp i en tofrontkrig. Han gjorde forberedelser til å gjenopprette balansen og å hevne seg, men døde plutselig av hjerneblødning, morgenen etter sin bryllupsnatt med den burgundiske kongedatter Ildiko (Hildegunde). Enkelte mener Attila ble myrdet av Ildiko som hevn for at Attila hadde drept hennes far og hennes brødre.

Etter Attilas død gikk hunerriket snart i oppløsning. Ledelsen ble først overtatt av hans eldste sønn Ellak (som i 449 også ble høytidelig innsatt som fyrste over akatzirene), men hans 2 brødre brøt snart med ham, samtidig som de undertrykte germanske folkene også reiste seg i opprør, og løsrev seg. Ellak falt på slagmarken i Pannonia. Dengizik kjempet lenge mot gotene og romerne i Nord-Balkan, men i år 469 falt også han. Irnik, den yngste Attila-sønnen, trakk seg ut av Karpatbekkenet og dro tilbake til steppene nord og øst for Svartehavet. Den bulgarske fortegnelse over de gammelbulgarske (protobulgarske) kongene nevner ham som fyrste av det onogur-bulgarske rike og selveste stammfar for de senere bulgarske fyrstene, –men også til Magor (magyar) som det ungarske (magyariske) folk avledes fra.

Det foreligger ingen konkrete bevis for, men det kan ikke utelukkes heller, at ungarene i sitt urhjem mellom Uralfjellene og Volga hadde på 300-tallet e.Kr. vært i kontakt med hunerne, innlemmet (eventuelt som allierte) i hunerriket, som skal ha omfattet de fleste av datidens nomadefolk. Det er derimot et faktum at som medlem av det onoguriske stammeforbund, som i 460-årene hadde holdt til i områdene nord for Kaukasus og Svartehavet, kom ungarene i nær kontakt med den ny-huniske stat, som hadde oppstått nord for Svartehavet etter Attilas død. De 2 dominerende folkelementer i denne stat var *hunerne* på den ene siden og *ogurene* (bulgarotyrkerne) på den andre. Blant de sistnevnte folkeslag var også *onogurene* å finne. Det er dette navn, *onogur*, som muligens har vært opphavet til de nåværende betegnelser på magyarene (ungarene) i mange ulike europeiske språk (engelsk *Hungarian*, tysk *Ungarer*, fransk *Hongrois* m.fl.). Den nye stat kalles av kildene skiftevis hunisk og bulgarsk. Også ungarene selv blir av folkevandringstidens bysantinske historikere og arabiske kilder kalt for huner, likeledes av vestlige krønikerskrivere etter landnåmet i Karpatbekkenet år 896 kalt for "*Huni sive Hungari*". Ungarske sagn fra eldre tider og ungarske krønikerskrivere fra middelalderen (Anonymus; Kézai m.fl.) vitner om at bevisstheten om en nær hunisk-ungarsk samhörighet har inntatt i alle tider og inntar fortsatt en sentral plass i bevisstheten til det ungarske folk. En særegen ungarsk folkegruppe, *széklerne* (székelyek), som senest fra 1000-tallet har vært bosatt i de østlige Karpatene i Transsylvania, skal ifølge folkets minne være restene av Attilas folk, hunerne, en tradisjon som endog i våre dager er sterk og levende blant etterkommere av denne folkegruppen, samt også i Ungarn forøvrig. Tradisjonelt hadde også Árpádenes kongehus ført sine røtter tilbake til hunerne. Sannhetsgehalten, sannhetsverdien av gamle historiske sagn er i vår tid i ferd med å bli kraftig oppvurdert, selv om man må være klar over at ikke alt kan holde for en nøktern vitenskapelig granskning.

Germanernes århundre på ungarsk jord

Ved slaget, som i år 454 ble utkjempet ved Nedao-elven i Sør-Pannonia mellom hunerne med Attilas sønner i spissen og de opprørske germanske-sarmatiske styrker, hvor eldstesønnen Ellak selv skal ha falt, ble gepiderkongen Ardarik den virkelige seierherre. Hunerne ble tvunget til å oppgi Karpatbekkenet for godt og trekke seg østover til Pontus-traktene. Men også gepiderne måtte snart føle seg skuffet, idet de ble nødt å forlate Pannonia og nøye seg med bare Transsylvania. Grunnen til dette var at keiser Avitus lyktes i 455 ved hjelp av sine gotiske styrker å gjenopprette det romerske herredømme i Pannonia. Men at provinsens nye herrer likevel snart het *ostrogotene*, skyldtes at hunerne hadde trukket seg tilbake fra Donau-området og jaget samtidig ostrogotene fra deres land vestover til Pannonia, der de fikk bosette seg.

I mellomtiden hadde den tidligere så blomstrende romerprovinsen mistet meget av sin romaniserte egenart og befolkning. Etter at et stort jordskjelv i september 456 hadde tilintetgjort Savaria, provinsens største og viktigste by, ble situasjonen for den romerske kultur i Pannonia direkte katastrofal. Romersk befolkning og liv fantes nå bare i de 2 byene Scarbantia og Sophianae, og i de aller vestligste deler av provinsen, som grenset opp til Noricum. Men i 488 opphørte det også der, da Odoaker beordret den romerske befolkning fjernet.

488 var også året da ostrogotene for godt forlot Pannonia, der de i mellomtiden hadde innrettet et temmelig militaristisk regime med stadige plyndringskriger i egne områder såvel som i nabolandene. Særlig gikk dette ut over gepidene, som i 469 forsøkte å rette på situasjonen ved å stable på bena en forbundshær mot ostrogotene, men ble blodig slått av Thiudimer. Fra 470 ble ostrogotene ledet av Thiudimers sønn, Teodorik, og de dro først til Øst-Romerriket, der de fikk bosette seg som *foederati*, syd for nedre løp av Donau. I 488 overtalte imidlertid keiser Zenon dem til å fortsette veien vestover og bekjempe Odoaker, som i 470-årene hadde etablert seg som Italias konge. Han ble beseiret og etterfulgt av Teodorik i 493. Han klarte i 504 å beseire erkefienden gepidene igjen og gjenopprette romersk herredømme over Dalmatia og Savia. De

germanske *gepidene* antas å ha hatt sitt urhjem i dagens Nord-Polen, ved elven Wisla. På midten av 200-tallet brøt de imidlertid opp og dro sydoover. Vi finner dem fra slutten av 260-årene i de nordøstlige deler av det ungarske slätteland. De ekspanderte derfra stadig lenger mot syd, sydvest, frem til Tisza, Körös og Dacia. De underkastet seg hunerne og ble en av deres mest trofaste forbundsfeller. Etter hunernes tilbaketog besatte de det tidligere Dacia, men det var egentlig det sydøstlige Pannonia, som har øvet størst tiltrekningskraft på dem: gang på gang besatte de deler av denne provinsen for kortere eller lengre tid, men ble atter og atter fordrevet derfra, som regel etter blodige kriger, utkjempet først med ostrogotene, og fra 540-årene med langobardene. Omkring 560 klarte kong Kunimund endelig å flytte sin residens til Sirmium. Men det ble en meget kortvarig glede, idet de allerede i 567 ble overrent av avarene, som da sto i ledtog med langobardene. Gepidene mistet både konge og selvstendighet, og gikk etter hvert opp i avarene og senere i magyarene. Så sent som på 900-tallet fantes det imidlertid fortsatt spredte gepider-bosetninger på ungarsk jord.

På 500-tallet slo et nytt germansk folk seg ned i Ungarn, nærmere bestemt i Pannonia: *langobardene*. Omkring Kristi fødsel bodde de ved nedre løp av Elben, men de forlot området på midten av 400-tallet, antagelig forårsaket av ugunstig klimaendring. I 488 trengte de seg inn i Rugiland i Nedre Østerrike, etter at Odoaker hadde fordrevet *rugierne* derfra. I 509 slo de *herulene* og besatte det nordlige Pannonia ned til Balatonsjøen. I 526, etter Teodoriks død, okkuperte langobardene også resten av Transdanubia, og i 540-årene ytterligere deler av Syd-Pannonia og Øst-Noricum.

Langobardene var et herrefolk, underholdt av folkeslagene de undertrykte. Under deres opphold i Pannonia gikk den antikke bykultur til grunne for godt. Deres største kulturbidrag var å utbre den germanske dyreornamentikk i Mellomog Syd-Europa. For å få bukt med gepidene, allierte langobardene i 566 seg med *avarene*, som da, på deres flukt vestover, nettopp oppholdt seg ved det nedre løp av Donau. I en blodig krig, der også kong Kunimund falt, ble gepidene slått så grundig at deres kongedømme opphørte å eksistere.

Seiersgleden ble imidlertid av kort varighet for langobardene. Før året var omme, måtte de innse at de hadde forregnet seg: istedenfor de forholdsvis fredelige og forsiktige gepidene hadde de fra nå av med et krigersk, mobilt, modig og resolutt folkeslag å gjøre, nemlig *avarene*, som formelig hungret etter bytte, eventyr og nye erobringer.

Langobardene følte seg nå mer eller mindre som i en felle: i nord trengte *slaviske* stammer inn i deres tidligere områder, i vest sto *frankene* i nabolaget Noricum; øst for dem var deres "forbundsfeller" *avarene* oppmarsjert, i syd holdt Østromerriket til å forsterke forsvarslinjene. – Kong Alboin og hans langobarder valgte i denne situasjon den eneste veien som ennå sto åpent: den som førte til Nord-Italia. De brøt opp fra Pannonia våren 568 og sto året etter foran Milanos mur. Deres Lombardiske Kongedømme gjorde i løpet av de kommende 200 årene seg sterkt gjeldende i den italienske historie, men de ble i 744 avgjørende slått av Karl den store, og gikk deretter langsomt opp i den italienske befolkning.

Avarenes rike (567-804)

Avarene var et nomadisk rytterfolk fra Sentral-Asia. Angående deres etnogene er det delte meninger. Dels føres de tilbake til *yuan-yuan*-folket, det vil si en konføderasjon av nomadefolk på 300-500-tallet, som hersket over de veldige steppeområdene fra Bajkalsjøen i øst til Uralfjellet i vest; dels identifiseres de med *heftalittene*. Heftalittene på sin side skal være identiske med de såkalte *hvite-huner-ne* fra Sentral-Asia. Bysantinske kilder nevner dem i 576 som *uarchonittene*, jfr. de ungarske *várkunok*, hvis spor fortsatt eksisterer i ungarske stedsnavn med 'várkony' som ledd i sammensetninger. Selve navnet *uarchonitt* tyder på deres dobbelte herkomst: *uar* 'avar(isk)', og *chon* /kun, hun,(h)on/ 'hun(isk)'. Teorien om den dobbelte herkomst blir godt understøttet av arkeologien med det usedvanlig rike funnmaterialet som i tidenes løp er blitt avdekket i Ungarn. Yuan-yuan-riket ble veltet av et opprør, utgått av tyrkerne, en del av rikets undersåtter, i midten av 500-tallet, mens heftalittene ble beseiret omkring år 557 av perserne, som for anledningen hadde alliert seg med tyrkerne.

Tyrkerne (de kalte seg selv *türküt*) som ved disse 2 anledninger har vist seg for første gang i historiens lys, var egentlig en enkelt stamme innen et større folkeslag som omfattet avarene så vel som hunerne. Man har rimelig grunn til å kunne hevde at i likhet med hunerne talte også avarene et tyrkisk språk. Dignitærers rangbetegnelser (kagan, tarkan, tudun, jugurru, katun) og personnavn (Bajan, Kandik, Targit, Solak, Ermik, Kok), samt de få andre egennavn (jfr. *Győr*, navnet på en by i Vest-Ungarn, av *gyűrű* 'ring', gammeltyrkisk *jiräk*, gammeltjuvasjisk *jürük*) som vi med sikkerhet vet har med avarene å gjøre, kan alle tydes og forklares ut fra gammeltyrkisk.

Men det finnes også et arkeologisk funn av en annen karakter, som understøtter denne teorien. Det er det berømte skattefunnet fra Nagyszentmiklós i Banat i det historiske Ungarn⁶ (byen, der den store ungarske komponisten Béla Bartók er født, og som i dag heter Sinnicolau Mare og hører til Romania), og som består av 23 stykker servise-deler av gull, vakkert formet og rikt dekorert. Funnet oppbevares i dag i Kunsthistorisches Museum i Wien. Det er fortsatt omdiskutert, men de fleste er av den mening at, i hvert fall en del av serviset, stammer fra senavarisk tid (600-700-tallet) og skal ha tilhørt en avarisk fyrste, muligens selveste kaganen. Disse kostbarheter har klare fellestrekk med steppekulturen, mens ingen ting ved dem kan knyttes til tidens bysantinske eller karolingiske gullsmedkunst. Noe av det viktigste ved funnet er innskriftene. En del av dem er greske, mens resten er tyrkisk runeskrift med runetegn, som klart forbinder den med de andre eurasiske-tyrkiske runaalfabeter, dog uten å være identisk med noen av dem. Enkelte forskere skal også ha funnet i hvert fall ett slavisk låneord i den tyrkiske teksten, noe som på en avgjørende måte understøtter hypotesen om at innskriftene, og altså også skatten, er avarisk.

Avarene, uarchonittene, som i 557 nådde frem til Kaukasus og i 562 til Donaudeltaet, var egentlig flyktninger, som sårt trengte et land for seg. Keiser Justinian av Konstantinopel tok dem med glede til sine forbundsfeller, men uten å slippe dem inn i riket. Avarenes kagan, Bajan, (navnet er tyrkisk, og betyr 'mektig', 'rik') kastet da sine øyne på gepidenes land i Karpatbekkenet. Det var imidlertid alt for godt beskyttet av Karpatenes høye fjellkjede og et bredt belte av urskog foran den. Avarene forsøkte å gå rundt fjellene i nord, men ble stanset av den frankiske konge Sigebert. Situasjonen begynte nå å bli kritisk for avarene, fordi tyrkerne hadde nå forsert Volga. Men akkurat nå var også redningen kommet, fra langobardenes side, som var i besittelse av Pannonia. Tradisjonelt var de dødsfiender av gepidene.

Nå tilbød langobardene avarene en pakt på meget gunsige vilkår: de skulle få overta gepidenes land og folk og halvparten av det samlede utbyttet, mot at de (avarene) gjorde felles sak med dem (langobardene) og tilintetgjorde det gepidiske kongedømmet. Den listige kaganen krevde imidlertid, og fikk også innrømmet, et tilleggskrav: tiendeparten av langobardenes dyrebestand!

Før året var omme, satt Bajan med sitt folk allerede som herre over det ungarske sletteland.

Og da de forskremte langobardene i april 568, året etter overenskomsten med avarene, formelig rømte Pannonia og dro til Italia, besatte avarene også disse landområder i vest slik at hele Karpatbekkenet igjen ble en statlig-politisk enhet, kjernen for det nye avariske rike, og utgangspunktet for deres videre ekspansjon.

Utenrikspolitisk var Bajans interesse i første rekke rettet mot syd, mot Bysants. Keiserne der forsøkte gjentatte ganger å kjøpe seg fred ved bl.a. å betale faste årlige tributter til avarene. Disse tributter representerte anselige beløp, i 573 var de på hele 60 tusen gullsoliduser, men ble kraftig forhøyet etter hver ny "fred" slik at i 617 utgjorde de 120 tusen gullsoliduser. Det betydde vel 20 tusen kg gull i løpet av 50 år. Til tross for fornyede fredstraktater og forhøyede tributter tok avarene stadig nye land fra Østromerriket: Sirmium i 582, Singidunum i 584, og en rekke andre grensefestninger langs Donaus nedre løp slik at *slaviske* folkestammer nå uhindret kunne invadere Moesia. Slavenes innflytting i Balkan var en direkte følge av at avarene hadde klart å bryte igjennom det bysantinske grenseforsvar. I årene 597-602 beseiret imidlertid hærføreren Prisk(h)os avarene i en rekke slag, men de klarte til slutt likevel å "vinne freden" også denne gangen...

Tilbakeslaget kom i 626, da avarene og perserne utkjempet en forgjeves kamp, som tok sikte på å erobre Konstantinopel. I disse unødige kampene falt tusener på tusener av de beste avariske krigere. Bysants innstilte nå tributbetalingene sine, noe som hadde klart ugunstige følger for det avariske samfunns økonomi. Verst var det imidlertid at avarenes autoritet ble alvorlig svekket blant de slaviske vasallfolkene som følge av dette nederlaget.

For å rette opp noe av dette, gjennomførte avarene i 628 et brutalt og blodig krigstog mot Lombardia. Beregningene slo imidlertid ikke til. *Bulgarerne*, som har vært avariske undersåtter, gjorde nå opprør, og løsrev de sydrussiske steppeområder fra avarerriket; de opprettet istedet sitt eget kaganat i årene 631-35, under ledelse av Kuvrat. I tiden 630-40 løsrev også de sydslaviske folkene i Nord-Balkan seg. Avarene var dermed trengt tilbake til Karpatbekkenet. At de ble kraftig svekket, tyder også deres langvarige utenrikspolitiske passivitet på: de blir praktisk talt ikke nevnt igjen i kildene før 680, da den avariske vestgrense for godt ble etablert langs elven Enns, også anerkjent av frankene.

⁶ László, Gyula: *A nagyszentmiklósi kincs* 'skattefunnet fra Nagyszentmiklós'. Budap.1977 (tysk utg.: *Der Goldschatz von Nagyszentmiklós*. Budap.1983) som også inneholder en rik litteraturfortegnelse. Boken omtaler historien til skattens granskning, polemiserer og oppsummerer, og gir dessuten en inngående beskrivelse av kostbarhetene, godt assistert av et utall fotografier, til dels i farver, laget av finsk-ungareren István Rácz. Se også Hampel, József: *Der Goldfund von Nagyszentmiklós*. Budap.1886.

“Eo tempore inter Hunorum et gentem Baiuwariuorum orta est discordia, ita ut a vastantium manibus circa Anisem interiacentem depopulate urbis pene deserta esse videtur...”⁷

Det avariske samfunn var et utpreget preføydalt samfunn, hvor makten var konsentrert hos godseierne, mens økonomien i første rekke var basert på storfe-hold. Politisk sett var det *kaganen*, som sto i spissen for riket. Teoretisk var hans makt uinnskrenket og av himmelens vilje. Nest etter ham fulgte, i hvert fall i senavarisk tid, *jugurrusen*, med fyrstemakt over rikets østprovinns, mens Pannonia ble styrt av en *tudun*, og den sydlige landsdel av en *tarkan*. Ellers var samfunnet findelt i ulike lag og skikt, med klart avgrensede forpliktelser og rettigheter (som bl.a. også regulerte den kledning og det våpen den enkelte hadde rett eller plikt til å bære). Det statlige maktapparat støttet seg på en veltrenet og velutrustet rytterhær, som enkelte kilder anslår til å ha vært på 60 tusen mann, men som i virkeligheten neppe utgjorde mer enn bortimot 30 tusen. Kjænnen av hæren, vel tiendedelen, skal ha vært tungt bevæpnede, pansrede ryttere. Deres ferdighet til å bruke bue og pil effektivt var viden kjent og fryktet. De brukte stigbøyer (av jern), noe som gjorde det mulig for rytteren å vende seg i salen og skyte bakover, mens han samtidig galopperte bort.

Forsvaret av innlandet var ellers bygget på en rekke festninger omgitt i sirkel av jordvoll og vanngrav. En slik festning ble også av frankene kalt *hring*, dvs. ring, på samme måte som av avarerne selv, noe som også den dag i dag avspeiler seg i en rekke ungarske bynavn av avarisk opprinnelse, som f.eks. *Győr*, *Diósgyőr* o.fl., jfr. ungarsk *gyűrű* 'ring' (pluralis *gyűrűk*) og gammeltyrkisk *jiräk* og gammel-tsjuvassisk *jürük*.

Mellom disse ringformede festninger og nabolandene (noe som oftest betydde fiendeland) var det etablert et bredt belte av ubebodd villmark, en slags grensesone, som regel med meget tett vegetasjon. Dette skulle gjøre det umulig, eller i det minste meget vanskelig, for fienden å forsere den, for ikke å snakke om et hurtig og massivt overraskelsesangrep.

I 670-årene kom nye nomadiske folkeslag til syne i Karpatbekkenet, som man antar var *onogur-bulgarske* stammer. Det antas at de var identiske med *de hvite ugorerne* ("de vita ungrarna"), som også nevnes i den såkalte Nestorkrøniken.⁸ Av arkeologiske funn fremgår det at de opprinnelige avariske bosetningsområder ble nå kraftig utvidet, især mot nord og vest. Mens for de andre områders vedkommende økte populasjonstettheten betydelig. Det må med andre ord ha funnet sted en massiv innflytting av betydelige folkemengder. De arkeologiske funn etter de nyankomne viser oss en kultur, som har sine paralleller i Volga-Kama-områder, altså på de trakter, hvor *magyarene* visselig hadde sitt urhjem. Det mest karakteristiske trekk ved denne kulturen er at dens belteornamentikk består av griffaktige fabeldyr og ranker, dvs. slyngende stengler og grener. I motsetning til dette hadde tidligavarene, altså de som hadde tatt Karpatbekkenet i sin besittelse i 567, en ornamentikk, hvor akantusen var det dominerende og karakteristiske element, med andre ord vidt forskjellig fra de nyankomnes.

Med arkeologen Gyula László i spissen er det nå stadig flere som hevder at nyinnflytterne egentlig var *ungarere* (*magyarer*). Dette ville i så fall også bekrefte de bysantinske kilder, som gjentatte ganger hevder at avarerne i grunnen var et forbund av 2 folk. Dette skulle også rime godt med de opplysninger man har fra *onogur-bulgarenes* (Donaubulgarenes) historie, som i 630-årene hadde under ledelse av sin kagan Kuvrat (Kubrat, Kovrat), løsrevet seg fra avarernes overherredømme. Etter Kuvrats død i 665 ble bulgarerne angrepet av *khazarerne*, en stat, hvor vest-tyrkiske stammer dannet det dominerende element (de samme vesttyrkerne, som tidligere hadde så grundig slått Yuan-yuan-folket og heftalittene (de hvite hunerne), og jaget avarerne fra Sentral-Asia til Karpatbekkenet). Kuvrats kaganat falt da i flere (minst 4) deler. Ifølge den gammelbulgarske fortegnelse *av hunernes dynasti*, oppstilt av O. Pritsak etter opplysninger hentet fra bysantinske kilder, skal Kuvrat-sønnen Batja-ban-Bezmer og hans folk ha blitt igjen i Pontus-området, men under khazarisk overhøyhet (blant hans etterkommere nevner tabellen også Ugek (ungarsk Ügyek) og Álmos; sistnevnte var far til Árpád, fyrsten som ledet det ungarske landnåmet i Karpatbekkenet i 896); sønnen Isperik grunnla med sitt folk Donaubulgarenes rike; sønnen Alzeco og hans folk bosatte seg i Italia, ved traktene omkring Ravenna; mens sønnen Kuber førte sitt folk *onogurene-ungarene* til avarerriket. Det skal med andre ord ha vært Kubers onogurisk-magyariske folk med de karakteristiske fabeldyr (griff-) og ranker-ornamentikk, som i 670-årene hadde Hyttet inn i Karpatbekkenet.

At de nyankomne virkelig skal ha vært et ungarsk-talende folk, finner László bl.a. beviser for gjennom det faktum at deres bosetningsområder, ifølge funnstedene, overalt ligger innenfor ungarernes senere etniske grenser. Dessuten forekommer det bare ungarske geografiske navn (altså f.eks. ingen slaviske eller andre) på de områder, hvor de hadde bosatt seg. Han fant videre at Árpáds folk, det offisielle ungarske landnåmets

⁷ *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores IV.* 476, 28 (sitert her etter *Magyarország története. I/2* Budap.1984: 1596-97.

⁸ *Povest' vremennykh let.* Petrogr. 1916; her stitert etter A.Norrbachs svenske oversettelse: *Nestorkrøniken*. Sth. 1919: 7.

folk fra 890-årene, bosatte seg med få unntagelser, som regel ikke i de områder som var bebodd av griff-ranke-kulturens folk fra 670-årene, – og allikevel var disse trakter allerede, ifølge de aller tidligste dokumenter og aktstykker, ungarsk-talende. Som en konsekvens av alt dette, fremsatte så László sin teori om *det dobbelte landnåmet*. Den er fortsatt omdiskutert. I all korthet går teorien ut på at det ungarske landnåmet i Karpatbekkenet skal ha skjedd i (minst) 2 etapper: det første i 670-årene, det andre (“offisielle”) i 890-årene (eller kanskje allerede i 860-årene). Utover det arkeologiske funnmateriale og andre, ovenfor nevnte argumenter, henviser han også til følgende:

- krønikerskriveren Simon Kézai fra 1200-tallet satte i sitt verk *Gesta Hunnorum et Hungarorum* tidspunktet til hunernes (ungarernes) landnåm til år 700;

- det kjente *Billedkrønikk* fra 1300-tallet, skrevet av Márk Kálti, satte årstallet til det *ungarske* landnåm til 677;

- flere andre middelalderkrøniker oppfattet avarene og ungarene som identiske: “Avari, qui dicuntur Ungari”, “Avares, quos modo Ungerios vocamus” m.fl.;

- i et dokument fra år 860 skrev Ludvig 2 den tyske om “Ungarorum (Wangariorum) marcha”, et grensefjellområde i nærheten av Savaria (Szombathely) – 40-50 år før Árpáds landnåm!

- de ungarske middelalderkrønikkene snakket aldri om avarene, bare om hunerne og magyarene. Forklaringen må være at de identifiserte folkene, som Árpáds menn hadde funnet i Karpatbekkenet, dels med hunerne (tidligavarene), dels med onogur-ungarene (magyarene), dvs. innflytterne fra 670-årene.

Innvandringen førte til en omorganisering og fornying av det avariske rike, som siden 630-årene formelig hadde ligget i en slags dvaletilstand. Funnene vitner om et oppsving, som omfattet hele samfunnslivet, ikke minst bosetningsmønsteret. Den tidligere så vanlige nomadisering med storfehold og stadige flyttinger ble nå i stort omfang erstattet av permanente bosteder og landsbyer. Det er rimelig å anta at de nyankomne i vesentlig større grad var opptatt med å drive jordbruk. Som et enestående fenomen i datidens Europa, oppsto det dessuten en ny og blomstrende bronsekultur i Ungarn, især når det gjaldt fremstillingen av smykker, ornamenter og pyntegjenstander. Dette hang sikkert nøye sammen med at gulltributtene fra Bysants hadde opphørt fra 626, mens det fantes bronse i meget store mengder i Pannonia, brakt hit i sin tid av romerne.

På et bestemt område hersket det imidlertid fortsatt stor passivitet, nemlig i utenrikspolitikken. I over hundre år ble det ikke ført noen avarisk plyndrings- eller erobringsskrig, med unntagelse av et angrep av mindre omfang på *karantenene* i 740. Avarerriket hadde trukket seg tilbake bak sine brede, villmarksaktige grensesoner og forsvarslinjer, nesten uten enhver politisk og økonomisk forbindelse med utenverdenen. I Vest-Europa derimot skjedde i denne tid store omveltninger. Merovingene ble trengt til side av Arnulfene, og Pippin klarte å gjenopprette *frankenenes* herredømme over vasallstatene. Fra 721 ble hans politikk videreført av sønnen Karl, den senere Karl den store. Som følge av de mange krigene oppsto det en tildels meget rik overklasse med store landeiendommer. Det føydale samfunn var nå et faktum.

Det var denne karolingske ekspansjonspolitik, som også førte til den frankisk-avariske krig. I 787-88 ble Bayern innlemmet i det frankiske rike, som dermed fikk en felles grense med avarene. Allerede fra 788 fant det sted militære trefninger langs grensen. De ble etterfulgt av krav fra Karls side om grenserevisjoner, men ble bestemt avvist av avarene.

Den store krig ble innledet av et avledende skinnangrep av hertug Johannes av Istria i august 791. Den enorme karolingske hovedstyrke startet like etter sin fremrykking fra Regensburg og dro frem langs begge breddene av Donau.

Den møtte ingen motstand før den nådde våre dagers Wienerwald. I et heftig slag seiret da frankene, men led også selv betydelige tap. Avarenes hær fulgte deretter nomadenes kjente *brent jord* forsvarstaktikk og trakk styrkene kontinuerlig tilbake, mens de systematisk tilintetgjorde de oppgitte områder ved bl.a. å brenne alt som kunne være spiselig for dyr og mennesker, og ved å forgifte vannet. Høstens regntid gjorde at vel ni tiendedelen av det frankiske rytteriet gikk tapt til slutt, før frankene gjorde vendereis. Felttoget endte med en fullstendig fiasko for frankene, til tross for at det ble begynnelsen til avarenes undergang.

I 795 brøt det nemlig ut en blodig borgerkrig blant avarene, med *kaganen* og *jugurrusen* som motstandere. Det var et klassisk eksempel på maktkamp. Motsetningene mellom de 2 maktpotentater kom nå til syne som en direkte følge av den ulykkelige krigen mot frankene, og fordi det verserte divergerende oppfatninger om, hvordan man best skal kunne parere et eventuelt nytt frankisk angrep. I den fryktelige innbyrdes krigen, som gikk gjennom avarerlandet som en svøpe, bukket både de 2 motstanderne og storparten av deres hærstyrker under. Dette førte til en dødelig svekkelse av avarene. Lederen for den vestlige del av avarerriket, *tudunen*, som jo visste at en ny frankisk krig i første rekke ville berøre nettopp hans landsdel, reiste høsten 795 til Aachen, gikk over til kristendommen, og underkastet seg og Pannonia til Karl den store. Samme vinter dro dux Erik av Friaul langs elven Sava inn i avarenes land og frem til et

fyrstesete, som han antok var kaganens residens. Han tok derfra med seg store mengder kostbarheter, da han reiste hjem – uten å møte noen avarisk motstand i det hele tatt. Dette viser tydeligere enn noe annet omfanget av ødeleggelsene, som den avariske borgerkrig hadde forvoldt.

Sommeren 796 sendte Karl den store en av sine sønner til den nye avariske kaganen, for å motta hans hyllest og hans gaver. Det er imidlertid et faktum at avarenes østlige landsdeler ble aldri innlemmet i det frankiske rike; ikke Pannonia i sin helhet heller, i hvert fall ikke *de facto*, bare provinsens vestligste deler.

Frankene i Pannonia

Kaganens hyllest i 796 til Karl den store oppfattes av mange som slutten på det selvstendige avariske rike. I virkeligheten bør denne dato settes til år 804, da kaganen og hans følge, etter nederlaget i kampen mot den bulgarske kan Krum, flyktet til frankisk område. Kaganen fikk da opprettet en liten avarisk vasallstat, som omfattet Pannonia Superior, nærmere bestemt dets område øst for linjen Carnuntum – Savaria (Avaria; *Hunaland*, som det da het), mens de *slaviske* folkestammer syd for Drava ble organisert i provinsen Pannonia Inferior (Sclavinia). Etter 811 nevnes ikke de avariske kaganene mer i kildene. Området, som tilsvarer omtrent dagens Østerrike, fikk navnet provinsen Oriens.

I 826, da det brøt ut krig mellom frankene og *bulgarerne*, ble Pannonia Superior og Pannonia Inferior forenet i Regio Pannonia, men forvaltningsmessig oppdelt i 4 grevskaper. Når det gjelder Pannonias kirkelige organisering, hørte mesteparten av regionen, med unntak av mindre områder ved Adria som liksom naturlig sognet til patriarken av Aquileia, til den bayerske kirke. Der oppsto det imidlertid tidlig en rivalisering mellom erkebispedømmet i Salzburg og bispedømmet i Passau, som etterhvert begynte å betrakte de avarisk-pannoniske områder ikke bare som misjoneringsdistrikt, men også som maktområde og "kornkammer". Ved kongelig donasjon og egenrådlig okkupasjon tok de snart meget store jordeiendommer i besittelse. Grensene til deres jurisdiksjon ble gjentatte ganger regulert, men det gjaldt stort sett den ordning at dagens Nedre Østerrike og Pannonias nordvestlige deler hørte under Passau, og resten under Salzburg, bortsett da fra mindre områder, som ble styrt fra Aquileia, Freising eller Regensburg.

Pannonias økonomiske liv i Karolingertiden oppviser et lite oppløftende bilde. De føydale tilstander fikk en stadig større utbredelse. Det mest vanlige innen jordbruket var korndyrking, men også vindyrkingen tok seg kraftig opp etter den store bølgedalen, forårsaket av de barbariske ødeleggelseskrigene. Håndverket derimot sto det meget svakt til med. Ifølge arkeologiske funn var det nå nesten helt slutt med avarertidens engang så blomstrende bronsekunst og smedarbeid. Symptomatisk nok finnes det i Pannonia ikke noe spor etter frankiske mynter eller karolingisk pengesirkulasjon generelt.

Slavene i Pannonia

De fleste historikere er av den oppfatning at *slavene* hadde sitt urhjem nord og nordøst for Karpatene, altså i de sydlige og sentrale områdene av Polen, og i Ukraina. Derfra bredte de seg ut i praktisk talt alle vindretninger. Deres spredning foregikk lenge temmelig ubemerket, idet inntrengingen vanligvis foregikk i små grupper. De uanselige små slaviske stammer strevde til å begynne med ikke etter statsdannelse eller selvstendighet. I Bøhmen og Mähren kommer de til syne først etter at langobardene var dratt til Pannonia i 509, mens Balkan ble invadert av *de* slaviske stammene, som var dratt sydover langs Karpatenes østside. Østromerriket fikk føling med dem fra 500-tallet, da de ved Donaus nedre løp gjorde innfall i riket. For å hevne seg på østromerne, fraktet gepidene i 539 store slaviske angrepsstyrker over Donau. Snart var hele det nordlige Balkan oversvømmet av dem, og de trengte seg helt ned til Peloponnes. Det er en utbredt oppfatning at den slaviske invasjon kunne bare ha fått dette store omfanget, fordi den også ble understøttet av avarene. Etter eldgamle nomadiske tradisjoner fikk nemlig avarene en rekke slaviske stammer til å bosette seg rundt dem – for å ta opp de første støt ved fiendtlige angrep, og for å bruke dem til hjelpetropper.

Men slavene formerte og utbredte seg i eksplosjonsartet fart. Slavene i Dalmatia gjorde alt i 630-640-årene seg fri fra avarene. Deres område ble senere kjernen til provinsen Sclavinia, som Karl den store lot opprette i begynnelsen av 800-tallet.

I løpet av 600-tallet trengte slavene seg også inn i Karpatbekkenet, men på grunn av den kompakte avariske bosetting på den ungarske sletten og i Pannonia, fikk de en større utbredelse bare i de nordlige fjellområder (Slovakia), i Transsylvania og i randområdene til Karpatfjellene. I Pannonia Superior finner man ikke spor etter slavene før i begynnelsen av 800-tallet, og deres infiltrasjon kom da sydfra. De bosatte seg som en enhetlig etnisk folkegruppe i et område som er omgitt av Balatonsjøen, og elvene Rába (Raab), Zala

og Mur-Dráva, med Mosaburg (Urbs Paludarum) som sitt sentrum. Dette område faller stort sett sammen med det senere slaviske grevskapet, som ble styrt av Pribina og hans sønn Kocel. Pribina var en frankofil slavisk hertug fra Øst-Mähren (Nytira /Nitra/), som ble uvenn med den moraviske fyrste Mojmir og flyktet i 830-årene til frankene i Pannonia.

Det stormoraviske rike oppsto engang på slutten av 700-tallet, og omfattet Moravia (Mähren), deler av Bøhmen og den vestlige halvpart av dagens Slovakia. Pribina ble mottatt av frankene med åpne armer, fikk store jordegods, samt oppdraget til å organisere slavene i sitt grevskap. Pribina, og senere også hans sønn og arvtager Kocel, ble frankenes trofaste forbundsfele. Kocel forsøkte imidlertid senere et "kirkelig opprør", ved å etablere en slavisk-språklig pannonisk landskirke under ledelse av Methodios, som skulle være uavhengig av erkebispedømmet i Salzburg. Pavestolen støttet tanken i første omgang og utnevnte Methodios til erkebiskopen av Sirmium; han skulle organisere kirken i Pannonia og Moravia. Men frankene mislikte de slaviske bestrebelsene, de antok visst at slavene samtidig aspirerte mot politisk frigjøring. De skaffet derfor Kocel av veien og fengslet Methodios. Han flyktet senere til Svatopluk som var fyrsten av det stormoraviske rike; paven som fortsatt viste forståelse for hans bestrebelser, kunne nå bare bekrefte hans posisjon som "erkebiskopen av den moraviske kirke".

Etter Methodios' død i 885 ble også paven nødt å resignere og forby den slaviske liturgi som er blitt opprettet og utbredt av de bysantinske brødrene Konstantin (Kyrillos) og Methodios. Til deres gjerning hører også skapelsen av et slavisk alfabet, det glagolitiske, som besto av 40 tegn; det ble senere erstattet av et enklere, det såkalte kyrilliske alfabet. Etter Methodios' død ble brødrenes tilhengere jaget ut av Moravia, det bulgarske patriarkat tok dem imidlertid hjertelig imot. Følgen ble at vestslavene den dag i dag bruker det latinske alfabetet, mens sydslavene (med unntagelse av kroatene) og østslavene anvender det kyrilliske.

Det stormoraviske rikes historie berører Karpatbekkenets historie kun i en kort og avgrenset periode fra 830, da fyrst Mojmir 1 hadde angrepet og innlemmet i sitt rike fyrstedømmet Nyitra (Nitra), et lite fyrstedømme som omfattet den vestre halvdel av dagens Slovakia. Det var som følge av dette at arveprinsen Pribina og sønnen hans ble nødt å søke tilflukt i Pannonia. Mojmir ble imidlertid snart beskyldt for troløshet, og erstattet med sin nevø Rastislav i 846. Rastislav lot bygge et kraftig forsvarssystem med en rekke festninger rundt sitt rikes kjerneland. Fra 853 forsøkte han å gå sin egen vei, og nektet å betale sin lensavgift til karolingene. Frankenes straffeekspedisjoner strandet en etter en foran festningene. I 858 ble Rastislav likevel nødt til å underkaste seg. Da Karlmann gjorde opprør mot sin egen far, Ludvig den tyske, rev Rastislav i 862 seg løs på ny – godt hjulpet av allierte *ungarske* styrker. Rastislav hadde da planer om ved bysantinsk hjelp å etablere en egen moravisk landskirke. Konstantin og Methodios måtte imidlertid på grunn av fransk press forlate landet etter 42 måneders virke. I 870 ble Rastislav tatt til fange av hertugen av Nyitra, som het Svatopluk, han ble blindet og sperret inne i et kloster. Nå begynte imidlertid også Svatopluk å støtte motstanden mot frankene. I 874 ble han av frankene godtatt som Moravias vasallfyrste, men han førte likevel i 883 og 884 to ødeleggende plyndringsangrep mot Pannonia. Nå var det frankenes tur å ty til ungarsk hjelp. Da Svatopluk døde i 894, ble han etterfulgt av sønnen Mojmir 2, men han måtte dele makten og riket med sine 2 brødre.

Bøhmen skilte lag med Moravia i 895, og frankene fortsatte krigen mot Moravia alene. I 898 og 899 herjet keiser Arnulfs bayerske styrker landet forferdelig. Men da Arnulf døde i desember 899, tok en ungarsk hærstyrke på vel 5 tusen mann, som var på vei hjem fra Italia, hvor de hadde tilintetgjort Berengars hær, hele Pannonia i sin besittelse. Det avgjørende slag mot de fremrykkende moravene, som også var ute for å erobre Pannonia, sto ved Bánhida. I løpet av år 900 kom også fyrstedømmet Nyitra under ungarsk herredømme. Fra nå av ble Lille-Karpatene den ungarske landegrense i nordvest.

Donaubulgarerne i Sydøst-Ungarn

Mens avarene i begynnelsen av 800-tallet var opptatt med å forsøke å parere det karolingiske fremstøt mot området, fikk de samtidig i syd med en annen og like farlig fiende å gjøre, de såkalte *Donaubulgarerne*. Bulgarerne var et turko-tatarisk folkeslag, som hadde sitt urhjem ved Kubantraktene. Fra 500-tallet oppholdt de seg i områdene nord for Svartehavet. På midten av 600-tallet bosatte en større gruppe seg nord for Donaus nedre løp. Til da var de alliert med Bysants, men i 679 gikk de under ledelse av Isperik (Asparuk) over Donau, og grunnla en bulgarsk stat i den gamle romerske provinsen Moesia. Landets slaviske befolkning underkastet seg dem, men da de var i stort flertall, overtok turko-bulgarerne etter hvert deres slaviske språk. Fra 800-tallet kan bulgarerne med stadig større sannsynlighet identifiseres med den samme slaviske befolkning som ennå i dag bor i Bulgaria. Bulgarernes middelalderrike ekspanderte fort og stort, og omfattet snart mesteparten av Balkan, til landet ble erobret av osmanene i 1396.

I 803 trengte bulgarerne under ledelse av deres kan Krum inn i avarenes sydlige landområder og dypt oppover langs Tisza, og forårsaket omfattende ødeleggelser. I 804 møtte de den siste hær den avariske kagan hadde klart å stable på bena. I det blodige slaget seiret bulgarerne. Kaganen med sitt følge, bestående av sine dignitærer og hovedmenn, ble da nødt til å rømme sitt land, og overgi seg til frankene i Pannonia. Den bulgarske krig betydde et meget stort blodtap for avarene, men man antar at store masser av dem fortsatt beholdt mesteparten av den ungarske slette i sin besittelse. I motsatt fall hadde nok slavene benyttet seg av situasjonen og trengt seg inn i landet. Arkeologien kjenner imidlertid ikke til noen østslavisk innvandring fra denne periode.

Det er likevel klart at de sydlige og sydøstlige sletteområder, samt en god del av Transsylvania, nå ble varig besatt av bulgarerne, og fikk høre til deres rike helt til ungarene erobret Karpatbekkenet. I Transsylvania var de især interessert i saltgruvene ved dalstrøkene til elven Maros (Mureş), der det er funnet en rekke spor etter dem. Det var bulgarerne som døpte Singidunum, som da var en av deres viktigste festninger, til Beograd/Belgrad, som betyr 'den hvite borg'. Ungarene, som kalte turko-bulgarerne for *nandird/nandur/nándor*, oversatte det bulgarske navnet på byen etter byens erobring, til ungarsk: Fehérvár; som et forledd ble dette navnet tilføyd bulgarernes ungarske navn, og slik ble byen i hundreder av år fremover hetende Nándorfehérvár, det vil si 'bulgarernes hvite borg'.

ET STERKT BEGRENSET UTVALG LITTERATUR PÅ VESTLIGE SPRÅK

Childe, V.Gordon: *The Danube in prehistory*. Oxf.1929.

Kretzoi, M.: *New Ramapithecines and Pliopithecus from the Lower Pliocene of Rudabánya (NE Hungary)*, i: *Nature*, 257/1975: 578-81.

Ibid: *Ramapithecinen-Eunde von Rudabánya in Ungarn*, i: Internationale Tagung "Anthroposociogenese", Weimar 1981:31-32.

Gábori-Csánk, V.: *C-14 dates of the Hungarian palaeolithic*, i: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 22/1970: 3-11.

Thoma, A.: *Dentition of the Subalyuk Neandertahl child*, i: *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie*, 54/1963: 127-50.

Gáboriné Csánk, Vera: *La station paléolithique moyen d'Érd-Hongrie*. Budap.1968.

Vértes, László: *Tata. Eine mittelpalaolithische Travertin-Siedlung in Ungarn*. Budap.1964.

Mészáros, Gy.: *A paint-mine from the early Upper Palaeolithic age near Lovas*, i: *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 5/1955.

Lichardus, Jan: *Studien zur Bükker Kultur*. Budap. 1974.

Kadič Ottokár: *Ergebnisse der Erforschung der Szeletahöhle*, i: *Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve*, 24/1916.

Vértes, László: *Beiträge zur Abstammung des Ungarischen Szeletien*, i: *Folia Archaeologica*, 10/1958.

Mottl, M.: *Das Aurignacien in Ungarn*, i: *Quartär*, 4/1942.

Vértes, L.: *Gruppen des Aurignacien in Ungarn*, i: *Archaeologia Austriaca*, 19-20/1956.

Vértes, L.: *Die Höhle von Istállóskő* i: *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 5/1955.

Vértes, L.: *Das Verhältnis des Aurignacien zum Szeletien in der Istállósköer Höhle*, i: *Germania*, 39/1961.

Gábori, M.: *Beiträge zum Paläolithikum des Donaukniegebietes*, i: *Acta archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 16/1964.

Gábori, M.: *Regionale Verbreitung der paläolithischen Kulturen Ungarns*, i: *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 21/1969.

Dobosi, V.: *Mesolithische Fundorte in Ungarn*, i: *Alba Regia*, 12/1972: 39-60.

Banner, János: *Das Tisza-Maros-Körös Gebiet bis zur Entwicklung der Bronzezeit*. Szeged 1942.

Kalicz, Nándor: *Götter aus Ton. Das Neolithikum und die Kupferzeit in Ungarn*. Budap. 1980.

Kutzián, Ida: *The Körös-culture*. Budap. 1944-47.

Bognár-Kutzián, Ida: *Das Neolithikum in Ungarn*, i: *Archaeologia Austriaca*, 40/1966: 249-80.

Makkay, János: *The Tartana Tablets*. Tab. XLIV-XLV, i: *Orientalia*, 37/1968: 272-89.

Kalicz, Nándor: *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*, i: *Studia Archaeologica*, 7/1977.

- Tompa, Ferenc: *Die Bandkeramik in Ungarn*, i: *Archaeologica Hungarica*, 5-6/1929.
- Banner, János: *Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés*. Budap. 1974.
- Bognár-Kutzián, Ida: *The early copper age Tiszapolgár culture in the Hungarian basin*. Budap. 1972.
- Patay, Pál: *Kupferzeitliche Meissel, Beile und Äxte in Ungarn*. Münch. 1984.
- Vajda, L.: *Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulturen*. Wiesb. 1967.
- Kalicz, Nándor: *Symposium über den Lengyel-Komplex*, i: *Študijne Zvesti*, 17/1969.
- Banner, János: *Die Pécelér-Kultur*, i: *Archaeologica Hungarica*, 35/1956.
- Torma, István: *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*. Bratislava 1973.
- Bóna, I.: *Clay models of Bronze age wagons and wheels in the Middle Danube basin*, i: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 12/1960: 83-111.
- Banner, János: *Anthropomorphe Gefässe der Theiss-Kultur*, i: *Germania*, 37/1959: 13-35
- Ecsedy, István: *The people of the pit-grave kurgans in Eastern Hungary*. Budap. 1979.
- Kalicz, Nándor: *Bronzefunde des Karpattenbeckens*. Budap. 1967.
- Mozsolics, Amália: *Bronzefunde aus Ungarn*. Budap. 1985.
- Kovács, Tibor: *The bronze age in Hungary*. Budap. 1977.
- Patay, Pál: *Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn*. Budapest. 1974.
- Patek, E.: *Die Urnenfeldkultur in Transdanubien*. Budap. 1968.
- Gallus, S.T. Horváth: *Un peuple cavalier préscythique en Hongrie*. Budap. 1939.
- Bakay, K.: *Scythian rattles in the Carpathian basin and their Eastern connections*. Amst./Budap. 1971.
- Alföldi, A.: *Zur Geschichte des Karpattenbeckens im I.Jh.v.Chr.* Budap./Lpz. 1942.
- Szabó, Miklós: *Auf den Spuren der Kelten in Ungarn*. Budap. 1971.
- Ibid: *The Celtic heritage in Hungary*. Budap. 1972.
- Schmidt, L.: *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange des Völkerwanderung. II: Die Geschichte der Westgermanen*. Münch. 1938.
- Daicovicu, C: *Dakien und Rom in der Prinzipatszeit*, i: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. II*. Berl./N.Y. 1977.
- Crisan, I.H.: *Ceramica daco-getica*. Bucur. 1963.
- Studien zu den Militärgrenzen Roms*. Köln/Graz 1967.
- Soproni, S.: *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz*. Budap. 1978.
- Harmatta, J.: *Studies on the history of the Sarmatians*. Budap. 1950.
- Mócsy, A.: *Die Einwanderung der Iazygen*, i: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25/1977: 439-46.
- Párducz, M.: *Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns*. 1-3. Budap. 1941-50.
- Fitz, Jenő: *Das grosse Jahrhundert der Pannonen (193-284)*. Budap. 1982.
- Lengyel, A. and G.T.B. Radan (utg): *The archaeology of Roman Pannonia*. Kentucky/Budap. 1980.
- Castiglione, László: *Roman art in Hungary*, i: *New Hungarian Quarterly*, Spring 1977.
- Thomas, Edit B.: *Helme, Schilde, Dolche. Studien über römisch-pannonische Waffenfunde*. Budap. 1971.
- Dobó, Á.: *Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus*. Budap./Amst. 1968.
- Fülep, F.: *Sophianae. The history of Pécs during the Roman era, and the problem of the continuity of the late Roman population*. Budap. 1984.
- Balla, L. (e.a.): *Die römische Steindenkmäler von Savaria*. Budap. 1971.
- Kuzsinszky, Bálint: *Aquincum, a description of excavations and of the museum*. Budap. 1924/6/.
- Póczy, K.: *Städte in Pannonien*. Budap. 1976.
- Szentlélek, T.: *Das Isis-Heiligtum von Szombathely*. Budap. 1960.
- Wessetzky, V.: *Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*. Leiden 1961.
- Thomas, Edit B.: *Römische Villen in Pannonien*. Budap. 1964.
- Kádár, Z.: *Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*. Lpz. 1962.

- Tamás, L.: *Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de Dacie Trajane*. Budap. 1936.
- Alföldi, A.: *Zu den Schichsalen Siebenbürgens im Altertum*. Budap. 1944.
- Makkai, L.: *Historie de Transylvanie*. Budap./Paris 1946.
- Friedwagner, M.: *Über die Sprache und Heimat der Rumänen in ihrer Frühzeit*, i: *Zeitschrift für Romanische Philologie*, 54/1934: 641-715.
- Du Nay, André: *The early history of the Rumanian language*. Lake Bluff, Ill. 1977.
- Treiner, C.: *Albanisch und Rumänisch*, i: *Zeitschrift für Romanische Philologie*, 38/1912: 385-411.
- Miklosich, Franz: *Über die Wanderungen der Rumenen in den dalmatinischen Alpen und den Karpaten*, i: *Denkschriften der kaiserl. Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist.Kl.* 30/1880: 1-66.
- Ibid: *Rumunische Untersuchungen. 1. Istro- und macedo-rumunische Sprachdenkmäler. 1.2.*, i: *Denkschriften der kaiserl. Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist.Kl.* 32/1882: 1-92, 189-281.
- Várady, L.: *Das letzte Jahrhundert Pannoniens*. Budap. 1969.
- Alföldi, A.: *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. 1.2.* Ber./Lpz. 1924-26.
- Soproni, S.: *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert*. Budap. 1958.
- Wolfram, H. – T.Daim: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*. Wien 1980.
- Bóna, István: *Der Anbruch des Mittelalters. Gepiden und Langobarden im Karpatenbecken*. Budap. 1976.
- Deguignes, J.: *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols, et des autres Tartares occidentaux*. Paris 1756-58, tysk utg.: Greifswald 1770).
- Hirth, F.: *Über Wolga-Hunnen und Hiung-nu*, i: *Sitzungsberichte der kgl. Bayer. Akademie der Wissenschaften*, II/1899: 245-78.
- Thompson, E.A.: *A history of Attila and the Huns*. Oxf. 1948.
- Altheim, F.: *Attila und die Hunnen. 1-5.* Berl. 1959-62.
- Scheiber, Hermann: *Die Hunnen. Attila probt den Weltuntergang*. Wien 1976.
- Alföldi, A.: *Funde aus der Hunenzeit und ihre ethnische Sonderung*. Budap. 1932.
- László, Gyula: *Steppenvölker und Germanen. Kunst der Völkerwanderungszeit*. Wien 1970.
- Boor, Helmut de: *Das Attila-Bild in Geschichte, Legende und heroischer Dichtung*. Bern 1932.
- Homeyer, Helene: *Attila. Der Hunerkönig von seinen Zeitgenossen dargestellt*. Berl. 1951.
- Fejér, G.: *Attilas Sohn: Irnik. Zur Frage der ungarischen und bulgarischen Hunenüberlieferung*, i: *Ungarische Jahrbücher*, 15/1935: 408-32.
- Ensslin, W.: *Die Ostgoten in Pannonien*, i: *Byzantinische Neugriechische Jahrbücher*, 6/1927-28: 14 ff.
- Bóna, István: *Die Langobarden in Ungarn*, i: *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungariae*, 7/1956: 231-42.
- Werner, Joachim: *Die Langobarden in Pannonien; Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568*. Münch. 1962.
- Marquart, J.: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Lpz. 1903.
- Haussig, W.W.: *Die Quellen über die zentral asiatische Herkunft der europäischen Avaren*, i: *Central Asiatic Journal*, 2/1956: 2-43.
- Liu, Mau-Tsai: *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken. 1.2.* Wiesb. 1958.
- Alföldi, A.: *Zur historischen Bestimmung der Awarenfunde*, i: *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, 9/1934: 287 ff.
- Csallány, Dezső: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Budap. 1956.
- Werner, J.: *Zum Stand der Forschung über die archäologische Hinterlassenschaft der Avaren. Beiträge zur Südosteuropa-Forschung*. Münch. 1966.
- Cemeteries of the Avar period (567-829) in Hungary*. Budap. (1975)-.
- Avar finds in the Hungarian National Museum*. Budap. 1975.
- Lipták, P.: *Avars and Ancient Hungarians*. Budap. 1983.
- Váczy, Péter: *Das Erscheinen der Slawen in den Donauländern*. Budap. 1963.
- Simonyi, D.: *Die Bulgaren des 5. Jahrhunderts im Karpatenbecken*, i: *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 10/1959: 227-50.
- Erdélyi, István: *The art of Avars*. Budap. 1966 (tyisk utg.: *Die Kunst der Awaren*. Budap. 1966).

- Deér, József: *Karl der Grosse und die Untergang des Awarenreiches*, i: Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben. Düsseld.1965.
- Váczy, Péter: *Der fränkische Krieg und das Volk der Awaren*, i: Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 20/1972.
- Boba, Imre: *Moravia's history reconsidered*. The Hague 1971.
- Sós, Ágnes Cs.: *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9 Jahrhundert*, i: Münchener Beiträge, 22/1973.
- Zlatarsky (Slatarski), V: *Geschichte der Bulgaren*. 1.2. Lpz.1918.
- Die Geschichte der Völker Ungarns von der Altsteinzeit bis zur Ungarischen Landnahme*. Budap. 1981.

II.

DET UNGARSKE FOLK: HERKOMST, SPRÅK OG HISTORIE TIL 997 E.KR.

Den kultur som gjennom tusener av år har utviklet og magasinert seg i Karpatbekkenet, en prosess som i store trekk er blitt skissert i det foregående kapittel, ble ved det ungarske landnåmet overtatt av magyarerne og etter hvert integrert som en verdifull del i deres medbragte kulturarv. I hovedsak hadde imidlertid det ungarske folks etnogenese foregått utenfor det område som i dag kalles Ungarn.

UNGARSK SPRÅK

Ungarsk (magyarisk) tilhører *den finsk-ugriske* språkgruppe innen den *uraliske* språkfamilie (som igjen er en del av den *ural-altaiske* familie), og utgjør sammen med vogulsk og ostjakisk dens *ugriske* del.

Ungarsk tales i dag av ca 16-17 millioner mennesker, derav vel 10,6 millioner i Ungarn, ca 2,5 millioner i Romania, ca 700-800 tusen i Slovakia, ca 600 tusen i Jugoslavia, ca 250 tusen i Sovjetunionen og mellom 1,5 og 2 millioner i vesteuropeiske og oversjøiske land. Man har i dag kjennskap til bortimot 6 tusen språk i verden; ungarsk inntar etter størrelsen ca 30. plassen i rekken, men 9. plassen i europeisk sammenheng blant kontinentets vel 100 ulike språk. Det er derfor i grunn feilaktig å karakterisere ungarsk som et lite språk.

Ungarsk er et ensartet språk, og selvom det skjelles mellom 8 ungarske dialekter, er forskjellen mellom dem forsvinnende liten. Ungarsk skrives med latinske bokstaver, supplert med spesielle diakritiske tegn og, for enkelte lyders vedkommende, faste konsonantforbindelser. Dobbelt skrevne konsonanter blir uttalt med geminasjon. Når det gjelder ordforrådet, antar man at ungarsk har over 500 tusen ord (med sammensetninger vel 1 million). Dets historie blir i alminnelighet delt i 4 epoker: 1. urugarsk (tiden før ca 1000 e.Kr.); 2. protoungarsk (til ca år 1350); 3. mellomungarsk (til år 1600); 4. nyungarsk.

På 500-tallet utviklet ungarene en runeskrift, hvis tegn sto meget nær til det turko-tatariske runealfabetet. Den ungarske runeskrift ble brukt helt opp til 1700-tallet, især blant slettelandets gjeterfolk og av szeklerne i Transsylvania. Med kristendommens innføring fra slutten av 900-tallet, har de latinske bokstaver vunnet en stadig større utbredelse. Eldste bevarte ungarske tekst forekommer i Stiftelsesbrevet til abbediet i Tihany (*Tihanyi Alapítólevél*) fra 1055, mens det første større sammenhengende ungarske språkminne er den såkalte *Halotti beszéd* 'gravtale'. Det er samtidig det eldste sammenhengende finsk-ugriske tekstfunn. Det er fra årene 1192-95 og består av 32 linjer med tilsammen 274 ord (derav 190 ulike), som gir et uvurderlig innblikk i protoungarskens ordforråd, morfologi, lyd- og setningslære på dette tidlige stadium. Ungarske tekster er også å finne i Pray-kodeksen fra slutten av 1100-tallet. – Den eldste bevarte ungarske grammatikk er fra 1539. Grunnlaget for det enhetlige ungarske skriftspråket ble fremfor alt annet dannet av Gaspar Karolis bibeloversettelse fra 1590.

Ungarskens finsk-ugriske karakter ble antydnet av flere fra Comenius til Leibnitz, men vitenskapelig ble den først påvist av János Sajnovics og Sámuel Gyarmathi. Ifølge vitenskapelige beregninger kan om lag ettusen ord av dagens levende ungarsk føres tilbake til uralisk og finsk-ugrisk opprinnelse, de hører til de viktigste ord i språket og danner basis for vel 70 prosent av det samlede ungarske ordforråd. I tillegg er det påvist en rekke grammatikalske, morfologiske og lydmessige sammenfall eller regelmessige (lovmessige) avvikelser ved sammenligninger innen den uraliske språkfamilie. Ungarsk har i tidens løp opptatt i seg en mengde låneord slik at ca en tredjedel av ordforrådet i dag kan føres tilbake til fremmede språk. De fleste av dem kommer fra turko-tatarisk (gammeltyrkisk), gammeliransk og slavisk, mens en videre del er fra latin, tysk, italiensk og fransk. (Til sammenligning: i engelsk er ca en sjettedel av ordene av germansk opprinnelse, mens resten er fremmed lån.) Til gjengjeld gikk enkelte ungarske ord den andre veien og ble opptatt i andre språk, som f.eks. *kocsi* jfr. engelsk *coach* og tysk *Kutsche* 'kjerre', Vogn'; ungarsk *huszár* jfr. engelsk *hussar*, tysk *Husar*, fransk *hussard* 'husar'; ungarsk *szablya* jfr. engelsk *saber* og *sabre*, tysk *Sabel*, fransk *sabre*, 'sabel' m.fl. Andre ungarske ord er blitt "internasjonale" som f.eks. *csákó*, *csárda*, *gulyás*, *hajdu*, *honvéd*, *kuruc*, *paprika*, *puszta*, *tokayer* m.fl. Det finnes dessuten en hel rekke ungarske ord i nabolandenes språk.

Ungarskens mest karakteristiske trekk er følgende: trykket ligger på første stavelse; alle lyder artikuleres klart; vokalene og konsonantene er enten korte eller lange; vokalharmoni. Ungarsk er et agglitunerende språk med et rikt system av prefikser og suffikser. Ordstillingen er i stor grad fri. Ungarsk har over 20 "kasus", men ingen grammatiske kjønn; attributive adjektiver bøyes ikke; verbalbøyningen kan være objektiv eller subjektiv; fornavnet følger alltid *etter* familienavnet.

UNGARERNES HERKOMST

Teorier omkring det finsk-ugriske urhjem

Historievitenskapen vet svært lite om den tidligste fase av ungarernes forhistorie. Skrevne kilder mangler. Man må støtte seg til data fra spåkvitenskap, arkeologi, antropologi, biogeografi o.l. Men resultatene er usikre, man er ofte overlatt til rene gjetninger. Det er imidlertid vitenskapelig bevist at ungarsk er et finsk-ugrisk språk og hører i en bredere forstand til den uraliske språkfamilie. De uraliske språkene skal på sin side ha slektskap med de altaiske. Denne siste språkfamilie består av turkotatarisk (tyrkisk), mongolsk og mandsjutungusisk (også mandsjukinesisk). Det hevdes dessuten med voksende styrke at også koreansk og japansk skal ha visse likhetspunkter og korrespondanser med de altaiske språk. Det uraliske språkfellesskap skal ha fremstått og eksistert i traktene rundt det sydlige *Uralfjellet* i tidsrommet 10 000–5000 f.Kr. Ifølge funn fantes det en kultur på Uralfjellets vestsida så vel som på dets østside. Begge disse kulturer kan knyttes til *uralierne* (fenno-ugrierne), og fra begge førte det sterke bånd til altaiske (turkotatariske) og uriranske kulturer i Mellom-Asia.

Det finnes imidlertid også andre teorier angående plasseringen av urhjemmet. En av dem går ut ifra at de uraliske folkene skal ha blitt til i *Sentral-Asia*, i grensetraktene mellom Mongolia og Kina, hvor mulighetene for en nær kontakt mellom de altaiske og finsk-ugriske folkene (som jo er en forutsetning for et språklig slektsforhold) optimalt var tilstede. Omkring år 4000 f.Kr. skal fenno-ugrierne (men ikke deres frender, samojedene) ha brutt opp og vandret til traktene mellom Sajan- og Altaifjellene (Minusinsk) hvor de på 2000-tallet f.Kr. hadde fått istand den kjente Atanasjevo-kulturen (stein- og bronsealder). I løpet av 1000-tallet f.Kr. fortsatte de veien til Ural, de finsk-permiske stammene var sogar kommet over fjellet, mens ugrierne (sammen med dem ungarerne) forble i Vest-Sibir. Påvirket av skyterne gikk de der etterhvert over til en hestennomadisk tilværelse, men ble i løpet av århundrene like før Kristi fødsel fortrent av sarmatene og hunerne over Ural til Basjkiria, hvor de deretter kom i livlig kontakt med alanene og bulgarotyrkerne.

En annen teori plasserer urungarerne i *Mellom-Asia*, i områdene syd for Aralsjøen (Keltemiran-kulturen, som hadde nådd toppen av sin blomstringstid på 3000-tallet f.Kr.). Teorien utelukker de finske folkene fra dette fellesskap. I løpet av 1000-tallet f.Kr. skal ugrierne ha utviklet den såkalte Andronovo-kulturen et sted mellom Aralsjøen og Kaspihavet, senere også i Nord-Kasakhstan og Syd-Sibir.

Den teori som idag er den mest dominerende og akseptert, baserer seg på den såkalte biogeografiske metode. Den tar for seg de ord på planter og dyr som er felles i de uraliske (finsk-ugriske) språkene, og sier at der hvor disse planter og dyr samlet var å finne på den aktuelle tid, der lå også uraliernes urhjem. Ut fra dette kan urhjemmet med størst sannsynlighet plasseres i et område som avgrenses av de sydlige Uralfjellene i øst, elvene Kama og Volga i vest, og elven Ural i syd. Derfra bredte de seg på 1000-tallet f.Kr. mot vest, nord og øst, og dannet på de veldige områdene fra Finland til Bajkal en etnokulturell enhet som først ble brutt av østslavene i middelalderen. De viktigste ord i ungarsk som har biogeografiske relasjoner og som kan føres tilbake til et felles finsk-ugrisk grunnspråk, er følgende: *fenyő* 'gran', 'furu'; *nyír* 'bjerk'; *szil* 'alm'; *éger* 'or'; *fagyal* 'liguste'; *méh* 'bie'; *méz* 'honning'; *sүн* 'pinnsvin'; *hód* 'bever'; *fajd* 'tiur'. Samlet utpeker disse ordene klart områdene vest for Ural og rundt om Volga-Kama. Men de utelukker heller ikke østsidene av det sydlige Uralfjellet.

Fenno-ugriernes materielle kultur

Når det gjelder fenno-ugriernes leveste innen rammen av det uraliske fellesskap, får vi meget klar beskjed om det ved å plukke frem de ord av et antatt finsk-ugrisk grunnspråk som er å finne i alle, eller i de fleste finsk-ugriske språk. Disse ord vitner om et folkesamfunn av veidefolk, fiskere og sankere. De kjente ikke bare til kniv, men også til pil og bue, dessuten til jakthund (*eb*), de var altså i stand til å drive en meget effektiv jakt allerede på 2000-tallet f.Kr. Fra 1000-tallet f.Kr. begynte de å dyrke lin og hamp, og kunne veve og spinne. De hadde sine bosetninger langs elvene som ga rikt fiske og var lett og bekvemt å ferdes på. Husene deres var av tømmer. Det gjennomsnittlige grunnareal pr. hus utgjorde 60 kvm. Det er dessuten tale om solide, skikkelige hus med dør, vinduer, møbler (seng, stol, kiste) og faste ildsteder. Arkeologene har videre gjort funn fra så tidlig som 6000-tallet som består av ski og sledemei, visstnok de eldste i sitt slag som hittil er funnet. Fra år 2000 f.Kr. vitner funnene om overgang til fehold og hestehold noe som, også ifølge gravfunnene, snart førte til en markant differensiering av samfunnet ("rike" graver med våpen, smykker og

fine redskaper – i motsetning til “alminnelige”, sogar “fattige” graver). At det også fantes et skikt av håndverkere, viser graver med funn bestående av typiske verktøy; håndverkerne ble dessuten gjerne begravet i egne grupper.

De *finske* og *ugriske* folkestammene må ha skilt lag med hverandre før disse forandringene inntrådte. Visse ord og uttrykk som i denne forbindelse kan påvises som felles gods i de ugriske språkene, mangler i de finsk-permiske. Også arkeologiske funn bekrefter at de finske folkene omkring år 2000 f.Kr. begynte å vandre mot nordvest og nord, mens ugrierne kom i nær kontakt med iranske folkeslag, først *kimmerierne*, og fra 600-tallet f.Kr. med *skyterne*. Det var disse folkeslag som formidlet en økonomi som var basert på en målrettet produksjon (jordbruk, fehold). De kom sydfra, fra slettene ved Svartehavet og Kaspihavet. Grunnen til deres flytting/vandring nordover må ha vært at det i denne tid fant sted en betydelig klimaendring: det er blitt varmere og tørrere enn før, og dette førte i syd til ugunstigere forhold for jordbruk, og en alminnelig overgang til dyrehold og et nomadiserende levesett. Endringene forplantet seg i neste omgang i nordlig retning: områder som tidligere hadde vært for kalde for bosetting i større skala, virket nå innbydende, f.eks. for de finsk-permiske folkeslagene, mens ugrienes territorium ble i utstrakt grad egnet til jordbruk og oppdyrking. Dette medførte også innvandring av større og mindre grupper av fjerne folkeslag. Antallet og karakteren av de *iranske* låneord i ungarsk viser klart hvor viktig kontakten med ulike iranske folkeslag hadde vært for de ugriske folkene.

Sammen med en særegen begravelsesskikk, nemlig at også mannens hest fulgte med i graven, en skikk som for århundreder fremover forble en sterk og karakteristisk tradisjon blant ungarene, bekrefter også disse ordene ugrienes almene overgang i denne tid til et hestennomadisk levesett.

Basjkiria – Magna Hungaria

Mellom årene 1500-800 f.Kr. gikk det en jevn strøm av forskjellige folkestammer fra Uralfjellens østside over Ural til traktene som idag kalles Basjkiria. Disse folkegrupper identifiseres i dag med ulike ugriske folkeslag. Dette er interessant også fordi det er en gammel tradisjon å oppfatte Basjkiria som *ungarernes* urhjem. Islamittiske kilder¹ så vel som europeiske geografer og vitenskapsmenn kalte området i hele middelalderen for Magna Hungaria. Også i Ungarn var denne tradisjon holdt levende: i 1236-37 støttet den ungarske konge, Béla 4 en ekspedisjon, ledet av dominikanermunken frater Julianus som hadde det formål å gjenfinne urungarerne som skal ha blitt igjen i deres antatte urhjem ved det midtre løp av Volga. I en større by vest for Volga, i Magna Bulgaria (Vulgaria eller Volgaria, derav også navnet til elven *Volga*), d.v.s. Storbulgaria, kom ekspedisjonen uforvarende over en *ungarsk* kvinne fra Magna Hungaria, som hadde giftet seg med en bulgarer og derfor flyttet til sin manns bulgarske by. Ved hjelp av hennes anvisninger fant frater Julianus snart frem til urungarernes land, Magna Hungaria, sannsynligvis et sted øst for Volga, selv om han ikke direkte beretter om at han skulle ha krysset elven Volga. Han ble mottatt med stor glede. Gjest og vertskap hadde ingen problemer med å forstå hverandres ungarske språk. I 1237-38 reiste Julianus igjen til Magna Hungaria for å overtale urmagyarene der til å bosette seg i Ungarn.

¹ Jfr. i første rekke den på mange måter oppsiktsvekkende reiseskildringen av spansk-araberen Abu Hamid al-Andalusi al-Garnati (1080-1170), også kalt al-Granadino, fordi han var født i Granada. I årene 1130-53 foretok han en større reise i Mellom- og Øst-Europa og i Midt-Østen. Som en del av reisen oppholdt han seg i 3 år i Ungarn. Hans beretning fra dette opphold gir oss et spennende og førstehånds innblikk i de politiske, økonomisk-sosiale og religiøse-kulturelle forhold som hersket i landet omkring årene 1150-53. Han kaller landet for Unkurija (Ungarn), men dets folk nevner han konsekvent som Basgird ('basjkir'). "Dann bin ich in das Land Unkurija gelangt, wo ein Volk namens Basgird lebte(...). Sie sind tapfer und zahllos. Ihr Land ist genannt Unkurija und dort gibt es 78 Städte(...) Ich habe unter ihnen drei Jahre verbracht(...) Dieses Land erstreckt sich vom Rumija al-'uzma ('det romerske rike') bis zu den Grenzen von Konstantinopel. Dort gibt es Gebirge, aus denen man Gold und Silber fordert. Dieses Land gehört zu den Ländern, die am meisten Wohlstand und Überfluss besitzen(...) Der König von Basgird wird Kirali (eg. *király* 'konge') genannt. Sein Reich ist um ein vielfaches mächtiger als das Reich des Herrschers von Byzanz und seine Armeen sind unzählig. Die Ausdehnung seines Landes ist um 20 Lage oder mehr grösser als die des byzantinischen Landes. Er gehört zu dem Bekenntnis der Franken, weil er mit ihnen durch Heiraten verbunden ist. Er macht Einfälle in das Land der Franken und nimmt sie gefangen. Alle Völker fürchten seine Bosheit wegen der Zahl seiner Armeen und wegen seiner grossen Stärke(...)" Al-Garnatis reiseskildringer ble utgitt i Madrid i 1953: "Abu Hamid al Granadino y su Relación de viaje por tierras Eurasiáticas. Texto árabe, traducción e interpretación por César E. Dubler." Jfr. også Ivan Hrbek: Ein arabischer Bericht über Ungarn, i: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 5/1955:205-30. Sitatene ovenfor er fra hans tyske oversettelse på samme sted.

Kart 1 : Ungarernes vandring

Ungarernes vandring fra urhjemmet Magna Hungaria (området mellom Volga, Kama, Bjelaja og Ural) til Levedia ved elvene Don og Volga, hvor de var med i khazarernes statsdannelse, deretter til Etelköz (steppområdet mellom Dnepr, Dneestr og Svartehavet) og til slutt, i år 896, til Karpatbekenel.

Han fant imidlertid landet da i full oppløsning, de fleste av dets innbyggere hadde allerede forlatt de urungarske territorier, som følge av den påbegynte tatariske invasjon.

I området rundt byen Rjazan ved elven Oka finnes det den dag i dag en rekke stedsnavn som skal være forvandskede former av folkenavnet *magyar*: mosjar, mesjtsjer, moger, madsjar, meger, medsjer. Selve Magna Hungaria ble like etter overrent av tatarerne og en betydelig del av den ungarske befolkningen skal ha blitt utryddet. (Noen få år senere fikk også det mer sentrale Europa føling med denne store mongolsk-tatariske hær, da den tok veien over de sydrussiske steppene og i 1241-42 overfalt både Ungarn, det nordlige Balkan, Mähren, Schlesien og Syd-Polen, og voldt enorme ødeleggelser.) Dagens basjkirere oppfattes i alminnelighet som et tyrkisk folkeslag, men det hersker ingen tvil om at også betydelige finsk-

ugriske (især ungarske) folkemasser hadde vært med i deres etnogenese. Det finnes en anseelig mengde finsk-ugriske ord i deres språk, som kalles *kiptsjak*, men også basjkisk folkekunst og folkedrakt oppviser en rekke karakteristiske finsk-ugriske trekk og elementer. Det eksisterer dessuten fortsatt 2 folkegrupper i Basjkiria som kalles *Jurmati*, respektive *Jenej*.

Disse 2 navn skal svare til de ungarske stammenavnene *Gyarmat* og *Jenő*. De hørte begge til de 7 ungarske folkestammene som under Árpáds ledelse hadde vært med på å erobre Karpatbekkenet. Likeledes er det interessant å finne i Basjkiria et stort antall geografiske navn, ofte sammensetninger, hvor de ungarske ordene *ér* 'bekk', 'liten elv', *ár* 'strøm', 'flod', 'renne', og *víz* 'vann', 'innsjø', 'tjern' er med: Biser, Bisert, Bisera, Visera, Viser, Viserka, Bizarka, Bizar, Biz.

Fenno-ugriernes åndelige kultur

De eldste tiders mest karakteristiske trekk ved fenno-ugrierne var *animismen*: troen på en upersonlig kraft, en sjel eller ånd, bak alle livets fenomener. Naturens foreteelser, gjenstander, tilskikkelser og fenomener representerer som oftest en dobbelthet, idet de er nyttige eller skadelige, gode eller onde. Fenno-ugrierne trodde på en åndenes verden som etter deres oppfatning liksom var et speilbilde av den jordiske tilværelse. Deres høyeste guddom, Numi Tarem og hans kone, sammen med de andre guddommer og ånder, oppførte seg alle som menneskene på jorden, med giftermål og utroskap, godhet og feide.

De viktigste festdagene deres var vintersolhvervsdagen, og en annen dag omtrent midt på sommeren, mens kornet var i sin beste modning: de feiret da moder jords fruktbarhet. Når det gjelder unnfangelse, befruktning, så forbandt de den ikke med seksuell kontakt, men trodde at sjelene som skulle komme til verden, satt som små fugler på verdenstreet og fløy inn i de mest ærbare kvinners livmor for å bli til mennesker.

(I sagnet om ungarernes herkomst ble f.eks. stammor Emese befruktet av en kosmisk fugl, falk eller ørn, i sagaen kalt *turul*, ungarernes hellige fugl gjennom århundrene.) Fenno-ugrierne trodde med andre ord på sjelens eksistens. Et annet markant trekk ved deres åndelige kultur er *totemismen* (ideen om et nært slektskap mellom et enkeltindivid, en familie, en ætt eller et helt folk på den ene side og en bestemt dyreart på den andre, forbundet med visse riter og tabuforestillinger) og *dyrekulten* (som bygger på det faktum at enkelte dyr på visse konkrete felter er mennesket langt overlegne; man antok at de overmenneskelige egenskaper hos dyrene stammet fra overmenneskelige makter og guder som eventuelt selv inkarnerte seg i bestemte dyrearter; disse dyr ble derfor gjenstand for religiøs dyrkelse). Det var især 2 dyrearter som fikk en utbredt dyrkelse hos de finsk-ugriske folkene: *bjørnen* (som ikke var tillatt nevnt ved navn; i *Kalevala*, finnenes vakre nasjonale epos, finnes det en gripende beskrivelse av bjørnekulten) og *hjorten*; dette siste især hos magyarene, hvis herkomstsaga nettopp bygger på at det var en underbar hjort som førte søskenparet Hunor og Magor (Magyar), stamfedrene til det huniske, respektive det magyariske folk, til deres nye land. I den ostjakiske folkesaga var det betegnende nok en *rein* som viste sine ostjakiste jegere veien til et nytt land. Ellers var det felles for alle ugrierne at de dyrket *hesten*, især den hvite hesten. Hesteofringen hadde en fremtredende plass i deres døds kult. *Sjamanismen*, og forestillingen om verdenstreet, det ungarske *égigérő fa* ('treet som nådde til himmelen') blir omtalt senere, i forbindelse med protoungarernes åndelige kultur og trosverden.

UNGARERNES FØRSTE ÅRTUSEN SOM EGET FOLK

Siget sydover

I tiden mellom år 1000 og 500 f.Kr. ble atskillellesprosessen mellom de ulike finsk-ugriske folkene ført til ende. Alle disse folkestammene hadde nå fått sine egne separate områder, ofte meget langt (og stadig fjernere) fra hverandre. Som oftest mistet de kontakten, eller fikk den redusert til det minimale, slik at de hverken språklig eller kulturelt øvet noen påvirkning på hverandre lenger. Istedenfor begynte de hver for seg sin egen (eventuelt særegen) nasjonale-folkelige utvikling. En rekke av de kulturer som fra den aktuelle tidsperiode er avdekket i traktene rundt det sydlige Ural og derfra langt mot nord og vest, kan med stor sikkerhet knyttes direkte til navngitte finsk-ugriske folkeslag: Ananino-kulturen til de permis-ke folk; Gorodets til Volga-finnene: mordvinene, tsjeremissene; Djakovo til de baltiske finnene; Usty-Poluj til vogulene osv.

Protomagyarenes oppholdssted (urhjem) var ved denne tid og noen hundre år fremover ved Syd-Ural og elvene Volga og Kama. Deres opphold der knyttes til bl.a. kulturene Lomovotovo og Bachmutjino, men også til Prochrovka-kulturen på østsiden av Uralfjellet. Denne siste ble tidligere karakterisert som overveiende sarmatisk, men det er nå påvist at også ugriske hestenomader i høy grad var med på å skape den. Det er videre fastslått at denne sarmatisk-ugriske kultur kom etter en tid i bevegelse mot vest og endte betegnende nok sitt sig til slutt i det samme Basjkiria som av bysantinske og arabiske kilder i hele middelalderen konsekvent ble kalt Magna Hungaria.

Fremfor alt annet var det imidlertid de avdekkede kirkegårdene fra Tankejevka og Bolsie Tigani som overrasket arkeologene med sine klare analogier til magyarske kirkegårder fra landnåmetidens Ungarn. Det gjelder gravstedenes "orientering", dvs. beliggenhet i forhold til himmelretningene, gjenstandenes "speilbildeplasse-ring" i gravene i forhold til den avdøde, og i forhold til det i den virkelige verden, dessuten den praktisk talt fullstendige overensstemmelse når det gjelder gjenstandene (våpen, klær, smykker, belter, seletøy osv.).

I særdeleshet gjelder dette de meget etnotypiske protoungarske dødsmasker, de fleste av dem laget av sølv eller gull. Paralleller til disse gjenstander og deres ornamentikk finner vi, utenom de fra landnåmetidens Ungarn, også i områdene ned til Nord-Kaukasus og mot Mellom-Asia, og i vest mot Don. Disse må være spor etter magyarenes lange vandringer, og bekrefter samtidig også (og daterer) deres herkomst, utviklingsfaser og de kildene ungarene hadde hentet impulser fra til sin egen kultur.

Det er alminnelig antatt at protoungarerne i århundrene etter atskillelsen fra de andre finsk-ugriske folkene var i meget langsom, men permanent bevegelse fra Volga-Kama-Ural traktene mot syd. For det meste foregikk denne vandringen langs elvene, hvor landskapet var rik på beiter og lunder. Disse områdene passet utmerket til protoungarernes halvnomadiserende tilværelse, hvor jordbruk inngikk som en ikke uvesentlig del av økonomien, ved siden av storfehold og hestehold, fiske, sanking og jakt (ikke minst på pelsdyr, som var en viktig bytte- og handelsvare for dem). Denne "blandingsøkonomi" førte tidlig til en markert differensiering av det protoungarske samfunn. Lederskiktet bygget imidlertid sin makt ikke bare på egen materiell rikdom, men også på at de store dyreflokkene krevde en permanent, væpnet og mobil vaktstyrke, noe som ble utgangspunktet til dannelsen av svære og slagkraftige nomadiske rytterhærer.

Kontakt med iranske folkeslag

På sitt sig sydover kom protoungarerne i tur og orden i kontakt med en rekke fremmede folkeferd. Tidligere ble betydningen av deres kontakt med et bestemt *iransk* folkeslag (som må ha vært identisk med kimmerne eller kimmererne) omtalt. Men også de gammeliranske *skyterne* må fremheves som fra 700-tallet f.Kr. nærmest var eneherskere på steppeområdene nord for Svartehavet og Kaspiahavet. Deres rike omfattet med andre ord også ungarnes daværende områder som sikkert ble i en mer eller mindre løs form knyttet til denne skytiske statsdannelse. Tradisjonene som forbinder magyarene med skyterne, går nok tilbake til og har sine røtter i disse århundrer, da de to folkeslagene levde i politisk sameksistens med hverandre, med skyterne som den dominerende part.

Også etter skyternes tid fortsatte iranerne å påvirke ungarene, nå gjennom folkeslag som *sarmatene* og *alanene*. Deres store politiske og kulturelle dominans ble først brutt av hunerne, goterne og av tyrkiske folkestammer på 200-300-tallet e.Kr.

Kontakt med hunerne og avarerne

For magyarenes etnogenese var imidlertid møtet med de ulike *tyrkiske* (turko-tatariske) folkene av enda større betydning. Det hevdes med voksende styrke at ungarene, som etter deres språk er karakterisert som et finsk-ugrisk folk, etter folkets rasemessige sammensetning og egenskaper med minst like stor rett må kunne betraktes som et tyrkisk folkeslag. Dette skulle rime godt med ungarnes årtusengamle sagnverden og tradisjoner som alle knytter dem til tidenes ulike tyrkiske folkeslag: hunerne, avarerne, Volga-bulgarerne, onogurene, khazar-tyrkerne og Donaubulgarerne – foruten skyterne og sarmatene som dog i dag antas å ha vært gammeliranske folkestammer, men som like godt kan ha vært av tyrkisk herkomst.

Når det gjelder ungarnes herkomst, har det siste ord til nå vært overlatt språkvitenskapen som tilsynelatende har også vært i stand til å føre avgjørende bevis for ungarnes finsk-ugriske tilhørighet. Fenno-ugristenes syn kom da også seirende ut av "krigen" mellom dem selv og tyrkologene, slik at fenno-ugristene står i dagens Ungarn for den offisielle, godtatte oppfatningen som fullt ut støttes også av Det

ungarske vitenskapsakademiet. Ikke desto mindre høres det fortsatt tvilende røster som hevder at problemet er nok mer sammensatt og komplisert enn fenno-ugristerenes løsning tyder på, hvor tilforlatelig den enn virker. Det er ikke mulig her og nå å drøfte denne diskusjonen mer inngående; vi må nøye oss med å nevne de fremste tvilere som i første rekke er å finne blant etnomusikologene og antropologene. Den store ungarske folkemusikk-granskeren, Béla Bartók, oppholdt seg høsten 1936 i Tyrkia som den tyrkiske regjeringens gjest. En del av tiden tilbrakte han blant yürük-stammens nomadiserende medlemmer i Syd-Tyrkia for å samle folkeviser der. Av de 90 melodier som han til slutt tok med seg hjem til Ungarn, analyserte han 87 og fant at 37 av dem (43 prosent) hadde helt konkrete, bestemte analoger i det ungarske folkevisematerialet.

Det ble påvist lignende korrespondanser også med folkeviser fra andre tyrkiske folkeslag (Volgatykkerne, kasakherne, uigurerne o.a.), mens det derimot aldri er blitt funnet noen overensstemmelser mellom ungarske og finske (finsk-ugriske) folkeviser, bortsett fra tsjeremissene (mari-folket), hvis kultur derimot er sterkt influert av tyrkisk. Siden musikken hører til et folks mest genuine uttrykksformer, trakk Bartók den konklusjon at tykkerne og ungarene, i motsetning til påstandene fra fenno-ugristerenes side, skal ha hatt "en felles herkomst fra Vest-Sentral-Asia".² – Også Zoltán Kodály kom til en lignende slutning: "Ungarene i dag er den fjerneste gren av det tusenårige tre til den store asiatiske musikk-kultur som har slått sin rot i sjelen til ulike folk som er bosatt fra Kina gjennom Sentral-Asia til Svartehavet".³

Også antropologien har store problemer med å akseptere ungarnenes antatte finsk-ugriske herkomst. Antropologene finner nemlig til dels meget stor divergens mellom teori og virkelighet når de sammenligner finsk-ugriske gravfunn fra Sibir og Finland med gravfunn fra Ungarn og gravfunn etter ungarene i Syd-Russland. Ifølge funnene skal den finsk-ugriske rase ha hatt en betydelig ringere andel blant landnåmetidens ungarene enn "tykkerne". Granskning av hodeskall fra landnåmetidens graver i Ungarn viser nemlig en andel på 43 prosent for den tyrkiske og sarmatiske type, mot bare 16,7 prosent for den finsk-ugriske, baltiske type. Dagens målinger blant befolkningen i det store ungarske sletteland gir 41 prosent for den tyrkisk-sarmatiske type og bare 4 prosent for den finsk-ugriske, baltiske type, mens 37 prosent viser sterk blanding. Også den estniske antropologen Karin Mark er kommet etter mange års forskning til det resultat at antropologien aldri ville søkt ungarnenes herkomst blant ob-ugrierne (ostjakene og vogulene), fordi de rasemessige forskjeller mellom dem ikke tillater felles bakgrunn. Mens ungarene er europide, er ob-ugrierne mongolide, de hører altså til to ulike raser.

Den ungarske antropolog Tibor Tóth mener omtrent det samme: "Landnåmetidens ungarene viser antropologisk likhet med folkene fra det forhenværende skytisk-sarmatiske rike (...)"⁴ – Likeledes hevder antropologen ved det arkeologiske institutt av Det ungarske vitenskapsakademiet, István Kiszely, at "anatomien og fysiologien av landnåmetidens og dagens ungere ikke kan forklares ut fra en finsk-ugrisk herkomst." Han påpeker dessuten at de såkalte "marker-gen"-undersøkelsene som ble foretatt av japaneren Hideo Matsumoto i 1985, viste at de uraliske folkenes (ungarnenes) forfedre må ha kommet fra Indre-Asia, i motsetning til de finske folkene. Sporene fører, også etter Kiszelys mening, til Øst-Turkestan, våre dagers kinesiske provins Sinkiang, det tidligere Dsungaria, som ligger mellom Altajfjellene og Tianshanfjellene, Mongolia og Balkhasj. Vel 80 prosent av provinsens innbyggere, ca 7 millioner mennesker, er uigurere som er et tyrkisk folkeslag. Frem til 840 e.Kr. hadde de vært den dominerende folkegruppe i området. Selv om de da ble slått av frendefolket kirgiserne, besto resten av deres rike frem til den mongol-tatariske invasjonen på 1200-tallet.

Den berømte Silkeveien førte igjennom deres byer langs Taklamakanørkenens nordlige randområder. Disse byer var i middelalderen kjent for sin skjønnhet, rikdom, høy kultur og toleranse. Uigurerne er, til forskjell fra mongolene og kineserne, hvite, europide. Interessant nok ble ungarske tyrkologer tidlig oppmerksomme på dette lille folket (og deres nære frender i den kinesiske Gansu-provinsen, jugurene som også kalles for "gule uigurere"). Deres samlede landområder er jo stort sett identiske med territoriet til hunernes første rike. Den verdenskjente ungarske orientalist, Sándor Kőrösi Csorna (1784-1842) forsøkte alt i 1820-årene å nå frem til provinsen (til ungarnenes antatte urhjem), men ble hindret av kriger og utrygge forhold i regionen og tvunget inntil videre til å oppgi planen. Han tilbrakte deretter en rekke år dels i Tibet, dels i India og utga der sin tibetanske ordbok og gramatikk, de første i sitt slag i verden, før han i 1842 igjen bega seg på vei mot uigurnes land, men fikk malaria underveis og døde. – I 1862 ble hans gjerning forsøkt tatt opp av orientlisten Ármin Vámbéry (1832-1913) som reiste i forkledning som dervisj, men på grunn av lokale kriger og uro kom han bare til Bukhara.

² Saygun, A. Adnan: Béla Bartók's folk music research in Turkey. Budap.1976: XXXIV

³ Kodály, Zoltán: A magyar népzene ['den ungarske folkemusikk']. Budap. 1969: 37.

⁴ Jfr. Magyar Hírlap, 27.juli 1968, samt intervjuer med ham i Magyar Nemzet, 1.mai 1961 og 7.november 1968.

Senere tiders ungarske oppdagelsesreisende kunne berette om at bevisstheten om slektsforholdet til magyarene sitter dypt i alle uigurer de klarte å komme i kontakt med. Det må imidlertid en lang tids nitid forskningsarbeid til før det med sikkerhet kan avgjøres om det ikke dreier seg om et blindspor.

Tyrkernes urhjem lå ifølge deres egne sagn i det hellige Ötügenfjellet som etter de flestes mening er identisk med Altajfjellene. Det kan ha forekommet kontakt mellom ugriske og tyrkiske folkestammer senest fra 1500-1000 f.Kr. – i det sydlige Ural eller syd for Ural. Det finnes nemlig mange felles tyrkiske låneord i de ugriske språkene (ungarsk, vogulisk, ostjakisk) som har å gjøre med hestehold. Selve ordet 'hest' ungarsk *ló*, volgulisk *lo*, ostjakisk *lau* ansees imidlertid å være egen ugrisk orddannelse. Både dette og låneordene fra tyrkisk i forbindelse med hestehold, mangler i de finske språkene. De tyrkisk-ungarske kontaktene var altså fra den tid da de finske og ugriske folkene definitivt hadde skilt lag med hverandre. (Det ungarske ordet *kengyel* 'stigbøyle' finnes derimot ikke i de andre ugriske språk, og kan ikke avledes av tyrko-tatariske og gammeliranske språk heller: det må være en egen ungarsk orddannelse fra den tid protoungarerne alt hadde begynt sitt eget uavhengige liv som folk.) Ting tyder imidlertid på at det også tidligere hadde funnet sted kontakt mellom ungarene og tyrkerne. Fra årene 200-100 f.Kr. nådde større eller mindre grupper av tyrkere på sin vei vestover regelmessig frem til Volga-Kama-Ural-traktene og ble i tur og orden assimilert av protoungarerne.

Også hunerne var et tyrkisk-talende folk. Fra 300-tallet e.Kr. rykket de frem i rask tempo vestover, slo alanene i traktene ved Volga og Kaukasus før de krysset Volga i 375. Deres mektige rike strakte på sitt høyeste seg fra Mellom-Asia til Rhinen. Også ungarnenes territorium var en del av dette rike, og ungarene selv mer eller mindre uavhengige allierte av hunerne. Bevisstheten om samhörighet med hunerne satte dype spor etter seg i magyarene. Ifølge den ungarske herkomst-saga om den underbare hjorten, skal de to folkene, i sagaen personifisert i Hunors og Magors skikkelser, ha hatt felles opprinnelse. Dessuten var avstamningen fra Attila en levende tradisjon blant Árpáduhusets medlemmer. Da Attila døde i 453 e.Kr., gikk hunerrikets vestlige deler i oppløsning, men i øst fortsatte deres statsdannelse å eksistere en god stund fremover. Magyarene som i 465 e.Kr. besatte egnene mellom Kaukasus og elvene Kuban og Don, forble under hunisk overherredømme frem til år 545. I tidsrommet 558-568 e.Kr. var urungarerne alliert med avarerne, hvis rike omfattet slettelandet nord for Svartehavet fra Volga i øst til dagens Østerrike i vest. Også avarerne var et tyrkisk-talende folk. Av enda større betydning var det at fra 670 e.Kr. rykket et større antall av ungarsk-talende stammer inn i avarernes kjerneområde, Karpatbekkenet, for å ta del i omorganiseringen og forsterkningen av avarerriket. Dette er et klart bevis på at ungarene av avarerne virkelig var holdt for allierte og frender, og ikke for en hvilken som helst underkuet eller fremmed folkestamme. Det er ikke klarlagt om ungarsktalende folk i tidligere tider, f.eks. i forbindelse med skytternes, sarmatenes og hunernes erobringer av området hadde bosatt seg i Karpatbekkenet. Det er imidlertid bredt akseptert, ikke minst takket være arkeologen Gyula Lászlós forskning at i hvert fall fra 670-årene har ungarske bosetninger vært påviselige i store deler av området til det senere såkalte historiske Ungarn.

Kontakt med onogur-bulgarerne

Viktigst av alt for ungarnenes samfunnsmessige og kulturelle utvikling var imidlertid deres møte med og meget nære forhold til bulgarerne. Protobulgarerne var et turko-tatarisk folkeslag, eller rettere sagt: et tyrkisk-talende rytternomadisk blandingsfolk. De omtales i kilder fra 400-tallet e.Kr. Ifølge deres egne sagn, som gjenspeiles også i den bulgarske fortegnelse (tabell) over de gammelbulgarske konger, skal deres rike ha blitt grunnlagt av Áttilas sønn, Irnik, som etter Áttilas død i 453 trakk seg med og endel av sitt huniske folk ut av Karpatbekkenet og tilbake til steppene nord for Svartehavet. Irnik regnes etter dette som stamfar til de senere bulgarske fyrstene. Vel ett hundre år senere ble deres stat innlemmet i avarernes rike, men i 630-årene frigjorde de seg fra avarerne under fyrst Kovrats ledelse.

Etter Kovrats død i 665 ble imidlertid bulgaro-tyrkenes rike delt mellom hans sønner. Endel av folket, ledet av Isperik (Asparuk) dro til Donau, senere over Donau, og grunnla der det såkalte Donaubulgarske riket; en annen folkegruppe med Kuber i spissen gikk inn i Karpatbekkenet (de eller en del av dem skal ha vært ungarene), mens hovedmassen som sto under ledelse av fyrst Batbajan, kom under khazarernes overhøyhet. De skal da, eller senere, ha dratt til områdene ved det midtre løp av Volga, og grunnlagt, i nabolaget til det antatte ungarske urhjemmet, sitt Volga-bulgarske rike som især mellom 900-1200-tallet var en betydelig maktfaktor, høyt respektert også av russernes Suzdal-fyrstedømme.

Det er ikke helt avklart når og hvordan protoungarerne hadde møtt bulgaro-tyrkerne og blitt med som en selvstendig del av deres stammeforbund. Dette forbund besto av ti (*on*) stammer, derav kom deres navn onogurer som muligens har vært opphavet til de nåværende betegnelser på magyarene i en rekke europeiske språk, kanskje innbefattet også hunernes navn: engelsk *Hungarian*, fransk *hongrois*, tysk *Ungar*,

ungarisch m. fl. Begge folkene; både bulgaro-tyrkerne og ungarene, sammen eller hver for seg, skal ha vært med i det "nyhuniske" rike som ble grunnlagt etter 453 (det hevdes at onogur-bulgarerne først kom til syne i Europa i 463 med sine bosettingsområder nord for Kaukasus.) Dette rest-riket av hunerne opphørte å eksistere i 545, sannsynligvis ved å gå opp i bulgarernes (eventuelt khazarenes) rike. Urungarene kan også ha møtt bulgarerne innenfor rammene av det avariske riket, og kan i 630-årene i fellesskap ha ristet av seg det avariske overherredømmet. Men det onogur-bulgarske-ungarske stammeforbund kan også ha fått sin start innenfor Det khazariske riket som ble dannet i 567 (etter andres mening i 556) og eksisterte til 969 (kanskje et par årtier lenger), og som begge folkeslag sannsynligvis har vært tvunget inn i.

Det ungarske ordforrådet kan oppvise vel tre hundre tyrkiske låneord fra tiden før det ungarske landnåmet i Karpatbekkenet, alle er av stor viktighet og står i forbindelse med fedrift, hestehold, jordbruk med plog, håndverk, bolig og innredning, trosverden, åndelig kultur, samfunnsmessig og politisk organisering. Ordene er så sentrale at de forutsetter en varig og meget nær forbindelse, en virkelig symbiose. Samlet gir de også svar på hvor omtrent dette samlivet av bulgaro-tyrkerne og ungarene skal ha funnet sted. Biogeografisk skal området ha ligget i forgrunnen til Kaukasus, og mellom Kaspihavet i øst og Asovhavet i vest.

Det er videre betegnende at av de syv ungarske stammene som var med på erobringen av Karpatbekkenet, hadde ikke mindre enn fem et navn som forklares ut fra tyrkisk (bulgarsk eller kiptsjakisk). (De to resterende stammenavn er finsk-ugriske.)

De tyrkiske låneordene bekrefter ellers at ungarene fortsatt hadde en dobbelt næringsvei: de drev med jordbruk så vel som med nomadisering, men at også jakt, fiske og sinking beholdt en viss grad av sin betydning.

Når det gjelder den åndelige kulturen, må her fremheves at tyrkernes runeskrift (som også det ungarske runealfabet ble bygget på) dateres til midten av 500-tallet og fremsto sannsynligvis under iransk (sogdisk) påvirkning. Av særlig betydning for magyarene var den overlegenhet som var så karakteristisk for datidens tyrkiske folkestammer. Dette gjaldt hærstyrkenes generelle bevæpning så vel som utrustningen til den enkelte ryttersoldat: tidsmessig, og teknisk sett på høyde med datidens beste. Kombinert med tyrkernes kjente disiplin, tapperhet og ikke minst deres krigstaktikk og krigslist, gjorde dette disse folkeslagene uovervinnelige flere hundre år fremover i tiden. Det var den best tenkelige skole for magyarene som jo sto foran oppgaven å bli til et eget folk og å skaffe seg et eget land, hvor de kunne utvikle seg, forsvare seg og bestå som nasjon.

I khazarernes rike

Khazaria var en av historiens betydelige og samtidig mest gåtefulle statsdannelser. Fortsatt finnes det en rekke ubesvarte spørsmål omkring khazarerne, selvom det er blitt skrevet et utall bøker og avhandlinger om dem. Khazaria skal ha eksistert i tiden 567 (556 ?)-969 i et område som i syd begrenses av Kaukasus og Svartehavet, i øst av Kaspihavet og elven Ural, i nord av elvene Volga og Oka og i vest av elven Don (og kanskje også av elven Dnjepr). Ifølge arabiske kilder skal folkenavnet *khazar* være iransk, mens folkets virkelige tyrkiske navn skal ha vært *sabir*. Marquart forbinder derimot navnet *khazar* med folkenavnet *akatzir* (av *Ag-Qazar* 'hvite khazarer').

Bortsett fra enkelte som har antatt at khazarernes språk har vært ungarsk, er de fleste historikere enige om at de talte et turkotatarisk språk, sogar kanskje to ulike av dem, idet det ledende skiktets språk skal ha vært kiptsjakisk, mens det brede lag skal ha snakket bulgarsk-tyrkisk. Khazaria spilte en historisk rolle som bufferstat mellom Bysants (og kristendommen) på den ene side og Persia, østtyrkiske folkeslag og arabere (islam) på den andre. Khazarene satte ved flere blodige kriger en effektiv stopper for en arabisk-islamisk hellig erobrerkrig. De hersket over handelsveiene langs elvene Volga og Don mellom Norden (Rus, Kijev, Skandinavia og de finsk-ugriske folkeslagene) og Syden (Persia, Mellom- og Sentral-Asia, Khoresm), mellom Europa og Orienten. Khazarernes rike var dessuten av stor betydning som kulturformidler og en stabiliserende faktor i området gjennom 400-500 år.

Deres hovedstad ved Volgadeltaet, Itil, var et kultursentrum av rang, hvor de to verdensreligionene, kristendom og islam fritt fikk utvikle seg og anstifte sine institusjoner (kirker, moskeer, skoler). For å avverge at noen av dem skulle få en dominerende innflytelse, sluttet i 750-årene khazarerne eller i hvert fall rikets fyrstehus og mange fra det ledende skiktet seg til jødedommen. Denne hendelse hører fortsatt til de mest omdiskuterte gåter når det gjelder khazarene. Folkemassene forble imidlertid tro til sine forfedres religion, sjamanismen. Itil var vel verdenshistoriens første sted med fullstendig fri religionsutøvelse.

Fra 500-tallet og frem til ca 830 var også protoungarene innlemmet i Khazaria, sammen med deres nære stammefrender, onogurene. Arten av deres virkelige forhold til khazarene er ikke helt avklart, men mye tyder på at

de bare var løst knyttet til riket, og beholdt altså en vesentlig del av sin selvstendighet. De fikk på den annen side utvidet sin kulturelle og politiske horisont betraktelig ved å tilhøre denne mektige, høytstående statsdannelse.

Især var det khazarerstatens sosiale-samfunnsmessige og politiske organisasjon og oppbygging som gjorde et dypt inntrykk på magyarene. Khazarerne praktiserte etter gammel tyrkisk skikk ordningen med en slags dobbel ledelse, idet *kaganen* ble først og fremst betraktet som en hellig person med sakrale (sjamanistiske) funksjoner, og fungerte som rikets portalfigur, overkonge. Hans reelle innflytelse i statssaker var imidlertid begrenset. Den virkelige makt ble utøvet av hans stedfortreder, kalt *bek* eller *kagan bek*. Andre viktige dignitærer var *kende* (*kündü*), *tudun*, *tarkan*, *kadi* og *jabgu* – kjent og brukt også av andre altaiske-tyrkiske folkeslag. (Systemet med den dobbelte ledelse ble også overtatt av magyarene med *kende* (*kündü*) som den sakrale ypperstepresten og overkongen, og *gyula* som hærens fører og den politiske leder; dette vil bli nærmere omtalt i et senere kapittel.)

Et interessant trekk ved det khazariske samfunn var at storparten av befolkningen pleide å forlate byene og tettbebyggelsene i sommerhalvåret: de dro da nemlig til deres ofte meget avsidesliggende mark og akre for å drive jordbruk. De vendte tilbake til byene bare for vintermånedene. (Også magyarene kom til å praktisere dette system etter landnåmet i Karpatbekkenet, og beholdt det i flere hundre år.) Ifølge de usikre opplysninger som er å finne i tidens skriftlige kilder, bodde protoungarerne på 600-700-tallet, altså mens de var inkorporert i det khazariske kaganatet, mellom elvene Kuban og Don og i sumpområdet ved Maeotis, Asovhavet, som det heter i våre dager. Det er fortsatt et åpent spørsmål om dette kan ha vært identisk med *Dentumogyer/Dentumagyaria*, et ungarsk urhjem som nevnes av Anonymus i sin *Gesta Hungarorum*, – eller med *Levédia*, en annen benevnelse på folkehjemmet fra den tid, brukt av bl.a. keiser Konstantinos Porfyrogennetos av Bysants.⁵

I 820-årene brøt det ut borgerkrig blant khazarerne. Tre opprørske stammer som kalles kabarer, søkte da tilflukt og beskyttelse hos protoungarerne. Også dette tyder på at magyarenes tilknytning til Khazaria på den tiden allerede var svært løs, om det fortsatt eksisterte noen tilknytning i det hele tatt. Det fremgår av bysantinske kilder at khazarerne i 830-årene bygget ved elvene Don og Donets en rekke festninger, blant dem den meget sterke festningsbyen Sarkel; disse skulle beskytte Khazarias vestgrense – men mot hvem? Mot Kijev og Ruś, mener enkelte, mens andre nevner protoungarerne som på denne tid definitivt skal ha brutt med khazarerne. Vi vet i hvert fall at magyarene trakk seg i løpet av de følgende decennier stadig lenger mot vest, til de i 895-96 erobret Karpatbekkenet. Khazaria derimot fikk sitt banesår vel ett hundre år senere, da fyrstedømmet Kijev klarte å erobre og plyndre til i 969.

FRA ETELKÖZ TIL KARPATBEKKENET

Ungarerne i tidens skrevne kilder

Den første skriftlige kilde som nevner protoungarerne, skal etter utbredt oppfatning være Herodot (484-425) f.Kr. i sitt historieverk om de gresk-persiske krigene.⁶ Han beretter der om et folkeslag som bodde nord og øst for skyterne og elven Don. Bak sauromatene (sarmatene) bodde etter hans mening budinene (forfedrene til de persiske folkene), thyssagetene (et uidentifisert folkeslag som kan eventuelt knyttes til ungarerne) og deretter *jyrkaene* som av mange identifiseres direkte med ugriernes jugra-navn. Ifølge Herodot var *jyrkaene* veidemenn, og han skildrer detaljert deres spesielle måte å jakte villdyr på.⁷ Hans beskrivelse bygger dels på egne erfaringer fra en reise til skyternes land ved Svartehavet i 450-årene, dels på annenhåndskunnskap.

Den neste skriftlige kilde er også gresk, men er vel ettusen år yngre, og er forfattet av Priscus (Priskos) retor som levde på 400-tallet e.Kr. Hans samtidshistorie på 8 bind er en av de viktigste kildene til *hunernes* historie. I den forbindelse beretter han også om det *oguriske* folks vandringer omkring år 463, og nevner *saragurene* (dvs. de hvite ugrene), *ugrene* og *onogurene*, dessuten *satirene* (det er av deres navn Sibir/Siberia avledes), *avarene* og *akatzir-hunerne*.⁸

⁵ Konstantin(os) 7 Porfyrogennetos (Keiser 912-59): *De administrando imperio*. 38.

⁶ *Herodoti historiae*. IV: 21-27, 108-109.

⁷ *Herodoti historiae*. IV: 22.

⁸ Priscus' verk er bl.a. utgitt av C.de Boor: *Excerpta legationibus*. Berl. 1903. En annen oversettelse er å finne i *Byzantinische Geschichtsschreiber*. B.4. Graz/Wien/Köln 1955.

Den første inngående beskrivelse av *magyarene* stammer fra den arabiske vitenskapsmannen Jayhani (Dsjajhani; Al-Gaihani) fra Bokhara ca. 920 e.Kr. som skildrer tiden og tilstandene omkring år 870. Hans originalverk er gått tapt, men store sammenhengende utdrag av det er innarbeidet og gjengitt i bl.a. Ibn Rustas (Rusteh) og Gardizis verker.⁹

Den arabiske historiker Balkhi (al-Balhi; døde i 934) var den første som hevdet av basjkirene og magyarene egentlig var samme folk.¹⁰

Den mest verdsatte kilde når det gjelder magyarenes historie i tidsperioden 800-950 er imidlertid det imponerende historiske og statsvitenskapelige verk, *De administrando imperio*, av Konstantin(os) 7 Porfyrogennetos, bysantinsk keiser i årene 912-959. Det ble nedtegnet i årene 948-52. Størsteparten av hans opplysninger og etterretninger stammer fra ungarske fyrster og dignitærer som hadde vanket ved hans hoff, og fra hans sendemenn i Ungarn. Vi får bl.a. en treffende karakteristikk av *petsjenegerne*, magyarenes farligste datidige fiende, en beretning om ungarernes opprinnelse, deres liv i Khazaria og Etelköz, forholdene i Khazar-kaganatet, kabarenes opprør, magyarenes landnåm og statsetablering i Karpatbekkenet m.m. Til hans svake sider hører de upresise tidsangivelser og de vage geografiske plasseringer – forøvrig en typisk brist også hos andre av eldre tiders historikere. På grunn av denne mangelen er det i dag vanskelig å tidsfeste, nøyaktig når i perioden 800-840 brøt ungarerne med Det khazariske rike. Kabarenes opprør er datert av Konstantin til år 820. Det er ikke utenkelig at kabarene er blitt oppmuntret nettopp av magyarenes løsrivelse, og at de bare fulgte deres eksempel. Men det kan også ha vært omvendt; at det var magyarene som utnyttet de uklare tilstandene i sporet av kabarenes opprør til sin egen løsrivelse fra riket. Festningen Sarkel fra 830-årene skal i hvert fall tildels kunne ha vært bygget til vern nettopp mot magyarene. I fortsettelsen til verdenskrøniken av Georgis Monachos som kalles *Georgius continuatus* og sannsynligvis ble skrevet etter 963 av Symeon Logothetis, nevnes magyarere ved nedre Donau i årene 836-38.¹¹ "Slavernes apostel" Konstantin (Kyrillos) hadde i begynnelsen av 860-årene møtt ungarere ved Krim, og hans bror Methodios i 882 ved nedre løp av Donau.

I Etelköz

Etter å ha forlatt Khazaria, bosatte magyarene seg i et land som både av ungarske krønikeskrivere og av bysantinske kilder kalles Etelköz (Etelkuzu, Atelkuzu) og som betyr 'landet mellom elvene'. Dette (også etter Ibn Rusta og Gardizi) skal ha vært identisk med området nord for Svartehavet, fra Don i øst til Donaus nedre løp (og Karpatene) i vest, på vel 360 tusen km².

Hvordan oppfattet så datiden dette folket som på sin vandring vestover nå er kommet frem til steppene like øst for Karpatene? En rekke kilder tyder på at Ibn Rustas karakteristikk, som følger nedenfor, ga uttrykk foret utbredt syn: "Og magyaren er et folkeslag av tyrkere. Deres høvding drar ut med 20.000 ryttere. Deres høvding kalles K.nd. [Kende eller Kündü]. Men dette er kun en nominell tittel av deres konge, fordi den mannen som hersker over dem som konge, kalles Dsj.la [Dzsula, Gyula]. Alle magyarere følger sin høvding Dsj.las befalinger når det gjelder krig, forsvar og andre saker (...) Disse magyarere er staselige mennesker med et pent ytre, en stor kropp, de er formuende og iøynefallende rike, noe de kan takke handelen sin for. Deres kledning er laget av brokade. Deres våpen har sølvbeslag og er belagt med perler."¹²

Ungarernes antall anslås til å ha vært på 350-400 tusen mennesker i Etelköz-perioden. I tillegg kommer kabarene, alanere og noen restegrupper av andre folkeslag. I Etelköz var de nå i direkte nabolaget til Karpatbekkenet, hvor deres rytterhærer vanket en rekke ganger: i 862, for å hjelpe den moraviske fyrsten

⁹ Ibn Rusta (omkring 930 e.Kr.), var arabisk geograf. Av hans verk er det bare det 7. bind som er bevart. Tysk oversettelse av det se Kyas, P.A.: *Übersetzungen ausgewählten Kapitel aus Ibn Rustah*, i: Jahresberichte des off.Stiftberggymnasiums der Benedictiner zu Braunau, 1905. – Gardizi, al-Gardizi; omkring år 1050), var persisk-afgansk historiker. En kritisk utgave av hans verk er kommet i Teheran 1968.

¹⁰ Hans originalverk *Kitab Suwar al-aqalim* ['kart over landene'] er gått tapt, men teksten er bevart i Ibn Haukals (Ibn Hauqal) bearbeidelse, jfr. dets franske utgave *Configuration de la Terre*, utg. av J.H.Kramers og G.Wiet. 1.2. Paris 1964.

¹¹ Jfr. *Georgii Monachii Chronicon*. Edidit Carolus de Boor. 1.2. Lipsiae 1904. Jfr. også Moravcsik, Gyula: *Bizánci krónikák a honfoglalás előtti magyarságról* ['bysantinske krøniker om ungarerne før landnåmet'], i: Antik Tanulmányok, 4/1957: 275-88.

¹² Ibn Rusta, her sitert etter Györffy, György (red.): *A magyarok elődeiéről és a honfoglalásról*. Kortársak és krónikások híradásai ['om ungarernes forfedre og om landnåmet. Etterretninger fra samtidige og fra krønikeskrivere']. Budap.1975: 86-89.

Rastislav mot frankene; i 881, for å støtte Svatopluk mot frankene; i 892, for å hjelpe den østfrankiske hersker Arnulf mot Svatopluk; og i 894, for igjen å støtte Svatopluk. Disse og eventuelle andre mindre plyndringstokter ga magyarerne god anledning til å lære å kjenne Karpatbekkenet, utforske dets beskaffenhet og beliggenhet, samt området maktkonstellasjoner bestemt av frankene i vest, de moraviske slaverne i nord-nordvest, og bysantinerne og bulgarerne i syd. At magyarerne skal ha hatt konkrete planer med og en intens interesse for området, viser også at de etablerte forbindelser skiftevis med alle de fire nevnte maktfaktorer, og i tur og orden – i rask rekkefølge – ble de deres allierte så vel som deres motpart.

Men magyarerne hadde dårlig tid. Bak deres østgrenser sto det nemlig allerede et nytt *rytterfolk*, *petsjenegerne*, klare til å invadere Etelköz.

Petsjenegerne var et tyrkisk folkeslag som først på 700-tallet var kommet til syne blant Sentral-Asias nomadefolk. De trengte seg (eller de ble kanskje heller selv trengt) vestover, og omkring år 870 var de å finne øst for Volgas nedre løp. Deres rikdom på kveg, hester og gull var alment kjent. Deres bevegelse vestover var en del av en større folkevandringsbølge som ble satt igang av *samanidene* som i 875 hadde erobret landene syd for Aral (Khoresm, Bokhara, Khorasan m.fl.) og grunnla et iransk rike. Iranernes hersker, Izmail Ibn Ahmed, startet i 893 krig mot *uzene* (oguzene), et tyrkisk folk. Som følge av krigshandlingene mistet uzene mesteparten av sin dyrebestand, noe de forsøkte å avhjelpe ved å ta petsjenegernes heste- og kvegflokker. Dette skjedde, ifølge Konstantinos Porfyrogennetos, omkring år 894. Petsjenegerne ble nemlig jaget over Volga og mistet derved både sine dyr og sitt land. I denne nødsituasjon bestemte de seg for å fortsette veien over Don, og angripe ungarernes bosetningsområder i Etelköz, for å berøve dem for land og dyrebestand. De ble i sitt forsett godt hjulpet av skjebnesvangre tilfældigheter. Den østfrankiske hersker Arnulf sluttet i 892 traktat med Donaubulgarernes fyrste Vladimir; de to allierte seg mot Svatopluk og hans moraviske rike, som fra tid til annen hadde forvoldt store problemer for frankene. Som motvekt sluttet den bysantinske keiser Leo 6 den vise (865-912, keiser fra 886) allianse med magyarerne i Etelköz.

Brodden av denne siste alliansen var rettet mot Donaubulgarerne, og bare i annen rekke mot frankene. Bulgarerne fikk i 893 en ny keiser, kalt tsar, Simeon (893-927) som like etter er kommet opp i konflikt med Bysants på grunn av bysantinske handelsrestriksjoner. Simeon slo den bysantinske hær. Keiser Leo ba da om ungarsk hjelp. I 894 beseiret en ungarsk rytterhær, anført av Árpáds sønn Levente, bulgarerne i flere slag. Samtidig søkte også Svatopluk om ungarsk støtte. (Traktaten mellom moravierne og ungarerne ble sluttet etter et kjent nomadisk rituale: Svatopluk fikk en hvit hest med sal og tøyle i gave fra magyarerne som til gjengjeld fikk med seg gress, vann og en håndfull jord. I "legenden om den hvite hesten" ble dette senere utlagt som om ungarerne ved dette ritualet i virkeligheten hadde kjøpt seg Karpatbekkenet.) – Også ifølge et brev fra Theotmar, erkebiskopen av Salzburg, til paven, gikk moravierne og ungarerne sammen, og tilintetgjorde Pannonia i 894. Mens de ungarske styrkene fortsatt befant seg der, døde fyrst Svatopluk uventet. Hans allierte, magyarerne, hadde ingen skyld i dødsfallet, slik det av og til feilaktig hevdes.

De ungarske styrkene som hadde hjulpet Svatopluk, besto av *széklere* og *khazarere* (*kabarere*). Ungarerne skal allerede da ha bestemt seg for å ta Karpatbekkenet i sin besittelse, for ifølge nyeste forskning forlot ikke disse styrkene bestående av széklere og khazarere Karpatbekkenet, men valgte å overvinne i det nåværende Øst-Ungarn. Det var de som tok imot fyrst Árpád og hans hær, da han våren 895 kom ridende gjennom Karpatenes Verecke-pass og ned mot slettelandet. (Også Anonymus beretter i sin *Gesta Hungarorum* om at Árpád ble mottatt av széklere og khazarere, men han mente at disse folkene da allerede lenge hadde bodd i landet.) Árpád førte sin hær sydoover gjennom slettelandet, angrep Donaubulgarerne som fra århundreskiftet hadde besatt områdene ved Maros, Tisza, Temes, det senere Banat (ungarsk Bánság og en del av Transsylvania) og erobret det meste av dem.

Petsjeneger-angrep på Etelköz, og det ungarske landnåm i Karpatbekkenet

De ungarske fyrstene deltok aldri selv i noen plyndringstokter. Árpád må derfor ha kommet til Karpatbekkenet for å gjennomføre et virkelig landnåm. Han hadde da sikkert ungarernes hovedstyrker med seg, noe også keiser Konstantinos Porfyrogennetos bekrefter når han skriver at i 895, da petsjenegerne og bulgarerne angrep ungarernes hjemland i Etelköz, var de ungarske styrkene ikke hjemme. Det var en feil som petsjenegerne fullt ut forsto å utnytte til sin egen fordel.

Petsjenegernes første angrep på magyarerne i Etelköz dateres til 894 (av enkelte til 893 eller 889): dette fikk i første omgang begrensede følger, og berørte trolig bare de ungarske bosetninger mellom Don og Donets, samt de bulgartyrkiske *eskilene* nord for magyarernes områder. De ble nå drevet vestover alle sammen. Petsjenegerne kilte dermed seg inn mellom khazarerne og ungarerne. Den khazariske kaganen skal ha rådet Levedi, den fornemste av de ungarske fyrstene, til å ta overkommandoen over ungarerne for i fellesskap med khazarerne å fordribe petsjenegerne. Levedis *gyula* (hærfører, annenkonge) het akkurat da

Álmos. Det er uklart hva som skjedde deretter, men i august 894 møtte keiser Leo den vises sendemann Árpád, Álmos' sønn som den øverste hærfører (*gyula*), mens den samtidige, mer sakrale overkonge het Kurszan ("sønnen til künden" som Leo tilføyer, noe som må være ensbetydende med at Kurszán var Levedis sønn).

Den såkalte "blodtraktat" som flere ungarske krønikeskrivere beretter om, må vel ha funnet sted i Etelköz: ved en rituell handling etter sjamanistiske forskrifter bekreftet de ungarske høvdinger sitt forbund og samhold, og ved å løfte Árpád i været på en skjold, valgte de ham til sin øverste militære leder, "*hadúr*".

Samtidig med at Árpád erobret Øst-Ungarn, og angrep bulgarene i Transsylvania og Syd-Ungarn, skal en annen ungarsk hær under ledelse av Árpáds sønn, Levente, ha dratt til Bulgaria for å avlede bulgarernes oppmerksomhet og oppholde deres hæstyrker. En tredje, men nesten symbolsk liten ungarsk hær passet imens på folket og dyreflokkene i Etelköz.

Ved et mesterlig diplomatisk trekk klarte nå tsar Simeon å bevege petsjenegerne til å komme over Dnepr og angripe Etelköz. Dette angrepet som magyarerne neppe hadde regnet med på forhånd, forårsaket betydelige tap av menneskeliv så vel som av kveg. I mellomtiden ble imidlertid over halvparten av Karpatbekkenet allerede erobret av hovedhæren anført av fyrst Árpád. Ungarernes slagkraft ble ikke berørt på noen måte av petsjenegernes angrep. Folk og fe kunne således umiddelbart påbegynne sin flukt fra Etelköz over Karpatenes ulike fjelloverganger til magyarernes nye hjemland i Karpatbekkenet.¹³ At denne flukten ikke skal ha vært bare kaotisk og hodekulls, vitner den såkalte Nestorkrøniken også godt om, der den beretter om "de svarta ungrarna, vilka tågade forbi Kiev (...) år 6406. Ungrarna tågade forbi Kiev over den höjd som ännu kallas den ungerska. När de kom till Dnepr, slogo de upp sina tält där(...) De hade kommit österifrån och trängde fram över de stora berg som man kallat de ungerska" (Karpatene).¹⁴

Både denne og andre kilder bekrefter det inntrykk at det ikke var petsjenegernes angrep på Etelköz i 895 som forårsaket det ungarske landnåm. Det bare fremskyndet noe det allerede på forhånd vel planlagte landnåm, som attpåtil allerede var godt i gang da petsjenegerne rettet sitt blodige angrep mot Etelköz, hvor det på denne tid bare befant seg kvinner, barn og eldre mennesker, bortsett fra kvegpasserne og en mindre styrke av grensevakter. Men ifølge nomadenes uskrevne lover måtte noen ta ansvaret for ulykken, og valget falt på Árpáds far, Álmos, den forhenværende *gyula* som sammen med mesteparten av folket og overkongen Kurszan, i mellomtiden var kommet over Karpatene og inn i Transsylvania, "der de bygget syv jordfestninger for å beskytte sine koner og sine formuer(...)"¹⁵ (Sylvallet her henger nok sammen med at det ungarske stammeforbund besto av syv stammer; disse syv festninger kan i sin tur ha gitt grunnlaget til at Erdély (Transsylvania) av tyskerne nettopp er blitt kalt Siebenbürgen. I første rekke var det saltgruvene Kurszán og hans folk besatte i Transsylvania, for saltet var livsviktig å sikre for det nye land. Det var også i Transsylvania at Álmos, etter khazarisk skikk, måtte bøte med livet for noe han neppe kunne ha vært virkelig ansvarlig for, nemlig katastrofen i Etelköz, forårsaket av petsjenegernes angrep. Han ble likevel ofret under rituelle former.

Transdanubias (Pannonias) erobring

De første år etter landnåmet gikk med på å fordele landområdene mellom de ti (syv ungarske og tre khazariske) folkestammer, å bosette seg og å organisere stammeforbundets indre liv i Karpatbekkenet.

Landnåmet var en våpendåd som høstet respekt hos nabofolkene. Petsjenegerne var tilfredse med sitt nye land mellom Don, Karpatene og Donau. Bulgarerne som mest av alle fikk føling med de ungarske våpen og mistet også viktige landområder, holdt seg nå forsiktig i ro. Med disse farlige fiender i ryggen ble også ungarene nødt til å bevare sitt fredelige forhold til moravierne, og heller konsentrere seg om å konsolidere livet og maktposisjonen i slettelandet.

I 898 brøt det imidlertid ut en brodertvist mellom de to sønnene av Svatopluk: Mojmir og Svatopluk 2. Arnulf, østfrankernes kaiser, støttet Svatopluk 2, og i 898 og 899 herjet hans bayerske styrker stygt i

¹³ Den viktigste ungarske kilde til landnåmet er *Gesta Hungarorum*, skrevet av en ukjent ungarsk historieskriver som kalles Anonymus. Han levde omkring århundreskiftet ved 1100-1200-tallet og var kong Béla 3s notarius. Verket beretter om magyarernes opprinnelse og selve landnåmet, samt om magyarernes praktisk talt årvisse herjings- og røvertokter rettet mot Vest- og Syd-Europa frem til ca år 1000 e.Kr. Verket er også ansett for å være en av de mest verdifulle kilder når det gjelder datidens ungarske forhold. Det er skrevet på latin, men spredt rundt om i teksten forekommer det forholdsvis mange ungarske ord, navn og uttrykk, noe som gjør verket viktig og interessant også for filologisk forskning.

¹⁴ *Povest' vremennych ljet* (Nestorkrøniken). Her sitert etter A. Norrbacks svenske oversettelse, Stockholm. 1919: 16.

¹⁵ *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. 1.2. Budap. 1937-38: 286.

Moravia. I 899 allierte han seg dessuten med magyarene og ba om deres hjelp mot Berengar for dermed å skaffe seg Italia. De ungarske styrkene, ledet av en Árpád-sønn, tok rake veien gjennom Pannonia til Aquileia, en vei som av senere kilder ble omtalt som *“strata Ungarorum”*, noe som tyder på at den forholdsvis ofte var blitt tatt i bruk av ungarske hæstyrker på vei mot Italia. De slo, etter den velkjente taktiske skinnflukten, Berengars hær sønder og sammen ved elven Brenta (september 899). De forble deretter i landet i et helt år, og foretok en rekke plyndringstokter i Nord-Italia. (Det sies at den kjente bønningen som snart kom til å bli sunget i de fleste vestlige lands kirker: *“De sagittis Hungarorum libera nos, Domine!”* ‘Herre, fri oss fra ungarernes piler’ ble til nettopp der og da i Nord-Italia.)

Imens foregikk det viktige hendelser i Pannonia: Mojmir, den andre Svatopluk-sønn, allierte seg med Isanrich, sønnen til Aribio, guvernøren til Ostmark (Østerrike), og de to sikret seg i fellesskap området som omfatter dagens Nedre Østerrike, samt den øverste del av Pannonia. Akkurat da døde imidlertid keiser Arnulf (8. desember 899). Fyrst Árpád benyttet denne anledningen og dro med den ungarske hovedhær på Donaus nordside til Moravia og erobret det gamle Nyitra-fyrstedømmet frem til Karpatene i vest og nord. Imens fikk styrkene som da var på vei hjem fra Italia, eliminert Mojmirs ikke særlig betydelige styrker (det avgjørende slag skal ha stått ved Bánhida), og erobret hele Transdanubia (Pannonia).

Dette beveget de skremte bayerne og moravierne til å slutte fred og allianse med hverandre, noe som i neste omgang foranlediget magyarene til å gjøre slutt på det moraviske rike (høsten 902). Moravia ble da omgjort til en ungarsk vasallstat, med Árpád-sønnen Levente som hersker og med Lavantenburg ‘Leventeborg’ som fyrstesete. I vest ble elven Enns snart oppfattet som grensen mot frankerne. Bayerne forsterket hastig Ennsburg. Området mellom Wienerwald og elven Enns ble til en slags ubebodd grense- og buffersone. Dermed kom innen år 902 praktisk talt hele Karpatbekkenet under ungarsk herredømme, bortsett fra noen få randsoner, og utgjorde for de kommende tusen år rammene av en ny statsdannelse i Europa: Ungarn.

Mesteparten av det besto av en stor lukket slette, den vestligste utløperen til de eurasiske steppene, den var imidlertid forskjellig fra dem, atskilt som de var fra hverandre av Karpatenes mektige barriere. Dessuten har disse områder i tusener av år vært skueplass for møte mellom ulike kulturer og folk, som i en eller annen form alle etterlot seg sine spor. Denne arven, inkorporert i ungarernes østlige steppeskultur, dannet så utgangspunktet til en særegen og høyt utviklet kultur i denne del av Europa. Denne kulturen nådde sitt høydepunkt et halvt tusen år senere i Matthias Corvinus’ tid, for like etter nesten fullstendig å bli tilintetgjort av de fremtredende osmaner.

LANDNÅMETIDENS UNGARSK KULTUR

Næring, bolig, mat og kledning

Som også tidligere nevnt, var ungarernes kultur en del av et stort sett enhetlig og velutviklet rytternomadisk kulturkompleks som omfattet steppefolkene fra Altajfjellet til Karpatene. Elementer fra sentralasiatisk-tyrkiske, iranske, arabiske og finsk-ugriske folks livsstil og erfaringer ble her smeltet sammen til en særegen helhet som satte sitt preg på alle livets felter, fra næringsliv til kunst. På slutten av 800-tallet, da det ungarske landnåmet hadde funnet sted, var ungarsk kultur på den ene siden på høyde med de andre rytterfolkenes på de eurasiske sletter, innbyrdes beslektet med dem, men hadde på den annen side også visse karakteristiske trekk, som ga denne kultur sin signifikante egenart.

Veien fra det enkle veide- og fiskesamfunn til det nomadiserende dyrehold og videre til jorddyrking er skissert tidligere. I Etelköz, hvor forholdene var gunstigere enn lenger øst, fikk jordbruksutviklingen enda større fart på seg, selvom det å drive virkelig intensivt jordbruk først ble aktuelt i Karpatbekkenet, hvor nedbørsmengden og vegetasjonen var av en helt annen størrelsesorden enn på steppene. Dette forsterket på sin side tendensen til stadig fastere og mer konsentrerte bosetningsformer (bygging av steinhus på gårdstun, fremvekst av landsbyer), idet den intensiverte jord- og kvegdrift krevde mindre arealer enn før.

Interessant nok beholdt likevel fitteltene mye av sin gamle tradisjonelle plass en god stund fremover, først og fremst hos de øverste, fornemste lag av befolkningen. Fitteltene var nemlig på ingen måte primitive boliger, tvertom var de, ifølge arabiske og bysantinske beskrivelser å dømme etter, både vakre, bekvemme og hensiktsmessige. Men urbaniseringen som på 900-tallet fikk stadig større fart på seg, trengte dem til slutt helt til side. Disse teltene var som oftest meget rikt “møblert” med bl.a. tepper. Og ikke bare med gulvtepper, men også med veggtepper, som en høyt utviklet teppekunst ga meget god grobunn for. Veggteppekunstens motiver og teknikk kom faktisk til å påvirke middelalderens ungarske veggmalerikunst.

Alt i alt kan man likevel si at landnåmetidens ungarene ikke stilte så store krav til boligene sine som datidens befolkning i Vest-Europa gjorde.

Desto mer kravstore var de i matveien. Reisende fra Vest-Europa reagerte som regel med beundring (og ikke sjelden med harme) på den overdådighet ungarsk kjøkken hadde å vise frem. Især gjaldt dette kjøttrettene. For kjøtt var de rikelig forsynt med, takket være kvegholdets dominerende, ja altoverskyggende stilling i datidens ungarske nasjonaløkonomi. På samme tid hersket det i Vest-Europa temmelig trange og strenge tider, ikke sjelden med direkte sult. – Grønnsaker spiste ungarene derimot lite av, men til gjengjeld drakk de rikelig til maten, i første rekke vin, men også øl, laget av bygg, dessuten mjød, og ikke minst noe så genuint som kumisz, en alkoholholdig drikk, gjæret frem av hoppemelk. Ungarene spiste også gjerne hestekjøtt, men det savner et hvert reelt grunnlag å hevde at de med forkjærlighet skulle ha spist rått kjøtt som var blitt gjort mørt under sadelen. Utgangspunktet til denne myten er den romerske historiker Ammianus Marcellinus som en gang hadde sett hunerne legge tynne kjøttskiver på hesteryggen før sadelen ble lagt på; hensikten med det var imidlertid å lege den såre hesteryggen! Råmaterialet til kledningen deres var fremfor alt skinn og hamp – i motsetning til lin og ull i datidens Europa. De brukte imidlertid også rikelig med brokade og bysantinsk silkestoff. Deres mest karakteristiske og iøynefallende kledningsstykke var et kaftan-lignende ytterplagg, holdt sammen av spenner eller knapper og av et belte. Dertil kom det myke skinnstøvler og utpreget "orientalske" spisse luer. Kledningsstykkene av skinn, samt deres våpen var rikt dekorert med gull- og sølvbeslag og perler.

Det må imidlertid fremheves at det, ifølge funnene, eksisterte store ulikheter blant folk når det gjaldt de ovenfor nevnte områder. Lagdelingen av befolkningen var på 800-900-tallet alt langt fremskreden. I grunnen står vi allerede da overfor et pereføydalt samfunn.

Sjamanisme og andre former for religiøsitet

Sjamanisme¹⁶ er en fellesbetegnelse for den form for religion som i første rekke var karakteristisk for sibirske, tyrkiske og uraliske (finsk-ugriske) folk, men som også har visse paralleller til andre verdensdelers primitive kulturer. I ordets egentlige betydning var dette ingen vanlig religion, bygget på og opp av dogmer, men snarere en måte, en metode å oppfatte og forklare verden på. Og den var på ingen måte homogen. Sjamanen, altså vismannen, trollmannen, inntok en meget sentral posisjon i denne "religionen": hans person og individuelle egenskaper var egentlig selve fundamentet det hele ble bygget på. Han var en formidler, en mellommann mellom de skjulte åndelige hinsidige makter og "menigheten", dvs. folket, det menneskelige samfunn. Han var ubestridt som leder, men først og fremst i en religiøs forstand og i forbindelse med religiøse ritualer, seremonier, handlinger; men her og da spilte sjamanen også en viss politisk leder-rolle, som f.eks. hos khazarene og (sannsynligvis etter khazarsk mønster og innflytelse) hos protoungarene. Hos begge folk ble det praktisert et system med to konger samtidig, hvorav den ene, den øverste i rang, var betraktet som en sakral person og en portalfigur, mens den andre, selvom på annen plass i rangordningen, hadde den virkelige utøvende statsmakten. – Sjamanen tok som regel i bruk metoder som ekstase, transe, magi, suggesjon og selvsuggesjon, sang og åndemaning m.fl. i forbindelse med utføringen av helbredelsene eller sine tradisjonelle (fest)ritualer.

At sjamanismen også var protoungarenes "religion", vitner, ved siden av ulike overtroiske overlevninger i folketroen, motiver i ungarske folkeeventyr og folkediktning overbevisende om, først og fremst ordet *táltos* 'sjaman'. Dette er nemlig et meget gammelt ord som kan føres helt tilbake til ugrisk tid. Det ungarske *tált* 'trolldom', 'tryllekraft' er ikke levende lenger, men dets paralleller finnes også i de andre ugriske språk: vogulisk *tult*, ostjakisk *tolten*, votjakisk *toft*.

Et sentralt element i den sjamanistisk-ungarske troen var forestillingen om "treet som når opp til himmelen" (*égigérő fa*) som står nær indogermanernes verdenstre, den norrøne mytologis Yggdrasil. Den vesentligste forskjell består i at mellom grenene til det ungarske treet får også himmellegemene bolig: solen på den ene siden og månen på den andre; dessuten mangler det det germanske forestillingsbildet om treets 3 røtter. Under den siste grenen til sjamanismens verdenstre finner vi istedet en underverden som hører froskene og slangene til. Dette verdenstre er et populært og ofte brukt motiv i ungarsk folkekunst og folkediktning. Det har dessuten sine klare paralleller hos alle finsk-ugriske og tyrkiske folk, og også hos en rekke sibirske folkeslag.

Ordet *lélek* 'sjel' (av verbet *lélegezni* 'ånde', 'puste') hører til de eldste ordene i ungarsk og kan spores tilbake til det antatte finsk-ugrisk urhjemmet ved Ural-Volga, jfr. vogulisk *lil*, ostjakisk *lil*, syrjensk *lul*, votjakisk *lul*, finsk *loyly*, estisk *leil*, o.fl. Deres tro på sjelen, ånden, som ved døden skilles fra kroppen, har altså eksistert fra de eldste

¹⁶ Ordet *sjaman* er visstnok av tungusisk *sa- Vet'*, og skulle altså bety 'vismann'.

tider. De hadde en vakker poetisk forestilling om at menneskene (dvs. barna) som venter på å komme til verden, sitter som små fugler i verdenstreet; når de så får øye på en ærbar kvinne, flyr en av dem inn i hennes livmor for å bli legemliggjort. Det ungarske sagnet om at stammoren Emese ble befruktet av en kosmisk fugl, kalt *turul*, kan føres tilbake til denne forestilling, men inneholder også grunnideen til det menneskelige livs opprinnelse.)

Det hører mange andre ting til problematikken omkring urungarernes gamle hedenske tro, men det ville fullstendig sprengte rammene til en bok som har til hensikt å gi en kortfattet innføring i ungarsk historie og kultur. Jeg må derfor nøye meg med bare å nevne ord som totemisme; bjørnekult; hjortekult (her jfr. sagnet om ungarnes herkomst); hestekult og hestefring; de magiske tall; de kultiske farver; ting og riter i forbindelse med sjamanens (*táltos*) utvelgelse, innvielse, virksomhet – og ikke minst de mange eldgamle sagn som fortsatt er levende i ungarsk folkediktning, i første rekke folkeeventyrene.

Magyarenes møte med de store religionene

Kristendommen. Fra 300-tallet kan urmagyarene ha møtt kristne forkynnere når som helst og hvor som helst på sin vandring i områdene fra Kaukasus til Svartehavet. Bysants hadde nemlig opprettet flere bispedømmer i disse trakter, hvor det til enhver tid fantes et utall av misjonærer. Prester fra den armenske kirke oversatte deler av Bibelen til hunisk så tidlig som omkring 520; de døpte også mange av hunerne. Gordas, fyrsten til ogurene ved Kuban ble døpt i 528 i Konstantinopel; hans gudfar var selveste keiser Justinianos. (Gordas bror het Muageris (Mager eller Moger) som av mange oppfattes som opphavet til ungarnes eget folkenavn, *magyar*.) I begynnelsen av 800-tallet ble Itil, Khazarias hovedstad, sete for et bysantinsk bispedømme, og kristne prester fikk fritt drive sin misjonsvirksomhet i kaganatet. De krisne kontakter ble enda mer intense da magyarene bosatte seg i Etelköz, hvor bare de nykristne bulgarerne skilte dem fra Bysants, og hvor de fra tid til annen selv var alliert med Bysants. En rekke av magyarene gikk sikkert over til kristendommen i disse årene, men hovedmassen forble nok tro mot sine forfedres hedenske verdensoppfatning. Også i Karpatbekkenet ble kontakten med kristendommen til en begynnelse formidlet gjennom Bysants, til fortrengsel for Romerkirken. Den bysantinske dominans ble først rokket ved ved århundreskiftet.

Judaismen. Den jødiske religion var på ingen måte mindre kjent for ungarnene enn kristendommen. Jødiske trossamfunn fantes over alt i Svartehavsområdet, hvor protomagyarene vanket. I særlig grad gjaldt dette det khazariske kaganatet. Det er dessuten en kjent sak at kaganen, for å beskytte rikets interesser mellom de rivaliserende storreligionene, kristendom og mohammedanisme, i midten av 700-tallet gikk, sammen med sine fornemste menn, over til judaismen. Det strides fortsatt om hvor dypt judaismen egentlig gikk i den khazariske befolkning, men uansett gjaldt den fra nå av som kaganatets statsreligion!

Hvorvidt magyarene som da levde i symbiose med khazarene, ble berørt av den jødiske tro, vites ikke sikkert, men man antar at i det minste fyrst Levedi som jo var inngiftet i kaganens familie, fulgte (sammen med sine nærmeste) med kaganen i den nye troen. På den annen side er det et faktum at tre khazariske stammer (av ungarnene kalt kabarer) etter sitt opprør mot kaganen sluttet seg til magyarene og tok sammen med dem del i erobringen av Karpatbekkenet, hvor de fleste av dem fikk tildelt bosettingsområder i Nordøst-Ungarn. En del (en god del?) av dem har sikkert tilhørt statsreligionen jødedommen. (I en landsby ved byen Pécs, som betegnende nok heter Kozar (jfr. khazar) ble ved avdekkingen av en kirkegård fra landnåmetiden, funnet en ring med hebraiske skrifttegn inngravert.)

Muhammedanismen. Magyarene møtte også muhammedanismen som khazarrikets undersåtter. Men inntrykkene forble nok av begrenset omfang og varighet. Den satte spor etter seg faktisk bare i kunsten, hvor den forsterket utbredelsen og den videre utvikling av en bestemt type planteornamentikk med slyngende skudd, jfr. avsnittet om tidens ungarske kunst nedenfor. Muhammedanismen var båret frem mot nord av araberne som fra midten av 600-tallet gjentatte ganger hadde rettet angrep mot Khazaria og i 737 sogar inntatt hovedstaden Itil. Kaganen fikk bare fred ved å love å gå over til islam. Muhammedanismen fikk likevel aldri noen virkelig utbredelse og popularitet i kaganatet, like lite som blant ungarnene som senere bare hadde sporadiske kontakter med muslimene.

I en del av kaganatets sydlige og østligste områder fikk imidlertid muhammedanismen varig fotfeste, især blant *kalizene* (bysantinsk-gresk, jfr. russisk Chalissskoe more for Kaspihavet) fra Khoresm; en ikke ubetydelig gruppe av kalizene sluttet seg også til det ungarske stammeforbundet (kanskje sammen med de opprørske khazariske stammene, kabarene), tok del i landnåmet i Karpatbekkenet og spilte gjennom hele middelalderen en betraktelig rolle som kongehusets finansmenn, toll- og skatteinnkrevere, vekselere, o.l. Kalizene ble i Ungarn ofte kalt

böszörmény (av kirgisisk og tatarisk *busurman*, som etymologisk skal være identisk med *musurman*, *musulman*, *musliman*, dvs. 'tilhenger av Islam', 'muhammedaner'. Eller *ismaelitt*.

Ungarsk kunst på 800-900-tallet

Kunsten som magyarene har brakt med seg inn i Karpatbekkenet, var forskjellig fra tidens europeiske kunst som hadde vokst frem fra mediterrane og germansk bunn, mens den ungarske var en egenartet variant av steppefolkenes kunst. Den var preget av en høyt utviklet sans for form og fantasi, egenskaper som var karakteristiske for rytternomadene fra skytternes tid. Denne sentralasiatisk-tyrkiske arv smeltet hos magyarene sammen med deres finsk-ugriske tradisjoner og tok opp i seg betydelige påvirkninger fra persisk-iransk kultur, ikke minst fra den tid den allerede var preget av Islam. Islamsk-arabisk kultur var på 800-900-tallet ikke bare på høyde med datidens kristelig-bysantinske og vesteuropeisk-germanske, men overgikk dem sogar i mangt og meget, som f.eks. når det gjaldt matematikk, astronomi, naturvitenskap, legevitsenskap, men også diktning og i hvert fall til en viss grad kunst. (Etter arabisk mønster gjennomførte man f.eks. i Ungarn kirurgiske inngrep i hodeskallen som ennå lenge ikke var praktisert i Vest-Europa. Det kalles *kraniotomi* i dag og det betyr åpning av hodeskallen ved et operativt inngrep. Det er i gamle ungarske graver funnet kranier med åpninger så store som en håndflate. Disse åpninger ble etter utført operasjon dekket med tynne sølvplater; randene rundt åpningene hadde som oftest grodd igjen som tegn på at den opererte overlevde inngrepet med årtier.) I skytternes tid ble nomadefolkenes (også ungarernes) kunst dominert av dyreornamentikken som nok hadde sitt utgangspunkt i deres daglige omgang med dyr: de levde jo av sine dyreflokker, de måtte dessuten til stadighet kjempe mot eller jakte på villdyr. Dyret ble derfor liksom det mest naturlige og selvskrevne motiv også for deres kunst. I tillegg til dyreornamentikken fikk også planteornamentikken stor plass, som følge av ungarernes finsk-ugriske tradisjoner. Dette gjorde dem i neste omgang svært åpne for de helt nye ("moderne") strømninger, som nettopp gikk ut på i stigende grad å anvende planteornamentikk, riktignok en ny utgave av den, inspirert av Islams voksende uvilje mot å gjengi bildet av menneske og dyr. En karakteristisk ungarsk produkt fra den tid var *sabeltaskene*, hvis forside gjerne ble laget av sølv, eventuelt belagt med gull. Til å få frem ornamentikken, dvs. det slyngende vev av palme- eller akantusskudd, brukte de for det meste den såkalte demi-relief-teknikken med moderat opphøyde figurer og dessuten rikelig med siselering så vel når det gjaldt figurene som bakgrunnsplaten. Også et utall av fint bearbejdede beltespenner, ringer, våpen-beslag og drikkekar vitner om en høyt oppdrevne metallkunst hos ungarerne.

Det vanlige håndverk sto likeledes på et høyt nivå. Aller mest gjelder dette våpensmedene, hvis høye sosiale stilling røper en god del om deres betydning i et samfunn som i stor utstrekning hadde basert sin eksistens på sine slagkraftige, velutrustede militære styrker. Kunstens frodige utfoldelse og håndverksarbeidets høye almenkvalitet forutsatte selvsagt at det fantes et rikt aristokrati og et mellomskikt hvis rikdom i første rekke var basert på sine store dyreflokker, men også på stadige plyndringstog og krigsbytte.

Den ungarske musikk og dens røtter

Når vi gransker et folk, dets historie og kultur, er også musikken en viktig innfallsport. Uten et visst kjennskap til et lands musikk, vil bildet vi danner av et bestemt folk, aldri bli fullstendig. Musikken er nemlig et nesten like grunnleggende uttrykksform som språket er. Musikken, eller rettere sagt: folkemusikken, er nemlig like godt egnet til å ta vare på eldgamle trekk og elementer som språket selv. Den store ungarske komponisten Zoltán Kodály var av den oppfatning at de spesifikke nasjonale trekk av ungarsk kultur i første rekke nettopp var å finne i folkemusikken, som han karakteriserte som det mest pålitelige speil for den ungarske sjel og egenart. Alene han har samlet over tre tusen folkemelodier, og fikk også med seg en hel skare av unge musikere til dette arbeid, blant dem Béla Bartók. Mesteparten av det materialet som på den måten er blitt samlet, og som utgjør omlag ti tusen folkeviser og folketoner, ble senere utgitt av Kodály selv i serien *A magyar népzene tára* 'samling av ungarsk folkemusikk'.

Den er den største og rikeste nasjonale samling i sitt slag i verden. Både han og Bartók bygget sin musikkverden nettopp på denne musikalske kilde som inneholder restene av den toneskatt magyarene hadde brakt med seg til Karpatbekkenet fra sine urhjem i Ural-Altaj og Kaukasus-Svartehavs-traktene.

Samlerne fant disse melodiene på landet, blant bondebefolkningen, på steder som lå fjernt og var uberørt av bykulturen. De vanskelige sekler med så mange tragiske begivenheter for landet hadde nok tæret veldig

på denne kulturskatten. Men sogar disse gjenværende restene røper en hel masse om røttene til den ungarske musikk. Som kjent bygger den genuine ungarske musikk på pentatonikken, dvs. bruken av femtoneskalaer. Forskningen har påvist at *pentatonikk* er den grunnleggende eller dominerende uttrykksform for de finsk-ugriske og tyrkiske folkeslagene, og ellers nesten for hele området fra Mongolia til Volga. Dette gjelder også, i hvert fall delvis, den kinesiske musikk. Ved å studere tsjemerissiske melodier hadde Bartók allerede omkring 1910 oppdaget at deres toneart, toneform og toneoppbygging overraskende godt fallet sammen med ungarske folketoner av de eldste typer. Især er disse felles trekk å finne i folkemusikken som står i forbindelse med folkelige-nasjonale festdager, bryllupsfeiringer eller sørgehøytideligheter (klagesanger), som på en naturlig måte sterkt er knyttet til menneskets liv og er derfor særdeles tradisjonsbundne, verdibevarende og konservative. I 1920-årene studerte Kodály inngående også det tilgjengelige tsjeremissiske og tsjuvasjiske folketonematerialet og fant ugjendrivelige paralleller mellom visse ungarske, respektive tsjeremissiske-tsjuvasiske folkevisetyper.

Innsamlingen av folketoner som tidligere stort sett var preget av tilfeldigheter, ble i 1960-70-årene intensivert og gjort mer systematisk, særlig blant de tyrkiske og finsk-ugriske folkegrupper ved Volga-traktene. Resultatet er tildels overraskende, idet det viser seg at de trekk som er felles eller nær beslektet med den ungarske musikk, genuint er karakteristiske for de tyrkiske folkeslagene. Det kraftigste og mest ugjendrivelige bevis for dette ble bragt til veie av Béla Bartók som høsten 1936 fikk anledning til å samle en rekke tyrkiske folkeviser i selve Tyrkia. Ved å holde dem sammen med den ungarske folkeskatten fant han snart ut at 43 prosent av de tyrkiske folkeviser hadde helt konkrete analoger i det ungarske materialet. Korrespondanse-tilfellene var så overbevisende at han følte å måtte trekke den konklusjon at ungarene og de ulike tyrkiske folkeslagene en gang måtte ha hatt en felles herkomst, et felles hjemland et sted i det vestlige Sentral-Asia. Også Kodály, som til å begynne med var alminnelig oppfattet som den ungarske musikkens “fennougrist” par excellence, kom senere til den slutning at den ungarske folkemusikk klart er en del, en gren av den asiatiske musikk-kultur som har sin utbredelse fra Kina til Svartehavs-traktene.

Og selvom han ikke tilføyde det, røper denne konklusjon også en erkjennelse av at denne asiatiske musikk i første rekke var båret frem av ulike tyrkiske folkeslag, og at ungarene, i det minste i krav av sin musikk og øvrige rytternomadiske kulturarv ellers, primært hører nettopp til dette asiatisk-tyrkiske folkefellesskap.

HÆRTOGENES OG RØVEFERDENES TID I EUROPA

Samfunnet på begynnelsen av 900-tallet

Nyere forskning anslår antallet av magyarene og kabarene som hadde vært med på erobringen av Karpatbekkenet, til vel 500 tusen, mens antallet av slaviske og andre folkegrupper som akkurat da skal ha vært bosatt i området, beregnes til ca 100 tusen. Stedsnavn og andre geografiske navn, samt arkeologiske funn gir et rimelig grunnlag for å kunne rekonstruere hvilke områder de enkelte stammer fikk overtatt.

Mye tyder på at det gamle ættesamfunnet som ikke riktig kunne tilpasse seg de nye forhold, raskt gikk i oppløsning. Laginndelingen av befolkningen kan meget kortfattet skisseres opp på følgende måte:

- et forholdsvis fåtallig, men rikt og mektig aristokrati;
- et mellomskikt av “yrkessoldater” (*miles*), ca 20 tusen mann?
- et meget bredt lag av frie bønder;
- håndverkere, kjøpmenn og andre, kjernen til en kommende borgerstand;
- landsbyslaver (den underkastede tidligere befolkning på landet, som oftest av slavisk herkomst);
- tjenestegjørende slaver hos aristokratene o.l. (som oftest krigsfanger eller slaver kjøpt på slavemarkedene).

Som tidligere nevnt, het stammeforbundets øverste leder ved landnåmet Kursan, men han var kun en sakral overkonge (*kende* eller *kündü*: “solens ‘sønn’, av gammeltyrkisk *kün* ‘sol’), mens maktens virkelige utøver og folkets leder var hans *gyula*, hærføreren. Til vel midten av 880-årene ble denne digniteten bekledd av fyrst Álmos, overhode til den antatt viktigste ungarske folkestamme *magyar* (*megyer*). Dette stammenavnet fikk senere etter hvert en utvidet betydning og ble til et folkenavn og landsnavn som omfattet alle ungarske folkestammer.

Noen få år før erobringen av Karpatbekkenet ble Álmos' sønn Árpád valgt til ny *gyula* av stammehøvdingene. Han må ha vært født omkring år 850, og representerte således i 890-årene, da landnåmet hadde funnet sted, både den ungdommelige kraft, pågangsmot og den nødvendige modenhet som var påkrevet til denne avgjørende og samtidig storslagne militære aksjon som var en våpendåd av rang. Etter Moravias erobring i 902 angrep bayerne med kong Ludvig 3 i spissen ungarerne. Hovedslaget sto på sletten ved Wien i september 903, men uten det resultat bayerne hadde ønsket seg på forhånd. De besluttet deretter å ta den ungarske overkonge Kurszán av dage, de håpet nemlig at hans plutselige frafall skulle fremkalle den samme hodeløshet og oppløsning i Det ungarske rike som Attilas død hadde engang gjort i Hunerriket. De inviterte derfor Kurszán til et møte ved Wien og drepte ham under festmåltidet. De hadde imidlertid forregnet seg. Kurszáns død ble nemlig av hærføreren og annenkongen Árpád tvertom benyttet til å tilrive seg hele kongemakten, slik at han fra nå av og til sin død i 907 ble både *kende/kündü* og *gyula* i en og samme person. Dette ble samtidig selve utgangspunktet til Árpádenes dynastiske makt i Ungarn. (Árpádhuset, som er en av Europas eldste kongeslekter, regjerte landet som konger fra år 1000 fra István (Stefan) 1 den hellige og frem til 1301. Det ga Ungarn tilsammen 21 konger, blant dem en rekke fremragende organisatorer, statsmenn, lovgivere og hærførere, som bidro til å gjøre Ungarn til et blomstrende og mektig middelalderrike. Dessuten æres hele 12 av kongehusets medlemmer som helgener av den katolske kirke.)

Med hele statsmakten samlet i Árpáds hender, økte også magyarenes slagkraft betydelig. Dertil hadde mordet på Kurszán vekket et betydelig hat og raseri til live blant de mest militante, noe Bayerns befolkning måtte unngjelde for i de kommende årene. I første omgang trengte imidlertid fyrst Árpád tid til å konsolidere sin nye lederstilling. Han forbød derfor gjengjeldelsesaksjoner og røvertokter mot vest, mens innad ble han samtidig tvunget til å anvende til dels voldelige midler for å kunne bryte ned motstanden fra Kurszáns ætt og fra deres sympatisørers side. Han splittet deres bosettingsområder med makt ved å forflytte grupper av dem til ulike hjørner av landet.

Imens håpet bayerne fortsatt på å kunne eliminere den ungarske fare ved å starte en storstilet krig mot dem etter mønster av Karl den stores avariske krig. I juni 907 satte en veldig bayersk hærstyrke seg i bevegelse fra Regensburg, anført av kong Ludvik 4 "Barnet", dro langs Donau mot øst og møtte ungarerne ved Pozsony (i dag: Bratislava). I det to dager lange slaget (4.-5. juli) ble imidlertid mesteparten av den bayerske hær tilintetgjort. Sammen med et flertall av sine soldater falt også hærføreren, hertug Luitpold, dessuten en rekke grever, erkebiskopen av Salzburg, Theotmar, to andre biskoper og tre abbeder. Omtrent på samme tid døde fyrst Árpád, men hans død hadde ingen forbindelse med slaget som så overbevisende ble vunnet av ungarerne.

Et utsatt Europa, herjet fra tre kanter

Fra midten av 700-tallet og vel 200-300 år fremover ble Europa i økende grad utsatt for erobnings- og røveranfall i stor skala, og det fra tre ulike kanter. Først ute var *araberne* som besatte betydelige deler av Spania og Portugal, foruten Balearene, Korsika, Sardinia, Sicilia og Kreta, og truet dessuten sogar Syd-Frankrike (Det vestfrankiske rike og Burgundia) og Det Bysantinske rike. Fra ca 800-tallet kom en stadig veldigere bølge av *nordiske vikingtokter* i gang. Ferdene mot øst (Baltikum, Finland, Gardarike, Kijev etc..) var dominert av svenskene; mot vest (Island, Grønland, Vinland og Skottland) av nordmennene; mens danskene i første rekke tok seg av England, Nord- og Nordvest-Tyskland og området til og med Loire. Det ble imidlertid ført vikingtokter helt ned til Spania og Italia også. *Magyarene* satte igang sine plyndringsangrep fra begynnelsen av 900-tallet. Disse var i syd rettet mot Bysants og Italia, i vest frem til dagens Frankrike og sogar Spania, og i hvert fall minst en gang til Danmark.

Det var i grunnen ingen vesensforskjeller mellom disse tre typer fremstøt, bortsett da fra at araberne i første rekke strebet etter varige etableringer i Syd-Europa og etter å utbre sin islamske tro, mens vikingferdene omtrent like meget gjaldt å stille eventyrlysten som å skaffe seg gull og rikdom, samt ved erobring og kolonialisering av nye land å kvitte seg med befolkningsoverskuddet. I forbindelse med de ungarske streiftogene ble det hevdet at deres formål i stor grad må ha vært etterretning. Dvs. at de skulle se seg etter om det fantes områder i Europa som eventuelt bedre egnert seg som nytt hjemland enn Karpatbekkenet; røving, dreping og herjing skal med andre ord bare ha vært en nødvendig og uunngåelig (og i den tid alminnelig akseptert) følge av disse innfall.

Felles for disse ferder var at de ikke kunne ha funnet sted uten et sterkt oppsplittet Europa som i sterk grad var preget av et voksende føydalt anarki.

Første fase av de ungarske innfall (908-933)

Det er fortsatt uklart, hvem som har overtatt landets ledelse etter Árpáds død. De tilgjengelige skriftlige kilder tier om det. Men alle synes å være enige i at det må ha vært en sterk fyrstelig personlighet, idet ledelsen av landet i disse årene kjennetegnes av fasthet, enhetlighet og målbevissthet. Enkelte legger den avgjørende vekt på det såkalte senioratsprinsippet som var alminnelig utbredt hos nomadiske rytterfolk, og som også ble praktisert av magyarene i hvert fall helt til Árpád ble valgt. Den eldste og verdigste person av fyrsteætten skal nå ha vært Szabolcs. I årene 904-907, da Árpád hadde regjert som enehersker, utpekte han Szabolcs til *gyula*, men denne dignitet innebar fra da av ikke lenger noen kongemakt, det var bare et hærførerembete. Det er ingen urimelighet å anta at Szabolcs, også i kraft av sitt *gyula*-embete og sitt seniorat i ætten, i 907 helt overtok landets ledelse, og holdt frem med det til 933. Andre hevder at Árpád hadde klart å eliminere senioratsprinsippet for godt og erstattet det med et nytt prinsipp som skulle sikre hans eldste sønn arveretten. Ungarernes nye fyrste etter 907 skal da ha hett Tardos. Det kan også tenkes en kombinasjonsløsning slik at det først var Szabolcs som overtok, og at ledelsen deretter gikk til Árpád-sønnen Tardos etter at Szabolcs hadde falt fra.

Det er slått fast at de ungarske streiftogene i årene 908-933 tilnærmet var årvisse. I denne første fase endte disse toktene nesten bestandig med ungarsk seier, takket være deres veltrenede, velutrustede og tallrike rytterhærer. Bare det, i løpet av noen få sommermåneder å krysse Europa på hesterygg og herje dusinvis av byer og land fra Wienerwald til Atlanterhavskysten, Pyreneene eller Syd-Italia, var en rytter- og soldatbragd i seg selv. En videre forklaring på deres seire var deres krigskunst som stort sett var ukjent i Europa. Den ble av den bysantinske keiser Leo 6 den vise (865-912, keiser fra 886) beskrevet svært anskueliggjørende i sitt hovedverk *Strategemata*, alminnelig kalt *Taktikk*, som oftest sitert etter verkets latinske versjon *Tactica sive De re militari liber*. Han kaller, i likhet med de fleste andre bysantinske og arabiske forfattere fra den tid, ungarene konsekvent for 'türkere' (tyrkere).¹⁷ De ungarske ryttere var utrustet med sabel eller sverd, spyd og piler med jernspisser og stridsøkser. Aller viktigst var deres kraftige bue, bygget etter refleksprinsippet, som gjorde det mulig å skyte langt og å være meget treffsikker. Kogrene, beltene og seletøyet var rikt dekorert med gull- eller sølvbeslag. Stigbøylen gjorde det mulig for dem å vende om i sadelen under galopp og skyte bakover, mens de (som oftest tilsynelatende) var på flukt fra fienden. De begynte angrepet på fienden som regel med et kraftig pileregn, men trakk seg deretter tilbake og lot som om de flyktet. Fienden som ble lokket på denne måten, tok da som oftest opp forfølgelsen, men under denne gikk det som regel uorden i deres rekker. Etter en stund vendte så ungarene seg plutselig om og sammen med reservestyrkene som da kom til syne på flankene, tilintetgjorde de den forvirrede og omringede fiende.

Det var samfunnets mellomskikt, som besto av de såkalte frie menn, som dannet mannskapsbasis for streiftogene. De var oppdratt til krigføring, og ernærte seg av den. Alternativet for dem skulle vært å bosette seg som frie bønder. De fleste av dem valgte imidlertid den militære levevei. En del av dem utgjorde det væpnede følget til de enkelte fyrstene, høvdingene eller andre rike aristokrater, mens de fleste dro (også østerlandske tradisjoner tro) på utenlandske plyndringsferder på egen regning. Dette var samtidig også en måte å tilfredsstille deres eventyrlyst på, deres trang til utferd, deres begjær etter gull, rikdom og unge kvinner. Som oftest var det bare ved å tillate dem å dra på plyndringstokter at deres herrer kunne sikre dem inntekter.

Men disse ferder bidro samtidig også til å skaffe den fyrstelige sentralmakt jevne og sikre inntekter. De angrepne land ba nemlig som oftest etter kort tids herjinger om fred, mot å love årlige påskjønnelser, tributter og gaver til fyrsten. Også av byttet tilfalt en bestemt andel fyrsten og stammehøvdingene. Av og til ble enkelte innfall foranlediget av sjamanistiske religiøse forestillinger som f.eks. det som fulgte etter drapet på Kurszán som jo *måtte* hevnes. Enkelte andre hærtog kom i stand ved at den ene eller annen utenlandske hersker simpelthen ba magyarene om hjelp og støtte mot en bestemt rival eller fiende. I 908 var det *dalemicene* (*dalamicene?*), et slavisk folkeslag som ba magyarene om væpnet hjelp mot tyskerne. Thüringens og Sachsens forenede hær ble ledet av markgrev Burghardt. Han tapte i slaget ved Eisenach og ble selv, sammen med bl.a. grev Egino og biskopen av Würzburg, drept på slagmarken. Den ungarske utferd av 909 mot Bayern og Schwaben hadde, som så mange andre, karakteren av rent røveri.

I 910 slo ungarene Ludvik 4 "Barnet"s frankisk-bayerske hær igjen. De krysset Rhinen for første gang i 911 for å herje Lothringen og Sveits. I 912 kom turen til Franken og Thüringen, i 919 til Bayern, Schwaben og Øvre Burgund; men da de denne gangen var på vei hjem, ble de ved Inn overrasket av den bayerske

¹⁷ Jfr. kapitlene XIV:2 og XVIII:39-77. Kfr. den gresk-latinske utgave fra Lugduni 1612 og den tyske utgave *Strategi und Taktik*. Wien 1781. – Jfr. også *Fontes Byzantini Historiae Hungaricae Aevo Ducum et Regum ex Tirpe Arpad Descendentium*. Ed.: Gyula Moravcsik. Budap. 1984.

hertug Arnulf og led et alvorlig nederlag. Bare året etter var imidlertid den samme Arnulf selv nødt til å søke tilflukt hos den ungarske fyrsten, fordi han ble truet av den tyske kongen Konrad 1. Dette ble opptakten til et alliert forhold mellom Ungarn og Bayern. Arnulf fikk i 917 med ungarsk hjelp tilbake sitt Bayern. Til gjengjeld fikk magyarene rett til fra nå av uhindret å krysse Bayerns territorium, mot at de avsto fra plyndringer. (En lignende avtale ble inngått med Bøhmen og Lombardia allerede i begynnelsen av 900-tallet.) I 919 ble Henrik 1 Fuglefangeren, Franken-Sachsens nye konge, slått av magyarene som deretter dro over Rhinen og herjet Lothringen. De vendte først neste år tilbake til Ungarn, gjennom Lombardia. I 921 var det keiser Berengar 1s tur til å be om ungarsk hjelp for å kunne slå ned en sammensvergelse mot ham i Brescia. Ungarerne fortsatte deretter sydover i landet og herjet Apulia i 922. I 924 trengte Berengar på nytt støtte, men mens "hans" ungare var opptatt med å brenne Pavia av for ham, ble han selv drept av sine egne menn. De "arbeidsløse" magyarere dro da over Sankt Bernat-passet til Burgund, og herjet Syd-Frankrike ned til Pyreneene. I samme år (924) ble også Henrik 1 Fuglefangeren slått og tvunget til å betale årlige tributter i 9 år fremover. I 926 dro magyarene til Schwaben for å støtte Hugo av Provence. De fortsatte derfra sin vei over til Lothringen og Burgund, og kom gjennom Loiredalen helt frem til Atlanterhavskysten. (Underveis i Sveits kom det til en liten episode, kjent som "eventyret i St.Gallen": magyarene besatte stedets kloster som i mellomtiden var blitt forlatt av alle munkar, unntatt en eneste, den litt enfoldige frater Heribald (Heribert). Han led imidlertid ingen overlast, ble tvertom invitert til å være med ungarene på et overdådig måltid, tilberedt av kjøtt og andre råvarer som ble funnet i klosterets kjøkken; til maten ble det drukket atskillig vin fra klosterets kjeller. Det var nok det festligste gjestebud den uunnselige munken hadde vært med i hele sitt liv. Det er intet under at han fikk et overmåte godt inntrykk av magyarene. Hans hyggelige opplevelser og sympatiserende observasjoner ble noe senere nedtegnet av en skrivefor munk ved navn Ekkehard.)

I årene 927-932 ble ungerne gjentatte ganger trukket med i den innviklede maktkampen i og om Italia. I mellomtiden hadde Henrik 1 Fuglefangeren klart å styrke sin posisjon betraktelig. Han fikk bygget en rekke festninger og borger, og innførte i sin hær den ungarske krigstaktikk. I 932 nektet han så å betale magyarene den årlige skatt. Neste år sendte derfor den ungarske fyrste en hærstyrke til Thüringen for med makt å innkreve den forfalte skatt, men den ble lurt av tyskerne "ungarske" taktikk og tapte slaget ved Merseburg. Krigstapet i seg selv var ikke av betydning, det var mye verre at tributten fra tyskerne fra nå av falt bort for alltid.

Annen fase av streiftogene (934-955)

Inntil begynnelsen av 930-årene viste ungarsk "utenrikspolitikk" tilsynelatende bare interesse for land som lå vest for Ungarn (også Italia ble i den forbindelse oppfattet som "vest"). Det synes som om det hadde vært oppfattet som en slags kongstanke å vise forsiktighet og en avventende holdning når det gjaldt de farlige og slagkraftige petsjenegerne, hvis områder jo grenset kloss opp til Karpatbekkenet i øst og syd. På den annen side holdt også petsjenegerne seg is ro, bortsett fra deres stadige stridigheter med de omkringboende slaviske folkeslag. Bulgarerne, hvis grenser mot Ungarn i Nord-Balkan gikk langs elvene Sava og Donau, rørte heller ikke på seg etter nederlaget mot magyarene i 896; de fikk derimot etter hvert et stadig intimere forhold til Bysants, som på sin side, etter det velkjente prinsippet "*divide et impera*", forsøkte til stadighet å spille petsjenegerne, bulgarerne, serberne og ungarene ut mot hverandre for å kunne holde dem i sjakk.

Etter nederlaget ved Merseburg, da Ungarn mistet den årlige skatt fra Tyskland (Franken, Thüringen, Sachsen) som til da hadde vært fyrstens viktigste inntekt, vendte ungarene interessen sydover, mot Bysants. Dette utenrikspolitiske "beiteskifte" kan eventuelt (og i hvert fall delvis) også forklares med at Ungarn fra nå av kan ha fått en ny fyrste, sannsynligvis Árpád-sønnen Zolta (Solt). Enkelte historikere hevder sogar (ved å støtte seg til Anonymus) at det egentlig var Zolta som hele tiden regjerte, altså helt fra 907, mens andre tror heller at orienteringen mot syd fortsatt må ha vært organisert av Szabolcs. I 934 ble det i alle fall ledet et stort hærtog mot Bysants og Bulgaria, og for første gang allierte da ungarene seg med petsjenegerne. Det endte med full seier, dog uten av Konstantinopel kunne beleires, for i mellomtiden hadde keiser Romanos 1 Lekapenos (919-944) kjøpt seg fred for 9 år ved å love årlig skatt til ungarene. Den forhenværende tyske skatt som hadde falt bort ved Merseburg, ble dermed erstattet av en bysantinsk, samtidig som også Ungarns militære anseelse ble gjenopprettet.

Dette kan også ha bidratt til det storstilte streiftoget i 936-37, da en større ungarsk styrke herjet Schwaben og Franken. Den prøvde seg også på Sachsen, men da stryken møtte den nye kongen, Otto 1 (936-973), unnvek den en massiv konfrontasjon (en psykologisk ettervirkning av Merseburg-slaget?). Ungarene krysset istedet Rhinen og herjet Nord-Frankrike fra Reims til Orleans, men nådde også Atlanterhavet i vest og Bourges i syd. Etter Rudolf av Burgunds død sommeren 937 ble også hans land herjet fra Dijon til Rhonedalen. Ungarene fortsatte så over Alpene til Italia, hvor områdene ved Capua ble grundig plyndret. I

det påfølgende år (938) led derimot to mindre ungarske enheter nederlag i Sachsen. Dette henger også sammen med at Otto i mellomtiden hadde klart å vinne seg de fleste tyske hertuger og etter Arnulfs død i 937 også fikk kontroll over Bayern. Han opphevet da straks ungarernes rett til fritt å kunne forsere Bayern på deres vei vestover. I 940 og 942 dro magyarene derfor igjen til Italia, og nådde helt til Romas murer, men kong Hugo fikk ved hjelp av rikelige pengegaver beveget dem til et hærtog mot kalifatet i Cordova.

I 943 kom turen igjen til Bysants, men det endte med fred og årlig skatt fra keiseren i ytterligere 5 år. I 947 (eller like før) må det ha skjedd et nytt maktskifte i Ungarn. De fleste forskere regner nå med at fyrsten fra nå av het Fajsz. Han var en sønnesønn av Árpád. Den nyeste forskning hevder dessuten også at dette maktskifte egentlig ble foranlediget av et indre opprør, ledet av székernes hertug Csaba (de vestlige kilders Schaba). Han led imidlertid nederlag og flyktet fra landet med en del av folkene sine til Balkan (Vardar). Disse nevnes i bysantinske kilder som "vardariotiske tyrkere". Széklerne, som til da var bosatt i de sydøstlige delene av det store sletteland, ble nå splittet og flyttet til ulike grenseområder, såvel til Vest-Ungarn som til Transsylvania.

Det første alvorlige forsøk på å konsolidere Ungarn som land, samfunn og stat i Mellomøst-Europa, er knyttet til den nye fyrsten Fajsz' navn og regjeringstid. Mye tyder på at han har innsett at magyarene ikke lenger kunne fortsette med sine røver og plyndringsferder. Tysklands igangværende samlig under Otto 1 ga et tydelig varsel om at Ungarn i så fall fra nå av kunne risikere en økende utenrikspolitisk isolasjon, som i en gitt situasjon godt kunne ende i en skjebnesvanger konfrontasjon med flere store land på samme tid. I 948 innfant derfor et større ungarsk gesandtskap, ledet av horkaen Bulcsu og den unge hertug Tormás, seg i Bysants. Keiser Konstantinos 7 Porfyrogennetos (905-959) tok dem imot med stor respekt og velvilje. I sitt hovedverk, *De administrando imperio*, som er regnet som den viktigste kilde til den tidlige ungarske historie, gir han en inngående skildring av dette gesandtskap. Han viste en oppriktig interesse for magyarene og hadde til hensikt å få dem til å gå over til kristendommen (vel å merke til den bysantinske kirke), samt også ellers å knytte Ungarn nærmere til Bysants, kanskje etter bulgarske paralleller. De ungarske og bysantinske bestrebelser gjaldt langt på vei de samme mål, og lenge så de ut til å lykkes. Keiser Konstantinos ble gudfar både til Bulcsu og Tormás, da de ble døpt ved hoffet under utfoldelse av en storslått seremoni. Horkaen var det tredje høyeste embetet i Ungarn, han fulgte med andre ord rett etter fyrsten og gyulaen (hærføreren), og kan nærmest karakteriseres som en øverstedommer. Fem år senere, i 953, ankom det et nytt ungarsk gesandtskap til Bysants, ledet av gyulaen, den nest høyeste ungarske dignitæren. Han var attpåtil herre over Transsylvania (*Erdély*), landets sydligste provins, atskilt fra Bysants av bare bulgarerne, bysantinske trosfeller og allierte på den tid. Også gyulaen Zombor ble døpt, og fikk med seg hjem en gresk munk ved navnet Hierotheos, som like før av patriarken i Konstantinopel ble viet til "biskopen av tyrkerne" (ungarerne). Biskopen fikk antagelig sete i Sirmium som i middelalderen het Szávaszentdemeter; men Szeged, Titel og Pécs kan heller ikke utelukkes som mulig bispesete. I alle fire byer fantes det nemlig kirkebygninger som kunne ha gjort dem velegnet for dette. Arkeologiske funn med klare kirkelige karakterer viser byenes avgjorte tilknytning til den bysantinsk-ortodokse kirke.

Også en rekke andre ting og funn bærer tydelige preg av en livlig bysantinsk-bulgarsk misjonsvirksomhet på denne tid, konsentrert i første rekke om Syd-Ungarn. De fleste misjonsprester må ha vært av slavisk-bulgarsk herkomst, noe de mange slaviske elementer i den tidlige ungarske kirkelige terminologi klart vidner om.

Den lovende utvikling ble imidlertid brått avbrutt som følge av en forverring i de tysk-ungarske forbindelsene. Til syvende og sist hang dette nært sammen med Otto 1s bestrebelser om å tømre sammen et enhetlig tysk rike og å ekspandere østover. I 950 rettet han et angrep på Bøhmen, og fyrst Boleslav ba da om ungarsk hjelp mot Otto. De ungarske styrkene tilintetgjorde i august 950 en bayersk hær ved elven Luhe, men omtrent samtidig med dette overga Boleslav seg til Otto, som i mellomtiden hadde nådd Prag.

Våren 951 ankom en ungarsk hær til Italia for å hjelpe Berengar 2 mot franskekongen Ludvig 4 i en krig som ble ført i Aquitania. Fraværet av den ungarske hovedhær ble av hertug Henrik av Bayern utnyttet til et innfall i Vest-Ungarn. Han trakk seg deretter straks tilbake, men tok en betydelig mengde krigsbytte og mange fanger med seg. Deretter hjalp han Otto til å vinne Italias trone. Berengar 2 flyktet da, mens ungarerne, som var på vei hjem fra Aquitania for nettopp å hjelpe Berengar 2 mot Otto og Henrik, ble overrasket og slått av Henriks hær ved Ticino. Berengar 2 var da villig til å hylde Otto som i mellomtiden, for å fullføre Ungarns isolering, hadde klart å etablere kontakt også med Bysants. (Det var sannsynligvis dette siste som foranlediget det andre ungarske gesandtskapet til Bysants i 953. Ungarerne gjorde da et forsøk på å forebygge faren som truet.)

I 954 gjorde kronprins Liudolf opprør mot sin far Otto, og fikk også hjelp av en rekke hertuger og kirkelige dignitærer. De ba i fellesskap også ungarerne om hjelp. Den ungarske fyrsten sendte da en betydelig hær anført av horkaen Bulcsu til Tyskland. De sammensvorne ble imidlertid redde og førte den ungarske hær mot Lothringen istedenfor mot Otto, som ungarerne herjet og plyndret helt til Cambrai i vest. At det var en meget alvorlig feilvurdering ikke å gå mot Otto når han var i slike vansker, viste seg for fullt allerede neste år. Otto

hadde nemlig snart klart å konsolidere sin stilling overfor opprørerne. Også ungarene må ha innsett feilen, for sommeren 955 sendte de igjen en ungarsk hær på vel 10 tusen mann inn i Tyskland. Otto fikk imidlertid full tilslutning fra sine vasaller som tilsammen sendte ham hele 8 legioner. Han hadde dermed en klar overmakt overfor ungarene. Ved Augsburg, ved elven Lech, led da ungarene et alvorlig nederlag.

Verst ble det imidlertid for dem at de på veien hjemover overalt ble angrepet av deres forhenværende allierte. Det var ved et slikt angrep høvdingene Bulcsu, Lel og Sur selv falt i fangenskap og ble senere henrettet av hertug Henrik. Dette slaget blir av de fleste historikere karakterisert som et vendepunkt i Europas historie ved at det for alltid stoppet ungarnenes herjings- og plyndringsferder, og fikk dem til å skifte livsform. Det skal dessuten ha satt kronen på Ottos verk når det gjaldt hans bestrebelser på å skape et forenet tysk rike. Samme år slo han ved Mecklenburg slaverne og skjøv rikets østgrenser frem til Oder. Dette var den første store bølge av det som senere alminnelig ble kalt for tyskernes *Drang nach Osten*-politikk. Han grunnla dessuten en rikskirke og tok den systematisk i bruk. Etter å ha erobret Burgund og Italia, lot han i 962 krone seg til keiser.

Nederlaget betydde også slutten på den moravisk-ungarske vasallstat. Restene av den ungarske befolkningen ble trukket tilbake lenger øst. De folketomme områdene i Moravia ble i tiden som fulgte etterhvert befolket og okkupert av tsjekkerne. Grensen mot vest (Bayern) forble derimot uforandret, nemlig ved elven Enns.

Fyrst Taksonys tid (955-971)

Etter nederlaget ved Augsburg ble fyrst Fajsz tvunget til å overlate makten til hertug Taksony mens han selv ble forvist til et fjerntliggende hjørne av landet. Taksony forsterket forsvarsverket mot vest, men ellers orienterte han seg mot øst ved å søke kontakt med og støtte hos petsjenegerne. Han giftet seg med en prinsesse fra petsjenegernes land, og lot flere petsjeneger-stammer komme til Ungarn og bosette seg i bl.a. Nord- og Vest-Ungarn. Ellers holdt han fred med alle sine naboer (bayere, tsjekkere, russere, bulgarere), bortsett fra Bysants. Keiser Konstantinos innstilte nemlig i 957 utbetalingen av sine tributter til Ungarn, noe som vakte indignasjon hos den ungarske ledelse. Våren 958 kom derfor den nye *gyula* (hærfører) Apor med en betydelig ungarsk hær til syne foran Konstantinopels murer for å tvinge keiseren til fortsatt å betale skatten; det ønskede resultat uteble imidlertid.

Også i løpet av de påfølgende årene gjentok de ungarske angrepene seg mot Balkan og Bysants. Magyarene var dessuten med i en storstilet krig mot Bysants, organisert av Kijev-fyrsten Svjatoslav. I hans hær kjempet slaver, varjagere, petsjenegere, bulgarere og ungarene sammen mot Bysants, men led likevel nederlag ved Arkadiopolis i 970. Svjatoslav som i 965 hadde herjet Khazaria, ble på veien hjem fra Balkan drept av petsjenegerne ved elven Dnepr. Det var her siste gangen ungarene førte streiftog mot noe land. Blant Svjatoslavs hærfolk fantes det som nevnt også varegere/varjagere, altså folk av svensk-skandinavisk herkomst. En gruppe av disse varjagerne ble av bysantinerne kalt *kulpinggoi* som man antar kommer av skandinavisk-svensk *kylfingar*. Etter krigen sluttet denne folkegruppen seg til ungarene og bosatte seg i Ungarn, hvor de kom til å hete *kölpények* 'kolpingere'. Deres folkenavn går igjen i den ungarske toponymien, jfr. *Mező-Kölpény* ved elven Maros, *Kölpény-erdő* (*erdő* 'skog'), *Kölpényvár* (vár 'borg') *Kulpin-tó* (tó 'innsjø', 'tjern'), *Külping* (i dag i Østerrike), *Kolbin*, dessuten fire befestede steder som ganske enkelt bare het *Kölpény*. De gikk etterhvert opp i den ungarske befolkning.

Polakkene var i disse årene allerede godt i gang med overgangen til kristendommen og etableringen av en polsk stat. Også fyrst Taksony var opptatt av de samme tanker, og da forholdet til Bysants fra midten av 950-årene hadde forverret seg, søkte han istedet kontakt med romerkirken. Pave Johannes 12 sendte i 963 med glede en biskop til Ungarn, han ble imidlertid fanget av keiser Ottos menn. Otto ville nemlig selv stå for kristningen av Ungarn, for derved å kunne tvinge et vasallforhold på ungarene.

De inntekter som hadde falt bort ved at plyndringsferdene var blitt innstilt, forsøkte fyrst Taksony å erstatte ved å fremme internasjonal handel og ved å sikre transittandelens veier gjennom Ungarn, noe som han langt på vei lyktes med. I sine siste år arbeidet han ellers mye med å få igjennom primogenitura-prinsippet ved tronfølgen, det vil si å innføre faste lovregler som sikret den førstefødte sønns rett til å bekle fyrsteembetet. Hans families maktgrunnlag ble dessuten betydelig styrket ved at hans sønn Géza giftet seg med Sarolta, datteren til landets nest rikeste og mektigste mann, den forhenværende *gyula*, Zombor.

Storfyrst Géza: fredspolitik og reformer (972-997)

Til tross for at forholdet mellom Ungarn og Bysants betydelig forverret seg i fyrst Taksony tid, var det ennå ikke endelig avgjort om Ungarn skulle velge tilslutning til den bysantinsk-ortodokse kirken eller romerkirken, da storfyrst Géza overtok makten. Landet sto da for alvor foran sin overgang til kristendommen, på samme måte som Bøhmen og Polen. To hendelser like i forveien ble utslagsgivende for fyrsten og hans politikk i de påfølgende år: i 971 hadde den bysantinske keiser Johannes 1 Tzimiskes annektert Bulgaria, fanget tsar Boris 2 og opphevet det selvstendige bulgarske patriarkat. Like etter hadde han inngått en allianse med keiser Otto 1, noe som straks ble forseglet med et giftermål mellom Johannes' datter Theopanu og Ottos sønn, den senere Otto 2.

For å komme ut av en mulig knipetang-situasjon, gjorde Géza en henvendelse til keiser Otto 1 og uttrykte ønske om å bli døpt. Mellom Tyskland og Ungarn hadde det nå vært fredsstillstand i 17 år, noe Otto var meget godt fornøyd med. Han håpet på at henvendelsen fra Géza var et første og meget positivt skritt mot Ungarns inntreden i de kristne nasjoners fellesskap i Europa. Han lot straks vie en munk fra Sankt Gallen, Bruno (Prundward) til biskop, og sendte ham i følge med en del bayerske og karantanske prester til Ungarn, hvor de fikk døpt fyrstefamilien, hoff-folket, fyrstens vakthold og tjenerskap, samt noen leilendinger; men også en del diginitærer av fornemme ætter. Fyrst Gézas neste skritt var å sende et gesantskap, bestående av 12 høvdinger til et stort anlagt møte i Quedlinburg, sammenkalt til påsken 973 av keiser Otto for å markere de kristne maktens enhet og samhold. Ved siden av utsendinger fra Pavestolen, Bysants, Polen, Bøhmen og andre land var også danskeskongen Harald Blåtand med blant deltakerne. De ungarske sendemenns nærvær forseglet også diplomatisk Ungarns tilslutning til den kristne verden. Men ved at ingen av Árpáduhusets hertuger var å finne blant sendemennene, ønsket Géza samtidig å markere Ungarns fortsatte fulle selvstendighet.

Ellers var hans holdning i utenrikspolitikken preget av en heroisk fredsvilje. Han ville unngå væpnet konflikt med nabostatene nesten for enhver pris. Som f.eks. da Bayerns nyetablerte provins, Ostarrich, ledet av den trettekjære hertug Henrik (med tilnavnet "der Zanker") i 970-årene begynte å tilrive seg områder fra den ungarske grensesonen som omfattet dagens Nedre Østerrike og Steiermark frem til elven Enns, trakk Géza frivillig sine grensevakter ut av borgen i Melk og fra Muredalen, og tilbake bak elven Traisen.

Det samme var tilfellet med enkelte områder av Moravia, sogar provinsens hovedstad Brno, hvis ungarske navn var Boren, etter det khazarisk-ungarske stammen Berény; den ble nå overtatt av Bøhmen, hvis ekspansjonistiske fyrste, Boleslav, også erobret Syd-Polen med Krakow. (Byen Uherke Hradište ('ungarsk festningsborg') og områder ned mot Wien forble imidlertid fortsatt på ungarske hender.) Géza blandet seg dessuten ikke inn i de stridigheter som fra tid til annen blusset opp mellom de enkelte tyske fyrster. All denne ettergivenhet skulle vise hans oppriktige fredsvilje og magyarenes overgang til en grunnleggende ny holdning overfor omverdenen.

Men hovedgrunnen til at han ville ha ryggen fri for utenrikspolitiske komplikasjoner, var de reformer han hadde til hensikt å gjennomføre innad. I første rekke gjaldt denne reformpolitikk styrkingen av den sentrale fyrstemakten på bekostning av stammehøvdningene.

Til dette trengte han først og fremst en sentralisert og slagkraftig hærstyrke (som til syvende og sist også var en betingelse for å lykkes med sin fredspolitik utad!), hvis underhold var basert på landets indre inntekter og ressurser, og altså ikke lenger på røverferder og tributbetalinger fra angrepne land. Slike inntekter fikk fyrsten inn i form av tollavgifter og alminnelige skatter, inntømster fra de kongelige saltgruvene i Transsylvania og sølvgruvene i Nord-Ungarn, dessuten fra de utstrakte landeiendommer som tilhørte fyrstefamilien. Ikke så få av disse inntektskilder var nå, med eller uten rett, kontrollert av ulike høvdingeslekter. Det var matkpåliggende for Géza å samle flest mulig av dem hos sentralkraften. Han ville dessuten i størst mulig grad begrense størrelsen på de væpnede følger de enkelte høvdingene hadde adgang til å ha.

Gézas bestrebelser møtte selvfølgelig en god del motstand fra det berørte aristokratis side, men den utad så fredsøle fyrsten opptrådte da med en så stor grad av brutalitet, faktisk råhet, at det satte dype spor etter seg i de samtidige kilder så vel som når det gjaldt hans alminnelige ettermæle.

Han hadde især bruk for denne hardheten for gjennomføringen av landets kristning. Motstanden var nemlig størst nettopp på dette felt som jo dreiet seg om den ideologiske basisen til det gamle regimet. Det må likevel fremheves at han ikke ble drevet frem av noen inderlig religiøs overbevisning og tro, men ene og alene av en politisk målbevissthet. Og til tross for all den virksomhet og iver han utfoldet for å få kristendommen utbredt i landet, forble han selv innerst inne en hedning.

Interessant nok passer denne karakteristikk også på hans kone Sarolt (navnet er av bulgarsk-tyrkisk *Sar-aldy* 'hvit mår'). Det gikk legender om hennes store skjønnhet, men også om hennes villhet og sterke natur; hun drakk og red som mennene, og i sinne skal hun en gang ha drept en mann...

Ungarn ville imidlertid aller helst utgjøre en egen og særskilt kirkeprovins, uavhengig av tyske kirkelige sentre. Landet fikk heldigvis god støtte fra Pavestolen som håpet å kunne skape en motvekt i Ungarn mot den stadig mer egenrådige tyske rikskirke som så ofte våget å stritte imot pavens vilje. Maktkampen ble imidlertid først avgjort av István, Ungarns første konge. Det var forøvrig først Géza som satte igang utbyggingen av abbediet i Pannonhalma, som innen kort tid ble Ungarns kirkelig-åndelige sentrum, ledet av benediktinermunkene. De kom til å spille en uvurderlig rolle i utbredelsen av vesterlandsk kultur, dens kristne og åndelige verdier i landet, ikke minst gjennom de mange skoler de etter hvert fikk opprettet rundt om i landet. Abbediet i Pannonhalma ble oppkalt etter Sankt Martin (Márton) av Tours (ca 316-397) som i sin tid nettopp var født i denne landsdelen (Pannonia) og hvis kult i middelalder-Ungarn fikk en meget stor utbredelse. For å eliminere den tyske kirkes pågåenhet, kalte Géza i stadig større antall inn slaviske misjonærer, noe som også satte merkbare spor etter seg i ungarsk kirkelig terminologi, preget som den ble av slaviske låneord. Ofte er det uråd å avgjøre fra hvilket av de slaviske språkene det enkelte lån har skjedd, de fleste kom nok fra slovensk-karantansk, serbo-kroatisk, tidligere av bulgaro-slavisk, mens senere især fra vestslavisk.

Biskop Bruno av St.Gallen hadde fått sete i fyrst Gézas hoff. Han ble der etterfulgt av Domonkos, som av kildene kalles den første ungarske erkebiskop. I hvert fall sistnevnte må ha holdt hus i Esztergom, hvor byggingen av den nye fyrstelige residens og borg ble begynt av Géza. Senest fra år 1000 regnes Esztergom som sete for erkebiskopen, som noe senere også ble overhode (primas) for den ungarske kirke.

Kristningsarbeidet av Ungarn ble fra 990-årene mer og mer overtatt og videreført av biskopen av Prag, Adalbert og hans krets. Adalbert skal også selv ha oppholdt seg i Ungarn, antakelig i 994 eller 995.

Enkelte kilder mener at det var han som under sitt oppholdt i Ungarn døyte Gézas sønn Vajk (tyrkisk navn, av *vaj* 'rik' + ungarsk deminutiv suffix -k(a)) til István (Stefan). Man antar at István ble født mellom 969 og 975 (det er det siste årstall som er akseptert av de fleste). Siden Gézas familie selv ble døpt allerede i 972, ble også Vajk døpt en tid etter fødselen. Det skal også ha vært Adalbert som konfirmerte ham.

I sine siste år var Géza meget opptatt av å sikre fyrstetronen til sønnen István (Vajk). For å styrke hans stilling innad, og forøvrig helt i tråd med hele sin utenrikspolitiske linje, fikk han i stand et giftermål mellom István og prinsesse Gizella, datter av hertug Henrik 3 av Bayern, som døde i 995. Hans sønn, Henrik 4 av Bayern (broren til Gizella), var glad for ekteskapet som også ble støttet av keiser Otto 3 som var Gizellas fetter. Som et uttrykk for sin oppriktige velvilje og tilfredshet ga da fyrst Géza avkall på en del områder vest for Ungarn, som omfattet Wien og det folketomme grenselandet fra elven Leitha til elven Enns i vest. Den nye ungarske vestgrensen ble anerkjent av Tyskland så vel som av Bayern, og forble, bortsett fra noen mindre endringer, gjeldende uforandret frem til 1920. Gizellas reisefølge til Ungarn besto ikke bare av prester, men også av et større antall bayerske riddere. Samlet ga de ikke bare en kjærkommen støtte til István i de stridigheter som nå ventet på ham etter at faren døde like etter bryllupet; de ble også utgangspunktet for en betydelig tysk-bayersk innflytelse i kirkelige og kulturelle saker så vel som i politikken generelt.

ET STERKT BEGRENSET UTVALG LITTERATUR PÅ VESTLIGE SPRÅK

Domokos, Péter: *Die uralischen Sprachen und Literaturen*. Hamb.1987.

Décsy, Gy.: *Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*. Wiesb.1965.

Korkonen, Mikko: *Early Finno-Ugric linguistics, i: Friends and relatives. Finnish-Hungarian cultural relations*. Budap.1985: 29-51.

Sajnovics, János: *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapporum idem esse* ['bevisførsel på at ungarnes og samenes språk er identisk']. Kbh.1770.

Gyarmathi, Sámuel: *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata*. Göttingen 1799. Fodor, István: *In search of a new homeland: the prehistory of the Hungarian people and the conquest*. Budap. 1982.

Ibid.: *Die grosse Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien*. Budap. 1982.

Weithmann, Michael W: *Linguistik und Paläobotanik. Neue Methoden in der Ungarischen Urheimatforschung (1950-1970)*, i: Ungarn-Jahrbuch, 12/1982-81: 231-42.

Décsy, Gyula: *Ergebnisse und Methoden in der finnougriischen Urheimatforschung i: Ural-Altaische Jahrbücher*, 41/1969: 307-10.

Sebestyén, I.N.: *Zur Frage des alten Wohngebietes der uralischen Völker*, i: Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1/1951-52: 273-342.

- Erdélyi, I.: (o.a.): *Das Gräberfeld von Newolino. Ausgrabungen von A. V. Schmidt und der archäologischen Kama-Expedition*. Budap. 1969.
- Halasi Kun, T.: *Kipchak philology and the Turkic loan words in Hungarian*, i: *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, I/1975: 155-210.
- Hungarian and Vogul mythology*. (Monograph of the American ethnological society. 23.) N.Y.1954.
- Paulson, I.: *Die primitiven Seelenvorstellungen der nord-eurasischen Völker* Sth.1958.
- Hoppál, Mihály: *Hungarian mythology*, i: *New Hungarian Quarterly*, 111/1988: 142-49.
- Sköld, H.: *Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen*. Lund 1925.
- Németh, Gyula: *Probleme der türkischen Urzeit*. Budap. 1942-47.
- Bartók, Béla: *Turkish folk music from Asia Minor*. Princeton 1976.
- Saygun, A.Adnan: *Béla Bartók 's folk music research in Turkey*. Budap. 1976.
- Lipták, P.: *Die Entstehung des Ungarischen Volkes auf Grund anthropologischer Funde*, i: *Homo*, 21/1970: 197-210.
- Mark, Karin: *Zur Herkunft der finnisch-ugrischen Völker vom Standpunkt der Anthropologie*. Tallinn 1970.
- Róna-Tas, András: *Hungary and the Exploration of Central Asia*, i: *New Hungarian Quarterly*, 111/1988: 125-31.
- Domján, Joseph: *Hungarian heroes and legends*. Princeton 1963.
- Lipták, Pál: *Avars and ancient Hungarians*. Budap. 1983.
- Fehér, Géza: *Les monuments de la culture protobulgare et leur relations hongroises*. Budap. 1931.
- Fodor, István: *Altungarn, Bulgarotürken und Ostslawen in Südrussland*. (Archäologische Beiträge.) Szeged 1977.
- Fehér, Géza: *Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V-XI. Jahrhunderten*, i: *Keleti Szemle*, XIX:2/1921: 5-190.
- Pritsak, O.: *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*. Wiesbaden 1955.
- Fehér, G.: *Attila Sohn Irnik. Zur Frage der Ungarischen und bulgarischen Hunnenüberlieferung*, i: *Ungarische Jahrbücher*, 15/1935:408-32.
- Moravcsik, Gyula: *Zur Geschichte der Onoguren*, i: *Ungarische Jahrbücher*, 10/1930:53-90.
- Gombocz, Zoltán: *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der Ungarischen Sprache*. Helsinki 1912.
- Golden, Peter B.: *Khazar studies. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars*. 1.2. Budap. 1980.
- Marquart, J.: *Osteuropäische Streifzüge*. Lpz. 1903/Hildesh. 1961:41.
- Koestler, Arthur: *The thirteenth tribe – the Khazar empire and its heritage*. Lond.1976.
- Czeglédy, Károly: *Das sakrale Königtum bei den Steppenvölker*, i: *Numen*, 13/1966:14-26.
- Macartney, C.A.: *The Magyars in the ninth century*. Cambr.1930.
- Zacharoc, A.A.: *Studia Levedica. Archaeologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX.Jahrhundert*. Budap. 1935.
- Vernadsky, G.: *Lebedia. Studies on the Magyar background of Kievan Russia*, i: *Byzantion*, 14/1939:129-203.
- Fodor, István: *Die grosse Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien*. Budap. 1982.
- Dienes, István: *The Hungarians cross the Carpathians*. Budap. 1972.
- Macartney, C.A.: *Studies on the earliest Hungarian historical sources*. Budap. 1938-40/Oxf. 1951.
- Moravcsik, Gyula: *Byzantinoturcica. I: Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkenvölker. II: Sprachreste der Türkenvölker in den byzantinischen Quellen*. Berl.1958.
- Schönebaum, Herbert: *Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn vor der Landnahme*. Berl.1922.
- Fehér, Géza: *Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9-10. Jh.*, i: *Studia Slavica*, 1959:257-326.
- Vajay, Szabolcs: *Der Eintritt des Ungarischen Stammesbundes in die europäische Geschichte (862-933)*. Mainz 1968.
- Bartha, A.: *Hungarian society in the 9th and 10th centuries*. Budap.1975.

- Fehér Géza: *Die Petschenegen und die Ungarischen Hunnensagen*, i: Körösi Csorna Archivum, I/1921:123-40.
- Németh, Gy.: *Zur Kenntnis der Petschenegen*, i: Körösi Csorna Archivum, I/1921.
- Makkai, L.: *Histoire de Transylvanie*. Budap./Paris 1946.
- Dankó, J.: *Die Landnahmen des Ungarn und Siebenbürgen*. Budap. 1940.
- Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. 1.2. Budap. 1937-38.
- Fehér, Géza: *Ungarns Gebietsgrenzen in der Mitte des X. Jahrhunderts*, i: Ungarische Jahrbücher, 1922.
- Točík, Anton: *Altmagyarische Gräberfelder in der Südslowakei*. Bratislava 1968.
- Fettich, N.: *Das altungarische Fürstengrab vom Zemplin*. Bratislava 1973.
- László, Gyula: *Der Grabfund von Koroncó und der altungarische Sattel*, i: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, XXVII/1942.
- Farkas, J.v. - Th.v.Bogyay: *Die Kultur der Ungarn*. Konstanz u.ä.
- Mályusz, Elemér: *Geschichte des ungarischen Volstums*. Budap.1940.
- Fettich, Nándor: *Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn*. 1.2. Budap.1937.
- Bálint, Cs.: *Les tombes à ensevelissement de cheval chez les Hongrois du IXe-XIe siècles*, i: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 2/1971:85-108.
- Dienes, I.: *Die Kunst der landnehmenden Ungarn und ihre Glaubenswelt*, i: Evolution generala et developements regionaux en histoire de l'art. Actes du XXIIe Congres international d'histoire de l'art.I. Budap.1972:97-108.
- Diószegi, Vilmos: *Die Überreste des Schamanismus in der ungarischen Volkskultur*, i: Ethnographia, VII/1958:97-135.
- Deér, József: *Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie*. Szeged 1934.
- Balić, S.: *Der Islam im mittelalterlichen Ungarn*, i: Südost-Forschungen., XXIII/1964.
- Kampis, Antal: *The history of art in Hungary*. Lond. 1966.
- Dienes, István: *Les aumôniers hongroises de l'époque de la conquête*, i: Folia Archaeologica, XVI/1964:79-112.
- Héjj-Détári, Angéla: *Altungarischer Schmuck* Budap.1976.
- Sulyok, Vince: *Zoltán Kodály*, i: Norsk Musikktdsskrift, 1/1968:12-14.
- Gombos, A.F.: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. 1-3. Budapestini 1937-43:91 og 139.
- Hóman, Bálint: *Geschichte des ungarischen Mittelalters*. 1.2. Berl. 1940-43.
- Musset, L.: *Les invasions. Le second assaut contre l'Europe Chrétienne (VIIe-XIe siècle)*. Paris 1965.
- Lüttich, R.: *Ungarnzüge im Europa im zehnten Jahrhundert*. Berl. 1910.
- Fasoli, G.: *Le incursioni ungare in Europa nel secolo X*. Firenze 1945.
- Bogyay, T.: *L'homme de l'Occident en face des incursions hongroises*. Modena 1966.
- Duft, Johannes: *Die Ungarn in Sankt Gallen; Mittelalterliche Quellen zur Geschichte des ungarischen Volkes in der Sanktgaller Stiftsbibliothek Zürich* 1957.
- Urbansky, A.B.: *Byzantium and the Danube frontier. A study of the relations between Byzantium, Hungary and the Balkan during the period of the Comneni*. N.Y. 1968.
- Györffy, György: *Der Ursprung der Székler*, i: Ungarische Jahrbücher, 22/1942:129-51.
- Bogyay, Th.von: *Lechfeld, Ende und Anfang*. Münch.1955.
- Bresslau, H.: *Die Schlacht auf dem Lechfelde*, i: Historische Zeitschrift, 1906:137-57.
- Schröder, G.: *Die Ungarnschlacht von 955*, i: Archiv für die Geschichte des Hochstifts Augsburg. 1913 (I: 453-92).
- Buttner, H.: *Die Ungarn, das Reich und Europa bis zur Lechfeldschlacht des Jahres 955*, i: Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte, 1956: 433-58.
- Heer, F.: *Deutsche und europäische Perspektiven der Lechfeldschlacht. Tausend Jahre Abendland*. Augsb./Basel 1955.
- Macartney, CA.: *Hungary, a short history*. Edinb.1962.
- Kosztolnyik, T.Z.J.: *Five eleventh century Hungarian kings: their policies and their relations with Rome*. N.Y. 1981.

- Posch, F.: *Die deutsch-ungarische Grenzentwicklung im 10. und 11. Jahrhundert auf dem Boden der heutigen Steiermark*, i: *Südost-Forschungen*, XXII/1963.
- Vajay, Szabolcs: *Grossfürst Geysa von Ungarn. Familie und Verwandtschaft*, i: *Südost-Forschungen*, 21/1962: 45-101.
- Hóman, Bálint: *König Stephan der Heilige; die Gründung des ungarischen Staates*. Breslau 1941 (engelsk utg.: *King Stephan the Saint*. Budap.1938).
- Bogyay, Th.v.: *Stephanus rex. Versuch einer Biographie*. Wien 1976.
- Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I-IX. Studio et opera G. Fejér. Budap. 1829-44.
- Csóka, Lajos J.: *Geschichte des benediktinischen Mönchtums in Ungarn*. Münch.1980.
- Adriányi, Gabriel: *Beiträge zur Kirchengeschichte Ungarns*. Münch.1986: Die Kirche im Zeitalter der Arpaden (9.jh. - 1301), s.3.ff.
- Adriányi, Gabriel: *Der Eintritt Ungarns in die christlich-abendländischen Völkergemeinschaft*, i: *Ungarn-Jahrbuch*, 6/1974-75:24-37.
- Schünemann, K.: *Die Deutschen in Ungarn bis zum 12.Jahrhundert*. Berl./Lpz.1923.

III.

ÁRPÁDENES MIDDELALDERRIKE

997 — 1301

DEN UNGARSKE STAT BLIR TIL

Istváns år som storfyrste 997-1000

Ved Gézas død var omorganiseringen av det ungarske stammeforbund langt fra avsluttet. Kristningsarbeidet var heller ikke fullført, og den spirende stat manglet de fleste av sine nødvendige institusjoner. Resultatene som er bitt oppnådd, og den tilsynelatende fortsatte nasjonale enhet berodde for det meste på fyrst Géza selv, hans hårdhet og viljestyrke. Men straks etter fyrstens død kom opposisjonen til syne igjen. Dens fremste eksponent het Koppány; han var det eldste dalevende medlem av Árpád-huset, og etter gammel hedensk skikk gjorde han nå krav på Gézas makt, formue og enke. Han reiste opprørsfanen og beleiret enken, Sarolts borg Veszprém.

Hertug István kalte på sin side landets hovedmenn og fyrstehoffets væpnede menn sammen i Esztergom, hvor han av dem ble innsatt som ny storfyrste av Ungarn. Han dro deretter straks mot Koppány. Istváns styrker besto av fyrstehusets væpnede følgesvenner; bønder og tjenere fra fyrstegodsene, samt hans egen livgarde som da hovedsakelig besto av skandinavere - dvs. russiske varjager (*kölpény*, *varang*) vervet fra Kijev-Russland; Giselas bayerske riddere; samt væpnede menn fra en rekke stammer med mange khazarere, alanere og petsjenegere i sine rekker. Opprørerne ble beleiret og Koppány falt på slagmarken. Hans kropp ble deretter delt i fire og hengt på inngangsportene til fire av landets større borger, til formaning for mulige andre opposisjonelle.

Etter å ha fått stabilisert sin posisjon innad, vendte István i neste omgang sitt blikk utad for å styrke den internasjonale stillingen til den nye ungarske stat.

Han hadde tenkt å oppnå det ved å få erklært landet som egen, særskilt kirkeprovins som kun var avhengig av Pavestolen, og ved å sikre sitt lands mellomfolkelige rang og suverenitet gjennom etablering av et ungarsk kongedømme.

I 999 ble Gerbert, Otto 3s oppdrager og fortrolige, valgt til pave under navnet Sylvester 2. Også Otto selv var forholdsvis ny i keiserstolen, idet han først i 995 begynte sitt egentlige virke. Det hersket for øyeblikket full harmoni og forståelse, "an unique relationship"¹ mellom den kirkelige og den verdslige makten. Keiser Otto, hvis niese Gisela (Gizella) er blitt gift med István i 996 og skulle derved bli dronningen av Ungarn, betraktet utviklingen i landet med stor sympati. (Det samme var tilfellet med hertug Henrik av Bayern, bror til Gisela, som dessuten var meget godt fornøyd med de landsavståelser István hadde kommet med i forbindelse med giftermålet.) István utnyttet det gunstige øyeblikket til å sende abbed Astrik avsted til Pavestolen med bønn om å få tilsendt en kongelig krone. Dette viste seg snart å ha vært et mesterlig diplomatisk trekk, foretatt i rett tid. Keiser Otto oppholdt seg nemlig akkurat da i Roma, og støttet der uten nølen pавens beslutning om å etterkomme Istváns ønske.

At alt gikk så greit for seg, berodde delvis også på Ungarns geopolitiske beliggenhet. Landet grenset jo opp til Balkan og hadde ofte felles statsgrenser med Bysants. Gjentatte fremstøt fra den gresk-ortodokse kirkens side viste tydelig at Bysants var på denne tid meget interessert i å få utbredt *sin* trosretning i Ungarn, hvor deres misjonærer, især i Ungarns sydligste trakter alt hadde etablert en rekke kirker og klostre og fikk døpt tusener av befolkningen. Skulle nå paven (og keiseren) nekte Ungarn kongekrone, kunne István lett få den istedet tilsendt fra Bysants, etter Bulgarias mønster. Ungarn lå dessuten for øyeblikket rett utenfor den radius de tyske keisere opererte i for å kreve vasallstatus av nabolandene sine. Ungarn var attpåtil for mektig til at man fra tysk side uten videre skulle kunne stille et slikt krav overfor landet.

Kroningen

Resultatet ble i hvert fall at i desember år 1000 ankom sendebudet Astrik med en kongekrone, et spyd med flagg og med andre regaler sendt av paven til István, til Esztergom, den nye hovedstad, hvor István ble kronet til Ungarns første konge på nyttårsdagen i år 1001 (etter andres oppfatning på første juledag i år 1000).

¹ Macartney, CA.: *Hungary. A short history*. Edinb. 1962: 12.

Man antar at István, ved kroningen, tilbød landet til Sankt Peter, men at dette var av en formell karakter og uten kirkerettslig betydning for Ungarns status; Pavestolen var jo ingen politisk stat med vasaller, aller minst ved årtusenskiftet. (Den senere tradisjon vet det slik at det var til Jomfru Maria István hadde tilbudt sitt land, hun ble i hvert fall fra meget gammelt av kalt *Patrona Hungariae* og dyrket som landets beskytterinne, mens Sankt Peter har fullstendig vært uten lignende tradisjon og kult i Ungarn.)

Både det å motta kronen fra paven og å tilby landet til Sankt Peter eller Jomfru Maria, var egentlig til syvende og sist gjort for å unngå enhver form for avhengighet til Tyskland. "The royal crown made its wearer a true sovereign, not indeed the Emperor's equal in status, but in no respect subject to his overlordship, while the Apostolic insignia made the Hungarian church free of any other authority save that of Rome alone – an enormous reinforcement of the country's real independence."² Også det pavelige spyd med flagget, som var gitt István sammen med kronen, var alt i seg selv et suverenitetstegn. Selve kronen hadde dessuten fått en utforming som var annerledes enn vasallkongenes, og mer på linje med utformingen av keiserkronen, altså allerede med sin form et symbol på suverenitet.

Denne såkalte pavelige krone, laget av gull og prydet med edelsteiner og et lite kors på toppen, utgjør nå den øverste del av det som i dag kalles Stefanskronen (den hellige krone). Den nederste del derimot var en gave fra den bysantinske keiser Mikael Dukas til kong Géza 1 i 1074. Stefanskronen fikk i løpet av de kommende århundre, til dels også på grunn av sin opprinnelse, tidlig en sakral betydning: den ble selve symbolet på statsmakten, bæreren av den kongelige makt. Men den ble også tillagt en kraft av mystisk-religiøs karakter som skulle holde István den helliges rike sammen. Kronen ble i løpet av sin tusenårige historie flere ganger stjålet eller borte, senest i sluttfasen av den annen verdenskrig; den kom da i amerikansk besittelse og var oppbevart i USA til den i januar 1978 ble tilbakelevert til Ungarn.

En av kong Istváns første handlinger etter kroningen var å stifte erkebispedømmet i Esztergom. I tilknytning til dette fikk han av paven påskén 1001 full apostolisk makt og myndighet til å stifte bispedømmer i landet, til å organisere kirken, til å bygge og stifte klostre og kirker, og til å videre- og fullføre landets kristning.

Sentralmakt kontra høvdingar

Ved kroningen ble ikke alle Istváns problemer løst. Landets to rikeste og mektigste høvdingar rett etter kongen selv, Gyula og Ajtony strittet fortsatt imot kongemakten, og sto i veien for gjennomføringen av landets nødvendige sentralisering, men også kristningen.

Gyula var Istváns onkel på morsiden; han var herre over Transsylvania og hadde sitt sete i Gyulafehérvár (idag: Alba Iulia). Hans "land" omfattet også området med saltgruvene, hvorav de fleste tilhørte Árpáduket. Gyulas selvstendighetstanker representerte således en reell fare for saltforsyningen av Ungarn. Dessuten hørte han til den gresk-ortodokse kirke. Gyula ydet imidlertid ingen væpnet motstand, da István i 1003 personlig ledet et hærtog mot ham. Gyula og hans familie led da heller ingen overlast, men ble flyttet til de indre områder av Ungarn. Gyula selv kom med i kongens følge og ble noen år senere sogar en av Istváns hærførere i kampen mot Ajtony. Ajtony var herre over det senere Banat (ungarsk *Bánság*). Formelt hørte også han til den gresk-ortodokse tro, men holdt seg stort sett til gamle hedenske skikker. Han ble først farlig, da han tok til å føre sin egen utenrikspolitikk og gikk inn i et allianseforhold med Bysants. Han begynte dessuten å legge toll på kongens skip som fraktet salt fra Transsylvania på elven Maros. Han og hans såkalte "svarte ungarere" ble beseiret i 1008. Ajtony falt selv i slaget. Man antar at det kan ha vært han som i forbindelse med disse kamphandlinger hadde gjemt i jorden de berømte "skattene fra Nagyszentmiklós", jfr. kapitlet om avarerne.

Kong Istváns kriger

I likhet med sin far Géza, var også István mer opptatt av landets indre omforming enn ytre ekspansjon. Hans mål var å føre videre Gézás fredspolitikk. Han klarte imidlertid ikke å unngå å bli blandet inn i noen konflikter likevel. Da Otto døde i 1002, ble Istváns svoger, den bayerske hertug Henrik, valgt til ny tysk konge og fra 1013 tysk-romersk keiser (Henrik 2 den hellige, døde 1024.). I første omgang var dette meget gunstig

² Macartney, C.A.: *Hungary. A short history*. Edinb.1962: 13.

for Ungarn. Men da Henrik i tiden 1003-18 gjentatte ganger hadde kommet opp i krig med Polen, førte dette til slutt til at også Ungarn er blitt involvert.

Utgangspunktet var tyskernes etter hvert tradisjonelle utvidelsestrang i østlig retning (*Drang nach Osten*): de hadde fra 800-tallet systematisk og en etter en underlagt seg alle de slaviske folkestammene som bodde øst for Elben. Henriks kriger gjaldt de områder som omfatter dagens Sachsen, Schlesien (Slask), samt Böhmen og Moravia. Henriks motpart var den polske konge, Boleslav den tapre (992-1025), og krigen ble ført med vekslende hell. Selvom Ungarn ikke var helt fornøyd med Boleslav (han hadde i 987 jaget sin gravide kone, en ungarsk prinsesse, hjem til Ungarn, hvor hun så fødte sønnen hertug Bezprim (Veszprém)), og til tross for at også Henrik hadde anmodet om støtte, har kong István klart å holde seg utenfor krigen ganske lenge. Men i 1015 ble Moravadalen, som da tilhørte Ungarn, herjet av polske stryker som også besatte noen ungarske grensefestninger. Disse ble så gjenerobret av István. At episoden ikke satte dype spor etter seg, vidner også det om at da Boleslav i 1018 dro mot Kijev, ble han hjulpet av en kontingent ungarske ryttere.

Samtidig med konflikten med Polen, og sannsynligvis i direkte forbindelse med den, ble Transsylvania utsatt for et angrep fra petsjenegernes side; dette ble imidlertid raskt parert. Forholdet til Bulgaria var til å begynne med tradisjonelt vennskapelig, til tross for at Ungarn av realpolitiske betenkeligheter konsekvent unnlot aktivt å hjelpe bulgarerne i deres kamp mot Bysants. Fra 1009 oppsto det imidlertid en forverring i forholdet som følge av Ungarns allianse med Venezia, forseglett gjennom et ekteskap mellom Istváns søster og dogen av Venezia, Otto Orseolo. Venezia på sin side hadde en meget nær forbindelse med Bysants, og da Venezia også hadde okkupert den dalmatiske kyst, følte Bulgaria seg omringet.

Kaiser Basilios 2 (også kalt "bulgardreperen") klarte fra 1004 å erobre stadig større områder fra bulgarerne, men i 1014 ble han av tsar Samuel kraftig slått ved Kimba Longu (Cîmpulung) i den provinsen av Makedonia som kalles Stor-Valachia (og som av mange regnes som det egentlige urhjemmet for valakerne, dagens rumenere), men Basilios hevnet seg snart ved å la blinde sine over ti-femten tusen bulgarske krigsfanger.

I krigens slutfase var også Ungarn med i kampene på bysantinsk side. De forbedrede forbindelser mellom Ungarn og Bysants ble noen år senere forseglett med ekteskapet mellom kronprins Imre og en bysantinsk prinsesse.

Etter 1018 fikk de to land felles statsgrense langs elvene Sava og Donau. Ungarn dannet dermed en bro mellom Det tysk-romerske keiserrike og Bysants, datidens to virkelige stormakter i Europa som i mangt var hverandres motpoler. Derved fikk også Ungarn anledning til å spille en mer sentral rolle i den europeiske politikken.

Også åpningen av en ny pilegrimsvei gjennom Ungarn hørte til Istváns utenrikspolitikk. Den ble, især i forhold til den gamle vei, som jo var en sjøvei, både trygg og billig, med faste stoppesteder og overnattingsmuligheter. Den førte fra Tyskland til Jerusalem på landjord, bortsett fra Bosporustredet. István, det fromme og dypt religiøse mennesket som han var, gjorde alt for å fremme pilegrimsfarten. Pilegrimene ble usedvanlig godt mottatt og hjulpet overalt i Ungarn, og ofte møtte kongen selv opp for å hilse på dem og gi dem forskjellige gaver, noe som gjorde ham veldig populær i pilegrimernes hjemland. Denne etter hvert meget populære veien bidro sterkt til å koble Ungarn nærmere sammen med datidens kristne verden. En annen ting var at også kjøpmenn gjorde gjerne bruk av denne trygge veien, og handelsvirksomheten ble dermed betydelig intensivert.

Da Henrik 2 døde i 1024, ble det saksiske dynastiet på den tyske tronen avløst av det frankiske. Verre var det at den nye tyske konge, fra 1027 også tysk-romersk konge, Konrad 2 (1024-39) brøt også med sine forgjengeres diplomatiske metoder og universelle målsettinger. Han tydde gjerne og ofte til bruk av maktmidler for å fremme de tyske riksinteressene. Italiaferden i forbindelse med at han i 1027 ble kronet til romersk keiser, benyttet han til å gjøre slutt på Venezias uavhengighet. Etter hjemkomsten kom turen til Ungarn: på bayersk initiativ oppsto det episoder og trefninger langs den ungarsk-bayerske(tyske) grense. Under påskudd av påståtte gjentatte ungarske provokasjoner mobiliserte nå keiser Konrad en mektig tysk hær, og angrep Ungarn i 1030. István og de ungarske styrkene anvendte den kjente "brent-jords"-taktikk samtidig som de etter mønster av våre tiders partisanaksjoner rettet stadige og raske flankeangrep på de fremrykkende tyskerne. Konrads hær kom dessuten ut (eller ble lokket inn) i myrlendt terreng like vest for byen Győr. Det oppsto snart betydelig mangel på forsyning hos de tyske troppene slik at den stadig mer demoraliserte hær til slutt var nødt til å gjøre vendereis og krysse elven Rába med store tap på sitt tilbaketog. De ungarske styrkene som hele tiden hadde fulgt dem, gjenerobret sogar Wien, og i freden fikk Ungarn tilbake hele landområdet mellom elvene Leitha og Fischa, samt et område vest for elven Morava. Ungarn hadde derved klart å hevde seg og sin suverenitet også overfor det mektige tyske rike, noe som betydelig bidro til å styrke Ungarns anseelse i datidens Europa.

Landets territoriale omorganisering og sosiale omforming

Etter beseiringen av sine innenlandske hedensk-ungarske motstandere og igangsettingen av effektive tiltak for å fremskynde fullføringen av landets kristning, er turen kommet til omorganiseringen av dets territoriale inndeling og forvaltning. Den inndeling som til nå gjaldt, var stort sett basert på stamme- og ætteområdene fra landnåmets tid, mens selve forvaltningen var i ættehøvdingenes hender. Dette bød på store vanskeligheter for den nye sentraliserte statsmakt. Ved innføringen av det nye system ble det tatt hensyn til de erfaringer man hadde høstet i andre land, først og fremst i nabolandene, med sine territoriale systemer. Istváns system ble imidlertid ingen direkte kopi av noen av dem, men det sprunget liksom direkte ut av Ungarns egne forutsetninger og behov. Nøkkelordet for det nye system i Ungarn ble *vár* 'borg'. Det fantes festninger i Karpatbekkenet også i tiden fra før det ble erobret av ungerne. Disse ble gjerne tatt i bruk av de enkelte høvdingar som ofte også selv hadde satt i gang bygging av slike nye festninger. Især gjaldt dette Árpádhuzets fyrster og hertuger. I Gézas tid påbegynte man også utbyggingen av noen større steinborger som Esztergom og Székesfehérvár, noe som også István fortsatte med.

I første omgang ble vel 44 av disse større eller mindre borgene valgt og pekt ut som lokale sentre, med forvaltningsrett og -plikt overfor et nærmere angitt område rundt dem, kalt *megye*. Landet ble altså inndelt i 44 *vármegye* ('komitater', 'fylker', 'grevskaper'). Hvert komitat (*comitatus*) fikk innsatt en *ispán* (hovedmann, *comes*) som øverste leder. Ispánene var kongens egne tjenestemenn som fikk et utstrakt myndighetsområde som bl.a. omfattet kommandoen over borgens militære enheter; dommermyndighet; innkrevningen av skattene; politimyndighet etc.. Til hver borg hørte en større eller mindre gruppe soldater kalt *várjobbágyok* ('borg-leilendinger'), som hadde sine små gårder like ved borgen, drevet med trelle. Disse militære representerte kongens makt og vilje, de beskyttet den lokale befolkning mot kriminelle og mot fienden, forsvarte borgen og sendte etter behov kontingent til kongens hær. Bak murene eller i direkte tilknytning til borgen sto, som oftest fra før av eller ble nå bygget, en eller flere kirker, hver med sitt presteskap; flere av borgene fungerte dessuten som bispesete. Inne i den enkelte borg, når den var stor nok til det, eller rett under og utenfor murene, bosatte seg etter hvert flere og flere håndverkere, kjøpmenn, arbeidsledere og ulike tjenestemenn, slik at borgen litt etter litt utviklet seg til en virkelig by, hvor urbaniseringsprosessen skjøt stadig større fart. De vestligste deler av landet var forholdsvis godt forsynt med gode eller i det minste brukbare veier, mange av dem ble i sin tid bygget av romerne som var velkjente for sitt solide arbeid og sin ingeniørkunst. For de østlige landsdelers vedkommende representerte derimot veiene lenge et stort problem.

Denne utvikling fremskyndet også samfunnets ytterligere differensiering og lagdeling. De tidligere stamme- og ættehøvdingar gikk i økende grad over til å fungere som lensherrer som fra nå av forvaltet "sine" landområder i len av kongen, og kom derved til å stå i kongens tjeneste som hans vasaller. Deres rekke ble stadig supplert av nye elementer: militære som fikk jordeiendommer av kongen eller av en annen høyerestående lensherre for deres krigsinnsats; av det øverste skiktet av de *fremmede* (*hospiti*) som slo seg ned i landet, ofte innkalt av kongen selv; geistlige og verdslige dignitærer, hofffolk etc.. De måtte alle sverge troskap til kongen. Også kongen selv rådet over meget store jordeiendommer som i Istváns tid antas å ha omfattet vel to tredjedeler av landets samlede jordareal. Dette, sammen med avgiftene og skattene, sikret ham det nødvendige utkomme og gjorde det mulig for ham å betale lønninger til sine tjenestemenn og soldater, og å dele ut belønninger. Landsbybefolkningen besto i prinsippet av frie bønder. De drev sine jordlapper ved bruk av slaver som enten var etterkommere av den tidligere urbefolkningen eller ble brakt dit som krigsfanger. Bøndene sto under konstant press fra lensherrenes side som etter hvert berøvet dem mange av deres rettigheter. Mange av bøndene ble etter tidens løp betraktet som stavnsbundne livegne, dvs. at de ikke fikk flytte fra gård og grunn; de måtte avlevere to tredjedeler av avlingen til sine lensherrer om høsten. Men også de av bøndene som tross presset hadde klart å bevare sin formelle frihet, måtte betale i hvert fall noe til lensherren, som oftest en tredjedel av avlingen.

I takt med landets territoriale nyorganisering ble også kirkens organisasjonsform utbygget. Som før nevnt, opprettet kongen i 1001 et erkebispedømme i Esztergom. Landet fikk dessuten etter hvert ti bispedømmer, med Veszprém, dronning Giselas by, som det første. Kongeparet stiftet dessuten en rekke klostre. Det første av dem i tid som i rang var Pannonhalma. Benediktinerne der fikk vidtgående rettigheter og store jordeiendommer av kongen. Denne ordenen spilte gjennom de kommende århundre en uvurderlig rolle i landets åndelige og kulturelle liv, ikke minst gjennom sine skoler, berømt for sitt høye krav og sin kvalitet. Ungarns kirke viste etter hvert ansikt også utad; den sendte f.eks. en delegasjon til kirkemøtet (*konsilet*) i Frankfurt 1007; denne delegasjon ble forresten ledet av den samme abbed Astrik, nå som biskop av Kalocsa, som hadde hentet kronen fra paven syv år tidligere. – Også med sin lovgivning forsøkte kongen å fremme kirkens interesser. Det ble bl.a. lovbestemt at minst hver tiende landsby skulle bygge en kirke, og at kirkegang på søndager var obligatorisk for alle. De som uten viktig grunn skulket, fikk harde straffer – av den verdslige myndighet.

Bispedømmene kom tidlig med visse undervisningstilbud, i første rekke til dem som følte seg kallet til det geistlige livet, men etter hvert også til dem som skulle til det verdslige forvaltningsapparatet. Landets kommende krønike- og kodeksskrivere (og avskrivere) fikk sin utdanning nettopp ved bispesetene eller i klostrerne (mange av dem fikk senere gjøre tjeneste ved kongens Kanselli) som også var arnesteder for landets første biblioteker.

En forutsetning for å kunne fullføre landets kristning var at minnesmerkene etter den gamle sjamanistisk-hedenske tro ble ødelagt og fjernet. Dette gjaldt avgudsbildene så vel som kultstedene. Mesteparten av dette arbeid som møtte blodig og forbitret motstand, ble alt gjennomført av fyrst Géza, men også kong István hadde igjen en god del å utrette på dette felt. Dypt troende som han var, kjente han imidlertid ingen hensyn og skånsomhet når det gjaldt den unge ungarske kristne kirkens sak, og for ofte frem med den største hårdhet, om det trengtes. Han ble derfor, i likhet med sin far Géza, hatet av mange av sine samtidige, dette fremgår klart av våre middelalderkilder.

På den annen side oppsto det legender omkring hans liv, person og fromhet allerede mens han ennå levde, og han ble ofte kalt "*rex christianissimus*", 'den mest kristelige konge'.

Lovgiveren

Ungarerne som erobret Karpatbekkenet, var skrivekyndige, men de brukte runeskrift. Man antar at den var av tyrkisk opprinnelse eller at den i det minste ble inspirert av tyrkiske folkestammers skrift. Av de 38 tegn som det ungarske runealfabetet oppviser, er 4 helt identiske med tyrkiske tegn, og ytterligere 16 ligner i større eller mindre grad på tegn i det tyrkiske runealfabet. Dette skulle tyde på at den ungarske runeskrift i grunn er et temmelig selvstendig verk. Den var i bruk frem til 1700-tallet, især iblant széklerne i Transsylvania og blant gjeterfolk i det store ungarske sletteland.

Med kristendommen meldte imidlertid også behovet seg for en skrifttype som kunne være tilgjengelig for den kristne verden. Kontaktene med Bysants var ikke intense nok til at det greske alfabet skulle kunnet få innpass i Ungarn, enda mindre sjanse hadde det glagolittisk-slaviske. De fleste misjonærene kom fra land som lå vest for Ungarn. Å velge det latinske alfabetet var i denne situasjon det mest naturlige. Skrivekyndige fantes imidlertid, i hvert fall til å begynne med, bare blant misjonærene; da de ikke behersket ungarsk, eller bare i liten grad, falt det rimelig å bruke latin som språk i skrevne tekster, latin var jo dessuten romerkirkens offisielle språk (Bysants anvendte som kjent gresk) og skulle kunne forstås av alle misjonærer, uansett hvilket land de kom fra. Av disse grunner brukte også kongens kanselli latin når det skulle utstede ulike kongelige dokumenter. Man antar at det i Istváns tid ble utferdiget minst 20 slike dokumenter (stiftelsesbrev, eiendomsbrev, gavebrev o.l.), av dem er fire kjent i dag. Også kongens to lovbøker er bevart, men det er sannsynlig at det eksisterte også en tredje lovbok. Den *første lovbok* dateres til begynnelsen av Istváns regjeringstid. Det fremgår av den med all tydelighet at den ungarske lovgiver kjente godt til ulike vesterlandske lovverk og til kirkemøtenes beslutninger, men at han under nedtegnelsen bestandig hadde for øye sin samtids aktuelle problemer og forholdene i det ungarske samfunn. Lovene gjenspeiler ofte sogar den gamle nomadisk-hedensk-ungarske sedvanerett, direkte eller indirekte, positivt eller negativt.

Den første lovbok regulerer kirkens og presteskapets stilling, sikrer utøvingen av den kristne religion, fastslår den nye eiendomsordningen, vil forebygge og forhindre voldshandlinger, behandler edsbruddet, omtaler og sikrer godseierens rettigheter overfor sine folk, enkenes og de foreldreløses rettigheter, omhandler heksene og trollmennene. Boken angir ikke bare lovbruddets mulige former og karakter, men meddeler med det samme også straffen – den er altså å anse som en straffelovsbok. Den *annen lovbok* er av mange datert til 1030-årene, men mye tyder på at det kan kun ha vært noen få år mellomrom mellom de to lovbøkene. Den har en utpreget supplerende og presiserende karakter til den første. Det direkte nye i den er omtalen av sammensvergelse mot konge og kongedømme; dessuten forordningen om betaling av tiende til kirken.

Ingen av lovbøkene omfatter ulovligheter og forseelser som kirken i alminnelighet holder for å være synd. Disse henvises til kirkelige instanser. Lovbøkene presiserer også dommermyndigheten, måten de enkelte dommere er over- eller underordnet hverandre.

Man får inntrykk av at lovene i de to lovbøkene er på høyde (og på bølgelengde) med den strenghet som er så karakteristisk for den føydale og kristne middelalder. På flere felter er imidlertid István merkbart mildere. Viktigst var det at Ungarn med Istváns lover overtok en ledende stilling i Europa når det gjaldt borgernes alminnelige rettssikkerhet i kongedømmet. Denne nesten enestående grad av rettssikkerhet kan sterkt ha bidratt til den store innvandring som i disse årene har begynt til Ungarn fra Europas ulike deler.

Åndelig kultur i Istváns Ungarn

Opprettelsen av den nye kristne ungarske stat medførte at mye av det som var karakteristisk for den genuine ungarske kultur, etter hvert gikk tapt. En del av den ble regelrett og målbevisst uttrykket med voldelige midler, dette gjaldt først og fremst praktisk talt alt som sto i forbindelse med den hedenske tro. Bare svært få av de gamle sjamanistiske tekster, myter, viser og besvergelsesklarte å slippe unna og leve videre i folkets muntlige tradisjoner, som oftest i form av folkeeventyr, folkeviser eller som deler av den almene folkelige overtro. Man forutsetter ellers at før Istváns tid (og i likhet med f.eks. basjkirene og kirgisene som den dag i dag har den) må det ha eksistert en form for fortellende helteediktning, hvor forfedrenes ærerike dåd er blitt besyngt ved ildstedene foran teltene. At også kjærlighet og forelskelse må ha fått sin lyriske utforming, vitner Ungars mange folkeviser om. I middelalderen ble de av de geistlige kalt *virágénekek* 'blomstersanger', selvom det ikke nettopp var blomstene som ble besyngt i dem, men høyst individuelle menneskelige følelser, lidenskaper og lidelser. Presteskapet hadde liten kontroll med dem, de ble jo sunget i hjemmene og i arbeidet.

Det må ha vært en slik sang som etter legenden er blitt hørt av den hellige biskopen Gellért en kveld et sted i Ungarn, der han overnattet under en av sine reiser. Han ble inderlig grepet av den fengende melodi som ble sunget av en ung kvinne, mens hun var opptatt med å dreie på den tunge møllesteinen... Gellért kalte sangen for *symphonia Ungarorum*, 'ungarernes symfoni'. Det var ellers den samme hellige Gellért som sto for det første filosofiske verk som ble skapt på ungarsk jord: *Deliberatio supra hymnum trium puerorum*. Formelt sett var dette forklaringer til tekster i Den hellige skrift, men forfatteren gir samtidig også en bred omtale av den hellenistisk-greske filosofi. Han skal faktisk ha vært den første som i teologien anvendte nyplatoniske elementer. Gellért (ca 980-1046) var en forhenværende benediktinerabbed og stammet fra en velstående venetiansk patrisierfamilie. Han ble av kong István kalt til Ungarn for å være med på kristningen av magyarene og for å oppdra kronprins Imre. Fra 1030 var han biskop av Csanád i Syd-Ungarn. I 1046, under de urolige tidene etter Istváns død, ble han fanget av hedenske opprørere, som kastet ham, bundet til en kjerre, fra et fjell i Buda og ned i Donau. Fra da av kalles dette fjellet for Gellértfjell. Han ble som forkynner og martyr kanonisert i år 1083.

Det oppfattes som sannsynlig at det var han som førte i pennen også tidens andre ungarske vitenskapelige verk, hvis forfatter var selve kong István (også dette ble skrevet på latin): *De institutione morum ad Emericum ducem*, alment kjent og sitert som *Intelmek* ['formaninger']. Det var altså sønnen Imre, kronprinsen, som István her har rettet sine formaninger til. Verket er en statsteoretisk skrift, basert på middelalderens noe mystiske kirkelige statsoppfatning som bl.a. hevder at kongen er Guds tjener, og at staten virker innenfor kirken som dens organ. Han tegnet et idealbilde av den kristne konge, og oppfordret sin sønn til å etterstrebe dette idealbilde (som han selv i mangt og meget hadde gestaltet, også etter samtidens oppfatning).

Det viktigste for den ideelle monarken var etter hans mening å leve i harmoni med sine primære støttespillere: de høyere geistlige, høvdingene, lensherrene, sine hovedmenn (*ispánok*), tjenestemenn og soldater. Det finnes en setning i *Formaninger* som usedvanlig ofte tas frem og siteres: "Svakt og skrøpelig er det land som bare har ett språk og en slags sed." Han åpnet selv landets grenser på vidt gap for å slippe alle som ønsket det, inn i magyarernes rike. Nøyaktig 900 år senere kom disse fremmede (eller rettere sagt deres etterkommere) som han så begeistret hadde hilst velkommen, til å rive Ungarn i stykker. Hans noe naive statsfilosofi hadde sine røtter i datidens universalistiske åndsstrømninger og i sin til det fanatiske grensende kristne overbevisning som hevet seg høyt over det partikulære og det nasjonale.

Det første verk i Ungarn, som ble forfattet av en ungarskfødt forfatter (om enn på latin), var imidlertid *Legenda Sanctorum Zoerardi et Benedicti*. Dets forfatter var Mór (Maurus) den hellige (1000-tallet), benediktinermunk og senere abbed i Pannonhalma, i tiden 1036-64 biskop av Pécs i Syd-Ungarn. Hans verk er fra 1060-årene og er å finne i *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I.II. Budap. 1937-38: II, 357-61.

Ungarskspråklig litteratur har vi ingen spor etter fra denne tid, bortsett fra spredte ungarske ord og ungarske egennavn i en rekke ulike dokumenter og tekster som ellers er skrevet på gresk eller latin. Det eldste av dem er *Donasjonsbrevet til nonnene av Veszprémvölgy*. Originalen fra 1002 er gått tapt, men dets *renovatio* fra 1109 oppbevares i det ungarske statsarkivet. Det neste og vesentlig viktigere er *Stiftelsesbrevet til abbediet av Tihany* fra året 1055.

Noe bedre er situasjonen hva angår kunstgjenstandene, den bildende kunst og byggekunsten fra denne tid. Men når vi nevner kunstgjenstandene, tenker vi her egentlig på kunsthåndverk. Som vi før hadde sett det, tok magyarene rikelige tradisjoner med seg på dette felt inn i Karpatbekkenet, i første rekke ornamentikk og utsmykning. Ungarske museer oppbevarer et utall av våpen, belter og seletøy med sølv- eller gullbeslag fra den aktuelle tid, dessuten en rekke av de så typisk ungarske sabeltasker med sin vakre

planteornamentikk. I Wiener Schatzkammer oppbevares en sabel fra Ungarn, kalt Karl den stores eller Attilas sabel, men som i virkeligheten er et ungarsk arbeid, på like fot med en annen, kalt Stefan den hellige av Ungarns sabel, som i dag er å finne i et museum i Praha.

Stadig flere eksperter hevder dessuten at i hver fall noen deler av skatten fra Nagyszentmiklós (Kunsthistorisches Museum, Wien) også stammer fra ungarske gullsmeders hender.

Til tross for stormfulle tider gjennom ni hundre år, ble også en del bygninger fra Istváns tid bevart, de fleste dog mer eller mindre som ruiner. Bortsett fra ruinene i Esztergom, som er restene av Istváns kongelige borg og sete, tjente de fleste andre av disse bygningene kirkelige formål. Blant de betydeligste må her i første rekke nevnes de underjordiske delene av kirkene i Pannonhalma, Tihany og Pécsvárad (krypt-kirker). De fleste landsbykirker ble i denne tid bygget av tre, og eksisterer ikke lenger. Noen, hvor stein var brukt som byggemateriale, finnes fremdeles. Enkelte av bygningene vitner om bysantinsk påvirkning, de fleste hører imidlertid til den romanske stilart, karakterisert gjennom tunge, lave rundbuer. Også når det gjaldt kirkenes indre og ytre utsmykning (steinhoggerarbeider, veggmalier etc..) var det kirkelige behov det bestemmende. I tilknytning til det kongelige sete i Esztergom må det også ha eksistert i hvert fall ett gullsmedverksted der: det var nemlig der kong István begynte i 1020-årene å prege sine egne mynter: sølvdenarer, eller rettere sagt sølv halvdenarer, med innskriftene STEPHANUS REX og REGIA CIVITAS. Sølvet var av høy kvalitet, og hans mynter ble innen kort tid meget populære i hele Europa; en rekke av dem hadde funnet veien helt opp til Skandinavia.

Tronfølgerproblemer

István hadde fått to sønner, den eldste av dem, Otto, døde imidlertid i ung alder. Han utpekte da sin annen sønn Imre som tronarving, til fortregning for Vazul (Vászoly), sønn til Istváns bror Mihály. Imre, som man antar ble født i 1007, levde et fromt liv, hans oppdrager var Gellért den hellige. Han ble som ganske ung utnevnt til *Dux Ruizorum*, 'russernes anfører', dvs. livgardens kommandant; livgarden besto nemlig den gang for det meste av *varjagere* (skandinavere) fra Russland. (Jfr. stedsnavn i Ungarn som Varang, Orosz, Kölpény, som oftest i sammensetninger.) Han ble gift med en prinsesse fra Bysants. For hennes skyld ble det i Veszprémvölgy opprettet et gresk-ortodoks nonnekloster, hvis stiftelsesbrev skrevet på gresk er oppbevart. Imre var sammen med sin far med i kampen mot Konrad 2, men døde noen få måneder senere ved en jaktulykke: han ble drept av en villgalte.

Hans liv er skildret i *Legenda Sancti Emerici Ducis*, skrevet av en benediktiner-munk fra Pannonhalma i begynnelsen av 1100-tallet.

Imre ble erklært hellig og kanonisert sammen med sin far i 1083, og ble senere dyrket som ungdommens helgen. Imres uventede, tragiske bortgang førte til sjokk og sorg hos kongen som han aldri klarte å komme over. Men det skapte store problemer også i tronfølgerspørsmålet. Av Árpáduhusets medlemmer skulle nå igjen være Vazul den selvskrevne etterfølger, også etter det urgamle senioratsprinsippet. (Han var født i 967.) Kongen holdt ham imidlertid for udygelig og lettsindig, og var kanskje også redd for at kristningens sak skulle lide et tilbakeslag om han fikk bestige tronen.

Han ble derfor på nytt forbigått av kong István som istedet valgte Peter Orseolo, sønnen til sin søster som var gift med dogen av Venezia. Den forbitrede Vazul ble da med i en sammensvergelse mot og et mordforsøk på kongen som imidlertid er blitt forpurret slik at Vazul kunne arresteres og dømmes etter østerlandske skikker: han fikk øynene stukket ut og det ble helt glødende-flytende bly inn i ørene hans. (Dette siste, med blyet i ørene, bestrides dog av enkelte historieforskere.) Vazuls tre sønner: Levente, András og Béla, ble dessuten forvist fra Ungarn. (Av en skjebnens ironi ble likevel nettopp disse tre sønner og denne grenen av Árpáduhuset som noen år senere kom til å overta kongetronen og holde den i Árpáddynastiets hender i ytterligere 255 år.) Dronning Gisela gikk også aktivt inn for Peter, noe som ble helt utslagsgivende for den aldrende konge som søkte trøst i religionen.

Men opinionen ble rystet av måten kongen krenket landets uskrevne og skrevne lover i tronfølgespørsmålet. István vekket med dette til live en fremmedhat i Ungarn som brakte stormfulle årtier inn i landets historie, og truet en stund sogar hele hans livsverk med sammenbrudd.

Kong István 1 døde 15. august 1038 og ble begravet i sin kjære by Székesfehérvár, i katedralen han selv hadde reist. Han ble kanonisert av kirken i 1083. István den hellige har fra da av vært Ungarns skyttshelgen nr 1, med festdag den 20. august. Hans høyre hånd, alment kjent under navnet *Szent Jobb* 'den hellige høyre hånd', ble funnet meget godt bevart i hans sarkofag, da man åpnet den i 1083, i forbindelse med kanoniseringen. Den har siden da vært omgitt av stor ærbødighet fra det ungarske folks side. Den

oppbevares nå i Szent-István-bazilika i Budapest og regnes for å være en av landets mest ansette nasjonale relikvier.

Hans liv er skildret i tre ulike legender fra 1000- og 1100-tallet, de to første er skrevet av benediktinermunker fra Pannonhalma, den tredje av biskopen i Győr, Hartvig. (En fjerde István-biografi, *Vita Stephani regis*, er gått tapt.)

Mellom Bysants og det tysk-romerske keiserrike som to mektige motpoler forsøkte omkring 1000-tallet flere mindre land å etablere seg som selvstendige stater. Av dem var det imidlertid bare Polen og Ungarn som maktet – praktisk talt samtidig – å skape varige statsdannelser. Grunnleggeren til den ene av dem, den sentraliserte, føydale, kristne ungarske stat, var kong István. Og det var i kraft av sin store, sterke personlighet og sin opptil det fanatiske grensende kristne overbevisning at han klarte det nesten umulige: å tvinge de egenrådige, krigerske magyariske stammene sammen i en etter vesterlandske mønstre fasttømret stat, og å endre fyrstens, til da som oftest bare nominelle forrang, *primatus*, til en suveren kongemakt.

UROLIGE OG KRISEFULLE ÅR 1038—77

Peter Orseolos første periode på tronen 1038-41

Det er ting som tyder på at det egentlig var dronning Gisela som hadde stått bak Peter og presset på hos kong István, da tronfølgeren ble utpekt. Men det faktum at en fremmed er blitt støttet av en annen fremmed til fortrenghet av rettmessige ungarske arvinger fra Árpáduket, fremkalte straks en veldig opposisjon mot "italieneren". Denne motstanden ble bare forsterket av Peters uheldige utenrikspolitiske disposisjoner. Han brøt nemlig med Gézas og Istváns bevisste fredspolitikk, hvis grunnsetning var ikke å bli innblandet i nabolandenes ulike stridigheter, og slo over til en aktiv holdning. Våren 1039 døde keiser Konrad 2, og hertug Brestislav 1 gjorde med det samme et forsøk på å løsne på Bøhmens avhengighetsforhold til Tyskland og samtidig berike seg på Polens bekostning. Brestislav fikk god hjelp av Ungarns Peter som herjet Østerrikes østlige trakter, mens Henrik 3, den nye tyske konge, selv dro mot Brestislav.

På samme tid brøt det ut et bulgarsk opprør på Balkan mot Bysants, ledet av tronpretendenten Peter Deljan, den ungarske kong Peters nevø, som med ungarsk støtte klarte til å begynne med å oppnå visse resultater, men ble i 1041 fanget og blindet.

Det kongelige råd, som besto av landets fornemste lensherrer og biskopene, var støtt av disse nødvendige krigsengasjementer. Rådet likte heller ikke at eksdronning Gisela ble av kong Peter fratatt de fleste av sine jordeiendommer, samt at kongen hadde gitt to av biskopene sparken. Det stilte derfor et enstemmig krav til kongen, som imidlertid ble redd og flyktet i 1041 til Bayern.

Samuel Abas forsøk (1041—44)

Like enstemmig som det var mot kongen, valgte nå det kongelige råd Samuel Aba til ny ungarsk konge. Han var av en kabarisk (khazarisk) høvdingsætt, og hans far var dessuten kong Istváns svoger. Han var til å begynne med veldig populær, men hans utenrikspolitiske situasjon var mer enn håpløs: den fordrevne kong Peter fikk nemlig støtte av Tysklands kong Henrik 3 som så her en kjærkommen anledning til å kunne blande seg inn i Ungarns anliggender for eventuelt å tvinge landet inn i sine vasallstaters rekke.

Aba ønsket fred, men hans sendemenn ble ikke tatt alvorlig av Henrik 3 som hadde sine baktanker og holdt på å samle en stor tysk hær mot Abas Ungarn. For å komme ham i forkjøpet og for å skaffe den tyske hær vanskeligheter, angrep Aba de østlige traktene av Østerrike og brente dem fullstendig av. Men Henrik 3, godt støttet av Brestislavs bøhmiske hær, valgte sommeren 1042 å dra på Donaus venstre (nordlige) bredde, inntok byen Pozsony og besatte Ungarns nord-vestlige hjørne, duktet Nyitra, frem til elven Garam. Området ble imidlertid gjenerobret av Aba straks etter at Henrik hadde forlatt landet. Neste år kom imidlertid keiseren igjen, men hans hærtog fikk store vanskeligheter under forseringen av det myrlendte terrenget mellom Donau og Rába like vest for Győr. Aba var ingen riktig hærfører og strateg. Istedenfor å utnytte den gunstige situasjon, sendte han et fredstilbud til Henrik, og ga attpåtil avkall på ungarske områder vest for Leitha... Dermed var det imidlertid ute med hans popularitet blant praktisk talt hele befolkningen. Hans fredskjøp ble av alle oppfattet som et stort nederlag. Det begynte å gå rykter om sammensvergelses. For å

stramme opp disiplinen, henrettet Aba hele femti magnater i Csanád våren 1044. Følgen ble at mange andre magnater søkte nå tilflykt hos Henrik, mens Abas popularitet sank ytterligere.

I mellomtiden hadde Henrik samlet en ny stor tysk-bøhmisk hær og dro, uventet for den lettroende Aba, igjen mot Ungarn. Og denne gang klarte tyskerne å forsere også myrene, fordi de hadde ungarske medhjelpere (de som flyktet fra Aba) i sine rekker. De to hærene møttes 5. juli 1044 ved Ménfő, like syd for Győr. Aba fikk ikke lenger noen helhertet støtte, ikke en gang av sine egne menn, dessuten likte mange av ungarene svært dårlig å måtte kjempe mot en annen ungarsk konge: kong Peter var nemlig med i den tyske hæren. Da visse styrkeenheter brøt med Abas hovedhær og forlot slagmarken, ble nederlaget for Aba snart et faktum. For å unngå å bli tatt til fange av tyskerne, flyktet han fra valplassen og søkte seg mot sitt hjemsted i Øst-Ungarn. Under flykten ble han imidlertid gjenkjent, fanget og drept av noen av sine motstandere. Merkelig nok ble han etterpå og i lange tider dyrket som en helgen, især av det menige folk, sikkert på grunn av hans fredsæle og patriarkalske holdninger.

Peters annen periode (1044—46)

Etter seieren ved Ménfő dro keiser Henrik, sammen med kong Peter, til Székesfehérvár, hvor han gjeninnsatte Peter i makten og lot en tysk kontingent bli igjen i byen som besetning, mens han selv vendte tilbake til Tyskland. Men allerede året etter var han atter å se der, denne gang for å motta Peters hyllest og Ungarn som sitt nye len. Han fikk dessuten av Peter overlevert store mengder gull og andre kostbarheter. Peter lovet ham sogar årlig skatt.

Dermed var imidlertid begeret for de fleste ungarene fullt. Det brøt snart ut et masseopprør mot ham, og i løpet av kort tid var Peter fjernet fra makten for godt.

Men opprøret var ikke enhetlig. Mange av dem som var med, reiste seg bare mot "fremmedveldet" og ville erstatte Peter med Vazuls sønner, som da oppholdt seg i landflyktighet i Kijev. Andre ville imidlertid gå vesentlig lenger med opprøret, helt tilbake til de hedenske forhold. Da også kirken var den gang stort dominert av fremmede prester, kunne de to retningene for en tid møtes i en felles antikirkelig holdning. Aksjonene ble ledet og koordinert av Vata. Man regner med at vel to tredjedelen av kirkens organisasjon er blitt tilintetgjort av opprørerne, og at syv av landets tilsammen ti biskoper falt på det ene eller andre viset bort i løpet av den forholdsvis kortvarige, men blodige uroperioden, blant dem også Gellért den hellige.

Kong András stabiliserer landet

De hedenske opprørerne forregnet seg imidlertid, da de hadde ventet at den eldste Vazul-sønnen, hertug András, skulle oppheve kristendommen i landet. Han var gift med datteren til storfyrsten Jaroslav av Kijev,³ og begge var svært ivrige i troen. Dessuten var András overbevist om at Ungarn som ordnet stat ikke kunne klare å eksistere uten kristendommen. Han bestemte seg derfor å videreføre Istváns verk, og vendte seg, straks han hadde fått landet i sin besittelse, mot de hedenske opprørerne og feiet dem vekk.

András 1 ble like etter hjemkomsten i 1046 valgt til konge, men kronet først i 1048, etter å ha avklart sitt forhold til Pavestolen. Det var ikke lett, fordi akkurat da fantes det ikke mindre enn tre rivaliserende paver: Benedikt 3, Sylvester 3 og Gregor 6. For å ordne opp i dette, dro keiser Henrik 3 høsten 1046 til Italia og erstattet de tre paver med en fjerde: Clemens 2, som imidlertid døde året etter. Også den påfølgende pave døde innen sitt første år var omme. Først med pave Leo 9 ble forholdene i Roma mer ordnede og stabile.

Tyskland satt ellers som før ved veiene som førte til Roma. Ungarn, for å finne en forbindelseslinje med Pavestolen som falt utenfor den tyske kontroll, begynte nå å vise interesse for Dalmatia. András besatte også de viktigste dalmatinske byene som noen år i forveien var blitt erobret av Venezia. Fra gammelt av gjorde også Bysants krav på disse. András, for å unngå komplikasjoner, overlot byene til keiser Konstantin 9 Monomákos, noe som avstedkom meget vennskapelige forbindelser mellom Ungarn og Bysants i den nærmeste tid.

I sentrum for kong András' utenrikspolitikk sto ellers forsøket på å pasifisere tyskerne, uten å måtte underkaste seg og sitt land som vasall. Henrik 3 stilte seg avvisende. Han kunne imidlertid ikke dra mot Ungarn med det samme på grunn av indre stridigheter og opprør innen det tyske rike. Først fire år senere ble

³ Gjennom dette ekteskap ble András bl.a. besvogret med norskekongen Harald 3 Hardråde (1015-66) som etter slaget ved Stiklestad hadde flyktet til Gardarike, hvor han så giftet seg med Jaroslavs datter Ellisiv.

situasjonen til en vis grad avklart i Tyskland. Tyskerne satte da i gang etter velkjente gamle oppskrifter grenseprovokasjoner, og da Ungarn svarte med motangrep, begynte Henrik 3 å samle en veldig tysk hær som besto av bayere, burgundere, saksere, frankere, tsjekkere m.m.. Den forserte Ungarns grenser på tre ulike steder samtidig. Hovedstyrkene kom fra Pannonias sydvestlige hjørne og passerte Balatonsjøen på vei mot Székesfehérvár; en annen hær brukte elvebåter på Donau og skulle bl.a. sørge for hovedstyrkenes matforsyning; den tredje armégren besto av tsjekkere, ledet av hertug Brestislav, og kom til å herje områdene nord for Donau.

Ungarernes strategi gikk ut på å unngå åpen massekonfrontasjon. De fulgte istedet inntrengerne på avstand, og passet især på flankene. De aktuelle strekninger ble etter hvert evakuert for alt som skulle kunne spises. De brukte imens "geriljatakikk" mot fieden med stadige bakholdsangrep, ikke minst om natten. Ved en tilfeldighet fakket ungarene et brev fra Donauflåten fører til keiseren, hvor han hadde bedt om instruksjoner om hvor flåten skulle dra hen. I et forfalsket svarbrev ble så flåten beordret av ungarene til å trekke seg tilbake – hovedstyrken mistet dermed sin matforsyning. Demoralisert av sult og geriljaangrepene ble de deretter underlegne, da de endelig fikk møte ungarene på slagmarken ved Vértesfjellene. Etter slaget rømte de Ungarn med store tap.

Neste sommer (1052) gjorde keiseren et nytt forsøk, men etter to måneders resultatløs beleiring av Ungarns vestligste borg Pozsony (Pressburg, i dag: Bratislava), dro han hjem igjen. I 1055 reiste hele Bayern seg mot keiseren. Året etter døde keiseren selv, bare førti år gammel. Derved opphørte også det tyske presset mot Ungarn for en stund. De forverrede tysk-ungarske forbindelser førte blant annet til at kong András lot franske og vallonske prester overta plassen etter de tyske og italienske geistlige som hadde mistet livet under Vatas hedenske opprør. Den ungarske kirke fikk da en fransk koloritt som preget den lenge og varig.

Det var i kong András' tid at *Stiftelsesbrevet* til det akkurat da ferdigstilte abbediet i Tihany ved Balatonsjøen er blitt uestedt (1055). Dette er viktig også fordi det regnes for å være det eldste ungarske språkminne. Selve brevet er forfattet på latin, men spredt rundt i den ellers latinske teksten forekommer det en rekke ungarske ord og uttrykk, ja hele setninger på ungarsk, som gir en verdifull innsikt i tilstanden til det ungarske språk akkurat da.

Kong András var også heldig med forsøket på å parere et nomadisk angrep fra *petsjenegerne* og *uzene*, som, presset fra andre nomadiske folk, i første rekke *kumanene*, var ute etter et mulig nytt hjemland. De ble nå av Andras dirigert mot Balkan og de slo seg deretter ned syd for Donaumunningen.

Striden mellom kronen og sverdet

Vazul hadde som tidligere nevnt tre sønner: András (Endre), Levente og Béla. I 1046 var det bare András og Levente som er blitt kalt hjem av opprørerne. Levente døde imidlertid alt året etter. András hadde etter å ha etablert seg som ungarsk konge, sendt bud også etter den tredje hertugen, Béla som til da hadde oppholdt seg i Polen, hos sin svoger, fyrst Kasimir. Béla vendte nå med glede hjem og fikk like etter overta det såkalte Dukatet som utgjorde vel tredjeparten av det ungarske rike og ble som regel styrt av kronprinsen. Béla ble dermed av alle oppfattet som tronarvingen, dette stemte jo godt overens også med det urgamle senioratprinsippet.

I 1053 fikk imidlertid kong András selv en sønn, Salamon. Han ønsket nå av lett forklarlige grunner å følge primogeniturprinsippet som også var det alminnelige i de ulike vesterlandske dynastier. For å sikre seg utenlandsk støtte, trolovet han sin da kun fem år gamle sønn Salamon i 1058 med prinsesse Judit, datteren til den da avdøde Henrik 3. Like etter ble Salamon sogar kronet til Ungarns konge. Dette førte til en forverring i forholdet mellom kong András og hertug Béla. Kongen var bestemt på å ta en avgjørelse straks og stilte derfor Béla foran en prøve: han ble tilbudt å velge mellom kronen og sverdet; skulle imidlertid hans valg falle på kronen, skulle han straks drepes. Béla som av en kongelig *comes* fikk et vink om dette, valgte sverdet, men flyktet straks deretter sammen med sin familie tilbake til Polen. Han fikk der hjelp fra Boleslav 2 den dristige, og vendte høsten 1060 tilbake til Ungarn sammen med en del polske stryker. Her fikk han massiv tilslutning også blant de ungarske lensherrene. András lot sin familie reise til Melk og møtte selv med sin hær Béla ved Tisza. Han tapte slaget og flyktet vestover, men ble innhentet av sine forfølgere ved Moson; i slagets virvar stupte han av sin hest og fikk dødelige kvestelser. Han ble gravlagt i abbediet av Tihany.

I desember ble Béla kronet til ungarsk konge.

Kong Bélas tre år (1060—63)

Bélas tre år på den ungarske trone ble preget av en konstant frykt for en tysk intervensjon til fordel for den landflyktige kong Salamon, dessuten av indre uroligheter. Situasjonen minnet sterkt om Vatas opprør i 1046, med den forskjell at den nåværende bevegelse manglet ledere og var mer folkelig i sin sammensetning enn den gang, basert nå som den var på bondebefolkningen. Det kom dessuten ikke til voldelige opptøyer, fordi opprørerne ønsket å fremme sine krav med legale og fredelige midler.

For å dempe gemyttene, ble de av kongen kalt sammen til et møte i (Székes)Fehérvár 1061. De utgjorde en forsamling på flere tusen. Deres store antall gjorde kongen engstelig. De sendte en delegasjon til kongen med sine krav, fordi de håpet på at «den gode konge» ville forstå dem og hjelpe dem. Som svar fikk de imidlertid kongens soldater sendt mot dem som drepte mange av dem og jaget vekk resten, til stor skuffelse for det brede lag av befolkningen.

Ellers forsøkte han å styre med fredelige midler og syslet med visse sosiale og økonomiske reformer. Han lot bl.a. prege nye mynter av pureste sølv, og regulerte vareprisene.

I september 1063 satte en tysk rikshær seg i bevegelse mot Ungarn for å gjenvinne tronen for Salamon og hans tyske brud. Béla skulle nettopp dra mot dem, da tronen falt over ham. Han ble livsfarlig skadet, men ble likevel etter eget ønske tatt med i toget mot vestgrensen, for der å møte tyskerne. Han døde imidlertid underveis. Hans sønn Géza ga da opp kampen og flyktet med sine to yngre brødre til Polen.

Salamon (1063—74)

Den ti år gamle kong Salamon ble nå ledsaget av den like unge keiseren til (Székes)Fehérvár. Det første han gjorde var å holde bryllup med sin seksten år gamle brud. Deretter bega tyskerne seg hjemover. De hadde knapt rukket å komme over gresen, da Bélas sønner kom til syne nord i landet, sammen med sine polske hjelpetropper. Salamon og hans hoff søkte da tilflykt i borgen Moson i Vest-Ungarn. Det så lenge ut til at borgerkrigen var uunngåelig, men de ledende magnater klarte likevel å få i stand et forlik: Salamon fikk beholde tronen, mens Bélas eldste sønn Géza overtok Dukatet.

Den fredelige periode som nå fulgte, ble av kong Salamon benyttet til å fullføre en del reformer. Enkelte av dem var faktisk alt påbegynt av Béla. Noe av det viktigste var at Salamon innførte, etter tysk mønster, en pengereform som besto av å sende ut nye mynter annethvert år, og inndra samtidig de gamle myntene, som etter denne dato ikke lenger fikk sirkulere som gyldig betalingsmiddel. De nye myntene var som oftest av en ringere kvalitet enn de forrige, men de kostet likevel gjerne en del mer. Fortjenesten ble kongens...

Også Salamon førte kriger, men de var av mindre omfang. I 1064 hjalp han *kroatene* til å fordrive dogen av Venezia, Contareno, fra Dalmatia, som fra nå av tilhørte Kroatia. I 1060-årene kom *kumanene* i bevegelse på de sydrussiske steppene. Også de var et tyrkisk folkeslag. Deres stammer dannet et løst forbund og de hadde et nomadiserende levesett. De førte jevnlig plyndringstokter mot storfyrstedømmet Kijev, Polen og Bysants, især da de ble ledet av fyrst Sakal. I områdene øst for Karpatene (i dag: Moldavia) blandet de seg med petsjenegerne. En blandet kumansk-petsjenegersk hær brøt i 1068 også inn i Ungarn, men ble fullstendig tilintetgjort av ungarske styrker ved Kerlés.

I 1071 inntok ungarerne etter en lengre beleiring Nándorfehérvár (Beograd) som til da var Bysants' nordligste festning, meget viktig for bysantinernes Donauferdsløp og grenseforsvar. Den ungarske beslutning om å erobre (eller rettere sagt: gjenerobre) Nándorfehérvár, var foranlediget av at borgens greske kommandant tillot sine petsjeneger-grensevakter å plyndre deler av Ungarns sydligste provins Szerémség (området rundt Sirmium, dagens Sremska Mitrovica). Dessuten led keiser Romanos 4 Diogenes like i forveien et knusende nederlag i kampen mot seldsjukkerne som fra nå av invaderte stadig større deler av Lilleasia, og begynte å representere en alvorlig trusel også for riket. Bysants var nå tydelig svekket. I 1072 brøt det ut et slavisk opprør på Balkan mot Bysants. Ungarerne benyttet da forvirringen til å lede et plyndringstokt sydover. På grunn av voksende motsetninger mellom kong Salamon og hertug Géza kom de ungarske styrkene bare til byen Niš som den gang var en rik by og som nå ble grundig brannskattet av ungarerne.

For å få bilagt striden mellom Salamon og Géza, tok magnatene i 1073 initiativ til et forliksmøte, men dette endte uten resultat. Salamon fikk igjen hjelp fra Tyskland, dro mot Géza og slo ham grundig. I mellomtiden hentet imidlertid Gézas yngre bror, László, støtte fra Moravia. Hertugene klarte da en avgjørende seier mot Salamon ved Mogyoród. Salamon søkte flukt i borgene til Moson og Pozsony, i Ungarns vestligste hjørne.

Géza 1 på tronen (1074—77)

Etter seieren over Salamon overtok Géza tronen, men foreløpig uten å kunne krones: kongekronen var nemlig i Salamons besittelse, dessuten måtte også pavens samtykke innhentes først. Salamon, for å gjenvinne tronen, tilbød nå Ungarn som len til den tyske keiser Henrik 4. Keiseren dro da straks til Ungarn og nådde frem helt til Vác, før han ble tvunget til retrett av Gézas styrker.

For å styrke sin stilling, allierte nå kong Géza seg med den nye keiseren av Bysants, Mikael 7 Dukas. Géza ble av ham anerkjent som konge av Ungarn, og han fikk dessuten tilsendt en kongekrone. Denne "greske" krone ble senere sveiset sammen med den tidligere såkalte Sylvester-krone og utgjør i dag den nederste delen av Stefanskronen. Til gjengjeld måtte Ungarn gi avkall på Nándorfehérvár.

Géza lyktes også i å vinne paven for sin sak, og ble kronet i 1075. Det var den energiske Gregor 7 (Hildebrand) som da satt i Pavestolen, og han ville gjøre kirken uavhengig av den verdslige statsmakten. Han kjempet iherdig for å få sølibatet innført for prestestanden; mot *simonia* (kjøp og salg av kirkelige embeter eller andre rettigheter for penger); og mot *investitura* (keiserens antatte rett til å utnevne biskopene). Det oppsto snart en intens strid mellom paven og keiseren. Dette endte med at Gregor bannlyste keiseren og løste hans undersåtter fra deres troskapsed. Henrik 4 ble til slutt nødt til å dra til Canossa og gjøre bot (1077).

Til tross for sin korte regjeringstid klarte Géza å gjennomføre en del viktige reformer: han sendte ut nye "gode" mynter (med innskriftene MAGNUS DUX og GEVCA REX), regulerte prisene og bestemte at markedsdagen skulle flyttes fra søndag (ungarsk *vasárnap* som egentlig betydde *vásárnap* 'markedsdag') til lørdag, ungarsk *szombat*. De fleste ungarske stedsnavn med *szombat* som ledd i sammensetninger, kan føres tilbake til nettopp Gézas lovbestemmelse (Szombathely, Nagyszombat, Muraszombat, Szombati etc.). Men innføringen av lørdag som markedsdag hadde også sin brodd mot jødene som p.g.a. sine religiøse lovbestemmelser om *sabbat* ble fra nå av i praksis utelukket fra lørdagsmarkedene.

Før sin død rakk han dessuten å fullføre byggingen av katedralen i Vác.

OPPBLOMSTRING UNDER LÁSZLÓ 1 DEN HELLIGE (1077—95)

Stabiliseringprosessen

Etter Gézas død ble hans yngre bror László valgt til konge. Han var født i 1040-årene i Polen, mens hans far Béla, den senere ungarske konge, hadde oppholdt seg der i landflyktighet. Til tross for at velgerne hans hadde et alternativ i kong Salamon som fortsatt oppholdt seg i borgen til Pozsony, ble László valgt enstemmig. Dette valget oppfattes som en overbevisende seier for *idoneitetsprinsipet* kontra "*primogenitura*" og "*legitimitet*". At det nettopp var han som var den mest egnede, hadde ikke samtiden noen tvil om, og for den saks skyld ikke ettertiden heller. Han var høyvokst, et hode høyere enn de fleste av sine menn slik at allerede hans ytre fremkalte respekt. (Han ble av en fransk munk kalt "*elegantissimus rex*".) Han var dyktig i våpenbruk, modig i krigssituasjoner, flink som hærfører, diplomatisk, men bestemt, gudfryktig og rettferdig. Han lot seg ikke krone rett etter valget, fordi han ville først avklare visse ting. For det første hadde han ikke den nødvendige respekt for den bysantinske krone som Géza hadde fått tilsendt noen år tidligere og som for øyeblikket var den eneste tilgjengelige krone, idet den gamle ungarske kongekrone (Sylvester-kronen) fortsatt befant seg i Salamons besittelse. Bysants var akkurat da svært svekket av tronpretenderters stridigheter, borgerkriger og som følge av det alvorlige nederlaget ved Manzikert i Armenia 1071 i kampen mot seldsjuker-sultanen Alp Arslan. En orientering nå i retning av Bysants ville vært meningsløst.

Men László var heller ikke innstilt på å bli Pavestolens vasall.

Når det gjaldt den tyske keiser Henrik 4, hadde László "arvet" et fiendtlig forhold til ham, og dette ble ytterligere skjerpet ved at László giftet seg med Adelhaid, datteren til hertug Rudolf av Schwaben, som av de tyske fyrster er blitt valgt til tysk motkonge. Selv når Rudolf døde i 1080, var Henrik fortsatt ute av stand til å hjelpe Salamon ved å rette et nytt angrep mot Ungarn. Da også markgreve Luitpold av Østerrike brøt med Henrik i 1078, gjenerobret kong László Moson og traktene deromkring, og innledet forhandlinger med Salamon, hvis stilling syntes da å være ganske håpløs.

Salamon gikk derfor med på et forlik som innebar at han fikk vende tilbake til Ungarn og ble der sikret kongelige inntekter, men ingen reell makt eller innflytelse. I 1081 ble han imidlertid med i en

sammensvergelse mot László og havnet derfor i fengsel, men ble løslatt i 1083. Han dro da til sin kone Judit i Regensburg, men fordi hun ikke ville vite av ham, oppsøkte Salamon petsjenegerne og kumanerne i området øst for Karpatene (dagens Moldova) for å overtale dem til å angripe Ungarn. Da de ble slått av László i 1085, dro angripernes store hær mot Bysants, men led nederlag også der. Salamon som var med dem hele tiden, søkte sin flukt i en forlatt borg, hvor han skal ha falt i kampen. (Det verserte senere rykter om at han, kledd som munk, unnslopp beleiringen og levde til sin død som eremitt i Istria, hvor hans antatte grav ble et populært valfartsted gjennom hele middelalderen.)

De vel førte årene etter István den helliges død var sterkt preget av at tronfølgerproblemet ikke var blitt rettslig avklart og regulert. Rivaliseringene og stridighetene dette hadde foranlediget, førte ikke bare til usikre og urolige tider, men truet faktisk hele statsordningen som István hadde opprettet. Samtidig følte også visse utlendinger, i første rekke de tyske keisere, seg lokket til å blande seg inn i stridighetene, utnytte den unge statens svakheter og tvinge Ungarn inn i et vasallforhold.

László, som var en av de sterkeste personligheter fra Árpádenes dynasti og følte liksom en karismatisk kallelse, brukte sine første fredelige år på tronen til å stabilisere og styrke staten, kirken, sentralmakten og det spirende føydale systemet ved å lage meget strenge nye lover. Disse lovene, utgitt i tre ulike lov bøker, tok i hovedsak sikte på å beskytte den private eiendomsrett. Det fremgår f.eks. med all tydelighet at stjeling ble oppfattet som den verst tenkelige forbrytelse; tyvene fikk da også straffer så harde at de etter vår rettsoppfatning grenser opp til det brutale og umenneskelige: straffen for stjeling av verdier mindre enn verdien av en høne, var at hånden, nesen eller øret ble skåret av; for verdier tilsvarende en hønes ble tyven blindet; for større verdier: hengt.

Lovene regulerte dessuten handelen (forbeholdt bl.a. retten til å føre ut hest og ku av landet for kongen) og markedene, som gjennom avgiftssystemet er blitt en viktig inntektskilde for kongen. Fra de kongelige godsene og komitatenes borg-godser fikk kongen sin del (skatt) i form av naturalier; disse ble så brukt opp av kongen i årets løp ved at han og hans følge reiste omkring i landet og bodde en stund på de ulike godsene og borgene etter tur, til de fortærte det innsamlede korn, kjøtt og vin. En tredjedel av borgenes inntekster tilfalt *ispanene* (*comes*).

Kanonisering av ungarske helgener

Som et tydelig tegn på landets befestede stilling innad som utad, bestemte kong László seg i 1083 til å kanonisere flere ungarske helgener. Han gjorde dette ikke så meget av religiøse som av politiske overveielser, men det hele kunne bare realiseres gjennom et nært samarbeid med Pavestolen. De første som er blitt kanonisert, var misjonærene og eremittene Zoerard-András og Benedek, men dyrkelsen av dem begrenset seg til Ungarn. Den neste ble martyrbiskopen Gellért (Gerhard) fra Csanád, hvis liv er skildret i to legender: *Legenda minor* og *Legenda maior*, begge forfattet av benediktinermunker fra Pannonhalma. Kanoniseringen av Ungarns første konge, István, skjedde under utfoldelse av stor pomp og prakt i Székesfehérvár 20. august 1083, og dagen er blitt en av landets viktigste nasjonale helligdager. Ungarn som land fikk dermed sin egen skytshelgen. I november samme år kom så turen til hertug Imres kanonisering. Han kan ha vært særlig velkommen for pave Gregor 7, idet hans livs eksempel med letthet kunne brukes i kampen for sølibatet, en av pavens viktigste kjepphester. László videreførte Istváns kirkeorganisatoriske virksomhet. Han flyttet bl.a. setet til Bihar-bispedømmet til (Nagy)Várad som etter hvert er blitt "hans" by: han ble gravlagt der og byen ble utgangspunktet for utbredelsen av hans kult, især etter hans kanonisering i 1192. – Han flyttet også setet til landets gresk-ortodokse bispedømme fra Sirmium til Bács, og lagt det under erkebispedømmet i Kalocsa, som imidlertid hørte til Romerkirken. I praksis betydde det en gjenforening av de to kirkene, innenfor Ungarns grenser. Kongen stiftet også et nytt bispedømme, nemlig i Zagreb som den gang het Gréc og hørte med hele området ned til elven Sava til Ungarn; storparten av regionens befolkning besto imidlertid av slovenere. I Lászlós regjeringstid ble det dessuten reist en rekke nye kirker i Ungarn, og han stiftet også et nytt abbedi i Somogyvár med munk fra Frankrike, fra abbediet Saint Gilles i Rhône-munningen.

Ved domkapitlene skjøt utviklingen fart i retning mot å bli territoriale kulturelle institusjoner. Med sitt undervisningstibud innen de *septem artes liberales*, de syv frie kunstarter (trivium: grammatikk, retorikk, dialektikk; quadrivium: aritmetikk, musikk, astronomi og geometri), holdt de godt trinn med vesterlandsk skoleundervisning, og er blitt sterke rivaler til benediktinernes klosterscholer.

Domkapitlene virket også som "troverdige steder" (ung. *hiteles helyek*) med tilnærmet samme funksjon som *notarius publicus* (byfogden og sorenskriveren) utfører i våre dager: nemlig å utstede dokumenter og ved sin underskrift og stempel å gi dem offentlig troverdighet eller stadfesting.

Til en av domkapitlenes viktigste funksjoner hørte gjennomføringen av de beryktede gudsdømmene (*ordalium*). Det var en særegen form for rettergang, med appell til Gud som bevis, fra en person som var anklaget for noe, hvor alminnelig bevisførsel var vanskelig eller umulig. Den anklagede (mistenkte) måtte da undergå en fysisk prøve, hvis resultat ble betraktet som Guds egen avgjørelse. De mest kjente former for prøve var jernbyrd (vedkommende måtte gå på glødende jern eller bære det) og vannprøve (vedkommende ble kastet i vannet og regnet som skyldig, hvis han/hun fløt!), ildprøve, kjeleprøve etc.. Gudsdømmene var frem til midten av 1200-tallet alment akseptert også av kirken over hele Europa. I Ungarn ble dette i første rekke brukt i forbindelse med tyverisaker.

Kriger og erobringer

Lászlós første år på tronen var utad preget av forsiktighet og ikke-innblanding i nabolandenes forhold. Hovedgrunnen til dette var ekskongen Salamons nærvær i borgen til Pozsony, noe som, i hvert fall teoretisk, kunne føre til ny borgerkrig. I 1080 ble imidlertid denne saken bragt til en løsning, og i mellomtiden hadde dessuten László klart å stabilisere landets indre anliggender i betraktelig grad. På den annen side hersket det på samme tid temmelig urolige og uklare tilstander i de fleste av nabolandene. Dette, i takt med at Ungarns indre politiske styrke økte, representerte en stor fristelse som da etter hvert også førte til en voksende ungarsk militærpolitisk engasjement og ekspansjon i retning syd.

Den ungarske stat og kirke hadde fra István den helliges dager hatt en tradisjonelt godt og nært forhold til Pavestolen. Også kong László fulgte trofast i dette sporet ved konsekvent å ta parti for de legale pavene i Pavestolens kamp mot keiser Henrik 4 (investiturstriden). Han støttet således ikke bare Gregor 7, men også Viktor 3 og Urban 2 – kontra Henrik og hans motpave Clemens 3. Men fra begynnelsen av 1090-årene kjølnet forholdet mellom Pavestolen og Ungarn noe, på grunn av hendelsene i Kroatia.

Kroatene (kroatisk *hrvat*, ungarsk *horvát*) var et slavisk folkeslag, bosatt frem til ca 500 e.Kr. nordøst for Karpatene (Galicia). På 300-tallet ble deres bosetningsområder invadert av en iransk-sarmatisk folkestamme som het *horvat*; de gikk snart opp i den slaviske urbefolkningen som imidlertid overtok deres folkenavn. I forbindelse med dannelsen av Det avariske rike i Karpatbekkenet ble kroatene splittet: en del av dem fortsatte å bo utenfor Karpatene i dagens Syd-Polen, resten av dem dro sydover langs Karpatenes østside og ble hjulpet av *gepidene* og *avarene* over Donau; de erobret der Dalmatia, bortsett fra noen kystbyer, og øyene i Adriaterhavet rett utenfor kysten. Kroatene sto i et avhengighetsforhold til avarene og deretter til områdets vekslende herrer, så som frankerne, bysantinerne, bulgarerne og venetianerne, periodevis også til Pavestolen, selvom dette siste stort sett bare var av åndelig karakter.

Ungarn, arvtageren etter avarene i Karpatbekkenet, hadde ikke før vært tiltrukket av dette ugjestmilde og fattige fjellområde. Men fra 1040-årene, da motsetningene mellom Pavestolen og Det tyske keiserriket begynte å bygge seg opp, kom også ungarnenes gamle faste forbindelseslinje til Roma, den såkalte *Strata Ungarorum*, under tysk kontroll, mens sjøveien forutsatte kryssing av Kroatia. Kroaterne betraktet ungarnene som allierte, ikke minst i årene 1074-87 da Zvoimir, som var gift med den ungarske kongen Gézas datter, Ilona, hadde sittet på Kroatias trone. Zvoimir døde imidlertid uten etterkommere, og det oppsto dermed straks kaotiske indre tilstander i Kroatia, med overhengende fare for invasjon fra Venezias side. Dette truet også Ungarns utenrikspolitiske handlefrihet. Ilona og hennes tilhengere anmodet derfor i den oppståtte situasjon kong László av Ungarn flere ganger om å sende dem hjelp. I 1091 bestemte han seg endelig til å etterkomme dette ønske, og lot ungarske styrker besette landet. Kroatia som stat ble imidlertid ikke direkte innlemmet i Det ungarske rike, László nøyde seg med å få kronet sin nevø, hertug Álmos, til kroatisk konge. Året 1091 regnes likevel av de fleste som opptakten til den kroatisk-ungarske symbiose som kom til å vare mer enn 800 år.

I den forbindelse må det med det samme presiseres at Kroatia forble i alle disse århundrene en selvstendig organisert nasjonal provins (*bánság*), som ble styrt av en særskilt kroatisk *bán*.

Den kroatisk aksjon var ennå ikke avsluttet, da Øst-Ungarn er blitt utsatt for et angrep fra *kumanernes* side. (Mange formoder at dette angrep egentlig hadde vært arrangert av Bysants som et mottrekk mot Ungarns kroatisk innblanding.) Kong László klarte imidlertid å avskjære kumanerne på deres vei hjemover og tilintetgjøre dem ved Temesvár, hvor også deres fører falt.

Ved siden av Bysants følte også Pavestolen, som betraktet Kroatia nærmest som sin egen vasallstat, seg krenket gjennom Lászlós militære engasjement i syd, især etter at den nye kroatisk konge, Álmos, vegret seg å avlegge troskapsed til paven. Men kong László var av prinsipielle grunner imot å innrømme Pavestolen rett til verdslig makt. Dette førte snart til konfrontasjon mellom pave Urban 2 og ham. I slutten av 1091 mottok kong László keiser Henrik 4s utsendinger. Kontakten førte til slutt til et forbund med keiseren, brudd med pave Urban 2 og støtte til motpave Clemens 3 som hadde sitt sete i Ravenna. Et kirkemøte som i

mai 1092 ble holdt i Szabolcs og som var av stor betydning for den ungarske kirke, bar ingen preg av dette bruddet; det støttet tvert om den reformbevegelse som opprinnelig var utgått fra Cluny, men som ble fullt ut anerkjent også av Roma-pavene. Reformistenes viktigste krav gjaldt sølibatet.

I løpet av 1092 ledet kumanernes fyrste, Akos, en ny plyndringstokt mot Ungarn, denne gang i nordøst; han ble imidlertid grundig slått av Lászlós hær som deretter dro over Karpatene for å straffe den russiske fyrste, Vasilko, som skal ha oppmuntret kumanene til angrepet.

Også i 1093 ble László innblandet i krigshandlinger: hertug Wladyslaw Herman av Polen (1079-1102) ble da truet av et opprør. Lászlós beleiring av Kraków førte imidlertid til et forlik mellom hertugen (som var gift med Judit, den tidligere hustru til den forhenværende ungarske konge Salamon) og opprørerne.

I sine siste år var kong László opptatt av tanken på å delta i det første korstoget 1096-99 som var planlagt av pave Urban 2 og som skulle ledes av Gottfred av Bouillon. Lászlós overveielser tyder på et forbedret forhold til Pavestolen. Han døde imidlertid uventet sommeren 1095, fire måneder før paven offisielt kunne kunngjøre korstoget.

Like før sin død lot kong László hente sin nevø, Kálmán, hjem fra Polen for å overlate ham den ungarske trone. Kálmán som fra 1080-årene hadde virket som biskopen av Várad, hadde en tid tidligere rømt til Polen som en direkte følge av Lászlós brudd med pave Urban 2. Ved hans hjemkallelse innrømmet nå László åpent sin feiltagelse – et ytterligere og klart tegn på hans reviderte holdning til Roma.

László den hellige var en av Ungarns betydeligste herskere. Etter urolige årtiers virvar ble István den helliges ungarske stat i Lászlós regjeringstid igjen stabilisert innad som utad. Han regnes som grunnleggeren av Det ungarske middelalderrike. Hans liv er skildret av en geistlig fra Várad, der kongen ligger begravet, i verket *Vita S. Ladislai regis*; det ble skrevet i forbindelse med Lászlós kanonisering i 1192. Det foreligger i en kort (*Legenda minor*) og en lang versjon (*Legenda maior*). Den forestiller László som den idéelle konge, rettferdig, from, men også modig og bestemt, hvis skikkelse er omgitt av sagn og legender, elementer av folkeeventyr og heltediktning. Det var i hans tid at Ungarn ble forvandlet til den kristne kulturens østligste bolverk, en karakteristikk som ble holdt levende av tyrkerkrigene frem til 1700-tallet. Den ungarske litteratur og kunst var gjennom tidene alltid svært opptatt av ham, og skildret ham i romaner og dikt, på et utall av fresker og malerier, på mynter og som statue. Til de vakreste hører hans *herme* som oppbevares i katedralen i Győr; den ble laget av brødrene György og Márton Kolozsvári i slutten av 1300-tallet. Det er ingen tilfeldighet at hans kult nådde sitt høydepunkt nettopp i Anjoukongenes Ungarn som jo var svært opptatt av misjons- og eroblingsplaner rettet mot det nordlige Balkan og Kumania.

KÁLMÁN DEN BOKLÆRDE (1095—1116)

Det første korstog og Ungarn

Den unge konge har ennå ikke rukket å bli varm i makten før problemer begynte å melde seg fra alle kanter. Ikke minst utenfra. Han arvet et blomstrende og sterkt land, – noe som virkelig trengtes da herskarer av korstogsfolk nå begynte å strømme mot Ungarn på sin vei mot Det hellige land. De fleste av dem fulgte nemlig den gamle pilgrimsvei som er blitt etablert av kong István den hellige og som førte gjennom Pannonia (Wien, Moson, Győr, Székesfehérvár, Pécs, Nándorfehérvár/Beograd).

Korstogene kom igang på grunn av seldsjukkenes invasjon i Lilleasia som representerte en dødelig fare for den østlige kristendom. Det var pave Urban 2 som ved kirkemøtet i Clermont november 1095 kunngjorde det første korstog og anmodet om at flest mulig skulle være med på det. Det ble da også en virkelig massebevegelse, selvom svært mange av deltakerne hadde alt annet enn fromhet og kristen overbevisning som beveggrunn: eventyrslyst, kjedsomhet, begjær etter rikdom og skatter, flukt fra føydale forpliktelser, fra familie, fra sult; en del kriminelle sluttet seg også til det.

Det var altså en temmelig broket skare som i mai 1096 krysset Ungarns vestgrense og begynte å toge igjennom landet, men det kom bare til få og mindre episoder. Det gikk mye verre med den neste skare som til slutt okkuperte Ungarns sydligste grensefestning Zimony og herjet stygt i omegnen. Kongen satte derfor en del av sine tropper i beredskap, da den tredje bølge nærmet seg Ungarn i retning fra Sachsen og Bøhmen. Den ble ledet av franskmannen Folkmar (Fulcer), og ryktene som var kommet i forveien, fortalte om blodige jødepogrommer i dens spor. Da de fortsatte med voldshandlingene sine også innenfor Ungarns grenser, ble de slått av Kálmáns menn ved Nyitra. – En annen korshær på vel femten tusen mann, ledet og vervet av presten Gottschalk følte seg ikke minst kallet til å omvende jødene i Sydvest-Tysklands store byer

til kristendommen, men da de på de fleste steder møtte uvilje, sogar motstand fra jødernes side, gikk de over til å drepe og plyndre dem. De fleste av jødene som var bosatt i Metz, Trier, Köln og Mainz ble nærmest utryddet eller tvunget til å flykte – mange av dem fant seg et nytt hjemland i Ungarn. Gottschalks folk fortsatte med sine herjinger også på ungarsk jord, til de fullstendig ble slått av ungarene ved Székesfehérvár. – Den neste tysk-franske skare ble avvist allerede ved grensen. De beleiret da den ungarske festningen Moson, men innen kort ble de jaget ut av landet og langt inn i Østerrike. Seieren ble hilst velkommen og prist i et gledestrålende brev av keiser Henrik 4 som fra første stund var imot hele korstogsiden, noe som imidlertid egentlig ikke var tilfellet med kong Kálmán.

Korsfarernes hovedstyrke på vel førti tusen mann ble ledet av Gottfred av Bouillon og ankom til Ungarns vestgrense 20. september 1096. Kong Kálmán sto alt der med en betydelig ungarsk hær. Det ble arrangert et personlig møte mellom Gottfred og Kálmán, hvor de drøftet betingelsene for en fredelig gjennommarsj i landet.

Dette ble da også gjennomført uten episoder, men den forsiktige Kálmán fulgte med sin hær korsfarerne helt til de forlot landet i syd. Vel tre år senere klarte Gottfred å erobre selve Jerusalem som da ble omgjort til et kristent fyrstedømme. Disse hendingene viser klart at Ungarns konge var mektig nok til å sette seg imot en tallrik europeisk hær og folkebevegelse. Men han leverte et klart bevis også på sin rettskaffenhet, verdighet og styrke.

Den opprørske hertug Álmos

Kong Kálmán, allerede av sin samtid kalt *Könyves*, det vil si *den boklaerde, bokkjære* (ungarsk *könyv* 'bok'), var uten tvil datidens mest dannede hersker. Hans ytre sto imidlertid ikke i noe som helst rimelig forhold til hans sjelelige storhet: etter sigende skal han ha vært pukkelrygget. Altså det stikk motsatte av det László, rytterkongen, hadde vært; eller også hans egen bror, Álmos, kongen av Kroatia fra 1091. Álmos var ergjærrig og tålte derfor dårlig at det ble Kálmán som fikk overta den ungarske trone. Álmos manglet imidlertid de dyder som er krevet av en statsmann; han var ustadig, eventyrlysten og lett påvirkelig. Som kroatisk konge forberedte han f.eks. krig mot Venezia og Bysants – uten å rådføre seg på forhånd med den ungarske konge.

Kálmán fant det derfor best å avsette ham og som erstatning overlate ham Dukatet i Ungarn som vanligvis ble styrt av tronarvingen. Allerede i 1098 reiste imidlertid Álmos seg mot Kálmán. De to hærer møttes ved Várkony, men konfrontasjonen endte med forlik. Álmos giftet i 1104 seg med datteren til storfyrsten av Kijev og forsøkte nå først med tysk, senere med polsk militærhjelp å tilrive seg den ungarske trone, men også dette opprørsforsøket endte med et forlik.

Som straff mistet han nå Dukatet, økonomisk ble han imidlertid holdt skadesløs ved tildelingen av flere større gods. For å vise sin oppriktige anger, valfartet Álmos nå til Jerusalem. Etter hjemkomsten fant han imidlertid situasjonen gunstig for et nytt forsøk. Den nye tyske keiser, Henrik 5, hadde nettopp bestemt seg til å kalle til live den gamle *“Drang nach Osten”*-politikk. Han strammet derfor grepet om Bøhmen, skulle gjenopprette sitt lensherredømme over Polen og eventuelt påtvinge også Ungarn et vasallforhold. Polens Boleslav og Ungarns Kálmán fant imidlertid hverandre i felles faren og gjorde avtale om gjensidig bistand.

(Boleslavs situasjon var ikke ulik Kálmáns, idet også han hadde med en rivaliserende halvbror å stride med, Zbigniew.)

I 1108 samlet keiser Henrik 5 en stor rikshær med deltagelse av erkebiskopen av Köln, ni biskoper, fire hertuger og en rekke grever og markgrever, blant dem Otto av Habsburg. I midten av september beleiret de Pozsony, mens bøhmiske tropper anført av hertug Svatopluk begynte å herje Nordvest-Ungarn. Men Boleslav av Polen dro straks, i henhold til avtalen med Kálmán, inn i Moravia, og da ble Svatopluk nødt å trekke sine styrker hjem. Etter en måned brøt også keiserhæren beleiringen av Pozsony og vendte hjem uten noen som helst resultat. Straks etterpå førte ungarske styrker en straffeekspedisjon mot Moravia. (Noen år senere tok Svatopluk med sine tsjekkere del i et keiserlig hærtog også mot Polen, der ble imidlertid Svatopluk myrdet av en av sine soldater.)

I 1113 anstiftet Álmos på ny en sammensvergelse, men nå mistet kong Kálmán tålmodigheten for godt og lot hertug Álmos og hans sønn Béla blindes. (Det samme hadde Boleslav gjort i Polen like i forveien med sin vanskelige halvbror Zbigniew!) Samtidig opphørte ordningen med at kronprinsen skulle få styre Dukatet, mens han ventet på tronen.

Fullføringen av Kroatias erobring og andre kriger

Motsetningsforholdet mellom Pavestolen og den tyske keiseren fortsatte også etter at Kálmán overtok tronen. I prinsippet støttet Kálmán pavens linje, men Urban 2 ville gjerne binde ham sterkere til seg; han utvirket derfor at Kálmán fikk gifte seg med den ene av døtrene til Sør-Italias normanniske hersker Roger 1 (1097). I 1104 ble datteren til László den hellige, Piroška, gift med den senere keiser Johannes Komnenos, sønnen til keiser Alexios 1 Komnenos av Bysants. Den usedvanlig vakre Piroška ble under navnet Irene en meget populær keiserinne og æret som en helgen. Hennes mosaikkportrett kan den dag i dag sees i Hagia Sofia-kirken i Istanbul (Konstantinopel). Kálmán hadde dermed ryggen fri til Roma så vel som til Bysants til å kunne fullføre kong Lászlós utvidelsespolitikk sydover ved også å erobre den dalmatiske kysten. I 1105 kom han med en stor ungarsk hær til syne under Zaras mur (Zadar). Da han tilbød byen store privilegier, ble dens porter åpnet for ham. Dette gjentok seg også ved Sebenico (Sibenik), Trau (Trogir) og Spalato (Split), men nå hyldet også øya Ossero (Osor), Veglia (Krk) og Arbe (Rab) Kálmán som sin konge.

Da erobringen var vel avsluttet og Bysants ikke hadde reist innvendinger mot det, fant også pave Paschalis 2 det opportunt å akseptere situasjonen. Kálmán på sin side måtte gi avkall på sin apostoliske rett til å utnevne biskopene i Ungarn, en rett de ungarske kongene hadde fått utøve fra István den helliges dager. Som øverste administrative leder fikk Kroatia-Dalmatia utnevnt en *bán* (banus) med sete i Tengerfehértár (Biograd na Moru); opprinnelig var dette en avarisk dignitet fra den tid kroatene hadde stått under avarisk overherredømme; *bán* er etter manges oppfatning avledet av den avariske kagan *Bajans* navn som igjen går tilbake til det mongolsk-tyrkiske ordet *bajan* 'rik'; også i Ungarn er det et ofte brukt navn fra gammelt av, især i formene Bahaan, Ban og Banus.

I 1108 var Kálmáns hær med i kampen mot den normanniske hertug Boemund i Apulia.

For å styrke landets stilling østover, giftet Kálmán seg i 1112 (etter sin første kones død) med Euphemia, datteren til fyrsten av Susdal, men det endte tragisk, idet hun ble tatt på fersk gjerning, mens hun bedro ham.

Kálmáns lovgivning

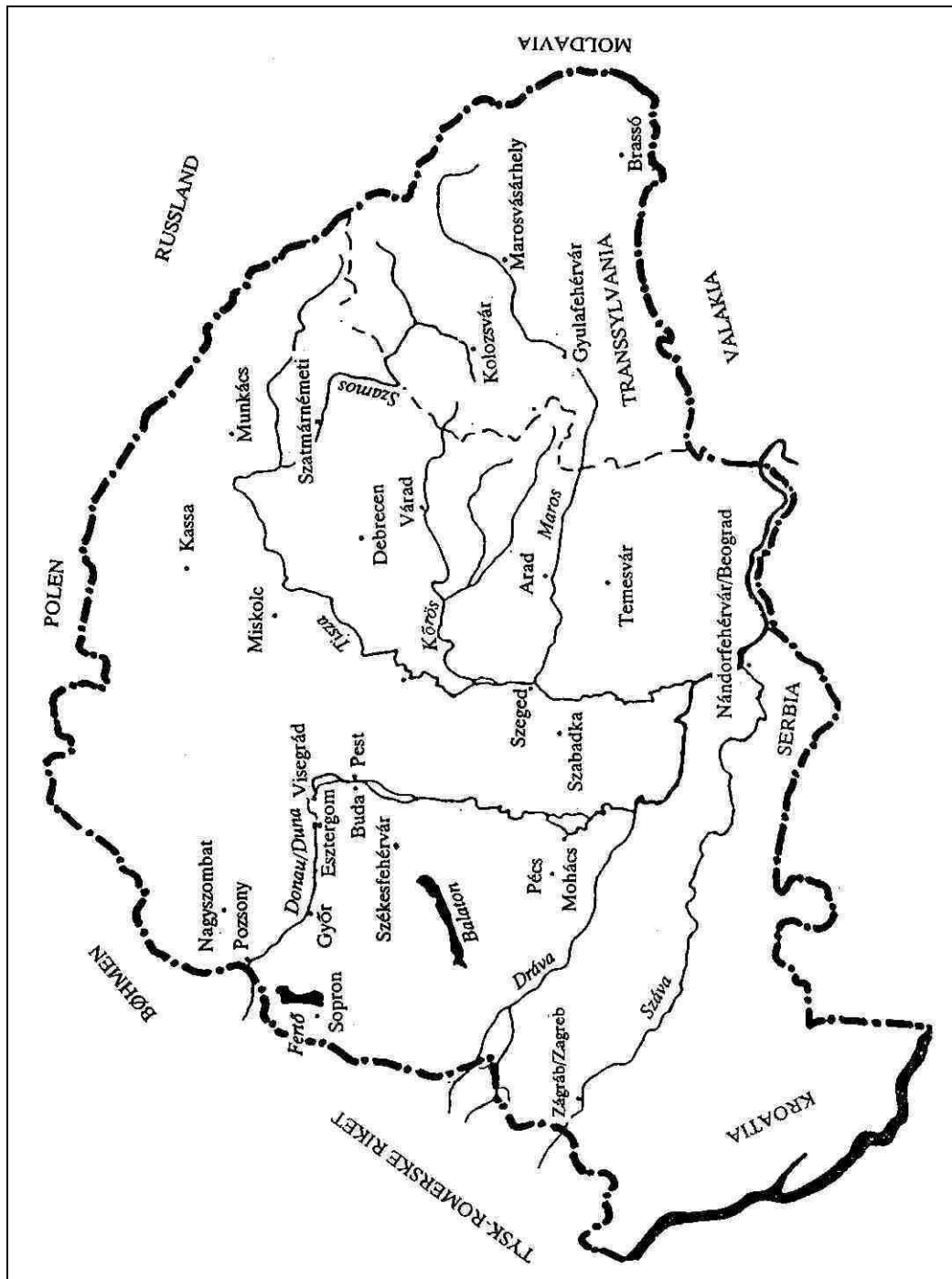
En av kong Kálmáns viktigste gjerninger var den nye lovboten som ble vedtatt ved konsilet av Tarcál omkring år 1100. Utgangspunktet var Istváns og Lászlós lover som nå ble av Kálmán kraftig revidert, idet han var klar over at tiden hadde løpt fra mange av de gamle lovbestemmelser. Han byttet ut alt som var blitt foreldet med mer tidsmessige bestemmelser. I særlig grad gjaldt det straffeutmålingen som nå ble betydelig og generelt mildnet.

Et slående bevis på hvor opplyst og klartenkt han midt i den tykkeste middelalderen var, er hans dekret som fastslår at *det ikke finnes hekser* og følgelig kan ingen mistenkes for å være en heks. Hekseprosessene var meget vanlige foreteelser i hele Europa gjennom hele middelalderen og helt frem til 1700-, ja 1800-tallet, og ti-tusener av kvinner er blitt ofre for disse heksejaktene. Det mest kjente tilfelle i Norge var prosessen mot Anne Pedersdotter som ble brent i Bergen 1590. Kong Kálmán av Ungarn gikk århundreder foran den europeiske lovgivning på dette felt og sparte dermed tusener av ungarske kvinner for enorme lidelser.

De 84 lovartiklene i hans lovbok regulerte ellers handelen, eiendomsforholdene og rettergangsordningen, dessuten det rettslige forhold mellom ungarere på den ene side og ismaelitter og jøder på den annen.

Ved salg og kjøp over en viss verdi ble det fra nå av krevd en skriftlig kontrakt, *cartula sigillata*. En rekke av artiklene gjaldt kirkelige forhold.

Kálmán ryddet dessuten kraftig opp i rikets finanser, især når det gjaldt toll- og avgiftssystemet. Han inn dro en del inntekstkilder som tidligere konger hadde donert eller overlatt kirken, og viste i det hele tatt en meget restriktiv holdning angående donasjoner og gaver. Han stiftet bispedømmet Nyitra i 1112, og lot dessuten innføre en del reformer i administrasjon og forvaltning. Som den lærde og bokelskende konge han var, gjorde han mye for å fremme den latinspråklige litteratur, skolevesen og kunst i landet. Da han døde i februar 1116, var Ungarn minst like blomstrende og sterkt som det hadde vært i László den helliges tid. Ingen av 1100-tallets tyske keisere, ikke engang Fredrik av Barbarossa kunne lenger true dets selvstendighet.

Kart 2 : Ungarn ved utgangen av middelalderen

TID AV INDRE OG YTRE STRIDIGHETER 1116—72

István 2, 1116—31

Kálmáns sønn var bare 15 år gammel, men møtte likevel ingen motstand, da han etter farens død overtok tronen. Den blinde hertug Álmos og hans tilhengere var for kraftløse og forskremte til å gjøre krav på tronen.

1100-tallet karakteriseres utad ved at Ungarns utenrikspolitiske interesse forskjøv seg i sydlig og østlig retning. Især blir forholdet til Bysants en bestemmende faktor. De bysantinske keisere forsøker til stadighet å vinne innpass og innflytelse i Ungarn ved å støtte rivaliserende tronpretendenter. Innad fortsatte nemlig stridighetene omkring retten til kronen i minst like stor grad som de hadde gjort det i de første fire årtiene etter István den helliges død. Det viste seg dessuten at den alt for unge István 2 var en meget krigersk, eventyrlysten og sta konge som hadde det svært lett uten betenkeligheter å kaste seg inn i dumdristige og meningsløse militære aksjoner.

Som følge av Dalmatias erobring, som i første rekke berørte Venezia og Bysants, kom Ungarn etter hvert opp i en situasjon som enklest kan betegnes som en utenrikspolitisk isolasjon. Bysants fikk nemlig støtte for sitt syn fra Tyskland og dermed også fra dets vasall Bøhmen. Venezia klarte derfor i løpet av 1116 å gjenerobre hele den dalmatiske kyst.

István giftet seg da med datteren til pavens andre nære allierte, den normanniske hertugen av Capua, Robert; dette resulterte imidlertid ikke i mindre isolasjon av landet. I øst ble landet viklet inn i stridighetene mellom de ulike russiske fyrstene angående retten til Kijev-tronen, men heller ikke denne innblanding forbedret Ungarns stilling, like lite som diverse innfall i Bøhmen, Polen og Østerrike.

Det var tvertom nettopp disse fiaskoer som fikk hertug Álmos til å prøve seg igjen for å få overta makten. Da dette kom for en dag, valgte Álmos å flykte til Bysants, der han ble godt mottatt av keiser Johannes 2 Komnenos som jo var gift med Piroska (Irene), László den helliges datter. Dette førte til konfrontasjon mellom Ungarn og Bysants. I 1127 krysset ungarske styrker Donau, og (gjen)erobret Beograd, Niš og Sardike (Sofia). Selv om Álmos døde alt i 1127, fortsatte kamphandlingene med vekslende hell frem til 1129, da de sluttet fred uten at noen av partene hadde vunnet noe som helst ved krigen.

Etter Álmos' død fikk István 2 i 1130 problemer med en ny tronpretendent: comes Bors (etter enkeltes mening identisk med Boris, sønnen til Euphemia, kong Kálmáns utro hustru fra Susdal) som ble forvist til Bysants. Men samtidig ble det også klart at det var maktpåliggende for kongen å ordne tronfølgeproblemet, ikke minst på grunn av sin sviktende helse. Han hadde tidligere utsett sin søsters sønn Saul til tronarving, men han ombestemte seg nå av ukjent grunn til fordel for den blinde hertug Béla, sønnen til den opprørske Álmos; han lot deretter Béla hentes fra klosteret i Pécsvárad, og ordnet med et giftermål mellom Béla og Ilona; sistnevnte var datteren til den serbiske høvdingen Uroš 1. Serberne så nå i Ungarn en alliert i deres kamp mot den bysantinske undertrykkelse. Samarbeid mellom serbiske og ungarske styrker forekom fra nå av stadig oftere.

István 2s siste tid var preget av et overdrevent vennskap med og en oppsiktsvekkende hengivenhet overfor noen petsjenegerstammer som fikk bosette seg i Ungarn. De omga ham alltid og overalt, og ble nærmest oppfattet som en livgarde. Dette var samtidig et tegn på hvor isolert kong István 2 er blitt ikke bare fra de ungarske magnatene, men også fra hele sitt folk. Han døde i mars 1131.

Béla 2 den blinde, 1131—41

Istváns utpekte tronarving Béla ble kronet i april 1131. Det skal påpekes at fra nå av og frem til 1301 da Árpádenes dynasti døde ut, gjaldt alltid *primogenitura-prinsippet* ved tronfølgen, selv om bysantinske keisere fra tid til annen fortsatt understøttet ulike ungarske tronpretendenter.

Noe av det første den 23 år gamle kongen gjorde var å kalle sammen en riksforsamling til Arad for å stabilisere sin stilling innad. Dronning Ilona og hennes tilhengere benyttet seg av anledningen til å ta hevn overfor dem som i sin tid hadde vært med på å blinde hennes mann Béla og hans far hertug Álmos. Vel 68 av magnatene falt da som offer for denne "utrenskningen" som imidlertid bidro sterkt til å stramme opp i landet. Dette var da også høyst påkrevet: sommeren 1132 kom tronpretendenten Boris til syne i Nord-Ungarn, støttet av polske og russiske tropper. Slaget endte imidlertid med Bélas seier.

Etter å ha ordnet opp innad, vendte kong Bélas interesse seg mot Balkan, hvor han begynte å føre en aktiv utenrikspolitikk, motivert til det delvis også av sin serbiske hustru Ilona. I 1136 gjenerobret han størsteparten av Dalmatia fra Venezia, og i 1138 utvidet han de tidligere ungarske besittelser på Balkan ved å besette Rama og Bosnia. Han fikk dessuten opprettet et meget vennskapelig forhold til Bøhmens hertug Sobeslav 1, og forbedret forbindelsene til Tyskland betraktelig. Blant annet ble hans datter Zsófia (Sofia) forlovet med sønnen til keiser Konrad 3, Henrik.

Men også han fant det påkrevet å blande seg inn i stridighetene mellom de russiske fyrstene. Han støttet storfyrsten av Kijev, Jaropolk, som var bror til Euphemia, hustruen, som kong Kálmán i sin tid hadde jaget fra Ungarn for utroskap. Hun var attpåtil mor til tronpretendenten Bors/Boris...

Géza 2, 1141—62

Béla døde i februar 1141 og ble etterfulgt på tronen av sin elleve år gamle sønn Géza 2. Det ble imidlertid moren Ilona og hennes bror Beloš som kom til å styre landet i hans navn. Og siden de begge var fra Serbia, orienterte de seg særlig mot syd.

I første omgang måtte de imidlertid kjempe mot tronpretendenten fra Russland, Boris, som fra 1145 sikret seg støtte også fra keiser Konrad 3, fra den bøhmiske fyrste Vladislav 2 og fra den bayersk-østerrikske hertug Henrik 2 Jasomirgott. I april 1146 klarte Boris for en kort tid å erobre Pozsony, men allerede i september samme år rettet Gézas kongelige hær et avgjørende slag mot de tyske hjelpetroppene til Boris. I 1147 dro først keiser Konrads korshær gjennom Ungarn og deretter franskekongen Ludvig 7s korshær. Boris slo da følge med den siste og håpet på at vel inne i Ungarn skulle han få nok støtte av sine tilhengere i landet til å kunne fordrive Géza; men han ble grundig skuffet i sine forhåpninger, og slo seg deretter ned i Bysants. Han ga et velkomment påskudd for keiseren til å blande seg inn i ungarske forhold.

Fra 1143 var det keiser Manuel, sønnen til den ungarske Piroška/Irene, dvs. dattersønnen til kong László den hellige av Ungarn, som satt på den bysantinske tronen. Han var en sterk personlighet med vidttrekkende planer om å gjenreise det gamle romerske keiserriket, omfattende de vestlige deler så vel som de østlige. På Balkan ble han imidlertid konfrontert med Ungarn som da var i ferd med å utbygge sitt hegemoni. I løpet av de kommende 22 år dro verdensmakten Bysants' hær ikke mindre enn ti ganger mot Ungarn, men bortsett fra å erobre noen mindre grenseområder klarte den ikke å rokke ved *status quo*. I 1146 giftet kong Géza 2 seg med Eufrozina, søsteren til storfyrsten av Kijev, og ble dermed gang på gang involvert i de innbyrdes stridighetene mellom de ulike russiske fyrstene, noe som ikke tjente noen ungarske interesser. Ungarns internasjonale stilling i disse årene kan også ellers karakteriseres som meget svak, idet landet er blitt med i en gruppering som omfattet Pavestolen, Syd-Italias normanner, Frankrike, Serbia og noen russiske fyrster, mens motfløyen besto av en kraftig bysantinsk-tysk-venetiansk koalisjon.

Men i 1152 ble Konrad 3 etterfulgt på den tyske tronen av Fredrik 1 Barbarossa. Dette medførte en markert skifte i tysk utenrikspolitikk, idet han tok sikte på å erobre hele Italia. Han kom dermed i motsetningsforhold til Bysants. Dette var til stor fordel for Ungarn i de kommende årene, da Bysants, etter Boris' død i 1152, fremviste to nye og meget aktuelle ungarske tronpretendenter: hertug István og hertug László, som begge var yngre brødre av kong Géza. Dette førte forbigående til en markert bedring i forholdet mellom Tyskland og Ungarn slik at Ungarn var sogar blitt villig til å sende hjelpetropper, da Fredrik skulle erobre Milano i 1158.

Da pave Hadrian 4 døde i 1159, valgte en del av kardinalene Aleksander 3 til ny pave, mens de kardinaler som støttet keiser Fredrik Barbarossa, samlet seg om motpave Viktor 4 (Octavianus). Kong Géza stilte seg først avventende til å anerkjenne noen av dem, valget av pave var nemlig ensbetydende med å velge politisk side. Høsten 1160 bestemte imidlertid både England og Frankrike seg for Aleksander 3. Géza hadde meget nære vennskapelige-personlige forbindelser med Ludvig 7, og fulgte derfor Frankrike.

Det er betegnende for Ungarns styrke i den tid, at kong Géza kunne trosse keiser Fredrik Barbarossa, og var heller ikke redd for den knipetangssituasjon landet kunne komme opp i, dersom Tyskland og Bysants skulle alliere seg. Det hersker imidlertid ikke tvil om at de mange krigene på Balkan og i Russland hadde svekket Ungarns økonomi en god del, særlig når det gjaldt sentralmaktens posisjon, mens en rekke av magnatene hadde klart å styrke sin maktbasis.

I sine siste år lot kong Géza mange tusen *vallonere* og *saksere* bosette seg i landet. Sakserne fikk da så store privilegier at deres bosettingsområder, især de i Syd-Transsylvania, i prinsippet hadde indre selvstyre. Etter Milanos erobring av tyskerne flyttet også mange italienere til Ungarn.

István 3 (1162—72) og hans motkonger

Géza 2 døde i mai 1162 og ble etterfulgt på tronen av sin sønn István 3. Men Bysants hadde nå bestemt seg for å påtvinge landet sin egen protegé, hertug István, hvis kandidatur er kraftig blitt understøttet av en stor bysantinsk hær. De ungarske magnatene fant da å måtte bøye seg, men bare til en vis grad, idet de foretrakk en annen ungarsk hertug fra den bysantinske hoff, nemlig László, som også var en yngre bror til avdøde kong Géza 2. László ble så kronet til konge i juli, mens István 3 flyktet først til Østerrike og etablerte seg siden i Pozsony. László 2 døde imidlertid allerede i januar 1163, etter bare et halvt år på tronen, og ble etterfulgt av en yngre bror, István 4. Han var imidlertid ikke bare upopulær, men også direkte hatet, og hadde bare, med bysantinsk støtte, kontroll over de sydligste delene av landet, mens de vestlige deler sognet til István 3 i Pozsony.

Sistnevnte fikk nå også støtte fra keiser Fredrik Barbarossa som likte dårlig muligheten av at Ungarn eventuelt skulle forvandles til en bysantinsk vasallstat.

István 3 klarte deretter å slå István 4s hær ved Székesfehérvár. Etter dette kom det til et forlik mellom ham og keiser Manuel: kong Istváns yngre bror Béla ble forlovet med Manuels datter Maria som da var den offisielle tronarvingen i Bysants; hertug Béla fikk styre Kroatia og Dalmatia (det betydde i praksis at disse områdene kom igjen under bysantinsk kontroll), og fulgte med keiseren til Bysants som *despotes*, den høyeste dignitær etter selve keiseren. I de påfølgende årene kom det imidlertid, til tross for dette, til flere væpnede konfrontasjoner mellom Bysants og Ungarn, idet ingen av partene var riktig fornøyd med tingenes tilstand. Krigene førte imidlertid aldri til noen avgjørende rokking ved den opprinnelige stillingen. I 1169 fikk keiser Manuel uventet en sønn som allerede i 1171 ble kronet til med-keiser, samtidig som hertug Béla er blitt fratatt tittelen *despotes*, og hans forlovelse med keiserdatteren Maria opphevet; istedet fikk han gifte seg med Manuels svigerinne Agnes.

István 3 nyttet tiden til å etablere dynastiske (og vennskapelige) forbindelser med Venezia. Forholdet mellom Venezia og Bysants ble samtidig meget kjølig. Høsten 1171 dro en venetiansk flåte sogar mot Bysants. – Før han uventet døde i mars 1172, bare 25 år gammel, klarte István 3 også å ordne opp i sitt mellomværende med pave Aleksander 3. Konkordatet av 1169 presiserer pavens rett til å utnevne biskoper og abbeder, og regulerer en del uklare forhold mellom staten og kirken. Kong István 3 var en begavet og vidsynt ung mann, og kunne sikkert blitt en betydelig statsmann, om han hadde fått leve noen årtier til.

UNGARSK SAMFUNN PÅ 1100-TALLET

Ungarns innbyggertall ved inngangen til 1100-tallet anslåes til 1,2 millioner, ved utgangen av århundredet til 2 millioner. Det skal med andre ord ha funnet sted en rivende utvikling i landet, en virkelig oppblomstring, også når vi regner med at en ikke ubetydelig del av befolkningsveksten nok skyldtes innvandring av fremmede folkeelementer. Rasemessig var det ungarske samfunn fra gammelt av meget heterogent.

Fremmede var alltid hilst velkommen. Denne romslige holdning er sogar blitt gjort til offisiell politikk av kong István den hellige, noe som fremgår klart av hans *Formaninger* til sin sønn, prins Imre.

Da kong István hadde giftet seg med den bayerske prinsesse Gisela, ble hun fulgt til Ungarn av et større antall bayerske riddere samt ulike typer hofffolk. De fleste av dem kom aldri til å forlate Ungarn mer. Dette hadde gjentatt seg også senere, hver gang Ungarns konger hadde skaffet seg gemalinner fra utlandet. I tillegg var det især fra Tyskland kommet mange høyadelige "flyktninger", som oftest i følge med sine velpansrede og veltrenede ryttere, hvis antall kan ha vært opptil flere hundre ad gangen; i de fleste tilfeller representerte disse flyktningene den tapende part i ulike rivaliserende politiske stridigheter. I Ungarn kom de til å utgjøre en verdifull del innen de ungarske kongenes militære krefter. Til gjengjeld fikk de vanligvis overdratt seg store jordeiendommer. De ble kalt *hospites* eller *advent*.

Infiltrasjonen av ulike slaviske folkegrupper og tyskere (fra 1200-tallet også av rumenere) på landets randområder hadde en annen karakter, uten at de hadde blitt avvist av den grunn. Fra tid til annen hadde større eller mindre, organiserte grupper av vallonere, flamlendere, italienere og tyskere kommet til Ungarn som for det meste hadde forlatt sine respektive hjemland av sosiale, politiske, i senere tider av religiøse grunner eller som følge av krigshandlinger (som f.eks. italienerne fra Milano, etter Fredrik Barbarossas erobring av deres by, jødene fra Sydvest-Tyskland, etter korsfarernes pogrommer). Større grupper av petsjenegerne hadde søkt tilflukt i Ungarn da kumanene begynte å okkupere deres landområder. Mange av nykommerne var flinke håndverkere eller handelsmenn, og de hadde alle gitt sitt spesifikke og verdifulle bidrag til at urbaniseringsprosessen kunne gå så raskt for seg i landet. En rekke av dem fikk i større enhetlige grupper bosette seg i sammenhengende områder, fra før av bare sporadisk bebodd, som f.eks. sakserne i Syd-Transsylvania og i de nordligste deler av Ungarn. De hadde av ulike ungarske konger fått betydelige privilegier, jfr. *Andreanum*, gitt av kong András 2 i 1224, som sikret sakserne autonomi. *Andreanum* var i århundreder fremover nærmest et unikum i folkerettslig sammenheng. Sakserne klarte da også, sammen med flere andre folkeslag som hadde bosatt seg i større enhetlige etniske grupper, å bevare sine nasjonale-folkelige egenart uavkortet gjennom hundreder av år – i seg selv en slående dementi av løgnaktige påstander om angivelig ungarsk intoleranse overfor nasjonale minoriteter og folkegrupper.

Ungarsk 1100-tall er ellers preget av at føydalismen for godt fikk befestet sin stilling i samfunnslivet.

Men den ungarske føydalisme, som opprinnelig hadde oppstått etter vestlig påvirkning, fremviser også trekk som røper strukturelle forskjeller mellom vesterlandsk og ungarsk føydalisme. Viktigst av dem er kongens enormt sterke sentrale maktposisjon, økonomisk, juridisk som militært. Jordeiendommene i private hender utgjorde i denne tid bare under en tredjedel av landets samlede jordarealer, mens resten tilhørte

kongen selv. Og på 1100-tallet var jordeiendom fremfor alt annet nettopp det som dannet maktens virkelige basis og gjorde det mulig å opprettholde og livnære væpnede styrker. I Vest-Europa hersket på denne tid nesten overalt oppløsningstendenser med føydal splittelse og svekket sentralkraft: nesten hver eneste større borg, landområde, provins eller by ble etter hvert forvandlet til egne lilleputtstater med eget pengesystem, egen hær, egen administrasjon og politikk med streven etter størst mulig uavhengighet fra en nominell konge- eller keisermakt. I den forbindelse er det betegnende, hvordan biskop Otto av Freising (1114-58, biskop fra 1137) som hadde vært med i det annet korstog 1147-49, som er blitt ført gjennom Ungarn av keiser Konrad 3 og franskekongen Ludvig 7, og fått således god anledning til å lære å kjenne forholdene i landet på nært hold, hadde oppfattet den ungarske kongens stilling: "Men alle adlyder de deres fyrste i den grad, at alle anser det for en synd ikke blot at ophidse ham ved aaben modsigelse men blot at nedsætte ham ved hemmelig hvisken. Dette er grunden til, at de to tredjedele af bøden ved enhver retshandling tilfalder den kongelige kasse, og kun en tredjedel bliver tilbage til greven⁴, idet det førnævnte rige er delt i halvfjerdsinstyve eller flere grevskaber; og ingen vover i dette saa udstrakte land med undtagelse af kongen at slaa mønt eller oppebære told (...) Fyrstens vilje alene anses af alle for en rettesnor. Og hvis fyrsten skulle ønske at føre krigstog, forener alle sig uden modsigelse ligesom til et legeme. Hvad angaa bønderne, som bor i landsbyerne, udruster ni den tiende eller ogsaa syv den ottende og nedefter, hvis det er nødvendigt, med det til krigen nødvendige tilbehør, og resten bliver hjemme for at dyrke jorden. Og de, der er af ridderstand, vover ikke at blive hjemme, med mindre der foreligger den mest tvigende grund. Men i kongens egen hærskning omgiver gæster,⁵ af hvilke der er en stor mengde der, og som kaldes fyrster hos dem, kongens person for at beskytte den."⁶ Biskopen legger i sin bok ikke skjul på den antipati, forakt og det hat han betrakter ungarene med: "Og de førnævnte Ungarere er hæslige af udseende, med dybtliggende øjne, lave af skikkelse, barbariske og vilde i sæder og sprog (...)."⁷

Men virkeligheten bryter fra tid til annen igjennom hans sterke fordommer som f.eks. når han karakteriserer Ungarn som "*paradisus Dei*" 'Guds paradis': "Denne provins, som fra gammel tid er blevet kaldt Pannonien (...), er nemlig i det indre en vidt udstrakt slette, der udmærker sig ved floder og vande, der gennemstrømmer den. Den er rig paa skove, der er fulde af forskellige slags vildt, og den er kendt for saavel at være yndig ved sine markers frugtbarhed, saa at man kunde tro, at det var guds paradis(...)"

Ungarn var på 1100-tallet et utpreget agrarland, hvor jordbruk var det dominerende element, men hvor også fehold spilte en tradisjonelt stor rolle. Av militære grunner var hestehold meget viktig, men for selve landbruket var oksen som trektdyr langt viktigere. Kvegbestanden var høy, og eksporten av kveget fri, i motsetning til hesten, hvis utførsel var kongelig monopol. Fåret på sin side hadde betydning for landets ernæring. Ellers var korndyrking alminnelig utbredt i landet, med hvete og rug som de viktigste sorter, – rugen for å lage øl av. Vindyrking viser en stadig økende popularitet og vin blir snart den vanligste drikk for de mellomste og høyeste lag av befolkningen, mens ølet ble fortrinnsvis drukket av de fattige. Jordsmonnet og klimaet var meget gunstig også for dyrking av frukt og grønnsaker, men det vanligste var at alt gikk til eget forbruk. *Selvforsyning* var i det hele tatt tidens karakteristiske løsenord i hele Europa, og dette gjaldt de minste jordbruksenheter (gårdene) så vel som de helt store gods. Og det er nettopp selvforsyningsprinsippet som forklarer hvorfor dyrking av lin og hamp var så utbredt. Som tilleggsmat var biavl, fiske og fangst (jakt) de mest alminnelige. Nye dyrkingsområder ble vunnet ved rydding (brenning) av skoger og ved tørrlegging av myrer. Foregangsmenn på dette område var en fransk munkeorden, stiftet i 1098 ved klosteret i Citeaux, cistercienserne, som ble invitert til landet av flere ungarske konger, især fra 1140-årene.

Pengesirkulasjonen lå på et lavt nivå. Som byttemidler brukte man håndverksprodukter og overskudd av jordbruksproduktene. Også de fleste skatter og avgifter ble erlagt *in natura*. Omsetningen skjedde mest på markedene. De fleste byer og borgsentre hadde etter hvert fått bestemte torgdager; opprinnelig var

⁴ Otto bruker her ordet *comiti*, av *comes*, kongens hovedmann for den enkelte kongelige borg (*vár*), med forvaltningsrett over det omkringliggende område kalt *vármegye* ("fylke").

⁵ Ottos uttrykk *ab hospitibus*, av *hospes*, gjelder riddere av utenlandsk herkomst, bosatt i Ungarn og fast tilknyttet kongen.

⁶ (Otto av Freising) *Otonis episcopi Frisingensis et Rahewini: Gesta Frederici seu rectius Chronica*. Berl. 1965. Sitatene her er etter verkets danske oversettelse av Kåre Olsen: *Otto af Freising: Kejser Frederik Barbarossas historie*. Kbh.1943: Bog I, kap.32, s.64-66.

⁷ Her må det bemerkes at disse vilt utseende menn som han beskriver, var etter all sannsynlighet *petsjenegere* som kort tid i forveien hadde søkt tilflukt i Ungarn etter å ha blitt slått av kumanene (polovetserne) og som nå ble tildelt bosetningsområder bl.a. i Vest-Ungarn, mot å tjenestegjøre der som grensevakter; til deres oppgaver hørte også å følge med vaktsomme blikk korsfarernes brokete hærskarer på vei gjennom Ungarn. Vi kan imidlertid ikke utelukke det heller at Otto virkelig hadde funnet også de "ekte" ungarene like styggelige...

markedene holdt på søndager (ungarsk *vasárnap*, av opprinnelig *vásárnap* 'markedsdag'), senere ble imidlertid lørdag (ung. *szombat*) den mest vanlige torgdag, men også *kedd* 'tirsdag', *szerda* 'onsdag' og, mere sjelden, *csütörtök* 'torsdag', jfr. ungarske stedsnavn som Szombathely, Nagyszombat, Tardoskedd, Dunaszerdahely, Csíkszereda, Csütörtökhely m.m.

Som tidligere nevnt, hadde den arabiske forfatteren og reisende fra Granada, Abu Hamid al Garnati et fireårig opphold i Ungarn i årene 1150-53. Ifølge hans fortegnelser hadde Ungarn da "åtteogsytti byer"; dette stemmer godt overens med antallet av *vármegyék* (komitater, grevskaper, fylker) som vi også av andre kilder har kjenskap til. Hans inntrykk var ellers at "Ungarn er et land som har den beste råd og frátser i overflod"⁸ Markedene, også varebyttehandelen, bidro til å fremme urbaniseringsprosessen og gjorde det mulig at i byene ble det etablert et befolkningslag av kjøpmenn og håndverkere som i større eller mindre grad var uavhengige av det føydale systemet og dannet en spe begynnelse til et borgerskap. Det fantes håndverkere også i landsbyene og på godsene, de var imidlertid ikke frie, men sto i avhengighetsforhold til sine føydale herrer. De hadde som oftest sine jordlapper å dyrke ved siden av sitt håndverk, og de betalte sine skatter med håndverksprodukter. Ellers var landsbyer den grunnleggende bosettingsform, men innbyggerne i landsbyene var svært forskjellige når det gjaldt deres rettslige og økonomiske stilling. Den ideelle – og kanskje dominerende – produksjonsform i jordbruket var den selvstendige bondegård, hvor hus, jord og redskap var i den enkelte jordbrukerens besittelse. (Som et interessant trekk må her nevnes at i eldre tiders Ungarn var det, i motsetning bl.a. til Norge, yngstegutten som arvet og overtok farsgården som "odelsgutt".) Nest ideelle var bonden med eget hus og som leide jord fra en lensherre, og betalte for det med arbeid og jordbruksprodukter. Nederst på samfunnstrinnet sto de rettsløse og fullstendig ufrie slaver (*servus*, tjener), men det fantes også grupper som dannet overgang mellom de enkelte sosiale lag. I en undersøkelse som omfattet dokumenter fra 1000-tallet til midten av 1200-tallet, var 9,1 % av landsbybefolkningen karakterisert som *servus*, dvs. slave, trell; 13,2 % som *libertinus*, altså delvis frie menn, mens 25,4 % betegnet som helt frie og selvstendige bønder. De større godsene, verdslige som kirkelige, viser et helt annet sosialt bilde: 45,2 % *servus*, 18,3 % *libertinus*, 15,6 % med "yrke" (f.eks. diverse håndverkere) og mindre enn 10 % helt frie (i juridisk forstand).

For landets økonomi var nok landbruket det viktigste element, men det var også andre faktorer som spilte inn og som etter hvert fikk en voksende betydning. I første rekke må her nevnes gruvedriften. Også den ovenfor nevnte Abu Hamid al Garnati har lagt merke til at "de, (dvs. ungarerne) utvinner gull og sølv av sine fjell". Flest gruver fantes det i Transsylvania og Nord-Ungarn. De var ikke bare viktige inntekstkilder for kongen, men leverte også råmateriale til myntpregingen og til gullsmedene. Gullsmedkunsten sto på høyt nivå, og dens tradisjoner ble ført tilbake til tidene da ungarerne ennå hadde et nomadiserende levesett på steppene ved Svartehavet. Når det gjelder jernhyttedriften, var Vasvár ('jernborg') i Vest-Ungarn til å begynne med det viktigste sentrum, men tyngdepunktet forskjøvet seg etter hvert til Nord-Ungarn. Smedene utgjorde en viktig yrkesgruppe, det fantes hele landsbyer bare bebodd av smeder, og de hadde like gamle tradisjoner som gullsmedene. Især var våpensmedene av stor betydning, og de ungarske sverd og sabler av internasjonal rang (*sabel* avledes av ungarsk *szablya*).

Fremstilling av tekstiler og pottes var for det meste knyttet til små verksteder eller så var de selvproduserte til familiens eget bruk.

Tidligere i kapitlet ble den ungarske kongens absolutte maktposisjon omtalt. Det må imidlertid tilføyes at kongen fra gammelt av fikk god hjelp og støtte fra visse institusjoner og dignitærer som utviklingen i tur og orden hadde frembrakt. Det viktigste var nok kongens råd som besto av det øverste skikt av landets stormenn, de rikeste magnater (*maiores, nobiles, optimates*), blant dem den kroatiske bán og vajdaen av Transsylvania (*vajda* av gammelslavisk *vojeda* 'hærfører') samt hoffets ledende dignitærer: nádor (palatin, *comes palatinus*), udvarispán (*curialis comes*), hoffmarskalk, skattmester og munnskjenk, men også hovedmennene fra borgene; dessuten erkebiskopene og biskopene. Rådet kom sammen som regel en gang i året, omkring István den helliges festdag 20.august; en engre krets av rådsmennene også ved jule- og påsketider, og ellers foran en og annen viktig avgjørelse.

Allerede biskop Otto av Freising hadde lagt merke til at "de, (dvs. ungarerne) ikke tager fat paa nogen vigtig sag før efter hyppig og lang raadslagning(...) De kommer sammen ved deres konges hof, idet hver især af de fornemme bringer en stol med sig, og de undlader ikke at forhandle og diskutere om deres stats stilling."⁹

⁸ (Abu Hamid al-Andalusi al-Garnati) *Abu Hamid al Granadino y su Relación de viaje por tierras Eurasiáticas*. Madrid 1953, se i: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 5/1955: 205-30.

⁹ Otto af Freising: *Kejser Frederik Barbarossas historie*. Kbh. 1943: 65.

En annen viktig institusjon var kongens kanselli, et slags regjeringskontor som utferdiget dokumenter og besvarte offisielle skrivelser og henvendelser. Sjef for kontoret var kansleren, opprinnelig identisk med den geistlige som sto i spissen for det kongelige kapellet. Kanselliets virken kan påvises fra Béla 2s tid (1131-41), men er kanskje av enda eldre dato; sin faste organisasjonsform fikk det imidlertid av kong Béla 3 (1172-96). Dets arbeid ble da standardisert med faste normer og prosedyreformer, med enerett for bl.a. å utstede visse typer dokumenter, og plikt til å oppbevare viktige aktstykker. Kanselliet rådde over den nødvendige ekspertise og oversikt for effektivt å kunne bistå kongen ved enhver statsakt. – Blant kanselliets notarier finner vi i disse årene også historieskriveren Anonymus.

KONSOLIDERING UNDER BÉLA 3 (1172—96)

Da kong István 3 døde i 1172, bestemte de ungarske stormennene seg til å velge prins Béla til ny konge. Det var et lykkelig valg, for Béla ble en betydelig hersker. Under hans myndige og faste styre klarte Ungarn å hevde seg som jevnbyrdig blant samtidens store føydale monarkier i Europa. Hans Ungarn spilte faktisk den ledende rolle i tidens Sydøst-Europa. Ved valget av ham unngikk landet dessuten å ble trukket inn i en farlig krig med Bysants: keiser Manuel var nemlig, i spissen av en stor hær, allerede på vei mot Ungarn for å sikre landet for sin protegé prins Béla, da de ungarske sendemenn, på sin vei sydover, møtte dem ved Sofia: de skulle hente Béla hjem... Den unge prinsen, født i 1148, var oppdratt i Konstantinopel, og ble sterkt bundet, også gjennom familiebånd, til keiser Manuel som med rette ventet av ham en politikk som var i samsvar med de bysantinske interesser. Av samme grunn ble Béla til en begynnelse møtt med en god del mistenksomhet i Ungarn, da han i spissen av sin bysantinske livgarde ankom landet. Især var den pavevennlige ungarske kirke redd for at den gresk-ortodokse kirke skulle gjennom kongen vinne større innpass i Ungarn.

Men kong Béla viste seg å være alt annet enn en håndlanger til Bysants.

Han returnerte snart sin livgarde til Konstantinopel, og ved å støtte seg til István 3s hovedmenn og beste tilhengere, klarte han i løpet av kort tid å vinne landets tillit og tilslutning. For å mildne og takle kirken, begynte han å føre en demonstrativt pavevennlig politikk. Han bekreftet også gyldigheten av konkordatet fra 1169, og gikk selv over til den romersk-katolske tro.

Til tross for alt dette fikk han innen kort tid problemer med sin yngre bror Géza, som med sine tilhengere dannet en farlig opposisjon som grenset til sammensvergelse. Géza ble derfor fengslet i 1174, men han rømte snart fra fengslet til hertug Henrik 2 Jasomirgott, hvis sønn Liutpold var gift med Gézas (og Bélas) søster, Ilona. Da Henrik døde i 1177, dro Géza til Sobeslav 2 av Bøhmen, men ble av ham utlevert til kong Béla og fengslet på ny, denne gangen sammen med Eufrozina: hun foretrakk nemlig Géza fremfor Béla, sistnevnte hadde jo fra 1163 vokst opp langt borte fra henne, i det fremmede utlandet. Kong Béla klarte dermed å stabilisere de indre forhold i landet.

I de påfølgende årene innførte han en rekke tidsmessige forvaltningsreformer, utbygget det kongelige kanselliet, og styrket sentralmakten og dens finansielle grunnlag. (I denne forbindelse er det viktig å nevne en oppgave over kongens samlede inntekter; denne oppgave er blitt funnet i en kodeks som oppbevares i Nasjonalbiblioteket i Paris. Ifølge ekspertene er oppgaven fra midten av 1180-årene og ble laget, da Béla skulle gifte seg med Margit Capet, søsteren til franskekongen Filip 2 August; Margit Capet var enke etter sønnen til den engelske konge Henrik 2 Plantagenet. Oppgaven viser en årlig inntekt på 166 tusen sølvmark, samt ytterligere inntømster betalt i naturalier, tilsammen en årlig inntekt på vel 250 tusen sølvmark.¹⁰ Dette tilsvarer omtrent de inntekter datidens engelske og franske konger hadde.)

De første par årene holdt kong Béla seg borte fra severdige og spektakulære utenrikspolitiske engasjementer, men han hadde vært med på å forberede forliket av Venezia 1177 som avsluttet den andre fase av investiturstriden mellom Pavestolen og Det tysk-romerske keiserdømmet. I 1180 døde keiser Manuel. Allerede få måneder etter okkuperte Bélas ungarske tropper Dalmatia og noe senere også Sirmium og Nándorfehérvár (Beograd), mens Zara (Zadar) løsrev seg fra Venezia og stilte seg av egen fri vilje under den ungarske kongens beskyttelse. I Serbia brøt det snart ut opprør mot Bysants, og serberne gjorde felles front med ungerne: sammen erobret de i 1183 områdene langs Morava, omkring Niš og Sofia.

Nesten samtidig med dette gjorde også bulgarerne, ledet av Asen og Petar, opprør rettet mot Bysants. I 1188 blandet han seg inn i stridighetene mellom de russiske fyrstene, og erobret Halics (Halycz; Lodomeria; Galicia) og innsatte sønnen András (Endre) som fyrste.

¹⁰ Se III. Béla magyar király emlékezete. Budapest. 1900: 139-40.

I 1189 krysset en tysk korsfarerhær på 100 tusen mann, ledet av keiser Fredrik Barbarossa, Ungarn. På Balkan oppsto det uoverensstemmelser mellom den tyske og den bysantinske keiser, men Béla, som ikke hadde interesse av et alt for svekket Bysants, klarte å få til en fredsavtale mellom de to keisere (Hadrianopolis 1190).

Det kom også til flere andre krigshandlinger i hans tid på den ungarske tronen, flere av dem var kun meningsløse maktdemonstrasjoner; de viser imidlertid den sterke posisjon Ungarn da hadde i internasjonal sammenheng.

Den økonomiske veksten fortsatte hele tiden. Dette, sammen med den alminnelig store rettssikkerheten i landet, gjorde Ungarn til et fristende mål for innvandrere. Veksten ga et gunstig grunnlag også for en betydelig kulturell oppblomstring i landet. Universitet hadde Ungarn ennå ikke fått, men fra 1100-tallets begynnelse fantes det stadig flere ungarske studenter i utlandet; de fleste av dem foretrakk univesitetet i Paris. Disse studentene havnet etter hjemkomsten i høye kirkelige eller verdslige embeter, hvor de fikk anledning til å fremme kulturens sak. En av dem som satte det dypeste sporet etter seg, var notarius i kong Béla 3s kanselli. Hans navn er ennå ikke avslørt med sikkerhet, men han er allikevel vidt kjent som historiker. Han kalles ganske enkelt Anonymus. Han er forfatteren til *Gesta Hungarorum*, et historisk verk om magyarenes opprinnelse, landnåm og historie frem til år 1000 e.Kr. Verket er ansett for å være en av de mest verdifulle historiske kilder når det gjelder datidens ungarske forhold. Det er skrevet på latin, men spredt rundt om i teksten forekommer forholdsvis mange ungarske ord, navn og uttrykk, noe som gjør verket viktig og interessant også for filologisk forskning.

I 1192 fikk Ungarn en ny helgen: det var kong László 1 som ble kanonisert da, en meget populær helgen gjennom hele middelalderen, ridderkongen som han var blitt kalt.

Som ytterligere bevis på sitt kristelige sinnelag, stiftet kong Béla også en rekke klostre, de fleste for cistercienserne, som ble kalt til Ungarn fra Frankrike, og som gjorde svært mye for utbredelsen av jordbrukskulturen. De fikk av kongen store jordeiendommer og betydelige privilegier.

Hans kongelige palass i Esztergom, bygget i gotisk stil i 1190-årene, ikke minst kapellet, var etter utenlandske beskrivelser og nåværende ruiner å dømme et eventyrlig byggverk; det ble ødelagt av tyrkerne på midten av 1500-tallet.

I Bélas våpen kan man se et dobbeltkors. Etter manges mening må dette føres tilbake til det apostoliske korset István den hellige hadde fått tilsendt av pave Sylvester 2 i år 1000. Andre mener derimot at det stammer fra Bysants. Gjennom Anjou-kongene, som dominerte 1300-tallet i Ungarn, kom dette dobbeltkorset senere til Frankrike, der det er blitt kalt Lorraine(Lothringen)korset. Under den 2.verdenskrig ble samme dobbeltkorset selveste symbolet for den franske motstandsbevegelsen som var rettet mot de tyske okkupantene.

ET UROENS TIÅR 1196—1205

Etter kong Béla 3s død i april 1196, ble han, slik han selv ønsket det, etterfulgt på tronen av sønnen Imre 1 (1196-1204). Han var blitt kronet allerede i 1182. Alt tyder på at han skulle blitt en verdig etterfølger av sin far og en hersker av betydelig format om han ikke døde så tidlig. Det tiåret han fikk for seg på tronen, var imidlertid fullt av uro på grunn av sin yngre brors evindelige opprør mot ham. Det første slaget mellom dem ble ved østerriksk hjelp vunnet av András (Endre) i 1198, og dette førte til en deling av riket mellom dem slik at András fikk som hertug overta Dalmatia og Kroatia. Han begynte straks å oppføre seg som selvstendig fyrste: hadde holdt et stort eget hoff, ga bort kongelige eiendommer (dette for å vinne tilhengere), preget egen mynt og førte egen utenrikspolitikk bl.a. med krig mot serberne som han da beseiret.

I seiersruset over dette gikk han deretter i gang med å organisere sine tilhengere i Ungarn med tanke på å overta også den ungarske tronen. Sammensvergelsen ble imidlertid avslørt og slaget ved Rád 1199 endte med seier for kong Imre. András flyktet da til Østerrike, på pavens oppfordring kom det imidlertid snart til forlik slik at András i 1200 fikk vende tilbake til sitt hertugdømme.

Kong Imre ble hele tiden fullt ut støttet av pavene, først av Cølestin 3 og etter hans død i 1198 av Innocens 3 (1198-1216). Begge var oppsatt på å få bilagt striden mellom kongen og hertugen slik at Ungarn kunne organisere og lede et korstog for å gjenerobre Jerusalem, som ble tatt av sultan Salah-ed-Did (Saladin) i 1187. Men etter det siste forliket mellom brødrene i 1200 dukket det plutselig andre problemer opp på Balkan som gjorde at Pavestolens og Ungarns interesser ikke lenger falt sammen så harmonisk som før. I 1201 førte kong Imre et hærtog mot serberne, okkuperte store deler av Serbia og Bulgaria, og tok tittelen *rex Serbiae*. Hans mål var å få anerkjent Serbia som Ungarns vasall.

Forholdene på Balkan ble på denne tiden komplisert av *bogumilenes* kjetterske bevegelse. Så lenge paven hadde grunn til å tro at Imre skulle klare å få bukt med kjetteriet, var han ikke imot den ungarske ekspansjon. Men da bogumilene, for å slippe ungarsk formynderi, tok direkte kontakt med paven, støttet han ikke lenger de ungarske planene.

Samtidig ble Ungarn, med erobringen av en del bulgarske områder, også konfrontert med den nye bulgarske staten, det såkalte 2.bulgarske rike (1186-1393). På tsartronen der satt nå Kalojan, bror til Asen og Petar, som fortsatte med å gjenerobre tidligere bulgarske landsdeler fra Bysants. Han ville gjøre seg uavhengig fra Bysants også kirkelig, og søkte derfor kontakt med paven, med ønske om å bli kronet til bulgarsk konge. Paven sendte straks sin legat Leo til ham, men legaten ble holdt tilbake av kong Imre, som oppfattet pavens skritt som en tilsidesettelse av ungarske interesser på Balkan. (Kardinal Leo ble først sluppet fri i august 1204; han kronet deretter Kalojan til konge i oktober.)

I mellomtiden kom på pavnes initiativ det nye, dvs. det 4.korstog i bevegelse, dog uten ungarsk deltagelse. Dette korstoget kom imidlertid til å få en helt annen karakter enn de tidligere. Pave Innocens 3s planer gikk ut på å sende korshæren sjøveien fra Venezia til Palestina. Men da det viste seg at korsfarerne ikke var i stand til å betale for overfarten, overtalte dogen av Venezia dem istedet å gjøre visse væpnede tjenester for Venezia som betaling: de angrep derfor først Zara (Zadar) som da tilhørte Ungarn, og jevnet byen praktisk talt med jorden i 1202. Etterpå dro de mot Bysants, erobret Konstantinopel, og grunnla deretter det såkalte latinske keiserdømmet der (1204-61). Zara ble snart gjenerobret av Ungarn, men Imre fikk aldri innfridd kravet om erstatning for ødeleggelsene, selvom heller ikke paven var enig i det som skjedde.

Omkring år 1200 giftet kong Imre seg med Constancia, datteren til kong Alfonso 2 av Aragonia, og hertug András med Gertrudis av Meran. I 1203 flammert striden mellom brødrene opp igjen, men denne gang endte det med at Imre uten våpen, men med det kongelige sepetet i hånden bega seg inn i András' militærleir ved Varasd, og arresterte der broren egenhendig, uten å møte den ringeste motstand fra András' soldaters side. András rømte snart fra fangenskapet, men i august 1204 ble Imres vel 3-4 år gamle sønn, László 3, kronet til konge. Imre utnevnte samtidig sin bror, hertug András, til den mindreårige kongens regent, for det tilfellet han uventet skulle dø, noe som også skjedde alt i november 1204. Imres to år på tronen var i første rekke preget av striden med András. Både Imre og András forsøkte å kjøpe seg tilhengere gjennom store godsforleninger, noe som uvegerlig førte med seg en følbar økonomisk og politisk svekkelse for sentralmakten, og føydale oppløsningstendenser begynte straks å vise seg i landet.

Ved Imres hoff tok den vestlige ridderkulturen til å få innpass. I hans tid ble byggingen av katedralen i Gyulafehérvár (Alba Iulia) påbegynt (avsluttet i 1241) og utbyggingen av den kongelige borg i Esztergom fullført.

Den 3-4 år gamle kong László 3 fikk full støtte fra pave Innocens 3, som sogar truet hertug András med ekskommunikasjon ifall han skulle tilrive seg tronen. Da András som regent hadde lagt beslag på enkedronningens formue, flyktet hun sammen med barnekongen og kronen til Østerrike. András var nettopp i ferd med å sende hæren etter dem, da den alt for unge kongen døde plutselig i mai 1205.

FØYDALT ANARKI OG KONG ANDRÁS 2S TID 1205—35

Den nye økonomiske politikk

I mai 1205 gikk hertug András' flere årtier gamle drøm endelig i oppfyllelse ved at han er blitt kronet til konge av Ungarn, etter, i hvert fall i navnet, å ha vært konge av Halitsch (Galizia) fra 1186. Han ble en begavet, men noe lettsindig og eventyrlysten hersker, en rytterkonge, som bare var alt for glad i kriger: det fantes nesten ikke et eneste år i hans tredve år lange regjeringstid uten at hæren ikke var blitt ført til utlandet. Som oftest måtte den dra til Halitsch, der András håpløst var blitt involvert i de meningsløse og nytteløse stridigheter mellom de enkelte rivaliserende russiske fyrstene. András gjorde store anstrengelser for å trekke fyrstedømme Halitsch-Lodomeria inn under Ungarns overhøyhet som vasallstat. I første omgang oppnådde han også å få kronet sin annenfødte sønn Kálmán til konge av Halitsch, men da dette ikke fungerte, gjorde han et nytt forsøk, denne gangen med sin tredje sønn, András, som imidlertid døde i 1234. Med hans død ga Ungarn opp for godt bestrebelsene for erobring av russisk jord, men inntil da, i András 2s tid, var ungarske Halitsch-ekspedisjoner nærmest årvisse foretagender som krevde store utgifter.

Det mest kontroversielle trekk ved András 2s regjering var imidlertid hans økonomiske politikk, kalt *novae institutiones*, nye innretninger. Dette innebar nærmest grenseløse donasjoner av kongelige eiendommer og rettigheter til magnater og hofffolk som takk for tjenester, og for å kjøpe deres gunst eller for å skaffe seg nye

tilhengere. Filosofien bak det hele var ønsket om fortest mulig å kunne gå over til en størst mulig grad av pengehusholdning. Pengemengden var imidlertid langt fra tilstrekkelig til dette, dessuten bredte det seg en sterk uvilje blant folket mot en slik forsert forandring.

De store godsforleningene førte på sin side til radikale forskyvninger i de tradisjonelle eiendomsforholdene i landet: kongedømmets (kongens) økonomiske posisjon ble stadig mer forringet og kongemakten derigjennom undergravet, mens magnatene (som fra disse årene gjerne ble kalt baroner) fikk sin økonomiske og politiske makt tilsvarende økt. Samfunnspyramiden, som var så karakteristisk for den vesterlandske føydalisme, begynte å ta form også i Ungarn slik at ungarsk føydalisme lignet fra nå av mer og mer på den i Vest-Europa.

Den nye politikken fikk mange tilhengere, især blant landets øverste skikt, som jo er blitt mest begunstiget gjennom den. Denne, sammen med en økende fremmedhat i landet, fremkalte også til dels stor misnøye blant folk flest. Fremmedhatet hadde sin vesentligste grunn i at dronningen, Gertrudis av Meran, ble fulgt med til Ungarn av en meget stor skare av riddere og annet slags hofffolk, som i Ungarn ble møtt av en gavmild og rundhåndet konge. Til denne gruppe av fremmede hørte også Gertrudis' yngste bror Bertold, som innen kort klarte å innsimigre seg hos kongen i den grad at han i 25-års alderen ble utnevnt til erkebisp av Kalocsa, dessuten til *bán* av Kroatia og Dalmatia, og til *vajda* (voivod) av Transsylvania. I 1208 ankom det ytterligere to brødre av Gertrudis til Ungarn: biskopen av Bamberg, Eckbert, og markgreven av Istria, Henrik; de er blitt beskyldt for å ha vært med på drapet på Filip av Schwaben, og måtte derfor rømme Tyskland som snarest. Gertrudis og kong András fikk fem barn: den senere kong Béla 4, sønnene Kálmán og András, og døtrene Erzsébet (Elisabeth) og Mária. Sistnevnte ble gift med den bulgarske konge Ivan 2 Asen, mens Erzsébet giftet i 1221 seg med landgreve Ludvig 4 av Thüringen, hun er med andre ord identisk med Elisabeth den hellige av Ungarn; hennes mann døde i et korstog i 1227, og svogeren fordrev henne deretter fra Wartburg. Hun bosatte seg da i Marburg, der hun under sterk påvirkning av sin skriftefar stiftet en nonneorden for å hjelpe de fattige, og et hospital for de syke. Selv levde hun et ytterst asketisk og selvoppofrende liv i hjelpsomhet og ydmykhet. Hun var beundret av sin samtid, og det verserte et utall av legender omkring hennes skikkelse. Allerede i 1235 ble hun kanonisert av pave Gregor 9, og ble innen kort en av Tysklands og Ungarns mest avholdte helgener.

Det var nok også dronning Gertrudis som sto bak, da Den Tyske Ridderorden i 1211 ble sluppet inn i landet. Av kongen fikk de Ungarns sydøstligste hjørne Barcaság (Barceland, Burzenland), det den gang praktisk talt helt ubebodde område rundt Brassó (Kronstadt, Braşov) til odel og eie, og med vidtgående rettigheter, mot at de forpliktet seg til å bygge forsvarsverker og drev misjonsarbeid blant kumanene, som bodde i området mellom Karpatene, Donau og Dnestr. I 1225 ble de likevel med makt jaget ut av Ungarn, da kongen hadde erfart at ordenen strevet etter å løsrive dette område fra Ungarn og opprette der, sammen med områder fra Kumania, en egen tysk stat. Ordenen flyttet da til Baltikum og representerte der i århundreder fremover store problemer for Polen.

Fremmedhatet førte i 1213 til en sammensvergelse blant stormennene, ledet av *bán* (jarl) Bánk, som var rettet mot dronningen. Mens kongen med sin hær var borte og kjempet for Halitsch, myrdet de sammensvorne dronningen og en rekke av hennes tyske følge. Det var betegnende for kongemaktens svekkelse at i første omgang ble bare en av de sammensvorne straffet.

Den gyldne bulle

Opposisjonen til kongens indre politikk fortsatte imidlertid å vokse videre også etter dette. I 1214 oppnådde den å få kronet den vel åtte år gamle prins Béla til konge. I første omgang førte ikke dette til noen forandring, men fra 1220 fungerte Béla som regjerende hertug av Dalmatia-Kroatia, og hadde altså en egen stor landsdel på ca 50 tusen km til rådighet, med eget hoff og egne økonomiske ressurser. Men selvom han var sterkt imot farens økonomiske politikk, stilte han seg ikke i spissen for hans motstandere. Misnøyen førte imidlertid i 1222 til at kongen ble tvunget til å utstede den såkalte *Aranybulla*, *Bulla aurea*, det vil si Den gyldne bulle, et frihetsbrev som i likhet med Englands *Magna Charta* fra omtrent samme tid innskrenket kongens makt ytterligere, og innrømmet store privilegier til adelen, i første rekke til lavadelen, på bekostning av kongen og delvis de høyadelige. Frihetsbrevet bar tydelige tegn på sentralmaktens vesentlig svakere stilling overfor adelen generelt, det presiserer nemlig *ius resistendi*, altså adelens rett til motstand, i tilfelle kongen skulle krenke dens privilegier. Det var imidlertid også rettet mot det tiltagende føydale anarkiet i landet, høyadelens, baronenes forsterkede tendens til maktmisbruk og selvtekt. Bullen bestemte også at embeter bare kunne innehas av ungarene.

Bevegelsen som sto bak kravene i *Bulla aurea*, var ledet av en gruppe magnater, men dens hovedmasse ble utgjort av lavadelens brede skikt, de frie *servientes regis*, med små eller mellomstore eiendommer, og hvis eneste plikt overfor kongen var å yde krigstjeneste. Lavadelen var fremadstrevende og ville gjerne utvide (eller i det minste beholde) sine rettigheter som i navnet ble av dem ført tilbake til István den hellige.

Lavadelen var samtidig redd for magnatenes økte maktposisjon, og ville i stedet minske skillet mellom de høyadelige og servientene. I årene som fulgte etter utstedelsen av Den gylne bulle, fortsatte servientenes bevegelse på mer lokal plan, i komitatene, hvor den krevde selvstendige lavadelige rettsorganer med egne dommere. Disse rettsorganer danner selve kimen til de senere så typisk-ungarske adelskomitater som behersket det politiske liv helt frem til midten av 1800-tallet.

I ryggen bak servientene markerte det nå seg en annen sosial gruppe som besto av *iobagiones castri*, det vil si borgenenes soldatsamfunn, som hadde enda mindre rettigheter og eiendommer enn lavadelen. Deres krav hadde imidlertid ikke vunnet frem i denne omgang, ikke minst på grunn av motstand fra nettopp servientene, hvis adelige privilegier er jo nettopp blitt bekreftet av kongen i bullen.

Den gyldne bulle ble fra 1222 betraktet som en av de viktigste grunnvollene til den (adelige) ungarske forfatning – på samme måte som *Magna Charta* danner grunnlaget til den engelske grunnlov. Men de to henføres egentlig til ulike sosiale forhold, og deres likhet innskrenker seg stort sett til at begge begrenser den kongelige makt.

Bulla aurea ble i noe utvidet form fornyet i 1231 som et klart tegn på det tiltagende føydale anarki. Denne gangen var det ikke minst kirken som hadde stått bak kravene.

Ytre og indre problemer i András 2s siste år

I årene som fulgte etter utstedelsen av Den gylne bulle, førte kongen en betydelig mer moderat donasjonspolitikk enn før. Til tross for dette stammer et av de mest vidtgående privilegiebrev som en ungarsk konge noen gang hadde utferdiget, nettopp fra denne periode, fra 1224. Det er det såkalte *Andreanum* som bekrefter og presiserer rettighetene til Transsylvanias saksiske innvandrerbefolkning. *Andreanum* bygger på de rettigheter som sakserne har innehatt helt fra kong Géza 2s tid. Takket være dette klarte de å bevare sin nasjonale egenart og sitt språk opp til vårt århundre. Opplosningstendenser og assimilasjonspress ble denne folkegruppe først utsatt for fra 1920-årene, etterat Transsylvania i Versailles er blitt overlatt Romania.

Som følge av sine evindelige russiske kriger, førte András 2 ingen aktiv utenrikspolitikk vestover. Som pavens allierte sto han i opposisjon til den tyske keiser Otto 4, men dette fikk ingen praktiske følger. Også på Balkan var han tilbakeholden, men ga likevel en forsiktig støtte til Bulgaria. Etter Gertrudis' død hentet kongen en ny kone fra det latinske keiserdømmet: Jolanta Courtenay, av den franske Capet-familie. I 1217 fant kongen at tiden endelig var inne til å innfri sitt løfte om å føre et korstog. Det var Venezia som tok på seg oppgaven å frakte den ungarske hær over sjøen til Palestina. Som betaling fikk bystaten overta den lenge omdiskuterte ungarske Adriater-festningen Zara (Zadar). Korstoget ble nærmest fullstendig mislykket, og kongen vendte tilbake til Ungarn allerede i mars 1218.

I Østerrike døde hertug Luitpold i 1230 og ble etterfulgt av sønnen Friedrich 2. Det ble da straks uro ved grensen: gjentatte østerrikske innfall ble resolutt gjengjeldt av ungarske straffeekspedisjoner. I 1235 ble Friedrichs tropper jaget helt til Wien, og da kjøpte hertugen fred for penger. I 1226 syntes nok kong András at "juniorkongen" Béla begynte å bli for husvarm i Dalmatia-Kroatia, som regjerende hertug ble han derfor forflyttet til Transsylvania, hvor han begynte å vise en meget aktiv interesse for *kumanene*, hvis bosetningsområder i syd og øst grenset opp mot Transsylvania. Kumanene begynte i disse årene å bli betydelig mer medgjørige, som følge av en dødelig fare, som nå begynte å true dem fra øst: den mongolsk-tatariske herskeren Dsjengis Khans hærer klarte i 1220 for første gang å forsere Europas østlige "grense", og i 1223 beseiret de ved Asovhavet russernes og kumanernes samlede stryker. Det hjalp lite at volga-bulgarerne, alliert med de østlige ungarene fra *Magna Hungaria* (Basjkíria) samme år klarte å slå mongol-tatarene: det veldige krigsmaskineriet var egentlig ikke til å stanse. Kumanerne visste det, og søkte kontakt over Karpatene. Etterat kong András 2 hadde i 1225 jaget vekk Den tyske ridderorden, er misjonsarbeidet blant kumanene blitt overtatt av de ungarske dominikanerne, ledet av Paulus Hungarus (Pál Magyarországi), professor i kirkerett ved universitetet i Bologna, og oppnådde innen kort meget gode resultater. I 1227 fikk kumanerne sogar sitt eget bispedømme i Milko, og Béla hadde vidtgående planer om å integrere Kumania i det ungarske rike. Fra 1233 ble hertug Béla også titulert *rex Kumaniae*, kumanernes konge.

At det eksisterte et ungarsk folk også i Basjkíria, har antagelig vært en levende tradisjon blant ungarene i Karpatbekkenet gjennom århundrene. Men dominikanerne, som nådde langt øst med deres misjonsarbeid, kom nå hjem til Ungarn med helt ferske nyheter om eksistensen av *Magna Hungaria*. En ekspedisjon, bestående av fire dominikanermunker, blant dem frater Julianus, ble derfor i 1235 sendt avgårde fra Ungarn for å søke kontakt med disse fjerne ungarene i øst. Ekspedisjonen fant da dem også ved Volga, et sted i

nærheten av Volga-Bulgaria. Av dem fikk Julianus vite bl.a. om mongol-tatarenes forestående hærtog mot Vest-Europa. Han skyndte seg deretter hjem med denne nyheten, og nådde Ungarn i desember 1236.

Fra 1228 var det satt i gang en aksjon, ledet av "juniorkongen" Béla, som hadde til formål å tilbakekreve de jordeiendommene som kong András 2 hadde i løpet av sin tid på tronen skjenket bort, og gjenopprette dermed de forhold som hadde hersket i Ungarn i Béla 3s tid. Han fikk imidlertid ingen støtte fra kongen, ja, han motarbeidet sogar sønnen ved å gi erstatninger til dem som har fått inndratt visse donasjoner. Også storparten av aristokratiet var imot Béla i dette. Til 1231 ebbet derfor aksjonen langsomt ut uten nevneverdige resultater.

Mest skuffet ble nok kirken, som (også på grunn av andre tidligere krenkelser) i 1232 gikk så langt som å legge hele Ungarn i interdikt. Paven sendte da en egen legat til Ungarn, Iacobus, og etter lange forhandlinger ble den såkalte Bereg-overenskomsten undertegnet i august 1233.

I 1233 døde kong András' annen hustru, dronning Jolanta. Men allerede påfølgende år giftet han seg igjen, med Beatrix, datteren til markgreven av Este. Den unge dronningen var gravid, da kong András 2 plutselig døde i september 1235. Hun følte seg utrygg i landet og flyktet i begynnelsen av 1236 til Tyskland, hvor hun snart etter fødte sin sønn István, som senere ble far til den siste ungarske konge av Árpáds hus: András 3.

Et verdifullt dokument fra András 2s tid er det såkalte *Regestrum fra Várad*: det inneholder beskrivelse av 389 konkrete rettssaker som berørte ulike samfunnsgrupper og vidt forskjellige rettsstifter, og kaster derved et mangesidig og interessant lys over datidens forhold i Ungarn.¹¹

EN HERSKER AV STORT FORMAT: BÉLA 4 (1235—70)

Føydale oppløsningstendenser

Béla 4, som i oktober 1235 ble kronet til Ungarns nye konge, var sin fars rake motsetning i nesten alt. Han var Árpád-dynastiets siste store personlighet, en hersker som var sitt ansvar fullt ut bevisst. For sin uvurderlige innsats etter tatarenes ødeleggelser kalles han gjerne landets annen grunnlegger. Til tross for de meget urolige tider, klarte han i betydelig grad å heve Ungarns åndelige og materielle kultur og politiske anseelse.

Som sin første oppgave fant han å måtte gjøre opp med de stormenn som hadde omgitt sin far og allerede av den grunn måtte regnes som hans (Bélas) motstandere, som f.eks. palatin Dénes; han ble nå blindet, til advarsel for andre mektige magnater, som aller helst skulle gjort sine store eiendommer om til mer eller mindre uavhengige delstater. Enkelte av dem ble nå anklaget for utroskap og høyforræderi, fordi det kom for en dag at de hadde tilbudt landet til keiser Fredrik 2, mot å kunne beholde (eller helst utvide) sine maktposisjoner. Deres gods ble nå konfiskert. Kongen lot også fjerne alle stoler fra det kongelige råd, unntatt hans egen tronstol, for å minske de føydale stormenns overmot. Det nye råd kom til å bestå av hans gamle trofaste tilhengere, som også fikk bekle landets alle viktige høye embeter.¹² Han satte dessuten straks i gang med en aksjon for å få tilbakeført til kronen flest mulig av sin fars donasjoner. Hans hensikt med dette var å gjenopprette de eiendomsforhold i landet som hadde hersket i kong Béla 3s tid. Aksjonen som varte til 1239, gjaldt også gods som kirken hadde fått overtatt. Han ville med dette gjenoppbygge og sogar styrke den sentrale kongelige makt – også med tanke på den fare som nå truet Ungarn østfra, og som han visste mere om enn de fleste av hans samtidige: den mongolsk-tatariske invasjon.

Tilbakekrevingen av kongelige eiendomsgaver vakte imidlertid en så stor motstand fra høyadelens og kirkens side at kongen måtte regne med å komme i konflikt med brorparten av overklassen, om han ikke modererte aksjonen noe. Han forsøkte derfor å knytte donasjonene til at de begyntstigede forpliktet seg som motydelse til å stille et nærmere definert antall soldater til kongens rådighet hver gang landet ble truet av en krigsfare. Dette var et riktig skritt i riktig retning, men det kom dessverre alt for sent: for det første var

¹¹ *Regestrum Varadiense examinum ferri candentis* (...). Red.: J. Karácsonyi–S. Borovszky. Budap. 1903.

¹² Tidens kanskje aller viktigste kilde er erkebiskopen av Spalato, magister Rogerius (1201-66), hvis hovedverk *Carmen miserabile* ble nedtegnet i årene etter tatarenes herjinger i Ungarn og som bygget på hans egne opplevelser som kanikk i (Nagy)Várad i tiden før tatarenes anfall og som tatarenes fange i vel halvannet år; det ble bl.a. trykt i *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I. II*. Budap. 1937-38: II.

opinionen i mellomtiden allerede i for stor grad blitt vendt mot kongen, og atmosfæren i det kongelige råd også var blitt forgiftet; for det annet ble tiden for knapp til at de nye tiltakene for alvor kunne vise sin virkning: i slutten av 1230-årene kom nemlig mongolenes enorme og meget mobile hærstyrker i bevegelse i retning mot vest.

Da frater Julianus i 1237 for annen gang bega seg på en reise østover til *Magna Hungaria*, fant han igjen en del av de østlige ungarene alt som flyktninger i det russiske fyrstedømmet Susdal. De fortalte ham der at *Magna Hungaria* og *Magna Bulgaria* i mellomtiden er blitt utslettet av tatarene. Storfyrsten av Susdal overrakte dessuten Julianus et brev fra selveste khan Batu, mongolenes hærfører, som var skrevet til den ungarske konge. I brevet ble Béla 4 oppfordret til frivillig å underkaste seg. Tidlig på vårvinteren i 1239 kom kumanerne til syne ved Ungarns østlige grense og ba kongen om å få lov til å slippe inn i landet. Kumanerne var en tyrkisk folkestamme, som fra 1000-tallet hadde etablert et stort, men svakt organisert og bare løst sammenknyttet rike i de sørøstlige delene av Europa, med tungdepunkt i områdene til de senere rumenske provinsene Moldova og Valakia.

Béla som juniorkonge og hertug av Transsylvania hadde i sin tid nådd et godt stykke på vei når det gjaldt kumanernes kristning, og hadde vidløftige planer om å knytte hele det transkarpatiske Kumania til Ungarn som vasallstat. Da de nå like i forveien var blitt grundig slått av mongolene, søkte de tilfukt og beskyttelse i Ungarn. De ble naturligvis godt mottatt av Béla 4 som lot dem bosette seg i sentrale områder av landet, med det for øyet å få deres militære støtte mot mongolene så vel som mot sine egne mektige oligarker. Kumanernes antall, uten familiemedlemmer, er blitt anslått til førti tusen, og de ble, anført av deres fyrste Kötöny (Kuthen), kristnet ved grensen. De førte fortsatt et nomadiserende levesett, og kom derfor lett i konflikt med ungarske jordeiere som hist og her fikk ødelagt sine korn- og beitemarker. Mange holdt dem dessuten for mongolenes hendige allierte, mens andre tvert om mente at mongol-faren var noe kumanerne selv hadde funnet på for å kunne slippe inn i Karpatbekkenet. Kumanernes nærvær i Ungarn tilspisset dermed på en uheldig måte motsetningene og misstemningen mellom kongen og magnatene ytterligere, noe som kom til å bli skjebnesvangert, da mongol-tatarene i mars 1241 endelig nådde frem til landets østgrense.

Mongol-tatarenes invasjon 1241—42

I desember 1240 falt Kijev i tatarenes hender. Deres hær besto av minst 150 tusen krigere, dessuten et stort antall hjelpetropper fra de folk som underveis er blitt underkastet. Khan Batu hadde i tiden før 1241 sendt en rekke brev og oppfordringer til kong Béla 4, hvis tone har vekslet mellom trusler og tilbud om allianse og slektsforhold. De ble imidlertid ikke besvart av den ungarske konge. Dette irriterte khanen i den grad at hovedtyngden av mongol-tatarene som opprinnelig var tiltenkt Tyskland, ble nå satt inn mot Ungarn, anført av khanen selv; men også mongolenes nordlige hærrute skulle etter de omgjorte planene vende "hjem" over ungarsk territorium etter å ha herjet Syd-Polen, Moravia og de nordligste delene av Østerrike. Deres sørlige rute på sin side skulle ødelegge Transsylvania ved å trenge seg inn i landsdelen gjennom tre ulike pass i Karpatene.

I januar-februar 1241 oppsøkte kongen selv Ungarns nordøstlige grensestrekninger og lot foreta der grenseforsterkninger. Palatinen Dénes av Tomaj-ætten ble pålagt å vokte med sine styrker det viktigste av Karpatpassene, Verecke, også kalt "den russiske port". Den 12.mars ble imidlertid denne lille ungarske styrke fullstendig tilintetgjort av mongol-tatarene som deretter begynte å strømme uhindret inn i landet. Etter gammel skikk lot kongen allerede i februar bæres et blodig sverd omkring i landet som tegn på faren som truet, og som oppfordring til alle våpenføre og -pliktige til å samles under kongens fane. Som samlingssted ble (Buda)Pest utpekt. Det hele gikk imidlertid veldig tregt for seg som følge av misstemningen mot kongen. Mange av magnatene befant seg dessuten i innbyrdes krig med kongen eller med hverandre, og var lite lystne på å yde kongen militær støtte. Kong Béla 4 vendte seg forgjeves til paven og den tyske keiser Fredrik 2 med bønn om hjelp: også de var opptatt av å bekjempe hverandre innbyrdes. Bare den Østerrikske hertug Fredrik kom med et ubetydelig væpnet følge til Bélas leir, men også han fant det klokest å dra hjem igjen, før den ungarske hær satte seg i bevegelse østover mot inntrengerne.

Men før dette skjedde, hendte det noe forferdelig i den ungarske samlingsleir: da enkelte mongol-tatariske forτροpper 17.mars rykket frem til bispesetet Vác bare 40 km fra (Buda)Pest og plundret det og dets kirker, brøt det ut panikk og hysteri blant befolkningen. Enkelte manipulerte denne stemningen bevisst mot de kumanere som under fyrst Kötöns ledelse allerede befant seg i leiren – med den følge at mange av dem, også fyrsten selv, ble regelrett meiet ned. Resten av kumanerne brøt da ut av leiren og forlot etter en del plundringer landet i sør og dro til Bulgaria.

Dette betyde et alvorlig tap for kongen, politisk som militært. Hans hær er nå blitt redusert til ca 60 tusen mann. Tatarene hadde i mellomtiden herjet flere nordungarske byer, blant dem Eger, tiden var derfor inne til

å dra mot dem. De to hærene møttes ved elven Sajó, nær landsbyen Muhi. Slaget den 11. april 1241 ble vunnet av tatarerne som anvendte den samme urgamle nomadiske krigstaktikk som de hedenske magyarerne selv engang med så stort hell hadde benyttet mot Vest-Europa. De fleste av den ungarske hæren mistet imidlertid livet i blodbadet som fulgte etter selve slaget. Kongen selv klarte med nød og neppe å unnslippe, og dro deretter gjennom Nord-Ungarn til borgen i Pozsony, ved landets vestgrense (idag: Bratislava). Der ble han straks etter enda en illusjon fattigere: han ble av den østerrikske hertug invitert over til den østerrikske side av grensen, til Heinburg.

Béla dro med glede – for straks etter ankomsten å bli arrestert der... Hertugen utnyttet hans vanskelige situasjon til å kreve ham for ti tusen sølvmark og Ungarns tre vestligste fylker før Béla fikk fortsette sin vei til Zagreb.

Han sendte derfra nye brev til paven, franskekongen Ludvig 9 og den tyske keiser Fredrik 2. Til sistnevnte tilbø Béla Ungarn sogar som len, mot at han omgående sendte en tysk hær til landets unnsetning. Men uansett hvor mye han tryglet og ba, fikk han ingen hjelp fra noe sted, i høyden bare tomme fraser som svar.

Tatarerne voldte enorme ødeleggelser i landet i de påfølgende månedene, de plundret og brente ned alt og drepte alle de kom over uten skånsel, eller i beste fall førte de dem ut av landet som slaver. Vi har et høyt skolert øyenvitne til disse hendelsene, og til overmål var han også ualminnelig pennefører: Mester Rogerius, en geistlig fra Italia, fra 1249 til sin død i 1266 erkebiskop i Spalato (Split) som den gang tilhørte Ungarn; i tatarinvasjonens dager tjenstgjorde han imidlertid som kannik ved domskapitlet til (Nagy)Várad. Da tatarerne erobret, plundret og brente byen, ble også han tatt til fange blant andre tusener, og holdt i tatarenes fangenskap i vel halvannet år før han endelig klarte å rømme. Han fikk således god anledning på nært hold å erfare tatarenes råhet, brutalitet og voldsomme fremferd. I sitt verk *Carmen miserabile* gir han en detaljert skildring av sine opplevelser og det syn som møtte ham etter flukten gjennom Transsylvanias ødelagte byer, først og fremst Gyulafehérvár og Várad, – en rystende lesning den dag i dag. Det er samtidig en viktig historisk kilde med en skarpsynt analyse av de politiske og sosiale forhold i Ungarn i før-invasjonstiden som nødvendigvis måtte føre til denne store nasjonale katastrofe.

Mongol-tatarerne fikk fritt spillerom i den østligste del av landet som omfattet det store ungarske slettelandet og Transsylvania, områder hvor det bare fantes svært få festninger av stein. I første omgang klarte imidlertid ungarerne å holde Donaulinjen slik at de vestlige landsdeler er midlertidig blitt spart for ødeleggelsene. Hertug Fredrik av Østerrike benyttet seg av anledningen og okkuperte byen Győr, men ungarerne hadde ennå krefter nok til kort etterpå å jage ham og hans folk fra byen. Vinteren 1241-42 ble en av de kaldeste i landets historie, og også Donau hadde frosset til slik at det ble uråd å hindre tatarerne i å krysse elven. Transdanubia, romernes forhenværende Pannonia er likevel ikke blitt ødelagt i samme grad som de østlige landsdeler: for det første fantes det mange festninger av stein her, og ingen av dem klarte tatarerne å erobre; for det annet var tatarerne oppsatt på å fange selve kongen som sammen med den kongelige familie i mellomtiden var kommet til borgen i Trau i Dalmatia. Tatarerne fulgte derfor etter ham. En liten flåte sto allerede klart ti å redde kongen over til Italia, da tatarerne istedenfor å beleire borgen plutselig trakk seg vekk fra byen, og i løpet av mars måned rømte de sogar hele Ungarn. Det var en samstemt, felles utmarsj, plansmessig og raskt gjennomført. Enkelte hevder at dette skulle skyldtes storkhanen Ogotais (Ögödej) død i Indre-Asia, mens etter andres mening må mongol-tatarerne ha følt seg usikre og utsatte i Ungarn, alt for langt fra deres egne hjemlige trakter, og med de truende russiske fyrstedømmene på nordsiden av deres hittil erobrede steppeområder nord for Svartehavet. Dessuten må deres tap i Ungarn ha vært betydelige, og motstanden mot dem ennå langt fra oppgitt.

Ødeleggelsene etter tatarerne må ha vært enorme. Ifølge nøkterne anslag er minst halvparten av Ungarns befolkning blitt drept eller slept bort som fanger, vel en million mennesker... Dertil kom at landet også er blitt tømt for husdyr, redskaper og kostbarheter; et stort antall landsbyer og byer er blitt brent, produksjonen er gått i stå, mens samfunnet selv befant seg i villeste forvirring. Ikke til å undres over at en benediktinermunk i det bayerske Niederaltaich bemerket følgende i sin krønike til året 1242: "Ungarn ble etter 350 års eksistens tilintetgjort av tatarerne." Mongol-tatarenes invasjon hadde virkelig vært en stor, en nesten ufattbar ulykke for Ungarn, den verste katastrofe som hadde rammet landet i hele middelalderen. Den fromme krønikeskriveren tok likevel feil: Ungarn er ikke gått tapt, allikevel.

Gjenreisningsarbeidet

Det tok etter kildene å dømme forbausende kort tid å få samfunnsmaskineriet igjen i gang. I løpet av få måneder begynte landet å fungere igjen, og bare et halvt år etter at mongol-tatarerne hadde forlatt landet, parerte de ungarske styrkene et østerriksk angrep mot Pozsony, og gjenerobret sogar de tre fylkene i vest

som hertugen av Østerrike hadde avtvunget fra Ungarn, mens han hadde kong Béla 4 i sin varetekt sommeren 1241.

For det resultatrike gjenreisningsarbeidet er Béla 4 av ettertiden blitt kalt landets annen grunnlegger.

Han var redd for at tatarene eventuelt skulle vende tilbake igjen, han påbegynte derfor straks omorganiseringen av landets militærvesen. Det viste seg at tatarene ikke klarte å innta befestede steder som var bygget av stein. Han satte derfor i gang en massebygging av steinborger ved strategisk viktige steder i landet samtidig som han oppfordret også magnatene og byene til å gjøre det samme og reise festninger av stein, – selvom han var fullt ut klar over at i baronenes tilfelle skulle dette selvfølgelig kunne føre til at deres stilling overfor sentralmakten ytterligere skulle bli forsterket, sammen med deres økede dominans over regionen rundt om borgen. Mot denne uunngåelige forsterkning av føydalvesenet forsøkte han å skape en viss motvekt ved å fremme byutviklingen. Han tildelte derfor en rekke tettsteder vidtgående privilegier som underbygget byenes rett til å velge egne dommere, forbedret innbyggernes juridiske status, bekreftet deres rett til å holde markedsdager, messer og lignende. Det ble gjort lettere for håndverkere å flytte inn i byene, hvor de sammen med håndverkere, handelsmenn og ulike fagfolk av vesterlandsk opprinnelse, hvis innvandring tiltok nå betraktelig, dannet etter hvert et livskraftig borgerskap. Den økende vareproduksjon og jordbrukets overproduksjon fikk dessuten forgang i pengehusholdningens utbredelse.

Han fikk nå også realisert sine gamle planer angående kumanerne, et viktig moment i hans søken etter motvekt til magnatene. Kumanerne ble nå kalt tilbake fra Bulgaria. De fikk bosette seg sentralt i det nå nesten folketomme store slettelandet som fra da av ble kalt Nagyunság og Kiskunság, dvs. Store, respektive Lille Kumania, hvor de for lange tider uforstyrret fikk beholde sitt nomadiske levesett. De mottok også en rekke særrettigheter og klarte i århundreder å bevare sitt eget kiptsjakiske språk, men gikk likevel etter hvert opp i den ungarske befolkning. Deres viktigste språkminne er håndsskriftet *Codex Cumanicus* fra 1303 som i dag oppbevares i Venezia. – Sammen med dem kom og bosatte seg også en alansk-iransk folkegruppe, *jasene* (oseter, ungarsk *jáczok*), hvis område øst-nordøst for Budapest den dag i dag kalles Jászság, dvs. Oseternes land; også denne folkegruppe fikk bevare sine privilegier helt frem til 1867, men språklig var de da for lengst assimilert.

Under gjenreisningen av landet sto kongen hele tiden i første linje og ledet arbeidet egenhendig. En rekke av hans tiltak viste da med all tydelighet at han hadde betydelige statsmannsegenskaper.

Disse preget også hans utenrikspolitikk. I 1253, da en ny mongol-tatarisk invasjon syntes å true fra øst, sendte han et brev til pave Innocens 4, hvor han på ny hadde slått fast at Ungarn i sin trengselstid "ikke hadde fått nyttig støtte fra en eneste av Europas kristne herskere." Til tross for dette uttrykte han sin egen og ungarnes solidaritet med hele Europas skjebne, og oppfordret til et felles korstog mot tatarene – istedenfor å føre korstog til det hellige land. Etter hans mening ville nemlig Donauområdet militære styrking være "mer maktpåliggende for oss så vel som for hele Europa(...)" Skulle de [nemlig Det hellige land og Egypt] gå tapt(...) ville det ikke skade Europas befolkning så mye som når vårt land alene skulle bli okkupert av tatarene."

I 1246 rettet hertug Fredrik av Babenberg et nytt angrep mot Ungarn, men falt selv i slaget. Paven ville da gjerne sett at Ungarn okkuperte Østerrike. Kong Béla 4 hadde også selv lyst til dette, men holdt seg likevel i bakgrunnen og avventende, inntil Ottokar 2 av Bøhmen ikke hadde blandet seg inn i den pavelige-ungarske Mellom-Europa-politikken. I første omgang endte striden med at Ottokar og Béla delte i 1254 Østerrike seg imellom, med Steiermark som Ungarns del. I 1260 klarte imidlertid Ottokar å tilrive seg og besette hele Østerrike, til gjengjeld ble Bélas barnebarn Kunigunda gift med Ottokar og kronet til Bøhmens dronning.

Fra 1250-årene følte Ungarn seg sterk nok til å føre sin aktive ekspansjonspolitikk på Balkan videre ved å erobre et område sør for Sava (banatet *Macsó*), samt Bosnia og deler av Bulgaria. I 1268 beseiret Béla 4 også den serbiske konge Uroš.

Uoverensstemmelser med sønnen István

Béla lot sønnen István krones allerede i 1246. Fra attenårsalderen i 1257 fungerte István som regjerende hertug av Transsylvania, og i 1260 ble han også hertug av Steiermark. Fra 1262 kalte han seg konsekvent *rex iunior*, juniorkongen, og landet er faktisk blitt delt mellom far og sønn slik at det på nytt fantes to kongelige sentre i landet, med stadige kvinger og rivaliseringer mellom dem, som følge av sønnens ærgjerrige, herskesyke, ustadige natur. Det kom til flere konfrontasjoner mellom dem, også væpnede, men de endte alltid med forlik og med fornyelse av inngåtte gamle overenskomster.

Alt dette voldte imidlertid stor bitterhet for den aldrende konge som følte seg sterkt skuffet i sin sønn.

Rivaliseringen var også uheldig av hensyn til sentralmaktens stilling overfor de mektige føydalherrene. For å vinne tilslutning fra flest mulig, ble nemlig både kongen og juniorkongen alt for ofte fristet til å gi bort embeter, rettigheter og eiendommer, noe lavadelen ikke så på med bare blide øyne. Lavadelens misstemning førte da også til at i 1267 ble de to kongene tvunget til i fellesskap å utstede et dekret som nærmest er en fornyet bekreftelse av Den gyldne bulle fra 1222. Dekretet var også en erkjennelse av den økte rolle "adelskomitatene" nå for alvor begynte å spille i landets forvaltningssystem og politikk ellers.

I 1269 er Istváns annen datter, Maria, blitt gift med sønnen til Karl Anjou av Napoli, Karl, den senere kong Karl 2 den Halte, mens Istváns sønn László, den senere kong László 4 "Kumanen", er blitt forlovet med Izabella av Anjou. På samme tid var det kommet i stand en overenskomst om gjensidig støtte mellom Ungarn og Napoli (Kongedømmet Sør-Italia). Ingen kunne den gang selvfølgelig ane at dette nye slektsforhold skulle om ikke så lenge bringe Ungarn et nytt kongedynasti, Anjouenes hus.

Fra 1260-årene ble Dalmatia-Kroatia styrt av kong Bélas yngste sønn, hertug Béla. I motsetning til juniorkongen István, var han en hengiven og sindig sønn. Kong Béla 4 hadde i sine siste år gått med mere eller mindre konkrete planer om å overlate den ungarske trone til nettopp yngstesønnen. Sommeren 1269 døde imidlertid den unge hertug Béla plutselig. Det store tap førte til at også kong Béla 4 ble syk. Til alt overmål døde i januar 1270 også hans elskede datter Margit. Prinsesse Margit, som ble født i 1242, tilbrakte mesteparten av sitt liv som nonne i et dominikanerkloster som kongen lot bygge i takknemlighet over at tatarene så raskt hadde forlatt Ungarn, på en liten øy i Donau mellom Buda og Pest som etter henne kalles Margitsziget ('Margits øy'), et yndet og populært rekreasjonssted for befolkningen av Budapest. Hun kunne blitt Bøhmens dronning, men sa nei til Ottokar, da han hadde fridd til henne.

Margit-legenden, hennes livshistorie, skrevet på midten av 1300-tallet, er et viktig ungarsk språkminne. Hun er blitt kanonisert i 1943. Kong Béla 4 døde i mai 1270.

ÁRPÁDSHUSETS SISTE KONGER 1270—1301

István 5 (1270—72)

Kong Béla klarte altså ikke å stanse svekkelsen av sentralmakten, og de siste kongene av Árpáds ætt måtte også føre en forbitret, men i grunnen håpløs kamp mot det tiltagende adelsvelde. Forandringene i samfunnsstrukturen kom i første rekke stormennene, baronene, til gode. Med utgangspunkt i sine sterke steinborger, hvis bygging er nettopp blitt støttet og fremelsket av kongen selv, idet steinborgene ble ansett å styrke landets forsvarsevne betraktelig, forsøkte de enkelte magnater nå sogar å trekke inn hele landsdeler under sin dominans, og de forsøkte å utnytte spenningen mellom de enkelte medlemmer av den kongelige familie til å kunne nå sine ærgjerrige mål. István 5 er som juniorkonge, blitt f.eks. bevisst brukt av dem mot sin far og mot sentralmakten. Nå, da István etter farens død endelig er blitt enehersker av Ungarn, ble han selv offer for det samme føydale anarki og den samme strategi.

Hans første gjøremål som enekonge var å kreve tilbake de kongelige skattene som hans søster Anna hadde tatt med seg til bømerkongen Ottokar, da hun etter farens død hadde flyktet fra Ungarn. Et møte mellom kong István 5 og Ottokar av Bøhmen førte til en midlertidig våpenstillstand. Ottokar klarte imidlertid deretter å vinne flere vestungarske baroner, bl.a. Kőszegi-familien over til sin side. Disse baroner løsrev nå sine områder fra landet og sluttet seg til Bøhmen. Kong István 5 måtte derfor ty til våpen, men da erklærte kong Ottokar straks våpenstillstanden for brutt og angrep i april 1271 Ungarn med en hær, hvis antall er blitt anslått til 90 tusen mann. Han klarte til en begynnelse å erobre vel en tredje del av Nordvest-Ungarn samt Moson sør for Donau. Det avgjørende slag mellom dem ble imidlertid vunnet av István 5 som deretter okkuperte også Østerrike til Wien og Moravia til Brno. Freden av Pozsony 2.juli 1271 gjenopprettet imidlertid *status quo* fra Béla 4s tid.

Kongen fikk nå has også på sine vestungarske mostandere, Kőszegiene ble jaget fra landet.

I juni 1272 hendte det imidlertid noe, som aldri før var ansett som mulig i Ungarn: ban Joachim av ætten Gut-Keled bortførte den vel ti år gamle kronprinsen László. Joachims mål var nok å presse kongen til visse innrømmelser, dessuten å få delt landet mellom kongen og kronprinsen for at baronene igjen skulle kunne spille dem ut mot hverandre. István 5 fikk nå god anledning til å innse, hvordan han selv i sin tid hadde vært et middel i baronenes hender, da han var blitt ført mot sin egen far Béla 4. Han gjorde forgjeves forsøk på å befri sin sønn fra fangenskapet. Under disse anstrengelsene ble han selv syk, han fikk sannsynligvis lungebetennelse og døde i 1271, bare 33 år gammel.

László 4 “Kumanen” (1272—90)

Den nye konge, László 4, som etter morens kumaniske herkomst er blitt kalt “Kumanen”, var bare 10 år gammel, da han i september 1272 er blitt kronet. Til 1277 var det hans mor som ved hjelp av sine tilhengere styrte landet som regent.

I hennes og hennes sønns regjeringstid nådde det føydale anarki i Ungarn sitt høydepunkt. László 4 klarte ikke å sikre den indre fred og ro i landet, og enda mindre å føre en enhetlig og selvstendig utenrikspolitikk. De store baronene sto i ustanselige innbyrdes feider som ikke så sjelden hadde karakter av rene borgerkriger. De mektigste oligarkene gikk enkelte ganger så langt at de førte krig eller sluttet fred med andre land uten engang å spørre kongen. De høyeste embeder ble skiftevis bekledd av medlemmer av rivaliserende magnatklaner, alt etter hvordan de klarte å manøvrere seg inn i dominerende maktposisjoner. Især var det 5 ætter som vekselvis gjorde seg gjeldende: Gut-Keled-familien, Kőszegiene, Csákene, Aba-ætten og Bors-ætten.

I sin håpløse kamp mot disse oligarker forsøkte kongen å søke støtte hos kumanerne. Han hadde gjentatte ganger oppholdt seg blant dem i kortere eller lengre perioder, oppførte og kledde seg etter kumaniske skikker, og holdt kumaniske elskerinner.

Som følge av de ustanselige småkrigene som ofte artet seg som rene røverier og plyndringer, sank moralen påtagelig, mens kriminaliteten blomstret voldsomt opp. Røverbander og stimenn opererte overalt, og den alminnelige trygghet og sikkerhet avtok fort. Alt dette berørte i stor grad også kirken som var sterkt utsatt, ikke minst p.g.a. de ofte rikt smykkede kirkene som jo sto åpne det meste av dagen.

Kirken allierte seg da med en del av baronene, og fikk dessuten paven i 1279 til å sende en pavelig legat til Ungarn for å ordne opp i vanskelighetene. Legaten oppfattet imidlertid som sitt viktigste gjøremål å løse det kumaniske “problem”, og tvang kongen til å utstede de 2 såkalte kumaniske forordninger, med bestemmelser bl.a. om at alle kumanere skulle kristnes, og at de skulle bosette seg fast på de steder som kongen skulle utpeke. Til tross for disse forordninger ble kongen deretter bannlyst av den pavelige utsendingen, fordi kongen hadde støtt bort sin kone og levde et løsaktig liv, som det het. Kongen lot da legaten fanges av kumanerne. Men da aksjonerte en del av baronene og holdt kongen i arrest til legaten er blitt løslatt. Deretter måtte kongen dra med sin hær mot sine kjære kumanere, som i mellomtiden begynte å herje stygt flere steder. Den kongelige hær seiret (sommeren 1280). Fra da av gikk imidlertid kongen enda lenger, og søkte nå kontakt, og støtte, hos tatarerne øst for Karpatene. Det påstås at tatarenes angrep i 1285, da store deler av Nord-Ungarn er blitt herjet, kom i stand ved at kongen selv hadde kalt dem inn i landet. Faktum er at fra midten av 1280-årene besto kongens nærmeste væpnede styrker utelukkende av *nyögérek* (av kumanisk *nöger*, mongolsk *nökör* ‘kamerat’, ledsager): tatarer som er blitt igjen i landet etter deres siste herjinger.

Også hans utenrikspolitikk var kjennetegnet ved ustadighet og tilfeldigheter, idet den stort sett ble bestemt av den gruppe av stormenn som fra tid til annen nettopp satt ved makten. I Mellom-Europa (Østerrike, Bøhmen, Ungarn) foregikk det fra 1246 en storstilet maktkamp om den østerrikske trone og om hegemoniet i området. Best stilt i utgangspunktet var böhmerkongen Ottokar 2 som for en kort tid hadde hele Østerrike og sogar deler av Vest-Ungarn under seg, foruten Bøhmen og Moravia. Men i 1273 ble Rudolf av Habsburg valgt til ny tysk konge. Både Rudolf og Ottokar forsøkte da å vinne Ungarn over på sin side. Som følge av Ottokars gjentatte herjinger og erobringer i Vest-Ungarn falt valget på Rudolf av Habsburg, til tross for at Ottokar i 1277 alt hadde oppgitt sine vestungarske besittelser. Det avgjørende slaget sto ved Dürnkrut i august 1278, og det ble nettopp de ungarske og ungarsk-kumaniske styrker som avgjorde slaget til fordel for Rudolf av Habsburg. Ottokar falt selv i slaget som for godt gjorde slutt på Bøhmens ledende rolle i det mellomeuropeiske område. (Ingen kunne dengang ane den fare Habsburgerne, som var hjulpet til sin sterke maktposisjon ved nettopp ungarernes hjelp, skulle representere for Ungarn i århundreder fremover.)

Fra 1278 lot Kőszegi-klanen fra tid til annen opptre en ny tronpretendent i Ungarn, og brukte ham som pressmiddel overfor kong László 4: det var prins András (Endre), sønnesønnen til kong András 2. Hans far István var født av enkedronning Beatrix i 1236 i eksil i Tyskland. Senere bosatte han seg i Venezia og giftet seg der med Tomasina av den mektige Morosini-familie.

Sønnen András ble født omkring 1265 og ble oppdratt som en prins. Han fikk full støtte av Morosiniene og bystaten Venezia, og ventet bare på anledningen til å innta det som han mente var hans rettmessige arv, den ungarske trone. Etter gjentatte “gjesteopptredener” i Ungarn ble han i begynnelsen av 1290 fanget av en ungarsk baron fra den nettopp rivaliserende stormaktsgruppe, som sendte ham til den østerrikske hertug Albrecht 1 av Habsburg, som imidlertid nektet å utlevere ham til kong László 4 av Ungarn. Kongens situasjon var også ellers forverret til det ytterste: i 1287 ble han bannlyst av erkebiskop Lodomér av Esztergom. Kong László lot da som om han oppriktig angret, og lovet alt – for deretter å begi seg til sine kumanere i Maros-

Körös-traktene. Her ble han imidlertid i juni 1290 myrdet av tre kumanere, leiet av Borsa-klanen, 28 år gammel.

András (Endre) 3 (1290—1301)

For prins András (av Venezia) kom László 4s død på et meget beleilig tidspunkt: han befant seg nemlig akkurat da i Wien, bare vel 40 km fra den ungarske grense. Han ble straks hentet derfra av erkebiskop Lodomér og en del baroner, og kronet til Ungarns konge, bare 13 dager etter drapet på kong László. Han kom dermed i forkjøpet til de tre andre tronpretendentene; den ene av dem var en bedrager fra Polen som snart ble jaget fra landet. Langt farligere var det at også Rudolf av Habsburg gjorde nå krav på Ungarn ved å vise til Béla 4, som ved tatarenes invasjon i 1241 hadde tilbudt landet som len til den tyske keiser, mot å få dens støtte. Rudolf fremmet nå sitt kandidatur til tross for at han godt visste at tyskerne da ikke ydet noen som helst hjelp til Ungarn, og at hans krav dermed manglet ethvert rettsgrunnlag. Dette ble da også hevdet av pave Nicolaus 4 som til gjengjeld oppfattet Ungarn som pavelig len. Lensherre pavens egen kandidat på sin side var hans nære vasall, Anjou-huset i Napoli.

Anjouene bygget sitt krav på det faktum at kong Karl 2 av Anjous hustru, dronning Maria, var søster til den avdøde ungarske konge László 4; dronning Maria har nå overdratt sin rett til tronen til sin sønn Karl Martell som dermed også ble pavens kandidat. Paven og Anjou-huset satte deretter i gang en storstilet diplomatisk kampanje for å vinne bredest mulig tilslutning til Karl Martell blant de ungarske baronene, biskopene og adelige. Uheldigvis for dem døde imidlertid Karl Martell alt i 1295.

Hans sønn, Karl Robert, som arvet rettskravet, var da bare 7 år gammel, noe som, i hvert fall foreløpig, la en naturlig demper på Anjou-familiens bestrebelser angående den ungarske trone.

Både Habsburgerne og Anjouene klarte med tiden å skaffe seg en del mektige støttespillere i Ungarn; de aller fleste av baronene og biskopene, de siste anført av erkebiskop Lodomér, stilte seg imidlertid på András 3s side: for det første ønsket de seg nemlig en konge som ikke hadde noen sterk utenlandsk makt bak seg, som Tyskland-Østerrike eller Pavestolen-Napoli skulle være om valget skulle falle på Albrecht av Habsburg eller Karl Martell/Karl Robert; for det annet var András 3 uten egentlige røtter og grupperingskontakter i landet, baronene håpet derfor på å kunne fortsette med sin politikk også under hans regjering. Deres betingede støtte gjaldt altså ikke den nye konges iherdige bestrebelser på å styrke den kongelige sentralmakt. Kongen lyktes da heller ikke i dette forsettet: han klarte ikke å gjøre seg herre over situasjonen. Hans, i grunnen, håpløse kamp mot adelsveldet fremskyndet ytterligere den pågående oppløsning av staten...

András var den første ungarske konge som ved kroningen måtte utstede et såkalt kroningsdiplom. I dette lovdokumentet lovet kongen å respektere adelens privilegier og eiendommer. Det fremgår klart av diplomtet at han primært ønsket å støtte seg til lavadelen, styrke og utvide dens rolle i adelskomitatene, ikke minst ved de lavere rettsinstanser, men den skulle også trekkes inn i det kongelige råd. – Også kirken fikk sine privilegier bekreftet og fornyet ved dekretet.

Kroningsdiplomet var et velment program som tok sikte på å samle de moderate krefter mot baronene. For å understreke dekretets viktighet (og samtidig også landsdelens viktighet), kunngjorde kongen dette særskilt for Transsylvania i februar 1291, ved en provinsforsamling i Gyulafehérvár, bestående av representanter for de ungarske adelige, for széklerne, for sakserne og for rumenerne.

(Det her var første gangen rumenerne (oláherne, valakerne, blakerne) opptrådte ved en statsakt i Transsylvania. Deres innvandring til landsdelen tiltok sterkt i tiden etter tatarenes invasjon som jo hadde blant annet ført til at store områder som tidligere var bebodd av ungarere og saksere, nå er blitt temmelig avfolket. En kongelig forordning av november 1293 bestemte at alle transsylvanske rumenere skulle samles og flyttes til kongens godseiendom i Székes. Rumenernes antall kunne med andre ord neppe ha vært svært høyt på den tid, siden de kunne bosettes på et eneste, om enn et veldig stort, gods.)

Det meste av programmet maktet kongen aldri å realisere, og det fristet en kummerlig tilværelse som papirbestemmelse, fordi kongen manglet de nødvendige maktmidler å sette bak kravene. Det føydale anarki er nådd for langt, og baronene er blitt for mektige for det. De største baroner var allerede i ferd med å omdanne sine eiendommer til selvstendige provinser, og de var å regne som provinsherrer: de styrte sine respektive områder som suverener, med praktisk talt uinnskrenket makt, og uvhengig av kongen så vel som kirken. Den mektigste av dem alle var Máté Csák som dominerte nesten hele Nord-Ungarn, dagens Slovakia.

Det oppsto ofte ulike maktgrupperinger av magnater, gjerne omkring en av de store klanene, og disse grupperinger skiftet om landets styring, alt etter de innbyrdes maktforholdene. De førte også kriger mot

hverandre, ikke sjelden med støtte fra utlandet. En av dem, Iván Kőszegi, gikk i 1292 så langt som å holde selve kongen fengslet i tre måneder.

I to hærtog, ført i henholdsvis 1290 og 1291, gjenerobret kong András 3 deler av de vestungarske områder som hertug Albert 1 av Østerrike hadde besatt i 1287-89 (freden i Hainburg august 1291). Men for å sikre denne fred, og for å vinne støtte mot Anjouene, giftet András 3 seg i 1296 med datteren til hertug Albrecht av Habsburg, Agnes (hans første kone, den polske prinsesse Fennena, døde nemlig i 1295), mens hans datter fra det første ekteskapet, Erzsébet, er blitt forlovet med böhmerkongen Vaclav 2s sønn, den senere Vaclav 3.

Fra 1299 ble Anjouenes diplomatiske virksomhet omkring Ungarn-tronen livligere, og i august 1300 kom tronpretendenten, Karl Robert, sogar selv til syne i Spalato i Dalmatia, dengang ungarsk landsdel. Kong András 3 dro imidlertid ikke mot ham med hæren; han regnet nemlig med å ha de fleste og betydeligste av baronene bak seg og deres støtte mot enhver tronpretendent. Han vurderte derfor situasjonen som helt ufarlig.

I slutten av 1300 døde hans mor og verdifulle støtte, Tomasina Morosini, og bare noen få uker senere, 14. januar 1301, døde også kongen selv, vel 35 år gammel.

Ifølge utenlandske samtidsskilder gikk det hårdnakkede rykter om at begge to egentlig ble forgiftet. Med ham døde Árpádenes dynasti ut på mannssiden. András 3s korte regjeringstid og hans gjerninger viser en evnerik og intelligent ung mann som imidlertid var stilt overfor en håpløs situasjon og var omgitt av bare ondskap.

1100- OG 1200-TALLETS ÅNDELIGE KULTUR

Kunsten

Fra landets kristning av ble for kunstens vedkommende det kirkelige behov den virkelig bestemmende faktor. Dette gjaldt også den tradisjonsrike og orientalskprede håndverk og gullsmedkunst, selvom det her, ved fremstilling og dekorering av våpen og smykker, fortsatt fantes grunnlag også for en viss verdslig utøving.

Tidens viktigste kunstart var imidlertid byggekunsten. Etter ordre og bestillinger fra kongene og kirken, ble det bygd en rekke katedraler og klostre av stein, de fleste i lombardisk stil, en italiensk variant av romanikken. Romanikken, den romanske stilen begynte å utbre seg i Europa fra midten av 1000-tallet. Ved overgangen til kristendommen åpnet Ungarn seg for de europeisk-vesterske kulturstrømninger og stilarter. Til å begynne med dominerte innflytelsen fra Italia og Bysants stort (basilikaene i Esztergom og Székesfehérvár, katedralene i Pécs, Eger, Győr, kryptkirkene i Pannonhalma og Tihany). Men fra 1100-tallet vokste særlig den franske, men til dels også den sørtyske innflytelse, ikke minst gjennom de ulike munkeordenene.

Fra omkring 1190 foregikk det en tiltagende og markert stilforandring, innført i Ungarn av franske mestere fra Burgundia og Champagne: det var tidlig-gotikken. Palasskapellet og katedralen i Esztergom er de tidligste minnesmerker av den nye stilarten ikke bare i Ungarn, men i hele Mellom-Europa. (Gotiske byggverk reist fra 1220-årene i Bamberg, sammen med kirkebygg fra Zagreb og Halitsch/Galicia, har f.eks. direkte forbindelseslinjer til den ungarske gotikk, med utgangspunkt i sistnevnte.)

Kong Béla 3 (1172-96) giftet seg først med Anne de Chatillon, og etter hennes død med Margit av Capet-familien. Slike dynastiske giftermål hadde i middelalderen overalt sin store betydning, idet hustruene er som oftest blitt fulgt til sine respektive nye hjemland av en stor følgeskare bestående av geistlige, hofffolk, håndverkere og ikke minst kunstnere, som bragte med seg nye kunstneriske impulser. I utbredelsen av gotikken spilte også de "franske" munkeordener cistercienserne og premonstratenserne en avgjørende rolle, men at gotikkens kanskje største arkitekt, Villard de Honnecourt, også hadde oppholdt seg i Ungarn en god stund, hadde sikkert sin store betydning.

Den nye, gotiske stil trengte ikke romanikken ut med det samme: de to stillarter eksisterte lenge side om side, og ble ofte anvendt vekslende på det samme byggverk.

Først etter den mongol-tatariske invasjon 1241-42 klarte gotikken å vinne alment innpass for å nå sin blomstringstid under Anjou-kongene på 1300-tallet. Den ungarske gotikkens fremste byggverk ble reist i landets sentrale områder, storparten av dem er derfor blitt ødelagt under tyrkerkrigene. De viktigste som fortsatt kan sees (enkelte av dem er delvis i ruiner) er, ved siden av Palasskapellet i Esztergom,

Mátyáskirken i Buda(Pest), domkirkene i Kassa (Košice), Kolozsvár (Cluj-Napoca) og Kalocsa, samt katedralen i Gyulafehérvár (Alba Iulia). Fra 1200-tallet er det også bevart flere vakre senromanske kirker (Ják, Lébény, Zsámbék) med freskomalerier og rikt dekorert med steinplastikk, samt ruinene av det kongelige borgpalasset i Esztergom.

Minnene etter tidens ungarske malerkunst og billedhuggerkunst er mer sporadiske, og de eksisterer utelukkende i tilknytning til (kirke)bygninger. Stilen kunstnerne anvendte, var "internasjonal", men detaljene på freskene og av plastikken (klærne, gjenstandene, enkelte ansikter) gjenspeilet som oftest tidens ungarske virkelighet og landets materielle kultur.

Litteraturen

De første århundrer av ungarsk litteratur var preget av salmer, hymner og legender, og sto hovedsakelig i kirkens tjeneste. De ble skrevet av geistlige, og de fleste av dem var jo utlendinger: tyskere, franskmenn, italienere. Også derfor var det liksom naturlig for dem å anvende kirkens internasjonale språk, latin, som snart fikk en så dominerende plass i landet at den etter hvert omfattet hele samfunnslivet. Også de mer verdslig-pregede krøniker ble forfattet på latin som også var undervisningens språk. Likeledes ble alle offentlige aktstykker, diplomer, lover og brev skrevet på latin. Men ved siden av denne skriftlige kultur på latin eksisterte det også en annen kultur som ble artikulert på ungarsk – i ordets billedlige forstand, idet den ikke ble nedtegnet, men sunget eller fortalt, overlevert muntlig av *ioculatorer* (såkalte "spøkefugler"), *igricer* og *regölök, regösök* (spillemenn, omkringvandrende folkelige sangere, trollmenn, i grunn og bunn ikke ulik *trubadurene* og de tyske *Minnesänger*). Det var arbeidssanger, trylleformler, "blomstersanger" (kjærlighets-sanger), sjamanistiske besvergelses o.l., men også lengre episke fortellinger om forfedrenes heltedåder, virkelige historiske hendelser eller oppdiktete situasjoner, ofte i forbindelse med folkets herkomst, fortidige liv, landnåmet osv. Som det fremgår av fragmentene vi i dag har av dem, hadde de stavrim og/eller rim, og oppviser ellers en utpreget og egenartet rytmesans. De ble som oftest resitert og akkompagnert av diverse musikkinstrumenter, overveiende av piper, fløyter, trommer og (ungarske) sekkepiper eller også av et gitarlignende instrument, *koboz* 'lutt'. Kirken var selvfølgelig svært lite begeistret for denne type virksomhet, først og fremst p.g.a. tekstenes "verdslige", profane innhold og livssyn, men vel også for deres språk. Til tross for dette inneholder de latinspråklige tekster mange fragmenter av og spor etter en rik ungarskspråklig diktning og sagnlitteratur. I første rekke gjelder dette krønikene og den såkalte gestallitteraturen.

1100-tallets viktigste språkminnesmerke er den såkalte Praykodeks, et håndskrift som er blitt til i Pannonhalma-klosteret i årene 1192-95. Av dets innhold kan her nevnes beslutninger fra ungarske kirkemøter, en kalender, en kortfattet historisk overblikk, et teologisk skrift, kirkelige forskrifter og ulike messer (gudstjenester). I denne siste delen finnes det tidligste sammenhengende større ungarske språkminne, *Halotti beszéd és könyörgés* ('gravtale og bønn'). Til tross for at denne tale hadde en kirkelig funksjon, utmerker den seg ved en fin språkføring som uten videre kan karakteriseres som litterær; talens ungarske språk er forøvrig lettere å forstå for en ungare av i dag enn f.eks. Wolfram von Eschenbach eller Walter von der Vogelweide fra omtrent samme tidsepoke er for en tysker av våre dager.

Historieverkene utgjør en viktig del av ungarsk middelalderlitteratur. Det første av dem, den såkalte *Ur-gesta* som i sin opprinnelige form er gått tapt, er fra midten av 1100-tallet. "Die ehemalige Existenz einer Ur-Gesta aus dem 11.Jh. gilt heute so gut wie gesichert. Man neigt dazu, ihren Verfasser in jenem Bischof Nikolaus zu vermuten, der am Hofe Andreas I. (1046-1060) Notar gewesen und sein Werk einige Jahre nach dem Tode König Bélas I. (1060 bis 1063) vollendet haben dürfte."¹³ Dette ble så av senere historieskrivere flere ganger omarbeidet og variert etter krav fra deres oppdragsgivere eller etter det syn som har vært alment akseptert i deres tid. Disse forfattere fortsatte også verket ved å berette om den tid som var gått siden siste omarbeidelse. "Diese Ur-Gesta des 11.Jh.s dürfte zuerst unter König Koloman [Kálmán] durch ein Werk, das oft als "Gesta Ladislai regis" bezeichnet wird, fortgesetzt und umarbeitet worden sein." Den tredje fortsettelse "wird herkömlich in die Zeit des byzantinischen Einflusses unter Géza II. (1141-1161) und Stephan [István] III. (1161-1171) datiert."¹⁴ En ytterligere fortsettelse kom fra prost Ákos (i 1270-72), deretter en fra Simon Kézai (1280-83). Kézai hadde forøvrig tilføyd verket et nytt innledende kapittel som drøfter teorien om hunernes og ungarenes identitet, eventuelle felles herkomst; hans Attila-bilde var en kraftig korreks til kirkens svært så negative oppfatning av hunerkongen – samtidig som det hadde relasjoner til sin egen tid, til kong László 4 "Kumanen"s spesielle interesse og forkjærlighet for kumanerne. Kézais hunisk-

¹³ J.M.Bak i: Die heiligen Könige. Graz 1976: 123.

¹⁴ Ibid.,s.125.

ungarske identitetsteori hadde dels bygget på ungarske folketradisjoner (overleveringer), dels på litterære reminisenser, ikke minst *Nibelungenlied*. Hans fortelling har “auf interessante Weise das Andenken an die Beziehungen der Magyaren zu den kaukasischen und iranischen sowie bulgarisch-türkischen Völkern bewahrt.”¹⁵ Disse omarbeidelser var utbredt gjennom en rekke kopier som så dannet grunnlaget til *Budai Krónika* (*Chronica Hungarorum*) fra 1473 – den første bok som er blitt trykt i Ungarn, (av denne verdifulle utgave finnes det fortsatt hele 10 eksemplarer!) – dessuten til den håndskrevne *Képes Krónika* (*Chronica de Gestis Hungarorum*).

Blant middelalderens ungarske historieskrivere inntar Anonymus en særegen plass.

Han fikk sin høyere utdanning i Frankrike og ble etter hjemkomsten ansatt som notarius i kong Béla 3s kanselli, han levde altså omkring århundreskiftet mellom 1100-1200-tallet. Hans navn er ennå ikke avslørt med sikkerhet, men han kalte seg selv “P. dictus magister, notarius Belae regis”. Hans interessante hovedverk *Gesta Hungarorum* om magyarernes herkomst, landnám og første tid i Karpatbekkenet frem til ca år 1000 e.Kr. bygger dels på tilgjengelige historiske kilder, muntlige overleveringer blant folket, men også på egen fantasi. Dette er derfor omtrent like meget å oppfatte som et skjønnlitterært verk som en historisk kilde, og det gjenspeiler i høy grad sin egen tids ungarske forhold. Man antar at det også var Anonymus som hadde stått bak de to ungarskspråklige romanene fra samme tidsrom om Troja og om Aleksander den store – ridderkulturens to populære skikkelser. (Her må vi også nevne at flere av den vesterlandske ridderkulturens sagnomsuste størrelser hadde i kortere eller lengre tid oppholdt seg også i Ungarn, i hoffet til kong András 2, som f.eks. den kjente *Minnesänger* Tannhäuser og den yndete provencalske trubaduren Peire Vidal, og satte spor etter seg i ungarsk åndsliv.)

Hendelsene omkring mongol-tatarernes herjinger i Ungarn 1241-42 har foranlediget to viktige verker: *Carmen miserabile* av mester Rogerius (det ble nærmere omtalt i kapitlet om tatarernes invasjon) og *Planctus destructionis Regni Ungariae per Tartaros*, skrevet i 1241 av en ukjent geistlig som hørte til kong Béla 4s følge i Dalmatia.

Undervisningstilbudet fra skolene ved domkapitlene blir kastet et interessant lys på av en lærebok som visstnok skal ha vært alment brukt på 1100-tallets Ungarn; pensumet omfattet grammatikk, prosodikk, retorikk, computus ‘tidsregning’ og dictamen ‘skriftlig fremstilling’, ‘brevskrivning’.

Liber Ruber ‘den røde bok’ fra Pannonhalma inneholder kopi av ulike kongelige dokumenter og pavelige forordninger fra tidsrommet 1000-1240 som angikk abbediet.

Codex Albensis som er fra midten av 1100-tallet og som befinner seg i Graz, er det eldste ungarske antifonale. Fra tidsrommet er det ellers oppbevart 3 drama-tekster, alle er såkalte liturgiske spill. *Tractus Stellae* ‘stjernesangen’ er fra slutten av 1000-tallet. De 2 andre er *Officium Sepulchri*, dvs. påskespill, og begge er fra 1100-tallet, det ene av dem er å finne i Pray-kodeksen, det andre i antifonaleet av Graz. Det såkalte *Königsberger Fragment* og dets *Bånd* representerer også et viktig ungarsk minnesmerke, idet det oppbevarer fragmenter av et dikt på ungarsk fra århundreskiftet mellom 1100-1200-tallet. Langt viktigere er imidlertid *Ómagyar Mária-síralom* ‘gammelungarsk Maria-klagesang’ fra tidsrommet 1280-1310, det eldste fullstendig bevarte ungarske dikt, egentlig en meget fri oversettelse og bearbeidelse av en middelaldersalme som begynner med ordene *Planctus ante vesca*. Gjendikteren må ha vært en ekte dikter. Den ungarske versjonens fine, avbalanserte rytmesystem, alliterasjoner og rim har påfallende paralleller til diktingen av ulike uraliske folk. Diktet gjenspeiler godt den utvikling det ungarske språk hadde gjennomgått i de vel 100 årene fra *Halotti beszéd*. Denne verdifulle teksten er blitt funnet i en kodeks i biblioteket av Löwen (Leuven) i 1922, dvs. at pergamentet det var skrevet på var av bokbinderen blitt brukt til kodeksens innbindingspermer...

Alt i alt kan man si at det middelalderlige Ungarn utgjorde en levende og selvstendige del av den kristne europeiske kultur. I sine hovedtrekk var datidens ungarske kultur identisk med den vesterlandske, men i tillegg hadde den også enkelte egne farvetoner og særegne nyanser.

ET STERKT BEGRENSET UTVALG LITTERATUR PÅ VESTLIGE SPRÅK

Hóman, Bálint: *Geschichte des Ungarischen Mittelalters*. 1.2. Berl. 1940-43.

Macartney, C.A.: *Hungary, a short history*. Edinb. 1962.

Stadtmüller, G.: *Die ungarische Grossmacht des Mittelalters*, i: *Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft*, 70/1951.

¹⁵ Székely, András: *Illustrierte Kulturgeschichte Ungarns*. Budap./Jena 1978: 40.

- Hóman, Bálint: *König Stefan der Heilige; die Gründung des Ungarischen Staates*. Breslau 1941.
- Deér, J.: *Die Entstehung des Ungarischen Königstums*, i: *Archivum Europae Centro-Orientalis*, 8/1942.
- Urbansky, A.B.: *Byzantium and the Danube frontier. A study of the relations between Byzantium, Hungary and the Balkan during the period of the Comneni* N.Y.1968.
- Kosztolnyik, Z.J.: *Five eleventh century Hungarian kings: their policies and their relations with Rome*. N.Y.1981.
- Brackmann, A.: *Kaiser Otto III. und die staatliche Umgestaltung Polens und Ungarns*. Berl.1939.
- Brackmann, A.: *Zur Entstehung des Ungarischen Staates*. Berl.1940.
- Bakay, K.: *Archäologische Studien zur Frage der Ungarischen Staatsgründung (...)*, i: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 19/1967.
- Uhlirz, M.: *Die Krone des heiligen Stephan, des ersten Königs von Ungarn*. 1951.
- Kelleher, P.J.: *The Holy Crown of Hungary*, i: *Papers and Monographs of the American Academy of Rome*, 13/1951.
- Bárány-Oberschall, M.: *Die Sankt Stephans-Krone und die Insignie des Königreiches Ungarn*. Wien 1961.
- Deér, J.: *Die Heilige Krone Ungarns*. Wien 1966.
- Endrey, Antal: *The Holy Crown of Hungary*. Chambers 1978.
- Györffy, György: *The history of the Hungarian crown*, i: *New Hungarian Quarterly*, Autumn 1978: 127-37.
- Gombos, A.F.: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. I-III*. Budap. 1937-43.
- Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I.II*. Budap. 1937-38.
- Adriányi, Gabriel: *Beiträge zur Kirchengeschichte Ungarns*. Münch.1986.
- Ferdinandy, M.: *Das Ende der heidnischen Kultur in Ungarn*, i: *Ungarische Jahrbücher*, XVI/1936.
- Deér, Joseph: *Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie*. Szeged 1934.
- Györffy, György: *König Stephan der Heilige*. Budap. 1985. Bogyay, Th.v.: *Stephanus Rex. Versuch einer Biographie*. Münch. 1975.
- Gombos, F.Albin: *Saint Etienne dans l'historiographie européenne du Moyen Age*. Budap. 1938.
- Hóman, Bálint: *King Stephen the Saint*. Budap. 1938 (tysk utg.: *König Stephan der Heilige; die Gründung des Ungarischen Staates*. Breslau 1941).
- Szücs, J.: *König Stephan in der Licht der modernen Ungarischen Geschichtsforschung* i: *Südost-Forschungen*, 31/1972.
- Moravcsik, Gyula: *Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium*. Budap. 1984.
- Váczy, P.: *Die erste Epoche des Ungarischen Königstums*. Pécs 1935.
- Glaser, L.: *Der Levantenhandel über Ungarn im 11.-12. Jahrhundert*, i: *Ungarische Jahrbücher*, XIII/1933.
- Kniezsa, I.: *Ungarns Völkerschaften im 11.ten Jahrhundert*. Budap.1938.
- Györffy, György: *Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn um die Jahrtausendwende*. Budap. 1983.
- Csóka, J.Lajos: *Geschichte des benediktinischen Mönchtums in Ungarn*. Münch. 1980.
- Ferdinandy, M.: *Das Ende der heidnischen Kultur in Ungarn*, i: *Ungarische Jahrbücher*, XVI/1936.
- Corpus juris Hungarici. 1000-1526*. Red.: Dezső Márkus. Budap. 1899.
- Döry, Ferenc: *Decreta regni Hungariae*. Budap. 1976.
- Die heiligen Könige*. Utgitt av Thomas von Bogyay, János Bak og Gabriel Silagi. Graz/Wien/Köln 1976.
- Marquart, J.: *Über das Volkstum der Komanen*. Berl.1914.
- Németh, Gy.: *Zur Kenntnis der Petschenegen*, i: *Körösi-Csoma-Archivum*, I/1921-1925.
- Deér, Joseph: *Die Anfänge der ungarisch-croatischen Staatsgemeinschaft*. Budap. 1936.
- Sufflay, Milan v.: *Zu den ältesten kroatisch – ungarischen Beziehungen*, i: *Ungarische Rundschau für historische und soziale Wissenschaften*, 1915.
- Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I-XI*. Studio et opera G.Fejér. Budae 1829-44.
- Moravcsik, Gyula: *Byzantium and the Magyars*. Budap. 1970.
- Székely, Gy.: *La Hongrie et Byzance aux Xe-XIIe siècles*, i: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 3-4/1967.

- Mannenheim, J.v.: *Ungarn unter Béla II (1131-1141) und Geisa II (1141-1161) in seinen Beziehungen zu Deutschland*. Hermannst.1884.
- Dölger, Fr.: *Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik*, i: Archivum Europae Centro-Orientalis, 3-4/1942.
- Pelzer, Hermann: *Friedrichs I. von Hohenstaufen Politik gegenüber Dänemark, Polen und Ungarn*. Borna/Lpz.1906.
- Ziemmermann, F. - Werner, C: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Hermannstadt 1892.
- Teutsch, Friedrich: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen. I-III*. Hermannstadt 1910.
- Györffy, György: *Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Ausgang des XIV.Jahrhunderts*, i: Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 42/1960.
- Hoffmann, T: *Vor- und Frühgeschichte der Ungarischen Landwirtschaft*, i: Agrártörténeti Szemle, 1968. Suppl.
- Bökönyi, S.: *History of domestic mammals in Central and Eastern Europe*. Budap. 1974.
- Hervay, Ferenc: *Repertorium Historicum ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Roma 1984.
- Bolla, Ilona G.: *Das Dienstvolk der königlichen und kirchlichen Güter zur Zeit des frühen Feudalismus*, i: Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Historica, 17/1976: 15-43.
- Laurent, V: *La Serbie entre Byzance et la Hongrie a la veille de la quatrième croisade*, i: Revue historique de Sud-Est Europe, 1941.
- Huber, A.: *Studien über die Geschichte Ungarns im Zeitalter der Arpaden*, i: Archiv für österreichische Geschichte, 1/1883.
- Huyskens, A.: *Quellenstudien zur Geschichte der heiligen Elisabeth*. Marb.1908.
- Ancelet, Hustace J.: *Sainte Elisabeth de Hongrie*. Paris 1947.
- Das Burzenland. I-IV.Red.*: E.Jekelius. Kronstadt 1928-29.
- Schütze, J.: *Bemerkungen zur Berufung und Vertreibung des Deutschen Ordens durch Andreas II. von Ungarn*, i: Zur Rechts und Siedlungsgeschichte der Siebenbürger Sachsen. Siebenbürgisches Archiv. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. F. 8. Köln/Wien 1971.
- Sólyom Fekete, Vilmos: *The Golden Bull of Hungary, 1222-1792*, i: Quarterly Journal of the Libery of Congress, 29/1971
- Deér, J.: *Der Weg zur Goldenen Bulle Andreas' II. v. 1222*, i: Schweizer Beitrage zur allgemeinen Geschichte, 10/1952.
- Pfeiffer, N.: *Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241-1242*. Zürich 1913.
- Dörrie, H.: *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: die Missionsreisen des fr.Julianus O.P ins Uralgebiet (1234/5) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren*, i: Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Nachrichten. Philol.-hist. Kl. 6/1956.
- Bromberg, J.: *Zur Geographie der Reisen des Dominikaners Julian*, i: Finnisch-ugrische Forschungen. Anzeiger 2-3/1939-1940.
- Sayous, E.: *L'invasion des Mongols en Hongrie 1241 et 1242*. Paris 1875.
- Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250*. Graz/Wien/Köln 1985.
- Fügedi, Erik: *Castle and society in medieval Hungary (1000-1437)*. Budap. 1986.
- Székelly, György: *Geldverhältnisse und Geldverkehr in Ungarn im XIII. Jahrhunderts*, i: Dissertationes Archaeologicae, Ser.II, 8/1979.
- Fügedi, Erik: *Kings, bishops, nobles and burghers in medieval Hungary*. Lond.1986.
- Héjj-Détári, Angéla: *Altungarischer Schmuck*. Budap.1976.
- Kovács, Éva: *Romanische Goldschmiedekunst in Ungarn*. Budap.1974.
- Mihalik, Sándor: *Emaillkunst im alten Ungarn*. Budap.1964.
- Genthon, István: *Kunstdenkmäler in Ungarn*. Lpz.1974.
- Entz, Géza: *Die Baukunst Transsilvaniens im 11-13. Jahrhundert*, i: Acta Historiae Artium, 14/1968.
- Marosi, Ernő: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12.-13.Jahrhundersts*. Budap.1984.
- Entz, Géza: *La cathédrale de Gyulafehérvár (Alba Iulia)*, i: Acta Historiae Artium, 5/1958.

- Dercsényi, Dezső: *Zur siebenhundertjährigen Feier der Kirche von Ják*, i: *Acta Historiae Artium*, 4/1957.
- Zolnay, László - Szakái, Ernő: *Der gotische Skulpturenfund in der Burg von Buda*. Budap.1976.
- Berkovits, Ilona: *Illuminierte Handschriften aus Ungarn*. Hanau a.M. 1968.
- Eckhadts, Fr.: *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*, i: *Mittelungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, Erg.B.IX/1915.
- Toldy, Franz: *Geschichte der Ungarischen Literatur im Mittelalter*. Pest 1865.
- Old Hungarian literary reader. 11th-18th centuries*. Budap.1985.
- Domján, Joseph: *Hungarian heroes and legends*. Princeton 1963 (tysk utgave: *Ungarische Legende. Bilder aus einem Jahrtausend Geschichte*).
- Vom Besten der alten Ungarischen Literatur*. Utgitt av Tibor Klaniczay. Budap.1978.
- Handbuch der Ungarischen Literatur*. Budap.1977.
- Székely, András: *Illustrierte Kulturgeschichte Ungarns*. Budap./Jena 1978.
- Szabolcsi, Bence: *Geschichte der Ungarischen Musik*. Budap.1964.

IV.

MIDDELALDERUNGARN PÅ SITT HØYESTE

1301 — 1526

OPPBLOMSTRING UNDER ANJOU-KONGENE 1301—82

Károly 1 Róbert (1301/1308—1342)

Da den siste konge på mannsiden av Árpád-dynastiet, András 3, døde i 1301, etterlot han seg en ung datter på vel 10 år, Erzsébet. At hun skulle overta tronen etter ham, kom aldri på tale. Dessuten var hun allerede i 1298 blitt forlovet med kronprins Vaclav (Vencel) av Bøhmen. Denne forlovelse ble nå, etter farens død fornyet og tjente som et av hans viktigste juridiske grunnlag, da prins Vaclav reiste krav om den ungarske krone. I tillegg kunne han vise til at hans far, böhmerkongen Vaclav 2 (1278-1305) var barnebarns barn til den ungarske kong Béla 4, idet kong Ottokar 2 var i 1261 blitt gift med Kunigunda, kong Bélas barnebarn. I første omgang ønsket en gruppering av ungarske baroner selveste kong Vaclav 2 til ungarsk konge, men han viste dem til sin sønn.

Men allerede i kong András 3s levetid var Karl Robert av Anjou (ungarske navneform Károly Róbert), hvis mor var søster til kong László 4 av Ungarn, blitt lansert av kongehuset i Napoli som tronpretendent. I august 1300 ankom han med sitt følge til Spalato i Dalmatia. På sin vei videre nordover var han alt kommet til Zagreb, da András 3 plutselig døde. Karl Robert ble da med det samme brakt til Esztergom og kronet i mai 1301 av erkebiskop Gergely (Gregor) til ungarsk konge. Denne kroning hadde imidlertid en rekke "skjønnhetsfeil": for det første skjedde den i Esztergom, og altså ikke i den tradisjonelle kroningsbyen (Székes)Fehérvár (denne by, hvor også Stefanskronen ble oppbevart, var akkurat da sannsynligvis i hendene til dem som støttet Vaclavs kandidatur); for det annet ble ved denne kroning brukt en "leilighetskrone", idet Stefanskronen ikke var tilgjengelig i Esztergom.

Bak Karl Robert sto ikke bare kongehuset av Napoli med faren kong Karl i spissen, men også paven med all den enorme moralske (men også økonomiske og politiske) makt Pavestolen i den tid kunne oppvise. Dessuten fikk han, da han hadde begitt seg til Ungarn, en massiv støtte fra baronene i Syd-Ungarn, Kroatia og Dalmatia. På landsbasis har imidlertid denne støtte ikke vært tilstrekkelig, idet den unge tronpretendent, sammen med erkebiskopen, snart var blitt jaget ut av Esztergom av den mektige Kőszegi-klanen, og ble nødt til å forlate landet.¹ Det så nå ut som om et flertall av baronene hadde bestemt seg for prins Vaclav, som i august 1301 igjen ankom til Ungarn og ble deretter av erkebiskopen av Kalocsa i Fehérvár kronet med Stefanskronen til Ungarns konge. Den alvorligste "skjønnhetsfeil" ved denne kroning var at den ikke ble foretatt av erkebiskopen av Esztergom, "bare" av erkebiskopen av Kalocsa. Verst for prins Vaclav var imidlertid at Pavestolen ikke var villig til å akseptere ham på Ungarns trone. Pave Bonifacius 8 sendte i september 1301 sin legat Nicolaus Boccasino til Ungarn for å støtte under Karl Roberts sak og vinne ikke minst landets geistlige over på hans side. Biskop Nicolaus støtte imidlertid på betydelig motstand, først og fremst fra borgerskapets side, og han ble bl.a. nødt til å lyse bann over borgerne av Buda. Paven innkalte da begge parter til et møte i Roma i 1303, men ingen av partene sendte sine representanter til møtet. Kurien uttrykte da sin støtte til Karl Robert, og altså avviste Vaclavs krav.

Dette betydde slutten på Bøhmens bestrebelser på å opprette et stort mellomeuropeisk rike på tsjekkisk, polsk og ungarsk grunn. I første omgang dro kong Vaclav 2 med en hær mot Ungarn i 1304, men han innså det snart at stemningen, ikke minst som følge av kirkens aksjon, alt var i ferd med å snu seg imot hans sønn (som kalte seg László som ungarsk konge). Ved list kom han imidlertid i besittelse av de ungarske kongelige regaler (Stefanskronen, scepteret, kongeornatet og sverdet), og med dem i sin bagasje trakk han seg snart ut av landet.

I mellomtiden klarte Karl Robert å slutte forbund med den østerrikske hertug Rudolf 3 av Habsburg, og å vinne tilslutning fra de høytstående ungarske geistlige og de fleste av baronene. Den mektigste av dem, Máté Csák, herre over storparten av Nord-Ungarn, støttet nå med sin privathær det angrep som hertug Rudolf og Karl Robert i fellesskap rettet mot Bøhmen i september-oktober 1304.

Sommeren 1305 døde böhmerkongen Vaclav 2. Han ble på den tsjekkiske trone etterfulgt av sønnen Vaclav 3. Det viste seg nå at hans forlovede, den ungarske prinsesse Erzsébet, ikke lenger hadde det til hensikt å inngå ekteskap med ham, hun ville heller trekke seg tilbake til et kloster og bli nonne. Vaclav 3 ga da ved fredsslutningen med den tyske konge Albrecht 1 av Habsburg, avkall på den ungarske trone og overdro denne sin "rett" - og de ungarske kongelige regaler - til den bayerske hertug Otto 3 av Wittelsbach,

¹ Erkebiskopen er to år senere blitt drept, da franskekongen Filip 4 den smukke i september 1303 i Anagni ved Roma hadde latt pave Bonifacius 8 tas til fange.

som på kvinnesiden også var i slekt med Árpádene, idet han var sønn til Erzsébet, datteren til kong Béla 4. Hertug Otto dro deretter straks til Ungarn og ble i desember 1305 i Fehérvár av to ungarske biskoper og med Stefanskronen kronet til ungarsk konge. “Skjønnhetsfeilene” ved denne kroning var at den ikke ble foretatt av erkebiskopen av Esztergom, og at den bayerske tronpretendent ikke hadde støtte fra tilstrekkelig mange baroner. I et forsøk på å bøte på dette dro Otto sommeren 1307 til Transsylvania for å be *vajdaen* (voivoden) i landsdelen, László Kán, om datterens hånd. László Kán var en av de aller mektigste baroner i landet, han følte seg i alle tilfelle mektig nok til å arrestere og fengsle hertugen. Otto klarte snart å rømme, men Stefanskronen og de andre regaliene forble fortsatt i László Káns forvaring.

Som følge av Ottos ublide skjebne og fordi Vaclav 3 var blitt drept i Olmütz i 1306, befant Karl Robert seg plutselig alene på scenen, helt uten motkandidater. Etter flere års intense kamp syntes nå veien til makten å være ryddet for hindringer. Pave Clemens 5s legat til Ungarn, kardinal Gentile Montefiori fikk riksdagen av Rákos høsten 1307 til å akseptere Károly Róbert som András 3s etterfølger på tronen.

Flere av storbaronene var imidlertid ikke til stede ved denne riksdag. Dessuten hevdet de fleste av dem, også lavadelen, at Ungarn, etter at Árpád-dynastiet var nå dødd ut på mannsiden, er blitt et valgmonarki, og at retten til å velge en ny konge hadde falt tilbake på nasjonen, dvs. adelen. Pavestolen derimot forsøkte å hevde at Ungarn ved István den helliges kroning i år 1000 er blitt et pavelig len, dvs. at paven hadde nå rett til å bestemme tronfølgen. For å klare opp i problemene og komme frem til en endelig avgjørelse, var en ny riksdag blitt kalt sammen i november 1308 i (Buda)Pest. Gentiles utlegninger angående kirkens angivelige lens-rettigheiter ble der fullstendig avvist og riksdagen holdt fast ved sin rett til selv å avgjøre tronfølgen.

For å vise sin takknemlighet og hengivenhet til Árpáds ætt, ga riksdagen samtidig likevel sin tilslutning til Karl Robert som på kvinnesiden var jo i slekt med Árpád-ætten. De ba kardinalen om å akseptere deres rett til kongevalg, og deres valg akkurat nå. De ba dessuten legaten om at kirken stadfestet dette. Ved denne her anledningen var det forøvrig for siste gangen i Ungarns historie at Pavestolen forsøkte å vise til sin lenshøyhet. Kurien aksepterte nå nemlig de ungarske standpunktene, dessuten ble Pavestolen for århundrer fremover alvorlig svekket, først gjennom pavenes “babyloniske fangenskap” i Avignon, deretter som følge av det store skisma som begynte med valget av motpave Clemens 7 i september 1378 og som varte til 1417.

Den da 21 år gammel Karl Robert ble deretter i juni 1309 kronet til ungarsk konge ved en leilighetskrone, men av erkebiskopen av Esztergom i Jomfru Marias (*Nagyboldogasszony*) kirke i Buda. Til stede ved kroningen var også de store baronene, bortsett fra László Kán. Han er blitt gjentatte ganger pålagt å tilbakelevere Stefanskronen, men dette ble først etterkommet i juni 1310. Da ble Karl Robert i august 1310 kronet på ny, nå i Fehérvár og med Stefanskronen. Dette var hans fjerde kroning. At det ble nødvendig med denne fjerde kroning, viser den store, nesten magiske anseelse og betydning kronen innehadde i hele landets (retts)bevissthet. Karl Robert, fra nå av Károly 1, regnet imidlertid i sine dokumenter sin regjeringstid konsekvent fra år 1301, og tok dermed ikke hensyn til det interregnum som er gått med tronstridigheter i tiden mellom 1301-08.

Han var altså blitt *valgt* til Ungarns konge; han (og hans kanselli) avledet imidlertid grunnlaget for sin regjeringsmakt konsekvent av sin *arverett*. Det nye dynasti kunne ikke – og ville ikke heller – bygge sin fremtidige eksistens på adelens (god)vilje. Károly 1 gjorde derfor store anstrengelser for å få igjennom arverettsprinsippet og tilføre valgprinsippet et avgjørende nederlag.

Ved kroningsøyeblikket hadde han tilsynelatende “hele nasjonen” bak seg. Også de virkelig store baroner var der, om enn kanskje noe nølende. Men som det tydelig fremgår også av hans kroningsed, regnet også kongen selv lavadelen, *nobiles regni*, for sine virkelige støttespillere. I eden lovet han å bevare (lav)adelens tradisjonelle rettigheter og privilegier, og å beskytte lavadelen overfor storbaronenes maktmisbruk. Ved siden av lavadelen skaffet Anjou-kongene i løpet av de kommende årtier ytterligere støtte for seg selv ved å skape et helt nytt aristokrati. Karakteristisk for hele det ungarske 1200-tallet hadde vært baronenes meget sterke stilling som til tider gjorde den kongelige sentralmakt nærmest illusorisk. Hadde dette kunnet få fortsette, skulle nok, i likhet med Det tysk-romerske rike, også Ungarns forskjellige landsdeler falle fra hverandre og landet bli delt opp i en rekke små provinser, fyrstedømmer og selvstyrte områder. Disse oppløsningstendenser berodde imidlertid til syvende og sist på landets økonomiske system med naturalhusholdningen som det dominerende prinsipp. Redningen lå i å gå over til pengehusholdning og produsering av salgsvarer. Ut fra dette hadde det derfor vært nærmest genialt at kong András 2 alt i begynnelsen av 1200-tallet hadde villet gå over til å bygge statsøkonomien, sentralmaktens maktgrunnlag, på regale-inntektene, istedenfor inntektene fra kongens utstrakte jordeiendommer. Det var bare det at han hadde vært for tidlig ute med denne ideen: tiden var ennå ikke moden nok for disse skritt. Når han hadde skjenket kongelige eiendommer til sine tilhengere nesten uten grenser, førte dette i første omgang til svekkelse av kongemakten i og med at tapene ikke var blitt kompensert skikkelig gjennom nye typer inntekter (regaler). I tillegg forsterket de omfattende donasjoner de føydale oppløsningstendenser. I dag er det lett å innse at baronenes, småkongenes velde var et samfunnsmessig nødvendig trinn i utviklingen slik at en ny type kongelig sentralmakt skulle kunne oppstå. Til begynnelsen av 1300-tallet er praktisk talt alle

samfunnslag, bortsett da fra baronene, blitt interessert i å stanse oppløsningstendensene og å omdanne landet til en økonomisk enhet basert på pengehusholdning og en enhetlig marked for varehandel.

Til å sette dette i system og gjennomføre de dertil nødvendige reformer, trengtes det imidlertid en handlekraftig hersker. Hverken Vaclav av Bøhmen eller Otto av Bayern klarte, som sett, å hevde seg overfor stormennene og anarkiet. Károly 1 hadde derimot disse høyst påkrevne egenskaper, og greide også i løpet av forbausende kort tid å hamle opp med og knekke baronenes velde.

Han valgte seg en taktikk som over 600 år senere og under ellers helt andre politiske forhold i landet er blitt kalt “salamitaktikk”. Med utgangspunkt i sin midlertidige hovedstad Temesvár i Syd-Ungarn, altså i betryggende avstand fra de mektige baronene, begynte han å “marsjere” nordover og imens bit for bit å “gjenerobre” landet ved å slå først de mindre baroner en etter en og erstatte dem med et nytt aristokrati utvalgt blant sine mest hengivne og verdifulle tilhengere av lavadelen; senere kom så turen til de større og virkelig store. Alt i 1312 klarte han ved slaget i Rozgony å knuse den mektige Amadé Aba-familien, herre over store deler av Nordøst-Ungarn. I 1316 slo han Kőszegi-klanen og Borsa-klanen, og kjempet også mot Nordvest-Ungarns despot, Máté Csák, men hans provins ble først besatt av kongens styrker etter Csáks død i 1318; i november samme år kom også Transsylvania i sin helhet under kongelig styre. Etter hvert ebbet kampene ut, og i 1323 flyttet kong Károly 1 sitt sete fra Temesvár og over til Visegrád, en handling ikke uten enhver symbolsk betydning. Når det gjaldt omdannelsen av det økonomiske liv, må her nevnes innføring av ensartede tollregler, fremming av urbanisering, bergdrift og handel, innføring av portskatt, malm-monopol, og pengereform med ny stabil valuta. De kongelige (stats)inntekter var nå i første rekke basert på disse, mens de reorganiserte krongodsene mistet mye av sin tidligere betydning.

Datidens store Ungarn var rikt på metaller, ikke minst edelmetaller. Når det f.eks. gjaldt landets sølv- og gullproduksjon, innehadde Ungarn faktisk førsteplassen i Europa alt fra før av; nå ble retten til å drive berg, betraktelig liberalisert, og som følge av det ble nye gruver åpnet og produksjonen intensivert (Körmöcbánya, Nagybánya o.fl.). Edelmetallet, hvis årlige produksjon er i disse årene kommet opp i 1.500 kg gull og 54.000 kg sølv, ga grunnlaget for en pengereform i 1336 med preging av gull- og sølvmynter; datidens ungarske *forint* ble for århundrer fremover Europas mest stabile valuta. Dette hadde en meget gunstig innvirkning også på handelen, innad som internasjonalt. Ellers lå Ungarns egentlige styrke fortsatt i jordbruket og storfedriften på landets fruktbare stepper og i elvedalene.

En stor del av storfeet var beregnet for det utenlandske markedet.

Befolkningen vokste raskt og nådde alt i Károly 1s tid de 2 millionene som landet hadde av innbyggere før mongolenes angrep. (Svartedauen som i midten av 1300-tallet representerte den rene demografiske katastrofe i en rekke vest- og nordeuropeiske land, deriblant Norge, hadde ingen nevneverdig innvirkning på Ungarns befolkningstall.)

Kong Károly innførte også en militær reform som ytterligere styrket hans maktposisjon: av adelen krevde han ingen annen ytelse enn militærtjenesten. Baronene, de mer velstående adelige er blitt forpliktet til å dra i krig sammen med sine *familiares* under sine egne flagg (*banderium*), mens lavadelen enten skulle være med i disse “banderier” eller dro til krig sammen med andre likestilte under et komitatsflagg. Ellers ville ikke kongen ha med en politiserende adel å gjøre. Fra 1323 holdt han ikke flere riksdager, men han så samtidig gjerne at lavadelen utfoldet seg innen rammen av komitatene og engasjerte seg i lokalpolitikk, som oftest til stor ergrelse for baronene og andre stormenn. Med dette er også utviklingen i retning mot et stenderstat blitt forfalt.

De økonomiske reformer og den sterke sentralmakt skapte et gunstig utgangspunkt også for en aktiv utenrikspolitikk. Allerede i 1319 slo Károly den serbiske kong Stefan Uroš 2, og gjenerobret Nándorfehérvár (Beograd) og banatet Macsó som Uroš noen år tidligere, da Károly var forhindret av indre stridigheter, hadde besatt. I 1324 ble han nødt til å dra mot den rumenske voivoden Basarab som hadde i forveien besatt det ungarskdominerte banat Szörény; Basarab sverget nå troskap, men i 1330 måtte kong Károly gjenta hæertoget mot ham og gjenerobre Szörény. Like etterpå var han imidlertid blitt lokket inn i en felle og led stort blodtap.

Valakia og Moldova ble i disse årene politisk organisert av ledere av overveiende turko-tatarisk herkomst, og de to datidige rumenske fyrstedømmene gjorde en rekke mere eller mindre vellykkede forsøk på å riste det ungarske overherredømmet av seg. (I løpet av 1300-tallet tok den rumenske innvandring til Transsylvania seg sterkt opp. Det fant også sted en organisert, “legal” innflytting under ledelse av egne ledere: voivoder og keneser, men de fleste kom likevel som nomadiserende gjeterer som nøyde seg med å bruke de ubebodde høyfjellsviddene til beitemarker for sine sauer og geiter. Men fortsatt utgjorde den valakiske (rumenske) befolkning med sin primitive sosiale og økonomiske livsform bare en forsvinnende liten minoritet i landsdelen.)

Med Stefan Dusan (1331-55) oppnådde Serbia en glansperiode, og for noen år fremover var Serbia blitt en virkelig stormakt på Balkan som underla seg Bulgaria, Makedonia og Hellas; det kom også i konflikter

med Ungarn. I 1389 kom imidlertid Serbia under osmantyrkisk herredømme som kom til å vare frem til 1878 og som gjorde slutt på de storserbiske bestrebelser. – Også Venezia fortsatte i tidsrommet med sine anstrengelser for å få kontroll over Dalmatia-kysten.

Større hell hadde kong Károly i sin politikk overfor sine nordlige naboer: Polen og Bøhmen. I 1310 er Johan av Luxemburg blitt valgt til konge av Bøhmen. Károly giftet seg i 1318 med Johans søster Beatrix, og fikk dermed etablert en dynastisk forbindelse mellom de to kongehusene. Et barnebarn av kong Johan ble dessuten den første hustru til Károlys sønn Lajos, hvis datter Maria på sin side er blitt forlovet (og senere gift) med Sigismund, en yngre sønn av keiser Karl 4 av Luxemburg. (Luxemburgene er altså på denne tiden blitt knyttet til Ungarn med flerfoldige bånd, – også som en bevisst motvekt mot Habsburgerne.) I 1320 giftet Károly seg for annen gang, og da med datteren til den polske kongen Vladislav 1 Lokietek. I 1327 kom det til et formelt forbund mellom Bøhmen og Ungarn, rettet mot Habsburgerne. Allerede i løpet av det påfølgende år ledet Károly et hærtog mot Østerrike og slo da Habsburgerne med bøhmisk militær hjelp.

Den viktigste utenrikspolitiske begivenhet i hans regjeringsår var imidlertid det møte som har fått betegnelsen “kongressen av Visegrád”. Det begynte i november 1335 og ble holdt i det nye kongelige palasset i Visegrád, med deltagelse av den polske kongen Kasimir 3 den store, bøhemerkongen Johan av Luxemburg, hertug Rudolf av Sachsen og hertug Boleslav av Schlesien, dessuten sendemenn fra Den tyske ridderorden. Den ungarsk-polsk-tsjekkiske koalisjon var i første rekke rettet mot Østerrike, ikke minst p.g.a. Wiens stabelrett som representerte en betydelig hinder for internasjonal handel. De tre herskere utpekte nå i felleskap nye handelsveier seg i mellom som ikke på noe sted berørte østerriksk territorium. De sluttet dessuten forbund med hverandre. Johan av Luxemburg ga avkall på sitt krav på Polens trone; kong Kasimir ga avkall på Schlesien. Kong Károly og kong Johan avgjorde i fellesskap den oppståtte territoriale strid mellom Polen og Den tyske ridderorden.

Disse beslutninger var av stor viktighet, samtidig som kongressen demonstrerte en ny og hittil ukjent form for mellomfolkelig samkvem som var bygget på fredelige rådslagninger istedenfor rå våpen- og maktbruk. Kongressen viser også klart Ungarns sterke, ja sentrale posisjon i mellomeuropeisk sammenheng.

I 1339 kom det i stand en overenskomst mellom den polske kongen Kasimir 3 den store og den ungarske Károly 1, stedet også for denne var Visegrád. Overenskomsten gjaldt den polske trone som ifølge dette kom til å bli arvet av en av Károlys sønner, hvis Kasimir skulle dø uten sønn (arving).

Til gjengjeld lovet kong Károly å gjenerobre Polens tapte landsdeler, ikke å utskreve nye skatter i Polen, dessuten å respektere den polske adels privilegier og rettigheter. (Som følge av denne avtale ble kong Lajos den store av Ungarn, sønn til kong Károly 1, i 1370 kronet til polsk konge, etter Kasimirs død.) I 1340 ydet Ungarn militær hjelp til Polen i dets kamp mot tatarene.

Sommeren 1333 reiste kong Károly med sin sønn András til Napoli for å sikre ham tronen der. Prins András ble også av den grunn forlovet med tronens rettmessige arvtager Johanna, eldste barnebarn til kong Robert 1 Anjou av Napoli.

De ble gift i 1342. Den store drømmen var selvfølgelig å etablere et stort Anjou-rike som skulle strekke seg fra Østersjøen til Middelhavet, og omfatte Polen, Ungarn, (eventuelt også Bøhmen), det nordlige Balkan (men også de to rumenske fyrstedømmene), Napoli med Sør-Italia og Sicilia...

Midt oppe i alle disse store og lovende planer døde imidlertid kong Károly 1 Róbert, 54 år gammel.

Lajos 1 den store (1342—82)

Lajos er den eneste av Ungarns konger som har fått tilnavnet “den store” av en takknemlig ettertid. Han var en av de siste store ridderkonger i Europa og ble allerede av sin samtid oppfattet som den ideelle hersker, forbildet til de kristne ridderdyder. Han var vidt kjent for sin selvoppofrende mot: han kjempet side om side, skulder mot skulder med sine soldater, og er blitt såret en rekke ganger. Hans personlige ideal var den tidligere ungarske kongen László 1 den hellige som også gjerne er blitt kalt ridderkongen, og hvis popularitet og kult var så karakteristisk for høyføydalismens og ridderkulturens blomstringstid som i det store og hele var fallt sammen med Anjou-kongenes tid i Ungarn.

I hans regjeringstid forvandlet Ungarn seg igjen til den ledende og dominerende politiske-militære makt i det midtre Øst-Europa. Han førte en rekke seierrike kriger, og utvidet eller befestet den ungarske stats herredømme over store deler av Balkan (Dalmatia, Kroatia, Bosnia, Serbia, Valakia, Moldova, den vestlige delen av Bulgaria). Etter at han i 1370 også var blitt valgt til Polens konge, og Ungarn kom dermed i personalunion med Polen, nådde Ungarn sin største territoriale utstrekning noensinne. Hans praktfulle hoff var – også i europeisk målestokk – et blomstrende sentrum for det senmiddelalderske riddervesen.

Mens hans far, kong Károly 1 Róbert måtte lenge kjempe hardt for å bli akseptert på den ungarske trone, ble sønnen Lajos (Ludvig) uten videre godtatt som den rettmessige etterfølger av faren. Ikke en eneste røst var å høre mot ham da han i juli 1342, 5 dager etter farens død, av erkebiskopen av Esztergom var blitt kronet til det ungarske rikets konge, med Stefanskronen og i (Székes)Fehérvár. Alt dette takket være farens kloke politikk som jo hadde ført til økonomisk velstand, indre ro og nasjonal styrke. Det ungarske Anjou-dynastiets etablering var dermed et faktum, og det nye kongehus er blitt ansett som en i alle henseender verdig etterfølger av Árpádenes. Utenrikspolitisk var hans kurs egentlig bestemt av farens disposisjoner og planer angående Venezia og Polen. Denne arv begrenset samtidig sterkt hans handlefrihet.

Dette ble klart allerede året etter kroningen. I januar 1343 døde nemlig kong Robert Anjou av Napoli. Ifølge en tidligere overenskomst skulle hans barnebarn Johanna og hennes mann, prins András av Ungarn, Lajos' yngre bror, overta nå tronen i Napoli. Det kom derfor som en stor og ubehagelig overraskelse da det viste seg at kong Roberts testamente utpekte Johanna som hans enearving og eneetterfølger på tronen. Kongemor Erzsébet reiste da fra Ungarn til Napoli for å støtte sønnen András, mens kong Lajos selv tok kontakt med paven i saken. Dermed ble han selv involvert i en skjebnesvanger dynastisk strid som i den påfølgende tid kom til å kreve store økonomiske ofre, skaffe ham severdige triumfer og praktfullt gjennomførte erobringer, men som likevel ikke brakte ham resultater av varig verdi. I begynnelsen av september 1345 bestemte pave Clemens 6 at prins András skulle krones til konge av Napoli. Noen dager senere ble imidlertid András myrdet i Aversa, med Johannas vitende og vilje. Drapsmennene ble en tid senere henrettet, men kong Lajos reiste nå krav om at også Johanna skulle bli straffet. Etter en omfattende diplomatisk offensiv som hadde strakt seg fra paven til keiser Ludvig av Bayern og kong Edvard 3 av England, ledet Lajos i 1347-50 to hærtog gjennom Italia mot Napoli. Han oppnådde full militær suksess begge ganger ved å erobre Napoli samt kongedømmets andre viktige borger og byer. Dronning Johanna måtte ved begge anledninger ty til flukten – for så å vende tilbake straks Lajos hadde vendt hjem til Ungarn. Først i 1380 var Johanna blitt avsatt av pave Urban 6, som da tilbød tronen til kong Lajos av Ungarn. Han følte seg imidlertid for gammel til å kunne påta seg denne belastning, og overdro sine rettigheter til sin protesjé og adopterte sønn, prins Karl (Károly) den lille av Durazzo. Han er blitt kronet til Napolis konge av paven i juni 1381. Karl 3 av Ungarn (som han fra nå av het) lot Johanna kveles i mai 1382. – Å erobre Napoli og knytte det varig sammen med Ungarn, var en illusjon – og en svært kostbar sådan. Datidens kommunikasjonsforhold tatt i betraktning var avstanden mellom Ungarn og Sør-Italia for stor til at en reell enhet mellom de to land kunne etableres. Ungarn manglet også lokal støtte til dette, dessuten vekket denne plan pavens og det alt fra før av fiendsinnede Venezias misunnelse.

Lajos' første krig gjaldt imidlertid ikke Italia, men Balkan. Bare noen få måneder etter kroningen i 1342 gjenerobret han banatet Macso fra Serbia, deretter lot han seg hyldes av vojvodskapet Valakia. Valakia oppsto egentlig i 1218 og omfattet den gang den østlige del av dets senere område. Dets dannelselse er blitt hjulpet av den daværende ungarske juniorkonge og hertug av Transsylvania, Béla 4. Fra 1310-årene ble dette lille fyrstedømme som i datidens litteratur var blitt kalt Ungaro-Valakia (Ungro-Vlahia, Hungaro-Blachia), ledet og reorganisert av Basarab, hans sønn Alexandru og deretter vojvoden Layk som vekselvis anerkjente eller avviste Ungarns konge som sin lensherre (1343, 1365, 1368-69, 1375). Den vestlige del av det senere Valakia var fra 1230 organisert som et eget ungarsk banat, Szörény, som var direkte underlagt Ungarn.

Den andre rumenske statsdannelse, Moldova, oppsto i de områder som tidligere er blitt kalt for Kumania, og som av den ungarske kongen Béla 4 hadde fått et katolsk bispesete i Milko. De fleste kumanere hadde forlatt området i forbindelse med mongol-tatarenes invasjon i 1241-42, og hadde søkt tilflukt innenfor Ungarns grenser. Som følge av dette opphørte da også det kumanske bispedømme i Milko.

Sommeren 1345 vant ungarerne en stor seier over tatarerne i området som til da hadde fått en god del rumenske innbyggere, overveiende gjetere, innvandret sørfra: fra Ungaro-Valakia og fra det såkalte Magna Valakia som hadde ligget sør for Serbia og vest for Bulgaria. Kong Lajos lot nå gjenopprette det fordums katolske bispesete i Milko. Staten Moldova er blitt til under ledelse av vojvod Bogdan som kom fra Máramaros, den vestlige, ungarske side av Øst-Karpatene. I Moldova fantes også, da som nå, ungarsktalende bosetninger. Kong Lajos innsatte Dragos som vojvod for denne Moldova-provinsen. De to rumenske fyrstedømmer hørte, sammen med Serbia, Kroatia, Bosnia og Dalmatia, til det ytre forsvarssystem av Ungarn. Disse områder hadde fra 1100-tallet stått under et mer eller mindre sterkt ungarsk hegemoni. De skulle parere fremstøt mot Ungarn fra det byzantinske rike og Venezia. I løpet av 1200-tallet avtok Byzants' makt betraktelig, og de små folkene på Balkan hadde etter hvert klart å oppnå et større eller mindre grad av selvstyre. Serbia er sogar for noen årtier selv blitt en betydelig makt som hadde klart å erobre både Bulgaria, Makedonia, Albania og Nord-Hellas. – Kong Lajos styrket nå gjennom en rekke kriger Ungarns hegemoni i området, bl.a. ved erobringen av Vest-Bulgaria i 1365.

Balkans strategiske betydning hadde fra midten av 1300-tallet økt enormt ved at osmantyrkerne trengte seg stadig mer vestover i Lilleasia, til de i 1354 krysset Dardanellene og skaffet seg et brohode på det

europiske Gallipolihalvøya. Tyrkerne som Osmanriket er blitt dannet av, var av mongolstormene drevet ut av deres hjemland i Khoresm; en del av dem fant veien gjennom Armenia til Lilleasia, der seldsjukkenes rike akkurat var i ferd med å gå i oppløsning. Mannen som hadde stått for organiseringen av den nye tyrkiske stat, het Osman Gazi (1259-1326). Etter ham er hans fortvoksende stat blitt kalt Osmanriket. Sultan Murad 1 gjorde Adrianopel i Thrakia (Edirne) til sin hovedstad. Tyrkerne ekspanderte deretter raskt, og etter erobringen av hele Thrakia foretok de stadige tokter inn i de omkringliggende kristne områder. Det var tydelig at det bar mot erobringen av de kristne fyrstedømmene på Balkan. I denne situasjon var det forståelig at Ungarn forsøkte å innstramme sin politikk overfor sine balkanske vasallstater. I årene 1358-63 førte ungarene også krig mot kjetterbevegelsen bogumilene for å styrke den vestlige kristendom på Balkan. Men istedenfor å skape en enhetlig og kristen front mot tyrkerne, førte disse ungarske bestrebelsene nærmest til det motsatte "resultat", nemlig til å konfrontere disse folkene med Ungarn for derved å vekke mistenksomhet mellom dem, svekke deres krefter og, enkelte ganger, drive dem direkte over til tyrkernes side. Det var i 1365-66 at den ungarske hær for første gang var kommet i direkte kontakt med tyrkerne – og vant. (Om denne seieren vitner den dag i dag det ungarske kapellet i Aachens domkirke.) Enda større ble den ungarske seier i 1377 (ifølge den nyeste forskning skal denne seier ha funnet sted i 1375), da den ungarske hær trengte seg dypt inn i Bulgaria, den gang allerede tyrkernes vasallstat, og slo de forente styrkene til sultan Murad 1 og den bulgarske tsar Sisman. (Til minne om denne seieren lot kong Lajos bygge et minnekapell i Mariazell.) Denne seier var imidlertid kommet for sent: i 1371 ble serberne beseiret av osmanerne, og fra nå av ble fyrstedømmene på Balkan en etter en forvandlet til tyrkiske vasallstater og senere, fra 1390-årene, er de etter hvert blitt direkte okkupert og besatt.

Parallelt med Balkan-kringene og Napoli-stridighetene sto Ungarn i Lajos' hele regjeringstid i konstant krigstilstand med Venezia. Striden her gjaldt de gamle ungarske bybesittelsene på Dalmatia-kysten, fremfor alt Zara. Hver gang Ungarn er blitt heftet på et annet hold, beleiret – og eventuelt erobret – Venezia en eller flere av disse byer, som Ungarn så måtte gjenerobre i de påfølgende år. Venezia så med engstelse på Ungarns planer angående Napoli og Balkan. Ungarn på sin side hadde klart å innringe Venezia, bl.a. ved å gå sammen med flere italienske bystater, først og fremst Genova, og hadde fra 1356 også fått støtte fra den tysk-romerske keiser Karl 4. Lajos beseiret nok Venezia en rekke ganger, men de forholdsvis store militære seire er bestandig blitt forpurret av Venezias uthalende manøvrer ved fredsslutningene. Freden av Torino i august 1381 bekreftet Ungarns rettmessige overhøyhet over Dalmatia og kyststatene, som også fikk full frihet til å drive handel innen Venezia.

Foranlediget av disse stridigheter gikk kong Lajos til det skritt å opprette et ungarsk admiraltet og en egen ungarsk flåtestyrke ved Adriaterhavet (*amiratus maritimus regni Hungariae*) som imidlertid bare eksisterte til 1420.

Ungarns politikk overfor Polen ble bestemt av den polsk-ungarske statskontrakt av 1339 som sikret Kasimirs polske trone til de ungarske Anjouene, hvis Kasimir skulle dø uten sønn som arving. Til gjengjeld følte Ungarn seg i det minste moralsk forpliktet til å hjelpe Polen i landets eventuelle vanskelige situasjoner, noe det er blitt god anledning til i løpet av Lajos' regjeringstid. I disse årene var det i første rekke Litauen som representerte det største besvær for polakkene. Litauerne var den gang fortsatt hedninger, og førte samtidig en aggressiv ekspansjonspolitikk. Det var i 1343 Ungarn for første gang måtte kjempe mot Litauen, og da som et av deltakerlandene i et korstog som nettopp var rettet mot hedendommen i Litauen. I 1351 ba Kasimir igjen om hjelp, og da drev kong Lajos litauerne ut av Galizia og Lodomeria. Hæertoget måtte imidlertid gjentas også våren 1352 og høsten 1377.

Det kom likevel enda flere anledninger til å støtte Polen: sommeren 1345 rettet kong Johan av Bøhmen og hertug Karl av Moravia et militært angrep mot Polen; Ungarn brakte da unnsetning til det beleirede Kraków. I februar 1369 sluttet de to kongene, den polske og den ungarske, forbund mot den tysk-romerske keiser Karl 4, og i september samme år fikk de tilslutning fra Wittelsbachene i Bayern. For å eliminere dette farlige forbund, foreslo keiser Karl i begynnelsen av 1372 ekteskap mellom sin sønn Sigismund og datteren til Lajos, Maria. Forlovelsen mellom den 5 år gamle Sigismund og den 2 år gamle Maria fant sted i juni 1373. I 1370 døde Kasimir 3 den store, og de polske stender valgte da kong Lajos av Ungarn til ny polsk konge, noe han også hadde rett til etter overenskomsten av 1339. Lajos ble kronet i katedralen av Kraków 17. november 1370.

Som følge av sin svært så aktive utenrikspolitikk brukte Lajos forholdsvis liten tid til innenrikspolitiske saker. Det var da heller ikke påkrevet, idet landets forvaltning og økonomiske liv hadde av kong Károly 1 fått en så grundig omorganisering at det kom til å holde uten ytterligere justeringer for årtier fremover. Krigene var imidlertid kostbare, og kong Lajos, for å sikre seg adelens fortsatte politiske støtte, fornyet i 1351 Den gyldne bulle fra 1222. Dette fornyede dokument fikk imidlertid også forandringer og tilføyelser: de fremhevet eksistensen av en adel som i juridisk forstand skal være enhetlig over hele Ungarn og nyde "en og samme frihet" (*una et eadem libertas*), uansett den enkelte adeliges økonomiske-sosiale tilstand; de slår dessuten fast slektens ubegrensede arverett til familiens (ættens) gamle, nedarvede eiendommer, samt at disse

eiendommer ikke skal kunne avhendes (*avicitas*, ungarsk *ősiség*); denne siste bestemmelse ble først opphevet i 1848, og da bl.a. fordi den hindret belåning av eiendommen.

Bullen bestemmer dessuten at bøndene, etter å ha betalt tiendedelen av grøden til kirken, skal enhetlig i hele landet betale en niendedel av den (*nona*) til godseieren. Dette siste gjelder altså ikke som en ny belastning og skatt, bare at loven liksom standardiserer nå størrelsen av byrdene og gjør dem ens for hele landet slik at bøndene ikke lenger skal flytte fra den ene godseier til den andre, lokket med gunstigere økonomiske betingelser. (Bøndenes rett til fritt å kunne flytte er imidlertid, i hvert fall teoretisk, ikke ble begrenset på noen måte.) Bøndene skulle dessuten for fremtiden dømmes av sine godseiere ved spesialdomstolen *uriszék* 'herreting', 'godseierdomstol'.

Den langvarige indre stabilitet og fred hadde meget gunstig innvirkning på landets økonomiske tilstand, ikke minst når det gjaldt jordbruket. På 1300-tallet ble det såkalte trebrukssystem alment utbredt i landet (den ene tredjedel av jordåkrene skulle bli høstsådd, den andre vårsådd, mens den tredje skulle ligge brakk eller brukes til beite). Også redskapene var blitt videreutviklet, især ploget: jernploget er blitt alminnelig. Havebruk (også kjøkkenhaven med grønnsaker og kål, men fremfor alt fruktdyrkingen) fikk stor utbredelse, samtidig som også vingårdenes antall hadde økt sterkt. Bøndene produserte nå i stor utstrekning for bymarkedene, og de solgte selv sine produkter på torgene. Av inntektene kjøpte de så ulike håndverksprodukter igjen, noe som bidro på en gunstig måte til en forsert utvikling i urbanistisk retning. På slutten av 1300-tallet fantes det i Ungarn 21 tusen bosetningssteder, derav er 49 blitt karakterisert som byer. Landets innbyggertall hadde til slutten av Lajos' regjeringstid steget til vel 3 millioner. Byene var imidlertid ennå ikke særlig folkerike, Budas innbyggertall anslåes f.eks. til å ha vært vel 10 tusen på denne tid. Byene var styrt av patrisierne, det mest velstående befolkningslag; de fleste av dem var kjøpmenn eller mestere innenfor laugene (det eldste bevarte ungarske stiftelsesbrev til et laug er fra 1376); men det fantes alltid også et stort antall geistlige i byene, dessuten et noe tynnere lag av verdslige intellektuelle med høyere utdanning (leger, apotekere, kunstnere, folk i forvaltning etc.).

Fra Ungarn ble fortrinnsvis utført levende kvegdyr, korn og vin, mens importen besto for det meste av såkalte luksusvarer (silke, kostbare stoffer, krydder, våpen).

Kongens hyppige og langvarige fravær førte til utgangen av hans regjeringstid til en merkbar økning av oligarkenes makt innen landet, dog uten at dette betydde noen nevneverdig hindring for sentralmaktens maktutøvelse – foreløpig. Kongen var høyt skattet i alle lag av befolkningen, hans død i september 1382 fremkalte en spontan og almen landesorg.

“Oh beata Ungheria!” Ungarsk kultur på 1300-tallet

“Å, lykkelige Ungarn!” Ordene er fra Divina Commedia av Alighieri Dante.² (Bare tre linjer tidligere nevner Dante, indirekte, også norskekongen Håkon 5 Magnusson (1299-1319).) Verket er visstnok blitt påbegynt i 1314 og avsluttet i 1321, like før han (Dante) døde. De paradisiske tilstander som etter Dantes mening hadde vært så karakteristiske for datidens Ungarn, gjaldt kanskje den siste kongen av Árpáds hus, András 3s tid. Men selve ordene er antagelig fra 1320-21 og kan like så godt, eller egentlig i enda større grad, ha gjaldt Anjou-kongenes år i Ungarn. Vi vet jo at Dante ble i Firenze i 1294 støttet av Karl Martell av Anjou og at det sogar hadde oppstått vennskap mellom dem. Karl Martell var fra 1292 av pretendent på den ungarske trone, flere historikere hevder endatil at han av en pavelig legat sogar er blitt kronet til ungarsk konge ved en leilighetskrone i 1292. Han er blitt sett på med store forhåpninger av guelfene i Firenze, blant dem Dante. Med hans uventet tidlige død i 1295 gikk også disse forhåpninger i graven, men for Dante forble vennskapet et varig minne som også kastet et gyldent skjær over Karl Martells “forjettede land”, Ungarn, som da, mens Dante var opptatt med å skrive sitt store verk, ble regjert av Karl Martells sønn, Carlo Roberto (Károly Róbert).

Men Dante var ikke alene om å se med vemod og lengsel i retning av Ungarn. Mange steder i datidens Europa var i disse årene ufred, kriger eller borgerkriger; fra 1337 var hundreårskrigen mellom England og Frankrike i gang, pavene var fanger i Avignon, og deres autoritet nådde et lavmål; Spania ble regjert av arabere, i Italia og Tyskland ble det ført uavlatelige småkriger mellom de enkelte bystatene eller småfyrstedømmene; Polen og Russland ble herjet av tatarerne og litauerne, og Balkan fra midten av 1300-tallet av osmanerne.

I Ungarn derimot opplevde nå flere generasjoner stabilitet, fred og almen vekst. Aristokratiet og prelatene kunne rolig sole seg i hoffets glans, og se på ridderturneringer og glitrende kongelige fester, mens det

² *Paradiset*, Canto XIX: 142.

omkring dem er blitt reist palasser, domkirker, borger, utsmykket etter alle kunstens regler med både skulpturer og malerier. Det var føydalismens og den senmiddelalderske ridderkulturens blomstringstid i Ungarn, med stadig økende velstand ned til de laveste samfunnsskikt. Det var Anjou-kongenes tidsalder i Ungarn.

Den dominerende stilretning på 1300-tallets Ungarn var gottiken som nådde i løpet av århundret sitt høydepunkt der. Kirken og kongen sørget for at det ble reist noen prektige domkirker i bl.a. Kassa (Košice), Kolozsvár (Cluj), Brassó (Braşov) og Buda; noe senere kom salkirkene i Sopron, Kolozsvár og fremfor alle andre den kanskje vakreste av dem alle, den i Nyírbátor.

Men perioden etter mongol-tatarernes anfall viser en tiltagende iver også når det gjaldt bygging av borger. I første rekke tjente nok disse borger militære formål, men innen kort tid fant også kunstneriske hensyn sitt innpass, og de nye borgene begynte, ikke minst innvendig, å bli de rene palasser og slott, virkelige praktbygninger. Til de vakreste hører Diósgyőr (som med sine 4 hjørnetårn kan minne om enkelte av datidens engelske borger), Vajdahunyad (i dag: Hunedoara), setet for den senere så berømte familie Hunyadi; denne siste representerte datidens høyeste nivå når det gjaldt festningspalasser; og den likeledes private borg av Tata. Den ungarske gotiske byggekunstens fremste borger var allikevel de kongelige slottene i Visegrád og Buda. En tid vekslet de om å bli kongens sete og landets hovedstad, fra 1323 til 1347 var det således Visegráds tur, mellom 1347 og 1355 Budas, og fra 1355 til sannsynligvis 1382 igjen Visegráds. Begge ble under tyrkerkrigene grundig tilintetgjort, men også ruinene formår å tale sitt tydelige språk om en svunnen storhetstid. I Visegrád kan man f.eks. fortsatt se en marmorbrønn, nesten intakt og av en sjelden sjønnhet. Den egentlige utbyggingen av Budaborgen er blitt påbegynt av Lajos 1 den store, fortsatt av kongen-keiseren Sigismund av Luxemburg, og fullført så av kong Mattias Corvinus. Det såkalte "Ferske Palasset" (*Friss Palota*) ble reist av Sigismund og skal ha vært noe av det ypperste i hele borgen, å dømme etter samtidige beretninger; blant palassets gjester nevnes f.eks. dansk kongen, samt keiseren av Bysants; det er blitt tilintetgjort ved en eksplosjon under den tyrkiske okkupasjon.

Det kongelige hoff, sentret for landets kulturelle liv, tiltrakk seg kunstnere og vitenskapsmenn ikke bare fra hele landet, men gjerne også fra ulike kanter av Europa. Atmosfæren under Anjouene var især preget av italiensk og fransk åndsliv, mens med Sigismund gjorde i første rekke tysk kultur seg gjeldende. Av de utlendinger som hadde et lengre opphold i Buda, må her nevnes *Pier Paolo Vergerio* (1370-1440), italiensk humanist, "far til den ungarske humanisme", som forfattet også en Sigismund-biografi; *Oswald von Wolkenstein* (1377-1445), tysk lyriker, den siste *Minnesänger*; de fleste av diktene i hans *Livre de cent ballades* er blitt skrevet under hans Ungarn-opphold; *Alain Chartier* (1385-1430), fransk dikter, "veltalenhetens far" for franskmennene.

Borgens område i Buda med de kongelige bygninger er etter hvert blitt omgitt av aristokratenes palasser og patrisierhus. Overraskende mange av de sistnevnte er bevart i sine opprinnelige tilstand, de fleste av dem finnes i dagens Tárnokgate og Országházgate.

Av tidens byggeplastikk er lite bevart. Også derfor var det av uvurderlig betydning og litt av en sensasjon, da man i 1974 under utgravningene i Budaborgen kom over en "skulpturkirkegård". Dens bruddstykker stammer nettopp fra 1300-tallet og er i gotisk stil, og har både kirkelige og verdslige motiver, typiske for riddertiden. Enkelte av disse bruddstykkene er i fin stand, og man holder på med å sette disse fragmenter sammen. Man regner med at skulpturene hørte til en av palassfløyene (kanskje til *Ferske Palasset*) som må ha styrtet sammen. Funnene kaster nytt lys over en rik epoke av ungarsk kunst som vi til nå kun hadde sporadiske minner om. Men at ungarsk billedhoggerkunst nådde fra midten av 1300-tallet et meget høyt nivå, vidner også brødrene Márton og György Kolozsvári om. Det var de som ved siden av kongestatuen i (Nagy)Várad (Oradea) fra 1360-årene også skapte det berømte *St. Georg-monumentet* av bronse (1373) som i dag er å se i Praha.

Også i europeisk sammenheng var de de aller tidligste eksempler på plastisk kunst som sto uavhengig av en bygning. Kongestatuen (*István den hellige, László den hellige, Prins Imre*) var også av bronse. De ble ødelagt da tyrkerne erobret Várad i 1660. Kunstnerbrødrenes kanskje beste verk, *Kong László den helliges herme*, er derimot intakt og er fortsatt å se i sin fulle prakt i katedralen i Győr (Héderváry-kappelet): den er pyntet med emalje slik at oppdelingen av emaljefeltene er skjedd ved bruk av gulltråd, en teknikk som er karakteristisk for ungarsk gullsmedkunst fra 1300-1500-tallet, og ble ofte anvendt til utsmykking av kirkelige kalkere.

Georg den helliges, drakedreperens, kult henger nøye sammen med ridderkulturen, idet han er blitt oppfattet som selve symbolet på ridderlighet og overvinnelse av det onde. Ved siden av Kolozsvári-brødrenes Georg-statue må derfor her også nevnes at det i Ungarn i 1326 var blitt stiftet en ny ridderorden, *Georg den helliges ridderorden* (23 år før den omtrent tislvarende engelske St.George-orden). Den hadde alltid 50 medlemmer, og deres formål var å verne om kirken, kongen og landet. De bar sorte kapper og var bestandig med i kongens følge, og kongen hadde ingen domsrett over dem.

Når det gjelder tidens ungarske malerkunst så er den i første rekke representert i altertavlene (enkle altre og fløyaltre); mest kjent av dem er altertavlen fra Garamszentbenedek fra 1427 (i dag i Kristelige Museet i Esztergom) av maleren Tamás Kolozsvári. — En annen type malerkunst, den såkalte miniatyrkunsten, nådde også høyt, høyest kanskje i *Billedkrøniken* fra omkring 1360: den er en praktfull variant av og et tillegg til Kézai-krøniken; den ble illuminert av Miklós Meggyesi. De ungarske Anjou-kongene hadde et eget kongelig verksted for å lage kopier av bøker og å illuminere dem. Et av verkstedets mest praktfulle arbeid var *Magyar Anjou Legendárium*. Teksten består av 59 historier, av dem føres 2 tilbake til Bibelen, 50 til *Legenda Aurea* av Jacobus av Voragine, 2 har ukjent kilde, mens 5 legender gjelder ungarske helgener og er blitt skrevet av ungarsk(e) forfatter(e). Illuminasjonene på sin side er blitt laget av minst 4 ulike mestere. Av de fleste dateres kodeksen til 1337.

Her må det nevnes, at den første ungarskspråklige håndskrevne bok, *Jókai-kodeks*, er fra 1370. Verket *De gestis Ludovici Regis Hungariae* av János Küküllei er av interesse også som historisk kildeskrift, idet det skildrer kong Lajos 1s tid; første delen av det er blitt skrevet i 1355, mens avslutningen er først kommet i 1380-årene. Ungarns første lærebok i retorikk og juss, *Ars notaria* av János Uzsa, er også fra 1350-årene. På midten av 1300-tallet og med få års mellomrom ble 4 universiteter grunnlagt i Mellom-Europa: i Praha 1348, Kraków 1364, Wien 1365 og Pécs (Ungarn) 1367. I 1395 kom enda et universitet i Ungarn: i Óbuda (Gammel-Buda), mens det i Esztergom var en høyskole (studium generale) i gang fra 1384; høyskolen (universitet?) i Veszprém var visstnok av enda eldre dato. Spor etter en blomstrende ungarskspråklig epikk finner vi bl.a. i *Toldi-sagnet*; selve originalen er ikke bevart, bare en versjon av dette fra 1600-tallet, nedtegnet av forfatteren Péter Selymes Ilosvay. Det var denne versjon som har dannet grunnlaget for det lange episke diktverket *Toldi* av János Arany (1817-82), et av de sentrale verkene i ungarsk litteratur.

Mária, rex Hungariae (1382—95)

Da kong Lajos 1 den store døde i september 1382, etterlot han seg ingen mannlig etterfølger, bare 2 døtre, Mária og Hedvig. En sønn skulle uten videre blitt akseptert på tronen. Det fantes ingen skreven tronfølge lov som nå eventuelt skulle kunne endres til fordel for en av døtrene. Så stor var imidlertid det ungarske Anjou-dynastiets anseelse blitt at tiden nå var inne for det tilsynelatende helt umulige: for første gang å akseptere en kvinne på den ungarske trone. Dagen etter kong Lajos' begravelse var Mária blitt kronet av erkebiskopen i Esztergom, kardinal Demeter, til Ungarns *konge*. (Hun er alltid blitt kalt, og hun hadde konsekvent kalt seg selv, *rex* 'konge', og altså aldri *regina* 'regjerende dronning').

Den andre datteren, Hedvig, ble samtidig akseptert av polakkene som Lajos' etterfølger på den polske trone. Dermed opphørte unionen mellom Polen og Ungarn. Hedvig som i Polen het Jadwiga, ble kronet i Kraków i 1384. Til tross for at hun fra før av var forlovet med Vilhelm av Habsburg, ga hun nå etter for kravet fra de polske magnater og prelater, og giftet seg i februar 1386 med den litauiske fyrste Jagello (Jagiello). Jagello ble samtidig under navnet Wladislaw 2 Jagello valgt til Polens konge og Hedvigs medregent. Dette førte til en union mellom Polen og Litauen som ble sterk nok til å kunne stå imot presset fra Den tyske orden og også ellers kunne hevde seg godt utad, noe som bl.a. resulterte i at det rumenske fyrstedømme Moldova kom på 1400-tallet under polsk overhøyhet. Jagello-huset spilte i løpet av de kommende århundrer en viktig rolle i Polens, Bøhmens og Ungarns historie. Hedvig selv ble en meget populær dronning. Hun gjorde store anstrengelser for å bedre bøndernes kår i sine to land. Hun videreutviklet universitetet i Kraków. Hun kalles dessuten "Litauens apostel" for det store arbeid hun nedla for å få kristnet Jagellos folk, litauerne.

Mens Polen på denne måte er blitt en sterk makt i det nordøstlige Europa, ble Ungarn på ny svekket som følge av det tiltagende føydale anarki i landet. Allerede i kong Lajos' siste tid hadde det vært tegn som tydet på at baronene stadig mer har styrket sin posisjon og makt. De kongelige godsene utgjorde nå vel 15% av landets samlede areal, mens 20% hørte til baronene. I landet kjempet tre høyadelige partier, også kalt ligaer, mot hverandre om ledelsen og makten. Partistriden svekket landets maktposisjon på Balkan i en tid da tyrkerne nettopp gjorde en skjebnesvanger fremstøt nordover.

De ungarske vasallstater og provinser der var i disse årene i full gang med å skille lag med Ungarn: Bosnia og Kroatia gjorde opprør, Venezia og Bosnia kjempet mot hverandre for å tilrive seg de dalmatiske byene, Moldova anerkjente polsk hegemoni, Ungro-Valakia, samt Serbia kom under tyrkisk overhøyhet etter det tapte slaget ved Trostesletta i Kosovo i 1389. Det ungarske rike holdt altså på å falle fra hverandre i sine bestanddeler, men oppløsningstendensene gjaldt også selve kjernelandet Ungarn. Et av partiene med enkedronning Erzsébet og palatinen Miklós Garai i spissen (og det var egentlig disse to som i realiteten styrte landet for den mindreårige *kong* Mária) klarte i første omgang og ved personlig å oppsøke de sydlige provinsene, å stabilisere situasjonen for en kort stund. Mária bekreftet da lovboken fra 1351 med adelens privilegier. Hun var fra 1373 forlovet med Sigismund av Luxemburg, men enkedronningen og Garai ville nå at

hun istedet skulle gifte seg med hertugen av Orleans, broren til franskekongen Karl 6. Det brøt da ut et åpent opprør i det sørlige Ungarn, hvis magnater og prelater innkalte Karl 3 av Napoli (Anjou) til landet; han ble også støttet av paven. Høsten 1385 ankom Karl derfor til Dalmatia og bega seg med sitt følge mot Buda. Mária som i september hadde likevel giftet seg med Sigismund som derved er blitt "Ungarns verge", ble i desember tvunget til å abdisere til fordel for Karl 3 av Napoli som så den 31. desember 1385 av erkebiskopen var blitt kronet til Ungarns konge under navnet Károly 2, senere alminnelig kalt Kis Károly 'Karl den lille'. Han ble imidlertid alt i februar 1386 offer for et attentat. Mária overtok da regjeringen på ny, og for å få slutt på opprøret, reiste hun sammen med enkedronning Erzsébet og palatin Garai til Syd-Ungarn. Der ble de imidlertid tatt til fange av opprørerne, Garai drept, enkedronning Erzsébet kvalt, mens Mária ble først sluppet fri i juni 1387, etter nesten ett år i fangenskap.

I mellomtiden klarte Sigismund, støttet av det tredje partiet, å vinne stemningen over på sin side, og mens Mária hadde sittet som fange i borgen til Novigrad, ble han den 31. mars 1387 kronet til Ungarns konge. Han fikk nå militær støtte også fra den mektige Luxemburg-familie, vunnet i flere slag og rensset det meste av landet for opprørerne. Fra juni 1387 til mai 1395 regjerte Mária og Sigismund i fellesskap og i god forståelse. I mai 1395 døde imidlertid Mária som følge av en rideulykke.

Sigismund av Luxemburg (1387—1437)

Ingen kom med innsigelser mot Sigismund, i Ungarn kalt Zsigmond, da han etter Márias død fortsatte med å styre landet. Han var lenge holdt for en fremmed i Ungarn, til tross for at han til dels hadde fått sin oppdragelse ved det ungarske hoff. Hans parti var da også det minste av baronerpartiene. Han ble nå enehersker, men foreløpig uten reell makt. Han måtte nemlig love å regjere i forståelse med baronenes ligaer, først og fremst det parti som etter kong Lajos' død fra første stund av var gått inn for ham. Sigismund ble nødt til å ty til gamle og velkjente metoder for å kunne stabilisere sin stilling, nemlig å belønne sine tilhengere og vinne nye sympatisører og støttespillere ved gaver og donasjoner. Sigismund hadde ved begynnelsen av sin regjeringstid 44% av landets gamle kongelige borger i sin besittelse; noen få år senere bare 20,7% – mens landets trede rikeste familier disponerte over 40%... Men alt fra nå av gjorde han store anstrengelser for å snu utviklingen til fordel for den kongelige sentralkraft.

Det var imidlertid utenrikspolitikken som dominerte hans første tid som Ungarns konge, med det økende tyrkiske problemet i forgrunnen. I slaget ved Trostesletta (Kosovo) beseiret osmanerne de sørslaviske fyrstenes koalisjon med Serbia i spissen. Serbia ble deretter en tyrkisk vasallstat, og Ungarn fikk dermed for første gang i sin historie direkte kontakt og felles grense med Tyrkia. At osmanerne ikke hadde tenkt å innstille den videre ekspansjon nord- og vestover, talte deres stadige innfall og røvertokter inn i ungarske sørprovinser sitt helt tydelige språk om. For å styrke Ungarns stilling på Balkan og hevde landets løshøyhet bl.a. over Ungro-Valakia som etter slaget ved Trostesletta søkte forbund med Polen, førte Sigismund flere felttog sørover, til dels mot tyrkerne. Han ble snart klar over at for å kunne gjøre inntrykk på tyrkerne, trengtes det et virkelig massivt oppbud av militære stridskrefter. Landets egne ressurser fant han ikke tilstrekkelige i den henseende, han fikk derfor i korstogenes ånd mobilisert en anselig vesterlandsk hjelpehær bestående av riddere fra Frankrike, England og Tyskland. Denne forholdsvis store kristne hær som ble ledet av Sigismund selv, led imidlertid et forsmedelig nederlag vis-à-vis en tyrkisk hær på omtrent samme størrelse som den kristne, men som var den langt overlegen når det gjaldt taktikk og disiplin. Nederlaget ved Nikopolis i 1396 var i første rekke en fiasko for ridderkrigføringen. De fleste av de tungtvæpnede vestlige riddere fant sin død på slagmarken. Katastrofen gjorde dypt inntrykk på hele Europa.

Den tyrkiske fare ble dermed mer konkretisert, ble enda mer trykkende og beklemmende. Ungarn ble fra nå av tvunget over på defensiven overfor denne mektige fiende, samtidig som Sigismund selv er blitt klar over at det ikke nyttet å vente effektiv hjelp utenfra, tvertom måtte Ungarn selv sørge for å kunne yte den påkrevne motstand.

Han sammenkalte derfor den ungarske riksdag høsten 1397 til Temesvár. Ved å peke på tyrkerfaren, fikk han der igjennom en hær-reform som innebar at ordningen med adelens væpnede oppbud (*insurrectio*) er blitt erstattet med kontingenter bestående av en slags yrkessoldater, bekostet og opprustet av adelen selv: en soldat etter 20 bønder. (Etter manges mening danner denne reform og ordning utgangspunktet til ryttertroppene *husarer*, ungarsk *huszárok*, hvis navn avledes etter denne oppfatning av ungarsk *húsz* 'tyve'. Det er et faktum at husarene er blitt kjent og bredere brukt nettopp fra midten av 1400-tallet, og da i forbindelse med tyrkerkrigene, og husar var da den alminnelige betegnelsen for en lettbevæpnet ungarsk soldat til hest. Fra 1700-tallet ble lignende kavaleriavdelinger kalt husarer også i andre land, og brukt med forkjærlighet som garderegimenter. Uniformen til de ungarske husarene hadde tilknytning til den ungarske nasjonaldrakt, med kort jakke (*dolmány*), *attila* og den karakteristiske husarlue, *csákó*. – Likeledes ble det

bestemt at så lenge krigen mot tyrkerne varte, skulle de geistlige betale en skatt som utgjorde halvparten av deres inntekter. Sigismund bekreftet dessuten på riksdagen adelens privilegier slik de står i Den gylne bulle, med senere modifikasjoner; men adelens rett til å yde motstand (*ius resistendi*) ble ikke nevnt særskilt. – Like før riksdagen utsendte han dessuten et dekret om bøndernes (de livegnes) frie rett til flytting.

Ved riksdagen i Temesvár møtte også tallrike representanter for lavadelen fra hvert komitat. Det var bevisst politikk fra Sigismund side å støtte lavadelens politiske bestrebelser, først og fremst innenfor komitatene, der de også fikk viktige dommerrettigheter; men han forsøkte å bruke dem også som politisk motvekt mot baronene, ikke minst ved riksdagene, dog uten å institusjonere deres rolle; dertil var tiden ennå ikke moden nok i Ungarn. Likeledes og av samme grunn, støttet Sigismund også byenes utvikling. For å fremme landets økonomiske enhet, ga han privilegier til stadig flere handelssteder, beskyttet landets egne handelsmenn, innførte et enhetlig tollsystem og foretok de første skritt mot et enhetlig målesystem. Alt dette ble utgangspunktet til dannelsen av borgerskapet.

Overgangen til stendersamfunn var nå et alminnelig fenomen i hele Europa, en utvikling som var noe forsinket i Ungarn, men som likevel ble fullført også der innen 1440-årene. Det fantes da følgende fire stender: prelatenes, høyadelens, lavadelens og borgerskapets (byenes) stender. Deres viktigste institusjon ble stenderforsamlingene, som bestemte over lover, skatter og krigssaker. Landets tallrikaste befolkningsgruppe, de livegne bønderne, ble imidlertid holdt utenfor denne utvikling og institusjonalisering.

I april 1401 oppsto det en dramatisk spenning mellom kongen og baronene, og Sigismund ble i vel 6 måneder holdt fanget av sistnevnte. Motivet for opprøret er ikke helt avklart, men sto visstnok i forbindelse med et av baronenes hovedkrav: fjerning av alle fremmede fra alle viktige stillinger, slik kongen selv hadde lovet det ved kroningen og ved riksdagen i Temesvár. Det var neppe noen generell fremmedhat som beveget magnatene, snarere heller frykten for den styrking av sentralforvaltningen som, i hvert fall delvis, allerede hadde funnet sted ved hjelp av nettopp dyktige utenlandske eksperter i Sigismunds hoff. Kongen hadde nemlig ikke et øyeblikk gitt avkall på det viktige målet å skape en moderne, sentralstyrt stat av Ungarn. Mens kongen nå var satt ut av spill, ble landet styrt av baronene og prelatene ved det kongelige råd – i den hellige kronens navn (*auctoritate sacre corone*). De skjelnet med andre ord kronen fra herskerens person og betraktet den hellige Stefanskronen som statssubjekt. Innskriften på deres stempel var *Sigillum Sacre Corone Regni Hungarie* (sic!). De brukte altså uttrykket *corona regni*, istedenfor *rex* eller *corona regis*. Her var det for første gang hevdet at Ungarns hellige Stefanskronen forener i seg selv kongen og undersåttene. Merkelig nok kom Sigismund kraftig styrket ut av striden. Han sluttet nemlig forbund med Garai og hans tilhengere, og forlovet seg dessuten med datteren til grev Hermann Cillei, Borbála. Cillei var en av landets mektigste menn, dessuten ble hans andre datter gift med Miklós Garai. I 1402 ble Garai utnevnt til palatin. Dermed fikk Sigismund den mest solide støtte i landet han kunne drømme om.

Dette ble helt klart da han innen kort klarte å oppnå en fullstendig seier over en tronpretendent som var lansert av en gruppe baroner fra Syd-Ungarn og Kroatia. Denne tronpretendent var Ladislaus (László) av Anjou, kongen av Napoli, sønn til Karl 3 Anjou (i Ungarn: Károly 2 den lille). Da Ladislaus fikk støtte av pave Bonifacius 9, kom han i juli til syne i Dalmatia. I august ble han av erkebiskopen av Esztergom kronet til ungarsk konge ved en leilighetskronen. Men hans makt nådde aldri utenfor den dalmatiske kyst. Opprøret brøt snart sammen og Ladislaus selv vendte i november tilbake til Italia, der han solgte sine ungarske "rettigheter" til Venezia for 300 tusen gull.

Sigismund kunne hele tiden stole på støtten fra sitt parti som da var den dominerende politiske kraft i Ungarn. Pavens makt og anseelse var på samme tid svært rokket som følge av det store skisma innen kirken. Som svar på pavens støtte til tronpretendenten, sendte Sigismund i 1404 ut en forordning som temmelig begrenset pavestolens rettigheter i Ungarn. Kongen forbeholdt seg i den retten til å utnevne prelatene og å overlate dem benefisert gods. Dessuten innførte han forbud mot at pavens buller kunne mottas og leses opp i Ungarn uten kongens godkjennelse (*placetum regium*). Hans særskilte patronatsrett ble noen år senere også stadfestet av kirkemøtet i Konstanz. Sigismund tok dermed et betydelig skritt i retning mot å etablere en landskirke i Ungarn og samtidig å minske pavenes innflytelse i landet.

Fra nå av hadde han ingen flere problemer i selve Ungarn. Sentralmakten vokste jevnt i styrke år etter år, uten at det ble reist noen form for protester. Nå kunne tiden ha vært inne til å gjøre noe med den tyrkiske fare som truet landet sørfra. Saken var imidlertid det at urolighetene ved de sørlige landegrensene stilnet nå plutselig av. Grunnen til dette var at den asiatiske erobreren Timur Lenk i juli 1402 beseiret sultan Bajezid 1 i slaget ved Ankara. Bajezid selv er blitt tatt til fange, og han døde etter kort tid i fangenskap. I hans rike brøt det dessuten ut en heftig strid mellom sønnene hans om tronen, noe som for et tiår fremover lammet fullstendig Tyrkias ekspansjonspolitiske handlekraft. Sigismund forsømte imidlertid dermed den mulighet som nå så uventet hadde budt seg til for godt å eliminere den tyrkiske trusel og eventuelt også å befri det besatte Balkan. Minnene fra det sørgelige nederlag ved Nikopolis 1396 kan ha vært for avskrekkende for kongen. Han nøyde seg derfor med på ny å utvide og sikre Ungarns overhøyhet over Serbia, Bosnia og Dalmatia.

Han vendte seg deretter mot vest for å realisere sin store drøm, å bli valgt til tysk-romersk keiser. I september 1410 oppnådde han å bli valgt til tysk konge. Dette ble opptaket til en tysk-ungarsk personalunion som varte til 1439, men som ikke hadde noen konsekvenser utover det at den tyske riksdag av 1429 er blitt holdt på ungarsk jord, nemlig i Pozsony. Sigismund ble kronet til tysk konge i Aachen i november 1414; i juli 1420 kronet til tsjekkisk konge i Prag; i november 1431 til tysk-italiensk konge i Milano; i mai 1433 til tysk-romersk keiser i Roma.

Han ble derved håpløst involvert i vesterlandske-europeiske anliggender som krevde både tid og ressurser. Hans makt hvilte i første rekke på Ungarn som basis, det land som han også følelsesmessig var mest bundet til. Han styrte sitt etter hvert enorme rike fra borgen i Buda som han fikk bygget ut for store summer og som ble til et av de viktigste politiske sentre i datidens Europa. Særlig praktfullt ble det såkalte *Friss Palota* ('ferske palasset'), hvis storslåtte riddersal med sin uforglemmelige utsikt over Donau og byen kan den dag i dag fortelle om fordums prakt og pomp. I mai 1412 ble der holdt en langvarig og unik fest med deltagelse av den polske konge Vladislav 2 og alle Ungarns vasallfyrster fra Balkan; dessuten var det kommet sendemenn fra paven og fra flere vesterlandske herskere. 12 år senere, sommeren 1424, tilbrakte den bysantinske medkeiser Johannes Palaiologos hele 8 uker ved hoffet i Buda, forøvrig samtidig med den dansk-norsk-svenske konge Erik av Pommern.

Ingen annen ungarsk hersker engasjerte seg så sterkt i europeisk storpolitikk og spilte der en så betydelig rolle som Sigismund. Hans første og kanskje viktigste engasjement var bileggelsen av den store kirkesplittelsen. På initiativ fra Sigismund sammenkalte pave Johannes 23 og han et konsil i Kostanz for å gjøre slutt på det store skisma som fra 1378 hadde lammet kirkens arbeid. Konsilet, med deltagelse også av en tallrik og meget aktiv ungarsk delegasjon under ledelse av erkebiskopen av Esztergom, János Kanizsai og palatinen Miklós Garai, ble åpnet 5. november 1414 og varte til april 1418. Med iherdig innsats fra nettopp Sigismund ble kirkestriden bilagt. For å oppnå dette, måtte han ut på en diplomatisk reise i Vest-Europa som varte i vel halvannet år. Han møtte bl.a. kong Ferdinand av Aragonia i Perpignan; i mars 1416 hadde han med sitt store og glansfulle følge et lengre opphold hos Karl 6 i Paris og påtok seg der å megle i hundreårskrigen mellom England og Frankrike; i mai krysset han kanalen og innledet et 4 måneder langt opphold hos kong Henrik 5 av England som noe uventet endte med at Henrik og Sigismund sluttet i Canterbury et forbund mot Frankrike. Denne reise bidro sterkt til å øke Sigismunds og Ungarns anseelse over hele Europa, især etter at konsilet i november 1417 er blitt enig om å velge Martin 5 til ny enepave.

Den viktigste grunn til at Sigismund var så oppsatt på å gjenopprette Kirkens enhet, var de ulike kjetterbevegelsene som med jevne mellomrom hadde dukket opp. Felles for dem var å kreve visse kirkelige reformer, men ved siden av dette gjaldt også en del av kravene diverse samfunnsreformer. Dette siste gjorde at enkelte av disse bevegelser kunne oppnå betydelig utbredelse og bli farlig populære. I første rekke husittene. Jan Hus, universitetsprofessoren fra Prag, var Wycliffes tilhenger, talsmann for innføring av folkespråket i Kirken. Han krevde at moralen skulle høynes og han motarbeidet prestenes maktmisbruk av avlatshandelen. Sigismund oppfordret Hus til å legge sin sak frem for konsilet i Konstanz og ga ham leidebrev. Til tross for dette ble Hus arrestert av kirkemøtet, fengslet og forhørt. Til slutt fikk han imidlertid lov til å forsvare seg foran møtet, i nærvær av keiseren. Kirkemøtet erklærte ham imidlertid for kjetter, og han ble brent på bål.

Etter sin død ble Hus betraktet som tsjekkernes religiøse og nasjonale martyr, og hans bevegelse bare vokste og vokste. Det brøt snart ut borgerkrig i Bøhmen og etter hvert viste det seg at husittene ikke var helt enige seg imellom heller, tvert om delte de seg i to store grupperinger: de moderate (*calixtinerne*) og de radikale (*taborittene*). Sistnevnte anerkjente bare det som sto i Bibelen, ellers var de imot alle kirkelige institusjoner. Da Sigismund i 1419 også arvet Bøhmens trone, innledet han krig mot husittene og sendte i løpet av årene flere korshærer mot dem, men led som oftest nederlag, takket være husittenes dyktige hærfører Zizka. I krigen ble også deler av Nordvest-Ungarn gjentatte ganger herjet. Husittene ble til slutt eliminert ved at høsten 1433 kom det til en overenskomst mellom de moderate og den katolske Kirke: de moderate utryddet da taborittene noen måneder senere. Sigismund var hele tiden oppsatt på snarest mulig å avslutte krigen mot husittene. For det første fordi han fant husittenes ideer for farlige, især da de begynte å spre seg også i Ungarn. For det annet fordi Ungarns militære styrker var alt fra 1410 involvert i en krig mot Venezia. Den ble innledet med bystatens angrep på Dalmatia som Venezia hevdet hadde kjøpt fra den ungarske tronpretendent, kong Ladislaus (László) av Napoli. Etter veneziansk suksess i Dalmatia fulgte ungarsk erobring av Friaul, men det resultatsløse felttog mot Istria i 1413 ble avsluttet med en våpenhvileavtale for 5 år. I 1418 ble krigen startet igjen av Venezia som i 1420 erobret Trau og Spalato, mens Sigismund kjempet i Bøhmen. I 1433 fulgte en ny våpenhvile for 5 år; avtalen innebar at begge parter beholdt sine erobringer.

Som følge av at situasjonen på Balkan fra nå av raskt og varig forverret seg, ble Ungarn aldri mer i stand til å hevde sin overhøyhet overfor de dalmatiske byene. 1420 er altså året for Ungarns avskjed med Adriaterhavet. I 1779 ble Fiume, som idag heter Rijeka, altså en annen kystby ved Adriaterhavet, innlemmet i

Ungarn som *corpus separatum*. Ungarn fikk dermed igjen adgang til Middelhavet. Som straff for den ungarske revolusjon og frihetskamp i 1848-49 ble denne ordningen suspendert av Wien-regjeringen for årene 1849-67. Men i 1867 vendte ungarerne tilbake til Fiume. Byen som den eneste ungarske havneby, opplevde da en makeløs oppblomstringstid. Det ble dannet en ungarsk linjefart, "Adria", og opprettet en betydelig ungarsk handelsflåte. Ved begynnelsen av den første verdenskrig hørte byen med sitt oppland til Ungarns rikeste og mest velutviklede områder, der praktisk talt alle hus hadde eget toalett og 40% av leilighetene eget bad.

I november 1918 ble byen besatt av italienske tropper, men fredstraktaten av Versailles overlot området til den nye sørslaviske stat Jugoslavia.

I 1413 gjenopprettet sultan Mehmed 1, sønn til Bajezid, enheten av Det osmanske rike. I hans tid ble de tyrkiske innfallene og herjingstoktene hyppigere i Ungarns sørlige grensestrøk. Ungarn trakk da banatene Ozora og So igjen inn under landets direkte forvaltning, mens Serbia anerkjente Ungarns hegemoni uten tvang. Buffersonen mot tyrkerne var dermed noenlunde gjenopprettet. For å kunne organisere forsvaret i sør, innsatte Sigismund sin italienske venn, hærføreren og finansmannen fra Firenze, Filippo Scolari, i Ungarn kalt Pipo Ozorai som hovedmann i komitatet Temes, det senere Banat.

I 1418 døde voivoden i (Ungro)Valakia, Sigismunds vasall, Mircea (1386-1418). Dermed blusset striden mellom Ungarn og Tyrkia igjen opp om hegemoniet over disse områder. Høsten 1419 trengte en ungarsk hær, ledet av Sigismund, seg inn i Bulgaria, slo tyrkerne og reetablerte den ungarske overhøyhet over festningsbyen Szörény. Fra sommeren 1421 ble tyrkerne ledet av en ny sultan, Murad 2, som satte ny sving i ekspansjonspolitikken mot Europa. I 1423 jaget Pipo Ozorai voivoden Radu, som ble støttet av tyrkerne, fra Valakia, innsatte Dan 2 som nye voivod, og beseiret en tyrkisk hær. Neste år ble Dan 2 jaget av tyrkerne, og Radu gjeninnsatt. I 1425 bragte ungarerne voivod Dan tilbake og slo tyrkerne ved Vidin. I de påfølgende 2 år måtte de ungarske støtteaksjonene gjentas. Høsten 1427 kom Nándorfehérvár (Beograd) og banatet Macsó på ny i ungarsk besittelse, men ved Galambóc sommeren 1428 led Sigismund nederlag i kampen mot tyrkerne. 4 år senere ble Sør-Transsylvania herjet av tyrkerne som i dette fikk god hjelp og støtte fra valakere (rumenere). Fra 1429 overtok Den tyske orden forsvaret av banatet Szörény (den vestlige del av det senere Valakia), men de ble i 1433 grundig slått av tyrkerne. I 1437 klarte ungarske styrker å unnsette setet til den serbiske despot, Szendrő, som var beleiret av tyrkerne.

Noen måneder senere, i desember 1437, døde kongen og keiseren Sigismund. Selv om han nok etter hvert hadde forstått alvoret i den tyrkiske trusel mot Ungarn og Europa, maktet han likevel ikke å mobilisere de nødvendige ressuser mot denne fare, som følge av sitt alt for sterke engasjement i andre, kostbare anliggender.

Mye tyder på at de herskende klasser forsøkte nå å dytte de stadig økende byrdene over på bondestanden, først og fremst de livegne. Dette førte til uro blant landsbybefolkningen som fra før av var godt infiltrert av antiføydale husittiske ideer. Våren 1437 brøt det derfor ut et omfattende bondeopprør i Transsylvania som i første rekke var rettet mot magnatene og prelatene. Det ble ledet av en mann fra lavadelen, Antal Budai Nagy. I juli beseiret bøndene de adelige styrkene. De fikk derfor en meget fordelaktig fred. I september kom det imidlertid igjen til kamp mellom bøndene og adelshæren, og igjen var det bøndene som seiret. Men adelen ga seg ikke, og i midten av desember klarte de endelig å beseire opprørshæren som ble svekket også ved at stadig flere lavadelige opprørere blant dem etter hvert hadde fått kalde føtter og forlatt bevegelsen. De fleste av bondelederne falt på slagmarken, resten ble nådeløst henrettet.

JÁNOS HUNYADIS TID

Albrecht (Albert) av Habsburg (1437—39)

Sigismund hadde selv utpekt sin svigersønn Albrecht (Albert) av Habsburg til sin etterfølger. Han er blitt gift med Sigismunds datter Erzsébet i september 1421. Men allerede i 1402 hadde Sigismund inngått en avtale med de østerrikske Habsburg-hertugene om at sistnevnte skulle "arve" den ungarske trone etter ham (Sigismund), i tilfelle han skulle dø uten å etterlate seg en sønn. Denne overenskomst er sogar blitt akseptert (sanksjonert) av Ungarns stormenn og magnater ved riksdagen i Pozsony i september 1402. Albrecht møtte da heller ingen motstand, og han er blitt kronet til ungarsk konge i Székesfehérvár 1.januar 1438. Han ble imidlertid nødt til å gi omfattende innrømmelser. Hans "valgløfter" innebar at det politiske system Sigismund hadde bygget opp og som hovedsakelig berodde på hans personlige autoritet og herskeregenskaper, gikk nå mer eller mindre i oppløsning. Baronene og deres ligaer krevde nemlig en betydelig større del av makten

enn den de hadde hatt under Sigismund, og de ville i større grad enn før være med på å bestemme om landets politikk og finanser. Ved riksdagen i Buda i mai 1439 gjorde dessuten også lavadelen seg gjeldende med sin fulle tyngde. At baronene hadde avfunnet seg med lavadelens forøkte maktposisjon, skyldtes for en stor del de væpnede opptøyer som samtidig var brutt ut blant borgerskapet i Buda, mens riksdagen holdt til i byen, dessuten det ferske minnet av det transsylvanske bondeopprør fra 1437. I mars 1438 ble den nye ungarske konge i Frankfurt am Main valgt til tysk konge; også i Bøhmen valgte man ham til konge, men bare katolikkene, mens husittene på sin side bestemte seg for den senere polske konge Kasimir 4. Dette førte straks til krig mellom Albrecht og Polen som i januar 1439 endte med en våpenhvileavtale.

I mellomtiden hadde tyrkerne benyttet seg av splittelsen i Ungarn og av kongens fravær og engasjement i krigen mot Polen til et angrep mot Transsylvania. Sommeren 1438 ble provinsens sørøstlige deler kraftig herjet og plyndret av tyrkerne. De møtte nesten ingen motstand som følge av baronenes innbyrdes kvinger og fordi landsdelen selv var betydelig svekket av bondeoppstanden som nettopp var blitt slått ned. Den påfølgende sommeren 1439 falt også den viktige Donaufestningen Szendrő (Smederevo), det midlertidige tilholdssted for den serbiske despoten, i tyrkernes hender – mens en adelig ungarsk oppbudshær med kongen i sin midte passivt så på dette fra nordsiden av Donau... Det kongelige råd bestemte seg imidlertid på stedet for å innlede et nytt, stort anlagt felttog mot tyrkerne, og at angrepshæren skulle baseres på leietropper.

Forsvaret av det ungarske banat Szörény (det senere Vest-Valakia) ble samtidig pålagt den nyutnevnte ban (banus) János Hunyadi.

I slutten av oktober 1439 døde kongen av dysenteri.

János Hunyadi's vei til makten

János Hunyadi (Johannes Corvinus, ca 1407-56) var en av de fremste hærførere i tyrkerkrigenes tid. Hans familie kom opprinnelig fra Ungro-Valakia og var ifølge enkelte historikere i slekt med fyrstefamilien Basarab som igjen var av kumansk herkomst. I 1409 fikk hans far, Vajk, eiendommen Hunyadvar i Vest-Transsylvania i gave fra kong Sigismund for sine trofaste tjenester. János Hunyadi vokste opp ved det kongelige hoff og ble av mange holdt for Sigismunds "naturlige sønn". Han ble oppdratt til soldatyrket og gjorde tjeneste ved ulike fyrste- og magnathoff som pasje og riddersvenn. Han giftet seg med Erzsébet Szilágyi, datter til en velstående adelsmann fra Transsylvania. Fra 1430 hørte han til kongens faste væpnede følge, og var med Sigismund til Italia, i anledning av hans kroning til tysk-romersk keiser. Her kom Hunyadi i kontakt med Milanos senere herre, Francesco Sforza, og ble engasjert av ham. I løpet av de to årene Hunyadi tilbrakte i Milano, lærte han en masse nytt om krigsføring og krigsteknikk av Sforza som jo sto for det ypperste av hva tiden kunne oppvise av krigskunst. I de kommende årene fikk Hunyadi av kongen flere eiendommer i gave, dessuten lånte han til kongen større beløp en rekke ganger mot pant i ulike eiendommer, lån som aldri er blitt innløst. På denne måten ble han etter hvert en av datidens største og rikeste godseiere i Ungarn.

Av inntektene sine finansierte han en betydelig privat hærstyrke som imidlertid var bare brukt til landets forsvar. Han var en av de få som virkelig forsto hvor alvorlig den osmanske truselen egentlig var for Ungarn, men også for hele Europa, og arbeidet derfor alltid iherdig for å styrke den sentrale statsmakt og bygge opp en tidsmessig og slagkraftig hær. Han fulgte med Sigismund også til Bøhmen, da det der kom til enighet mellom katolikkene og de moderate husitter, og marsjerte med kongen sommeren 1436 inn i Prag. Etter Sigismunds død finner vi ham i Syd-Ungarn, hektisk opptatt av å organisere forsvaret mot tyrkerne. Der ble han av kong Albrecht sommeren 1439 utnevnt til den øverste administrative-militære leder (ban) av banatet Szörény. Han ble dermed en av landets mektige og ansette *banner-herrer* (ungarsk *zászlós úr*, en sammensetning av de ungarske ordene *zászló* 'banner' og *úr* 'herre') en tittel og betegnelse for de aller høyeste embetsmenn som på sin side var forpliktet – og berettiget – til å dra i krig med sin egen private hær og under eget banner. Som *bán* gjorde han stadige innfall og mindre lynangrep mot *sandsjaket*³ Vidin som var selve hovedbasen for de tyrkiske røvertoktene. Dette var små seire, som imidlertid hadde stor moralsk betydning. Det varte dog ikke lenge før han ble involvert i krigshandlinger av en helt annen størrelsesorden, og i selve storpolitikken.

³ Sandsjak var en tyrkisk administrativ enhet, delområde av et vilajet (provins).

Ulászló 1 (Vladislav 3, 1439—44)

Etter kong Albrechts død delte baronene seg i to grupperinger. Den ene, som er blitt kalt hoff-partiet, støttet arveretten til enkedronning Erzsébet, respektive hennes barn som var ventet i februar. I spissen for partiet sto landets to mektigste familiers overhoder: Garai og Ulrik Cillei. – Det andre parti, det tallrikeste, utpekte imidlertid polske kongen Vladislav 3 til ny ungarsk konge. Den 15 år gamle polske konge snakket flytende ungarsk, dessuten håpet baronene at han innen rammen av den nye polsk-ungarske personalunion også skulle kunne mobilisere Polens ressurser i den forestående kamp mot tyrkerne – noe kongen også uttrykkelig lovet selv. Han kom til Ungarn i april 1440.

I mellomtiden fødte imidlertid enkedronning Erzsébet en sønn. Hun fikk nå sine tilhengere til å stjele Stefanskronen. Med den i besittelse ble hennes sønn, spebarnet László, kronet i Székesfehérvár 15.mai. Noen dager senere marsjerte Vladislav 3 inn i Buda. Riksdagen i juni erklærte Lászlós kroning for ugyldig og lot Vladislav 3 under navnet Ulászló 1 den 17. juni kronet til ny ungarsk konge; i mangel av Stefanskronen ble denne kroningen foretatt med en leilighetskrone som for anledningen er blitt demontert fra István den helliges relikvieskrin.

Det brøt da ut borgerkrig i landet. Hoffpartiet hadde Vest-Ungarn, Nord-Ungarn og deler av Syd-Ungarn under sin kontroll, og disponerte også over en dyktig hærfører, tsjekkeren Giskra. Ulászló ble på sin side støttet av minst 45 av landets største magnater, samt János Hunyadi, hvis krigskunst førte i løpet av noen få måneder til flere seire over hoffpartiet som imidlertid klarte å beholde kontrollen over deler av landet.

I 1442 kom det så til et forlik mellom Ulászló og enkedronningen: Erzsébet anerkjente Ulászló som konge, mot å få bibeholde sin sønns arverettigheter til den ungarske trone. (Da hun døde noen få dager senere, ble likevel sønnen av hoffpartiets tilhengere brakt til hans verge, tyskekongen Fredrik 3 av Habsburg; sistnevnte er samtidig blitt oppfordret til å intervensere i Ungarn til fordel for den lille László. Kong Ulászló som da var opptatt av et stort anlagt felttog mot tyrkerne, fikk ved pavens hjelp en midlertidig fred med Fredrik.)

I februar 1441 ble Hunyadi, sammen med en annen magnat, Ujlaki, utnevnt til voivoden av Transsylvania. Noe senere ble han kongens hovedmann i komitatet Temes og øverstbefalende for borgen Nándorfehérvár (Beograd). Dermed kom forsvaret av det samlede Syd-Ungarn under hans enhetige ledelse. Hans stilling var sterkest i Transsylvania, især etter hans nye seire over tyrkerne i Serbia sommeren 1441 og i Transsylvania våren 1442. Enda større ble triumfen da han i september samme år beseiret sultanens europeiske hovedhær på vel 60 tusen mann som da trengte seg inn i Valakia. Hunyadis faste hær talte bare vel 15 tusen mann, de var imidlertid godt rustet og glimrende organisert.

Mest avgjørende var imidlertid Hunyadis genialitet som hærfører og strateg. Hans spesialitet var det massive overraskelsesangrep og den raske forflytting av de enkelte hæravdelinger både før og under selve slaget. Kjernen av hans hær besto av leietropper (yrkessoldater), mens den adelige oppbudshær kom i annen rekke hos ham. Også de irregulære tropper, vervet i første rekke blant de truede landsdelers bonde- og borgerbefolkning, spilte en til da ukjent stor rolle i hans strategi.

Hans mange seire fra de seneste årene viste med all tydelighet at tiden var inne til å gjøre et forsøk av en helt annen størrelsesorden mot tyrkerne. Hans mål og håp var å trenge tyrkerne helt ut av Europa. Tidspunktet til det syntes da å være gunstig, ikke minst p.g.a. tilstandene i selve Det osmanske rike: det var nemlig viklet inn i krigshandlinger i andre områder, bl.a. i Lilleasia, og hadde trukket en del av sine tropper ut av Balkan. De moralske følger av Hunyadis seire hittil overgikk i grunn langt deres militære betydning. Optimismen begynte likevel å bre seg i Europa, ikke minst blant Balkans undertrykte folkeslag.

I april 1443 ble det derfor besluttet å igangsette en større offensiv mot tyrkerne. Kong Ulászló gjorde da en henvendelse til de øvrige europeiske herskere, men ingen av dem var villige til å tilby sin militære støtte. Takket være den kirkelige propaganda kom likevel noen hundre frivillige fra Polen, respektive Bøhmen, Tyskland og Frankrike til Ungarn slik at hæren som i midten av oktober begynte sin innmarsj i Serbia, utgjorde vel 35 tusen mann, derav mellom 25-30 tusen ungarere. Hæren forflyttet seg raskt fremover og overrasket tyrkerne fullstendig i festningen Krusevac som falt sammen med Niš, nesten uten motstand. Men da var tre store tyrkerhærer allerede på vei mot Hunyadi som, for å forhindre en sammenslutning mellom dem, gikk dem i møte, og slo dem en etter en. Etter Sofias erobring ble Hunyadis fremrykking likevel stoppet, ikke av tyrkerne, men av vinteren i de trange passene av det sentrale Balkanfjellet. Etter kongens ordre gjorde de da vendereis.

Det såkalte *lange hæertoget* gjorde allikevel et voldsomt inntrykk på tyrkerne, og sultan Murad 2 tilbød da straks fred for ti år fremover på meget gunstige betingelser: Ungarn skulle få utbetalt 100 tusen gull i skadeserstatning og tilbakelevert grensefestningene Szendrő og Galambóc; tyrkerne ville dessuten rømme Serbia, despoten skulle kunne vende tilbake dit, mot å anerkjenne sultanens overhøyhet.

Både kong Ulászló og Hunyadi var innstilt på å akseptere tilbudet, men pavestolen var svært oppsatt på å fortsette den lovende krig mot tyrkerne. Pavens sendemann, kardinal Giuliano Cesarini klarte til slutt å overtale den nølende konge ved å hevde at en felles pavelig-venetiansk flåte, med støtte fra Burgundia, Genova og Bysants, allerede var på vei til Dardanellene for å forhindre at tyrkernes Lilleasia-hær fikk krysse havet og komme til unnsetning på Balkan.

I september 1444 satte, anført av kongen selv, en ungarsk hær seg i bevegelse, hvis antall var langt lavere enn ved det lange hærtog. Den fikk heller ingen støtte fra den serbiske despoten. Den tok Nikopolis i midten av oktober. Voivoden av Valakia sluttet seg da til dem med 4 tusen mann. Hæren nådde i begynnelsen av november Svartehavet ved Varna. Der ventet det flere overraskelser på dem: den lovede flåte ble bare halvparten så stor som de på forhånd er blitt enige om; heller ikke denne halvstore flåte gjorde noen skikkelig jobb, med unntagelse av burgunderne; tvertom deltok flåtestyrken fra Genova i å *frakte tyrkerne over sundet* – mot god betaling! Hele den tyrkiske hær var derfor praktisk talt uhindret kommet over til Europa og ventet med minst 50 tusen mann på ungarnernes ankomst.

Møtet begynte likevel lovende for Ulászlós hær, idet Hunyadi straks rettet et lynhurtig angrep mot tyrkerne, og klarte også å ødelegge begge fløyene som da tok til å flykte, med Hunyadis ryttere i ryggen. Men mens han var borte, bestemte den unge ungarsk-polske konge seg til et angrep mot selve kjærnen av den tyrkiske hær: janitsjarene. De tallmessig langt overlegne og veldisiplinerte tyrkiske elitetropper stanset imidlertid det diletantiske angrep og i et motangrep tilintetgjorde de kongens lille hær. Kongen falt selv på slagmarken. Hunyadi fant, da han vendte tilbake fra forfølgelsen av tyrkerne, den ungarske hovedhær slått og i full oppløsning. Ungarn mistet vel en femtedel av sine styrker ved denne anledning, og også kardinal Cesarini ble drept. Tyrkernes tap var minst like stort, sieren ble likevel deres.

Den flyktende Hunyadi ble tatt til fange av voivoden av Valakia, Vlad Dracul, og løslatt først etter en truende oppfordring fra den ungarske palatinen Hédervári.

László 5 Posthumus (1444—57) og regenten Hunyadi

Riksdagen av april 1445 anerkjente László 5 Posthumus, Albrechts sønn, som Ungarns konge – på den betingelse at Fredrik 3 var villig å utlevere ham og Stefanskronen til Ungarn. Inntil da skulle landet styres av riksrådet, til daglig representert ved syv navngitte magneter, blant dem Hunyadi. Fredrik 3 viste ingen iver på å etterkomme riksdagens ønske, *hans* betingelser for utlevering av barnekongen var i hvert fall uakseptable. Som følge av dette ble János Hunyadi av riksdagen i juni 1446 valgt til riksforsander (regent, gubernator), til kong László skulle bli i stand til å overta regjeringsmakten. Det ble imidlertid presisert at riksforsanden representerte den fulle kongemakt bare sammen med riksrådet. Flere av de mektige baronene i riksrådet var fra før av motstandere og rivaler til Hunyadi. Det viste seg imidlertid snart at Hunyadi var sterk nok til å samle makten og landets krefter i sin egen hånd og bringe orden i de lett kaotiske tilstander Ungarn nå befant seg i etter Varna-tragedien. Enkelte av storbaronene forsøkte nemlig å utnytte situasjonen til voldshandlinger, til å tilrive seg eiendommer, utvide sin makt, og mer eller mindre løsrive “sin” landsdel. Ved riksdagen av 1447 økte Hunyadis makt ytterligere ved at ordningen med de syv magnatene som øverste råd for den utøvende makt ble opphevet, og ved at Hunyadi fra nå av fritt rådde over de såkalte kongelige inntektene.

Høsten 1446 førte han en hærtokt mot Fredrik 3 og herjet det østlige Østerrike til Wien; aksjonen endte med en våpenhvile i juni 1447. Han dro deretter mot den tyrkervennlige voivod Vlad Dracul i Ungro-Valakia som ble henrettet og erstattet av en ny voivod som anerkjente Ungarns overhøyhet. Dermed ble også buffersonen mot Tyrkia gjenopprettet. Men Hunyadi ville gjerne gå videre og arbeidet bestandig med det mål for øyet å fordrive tyrkerne helt fra Balkan. Han gjenopptok derfor kontakten med albanernes fører og nasjonalhelt Skander beg (Georg Kastrioti, 1405-68) som fra 1443 ledet albanernes motstandskamp mot tyrkerne med stort hell. Hunyadi og Skander beg ble nå enige om å sette i gang en krig i fellesskap. I september 1448 dro derfor Hunyadi med en hær på vel 30 tusen mann inn i Serbia. Despoten Brankovic forrådte imidlertid ham og hans vei til sultan Murad 2 som med sin tallmessig langt overlegne hær falt Hunyadi i ryggen og rettet et overraskende angrep på ungarene på Trostesletta, før Hunyadis hær kunne forene seg med Skander begs albanske tropper. Begge parter led store tap, men seieren ble Murads. Den flyktende Hunyadi ble tatt til fange av despoten Brankovic som straks tilbød å utlevere ham til tyrkerne, sultanen avslo imidlertid tilbudet... En tid senere, etter å ha mottatt trusler fra Ungarns prelater og baroner, og etter å ha fått innfridd sine skamløse krav, tillot despoten at Hunyadi vendte tilbake til Ungarn.

Etter dette nederlag ble Hunyadis maktstilling noe svekket i Ungarn, men dette fikk ham ikke fra sin kongstanke om et offensivt forsvar mot tyrkerne. Foreløpig ble han imidlertid nødt til å lede et hærtog mot Giskra og hans tsjekkisk-husittiske leietropper som herjet i Nord-Ungarn, dessuten var han blitt viklet inn i kampen om den politiske makt mellom de ulike magnat-grupperinger. I 1452 kom det dertil fortgang i saken

angående den unge kongens utlevering fra Tyskland. Representanter fra de ungarske, østerrikske, moraviske og tsjekkiske stender sluttet i mars en allianse mot den tyske konge Fredrik 3. Som en direkte følge av dette overlot nå Fredrik 3 sin nevø, László 5, til Ulrik Cillei som så brakte ham til Wien. Hit kom også Hunyadi, og takket av som riksforstander etterat den ungarske riksdag anerkjente László som Ungarns rettsmessige konge.

Dette betydde imidlertid ikke slutten på Hunyadis makt: den unge konge utnevnte ham nemlig til landets øverstbefalende (*főkapitány*), og han fikk også beholde råderetten over de kongelige inntektene. Samtidig ble "regjeringen" omorganisert: det gamle kanselli ble delt opp i to: det store kanselliet ble fra nå av ledet av overkansleren, erkebiskop Szécsi, mens det såkalte hemmelige kanselli som hadde sitt virke ved kongens hoff, fikk biskopen av Várad, János Vitéz, Hunyadis nære venn til sin sjef. Til alt overmål ble Hunyadis eldste sønn, László, utnevnt til dalmatisk-kroatisk bán.

Til gjengjeld ble det snart klart at den da 13 år gamle guttekongen sto under sin onkel, Ulrik Cilleis fullstendige dominans, mens palatinen L. Garai hørte fra før av til Hunyadis motstandere. Til alt hell ble kongen som da holdt sitt hoff i Wien, snart tvunget av de østerrikske stender til å kvitte seg med Cillei.

Dessuten kom Hunyadi ytterligere i fokus, da den nye tyrkiske sultan Mehmed 2 i mai 1453 hadde lyktes i å erobre den siste bastionen av det bysantinske rike, Konstantinopel.

Dermed opphørte Bysants å eksistere. Begivenheten vakte stor forferdelse over hele Europa, og en stund så det ut til at de vestlige stater innså nå alvor av den tyrkiske fare. Fredrik 3, som i mellomtiden er blitt kronet til tysk-romersk keiser, lot ved riksdagene i Regensburg 1454 og Wiener-Neustadt 1455, stenderne utrede saken. Men redselen ga seg etter meget kort tid, saken druknet i likegyldighet og løftene forble løfter. Bare Hunyadi var overbevist om at tyrkerne denne gangen hadde langtrekkende, konkrete planer om, minst, å ta Ungarn. Kongen oppholdt seg i Prag, der han i oktober er blitt kronet til Bøhmens konge. I hans fravær og uten å ha varslet ham om det, sammenkalte Hunyadi den ungarske riksdag til Buda i januar 1454 og fikk der igjennom et dekret om å stable på bena en stor hær mot tyrkerne.

Kongen ville nå etter dette innskrenke Hunyadis makt, og lot riksdagen opprette et regentråd på 18 medlemmer som skulle styre landet. Hunyadi beholdt imidlertid den fortsatte råderetten over de kongelige (dvs. stats-) inntekter som i 1454 utgjorde 218 tusen gullforinter. Dette var livsviktig for Hunyadi, med tanke på å kunne utbygge landets enhetlige forsvar.

Sultan Mehmed 2 beleiret, etter å ha okkupert alle greske områder, sommeren 1454 Szendrő, det midlertidige sete til den serbiske despot. For å unnsette det, dro Hunyadi med sin hær i september til Serbia. Sultanen trakk seg etter dette tilbake til Sofia, men en tyrkisk hær på 32 tusen mann fortsatte med å herje Serbia. Hunyadi rettet da et overraskende angrep mot denne hær ved Krusevac, og tilintetgjorde den.

Den nye pave fra 1455, Calixtus 3, begynte nå å skjønne at Hunyadi hadde rett. Han kunngjorde et korstog mot tyrkerne, og hans viktigste hjelper i denne sak ble fransiskaneren Giovanni di Capistrano. Men heller ikke det kirkelige propagandaapparat oppnådde særlige resultater. Større tilslutning vant Capistrano bare i Ungarn, og da først og fremst i landets sørlige provinser, hvor truselen var mest konkret. Men de vel 18 tusen korsfarere, som hadde i begynnelsen av juli 1456 innfunnet seg i nærheten av Nándorfehérvár, var ikke bare uten øvelse og militær erfaring, men også uten skikkelig utstyr og våpen.

Nándorfehérvár, dagens Beograd, var selve nøkkelen til datidens Ungarn, dets viktigste grensefestning ved stedet der elven Sava munner ut i Donau. Den er blitt forsterket i løpet av de siste årene og hadde nå en forsvarsbesetning på vel 5 tusen mann som sto under kommandoen av Hunyadis svoger, Mihály Szilágyi. Hunyadis egen hær var på vel 10 tusen mann, de aller fleste av dem yrkessoldater. Sultan Mehmed (Muhammed) 2s hær utgjorde vel 100 tusen mann, hvis vi bare regner med de regulære troppene. Han hadde dessuten med seg vel 300 kanoner, de samme kanonene som var blitt brukt mot Konstantinopel, og en krigsflåte på 200 enheter.

Sisnevnte gjorde festningen utilgjengelig på vannveien, mens de tyrkiske troppene slo ring om byen på landet.

Beskytingen av festningen ble påbegynt 4.juli. Til midten av juli ble skadene så omfattende at Hunyadi fant tiden å være inne til å innlede unnsetningen. På forhånd hadde han samlet inn vel 200 elve- og fiskebåter og prammer. Disse lot han nå renne nedover Donau mot den tyrkiske flåte som stengte av elven. På Donaus begge bredder rykket samtidig hans tunge ryttere seg frem slik at den tyrkiske flåte ingen hjelp kunne få fra sine egne "fastlandstropper". I den fem timer lange blodige kampen ble den tyrkiske flåte fullstendig nedkjempet og adgangen til festningen gjenåpnet. Hunyadi rykket da med hele sin hær inn i festningen, bortsett fra korsfarerhæren som er blitt statsjonert på Savas venstre bredde. Den 21.juli gikk tyrkerne til frontalangrep mot festningen. Tre ganger ble deres storm gjentatt, men de måtte til slutt oppgi sitt forsett som følge av borgens heltemodige forsvar og deres egne enorme tap. Den påfølgende dag ble det korsfarerne som tok initiativet. De krysset plutselig elven Sava og gikk til angrep på tyrkernes venstre armékorps. Drevet av stor entusiasme, klarte de til tross for det slette utstyret å drive de forvirrede og

forferdede anatolierne på flukt. Sultanen sendte da janitsjarene til anatoliernes unnsetning. Men da brøt Hunyadi med sine tropper ut av borgen, tok tyrkernes kanoner, som mistet sitt bedekningsmannskap janitsjarene, i sin besittelse og begynte med dem beskytingen av sultanen og hans elitehær, janitsjanerene. Blodbadet og den gjensidige nedsablingen tok bare slutt på grunn av mørkets frembrudd.

Neste morgen var tyrkernes leir folketom, bare teltene, likene og de forlatte våpnene vitnet om deres opphold der. Edward Gibbon kalte Hunyadi etter dette for sin tids største militære geni.

Tyrkerne mistet det meste av troppene og utstyret, sogar janitsjarene er blitt tilintetgjort. Sultanen selv er blitt såret. Tyrkerne trakk seg da sørover, og gjorde ikke nytt forsøk på Ungarns erobring før vel 70 år senere.

Hunyadi ble etter dette slaget Ungarns, ja hele Balkans folkehelt. Men han fikk ikke vite om dette: han døde 11. august 1456 av pest. Han var da i ferd med å legge planer om straks å angripe tyrkerne og drive dem ut av Europa. Med hans død falt planene bort. Men Europa jublet, og Hunyadis navn var blitt kjent overalt. Til minne om hans store seier ved Nándorfehérvár bestemte paven at kirkeklokkene skulle ringe kl. 12 hver dag i alle katolske kirker verden over.

Og de gjør det fortsatt, den dag i dag, selvom det er de færreste som vet grunnen til klokkeringingen. Hunyadis minne er likevel fortsatt levende, og hans dåd blir fortalt om og besynges i ungarske, serbo-kroatiske, bulgarske og rumenske folkesagn, folkeviser og litterære verker.

Capistrano, som også døde i oktober 1456, ble kanonisert i 1724.

Etter Hunyadis død ble Ulrik Cillei av kongen utnevnt til landets øverstbefalende. I november kom kongen med Cillei til Nándorfehérvár for å overta festningen av László, Hunyadis eldste sønn. Cillei ble imidlertid ved denne anledning drept av Hunyadi-tilhengere i festningen. Kongen, redd som han ble, ga da sitt høytidelige løfte om ikke å hevne drapet, og utnevnte samtidig László Hunyadi til landets øverstbefalende. Cilleis gamle parti ble fra nå av ledet av palatinen Garai og magnaten Ujlaki. De lot László Hunyadi og hans yngre bror Mátyás arresteres, da de etter kongens anmodning var kommet til Buda i mars 1457. To dager senere (!) ble László Hunyadi henrettet. Hans tragiske skjebne er i tidenes løp blitt inspirasjon til en rekke skjønnlitterære og musikalske verker, jfr.bl.a. Ferenc Erkel's nasjonalopera *Hunyadi László* (1844), og Mihály Vörösmarty's drama *Cillei és a Hunyadiak* (1844). Hunyadi-husets tilhengere grep da til våpen. Kongen flyktet fra landet, redd som han var på grunn av sitt løftebrudd; først til Wien, senere til Prag. Han tok med seg også den unge Mátyás Hunyadi som fange. Kongen døde imidlertid alt i november av pest, 17 år gammel. Mátyás ble da av biskop János Vitéz kjøpt fri fra Georg Poděbrady for 40 tusen gull og mot at Mátyás skulle gifte seg med Poděbradys datter.

MÁTYÁS HUNYADI (MATTIAS CORVINUS) DEN RETTFERDIGE (1458—90)

Gjenreisning av kongemakten

Etter kong László 5s død hersket det en god del forvirring i landet, når det gjaldt tronfølgespørsmålet. Ikke fordi det manglet på tronpretendenter, som dessuten hadde alle sine tilhengere. De fremste av tronpretendentene var keiseren selv Fredrik 3, samt polsekongen Kasimir 4. Det viste seg imidlertid snart at flesteparten av adelen var nå villig til å samle seg om et nytt nasjonalt dynasti, og velge krigsheltens og regenten János Hunyadis eneste gjenlevende sønn, Mátyás (Mattias) til ny ungarsk konge. Dette gikk selvfølgelig ikke uten enhver dramatik for seg.

János Hunyadis svoger, Mihály Szilágyi, kom til riksdagen i (Buda)Pest i januar 1458 med 15 tusen bevæpnede tilhengere av Hunyadi-klanen. Likevel ville dette vært helt forgjeves om ikke navnet Hunyadi hadde vært det mest populære over hele landet også uten denne maktdemonstrasjon. Baronene og prelatene nølte likevel fortsatt – inntil de store masser av lavadelen, samlet på Donaus is under den kongelige borgen, mistet tålmodigheten og utropte den unge Mátyás til konge.

Magnatene sluttet seg da til dette valg, men sørget samtidig også for å presentere sine betingelser til den 15-årige nye kongen. Szilágyi ble valgt til regent, for 5 år fremover. Mátyás hadde dermed fått sine hender grundig bundet på forhånd. Han hadde imidlertid en usedvanlig politisk begavelse og klarte i løpet av forbausende kort tid å overvinne vanskelighetene og bli herre over situasjonen – en situasjon som minnet om den som Anjou-kongen Károly Róbert og Sigismund av Luxemburg hadde stått overfor ved deres inntreden;

makten lå hos de rivaliserende baronerligaer som bestemte det politiske liv, samtidig som det splittede land ble truet fra flere kanter utenfra.

Få eller ingen kunne dengang ane at Mátyás med tiden skulle bli Ungarns kanskje største konge, en betydelig statsmann og en fremragende hærfører, en vidsynt og dannet hersker, den ideelle renessansefyrsten. I hans 32-årige regjeringstid opplevde landet en ny storhetstid, og ble på ny den førende makt i Sentral-Europa.

Den største truselen ved inntredelsesøyeblikket var keiser Fredrik 3 som ikke bare hadde Stefanskronen i sin besittelse, men reiste også krav på Ungarns trone. Han fikk også støtte av palatinen Garai og hans parti som valgte keiseren til ungarsk konge. Mátyás klarte imidlertid å beseire styrkene til keiseren og de sammensvorne; de siste ble bundet til Mátyás ved at han benådet dem, mens i 1463 kom det etter mangeårige forhandlinger også til fred med keiseren som da utleverte Stefanskronen slik at Mátyás kunne i mars 1464 krones til Ungarns konge.

Mátyás klarte også å skape ro og orden i de nordlige delene av landet ved å slå Giskras (Jiskras) tsjekkiske-hussittiske røverbander som i årevis hadde holdt det ungarske oppland okkupert. – Etter et halvt år kvittet han seg med regenten Szilágyi, og rådførte seg fra nå av bare med hans egen kansler, familiens gamle venn, humanisten János Vitéz som han snart fikk utnevnt til erkebiskop av Esztergom.

Mátyás innså snart at for å kunne realisere sine politiske mål, trengte han stabile forhold innad i landet og ordnede finanser.

Han omdannet derfor skatte- og tollvesenet. Det gamle system som i tidenes løp er kraftig blitt uthulet ved fritakelser og donasjoner, ble nå opphevet og et nytt system innført med enhetlige forordninger for hele landet. Skatteoppkrevningen ble overlatt til en ny embetsstand, bygget på faglige kvalifikasjoner og utdanning; å være embetsmann var ikke lenger forbeholdt aristokratiet, tvertom støttet kongen seg i første rekke på lavadelen og embetsmennene, rekruttert overveiende fra lavadelen, men også fra borgerskapet og bondestaden. Skattenivået ble satt høyt, men kongen gjorde samtidig sitt ytterste for å beskytte sine skattebetalere mot overgrep og utplundring fra magnatenes og kirkens side, og sikre dem trygghet. (Det sies at kongen ofte gikk rundt i landet i forkledning for å avsløre maktmisbruk og overgrep, han ble derfor av folket kalt “Mátyás den rettferdige”.) Hans inntekster utgjorde innen kort tid rundt en million gullforinter, og dette var på høyde med f.eks. franskekongens inntekter.

Hans sterke, målbevisste styre og kloke reformer førte snart til en fullstendig gjenreisning av landets økonomi som igjen dannet et solid grunnlag for en sterk kongelig sentraltmakt, kanskje den sterkeste i Ungarns historie. Ungarn var foregangsland i denne henseende i hele Europa. I Frankrike tok denne utvikling til i 1461, med Ludvig 11s regjeringstid, i Spania i 1479 med Ferdinand 2, og i England i 1485 med Henrik 7, etter rosekrigenes slutt. Disse tre land utviklet seg etter hvert til nytidens store nasjonale stater med en sentral statshusholdning og administrasjon. Ungarn derimot, etter en banebrytende begynnelse, lyktes bare delvis med denne utvikling, til dels av utenforliggende grunner. Mátyás’ ideal var nok herskeren slik den er blitt tegnet av Machiavelli i hans berømte verk om fyrsten. I Mátyás’ tid fikk riksdagene snart en formell rolle å spille og fylle, noe som var en ubetinget fordel for landet akkurat da (riksdagens frie vetorett førte som kjent til en betydelig svekkelse av Polen, likeledes av Ungarn i årene 1490-1526).

Landets ordnede forhold og finanser, og kong Mátyás’ sterke personlige stilling ga et utmerket utgangspunkt til organisering av en stående kongelig hær som skulle gjøre ham uavhengig av baronenes banderier og lavadelens oppbud. Hans hær besto av leiesoldater som betraktet soldatlivet som et yrke. De hadde tilstrekkelig kjennskap til tidens krigskunst, hadde rikelig med erfaringer, var vel trent, organiserte og vel utrustede, og sto hele tiden parat til innsats. Mátyás’ hær ble kalt den *svarte hær* (svarte skar) etter fargen til uniformene. På sitt høyeste besto den av vel 20 tusen ryttere, 8 tusen infanterister, 200 Donaubåter og i tillegg av et artilleri, hvis ry nådde så langt som til Moskva: storfyrst Ivan 3 ba i 1488 Mátyás om å få tilsendt ungarske kanonstøpere. Mátyás var også heldig med sine hærførere, særlig da med István Báthori og Pál Kinizsi som det ble fortalt legender om blant folket.

Denne sterke hær gjorde det mulig for Mátyás å hevde kronens myndighet og Ungarns suverenitet over Moldova, Valakia og Bosnia. Mátyás hadde liksom “arvet” krigen mot tyrkerne av sin far, og i sine første ti år førte han derfor en utpreget tyrkerfiendtlig politisk linje som er blitt helhjertet støttet også av pave Pius 2. Tyrkerne okkuperte sommeren 1458 store deler av Serbia, men Mátyás var da, bare måneder etter sin tronbestigelse, ikke i stand til å innlede noen større operasjoner mot dem. Han oppnådde likevel en del mindre våpenhell. Men da sultan Mehmed 2 sommeren 1463 også okkuperte Bosnia, et land som anerkjente Ungarns overhøyhet, gikk Mátyás med sin hær til motangrep, gjenerobret Bosnia (1463) og unnsatte den viktige borgen Jajca (1464).

Våren 1464 oppsøkte franskekongen Ludvig 9s sendemann Antonio Marini, via Prag, kong Mátyás i Buda. Formålet med hans besøk var å trekke Mátyás inn i et større forbund under fransk ledelse som var rettet mot Pavestolen. Mátyás brukte ikke lange tiden på sitt nei til denne invasjon.

Pave Pius 2 var en av tidens få ledende personligheter som fullt ut innså de virkelige dimensjoner av den tyrkiske fare, og som attpåtil også var villig å gjøre noe for å eliminere denne trusel. I den forbindelse er de ord Mátyás' tronbestigelse var blitt hilst med av paven, betegnende for hans tro og forhåpninger når det gjaldt Mátyás' og Ungarns rolle i kampen mot tyrkerne: "Ej blott Ungern utan hela den kristna världen har fått dig såsom en av Gud sand gåva från himmelen."⁴ Like etter besøket til den franske utsendingen, kom Mátyás tvertom til enighet med paven om å kalle til live et nytt stort korstog mot tyrkerne på Balkan. Paven stilte da seg i spissen for vervingsarbeidet, reiste til Ancona, samlingsstedet for korsfarerne og anmodet Burgund, Genova og Venezia til å stille en krigsflåte til disposisjon. I mellomtiden hadde Mátyás allerede samlet sine styrker på vel 30 tusen mann i Syd-Ungarn og ventet der på den pavelige korsfarerhjelp. Pave Pius 2 døde imidlertid uventet den 14.august. Vervingen opphørte dermed øyeblikkelig og korsfarerne i Ancona gikk fra hverandre.

I løpet av de påfølgende månedene slo Mátyás' ungarske hær tyrkerne flere ganger, men etter hvert trakk hans tropper seg ut av Balkan.

Kong Mátyás innså nå at han trengte en større slagkraft enn den Ungarn alene kunne yde, til å kunne slå trykerne grundig nok. Fra nå av ble derfor hans politikk overfor tyrkerne av ren defensiv karakter. Til gjengjeld bestemte han seg for å skape et sterkt og stort Donaurike ved å utvide Ungarns dominans over de omkringliggende land og ved eventuelt å skaffe seg selv den tysk-romerske keisertronen. Bare ved en slik maktkonsentrasjon skulle etter hans mening den tyrkiske trusel kunne gjendrives. Han brukte sin resterende regjeringstid på vel et kvart århundre til å oppnå dette.

Drømmen om et mellomeuropeisk storrike

Idéen om å forene Donaulandene i ett monarki, var ikke helt ny. Den ble, hvis vi da ser bort fra enkelte ungarske kongers hegemonistiske ekspansjonspolitik, særlig overfor Balkanområdet, lansert av böhmerkongen Ottokar 2 på 1200-tallet. Hans monarki skulle bestå av Böhmen, Polen og Ungarn. Den ungarske konge Lajos 1 den store klarte å forene i det minste Polen og Ungarn, og hevde dessuten kronens myndighet overfor store deler av Balkan. Sigismund nådde lengst: som ungarsk konge ble han også valgt til böhmsk konge og tysk-romersk keiser. Albrecht av Habsburg samlet på sin side Østerrike, Böhmen og Ungarn under seg, men døde før han klarte å gjøre noe ut av dette.

Idéen fanget også Mátyás' to store samtidige: den tysk-romerske keiser Fredrik 3, samt det polske Jagello-dynastiet. Til tross for freden som i 1463 ble inngått mellom keiseren og Mátyás, hadde Fredrik 3 aldri oppgitt tanken på å legge Ungarn under seg. Men det viste seg snart at Mátyás var diplomatisk så vel som militært en verdig motstander til keiseren og Habsburgerne. Keiseren fikk dessuten snart en rival i böhmeren Poděbrady som fra 1464 (året da hans datter, kong Mátyás' første kone, døde i Buda) gjerne kunne tenke seg selv å inneha den ungarske trone.

Mátyás utnyttet de gjensidige motsetningsforhold mellom paven og keiseren, paven og Poděbrady (sistnevnte støttet seg til husittene), keiseren og Poděbrady, og innledet i 1468 en krig mot Böhmen som varte til 1478, og som til slutt skaffet ham Böhmens kongetittel og at han kom i den faktiske besittelse av Moravia, Schlesien og Lausitz. Til å begynne med artet krigen seg som et korstog mot husittismen som paven var veldig oppsatt på å tilintetgjøre. Imidlertid da Mátyás av de katolske böhmske stender i 1469 var blitt valgt til tsjekkisk konge, og særlig etter at Poděbrady døde i 1471 og Vladislav 2 Jagello ble valgt til hans etterfølger, ble Fredrik 3s holdning stadig mer fiendtlig overfor Mátyás. Som på sin side ble nå blandet inn i en strid med Kasimir 4 som i august 1471 hadde sendt sin sønn Vladislav til Prag for å få ham kronet til Böhmens konge.

Samtidig, og i klar forbindelse med dette, oppsto det i Ungarn en høyadelig sammensvergelse mot kong Mátyás blant de baroner og prelater som oppfattet hans tsjekkiske krig og offensive vestlige politikk som en blindvei. De sammensvorne ble overraskende nok ledet av erkebiskopen János Vitéz og hans nevø, biskopen og dikteren Janus Pannonius. De tilbød den ungarske krone til Kasimirs sønn Vladislav, i håp om at han ved å forene Polens, Böhmens og Ungarns krefter skulle kunne bli i stand til en avgjørende kamp mot tyrkerne. Kasimir dro da med sine polske styrker inn i Nord-Ungarn, men da han innså at han ikke kunne regne med noen nevneverdig støtte fra det ungarske folks side, og fordi Mátyás i mellomtiden hadde avslørt og eliminert sammensvergelsen, trakk han seg alt i desember ut av det ungarske Oppland.

⁴ Sitert etter D.Kosáry: Ungarns historia. Sth.1944: 45. Se også Győry, János: A kereszténység védőbástyája. (Die Verteidigungsbastion der Christenheit.), Minerva, 12/1933: 69-124.

Keiser Fredrik 3 sluttet i 1474 forbund med Kasimir (Polen) og Vladislav (Bøhmen) mot Mátyás. Da Mátyás fikk høre om deres krigsforberedelser, dro han selv i spissen for en del av sin berømte svarte hær (ca. 6-8 tusen mann) inn i Schlesien og inntok Breslau (Wrocław, ungarsk Boroszló), et av tidens viktigste sentrum for internasjonal handel. Mens han satt der, ble byen omringet og beleiret av Kasimirs og Vladislavs forente polsk-tsjekkiske hær på vel 50 tusen mann. Mátyás tok det hele med stor ro, og benyttet beleiringstiden til bl.a. fra Breslau å kunngjøre sin forlovelse med Beatrix av Aragon, datteren til kong Ferdinand av Napoli. Men også til å sende resten av den svarte hær inn i Sør-Polen for å herje landsdelen og for å avskjære polakkenes forsyningslinjer. Dette ble da også gjort, sogar så effektivt at Kasimir og Vladislav, etter to måneders beleiring, i mangel av mat, plutselig var blitt nødt til å anmode om våpenhvile... (Dette var vel det eneste tilfelle i historien, da det var beleirerne som ba om fred – av dem de beleiret; attpåtil var den polsk-tsjekkiske hær om lag 7-8 ganger større enn hæren Mátyás hadde med seg innenfor den omringede borgen...)

For å sikre seg ytterligere handlefrihet i vest, gjorde Mátyás i årene 1474-79 seg også gjeldene i sør: han slo tyrkerne i Moldova i 1474, 1475 og 1476 og tvang fyrst Stefan tilbake under ungarsk overhøyhet. I 1476 gjenerobret ungarske styrker festningen Szabács (Sabač) på sørbredden av Sava (kampen er blitt forevigt i heltediktet *Szabács Viadala* 'beleiringen av Sabač' som er det eldste bevarte ungarskspråklige historiske-episke dikt.) I 1479 angrep en tyrkisk hær på vel 40 tusen mann Transsylvania, men ble tilintetgjort av Báthori og Kinizsi ved Kenyérmező i Marosdalen.

Fra 1477 sto Mátyás i åpen krig med keiser Fredrik 3. Det var Mátyás som erklærte krigen, foranlediget av at Fredrik anerkjente Vladislavs valg til konge av Bøhmen. (Pave Sixtus 4 hadde i 1472 anerkjent Mátyás som Bøhmens rette konge.) Vladislav hadde sendt styrker til å hjelpe keiseren, men trakk dem tilbake fra Østerrike (og lot dermed keiseren i stikken) da den ungarske hær begynte sin innmarsj i Østerrike. Den svarte hær oppnådde raskt betydelige resultater og inntok en rekke byer, dessuten beleiret den Wien. Keiseren var nå mer enn villig til fred. Den ble undertegnet i desember og bestemte bl.a. at Mátyás skulle trekke sine styrker ut av Østerrike når keiseren innsatte ham i Bøhmens len og utbetalte 100 tusen gull i krigsskadeserstatning.

Da dette siste punktet aldri ble oppfylt av keiseren, erklærte Mátyás på nytt krig mot Fredrik 3 i april 1482. Etter å ha erobret en rekke byer og holdt Wien beleiret i vel fem måneder, kunne han innta også keiserbyen i juni 1485. Fra nå av og til sin død blir Wien hans residensby. Dermed var den tysk-romerske keiser definitivt beseiret. Mátyás klarte altså å ta Nedre-Østerrike med Wien, Bøhmen, Moravia, Schlesien og Lausitz i sin besittelse. Han var nå på høyden av sin makt. Han var den mektigste hersker i Donauområdet, for en kort stund sogar kanskje i hele Europa. Nå trengte han "bare" å oppnå å bli valgt til tysk-romersk keiser for å kunne fullføre etableringen av sitt mellom-europeiske storrike han hadde drømt om. Dette lyktes ham imidlertid ikke, for tiden hadde løpt fra ham og han døde plutselig i Wien i april 1490, i sitt 48. år. Siden da har mange stilt spørsmålet om han i sin vestlige erobringsspolitikk var drevet av personlige ambisjoner eller av at han virkelig innså den historiske nødvendighet av et forenet Mellom-Europa. Det at Habsburgerne i tiden etter 1526 til slutt virkelig klarte å grunnlegge et vidstrakt monarki i Donauområdet, viser i hvert fall at behovet og muligheten så absolutt var tilstede til det allerede i Mátyás' tid. Han siktet nok høyt, men hans målsetting kan likevel ha vært realistisk nok.

Hans betydelige lovgivningsvirksomhet kommer gjerne i skyggen for hans hærførertalent, statsmannskunnskaper og erobringer. Faktum er likevel at hans lovbok *Decretum maius* av 1486, hører til de viktigste lovarbeider i Ungarn, kanskje nest etter kong Kálmáns. Han gjennomførte dessuten allerede i 1464 en rettsreform som hadde den følge at i Ungarn som i et av de aller første land i verden, er domstolene blitt gjort uavhengige av organene for den politiske forvaltning.

I sine aller siste år var han svært opptatt av tronfølgen. I sine to ekteskaper hadde han ingen barn, men han hadde en uekte sønn, som ble kalt János Corvin. Kong Mátyás innførte en rekke tiltak for å sikre ham tronen. Blant disse var valget av Imre Szapolyai (Zápolya), hans trofaste tilhenger, til ny palatin, samtidig med at riksdagen fattet nye bestemmelser om palatinembedet: ved kongevalg skulle palatinen avgi den første stemme; palatinen skulle fungere som regent, når kongen var i umyndig alder; i regenttiden skulle palatinen ha rett til å sammenkalle riksdagen; regenten skulle være landets øverstbefalende og den høyeste dommer; palatinen skulle styre landet i kongens utenlandsfravær. – Mátyás fikk dessuten en rekke provinser, byer og personlige tilhengere til å avlegge ed på å støtte János Corvin som tronpretendent. Vi vet dessuten at kongen i løpet av sitt siste leveår gjorde skritt til faktisk å få sin naturlige sønn valgt til konge. Hans plutselige død forhindret ham imidlertid fra å kunne realisere denne plan.

Renessansefyrsten Mátyás

*Extra Hungariam non est vita,
si est vita, non est ita.
'Utenfor Ungarn finnes det ikke liv,
hvis det likevel fantes, var det ikke det samme.'*

Om disse ordene var skrevet eller sagt av en ungare, skulle de uten videre kunne betraktes som utslag for nasjonalistisk hovmod og skryt. Epigrammet stammer imidlertid fra en italiener, Lodovicus Caelius Rhodiginus (1450-1520), en neoplatoniker som tilbrakte en rekke år i Mátyás' hoff i Buda. Dette er karakteristisk i mer enn en henseende. For det første leverer dette et bevis på hvor frigjørende lettet og lykkelig de utenlandske humanister (filosofer, kunstnere, forfattere) måtte ha følt seg i det åndsfulle og praktfulle hoffet til den ungarske konge, hvor de ikke bare var velkomne, men følte seg også reelt hjemme. Det var nemlig et opphøyet og avskjermet fristed uten maken til i datidens opprevde, forvirrede og blødende Europa.

For det annet kaster dette epigrammet også et betegnende lys på hvor dannet og kultivert kongen selv var, og hvilken interesse han viste for alt åndelig fenomen og alle deres utøvere, uansett hvor de skulle kommet fra. I lys av dette er det derfor ikke overraskende at Mátyás ble av den italienske historiker Bonfini kalt "der göttliche Herrscher, Vater aller schönen Künste und Gönner der Begabten".⁵ Hans fremste oppdrager var humanisten János Vitéz, den senere erkebiskop av Esztergom. Han sørget for at Mátyás er blitt undervist i den moderne ånd av den italienske humanisme. "Die Intensität und die Qualität seiner Bildung war somit selbst im europäischen Vergleich exzeptionell – ganz abgesehen von der Tatsache, dass zahlreiche Standesgenossen damals weder schreiben noch lesen konnten."⁶ Mátyás som foruten ungarsk snakket også latin, tysk og tsjekkisk, har selv hevdet at "en udannet konge er et kronet esel". Hele hans politiske og menneskelige løpebane var preget av et menneskebilde og en intellektuell overlegenhet som hadde sine røtter i hans til antikken relaterte gresk-romerske utdannelse. Han var fra topp til tå et ekte renessansemenneske, og som konge klarte han å overføre renessansen fra Italia til Ungarn som det første land nord for Alpene. Alt nytt som meldte seg i Italia, ble nesten synkront ført over til Ungarn, av ungarske studenter som i store skarer studerte ved Italias universiteter, av italienske humanister som er blitt kalt til Ungarn av kongen selv, av dronning Beatrix, Mátyás' annen hustru fra Napoli og hennes italienske følge.

Scenen for den ungarske humanismens og renessansens blomstring var fremfor alt de kongelige slottene i Buda og Visegrád. De to prektige palasser ble sterkt utbygd i Mátyás' tid, selv om de fra før av allerede var preget av Anjou-kongenes og Sigismunds protorenessanse. I Buda-palasset oppsto det snart et betydelig sentrum for nyplatonisme, det betydeligste nest etter det i Firenze. Foruten kongen som selv aktivt deltok i dets symposier, hørte Marsilio Ficino (1433-99), Francesco Bandini (1400-tallet) og Lodovicus Caelius Rhodiginus (1450-1520) til denne nyplatoniske krets, dessuten humanisten og biskopen Janus Pannonius (eg. János Czezmicei, 1434-72), tidens betydeligste dikter i Ungarn, men også i europeisk sammenheng. Han skrev sine verker på latin, og begynte å dikte under studieårene sine i Italia, som oftest epigrammer og panegyriske sanger. Etter hjemkomsten til Ungarn skrev han for det meste vemodige elegier om ungarske landskaper, om fedrelandskjærlighet og om sine følelser og smerter. "Seine besten Gedichte vermitteln weitaus mehr als die Schablonen humanistischer Dichtung, aus ihnen ist aufrichtiger Schmerz zu hören, ob es sich um den Tod seiner Mutter, die Bitternisse des Lebens im Kriegslager oder den Schmerz wegen der Trennung von seiner geliebten Geburtsstadt handelt."⁷ Han øvde en bestemmende innflytelse på den videre utvikling av ungarsk verdslig diktning.

Kongemaktens ordnede, solide finansielle grunnlag gjorde det mulig for Mátyás å invitere og knytte en rekke betydelige kunstnere, humanister og forfattere til sitt hoff. Av dem må her, foruten de ovenfor stående, nevnes historikeren Antonio Bonfini (1425-1502), hvis *Symposion Trimeron*, men fremfor alt *Rerum Ungaricarum Decades quattuor et dimidia* er viktige historiske kilder til tiden; humanisten Marzio Galeotto (1427-97), "heliodynamismens" forfekter, hvis anekdotiske verk *De egregie, sapienter et iocose dictis ac factis Matthiae regis* bidro sterkt til ettertidens bilde og oppfatning av kong Mátyás; historikeren Petrus Ransanus (1420-92) som også skrev om Ungarns historie: *Epitome rerum Ungaricarum*; den berømte tyske

⁵ Sitert etter A.Székely: *Illustrierte Kulturgeschichte Ungarns*. Budap.1978: 68.

⁶ Csáky, Moritz: *Matthias Corvinus oder: Der Traum der Humanisten von Mitteleuropa*, i: *Morgen*, 23/1882: 162.

⁷ Székely, A.: *Illustrierte Kulturgeschichte Ungarns*. Budap.1978: 75-76.

astronom Johannes Regiomontanus (Müller, 1436-76) som skrev et av sine hovedverker: *Tabulae ac problemata primi mobilis et directionum profectionumque in nativitatibus multum utiles* (om himmellegemenes løpebaner) i Esztergom 1467; arkitekten fra Bologna, Aristotile Fioravante; byggmesteren fra Firenze Chimenti Camicia; billedhuggerne Giovanni Dalmata og Benedetto da Maiano m.fl.

Av hans innenlandske humanister hørte foruten dikteren Janus Pannonius og humanisten János Vitéz (1408-72), erkebiskopen Péter Váradi (1450-1503), biskopen Miklós Báthori (1440-1506), humanisten og forfatteren Péter Garázda (1448-1507) og diplomaten György Handó (+ 1480) til den nyplatonistiske kretsen.

Kong Mátyás hadde et særpreget forhold til bøker: han var en ivrig bokleser, og uansett tiden på dagen eller livssituasjonen, fantes det alltid bøker ved eller i hånden hans. Ikke rart at han ble grunnleggeren av et av verdens mest berømte biblioteker som pleier å nevnes rett etter *Bibliotheca Vaticana* og *Medicea* i Firenze: *Bibliotheca Corviniana*. (*Corviniana* kommer av latin *corvus* 'ravn' som var en fuglefigur i Mátyás' familievåpen fra 1453; også familien Hunyadis tilnavn *Corvinus* kommer av dette ord.) Biblioteket som hadde sine lokaler i Budas kongelige borg og hvis første leder var Marzio Galeotto, var en samling av håndskrifter og gamle trykk (*inkunabler*), for grunnstammens vedkommende med en karakteristisk og rikt dekorert, forgylt lærinbinding, pyntet med kongens familievåpen.

På sitt høyeste inneholdt biblioteket ca 5000 verk i ca 1500-2000 bind, derav minst 500 i den karakteristiske corvinainbinding; av dem er i dag 194 verifisert og registrert, 43 befinner seg i Ungarn, resten i europeiske og amerikanske biblioteker. Til å begynne med ble de fleste av bindene fremstilt i Firenze, men fremstillingsprosessen ble etter hvert flyttet over til Buda. Bindene er kjente for sine enestående fine miniaturer, initialer og andre håndmalte illustrasjoner. Etter kong Mátyás' død gikk det stadig nedover med biblioteket som følge av vanstell, uforstand og, etter tyrkernes erobring av Buda, plyndringer. Flere klassiske og middelalderske verker er blitt bevart for ettertiden bare takket være denne samling.

Et videre bevis på Ungarns høye åndelige nivå i Mátyás' tid er boktrykkeriet av András Hess i Buda, etablert i 1472. Omtrent samtidig med András Hess' trykkeri eller noe senere var også et annet trykkeri i virksomhet i Ungarn, i byen Pozsony, – mindre enn tyve år etter at trykkeriets idé er blitt unnfanget og realisert av Johannes Gutenberg, og tre år tidligere enn det første trykkeri i England begynte sin virksomhet. Den første bok som ble trykt i Ungarn, var *Budai Krónika*, også kalt *Chronica Hungarorum*, 1473, en av de viktigste og eldste kildene til Ungarns historie. Den ble dengang utgitt i 500 eksemplarer og utsolgt i løpet av meget kort tid. En ny ungarsk historie, skrevet av János Thuróczi i 1480-årene, hadde samme tittel: *Chronica Hungarorum*, men den har lagt størst vekt på Hunyadienes egen tid og ble ført frem til år 1486; den ble imidlertid ikke trykt i Buda, men – i to samtidige og identiske utgaver – i henholdsvis Augsburg og Brunn (Brno) i 1488.

Både av Thuróczi og av italieneren Bonfini er Mátyás blitt kalt "den andre Attila", og alt tyder på at kongen ikke bare likte parallellen, men han hadde direkte oppmuntret til sammenligningen. "Wenn die Anspielungen an Attila teils dem Welteroberer galten, so waren sie anderseits auf die vermeintliche hunnisch-ungarische Verwandschaft gerichtet. Matthias liess keine Gelegenheit versäumen, um sein Ungartum zu unterscheiden. Seine Wahl zum König war bereits ein Erfolg der 'national' denkenden Partei; in seinen späteren Handlungen spielten Vorformen eines Nationalgefühls, das die Renaissance auch in Ungarn entfalten liess, eine nicht unwesentliche Rolle."⁸

Mátyás var også grunnleggeren til et universitet i Pozsony 1465 hvis første rektor ble selveste János Vitéz, og en høyskole i Buda.

Andre viktige kulturelle begivenheter i Mátyás' tid: András Pannoniai (Andreas Pannonius) utga i 1467 et verk om herskerens dyder: *Libellus de virtutibus*. – Omkring 1470 ble det av en ukjent ungarsk dikter skrevet et dikt på latin om den fortsatt meget populære helgenkonge, László 1: *De sancto Ladislao* som snart etter forelå også i ungarsk versjon. – Omkring 1480 utga György Magyarországi (Georgius de Hungaria) sitt verk *Tractatus de moribus conditionibus et nequicia Turcorum* (om Tyrkernes sedvaner, kår og lastefullhet) i Roma, også som tegn på samtidens voksende interesse og angst for osmanerne.

De stabile forhold og det økonomiske oppsving i landet førte ikke bare til en fantastisk oppblomstring av det kulturelle liv, litteraturen, musikken og kunsten, samt en storstilt byggevirksomhet, men kom tildels også de alminnelige befolkingslag til gode i form av merkbart økt levestandard. Dette gjaldt ikke bare byenes borgerskap, men i minst like stor grad også agrarbefolkningen. Funn fra tiden forteller om vesentlig bedre kledninger; sølvsmykkene vant stor utbredelse, også blant de livegne; kjøttforbruket økte sterkt, likedeles vinforbruket. Kildene snakker svært ofte om musikk, festligheter og dans i forbindelse med bondebefolkningen. Den mest populære form for dans i denne tid var ringdansen, til akkompagnement ikke bare av ulike musikkinstrumenter, men også av sanger, gjerne meget lange sådanne, som oftest ballader. Alt

⁸ Bak, J.M.: Königstum und Stände in Ungarn im 14.-16.-Jahrhundert. Wiesb.1973: 60.

tyder på en generell sosial frem- og oppgang, en ekspansjonstid av dimensjoner, en utvikling i retning mot vesentlig bedre, borgerlige forhold. Landets samlede befolkning antas på slutten av 1400-tallet å ha vært på 4 millioner, vel 80% av dem hadde ungarsk som morsmål; først tyrkerkrigene store ødeleggelser i Ungarns sentrale kjerneområder i løpet av 1500-1600-tallet kom til å rukke ved dette forhold, og den voldsomt økende innvandring av valakere (rumenere) til Transsylvania og av slavene til ungarsk Oppland, samt Habsburgernes hensynsløse, antimagyariske bosetnings- og kolonisasjonspolitik.

Alt i alt kan vi si at Mátyás' regjeringstid representerte den mest fremragende epoke av Middelalder-Ungarns historie.

VEIEN MOT KATASTROFEN

Ulászló (Vladislav) 2 (1490—1516)

Da kong Mátyás den 24.april 1490 under utfoldelse av full kongelig prakt var blitt begravet i Székesfehérvár, sto det ungarske middelalderrike på høydepunktet av sin makt. I sør hadde landet klart å hevde seg overfor det 4-5 ganger sterkere Tyrkiske rike i vel 150 år, og selv om enkelte randområder av den ungarske buffersone på Balkan var gått tapt, ble tyrkerne til gjengjeld varig stanset. De gjorde etter sitt store nederlag ved Nándorfehérvár 1456 ikke flere alvorlig mente forsøk på å true Ungarn. Ungarn dominerte dessuten fortsatt de to rumenske fyrstedømmene Moldova og Valakia, mens i vest og nordvest klarte Ungarn å underlegge seg og i større eller mindre grad å integrere i seg omkringliggende land og provinser som Kroatia, Slovenia (Krain), Kärnten, Steiermark, Nedre-Østerrike, Moravia, Schlesien og Lausitz slik at riket Ungarn nådde nesten frem til Berlin.

Innad var dette rike fasttømret, styrt som det var av en eneveldig konge med praktisk talt uinnskrenket makt og etter de beste absoluttistiske prinsipper. Finansene var gode, den almene trygghet innenfor grensene lå godt over tidens, økonomien og det kulturelle liv blomstret som aldri før. Kongens makt var, utad som innad, basert på en sterk, velutrustet, stående hær, uavhengig av andre enn selve sentralmakten, personifisert i selveste kong Mátyás.

Han hadde tenkt å sikre sitt rikets fortsatte eksistens og fremgang ved å etablere et eget dynasti. Utenom keisertittelen og en ektefødt sønn, var bare dette som skjebnen nektet ham. Da han døde 6.april, var det bare noen få dager igjen til at de tsjekkiske stender skulle velge hans uekte sønn og utpekte arving, János Corvin, til konge av Bøhmen, og under tre uker til at den ungarske riksdag 24.april skulle velge den samme sønnen til ungarsk konge. Den 17 år gamle János Corvin viste seg imidlertid nå, uten sin far bak seg, ikke å være i stand til å mestre det høye maktspill som han etter farens død plutselig sto overfor.

Vi har grunn til å tro at mesteparten av det ungarske folk sørget oppriktig over bortgangen av sin mektige, strenge, men rettferdige konge Mátyás. Men de fleste, eller i hvert fall et meget stort antall av magnatene og prelatene, følte seg nok lettet. Ved det forestående valget av en ny konge hadde de nå igjen fått sjansen til å bestemme over landets fremtidige politikk. De var bestemt på denne gangen å velge en konge "hvis lugg de kunne holde i sine never". Renkespillet var dermed satt i gang.

Omkring den tomme ungarske trone vrimlet det nå en hel skare av tronpretendenter. Foruten János Corvin, stilte også polsekongen Kasimirs eldste sønn, kongen av Bøhmen Ulászló (Vaclav), men også den nest eldste sønnen Johan Albrecht. Også Habsburgerne stilte med to kandidater: keiseren Fredrik 3 selv, men også hans sønn Maximilian, i Ungarn kalt Miksa. Samtidig kunne nok enkedronning Beatrix selv godt tenke seg å overta etter gemalen, eller, alternativt, å gifte seg med den nye kongen. Dessuten meldte det seg nå to ungarske magnater som kandidater: riksdommeren og voivoden av Transsylvania, tyrkernes overmann fra Kenyérmező 1479, István Báthori, samt den ungarske stattholder i Østerrike, grev István Szapolyai (Zápolya).

Til å begynne med så det ut som sikkert at János Corvin skulle bli valgt. Mange av magnatene hadde overfor Mátyás avlagt ed om å støtte János Corvin, likeledes en rekke byer og sogar provinser. Han holdt dessuten den kongelige borg i Buda med Stefanskronen og skattkammeret i sine hender, foruten de fleste andre kongelige borger og Hunyadi-familiens egne festninger, dertil familiens enorme formue. Han kunne i tillegg regne med Hunyadi-tilhengernes og den svarte hærs støtte, samt med velviljen fra mesteparten av lavadelen og folket.

Det han imidlertid manglet, var modenhet, handlekraft, innsikt, styrke og beslutsomhet. Foruten Bøhmens trone. De ungarske magnatene var nemlig sørgelig klar over at den nye konge *måtte* kunne tilføre Ungarn

militær støtte fra et eller flere land, av hensyn til den forestående alvorlige konfrontasjon med tyrkerne. Det var forresten nettopp dette kriteriet som fra første stund av svekket kandidaturen til den polske prinsen Johan Albrecht som jo ikke hadde noe land akkurat da, bare et eventuelt håp om den polske trone. Maximilians sjanser på sin side ble svekket av at han, så lenge faren hans var i live, bare fikk spille en ganske underordnet rolle. Det som imidlertid for alvor eliminerte begge Habsburgerne, var at det mellom-europeiske statsforbund, som var rettet mot tyrkerne, skulle, ja måtte! stå under ungarsk ledelse for å kunne virke målrettet.

Habsburg-huset var, den gang som før, primært engasjert i land som Italia, Burgund, Bretagne, altså ganske fjernt fra ungarske interesser og mellomøst-europeisk virkelighet. Allerede kongen og keiseren Sigismund ble i sin tid anklaget for i alt for stor grad å være opptatt av sine keiserlige-vesterslandske gjøremål, underforstått at dette skjedde på bekostning av Ungarn. Det var også av den grunn at Albrecht av Habsburg i sin tid bare hadde fått overta den ungarske trone på betingelse av å takke nei til keiserverdigheten... Oven i kjøpet manglet Habsburgerne sitt parti i Ungarn, og sine tilstrekkelig mange og vektige tilhengere. Lavadelen var *en bloc* tradisjonelt og sterkt anti-habsburgsk, mens magnatene på sin side ikke kunne like at de habsburgske tronpretendentene krevde tronen ved å vise til overenskomsten av 1463 med Mátyás, først og fremst fordi de dermed trakk jo i tvil Ungarns (det vil i dette tilfelle si de ungarske stormenns) rett til fritt å kunne velge sin konge. Alt i alt virket Ulászlós (Vaclavs) kandidatur snart som den eneste reelle. Han var jo fra før av Bøhmens konge, og hadde attpåtil en viss utsikt til eventuelt også å kunne overta Polens trone etter farens, kong Kasimirs død engang i fremtiden. Jagello-huset hadde hersket over Polen fra 1386 og hadde, foruten Polen, ytterligere og meget utstrakte områder under sin besittelse: Litauen, Hvite-Russland, største delen av Ukraina, og var territorielt sett et av de største landene i datidens Europa. I Sør-Ukraina grenset dette Polen direkte til det Tyrkiske rike, men holdt en lav profil overfor tyrkerne, av hensyn til Polens andre påtrengende problemer: Russland i øst, den Tyske ridderorden i nord og det Tyske rike (Habsburgerne) i vest. I tsar Ivan 3s regjeringstid (1462-1505) ble det mellom Russland og Tyskland etablert et antipolsk forbund, og fra 1511 nektet dessuten den Tyske ridderorden å anerkjenne Polens overhøyhet, samtidig som Polen i 1496 og 1498 hadde lidd et alvorlig nederlag i kampen mot tyrkerne. (Det polsk-fransk-ungarske forbund av juli 1500 var i realiteten ikke egnet til å eliminere disse problemer.) Alt dette nevnes her bare for å illustrere hvor opptatt Polen var på andre kanter, og hvor lite landet eventuelt kunne hjelpe Ungarn i kampen mot tyrkerne. På den annen side anså de ungarske magnater Ulászló (Vaclav) til å være tilstrekkelig svak for å kunne vente av ham å gjeninnføre deres "gamle friheter" (privilegier). Riksdagen valgte ham derfor den 15. juli 1490 *enstemmig* til ny ungarsk konge. Den stilte imidlertid betingelser som samlet tok makten både fra kongen og riksdagen, og overlot den i realiteten til baronene og prelatene. Disse betingelser som den nye konge er blitt møtt med allerede ved landets grense og der av ham avkrevd ed på, utleverte ham i praksis til oligarkene. Å få presentert slike betingelser var egentlig ingen nyhet for den nye konge som også tidligere hadde måttet oppleve den sentrale kongemaktens svekkelse, i Polen så vel som i Bøhmen. I mangel av en annen utvei og mulighet, aksepterte han derfor betingelsene på flekken, og marsjerte deretter inn i Buda den 9. august. En av riksdagens fremste betingelse var at Ulászló 2 skulle gifte seg med enkedronning Beatrix. Han gjorde det da også, om enn meget mot sin vilje, men først etter at Beatrix på den ene side begynte å verve soldater mot ham og tilbød på den annen side den pengeløse konge en gave på 200 tusen gull hvis han virkelig giftet seg med henne... Det motvillige, men fullbyrdede ekteskap ble likevel snart etterpå omstøtt og erklært for ugyldig av paven selv i 1500. Beatrix ble da (i 1500) sendt tilbake til Italia.

János Corvin gikk frivillig med på å trekke sitt kandidatur tilbake for like etterpå å være med på et opprør, men da det var blitt slått ned, aksepterte han de tidligere fremsatte betingelser: kongetittelen av Bosnia, utnevnelsen til hertug av Slavonia og ban av Kroatia – og at han fikk beholde all arv etter sin far kong Mátyás.

Da Ulászló 2 inntok sin plass i Buda-slottet, kunne han se derfra en av tronpretendentene, sin egen yngre bror Johan Albrecht, på Donaus motsatte bredde, i spissen for en polsk hær på vel 12 tusen mann. Det kostet ham en del år og en del treffninger, som dog var av mindre alvorlig karakter, før Johan Albrecht endelig innså at han var uten enhver sjanse; han sluttet da fred.

I mellomtiden ble også Maximilians tropper på om lag 18 tusen man satt i bevegelse. De erobret så i langsom fremrykking Østerrikes byer en etter en som til da var holdt okkupert av anslagsvis 6 tusen ungarske soldater fordelt på mindre kontingenter i de ulike festningene som garnisonsbesetninger. Disse soldater hørte opprinnelig til Mátyás' svarte hær, men var nå til det ytterste demoralisert, uten forsyning, betaling og fast kommando. De ble nemlig latt i stikken av stattholderen István Szapolyai som rømte til Ungarn.

Den 31. august rykket Maximilian inn i selve Wien, krysset den 4. oktober Ungarns egentlige landegrense og erobret i løpet av høstmånedene og nesten uten å møte noen som helst motstand en rekke byer, blant dem Székesfehérvár, hvor Ulászló 2 er blitt kronet kort tid i forveien, den 14. september. Men så hadde

Maximilian sluppet opp for penger slik at troppene hans nektet å lystre ham lenger. I desember ble han derfor nødt til å forlate Ungarn.

Neste år gikk Ulászló til motangrep, gjenerobret de ungarske byene og krysset landegrensen mot Østerrike. Mens Maximilian på denne måten var opptatt i Ungarn, mistet han plutselig sin brud, arvingen av Bretagne: hun ble nemlig i mellomtiden gift med Maximilians erkefiende, franskekongen Karl 8 som derved klarte å forene alle Frankrikes provinser under seg. Dette følbare tapet i vest, samt Ulászlós krigslykke tvang nå Maximilian til en fred (november 1491) som forøvrig også innebar at Østerrike for alltid er gått tapt for Ungarn.

Etter vel to års stridigheter fikk dermed det nye regime i Ungarn konsolidert sin stilling.

I løpet av de påfølgende årene ble også de av Mátyás' nyskapninger av det politiske system som ennå ikke var blitt ødelagt, plansmessig rasert, og alle de fremskritt han i sin tid hadde gjort, brutt ned. Det var magnatene som nå selv hadde fått hånd om landets styring, og deres regjeringsdeltakelse skjedde på bekostning av kongens. Den storartede utvikling Ungarn var i gang med å gjennomgå på alle områder i kong Mátyás' tid, stanset dermed plutselig opp, ikke minst det som skulle føre landet til en monarkisk styreform med enevoldsmakt. Epokens mest karakteristiske trekk ble statens kroniske pengemangel. Skattene var fortsatt like høye som under Mátyás' regjeringstid, statens inntekter sank likevel til vel fjerdeparten av det de engang hadde vært. Resten forsvant nemlig i hendene til dem som satt laglig til i de høyeste stillingene. Misbruk av embete, overgrep, snytt, svik, tyveri var blitt dagligdagse affærer. Kongen mistet dermed midlene til å kunne holde den kongelige sentraltmakts tidligere institusjoner i sine hender. De fleste av dem var nå kommet under magnatenes kontroll, mens enkelte andre, i første rekke den engang så berømte svarte hær, hadde fått en enda ublidere skjebne: den er blitt oppløst i januar 1493. Dens basis var jo de høye regalieinntekter som nå så sørgelig sviktet. Dessuten sto det ikke i baronenes interesse at kongen til enhver tid skulle kunne disponere over en velutrustet hær bestående av garvede og kyndige yrkessoldater; dette kunne jo også brukes mot dem.

Riksdagen gjeninnførte istedet den gamle forsvarsordningen som var bygget på adelens oppbud (*insurrectio*), samt baronenes, prelatenes og komitatenes banderier. Denne ordning gjorde bare mulig en hær på maksimalt 50 tusen mann. Dette antall skulle bare kunne strekke til om hæren hadde vært godt rustet og vel trent, noe som langt fra var tilfellet. Dessuten krevde det alt for lang tid å samle denne hæren. Når det gjaldt grensefestningene i Syd-Ungarn, så trengte de selvfølgelig garnisonssoldater til enhver tid for å kunne forsvare landet mot inntrengen av tyrkiske røverskarer eller regulære enheter. Deres antall ble imidlertid holdt under et absolutt minimumsnivå, ikke minst av hensyn til kostnadene.

Magnatene har dermed rasert det vel uttenkte forsvarssystem som Mátyás hadde latt bygge ut til å kunne holde tyrkerfaren under kontroll. Og det nettopp i en tid, da den tyrkiske trusel igjen er blitt tiltagende: i 1491 herjet tyrkiske styrker ungarske områder så langt nord som til Nagyvárad, i 1492 beleiret de Nándorfehérvár, Szabács og Jajca, i 1493 festningen Szörény. Disse er i tur orden blitt unnsatt av Kinizsi som til gjengjeld herjet Serbia og Bulgaria som nå var tyrkiske vasallstater. Sultanen sluttet da våpenhvile for noen år, og nyttet det til å bruke sine styrker på andre steder. Støttet med penger fra Venezia og Pavestolen, inngikk Ungarn i 1500 en antityrkisk forsvarsavtale med Polen og Frankrike. Dette var også i tråd med kong Ulászlós nye politikk, nemlig å søke i Frankrike en motvekt til Habsburgerne. Også som et ledd i disse bestrebelse, giftet han to år senere seg med en slektning av franskekongen Ludvig 12, prinsesse Anne de Foix (de Candale) som døde imidlertid alt i 1506. Venezia led nederlag i kampen mot tyrkerne og sluttet fred med dem i 1503. Frankrikes energi ble for det meste brukt opp i italienske stridigheter. Polen var innviklet i krig med Russland og tatarene (sultanens undersåtter).

Ungarn sto dermed igjen helt alene mot tyrkerne som nå truet Bosnia. Ulászló ble derfor nødt til å revidere sin holdning overfor Habsburgerne for å vinne deres støtte. Maximilian ble fyr og flamme. Han var en stor beundrer av kong Mátyás, og mente seg selv å være den mest egnede person til å drive tyrkerne ut av Europa. (Engang rettet han sogar et opprop til ungarerne, der han erklærte seg selv å være ungarer, og begrunnet dette med at han var født i Østerrike som i realiteten er som en del av Ungarn å regne (!). Hans fødested var attpåtil Wiener Neustadt, hvis festning jo kalles "det ungarske tårn"...))

Tilnærmingen førte til en overenskomst i 1506, mere inngående konkretisert i 1507: Ifølge dette siste skal Ulászlós nyfødte sønn Lajos gifte seg med en prinsesse av Habsburg-huset, mens en Habsburg-prins skulle ekte Ulászlós datter. Dette dobbelte ekteskap mellom husene Habsburg og Jagello er blitt realisert i 1515.

Da Ludvig 12s erobringsspolitikk ikke førte frem i Italia, prøvde han å styrke sin stilling ved å søke støtte hos Habsburgerne, og stiftet i 1508, sammen med spanskekongen Ferdinand 2 den katolske og keiser Maximilian, den såkalte *Ligaen i Cambrai* mot Venezia. Denne fikk i 1500 også tilslutning fra pave Julius 2. Også Ungarn er blitt oppfordret til å slutte seg til ligaen, mot å få tilbake Dalmatia som nå i flere årtier befant seg under venetiansk okkupasjon.

Den ungarske tilslutning ble vedtatt i 1519, men den ble aldri ratifisert fra ungarsk side. Også paven forlot ligaen innen kort tid.

I 1511 opprettet paven til gjengjeld en ny liga, kalt *den hellige*, som var med deltakelse av Venezia, Spania og England rettet mot Frankrike. Også Ungarn er blitt oppfordret til å slutte seg til denne liga, og Ulászló aksepterte det. Ligaen gikk imidlertid i oppløsning, da paven døde i 1513.

I mellomtiden dannet det seg en sterk lavadelig opposisjon i Ungarn mot kongens nye Habsburg-politikk. I utgangspunktet har lavadelen hele tiden vært antihabsburgsk. Det bredte seg dessuten en uvilje mot og utilfredshet med den politikk som ble ført i Ungarn. Magnatene trengte nemlig i stadig sterkere grad lavadelen ut av det politiske liv og deres tilstedeværelse ved riksdagene ble etter hvert stadig mer av formell karakter. Beslutningene som der er blitt fattet, var forøvrig ofte imot baronenes ønsker og interesser, og ble derfor som oftest ikke etterlevet, idet den utøvende makt jo lå i magnatenes hender. Merkelig nok kom det først fart i opposisjonen, da en av landets rikeste magnater hadde stilt seg i spissen for bevegelsen: János Szapolyai (Zápolya). Han drømte om et nasjonalt kongedynasti utgått av familien Szapolyai (István Szapolyai var i 1490 allerede faktisk å finne blant tronpretendentene), og gjorde i 1505 et mislykket forsøk på å vinne kongedatterens hånd. Det var da at den formådde beileren begynte å "bruke" lavadelens latente motstand. Han oppnådde bl.a. å få riksdagen i september 1505 med på en beslutning om at landet ikke skulle velge en utlending til sin konge, i tilfelle Ulászló skulle dø uten sønn. Ulászló fikk imidlertid en sønn i 1506, Lajos, som i februar 1507 er blitt valgt til arving av den tsjekkiske trone. I 1508 er Lajos også blitt kronet til ungarsk konge. Til gjengjeld ble János Szapolyai i 1510 utnevnt til voivod av Transsylvania.

Som motvekt mot Ulászlós Habsburg-vennlige politikk, giftet hans bror Sigismund, fra 1506 konge av Polen, seg med søsteren til János Szapolyai, Borbála. Dette bidro sterkt til ytterligere å styrke János Szapolyais stilling. Han ble da i 1513 også valgt til landets øverstbefalende, selv om han måtte dele dette vervet med Imre Perényi. Ungarn ble fra nå av i realiteten styrt av to potentater kansleren György Szatmári og voivoden János Szapolyai. Kongen selv nøyde seg som oftest med bare å si "dobsje" (polsk *dobrze* 'bra'); han ble blant folket derfor snart bare kalt "László Dobsje".

En tredje av tidens store politikere i Ungarn, erkebiskopen av Esztergom, Tamás Bakócz (1442-1521), var til nå trengt ut av landets politikk i den grad at han forsøkte å realisere sine karrieredrømmer fra nå av i Roma. Han var en karakteristisk skikkelse og produkt av den ungarske renessanse. Han var født i en fattig bondefamilie, men som dominikanermunk fikk han studere i Kraków og i Padova. Han ble ansatt i kanselliet av kong Mátyás som i 1484 utnevnte ham til biskop av Győr. Fra 1491 var han kansler, fra 1498 erkebiskop i Esztergom, i 1507 ble han utnevnt til patriarken av Konstantinopel.

Da pave Julius 2 døde i februar 1513, ble Bakócz, som fra januar 1512 hadde oppholdt seg i Roma, valgt inn i Pavestolens styringsråd, og ble ved pavevalget i mai 1513 nesten valgt til ny pave (han endte på annenplass). Som plaster på såret utnevnte den nye pave, Leo 10 (Medici) ham til Pavestolens legat til å organisere og lede etorstilet korstog mot tyrkerne. Hans legatområde omfattet foruten landene i Mellom-Europa også Skandinavia, og i hans legatbrev ble Danmark, Norge og Sverige særskilt nevnt ved navn.

Tidspunktet for et nytt korstog så veldig gunstig ut: den nye hersker av det Tyrkiske rike, Selim 1 (1512-20) hadde store problemer å kjempe med, bl.a. krig mot Persia og Egypt. Da Selim fikk høre om korstog-planene, tilbød han Ungarn fred, men tilbudet hans ble avvist av kong Ulászló, selv om hverken kongen eller det kongelige råd egentlig var begeistret for pavens idé. Pavebullen om korstoget ble av erkebiskop Tamás Bakócz kunngjort på palmesøndag 9.april 1514.

Den store ungarske bondekrigen

Etter at magnatene i årene etter Mátyás' død etter hvert i stadig større grad hadde klart å gjenvinne sin gamle maktstilling, ble også landets sosiale likevekt, som Mátyás så møysommelig hadde bygget opp, ødelagt. I første rekke var det bondestanden som er blitt den skadelidende part som følge av de nye forandringer. Statens inntekter sank i perioden til fjerdedelen av de tidligere, til tross for at skattebyrdene ikke er blitt minsket, heller øket noe. Især fant bøndene det uheldig og i høyeste grad skadelig at systemet med å kunne innløse forpliktelsene til kirken og godseieren ved å betale en fast avtalt sum, ble nå på nytt erstattet med det foreldede systemet, hvor betalingen måtte skje i naturalier: tiender til kirken og niender til godseieren. Dette gjorde bøndene mindre interessert i å yde større innsats: jo mer grøde de innhøstet, desto mer måtte de betale ut til sine herrer.

Grunnen til dette systemskifte var at godseierne begynte selv å bringe overskuddet av sine produkter på markedet, hvor især korn og vin hadde på den tid meget gode priser. I tillegg til dette ble de livegnes frie

flytterett igjen begrenset. Dessuten ble det innført forbud mot at bøndene fritt kunne jakte og fiske, hvor de måtte ønske det.

En god del av de nye forbud og begrensninger rammet især de store agrarbyene (*oppida*) på den store ungarske slette som dermed mistet meget av sine byprivilegier. Forbitrelsen over magnatenes hensynsløse og økte utbytting av bønder og husmenn bidro sterkt til at korstoget i løpet av kort tid er blitt forvandlet til en ubarmhjertig bondekrig mot høyadelen og delvis også mot kirken.

Forbannet på sine herrer og for å rømme fra de økte byrdene, strømmet nemlig folket entusiastisk og i titusentall til korstogets samlingsleirer. De fleste av dem var bønder (livegne og husmenn), ofte anført av sine egne prester (lavkirken støttet nemlig korstoget ikke bare av kirkelige grunner, men også av sosiale), dessuten tusener av "arbeidsløse" krigere (mange av dem var soldater i den nå oppløste svarte hær), hajduer (kvegdrivere), studenter og fattige folk fra byene. Til midten av mai fantes det anslagsvis 40 tusen av dem i leirene, men deres antall fortsatte å stige ytterligere utover i mai-juni til ca 80 tusen. Erkebiskop Bakócz utpekte en lavadelig transsylvansk offiser som hadde utmerket seg i kampene mot tyrkerne i Syd-Ungarn, György Dózsa Székely til deres øverstbefalende. Adelen støttet til en begynnelse tanken om korstoget, den spekulerte bl.a. på at en del av forsvarsbyrdene skulle dermed bli tatt fra deres skuldre, dessuten på at krigen skulle avlede bøndenes oppmerksomhet fra landets indre problemer.

Nå imidlertid, når adelen fikk se de store bevæpnede masser av bønder, og på grunn av en rekke allerede inntrufne episoder og konflikter, begynte den å bli redd.

Den 15.mai ble derfor den videre verving stoppet av erkebiskopen, og korsfarerne er blitt sendt avgårde sørover mot tyrkerne, men uten skikkelig å være forsynt med våpen, penger og proviant. Dette utløste imidlertid stor forargelse og vrede blant korsfarene som derfor begynte å vende sine våpen mot sine herrer. De overfalt på deres vei sørover gods, slott, klostre og kirker, plyndret dem og drepte de mest eksponerte godseiere. Bevegelsen bredte seg hurtig over store deler av landet, og bøndene reiste seg mange steder mot sine undertrykkere.

De fleste av dem befant seg under Dózsas ledelse og dro med ham sørover. De beseiret ulike adelige styrker i en rekke mindre slag, og inntok bl.a. byene Arad, Csanád, Lippa. Kampene ble ført med stor brutalitet fra begge sider og forårsaket store ødeleggelser overalt. I begynnelsen av juni beleiret bondehæren Syd-Ungarns viktigste festningsby Temesvár, og mens den holdt på beleiringen, utarbeidet Dózsa strategien til en landsomfattende bondekrig og dens ideologi.

Men de dårlig trenede og utrustede bondeskarene led flere steder nederlag i sammenstøtene med adelen. Sistnevnte ble etter hvert stadig bedre organisert og sluttet seg sammen. Det ble imidlertid vojvoden av Transsylvania, János Szapolyai som til slutt avgjorde det hele ved å omringe med sin forente transsylvanske-adelige hær opprørernes hovedstyrker ved Temesvár og tilintetgjøre dem der. Dózsa ble selv såret og tatt til fange sammen med flere andre av de viktigste bondeledere. De ble senere på den mest grusomme måte torturert til døde – Dózsa ble f.eks. kronet med en glødende jernkrone på en glohet jerntrone. Han er senere blitt oppfattet og dyrket som selve symbolet for kampen mot føydalveldet, og han og bondeopprøret ble et yndet tema for samfunnskritiske forfattere gjennom tidene.

Kampene fortsatte imidlertid flere steder i landet og ebbet først ut i oktober. Opprøret og massakrene krevde tilsammen vel 50 tusen ofre, etter samtidiges mening hele 70 tusen. Straffen for opprøret lot ikke lenge vente på seg: riksdagen i oktober 1514 opphevet de livegnes rett til fritt å kunne flytte til andre gods eller til byene; de livegne fikk ikke lenger eie jord og bære våpen; deres livegenskap skulle vare evig. – På den måte ble det ungarske samfunn for århundrer fremover delt i to grupper: den ene, den "politiske nasjon" var i besittelse av alle rettigheter som lovverket sikret den, i motsetning til den andre gruppe som praktisk talt ingen rettigheter fikk beholde. Gjennom den blodige krig og den påfølgende straffeutmåling ble landet betraktelig svekket og splittet, og det nettopp i det øyeblikk da tyrkerne endelig følte seg sterke nok til å sette i gang sitt avgjørende fremstøt mot Ungarn.

På samme riksdag ble det også presentert en lovbok, utarbeidet av statsmannen og juristen István Werbőczy: *Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclyti regni Hungariae*. Det er en kodifisering av ungarsk sedvanerett som med forbløffende hurtighet også hadde tatt med i seg riksdagens straffelover fattet mot bondestanden. Den består av tre deler (*tripartitum*), den første presenterer den samlede adels privilegier, den andre del sammenfatter den adelige straffelov og kriminalprosessen, den tredje omhandler bøndenes og borgerskapets rettsforhold. Verket ble Ungarns viktigste rettskilde for århundrer fremover, selve grunnlaget for ungarsk stats- og rettsfilosofi, og utøvet stor innflytelse frem til 1848. Det skiller ikke mellom høy- og lavadel, men betrakter adelen som en og samme privilegerte klasse (*una eademque nobilitas*). Det er dessuten dette verket som for første gang sammenfatter teorien om den hellige ungarske krone (Stefanskronen) som selve innbegrepet av den samlede adelige nasjon og selve kilden til all rett og makt i Ungarn, også den kongelige.

Fagmessig sett var *Tripartitum* et meget dyktig verk, og takket være dette ble kontinuiteten av den felles ungarske retten bevart også i de århundrer, da landet etter tyrkernes seier ved Mohács var varig blitt splittet i tre adskilte deler.

Kulturlivet like før Mohács-katastrofen

Året 1490 og kong Mátyás' død representerer ingen direkte tidsskille i det ungarske kulturliv. Renessansen fortsatte med å utfolde seg også etter dette året, selvom Buda hadde nå mistet mye av sin glans. Rollen som det mellemeuropeiske sentrum for kultur ble etter hvert overtatt av Wien. De fleste av de utenlandske kunstnere, vitenskapsmenn og forfattere som Mátyás hadde i sin tid invitert til Buda, reiste nå hjem eller videre til Kraków, Praha og Wien. Det var også i Wien det første mellom-østeuropeiske overstatlige litterære selskap er blitt dannet, i 1497, av Konrad Celtis (*Sodalitas Litteraria Danubiana; Gelehrte Donauschule; Dunai Tudós Társaság*), men det holdt foreløpig sine møter vekslende i Wien og Buda. Det var den samme Celtis som også hadde stått for gjenopplivingen av germanske myter og tradisjoner fra en heltemodig tysk fortid, – etter mønster av den hunisk-ungarske tradisjon som han hadde inngående kjennskap til.

I mangel av en kongelig mesen og fordi det ikke lenger fantes penger i den kongelige kasse, ble mesenrollen overtatt av enkelte rike magnater og prelater. Renessansen bredte seg på den måte utover i hele landet. I 1507 lot erkebiskopen Bakócz bygge et kapell av rød marmor i Esztergom (i dag del av selve katedralen) som klarte å unnsnippe ødeleggelsene gjennom de påfølgende vanskelige århundrer. Det regnes for å være det viktigste byggverk av den ungarske renessanse.

Et annet kapell av betydning er det såkalte Lázói-kapell i Gyulafehérvár, provinshovedstaden i Transsylvania, fra 1512: dette er et eiendommelig minnesmerke av den lombardiske stil. Magnaten András Báthory var mesenen til den såkalte *Báthory-Madonna*, et relieff av florentinsk renessanse-karakter, laget av en ukjent ungarsk mester. – Her må også nevnes de vakre renessanse korstolene i Nyírbátor-kirke. Tidens desidert største kunstmaler i Ungarn, M.S., levde omkring år 1500. Man kjenner ikke hans navn med sikkerhet, men det antas i dag at han må ha vært identisk med Magister Sebastianus. Han regnes i alminnelighet for å ha vært den betydeligste skikkelse innen eldre ungarsk maleri. Han blandet i sin kunst gotiske og renessanseelementer. Bare to verker av ham finnes bevart i dag, begge tilhører en alterbilde-serie og er pasjonsscener: *Marias besøkelse* og *Korsfestingen* (1506 ?).

Av epokens forfattere står to navn i forgrunnen: István Taurinus (1480-1519), hvis episke dikt *Stauromachia, id est cruciatorum servile bellum* (Wien 1519) skildrer den store bondereisningen av 1514, og Márton Nagyszombati (?-1524) som i sitt verk *Opusculum ad regni Hungariae procures* (Wien 1523) advarer adelen mot kiv, uenighet, selvskhet og moralsk forfall.

I 1490-årene ble det i omslaget til en byprotokoll nedtegnet det første kjente ungarskspråklige kjærlighetsdikt som etter funnstedet kalles *Soproni virágének* ('blomsterdikt fra Sopron'). – I 1508 skrev fransiskanermunken og poeten András Vásárhelyi (?-1526) et vakkert ungarskspråklig dikt om Jomfru Maria: *Cantilena (Angyaloknak nagyságos asszonya)*; dikteren falt i slaget mot tyrkerne ved Mohács. – I årene 1516-21 utkom det i Wien et skuespill som ble skrevet på latin av Bartholomeus Pannonius: *Comoedia Gryllus*. – Dikteren Ferenc Apátis *Cantilena* (1523-26) er et ungarskspråklig klandredikt som var rettet mot magnatene, prelatene, kvinnene "med lett moral" osv.

Den såkalte klosterlitteratur opplevde i tidsrommet en rik blomstring. Stemmen til to av dens fremste representanter nådde sogar langt utover Ungarns grenser, og deres verker var utkommet i en rekke utgaver i utlandet. Disse verker var spekket med levende episoder og fagre beskrivelser, og mange av historiene hadde karakteren av en ren novelle. De to forfattere reiste samstemmig fanen mot tidens "umoralske humanisme" og utstrålte en førreformatorisk ånd. Interessant nok var begge fransiskanermunker. Pelbárt Temesvári (1440-1505) gjenspeiler i sine prekener sin tids globale viten om teologi, filosofi, fysikk og astronomi, men er samtidig den dag i dag en henrivende lesning. Hans viktigste verker er *Stellarium coronae Mariae virgin* (Hagenau 1498), *Pomerium sermonum* (Hagenau 1499; det oppnådde hele 18 utgaver innen 1520!) og *Aureum Rosarium Theologiae* (Hagenau 1503-08). Hans verker er også blitt utgitt i Venezia, Strassburg og Paris. – Den andre het Osvát Laskai (ca 1450-1511) og var mere opptatt av tidens aktuelle politiske situasjon enn Temesvári. Hans verker *Biga salutis* (Hagenau 1498-99) og *Gemma fidei* (Hagenau 1507) var prekensamlinger. – I forbindelse med klosterlitteraturen må også Lea Ráskais navn nevnes. Hun var av en fornem familie, men ble nonne. Det finnes fem kodekser med hennes vakre håndskrift, blant den *Margit-legenden* (1510).

Den første lærebok i matematikk, skrevet av en ungare, er utkommet i Deventer 1499: Georgius de Ungaria (György Magyarországi): *Arithmetica summa tripartita*.

I tidsrommet ble lyrikeren Janus Pannonius stadig bedre kjent også i utlandet. Hans dikt utkom i Wien, Kraków, Venezia og Bologna; Basel-utgaven fra 1518 ved forleggeren Johannes Frobenius førte sogar til at Janus Pannonius ble obligatorisk pensum i skoleverket innen det tyske språkområdet.

I 1520 dukket tilhengere av den lutherske reformasjonen opp også i det kongelige slott i Buda, samt blant landets tyske borgerskap. Til å begynne med fikk de en temmelig fiendtlig mottakelse: en luthersk misjonsprest fra Wittenberg ble f.eks. brent på bål i 1524, og flere andre steder ble lutherske skrifter brent.

Som tegn på den nye tidens ånd, stiftet man i Sárospatak den første verdslige (altså ikke-kirkelige) skole (*schola trivialis*); den ga undervisning i "de syv frie kunster".

Lajos 2 (1516—26) og nederlaget ved Mohács

Kong Ulászló 2 døde i mars 1516, 60 år gammel. Hans sønn, den da bare 10 år gamle Lajos (Ludvig) 2, som arvet Ungarns og Bøhmens trone etter ham, ble i april av den ungarske riksdagen anerkjent som konge, og fikk samtidig et utvidet råd å støtte seg til. Dette var et nederlag for János Szapolyai som hadde selv ønsket å bli valgt til riksforsender. Han følte seg fornærmet, og trakk seg mer og mer tilbake til Transsylvania. Den alt for unge, uerfarne, svake konge er blitt oppdratt under sterk innflytelse fra hoffkretsene, hvis flertall var fremmede.

Lajos klarte ikke å hankses med det tiltagende føydale anarki. Skattekammeret var håpløst tomt, inntektene ble stadig lavere fordi stadig mer av regaliene har havnet i andres hender. Dette gjorde det ikke mulig å opprettholde en tilstrekkelig sterk og troverdig krigsberedskap. Følgen ble at landets livsviktige sørlige forsvarslinje begynte å forfalle i stadig større grad. De slette finansene og forsvarsevnenes ytterligere tilbakegang bidro på sin side til en videre svekkelse av kongemakten. Landet ble i realiteten styrt av den ene eller andre klikk av magnater som til stadighet måtte kjempe mot andre grupperinger, men i første rekke lavadelens parti som i denne tid ble anført av Szapolyai og Werbőczy. Lavadelen oppnådde forholdsvis mye etter hvert vis-à-vis magnatene: ikke bare er den blitt en fullverdig deltaker på riksdagene, men den hadde nå fått sine representanter også i det kongelige råd, og like før Mohács-katastrofen, på riksdagen i Hatvan 1525, fikk den valgt sin kandidat, Werbőczy, sogar til palatin.

Riksdagene var imidlertid som oftest scener for ville masseopptrinn på grunn av de skarpe motsetninger mellom de to fløyer av adelen. Riksdagen i Tolna 1518 ble sogar sammenkalt av lavadelen selv, og ikke, som normalt, av kongen! Adelens innbyrdes kiving, dens egoisme og kortsynthet gjorde sitt til at regjeringen fullstendig hadde mistet sin politiske handlingsevne, dugelighet og moralske ansvarsfølelse. Dette var hovedgrunnen til at landet f.eks. i 1521 ikke var i stand til å yde militær støtte til Nándorfehérvár som da var blitt beleiret av tyrkerne.

Denne politiske krise som landet nå befant seg i, ble ytterligere forsterket av at Ungarn er så sterkt blitt svekket av bondekrigen av 1514. Adelen hadde da ikke bare avvæpnet hele bondestanden som utgjorde rundt 90% av den samlede befolkning i landet, men ved å frarøve bøndene praktisk talt alle deres rettigheter, gjorde adelen dem både apatiske og uinteresserte i det som skjedde i landet, men også i produksjonsarbeidet. Ungarns nedgang fortsatte altså også under den nye konge, og i tillegg ble landet nå også utenrikspolitisk mer og mer isolert. Det hjalp lite at Lajos var konge av både Ungarn og Bøhmen, og at han var av samme dynasti som satt på Polens trone. For ved møtet i Wien sommeren 1515 trakk Polen seg fra valplassen i Ungarn og overlot den helt til Habsburgerne. Truet som det var av den Tyske ridderorden i nord og Russland fra øst (satt behendig i scene og synkronisert av keiser Maximilian) og av tatarene og tyrkerne sørfra, er Polens skritt lett å forstå. Det betød imidlertid at Ungarn fra nå av bare kunne vente effektiv hjelp fra det Tyske rikes side, foruten moralsk støtte og noen pengehjelp fra Pavestolen og eventuelt, men i stadig minkende grad fra Venezia.

Faren for Ungarn lå imidlertid ikke i, som vi kanskje skulle tro, at Habsburgerne nå satte inn alt for å trekke Ungarn i alt for stor grad til seg, men snarere i at også Habsburgerne ble redde for den økende tyrkiske fare, og lot derfor Ungarn kjempe alene.

I januar 1519 døde keiser Maximilian. Blant dem som reiste krav på keisertronen etter ham, finner vi Karl 5 av Habsburg, franskekongen Frans 1, Englands konge Henrik 8 og den ungarsk-bøhmiske konge Lajos 2. Tronen ble til slutt formelig *kjøpt* av Karl 5 (hans utgifter i den forbindelse nådde nesten 1 million gull, men han fikk til dette god hjelp fra bankierhuset Fuggerne som også hadde monopolstilling når det gjaldt ungarsk kobber, og dermed et fast grep om ungarsk økonomi. Dermed ble franskmennenes maredrøm virkeliggjort, nemlig å bli omringet av Habsburgerne. Krigen brøt da også ut mellom Frans 1 og Karl 5 allerede i 1521, – og dette gjorde det samtidig umulig å realisere pavens drøm om en felles europeisk militær opptreden overfor tyrkerne. Tvertimot gjorde den fransk-tyske krig det helt umulig for noen av partene å sende hjelp til

Ungarn. Alt dette skjedde i en tid som ble preget at et forsterket trykk fra et tyrkisk rike som er blitt både sterkere og mer aggressiv enn noensinne. I 1520 døde sultan Selim 1 og var blitt etterfulgt av sønnen Suleiman (1520-66). Han sendte omgående sin sendemann Behram til Buda for å fornye våpenhvilen fra 1519. Den ungarske regjering hadde det imidlertid vanskelig å bestemme seg; for det første fordi den fikk høre om en antityrkisk oppstand i Syria (det er godt mulig at sultanen sendte sin mann til Ungarn nettopp på grunn av denne oppstand for å sikre sin rygg i vest); for det annet ville Ungarn først innhente visse opplysninger fra sine naboland og allierte før det besvarte sultanens tilbud.

Blant historikerne pågår det fortsatt strid angående det mulige innholdet av sultanens tilbud som ble fremlagt av hans sendemann. De fleste mener det skulle simpelthen gjaldt en enkel og formell forlengelse av den tidligere våpenhvileavtalen, mens andre påstår at sultanen krevde nå fri gjennommarsj i Syd-Ungarn og Kroatia i retning mot Østerrike-Tyskland – og attpåtil kanskje også ungarsk tribut og underkastelse. Den ansette historikeren Domokos Kosáry hevder i sin interessante bok om Ungarns utenrikspolitikk før Mohács at hvis det hadde gjaldt helt nye krav, ville vi kunnet finne spor etter dette i tidens diplomatiske kilder. Fortsatt ifølge ham, er det avgjørende at humanisten Ludovicus Tubero fra Ragusa tvertom skriver i sitt verk fra 1522 at sultanens tilbud gjaldt de samme betingelser som før: *“foedus iisque conditionibus renovandum”*⁹. – En annen retning, representert først og fremst ved Géza Perjés, anklager ungarsk historieskriving for å fortie at Suleiman ikke hadde tenkt å erobre eller ødelegge Ungarn, han skulle bare holde Ungarn vekk fra et militant europeisk forbund som ble ledet av keiser Karl 5 og som i grunn var rettet mot Tyrkia; Ungarn skulle kunne beholdt sin fred ganske enkelt ved å tillate tyrkerne fri gjennommarsj vestover gjennom sitt sørligste territorium.

Da Suleiman innen rimelig tid ikke hadde mottatt noe svar fra Ungarn, tvertom ble hans sendemann holdt tilbake i Buda (i fangenskap!), bestemte han seg for et militært fremstøt mot Ungarn.

I mellomtiden hadde ungarske utsendinger kommet til den tyske riksdagen i Worm våren 1521 og ba om hjelp fra det Tyske rike. Riksdagen var imidlertid akkurat meget opptatt av Luther-saken og den fransk-tyske krigen (sistnevnte var kommet i gang i april samme år), og fant derfor ikke å kunne sende en eneste soldat til Ungarns forsvar. – Kong Lajos fikk heller ingen støtte fra paven. Venezia derimot som fra freden i 1503 førte en meget forsiktig og tilbakeholdende politikk overfor Tyrkia for å kunne ta vare på sine handelsinteresser og for å unngå å vekke sultanens harme, anbefalte uten nølen Ungarn å bestemme seg for våpenhvilen med tyrkerne. Det sendte samtidig likevel, som eneste land i Europa, 10 tusen gull i pengehjelp til kong Lajos.

Det er nesten ikke nødvendig å nevne at Frankrike og Polen, som Ungarn i 1500 hadde sluttet et “evigvarende vennskap” med (*“foedus, ligam atque amicitiam perpetuam”*), sendte heller ingen hjelp.

Denne gangen var imidlertid den tyrkiske trusel virkelig nok. I mai 1521 satte sultanen og hans veldige hær seg i bevegelse nordover mot de to viktige ungarske grensefestningene Szabács (Sabač) og Nándorfehérvár (Beograd). Den 8.juli ble Szabács erobret etter at dets ungarske forsvarere hadde falt *til siste mann*. “Nøkkelen til Ungarn”, Nándorfehérvár, ble omringet den 3.juli av en tyrkisk hær på bortimot 170 tusen mann, mens forsvarernes antall skal ha vært 700 soldater. Av dem var den 29.august 70 soldater i live. De overga da festningen til sultanen, mot at de fritt kunne dra vekk.

Tapet av Nándorfehérvár beseglet Ungarns skjebne rent strategisk: tyrkerne rykket nå fritt frem til Sava-Donau-linjen, samt til Karpatene i sør, idet de besatte også det til nå ungarsk-dominerte Valakia. Forsvarslinjen, etablert gjennom århundreder, var nå tilintetgjort – før en ungarsk hær hadde nådd frem til unnsetning. Ved det aktuelle tidspunkt sto den ungarske konge med sin hær på vel 20 tusen mann ved Tolna, anslagsvis 200 km fra Nándorfehérvár; Szapolyai med sin hær på vel 20 tusen mann ved Lippa, bortimot 150 km fra festningen; palatinen Báthori med ytterligere 20 tusen mann ved Pétervárad, vel 70 km fra tyrkerne... Szapolyai ble senere anklaget for avtalt spill med sultanen, Báthori for udugelighet.

Mange innså nå at et avgjørende tyrkisk angrep mot Buda, Ungarns hovedstad, fra nå av bare var et tidsspørsmål, landet sto jo praktisk talt åpent og uten forsvarsverk, bortsett da fra den forholdsvis liten festningen Pétervárad, – og Temesvár, noe lenger øst. Paven sendte med det samme 40 tusen gull til å forsterke det ungarske forsvaret, og også de tyske stender viste nå noe større forståelse; men da tyrkerne ikke hadde vist seg ved den ungarske sydgrense i løpet av de kommende par årene, samtidig som reformasjonen, den tysk-franske krigen og den tyske bondekrigen i 1524-25 hadde lagt beslag på mesteparten av deres interesse og maktmidler, måtte det for Ungarns ledere bli mer og mer klart at de neppe kunne regne med hjelp fra Tysklands side heller. Venezia ville nok gjerne hjelpe, men var redd for tyrkerne. Dessuten hadde bystaten mistet mye av sin tidligere glans, betydning og rikdom som følge av at det østlige Middelhavet nå var dominert av tyrkerne. Videre av at den internasjonale handel og dens veier

⁹ Tubero, L.: *Commentarii de rebus suo tempore gentis*. Liber XI, 361.

hadde fra Amerikas oppdagelse (1492) og omseilingen av Afrika (1498) i stadig større grad forskjøvet seg vestover.

Sommeren 1523 klarte erkebiskopen av Kalocsa (Syd-Ungarn), Pál Tomori, en siste gang å sette respekt i tyrkerne ved nesten fullstendig å tilintetgjøre en tyrkisk hær på 15 tusen mann: 7-8 tusen av dem døde på selve slagmarken, ytterligere 4 tusen druknet i Donau under flukten og 300 ble tatt til fange; det ungarske tapet var på 700 mann.

Fra 1523 hadde paven sendte Burgio oppholdt seg i Buda for med sine råd og pengemidler å hjelpe til å organisere Ungarns forsvar. Imens var de ungarske riksdager fortsatt opptatt av politiske krig og partistridigheter. Oligarkiet var ikke lenger i stand til fullt å holde på makten og styre landet alene, mens lavadelen på sin side hadde ennå ikke klart å erobre maktposisjonene i tilstrekkelig grad, og hadde heller ikke den nødvendige oversikt og erfaring.

I februar 1525 led franskekongen Frans 1 et avgjørende nederlag i kampen mot keiser Karl 5, og ble selv tatt til fange. Fra fangenskapet sendte han bud til sultanen om hjelp. Nå kunne Suleiman føle seg helt trygg på ikke å møte noen felles europeisk front om han angrep Ungarn. I tillegg sluttet tyrkerne i november 1525 en våpenhvileavtale for 3 år med Polen. I mellomtiden kom det stadig flere beskjeder til Buda om at tyrkerne virkelig var i gang med forberedelsene til et avgjørende angrep på Ungarn. Først ute var den persiske sjah Izmail sommeren 1524 med et personlig brev til kong Lajos 2. (Ifølge enkelte historikere skal det i første halvåret i 1524 vært kontakt mellom sultanen, akkurat da svært opptatt i Egypt, og Ungarn om en mulig fred, men at Ungarn skal da ha vært advart av både paven og Ferdinand av Habsburg. Dette kan imidlertid ikke bekreftes ut fra de historiske kilder man har kjennskap til i dag. En mulighet er at den ungarske regjering hadde nå hentet frem den "gamle" tyrkiske sendemannen fra 1520, Behram, fra sitt fangenskap i Buda, og innledet sonderinger med ham for på den måten å avverge det forestående tyrkiske angrep. Disse sonderinger førte imidlertid i så fall ikke frem.)

I januar 1526 flyktet et serbisk medlem av sultanens råd, Bakic, til Buda, med beskjed om tyrkernes pågående forberedelser til et krigstog. Kong Lajos 2 hadde derfor igjen sendt av sted en rekke brev til Europas herskere om hjelp. Rivaliseringen mellom Frankrike og Tyskland hindret imidlertid fortsatt enhver mulighet for en felles europeisk aksjon. Henrik 8 sendte en mindre pengestøtte som svar, men den kom frem først våren 1527. Bare paven sendte et større beløp, 50 tusen gull, som Burgio straks hadde brukt opp til å verve 4 tusen fotsoldater i Moravia. De falt, nær til siste mann, på slagmarken ved Mohács...

Riksdagen i Rákos i april 1526 beordret på grunnlag av de innkomne opplysninger full mobilisering. Hæren skulle samles til Tolna innen 2.juli. Suleiman nådde Nándorfehérvár den 30.juni, og inntok festningen Pétervárad 28.juli. Kong Lajos dro sammen med vel 4 tusen mann fra Buda den 20.juli og ankom Tolna den 6.august. Den 14.august nådde tyrkerne Eszék (Osijek) og til 19.august bygget de en bro over elven Drava som ble krysset mellom 21. og 23.august. Kong Lajos' hær er kommet til Mohács den 25.august; den utgjorde da vel 25 tusen mann. János Szapolyai var da underveis med sine vel 25 tusen mann fra Transsylvania og nådde til samme tid til Szeged, vel 100 km øst for Mohács. En mindre kroatisk hær var da også underveis og er kommet frem til Zagreb. Den tyrkiske hovedhær besto av bortimot 80 tusen regulære soldater og av omtrent dobbelt så mange andre, tilsammen om lag 250 tusen mann, og 300 store kanoner. Det er uvisst, hvorfor kongen hadde bestemt seg for å møte tyrkerne ved Mohács den 29.august 1526, og det uten å vente på sine unnsætningsstyrker som jo var underveis. Kampen som var usedvanlig heftig og blodig ifølge samtidige beretninger, varte bare i vel 2 timer, og endte med en overveldende tyrkisk seier. Fra ungarsk side lå det om lag 15 tusen døde igjen på slagmarken, blant dem 7 prelater, praktisk talt det samlede kongelige råd og storparten av landets våpenføre adel. Kong Lajos 2 klarte i første omgang å unnsnippe, men omkom straks deretter under den videre flukten: han druknet i en elv med usedvanlig stor vannføring. (Det gikk senere rykter om at han skal ha blitt myrdet, likeledes om at Szapolyais nølende og sene ankomst skal ha vært beregnet spill: han skal ha spekulert på nettopp kongens fall og på at han deretter selv skulle bli valgt til ny ungarsk konge...)

Suleiman visste ikke om kongens død. Han lurte på om det hele ikke bare var en felle, og ventet i flere dager på ungarernes formodede hovedstyrker, som imidlertid aldri kom. Først den 12.september rykket han inn i Buda som i begynnelsen av september er blitt forlatt av enkedronning Maria (av Habsburg) og hoffet: de hadde dratt til Pozsony. Buda og Pest ble nå grunding plyndret og herjet av tyrkerne, men også store deler av Transdanubia og området mellom Donau og Tisza led samme skjebne. Den 10. oktober forlot imidlertid tyrkerne Ungarn.

Etter vel 150 års kamp dukket dermed Ungarn under for tyrkerne. Det virker for oss i dag som om det var nettopp denne lange kampen som til slutt fullstendig hadde utmattet landet, tømte det for alle dets krefter slik at det til slutt ikke var i stand til å mobilisere seg og yde et tilstrekkelig sterkt forsvar. Det var den ubønnhørlige logikken av ulike utenrikspolitiske og indrepolitiske faktorer som førte til det katastrofale nederlaget ved Mohács som gjorde slutt på middelalderens blomstrende, betydningsfulle ungarske rike. Det

var ekstra tragisk at undergangen skjedde på et tidspunkt da de middelalderske dynastiske statsdannelser overalt i Europa ellers var i ferd med å omskapes til homogene sentraliserte nasjonalstater. Ungarn derimot ble nå etter hvert delt opp i tre ulike deler: den ene del (Vest- og Nordvest-Ungarn) ble til en østerriksk provins; de sørlige og midtre deler ble besatt av tyrkerne, mens Transsylvania og diverse andre deler av Øst-Ungarn gradvis ble til et formelt tyrkisk lydrike. Transsylvania ble samtidig også hovedarnestedet for ungarsk kultur som i de påfølgende vel to hundre år overvintret hovedsakelig nettopp i disse landsdeler. Til alt overmål førte tyrkerkrigenes kommende 150 år til et nærmest *ufattelig blodtap for Ungarn*: man antar at antallet av den ungarske befolkning sank til utgangen av 1600-tallet til bortimot tredjeparten av det som fantes i landet ved utgangen 1400-tallet.

ET STERKT BEGRENSET UTVALG LITTERATUR PÅ VESTLIGE SPRÅK

- Hóman, Bálint: *Hungary 1301-1490*, i: Cambridge medieval history. 1923.
- Hóman, Bálint: *Gli Angioni di Napoli in Ungheria, 1290-1403*. Roma 1938.
- Bak, J.M.: *Königstum und Stände in Ungarn im 14.-16. Jahrhundert*. Wiesb.1973.
- Fügedi, Erik: *Kings, bishops, nobles and burghers in medieval Hungary*. Lond.1986.
- Hóman, Bálint: *Geschichte des Ungarischen Mittelalters*. 1.2.Berl. 1940-43.
- Székely, György: *Geldverhältnisse und Geldverkehr in Ungarn im XIII. Jahrhundert*, i: Dissertationes Archeologicae, Ser.II., 8/1979: 52-59.
- Fügedi, Erik: *Castle and society in medieval Hungary (1000-1437)*. Budap.1986.
- Mályusz, Elemér: *Die Entstehung der standischen Schichten in mittelalterlichen Ungarn*, i: Etudes historiques hongroises. 1. Budap.1980: 1001-32.
- Krones, Franz X.: *Der Kampf des Anjou'schen Königtums mit der Oligarchie. Die Jahre 1308-1312 aus Ungarns politischen Leben*. Graz 1863.
- Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns, 1301-1457*. Budap.1976.
- Gedai, István: *Die Münzprägung des Ungarischen Mittelalters*, i: Numismatische Vorlesungen. 1979.
- Belényesy, Márta: *Viehzucht und Hirtenwesen in Ungarn im 14. und 15. Jahrhundert*, i: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Budap.1961: 13-82.
- Ibid.: *Der Ackerbau und seine Produkte in Ungarn im 14. Jahrhundert*, i: Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae, 6/1958: 265-321.
- Györffy, György: *Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Ausgang des 14.Jh.* Budap.1960.
- Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad a. 1400*. Eds.: A.Fekete-Nagy et L.Makkai.Budap.1941.
- Thalloczy,L.: *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*. Münch. 1913.
- Louis the Great, King of Hungary and Poland*. Utg. av S.B. Vardy e.a. N.Y.1986.
- Ferdinandy, M.: *Ludwig I. von Ungarn, 1342-1382*, i: Südost-Forschungen, 131/1972: 41-80.
- Ibid.: *Ludwig von Anjou, König von Ungarn*, i.: Ungarn-Jahrbuch, 13/1982-1983.
- Klaniczay, Gábor: *Le culte des saints dans la Hongrie médiévale*, i: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 29/1983: 57-77.
- Huber, Alfons: *Ludwig I. von Ungarn und die ungarischen Vasallenländer*. Wien 1884.
- Deletant, Dennis: *Moldavia between Hungary and Poland, 1347-1412*, i: The Slavonic and East European review, 65/1986: 189-211.
- Elekes, Lajos: *Die Verbündeten und die Feinde des ungarischen Volkes in den Kämpfen gegen die türkischer Eroberer*. Budap.1954.
- Bogyay, Th.von: *Grundzüge der Geschichte Ungarns*. Darmst.1967.
- Thoemmes, Edith: *Die Wahlfahrt der Ungarn an den Rhein*. Aachen 1937.
- Steinherz, S.: *König Ludwig I. von Ungarn und seine Weichgeschenke für Maria-Zell*, i: Mitteilungen des Historischen Vereins für Steiermark, 35/1887.
- Szakály, Ferenc: *Phases of Turco-Hungarian warfare before the battle of Mohács 1365-1526*, i: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 33/1979:65-111.

- Steinherz, S.: *Die Beziehungen Ludwigs I. von Ungarn zu Karl IV*, i: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 9/1888:604-09.
- Sugar, Peter F.: *Southeastern Europe under Ottoman rule, 1354-1804*. Seattle 1977.
- Kubinyi, András: *Der ungarische König und seine Städte im 14. und am Beginn des 15. Jahrhunderts*. Linz 1972.
- Mályusz, Elemér: *Geschichte des Bürgertums in Ungarn*, i: Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 28/1927.
- Moór, E.: *Die Anfänge der höfischen Kultur in Ungarn*, i: Ungarische Jahrbücher, 1937.
- Marosi, Ernő: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*. Budap.1984.
- Entz, Géza: *Die Gotik in Ungarn*, i: Acta Historiae artium Academiae Scientiarum Hungaricae, 6/1959: 217-32.
- Marosi, E.: *Stiltendenzen und Zenter der spätgotischen Architektur in Ungarn*, i: Kunsthistorisches Jahrbuch der Universität Graz, VI/1971: 1 ff.
- Gerevich, László: *Castrum Budense*, i: Archaeologiai Értesítő, 79/1952: 150-71.
- Ibid.: *Excavations in Buda castle*, i: New Hungarian Quarterly, 2/1961: 66-74.
- Székely, András: *Illustrierte Kulturgeschichte Ungarns*. Budap.1978.
- Szakál, Ernő-Zolnay, László: *Der gotische Skulpturfund in der Burg von Buda*. Budap. 1976.
- Lázár, B.: *Die Kunst der Brüder Kolozsvári*, i: Studien zur Kunstgeschichte, 1917 (Wien).
- Radocsay, D.: *Einige Bermerkungen zur neuesten Literatur das Reiterstandbild des hl. Georg in Prag*, i: Sbornik Národního Muzea v Praze. Ser. A. XXI/1967: 253 ff.
- Mihalik, Sándor: *Denkmäler und Schulen des ungarischen Drahtemails im Ausland*, i: Acta Historiae artium Academiae Scientiarum Hungaricae, 5/1958: 71-106.
- Radocsay, D.: *Gotische Tafelmalerei in Ungarn*, i: Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien, XVII-XIX/1965-67: 23 ff.
- The Hungarian Illuminated Chronicle*. Budap. 1969.
- Bilderchronik. Chronicon Pictum. Chronica de gestis Hungarorum*. Utg. av Dezső Dercsenyi. Faks.utg. Budap. 1968.
- Csizmadia, Andor: *The origins of university education in Hungary*, i: Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae, 9/1967: 127-60.
- Passuth, László: *The sixhunderth anniversary of the founding of Hungary's first university*, i: New Hungarian Quarterly, 9/1968: 111-13.
- Gabriel, Astrik L.: *The medieval universities of Pécs and Pozsony*. Notre Dame, Ind./Frankf.a.M.1969.
- Domokos, L.S.: *The history of the Sigismundian foundation at the University of Óbuda (Hungary)*, i: Texts and studies in the history of mediaeval education. XI. Notre Dame, Ind. 1967:3-33.
- Kardos, Tibor: *Il teatro medievale ungherese*, i: Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sect.Philologica, 7/1967:3-24.
- Zolnay, László: *Data of the musical life in Buda in the late middle ages*, i: Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 9/1967:99-113.
- Bél, Mátyás: *De Maria, Ludovici I principis filia, Hungariae non rege sed regina*. Lpz.1745.
- Kellog, Charlotte: *Jadwiga – Poland's great queen*. N.Y.1931.
- Quillus, H.: *Königin Hedvig von Polen*. Lpz.1938.
- Makkai, László: *Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15-17. Jahrhundert*, i: La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. Budap. 1963: 27-46.
- Varga, Domokos: *Hungary in greatness and decline: the 14th and 15th centuries*. Budap. 1982.
- Huber, Alfons: *Die Gefangennehmung der Königinnen Elisabeth und Maria von Ungarn und die Kämpfe Sigismunds gegen die neapolitanische Partei und die übrigen Reichsfeinde in den Jahren 1386-1395*, i: Archiv für österreichische Geschichte, 66/1885: 509-48.
- Chronik über Sigmund, König von Ungarn*. Mitgeteilt von H.Cardaus, i: Forschungen zur deutschen Geschichte, 16/1876: 335-50.
- Mályusz, Elemér: *Die Zentralistionsbestrebungen König Sigismunds in Ungarn*, i: Études Historiques, 1/1960: 317-58.

- Elekes, Lajos: *Système diétal des Ordes et centralisation dans les États féodaux*, i: La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. Budap. 1963: 27-46.
- Kupelwieser, Leopold: *Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács*. Wien 1895.
- Beckmann, Gustav: *Der Kampf Kaiser Sigmunds gegen die werdende Weltmacht der Osmanen*. Gotha 1902.
- Kling, Gustav: *Die Schlacht bei Nikopolis im Jahre 1396*. Berl. 1903.
- G. Nagyrévi von Neppel: *Husaren*. Wiesb. 1975.
- Szücs, Jenő: *Das Städtewesen in Ungarn im 15-17. Jh.*, i: La renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. Budap. 1963: 27-46.
- Karpat, J.: *Die Idee der Heiligen Krone Ungarns in neuer Beleuchtung* i: Hellmann, M.: Corona Regni. Weimar 1961: 349-98.
- Mályusz, Elemér: *Das Konstanzer Konzil und das königliche Patronatsrecht in Ungarn*, i: Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 18/1959.
- Szilágyi, L.: *Die Personalunion des Deutschen Reiches mit Ungarn in der Jahren 1410-1439*, i: Ungarische Jahrbücher, 16/1936: 145-89.
- Kaufmann, Adolf: *Die Wahl König Sigismunds von Ungarn zum römischen Könige*. Prag 1879.
- Seeliger, M.: *Die politische Beziehungen König Sigmunds zu Erich v. Dänemark bis zum Jahre 1422*. Halle a.S. 1910.
- Gierth, Wilh.: *Die Vermittlungsversuche Kaiser Sigismunds zwischen Frankreich und England im J. 1416*. Halle – Wittenberg 1895.
- Mager, G.: *Giskra und seine Hussiten in Ober-Ungarn*. Budap. 1886.
- Székely, György: *Antal Budai Nagy et la guerre paysanne de Transylvanie*. Budap. 1980.
- Fontes Rerum Transylvanicarum*. 1-5. Budap. 1911-21.
- Held, Joseph: *Hunyadi: Legend and reality*. N.Y. 1985.
- Ziegler, Johann: *Johannes Hunyadi*. Hermannst. 1873.
- Elekes, Lajos: *Hunyadi, hero of Danubian Europe*, i: The Hungarian Quarterly, 6/1940: 45-52.
- From Hunyadi to Rákóczi: war and society in late medieval and early modern Hungary*. Utg. av János Bak og Béla K. Király. N.Y. 1982.
- Meynert, Hermann: *Das Kriegswesen der Ungarn in seiner geschichtlichen Entwicklung bis zur Errichtung des stehenden Heeres*. Wien 1876.
- Huber, Alfons: *Die Kriege zwischen Ungarn und den Türken (1440-1443)*, i: Archiv für österreichische Geschichte, LXVIII/1896: 159-207.
- Engel, Pál: *János Hunyadi: the decisive years of his career, 1440-1444*, i: War and society in Eastern Central Europe. Vol. III; Eastern European monographs. CIV N.Y. 1982: 103-23.
- Székely, Gy.: *La Hongrie et la domination ottomane (XVe-XVIIe siècles)*, i: Studia Turco-Hungarica. II. Budap. 1975.
- Stadtmüller, Georg: *Geschichte Südosteuropas*. Münch. 1950.
- Zsolnay, V.v.: *Vereinigungsversuche Südosteuropas im 15. Jahrhundert. Johann von Hunyadi*. Frankf.a.M. 1967.
- Köhler, G.: *Die Schlachten von Nicopolis und Warna*. Breslau 1882.
- Jazz, Konrad: *König Ladislaus Posthumus*. Wien 1877.
- Pall, F.: *Skanderbeg et l'anco de Hunedoara*, i: Revue des études sud-est-européennes, 6/1968: 5-21.
- Hofer, J.: *J. von Capistrano*. Innsbr. 1936.
- Epistolae Matthiae Corvini ad pontifices, imperatores, reges, principes, aliosque viros illustres datae, I-IV*. Cassoviae 1743-44.
- Fraknói, Vilmos: *Matthias Corvinus, König von Ungarn (1458-1490)*. Freib. i.Br. 1891.
- Mályusz, Elemér: *Matthias Corvinus*, i: Menschen die Geschichte machten. Wien 1933/2: 67-72.
- Csáky, Moritz: *Matthias Corvinus oder: Der Traum der Humanisten von Mitteleuropa*, i: Morgen, 23/1982: 161-65.
- Hóman, Bálint: *Matthias Hunyadi*, i: Ungarische Jahrbücher, 20/1940: 173-89.
- Ackerl, Isabella: *König Mathias Corvinus. Ein Ungar, der in Wien regierte*. Wien 1985.

- Thuróczi, János (Joannis de Thurócz): *Chronica Hungarorum*, Augsburg 1488, Brünn 1488.
- Stadtmüller, Georg: *Die ungarische Grossmacht des Mittelalters*, i: Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft, 70/1951: 65-105.
- Nehring, Karl: *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum*. Münch. 1975.
- Hoffmann, Alfred: *Kaiser Friedrichs III. Beziehungen zu Ungarn (1458 bis 1464)*. Breslau 1887.
- Domokos, Leslie S.: *János Vitéz, the father of Hungarian humanism*, i: New Hungarian Quarterly, 74/1979: 142-50.
- Rebhann, Andreas: *Die Steuer- und Militärreformen Matthias Corvinus*. Mährisch-Schönberg 1898.
- Elekes, Lajos: *Essai de centralisation de l'état hongrois dans la seconde moitié du XVe siècle*, i: Études historiques. 1. Budap.1960: 437-67.
- Kardos, Tibor: *Zentralisation und Humanismus im Ungarn des 15.und 16.Jh.*, i: La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. Budap.1963: 397-414.
- Rázsó, Gyula: *The mercenary army of king Matthias Corvinus*, i: War and society in Eastern Central Europe; Eastern European Monographs. CIV N.Y.1982: 125-40.
- Karge, Paul: *Die ungarisch-russische Allianz von 1482-1490*, i: Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 7/1892: 326-33.
- Ibid.: *Kaiser Friedrich's III. und Maximilian's I. ungarische Politik und ihre Beziehungen zu Moskau, 1486-1506*, i: Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 9/1893: 259-87.
- Kaprinai, István (Stephanus): *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad, Regis Hungariae*. 1.2. Vindobonae 1767-71.
- Nehring, Karl: *Quellen zur ungarischen Aussenpolitik in der zweiten Hälfte des 15.Jahrhunderts*, i: Levéltári Közlemények, 46/1975.
- Bachmann, Adolf: *Böhmen und seine Nachbarnländer unter Georg Podiebrad 1458-1461 und des Königs Bewerbung um die ungarische Krone*. Prag 1878.
- Ibid.: *Die ungarische Krone und König Georg v. Böhmen. Kritischer Beitrag zur Beleuchtung der ungarisch-böhmischen Verhältnisse in den Jahren 1458-1459*, i: Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, 28/1877: 321-36.
- Wendt, Heinrich: *Schlesien im Kampfe des Königs Matthias mit dem Kaiser, 1482*, i: Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, 31/1897: 231-42.
- Ibid.: *Die Stände des Fürstentums Breslau im Kampfe mit König Matthias Corvinus, 1469-1490*, i: Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, 32/1898: 157-76.
- Berzeviczy, Albert: *Béatrice d'Aragon, reine de Hongrie (1457-1508)*. 1.2. Paris 1911-12.
- Amlacher, Albert: *Die Türkenschlacht auf dem Brotfeld*. Hermannst. 1879.
- Schober, Karl: *Die Eroberung Niederösterreichs durch Matthias Corvinus (1482-1490)*. Wien 1879.
- Mayer, Franz Martin: *Über die Abdankung des Erzbischofs Bernhard von Salzburg und den Ausbruch des dritten Krieges zwischen Kaiser Friedrich und König Mathias von Ungarn (1477 bis 1481)*. Wien 1877.
- Berzeviczy, Albert: *König Mathias Corvinus und Königin Beatrix in Wien und Österreich*, i: Ungarische Jahrbücher, 12/1932: 205-14.
- Schaffran, Emerich: *Beiträge zum zweiten und dritten Einfall der Ungarn in Niederösterreich 1477 und 1481 bis 1490*, i: Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich. N.F. 25/1932: 145-74.
- Rázsó, Gyula: *Die Feldzüge Königs Matthias Corvinus in Niederösterreich, 1477-1490*. Wien 1973.
- Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, 1458-1541*. Ausstellung, Schallaburg 8.Mai – I.November 1982. Wien 1982.
- La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie*. Budap.1963.
- Balogh, Jolán: *Die Anfänge der Renaissance in Ungarn. Mathias Corvinus und die Kunst*, i: Forschungen und Berichte des Kunsthistorischen Institutes der Universität Graz, IV/1975.
- Klaniczay, Tibor: *Humanismus und Wissenschaft zur Zeit Matthias Corvinus*, i: Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn. Wien 1982: 319-21.
- Dercsényi, D.: *Historical monuments in Hungary*. Budap.1969.
- Gerevich, L.: *Refléxions sur le château de Bude à l'époque du roi Mathias*, i: Acta Historiae artium Academiae Scientiarum Hungaricae, 1967: 123-32.

- Neuhaser, Tibor: *Janus Pannonius. Poet of the Hungarian Renaissance*, i: *New Hungarian Quarterly*, 49/1973: 79-93.
- Zolnai, Klára–Fitz, József: *Bibliographia Bibliothecae Mathiae Corvini*. Budap.1942.
- Csapodi, Csaba: *The Corvinian Library. History and stock*. Budap.1973.
- Müntz, Eugene: *La bibliothèque de Mathias Corvin*. Paris 1899.
- Fischer, Ludwig: *König Matthias Corvinus und seine Bibliothek*. Wien 1878.
- Hevesy, A.de: *La bibliothèque du roi Mathias Corvin*. Paris 1923. Berkovits, I.: *Corvinen*. Budap.1963.
- Csapodi-Gárdonyi, Klára: *Eine unbekannte Corvinen-Inkunabel in Uppsala*, i: *Gutenberg Jahrbuch*, 1981: 171-74.
- Hoffmann, Edith: *Der künstlerische Schmuck der Corvin Codices*, i: *Belvedere*, 1925: 130-55.
- Fitz, József: *Andreas Hess, der Erstdrucker Ungarns*. Gyoma 1937.
- Balogh, Jolán: *Die ungarische Mäzene der Renaissance. Die Kunst der Renaissance in Ungarn*, i: *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn*. Wien 1982: 73-107.
- Gerevich, L.: *The art of Buda in the Middle Ages*. Budap.1971.
- Rajeczky, B.: *Das Musikleben der Renaissance in Ungarn*, i: *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn*. Wien 1982. 113-19.
- Szabolcsi, Bence: *Geschichte der ungarischen Musik* Budap.1964.
- Entz, G.: *Die Baukunst in Ungarn um 1500*, i: *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1967.
- Szabó, István: *Ungarns Landwirtschaft von der Mitte des XIV Jahrhunderts bis zu den 1530-er Jahren*, i: *Agrártörténeti Szemle*, 8/1966. Suppl.: 1-44.
- Pohl, Artur: *Ungarische Goldgulden des Mittelalters (1325-1540)*. Graz 1974.
- Probszt, G.: *Die Rolle des ungarischen Goldgulden in der österreichischen Wirtschaft des Mittelalters*, i: *Südost-Forschungen*, 22/1963: 234-58.
- Bak, J.M.: *Ständische Reaktion unter den Jagellonen und doppelte Königswahl nach Mohács*, i: *Bak, J.M.: Königstum und Stände in Ungarn im 14.-16.Jahrhundert*. Wiesb.1973: 62-73.
- Neu hauser, Joseph: *Kaiser Maximilians I. Beziehungen zu Ungarn*. Wien 1865.
- Fraknoi, Wilhelm: *Ungarn und die Liga von Cambray (1509-1511)*. Budap.1883.
- Kubinyi, András: *The road to defeat: Hungarian politics and defense in the Jagellonian period*, i: *War and society in Eastern Central europe*. N.Y.1982: 159-77.
- Fraknoi, Wilhelm: *Thomas Bakócz als Patriarch von Konstantinopel* Budap.1878.
- Pach, Zs.P: *Die ungarische Agrarentwicklung im XVI-XVII. Jahrhundert*. Budap.1964,
- Nemeskürty, István: *György Dózsa and the 1514 peasant war*, i: *New Hungarian Quarterly*, 48/1972: 63-73.
- Wellmann, Joh.Jos.: *Der Bauernaufstand in Ungarn aus dem J.1514 unter dem Szekler Georg Dózsa*.Hermannst. 1865.
- Székely, György: *Der Dózsa-Aufstand*, i: *Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16.-17.Jahrhundert*. Budap.1977: 21-36.
- Perjés, Géza: *Versuch eines Vergleiches der militärischen, ideologischen und politischen Ziele des Bauernkrieges von 1514*, i: *Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16.-17.Jahrhundert*. Budap.1977: 157-87.
- Taurinus, István: *Stauromachia, id est cruciatorium servile bellum*. Wien 1519.
- Pach, Zsigmond Pál: *Der Bauernaufstand vom Jahre 1514 und die "zweite Leibeigenschaft"*, i: *Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16.-17.Jahrhundert* Budap.1977. 275-301.
- Balogh, Jolán: *La capella Bakócz di Esztergom*, i: *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, III/1956: 1-198.
- Radocsay, Dénes: *450 Jahre Meister M.S.* Budap.1957.
- Urbach, Zsigmond: *Die Heimsuchung Mariae, ein Tafelbild des Meisters M.S.*, i: *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1964.
- Czigány, Lóránt: *The Oxford history of Hungarian literature*. Oxf.1984.
- Kubinyi, A.: *Spielleute und Musiker von Buda (Ofen) in der Jagello-Epoche*, i: *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 9/1967: 77-97.

- Tárnoky, Ilona: *Ungarn vor Mohács*, i: *Südost-Forschungen*, 20/1961: 90-129.
- Neustadt, Louis: *Ungarns Verfall beim Beginn des 16.Jahrhunderts*. Budap.1885.
- Perjés, Géza: *Game theory and the rationality of war: the battle of Mohács and the desintegration of medieval Hungary*, i: *East European Quarterly*, 2/1981: 153-62.
- Rázsó, Gyula: *Buda, Vienna e Venezia: i problemi militari e politici del rapporto tra Europa e i turchi, 1521-1532*, i: *Rapporti Veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*. Budap.1975: 269-90.
- Fraknói, Wihl.: *Ungarn vor der Schlacht bei Mohács (1524-1526)*. Budap.1886.
- Szakály, F.: *The Hungarian-Croatian border defense system and its collapse*, i: *War and society in Eastern Central Europe*. Vol.3. N.Y.1982: 141-58.
- Brodarics, István: *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohatz verissima descriptio*. Kraków 1527.
- Szakály, Ferenc: *The 1526 Mohács disaster*, i: *New Hungarian Quarterly*, 65/1977: 43-63.
- Alföldi, László M.: *The battle of Mohács, 1526*, i: *War and society in Eastern Central Europe*. Vol.3. N.Y.1982: 189-202.
- Domonkos, Leslie S.: *The battle of Mohács as a cultural watershed*, i: *War and society in Eastern Central Europe*. Vol.3. N.Y.1982: 203-24.
- Mordtmann, J.H.: *Zur Kapitulation von Buda im J.1526*. Buda 1918.
- longh, J.de: *Mary of Hungary*. N.J. 1958.

V.

DET TREDELTE UNGARN

MELLOM TO FIENDER

Til begynnelsen av 1500-tallet ble Ungarn, som vi har sett, fullstendig isolert i sin århundregamle kamp mot osmanerne, og kunne ikke regne med noen støtte fra noe hold, bortsett da fra en del penger fra Pavestolen og Venezia. Motparten, det Tyrkiske rike, hadde derimot etter hvert fått reist på bena tidens største og best organiserte hær. I kong Mátyás' levetid, da den sentrale ungarske kongemakt ennå sto på sitt høyeste, samtidig som han selv egentlig var å regne som eneveldig hersker med ordnede finanser, god økonomi og en førsteklasses hær å støtte seg til, var den tyrkiske trusel med letthet holdt på avstand. Tiden som fulgte etter Mátyás, viste imidlertid med all tydelig klarhet at Ungarns datidige makt berodde i en avgjørende grad på nettopp hans (Mátyás') egne personlige egenskaper, og at det ungarske samfunn egentlig ennå ikke var modent for eneveldet, og ikke i stand til økonomisk å bære på det. Uten hjelp utenfra var undergangen derfor nærmest uunngåelig, ikke minst når også kongemakten i de svake Jagello-kongenes tid ble betraktelig redusert og hæren attpåtil farlig forsømt.

Nederlaget ved Mohács førte i den henseende til et trist, men ikke helt uventet vendepunkt: Ungarn mistet da for flere hundre år fremover sin selvstendighet og enhet – det land som til nå hadde ført an i den europeiske kampen mot islam, og som i vel 150 år faktisk hadde vært i stand til å stanse den på Balkan. For Tyrkia derimot åpnet seg nå, etter slaget ved Mohács, veien til Europas hjerte.

Mohács hadde således totalt forandret Ungarns stilling, innad så vel som utenrikspolitisk. Statsmaskineriet er gått i stå, all sentralt organisert motstand hadde opphørt. Til tross for dette var situasjonen til å begynne med likevel ikke helt håpløs for landet. Slaget ved Mohács var tross alt isolert sett bare *ett* tapt slag, og selvom vel 15 tusen mann, sannsynligvis landets mest våpenføre, var blitt liggende igjen på slagmarken, så hadde ennå ikke alt håp vært ute for Ungarn, i og med at tyrkerne etter vel to måneders herjinger hadde trukket seg ut av landet. Dessuten forble, ved siden av flere andre mindre enheter, Szapolyais transsylvanske hær på mellom 10 og 20 tusen mann fullstendig intakt. Uegennyttig og massiv europeisk støtte kunne fortsatt skremme vekk tyrkerne og i det minste gjenopprette Ungarns gamle forsvarslinje i sør. All slik hjelp utenfra uteble imidlertid i tiden som fulgte, mens landets indre krefter på ny ble splittet i innbyrdes partistrider.

Det er kanskje ikke for meget sagt at den største tragedie ved Mohács var selve fallet av den unge konge. For til tross for hans unge alder, uerfarenhet og at han var lett å påvirke, var han likevel et samlende punkt for landet. I hans sted fikk nå Ungarn ikke mindre enn to konger samtidig. Det var imidlertid nettopp dette som til syvende og sist førte til landets ugjenkallelige og dype undergang.

Kampen om den ledige trone begynte egentlig starks etter at kong Lajos' død var blitt kjent. Nærmest til tronen sto da János Szapolyai (1487-1540), stattholderen (vajda, voivod) av Transsylvania som for øyeblikket rådde over områdets betydeligste hærstyrke som han så beleilig (og bevisst?) hadde kommet for sent med til slagmarken ved Mohács. Han var av en fornem og meget rik adelsfamilie og attpåtil selveste seierherre over bondehæren av 1514. Det var ingen hemmelighet at han alt fra tidlig av hadde aspirert til tronen ved bl.a. gjentatte ganger å be om prinsesse Annas hånd, men uten å oppnå den. Hans søster Borbála derimot hadde faktisk klart å bli Polens dronning ved å gifte seg med den polske konge Sigismund 1. Szapolyai fikk nå full støtte av den samlede lavadel som allerede ved riksdagen i Rákos 1505 hadde bestemt at nasjonen aldri mer skulle velge seg en fremmed til konge. Lavadelens uvilje mot "fremmede" var i første rekke myntet på tyskerne (underforstått Habsburgerne), og den fikk god næring av at det Tyske keiserrike ikke viste den minste tilbøyelighet til å ville yde Ungarn hjelp i kampen mot tyrkerne. Den ungarske lavadel ville nå tilbake til et nasjonalt kongedynasti å la Hunyadi-huset, uten å skjønne at tiden hadde sterkt forandret seg siden Mátyás' dager og at Ungarn nå ikke lenger var i stand til å motstå det tyrkiske presset, selv ikke under ledelse av en hersker av Mátyás' format.

Szapolyai ble deretter også av riksdagen i Székesfehérvár 10. november 1526 valgt til konge, og kronet den påfølgende dag. Hans kansler ble selveste Werbőczy. I dette øyeblikk hadde Szapolyai praktisk talt hele landet bak seg, bortsett fra et lite område rundt byene Pozsony og Sopron i Vest-Ungarn (Pozsony hadde fra september huset den flyktede enkedronning Maria av Habsburg, enken etter Lajos 2, samt restene av hennes forhenværende hoff, blant dem enkelte magnater og prelater), samt Kroatia som allerede før slaget ved Mohács stilte seg under Habsburgerne, i håp om en effektiv militær hjelp fra Tyskland. Den andre pretendent het Fredinand av Habsburg (1503-64), en yngre bror til keiser Karl 5, fra 1521 hertug av Østerrike og gift med prinsesse Anna av Jagello, datteren av kong Ulászló 2, altså søsteren til den avdøde Lajos 2. Ferdinand ble i oktober 1526 valgt av de tsjekkiske stender til konge av Bøhmen. Han krevde nå, ved å vise til familiekontrakten av 1515 mellom kongehusene Jagello og Habsburg, Ungarns trone for seg selv – et forfeilet standpunkt og et dårlig utgangspunkt idet den ungarske riksdag hadde aldri gitt avkall på sin rett til selv å velge Ungarns konge. Da det ble klart at Ferdinand ikke kunne oppnå noen massiv tilslutning ved å ty

til denne fremgangsmåte, innkalte enkedronning Maria riksdagen til Pozsony. Det var imidlertid svært få som møtte frem, til gjengjeld var disse villige til å velge Ferdinand til ungarsk konge. De som nå støttet Ferdinand, og de som senere hadde sluttet seg til ham, var av den oppfatning at János Szapolyai kunne, selv ved en unison støtte fra hele landet, ikke være i stand til å beskytte det mot tyrkerne, mens Ferdinand på sin side ikke bare kunne mobilisere i tillegg til Ungarns også Østerrikes og Bøhmens ressurser, men kunne eventuelt også vente støtte fra sin bror, keiser Karl 5, tidens fremste og mektigste hersker, faktisk den eneste som en virkelig effektiv hjelp kunne ventes fra. Dette var vektige argumenter, og de førte da også til at tilslutningen til Ferdinand økte noe i den kommende tid.

Det begynte nemlig en dragkamp mellom de to valgte kongene om den virkelige makten over Ungarn, og mye av denne kampen gikk ut på å vinne flest mulig tilhengere ved å tilby dem høye stillinger, innbringende embeter og posisjoner, eventuelt jordeiendommer. Det var mange adelsmenn, som utnyttet situasjonen til egen fordel ved å skifte over til den ene eller andre parten, alt etter de varierende styrkeforhold mellom dem, eventuelt gjentatte ganger. Det varte heller ikke lenge før det brøt ut væpnet kamp mellom de to kongene. Szapolyai viste seg da å være overraskende udugelig og ubeslutsom. Istedenfor å konsolidere sin stilling over hele Ungarn, ble han faktisk trengt ut av landet, da Ferdinand endelig hadde fått militær støtte fra Karl 5, etterat sistnevnte etter Romas erobring ("*sacco di Roma*") er blitt herre over den nordlige halvdelen av Italia. János Szapolyai flyktet da til Polen.

I sin nød var kong János nå innstilt på å søke støtte hos Habsburgernes fiender, i første rekke hos franskekongen Frans 1. De fransk-tyske motsetninger hadde da alt lenge preget samtidens europeiske politikk, og Frans 1 forsøkte med alle midler å etablere en antitysk, eller rettere sagt: en antihabsburgsk maktblokk med deltakelse av paven, Milano, Venezia, Firenze og England (*Ligaen av Cognac*, 1526) som også János sluttet seg til i 1527. Frans kunne til en vis grad også regne med Polen, og i stadig økende grad med sultanen. På papiret klarte kong Frans dermed å få Habsburgerne inn mellom to ilder. I dette *game* var også Ungarn tildelt en ikke helt ubetydelig rolle å spille, selvom landet nå ikke lenger var oppfattet som en i alle henseende likeverdig partner og alliert. Frans ville imidlertid gjerne utnytte også det aller minste uromoment og misnøye bak Habsburgernes rygg. Men at János' Ungarn så noenlunde kunne fungere, trengtes det en viss forståelse mellom de tradisjonelle fiendene Tyrkia og Ungarn.

Ikke særlig overraskende ble dette problem løst av en polsk diplomat, en av sin tids dyktigste, Hieronym Laski. Sultanen ble etter Laskis formidlingsaksjon villig til å anerkjenne János Szapolyai som Ungarns rettsmessige konge, og lovet å støtte ham mot Ferdinand (Istanbul-overenskomsten, januar 1528); det samme gjorde Frans 1 (Fontainebleau-traktaten, oktober 1528). Sultanen kunne ikke, og ville heller ikke, se på at Ferdinand nå utvidet sitt herredømme over mesteparten av Ungarn. Det springende punktet i Tyrkias Ungarn-politikk fra slaget ved Mohács var nettopp å passe på at Ungarn ikke igjen kunne bli et forent rike, aller minst under habsburgsk ledelse. I mai satte derfor Suleimans veldige hær på vel 200 tusen mann seg i bevegelse i retning mot Ungarn. Han anmodet om å treffe kong János personlig. Møtet, som i seg selv ble meget vennskapelig, (sultanen ga János faktisk en faderlig omfavnelse) fant imidlertid ydmykende nok sted nettopp på slagmarken ved Mohács. Etter bare noen få dagers beleiring tok nå tyrkerne Buda, men sultanen overlot byen straks til kong János, sammen med Stefanskronen. Sultanen innsatte deretter kong János høytidelig i den ungarske trone, og rykket så med sin hær mot Wien og beleiret det. I midten av oktober måtte han imidlertid oppgi beleiringen som følge av det langvarige høstregnet som satte inn meget tidlig i det året. Ferdinands styrker gjenerobret deretter en stor del av Nordvest-Ungarn, helt ned til Esztergom.

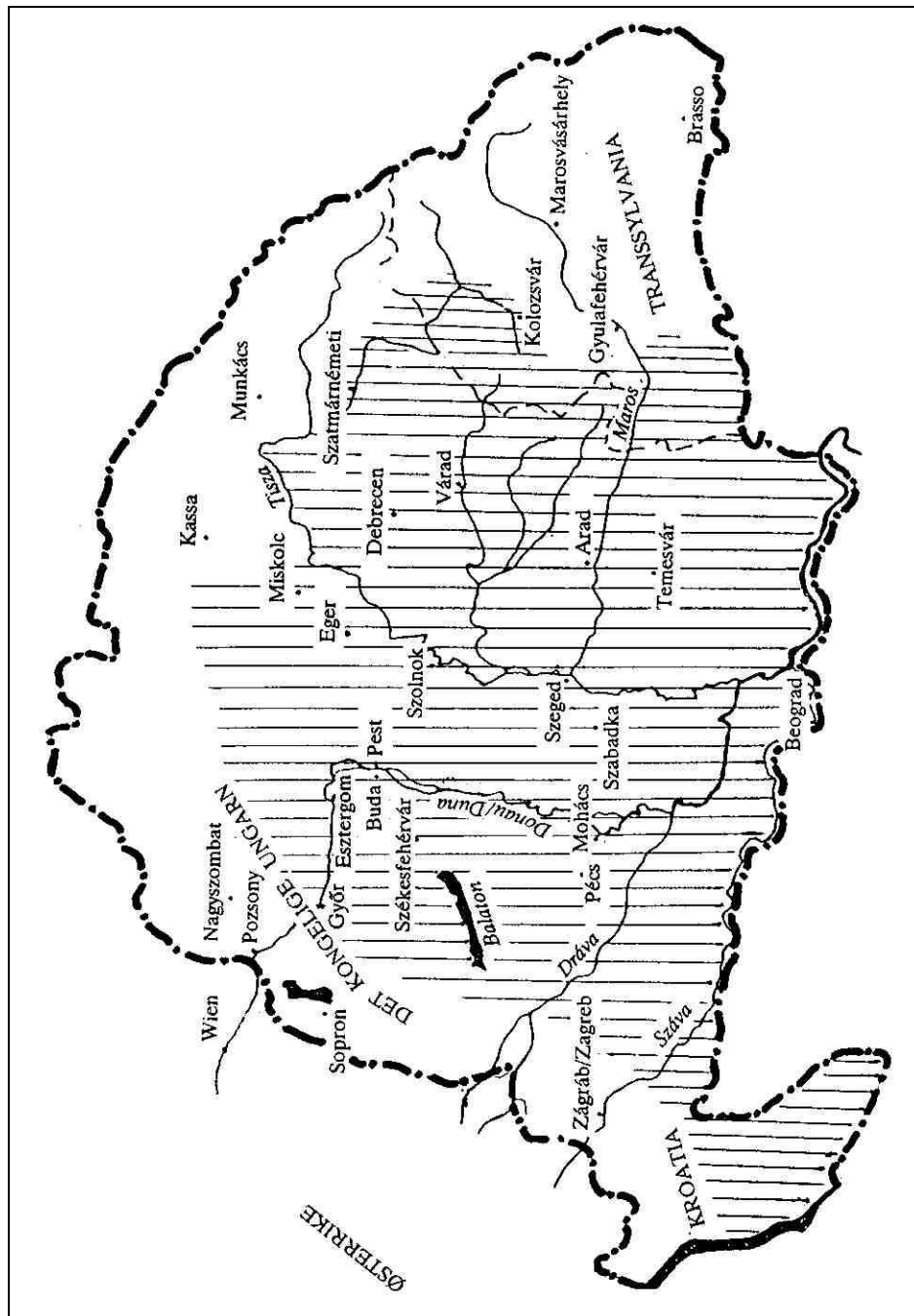
Ungarns deling var dermed et faktum, med to konger som imidlertid kunne holde seg ved makten utelukkende med hjelp utenfra. Dessuten var ingen av dem i stand til å fordrive den andre, for ikke å snakke om å fjerne selve tyrkerfaren. Etter seieren i Italia og freden i Cambrai ("*damefreden*") ble keiserens situasjon i vest vesentlig forbedret. Karl 5 vegret seg imidlertid å engasjere seg i en større krig mot tyrkerne i øst. Hans hjelp til Ferdinand var så vidt tilstrekkelig til å holde *status quo* vis-à-vis kong János' Ungarn. Dermed ble det mer enn klart at Habsburgerne egentlig bare betraktet Ungarn som en buffersone som egnet seg bra til å fungere som slagmark og for å ta opp de første støtene av tyrkerne på deres vei i retning mot Østerrike og selve Tyskland. Sultanen på sin side anså Ungarn som en oppmarsjomsråde mot Habsburgerriket, holdt åpent ved hjelp av kong János' vasallstat. Landet var nå fullstendig utlevert til fremmede maktters hensikter og forgodtbefinnende. Adelen innså dette faktum mer og mer, og i 1531-32 kom den gjentatte ganger sammen til møter (riksdager, uavhengig av de to kongene), hvor den drøftet situasjonen og søkte etter en utvei av uføret, uten dog å kunne finne på noe. Adelen var, nå som i 150 år fremover, enig i bare en ting, nemlig at det viktigste ville være å gjenopprette Ungarns gamle enhet og uavhengighet. Men måten dette skulle oppnås på var delte meninger om.

I 1530 satte Ferdinand i gang en ny offensiv, og erobret Esztergom, Visegrád og Vác. Buda derimot klarte å stå imot en tomåneders beleiring. Tyrkerne svarte på Ferdinands forsøk med et nytt angrep mot Wien sommeren 1532. For å vinne tid, dro tyrkerne denne gangen gjennom Slavonia og Sørvest-Ungarn, underveis ble de imidlertid på en utrolig måte oppholdt i hele tre uker av en tilsynelatende ubetydelig og liten

ungarsk festning, Kőszeg, forsvart av Miklós Jurisics og hans vel et tusen mann, de fleste av dem bønder. Dette ga Ferdinand rikelig tid til å samle vel 100 tusen soldater sammen, og kunne med dem tvinge sultanen til retrett. Den forholdsvis store østerriksk-tyske hær ble imidlertid like etterpå oppløst, uten å forfølge tyrkerne over ungarsk territorium – til stor skuffelse for dem som hadde trodd og ventet at Habsburgerne skulle nå befri Ungarn.

Også János følte seg skuffet over å se hvor resultatsløse de to store tyrkiske hærtog mot Wien hadde vært. Den alminnelig desillusjonerte stemning ga god grobunn for visse sonderinger mellom János og Ferdinand. Det førte i 1535 til våpenhvile, mens de mer nøkterne og seriøse forhandlinger som er blitt innledet i Várad sommeren 1536 (fra keiserens side ble de ledet av erkebiskopen av Lund, Johann Wese) resulterte i 1538 i en lovende overenskomst: ifølge dette skulle begge kongene beholde sine nåværende områder. János ble anerkjent av Ferdinand som konge, til gjengjeld skulle Ferdinand arve hele Ungarn og tronen etter János' død. – Overenskomsten ble holdt hemmelig av hensyn til sultanen som neppe kunne ventes å like den.

János' mann ved forhandlingene i Várad het Frater György (Georg Martinuzzi), fra 1534 biskop av Várad. Frem til 1551 ble han regnet for å være den mektigste ungarske politiker. Da overenskomsten av Várad ble undertegnet, var kong János ugift. I mars 1539 giftet han seg imidlertid med datteren til Sigismund, kongen av Polen, Izabella som den 7.juli 1540 fødte ham en sønn, kalt János Zsigmond. Samtidig ble det også i Ungarn kjent at keiser Karl 5 hadde innledet fredsdrøftelser med sultanen. Disse to begivenheter gjorde det straks usannsynlig at Várad-overenskomsten noensinne skulle bli satt ut i livet og gjennomført.

Kart 3 : Tyrkisk erobring av Ungarn

Det skraverte felt viser den største utstrekning tyrkernes erobring nådde i Ungarn

UNGARNS DELING I TRE

To uker etter sin sønns fødsel døde kong János Szapolyai (22.juli 1540). I sine siste timer hadde han avkrevd Frater Georg en ed på at han skulle med alle midler arbeide for å sikre sønnens kongelige interesser, også imot Habsburgerne. Fra nå av gikk det derved dimensjoner i fraterens virksomhet som statsmann. Han sendte kansleren Werbőczy øyeblikkelig til Istanbul for å få sultanen til å godkjenne spebarnet János Zsigmond som kong János' etterfølger. Han kalte dessuten riksdagen sammen til Rákos i september og lot der János Zsigmond velges til Ungarns konge.

Wien ropte straks løftebrudd, og sendte en hær mot Ungarn som høsten 1540 besatte Visegrád, Vác og Pest, mens beleiringen av Buda ikke førte til noe resultat.

Sultanens svar på disse to hendelser lot ikke lenge vente på seg. Han hadde nå innsett at det at hans to tidligere forsøk på Wiens erobring (1529 og 1532) forble resultatløse skyldtes i første rekke den store avstand mellom Istanbul og Wien. Det var altså ikke tilstrekkelig å ha fri gjennommarsj over ungarsk territorium; en del av Ungarn måtte også bli besatt permanent og brukt som operasjonsbasis mot Østerrike. Han bestemte seg for å ta landområdene mellom Donau og Tisza med borgen Buda samt fylkene som grenset opp mot Donau fra vest i Transdanubia. Hans hær nådde Buda i slutten av august. Suleiman ytret da ønske om å få se spebarnkongen. János Zsigmond ble da også brakt ut til ham i den tyrkiske leiren. Mens sultanen underholdt seg der med barnet og dets følge, sivet en rekke av hans janitsjarer ubemerket inn i Buda-borgen og besatte den praktisk talt uten sverdsslag den 29. august. Sultanen erklærte da de tyrkiskbesatte ungarske områder for eget tyrkisk *sandsjak* (administrativt område) å være med Buda som sitt sentrum, mens Øst-Ungarn (Transsylvania og de øvrige, nordlige, østlige og sørlige deler av det middelalderske Ungarn, fra nå av kalt Partium) ble overlatt barnekongen János Zsigmond og enkedronningen Izabella. En smal stripe av Vest- og Nord-Ungarn var fra før av besatt av Ferdinand. Disse landsdeler fikk fra nå av felles grenser med det Tyrkiske rike, men disse grenser var svært ustabile og flytende, alt etter krigslykken og styrkeforholdene mellom Tyrkia og Østerrike. Fra tid til annen ble det dessuten innledet gjensidige erobningsaksjoner mellom Øst-Ungarn og Ferdinands Ungarn slik at man neppe kunne snakke om faste grenser der heller.

Dermed var Ungarns deling i tre et faktum. Frater Georg beskyldte seg selv for at Buda hadde falt i tyrkernes hender og ble plaget av dårlig samvittighet for resten av livet. Han innså det nå mer enn noen gang før at tyrkerne kunne bare drives ut av Ungarn, hvis landet ble gjenforent under habsburgsk ledelse. Allerede i desember 1541 undertegnet han derfor i Gyula en ny overenskomst med kong Ferdinands representant. Dette var nesten identisk med Várad-overenskomsten av 1538, men gjorde det hele avhengig av at Ferdinand oppnådde en betydelig militær fremgang overfor tyrkerne slik at han kunne sikre den østungarske stat mot en eventuell tyrkisk erobring. Dessuten skulle barnekongen János Zsigmond og enkedronning Izabella få en skikkelig økonomisk erstatning.

Ferdinand sendte i 1542 en imponerende styrke på 50 tusen mann til å gjenerobre Buda, men oppnådde ingen ting. Til gjengjeld og som svar på dette erobret tyrkerne i 1543 en rekke viktige byer og festninger i Transdanubia: Siklós, Pécs, Esztergom, Tata og Székesfehérvár – samtidig som franskmennene dro inn i Luxemburg og Nederland, og den tyrkiske flåte besatte Nizza (Nice). I 1544 fortsatte den tyrkiske erobningsaksjon i Ungarn og festningene Visegrád, Nógrád og Hatvan falt i deres hender. Ett år senere sluttet keiser Karl 5 og sultan Suleiman våpenhvile i Adrianopol. I 1547 ble dette etterfulgt av en fredsavtale for 5 år som også omfattet Ferdinands land. Tilnærmingspolitikken den østungarske staten fra 1538 førte overfor Ferdinand, "resulterte" altså i løpet av få år i at tyrkerne nå for godt etablerte seg i Ungarn og besatte Buda og en rekke sentrale ungarske byer. Habsburgerne som før hadde lovet å drive tyrkerne ut av hele landet, ga nå gladelig avkall på de tyrkisk-besatte ungarske områder, bare de selv fikk være i fred...

Imens hadde Frater Georg som barnekongens formynder og riksførstanderen, fått organisert staten Øst-Ungarn ved å bringe dens økonomi på fote og bygge ut en statsadministrasjon. Denne østungarske stat ble selve utgangspunktet for fyrstedømmet Erdély (Transsylvania).

Fyrstedømmets "fødselsår" er omstridt. Enkelte nevner sogar 1514, da det for første gang er blitt holdt riksdag med deltagelse av representanter fra Transsylvania og Partium. Ved riksdagen av Torda 1542 ble det dannet et landsråd på 22 medlemmer. Sommeren samme år flyttet Izabella med János Zsigmond og "hoffet" inn i bispeslottet i Gyulafehérvár (Alba Iulia) som fra nå av fungerte som fyrstedømmets residensby. Torda-rikdagen fratok Ferdinand også formelt alle hans kongelige rettigheter i staten Øst-Ungarn.

Fredsslutningen mellom sultanen og Habsburgerne skapte som rimelig, stor forbitrelse i hele Ungarn, ikke minst hos Frater Georg, Øst-Ungarns egentlige leder. Han ga imidlertid fortsatt ikke opp håpet om å kunne forene "sin" del av Ungarn med Ferdinands. For å oppnå dette, besluttet han å provosere Habsburgerne. Han innledet nye forhandlinger med Ferdinands sendemenn i Nyírbátor i 1549. Møtet kom frem til at Ungarn skulle forenes under Ferdinand, mens Isabella og János Zsigmond skulle få to hertugdømmer i Schlesien til erstatning. Den nye overenskomst ble i Transsylvania etterfulgt av en borgerkrigslignende periode. Frater Georg oppnådde imidlertid etter å ha spilt sitt temmelig høye spill med blendende dyktighet, at Ferdinand ble i mai 1551 nødt til å sende sin general Castaldo med en hær på 6-7 tusen mann inn i Transsylvania. Izabella ble samtidig tvunget til å abdisere og forlate Transsylvania. Men Ferdinands styrker var nå stasjonert der og kunne ikke unngå å bli konfrontert med tyrkerne, hvis de skulle angripe Transsylvania... I mellomtiden gjaldt det imidlertid å holde sultanen så lenge som mulig for narr med behendig taktikk. Dette skjønte imidlertid ikke general Castaldo i sin militært orienterte enfoldighet. Fraterens manøvreringer ble for mye for hans enkle soldathjerne. Han lurte på felle og forræderi, og i sin paniske redsel lot han Frater Georg myrdes 16. desember 1551.

Tyrkerne hevnet seg stort ved bl.a. å erobre Temesvár, Veszprém, Drégely, Szolnok; bare den lille festningen i Nord-Ungarn, Eger klarte å forsvare seg med en styrke på bare 2 tusen mann, men ledet av den legendariske István Dobó, mot vel 70 tusen tyrkiske angripere. Beleiringen som varte i nesten 6 uker, og det heltemodige, seierrike forsvaret er et yndet tema i ungarsk skjønnlitteratur¹. – Begivenhetene gjorde det igjen soleklart at Ferdinand av Habsburgs krefter ikke var tilstrekkelige til også å kunne forsvare Øst-Ungarn. Keiserbroren Karl 5 var, også denne gangen, til ingen nytte for ham, opptatt som keiseren var av sin krig mot Frankrike og av opprøret mot ham, ledet av Moritz av Sachsen (1552). Til alt hell ble sultanen selv også innblandet i en ny krig i Persia og nøyde seg derfor med å oppfordre Øst-Ungarn til å kalle János Zsigmond og Izabella tilbake.

I mars 1553 forlot Castaldo og hans leiesoldater Transsylvania, etter ordre fra Ferdinand som deretter i september 1555 klarte å bringe i havn en overenskomst mellom keiser Karl 5 og de protestantiske tyske fyrster (Augsburgske religionsfred) som likestilte den katolske og den evangelisk-lutherske religion. I januar 1556 sa Karl 5 fra seg keisertronen til fordel for Ferdinand I (han ble kronet til keiser i 1558), mens hans sønn Filip fikk seg overlatt Italia, Spania og Nederland. I oktober 1556 marsjerte Izabella og János Zsigmond inn i Kolozsvár, etter krav fra sultanen og etter vedtak ved den transsylvanske riksdag i Torda i januar samme år. Dermed gjenoppsto, også formelt, Frater Georgs østungarsk-transsylvanske stat som nok måtte betale skatt til sultanen, men som likevel var uavhengig, i det minste når det gjaldt dens indre anliggender. Dens gjenoppretting var til syvende og sist en seier for tyrkisk politikk som hadde et tredelt Ungarn som sitt bestemte mål. Tiden etter Izabellas tilbakekomst var preget av nye stridigheter med Ferdinand som i en rekke mindre kriger klarte å tilrive seg de nordøstligste områder av ungarsk Oppland og en del av slettelandet. De grenser som nå er blitt trukket opp, forble gjeldende stort sett uforandret frem til 1690, bortsett fra noen kortere perioder under fyrstene Bocskai, Bethlen og Rákóczi 1.

I 1559 døde enkedronning Izabella. Styringen av fyrstedømmet ble nå overtatt av den 19 år gamle János Zsigmond, hvis kongetittel riktignok bare er blitt anerkjent av Tyrkia, Frankrike og Polen. Under hans korte regjeringstid fortsatte krigshandlingene med Ferdinand en stund fremover. Ferdinand ble imidlertid som keiser mer og mer opptatt av tyske riksanliggender, dessuten døde han alt i 1564 og ble etterfulgt på tronen av Maximilian 2 (1564-76).

Tyrkerne utnyttet tronskiftet til å erobre festningen Gyula øst for Tisza, samt det legendariske Szigetvár, i det sørlige Transdanubia; ikke minst dette siste er blitt heltemodig forsvart av grev Miklós Zrínyi og hans 2560 soldater mot sultanens hær på 100 tusen mann. Etter 5 ukers beleiring og gjentatte angrep var Zrínyis styrke redusert til 300 mann; de brøt da ut av den brennende festning med selve Zrínyi i spissen og ble drept alle som en. Også sultan Suleiman døde under beleiringen². Maximilians hær på 50 tusen mann sto imens ved byen Győr i Nordvest-Transdanubia uten å yde den minste hjelp til det beleirede Szigetvár. Maximilian ønsket altså å følge samme linje som sine forgjengere: bare å forsvare østerriksk-tyske interesser. Han sluttet da også straks fred med den nye sultan, Selim 2 (freden av Adrianopel, 1568) som hadde den fordel at den skapte ro og fred i området for nesten tre årtier fremover.

Maximilian 2 søkte også fred med János Zsigmond, og kontakten resulterte i 1571 i overenskomsten av Speyer. Den gikk ut fra prinsippet (fiksjonen?) om et enheltig Ungarn. János Zsigmond ga i den avkall på sin kongetittel og nøyde seg med å bli kalt fyrst (*princeps*): "Fürst von Siebenbürgen und Herr über Teile Ungarns". Han skulle imidlertid ikke på noen som helst måte være underlagt kongen og keiseren, selvom han nok måtte anerkjenne Maximilian som Ungarns rettsmessige konge. János Zsigmond skulle dessuten få en habsburgsk prinsesse til gemalinne.

Det siste ble imidlertid aldri aktuelt, idet János Zsigmond døde alt den 14. mars 1571, bare noen få dager etter ratifisering av Speyer-overenskomsten.

ISTVÁN BÁTHORY (1571—86)

Overenskomsten av Speyer var muliggjort av og bygget på prinsippet om hele Ungarns enhet. Denne kongstanke om ungarsk gjenforening spilte en avgjørende rolle i transsylvansk-østungarsk utenrikspolitikk på 1500-tallet. Det var takket være dette prinsipp János Zsigmond hadde kunnet anerkjenne den habsburgske

¹ Mest kjent er Géza Gárdonyis roman *Egri csillagok* 'stjernene av Eger' (tysk utg.: *Die Sterne von Erlau*) fra 1901.

² Begivenheten ble i et stort nasjonalt heltedikt *Szigeti veszedelem* ('Szigets beleiring') skildret av Zrínyis barnebarns barn, dikteren og statsmannen Miklós Zrínyi (1645-46); dette er en av de fineste perler i eldre ungarsk litteratur som er bl.a. oversatt til tysk (*Der Fall von Sziget*. Budap. 1944), til kroatisk og italiensk, og deler av det til engelsk, spansk m.m.

overhøyhet, kjernepunktet i Speyer-kontrakten. Etter hans plutselige død kom keiser Maximilian teoretisk også i besittelse av Transsylvania; i praksis hadde han imidlertid heller ikke denne gangen den nødvendige styrke til å kunne gjøre sine rettigheter gjeldende.

De transsylvanske stender selv brydde seg ikke om keiseren: ved riksdagen holdt i mai 1571 i Gyulafehérvár, valgte de magnaten og storgodseieren István (Stefan) Báthory (1533-86) til etterfølgeren av János Zsigmond. Den nye fyrste var den første *valgte* transsylvanske fyrste. Han var også sultanens kandidat som det fremgikk av Selim 2s brev som ble lest opp for stenderforsamlingen *etter* at Báthory var blitt valgt. Ikke desto mindre sluttet også han seg til Speyer-traktaten og avla samtidig troskapsed til keiser Maximilian, i dennes egenskap av ungarsk konge.

Báthory var av en fornem, gammel adelsslekt, sønn til stattholderen (voivoden) av Transsylvania med samme navn og Katalin Telegdi. Han fikk sin utdannelse ved universitetet i Padova som gjorde ham interessert i tidens humanistiske kultur. Han oppholdt seg deretter i kong Ferdinands hoff i Wien, men sluttet seg noe senere til enkedronning Izabella og János Zsigmond. Fra 1564 var han øverstbefalende av festningen Várad og utmerket seg (også senere) som en av sin tids betydelige hærførere. Han hadde virket også som diplomat, bl.a. som transsylvansk sendemann til keiseren i 1563 og 1565; den siste gangen ble han holdt tilbake av keiseren og internert i to år. Han ble en usedvanlig dyktig hersker, bestemt, men med sans for realitetene. Han klarte å hevde seg overfor "tronpretendenten" Gáspár Bekes, Wiens mann som hadde fått støtte også fra de urolige széklerne, men som tapte likevel til slutt i slaget ved Kerelöszentpál. Han konsoliderte deretter sin stilling så vel som situasjonen ellers i fyrstedømmet, og skapte der ordnede forhold og ro. Og selv om han var nødt til å fortsette med tribut-betalingen til sultanen, tillot han ingen tyrkisk innblanding i Transsylvanias indre politikk. I utenrikspolitisk henseende markerte han seg sogar overraskende sterkt. Vi kan trygt si at grunnlaget for det sterke transsylvanske fyrstedømme ble direkte skapt av fyrst Báthory. Uten hans år ved makten skulle fyrstedømmet neppe ha klart å spille sin kjente – og anerkjente – rolle i Mellomøst-Europas historie i de kommende årtier.

Hans land var imidlertid for lite til å kunne tjene som basis for et realistisk og omfattende utenrikspolitisk handlingsprogram. Hans planer fikk først virkelige dimensjoner, da han i desember 1575 var av de polske stender blitt valgt til konge av Polen. I praksis betydde dette nemlig at det er kommet i stand en transsylvansk-polsk union, forent gjennom herskerens person. Transsylvania ble dermed trukket inn i den polsk-russisk-svenske kampen som i første rekke gjaldt hegemoniet i Baltikum.

I Polen hersket det før Báthorys valg nærmest et interregnum. Med Sigismund (Zygmunt) 2 døde nemlig huset Jagello ut på mannssiden i 1572. Den polske adel valgte deretter først Henrik 3 Anjou (Valois), bror til franskekongen Karl 9, til konge i 1573. Karl 9 døde imidlertid i slutten av mai i 1574, og da forlot Henrik 3, etter bare vel fem måneders opphold i landet, Polen for å bli fransk konge, og viste seg aldri mer i Polen. Han ble derfor avsatt. Det manglet imidlertid ikke på kandidater til den polske trone: først og fremst selveste keiseren, Maximilian 2, men også to andre Habsburgere: broren Ferdinand og sønnen Ernst hadde meldt seg som kandidater. Dessuten hertug Alfonso 2 av Ferrara, svenskekongen Johan 3 Vasa, den bøhmiske greve Wilhelm av Rosenberg og sist, men ikke minst den russiske tsar Ivan den grusomme (skrekkelige). Det høyadelige "hoffpartiet" var innstilt på å velge en av de habsburgske kandidatene, og det hadde faktisk den 12. desember 1575 utropt keiser Maximilian 2 til polsk konge. Men da satte det mere franskorienterte og antihabsburgske "nasjonale partiet" som i første rekke støttet seg på lavadelen og ble ledet av Jan Zamoyski, inn med en motoffensiv. Deres kandidat var István Báthory. Det avgjørende ble at Báthory også hadde sagt seg villig til å ekte det siste levende medlem av Jagello-familien, Anna. Báthory klarte dermed å snappe den polske trone rett foran nesen til keiser Maximilian, noe som gjorde et dypt inntrykk på Habsburgerne. Valget fikk Báthorys polske og ungarske tilhengere til å drømme om et nytt mektig rike som skulle dominere regionen fra Baltikum i nord til Svartehavet i sør. Det er i alle tilfelle et faktum at Báthory hadde fått et betydelig konsentrasjon av makt i sine hender, mens han satt i Krakóws eldgamle kongeborg Wawel, og at han også hadde store visjoner.

Først måtte han imidlertid løse de helt konkrete og akutte problemer, som f.eks. å bli herre over det indre polske anarki og adelens innbyrdes kiving (situasjonen der minnet sterkt om den i Ungarn i tiårene fra kong Mátyás' død til katastrofen ved Mohács). Byen Gdansk (Danzig) nektet i første omgang å avlegge hyldingsed til den nye herskeren, Báthory ble derfor nødt til å beleire byen som imidlertid fikk fra sjøsiden god støtte fra Fredrik 2s Danmark-Norge slik at det måtte et kompromiss til for at problemet kunne blegges.

Báthory hadde allerede som transsylvansk fyrste innsett viktigheten av en slagkraftig hær i sentraltmakts tjeneste. Han hadde da også bygget opp en slik hær ganske kjapt og han lokket til seg tusenvis av székler og ungarske bønder som for militærtjenesten ble lovet betaling i form av å bli opptatt i lavadelen. Denne transsylvansk-ungarske hær ble nå komplett med polske soldater. Denne hær ble til et viktig verktøy i Báthorys hånd, med tanke på å realisere i det minste en del av sine idéer. I første omgang ble hæren satt inn i kampene mot Russland. Moskva representerte en økende trusel mot Polen alt fra 1490-årene, da det ble etablert en antipolsk allianse mellom tsar Ivan 3 og den tyske keiser Maximilian 1. Tsar

Ivan 4 den grysumme forsøkte nå, mens Báthory var opptatt av Gdansk-problemet, å fiske i rørt vann, og besatte Livland. Báthory førte da med stor strategisk dyktighet hele tre felttog mot russerne (tildels i samarbeid med svenskene), slått dem og tvang tsar Ivan 4 til å avstå Livland, Polock og Veliz. Smolensk forble imidlertid ifølge fredsavtalen i russiske hender, mens Danmark-Norge beholdt Ösel samtidig med at svenskene satte seg fast i Estland: "Hier lagen die Ursprünge eines Konflikts, der dann im 17 Jh. für Polen/Lituen grosse Brisanz erlangte."³ Til tross for dette var seieren betydelig, med stor psykologisk virkning især på polakkerne som med dette gjenvunnet mye av sin gamle selvtilit.

Men å beskytte Polen mot den russiske trusel utgjorde bare en mindre del av Báthorys planer. Mer globalt skulle han nå utnytte sin makt til gjennom en polsk-ungarsk samarbeid å gjenopprette den gamle likevekt i det østlige Mellom-Europa.

Etter russerne skulle nå også Habsburgerne settes på plass og trenges ut av Ungarn, og eventuelt også av Bøhmen. Den ivrige og overbeviste katolikken som han var, klarte Báthory sogar å vinne Pavestolens tilslutning til sine planer (som også innbefattet den russiske kirkens tilbakeføring til Romerkirken). Mest av alt ville han imidlertid befri hele det sørøstlige Europa fra tyrkerne.

Den felles polsk-ungarske hær som klarte å slå tsaren, skulle også være effektiv mot tyrkerne, især hvis støtte fra andre hold, ikke minst fra Russlands side, kunne sikres.

Alle disse håp og forventninger gikk imidlertid til grunne ved Báthorys plutselige død 12. desember 1586. Hans viktigste år gikk med på krigene mot Moskva og på forberedelsene til noe enda større som kunne ha ført til en radikal omforming av datidens (Mellom-)Europa. Han var en stor hersker, som polsk konge en av dette lands største. Hans liv forble imidlertid ufullendt, hans egentlige politiske planer urealisert.

Like etter å ha blitt valgt til polsk konge, fikk István Báthory i januar 1576 utnevnt sin bror Kristóf til sin stattholder (vajda) i Transsylvania. Kristóf var gift med István Bocskais søster, Erzsébet. Da Kristóf døde i mai 1581, ble han etterfulgt av sønnen Zsigmond. István Báthory beholdt imidlertid fyrsteverdigheten helt til sin død, og styrte fyrstedømmet omsorgsfullt fra Kraków. For å holde seg optimalt orientert om alt som skjedde i Transsylvania, opprettet han i juni 1576 et transsylvansk-ungarsk kanselli ved sitt hoff i Kraków som ble ledet av kansleren Márton Berzeviczy, samt Ferenc Forgách og Imre Sulyok.

Zsigmond Báthory var bare ni år gammel, da han overtok stattholderembetet etter faren Kristóf, István Báthory utnevnte derfor først et tremannsråd for å bistå Zsigmond, dette rådet ble imidlertid i mai 1585 erstattet med en regent: øverstbefalende i Várad, János Ghyczy. Allerede samme år som han var blitt valgt til fyrste av Transsylvania, hadde István Báthory gjort en henvendelse til jesuittene i Østerrike og bedt dem sende jesuitter inn i Transsylvania for å gjenreise den katolske kirke i fyrstedømmet. De fikk sitt eget kloster i Kolozsmonostor, hvor de flyttet inn i 1579 og begynte å undervise. I 1581 grunnla István Báthory et universitet i Kolozsvár, hvis drift han overlot jesuittene – uten at de overveiende protestantiske stender våget å reise innvendinger mot dette. At han hadde et usedvanlig godt forhold til den katolske kirke, vitner også om at hans fetter, András Báthory, ble i 1584 utnevnt til kardinal. Da András Báthory ble utnevnt til kardinal, fikk han er herlig presang fra tidens store musikkfyrste, Palestrina: han tilegnet nemlig den nye kardinalen sitt nyeste verk *Mottettorum quinque vocibus liber quintus* (en av verkets motettaer har dessuten fått tittelen *Báthoryenes lovprising*).

Tyrkerne så vel som Habsburgerne holdt seg påfallende passive i hele perioden 1571-86. Dels var de avventende, dels skremt av den store maktkonsentrasjon István Báthory hadde samlet i sine hender som polsk konge og transsylvansk-ungarsk fyrste. Tyrkerne fikk dessuten ved beleiringen av Szigetvár 1566, hvor forsvaret ble ledet av feltherren Miklós Zrínyi og hvor selveste sultanen Suleiman 2 også døde, en årelating som det tok tid å komme over.

Keiser Maximilian 2, Báthorys rival og medbeiler til den polske trone, døde alt i oktober 1576, og ble etterfulgt av Rudolf 2.

Også i Tyrkia foregikk det et tronskifte i perioden, idet Selim 2 døde i 1574; den nye sultan het Murad 3 (1574-95). Rudolf og Murad fornyet freden seg imellom i 1583. I 1584 kom det til en fredelig område- og grenseregulering mellom Rudolf og Báthory. Forholdet mellom de tre maktblokker tyder ellers på gjensidig respekt og en avventende holdning. Vi, sene etterkommere, vet at dette bare var en stillhet før stormen. Det er grunn til å tro at det bare var den handlekraftige, energiske István Báthory selv som hadde, mens han ennå levde, klart å hindre stormen fra å bryte ut for fullt.

³ Hoensch, Jörg K.: *Geschichte Polens*. Stuttg.1983: 133.

SAMFUNNET I TRANSSYLVANIA PÅ 1500-TALLET

Den nye staten i Mellomøst-Europa, fyrstedømme Transsylvania (ungarsk *Erdély*, tysk *Siebenbürgen*) besto, som vi har sett, av den tradisjonelle-historiske transsylvanske provins og av det såkalte Partium, dvs. de *deler* av det middelalderske Ungarn som er blitt skilt fra de øvrige vestlige-nordlige deler gjennom den tyrkiske "kilen"; sistnevnte omfattet områdene av Sentral-Ungarn som er blitt erobret og holdt okkupert av tyrkerne. Ut fra ulike kriterier blir fyrstedømme Transsylvanias fødselsår vekslende satt til 1526; (slaget ved Mohács og undergangen av Middelalder-Ungarn); 1541 (sultanens erobring av Buda og etableringen av en tyrkisk provins i den midtre delen av Ungarn); 1556 (tilbakekomsten av enkedronning Izabella og János Zsigmond til Transsylvania, etter ordre fra sultanen selv) og 1571 (valget av István Báthory til transsylvansk fyrste). I tillegg nevnes datoene til noen riksdager/landsdager. Som det fremgår av foranstående kapitler, var Transsylvania fra landnåmets øyeblikk (895/896) en *integreert* del av den ungarske stat. De syv stammehøvdinger skal bl.a. ha reist syv festninger der, alt mens landnåmet pågikk (enkelte mener sogar at det var nettopp disse syv urungarske festninger som danner grunnlaget for landsdelens tyske navneform, og altså ikke de syv såkalte saksiske byer fra senmiddelalderen).

På den annen side lå provinsen noe avsides i rikets sørøstlige hjørne, skilt fra selve Slettelandet (*Alföld*) ved Det transsylvanske øyfell (*Erdélyi Szigethegység*, også kalt *Biharfjellene*), og utgjorde således i større eller mindre grad en egen geografisk enhet. Dette bidro nok sterkt til at provinsen fra tidlig av utgjorde et eget administrativt område styrt av en *vajda* (stattholder, regent, voivod) som mange ganger var identisk med kronprinsen, juniorkongen eller et annet fremstående medlem av kongehuset.

Bortsett fra et tynt lag av en slavisk befolkning og ulike andre spredte folkegruppe-rester som de ungarske erobrere hadde funnet her, besto landsdelens befolkning i første tiden av ungarere (magyarer). På 900- og 1000-tallet ble en del av széklerne flyttet til provinsen som grensevakter, mens det på 1100- og 1200-tallet var det kommet til landsdelen et større antall tyske innflyttere ("sakser").

De ungarske, széklerske og saksiske "nasjoner" av Transsylvania dannet i 1437 en *stenderunion*. Den var da konkret rettet mot et bondeopprør, ledet av Antal Nagy Budai. Men det var også denne unionsforsamling som etter 1526 ble utgangspunktet for de transsylvanske stenderforsamlingene.

De første sikre spor etter valaker (rumenere) i Transsylvania⁴ finnes i et donasjonsdokument (gavebrev) fra 1222, gjeldende et forhold fra 1210, hvor man nevner rumener (Blaci) bosatt omkring Fogaras, like nord for grensen mot middelalderens Valakia, et lite rumensk fyrstedømme mellom Sørkarpatene og Donau som frem til 1500-tallet egentlig var blitt kalt Ungaro-Valakia, fordi det var en ungarsk vasallstat. I ungarske dokumenter fra tiden før 1250 nevnes rumenere (oláher) bosatt i Transsylvania tilsammen seks ganger. Deres innvandring i landsdelen tiltar jevnt utover 1200-tallet: de fyller da i første omgang tomrommet etter mongol-tatarenes ødeleggelser. Senere øker innvandringen av dem i takt med at forholdene på Balkan blir stadig mer urolige etter at tyrkerne hadde klart å sette seg fast i det sørøstlige Europa midt på 1300-tallet og ekspanderte derfra hurtig ved i tur og orden å erobre Bulgaria, Makedonia, Det bysantinske rike og Serbia, mens Valakia og Moldova er blitt påtvunget tyrkisk vasallforhold. Imens hersket det ennå lenge trygge forhold innenfor Ungarns landegrenser, noe som virket tillokkende også på tusener og atter tusener av valakere. De fleste av disse rumenske innvandrere var bønder med kvegdrift, sauehold og generelt husdyrhold som hovedbeskjeftigelse, med en utpreget *transhumance* levemåte, dvs. at de hadde sine sommerbeiter på viddene og vinterbeitene i de dype dalsbunnene langs elvene. På grunn av deres lave kulturtrinn og manglende nasjonale bevissthet oppnådde de ikke å bli anerkjent som "nasjon" på like fot med

⁴ Ordet *valaker* avledes av *Volcus*, navnet på en keltisk stamme (volker) som i gammeltysk er blitt til *walh*; hos Nestor finner vi formen *voloch* som betegnelse på alle neolatiniske folkeslag, hos Nestor først og fremst frankene; i gammeltsejkkisk betyr *vlach* 'fransk', mens det tilsvarende polske ord betyr 'italiener'; det ungarske oláh 'rumen' bygger på det sørslaviske *vlach*, mens det sørvestslaviske *vlasi* er blitt til *olasz* 'italiener' i ungarsk. I middelalderens latinske kilder kalles rumenene *blak*, *blach* eller *valachh*, mens *ruman*, slik rumenerne i dag kaller seg selv, er av mye senere dato, og er muligens oppkonstruert. Valakerne (rumenerne) nevnes for første gang av Kekaumenos (1000-tallet) som "Hellas' valakker", angjeldene årene 979-80; og av Jóánnés Skylitzes (fra 1000-tallet) som skriver om valakker fra traktene omkring Ohrid (i dagens Makedonia). I hærene som Léon Vatatzes i 1166 sendte mot Ungarn, fantes det en del valakere. Jfr. i første rekke følgende verker: Kristó, Gyula: *A korai feudalizmus 'den tidlige føydalisme'*, i: Magyarország története. Budap.1984: I/I: 1102-1105; Gyóni, M.: *L'oeuvre de Kekaumenos, source de l'histoire roumaine*, i: Revue d'histoire comparée, 1-4/1945; Ibid.: *Skyllitzes et les Vlaques*, i: Revue d'histoire comparée, 2/1947; Du Nay, André: *Early history of the Rumanian language*. Lake Bluff, Ill.1977.

ungarerne, széklerne og sakserne, og fikk praktisk talt ingen politiske rettigheter før 1848⁵. – Det som ovenfor ble sagt om rumenernes århundregamle "*Drang nach Norden*", gjelder i stor grad også sørslavene som etter hvert i stadig større antall trengte seg inn i det ødelagte Sør-Ungarn, hvor den ungarske befolkning er blitt utryddet, slept bort eller drevet vekk av tyrkerne.

Mangfoldigheten i Transsylvania gjaldt imidlertid ikke bare de etniske forhold, men også de konfesjonelle, dog med en viss grad av parallellitet mellom religion og nasjonal tilknytning av den enkelte "nasjon" og/eller det enkelte individ. Luthers læresetninger nådde fort Ungarn, i første rekke takket være de mange ungarske studenter som til enhver tid oppholdt seg ved ulike tyske universiteter, men også fordi Ungarn bød på en meget mottagelig grobunn, ikke minst når det gjaldt visse antiføydale og folkelige trekk ved protestantismen. Et interessant poeng er forøvrig at Ungarns landegrenser i øst-sørøst (mot Russland og Balkan) markerte også reformasjonens ytterste utbredelse i disse retninger.

Ved slaget i Mohács 1526 falt mange av landets katolske prelater og prester, noe som måtte etter hvert få følge også for den katolske kirkes organisasjoner. Predikantene hadde vendt ryggen til latin og tatt i bruk ungarsk i sine prekener, polemiske skrifter og i gudstjenestene, samtidig som store deler av Bibelen er blitt oversatt til ungarsk og utgitt i trykte former; disse trykksaker kunne dermed for første gang i historiens løp nå de virkelig store befolkningsmasser.

De vestlige og nordlige landsdeler av Ungarn som kom under habsburgsk styre, forble katolske, fordi Habsburgerne gjorde alt de maktet for å forhindre reformasjonens utbredelse. Dette fikk til gjengjeld det tradisjonelt antityske adelige befolkningslag til å gå over til protestantismen i den grad at ved utgangen av 1500-tallet innehadde protestantene en helt dominerende stilling i Øst-Ungarn/Transsylvania. Det alment utbredte prinsippet *cuius regio, eius religio* innebar at når en enkelt jordeier bestemte seg for den ene eller annen religion, måtte hele distrikter, sogar fylker, følge med ham, eventuelt gjentatte ganger i løpet av en mannsalder...

De aller fleste ungarere valgte imidlertid protestantismens sveitsiske variant til sin nye religion, nemlig kalvinismen som en tid var så dominerende i Øst-Ungarn at den ganske enkelt var blitt kalt for "den ungarske religion", og deres viktigste sentrum, byen Debrecen, for "kalvinismens Roma". De fleste ungarere i fyrstedømme Transsylvania ble kalvinister, men også unitarierne hadde en god del tilhengere blant dem. Unitarierne som i hovedsak bygger sin trosoppfatning på Michel Servets⁶ antitrinitariske meninger som forkaster treenighetslæren og Jesu guddommelighet, kunne med enda større rett kalt seg for "den ungarske religion" enn den ungarske kalvinisme, idet unitarismen hadde oppstått nettopp i Transsylvania (og parallelt i Polen). Dens radikale grunnlegger og første biskop, Ferenc Dávid (1520-79) endte sitt liv i fengsel – i den tolerante István Báthorys Transsylvania!

Til gjengjeld fikk den luthersk-evangeliske religion meget beskjeden tilslutning blant ungarerne. Allikevel var den etter hvert blitt et tallmessig betydelig trossamfunn i Ungarn, takket være den del av byenes borgerskap som hadde tysk avstamning, samt "den saksiske nasjon" (*universitas saxonum*) i Transsylvania, dessuten andre koloniområder i Ungarn som nærmest unisont sluttet seg til den "tyske" trosretningen. Luthers lære som jo hadde sine røtter i tysk virkelighet, og hans skrifter som er blitt forfattet på en forbillig tysk, fikk derved en forholdsvis stor utbredelse også i Ungarn.

De transsylvanske saksernes evangeliske kirke ble dannet i november 1545, takket være Johannes Honterus (1498-1549) som i 1532 vendte hjem til sin hjemby Brassó (Kronstadt) etter å ha studert i Wien,

⁵ Ungarske historikere og forskere avviser unisont teorien om at valakerne skulle være urbefolkningen i Transsylvania (dakorumensk kontinuitet). Jfr. bl.a. *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p.Christum*. Utg.: Imre Lukinich, László Gáldi. Budap.1941; Györffy, György: *Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez* 'materialer til rumenernes historie i det 13.årh. og til begynnelsene av den rumenske stat', i: *Történelmi Szemle*, 1/1964; *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*. Utg.: Antal Fekete Nagy, László Makkai. Budap.1941; Illyés, Elemér: *History and ideology. The Daco-Roman theory in Rumanian historiography*. Wien/Stuttg. 1982; *Magyarok és románok* 'ungarere og rumenere'. 1.2. Red.: József Deér. Budap.1943; Tamás, L.: *Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de Dacia Trajana*, i: *Études sur l'Europe Centre-Orientale*, 1/1936. Det rumenske standpunkt kommer klarest til uttrykk i bl.a. følgende verker: Daicoviciu, C. – Petrovici, E. Stefan, Gh.: *Zur Frage der Entstehung der rumänischen Sprache und des rumänischen Volkes*, i: *Nouvelles études d'histoire*. Publ.à occasion de Xle congres des sciences historiques, Stockholm 1960. Bucar.1960: 91-134; Horedt, K.: *Das archäologische Bild der romanischen Elemente nach der Räumung Daziens*, i: *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität*, 1/1973: 135-48; Brezeanu, Stelian: *Daco-Romanian continuity*. Buchar.1984.

⁶ Hans kamp for sin lære, og prosessen mot ham i Geneve i 1553 (anført av selveste Calvin) som endte med at Servet ble brent på kjetterbålet, er på en fortreffelig måte skildret i et dramaverk av nettopp en transsylvansk-ungarsk forfatter av i dag, András Sütő (f. 1927): *Csillag a máglyán* ('stjernen på bålet', 1975) som hans drama heter på ungarsk; det er også tilgjengelig i tysk oversettelse med tit. *Stern auf dem Scheiterhaufen* (Wien 1979).

Kraków og Basel. Han spilte en betydelig rolle ikke bare som religiøs reformator, men også som lærd humanist: han ble en foregangsmann i transsylvansk klassisk filologi, geografi og kartografi; hans detaljkart over Transsylvania og hans kosmografi var blitt kjent og populær over hele datidens Europa. Han gjorde en fortjenstfull innsats også som boktrykker.

Men selvom Ungarn er i denne tiden blitt ansett som protestantismens viktigste bolverk i Mellomøst-Europa, klarte også katolisismen å holde stand, og det ikke bare i de habsburgske landsdelene, men også i Transsylvania, hvor f.eks. den ene av "nasjonene", széklerne, praktisk talt i sin helhet forble tro mot den katolske kirke. Man forsøker å forklare dette med széklernes tradisjonsbetonte konservatisme og hengivenhet generelt. Men også det faktum må fremheves i den forbindelse at interessekonfliktingene og den sosiale uro blant széklerne ikke var kontra den katolske kirke, men kontra føydalismen. Dette skal vi se nærmere på senere, ved drøftingen av tidens sosiale forhold.

Ved siden av széklerne, forble også mange andre ungarere katolikker (katolisismen var helt til 1556 å regne som statsreligion også i Transsylvania), blant dem en rekke storgodseiere og gamle adelige familier som f.eks. Báthory-familien. En av fyrst István Báthorys første embetshandlinger var da også å gjøre skritt for jesuittenes tilbakevenden til provinsen. Fra 1579 var jesuittene igjen virksomme i fyrstedømmet, og Báthory overlot dem sogar ledelsen av det nye universitetet i Kolozsvár. Jesuittenes tilstedeværelse var neppe likt noe særlig av den protestantiske majoriteten i stenderforsamlingen, men Báthory tålte dårlig å bli motsagt.

På denne tid nådde rumenernes antall i Transsylvania opp til saksernes og széklernes, sogar kanskje også magyarernes. De brakte med seg inn i landet sin egen religion, den gresk-ortodokse som de holdt fast ved i de kommende århundre, tross energiske forsøk fra saksiske lutheraners og ungarske kalvinisters side på å utbre protestanismen også blant rumenerne.

Disse forsøk førte også til at de første skrifter på rumensk er nå blitt utgitt: de var bibeloversettelser (den første av dem var av Mikael Tordasi, etter Heltais ungarske bibel, fra årene 1581-82), annen type oppbyggelseslitteratur og stridsskrifter. De representerer begynnelsene til den rumenske litteratur, hvis arnested altså var Transsylvania, og hvis fremvekst var blitt støttet av transsylvansk-ungarske fyrster, mens det ennå varte en god stund til før de to egentlige rumenske fyrstedømmer, Valakia og Moldova, kunne følge etter med publikasjoner på rumensk. (Som et kuriosum bør her nevnes at rumenerne brukte frem til ca midten av 1800-tallet den russiske, dvs. kyrilliske alfabet.) – Sørslavene som jevnt strømmet inn i sørungarske områder, var også gresk-ortodokse.

Fra 1540-årene fikk protestantene fritt å utfolde seg i fyrstedømmet. Denne retten ble ved riksdagen av Torda 1548 også i lovmessige former fastslått og av riksdagen av 1550 utvidet til en generell toleranse i trosspørsmål. Fra nå av fikk ikke bare de enkelte godseiere bestemme over stedets religion, men også byene fikk selstendig velge sin trosbekjennelse. Til å begynne med betydde dette bare den fredelige sameksistens, eller retttere sagt tolereringen av de ulike trossamfunn. Det hendte selvsagt fortsatt at det kom til sammenstøt, overgrep eller en viss forfølgelse, men det ble stadig mindre rom for religiøs fanatisme. Denne tids transsylvanske toleranse, hvor sjelden en foreteelse den enn var, innebar selvfølgelig ennå ikke full individuell religionsfrihet i den mening av ordet som vi i dag legger i uttrykket; det var nemlig flertallets eller den sterkeste vilje som bestemte konfesjonen lokalt, – og altså ikke det enkelte individets ønske og samvittighet. Men i datidens Europa var også denne grad av trosfrihet helt unik, dessuten gikk den fremtidige utvikling i fyrstedømmet skrittvis i riktig retning.

Også når det gjaldt den sosiale utvikling, betydde katastrofen ved Mohács et veldig brudd. Omformingsprosessen som tok sikte på et mere borgerlig samfunn, stoppet nå opp som følge av de veldige politiske omveltninger; en hel rekke byer er blitt mer eller mindre ødelagt eller i det minste satt betydelig tilbake i utviklingen, mens handelen stort sett stagnerte i hele landet. Til gjengjeld forsterket føydalismen seg. Det var adelen, i første rekke storgodseierne, som måtte bære forsvarets byrder, militært som økonomisk, og dette bidro i neste omgang til å øke deres politiske innflytelse. Det var i disse tiårene at utviklingen i Vest- og Øst-Europa for godt begynte å skille lag. Mens forløpet i vest var karakterisert av fortgang i urbanisering, opphopning av kapital, innføring av manufakturproduksjon og blant bønder fremveksten av et bredere lag av selvstendige jordeiere, opphørte disse tendenser praktisk talt helt, eller i det minste er blitt sterkt hemmet i Øst-Europa, samtidig som de livegne fikk forverret sin stilling, økonomisk som juridisk, i forhold til 1400-tallet. (Og enda var de ungarske livegne, sammenlignet med deres klassefeller i nabolandene, vesentlig bedre stillet, idet det ikke fantes lovhjemmel for f.eks. å drive dem bort dra deres jord og gård, som også var arvelig innen familien.)

På samme måte var det de livegne som led mest også som følge av krigshandlingene, samtidig som også fredstidens byrder og skatter vokste sterkt i løpet av 1500-tallet, sterkere enn den tekniske utvikling innen jordbruket i samme periode. Bøndene måtte betale tiender til kirken og niender til jordeierne; sistnevnte hadde dessuten krav på hoveri fra leilendingene sine, dvs. pliktarbeid utført på jordeierens hovedgård. Fra

gammelt av utgjorde dette *en* arbeidsdag i uken, men i løpet av 1500-tallet er dette blitt fordoblet og tredoblet. Jordeieren hadde også krav på “gaver” ved bestemte anledninger, f.eks. ved giftermål, fødsel, dødsfall i jordeierens familie. Dertil kom statsskatten (*dica*), krigsskatten (*subsidium*), bidrag til vedlikehold av grensefestningene, tributt-skatt til tyrkerne og eventuelle andre leilighetsvise ytelser. Mange livegne bønder måtte av ulike grunner gå fra sin gård og jord, og tjene til livets opphold som husmenn, noe som betydde en enda mer rettsløs status. Vesentlig færre klarte veien oppover og bli f.eks. libertinus, dvs. fritatt for de fleste av de ovenfor nevnte pliktytelser og byrder, bortsett da først og fremst fra kirketienden og statsskatten. Og enda færre av dem lyktes det å bli tatt opp i adelen: i praksis var dette nesten utelukkende mulig gjennom militærtjeneste eller gjennom en kirkelig løpebane.

På grunn av nærmest konstante krigshandlinger over hele Europa på denne tid, var konjunktorene meget gode, især når det gjaldt jordbrukets produkter. Dette var til stor fordel for begge de ungarske statsdelene, men først og fremst likevel for Øst-Ungarn, hvor det store slettelandet Alföld var i stand til å produsere store mengder av korn og kveg som det var betydelig etterspørsel etter fra Tyskland og Italia. Nordøst-Ungarn (Tokajområdet) ble på sin side stadig mer kjent for sine gode vinsorter. Fra årene omkring 1520 og frem til ca 1580 steg prisene på korn til det fire-seksdobbelte, på kveg til det tredobbelte, på vin til det firedobbelte. Interessen for ungarske råstoffer (kobber, sølv, gull, lær) avtok derimot drastisk som følge av de nye geografiske oppdagelsene og dannelsen av nye internasjonale handelsruter og handelssentre. De gode konjunktorene for jordbruksvarer kom i første rekke storgodseierne til gode som jo selv var storprodusenter og i tillegg fikk de dessuten ytterligere store kvanta fra sine leilendinger i form av naturalieydelse (niender). Mange av dem var dessuten i stand til selv å føre sine produkter ut til de utenlandske markedene, noe som forutsatte væpnet følge som følge av at landeveistrøveriene var mangedoblet i disse usikre tider. For å oppnå enda større utbytte, forsøkte de med alle lovlige og ulovlige midler å utvide jordarealet til sine hovedgårder (*allodium*) som ble dyrket av dem direkte, selvsagt ved å gjøre bruk av sine leilendingers hoveri; pliktarbeidets fordobling og tredobling står i en umiddelbar sammenheng med denne arealutvidelsen.

Alt dette førte til en kraftig stigning av adelens, i første rekke storgodseierne, inntekter og levestandard. Mange av dem fikk nå midler – og lyst – til en utstrakt byggevirksomhet slik at herregårdene (kastellene, borgene, slottene) deres ble sentre for det tredelte lands politiske og kulturelle liv og arnested for kunstene. Adelen og føydalismen kom i disse tider til nye krefter, stabiliserte sitt velde for hundreder av år fremover og konserverte dermed de middelalderske klasseforholdene.

En annen samfunnsgruppe som dro fordel av disse gode konjunktorene, var borgerne av de såkalte agrarbyer (*oppidum*). Disse var et av tyrkertidens mest karakteristiske fenomener og produkter i Ungarn, og ble dannet slik at i redsel for krigshandlingene og krigsherjingene, flyttet bøndene i vid omkrets sammen i store, forsterkede landsbyer som de også var i stand til å forsvare mot rene røverbander. Jordarealene omkring disse agrarbyer (ungarsk *mezővárosok*) utgjorde enorme områder, hvor bøndene (borgerne) dyrket korn og holdt kveg i fellesskap, som de deretter, fortsatt i fellesskap, førte til utenlandske markeder, på like fot med adelige jordeiere. Som byer opparbeidet de seg dessuten visse privilegier som samlet representerte sogar en ikke ubetydelig grad av autonomi. Flere av disse agrarbyer kom etter hvert under tyrkisk besittelse, men ble fortsatt holdt samlet som sultanens direkte eiendommer, og beholdt også privilegiene sine. En del av deres mest kapitalsterke borgere flyktet imidlertid som følge av tyrkisk okkupasjon over til frie ungarske områder, noe som bidro til å svekke endel disse agrarbyers økonomiske stilling.

Oppdelingen av befolkningen fulgte sosiale kriterier og ikke nasjonale. I prinsippet spilte det altså ingen rolle, hvilken nasjonalitet en hørte til, og f.eks. blant de livegne fantes ungarere på like fot med folk fra nasjonale minoritetsgrupper. For to “nasjoners” vedkommende gjaldt det imidlertid spesielle kriterier i det transsylvanske fyrstedømme.

Den ene gruppe var Transsylvanias “saksiske nasjon” (*universitas saxonum*) som levde samlet og i avsondring i sine egne byer som var selvstyrte. De voktet sterkt sine gamle privilegier, betalte sine skatter i ett, løste sine forsvarsplikter ved å sende leiesoldater til sentralmakten, og lot ingen fremmede bosette seg innenfor murene av sine byer. De fleste av dem drev med håndverk eller handel, og det oppsto blant dem etter hvert rike patrisierfamilier. I kraft av sin sosiale status ble saksernes og sakserbyenes ledere vanligvis valgt av disse familier, og en rekke av embetene er etterhvert blitt arvelige. Det var dette mektige, men tynne øverste skikt som fikk konsentrert den politiske makt i sine hender, og som representerte sakserne overfor staten. Tradisjonelt var sakserne tysker- og habsburgervennlige, men viste solidaritet også overfor de transsylvansk-ungarske fyrstene. De sluttet seg samlet til Luthers reformasjon (til “den tyske religion”), og deres byer utmerket seg ved en høy grad av urbanisering og kultur.

Den andre spesielle befolkningsgruppe var székernes nasjon (*communitas Siculorum*). Fra gammelt av var széklerne frie og likestilte bønder som gjorde grensevaktjenester som motydelse for sine privilegier, men som altså ikke betalte skatt. Den føydale utvikling rundt dem gjorde dem etter hvert til en anakronisme sosialt sett. Dessuten er det så smått kommet i gang en viss differensiering også i deres rekke. Deres ledere, de militære så vel som de sivile, *primorene*, klarte etter hvert å skille seg ut økonomisk, og for manges

vedkommende klarte de å gjøre sine embeter arvelige innen familiene sine. De ble dessuten anerkjent som adelige på like fot med den øvrige ungarske adel. De fleste széklerne gjorde militærtjeneste som fotfolk; de av széklerne som var i stand til å møte på hest (ungarsk *lófő-székely*, latin og tysk *primipulus*) hadde krav på et større jordstykke og en større anseelse, og fikk også større mulighet for å bli anerkjent som ungarsk adel. Til tross for denne klare sosiale differensiering, gjaldt i prinsippet de samme rettigheter og plikter for alle széklerne. Széklerne hadde nemlig et administrativt og juridisk selvstyre, og var organisert i administrative enheter som ble kalt “székek” ‘stoler’. Av økonomiske grunner ble stadig flere av de fattige széklerne etter hvert tvunget til å ta en eller annen underordnet tjenerstilling hos de bedre stilte, følgelig ble illusjonen om likeberettigelse stadig vanskeligere å bevare. Fra 1550-årene og utover ble det i fyrstedømmet gjennomført en hærreform som bygget på leie- og yrkessoldater, noe som gjorde széklernes militærtjeneste i praksis så godt som overflødig. Som en konsekvens av alt dette, ble széklerne fra nå av avkrevd skatter. Riksdagen av Segesvár 1562 fastslo endelig også i lovsform primorenes (széklerledernes) adelige rettigheter, mens széklermassene forøvrig mistet samtidig sine friheter, noe som var ensbetydende med at de i praksis sank til leilendingenes og eventuelt de livegnes sosiale status. I de påfølgende årtier førte dette til en rekke blodige opprør fra széklernes side: de viste fra nå av en klar tilbøyelighet til å reise seg når som helst og mot hvem som helst, bare noen lovet dem deres gamle friheter tilbake som gjenydelse. Dette førte til store ødeleggelser og et betydelig blodtap hos dem uten å kunne føre til det ønskede resultat; den sosiale utvikling lot seg ikke skru tilbake. Den sterke fyrstelige sentralmakt klarte til slutt å sette sin vilje igjennom.

Fyrstens samlede årsinntekter fra fyrstedømmet anslåes i István Báthorys tid til å ha utgjort vel 300 tusen gull, mens innbyggertallet settes til 1 million, derav 80 tusen saksere, vel 300-350 tusen rumenere (valakere), omlag 50 tusen sørslavere og 500-600 tusen ungarene-széklerne.

DET KONGELIGE UNGARN PÅ 1500-TALLET

De vestlige og nordlige landsdeler av det historiske Ungarn som etter 1526 er kommet i habsburgsk besittelse, ble i sin alminnelighet kalt Det kongelige Ungarn. Denne “provinsen” ble så av kong (og senere keiser) Ferdinand 1 (1526-64) og hans etterfølgere, Maximilian 2 (1564-76) og Rudolf 2 (1576-1608/1612) etter hvert mer og mer bevisst betraktet som en integrert del av det habsburgske statskomplekset. Det ble imidlertid også tildelt en spesiell rolle og oppgave innen dette “Gesamtmonarchie”, nemlig å være en “Vormauer der deutschen Nation” som skulle forhindre tyrkernes videre fremrykking mot de mere sentrale tyske områder av Habsburgernes rike i vest. De reiste over ungarsk område en forsvarslinje bestående av eksisterende og nybyggede festninger som praktisk talt utelukkende tjente til Det tyske rikets selvforsvar. Dette gikk tydelig frem av de kommende års begivenheter som var karakterisert av en (sett med ungarske øye ufattelig) passivitet overfor tyrkerne. Dette manifesterte seg bl.a. i at store riksstyrker på 50-100 tusen mann rolig kunne se på beleiringene av enkelte utsatte ungarske grensefestninger som på sin side ydet et heltemodig, men som oftest nytteløst, forsvar; eller at tyrkiske militære nederlag ikke var blitt utnyttet til motoffensiver, slagne og flyktende fiendtlige styrker ikke var blitt forfulgt og ved fredsslutninger ble utvist en unødvendig og uforståelig mildhet og ettergivenhet, ja at våpenhvileavtaler og fred ble sluttet unødige ofte.

Alt dette fikk også de av de ungarske magnater som hadde med det største respekt og forventninger sett opp til herskeren med Stefanskronen på sitt hode, til å begynne å tvile på Habsburgernes virkelige hensikter. Det gikk nemlig etter hvert opp for dem at Ungarn i virkeligheten hadde mistet sin uavhengighet, og at dets anliggender skjøttes mer og mer åpenlyst fra det tysk-østerrikske Wien. Det fant i disse årtier sted en skrittvis, bevisst nedbygging av de selvstendige ungarske forvaltningsorganer. Palatinembetet ble f.eks. holdt ubesatt i flere årtier, og til erstatning fikk Ungarn tilsendt fremmede stattholdere, uten virkelig innsikt i og forståelse for ungarske problemer. Viktige ungarske statsrettigheter og beføyelser gikk over i sentrale østerrikske hender. *Hofrat* ble imidlertid som følge av bøhmisk og ungarsk motstand, aldri det øverste sentrale topporgan som herskeren hadde tenkt det.

Rikets finanser derimot ble skjøttet av *Hofkammer*, og de militære saker av *Kriegsrat*. I disse rådene satt ingen ungarene i det hele tatt, ikke i det nye sentrale styringsorganet heller som ble kalt *Geheimrat*, og som etter hvert samlet alle de viktige trådene av det politiske liv hos seg. Det var dessuten direkte underlagt herskeren.

Stenderne hadde ingen innflytelse over det hemmelige rådets sammensetning og myndighet, dets beslutninger ble alltid oppfattet som kongelige forordninger, og hele organet ble med tiden oppfattet som selve symbolet på fremmedveldet. Gjennom disse tysk-østerrikske statsorganer ble Det kongelige Ungarn stadig sterkere lenket til Habsburgriket. Deres og forvaltningens språk var dessuten tysk, mens det gamle rettsapparat og den katolske kirke holdt på latinen, – her ble det med andre ord ikke særlig rom for det ungarske språk, til grell motsetning til fyrstedømmet Transsylvania, hvor administrasjonens og det politiske

livs offisielle språk jo var ungarsk, på samme måte som hos de protestantiske kirkesamfunn, bortsett da fra de transsylvanske saksene.

Til en begynnelse førte Ferdinand og Maximilian neppe en målbevisst og utspekulert undertrykkelsespolitikk overfor Det kongelige Ungarn. Men de ulikartede land og provinser, deres rike var sammensatt av, trengte til en enhetlig styrt, sentralisert, absoluttistisk forvaltning. Eneveldet i seg selv var et fremskritt, og det trengtes da også sårt til å kunne forene rikets krefter bl.a. mot den tyrkiske trusel. Det absoluttistiske prinsippet kom imidlertid i motsetningsforhold til de ungarske suverenitetsforestillingene og den gamle, tradisjonsrike ungarske stenderforfatningen. Sentraliseringsbestrebelsene og sentralorganenes ofte vilkårlige, ukloke avgjørelser førte til voksende motsetninger og et kjølig forhold mellom de ungarske riksdager og restene av de øvrige ungarske styringsorganer på den ene side og herskeren, hoffet og det østerrikske embetsbyråkratiet i Wien (eller, i Rudolfs dager, i Prag) på den andre. Disse motsetningene ble i første rekke manifestert ved de ungarske riksdager som jo fortsatt innehadde retten til å utskrive skattene – i praksis deres eneste gjenværende myndighetsområde, idet utenrikspolitikken ble ført av herskeren selv, mens forvaltningen av finansene hørte til *Hofkammer*. Mistroen til Habsburgerne ble stadig sterkere mot utgangen av 1500-tallet som følge av at Maximilian og især Rudolf regelmessig tilsidesatte de mest genuine ungarske interesser. De ungarske magnatene og stenderne viste seg imidlertid å være hårdnakkede motstandere, noe som uvegerlig førte til en rekke sammenstøt og stormfulle scener på de ungarske riksdager. Habsburgherskernes og sentralbyråkratenes motvilje mot Ungarn økte ytterligere for hver gang, og ungarene ble mer og mer betraktet som et upålitelig og opprørsk folkeferd, mens ungarene på sin side begynte å erkjenne at deres fiender ikke bare fantes hinsides den tyrkiske grense, men også i vel så stor grad i det fremmede hoffet i vest, hvor ungarnes utelukkelse av rikets viktigste og virkelig hemmelige anliggender (*arcana*) ble et dominerende prinsipp som kom til å gjelde for århundreder fremover.

Under slike omstendigheter var det intet under at også Det kongelige Ungarn begynte å se med den største sympati og de vildeste forhåpninger på István Báthory og hans lovende politikk.

Det fremgikk nemlig klart av den at det transsylvanske fyrstedømme ikke lenger hadde det til hensikt å vende tilbake til det ungarske kongedømme, tvert om ville det utvide sin makt over de to andre delene av Ungarn: den tyrkisk besatte så vel som den habsburgske. Endemålet var nemlig fortsatt, altså nå som før, å gjenreise det historisk-middelalderske Ungarns enhet. Den ungarske forbitrelse nådde sitt høydepunkt da sentralmyndighetene, på grunnlag av oppkonstruerte anklager, overraskende satte i gang en rekke prosesser mot enkelte ungarske magnater og storgodseiere med det formål for øye å frata dem deres store eiendommer ved å inndra dem til fordel for statskassen. Mest kjent er saken mot István Dobó og János Balassi fra 1569-72, og saken som ble reist mot István Illésházy i 1601.

En annen kilde til ungarsk misnøye var motreformasjonen som mer markert kom i gang ved 1500-tallets slutt, da keiser Rudolf ba jesuittene om hjelp, under forgjeves protester fra de ungarske riksdagene. I løpet av noen få årtier ble protestantene trengt kraftig tilbake slik at katolikkene oppnådde igjen majoritet. Men fra da av var også religionsfrihetens sak uatskillelig fra kampen om den politiske selvbestemmelse.

Når det gjelder rikets forhold til tyrkerne, ble dette bestemt av freden, sluttet i Adrianopel i 1568 som med fornyelser varte i hele 25 år og sikret dermed en relativ ro for området. Mindre angrep og røvertokter forekom det selvsagt hele tiden, satt i gang fra begge sider langs grenselinjene, men de førte stort sett bare til lokale ødeleggelser eller vinninger. – Fra overenskomsten i Speyer 1570 og især fra fyrst István Báthorys valg til polsk konge i 1575 var det i første rekke forsiktighet som preget Habsburgernes politikk overfor fyrstedømmet Transsylvania.

De gode utenlandske konjunkturerne og det at utenlandsmarkedene lå så nær til landsdelene, skapte et betydelig økonomisk oppsving også i Det kongelige Ungarn, hvis mest berømte eksportartikkel ble nettopp i disse årene vinen fra Tokaj traktene. De sosiale forhold var her nær identiske med de transsylvansk-ungarske, men forverringen i de livegnes og leilendingenes kår førte høsten 1572 til et større bondeopprør i Slavonia, ledet av Matei Gubec (Máté Gubecz) som til tider samlet over 12 tusen bønder under sine faner.

I februar 1573 ble de imidlertid slått og Gubec selv brent på en glødende jerntrone på samme måte som Dózsa i 1514.

REFORMASJONSTIDENS UNGARSKE KULTUR

I årtierne etter slaget ved Mohács 1526 kom etter hvert betydelige deler av det store ungarske slettelandet under tyrkisk besittelse eller ble sterkt ødelagt av de praktisk talt kontinuerlige krigshandlinger. Situasjonen bød derfor ikke på noen gunstig grobunn for et blomstrende kulturliv. De vestlige og nordlige deler av Middelalder-Ungarn ble regjert fra Wien, henholdsvis Prag, og var sterkt preget av tysk kultur. Under disse

forhold fikk den ungarske kultur et kjærkomment og sårt tiltrengt fristed i de østungarske landsdeler, nå samlet og organisert som Fyrstedømme Transsylvania. Det var der tanken om et uavhengig, fritt og forent Ungarn overvintret i løpet av de påfølgende århundrer. Især fra István Báthorys tid, men tildels også før ham, klarte der sterke fyrstepersonligheter å hevde seg politisk som militært i de stadige krigene mellom den habsburgske keiser og den tyrkiske sultan. Transsylvania ble sogar innen kort, uansett hvor lite det var territorielt, en faktor av betydning også i den internasjonale politikk. I takt med dets økonomiske og politiske oppblomstring fikk der den ungarske kultur et oppsving, først og fremst i de adelige slottene og ved fyrstehoffet, hvor humanismen og renessansen fikk gode betingelser til å videreutvikle seg. Til sammenligning med store deler av datidens Europa, hersket det nemlig en usedvanlig stor grad av åndens frihet i fyrstedømmet, noe som også resulterte i en utbredt toleranse og religionsfrihet. Også selve reformasjonen hadde stor innvirkning på ungarsk kultur. Den hadde jo strekt bidratt til å frigjøre åndslivet, tankene og holdningene, i Ungarn som overalt i datidens Europa, og satte i gang en intellektuell gjæring verden sjelden har sett maken til. Nesten like viktig var det at dette skjedde overalt på de enkelte lands språk. Dette var særlig viktig for Ungarns vedkommende, hvor latinen innehadde fra år 1000 en tradisjonelt overordnet (og etter hvert overveldende) stilling ikke bare innen kirken og det kirkelige (kultur)liv, men også i statsadministrasjonen og rettsvesenet. Sogar skjønnlitteraturen og de vitenskapelige verkene ble overveien- de skrevet på latin, ennskjønt ungarsk, især når det gjaldt disse to sistnevnte felter, hadde alt begynt å vinne et stadig større terreng allerede fra 1300-tallet. Språklig var Ungarn i en særlig utsatt stilling, ikke bare på grunn av latinens dominerende posisjon, men også som følge av at datidens vel 3-3,5 millioner ungarere var fra midten av 1500-tallet blitt boende i tre ulike land (stater).

Bortsett kanskje fra de sentrale, tyrkisk-besatte delene, utgjorde ungarerne ikke lenger så massive og kompakte majoriteter som i det gamle, enhetlige Middelalder-Ungarn; dessuten ble også språkets eksisterende stilling stadig truet og forverret ved den ytterlige økning av innvandring, især fra de to rumenske fyrstedømmene og fra de sørslaviske områder, samt fra vest (tyskere) og i vesentlig mindre grad også fra nord og øst gjennom ulike slaviske folkegrupper.

Predikantene brukte ungarsk i tale så vel som i skrevne ord, og forkastet latin også som språket til de kirkelige handlinger. De fleste av disse predikantene var velskolerte folk som hadde studert ved vestlige (i første rekke tyske) universiteter. De var, ofte i en og samme person, prester, forkynnere, forfattere, oversettere, troens stridsmenn, boktrykkere og bokutgivere; offervillige forkjempere av ungarsk språk og kultur. Et halvt hundre år etter András Hess' trykkeri i kong Mátyás' Buda, fantes det nå bortimot to dusin trykkerier i landet, som oftest hjulpet med lokaler og pengemidler av ulike magnater. Et av dem ble etablert av magnaten Tamás Nádasdy i Sárovar (Vest-Ungarn) 1537, og det var dette trykkeriet som i 1541 utsendte den første ungarskspråklige bok laget i sin helhet i selve Ungarn: den ungarske oversettelsen av det fullstendige Nytestamentet. Oversetteren het János Sylvester (ca 1504-ca 1551) som også skrev den første systematiserende grammatikken av det ungarske språk: *Grammatica Hungaro-latina in usum puerorum*. (Sárovar 1539).

Av enda større betydning var Gáspár Károlis oversettelse av den fullstendige *Bibelen* (Vizsoly 1590) som til våre dager har oppnådd mer enn etthundre utgaver.

Gáspár Károli (Károlyi) (1529-91) utmerket seg ved en sterk, saftig, billedlig språkføring. Hans bibeloversettelse øvde, sammen med verkene av motreformasjonens største skikkelse, Péter Pázmány (1570-1637), en bestemmende og avgjørende betydning for utviklingen av den nyere tids ungarske skriftspråk.

Det trykte ord, boken, hørte i det hele tatt til reformasjonens aller viktigste våpen. I løpet av 1500-tallet utkom det ikke mindre enn 850 ungarskspråklige bøker i selve landet. Også den første ungarske reformator av et virkelig stort format, Mátyás Bíró Dévai (ca 1500-45), en forhenværende fransiskanermunk, var usedvanlig pennefeer. Etter studier i Kraków og Wittenberg (der han er blitt venn med Luther og Melancton) virket han fra 1531 i Ungarn og fikk tilnavnet "den ungarske Luther". Ved siden av flere stridsskrifter som alle oppviser et fortettet og levende språk, forfattet han i 1538 den første ungarske abc-boken *Orthographia Ungarica* (Kraków). – En annen forgrunnsfigur av den ungarske reformasjon var biskopen i Debrecen, Péter Juhász Melius (ca 1536-72), en slags kalvinistenes pave, antipoden og motstanderen til unitarieren Ferenc Dávid. Ved siden av en rekke stridsskrifter og prekensamlinger er *Confessio ecclesiae Debrecinensis* (også kalt *Confessio Catholica*; 1562) hans viktigste verk, mens hans eneste "verdslige" bok, *Herbarium* (Kolozsvar 1578) er det første ungarske botaniske verk.

Gáspár Heltai (ca 1490-1574) var likeledes protestantisk predikant, men også boktrykker og 1500-tallets fremste ungarske prosaist. Det var han som slo fast prinsippene for ungarsk ortografi. Han forfattet og oversatte en rekke religiøse skrifter, bl.a. store deler av Bibelen; av disse siste er salmenes bok den mest betydelige (1560), mens av hans skjønnlitterære produkter tar *Száz fabula* ('ethundre fabulaer', 1556) førsteplassen. Hans *Chronica* (1575) er en systematisk gjennomgåelse og skildring av Ungarns historie, hvor mer tørre sekvenser veksler med sider fullspekket med dialoger og episoder av skjønnlitterær karakter.

Predikanten András Horvát Szkhárosi (første halvdel av 1500-tallet) var opprinnelig også fransiskanermunk. Av hans salmedikt er bare 10 stykker bevart for ettertiden, de har alle et særegent sosialt-patriotisk innhold. – Mihály Sztárai (?-ca 1575) var likeledes salmedikter, men også dramaforfatter, hvis *Comoedia de matrimonio sacerdotum* (1550) er en religiøs tidsskildring og en komedie i ett, hvor han vekslende gjør bruk av teologiske argumenter og latterliggjøring av motparten gjennom komiske situasjoner. Hans dramatiske forsøk danner selve utgangspunktet til den ungarske dramalitteraturen. Dens første navngjetne skikkelse var imidlertid Péter Bornemisza (1535-84), hvis *Magyar Elektra* (1558) egentlig er en bearbeidelse av Sofokles' verk, tilpasset sin tids ungarske forhold. Av hans andre verker bør her nevnes *Ördögi kísértetek* ('djevelske gjengangere'; 1597) og *Postilla*: samlingen av hans prekener i fem bind (1573-79), med betydning også som skjønnlitterært verk. I 1570-årene var han Nord-Ungarns lutherske biskop, mens i 1560-årene virket han i Balassi-familiens tjeneste bl.a. som Bálint Balassis oppdrager.

Tidens teatervirksomhet var stort sett identisk med skoleforestillinger, med prester og professorer som tekstforfattere, hvis "verk" ble så fremført av studenter og skolegutter som skuespillere.

På 1500-tallet ble det opprettet en rekke universiteter og høyskoler i landet bl.a. i byene Sárospatak, Debrecen, Pápa, Sopron og Eperjes. De fleste av dem virket i reformasjonens ånd og ble for århundrer fremover mer eller mindre ansette sentre for det intellektuelle liv.

Av andre av tidens skjønnlitterære forfattere må her i tillegg i all korthet nevnes dikteren Pál Istvánffy (?-1553), hvis *Historia regis Volter* (1539) var det første ungarskspråklige fortellende dikt (fortelling på vers); Péter Ilosvai Selymes (annen halvdel av 1500-tallet), en omkringfarende sanger, hvis fremste verk er diktfortellin-gen *Historia Alexandri Magni* (1548) og *Az hires Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről...* (1574), sistnevnte en bearbeidelse av den middelalderske Toldi-legende; vel 300 år senere dannet dette grunnlaget til János Arany's sentrale verk Toldi-epos. – Albert Gyergyai (1500-tallet) var forfatteren til den vakreste ungarske diktfortelling fra den tid, *Árgirus históriája* (1580).

Et av 1500-tallets mest karakteristiske fenomener innen ungarsk litteratur (og musikk) var ellers de omkringvandrende sangere som gikk fra borg til borg, fra herregård til herregård, og bar på og fortalte i verseform om begivenheter som hadde funnet sted på de ulike kanter av landet (datidens nyhetsformidling): om beleiringer av visse festninger, tvekamper (ofte mellom en tyrker og en ungarer), vanskjebner o.l.; versene ble som regel akkompagnert av musikk, som oftest av lutt, et gitarlignende strengeinstrument. Den fremste blant disse sangerne var Sebestyén Tinódi, med tilnavnet Lantos ('luttspilleren') (ca 1507-56). Hans historiske sanger, tilsammen 23 stykker, ble sammen med musikknotene samlet og trykt under tittelen *Cronica* (1554). Især er selve notene av meget stor interesse som uvurderlige kilder til datidens ungarske musikk. (Det samme gjelder selvfølgelig også andre samlinger av verdslige eller religiøse sanger som er blitt utgitt mot slutten av 1500-tallet.) Flere av Tinódis sanger er senere blitt til folkeviser.

Tinódi skal ha vært en fremragende luttspiller og tonekunstner, men dette gjelder i enda større grad Bálint (Valentine) Bakfark (1507-76). Han hørte til sin tids betydeligste komponister. Han var den første ungarer i musikken som klarte med sin tonekunst og virtuositet å skaffe seg ry og anerkjennelse over hele Europa. Han hadde musisert i en rekke land og oppholdt seg i lange tider i f.eks. Østerrike, Polen, Italia og Frankrike, men kom også ofte tilbake til Transsylvania, der han hadde sitt adelsgods. Hans motetter, madrigaler og sanger er blitt utgitt i to tykke bind: *Intavolatura* (Lyon 1553) og *Harmoniarum musicarum in usum testudinis factarum* (Antwerpen 1569).

Ved siden av lutten satte et eiendommelig, gammelnytt ungarsk instrument sitt umiskjennelige preg på datidens ungarske musikkliv: *tárogató*, et treblåseinstrument som blåses gjennom et nebbformet munnstykke med tunge og som har en rekke lydhuller som dekkes dels med fingrene, dels med klaffer. Det ligner på klarinetten, men er større, og har en svært melankolsk klang. Det er av sentralasiatisk opprinnelse, og ble brakt til Karpatbekkenet av de landnåmende ungarene, men var i løpet av århundrene gått av mote. Tyrkerne hadde imidlertid et lignende instrument som ble kalt *töröksíp* ('tyrkerpipe'), og dette vekket nå til live også den gamle ungarske fløyten.

Fyrst István Báthory's transsylvanske hoff ble et arnested og hjem også for den ungarske humanismens sene etterblomstring. Karakteristisk for tiden var en voksende interesse for historien: man vendte seg til fortiden for bedre å forstå utviklingen og prosessen som til slutt førte til katastrofen ved Mohács. Denne nasjonale selvransakelse hadde egentlig begynt like etter nederlaget, med en bok av Middelalder-Ungarns siste kansler, István Brodarics (ca 1470-1539), biskop og diplomat: *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohatz verissima descriptio* (Kraków 1527), øyenvitnets rystende skildring av selve det blodige slaget og kongens død. To år senere ble Ungarns situasjon analysert i en annen bok skrevet av en utlending, Conrad Cordatus: *Ursach warum Ungarn zerstört ist...*

Historikeren Gábor Mindszenty var i første rekke opptatt av kong János' regjeringstid, især av hans år som han skildret i *Diariuma Öreg János királi haláláról* ('diarium om døden av gamle kong János', 1540), mens en annen utlending, Wolfgang Lazius, utga i 1556 ytterligere en bok om Ungarn med tittelen *Hungariae*

descripto (Wien). Petrus Ransanus, forfatteren til *Epitome rerum Hungaricarum*, var en italiensk humanist og skrev sitt verk som først ble utgitt i 1579, i kong Mátyás' tid. Også György Szerémi (ca 1490-ca 1548) skildret landets historie, fra begynnelsen av 1500-årene og frem til 1543 i sin meget leseverdige bok *Epistola de perditione Regni Hungarorum* (dens ungarske utgave har tittelen *Magyarország romlásáról* og er senest utgitt i Budapest 1961.)

Fyrsten og kongen István Báthory var selv meget pennefører. Hans *memoarer* og *brev* er verdifulle kilder til tiden. I 1570-årene dannet det seg en krets omkring ham, overveiende bestående av historikere og vitenskapsmenn. En av de fremste av dem var kansleren Farkas Kovácsóczy (ca 1540-94), forfatteren til *De administratione Transylvaniae* (Koložsvár 1584) og *De laudibus illustrissimi Stephani Batorei oratio* (Venezia 1571); førstnevnte regnes for å være den første ungarske statsteoretiske verk. – Pál Gyulai (1550-98) skrev en bok om Báthorys russiske felttog: *Commentarius* (Koložsvár 1581, Roma 1582), mens Ferenc Forgách (ca 1530-77) ga i sitt verk *De statu rei publicae Hungaricae...commentarii* (1571-75) en kritisk analyse av 1500-tallets ungarske begivenheter. – János Decsi Baranyai (1500-tallet) var forfatteren til *Syntagma* (Koložsvár 1593) som sammenligner ungarsk og romersk juss. – István Szamosközy (ca 1565-1612) levde noe senere og hørte derfor ikke til denne kretsen, han representerer likevel en slags fortsettelse av kretsen og regnes for å være sin tids fremste ungarske historiker. Hans viktigste verk er *Analecta lapidum vetustorum et nonnullorum in Dacia antiquitatum* (1591), det første ungarske arkeologiske verk, og *Rerum Transylvanarum libri*, Transsylvanias historie.

Det fantes imidlertid historieskrivere også i Det kongelige (habsburgske) Ungarn: Antal Verancsics (1504-73) var fra 1569 erkebiskop i Esztergom, fra 1572 kongelig stattholder og like før sin død ble han også utnevnt til kardinal. Han var en av de første representanter for motreformasjonen i Ungarn. Som historiker fortsatte han Bonfinis verk, men han ble aldri helt ferdig med denne boken. Hans *samlede verker* ble i 12 bind utgitt i Budapest 1857-75. – Miklós Istvánffy (1538-1615) skildret i sin viktigste bok *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV* (Köln 1622) Ungarns historie mellom 1490-1606. Langt viktigere for ungarsk åndsliv var humanisten, historikeren og polyhistoren János Zsámboki (Sambucus) (1431-84), fra 1564 keiserhoffets lege i Wien. Han behandlet i sine verker de viktigste historiske begivenheter i Ungarn på 1500-tallet. Han utga dessuten *Corpus iuris Hungarici* (1581) og laget et meget godt kart over Ungarn (1581). Hans betydelige samling av håndskrifter og bøker oppbevares i dag i Nasjonalbiblioteket i Wien. Hans verker *Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus* (1531-1548) og *Die Briefe des Johannes Sambucus 1554-1548* ble utgitt i Wien i 1965, respektive 1968. Miklós Oláh (Nicolaus Olahus) (1493-1568) var kong Ferdinands kansler, fra 1553 erkebiskop i Esztergom og kongelig stattholder. Det var han som innkalte jesuittene til Ungarn i 1561 og forberedte motreformasjonen. I sine to historieverker *Athila* og *Hungaria* uttrykte han sorg over nedgangen av det engang så sterke Ungarn.

Felles for alle disse historieskrivere var at de, med få unntak, forfattet sine verker på latin og fulgte dermed de tidligere tiders humanistiske tradisjoner. Dette var imidlertid også et tilbakeskritt i en tid, da ungarsk ellers klarte å vinne avgjørende innpass i alle livets områder. Deres dype pessimisme og kritiske tone står ellers i påfallende motsetning til den gladlyne, livsglede og munterhet renessansekunsten utstrålte overalt, endog i det ulykkesrammede Ungarn. Denne renessanse-livsglede var, i hvert fall delvis, også karakteristisk for tidens største ungarske dikterpersonlighet, den sentrale skikkelse i ungarsk sen-ressansse, den egentlige skaperen av den verdslige ungarske lyrikken, Bálint Balassi (1554-94) selvom hans natur og dikteriske register var mer sammensatt enn denne beskrivelse nok gir inntrykk av. Med hans lyrikk nådde den ungarskspråklige litteratur sitt første virkelige høydepunkt. Hans livsverk har beholdt sin gyldighet og verdi frem til våre dager. Balassis språk utmerker seg ved sin livskraft og billedrikdom. Hans diktning gjenspeiler 1500-tallets ungarske virkelighet, liv og problemer på en påfallende realistisk måte. Ved siden av renessansens ovenfor nevnte livsglede, var det i første rekke tyrkerkrigene og datidens strevsomme, farlige soldatliv sammen med landets vanskelige situasjon som preget hans dikteriske verk, men også hans eget urolige, eventyrlig-fantastiske, omskiftende liv finner der sitt rikelige uttrykk på en meget original måte. Og fortvilelsen, som i en rekke dikt polemiserer, kjemper og sogar slåss med Gud. Også i hans kjærlighetslyrikk møter vi en forbløffende "moderne" oppriktighet.

Han var sønn av János Balassi og Anna Sulyok. Gjennom sine tanter Sára og Krisztina Sulyok, kom han i slektsforhold til István Dobó, festningen Egers heltmodige forsvarer (i denne festningen gjorde forøvrig også Bálint Balassi selv tjeneste som løytnant i årene 1579-82) og György Bocskai, far til den senere fyrste av Transsylvania, István Bocskai; han var imidlertid også beslektet med István Báthory. – Balassi-familien var aldri likt noe særlig av Habsburgerne. Faren János Balassi ble i 1569, forøvrig sammen med István Dobó, sogar arrestert og fengslet, men anklagene mot dem holdt ikke.

Likevel fikk Bálint Balassi aldri noen stilling eller noe oppdrag fra hoffet, tvertimot ble han utsatt for både mistanke og direkte forfølgelse, til tross for at han var et høyt utdannet menneske: han studerte i Nürnberg og ble senere personlig veiledet av Péter Bornemisza. Han snakket en hel rekke språk: foruten ungarsk også tysk, polsk, italiensk og latin, og hadde visse kunnskaper også i tyrkisk, slovakisk, kroatisk og rumensk. Han

skapte flere nye lyriske former, blant dem den såkalte Balassi-strofe, takket være sin usedvanlige formsans og musikalitet. Hans første bok utkom i 1572; den ble i tidens løp etterfulgt av en rekke ulike utgaver av hans dikteriske verk. Flere av hans religiøse dikt er tatt med i både katolske og protestantiske salmebøker. Fra 1593 kjempet han med våpen i hånden mot tyrkerne og gjenerobret bl.a. Balassi-familiens to festninger: Kékkő og Divény, fra tyrkerne. Våren 1594 var han med i Esztergoms beleiring, hvor han var blitt dødelig såret. Mange av hans dikt ble reddet for ettertiden gjennom hans venn, den manieriske dikteren János Rímáy (1570-1631), den ungarske renessanse-diktningsens nest beste representant etter Balassi, som han kjempet sammen med også under Esztergoms murer. En rekke av Balassis dikt er oversatt til ulike fremmede språk, noen også til dansk og svensk⁷.

I forhold til de store ødeleggelsene tyrkerne forvoldte i Ungarn i løpet av de vel 150 årene de innehadde større eller mindre deler av det i sin besittelse, finnes det ytterst få minnesmerker etter dem på ungarsk jord. Enkelte minareter er f.eks. å se i byene Eger og Pécs, videre noen badeanstalter i Buda, dessuten et par *tűrbéer* (gravkapeller) og moskéer, det er det hele. Videre noen dusin osmansk-tyrkiske låneord i ungarsk. Tyrkerne hadde ellers ikke øvet noen synbar innflytelse på ungarsk kulturliv. Deres okkupasjon og ødeleggelser lammet tvertimot den videre utvikling av selve den ungarske kunst og kultur på en i mange henseender irreversibel måte.

FØR, UNDER OG ETTER “DEN LANGE KRIG” (1586—1604)

Polen valgte etter István Báthorys død den svenske Sigismund 3 Vasa (1587-1632) til hans etterfølger. Transsylvania mistet dermed sin politiske og militære dekning i ryggen. Den da 14 år gamle Zsigmond Báthory, István Báthorys nevø, transsylvansk fyrste fra 1581, viste seg å være et skjebnesvangert valg. I første omgang klarte stenderne å få ham til å fordrive jesuittene fra fyrstedømmet (fyrsten kalte dem imidlertid tilbake igjen alt i 1591, og *da* våget ikke stenderne å komme med motsigelser), samt å overdra dem en god del av fyrstemakten – mot å bli gjort myndig alt som 16-åring. Men vanskelige tider var alt i anmarsj.

Etter sultan Suleimans død under Szigetvárs murer 1566 begynte det å gå nedover med Det tyrkiske rike, manifestert gjennom en rekke militære nederlag (persiske krigene; Lepanto 1571 m.fl.). Korrupsjonen hadde i stadig større omfang gjennomsyret administrasjonen, finansene begynte å svikte, den gamle disiplin var blitt rokket ved. Freden mellom Habsburgerne og tyrkerne ble nok gang på gang fornyet, men det pågikk likevel stridigheter hele tiden langs grenselinjene, med erobringer-gjenerobringer av grensefestninger og landområder omkring dem.

Den såkalte *lange krigen* eller 15-års krigen begynte med at Hasan, pasjaen av Bosnia, i juli 1593 beleiret Sisek, men ble fullstendig slått av ungarsk-kroatisk-østerrikske unnsetningsstyrker; Hasan falt selv i slaget, og med ham hele 12 tusen tyrkiske soldater. Sultan Murad 3 sendte nå under storvesir Sinan pasja en anselig hærstyrke på bortimot 150 tusen mann mot Ungarn. Den regulære krig var dermed i gang igjen. På grunn av Tyrkias stilling førte krigen til et utbredt håp i Ungarn om at tyrkerne snart skulle drives ut av landet. De ungarske stenderne hadde alt lenge presset på Habsburgerne for å få dem til å sette i gang en slik storkrig; nå ble dette påtvinget dem ved dette angrep fra tyrkernes side. Men keiser Rudolf 2 var hverken økonomisk eller militært i stand til å oppfylle disse store forventninger. Han var håpløst forgjeldet, og i grunn interessert i alt annet enn politikk. Til tross for dette ble det i begynnelsen oppnådd betydelige resultater, som f.eks. Miklós Pálffy's seier over tyrkerne ved Pákozd, gjenerobringen av Divény og Kékkő (ved begge ble styrkene anført av dikteren Bálint Balassi), Fülek, Drégely, senere Visegrád, Vác, Hatvan og Pest.

Av særlig stor betydning var at Habsburgerne fikk nå i sin kamp mot tyrkerne full støtte også fra Transsylvania, samt dets to rumenske vasallstater: Valakia og Moldova. Transsylvanias unge katolske fyrste, Zsigmond Báthory, som også sto under sterk press fra det pavelige diplomatis side, fant ikke å kunne se rolig på tvekampen mellom de kristne og de osmanske styrker, for ikke å snakke om den mulighet at han, som sultanens formelle vasall, eventuelt skulle kunne tvinges til å bli med i kampen på *tyrkisk* side.

Heller ikke hans fremste rådgiver, onkelen István Bocskai kunne se i den gitte situasjon noen annen utvei enn å slutte forbund med Habsburgerne. Rent bortsett fra hans tradisjonelle Habsburg-vennlighet, håpet han

⁷ Se i den forbindelse *Ungersk dikt*. Utg.av Cálmán de Pándy. Sth.1944; *Ungarns stemme*. Utg.av Poul Sørensen. Kbh. 1960; *Anthologie de la poésie hongroise du Xlle siècle à nos jours*. Utg.av Ladislav Gara. Paris 1962: 58-66; *Ungarische Dichtung aus fünf Jahrhunderten*. Budap./Berl.1970: 13-20; *Vom Besten der alten Ungarischen Literatur*. 11.-18.Jahrhundert. Utg.av Tibor Klaniczay. Budap.1978: 120-43.

med dette å kunne også styrke Transsylvanias stilling betydelig i tilfelle tyrkerne nå virkelig skulle bli drevet ut av landet.

Transsylvanias stender så imidlertid med større realisme på mulighetene, fordi de visste at deres fred, deres ve og vel avhang praktisk talt ene og alene av sultanens velvilje overfor fyrstedømmet. Zsigmond sa derfor fra seg fyrstetittelen og utpekte samtidig sin nevø, Boldizsár Báthory, til sin etterfølger på tronen. Nå fant imidlertid riksdagen det for opportunt å vedta fyrstedømmets løsrivelse fra Tyrkia (aug. 1594). Etter dette vendte Zsigmond plutselig tilbake til tronen igjen og lot de opposisjonelle herrene fanges og henrettes. (Det var her for første gangen hans etter hvert stadig mer åpenbare psykopati var kommet til syne.) Noen uker senere sluttet han, sammen med sine rumenske vasaller Mikael den tapre, voivod av Valakia og Aron, voivod av Moldova, seg til den antityrkiske Kristne Liga, anstiftet i 1593 av pave Clemens 8, hvor de spanske og tysk-østerrikske Habsburgerne også var med, foruten Toscana og Ferrara. I januar 1595 ble det inngått en overenskomst mellom fyrst Zsigmond Báthory og keiser Rudolf 2 om å føre felles krig mot tyrkerne; fyrsten anerkjente Habsburgernes overhøyhet mot å få anerkjent sin fyrstetittel og å få ekte den habsburgske erkehertuginne Maria Kristierna. (Bryllupet ble holdt i august 1595.) Riksdagen i Gyulafehérvár i april 1595 ratifiserte overenskomsten og innrømmet samtidig også katolikkene, på like fot med kalvinistene, lutheranerne og unitarierne, full religionsfrihet og rett til å kalle jesuittene tilbake.

I løpet av våren ble voivod Aron, som hadde innledet forhandlinger med tyrkerne, avsatt av Zsigmond Báthory og erstattet med Stefan Razvan samtidig som også Mikael den tapre måtte fornye sin vasalled til fyrst Zsigmond. Tyrkerne vendte seg nå mot Valakia og en hær på vel 100 tusen mann, anført av Sinan pasja, erobret i august Bucuresti. For å styrke sin militære posisjon, lovet nå fyrst Zsigmond széklerne sine gamle friheter tilbake såfremt de fulgte med i hans hær inn i Valakia. Det var ca 25 tusen székler som etterkom denne oppfordringen. De transsylvanske styrker dro deretter i september inn i Valakia, hvor de så ble forent med voivod Mikael valakere. Den forente ungarsk-rumenske hær på vel 60 tusen mann gjenerobret deretter under ledelse av István Bocskai først Tregoviste og rettet deretter et tiltentgjørende slag mot Sinans hovedstyrker ved Giurgiu i oktober 1595. Andre transsylvanske styrker gjenerobret samtidig grensefestningene Lippa, Jenő og Arad fra tyrkerne.

Men seiersrusen fikk ikke vare lenge. Riksdagen i Gyulafehérvár i desember 1595 tilbakekalte széklerne frihet som de hadde fått innrømmet ved den forrige riksdag. Det brøt deretter ut et væpnet opprør blant széklerne mot dette vedtak som var ensbetydende med innføringen av livegenskapet for dem. Opprøret ble imidlertid blodig slått ned av István Bocskai ("den blodige fastelavn"). Dermed kom széklerne utvandring til Moldova og Valakia for alvor i gang, men alt før 1591 utgjorde széklerne i virkeligheten vel tredjedelen av Moldovas befolkning: da fantes det nemlig der 15 tusen katolikker (ungarere, dvs. székler) av en samlet befolkning på 46 tusen.⁸ Dette svekket selvfølgelig Transsylvanias forsvar i betydelig grad: allerede våren 1596 ble landsdelen mellom elvene Maros og Körös stygt herjet av tatarerne, tyrkernes allierte.

I mellomtiden mistet de habsburgske hærførere evnen til nytt initiativ fullstendig i Vest-Ungarn. De led sogar ved Mezőkeresztes i 1596 et forsmedelig nederlag i et slag som allerede var ansett som vunnet, men som allikevel i siste øyeblikk ble tapt som følge av leiesoldatenes rovgjerrighet og manglende disiplin. Krigsledelsen i Wien oppviste nå en militær udugelighet som mangler sidestykke. Den lot tyrkerne erobre bla. Eger og Kanizsa. Til alt hell klarte imidlertid ungarenen Miklós Pálffy i løpet av 1598 å gjenerobre Győr, Tata, Veszprém og Palota.

Krigen utviklet seg fra nå av til en slags "stillingskrig", hvor grensefestninger byttet ustanselig "eiere" langs hele grenselinjen – dog uten utsikt til at noen av partene kunne få overtaket eller vinne en avgjørende seier. Kamphandlingene foregikk overalt på ungarsk område og førte med seg Ungarns ytterligere ødeleggelse.

Fyrst Zsigmond gikk trett av vanhellet. For å slippe ansvaret, sluttet han i 1597 en overenskomst med keiser Rudolf 2 om å overlate Transsylvania til Habsburgerne, mot å få overta hertugdømmene Oppeln og Ratibor i Schlesien, – og mot å få skille seg fra hertuginne Maria Kristierna, grunnet hans egen fysiske utilstrekkelighet... I august 1598 kom fyrsten likevel uventet tilbake til Transsylvania og overtok igjen fyrstedømmet. I mars 1599 ga psykopaten Zsigmond for tredje gang avkall på fyrstetittelen, og nå ble kardinal András Báthory valgt til ny fyrste. Voivoden av Valakia, Mikael den tapre, anerkjente den nye transsylvanske fyrstens overhøyhet i første omgang (i juni). Men hoffet i Prag var sterkt imot András Báthorys valg til ny fyrste, og lovet finansiell støtte til voivod Mikael, ifall han skulle angripe Transsylvania. Mikael lovet da troskap til Habsburgerne (i hemmelighet samtidig også til sultanen) og klarte også å vinne de utilfredse széklerne tilslutning. Han beseiret deretter András Báthory i oktober 1599 (András Báthory ble drept under flukten fra slagmarken) og marsjerte deretter inn i Gyulafehérvár, utnevnt av keiser Rudolf 2 til Wiens stattholder. Våren 1600 erobret Mikael også Moldova, men provinsen ble tatt fra ham av polakkene alt

⁸ Jfr. Magyarország történeti kronológiája. 'Ungarns historiske kronologi'. Budap.1982: 411.

høsten 1600, samtidig som Mikael også var blitt slått av en transsylvansk-ungarsk hær anført av István Csáky, samt Habsburgernes tilsendte general Giorgio Basta.

Våren 1601 vendte Zsigmond Báthory for fjerde gang tilbake til Transsylvanias trone. Hans fyrsteverdighet ble nå også bekreftet av tyrkerne. I august 1601 lot general Basta drepe Mikael den tapre, og året etter, i juli 1602, beseiret generalen også Zsigmond i et avgjørende slag. Zsigmond forlot nå Transsylvania for godt og oppholdt seg fra nå av og til sin død i mars 1613 i Bøhmen, mens Transsylvania ble overtatt av den habsburgske administrasjon. General Basta lot Transsylvania brannskattes ved å pålegge det en enorm krigsskatt.

En del av den transsylvansk-ungarske adel, anført av Mózes Székely skulle nå gjerne tilbake til tyrkisk vasallstatus. Sultanen ga ham sin støtte, og han ble i mai 1603 av en krigsforsamling valgt til ny fyrste. En rekke byer, blant dem Gyulafehérvár, åpnet nå sine porter for ham. Basta trakk etter dette seg og sine habsburgske styrker tilbake til det nordligste hjørne av fyrstedømmet. Han fikk imidlertid en uventet og massiv militær støtte fra Radul, den nye voivod av Valakia, som også klarte å vinne széklerne over på sin side. Fyrst Székely ble deretter slått og han falt ved Brassó, mens mange av hans tilhengere, blant dem den unge Gábor Bethlen, søkte tilflukt hos tyrkerne.

I disse urolige årene fikk Transsylvanias befolkning gjennomgå fryktelige lidelser. Tyrkiske gjengjeldelses- og hevnaksjoner utryddet praktisk talt totalt de fruktbare dalene langs elvene Körös og Szamos, fra landnåmets tid bebodd av ungarere. Deres bosettingsområder ble fra nå av og i løpet av noen få årtier formelig oversvømmet av innvandrende rumenere. Også de innbyrdes stridigheter og rivaliseringer krevde en masse blod. Og da selve krigshandlingene endelig ebbet ut, ble provinsen overtatt av Bastas skrekke regime og plyndrende kristne leiesoldater...

Transsylvanias politikk og eksistens som stat ble fra begynnelsen av basert (med hell) på prinsippet om å holde vennskapelige forbindelser med tyrkerne og å sende dem vasallskattene i rett tid – for dermed å holde Habsburg-truselen borte fra fyrstedømmet. Og med motsatt fortegn: å holde forbindelsen med Habsburg-keiseren vedlike for å hindre tyrkerne fra å sette i gang erobringsskrig mot Transsylvania. Fyrst Zsigmond Báthorys lettsindige politiske handlinger og psykopatiske eskapader satte dette prinsippet ut av spill og skapte ubalanse i regionen. Det var til syvende og sist han selv som forårsaket det meste av den fryktelige elendighet og forvirring som rammet fyrstedømmet.

Adelen av Det kongelige Ungarn følte stor forbitrelse over ødeleggingen av landet og fordi de keiserlige hærer fritt fikk herje i det ulykkelige Transsylvania, hvis (fordums) rikdom også vekket det keiserlige skattekammers pengebegjær.

Dertil kom det at skattekammeret nå begynte å rette sine angrep mot ungarske storgodseiere, dels for å bryte ned motstanden blant de ungarske magnatene, dels for å fylle den tomme statskassen gjennom å konfiskere de største eiendommene. Disse konfiskasjoner var som oftest begrunnet med mistanke om høyforræderi, men i de fleste tilfeller var anklagene bygget på løgn og forfalskninger.

Motviljen mot Habsburgerne økte ytterligere i sporet av motreformasjonens virksomhet. I Østerrike ble nemlig motreformasjonen satt i system av erkehertug Karl fra 1579 og videreført av hans sønn Ferdinand, den senere konge og keiser. Protestantenes omvendelse ble ofte gjennomført med voldelige midler og med støtte fra de militære. I Ungarn førte den katolske kirke selv den motreformatoriske bevegelse, uten anvendelse av vold. Men de ungarske byer lå svært utsatt for inngrep fra den habsburgske sentraltmaktens side, idet de hadde et mer direkte vasallforhold til kongen. Teoretisk kunne derfor kongen ved å peke på prinsippet *cuius regio, eius religio*, selv bestemme de enkelte byers religion. De ungarske stenders motstand hindret imidlertid regjeringen fra et konsentrert angrep mot byene, men det forekom allikevel enkelte overgrep, som f.eks. det i Kassa, der den habsburgske overkommandant Belgiojoso egenmektig tok storkirken fra protestantene og overlot den til domkapitlet av Eger som hadde søkt tilflukt i byen. Erkehertug Matthias som representerte den nye konge ved riskdagen i Pozsony i februar 1604, ville forhindre at riksdagen i fremtiden skulle drøfte religionsspørsmålet, han supplerte derfor riksdagsvedtakene egenmektig med en lovartikkel (artikkel 22) som lovfestet nettopp dette forbudet.

Dette, sammen med prosessene mot storgodseierne, overgrepene mot protestantene, leiesoldatenes herjinger og landets vedvarende ødelegging førte Ungarn til randen av en åpen oppstand. Snart kom også den leder til syne som skulle vinne almen oppslutning og var i stand til å dirigere begivenhetene i ønsket retning.

BOCSKAI-OPPSTANDEN 1604—13 OG DEN SISTE BÁTHORY

Den ungarske statsmannen og nasjonalhelten István Bocskai (Bocskay, 1557-1606) var sønn til György Bocskai og Krisztina Sulyok, og ble født i Kolozsvár, mens hans foreldre ble holdt der i en slags husarrest av enkedronning Izabella av Transsylvania. Faren, den velstående godseieren, var nemlig, sammen med svogeren István Dobó, kong Ferdinand av Habsburgs førstemann i fyrstedømmet. Da han etter Izabellas død ble friggitt, reiste han sammen med familien sin til Wien, hvor kong Ferdinand utnevnte ham til ungarsk sekretær (daglig leder av den ungarske avdeling av det kongelige kanselli), mens sønnen István ble oppdratt som pasje ved hoffet i Wien og senere i Prag, sammen med andre unger av ungarske og østerrikske magnatfamilier. Troskap mot Habsburgerne forble en maksime og grunnsetning for den unge István også lenge etterat han i 1576 som 19-åring dro tilbake til fyrstehoffet i Transsylvania. Hans søster Erzsébet ble gift med stattholderen i fyrstedømmet, Kristóf Báthory, broren til den polske konge og transsylvanske fyrste István Báthory. István Bocskai kom innen kort tid med i det fyrstelige rådet.

Etter Kristófs død ble sønnen, den da 8 år gamle Zsigmond Báthory, valgt til hans etterfølger. Zsigmond på sin side støttet seg mer og mer på sin onkel István Bocskai som snart ble hans eneste rådgiver. Bocskai, som den gang fortsatt befant seg på keiserens side, klarte sogar å vinne den unge fyrsten Zsigmond for tanken om å forene Habsburgernes og Transsylvanias krefter i en felles kamp mot tyrkerne slik at Ungarn skulle kunne befries og forenes.

Fra 1592 var Bocskai kommandant for den viktige transsylvanske grensefestningen (Nagy)Várad. At han hørte til tidens beste hærførere, leverte han et klart bevis på ved i 1595 å lede et seierriktig tog mot tyrkerne i Valakia (seieren ved Giurgiu), men da han våget å protestere mot det terrorvelde keiserens general Basta tillot seg å føre mot Habsburgernes tidligere motstandere i landsdelen (og for såvidt mot hele den transsylvanske befolkning), ble han i 1602 kalt til hoffet i Prag og holdt der i arrest i 2 år.

Han trakk seg deretter tilbake til sine gods i fyrstedømme Transsylvania og holdt seg omhyggelig borte fra det politiske liv. Men de transsylvanske politiske opposisjonelle som hadde søkt tilflukt hos tyrkerne av frykt for Bastas terror, søkte med Gábor Bethlen i spissen snart kontakt med ham for å få ham med i et opprør mot keiseren. For Bocskai, skuffet som han nå var i Habsburgerne, var tanken om å bli Transsylvanias fyrste for dermed å kunne redde Ungarn fra ødeleggelsen, ikke lenger fremmed. Til hans gledelige overraskelse stilte også sultanen seg positivt til denne løsningen.

Men drøftingene mellom Bocskai og de tyrkervennlige transsylvanske emigrantene var ennå langt fra avsluttet, da kontakten gjennom bevisst provokasjon fra emigrantenes side kom for en dag. Den ble også kjent for kommandanten av Kassa, grev Belgiojoso som da beordret Bocskai til seg for at han skulle renske seg, noe Bocskai hadde svært liten lyst til å etterkomme. Hans festning Kereki ble da beleiret av visekommandanten av Várad, men da dennes angrep ble avvist, satte selveste Belgiojoso seg med en større hær i bevegelse mot Bocskai. Og da var det ikke lenger noen tilbakevei for Bocskai: han stilte seg i spissen for de plebeiske hajduene og tilintetgjorde i et overraskelsesangrep en stor del av Belgiojosos hær ved Álmosd 15.oktober. Hajduene (ungarsk *hajduk*, av verbet *hajt* 'driver') var ungarske friskarer som på 1500- og 1600-tallet for det meste kjempet mot tyrkerne. En del av dem hadde vært kvegdrivere inntil krigene hadde ødelagt det meste av kvegmarkedene i Mellom-Europa; andre av dem var flyktet fra de områder av Ungarn tyrkerne etter hvert okkuperte. De levde for kortere eller lengre tid av å la seg verve som leiesoldater, og ble således både en maktfaktor og et alvorlig sosialt problem. Bocskai klarte å organisere dem under sin ledelse. Til gjengjeld fikk de innrømmet frihet fra de føydale byrder og nok jord til å kunne etablere seg som selvstendige bønder.

Slik oppsto hajduenes egne område, kalt Hajdúság, med de frie hajdubyene. – Betegnelsen *hajdu* er senere blitt brukt også om visse grupper tjenere og lakeier i fargerike ungarske uniformer, i tjeneste hos fyrster, adelsmenn eller statsmyndigheter, men disse "hajduer" har ingen ting å gjøre med tyrkertidenes barske krigere.

Dermed var Bocskais anti-habsburgske oppstand for alvor i gang. 16.oktober marsjerte han inn i Debrecen og 30.oktober åpnet Kassa sine porter for hajduene hans. Belgiojoso flyktet skremt til ungarsk Oppland, hvor også Bastas hærstyrker kom etter hvert til å smuldre opp. I november sluttet Opplandets bergstader og fem andre frie kongelige byer seg til Bocskai som deretter etablerte sitt sete i Kassa. Dit ankom også Gábor Bethlen sammen med de fyrstelige insignier som sultanen sendte til Bocskai. Oppstanden bredte seg med en utrolig hastighet, noe som klart viser den almene utilfredshet i landet med Habsburgerne. I løpet av noen få uker ble Bocskai herre over hele Øst-Ungarn fra (Nagy)Várad til Kassa. Han brukte vintermånedene til diplomatiske og strategiske forberedelser og konsolidering av stillingen. Han sluttet bl.a. forbund med voivoden av Moldova og sendte ut en erklæring om gjeninnføringen av széklernes gamle frihet. I februar ble han av de transsylvanske stender valgt til ny fyrste. Magnaten Illésházy, hvis store

eiendommer noen år tidligere var blitt konfiskert av Habsburgerne og som fikk rettet falske anklager om høyforræderi mot seg, vendte nå hjem fra sitt polske eksil og sluttet seg til oppstanden. Bocskais hajdustyrker ble reorganisert, tok initiativet og erobret fra mars til mai hele det ungarske Oppland, en god del av Transdanubia, og førte det ene streiftog etter det andre inn i Nedre-Østerrike, Moravia og Schlesien. De ungarske stender sendte ut et opprop til Europa, der de hevdet at det var keiser Rudolfs vilkårlige, tyranniske styre som hadde tvunget Ungarn til å reise seg. De valgte deretter István Bocskai til Ungarns regjerende fyrste (riksdagen i Szerencs, 20.april 1605). I august sluttet også det andre rumenske fyrstedømme, Valakia, seg opp om Bocskai. 14.september ble han innsatt som fyrste av Transsylvania. Han utnevnte da Zsigmond Rákóczi til sin stattholder i fyrstedømmet.

Bocskai lyktes dermed å samle *begge* Ungarn til en forenet kamp for gjenvinning av landets uavhengighet, politiske og religiøse rettigheter. Bocskais hurtige fremgang, erobringen av det habsburgske Ungarn og samlingen av de deler av Ungarn under seg som ikke var okkupert av tyrkerne, ble fulgt med voksende oppmerksomhet fra Istanbul. Sultan Ahmed 1 tilbød ham nå allianse (!), og hans storvesir, Lalla Mehmed, overrakte Bocskai den 11.november en *kongekrone*, sendt av sultanen, og titulerte ham *Ungarns konge*. Men Bocskai tok bare imot kongekronen (som i dag oppbevares i Burgmuseet i Wien) som en personlig gave, og ikke som verdighetstegn; han inngikk heller ingen allianse med tyrkerne.

Sultanens påfallende interesse og uro skyldtes nok at Bocskai nå truet hele den bestående politiske ordning i Mellomøst-Europa. Grunnprinsippet av den tyrkiske politikk i området gikk fra Mohács-katastrofens dager ut på å forhindre Ungarns samling ved å holde på dets tredeling. Skulle nå Ungarn løsrive seg fra Habsburgerne, måtte dette skje under full tyrkisk kontroll, og innenfor rammene av en tyrkisk-ungarsk allianse.

Bocskai var imidlertid ikke særlig interessert i dette. Hans illusjoner om tyrkerne var ikke det spor større enn om Habsburgerne. Hans kongstanke var å skape en fredelig likevekt mellom tidens to store makter i regionen, tyrkerne og tyskerne. Ungarn skulle ikke støtte seg på noen av dem, men på begge av dem samtidig, for å kunne overleve. Ungarns, dvs. hans egen misjon i gitte øyeblikk var etter hans egen oppfatning å få avsluttet den lange, 15-år gamle krigen mellom de to makter, og å formidle kontakt mellom dem med sikte på å få gjenopprettet freden. Skulle krigen få fortsette, ville Ungarn forblø, det var han overbevist om. Men i det øyeblikk han tilsynelatende hadde klart å forene Det kongelige-habsburgske Ungarn med fyrstedømmet Transsylvania, gikk han til det bemerkelsesverdige skritt å gi avkall på denne enhet, og akseptere istedet Ungarns tredeling! Dette viser en politisk realisme som savner sidestykke i landets historie.

Det springende punkt i dette politiske *game* var imidlertid tanken på å bevare, ja øke, fyrstedømme Transsylvanias selvstendighet og viktighet. Det måtte fortsatt forbli tilfluktstedet for ungarsk "egenstatlighet" og arnestedet for ungarsk kultur. Også det faktum at tyrkerne hadde, mens Bocskai kjempet mot tyskerne, erobret bl. a. Esztergom, manet ham til forsiktighet.

I januar 1606 ble det derfor innledet fredsdrøftelser mellom Bocskai og Habsburgerne. Etter harde forhandlinger kom de frem til en kompromissløsning (med flest innrømmelser fra Habsburgernes side).

Freden som ble undertegnet i Wien 23. juni 1606, garanterte Ungarns stenderforfatning, den ungarske adels særrettigheter og et selvstendig styre for Bocskais transsylvansk-ungarske fyrstedømme. Meget viktig var også klausulen som knesatte grunnregelen om full religionsfrihet for alle trosretninger, et epokegjørende prinsipp i et Europa preget av fullstendig religiøs intoleranse på terskelen til en blodig religionskrig, kalt trettiårskrigen. (For dette fikk Bocskai en egen statue på reformasjonens monument i Genève 1917⁹.) Habsburgerne ble i freden også påtvunget valg av ungarsk palatin, samt at Stefanskronen skulle fra nå av oppbevares i Pozsony (dens første voktere ble István Pálffy og Péter Révay), dessuten en viss territorial utvidelse av Transsylvania med 3 nordøstungarske fylker. Til gjengjeld ga Bocskai avkall på sine øvrige erobringer i Nord- og Vest-Ungarn, til fordel for Det kongelige Ungarn.

Freden skulle også være garanti for hajduenes frihet fra de føydale byrder – mot militær tjenesteplikt, foruten at den inneholdt også bestemmelse om at det skulle inngås fred med tyrkerne. En fred på 20 år ble da også snart undertegnet i Zsitvatorok (29. oktober 1606) på grunnlag av *staus quo*. Ungarns befolkning og politikere hadde dermed fått det pusterommet de så sårt trengte.

Nøyaktig to måneder senere døde István Bocskai. Hajduene mente han ble forgiftet, – og nedsablet hans mistenkte kansler Mihály Káthay.

Bocskai åpnet med sin ukonvensjonelle, realistiske tankemåte en ny epoke i Ungarns historie, selvom ved hans bortgang gikk mye av det som var vunnet, tapt. Hans konsepsjon på en ny utenrikspolitikk viste veien

⁹ Se i den forbindelse Illyés, Gyula: *Framføre minnesmerket for reformasjonen i Genève*, i: Illyés, Gyula: Dikt i utval. Til norsk ved Knut Ødegård og Vince Sulyok. Oslo 1974: 52-57.

ut av det nasjonale uføret. Det var takket være denne nye måte å tenke på at Transsylvania i Gábor Bethlens regjeringstid igjen kunne føre en politikk av europeisk gyldighet og betydning.

Fredslutningene i Wien og Zsitvatorok var av meget stor betydning, men hadde begge en alvorlig skjønnhetsfeil: de ble inngått uten keiser Rudolf 2s samtykke, og egentlig mot hans vilje. Så lenge han vegret seg å sette sitt navnetrekk under dokumentene, kunne de ikke settes ut i livet. De første som fikk merke dette, var hajduene. Fra desember 1605 fikk vel ti tusen hajduer bosette seg ved hjelp av Bocskai, og fikk overdratt tilstrekkelig store jordstykker til å kunne klare seg som frie bønder. Dette arbeid stanset imidlertid fullstendig opp ved Bocskais død, enkelte komitater nektet sogar å anerkjenne gyldigheten av hajduenes nye privilegier.

I november 1607 grep derfor bortimot 15-20 tusen av hajduene til våpen. Men erkehertug Matthias, forøvrig i full forståelse med det ungarske lederskiktet, klarte til slutt å kanalisere deres opprør i en bestemt retning, og ved hjelp av hajduene tvang han keiser Rudolf 2 til å si fra seg de ungarske, kroatiske og østerrikske troner (han beholdt imidlertid keisertittelen, samt Bøhmen og Tyrol). Erkehertug Matthias ble deretter av den ungarske riksdag i Pozsony 16. november valgt til Ungarns konge og István Illésházy til ungarsk palatin. Fra da av ble den ungarske riksdag delt opp i 2 kamre: overhuset for landets prelater og magnater, og underhuset, hvor stenderne møtte opp, dvs. adelens og byenes valgte representanter.

I freden av Wien og i sine løfter avgitt av Matthias før han ble valgt til ungarsk konge bekreftet han den ungarske adels privilegier og stendernes rettigheter. De østerrikske, bøhmiske og moraviske stender skyndte seg derfor til å slutte seg til overenskomsten, og inngikk forbund med de ungarske stenderne til felles bevaring av stenderrettighetene.

Stendermaktens styrking viste seg imidlertid å være et overgangsfenomen i riket, og egentlig imot tidens tendenser forøvrig som overalt i Europa nettopp innebar styrkingen av sentralmakten. (Alene i Polen klarte stenderne å vinne overtaket i sin kamp mot kongemakten; dette ble imidlertid heller en ulykke enn en vinning for landet selv.) I Ungarn ble hele 1600-tallet preget av motsetningsforholdet mellom kongens absoluttistiske bestrebelser og stendernes motstand. Men allerede kong Matthias (1608–19) klarte etter hvert å gjøre seg herre over det temmelig løse forbundet av de ungarske, østerrikske og bøhmisk-moraviske stender, og etter kort tid kunne han med støtte fra sin mektige rådgiver, kardinal Klesl, stort sett styre etter eneveltets prinsipper.

De ungarske stender hadde likevel, sammenlignet med de østerrikske-bøhmiske, den fordel at de til en vis grad alltid kunne regne med Transsylvanias dekking i ryggen.

Bocskai hadde like før sin død i sitt politiske testament foreslått Bálint Drugeth Homonnai til sin etterfølger. Stenderne valgte imidlertid istedet Homonnais svigerfar, Zsigmond Rákóczi, til ny transsylvansk fyrste (februar 1607), og dette valget ble også bekreftet av sultanen. Året etter (i mars 1608) ga han likevel avkall på fyrsteverdigheten til fordel for Gábor Báthory (1589–1613) som var det siste medlem av den sagnomsuste Báthory-familien. Han støttet seg til den del av hajduene som ikke var blitt bofaste eller som ikke likte seg i Det kongelige-habsburgske Ungarn.

Gábor Báthory var en begavet ung mann med store vyer, men med sin umoralske levemåte og despotiske manerer skremte han etter hvert de fleste av sine tilhengere fra seg. Han brannskattet sakserne og angrep i 1610 Valakia, til tros for at både den valakiske voivod, Serban Radul og den moldaviske Movila Constantin hadde anerkjent hans overhøyhet. Opposisjonelle transsylvanske magnater sammensvor seg da mot ham, men komplottet ble avslørt, og dets ledere henrettet.

Den høye Porte i Istanbul begynte nå å se med voksende misbilligelse på Báthorys styring av fyrstedømmet. Den grep begjærlig anledningen som bød seg da den transsylvanske opposisjon ba sultanen om å erstatte Gábor Báthory med András Ghiczy i fyrstestolen. Sultan Ahmed ga de transsylvanske stender befaling om å velge Ghiczy til ny fyrste. Ghiczy ble imidlertid slått av Báthorys styrker. Gábor Bethlen forlot da på ny Transsylvania, fordi han følte seg truet av Báthory, og søkte tilflukt hos tyrkerne. Sultanen besluttet deretter å anerkjenne Gábor Bethlens kandidatur til fyrstestolen. Bethlen fikk en tyrkisk hær til rådighet, marsjerte inn i Transsylvania og ble av riksdagen i Kolozsvár 23. oktober 1613 valgt til ny transsylvansk fyrste samtidig som riksdagen i et brev fratok Gábor Báthory fyrstetittelen. Den flyktende Báthory, for å redde sin trone, tilbød å overlate festningen (Nagy)Várad til tyskerne, hans hajduer likte imidlertid denne idéen dårlig og drepte ham. Gábor Bethlen ble dermed alene igjen på valplassen.

TRANSSYLVANIAS GLANSPERIODE I GÁBOR BETHLENS TID 1613—29

Den nye fyrste var født i 1580 i en velstående adelsfamilie. Allerede som 15-åring var han med i felttoget som Bocskai ledet mot tyrkerne i Valakia. Det var også i hans følge at Bethlen fikk lære å kjenne det habsburgske hoffet, men han mistet alle sine illusjoner om keiseren etter Bastas skrekkelige i Transsylvania. Han var med i Mózes Székelys opprør og rømte etterpå til tyrkisk besatte områder, der han skaffet seg nyttige erfaringer og bekjentskaper. Det var ikke minst takket være hans iherdige virksomhet at Bocskai til slutt reiste opprørsfanen høsten 1604, og den unge Bethlen nådde høyt i Bocskais tjeneste. Fyrst Gábor Báthory satte til en begynnelse stor pris på ham, men da fyrstens lettsindige politikk brakte Transsylvania inn i en krise (og Bethlens eget liv i fare), flyktet Bethlen på ny til Tyrkia. Året etter vendte han tilbake med tyrkisk hjelp – og da som Transsylvanias fyrste.

I Wien ble nyheten om den nye fyrste mottatt med stor motvilje. Man forsøkte å mistenkeliggjøre Bethlen med å spre ulike rykter om ham som alle bunnet ut i hans angivelig store tyrkervennlighet. I virkeligheten var han ikke tyrkervennlig, bare en realpolitiker, på samme måte som István Báthory og István Bocskai hadde vært det. Han videreførte deres politikk i store linjer. Det innebar et fredelig og korrekt forhold til sultanen, og anerkjennelse av det faktum at fyrstedømmet hadde egentlig tyrkerne å takke for sin eksistens og relative fred.

Habsburgerne konspirerte også ved å stable på bena noen "tronpretendenter", men Bethlen klarte å avvise deres større eller mindre intervensjoner, og stabilisere sin maktstilling. I 1615 ble også Habsburgerne nødt til å erkjenne dette ved å inngå en overenskomst med Bethlen i Nagyszombat. Det er en kjennsgjerning at fyrstedømmets blomstringstid uløselig er knyttet til Gábor Bethlens navn, og at hans regjeringstid var den lykkeligste periode i Transsylvanias historie, mens i utenrikspolitikken oppnådde han å skaffe fyrstedømmet en betraktelig internasjonal anseelse.

Også dikterne, samtidens så vel som ettertidens, betegner ham gjerne som "den store fyrste". Hans egentlige ideal var Mátyás Hunyadi, i hvis spor han nå gjentok forsøket på et nasjonalt-ungarsk enevelde. Bethlens styre var absolutistisk, men denne absolutisme var en ungarsk herskers "patriarkalske" absolutisme, og tjente utelukkende ungarske interesser – i motsetning til Habsburgernes tiltagende absolutisme i Wien som munnet ut i at den fremmede konge (keiser) ringeaktet bl.a. Ungarns forfatning, lyttet til fremmede rådgivere i et fremmed hoff, støttet seg til sine forhatte fremmede leiesoldater og alltid underordnet Ungarns interesser for rikets.

Noe av det første Gábor Bethlen foretok seg som fyrste, var å skaffe seg en skikkelig stående hær, etter mønster av Mátyás' svarte hær. Soldatene fant han masser av blant de militante széklerne, hajduene og andre frie bønder. Denne hær var samtidig fullstendig uavhengig av stenderne.

Den transsylvanske stenderforsamling hadde i det hele tatt svært lite å si og gjøre i Bethlens regjeringstid. Hæren og den styrkede fyrstelige sentralmakt forutsatte ordnede finansielle forhold i fyrstedømmet, med forholdsvis høye inntekter i statskassen. Bethlen omorganiserte derfor Transsylvanias økonomiske liv etter sin tids mest moderne merkantilistiske prinsipper. For bl.a. å vekke de forsømte gruvene til nytt liv, innkalte han dyktige bergmenn og håndverkere fra utlandet; mange av dem kom fra Bøhmen, der de var utsatt for forfølgelser p.g.a. deres anabaptistiske trosretning (gjendøpere). Han fremmet industrien og handelen, støttet byene, og innførte statlig monopol på utførselen av en rekke viktige produkter og råvarer. Hans agrarpolitikk sto i skarp motsetning til Habsburgernes, idet han ikke bare lot antallet av de frie bønder økes, men beskyttet også de livegne og leilendingene mot overgrep fra sine jordeieres side.

De gode finansene gjorde det mulig for Bethlen å gjøre en betydelig innsats også for kulturen. Hans likhet med Mátyás Hunyadi var slående også på dette felt. Det ble oppført en rekke praktfulle bygninger rundt omkring i fyrstedømmet, den vakreste av dem alle var nok selve fyrstepalasset i Gyulafehérvár som kunne måle seg med hvilket som helst av tidens barokke hoff i Europa, ikke bare arkitektonisk, men også når det gjaldt utsmykning og innredning. Hans hoff var sentrum for Transsylvanias kalvinistisk-ungarsk pregede åndelige liv, hvor imidlertid også utenlandske åndshøvdinge (som f.eks. dikteren Martin Opitz o.fl.) kunne føle seg hjemme. Han grunnla en høyskole i Gyulafehérvár 1620 som fikk flere av sine lærere fra utlandet. (Den eksisterer fortsatt, men i en svært lemlestet form, og frister en trist tilværelse i byen Nagyenyed (Aiud), redusert til å fungere som en ungarsk videregående skole som kalles Bethlen-kollégium.) Han sendte en rekke begavede studenter til vesterlandske universiteter, mens hjemme i fyrstedømmet forbød han at fattiges og livegnes barn skulle forhindres i å studere. I sine land fremmet han rettsvesen, forvaltning, skoleundervisning, og våket nøye over religionsfriheten. Han var troende kalvinist, men utmerket seg ved en enestående toleranse: han kalte bl.a. tilbake jesuittene som noe tidligere var blitt utvist, til fyrstedømmet, ga pengestøtte til jesuitten György Káldis katolske bibeloversettelse; de gresk-ortodokse rumenere i

Transsylvania fikk sin egen biskop (metropolit) og deres prester ble fritatt for alle føydale byrder. Også tidens store musikalske nyhet, (den italienske) operaen, vant hurtig innpass ved hans hoff.

Hans utenrikspolitiske konsepsjon fikk stadig bredere dimensjoner. I mai 1618 brøt det ut et opprør i Bøhmen: man kastet keiserens representanter ut av vinduene til Hradčany (Hradsjin) palasset i Prag, en hendelse som ble begynnelsen til en rekke religionskriger utkjempet i Mellom-Europa 1618-48 og som senere fikk fellesbetegnelsen Tredveårskrigen. Krigen hadde sine grunner i en rekke latente, uløste konflikter i området. En av dem var den generelle motsetning mellom Habsburgerne og de katolske tyske fyrster på den ene side, og de protestantiske fyrstene på den andre. Det fantes dessuten også motsetninger mellom den keiserlig-kongelige sentralmakt og de østerrikske, bøhmiske og ungarske stender som iherdig stridde imot enevoldstendensene.

I en bredere forstand hang denne krig også sammen med kampen om hegemoni over Baltikum mellom Polen, Russland, Sverige og til dels også Danmark-Norge. I Sigismund 3 Vasas lange regjeringstid (1587-1632) hadde forholdet mellom Polen og Sverige forverret seg. Svenskene var nemlig i ferd med å bygge opp et stort rike rundt Østersjøen, og kom derfor i konflikt med både Polen og Danmark-Norge. Især var det polakkene som oppfattet et svensk-russisk forbund som meget truende, noe som førte med seg deres tilnærming til Habsburgerne. Etter hvert som krigen fikk utvikle seg, oppsto det en samlet protestantisk enhetsfront mot Habsburgerne som strakte seg fra England i vest til Transsylvania i øst, og omfattet, foruten de allerede nevnte stater, også Nederland og (det katolske) Frankrike. Utbruddet av krigen ga Bethlen en kjærkommen anledning til å angripe Habsburgerne. Hans formål var å gjenopprette det selvstendige og uavhengige ungarske kongerike.

Han ble dessuten ledet også av en personlig ærgjerrighet, idet han tok sikte på å etablere et nytt nasjonalt-ungarsk kongedynasti med seg selv som dets første konge.

Selvom den nye habsburgske konge, Ferdinand 2 (1619-37) anerkjente Bethlen som Transsylvanias fyrste, aktet Bethlen å angripe ham, og innhentet Istanbuls tillatelse til å starte krigen mot Ferdinand som i august også ble valgt til tysk keiser. De bøhmisk-moraviske stenderne ville imidlertid ikke ha Ferdinand som deres konge, og bestemte seg istedenfor Fredrik av Pfalz.

Samtidig begynte Bethlens styrker sin offensiv¹⁰, og erobret i løpet av vel to måneder hele Nord-Ungarn sammen med byen Pozsony (hvor Stefanskronen kom i hans besittelse), og i november omringet hans og bøhmernes hærstyrker selve Wien. Bethlens rival, magnaten Homonnai, kom imidlertid akkurat da til syne med en polsk hær på bortimot 8 tusen mann ved grensen nordligst i landet og slo Bethlens hærfører György Rákóczi. Bethlen ble deretter nødt til å trekke seg fra Wiens beleiring. Ferdinand klarte etter dette snart å vinne overtaket, og oppnådde ved Hvite Berg et avgjørende seier over den såkalte vinterkongens bøhmiske styrker. Seieren ble etterfulgt av en blodig terror, og Bøhmen ble i tiden som fulgte direkte styrt fra Wien etter strenge absolutistiske prinsipper.

Den ungarske riksdag valgte i januar 1620 Bethlen til Ungarns fyrste, og riksdagen i august samme år til Ungarns konge. Tilsynelatende oppnådde dermed Bethlen alt han i utgangspunktet hadde ønsket seg: han fikk nesten hele Ungarn i sin besittelse, bortsett da fra den del som var okkupert av tyrkerne og visse andre områder i Transdanubia; han ble jo dessuten valgt til landets konge. Han oppfattet imidlertid den øyeblikkelige internasjonale situasjonen som noe ugunstig, og lot seg ikke krones. Etter slaget ved det Hvite Berg ble han nemlig plutselig helt alene igjen på valplassen i kampen mot Habsburgerne. Han klarte likevel å slå de keiserlige generalene Dampierre og Bouquoi (begge generalene falt), og ga dermed de protestantiske styrkerne i vest tilstrekkelig tid til å reorganisere seg. Men på lengre sikt anså han seg sjanseløs mot Ferdinand 2, og sluttet derfor separاتفred med ham i Nikolsburg januar 1622. Bethlen ga der avkall på kongetittelen og leverte Stefanskronen tilbake til Ferdinand. Til gjengjeld fikk han overdratt seg hertugdømmene Oppeln og Ratibor i Schlesien, dessuten fikk fyrstedømmet Transsylvania utvidet sitt territorium med syv fylker i nord. Uten Bethlens sunne fornuft og hans relativt sterke Transsylvania i bakgrunnen skulle nok også Ungarn fått dele skjebne med Bøhmen som etter nederlaget ved det Hvite Berg ble direkte forvaltet fra Wien. Vis-à-vis de høytflyvende drømmene seiret altså Bethlens realitetssans, nå som også ved flere senere anledninger.

Dette var imidlertid ikke ensbetydende med at han for godt hadde oppgitt tanken på Habsburgernes nedkjempelse. Tvertimot arbeidet han helt til sin død iherdig for å få i stand en internasjonal storkoalisjon mot dem. Han utfoldet i de kommende årene en omfattende diplomatisk virksomhet for å oppnå dette, men var samtidig ikke redd for å søke andre, mindre ortodokse veier heller for å kunne realisere Ungarns enhet:

¹⁰ Oppstanden ble i et tospråklig (latinsk og ungarsk) flyveskrift, forfattet av predikanten og Bethlens nære rådgiver Péter Alvinczy (1570-1634) hilst velkommen. Flyveskriftet hadde tittelen *Querela Hungariae; Magyar Ország Panasza*, og nevner i første rekke overgrepene mot den ungarske stenderforfatning og forfølgelsen av protestantene i Det habsburgske Ungarn.

våren 1623 tilbød han keiseren å føre fyrstedømme Transsylvania tilbake til Det kongelige Ungarn – mot at han, altså Bethlen, fikk styre det som keiserens svigersønn... Da keiseren ikke nettopp ivret seg for å gi Bethlen en Habsburg-prinsesse til ekte, ble han enda en gang angrepet av Bethlens styrker som høsten 1623 på ny erobret fra ham hele Nord-Ungarn. Bethlens vestlige protestantiske allierte med hertugen av Braunschweig i spissen ble imidlertid slått av Den katolske liga, ledet av Tilly, ved Stadtlohn, og kunne følgelig ikke støtte Bethlens offensiv vestfra. Fyrsten ble derfor igjen nødt til å inngå fred med keiseren på omtrent samme betingelser som i Nikolsburg.

Hans neste skritt var å ekte Katharina, den yngre søsteren til markgreven av Brandenburg. I desember samme år inngikk England, Nederland og Danmark-Norge et antihabsburgsk forbund i Haag, og oppfordret også Bethlen til å slutte seg til det. At det lille Transsylvania ble nå av de allierte protestantiske makter betraktet som likeberettiget, var et direkte resultat av Bethlens diplomati og hærførerkunst.

Også ved dette tredje antihabsburgske fremstøt begynte den transsylvanske hær Nord-Ungarns erobring, i slutten av august. Planen gikk ut på å forene seg med den protestantiske hæren fra vest, ledet av Ernst Mansfeld. Mansfelds styrker ble imidlertid slått av tidens mest berømte hærfører, Albrecht Wallenstein, og nådde Nord-Ungarn sterkt svekket og med forfølgerne hakk i hæl. Bethlens kloke taktikk klarte imidlertid å vende situasjonen helt om slik at Wallensteins vel 35 tusen mann forlot Nord-Ungarn nærmest i flukt. Dette møte mellom Wallenstein og Bethlen bidro sterkt til at de ungarske *huszarer* fikk internasjonalt ry på seg som en ny, tidsmessig, vel anvendbar kampenhet.

Den generelle situasjon tilsa imidlertid også denne gangen å avslutte offensiven med en fred som i grunnen var identisk med den i Nikolsburg.

Sommeren 1624 ble Bethlen av opposisjonelle polske magnater tilbudt den polske trone, når kong Sigismund 3 Vasa skulle falle fra. (Dette skjedde imidlertid først i 1632, tre år etter Bethlens død...) Katharina av Brandenburg, Bethlens hustru fra 1626, var svigerinne til svenskekongen Gustav 2 Adolf. Disse to fakta fikk Bethlens store fantasi straks i sving slik at han begynte å drømme om som polsk konge å kunne forene Transsylvania og Polen, og sammen med Sverige og de vestlige protestantiske makter (eventuelt også med Russland) å omringe det habsburgske rike. Gustav 2 Adolfs utsendte forhandlere drøftet disse planene inngående med Bethlen i juli 1628. Året etter var Bethlens sendemenn alt på vei til tsar Mikael Fjodorovitsj for å slutte forbund med ham, men Bethlen døde før de nådde frem til Moskva.

TRANSSYLVANIA OG DET KONGELIGE UNGARN TIL MIDTEN AV 1600-TALLET

Mens han ennå var i live, sørget Bethlen for å få sin kone Katharina av Brandenburg valgt til sin etterfølger som Transsylvanias fyrste. Hun fikk fyrstens yngre bror, István Bethlen, ved sin side som guvernør.

Hun var katolikk, og sto under innflytelse av en habsburgervennlig gruppe av magnater som var beredt til å utlevere fyrstedømmet til keiseren. Stenderforsamlingen tvang derfor henne til å abdisere, og valgte i september 1630 István Bethlen til ny fyrste. Haiduene hadde imidlertid i mellomtiden grepet til våpen. Deres bosetningsområder befant seg nemlig i de syv komitater som ifølge freden av Pozsony 1626 skulle etter Bethlens død tilfalle det kongelige Ungarn. Haiduene var nå redde for at Habsburgerne og de ungarske aristokratene skulle frata dem den frihet og de privilegier (eller en del av dem) som de hadde fått av fyrstene Bocskai og Bethlen. Palatinen Miklós Esterházy, deres argeste motstander, sendte nå en keiserlig hær mot dem for å straffe dem, men han hadde nok også planer om å rykke inn i selve Transsylvania. Haiduene fikk imidlertid væpnet hjelp fra István Bethlen jr og Dávid Zólyomi slik at palatinens hær ble så grundig slått av dem at Esterházy (og keiseren) følte seg tvunget til å slutte fred med dem. István Bethlen hadde i mellomtiden frasagt seg fyrstetittelen, og stenderne valgte da landsdelens mektigste og rikeste godseier, Gábor Bethlens tidligere hærfører György Rákóczi 1 (1630-48) til ny fyrste. Men heller ikke han klarte å forhindre at Habsburgerne overtok de syv nevnte komitater, han sørget imidlertid for at haiduenes privilegier forble urørt av de nye makthaverne. Esterházy's fremmede leietropper forårsaket med sine røverier og voldshandlinger stor forbitrelse blant befolkningen i Nordøst-Ungarn, og landsdelen reiste seg i et bondeopprør. Til stor forsmedelse for Esterházy, ble opprøret til slutt slått ned av Transsylvanias fyrste, Rákóczi, til tross for at det foregikk i kongelig-ungarsk område.

István Bethlen, som angret på at han i 1630 hadde frasagt seg fyrstetittelen, kom høsten 1636 til syne i Transsylvania i spissen av en tyrkisk hær, men Rákóczi forsvarte seg med hell. Fra da av lot tyrkerne ham være i fred. Han ble imidlertid aldri likt av Istanbul, førts og fremst fordi Rákóczi viste i 1634 stor uvilje, da han skulle være med på et tyrkisk angrep mot Polen; han var nemlig imot "å gyte kristent blod". Han underrettet istedet polsekongen om det forestående tyrkiske anfall. Etter å ha konsolidert sin stilling innad, forsøkte Rákóczi å følge sin store forgjengers, Gábor Bethlens fremgangsrike utenrikspolitikk som i sin tid

hadde skaffet internasjonal anseelse, fred og velstand for Transsylvania. Men Bethlens storslåtte diplomatiske kunst ble hos ham avløst av smålige manøvreringer og av en overdreven forsiktighet. Allerede i februar 1632 ble han i Gyulafehérvár oppsøkt av kong Gustav 2 Adolfs sendemann Paul Strassburg, og i løpet av de kommende årene manglede det ikke på kontakt mellom ham og de protestantiske stater i Nord- og Nordvest-Europa; det tok likevel hele ti år før disse kontakter endelig førte til et forbund med dronning Kristina av Sverige og Ludvig 13 av Frankrike.

Dermed ble Transsylvania på ny medlem av den europeiske antihabsburgske koalisjon. Han forsømte derimot den meget gunstige anledningen, da Lennart Torstensson, den fremste svenske hærfører under Tredveårskrigen, seiret stort ved Breitenfeld og Lech, og begynte faktisk å true selve Wien.

Da Rákóczi, etter års nøling, i 1644 endelig kom med i krigen, var Torstensson allerede opptatt av å føre felttog mot Danmark (Torstensson-krigen). Rákóczi hadde langtfra den hærfører-begavelse som Bethlen, men etter en del frem og tilbake klarte han til slutt å rykke inn i Moravia og møte Torstenssons hær i juli 1645. Sultanen, som ikke likte noe særlig Rákóczis militære fremgang, beordret ham imidlertid nå i truende ordelag til å vende hjem med sine styrker. Rákóczi undertegnet deretter en fredsavtale med keiseren. Freden av Linz fra desember 1645 sikret undersåttene av Det kongelige Ungarn full religionsfrihet, og dette omfattet nå også bøndene. Rákóczi fikk dessuten overlatt de samme syv ungarske fylker som Bethlen i sin tid hadde tatt i sin besittelse. Til gjengjeld ble Rákóczi nødt til å bryte med sine franske og svenske forbundsfeller.

Med mindre begavelse, men med stor utholdenhet klarte han altså stort sett å videreføre den samme politiske linje som han hadde arvet etter Gábor Bethlen. Flere ganger ble han imidlertid bare reddet av at hans to store motstandere, sultanen og keiseren, begge var opptatt med viktigere gjøremål på andre kanter. Ved hans bortgang var fyrstedømme Transsylvania fortsatt sentrum nummer 1 for ungarsk kultur så vel som for ungarsk politisk bevissthet generelt.

I begynnelsen av 1600-tallet utgjorde protestantene flertallet i befolkningen, også i Det kongelige Ungarn. I Matthias' regjeringstid var sogar begge de to palatinerne, både István Illésházy og György Thurzó, protestanter. Under Ferdinand 2 (1619-37) vant imidlertid motreformasjonen stadig større terreng. Ikke engang Bethlens kriger og gjentatte erobringer av Habsburg-Ungarn klarte å forhale motreformasjonens store fremgang. I motsetning til de andre habsburgske land og provinser, var motreformasjonen i Ungarn ikke båret frem og forsert av selve statsmakten. Den ungarske stenderforfatning la forøvrig en betydelig demper på forsøk på press fra sentralmaktens side. I stedet var det den ungarske katolske kirke selv som klarte dette ved å samle sine egne krefter og ved å frembringe en ny type kleresi, prester med et renere liv og høyere moral. Blant dem inntok jesuittene en særstilling med sine pågående metoder og sin kampglød.

Den ungarske motreformasjon er imidlertid frem for alt annet især knyttet til et bestemt navn: Péter Pázmány (1570-1637). Han ble født i en protestantisk familie i Transsylvania, men gikk i 1583 over til katolisismen og ble i 1587 selv jesuitt. Fra 1597 var han professor i filosofi ved universitetet i Graz, fra 1616 erkebiskop i Esztergom og den ungarske katolske kirkes primas, og fra 1629 kardinal.

Han grunnla i 1635 et universitet i Nagyszombat, dette ble senere flyttet til Budapest.

Han støttet i store trekk Habsburgernes politikk, men holdt fast på idéen om et forenet Ungarn. Fra 1620-årene ble han imidlertid stadig mer overbevisst om at fyrstedømme Transsylvanias eksistens var av avgjørende betydning for at Ungarn skulle kunne overleve, inneklemt og oppdelt som det var mellom tyrkerne og Habsburgerne. Denne oppfatning ble i sin tid lansert av fyrst Bocskai, og pleiet videre av fyrstene Gábor Bethlen og György Rákóczi 1. Pázmány satte stor pris på dem alle, til tross for konfesjonsforskjellen, og advarte gang på gang Wien mot å svekke Transsylvania.

Dette hindret ham dog ikke i å føre en meget aktiv og seierrik kamp mot protestantene i Det kongelige Ungarn, ikke minst som forfatter av en rekke strids- og kampskrifter, prekensamlinger og bønnebøker. Han viste seg i disse verker å være en av de mest glimrende og virkningsfulle stilister av det ungarske litterære språket, ja, han kalles gjerne for dets egentlige grunnlegger. Han oppnådde sine største resultater i rekatolisering ved at han konsekvent konsentrerte seg om å omvende landets ledende magnatfamilier (Bánffy, Esterházy, Forgách, Homonnai Drugeth, Pálffy, Thurzó m. fl., tilsammen skal det ha dreiet seg om bortimot tredive slike familier, omdøpt av ham personlig). Prinsippet *cuius regio, eius religio* gjorde at omvendelsen av en enkelt magnat i virkeligheten førte til at titusener av livegne bønder på vedkommendes jordeiendommer måtte følge med ham inn i den katolske kirke. Dette resulterte snart i at Det kongelige Ungarn i Ferdinands 3s tid (1637–57) fikk en ubestridelig katolsk majoritet. (Først fra freden av Linz 1645 hadde den enkelte landsby anledning til selv å avgjøre, hvilken trosretning skulle gjelde den kollektivt, uavhengig av jordeierenes valg av konfesjon. Til den individuelle frihet, altså friheten til at et individ selv kunne velge sin egen religion, var veien fortsatt lang.)

Av hans ca 40 verker skrevet på ungarsk eller på latin, fikk *Isteni igazsága vezérlő kalauz* 'veiviseren til guds sannhet' (1613) den største betydning og utbredelse.

I motsetning til Pázmány, hevdet en av tidens andre ledende politikere, Miklós Esterházy det syn at tyrkerne bare skulle kunne utdrives av landet ved habsburgsk hjelp. Han var palatin i tyve år (1625–45) og fikk således god anledning til å gjøre sin innflytelse gjeldende i landets politikk. Han anså Transsylvanias stilling som adskilt og uavhengig fyrstedømme som skadelig, sett fra et nasjonalt synspunkt. Habsburgernes krefter var imidlertid enten forbundet i Tredveårskrigen, eller så delte de ikke hans oppfatninger fullt ut.

Grensene mellom de tre ungarske "stater" var flytende, alt etter de nettopp rådende styrkeforhold. Grenseområdene var egentlig konstante krigssoner, også i fredstid. Grensetrefninger og erobring av landsbyer eller enkelte mindre grensefestninger ble nemlig sammen med røver- og herjetokter av begrensede omfang ikke oppfattet av noen av partene som brudd på fredsavtaler. Disse småkriger representerte imidlertid en konstant fare for den gjenværende befolkning i disse grensesonene, og førte der til nød, forarming og enorme materielle ødeleggelser. De ungarske grensefestninger ydet som oftest en heltemodig motstand mot tyrkerne, men disse forsvarsstyrker var både for fåtallige og for dårlig, ja elendig, utrustet.

Til midten av 1600-tallet kom det stadig flere tegn på landets økende krigstretthet og utmattelse, økonomisk som psykisk. Ungarn hadde kommet til de siste dråpene av sitt yteevne. Men også Tyrkia begynte nå å vise stadig tydeligere tegn på svekkelse, Habsburgerne imidlertid, engasjert som de var i Tredveårskrigens omfattende og blodige krigsskuespill, ikke hadde tilstrekkelige ressurser til å kunne utnytte denne gunstige situasjon. Tvertimot ønsket de å holde fred med tyrkerne, nesten for enhver pris.

FYRSTEDØMME TRANSSYLVANIAS UNDERGANG (1648—90)

Da fyrst György Rákóczi 1 døde i oktober 1648, etterlot han til sin sønn, György Rákóczi 2 (1648-60) et velorganisert og ansett fyrstedømme som også økonomisk var i orden. Sønnen, valgt til fyrste allerede i 1642, ble, takket være farsarven og sin kones, Zsófia Báthorys, enorme medgift, Ungarns og Transsylvanias rikeste jordeier. Men han arvet ikke farens hell og begavelse (dette siste ble istedet arvet av den yngre broren Zsigmond som straks etter farens død søkte kontakt med Sverige, Frankrike og de øvrige vesterlandske protestantiske makter. Han giftet i 1651 seg med Henriette av Pfalz, datteren til den tidligere "vinterkongen" av Bøhmen. Mange så på ham med store forventninger, jfr. også verket *Sermo secretus Natnis (Geheime Rede Nathans)* av Comenius. I oktober 1651 ble han i Sárospatak oppsøkt av dronning Kristina av Sveriges sendemann, Bengt Skytte, for å drøfte den europeiske antihabsburgske sammenslutningen. Zsigmond døde imidlertid helt uventet alt i februar 1652, bare 30 år gammel).

György Rákóczi 2 merket seg ikke den forandring som hadde funnet sted i den internasjonale politikken etter freden i Westfalen som hadde avsluttet Tredveårskrigen. Som følge av dette ble Det tysk-romerske keiserrike omdannet til et svakt forbund, bestående av en rekke større og mindre, selvstendige provinser og bystater. Keiseren selv ble gjort til en toppfigur som hadde lite å si, bortsett fra i Østerrike og Habsburgernes andre "arveland", som fra nå av dannet den egentlige basis for Habsburgernes maktposisjon. I vest var det Frankrike som har overtatt den ledende rolle (England var opptatt av indre problemer), og muligheten av en ny tysk-fransk konfrontasjon var klart tilstede.

Habsburgerne forsøkte derfor å styrke sentralmakten i sine land. I Bøhmen var keiserens velde godt befestet, og stenderne i de østerrikske provinser ydet også stadig mindre motstand mot hoffets absolutistiske styresett. Bare i Ungarn florerte opposisjonen fortsatt. Trykket ble nå derfor økt mot de ungarske magnatene og stenderne, for hoffet var fast bestemt på å innføre eneveldet også for de ungarske provinsers vedkommende. Den største hindring i veien utgjorde etter de ledende keiserlige politikere syn den gamle ungarske stenderforfatning. De konsentrerte derfor sine angrep nettopp mot den.

Når det gjelder Det tyrkiske rike, ble dets svakhetsperiode langsomt avløst av en mer aktiv og aggressiv utenrikspolitisk linje. I 1650-60-årene kom storvesirene av en energisk og begavet albansk ætt, Köprülüene, som etter hvert klarte å reorganisere den tyrkiske hær og forvaltning i de tyrkiskbesatte områder på Balkan og i Ungarn. Dette førte innen kort til et øket antall konflikter og trefninger i grensetraktene, – til stor skrekk for hoffet i Wien som ville nesten for enhver pris bevare den relative fred langs grenselinjene mot sultanens rike. Magnatene i Det kongelige Ungarn som nå er kommet mellom dobbelt ild og press, satte sin lit til Transsylvanias likevektspolitik.

Fyrstedømmets kontakter med Europas nordlige og vestlige protestantiske makter var fortsatt intakte, og György Rákóczi 2 ble som fyrste hilst velkommen av mange av tidens ledende statsmenn fra Oliver Cromwell til Karl 10 Gustav. Men istedenfor klokskap og forsiktighet som situasjonen krevde av ham, begynte den unge fyrste å spille et lettsindig spill, drevet frem av sin enorme ærgjerrighet. Han begynte med å sikre seg overherredøme over de to rumenske fyrstedømmene Valakia og Moldova som også var tyrkiske vasallstater. Sultanen likte derfor svært dårlig Rákóczis innblanding.

Rákóczi siktet imidlertid mye høyere, nemlig å bli konge, og grep etter den polske trone som fra István Báthorys dager hadde vært alle transsylvanske frysters fremste drøm, også når de ikke ville innrømme det. Opprørske kosakker hadde allerede i mai 1651 tilbudt ham den polske krone. Det fantes også enkelte polske magnater som ville foretrukket ham, men det ble tidlig klart for Rákóczi at det måtte til en væpnet erobring av Polen, og dette ville han helst gjøre som et ledd innen et bredt antihabsburgsk forbund. Han sendte derfor sine forhandlere til Danmark, England, Nederland og Sverige, men den ventede respons oppnådde han kun hos den nye svenskekongen Karl 10 Gustav (1654-60) som gjerne så den siste Vasa-kongen Johan 2 Kasimir (1648-68) fjernet fra den polske trone. Sommeren 1655 landsatte han selv en svensk hær i Nord-Polen. I desember 1656 undertegnet så de to herskere Karl 10 Gustav og György Rákóczi 2 en overenskomst om et felles angrep mot Polen.

Også som følge av Rákóczis energiske håndheving av den gamle ungarske overhøyhet over de rumenske fyrstedømmene og hans gode kontakter til de antihabsburgske herskerne av Europa, vokste hans prestisje stadig blant magnatene i Det kongelige Ungarn. De fleste av disse magnatene følte seg nemlig etter hvert svært skuffet over Habsburgernes holdning når det gjaldt spørsmålet om tyrkernes utdrivelse fra Ungarn. Det var i denne situasjon at Miklós Zrínyi (1620-64) trådte i forgrunnen i kraft av sine statsmannsegenskaper. Han var sønnesønns sønn til nasjonalhelten fra Szigetvár 1566, og var altså av en gammel og fornem ungarsk – kroatisk grevefamilie. Som dikter er han like kjent og kjært som politiker. Hans litterære hovedverk er *Szigeti veszedelem – Obsidio Szigetiana* 'Szigets beleiring', skrevet vinteren 1645-46, et nasjonalt heltedikt som skildrer det heltedige forsaret av festningen Sziget. Emnet var ikke tilfeldig valgt. I det barokke-heroiske bilde han her hadde tegnet, ville han anspore sine landsmenn til en ny patriotisk begeistring og til fornyede anstrengelser i kampen mot tyrkerne. Han skrev også en rekke mindre lyriske dikt med religiøse og patriotiske motiver, men kjærlighetsmotivet var heller ikke fremmed for hans forfatterskap¹¹.

Han ble i 1647 utnevnt til stattholder (bán) av Kroatia. Synet av Habsburgernes udugelighet og deres motvilje mot ytterligere ofre for å få tyrkerne ut av Ungarn, fikk ham til å innse at det ungarske folk selv måtte løse dette problem, uten å vente på hjelp utenfra. Hans familie var alltid tro mot Habsburgerne. Som så mange andre ungarske magnater, ventet også han at keiseren til slutt skulle innfri dette inderligste ønske av en samlet ungarsk nasjon. Etter hvert skiftet imidlertid også Zrínyi mening, han ble nemlig redd for at prisen for en habsburgsk frigjøring av landet skulle egentlig betales med Ungarns selvstendighet. Sammen med likesinnede, i første rekke Pál Pálffy (ca 1580-1653) som var landets palatin i årene 1649-53, begynte han å legge planer om et uavhengig nasjonalt kongedømme Ungarn. Deres kandidat til den ungarske trone var ingen ringere enn den unge transsylvansk-ungarske fyrsten György Rákóczi 2. Zrínyis ideal var kong Mátyás Hunyadi, og i sitt verk om ham (*Mátyás király életéről való elmélkedések* 'betraktninger over kong Mátyás' liv', 1656-57) påviste han klart og åpent de misforhold som utvilsomt kommer av å ha en konge av fremmed byrd.

Da Pálffy døde i 1653, tok han selv sikte på å bli Ungarns nye palatin. Som palatin skulle han nemlig fått mulighet til å kunne organisere en nasjonal ungarsk armé under ungarsk kommando, og starte dermed krigen mot tyrkerne fra ungarsk side. Hans drøm strandet imidlertid allerede på at kongen ikke engang var villig til å ta ham med blant de fire obligatoriske kandidater som ifølge forfatningen kongen skulle utpeke (to katolikker og to protestanter). Riksdagen hadde kun anledning til å velge en av disse fire kongelige kandidater til ny palatin. Riksdagen i Pozsony 1655 valgte derfor Ferenc Wesselényi, hoffets og de katolske prelatenes mann. Han fungerte i palatin-embetet til sin død i 1667.

Riksdagen i Pozsony hadde imidlertid også en annen viktig sak på sin dagsorden: valget av en ny ungarsk konge, selvom Ferdinand 3 døde først i april 1657. Enkelte magnater ville nå anerkjenne Habsburgernes "evige" arverett til den ungarske krone, men underhuset, ledet av Zrínyi, klarte å forsvare prinsippet om fritt ungarsk kongevalg. Flertallet av det ungarske aristokrati var imidlertid ennå ikke beredt til et brudd med det habsburgske dynasti, og valgte Leopold 1 (1657-1705) til ny konge, istedenfor Zrínyis nasjonale kongeemne fyrst György Rákóczi 2.

Men snart ventet det enda større skuffelser på Zrínyi. I januar 1657 dro fyrst Rákóczi i spissen for sine styrker inn i Polen. Hans hær besto av bortimot 15 tusen mann fra Transsylvania, 6 tusen rumenere fra Valakia og Moldova, og om lag 20 tusen kosakker. Som svenskekongen Karl 10 Gustavs allierte, følte han seg traktatforpliktet til å gjennomføre dette felttoget som etter hans forhåpninger også skulle skaffe ham den polske krone. Han brudde seg ikke om sultanens misbilligelse og keiserens truende mottrekk, heller ikke om

¹¹ En rekke av diktene hans er oversatt til fremmede språk, jfr. bl.a. antologiene *Vom Besten der alten Ungarischen Literatur*. 11.-18.Jh. Utg.av T Klaniczay. Budap.1978: 162-83; Bowering, Sir John: *Poetry of the Magyars*. Lond.1830: 1-3; *Ungarische Dichtung aus fünf Jahrhunderten*. Budap./Berl.1970: 23; *Anthologie de la poésie hongroise du XVIIe siècle a nos jours*. Utg.av L Gara. Paris 1962: 75-80.

at hans kone, Zsófia Báthory, samt hans mor, Zsuzsanna Lórántffy, var, sammen med en rekke av Transsylvanias magnater, imot denne krigen. Til en begynnelse oppnådde Rákóczi flere betydelige seire; i april erobret han selvste Kraków, og noen dager senere forente de svenske og transsylvanske styrkerne seg. Men som følge av et dansk angrep mot Sverige, ble kong Karl 10 Gustav i slutten av mai nødt til å dra hjem, sammen med en stor del av de svenske styrker. I juni kunne Rákóczi likevel innta også Warszawa. Motgangen begynte imidlertid nå å melde seg for alvor. Mens han førte sin krig i Polen, brøt en polsk hær inn i det forsvarsløse Øst-Ungarn og herjet store områder. I slutten av juni dro også resten av den svenske hær hjem, mens vel en måned senere ble Rákóczi forlatt også av kosakkene og rumenerne.

I mellomtiden hadde dessuten sultanen beordret tatarene på Krim til å angripe Rákóczi. De fikk omringe den transsylvanske hær og tok de overlevende med seg som fanger til Krim. Fyrsten selv ble reddet ved at han noen dager i forveien skilte, sammen med ca 300 av sine menn, lag med hovestyrken (som fra nå av ble ledet av János Kemény), og valgte en annen vei tilbake til fyrstedømmet. Vel hjemme mottok han så sultanens ordre som fratok ham fyrsteverdigheten. Samtidig var Széklerlandet blitt herjet av store tatarske styrker.

Den transsylvanske riksdag valgte i denne situasjon i november Ferenc Rhédey (1610-67) til ny fyrste. Rákóczi ville imidlertid ikke gi seg. Han fikk i januar 1658 den samme riksdag til igjen å utnevne ham til fyrste. Han henvendte seg deretter til kong Leopold 1 og ba ham om hjelp, det samme gjorde også Zrínyi. Hoffet gjorde imidlertid ingen ting, men så bare med dårlig skjult skadefryd på Rákóczis vanskelige situasjon og at Transsylvania i september er blitt angrepet av en tyrkisk-tatarsk storhær anført av selveste storvesir Köprülü Mehmed. Storvesiren innsatte Ákos Barcsay (1610-61) i fyrstestolen i midten av september. Også riksdagen aksepterte den nye fyrste i oktober, men Rákóczi nektet fortsatt å gå av, og det oppsto heftige diskusjoner mellom tilhengerne av de to fyrster.

Hele 1659 gikk med på disse stridigheter mellom de to grupperinger. I 1660 sendte sultanen endelig en ny tyrkisk hær mot Rákóczi, og fyrsten ble selv dødelig såret i slaget. Tyrkerne erobret deretter (Nagy)Várad med dets omland og størsteparten av Partium.

Nå endelig bestemte også keiser Leopold seg til å sende hjelpetropper til Transsylvania. Den keiserlige hær representerte imidlertid en meget ubetydelig slagkraft. Ledet av tidens kjente hærfører Raimondo Montecuccoli, unngikk den behendig all væpnet sammenstøt med de fritt herjende tyrkiske styrker, og trakk seg alt i september 1661 helt ut av fyrstedømmet. Imens ble Transsylvanias rike byer og landsbyer brent, plyndret og tilintetgjort av tyrkisk-tatariske skarer. I januar 1661 valgte riksdagen Rákóczis tidligere hærfører János Kemény til fyrste. Han proklamerte i april Transsylvanias løsrivelse fra det tyrkiske vasallforhold. Sultanen utpekte imidlertid Mihály Apafi (1632/1661-80) til ny fyrste. I januar 1662 falt Kemény i en kamp mot tyrkerne.

Fra nå av og frem til tyrkernes utdrivelse fra Ungarn ble Transsylvania styrt av Apafi, tyrkernes lydige redskap, en marionettfyrste. Som følge av at fyrstedømmet hadde lidt betydelige territoriale tap, og at det er blitt plyndret, herjet og brannskattet til de siste dråper, mistet det sitt tidligere vekt, og opphørte også å fungere som forsvarer av den ungarske selvstendighet, samt protestantenes sak i begge Ungarn. Fra nå av var fyrstedømmet bare en skygge av sin tidligere styrke og rang, og maktet ikke lenger å spille noen politisk rolle av betydning. Det fristet sin tilværelse som en uselvstendig, viljeløs tyrkisk vasallstat.

Katastrofen som hadde inntruffet etter en glansperiode på vel et halvt hundre år, ble et tungt slag også for mange ledende politikere i Det Kongelige Ungarn. Zrínyi gjorde Montecuccoli ansvarlig for det som hendte. På den tid var det ingen som bedømte situasjonen klarere enn han. Etter Transsylvanias undergang forutså han aktiviseringen av tyrkernes erobningsbestrebelse overfor Ungarn. Våren 1663 dro storvesir Köprülü Ahmed, Mehmeds sønn, virkelig mot Ungarn fra Adrianopel, og erobret Érsekújvár, Nyitra, Léva og Nógrád m.fl. i Nord-Ungarn. Montecuccoli klarte ikke engang å forhindre at enkelte tatariske styrker sogar herjet deler av Moravia.

Zrínyi skrev i disse årene en rekke strategiske, krigshistoriske og politiske skrifter. Det viktigste av dem pamfletten *Az török áfium ellen való orvosság* 'legemiddelet mot den tyrkiske opium' (1661-62) som argumenterer for opprettelsen av en stående ungarsk hær av yrkessoldater, og gir en oversikt over Ungarns utenrikspolitiske situasjon og dets eventuelle muligheter.

Men han beviste sin dyktighet og evne som hærfører også i praksis, bl.a. ved at han vinteren etter tyrkernes seierrike offensiv i 1663 utarbeidet og gjennomførte selv en vellykket offensiv mot tyrkerne.

Vinterfelttoget som offensiven kalles, ble satt i gang i midten av januar 1664 og resulterte innen kort tid i gjenerobringen av Pécs og oppbrenningen av tyrkernes viktigste bro over Drava ved Eszék. Zrínyis styrker dro hele 240 km inn bak de tyrkiske linjer.

Den store militære fremgang gjorde hans navn kjent over hele Europa. Seieren ble imidlertid ikke utnyttet av keiserens hærfører Montecuccoli som tvertimot trakk sin hær tilbake mot vest, etterfulgt av en stor tyrkisk hærske. Ved Szentgotthárd kom det likevel til en konfrontasjon mellom de to styrker. Det syv timer lange

slag andte med en keiserlig seier, der de beste tyrkiske tropper ble fullstendig tilintetgjort. Keiser Leopold sluttet imidlertid en skammelig fred med tyrkerne i Vasvár som lot tyrkerne beholde *alle* sine erobringer. Freden vakte alminnelig misnøye i vide kretser. Så å si hele Europa fant hoffets handlemåte og ettergivenhet uforståelig.

Det førte til politisk uro også hos de fleste av de ungarske magnater, blant dem hos mange som til nå var kjent for sine prohabsburgske holdninger. I mange ungarer ble det vekket en mistanke om at hoffet egentlig gjerne så Ungarns fortsatte forfall og ødeleggelse gjennom tyrkerne.

Disse mistanker ble ytterligere styrket ved at Miklós Zrínyi, statsmannen som de fleste i den nåværende situasjon satte sine forhåpninger til, mistet i november 1664 sitt liv ved en jaktulykke. Lenge gikk det hårdnakkede rykter om at Zrínyi egentlig falt som offer for et politisk mord, iverksatt av hoffet. Hans død kom i det minste svært beleilig for de keiserlige kretsene.

SAMMENSVERGELSE OG OPPSTAND

I månedene etter freden i Vasvár og like før sin død beveget den alminnelige opphisselse i landet Zrínyi til å søke kontakt med franskekongen Ludvig 14, Habsburgernes fremste og farligste motstander.

Den famøse "jakt-ulykke" som førte til hans alt for tidlige bortgang, karte ikke å sette noen stopper for misnøyen og uroen. Vissheten om at Wien, for å kunne beholde roen med tyrkerne, alltid var parat til å ofre Ungarns mest kardinale interesser, ble nå åpenbar i hele sin nakenhet for stadig flere. Men mens det i tidligere år hadde overveiende vært enkelte protestantiske magnater som dominerte opposisjonen, begynte nå også de tidligere alltid habsburgervennlige katolske aristokrater og prelater å vende seg mot hoffet i Wien. Vi finner blant dem sogar landets høyeste dignitærer, så som palatinen Ferenc Wesselényi, erkebiskopen i Esztergom György Lippay, landsdommeren (*judex curiae*) Ferenc Nádasdy, den kroatiske bán (stattholder) Péter Zrínyi og fyrsten Ferenc Rákóczi 1 (sistnevnte ble valgt til fyrste av Transsylvania i 1652, men mistet muligheten til å ta tronen i besittelse, da hans far, fyrst György Rákóczi 2 falt i kampen mot tyrkerne i 1660; under påvirkning av sin mor, Zsófia Báthory, gikk han snart over til katolisismen og giftet seg med Ilona Zrínyi, datteren til den kroatiske bán). Til å begynne med snakket disse herrer bare sammen som patrioter på private sammenkomster og drøftet landets håpløse situasjon og prisgivelse. Etter hvert fikk imidlertid disse drøftelser mer og mer karakter av en sammensvergelse.

For å finne en vei ut av uføret, søkte de snart kontakt med ulike utenlandske makter, så som Ludvig 14 av Frankrike (som gjerne nørte på denne uro bak Habsburgernes rygg, men sluttet likevel ikke direkte forbund med de sammensvorne), Polen (som dessverre hadde sine egne vanskelige problemer å stri med) og sogar, om ikke av hjertens lyst, Tyrkia. I tidligere tider hadde Ungarns politikere og stender alltid kunnet regne også med Transsylvanias støtte; det svekkede fyrstedømme med den overforsiktige og svake fyrst Apafi i spissen kunne imidlertid ikke lenger være til noen større hjelp, men han formidlet i det minste planer og ønsker til sultanen.

Det meste av disse planer var høytflyvende og som regel temmelig irrealistiske i og med at de sammensvorne ikke sørget for å skaffe seg noen bredere basis ved å vinne tilslutning hos lavadelen og blant bøndene. Det hele forble derfor en dårlig organisert sammensvergelse av en ganske eng krets av ledende magnater, et ulykkelig politisk eventyr som dessuten allerede fra første stund av og på løpende bånd er blitt forrådt. Våren 1670 bestemte de sammensvorne seg til en væpnet oppstand som skulle ledes av Ferenc Rákóczi 1.

Men da den endelig brøt ut den 10. april, ble Péter Zrínyi og hans svoger Ferenc Frangepán reddet, og de skyndte seg til Wien for å søke om keiserens nåde. Da dette ble kjent, brøt oppstanden sammen slik at de keiserlige tropper ikke møtte motstand noe sted. Til tross for dette bestemte hoffet seg for å hevne den blodig. Zrínyi, Frangepán, Nádasdy og Ferenc Bónis ble henrettet (Wesselényi og Lippay døde i mellomtiden) og flere hundre andre fikk sine eiendommer konfiskert. Alene Ferenc Rákóczi 1 ble benådet, takket være hans mors innflytelse, og mot et enormt stort beløp i løsepenger. I de ekstraordinære domstolene som dømte i disse saker, satt bare fremmede (tyske) dommere som satte Ungarns lover til side og anvendte kun rikets. Avsløringen av sammensvergelsen ga keiseren og hoffet en kjærkommen anledning til å eliminere Ungarns særstilling innen riket: Ungarns forfatning ble nå suspendert, og eneveldet åpent innført. Landets styring ble overlatt en tysk stattholder, Caspar Ampringen, stormesteren av Den tyske ridderorden. Hans råd besto av tyskere og noen få absolutt lojale ungarske prelater og magnater. Som den første (men ikke den siste) av de habsburgske keisere, begynte Leopold 1 nå å hevde at Ungarn egentlig var å betrakte som en provins erobret og underlagt riket med våpen, og ville behandle det etter dette.

De såkalte *femrettene* stevnet hundrevis av de velstående ungarske adelige og la deretter beslag på deres formuer ved den minste mistanke om politisk opposisjon fra deres side. Disse domstoler ble også brukt i motreformasjonens tjeneste, idet de stevnet og dømte en hel del av landets protestantiske predikanter for deres antihabsburgske holdninger. Førte av disse dømde predikantene havnet som galeislaver i Napoli. Samtidig med dette ble også en rekke kirker og skoler tatt fra protestantene, mens åtte tusen av grensefestningenes ungarske soldater ble avskjediget som upålitelige. Deres plass ble inntatt av tyske og andre utenlandske leiesoldater som så terroriserte hele regionen med uvesen, røveri og husering. Skattene bøndene måtte ut med ble som oftest femdoblet i forhold til det de hadde vært før, dessuten ble bøndene pålagt å underholde de fremmede tropper.

Den brutale undertrykkelse og forfølgelse tvunget nå mange på flukt, magnater og adelige like så vel som protestanter, byborgere og bønder. De trakk seg østover i landet, mot grensetraktene til Transsylvania eller inn i det, og de fikk følge av de vel åtte tusen "arbeidsløse" ungarske soldatene. Den felles skjebne fikk dem til å søke sammen og å opptre samlet, ofte med våpen i hånden, mot keiserens soldater og administrasjon. Innen kort ble disse skarer alminnelig kalt *kurutser* (ungarsk *kurucok*, av latinsk *crux* 'kors' og *cruciati* 'korsfarere', som henspiller på bondeføreren Dózsa's menn fra 1514 som jo opprinnelig meldte seg til et korstog mot tyrkerne, før de reiste seg mot sine føydale undertrykkere). At 1670-årenes frie skarer vedkjente seg benevnelsen *kuruc*, viser tydelig at antiføydale elementer til en begynnelse spilte en viss rolle i denne bevegelse.

Den skiftet imidlertid preg etter hvert som stadig flere adelige, ja endog magnater, strømmet til og fant sin plass under dens faner. Dessuten ble kampene, de førte, stadig mer omfattende, og fikk litt etter litt karakter av en nasjonal frihetskrig. Særlig ble dette tilfelle etter at ledelsen i 1678 gikk for godt over fra Mihály Teleki (1634-90) til Imre Thököly (1657-1705).

Den unge grevens skjebne var karakteristisk for hele den innviklede tid: hans far, István Thököly, storgodseier i Nord-Ungarn, var med i den Wesselényske sammensvergelse og døde i 1670 av påkjennningene, mens hans festning Árva ble beleiret av keiserens tropper. (Den ble først erobret i oktober 1672, etter bortimot to års beleiring.) Sønnen Imre klarte å rømme fra den beleirede festning. Han søkte da tilflukt ved fyrst Apafis hoff i Transsylvania. Fra da av hadde han til hensikt å hevne seg på Habsburgerne, og han ble tidlig kjent for sin konsekvente og uforsonlige holdning. I 1678 stilte han seg i spissen for kurutserne. Takket være sin diplomatiske og militære begavelse erobret han i løpet av kort tid nesten hele Nord-Ungarn. I 1682 giftet han seg med enken etter Ferenc Rákóczi 1, Ilona Zrínyi. Ekteskapet betydde en enorm økning av Thökölys anseelse så vel som av hans økonomiske ressurser. Samme år fikk han av sultanen kongetittel, men han nøyde seg også etter dette med å kalle seg for fyrsten av Øvre-Ungarn. Han satte dessuten større pris på sine forbindelser med kong Ludvig 14s Frankrike; han fikk dog aldri noen effektiv hjelp fra de kanter. Thököly hadde en stående hær på bortimot 20-25 tusen mann, tilstrekkelig til at keiseren aldri for alvor kunne true hans østungarske fyrstedømme. Hans maktposisjon var allikevel usolid og vaklende som følge av de mange "innebygde" indre motsetninger innen dette fyrstedømme; av dem var nok de sosiale og religiøse de mest iøynefallende. Mest skjebnesvangert for ham var likevel at hans fristat i alt for stor grad støttet seg på tyrkisk hjelp. Det at Det tyrkiske rike for tiden var i sterkt tilbakegang, noe som allerede Miklós Zrínyi hadde påpekt, unngikk nemlig Thökölys oppmerksomhet. Tyrkernes makt holdt han for å være betydelig sterkere enn den i realiteten da var.

Etter Østerrikes seiersrike offensiv mot sultanen 1683-88 brøt derfor Thökölys nord- og østungarske fyrstedømme fullstendig sammen. Fyrsten trakk seg nå tilbake til tyrkisk område. I 1690, etter Apafis død, erobret han Transsylvania og ble der av stenderne valgt til ny transsylvansk fyrste, men bare to måneder senere ble han drevet ut av landet av de fremrykkende østerrikske styrkene. Fra 1699 bodde han i eksil i Tyrkia, hvor han døde i 1705, etter en rekke resultatsløse forsøk på å få krigen mot Østerrike igjen i gang.

Wien fulgte med stor uro kurutsernes fremgang i Nord-Ungarn. Thökölys nye fyrstedømme og ungarernes almene motstand og uvilje også i de områder som fortsatt sto under østerriksk administrasjon, gjorde et så dypt inntrykk på hoffet at det besluttet å endre sin politikk i Ungarn og gi avkall på det åpne og uinnskrenkede eneveldet. Stattholderen Ampringen ble fjernet og kong Leopold 1 kalte den ungarske riksdagen sammen i april 1681, for første gang etter tyve år. Stenderne valgte da Pál Esterházy til ny palatin (han besatte dette embedet inntil sin død i 1713; Esterházy som også hadde et godt navn som dikter og komponist, fikk i 1687 tittelen rikshertug for sine fortjenester i Habsburg-dynastiets interesser).

Den ungarske forfatning ble samtidig gjeninnført. Riksdagen besluttet dessuten å gjøre det ungarske kammeret likestilt med hoffkammeret, bekreftet adelens privilegier, proklamerte amnesti for politiske handlinger begått fra 1670, sikret protestantene, innenfor visse grenser, fri religionsutøvelse, og innførte forordninger for å hindre de tyske leiesoldaters forseelser og overgrep mot sivilbefolkningen. Kongen og keiseren Leopold søkte samtidig også forsoning med Imre Thököly, men fyrsten stolte ikke på Habsburgerne, og avviste tilnærmingen. Det viste seg snart at det var en fatal feilvurdering fra Thökölys side. For det første fordi en stor del av den ungarske adel nå faktisk var tilfreds med Leopolds innrømmelser og

forlot Thökölys militærleir; for det annet var det brede lag av befolkningen fullstendig krigstrett og utarmet, og ønsket fremfor alt annet fredelige forhold i landet; for det tredje fikk tyrkerne av nettopp Thökölys seire blod på tennene og besluttet å gjøre et avgjørende fremstøt ved å erobre Habsburgernes residensby Wien. Sultanens feilvurdering av sin egen og motpartens styrke var ikke mindre enn Thökölys, og ble skjebnesvanger for dem begge.

UNGARNS FRIGJØRING 1683—99

Sommeren 1683 bølget en stor tyrkisk hær på bortimot 120 tusen mann seg frem over det ungarske Transdanubia i retning mot Wien. Den ble ført av selveste storvesiren Kara Mustafa. I sin vei vestover erobret den (eller gjenerobret) en rekke festninger og byer. Det tyrkiske rike nådde i løpet av disse uker sin største territoriale utstrekning på ungarsk jord: utenom området som var direkte besatt av tyrkerne, rådde nå sultanen også over to ungarske vasall-fyrstedømmer: Apafis Transsylvania og Thökölys Nordøst-Ungarn.

Det sto en keiserlig hær på vel 30 tusen mann under Karl av Lothringens kommando oppmarsjert langs elven Rába i Vest-Ungarn; den trakk seg nå tilbake til Wien. Den keiserlige hærledelse valgte enda en gang å oppgi forsvaret av Ungarn. Hoffet med Leopold 1 i spissen flyktet hals over hode fra keiserbyen til Linz. Beleiringen av den omringede byen tok til den 14.juli. Det fantes da neppe noen som hadde ant at denne gigantiske tyrkiske offensiv og beleiring skulle innen meget kort tid ende med hele Ungarns befrielse. Kong Jan Sobieski av Polen ankom imidlertid med en unnsetningshær på 40 tusen mann til Wien. Sammen med de keiserlige troppene av Karl av Lothringen rettet de den 12.september et massivt angrep mot tyrkerne. Slaget som varte til kveldens frembrudd og som var av stor historisk betydning, endte med en formidabel seier over tyrkerne som led store tap og som deretter rømte slagmarken. De polske og keiserlige tropper, som forfulgte dem, oppnådde i midten av oktober en ny stor seier ved Párkány, og gjenerobret også Esztergom.

Det tyrkiske nederlag overrasket keiser Leopold vel så meget som sultan Mehmet (Muhammed) 4, og førte til en radikal forandring av Wiens Tyrkia-politikk.

Nå innså nemlig også hoffet at Tyrkias svekkelse (som Miklós Zrínyi hadde påpekt alt 20 år tidligere) virkelig var en realitet. Men like viktig som å ta lærdom av de siste tiders seire, var pave Innocens 11s iherdige diplomatiske bestrebelser for å få i stand et internasjonalt forbund med sikte på å drive tyrkerne ut ikke bare av Ungarn, men også av Balkan. Den hellige liga som ble dannet på pavens initiativ våren 1684, fikk tilslutning fra så vel Polen som fra Venezia. Den nølende keiser kom først med i Ligaen etter å ha blitt overbevist av pavens nuntius i Wien, Buonvisi – og av pavens rikelige pengebidrag. Han sikret dessuten sin rygg ved å undertegne en våpenhvileavtale med kong Ludvig 14 av Frankrike (Regensburg, 15.august 1684).

Den store felleskristne offensiv (en slags nytt korstog), opptakten til hele Ungarns befrielse, førte i løpet av 1684-85 til gjenerobringen av Visegrád, Vác, Pest, Érsekújvár og Szolnok. Budas gjenerobring derimot ble i første omgang oppgitt etter vel 4 måneders resultatsløs beleiring. Også festningen Verőce ble tatt, og dermed begynte fordrivelsen av tyrkerne fra området mellom Drava og Sava. Våren 1685 innledet dessuten Venezia et felttog i Dalmatia. Sett fra et nasjonalt, politisk og moralsk synspunkt var Budas gjenerobring 2.september 1686, etter vel 11 ukers beleiring og meget blodige kamper, høydepunktet og vendepunktet i krigen.

Den keiserlig-kristne hær som ble ledet av Karl av Lothringen, besto av bortimot 65 tusen mann, derav 15 tusen ungarere, resten tyskere, italienere, engelskmenn og også en mindre kontingent svensker. Denne store begivenhet, nemlig Budas gjenerobring, ble innen kort tid etterfulgt av gjenerobringen av bl.a. Szeged, Pécs, Kaposvár og nesten hele Slavonia. Slaget som fant sted i august 1687 ved (Nagy)Harsány, nær Mohács, kalles gjerne for det andre Mohács-slaget. Denne gangen var det imidlertid den tyrkiske hær som ble tilintetgjort. Det ble etterfulgt av gjenerobringen av Eszék og Eger, og den keiserlige hærens innmarsj i Transsylvania. Krigen fortsatte med uforminsket kraft og entusiasme også i 1688, slik at gjenerobringen av bl.a. Székesfehérvár, Lippa, Pétervárad og Beograd (Nándorfehérvár) snart ble et faktum. Krigsoperasjonene var nå ledet av markgrev Ludvig av Baden og kurfyrst Maximilian av Bayern. Ungarns frigjøring var snart praktisk talt helt avsluttet, og Balkans befrielse er kommet på dagsorden. Det så lenge ut til at tyrkerne ikke skulle klare å vinne igjen fotfeste før Istanbul var nådd... Men da kom tilbakeslaget.

I slutten av september satte franskekongen Ludvig 14s styrker seg i bevegelse ved Rhinen og angrep Tyskland: Ludvig likte nemlig dårlig Habsburgernes seiersrike fremgang i sørøst. En betydelig del av de keiserlige troppene måtte nå overflyttes til vestfronten, noe som bidro sterkt til å svekke Balkan-offensiven. I 1689 klarte likevel Ludvig av Baden å innta Niš og den bulgarske festning Vidin. Serberne under ledelse av patriarken Cernojevič gjorde da opprør mot tyrkerne og anerkjente keiser Leopold 1 som Serbias hersker.

I april 1690 døde fyrsten av Transsylvania, Mihály Apafi. Sultan Suleiman 3 utnevnte da Imre Thököly til ny transsylvansk fyrste og beordret krimtatarene til å støtte ham i kampen om fyrstedømmet. Ved tatarenes hjelp beseiret Thököly den forente transsylvanske-keiserlige hær ved Zernyest.

Den transsylvanske hærfører Mihály Teleki falt i slaget, mens den østerrikske generalen Donathus Heisler ble fanget av Thököly. Thökölys stjerne sto enda engang meget høyt: i september ble han av den transsylvanske riksdag valgt til ny fyrste.

Samtidig med dette gikk den nye tyrkiske storvesir, Köprülü Mustafa, til motangrep på selve Balkan og gjenerobret Vidin, Niš, og i oktober også Beograd. Noen uker senere fordrev til gjengjeld de keiserlige styrker Thököly fra Transsylvania. Thököly ble nå forlatt av de fleste av sine tilhengere som mente det var best å bidra til å drive ihvertfall den ene av fiendene ut av Ungarn. (I januar 1688 hadde også hans hustru, Ilona Zrínyi, måttet overgi seg. Hun forsvarte festningen Munkács overfor de keiserlige beleirere i tre år. Hun ble deretter internert i Wien, men byttet i 1692 ut med Thökölys fange, general Heisler. Ilona Zrínyi døde i tyrkisk eksil i Lilleasia 1703.)

Etter Nord-Balkan skulle tyrkerne nå gjenerobre også Ungarn. Men Köprülü Mustafa (som selv falt der) ble ettertrykkelig stanset ved Szalánkemén 19.august 1691 av Ludvig av Baden. Slaget som hadde over 25 tusen døde, regnes blant 1700-tallets desidert blodigste. (Det var også her at den 29 år gamle Ádám Zrínyi, dikteren og statsmannen Miklós Zrínyis eneste sønn falt. I løpet av de påfølgende årene bølget krigen litt frem og tilbake, med gjensidige tap og seire. Tyrkerne gjorde i 1695, respektive 1697, to større forsøk på gjenrobringen av Ungarn. Sistnevnte ble stanset av Leopolds nye hærfører, hertug Eugen av Savoyen ved Zenta 11.september 1687; det skal ha falt 30 tusen tyrkere i dette slaget som hadde vært tyrkernes siste større anstrengelse. Samtidig med slaget ble det undertegnet en fredsavtale mellom Ludvig 14 og Leopold 1, og året etter begynte fredsdrøftelsene også mellom Den hellige liga og tyrkerne. I freden som avsluttet den 16 år gamle befrielseskrigen og som ble undertegnet i Karlóca (Sremski Karlovci; Karlowetz) den 26.januar 1699, ga tyrkerne avkall på nesten alle sine ungarske erobringer (de fikk, inntil videre, bare beholde området mellom Tisza og Maros, ungarsk Bánság, senere alment kjent som Banat).

Med tyrkernes utdrivelse fra landet ble den største hindring for Ungarns nasjonale utvikling fjernet. Men prisen det ungarske folk måtte betale for dette, var Habsburgernes totale overhøyhet og tapet av landets frihet og uavhengighet. Det er dette som er forklaringen på at denne i og for seg meget viktige begivenhet i Ungarns historie ikke regnes med blant de store nasjonale festdager. Krigens kamper vekker praktisk talt ingen interesse hos forfatterne, heltene fra slagmarkene i denne svært så blodige krig blir ikke besyngt av Ungarns poeter. Den påfølgende periodes lidelser og urett kaster en ugjendrivelig skygge over det som skulle vært en av nasjonens viktigste og mest omjublete høytidslidelser.

Allerede i 1687, altså mens gleden over Budas gjenerobring ennå var levende i det ungarske folk, fikk Habsburgerne det ungarske riksdag i Pozsony til "av takknemlighet overfor keiseren" å anerkjenne habsburgdynastiets arverett på mannslinjen på den ungarske tronen. I tillegg ga de ungarske stender avkall på den såkalte motstandsretten (paragraf 31 i Den gyldene bulle av 1222) som sikret riksdagen retten til å sette seg imot kongens ulovlige forordninger, om nødvendig også ved våpenbruk. Som gjenytelse for disse betydelige politiske innrømmelser ventet imidlertid nasjonen forgjeves på at Ungarns gamle forfatning fra nå av skulle respekteres av hoffet. Tvertom benyttet Habsburgerne seg av anledningen til å gjøre deres absolutistiske-sentralistiske styre gjeldende også i Ungarn. Landet ble delt opp i provinser med stattholdere i spissen som var direkte underlagt administrasjonen i Wien. Transsylvanias og Kroatias forvaltning ble skilt fra det øvrige Ungarns. For Transsylvanias vedkommende skjedde dette gjennom utsendelsen av det såkalte *Diploma Leopoldinum* i 1690 som lot bestå ordningen med stendernes selvstyre i indre saker og garanterte for lovene og religionsfriheten. Også den ordning at stenderne skulle velge fyrsten, skulle fortsatt bestå.

Den nylig avdøde fyrste, Mihály Apafi skulle nå etterfølges av hans sønn, Mihály Apafi 2. Keiser Leopold 1 lot ham i 1693 hentes til Wien, hvor han ble satt i en slags husarrest og fikk aldri mer vende tilbake til Transsylvania. Han døde i 1713. Til gjengjeld fikk han tittelen av rikshertug og en etter forholdene høy nådelønn på 10 tusen gull.

Ellers begynte Wien snart å hevde den oppfatning at Ungarn egentlig var å betrakte som en provins erobret med våpen, og at denne *iure belli* ga herskeren en nærmest uinnskrenket eiendomsrett over de erobrede ungarske områder. Dette fikk bla. store konsekvenser for eierne av de jordeiendommer som befant seg i de gjenerobrede områder, altså de områder som i vel 150 år hadde stått under direkte tyrkisk okkupasjon: de fikk bare overta/beholde sine eiendommer så fremt de kunne med skriftlige dokumenter legitimere sine krav, og i tillegg erlegge betydelige summer, som regel 10 prosent av eiendommenes verdi, i løsepenger. Som følge av krigshandlingene som hadde vart i hele 150 år i landet, og de omfattende ødeleggelsene i krigenes spor, var det bare svært få som var i stand til å fremvise sine eiendomsdokumenter, og enda færre som kunne betale løsesummen. Disse sakene ble behandlet av en

særskilt instans kalt *neoacquistica commissio*. Den besto av fremmede embetsmenn, utpekt av hoffkammeret; den var bare interessert i å presse mest mulig ut av landet. Resultatet ble at mesteparten av eiendommene tilfalt statskassen i Wien som i sin tur delte dem ut igjen som lønn til generaler, hoff-folk, embedsmenn, krigsleverandører og hoffkreditører. Mange gamle ungarske familier mistet dermed sine tidligere godser, og sank dypt sosialt, mens Ungarns herskerklasse er blitt supplert med folk av fremmed herkomst, som også viste en helt annerledes hengivenhet overfor hoffet og riksadministrasjonen.

De fleste av disse godser og gjenerobrede områder var temmelig avfolket. De nye eierne var imidlertid interessert i få dem i drift igjen snarest mulig. I mangel av, eller av mistro til ungarske bønder, benyttet de seg som oftest av fremmede innvandrere (tyskere, rumenere, sydslaver osv.). Som følge av tyrkernes motoffensiv i begynnelsen av 1690-årene som førte til tyrkisk gjenerobring av Nord-Balkan, flyttet, under ledelse av sin patriark Černojević, en stor gruppe serbere *en bloc* til Sør-Ungarn, hvis antall anslåes til å ha vært bortimot 200 tusen. Kolonistene fikk som regel betydelige privilegier og innrømmelser, mens områdets ungare fra gammelt av, som klarte å overleve tyrkerkrigene, ble holdt nede som livegne bønder. De fremmede nybyggerne førte etter hvert til betydelige forandringer i Ungarns etnografiske sammensetning.

Landet ble dessuten belastet med tyrkerkrigenes utgifter. Etter hoffets mening var det nemlig bare rimelig at mesteparten av krigsutgiftene ble båret av Ungarn selv. Det brydde seg ikke om at befrielseskrigen hadde ført til meget store materielle ødeleggelser og krevd enorme ofre av det utmattede landet. De fremrykkende keiserlige tropper herjet og plyndret like slemt eller enda verre enn tyrkerne hadde gjort det før i tiden. I årene 1685-89 innkrevde myndighetene ikke mindre enn 20 millioner gull i skattepenger av et Ungarn så totalt herjet, plyndret og ødelagt! I tillegg til dette kom bøndernes *naturalia*-ytelser i forbindelse med at troppene ble innkvartert hos sivilbefolkningen, i første rekke hos bøndene, som også var forpliktet til å gi dem mat (*porció*, dvs. porsjonsskatt). Frem til 1695 var Ungarn underlagt militær administrasjon, noe som ofte førte til vilkårlige overgrep og maktmisbruk fra generalenes og soldatenes side. General Antonio Caraffa branns-kattet f.eks. Debrecen og opprettet en standrett i Eperjes, hvor mange rike borgere ble tiltalt for "sammensvergelse". De av dem som ikke betalte løsepenger til Caraffa, ble dømt til døden og henrettet. Slike metoder og overgrep ble ikke bare anvendt for økonomisk egenvinning, men også for å forfølge politisk mistenkte og opposisjonelle, dessuten protestanter. Enkelte generaler styrte sine distrikter rett og slett etter eget forgodtbefinnende, noe som sammen med sentralmyndighetenes overgrep gjorde Ungarns stender-autonomi temmelig illusorisk. Hoffet hadde dessuten en rekke planer om landets fullstendige omorganisering, noe som skulle gjøre også dette skinn-selvstyre overflødig. Den mest kjente av disse planene var *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn* av biskop (fra 1695 erkebiskop) Leopold Kollonich, som tok sikte på å avskaffe restene av ungarsk stenderstat, og å institusjonalisere det habsburgske eneveldet. Det hersker ikke tvil om at datidens ungarske stenderforfatning trengte sårt til visse reformer, men i den gitte situasjon ville enhver nydannelse, utgått fra hoffet i Wien, bare tjene fremmede interesser. Sett fra et nasjonalt synspunkt var derfor motstanden mot disse reformer både nødvendig og berettiget.

Som følge av landets skånselløse økonomiske utbytting og politiske undertrykkelse som gjorde folket fra magnatene og ned til den siste bonde forbitret, begynte det å bre seg en voksende misnøye i Ungarn som fra 1697 førte ikke bare til uro og opptøyer, men også til et større bondeopprør og en fornyet bevegelse fra kurutsenes side i traktene rundt Tokaj. Dette ble nok slått ned av de keiserlige tropper i første omgang, men uroen ulmet videre i folkedypet og hadde, ved siden av et nasjonalt, også et sterkt sosialt preg.

Utdrivingen av tyrkerne bragte således ingen virkelig befrielse og ingen fredelig vekstperiode for Ungarn.

1600-TALLETES UNGARSKE KULTUR OG SAMFUNN

1600-tallet kalles ofte "det ungarske forfallets århundre", og man tenker da på de enorme ødeleggelser og på blodtapet som tyrkerherjingenes tid innebar for Ungarn.

Den praktisk talt permanente krigstilstand gjennom 150 år lammet i betydelig grad det kulturelle liv og hemmet kunstens, litteraturens og vitenskapens videreutvikling.

Begynnelsen av århundret var preget av brytningen mellom protestantisme og katolisisme, reformasjon og motreformasjon. Károlis virkningsfulle protestantiske bibeloversettelse fra 1590 er nå blitt supplert av Albert Molnár Szenczis (1574-1639) like fine oversettelse av salmenes bok (*Psalterium Ungaricum...* Herborn 1607). Han var den ubestridte åndelige fører av sin tids ungarske protestanter, men han skapte verk av varig verdi også som forfatter og humanist. I 1604 utga han *Dictionarium latino-hungaricum* (Nürnberg) som ble det mest brukte ordboksverk i Ungarn frem til midten av 1800-tallet, og i 1610 en ungarsk grammatikk (*Novae grammaticae ungaricae (...) libri duo*. Hanau). Han oversatte i 1624 til ungarsk Calvins verk *Christianae religionis institutio*.

En annen protestantisk åndshøvding het István Magyar (han døde i 1605), hvis slagkraftige *Az országokban való sok romlásoknak okairól* ('om grunnene til forfallet i landene', Sárovár 1602) ble året etter imøtegått i en bok med tittelen *Felelet* ('svar') av ingen ringere enn selveste Péter Pázmány, forgrunnsfiguren av den ungarske motreformasjon, hvis virkning og betydning er inngående skildret i et tidligere kapittel. – Som "svar" på Károlis protestantiske bibel utga jesuitten György Káldi i 1626 sin katolske bibeloversettelse. Det er betegnende at denne utgivelse fikk økonomisk støtte av den protestantiske fyrste Gábor Bethlen...

Den samme fyrste skapte et åndelig sentrum av rang av sin residensby Gyulafehérvár. Især spilte høyskolen som Bethlen grunnla der i 1622, en uvurderlig rolle for ungarsk åndsliv. (Her må også nevnes at den første rumenske skole overhodet ble grunnlagt av enkefyrstinne Zsuzsanna Lórántffy i Fogaras (Sør-Transsylvania) i 1657.) En av høyskolens mest fremragende elever var den senere pedagog og filosof János Apáczai Csere (1625-59), en av sin tids banebrytere innen ungarsk kultur og vitenskap. Han forlot et velsituert liv i Utrecht, hvor han hadde tatt doktorgraden og giftet seg med Aletta van der Maet, og vendte tilbake til Transsylvania. Han virket deretter som lektor, først ved høyskolen i Gyulafehérvár, og senere i Kolozsvár, og måtte stride med bornerte og direkte ondskapsfulle kolleger som angrep hans presbyterianske meninger. Han utarbeidet en storstilet, frisinnet og tidsmessig undervisningsreform. Hans viktigste verker er *Magyar Encyclopaedia* ('ungarsk encyklopedi', Utrecht 1653), det første sammenfattende filosofiske verk som er skrevet på ungarsk, samt *Magyar logikátka* ('lille ungarske logikk', 1654). Som den første i Ungarn, baserte han seg på Descartes' idéer og det kopernikanske verdenssystem.

I Transsylvania oppsto i andre halvdel av 1600-tallet en betydelig memoarlitteratur som har sin gyldighet den dag i dag, og ikke bare som (kultur)historisk kildemateriale, men også i kraft av verkenes kunstneriske verdier og vakre språkføring. De viktigste memoarforfattere var János Kemény (1607-62), fyrstene György Rákóczi 1 og 2s hærfører og diplomat, selv fyrste i Transsylvania i 1661-62, som mistet livet i kampen mot tyrkerne. Han begynte å skrive på sine memoarer som fange hos krimtatarene i årene 1657-58. Verket er ikke bare en vakker selvbiografi, men viktig også som tidsdokument. Den andre betydelige memoarforfatter het Miklós Bethlen (1642-1716), transsylvansk kansler og statsmann som skrev sin selvbiografi som keiserens fange i Wien 1708-10.

Den fremragende typografen og typeskjereren Miklós Tótfalusi Kis (1650-1702, også med navneformen Miklós Misztótfalusi Kis) studerte også i Holland: ved det berømte Blaeu-trykkeriet i Amsterdam, men vendte, i likhet med Apáczai, tilbake til Transsylvania, der han i 1687 innredet et trykkeri. En rekke av hans bokstavyper (i første rekke den såkalte "Janson"-antikva) oppnådde stor utbredelse. For egne midler laget han en ny utgave av den ungarske bibelen (1685-87) og innførte ved dette faste rettskrivningsregler. Hans viktigste skrifter er *Apologia* (...) (1684) og *Mentsége* ('sin unnskyldning', 1698).

Byen Sárospatak i Nordøst-Ungarn hørte i en årrekke til fyrtedømmet Transsylvania. Det var her en av landets første protestantiske høyskoler er blitt grunnlagt. Denne skole hadde sin blomstringstid i fyrstene György Rákóczi 1s og 2s tid. Zsuzsanna Lórántffy (ca 1600-60), hustruen til György Rákóczi 1, flyttet etter sin manns død inn i byens berømte vakre borg for lettere å kunne bære omsorg for høyskolen. Det var nettopp i hennes tid at en rekke kjente utenlandske professorer gjestet skolen i tur og orden, blant dem Comenius, alias Jan Amos Komenský¹².

Hans fem år lange opphold i Sárospatak, samt en rekke henvisninger i hans ulike verker tyder på at Comenius må ha snakket ungarsk. Han viste dessuten alltid en levende interesse for Ungarn. Et av hans verk, *Gentis Felicitas* (1659) omhandler attpåtil i sin helhet ungarske forhold. Comenius' opphold i

¹² Comenius var født i den lille moraviske byen Uhersky Brod ('ungarsk vadested') i 1592. Ifølge den nyeste forskning het hans familie opprinnelig Seges (Szeges), noe som tydelig viser at familien var av ungarsk herkomst. Seges-familien flyttet til Uhersky Brod fra Ungarn før 1527, jfr. Blekastad, Milada: *Comenius*. Oslo/Praha 1969: 11 (etter andres mening skal han være født i Nivnice, nabolandsbyen til Uhersky Brod). Seges-familien flyttet imidlertid noe senere til en tredje landsby: Komna; det er dette stedsnavn som danner grunnlaget til familiens senere selvvalgte moraviske etternavn *Komenský* og dets latiniserte form *Comenius* som etter hvert fortrenget familiens opprinnelige ungarske etternavn Szeges, respektive dets moraviske variant Seges. Men at Comenius i hele sitt liv var klar over familiens ungarske herkomst, ser vi av dedikasjonslinjene til hans dagbokverk *Clamores Eliae*, hans vel siste verk, som ble undertegnet av ham som "Jan Amos Seges Nivnický, po otci nazvany Komenský" dvs. 'Jan Amos Seges fra Nivnice som etter faren kalles Komenský', jfr. Blekastad, Milada: *Comenius*. Oslo/Praha 1969: 723. Se i den forbindelse også Bakos, József: *Comenius magyar származásáról – a Szeges családnévéről* 'om Comenius' ungarske herkomst – om familienavnet Szeges', i: *Magyar Nyelv*, 61/1965: 89-91; Ibid.: *Comenius eredeti családi nevééről – a Szeges családnév történetéről* 'om Comenius' opprinnelige familienavn, om historien til familienavnet Szeges' i: *Magyar Nyelv*, 62/1966: 85-88; Szalatnai, Rezső: *Comenius szülőföldjén* 'på fødestedet til Comenius', i: *Köznevelés*, 22/1971: 21-24. Se også samlingsverket *Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből* 'C. i Ungarn. Av C.' verker skrevet i Sárospatak'. Utg. av Endre Kovács. Budapest. 1970:2; *Comenius and Hungary*. Budapest. 1973.

Sárospatak strakte seg fra 1650 til 1654 og regnes som hans kanskje betydeligste livsperiode. Det var i Sárospatak hans kanskje mest berømte verk, billedboken *Orbis sensualium pictus* er blitt til, foruten *Schola ludus*. Hans forslag til reformer i skolen ble samlet under tittelen *Schola Pansophica*, og bidro sterkt til at skolen oppnådde et høyt europeisk nivå. Også *Eruditionis Scholasticae* er blitt utgitt i Sárospatak.

Tidens sentrale ungarske dikterverk er blitt skapt av Miklós Zrínyi, jfr. kapitlet om hans politiske virksomhet. Etter hans død i 1644 utkom det en imponerende samling av sørgedikt, skrevet til minne om ham under tittelen *Honor posthumus* i London 1665.

János Rimay (1570-1631) ble alt tidligere nevnt i forbindelse med Bálint Balassi. Som politiker sto han nær István Bocskai, og en tid var han hans sekretær. Senere deltok han i riksdagens arbeid og fra 1620-årene hørte han til kretsen rundt fyrst Gábor Bethlen. Som forfatter var han den ungarske senrenessansens betydeligste skikkelse, mens tiden etter Zrínyis død er preget av István Gyöngyösi (1629-1704) som den fremste dikteren innen ungarsk barokk. Især var hans episke diktverk, som for det meste handlet om høyadelige ekteskap, meget populært. Han klarte som den første forfatter i Ungarn, å skaffe seg et forholdsvis bredt publikum, fordi han var en mester av barokkens galante hofflyrikk. Hans mest kjente verk er *Venus fra Murány som konverserer Mars* (1664).

Av tidens historikere bør her nevnes Péter Révay (1568-1622) som under tittelen *De Sacrae Coronae Regni Hungariae* (Augsb.1613) forfattet det første verket om Stefanskronen. – János Szalárdi (1601-66) skrev sitt verk om Transsylvania i de to Rákóczi-fyrstenes tid (*Síralmas magyar krónika*, 1662). Hans samtidige János Bethlen (1613-78) var i sine verker også opptatt av Transsylvanias historie: *Innocentia Transylvaniae* (1659); *Rerum Transylvanicarum libri IV* (1663) og *Historia rerum Transylvanicarum ab anno 1662-73* (utg.først i 1782). – György (Georg) Haners *Historia ecclesiarum Transylvanicarum* (Lpz.1694) er et kirkehistorisk verk, mens Ferenc Pápai Páriz (1649-1716) er kjent for sitt verk om ungarsk heraldikk, det første i sitt slag i Ungarn: *Ars heraldica* (Kolozsvár 1694) og for sin fremragende sammenfatning av sin tids viten om legevitenenskap: *Pax corporis* (1690), som tittelen til tross var forfattet på ungarsk. – Gábor Hevenesis (1656-1717) *Parvus atlas Hungariae* (Wien 1689) er det første ungarske atlas med bl.a. 40 kart over Ungarn og over 2600 stedsnavn. Han utga i 1692 også et verk om ungarske helgener: *Ungaricae sanctis indicia*, mens *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum regni apostolici regum et primorum militantis Ungaricae ducum* (Nürnberg.1664) var et monumentalt barokk praktalbum om Ungarns konger.

Her må også Márton Szepesi Csombors (1595-ca 1623) *Europica Varietas* (Kassa 1620) nevnes, en studieberetning om sin tids Europa, basert på egne reiseerfaringer. – Miklós Apáti (1662-1724) var en ungarsk cartesianer. Hans viktigste verk er *Vita triumphans civilis* ((Amst.1688), en moralfilosofisk avhandling.

Hele 1600-tallet var preget av krig i Ungarn: det gikk ikke et eneste år uten større eller mindre krigshandlinger på ungarsk jord. Dette gikk sterkt ut over byggelysten. Det meste av det som likevel ble reist, gikk jo før eller senere tapt. Det som er igjen i dag, gir imidlertid inntrykk av høy fagmessig kvalitet. Borgen av Sárospatak spores tilbake til Árpádenes tid (Erzsébet, dvs. Elisabeth den hellige av Árpádhuset, datter til kong András 2, skal være født her i 1208). På 1500- og 1600-tallet ble borgen omfattende ut- og ombygget i renessanse- respektive senrenessansestil; borgens berømte "sub rosa"-sal var ofte stedet for møtene til de sammensvorne magnater. Borgen var Rákóczi-fyrstenes og Zsuzsanna Lorántffys elskede tilholdsted. På 1700-tallet fikk den en barokk omforming.

Også Gábor Bethlens borgkastell fra 1621 i Déva er preget av senrenessansen og ble utelukkende bygget av ungarske mestere og håndverkere.

Barokkens utbredelse i Ungarn hang nøye sammen med motreformasjonen og dens fremgang. De første barokkbygninger i landet var katolske kirker, sogar jesuittiske. De ble alle bygget etter mønster av Il Gesu-kirken i Roma og var preget av overdådig utsmykning og storslagne fresker. De viktigste er kirkene i Nagyszombat, Győr, Sopron, Eger og Kolozsvár. Snart ble barokk-stilen også overtatt av magnatene.

En av landets mest praktfulle verdslige barokk-bygninger var Pál Esterházy's slott i Kismarton (i dag Eisenstadt i Østerrike) fra 1663 (vidt kjent er også parken rundt slottet, med sine skjeldne trær, busker og blomster, ofte hentet fra fjerne land), og Nádasdy-familiens festningsslott i Sárvár fra årene 1588-1615, mens veggmaleriene, signert av HRM (Hans Rudolf Miller?) er fra 1653. Det vakreste transsylvanske barokk-slott er Bánffy-palasset i hjertet av Kolozsvár fra 1674.

På slutten av 1600-tallet begynte den første ungarske kunstmaler som vakte betydelig interesse også i utlandet, sin kunstneriske gjerning.

Det var Jakab Bogdány (1660-1724). Især var det hans praktfulle, fargerike stilleben, gjerne med fugler, som vant stor popularitet, ikke minst i England, hvor kunstneren hadde oppholdt seg fra 1690. Hans malerier er å se i en rekke engelske, nederlandske, ungarske, tyske og svenske muséer.

Når det gjelder tidens kunsthåndverk, klarte gullsmedkunsten å holde sitt tidligere høye nivå, mens keramikken oppnådde en betydelig oppblomstring også i internasjonal sammenheng, takket være den såkalte *habaner keramik*. Habanerne var etterkommere av en kristen sekt i Italia, kalt *nuovi cristiani* (anabaptister), fra omlandet til Faenza. Byens navn er opphavet til ordet *fajanse*, en keramikktipe og -teknikk, kjent for sin hvite blyglasur. En rekke medlemmer av sekten flyktet fra Italia p.g.a. religiøs forfølgelse og slo seg blant annet ned i Vest-Ungarn, der tradisjonene etter kong Mátyás' fajanseverksted i Buda fortsatt var levende. Habanernes opprinnelige italienske motiver ble her etter hvert supplert med ungarske farger og blomstermotiver; dermed ble det skapt en vakker, egenartet syntese som på midten av 1600-tallet også bredte seg til Transsylvania og Øst-Ungarn, da en del av habanerne forflyttet seg dit.

Habanerkeramikken smeltet seg litt etter litt sammen med den folkelige ungarske pottemakerkunsten.

Når det gjelder de økonomiske og sosiale forhold, kan vi til en begynnelse slå fast at de var sterkt preget av tilbakegangen av markedsøkonomien. Dette på sin side var en direkte følge av de permanente krigshandlinger som ikke bare hindret det vanlige regulære handelssamkvem, men også produksjonsprosessen. Ungarn hadde under normale forhold alle forutsetninger for å kunne bli en korneksportør av betydning. I virkeligheten sank imidlertid kornutførselen så drastisk at den på 1600-tallet ikke lenger spilte noen nevneverdig rolle i ungarsk utenrikshandel.

Grunnen til dette var at krigene la hindringer i veien for normal produksjon; åkrer og landsbyer ble ofte ødelagt, befolkningen utryddet eller jaget på flukt, den ferdigproduserte korn røvet av de herjende styrker eller i beste fall kjøpt opp av hærsstyrkene. Krigene stengte også som oftest for de direkte handelsveier, mens eventuelle omveier var tidkrevende, mere usikre eller fordyrende som følge av tollgrensene. Til tross for disse forhold klarte Ungarn å holde oppe en betydelig utførsel av kveg i hele perioden. Ungarsk fe spilte en avgjørende rolle når det gjaldt kjøttforsyningen av Østerrike, Bøhmen, deler av Tyskland og Venezia.

Dessuten var betingelsene for kveghold meget gunstige i datidens Ungarn med sine store avfolkede, uoppdyrkede områder og spesielle kvegraser som kunne klare seg ute gjennom hele året. Ovenikjøpet krevde fehold lite av arbeidskraft.

Alt som er sagt ovenfor, gjelder, om enn med visse begrensninger, også vinproduksjonen. Vin var Ungarns andre eksportartikkel av betydning, selv om den hadde et noe mindre omfang. I større kvanta og regelmessig var den ungarske vinutførselen i første rekke rettet mot Polen, men på grunn av den særlige kvaliteten især de nordøstungarske viner oppnådde, ble den en ettersøkt delikatesse også på andre steder, ikke minst ved fyrstehoffene. Det var i den tid tokaier-vinen fra Tokaj hadde fått ry på seg for å være vinenes konge og kongenes vin. Utførselen av kveg og vin ga til dels store fortjenester. Produsentene var derfor svært interessert i størst mulig grad å unngå mellommen, og sto gjerne selv for utførselen. Dette gjaldt også adelen som fra før av og av naturen skydde alt som het handelsvirksomhet. Den var imidlertid ikke alene om å oppdage denne anledning til å erverve høy profitt. Hoffets finanseksperter i Wien og deres østerriksk-tyske handels- og pengeforbindelser strevet alt fra 1620-årene og med stadig økende tyngde etter i størst mulig grad, ja gjerne i sin helhet, å overta den ungarske eksport av især kveg.

To ganger innførte hoffet "statlig" monopol på utførselen av kveget, og selv om det ikke lyktes helt, rørte dets proteksjonistiske økonomiske politikk ved vitale ungarske interesser og vakte derfor forbitret motstand fra ungarsk side. Wiens sentralistiske økonomipolitikk var jo en forlenget arm til Habsburgernes streben etter absolutistisk styre også over Ungarn. Den ungarske adel som i forsvar av sine privilegier alt fra før av viste en hårdnakket motstand mot eneveldet, var nå også av økonomiske grunner inspirert til i enda høyere grad å kjempe imot. Mange av adelen som tidligere hadde næret visse forventninger til Habsburgerne, ble nå trengt inn i opposisjon.

Denne misnøye ga god grobunn til både den Wesselényiske sammensvergelse i 1670 og noen år senere til den vesentlig bredere bevegelse av Thökölys kurutser. I tiden som fulgte etter landets frigjøring fra tyrkerveldet og etter at i 1687 også Ungarn er blitt til et habsburgsk arveland (noe som hadde åpnet for innføringen av eneveldet også i Ungarn), forsterket presset fra merkantilistene i Wien seg ytterligere mot Ungarn. Adelen så derfor en klar sammenheng mellom enevelde, sentralisering, germanisering og katolisering av landet, selv om sentralmyndigheten i første rekke var interessert i å skape en økonomisk enhet av riket. Den sentraldirigerte riksøkonomi forutsatte imidlertid i seg selv at Ungarn skulle behandles som koloni. Landets viktigste oppgave etter deres mening skulle være å levere råstoff til Østerrike.

Denne kampen mellom ungarske økonomipolitiske interesser på den ene side og Wiens sentralistiske, merkantilistiske og proteksjonistiske interesser på den andre, kom til å melde seg med full tyngde først etter nedkjempelsen av Rákóczis frihetsskamp, og preget i grunn hele den habsburgske undertrykkelsesperiode frem til 1867.

1600-tallets økonomiske krise berørte nok samfunnet i sin helhet, dens hovedtyngde måtte likevel bæres av de livegne. For perioden ellers var forstivningen av samfunnssystemet et karakteristisk trekk, også i europeisk sammenheng. Som følge av dette ble mulighetene for overgang fra den ene stand til den andre

sterkt redusert. Fremfor alt gjaldt dette den sosiale oppstigning fra livegenskapet. De livegne bøndene ble nemlig etter Dózsa-oppstanden i 1514 fratatt retten til å kunne flytte fra sine herrer.

Denne kollektive straff, som skulle vare evig, ble selvfølgelig noe uthulet i tidens løp, men fortsatt fantes det vanligvis bare tre måter å slippe fri: ved å etterlate alt og flykte til en ny herre som var villig til å tilby gunstigere betingelser; ved å rydde ny plass og jord i statsalmenningen og gjøre den skikket til dyrking – rydningsmannen slapp nemlig de føydale forpliktelser og måtte bare betale statsskatt, og tiende til kirken; den tredje måte å slippe fra en brysom jordeier var å la seg verve: mot et visst antall år i krigstjeneste skulle man få erhverve sosial frihet og som oftest også et stykke jord å bosette seg på.

Som en direkte følge av disse og den generelle avfolkningen p.g.a. krigshandlingene, gikk antallet av hoveripliktige leilendinger etter hvert sterkt tilbake. Dette førte litt etter litt til at systemet som var basert på at føydalherren drev sin hovedgård ved sine leilendingers hoveriarbeid, ble sterkt svekket. Jordeieren ble nødt til å engasjere daglønnere og løskarer – noe som ikke alltid betalte seg. Dessuten trengte da jordherren mere kontanter, og som følge av dette kunne leilendingers naturalieytelser igjen erstattes med avgifter betalt i rede penger – en klar fordel for de mer strevsomme bønder på vei oppover på samfunnstigen.

Til tross for tyrkertidens vedvarende kriger, var ernæringen stort sett bra i Ungarn, også sammenlignet med tidens vesteuropeiske land.

I den henseende var tilgangen til en praktisk talt ubegrenset mengde kjøtt som følge av det utbredte kveghold, av avgjørende betydning: kosten var rik på eggehvitestoff. Ifølge data fra den vestungarske byen Sopron fra midten av 1600-tallet var årsgjennomsnittet av kjøtt som ble solgt fra byens slakterier, 75 kg pr innbygger, – et overraskende høyt kvantum. Likevel kan vi fra tid til annen lese også om sult og hungersnød på ulike steder av landet, dette henger imidlertid alltid sammen med stedvise krigsherjinger og forflyttingen av store hærstyrker. Ved siden av kjøttet fikk også melkeproduksjonen stor betydning (melk hører jo med til kveghold). Som sätingsmiddel var honning alminnelig brukt. Etter hvert fikk dessuten kål, erter og linser stadig større utbredelse. Dette, sammen med Ungarns rikdom på frukt, gjorde at ernæringsforholdene i landet til tross for de lange krigsårene var minst like gode eller formodentlig faktisk noe bedre enn det de var vanlie i datidens Europa.

Heller ikke når det gjaldt de demografiske relasjoner, kan det ha eksistert vesentlige forskjeller mellom Ungarn og Europas øvrige land. Gjennomsnittsalderen var på 40-50 år; 25% av de nyfødte døde før ettårsalderen, og 50% av dem før tyveårsalderen. Den typiske og dominerende sosiale enhet var fortsatt storfamilien med flere generasjoner under samme tak. Den dannet en økonomisk enhet med arbeidsfordeling etter evne. Dette system sikret også de eldre en passende sosial forpleing innenfor selve familien. På grunn av sykdommenes-epidemienes herjinger og den store dødelighet var det påkrevet med mange barn i den enkelte familie for å sikre den nødvendige arbeidskraft og etterslekten. Storfamilien gjorde livet i alle henseender tryggere for den enkelte individ.

Men kvinnens stilling innenfor dette system var ikke spesielt gunstig. Til giftermålet sto hun under foreldrenes, især farens, myndighet. Deretter under mannens. Selve ekteskapet var som oftest diktert av praktiske eller økonomiske hensyn, og utvelgelsen av den fremtidige husbonden hadde sjelden med forelskelse å gjøre, dessuten ble utvelgelsen som regel foretatt av foreldrene. I tilfelle det var mannen som døde først i et ekteskap, ble imidlertid hans hustru automatisk familiens overhode, også i juridisk forstand. Var det tale om en adelig familie, førte mannens eventuelle død også til at hans hustru, det nye familieoverhode, fritt og med full stemmerett kunne være med på å velge komitatsrepresentanter til riksdagene. Dette ga 1600-tallets ungarske kvinner en særstilling fremfor deres medsøstre i de aller fleste (om ikke i alle) europeiske land.

Dessuten hadde den ungarske hustru fra gammelt av en tradisjonelt høy stilling som innebar at hun, i hvert fall moralsk sett, var *sideordnet*, *sidesilt* mannen sin og altså ikke underordnet ham. Om dette vitner også det eldgamle ungarske ord av finsk-ugrisk opprinnelse for den norske 'hustru' og 'kone'. *feleség*, dvs. kvinne som teoretisk (som oftest også i praksis) skulle dele alt likt med sin mann (av *fél* 'halv' og *felez* 'dele likt'; det samme er forresten tilfellet også i finsk, ungarernes slektninger i *nord*: *puoliso* 'hustru' av *puoli* 'halv'.

ET STERKT BEGRENSET UTVALG LITTERATUR PÅ VESTLIGE SPRÅK

Lefavre, Albert: *Les magyars pendant la domination ottomane en Hongrie (1526-1722)*. 1.2. Paris 1902.

Barta, Gábor: *An d'illusions. Notes sur la double élection de rois après la défaite de Mohács*, i: *Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 24/1978: 1-40.

Knothe, Franz: *Ferdinands I. Bemühungen, die Länder der Ungarischen Krone für Österreich zu erwerben*. Budweis 1876.

- Kann, Robert A.: *A history of the Habsburg empire 1526-1918*. Berkeley/Lond.1974.
- Makkai, László: *La noblesse de la Hongrie historique à l'époque du féodalisme tardif, 1526-1760*, i: Noblesse française – noblesse hongroise. Budap./Paris 1981: 163-69.
- Teutsch, G.D.: *Zum Krieg Joh. Zapolya's gegen Ferdinand von Österreich*. Hermannst. 1899.
- Fekete, Lajos: *Buda and Pest under Turkish rule*. Budap.1976.
- Bayerle, Gustav: *One hundred fifty years of frontier life in Hungary*, i: War and society in Eastern Central Europe. Vol.3. N.Y.1982: 227-42.
- Salamon, F.: *Ungarn im Zeitalter der Türkenherrschaft*. Lpz.1887.
- Gévay, Antal: *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte des Verhältnisses zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhundert*. Wien 1840-42.
- Gooss, Roderich: *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen, 1526-1690*. Wien 1911.
- Szent-Iványi, D.: *L'occupation turque en Hongrie et ses conséquences*, i: Revue des sciences politiques, 1926.
- Sinkovics, István: *Der Angriff der Osmanen im Donautal im 16. Jahrhundert und der Ausbau der Abwehr*. Budap.1975.
- Kümmel, E.: *Aus der Zeit der beginnenden Türkenherrschaft in Ungarn*. Wien 1880.
- Jacob, Georg: *Aus Ungarns Türkenzeit*. Frankf.a.M.1917.
- Schueler, Johann Karl: *Die Verhandlungen von Mühlbach im J.1557 und Martinuzzis Ende*. Hermannst. 1862.
- Rúzsás, Lajos: *The siege of Szigetvár of 1566: its significance in Hungarian social development*, i: War and society in Eastern Central Europe. Vol.3. N.Y.1982: 251-59.
- Niederhauser, E.: *Báthori dans l'historiographie polonaise et hongroise*, i: Slavica, 4/1964: 27-43.
- Rampelt, Joh.: *Stephan Báthori von Somlyó. Ein siebenbürgisches Fürstenbild*. Mediasch 1863.
- Etienne Batory, roi de Pologne, prince de Transylvanie. Cracovie 1935.
- Jablonowski, Horst: *Die Aussenpolitik Stephan Báthorys*, i: Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas, 11/1937.
- Sinkovics, I.: *L'union personnelle et le problème de la centralisation en Transylvanie à l'époque de la royaume polonaise d'Étienne Báthori*, i: Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis Sectio Historica, V. *Annuae litterae Societatis Jesu de rebus Transylvanicis temporibus principum Báthory. (1579 bis 1613)*. Ed.: Andreas Veress. Veszprém 1921.
- Epistolae et acta Jesuitarum Transylvaniae temporibus principum Báthory (1571-1613)*. Ed.: Andreas Veress. 1.2. Wien 1911-13.
- Makkai, László: *Histoire de Transylvanie*. Paris 1946.
- Mittelstrass, Otto: *Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittelalter*. Münch.1961.
- Ibid.: *Der Ursprung der Székler*, i: Ungarische Jahrbücher, 22/1942.
- Györffy, György: *Der Ursprung der Székler und ihre Siedlungsgeschichte*, i: Siebenbürgen und seine Völker. Hg.: Elemér Mályusz. Budap./Lpz.1943.
- Bogyay, Thomas v.: *Über Herkunft, Gesellschaft und Recht der Székler*, i: Ungarn-Jahrbuch, 2/1971.
- Hóman, Bálint: *Der Ursprung der Siebenbürger Székler*, i: Ungarische Jahrbücher, 2/1922.
- Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. 1.2. Hermannst. 1892-1902.
- Wagner, Ernst: *Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen 1191-1975*. Köln/Wien 1976.
- Miklosich, Franz: *Über die Wanderungen der Rumänen in den dalmatischen Alpen und den Karpaten*, i: Denkschriften der kais.Akademie der Wissenschaft, Phil.-hist.KL, 30/1880: 1-66.
- Ibid.: *Ruminische Untersuchungen. 1. Istro- und macedoruminische Sprachdenkmäher*. 1.2., i: Denkschriften der Kais.Akademie der Wissenschaft, Phil.-hist.Kl., 32/1882: 1-92, 189-281.
- Stadtmüller, Georg: *Geschichte Süsodteuropas*. Münch.1950: 202-10 (Die albanisch-rumänische Wanderungsbewegung, 11.-13.-Jahrhundert).
- Bucsay, Mihály: *Der Protestantismus in Ungarn, 1521-1978*. Wien/Köln/Graz 1977-79.
- Esze, Tamás: *The beginnings of the Hungarian reformed church*, i: New Hungarian Quarterly, 9/1968:127-35.
- Pirnát, Antal: *Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren*. Budap.1961.

- Adriányi, Gabriel: *Luthers Beziehungen zu Ungarn*, i: Martin Luther im Spiegel heutiger Wissenschaft. Bonn 1985: 159-82.
- Ibid: *Beiträge zur Kirchengeschichte Ungarns*. Münch.1986.
- Binder, Ludwig: *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*. Köln/Wien 1976.
- Philippi, Paul: *Grundsätzliches und Historisches über die Anfänge der religiösen Freiheit in England und Siebenbürgen*, i: Die evangelische Diaspora, 26/1955: 107-18.
- Révész, László: *Die Entwicklung der konfessionellen Toleranz in Siebenbürgen*, i: Ungarn-Jahrbuch, 12/1983: 109-32.
- Makkai, László: *Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15-17.Jh.*, i: Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 53/1963.
- Pach, Zs.P.: *Die ungarische Agrarentwicklung im XVI-XVII. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang*. Budapest.1964.
- Maksay, F.: *Ungarns Landwirtschaft zur Zeit der Türkenherrschaft*, i: Agrártörténeti Szemle, 10/1968: Suppl. 10-37.
- Kirilly, Zs. e.a.: *Production et productivité agricoles en Hongrie à l'époque de féodalisme tardif, 1550-1850*, i: Nouvelles études historiques, 1/1965: 581-638.
- Révész, László: *Der osteuropäische Bauer. Seine Rechtslage im 17. und 18. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung Ungarns*. Bern 1964.
- Kiss, István N.: *Die Bedeutung der ungarischen Viehzucht für Ungarn und Mitteleuropa von XVI. bis XVIII. Jahrhundert*, i: Internationaler Ochsenhandel, 1979: 83-123.
- Ibid.: *Agricultural and livestock production: wine and oxen. The case of Hungary*, i: East-Central Europe in transition. Lond./N.Y./Paris 1985: 84-96.
- Makkai, László: *Der ungarische Viehhandel, 1550-1650*, i: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas, 1450-1650. Köln/Wien 1971.
- Connert, Hans: *Die Rechte der Székler (1562-1691), mit Berücksichtigung ihrer Entwicklung in den vorangehenden Jahrhunderten*. Hermannst. 1904.
- Ember, Győző: *Einnahmen und Ausgaben der Ungarischen Königlichen Kammer in den Jahren 1555-1562*, i: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 28/1982: 1-36.
- Polgár, Ladislaus S.J.: *Bibliographia de historia Societatis Jesu in Regnis olim corona Hungarica unitis 1560-1773*. Roma 1957.
- Lukács, Ladislaus S.J.: *Monumenta Antiquae Hungariae* (Monumenta historica Societatis Jesu. Vol.101). Roma 1969.
- Halász, Zoltán: *Hungarian wine through the ages*. Budapest.1963.
- Klaniczay, Tibor: *La littérature de la Renaissance et la noblesse hongroise*, i: La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. Budapest.1963: 243-52.
- Czigány, Lóránt: *The Oxford history of Hungarian literature*. Oxf.1984.
- Borsa, Gedeon–Hervay, Ferenc: *Régi magyarországi nyomtatványok 1601-1635. Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum*. Budapest.1983.
- Bakó, Elemér–Horváth, Mihály J.: *Six hundred years of Hungarian university education, 1367-1967*. College Park, Ma. 1967.
- Sinkovics, István: *Die akademische Bildung in Ungarn im 17.Jahrhundert*, i: Études historiques. 1. Budapest.1970: 301-32.
- Gombosi, Otto: *Der Lautenist Valentin Bakfark. Leben und Werke*. Budapest./Kassel 1967.
- Homolya, István: *Valentine Bakfark: Lutenist from Transylvania*. Budapest.1984.
- Reményi, J.: *Three Hungarian poets*. Wash. 1955.
- Gömöri, George: *Beroque elements in the poetry of M.S.Szarzynski and B.Balassi*, i: Slavonic and East European Review, 1968.
- Gerő, Győző: *Beiträge zur Geschichte der türkischen Bautätigkeit in Ungarn*, i: Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, 14/1968: 235-54.
- Bethlen, Farkas: *Historia de Rebus Transylvanicis*. 1-6. Cibinium (Nagyszeben) 1782-93.
- Höcksmann, J.: *Siebenbürgische Geschichte im Zeitalter der Reformation*, i: Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 1908-1909.

- Sugar, Peter F.: *Southeastern Europe under Ottoman rule, 1354-1804*. Seattle/Lond.1977.
- Székely, György: *La Hongrie et la domination ottomane (XVe-XIe siècles)*. Budap.1975.
- Angyal, Dávid: *Rudolfs II. ungarische Regierung*. Budap.1916.
- Lörcher, Ulrich: *Aus Ungarns Schreckentagen*. Lpz.1895.
- Steinhuber, Andreas: *Geschichte des Kollegium Germanicum – Hungaricum in Rom*. Freib.1906.
- Molnár, Andrea: *Fürst Stefan Bocskay als Staatsmann und Persönlichkeit im Spiegel seiner Briefe 1598-1606*. Münch.1983.
- Müller, Georg: *Die Türkenherrschaft in Siebenbürgen. Verfassungsrechtliches Verhältnis Siebenbürgens zur Pforte 1541-1688*. Hermanst.1923.
- Lukinich, Imre: *Das selbständige Statsleben in Siebenbürgen*, i: Siebenbürgen. Budap.1940.
- Nagy, László: *Die Heiducken im Freiheitskampf Bocskays*, i: Die Heiducken in der ungrischen Geschichte. Mitteilungen der Museen des Komitates Hajdú-Bihar, 10/1969.
- Makkai, László: *István Bocskai's insurrectionary army*, i: War and society in Eastern Europe. Vol.III. N.Y.1982: 275-95.
- Kosáry, Dominicus: *Ungarns historia*. Sth.1944
- Czettler, Anton: *Die Aussenpolitik der siebenbürgischen Fürsten im 16. und 17. Jahrhundert*, i: Ungarn-Jahrbuch, 11/1980-81: 104-106.
- Lencz, Géza: *Der Aufstand Bocskays und der Wiener Friede*. Debrecen 1917.
- Benda, Kálmán: *Der Haiduckenaufstand in Ungarn und das Erstarken der Stände in der Habsburgermonarchie, 1607-1608*, i: Nouvelles études historiques. Budap.1965: 298-313.
- Heinrich, Karl: *Gabriel Bethlen*. Mediasch 1863.
- Kosáry, D.: *Gabriel Bethlen*, i: Slavonic Review, 1938.
- Krüner, F.: *Bethlen Gabor, Fürst von Siebenbürgen*, i: Historische Zeitschrift, 58/1887: 1-37.
- Gindely, Antal: *Acta et documenta historiam Gabrielis Bethlen Transsilvaniae principis illustrantia*. Budap.1890.
- Evans, R.J.W.: *The making of the Habsburg Monarchy 1550-1700*. Oxf.1979.
- Szabó, Etienne: *Les Grand domaines en Hongrie au début des temps modernes*, i: Revue d'histoire comparée, 25/1947: 167-92.
- Péter, Katalin: *Vie de la société de Transylvanie dans la premiere moitié du XIIIe siècle*, i: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 27/1981: 1-29.
- Ibid.: *Two aspects of war and society in the age of prince Gabor Bethlen of Transylvania*, i: War and society in Eastern Central Europa. VOI.III. N.Y.1982: 297-313.
- Wellmann, Imre: *Merkantilische Vorstellungen im 17.Jahrhundert und Ungarn*, i: Nouvelles études historiques, 1/1965: 315-54.
- Szendrey, Thomas: *"Inter arma..." Reflections on seventeenthcentury educational and cultural life in Hungary and Transylvania*, i: War and society in Eastern Central Europe. Vol.111. N.Y.1982: 315-34.
- Makkai, László: *Gabor Bethlen et la culture européenne*, i: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 28/1982: 37-41.
- Stamm, Alfred: *Der erste Feldzug des Gabriel Bethlen, Fürsten von Siebenbürgen, gegen Kaiser Ferdinand den Zweiten, König von Ungarn, bis zum Waffenstillstand von Pressburg im December 1619*. Krostandt 1894.
- Depner, Maja: *Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg. Untersuchungen über die Politik Siebenbürgens während des dreissigjährigen Krises*. Stuttg.1938.
- Krones, F.: *Katharine V.Brandenburg Preussen als Fürstin Siebenbürgens*, i: Zeitschrift für allgemeine Geschichte, 1884.
- Angyal, Dávid: *Geschichte der politischen Beziehungen Siebenbürgens zu England*. Budap.1905.
- Wibling, Carl Leonhard: *Sveriges förhållande till Siebenbürgen 1623-1648*. Lund 1890.
- Hudita, A.: *Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle, 1638-1683*. Paris 1927.
- Feil, Joseph: *Torstensson before Vienna*. N.Y. 1855.
- Krones, Franz v.: *Zur Geschichte des Jesuitenordens in Ungarn seit dem Linzer Frieden bis zum Ergebnisse der ungarischen Magnatenverschwörung (1645-1671)*. Wien 1893.

- Bitskey, István: *Péter Pázmány: cardinal, statesman, master of prose*: i New Hungarian Quarterly, XXIX/1988: 64-71.
- Eichhoff, E.: *Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa, 1645-1700*. Münch.1970.
- Redlich, O.: *Weltmacht des Barock. Österreichs Grossmachtbildung in der Zeit Kaiser Leopolds*. Wien 1961:4.
- Wibling, C: *Carl X. Gustav och Georg Rákóczy II*. Lund 1891.
- Masterman, Neville: *Count Nicholas Zrínyi*, i: Hungarian Quarterly, 1940: 295-306.
- Jones, Mervyn D.: *Five Hungarian writers*. Oxf.1966.
- Yolland, A.B.: *Count Nicholas Zrínyi*, i: Danubian Review, 1936/37.
- Krieg und Sieg in Ungarn. Die Ungarnfeldzüge des Grosswesirs Köprülüade Fazil Ahmed Pascha 1663 und 1664 (...)* Utg.av. Erich Prokosch. Graz/Wien/Köln 1976.
- Anthony, Tihamér: *A thousand years of the Hungarian art of war*. Toronto 1982: 39-42 (Military theoretician and general count Zrínyi).
- Peball, Kurt: *Die Schlacht bei St.Gotthard-Mogersdorf 1664*. Wien 1964.
- Kampis, A.: *A history of art in Hungary*. Budap./Lond. 1966.
- Perjés, Géza: *The Zrínyi-Montecuccoli controversy*, i: War and society in Eastern Central Europe. Vol.111. N.Y.1982: 335-49.
- Angeli, M.v.: *Der Friede von Vasvár*, i: Mitteilungen des Kriegsarchis, 2/1877: 1 ff.
- The conduct and character of Count Nicholas Serini, protestant generalissimo of the auxiliaries in Hungary, the most prudent champion of Christendom, with his parallels Scanderbeg and Tamberlain*; interwoven with the principle passages of the Christians and Turks. Lond.1664.
- Lilek, R.E.: *Kritische Darstellung der ungarisch – kroatischen Verschwörung und Rebellion, 1663-1671*. I-IV. Celje 1928-30.
- Wagner, G.: *Der Wiener Hof, Ludwig XIV. und die Anfänge der Magnatenverschwörung 1664-1665*, i: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 1963.
- Bidermann, H.I.: *Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee, 1526-1804*. I.II.. Innsbr. 1867-89.
- Obál, Béla: *Die Religionspolitik in Ungarn nach dem Westfälischen Frieden während der Regierung Leopolds I*. Halle 1910.
- Benczédi, László: *Historischer Hintergrund der Predigerprozesse in Ungarn in den Jahren 1673-74. Zusammenhänge der Steuer- und Religionspolitik des Leopoldischen Absolutism*, i: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 22/1976: 257-89.
- Geizer, H.: *Die evangelischen Märtyrer und Bekenner Ungarns auf dem neapolitanischen Galeeren (1675-1676)*. Barmen 1891.
- Benczédi, László: *The warrior estate in the seventeenth century with special reference to the Thököly uprising (1678-1685)*, i: War and society in Eastern Central Europe. Vol.III. N.Y.1982: 351-65.
- Guillot, G.: *Léopold Ier, les Hongrois, les Turcs (...)* (1681-1684), i: Revue d'Histoire Comparée, 1911.
- Béranger, Jean: *La Hongrie des Habsburgs au XVIIe siècle*, i: Revue Historique, 1967.
- Ibid.: *Les "Gravamina", Remonstrances des dietes de Hongrie de 1655 à 1681*. Paris 1973.
- Barker, Th.: *Double eagle and crescent*. N.Y. 1967 (dens tyske utg.: *Doppeladler und Halbmond. Entscheidungsjahr 1683*. Graz/Wien/Köln 1982).
- Marczali, Henrik: *Relation du sege de Vienne et de la campagne en Hongrie 1683*, i: Revue de Hongrie, 3/1902: 291 ff.
- Acsády, Ignác: *Der Befreiungskrieg oder Ungarns Befreiung von der Türkenherrschaft, 1683-1699*. Budap.1909.
- Angeli, M.: *Der Feldzug gegen die Türken im Jahre 1684*, i: Mitteilungen des k.u.k. Kriegsarchivs, 1884.
- Lorenz, R.: *Ofens Befreiung in der deutschen Geschichte*. Berl.1936.
- Kaufman, D.: *Die Erstürmung Ofens und ihre Vorgeschichte*. Trier 1895.
- Die Eroberung von Ofen und der Feldzug gegen die Türken in Ungarn (1686)*. Wien 1886.
- Ziegler, Ferd.: *Die Befreiung Ofens von der Türkenherrschaft 1686*. Innsbr.1886.
- Schnagl, L.: *Die Schlacht am Berge Harsány bei Siklós am 12 August 1687*, i: Militärwissenschaftliche Mitteilungen, 68/1937: 538-96.

- Dulder, J.: *Zur Geschichte des Übergangs Siebenbürgens unter die Herrschaft des Hauses Habsburg*, i: Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. N.E, 1896.
- Der in Ungarn abermahls jüngst-erhaltenen herrlichen Victorie... bey Salankemen*. Wien 1691.
- Frieden-Schluss zwischen Ihrer Röm. Kays.Mayestät und Ottomanis Porten zu Carlovitz*. Nürnbg. 1699.
- Andrássy, J.v.: *Ungarns rechtliche Selbständigkeit 1526-1715*, i: Ungarische Rundschau, 1/1912: 284 ff.
- Marczali, H.: *Ungarische Verfassungsgeschichte*. Tüb.1910.
- Mayer, Theodor: *Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit*. Wien 1911.
- Ember, Gy.: *Die absolute Monarchie der Habsburger als Hindernis der ungarischen nationalen Entwicklung*, i. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, IV/1955: 73-100.
- Kutschera, Rolf: *Landtag und Gubernium in Siebenbürgen 1688-1869*. Köln/Wien 1985.
- Picot, E.: *Les Serbes de Hongrie, leur histoire, leurs privileges, leur église, leur état politique et social*. Prague 1873.
- Hoffmann, L.: *Kurze Geschichte der Banater Deutschen 1717-1784*. Temesvár 1925.
- Kuhn, Walter: *Das österreichische Siedlungswerk des 18.Jahrhunderts*, i: Südostdeutsches Archiv, 6/1963.
- Die wirtschaftliche Auswirkungen der Türkenkriege*. Red.: O. Pickl. Graz 1971.
- Die Geschichte Ungarns*. Red. av Ervin Pamlényi. Budap.1971.
- Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit*. Berl./Lpz.1927.
- Mémoires historiques contenant l'histoire des derniers troubles de Transylvanie*. Amst.1736.
- Buday, György: *Notes on Misztótfalusi Kis of the Janzon types*, i: New Hungarian Quarterly, 17/1976: 163-76.
- Vom Besten der alten ungarischen Litaratur*. Utg.av T. Klaniczay. Budap.1978.
- Ungarische Dichtung aus fünf Jahrhunderten*. Budap./Berl.1970.
- Anthologie de la poésie hongroise*. Utg.av L. Gara. Paris 1962.
- Voit, Pál: *Der Barock in Ungarn*. Budap.1971.
- Angyal, H.: *Barock in Ungarn*. Budap.1948.
- Hekler, Antal: *Ungarische Kunstgeschichte*. Budap.1937.
- Genthon, István: *Kunstdenkmäler in Ungarn*. Lpz.1974.
- Krisztinkovich, Béla: *Habaner Fayencen*. Budap.1962.
- Várkonyi, Ágnes: *Habsburg absolutism and serfdom in Hungary at the turn of the 17th and 18th centuries*, i: Nouvelles études historiques. 1. Budap.1965: 355-87.
- Halász, Zoltán: *Tokaj and Tokaj*, i: New Hungarian Quarterly, 75/1979: 140-44.

VI.

UNGARN UNDER HABSBURGSK

HERREDØMME 1700 — 1790

FYRST RÁKÓCZIS FRIHETSKAMP 1703—11

For dem som hadde ventet at landets befrielse fra den vel 150 årige ødeleggende tyrkiske undertrykkelse med det samme skulle løse de problemer nasjonen sto overfor og at dette skulle føre til gjenreisningen av Ungarns fordums maktstilling, ble 1690-årene en umåtelig stor skuffelse. De ble nemlig snart nødt til å innse at Habsburgerne i realiteten betraktet Ungarn kun som en annenrangs provins innen deres etter hvert temmelig omfattende mellomeuropeiske rike. En provins, hvis militære erobring hadde kostet dem enorme summer, og som ved sin gjenstridighet og *uforståelige* hengivenhet overfor sin fortid og sin gamle forfatning, fortsatt voldte dem en masse hodebry og problemer. Keiseren og kongen Leopold 1 nølte ikke, etter at den ungarske krone i 1687 ble "av takknemlighet" gjort arvelig for Habsburgerne på mannsiden, å begynne å styre landet absolutistisk, og å belaste Ungarn i form av drastisk forøkte skatter, tyrkerkrigenes utgifter, og attpåtil la landet brødfø den der innkvarterte store tysk-østerrikske okkupasjonshær. Konfliktene, overgrepene mellom disse soldater og den ungarske befolkning økte stadig i antall og omfang. Byrdene av den skånselløse økonomiske politikk ble i hovedsak veltet over på bondebefolkningen, mens adelen på sin side reagerte mest på de politiske undertrykkelsesforsøkene fra Wien.

I løpet av tiåret som fulgte etter Budas gjenerobring, ble på denne måten hele Ungarn preget av misnøye, og grepet av mismot over at landet igjen er kommet inn i en bakevje.

Den almene forbitrelse førte allerede i 1697, altså to år før freden i Karlóca, (Karlowitz; Sremski Kralovci) til et større bondeopprør i Nordøst-Ungarn, i traktene rundt Tokaj og Sárospatak, hvis festninger ble beleiret og inntatt av opprørerne i juli samme år. Opprørerne kalte seg *kurutser* og betraktet seg som etterfølgere og arvtagere av Thökölys kurutser så vel som Dózsas "korsfarer"-bønder (det ungarske ordet *kuruc* kommer jo av det latinske *crux* 'kors').

De gjorde store anstrengelser for å vinne den unge fyrsten, Ferenc Rákóczi, stesønnen av fyrst Thököly, herre over og eier av de to nevnte festninger, over på deres side. Den da 21 år gamle aristokrat ville imidlertid ingen ting å ha med dem å gjøre og flyktet hals over hode til Wien for å unngå hoffets mistanke. Opprøret ble innen kort tid slått ned av de keiserlige tropper i Ungarn, men uroen og misnøyen som også hadde et sterkt sosialt preg, fortsatte å ulme blant befolkningen. Ferenc Rákóczi 2 (1676-1735) var av en gammel ungarsk adelsslekt og etterkommeren av flere transsylvanske fyrster. Hans morfar var Péter Zrínyi, henrettet i 1671 for delaktighet i den Wesselényiske sammensvergelse som også hans far Ferenc Rákóczi 1 var med, men som ble kjøpt fri av sin mor Zsófia Báthory. Den unge fyrstens egen mor var Ilona Zrínyi, hun giftet seg i 1681 med fyrst Imre Thököly, og ved hans side ble hun til en av Habsburgernes mektigste motstandere i Ungarn; hun overga seg og sin festning Munkács til de keiserlige først i 1688, og hun ble da plassert i et kloster i Wien, men ble byttet i 1691 ut med den keiserlige generalen Heissler som noe i forveien var falt i tyrkisk fangenskap. Hun tilbrakte deretter sine siste 12 år ved sin manns side i tyrkisk eksil. I 1688 ble den da 12 år gamle sønnen Ferenc tatt fra henne, og han fikk deretter sin oppdragelse hos jesuittene i Prag. Han endte der som en keiser- og hofftro ung aristokrat, uten kontakt med og bevissthet om sitt eget folk. I 1694 giftet han seg med datteren til hertugen av Hessen-Rheinfeld, flyttet til sine gods (han var Ungarns største godseier), men bar fortsatt tyske klær og valgte sine venner blant keiserlige offiserer. Hoffet stolte imidlertid aldri fullt ut på ham, noe han selv utmerket godt visste; dette er også forklaringen på hans hodekuls flukt til Wien i 1697, da de opprørske bøndene søkte kontakt med ham.

I løpet av de kommende tre årene kom det imidlertid til en grundig forandring i hans oppfatning, ikke minst takket være sitt nye vennskap med grev Miklós Bercsényi (1665-1725) som var misfornøyd med keiser Leopolds absolutistiske undertrykkelsespolitikk.

Rákóczi innså nå det logiske og riktige i at folket så på ham, landets fremste ætling, med visse forventninger. I 1700 skrev han til franskekongen Ludvig 14 og ba om fransk hjelp mot Habsburgernes undertrykkelse av Ungarn, men brevvekslingen ble oppdaget av hoffet som lot ham arrestere.

Han ble nå plassert i den samme fengselscelle i Wiener Neustadt hvor også hans morfar, Péter Zrínyi, hadde satt før han ble henrettet. Ved sin kones og jesuittenes hjelp klarte han imidlertid å flykte fra dette fengselet og ta seg over til Polen, der vennen Bercsényi alt ventet på ham. Sammen forsøkte de nå å oppnå støtte fra Frankrike så vel som fra andre antihabsburgske makter, blant dem Sverige, men de vant i første omgang ikke noe særlig gehør hos noen av dem for sine synspunkter.

I mellomtiden begynte kurutserne i Ungarn igjen å røre på seg. Deres sendemenn, ledet av den begavede og senere så legendariske Tamás Esze, oppsøkte nå Rákóczi som denne gang ikke avviste dem, tvertimot stilte han seg beredvillig i spissen for opprøret.

Esze ble betrodd organiseringen av opprørshæren og han vendte deretter hjem med Rákóczis røde opprørsfaner som hadde innskriften *Cum Deo pro patria et libertate* ('med Gud for fredreland og frihet'). Rákóczi og Bercsényi sendte deretter ut et opprop til Ungarns samlede befolkning med oppfordring til at alle

skulle reise seg mot Habsburgerne. Da Rákóczi selv ankom til Ungarn i midten av juni, ble han imidlertid møtt av en ynkelig liten og forvirret flokk av opprørere på et par hundre mann, nettopp slått av keiserens tropper... Under Rákóczis ledelse økte imidlertid denne lille skare innen kort tid til en mektig hær, og selve opprøret, som grep raskt om seg, utviklet seg snart til en landsomfattende nasjonal frihetskamp, bunnet på den almene lengten etter landets virkelige frigjøring.

Rákóczi fikk nå en økende tilslutning også fra adelen, især fra dens laveste og mellomste skikt, og fra byene. Innen året var omme, gjorde Rákóczi seg herre over hele det ungarske Opplandet, store deler av det sentrale Slettelandet, og hans styrker rykket delvis også inn i Transsylvania og Transdanubia.

Rákóczi var klar over at den ungarske frihetskamp var uten sjanser, hvis den ikke ble gjort til en integrert del av de stridigheter som akkurat da pågikk i Europa: i nordøst gjaldt det kampen om hegemoniet, og de involverte var i første rekke Polen, Russland, Sverige og Preussen, og noe fjernere Det tyske rike og Danmark-Norge. Det viste seg snart at Sverige stilte seg avvisende eller i beste fall likegyldig. Polen var nettopp invadert av svenskene. Preussen ble etter hvert mere interessert, særlig fra 1708, da den ungarske trone ble tilbudt kronprins Fredrik Vilhelm, men den prøysiske støtte forble likevel uten effekt. I sluttfasen av frihetskampen kom Russland til å representere det siste håp for Rákóczi, men dessverre forble også der alt på det verbale plan, som vi senere kommer til å se. Viktigst for Rákóczi var imidlertid det som akkurat da foregikk i Vest-Europa, nemlig den spanske arvefølgekrigen (1701-14) som tilsynelatende skapte en meget gunstig internasjonal situasjon med gode utsikter også for Rákóczis frihetskamp.

Spania-striden gjaldt arvefølgen etter den habsburgske kongen Karl 2: det fantes to kandidater til tronen, hertug Filip av Anjou og Bourbon fra Frankrike, Ludvig 14s sønnesønn, og erkehertug Karl av Habsburg fra Østerrike, nest eldste sønn til keiser Leopold 1. En rekke europeiske land (Storbritannia, Nederland, Preussen, Portugal og Savoie) var redd for at Frankrike skulle bli en overmektig stat, dersom Filip av Anjou og Bourbon skulle få godkjent sitt arvekrav, og støttet derfor keiser Leopold; Frankrike ble kun hjulpet av det lille Bayern. Rákóczis Ungarn som i 1703 reiste seg mot Østerrike, ble derfor i denne situasjon liksom en naturlig forbundsfelle til Frankrike. Fyrst Rákóczi forsøkte da gang på gang også formelt å alliere seg med kong Ludvig 14 og dermed liksom "legalisere" det spirende om enn noe spede samarbeidet mellom dem ved å undertegne en juridisk bindende overenskomst med Frankrike, men Ludvig 14 vegret seg for på denne måte indirekte å anerkjenne en fyrste som nettopp hadde reist seg mot sin egen konge... Han nøyde seg derfor med å sende en del offiserer og regelmessige pengestøtter til Rákóczi. Fyrsten på sin side gjerne ville vinne også de øvrige europeiske maktene for den ungarske sak, og sendte i begynnelsen av 1704 sine gesandter også til de svenske, prøysiske, danske, polske og pavelige hoff.

Når det gjelder Rákóczi-tidens forhold til Ungarns serbiske innvandrere i Sør-Ungarn, så representerer det et sørgelig kapittel i frihetskampens historie. Som vi har sett det før, ble store serbiske masser sluppet av den østerrikske sentral-regjering inn i de avfolkede sørungarske områder som nybyggere, uten at ansvarlige ungarske myndigheter er blitt spurt om det. Serberne, som nok skjønnte at de ikke uten videre var vel sett av ungarene flest, var redd for enhver styrkelse av den ungarske nasjonalstat, og støttet derfor Wiens ungarskfiendtlige politikk i alt. En naturlig følge av denne holdningen ble at serberne stilte seg svært fiendtlig overfor Rákóczis frihetskamp, noe som bl.a. ble artikulert gjennom en rekke blodige angrep på forsvarsløse ungarske bosetningsområder og byer. De mest brutale var angrepene mot Pécs og Kecskemét.

En stund ble sogar en allianse med tyrkerne overveid. Rákóczi utga samtidig manifestet *Recrudescent diutina vulnera inclytae gentis Hungariae* ('de gamle sårene til det berømte ungarske folk er gått opp igjen'; dette ble i virkeligheten forfattet av fyrstens personlige sekretær, dikteren, kansleren og diplomaten Pál Ráday (1677-1733). Som Rákóczis utsending, besøkte han dessuten i 1709 Sveriges konge, Karl 12, og skildret denne reisen i den interessante boken *Benderbe menő utazásomnak diáriuma* ('diariet av min reise til Bender i 1709'). Selve manifestet utkom i særskilte utgaver på latin, ungarsk, tysk, fransk og nederlandsk¹, og hadde til hensikt å informere utlandet om de østerrikske overgrepene, samt om nødvendigheten og berettigelsen av den ungarske oppstanden. – Samme formål tjente også *Mercurius Veridicus ex Hungaria* (de første numrene med tittelen *Mercurius Hungaricus*), den første ungarske, men latinspråklige avis, som egentlig var et svar på den propaganda hoffets *Wienerisches Diarium* representerte.

Den forente fransk-bayerske hær oppnådde i løpet av 1703 betydelig fremgang. Den ble ledet av kurfyrst Max Emmanuel, som var Rákóczis kandidat til den ungarske trone, og rykket nå frem mot Wien langs Donau, mens Rákóczis kurutser trengte seg samtidig frem fra øst og nådde snart den østerrikske grense. Enkelte av Károlyis tropper nådde sogar helt frem til Wien, til tross for at den keiserlige hær i Ungarn fra sommeren 1705 også fikk støtte fra utenlandske hjelpetropper, bl.a. fra en dansk-norsk kontingent på 6 tusen mann. Rákóczis håp var sammen med den fransk-bayerske hær å beleire og erobre Wien, hvis fall alt i seg selv lett kunne ført til Habsburg-rikets oppløsning. Han ble dog snart skuffet i sine store forventninger:

¹ Nagyszombat 1704. Se også *Manifest du Prince Rakoczy*. Basle 1708.

Max Emmanuel bestemte seg nemlig for å erobre Tyrol, før han skulle fortsette fremrykkingen mot keiserstaden. I mellomtiden samlet imidlertid en betydelig østerriksk-tysk-engelsk hær seg ved Höchstädt, anført av hertug Marlborough og Eugen av Savoie, og stanset den franske fremrykking for godt. Etter dette nederlag trakk Ludvig 14s hær seg gradvis vestover, og det kunne følgelig aldri mer bli tale om en forening mellom dem og Rákóczi. I juli 1704 ble Ferenc Rákóczi 2 av riksdagen i Gyulafehérvár valgt til fyrste av Transsylvania, og i september 1705 av den ungarske riksdag i Szécsény til regjerende fyrste av Ungarn, samtidig som hans tropper fikk kontroll over praktisk talt hele Ungarn. Innad seiret altså oppstanden. Rákóczi lyktes i å skape en nasjonal enhetsfront mot Habsburgerne og forhindre at de sosiale-samfunnsmessige motsetninger fikk splittet denne enhet.

Det var riksdagen i Szécsény september 1705 som fikk til oppgave å organisere den nye ungarske stat. Stenderne dannet da, i mangt etter polsk mønster, en såkalt konføderasjon, og valgte Rákóczi til dens regjerende fyrste. Dette passet godt for Rákóczi som hadde utbyggingen av en nasjonal absolutisme for øyet. Riksdagen ante det, og for å forhindre dannelsen av en alt for sterk fyrstelig sentraltmakt, valgte den også et Senat på 24 medlemmer, med Miklós Bercsényi som senatspresident, *til å hjelpe fyrsten*. Dessuten et Økonomisk Råd.

I mai 1705 døde keiser Leopold 1 i Wien. Etterfølgeren ble hans førstefødte sønn, Josef 1 (1705-11). Han var blitt kronet til Ungarns konge allerede i 1687, like etter at riksdagen av Pozsony hadde gått med på Habsburgshusets arverett til Stefanskronen. Han var fra før av kjent som reformvennlig, men hans korte regjeringstid som dessuten var preget av den spanske arvefølgekrigen og den ungarske frihetskampen, kunne ikke gi ham full uttelling. Faktum er at han straks fra sin tiltredelse viste sin tydelige beredvilighet til tilnærming og forhandlinger.

Sett fra et ungarsk synspunkt hadde den internasjonale situasjon betydelig forverret seg i løpet av 1704-1705. For i det minste å vinne tid, følte Rákóczi seg tvunget til å gå med på fredsdrøftelsene som ble påbegynt i Nagyszombat i slutten av oktober 1705 og varte til slutten av juni 1706; men mye tyder på at han ikke for alvor strevet etter å oppnå fred akkurat da. Han stolte fortsatt på Ludvig 14s vage løfter, og håpet på en for ham gunstig endring i den internasjonale situasjon. Han stilte derfor gang på gang betingelser som Wien umulig kunne akseptere, i første rekke anerkjennelsen av et uavhengig fyrstedømme Transsylvania (Bocskais fordums kongstanke), samt at den eventuelle overenskomsten skulle garanteres av Storbritannia og Holland; de to makters representanter var forøvrig til stede ved forhandlingene som formidlere, og øvet et visst press på Østerrike, med tanke på å kunne frigjøre de vel 40 tusen østerrikske soldater som kjempet i Ungarn, dessuten hadde de sympati for de ungarske protestanter som delvis reiste seg som følge av motreformasjonens ulike overgrep.

Ettertiden har det lett for å konstatere at fyrst Rákóczis optimisme var nok betydelig overdrevet, og at hans avvisende, stive holdning i virkeligheten forsegllet hans egen tragedie. Det østerrikske avslag ble fra ungarsk side i mai 1707 besvart med et uventet sterkt og radikalt skritt: detroniseringen av Habsburgerne, forkynt først av den transsylvanske riksdag i Marosvásárhely i april, deretter av den ungarske riksdag i Onod vel en måned senere. Til tross for dette var oppløsningstendensene allerede tydelige. Ved riksdagen talte komitatsrepresentantene fra Turóc åpent for freden, og riksdagens enighet bak detroniseringsvedtaket var neppe virkelig stor. Det var tvertimot tydelig at det hadde oppstått en betydelig splittelse innen befolkningen: stadig flere magnater og adelige ønsket et forlik med keiserhuset, og fred. Men også mange av de lavere lag av folket følte seg skuffet, fordi de ikke fikk innfridd de tidligere løfter om ulike sosiale og økonomiske privilegier som de er blitt lovet da de hadde grepet til våpen. De økonomiske vanskeligheter tvang tvertom fyrsten og senatet til å innføre adelens skatteplikt. Myntene av edelt metall ble erstattet med mynter av messing og kobber som kjøpmenn imidlertid ikke aksepterte på like fot med de gamle myntene. Som følge av den lange krigen ble landets økonomiske ressurser etter hvert fullstendig utmattet.

I tillegg til de voksende indre problemer forverret også den militære situasjon seg stadig, i takt med at Frankrike stadigvekk mistet terreng i vest, noe som på den annen side gjorde det mulig for keiseren å flytte en del av sine tropper til den ungarske front. Kurutsernes styrke lå i lyn- og overraskelsesangrep; hvor entusiasme, personlig mot og hurtighet var de avgjørende faktorer, der var de uovertrufne. Men frihetshæren manglet dyktige og effektive offiserer med inngående kjennskap til den moderne krigskunst. Alene av den grunn mistet kurutserne flere viktige slag, også når de var tallmessig overlegne. De var dessuten mangelfullt utrustet til tross for at fyrstens Økonomiske Råd hadde stablet på bena en egen ungarsk krigsindustri med en rekke manufakturer.

For å komme ut av problemene og den tiltagende internasjonale isolasjon, bestemte Rákóczi i 1708 seg til en siste stor kraftanstrengelse. Han tilbød nå den ungarske krone til kronprins Fredrik Vilhelm av Preussen, og i midten av juni dro han med en hærstyrke på 15 tusen mann vestover i ungarsk Oppland for å åpne veien for tronkandidaten gjennom Schlesien til Ungarn. Samtidig sendte han ut et opprop til Schlesiens og Moravias befolkning og oppfordret dem til å vende seg mot Habsburgerne. Ved Trencsén møtte kurutserne, anført av Rákóczi selv, en keiserlig hærstyrke på 8 tusen mann – og led et forsmedelig nederlag. Dette satte

strek over deres videre fremrykking vestover. Rákóczi ble tvertimot fra nå av tvunget til en så å si kontinuerlig retrett slik at han til slutt bare kontrollerte landets 3-4 nordøstligste komitater. Forrædere og desertører forlot imens fyrstens hær i stadig voksende antall.

Rákóczi satte nå sin lit til Russland. Allerede i september 1707 ble det i Warszawa undertegnet en hemmelig traktat mellom tsar Peter 1 den store og Rákóczi, hvor tsaren tilbød Rákóczi Polens trone og sin militære støtte mot svenskene om de skulle angripe Ungarn. Karl 12 rettet imidlertid i juli 1708 sitt angrep ikke mot Ungarn, men mot Russland, og selvom han året etter ble slått ved Poltava, gjorde alt dette umulig for Peter den store å hjelpe Rákóczi militært. Høsten 1710 erklærte dessuten Tyrkia krig mot Russland. Rákóczis militære situasjon ble dermed i den grad forverret at han som siste utvei bestemte seg i februar 1711 for å reise til Polen for personlig å treffe tsaren og forhandle med ham om en eventuell russisk militærhjelp. Før han reiste, ga han imidlertid sin tilslutning til at frihetshærens øverste leder, grev Sándor Károlyi, skulle fortsette sine forhandlinger med keiserhærens nyutnevnte øverstkommanderende, den ungarske generalen János Pálffy (1663-1751), som ble påbegynt i november 1710. Rákóczis plan med dette var å vinne tid, men de fleste magnatene og Károlyi selv innså nå at frihetskampens fortsettelse i den gitte internasjonale og militære situasjon var uten enhver mening.

Både Károlyi og Pálffy var såre klar over at skulle frihetskampen ende med en keiserlig militær seier, ville Ungarn for fremtiden fullstendig være utlevert til hoffets styringsorganer. Av felles interesse, forhandlet de seg derfor frem til en overenskomst, ofte under bitter motstand fra hoffets side, som vanskelig kan kalles kapitulasjonsdokument, idet den sikret for fremtiden bruken av den ungarske forfatning og gyldigheten av adelens privilegier. Den fastslår videre religionsfriheten og gir fullt amnesti til alle som var med i eller støttet Rákóczis frihetskamp. Forhandlingene ble hele tiden oppmuntret og fulgt med forsiktig forståelse av keiser Josef 1. Han døde imidlertid uventet den 17. april slik at aksepteringen og gjennomføringen av fredstraktaten som ble undertegnet i Szatmár den 30. april 1711, ventet på den nye herskeren, Karl 6 (som ungarsk konge, Karl 3). Akkurat da oppholdt han seg fortsatt i Spania, men ga i sine brev uttrykk for forståelse og velvilje overfor Ungarn, og krevde vending i hoffets politikk overfor landet. Overenskomstens amnesti gjaldt også fyrst Ferenc Rákóczi selv, som hele tiden var holdt orientert om utviklingen. Han avviste imidlertid, sammen med fire andre av lederne, tilbudet om amnesti og også selve fredstraktaten, og foretrakk å leve resten av sitt liv i landflyktighet.

Den offisielle kapitulasjonsseremoni fant sted ved Majtény 1. mai 1711. Restene av kurutsernes hær, vel 12 tusen mann, overlot da sine faner til general Pálffy. Men våpnene sine fikk de beholde og ta med hjem. Dette var historiens kanskje rareste "våpnedleggelse"...

At Rákóczis frihetskamp mislyktes, skyldtes i første rekke den ugunstige internasjonale situasjon, samt fiendens tallmessige overlegenhet, men til dels også den indre sosiale splittelse i landet, især i frihetskampens siste par år. Ungarerne brakte enda en gang store ofre for sine nasjonale rettigheter, og klarte dermed å unngå den fullstendige undertrykkelse. Krigen overbeviste nemlig Habsburgerne om at de ikke lenger kunne styre Ungarn med bare brutal vold. Frihetskampen hører derfor, tross fiaskoen, til de mest ærerike kapitlene i Ungarns historie.

Fyrst Rákóczi bosatte seg etter freden først i Polen, men han oppholdt seg deretter ved Ludvig 14s hoff. Under oppholdet i Frankrike ble Rákóczi veldig opptatt av jansenismen.

Blant dem som slo følge med Rákóczi i hans franske eksil, finner vi også den unge greven László Bercsényi (1689-1778), sønnen til Miklós Bercsényi (1665-1725) som var Rákóczis nære venn og viktigste general. László Bercsényi var før eksilet kaptein i Rákóczis livgarde. Han gjorde deretter en glimrende militær karriere i Frankrike: fra 1712 oberstløytnant, fra 1719 oberst, fra 1738 general for til slutt i 1758 å bli utnevnt til Frankrikes marskalk. Han sto bl.a. for etableringen av det første franske husarregimentet, etter ungarsk mønster.

Fra 1717 og til sin død oppholdt Rákóczi seg i Tyrkia. Hans tilbakekomst ble i årtier ventet av det ungarske folk, og hans navn ble selve symbolet på landets frihet og uavhengighet. Eksilårene brukte han til å fullføre sine viktigste verker: *Mémoires sur la guerre de la Hongrie*. (Haag 1739); *Testament politique et moral du prince Rákóczi*, (1751) og *Confessiones* (utg. 1876).

Rákóczis siste år i tyrkisk eksil ble foreviget på et kunstnerisk høyt nivå av fyrstens tidligere kammerherre, Kelemen Mikes (1690-1761) som fulgte med da fyrsten valgte landflyktigheten. Mikes regnes idag for å være 1700-tallets betydeligste ungarske prosaist, og hans hovedverk er *Brev fra Tyrkia 1711-58*², der han beretter om nettopp fyrstens liv og om de andre ungarske landflyktiges hverdag; disse "brevene" har også en betydelig historisk kildeverdi.

² *Törökországi levelek*. Szombathely 1794, Budap.1958 (tysk utg.: *Briefe aus der Tyrkei* Graz 1978).

I SKYGGEN AV ØSTERRIKE

Freden i Szatmár 1711 var et forlik mellom Habsburgerne på den ene side og Ungarns førende adelsklasse på den andre og var for øyeblikket påkrevet for begge parter. Alt tyder forøvrig på at begge sider mente alvor med det. Rákóczi-opstanden overbeviste nemlig hoffet om at Ungarn neppe kan vinnes med keiser Leopolds grove absolutistiske metoder. Habsburgerne ga derfor i det omfattende kompromisset avkall på denne åpne og brutale enevoldsmakt, selvom de nok fortsatt hadde det til hensikt å innordne og innlemme Ungarn i riket i stadig større omfang, om enn ved anvendelse av noe finere metoder. Og mens hoffet for lang tid fremover har som følge av oppstanden mistet lysten til å prøve seg med den åpne undertrykkelse, var den ungarske adel takknemlig for at Habsburgerne, istedenfor å fremtvinge og proklamere en ydmykende militær seier over Ungarn, viste i siste time plutselig en noe uventet og ganske vidtgående imøtekommenhet: de samtykket i at Ungarn fikk beholde sin gamle stenderforfatning, samt at dets adel fikk garantert sine privilegier.

Ja, det syntes nesten ikke det var ende på den velvilje den nye konge, Karl 3 (som keiser: Karl 6) viste overfor sitt ungarske land; for ikke bare fikk Ungarn innrømmet å bli regjert etter sine egne lover, og bekreftet sine rettigheter; han bestemte seg sogar til å overlate den gamle og hellige ungarske Stefanskrona, som i lengre tid hadde vært oppbevart i Wien, igjen til de ungarske kronevoktere i Pozsony (16.april 1712). Han bestemte seg dessuten uoppfordret og av egen fri vilje til før selve kroningen til ungarsk konge å utstede et kroningsdiplom, dvs. en erklæring om de prinsipper han aktet å styre landet etter. Dette var han strengt tatt ikke nødt til å gjøre, idet Habsburgerne i 1687 jo hadde av den ungarske riksdag i lovform fått akseptert deres evige arverett til landets trone. Kongens velvillige gest ble derfor usedvanlig godt mottatt av hele det politiske Ungarn, og Karl 3s kroning den 22.mai foregikk under særdeles stor festlighet. Likevekten og harmonien mellom det habsburgske dynasti og Ungarns adel var dermed tilsynelatende fullt ut gjenopprettet. Ved første øyekast kunne det hele se ut som om prisen Ungarn måtte betale for dette, bare var å gi avkall på fyrstedømmet Transsylvanias selvstendighet, samt retten til fritt kongevalg. I virkeligheten betydde forliket at Ungarn valgte "fritt" å innordne seg i Habsburgernes mellomeuropeiske maktsystem.

Landets utvikling ble fra nå av og i praksis frem til slutten av første verdenskrig uløselig knyttet sammen med habsburgerrikets ve og vel. Men i og med at landets konge jo var en fremmed, hvis hovedland var Østerrike og de øvrige tysktalende arveprovinser, og fordi hans regjerings organer hadde alle sitt sete i Wien, altså utenfor Ungarns territoriale grenser, og ettersom Habsburgernes Østerrike nå var en stormakt også i europeisk sammenheng, ble Ungarns skjebne fra nå av stort sett bestemt av det habsburgske rikets stilling i verden. Under slike forhold ble det snart klart at de ungarske statsorganers uavhengighet jevnt over bare kunne kalles nominell. I utlandets øyne forsvant derfor Kongeriket Ungarn litt etter litt stadig mer i skyggen av Østerrike, selveste personifiseringen av Det habsburgske rike. Enda mer tydelig ble dette da den ungarske riksdag av 1722/23 sluttet seg til *Pragmatica Sanctio*, loven som sikret den habsburgske kvinnelinje full arverett til tronen. Denne loven fastslo nemlig også prinsippet at Ungarn skulle regjeres *sammen* med de øvrige østerriksk-habsburgske provinser og land, "udelelig og uadskillelig" (*indivisibiliter ac inseparabiliter*) fra dem; disse land og provinser skulle stå sammen i felles og gjensidig forsvar "mot ytre voldsangrep" (*contra vim externam*).

Det Ungarn som nå også formelt er blitt en integrert del av habsburgriket, hadde ikke lenger den samme tyngde og betydning, og hadde heller ingen mulighet til å spille den samme rolle som kong Mátyás' blomstrende stat for bare vel 200 år tidligere. Svekkelsen av Sentral-Europas datidige ledende og samlende makt, Ungarn, hang nøye sammen med tyrkerkrigene og tyrkernes erobring og delvise besettelse av landet, en periode som hadde vart i over 150 år. Tyrkerkrigenes tid var nå definitivt forbi; ved freden av Passarowits (Passarowitz) i 1718 ga tyrkerne avkall også på Banat-området slik at det samlede ungarske statsterritorium fra før Mohács-slaget var nå gjort fritt for tyrkisk okkupasjon. Men forholdene i Karpat-bekkenet har i mellomtiden undergått skjebnesvangre forandringer i og med at det ungarske element i befolkningen var betraktelig blitt minket som følge av vel 200 års nesten permanente krigshandlinger i området: de krigførende styrker besto nemlig overveiende av magyarere, men også de regioner som tyrkerne klarte å besette og som ble herjet mest, hørte til magyarernes viktigste sentrale bosettingsområder.

Man antar at Ungarns befolkning ved inngangen til 1500-tallet utgjorde vel 4 millioner mennesker; om lag 80-85 prosent av dem skal ha vært magyarere. Ifølge en folketelling fra 1720 fantes det da vel 2,5-3 millioner innbyggere i landet, og ikke-magyarernes andel var steget til om lag 50 prosent eller kanskje noe mer. Magyarerne skal med andre ord ha mistet vel 70 prosent av sin etniske substans fra middelalderen.

Landets nordlige og østlige fjellområder forble derimot på samme tid forholdsvis uberørt av krigshandlingene, og fikk utvikle seg fredelig. De sentrale og sørlige landområder som under krigen i meget stor grad var blitt avfolket, ble nå etter frigjøringen kolonialisert av store skarer fra landområdene i vest, nord og øst. Denne første bølge av kolonialiseringen oppsto som oftest spontant som følge av befolknings-

”overtrykket” i landsdelene omkring, og fordi mange ganske enkelt søkte tilbake til sine fordums plasser og røtter som de eller deres forfedre måtte i sin tid flykte fra.

Men hensynet til landets produksjons- og forsvarsevne fikk både staten og godseierne snart til å innse nødvendigheten av en mer storstilet nykolonialisering i organiserte former. Ungarns og hoffets interesser skilte nå imidlertid lag. Ungarn ville nemlig vært tjent med om nykolonialiseringen hadde foregått over en viss tid og hadde dessuten tatt visse etniske hensyn, slik at balansen mellom magyarerne og ikke-magyarerne i disse landsdeler ikke ble rokket ytterligere ved. Dette ville da også vært en helt naturlig ting under en nasjonal hersker. Habsburgerne på sin side så seg derimot tjent med å tynne magyarernes bosettingsområder mest mulig ut ved hjelp av titusener og atter titusener av tyske (tysktalende, katolske og habsburgtro) innvandrere som derfor systematisk ble lokket og bragt til landet. I alminnelighet ble disse tyskere alle kalt *schwaber*, selvom det også fantes andre tyske stammefolk blant dem. Deres innflytting varte ut hele 1700-tallet og alt i alt gjaldt det vel 400-500 tusen tyskere som med dette fikk sitt nye hjem innen Ungarns statsgrenser.

En betydelig del av dem ble bosatt i Banat (ungarsk *Bánság*) som forble under hoffets direkte forvaltning etter tyrkernes fordrivelse fra området. Utrolig nok fikk magyarere ganske enkelt ikke lov til å bosette seg der! Også slovakere ble i titusenvis flyttet sørover fra ungarsk Oppland (dagens Slovakia), mange av dem kom helt til sørspissen av Ungarn; de var imidlertid fra gammelt av landets innbyggere, og altså ingen nyinnflyttere. Langt større problem representerte i så måte de store skarene av sørslaver og rumenere som etter 1690 i hundretusentall strømmet inn i det frigjorte Syd-Ungarn fra deres opprinnelige bosettingsområder som stort sett fortsatt befant seg under tyrkisk okkupasjon.

Som følge av disse store spontane eller organiserte folkeforflyttinger økte Ungarns befolkningstall til utgangen av 1700-tallet til hele 8 millioner, det ble altså mer enn fordoblet. Magyarernes antall tiltok seg kun gjennom naturlig forøkelse, deres andel av den samlede befolkning sank derfor innen 1780-årene til under 50 prosent, de kom altså nå i mindretall i sitt eget land... Dette var ikke minst en klar følge av hoffets antimagyariske og kolonialistiske holdning, og dette kom til å innvirke på en tragisk og avgjørende måte på den videre utvikling av Ungarn, dets forhold til sine naboland og dets nye statsgrenser fra 1918, bestemt av Versailles-freden. Parallelt med at Ungarn gradvis har mistet mye av sin politiske vekt og betydning, klarte Habsburgerne på sin side stadig å øke sin makt og innflytelse i Donau-området som etter den spanske arvefølgekrig er blitt det faktiske sentrum for deres rike. Karl 3 (keiser Karl 6, 1711-40), yngste sønn av keiser Leopold 1, var opprinnelig tiltenkt Spania, hvor han også ble hyllet som konge i 1705. I løpet av kort tid ble han veldig populær der, især blant katalanene. Da hans bror, keiser Josef, døde i 1711, ble Karl, som den siste gjenlevende arving på Habsburgernes mannslinje, straks valgt til ny tysk-romersk keiser (og ble dermed som følge av overenskomsten av 1687 automatisk også ungarsk konge). Han mistet imidlertid da sine alliertes (Nederland og Storbritannia) støtte, som ikke var interessert i at Habsburgerne skulle regjere ikke bare i Mellom-Europa, men også i Spania og i dets kolonier. De sluttet derfor fred med Frankrike i Utrecht 1713. Også keiser Karl ble nødt til å følge deres eksempel og undertegne fredsavtalen i Rastatt i 1714, som var ensbetydende med at han måtte nøye seg med å overta de tidligere spanske besittelsene i Italia, samt Nederland (Belgia) istedenfor Spania. Freden var også ensbetydende med at Habsburgerne dermed for godt ble trengt tilbake til sine arveland og besittelser ved Donau-regionen, bortsett fra Belgia. For å kunne opprettholde sin status som stormakt basert på disse provinsene, ble de nå nødt å legge større vekt på å reorganisere dem, bilegge der de eventuelle indre stridigheter og motsetninger, og å skape et enhetlig, fasttømret rike ut av dette konglomeratet av mange ulike områder med vidt forskjellige fortid, tradisjoner, kultur og eventuelt også språk. De fikk i første omgang god hjelp av skjebnen.

I september 1715 døde deres store og farlige motstander, franskekongen Ludvig 14, og truselen fra vest opphørte dermed. På samme tid ble bystaten Venezia utsatt for et tyrkisk angrep. Keiseren bestemte seg da for en avgjørelse som snart viste seg å være meget heldig for ham, nemlig å alliere seg med Venezia. I krigen som fulgte, beseiret nemlig den keiserlige hær, anført av den fremragende hærfører Eugen av Savoya, tyrkerne i løpet av 1716-18 i en rekke avgjørende slag, gjenerobret det ungarske Temes-banat, Beograd, de nordlige deler av Serbia og Bosnia, samt den vestlige halvparten av Valakia, kalt Oltenia (det fordums Ungaro-Valakia). Dette bidro sterkt til å øke Habsburgernes anseelse også i Ungarn, og bevege de ungarske stenderne til å godta keiserens vilje også i spørsmål, hvor de ungarske interesser egentlig avvek fra hoffets. Den definitive fordrivelse av tyrkerne og gjenopprettelsen av Ungarns gamle territoriale enhet ble nemlig oppfattet dithen at den viktigste hindring for landets nasjonale utvikling dermed var ryddet av veien. Etter to blodige århundrer skulle det nå følge en tid av indre og ytre ro, en storstilet gjenoppbyggingsperiode. Ikke alt gikk imidlertid etter forventningene. Viktigst i den forbindelse var at bestemmelsene og lovene angående selvstendigheten av de ungarske statsinstitusjoner, forble som oftest på papiret, for i praksis ble landet i virkeligheten styrt av østerrikske regjeringsorganer.

I eldre tider var *Det ungarske hoffkanselli* tradisjonelt regnet for å være det viktigste ungarske statsorgan. Dets rolle ble imidlertid nå degradert til kun ganske enkelt å formidle herskerens forordninger fra Wien til

Ungarn, mens de virkelige avgjørelsene i alle vesentlige spørsmål ble fattet av statsrådet og av andre sentrale riksorganer som på denne tid vanligvis ikke hadde et eneste ungarsk medlem. Ungarns økonomiske-finansielle anliggender skulle teoretisk styres av *Det ungarske kammer*, men dets selvstendighet overfor det keiserlige hoffkammeret var om mulig enda mer illusorisk. Kong Karl opprettet i 1723 et nytt styringsorgan for Ungarn, det såkalte *Stattholderrådet* (Statthalterrat) som frem til 1848 ble landets viktigste regjeringsmyndighet. Det var palatinen som sto i spissen for dette kontoret som i motsetning til de to ovenfor nevnte, hadde sitt sete på ungarsk jord: først i Pozsony, senere i Buda. Dets virkefelt og kompetanse omfattet landets samlede forvaltning, kontroll over komitatene, dessuten religionsproblematikken, skolevesenet, samt samferdsel, industri, landbruk, men også hærens innkvartering og forpleie.

Utenrikspolitikken og de militære spørsmål hørte også ifølge den gamle ungarske stenderforfatning, direkte under kongen. Hoffet passet da av gammel mistro nøye på at ingen ungarere fikk innpass i disse regjeringskontorene, og som regel fantes det ikke ungarere blant de høyest rangerte offiserene heller.

Den ungarske adel baserte sitt krav om skattefrihet på sin plikt til å forsvare landet. Erfaringene fra de siste to århundrene viste imidlertid med all tydelighet at ordningen med adelsoppbud (*insurrectio*) var håpløst foreldet og egnet seg altså ikke til et tidsmessig og effektivt forsvar. Adelen ville imidlertid fortsatt beholde denne ordningen for å slippe å betale skatt. Riksdagen av 1712 gikk dog med på at kongen fikk opprette en stående hær – mot at adelen selv fikk bevilge de til en hver tid nødvendige pengemidlene i form av krigsskatt (*contributo*) som, vel å merke, skulle betales av den ikke-adelige befolkning, i første rekke bondestanden, og altså ikke av adelen selv. Kongen (keiseren) fikk derved ubegrenset råderett over en stor hær bestående av for det meste fremmede leiesoldater som i regelen ble innkvartert hos bøndene, – mens adelen, for å beholde sin skattefrihet, gladelig ga avkall på en selvstendig ungarsk hær, den fordums kongstanke hos bl.a. Miklós Zrínyi og Miklós Esterházy...

I det hele tatt er det typisk for tiden at adelen, i første rekke dens mellomste og laveste skikt, trakk seg mer og mer tilbake til de autonome komitatene, – også som følge av at riksdagene stadig sjeldnere ble sammenkalt av kongen. I komitatene hadde adelen hånd om både forvaltning og jurisdiksjon. Komitatene ble dermed adelens bolverk mot hoffets sentralistiske bestrebelser. Tilsynelatende forsvarte de på den måten de ungarske statsinteressene. I virkeligheten bidro de imidlertid til å bevare og konservere et meget foreldet og udygelig, nærmest middelaldersk, forvaltningssystem som sammen med lokalpatriotismen og landadelens innskrenkede synsfelt og egoisme gjorde komitatene til farlige hindringer i veien for alt fremskritt og for en moderne omorganisering av administrasjon og styringsverk.

Karl 3 passet på, med Rákóczi-oppstanden i fersk erindring, ikke å fremkalle åpen motstand og misnøye. Men ved hjelp av kløktige manøvreringer og frem for alt forsikringer om å opprettholde adelens privilegier eller endog å utvide dem, fikk han fra tid til annen igjennom visse høyst påkrevne reformer. En av de aller viktigste var opprettelsen av permanente domstoler i 1712-15, med appelldomstolene "syvmannstavle" og "den kongelige tavle" som høyeste instanser, med fire "regionale tavler" under seg. Komitatene beholdt imidlertid sin gamle domsmyndighet over bondebefolkningen (*úriszék*: 'herredag', 'tingdag', 'patrimonialjurisdiksjon').

Ifølge Ungarns stenderforfatning skulle landets politiske føring tilfalle stender-forsamlingen som igjen fikk artikulert seg og sine meninger ved riksdagene. Det var vanlig at det ved riksdagene som skulle sammenkalles hvert tredje år, fant det som regel sted til dels heftige diskusjoner og sammenstøt. Som oftest sto adelens oppfatning i skarp opposisjon til kongens. Kongen svarte da med å unnlate å sammenkalle riksdagen i lengre tid, noe som av stenderne med rette ble oppfattet som en klar krenkelse av forfatningen. De avviste ethvert forsøk fra kongens side på enevælde, av redsel for fullstendig å bli innlemmet i riket. Selv om keiser Karl konsekvent hadde brutt med Leopolds primitive absolutisme, unngikk han ikke at det etter hvert oppsto store motsetninger mellom de ungarske stenderne på den ene side og hoffet i Wien på den annen, mest på grunn av Habsburgernes kolonialistiske politikk. Den gikk i første rekke ut på mest mulig å standardisere fellesmonarkiet, og var derfor i særlig grad rettet mot Ungarns særtrekk og særrettigheter. Men av frykt for et politisk og økonomisk sterkt Ungarn, gikk hoffet enda lenger, og ville holde Ungarn mest mulig nede. Til å kunne forsyne de østerriksk-bøhmiske provinsene med matvarer, var riket i avgjørende grad avhengig av Ungarns landbruksproduksjon. Utviklingen av en egen ungarsk industri (manufaktur) ble derfor forsøkt hindret med alle midler, slik at landet skulle forbli en nærmest middelaldersk føydal agrarstat som aller helst bare skulle levere råstoffer til rikets øvrige deler. Dette var selvfølgelig stikk i strid med Ungarns reelle økonomiske (og politiske) interesser.

Oppsiktsvekkende nok fant det, til tross for disse bestrebelser, sted et bemerkelsesverdig oppsving i ungarsk økonomi i Karls regjeringstid. Dette hang nok i første rekke sammen med den storslåtte nyoppdyrking av det frigjorte ungarske slettelandet, videre med intensiveringen av jordbruket. Et godt eksempel på dette er kvegdriften: som følge av nyoppdyrking gikk store beitearealer tapt. Dette ble nå kompensert ved at man brøt med den ekstensive måten å holde kveget året rundt ute på beiteplassene på, og gikk

over til å dyrke fôrplanter. Kveget overvintret da på tørt for. Det ble dessuten innført en rekke nye nyttevekster (poteter, mais, tobakk m.fl.) som i løpet av kort tid fikk meget stor utbredelse og popularitet, og forbedret folkeernæringen. Også antall vingårder økte betydelig i perioden, og det ble dyrket frem vinranker med interessante og gode egenskaper. Også andre fruktsorter fikk stor utbredelse der det var mulighet for fruktdyrking.

Det keiserlige hoffets i bunn og grunn ungarskfiendtlige politikk kom klart til uttrykk også i spørsmålet om gjenoppbyggelsen av Ungarns territoriale integritet, noe som skulle vært aktuelt senest etter freden i Pozsarevác (Passarowitz), da landets samlede område fra før Mohács-slaget var blitt frigjort. Den bakenforliggende filosofi var nok at et politisk og administrativt amputert Ungarn i tilfelle av en ny antihabsburgsk oppstand ikke skulle ha den samme tyngde og de samme ressurser som det store historiske Ungarn ville ha. Transsylvanias statsrettslige situasjon ble i 1691 bestemt av det såkalte *Diploma Leopoldinum* som forble gyldig frem til 1848. Ifølge dette hørte fyrstedømmet direkte under keiseren som styrte det gjennom det transsylvanske kanselliet i Wien og gjennom det såkalte *Gubernium* som tilsvarte stattholderrådet i selve Ungarn.

Situasjonen var omtrent den samme også når det gjaldt Kroatias og Slavonias forhold til Ungarn.

Mest påfallende var imidlertid at Temes-banatet, gjenerobret i krigen 1716-18, ble nå fra Wien omdannet til et eget og særskilt forvaltningsområde, mens en forholdsvis bred landstripe fra elven Ternes i øst til Kroatia i vest ble organisert som et militært grensevaktområde (militærgrense) med egen administrasjon, angivelig mot den fortsatte tyrkiske fare. Betegnende nok fikk dette område sin befolkning utelukkende av sørslaviske innflyttere som ble tildelt sine jordlodder mot permanent å tjenestegjøre som grensevakter. Denne organiseringsform mistet fullstendig sin mening etter at statsgrensen ble flyttet sør for dette område, dets særskilte status ble av hoffet likevel opprettholdt frem til 1881, og var hele tiden en torn i øyet til patriotiske ungare.

Også religionsspørsmålet var kilde til vedvarende uro i Ungarn, der en betydelig del av befolkningen fortsatt sognet til protestantismen som lutheranere eller kalvinister. Habsburgerne var kjent for sin ivrige støtte til motreformasjonen. Freden i Szatmár 1711 førte ikke bare til en forbedret posisjon for keiserhuset, men understøttet samtidig også den motreformatoriske bevegelse. Som følge av dette mistet protestantismen etter hvert mye av sin tidligere betydning i Ungarn, og klarte bare å holde skansen i Transsylvania.

Dette preget også kong Karls forordning av 1713, kalt *Carolina resolutio* som satte klare grenser for protestantenes utøvelse av sin religion.

Som før nevnt, aksepterte den ungarske riksdag av 1722-23 at habsburghusets kvinnelinje skulle være berettiget til å arve den ungarske tronen, på like fot med de øvrige habsburgske land. Loven kalles *Pragmatica sanctio*. I løpet av det kommende tiåret var keiser Karl opptatt av å få dette prinsippet godkjent også i internasjonale overenskomster. Den første han klarte å vinne til dette, var spanskekongen Filip 5 som i 1725 ga sin tilslutning til det, mot at Karl avsto fra sitt krav om den spanske trone. I 1731 og 1732 fikk keiseren også Storbritannias, respektive Nederlands tilslutning, og prisen han måttet betale var å innstille Østerrikes handel med Østindia. Når det gjaldt de tyske stater, så var der Preussen som var først ute: kong Fredrik Vilhelm 1 aksepterte det alt i 1728 mens den tyske riksdag (med unntagelse av Bayern) fulgte først etter i 1732.

Nå var det i praksis bare Frankrikes godkjenning som manglet. Der så man med mistro på arvingen Maria Teresias planer om å gifte seg med hertug Franz av Lothringen, fordi Ludvig 15 ville nødig la Habsburgerne sette seg fast i nabolandet Lothringen som allerede lenge var dominert av Frankrike. Først etter den polske arvefølgekrigen 1733-35 (som ellers førte til at Østerrike mistet Napoli og Sicilia samt en del av Lombardia, men vant den polske trone for August 3) kom det til en overenskomst mellom Frankrike og Østerrike: Frans av Lothringen byttet da Lothringen med Toscana, mens Frankrike på sin side anerkjente Maria Teresias rett til keisertronen og hennes giftermål med Frans av Lothringen; dette siste fant sted i februar 1736.

Keiser Karls aller siste år ble imidlertid overskygget av en ny krig med tyrkerne som brøt ut sommeren 1736. Det var egentlig en krig mellom Russland og Tyrkia, men keiseren var traktatforpliktet til å hjelpe russerne. Dessuten håpet han på en lettvinnt måte å erobre hele Serbia, Bosnia og Valakia fra tyrkerne. Hans geniale hærfører, Eugen av Savoya, døde imidlertid like i forveien. Det var Frans av Lothringen som først fikk overkommandoen – til fortrenghet for den ungarske János Pálffy, mente mange. Etter en rekke nederlag ble han i tur og orden avløst av generalene Joseph Oliver Wallis og Joseph von Königsegg, men ingen av dem duget. Til slutt spurte kongen Pálffy, men fikk da blankt nei. Krigen endte med en forsmedelig fred, undertegnet i Beograd 1739 som sikret tyrkerne sitt herredømme over hele Balkan frem til Sava-Donau-linjen. Verst var imidlertid den skade habsburgrikets anseelse måttet lide. Keiseren selv døde uventet året etter, bare 55 år gammel. Etter en meget lovende start endte han dermed sine dager som en middelmodig hersker.

MARIA TERESIAS REGJERINGSJÅR 1740—80

Karls datter, Maria Teresia (1717-80), ble sikret arveretten og overtagelsen av riket ved loven *Pragmatica Sanctio* som litt etter litt også Europas førende makter hadde gitt sin tilslutning til. Men Karl etterlot seg et rike med betydelige økonomiske problemer, dessuten var dets anseelse alvorlig svekket som følge av de siste års uheldige krig mot tyrkerne. Det rådet en almen misstemning i Habsburgernes samtlige provinser. Farligst var det imidlertid at misnøyen begynte å vokse også i Ungarn.

Ikke rart at de fleste av traktatmaktene følte seg med ett fristet til å bryte løftene avgitt til keiser Karl om støtten til datteren, og prøve istedet å dra fordeler av habsburgerrikets plutselige problemer. Først ute i den henseende var Preussens Fredrik 2 som tilbød Maria Theresia sin militære beskyttelse (!) – mot selv å få overta Schlesien. Da han ble avvist, angrep han i desember 1740 provinsen. Dette ble opptakten til den såkalte østerrikske arvefølgekrig. Men mens Fredrik 2 var villig til å anerkjenne Maria Teresias rett til tronen som takk for Schlesien, reiste kurfyrst Karl Albert av Bayern som var gift med keiser Josef 1s datter, direkte krav på de habsburgske besittelser. Også Frankrike, Spania og Sachsen gikk nå sammen med Bayern mot Østerrike. I april oppnådde Fredrik 2 en avgjørende seier over de keiserlige troppene ved Mollwitz og besatte Schlesien. Sommeren 1741 ble store deler av Øvre Østerrike erobret av Karl Albert og franskmennene som i november også inntok Prag. Kurfyrsten ble nå valgt og kronet til Bøhmens konge, og i januar 1742 også til tysk keiser.

I mellomtiden ble imidlertid Maria Theresia den 25.juni 1741 kronet til ungarsk *konge* i Pozsony (den ungarske stenderforsamlingen titulerte henne konsekvent og bevisst *konge*, altså ikke *dronning*).

Den unge dronningen befant seg akkurat da i en ytterst vanskelig situasjon p.g.a. den pågående bayersk-franske offensiven. Den ungarske riksdag på sin side hadde imidlertid tilsynelatende helt uforstyrret av disse begivenheter og i et svært så bedagelig tempo gitt seg i kast med å drøfte saksorden og innsendte klager. I sin ytterste trengselstid bestemte da Maria Teresia seg til det skritt å gjøre en svært så personlig henvendelse til riksdagen. Kledd i sort, og ledsaget av sine barn, med det yngste på armen, kom hun den 11.september til syne foran de ungarske stenderne og i en rørende tale appellerte hun med ekte kvinnelig innlevelse og med tårer i øyene til “ungarernes velkjente ridderlighet, tapperhet og trofasthet”, og ba om deres umiddelbare militære støtte. Ifølge den berømte scenen som siden da gjentatte ganger er blitt skildret av forfattere så vel som kunstnere, reiste da dronningens “hengivne, edle ungarere” seg alle som en og ropte unisont: “Vitam et sanguinem pro rege nostro Maria Teresia” (Vårt liv og blod for vår konge Maria Teresia’).

Det nærmest utrolige i første rekke var at dette skjedde bare 40 år etter at den unge fyrste Rákóczi var blitt arrestert, anklaget for høyforræderi, og bare 30 år etter freden i Szatmár, som satte punktum for den samme fyrstens mislykkede, blodige frihetsskrig nettopp mot Habsburgerne... Det som ungarerne den gang, for en menneskealders siden, med så store ofre og så lenge hadde kjempet for, ble nå av skjebnen tilsynelatende tilbudt dem helt gratis. Men de ungarske stenderne visste i det kritiske øyeblikk bedre. For det første var de fortsatt takknemlige for at keiser Karl i 1711 og i de påfølgende årene viste en så vidtgående imøtekommenhet og velvilje, istedenfor hevnlyst. For det annet trivdes den ungarske adel, især dens høyeste skikt, akkurat nå virkelig godt i habsburgerriket som jo i lovform sikret dem privilegier som allerede var rene anakronismer å regne i datidens Europa. For det tredje var alternativet ikke så veldig lokkende: den energiske kurfyrsten Karl Albert som i disse dager hadde i et opprop nettopp oppfordret ungarerne til å rive seg løs fra Wien, gjorde selv krav på Ungarns trone – og truet derved indirekte landets eventuelle nyvundne selvstendighet for ikke å snakke om at han stilte helt uten bindende forhåndsløfter angående den ungarske stenderforfatningen og de adelige privilegiene. Heller da redde Habsburgerne, og som takk tvinge dem til eventuelle nye innrømmelser...

Bakgrunnen for den ungarske riksdagens noe patetiske rop var altså kanskje noe mindre ideell enn det er blitt oppfattet for. Ikke desto mindre førte dette til at Maria Teresias trone og Habsburgernes stormaktsposisjon var straks blitt reddet. Ungarn ydet nemlig en militær hjelp som virkelig monnet: i løpet av få uker dro en ungarsk hær på bortimot 60 tusen mann avgårde.

Kurfyrst Karl Albert oppga da øyeblikkelig planen om å beleire Wien, og vendte seg istedet mot Prag, mens Frederik 2 gikk straks med på en våpenhvile (9.oktober 1741). Og bare 2 dager etter at Karl Albert er blitt kronet til tysk-romersk keiser, inntok Maria Teresias østerriksk-ungarske styrker Bayerns hovedstad, München! Sommeren 1743 ble fronten trengt helt frem til Rhin, sogar over til fransk jord, og også i Italia seiret de habsburgske tropper. I januar 1745 døde kurfyrst Karl Albert av Bayern; hans sønn og etterfølger, Maximilian 3 Josef skyndte seg da til å slutte fred med Østerrike. Noen måneder senere ble Maria Teresias gemal, Frans av Lothringen, valgt til ny tysk-romersk keiser.

Arvekrigen ebbet nå langsomt ut. Freden i Aachen 1748 ga ingen virkelig avspenning, og alt i 1756 begynte krigen på nytt, nå kalt syvårskrigen, med en litt overraskende rolletildeling, idet Preussen sto nå

sammen med Storbritannia, mens Østerrike inngikk allianse med Frankrike, Russland og Sverige. Syvårskrigen burde egentlig kalles den første verdenskrig, idet den ikke bare ble utkjempet i Europa, men også i flere andre verdensdeler, hvor den førte til store kolonitap for Frankrike (Kanada, Louisiana, flere vestindiske øyer, Senegal i Afrika, Bengal i India). I Europa på sin side førte ikke krigen til noen territoriale forandringer.

De ungarske styrkene var hele tiden med i disse krigsoperasjoner og ydet en effektiv støtte til Maria Teresias øvrige tropper. Mesteparten av ungarerne var husarer, hvis største aktiva var deres hurtighet og evne til å slå uventet til på uventet tid og sted, i første rekke bak fiendens egentlige frontlinjer. Det var nettopp i arvekrigen og syvårskrigen at de ungarske husarer begynte å vinne europeisk ry. En stor del av æren for at Fredrik 2 ble slått ved Kolin 18.6.1757, tilkom grev Ferenc Nádasdys husarenheter. I oktober samme år tok den ungarske generalløytnant András Hadik med sine vel 5 tusen husarer selveste Berlin og lot byen brannskatte: Berlin måtte punge ut med 375 tusen daler, samt byens nøkler... Hadik vendte deretter uten tap tilbake til hovedstyrkene.

(Ikke helt uventet fikk Hadik deretter i 1760 overbefalet over de samlede tysk-østerrikske styrkene; i tidsrommet 1764-86 var han Transsylvanias militære øverstkommanderende, og fra 1774 til sin død, som den første ungare i det hele tatt, formann i krigsrådet i Wien, altså krigsminister.) Også i 1760 var ungarske husarer med da østerrikske og russiske styrker igjen erobret Berlin for en kort tid; da var det i første rekke Antal Esterházy husarer som utmerket seg.

Benevnelsen *husar* (ungarsk *huszár*) avledes av det ungarske ordet *husz* 'tyve' fordi det skal ha vært tyve hus (gård) som sammen stilte én rytter; andre forsøker imidlertid noe overraskende å avlede dette av serbokroatisk *gusar* 'røver', respektive det middelalderlatinske *corsarius* 'sjørøver'. *Huszár* var opprinnelig betegnelsen for en lettbevæpnet ungarsk ryttersoldat. *Huszárene* gjorde seg især gjeldende fra 1400-tallet, i tyrkerkrigenes kamper. Fra 1700-tallet ble de stadig mer kjent og utbredt også i andre land (Tyskland, Danmark, Sverige), mest i Frankrike som etter Rákóczi's mislykkede frihetskamp mottok et større antall yngre ungarske flyktninger, forhenværende offiserer og soldater, som så ble organisert som et eget "fransk" husarregiment under László Bercsényi's befal. Han var, som tidligere omtalt, sønn av Miklós Bercsényi, Rákóczi's stedfortreder og nære venn. I 1758 ble László Bercsényi utnevnt til Frankrikes marskalk. – Husarenes uniform hadde over hele Europa tilknytning til den ungarske nasjonaldrakt med kort jakke (*dolmány* eller *atilla*) og en praktfull og karakteristisk husarlue, *csákó* (sjako). Som stridsenheter har de etter hvert mistet sin betydning (senest ble de kanskje anvendt av polakkene i begynnelsen av den annen verdenskrig), men det finnes fortsatt garderegimenter av husarer i en rekke land³.

Maria Teresia glemte aldri ungarernes massive og virkningsfulle oppslutning om henne i den stund, da praktisk talt alle hadde ansett hennes sak for tapt. Gang på gang viste hun sin takknemlighet, og ofte i en form som var like uortodoks som hennes berømte opptreden og tale foran den ungarske riksdag i september 1741, og som samtidig også passet den ungarske tankegang. Hun røbet stor psykologisk sans, da hun f.eks. lot flere av sine barn, blant dem kronprins Josef, lære seg ungarsk. Hun foretok dessuten en rekke reiser til Ungarn. Hun, familien og sogar tjenerstaben var ofte kledd i ungarske drakter. Det ungarske folk var hennes "kjære nasjon" som hun alltid viste en oppriktig interesse for. I 1764 lot hun stifte Sankt-Stefan-ordenen (*Szent István-rend*) og begynte å bruke tituleringsformen *apostolisk konge* også med henspilling til ungarernes første store konge. Hun lot forøvrig hans (kong István den helliges) høyre hånd hentes hjem, som ble funnet meget godt bevart i kongens sarkofag, da den ble åpnet i 1083, i forbindelse med kong István's kanonisering, men som senere hadde havnet i Italia. Den regnes for å være en av Ungarns mest ansette nasjonale relikvier; til dens feiring innførte Maria Teresia den 20. august som fast festdag av så vel nasjonal som religiøs karakter. Hun bidro også til å utvide Ungarns territorium ved å tilbakeføre diverse landsdeler, så som grensevaktområdet ved Maros-Tisza (Theiss) (1743-51), Temes-Bánát (1778), Zipserbyene i nord, pantsatt i 1412 til Polen (1772); i 1776 fikk dessuten Ungarn igjen adgang til Adria ved at Maria Teresia erklærte Fiume (Rijeka) med omegn til å være en ungarsk havneby som "tilhører Ungarn etter gammel rett". Slike tilsynelatende mindre, men samtidig svært så "nasjonale" tiltak gjorde dronningen umåtelig populær over hele Ungarn, godt likt av alle befolkningslag. Hennes (en Habsburgers!) kult førte dessuten merkelig nok til en ny ungarsk selvkjensle og patriotisme av et barokk-katolsk preg som hadde sine røtter i middelalderens ungarske historie og artet seg i dyrkelsen av de hellige kongene av Árpád's ætt og av ungarske helgener, helter og legender. Et annet karakteristisk trekk ved dette var ideen om *Regnum Marianum*, dvs. at Ungarn fra kong István den helliges dager var erklært for å være Marias, Jesu moders land. (Denne patriotisk-nasjonale strømning motvirket i høy grad også *hoffets* fortsatte åpenbare bestrebelser på å etablere et enhetlig habsburgsk rike, Ungarn inkludert.)

³ Om husarene se i første rekke Nagyrévi von Neppel, G.: *Husaren*. Wiesbaden 1975.

Men uansett hennes Ungarn-politikk, var dronningen og keiserinnen Maria Teresia uten tvil en av de betydeligste herskere som Habsburg-dynastiet frembragte. Hun klarte fullt ut å gjenopprette sitt rikes internasjonale anseelse slik at Østerrike med sine arveland i lang tid fremover var i stand til å spille rollen som en av de viktigste maktfaktorer i Europas historie. Hun styrte sitt rike med klokskap, men også med hjerte og taktfølelse, og klarte sogar å bringe en viss harmoni i forholdet mellom Østerrike og Ungarn, mellom eneveldets streben etter størst mulig grad av sentralisasjon og Ungarns anstrengelser etter å beholde sin særstilling.

Forbindelsen mellom Maria Teresia og de ungarske stenderne forble hjertelig frem til midten av 1760-årene, selvom den ikke alltid var helt uten problemer, til tross for at hennes politikk var mer moderat enn Karl 6s hadde vært.

Men også for dronningen ble det mer og mer klart at fastholdelsen av den ungarske stenderforfatning og den ungarske adels antikverte privilegier bastant sto i veien ikke bare for enhetliggjørelsen og effektiviseringen av det samlede rike, men også for de mest krevende sosiale og økonomiske fremskritt, i riket så vel som i selve Ungarn. Men mens trofastheten til den gamle forfatningen kunne rettferdiggjøres av at den gjentatte ganger før hadde vist seg å være et virkningsfullt våpen mot den fremmede absolutisme, var det bak fastholdelsen av de adelige privilegiene for tiden hovedsakelig bare selviskhhet og klasseegoisme å finne. Ved riksdagen i 1751 gikk de ungarske stender riktignok etter heftige diskusjoner med på å forhøye skattene fra Ungarn til riket fra 2,5 millioner til 3,2 millioner daler; men hele denne økte burden måtte fortsatt bæres av bondestanden og den tynne skikt av bybefolkningen, mens adelen fortfarende unndro seg beskatning.

Skuffet over stendernes holdning, innkalte dronningen den nye ungarske riksdag først i 1764 (ifølge forfatningen skulle den kalles sammen en gang hvert tredje år). Dronningens proposisjon gikk da ut på en skatteforhøyelse på 1 million daler og at det adelige oppbud skulle bli avløst av en krigsskatt, betalt av de adelige. Stenderne gikk bare med på å forhøye Ungarns skatt med ytterligere 700 tusen til 3,9 millioner daler, men avviste sporenstreks forslaget om at adelens forsvarsplikt skulle omgjøres til fast skatt; dette siste ble nemlig oppfattet som et brutalt angrep på adelens privilegier. Like før åpningen av riksdagen utkom det en bok i Wien med tittelen *De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicum regum Ungariae*, forfattet av direktøren til hoffbiblioteket, Ádám Kollár. Han rettet i sin bok bl.a. et flengende angrep på den ungarske adel og påpekte dens avleggse holdning til problematikken moderne stående hær kontra adelig oppbud. Adelen ble også anklaget for å kreve alle fordeler for seg selv og samtidig å skyve alle byrder "over på de ulykksalige og jamerlige livegne". Boken ble heftig fordømt av en samlet riksdag som også drev igjennom et forbud mot dens salg i Ungarn.

Dette var siste gangen den ungarske riksdag hadde sett noe til sin dronning Maria Teresia. Hun bestemte seg nemlig for ikke å sammenkalle den mer, og det ble heller ikke gjort av hennes sønn og etterfølger, keiser Josef 2, slik at Ungarn i årene 1765-90 utelukkende ble styrt av keiserlig-kongelige forordninger. Hun ble klar over at adelens beskatning kunne bare gjennomføres ved å tilsidesette den ungarske forfatning.

Hun var imidlertid ikke parat til å bryte sine tidligere løfter. For å vise sin misnøye også på denne måte, utnevnte hun ingen ny palatin og heller ikke ny erkebiskop for Esztergom før 1776. Fra 1760 ble rikets politikk utformet og gjennomført av et nytt topporgan, *statsrådet* (Staatsrat), samtidig som også de andre statsorganene hadde gjennomgått en kraftig reorganisering. I prinsippet lå Ungarn utenfor dets kompetanseområde, men i praksis kunne ingenting hindre det å ta avgjørelser også i saker som i høy grad berørte Ungarn selv. Tvertimot bestrebet statsrådet seg ivrig på å gjøre sin politikk fullt ut gjeldende også for Ungarns vedkommende, hvis særstilling var en ubehagelig hindring for rikets ensretting, standardisering og sentralisering.

I august 1765 døde Maria Teresias gemal, keiser Frans 1 av Lothringen, og han ble etterfulgt på keisertronen av sønnen Josef 2 (1765-90) som samtidig også ble morens medregent. Josef som hadde tilegnet seg mange av opplysningstidens ledende ideer, gjorde seg fra nå av i økende grad gjeldende også i hoffets politiske ledelse. Takket være ham ble den i stadig større grad gjennomsyret av nye tanker. Også Maria Teresia kom til en vis grad under innflytelse av de nye åndsstrømninger, og fra midten av 1760-årene kan man hos henne spore en tilbøyelighet til å føre en forsiktig, men dog reformpolitikk i opplysningstidens ånd. Denne politikk resulterte snart i en del reformer av stor betydning for samtiden så vel som for ettertiden.

Hennes første forordning i reformenes ånd gjaldt forbedringen av bøndernes, de livegnes stilling og kår. Den lange rolige tidsperiode som fulgte etter Szatmár-freden 1711, var meget gunstig især for jordbruket. Krigskonjunktorene i forbindelse med den østerrikske arvefølgekrigen og syvårskrigen bidro ytterligere til økt etterspørsel etter ungarske jordbruksprodukter. I takt med dette vokste godseierens interesse for i stadig sterkere grad også selv å delta i produksjonsprosessen: de utvidet flittig sine egne produksjonsarealer, som oftest på bekostning av bøndernes markområder. Til produksjonsprosessen gjorde de dessuten i utstrakt grad bruk av de livegnes hoveriarbeid. På samme tid fikk bønderne økt sine skatter meget sterkt: bare

mellom årene 1751-65 ble statsskattene forhøyet med hele 60 prosent. Det ble snart klart for alle at bondestanden var i foruroligende grad overbelastet. Staten som så sårst trengete til skattepengene, og som mente at de livegne uforskammet er blitt utbyttet av sine godseiere, begynte fra nå av å interessere seg for å beskytte sine skatteydere i en eller annen form mot overgrep fra sine jordherrer. Godseierne (adelen) protesterte iherdig mot dette som de mente var en urettmessig statlig-kongelig innblanding i noe de oppfattet som en privat anliggende mellom jordeieren og hans livegne.

Men Maria Teresia, som på forhånd var sterkt skuffet over adelens selviske holdning i spørsmålet om dens eventuelle beskatning, ga seg ikke i denne omgang. Hun ble godt hjulpet av de nye idestrømninger som hadde vunnet innpass også ved hoffet, dessuten av sitt eget religiøse sinnelag: hun pleide å bli svært opprørt av å høre om all den nød og fattigdom som preget bondestandens hverdag.

Men også blant bøndene begynte det å vokse frem en sosial uro som flere steder førte til konflikter og opprør. Bøndene begynte nå dessuten å forstå at de hadde den kongelig-keiserlige sentralmakten på sin side: som følge av dette strømmet det inn et utall av skriftlige klager og bønneskifter til dronningen og hoffet, Maria Teresia mottok dessuten personlig en rekke deputasjoner – også for å advare adelen som dermed begynte å føle seg å være mellom to ild. I 1767 bestemte så dronningen seg til å sende ut en keiserlig-kongelig forordning, kalt *urbarium*, en inngående regulering av forholdet mellom jordeieren og hans livegne.

Ordringen bestemte nøyaktig størrelsen på jordstykket den enkelte livegne hadde krav på og lovfestet også hvor meget arbeid godseieren kunne kreve av den enkelte leilending. Loven var av meget stor betydning, idet den satte en effektiv stopper for jordherrenes overgrep og grådighet, sikret stabile sosiale forhold for bondestanden som fortsatt utgjorde vel 85% av befolkningen. Alt dette sikret ikke minst staten (riket) en sunn skattebasis. Urbarialreguleringen gjorde dessuten dronning Maria Teresia veldig populær, sogar formelig elsket også blant de laveste skikt av folket som jo oppfattet henne som sin beskytter. Et aber ved hennes forordning var imidlertid at hun hadde veket tilbake fra å oppheve selve livegenskapet.

Urbarialloven var bare en av en rekke andre tiltak og forordninger fra Maria Teresias side som hadde store konsekvenser for Ungarns (og rikets) sosiale forhold og samfunnsutvikling. I all korthet må vi her nevne de viktigste: for å fremme det statlige helsevesenet som var av stor viktighet i de store epidemienes tid, ble det for alle byer og komitater påbudt å ansette et visst antall universitetsutdannede leger; alle herreder måtte ansette minst en utdannet jordmor; for foreldreløse barn ble det bygget statlige eller kommunale hjem; de som ikke klarte å forsørge seg selv, ble plassert i fattighus, de tvilsomme eksistenser i arbeidshus eller tvangsarbeidsanstalter; fengselsforholdene ble forbedret; tortur ved forhør avskaffet; rettsvesenet reformert, bl.a. ved innføring av en ny enhetlig straffelovbok: *Constitutio criminalis Theresiana* (1768; også kjent under navnet *Nemesis Theresiana*) som økte statens innflytelse i rettspleien betraktelig.

Viktigst av alt var imidlertid hennes undervisningsreform gjennom utsendelsen av forordningen *Ratio Educationis 1777*.

Bortsett fra Maria Teresias store interesse for saken, var denne reform direkte foranlediget av at jesuittordenen ble opphevet av pave Clemens 14 i 1773. Ordenens betydelige formue ble nå overtatt av staten, og mesteparten av den brukt til å opprette store fond til fremme av undervisningen og ga det materielle grunnlaget til gjennomføringen av den nevnte reform. Det var her for første gangen at prinsippet om statens interesse i undervisningen er blitt trumfet igjennom, om enn under heftige protester fra de protestantiske kirkesamfunn så vel som fra katolsk hold. Fra nå av var undervisningen offentlighetens anliggende, og myndighetene hadde både rett og plikt til å kontrollere skolene. Landet ble delt inn i 8 skoledistrikter (det 9. distrikt ble Kroatia) med skoleinspektører som regelmessig besøkte sine distrikters skoler. Det ungarske undervisningsvesen ble gjort enhetlig, især når det gjaldt den lavere grad av undervisningen. Maria Teresias folkeskolesystem er faktisk blitt et forbilde for datidens Europa. Omkring 1770 fantes det forøvrig i Ungarn vel 4 tusen folkeskoler. Det ungarske universitet som i 1777 ble flyttet til Buda, ble nå ved siden av sine tidligere teologiske, filosofiske, juridiske og medisinske fakulteter utvidet med et landbruksvitenskapelig fakultet. Dronningen grunnla dessuten en ny høyskole i Wien, Theresianum, hvor unge adelsmenn for første gang fikk studere finans- og forvaltningslære (i Maria Teresias tid fikk forøvrig også ikke-adelige adgang til stillinger i administrasjonen).

Som det dypt religiøse menneske hun var, støttet hun med alle midler den katolske kirke og dens kamp mot protestantismen. Ikke desto mindre grep hun også inn i visse kirkelige saker, når statens interesse krevde det. Hun forbød f.eks. kunngjøringen av pavelige rundskifter uten godkjenning, og reduserte dessuten radikalt antallet av kirkelige festdager.

På tross av at Ungarn i Maria Teresias tid flere ganger fikk utvidet sitt territorium ved at det ble gjenforenet med flere av sine tidligere områder, ble landets fullstendige integritet likevel ikke gjenopprettet: *Transsylvania* ble nemlig fortsatt regjert direkte fra Wien og beholdt også sin egen forvaltning. I 1765 gikk dronningen sogar til det skritt å erklære Transsylvania til å være et storfyrstedømme. Dette var i samsvar med gammel

habsburgsk politikk som var redd for at et Ungarn, forøket med Transsylvania, skulle være alt for mektig (og derfor farlig) for riket slik at sistnevnte dermed eventuelt skulle miste likevekten.

I årene 1761-70 lot hun i Transsylvania opprette to grensevaktområder for rumenerne og et for széklerne. For széklerne som gjennom århundres kamp såvidt klarte å bevare sin status som frie bønder, representerte dette en ytterligere innsnevring av deres rettigheter ved å bli underordnet fremmede, tysktalende offiserer. Deres massive motstand ble møtt med våpen fra den keiserlige hærs side (blodbadet i Madéfalva 1764⁴). For rumenerne derimot som på denne tid allerede utgjorde vel 50% av fyrstedømmets befolkning (de strømmet fortsatt i store skarer over grensene fra de to rumenske fyrstedømmene Valakia og Moldova som følge av de vanskelige sosiale forhold og politisk undertrykkelse der; deres innflytning var praktisk talt umulig å hindre p.g.a. deres nomadiserende levesett i høyfjellsområdene), betydde deres organisering i grensevernet en vesentlig heving av deres sosiale, økonomiske og kulturelle situasjon, det innebar dessuten en slags anerkjennelse av deres etniske status.

Hoffets Ungarn-politikk var ellers i mangt og meget preget av gamle vaner og rutiner fra Karl 6s tid. Den gikk i korthet ut på å holde landet mest mulig nede og i politisk-økonomisk avhengighet. Ungarn skulle være rikets råvareleverandør og kornkammer, og dets avsetningsmarked. For å kunne oppnå dette, førte Wien en tollpolitikk som hindret Ungarns industrialisering og begrenset den ungarske utførselen til rikets ulike provinser. Innførselstollen fra Østerrike var f.eks. 3-5%, mens varer fra utlandet ble belastet med opptil 30%; ved utførselen fra Ungarn til Østerrike var tollen i høyden 5%, til andre land mellom 15-30%. Følgen ble at Ungarn mistet sine gode markeder i Schlesien, Tyskland og Italia, mens Østerrike fikk en rimelig marked for sine produkter i Ungarn. I 1770-årene gikk 87% av Ungarns vareutførsel til Østerrike som på sin side la beslag på 85% av den ungarske innførselen. Ungarn var altså nærmest betraktet som en koloni. Denne politikken stengte veien for Ungarns økonomiske utvikling i hvert fall når det gjaldt industrireisning. Ungarn forble følgelig et agrarland på tross av sine rikelige tilgang til naturressurser. Ungarsk jordbruk derimot dro visse markante fordeler av denne politikk, i det minste på kort sikt.

Maria Teresias velvilje overfor ungarene stakk altså ikke så dypt at den kunne ført til grunnleggende endringer i hoffets gamle inngrodde politikk.

Alt i alt kan vi likevel fastslå at Maria Teresias 40 års regjeringstid var en gunstig periode for Ungarn, politisk så vel som økonomisk og sosialt. Attpåtil fikk landet nå tid og fred på seg til å samle og reise seg etter vel 200 år i nærmest kontinuerlige og blodige krigshandlinger på ungarsk jord.

OPPLYSNINGSTIDENS BLINDVEI: JOSEF 2 (1780—90)

Maria Teresia døde 29.november 1780 og ble etterfulgt på tronen av sin sønn, Josef 2, fra 1765 tysk-romersk keiser.

Fra sine tidligste ungdomsår forberedte han seg bevisst og systematisk på sin fremtidige herskergering. For grundigere å kunne lære å kjenne forholdene i sitt kommende rike, gjorde han er rekke reiser inkognito i rikets ulike provinser. Dessuten var han en overbevist tilhenger av opplysningstidens førende idéer, og leste ivrig verkene av bl.a. Montesquieu, Voltaire, Rousseau som satte i gapestokken det foreldede føydale samfunn, den politiske despotisme og den religiøse intoleranse. Hans beste ungdomsår falt sammen med føydalismens siste tid, og var preget av den åndelige og sosiale uro som året før hans død skulle føre til den franske revolusjon og begynnelsen til borgerskapets epoke. Han var fullstendig klar over at det trengtes til vidtgående politiske-sosiale reformer og at det hastet med dem. Han ventet derfor med stadig økende utålmodighet på anledningen til å kunne sette sine idéer ut i konkrete handlinger, noe han ikke fikk full anledning til før morens død, på tross av at han var hennes medregent. I motsetning til ham var moren nemlig meget forsiktig av natur og taktfull som alltid vurderte sine metoder og fremgangsmåter meget nøye.

Josef derimot hadde det med å kaste seg mer hensynsløst inn i kampen mot alt og alle som han trodde sto i veien for hans politiske målsettinger. Hans fremskrittvennlige idéer, konkrete reformer og hans egen sær-pregede karakter sikrer ham en særskilt plass i rekkene av de mer fantasiløse, diffuse, grå herskere av Habsburg-huset.

Hans overordnede mål var å skape et enhetlig, slagkraftig, sentralisert rike av det noe brokete konglomerat hans arveland til syvende og sist utgjorde med sine svært så ulike tradisjoner, historiske bakgrunn, gjeldende lover og forvaltning, og som oftest også språk. Han skulle imidlertid som en sann

⁴ Begivenheten er gripende skildret av den transsylvanske forfatteren József Nyírő i romanen *Madéfalvi veszedelem* ['katastrofen av M.']. Budapest.1939.

rasjonalist, gjøre dette i opplysningstidens ånd og hadde da bare fellesmonarkiets interesser for øyet. Ved nyorganiseringen av riket skulle fornuften settes i høysete som viktigste prinsipp: bare på den måte kunne det bli datidens mest effektive, velhavende og homogene samfunn i Europa, politisk som kulturelt, fra Transsylvania i øst til Belgia ved Atlanterhavets kyst.

Under slike forutsetninger måtte det nødvendigvis bli et storslagent politisk eksperiment av det som han i november 1780 kastet seg ut i med den virkelighets-fjerne rasjonalistens rastløse utålmodighet. Hans mange drømmer om en moderne, velordnet stat skulle nå endelig realiseres, helst snarest mulig. Nå skulle de tilbakestående forhold elimineres ved innføring av en enhetlig forvaltning over hele riket som skulle være den første virkelige "*Beamtenstaat*": tysk i sitt språk, pålitelig og grundig i sitt vesen, beskyttet av en likesinnet og like enhetlig armé; også kirken skulle være en slags statskirke, eller i det minste fullstendig underlagt staten.

Denne politikken, som i historisk litteratur gjerne kalles josefinisme, tok altså dels sikte på å reformere statens styre, dels selve samfunnet. Meningen i begge tilfelle var likevel den samme: å begrense makten til de privilegerte, og å åpne muligheter for de lavere sosiale lag. Gjennomføringen av disse reformer, som den dag i dag klarer å mobilisere vår respekt og sympati, skulle selvagt skje direkte under hans, keiserens, egen ledelse.

For å kunne beholde sin fulle handlingsfrihet, lot han seg ikke krone; den gamle, ærverdige Stefanskronen ble sammen med de øvrige arvelands regaler, plassert i et museum i Wien! Han kalte dessuten aldri sammen den ungarske riksdag. Han sendte istedet ut et utall av keiserlig-kongelige forordninger som samlet sto for en radikal omforming og ensretting av rikets politiske- og samfunnsliv. Strengt tatt kan vi nok si at både forordningsformen og bestemmelsenenes sosiale profil var en arv fra moren (Maria Teresia kalte heller ikke sammen riksdagen etter 1765), men keiser Josef manglet morens psykologiske og politiske innsikt og takt. Han holdt dessuten et altfor høyt tempo med innføringen av reformene som fulgte etter hverandre i en temmelig tett rekkefølge.

Han var troende katolikk, men fant det likevel formålstjenlig å rette sitt første angrep nettopp mot kirken. Alt i mars 1781 forbød han kunngjøringen av pavelige rundskriv uten de statlige myndigheters forhåndstillatelse (*Placetum regium*). De ulike munke- og nonneordener ble gjort uavhengig av Roma og underlagt de lokale biskopene som samtidig fikk sin politiske rolle sterkt begrenset. Keiseren opphevet dessuten de av ordenene som ikke var beskjeftiget med undervisning eller sykepleie. En annen forordning avskaffet kirkens rett til sensur. Presteskolene og presteutdanningen ble dessuten "nasjonalisert". Viktigst var imidlertid det såkalte *toleranse-ediktet* fra oktober 1781 som sikret fri religionsutøvelse også for protestantene og de gresk-ortodokse, og retten til å bekle alle embeter i riket. For jødernes vedkommende opphevet keiseren de fleste av de gamle innskrenkninger fra middelalderen; også de fikk nå religionsfrihet, men de måtte bære tyske etternavn.

Som følge av disse kirkepolitiske inngrep ble keiseren i april 1782 oppsøkt av selveste pave Pius 6 i Wien, (en omvendt kanossagang?), men paven oppnådde ingen nevneverdige resultater. Etter å ha slått en bresje i den mektige katolske kirkes rettigheter, vendte Josef 2 seg mot den ungarske stenderforfatning og den ungarske adels privilegier som samlet utgjorde den vesentligste hindring for det sentralstyrte rike. I 1785 opphevet han komitatenes autonomi. Ungarn ble etter dette delt inn i 10 såkalte distrikter med kongelige kommissærer i spissen for deres administrasjon. Det østerrikske byråkratiske system ble innført i hele riket, tysk erklært som rikets offisielle språk og innført i forvaltningen med omgående virkning, mens skoleverket fikk 3 år på seg til å gå over til tysk som undervisningens språk. Han forberedte også å beskatte adelen, og som et første skritt ble de adelige godsene og landets jordeierforhold omhyggelig registrert, samtidig ble det foretatt en folketelling. Forordningen av august 1785 som regulerte bøndenes, de livegnes rettslige stilling, var av særlig stor betydning: bøndene fikk fra nå av flytte fritt, samt velge yrke, samtidig som de fikk fri adgang til alle typer skoler. De fikk dessuten bekreftet sin eiendomsrett til hus og løsøre. Jordeieren kunne ikke lenger jage dem vekk fra gård og grunn uten videre, og i tvistesporsmål måtte komitatet bistå bonden med advokat og fri retts hjelp. Samtidig mistet adelen jurisdiksjonen over sine livegne. – I rettspleien ble forøvrig østerriksk straffelov og -rett gjort enhetlig gjeldende for hele riket.

Keiserens økonomiske politikk i Ungarn gikk altså ut på å forbedre bondens levevilkår og dens stilling vis-à-vis adelen, samtidig som han forberedte å skyve en del av skattebyrdene over på de adelige jordeieres skuldre. Dette hang nøye sammen med at han delte Maria Teresias og hoffets oppfatning av at Ungarn fortsatt skulle sikres som rikets kornkammer. Ifølge hans tollforordning av august 1784 skulle Ungarn mot det store utlandet være en integrert del av rikets samlede tollterritorium, men slik at tollgrensen mellom rikets øvrige land og Ungarn fortsatt skulle bestå. Dette hindret imidlertid Ungarns handelsforbindelser med utlandet, mens etableringen av ny ungarsk industri effektivt ble hemmet av konkurransen fra den østerrikske og bøhmiske industri. Denne tollpolitikk var neppe ondt ment av keiseren. Han var bare redd for at Ungarns eventuelle mer omfattende industrialisering lett ville føre til en forverring i Østerrikes forsyning av matvarer. Man fryktet dessuten at de lavere lønninger i Ungarn ville gjøre en mulig ungarsk industri altfor konkurransedyktig også i Østerrike.

Disse forordningene som fulgte hverandre i hælene i et forrykende tempo, hadde, uansett hvor vel de var ment, det ubestridelige følge at Ungarn i virkeligheten er blitt degradert til å fungere som en av de andre østerrikske provinsene. Flere av forordningene stred dessuten alt i seg selv direkte imot ungarsk forfatning og lov, mest fordi de gjaldt grunnleggende endringer som egentlig ikke skulle kunne innføres uten samtykke fra den ungarske riksdag. Enkelte av forordningene ble derfor med rette oppfattet som et angrep på restene av ungarsk uavhengighet. Det kan likevel ikke herske tvil om at det som hadde truffet adelen mest i hjertet, var keiserens bestrebelser på å gjøre slutt på adelens skattefrihet, adelens fremste og helligste privilegium, en virkelig hellig ku som ingen skulle få tukle med, ikke engang keiseren...

For å skjule sine egoistiske motiver, samlet imidlertid adelen seg om en annen sak, som samtidig i særlig grad var vel egnet til å samle hele nasjonens opinion, nemlig språkforordningen av mai 1784 som innførte tysk som rikets offisielle språk. Det kan neppe herske tvil om at forordningen virkelig var ment som et viktig skritt i retning mot et enhetlig monarki, og at den på sikt virkelig skulle ført til en fortysking, germanisering, ikke bare av forvaltningen, funksjonærskiktet, men også store deler av det øvrige samfunn. Av den grunn vakte forordningen motstand også i andre deler av riket, i første rekke i Bøhmen, omenn i vesentlig mindre grad enn i Ungarn. Gjennom hele middelalderen innehadde det døde språket latin en dominerende stilling i ungarsk forvaltning, kirke og politisk liv, bortsett fra landsdelen Transsylvania, hvor ungarsk er blitt enerådende fra midten av 1500-tallet. Nå var det imidlertid ikke så meget for å forsvare latinen at opinionen i Ungarn reiste seg, men tvertom for å kreve ungarsk innført som landets offisielle språk. Josef 2s språkforordning virket altså paradoksalt nok stikk i mot sin hensikt, idet den bidro strekt til en voksende interesse for Ungarns eget språk, egen nasjonale litteratur og egne tradisjoner.

Men at misnøyen hadde steget til et punkt, da en bred oppstand i Ungarn syntes å være uunngåelig, skyldtes i tillegg til språksaken også to andre forhold. Det ene var bondeopprøret i Transsylvania i 1784, ledet av de tre rumenske bondeførere Nicolae Horea, Ion Cloșca og Gheorghe Crișan. Opprøret som hadde samlet omkring 20-30 tusen tilhengere blant Transsylvanias rumenere, hadde ikke bare en sosial karakter, rettet mot jordeierne, men var også preget av rasehat og religiøs fanatisme, idet dets væpnede horder angrep med forkjærlighet ungarske byer og herregårder, katolske klostre og protestantiske kirker, der de drepte alle de kom over, plyndret og ødelagt alt og begikk de mest barbariske grusomheter. Hatet mellom de rumenske og ungarske folkegruppene i provinsen ble fra det året aldri mer eliminert og preger, omenn stort sett latent, samfunnet i Transsylvania den dag i dag.

Det som imidlertid vakte størst forbitrelse i Ungarn i forbindelse med dette opprøret og dets bestialske handlinger, var at de keiserlig-østerrikske troppene som akkurat da var stasjonert i Transsylvania, så på disse brutale overgrepene og handlingene uten å fortrekke en mine, og nølte uforståelig lenge med å dra mot opprørerne og slå dem ned. Dette ga næring til visse rykter om at opprøret egentlig var meget kjærkomment for hoffet, ja at det eventuelt direkte var inspirert fra Wien.

Det andre forhold som bidro til å øke misnøyen i Ungarn gjaldt krigen mot tyrkerne 1787-89 som Josef 2 ble med på grunn av sin allianse med Katarina 2s Russland. Istedenfor den forventede krigssuksess ble den habsburgske hær slått og tyrkerne trengte seg inn i Banat. For å bøte på skadene, påla keiseren de ungarske komitater meget store byrder. Det ungarske folk fikk imidlertid på dette tidspunkt nok av keiseren, og komitatene nektet plent å etterkomme de keiserlig-kongelige befalingene. En gruppe ledende ungarske aristokrater innledet samtidig undersøkelser hos den prøysiske konge Fredrik Vilhelm 2 og den saksiske hertug Karl August med tanke på å detronisere Habsburgerne. Det hjalp lite at Josefs hær i oktober 1789 endelig klarte å erobre Beograd. Keiseren selv ble nemlig syk, visstnok også som følge av den almene motgang han møtte overalt, mest massivt i Ungarn. I Frankrike holdt den borgerlige revolusjon på å seire, og det brøt ut et antihabsburgsk opprør også i Belgia: de keiserlige troppene som skulle forsvare Brussel, kapitulerte i desember...

I denne vanskelige stund viste den ungarske adel et uforsonlig hat mot keiseren som jo forsøkte å regjere uten forfatning og riksdag, og som gjentatte ganger hadde krenket deres privilegier... Den syke keiser innså nå at han hadde tapt, og ble nødt til å oppgi sine reformplaner. Men også hans siste regjeringshandling vitner om stort moralsk mot: på sitt dødsleie tilbakekalte han alle sine forordninger (og tilintetgjorde derved hele sitt livsverk), med unntagelse av forordningene som gjaldt religionsfriheten og bøndernes frihet.

Hovedgrunnene til hans tragiske fiasko var at hans hensikter ble som regel misoppfattet, og at han manglet den nødvendige samfunnsbasis å støtte seg på. Rikets progressive intellektuelle hilste nok hans reformarbeid velkommen, men de representerte et alt for tynt lag av befolkningen til at de i nevneverdig grad kunne virke opinionsdannende. På tronen fikk han bare 10 år på seg til å realisere sine ambisiøse drømmer. Det han klarte å utrette i denne korte tid, forekommer oss likevel som nesten utrolig. Det er å beklage at de fleste av hans gjerninger måtte gå i hundene ved hans død.

Ennå mens han lå på dødsleiet, ble den ungarske Stefanskronen i triumftog og under stor festivitas bragt fra Wien tilbake til Ungarns hovedstad, Buda. Scenen var ikke uten symbolsk betydning. Josef 2 som aldri lot seg krone og aldri hadde båret krone på sitt hode, ble i alminnelighet kalt "kongen med hatt".

UNGARSK KULTUR PÅ 1700-TALLET

Rundt århundreskiftet sto ungarsk åndsliv i kurutserbevegelsens tegn. Til å begynne med var det den adelige-politiske diktning som dominerte. Dens utøvere stilte gjerne fortidens heroiske scener og store personligheter opp imot bildet av den triste, håpløse nåtid preget av tysk (østerriksk) undertrykkelse og nasjonal forfall. Men i takt med at fyrst Rákóczi's frihetskamp utfoldet seg stadig mer og vunnet stadig større terreng, kom enkelte av de enkle soldatene, talerøret til de store ubemidlede folkemassene, også til ordet, som oftest i form av sanger og viser fremført ved leirbålene og på kroene. Disse "diktere" ga som regel nettopp uttrykk for soldatenes og bøndernes syn, meninger og følelser, men hadde, ved siden av et historisk-nasjonalt preg også en mer eller mindre skjult undertone av antiføydalisme.

Kurutsernes diktning ble det ikke slutt med etter nederlaget og Szatmár-freden heller; i årtier fremover oppsto det stadig nye såkalte Rákóczi-sanger om den store frihetskriegen, om fyrsten selv som var ventet tilbake fra sitt eksil også lenge etter hans død. En av disse sangene ble så opphavet til den kjente Rákóczi-marsjen som i 1840-årene ble bearbeidet og instrumentert for orkester av den store franske komponisten Hector Berlioz (1803-69) og er kjent under tittelen *Marche hongroise*, men er også lagt inn *Damnation de Faust* (Fausts fordømmelse). Rákóczi-marsjen ble dessuten anvendt av Ferenc (Franz) Liszt (jfr. *Ungarsk rapsodi nr 15*). – Samlingen og utgivelsen av kurutsernes diktning på 1800-tallet er uadskillelig knyttet til dikteren og historikeren Kálmán Thaly (1839-1909) som imidlertid, i sin iver, blandet også en rekke av sine egne dikt inn i disse samlingene under foregivende av at de skulle stamme fra selve kurutsertiden...

Betydningen av epokens to store navn, fyrst Ferenc Rákóczi 2 og Kelemen Mikes er allerede tidligere blitt drøftet i kapitlet om Rákóczi's frihetskrig. Også Ádám Mányokis navn ble nevnt der, den betydelige maleren av ungarsk barokk, fyrst Rákóczi's hoffmaler som malte flere portretter av fyrsten, det siste og mest kjente i Gdansk 1712, altså etter selve det tragiske nederlaget. Det er ellers blitt hevdet at den ungarske barokken åpenbarte seg på sitt vakreste nettopp ved fyrst Rákóczi's hoff. Den dominerende stilart i 1700-tallets Ungarn var barokken, hvis dynamiske virkemidler passet meget godt til motreformasjonens og jesuittenes noe patetiske ånd, men også til filosofien som ligger bak det absolutistiske styreprinsipp i politikken. Barokken oppsto egentlig i Italia på slutten av 1500-tallet, og fra begynnelsen av var den sterkt knyttet til kirken. Den franske barokk derimot som etter hvert vokste frem fra 1600-tallet av, sto i nært forhold til det franske hofflivet, og bærer følgelig et ganske verdslig preg. Den tyske (tyske-østerrikske) barokk hentet rikelige impulser både fra den italienske og franske barokk, og frembrakte igrunnen en egenartet syntese av disse to retninger. Det var nettopp denne syntese som satte sitt dominerende preg også på barokken i Ungarn, på lik linje med barokken i de øvrige habsburgske arveland. Det er den som kjennetegner mange av de østerrikske, ungarske og bøhmiske byene i den grad at de den dag i dag har en rekke felles trekk med en umiskjennelig felles atmosfære. Ved gjenoppbyggingen av Ungarns ødelagte byer etter tyrkerkrigene var det nærliggende å anvende barokken. Slik ble det så til at i enkelte ungarske byer ble det reist hele bydeler, hvor enkeltbygningene ofte var bevisst komponerte deler av den nøye planlagte helhet.

Til en begynnelse var barokken også i Ungarn stilen til de praktfulle kirkebygningene (Győr, Sopron, Nagyszombat, Eger). Men snart bygget også biskopene seg nye palasser i den nye fengende stilen, dessuten ble det i nærheten av katedralene (kirkene) eller bispesetene reist hele husrekker i enhetlig stil for b.a. kanniker og andre prelater. Barokkstilen var formelig elsket av den katolske kirke, fordi den ga uttrykk for spenningen mellom jord og himmel, livslysten og verdensflukten, den troendes optimisme og den tvilendes livsangst, en grenseløs dynamisme og følelsen av den ytterste makteløshet.

Menneskeidealen bak barokkens særskilte tankegang var det religiøse, lydige, autoritetstroende, disiplinerte menneske. Det tok imidlertid ikke lang tid før barokken begynte å prege også den mer verdslige arkitekturen. I Buda gjaldt det i første rekke gjenreisningen av det kongelige palasset i to etapper: 1714-23 og 1749-70. Et annet imponerende monumentalbyggverk var invalider-kasernen i Pest fra 1727-35, i dag sete for byrådet av Budapest.

Kjernen til Esterházy-slottet i Fertőd er fra 1720, men den ble monumentalt utbygd i den reneste barokkstil i 1760-årene og kalles gjerne "det ungarske Versailles". Det var lenge midtpunktet for det ungarske aristokratiets selskapsliv, men det ble også oppsøkt av berømte utlendinger, som f.eks. Montesquieu. Slottet var et yndet sted også for Maria Teresia. "Wenn ich eine gute Opernvorstellung hören will, gehe ich nach Esterháza", skal hun ha sagt. Dette henger sammen med at Esterházy-familien viste en usedvanlig stor interesse for musikk. Fyrst Pál Esterházy (1635-1713) var selv en betydelig komponist av barokke

musikkverker, hvor elementer av ungarsk (folke)musikk også ble anvendt. Hans etterfølgere inviterte en av tidens største komponist, Joseph Haydn (1737-1809) i 1761 til Fertőd i Vest-Ungarn, og han ledet Esterházyenes hofforkestre i Fertőd og Kismarton (i dag: Eisenstadt) i 30 år, et tidsrom spekket med uroppførelser av hans egne verker, ikke minst operaene. Det er i første rekke takket være Haydns virksomhet at Habsburgerriket klarte å bli til tidens musikkentrum, mens i andre kunstarter nøyde det seg med etterfølgelsen.

Bortsett fra Pál Esterházy, fantes det ingen flere skikkelser av betydning i 1700-tallets ungarske musikkliv. Men det utfoldet seg likevel en rik musikalsk aktivitet ved flere av de høyadelige residenser; flere av dem hadde anerkjente hoffkapeller og ble flittig besøkt av utenlandske musikere. Det utfoldet seg samtidig også et annet slags musikkliv: ved høyskolene i landet, der det ble sunget genuine folkemelodier og -viser som studentene bragte med seg dit fra ulike steder av landet. En del av dem ble i bearbeidet form også fremført i skoleteatrene.

Det første virkelig profesjonelle teater ble åpnet i Pest 1774, i en bygning kalt Rondell, men teatrets språk var tysk. Først i 1790 ble det første ungarske teaterensemble etablert av oversetteren og skuespilleren László Kelemen (1760-1814), etterfulgt like etter av et annet ungarsk teater i Kolozsvár 1792. Fra 1780-årene fikk ellers den såkalte *verbunkos-musikk* stadig større popularitet, i første rekke i byene. Den ble opprinnelig spilt ved vervingen av bondeguttene til soldatyrket (ungarsk *verbunk*, av tysk *Werbung* 'verving', 'rekruttering'), og hadde karakter av dansemusikk. Også *csárdás-dansen* skal være utviklet fra verbunkos-musikken (*csárda* er 'vertshus', 'kro' på slettelandet). Karakteristisk for begge er vekslingene mellom de langsomme og hurtige satsene. Verbunkos-musikken ble som oftest fremført av sigøynerorkestre og er derfor av mange feilaktig blitt oppfattet som typisk sigøynermusikk. Vi finner elementer av verbunkos hos mange fremragende komponister (Brahms, Haydn, Schubert m.fl.), som regel betegnet som *all'ongaresee* og *alla zingarese*.

Ved siden av Esterházy-klanens slott i Fertőd var det i første rekke Grassalkovich-slottet i Gödöllő som fikk betydning for barokk-arkitekturen i Ungarn; aristokrater og adelige etterlignet disse to slottene ivrig over hele landet, og reiste dusinvis av slott og herregårder, utstyrt med fine barokk møbler, orientalske tepper og brokader, gjerne omgitt av prektige park-anlegg.

Bak byggverkene sto det imidlertid, særlig i begynnelsen, nesten utelukkende utenlandske arkitekter med Franz Anton Hillebrandt som det ledende navn blant dem. Også blant kunstnerne var flertallet, og de virkelig nevneverdige, utlendinger, i første rekke østerrikerne, som f.eks. billedhuggeren Raphael Donner, freskomalerne Paul Troger, Franz Anton Maulbertsch og István Dorfmeister (sistnevnte kalte seg imidlertid ungarer) som skapte sine viktigste verker nettopp i Ungarn (f.eks. freskene i kirken av Sümeg, Lyceet i Eger, Sankt Ignatus-kirken i Győr, høyalteret i domkirken av Pozsony m.m.). Smijernkunstneren Henrik Fazola (eg. Fassole) bosatte seg i 1758 i Eger, og Fazola-familien ble til et sagnomsust kunstnerdynasti med smijernporter som sin spesialitet.

Fra 1750-årene ble senbarokken i større eller mindre grad avløst av dens spesielle variant, rokokkoen. Den søkte å erstatte barokkens pompøse tyngde med mykhet og letthet. Rokokko berørte ikke i nevneverdig grad bygningskunsten, den gjaldt i stedet i første rekke som innredningens kunst (møbler og annet inventar), drakter, havearkitektur, altså nærmest en livsstil. I motsetning til f.eks. i England og Frankrike, preget rokokko på ingen avgjørende måte malerkunsten i Østerrike-Ungarn. Rokokkoens impulser ble formidlet fra Frankrike sammen med opplysningstidens idéer. Ungarn mottok dem imidlertid i liten grad direkte, men som regel via Østerrike. I kjølvannet av rokokkoen økte imidlertid interessen for fransk språk, litteratur, drakter og livsstil også i Ungarn. Når vi tar i betraktning Ungarns relative tilbakeliggighet, grunnet tyrkerkrigenes tid og deretter landets halvkoloniale status i Habsburgerriket, kan det virke forbløffende, hvor fort opplysningstidens idéer klarte å nå dit. Mátyás Bél (den latinske navneformen, som han ofte brukte, er Belius; 1648-1749) som var 1700-tallets kanskje fremste vitenskapsmann i Ungarn, studerte i årene like etter århundreskiftet i Halle og brakte som elev av August Hermann Francke (1663-1727) med seg pietismens idéer tilbake til Ungarn, og ble en foregangsmann for hans rasjonalistiske oppfatninger innen pedagogikk og naturvitenskap. Den sanne polyhistor som han var, forsøkte han å tegne et fyldig bilde av Ungarn: dets historie, språk, geografi, etnografi, naturvitenskap, økonomi og helsevesen, i et altomfattende verk kalt *Hungariae antiquae et novae prodromus* (Nürnberg 1723). Hans *Notitia Hungariae novae historico-geographica*. 1-5. (Wien 1735-42) betraktes egentlig som første del av dette stortanlagte verk; noen av de videre bind foreligger i manuskript. Verket *Adparatus ad historiam Hungariae* (Pozsony 1735) er den første vitenskapelige ungarske historiske kildesamling. Han utga også en tyskspråklig ungarsk grammatikk: *Der ungarische Sprachmeister* (Pozsony 1729), dessuten en avis på latin som utkom ukentlig: *Nova Posoniensia*.

I hans spor begynte det fra midten av 1700-tallet en ny historisk skole (som også kalles jesuittisk, idet flere av dens ledende historikere var jesuitter) å arbeide i Ungarn ved å anvende metodene til den moderne kildekritikk. György Pray (1723-1801) er mest kjent for verkene *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* (...). (Wien 1761) og *Annales regum Hungariae*. 1-5. (Wien 1763-70). — István Katonas (1732-

1811) grundige og monumentale verk på hele 42 bind, *Historia diplomatica regum Hungariae* (Pest 1779-1817) brukes fortsatt flittig av historikerne.

Av andre av tidens historiske verker bør her nevnes dokumentsamlingen *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad* (Wien 1767), redigert av István Kaprinai, og *Beschreibung des Königreichs Hungarn* (Pozsony 1772) av Karl Gottfried Windisch, mens *Metamorphosis Transylvaniae* (1736) av Péter Apor (1676-1752) og *Transsilvania* (Wien 1778) av József Benkő er mere samtidshistoriske avhandlinger. Et tegn på oppvåkne slovakisk selvbevissthet var Jan Severinis bok *Commentatio historica de veteribus incolis Hungariae* (Sopron 1767) som feilaktig søkte slovakenes forfedre blant pannonerne. Fra 1711 stammer det første ungarske forfatterleksikon *Specimen Hungariae litteraturae* (Frankf.) av David Czwittinger (1676-1743) med opplysninger om 300 forfattere. Mihály Rotarides' (1715-47) *Historiae Hungaricae literariae (...)* *lineamenta* (Altona 1745) er mere i retning av en litteraturhistorie. Boken *Magyar Athenas* (Nagyszében 1766) av Péter Bod (1712-69) er en biografisamling av 500 ungarske forfattere.

I 1769 ble to ungarske vitenskapsmenn, språkforskeren og astronomen János Sajnovics (1733-85) og astronomen Miksa (Maximilian) Hell (1720-92) invitert til Norge (Vardø) av kong Christian 7 for i juni 1769 å observere planeten Venus' ferd foran solvskiven – jfr. Hells beretning som ble utgitt under tittelen *Observatio transitus Veneris* (Wien 1770). Ved å høre på samisk talespråk i Vardø, ble de to ungarske astronomene samtidig oppmerksom på at det måtte foreligge en sammenheng, et slektsforhold mellom ungarsk og samisk. Etter tilskyndelser fra Hell begynte Sajnovics, som jo også var språkforsker, alt på stedet å klarlegge denne formodede sammenhengen. Hans verk om dette forhold, *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapporum idem esse* ('bevis på at ungarernes og samenes språk er identisk') ble utgitt i 1770 i København og fremvist for det danske vitenskapelige selskap⁵. Dette var det første og grunnleggende verk innen finsk-ugrisk sammenlignende språkforskning. (Sajnovics' metode kom årtier før Franz Bopp fastslo sammenhengen mellom de indogermanske språk.)

Sajnovics' påstander ble utgangspunktet til voldsomme og langvarige diskusjoner i Ungarn, fordi en del av opinionen i landet til en begynnelse avviste tanken på det "fiskefattede slektskap". Men teorien fikk noen år senere full understøttelse av ytterligere vitenskapelige bevis, levert av den anerkjente språkforskeren Sámuel Gyarmathi (1751-1830) i verket *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata* (Göttingen 1779). Han førte på grunnlag av morfologiske overensstemmelser ugjendrivelige bevis for det ungarske språks slektskap med de øvrige finsk-ugriske språkene. Teorien ble også varmt støttet av en av de største ungarske språkforskere noen sinne, Miklós Révai (1749-1807) som en stund også redigerte den første ungarskspråklige avis *Magyar Hírmondó* (Pozsony 1780-88). Det var heller ikke uten virkning at tidens mest populære skjønnlitterære forfatter, András Dugonics (1740-1818) gjorde i sin mest kjente roman *Etelka* (1788) seg til talerør for det finsk-ugriske slektsforhold. Skjønnlitteraturen på 1700-tallets første halvdel var ellers, ved siden av kurutsernes diktning, dominert av adelige skribenter og versemakere. Bare noen få av dem har klart å skape noe av varig verdi, slik som f.eks. Antal Amadé (1676-1737), László Amadé (1704-64), Lőrinc Orczy (1718-89) og fremor alle andre lyrikeren, forfatteren, filosofen og oversetteren Ferenc Faludi (1704-79).

For den videre utvikling av ungarsk åndsliv spilte grunnleggelsen av Theresianum i Wien, et akademi for oppfostring av adelig ungdom, men fremfor alt opprettelsen av en ungarsk livgarde ved hoffet i Wien, en betydelig rolle, idet de to, og da særlig sistnevnte, ble vuggen til en ungarsk-nasjonal kulturbevegelse i opplysningstidens ånd som direkte førte til en ny oppblomstring i litteraturen. Disse studenter og gardeoffiserer (som også var unge adelsmenn), kom nemlig i keiserbyen i livlig berøring med samtidens gjærende europeiske kultur og idéer. Den fremste av dem, dikteren og filosofen György Bessenyei (1747-1811), tjenstegjorde i livgarden i 1770-årene. Han satte seg som mål i sine litterære verker å formidle disse tysk-franske impulser. Han kritiserte samtidig de tilbakestående samfunnsforhold i Ungarn. I 1772 utga han sitt første drama *Agis tragédiája* ('tragedien av Agis'), en bearbeidelse av Spartas historie, der han retter søkelyset på forholdet mellom herskeren og hans undersåtter. Han ble da med ett den ledende skikkelse av opplysningstidens første periode og formidlet viktige impulser til utviklingen av den nyere ungarske litteratur så vel som samfunnsforholdene i landet, jfr. også hans andre viktige drama *A filozófus* ('filosofen', 1777). Den politiske tenkeren Bessenyei var nok langt forut for sin tid, kretsen omkring ham derimot ville helst bare realisere de mest nødvendige av opplysningstidens idéer, og det innen rammene og mulighetene av stenderforfatningen. Kretsens ånd og arbeid hadde en meget positiv innvirkning på den videre utvikling av det ungarske språk, idet det vekket en bred interesse for "folkets" språk og gjorde samtidig germaniseringsfaren bevisst.

Deres arbeid ble fra midten av 1790-årene videreført av de ungarske jakobinere, hvis mål var å oppnå full nasjonal uavhengighet, og å tvinge igjennom samfunnets borgerlige omforming.

⁵ Hell og Sajnovics ble for dette i januar 1770 innvalgt i det kgl.Danske Akademie.

En annen fremragende skikkelse av opplysningstidens ungarske litteratur het József Kármán (1769-95). Hans hovedverk, *Fanni hagyományai* ('Fannis etterlatenskaper', 1794)⁶, fulgte nok til en viss grad i kjølvannet av Goethes Werther-roman, men tegnet – utover en ung kvinnes psykologiske betraktninger – også et realistisk bilde av sin tids ungarske samfunn.

Det første offentlige bibliotek i Ungarn ble åpnet i 1774, da biskopen av Pécs, György Klimó, tillot menigmannen fritt å bruke bispedømmets bibliotek på vel 15 tusen bind.

Noen få år senere (1780) fikk Universitetsbiblioteket i Budapest lovfestet sin rett til plikteksemplarer av hvert trykk i landet.

Fra 1750 kom diligence-trafikken over hele Ungarn i gang, for befordring av post og passasjerer. Ordningen med diligence-ruter ble opprettholdt frem til 1888.

Til supplering av kulturbildet bør vi her også nevne oppfinneren og naturforskeren Farkas Kempelens (1734-1804) mangesidige virksomhet. I 1769 laget han en sjakkspillerautomat, en vidundermaskin vel omtalt og beundret av sin tid. Av større vitenskapelig betydning var hans talemaskin (jfr. også hans avhandling *Mechanismus der menschlichen Sprache*. Wien 1791), samt skrivemaskin for blinde.

Ifølge folketellingen i årene 1784-87, hadde Det ungarske kongerike 9,2 millioner innbyggere. Derav selveste Ungarn 6,5 millioner, Kroatia 0,6, Transsylvania 1,4 og militærgrenseområdet 0,7 millioner innbyggere.

UNGARNS NASJONALITETER VED INNGANGEN TIL 1800-TALLET

Som tidligere nevnt, hadde Ungarn i begynnelsen av 1500-tallet ca 4 millioner innbyggere, av dem var vel 85 prosent magyarer. De 200 årene som fulgte deretter, var preget av kontinuerlige krigshandlinger: først som forsvarskrig mot den tyrkiske trusel, etter nederlaget ved Mohács en uavbrutt væpnet motstand mot tyrkerne som likevel klarte å okkupere en stadig større del av landet. Deretter kom turen til de blodige frigjøringskrigene, og innimellom en rekke nasjonale opprør mot den nye habsburgske undertrykker, og til slutt Rákóczi's brede nasjonale frihetskamp. Alt dette førte til meget store tap av menneskeliv som ikke bare hindret den nasjonale demografiske utvikling, men det satte den sogar kraftig tilbake. Betydelige områder ble fra tid til annen nærmest fullstendig ødelagt, og store befolkningsgrupper berget seg bare ved å flykte til fjernere strøk, eventuelt opp til flere ganger. Mest utsatt var de sydlige og sentrale strøk av landet som fra landnåmets tid av var magyarernes tettest befolkede bosetningsområder, mens randområdene, dominert av til dels høye fjell og mer bebodd av etniske folkegrupper (slavere, valakker) i høy grad forble forskånet.

Dette førte til omfattende forandringer i det ungarske samfunn, ikke minst når det gjaldt dets etniske sammensetning. Beklageligvis for landet klarte nemlig Ungarn ikke å gjenvinne sin fulle selvstendighet etter tyrkernes fordrivelse; det ble behandlet av de habsburgiske herskere nærmest som en annenrangs provins, en av flere andre kolonier til deres rike. Den fremmede regjering i Wien var bare interessert i å hente størst mulige summer og rikdommer ut av Ungarn. Ledet av prinsippet *ubi populus, ibi obulus* sørget Wien derfor for snarest mulig å befolke, kolonisere de gjenerobrede ungarske landsdeler som under krigene nesten totalt var blitt avfolket. Fra vesteuropeiske land, i første rekke Tyskland, ble det hentet hundretusener av nybyggere til Ungarn samtidig som det hele tiden foregikk en spontan og ukontrollert (individuell) innvandring også fra de omkringliggende naboland. Immigrasjonsbølgen begynte å ebbe ut først på slutten av 1700-tallet.

Men til da er ungarerne kommet i mindretall i sitt eget land og utgjorde bare vel 45 prosent av den samlede befolkning på bortimot 9 millioner.

I motsetning til de fleste nasjonale stater i Europa, var Ungarn kommet til føydalismens siste etappe som en flernasjonal stat. Den ungarske adel var imidlertid ikke villig til å trekke den nødvendige konsekvens av dette ved f.eks. å omdanne Ungarn til en føderativ stat.

Dette var enda farligere fordi i opplysningstidens kjølvann begynte en nasjonal oppvåkingsperiode i Europa. Også Ungarns ulike folkegrupper begynte nå å vise interesse for sin nasjonale-folkelige egenart, og som følge av bevisstgjøringen tok de til å fremme stadig flere og mere vidtgående krav. Det Ungarn som disse krav var stilt overfor, var selv i en vanskelig situasjon som følge av dets halvkoloniale status innenfor det Habsburgske rike. Det måtte selv kjempe mot sentraldirigerte forsøk fra Wien på ensretting og germanisering, som f.eks. loven av 1784 av Josef 2 som innførte tysk som hele rikets offisielle språk. Året 1784 ble starten for en omfattende nasjonal bevegelse i Ungarn som hadde som mål å utvikle det ungarske

⁶ Romanens tyske utgave: *Fanny's Nachlass*. Lpz. 1880.

språk og å få det utbredt i hele Det ungarske kongerike. Bevegelsen fikk et kraftig puff på sin vei fremover av tyskeren Johann Gottfried Herder som i sitt kjente verk, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1791) spådde at ungarsk kommer etter en stund til å forsvinne helt, isolert som det var og omgitt av slaviske, latinske og germanske språk...

De ungarske riksdager holdt fra da av spørsmålet om å få anerkjent ungarsk som landets offisielle språk hele tiden på dagsordenen, og oppnådde fra hoffets side stadig nye innrømmelser. Det møtte imidlertid uventet og tildels kraftig motstand fra de andre folkegrupper side som praktisk talt unisont avviste kravet om at ungarsk skulle være Ungarns offisielle statsspråk. De ville heller holde på etterlevningen fra middlealderen, latinen, eller sogar akseptere tysk som statens offisielle språk, og i alle tilfelle krevde de selv de samme rettigheter for deres egne morsmål som ungarsk til enhver tid hadde. De var nemlig redde for at ungarsk som landets offisielle språk skulle føre til at de innen kort ville miste sin folkelige egenart og gå opp i ungarerne.

La oss nå se på Ungarns ulike folkegrupper og i all korthet analysere deres situasjon ved inngangen til 1800-tallet.

Kroatene

Kroatia ble erobret og knyttet til Ungarn i 1091 av kong László 1 den hellige. Fra 500-tallet og til da var Kroatia en selvstendig stat. Middelalderens Kroatia lå tildels syd for det nåværende Kroatia, på innlandet langs den dalmatiske kyst, med Biograd na Moru (ungarsk Tengerfővár) som sin hovedstad, mens landet mellom Drava og Sava hørte fra landnåmets tid av til Ungarn, og hadde ved siden av en massiv ungarsk bosetting, særlig i syd-øst, bare en spredt befolkning av slaviske folkeelementer (pannoniske slaver, vender, slavoner). Den nåværende kroatisk hovedstad, Zagreb (ungarsk *Zágráb*) het dengang Gréc. På grunn av det politiske trykk på Balkan, og fordi de sydøstre provinser fra 1400-tallet stykkevis var blitt erobret av tyrkerne, trakk også kroatene seg mer og mer nordover, og oversvømmet etter hvert landområdet frem til elven Drava. Landet hadde hele tiden et utstrakt selvstyre med egen landsdag (*sabor*); kroatene sendte dessuten sine representanter til de ungarske riksdagene. Kroatias forvaltning ble ledet av en *bán*, utnevnt av den ungarske konge som også var sabors president og landets øverste dommer. Alt dette ga kroatene god mulighet for en jevn og gunstig nasjonal utvikling. Da Ungarn er blitt overrent av den tyrkiske overmakt, søkte kroatene beskyttelse og støtte hos Habsburgerne som imidlertid også var ungarske konger, men kroatene fant fra midten av 1700-tallet i økende grad tilbake til alliansen med de ungarske stender for å yde en samlet motstand mot Wiens sentraliserende politikk. Kroatene hadde et fullt utviklet og differensiert samfunn med adel, borgerstand og bondestand. Av dem var det især adelen (som i praksis også var tospråklig: kroatisk og ungarsk) som holdt på sin tradisjonelle og også følelsesmessig motiverte tilknytning til *natio Hungarica*. Dette ble først rokket ved gjennom den nasjonale oppvåkningsbevegelsen som på sin side ble mer og mer preget av det kroatisk borgeskap. Fra og med den ungarske riksdagen av 1790/91, hvor ungarerne hadde gjort visse fremstøt for ungarsken som statsspråk i Det ungarske kongedømme, begynte det å vokse frem et motsetningsforhold mellom de to land som Østerrike på sin side ikke var sen til å nøre på.

Kroatisk litteratur bestrebet seg alt fra 1500-1600-tallet etter å holde bevisstheten om en nasjonal-historisk fortid levende. Opplysningstidens nye nasjonale strømninger kom klarest til uttrykk i Matija Antun Relkovic's verker (1732-98). Av enda større betydning for kroatenes nasjonale gjenfødelse var virksomheten til Ljudevit Gaj (1809-72). Hans illyriske bevegelse tok sikte på å samle og forene alle sørslaviske folkegrupper under kroatisk ledelse. Den nye staten, Illyria, skulle da ha en føderativ tilknytning til Habsburgmonarkiet. (Illyrerne var som kjent et oldtids-folk av indoeuropeisk herkomst, men de var neppe slaver. De bodde i traktene ved Adriaterhavet og ble mellom årene 233-29 f.Kr. erobret av romerne og latinisert.) Den illyriske bevegelse ble av regjeringen i Wien forbudt i januar 1843.

Kroatias innbyggertall var ved folketellingen av 1784 647.017 mennesker.

Serberne

Det serbiske kongerike som ble dannet i 1217, lå syd for Ungarn. Det klarte å opprettholde sin selvstendighet frem til midten av 1300-tallet. I 1389 led det imidlertid et knusende nederlag i kampen mot tyrkerne, og det sørligste Serbia ble da en tyrkisk vasallstat frem til 1459, da hele landet ble nedgradert til en integrert del av Det tyrkiske rike. De nordligste provinsene kom alt på midten av 1300-tallet under ungarsk overhøyhet, men ble til inngangen av 1500-tallet gradvis og en etter en erobret av de stadig mer

fremrykkende tyrkerne. Tyrkernes invadering av Serbia hadde også til følge at stadig flere serbere fant veien over til ungarsk område, hvor de etter hvert utgjorde en ganske betydelig minoritet, i første omgang i landområdet mellom Sava og Donau, og representerte en betydelig militær slagkraft i Ungarns forsvarskamp mot tyrkerne. Men da også de sentrale områder av Syd-Ungarn var blitt besatt av tyrkerne, kom de fleste av serberne der inn i tyrkisk militærtjeneste, og tok som tyrkiske vervesoldater sin del av herjingene av ungarske landsdeler.

Etter Budas frigjøring i 1686 oppfordret hoffet i Wien sørslaverne til å støtte det østerrikske felttog mot tyrkerne som tok sikte på hele Serbias frigjøring. Skulle felttoget slå feil, lovet keiser Leopold 1 dem fritt leide til Ungarn og at de der skulle få vidtgående privilegier, bl.a. å kunne beholde deres egen gresk-ortodokse (pravoslaviske) kirke. Det hele ble aktuelt allerede i 1691, da vel 200 tusen serbiske flyktninger, ledet av patriarken i Ipek, Arsenje Carnojević, fikk bosette seg i Ungarn. De fleste av dem valgte Ungarns sørligste område: landsdelen mellom Donau og Tisza: Bácska. I utgangspunkt i Leopolds privilegiebrev, begynte de snart å hevde at de ble sluppet inn i Ungarn som en politisk nasjon. Utover deres kirkelige særstilling begynte de da i tillegg også å kreve andre kollektive politiske rettigheter. Da det såkalte Tisza-Maros militære grenseområde ble organisert (på midten av 1700-tallet ble dette flyttet til Sava-Donau-området), ble de fleste av soldatene vervet blant serberne. Som eneste blant Ungarns ulike folkegrupper, ga så disse serberne av takknemlighet væpnet støtte til hoffet i Wien mot Rákóczi's frihetskamp. I løpet av 1700-tallet flyttet mange av dem etter russisk oppfordring over til traktene ved elven Dnepr. Resten utgjorde et permanent uromoment i Ungarns sydligste strøk. I 1771 fant Maria Teresia det påkrevet å bestemme deres rettslige stilling i det såkalte "illyriske reglement" som slo fast at serberne, bortsett fra i religionsspørsmål, hørte under det ungarske kanselli og den respektive ungarske komitats- og byforvaltning. Den serbiske patriarken (metropoliten) innehadde, fortsatt ifølge dette reglementet, kun kirkelig, men ingen politisk myndighet.

Etter Josef 2s død fikk Ungarn-serberne av hoffet i Wien (som press mot den ungarske adel) tillatelse til å holde en kongress i Temesvár. I en petisjon sendt i september 1790 til Leopold 2, stilte kongressen krav om at deres kirkelige privilegier på ny ble bekreftet, og om at serberne fikk særskilte territoriale rettigheter (selvstyre). De krevde dessuten opprettelsen av serbiske skoler og lærerskoler, serbiske funksjonærer inn i den ungarske lokale forvaltning, redusering av hoveriplikten for grensevaktssoldatene (serbiske bønderne) og opprettelsen av et eget "illyrisk kanselli" i Wien. Dette siste ønske ble etterkommet i 1791, men noen få år senere ble dette kanselli likevel oppløst, etter krav fra den ungarske adel. Serbernes krav om territorielt selvstyre ble derimot blankt avvist av både hoffet og den ungarske riksdag.

Den serbiske folkegruppe i Ungarn hadde en usedvanlig godt utviklet borgerstand, bestående av handelsmenn og håndverkere som ved siden av presteskapet var den egentlige bærer av deres nasjonale identitet. Men bevegelsen omfattet også bondestanden, jfr. kravet om redusert hoveriplikt. Syd-Ungarns serbiske områder, i første rekke byene i Bácska (dagens Vojvodina) ble litt etter litt selve arnestedet for en ny serbisk-nasjonal litteratur og et blomstrende kulturliv. Opplysningstidens betydeligste serbiske forfatter, Zaharija Orfelin (1726-85), ga i sine verker for første gang uttrykk for den serbiske enhetstanken. Langt viktigere var imidlertid Dositej Obradovićs (1742-1811) virksomhet som også gjenspeilte den serbiske borgerstands begynnende kamp mot kirkehierarkiet. En annen forfatter, Vuk Stefanović Karadžić (1787-1864) skapte, i direkte opposisjon til kirkens språk, et nytt serbisk skriftspråk som ble bygget på folkemålet.

Fra 1813 fikk det egentlige tyrkisk-besatte Serbia som følge av serbernes opprør en viss grad av selvstyre, og tok til å øve en stadig sterkere tiltrekningskraft på de da vel 600-700 tusen serbere bosatt på den ungarske side av grensen. Enhetstanken vant stadig større terreng blant dem samtidig som Ungarn-serberne avviste kroate-nes illyrisme, og ville istedet realisere den sørslaviske enhet under serbisk ledelse. Dette motsetningsforhold preger fortsatt forholdet mellom serbere og kroater.

Rumenerne

I motsetning til det som doktrinen om dako-rumenernes kontinuitet i Transsylvania fremfører, viser historiske kilder og arkeologiske funn klart og enstemmig at det ved det ungarske landnåmets tid 895/96 ikke fantes valakere (rumenere) i denne delen av Karpatbekkenet, den tidligere romerske provinsen Dacia.

Valakerne som var et nomadiserende balkansk hyrdefolk, begynte sin langsomme inntrengen, sitt nesten umerkelige innsig i Transsylvania på slutten av 1100-tallet, og det var i 1206 at de for første gang er blitt nevnt i et ungarsk dokument. Til 1332 kjenner man til 35 dokumenter som også gir nevner valakernes nærvær i Transsylvania. På slutten av 1300-tallet fantes det vel 130 valakiske bosettinger i landsdelen.

Deres innvandring hadde større omfang fra midten av 1300-tallet og økte deretter i takt med den tyrkiske ekspansjon på Balkan som de rumenske gjeterne flyktet fra. Til en begynnelse var de vel sett av de ungarske jordeierne fordi de med sine saueflokker la beslag på høyfjellsviddene og fjellsidene som ellers var

uten interesse i jordbrukssammenheng. Deres liv og hverdag var sterkt preget av deres strenge gresk-ortodokse religion som bandt alle rumenere innenfor og utenfor Ungarns grenser sammen.

Rumenernes to middelalderfyrstedømmer, Valakia, sør for Karpatene, og Moldova, øst for Karpatene, var inntil tyrkernes erobring av Balkan i større eller mindre grad Ungarns vasallstater; deler av Valakia bar sogar navnet Ungaro-Valakia. Disse forhold gjorde rumenernes innvandring i Transsylvania og Maramaros enda lettere. Det som gjorde Transsylvania til et så lokkende mål for dem, var først og fremst de trygge forhold innenfor Middelalder-Ungarns grenser, samt landets evne til å beskytte sine områder mot angrep utenfra.

Til utgangen av middelalderen hadde deres antall i Transsylvania steget til bortimot 100 tusen. De ble bare i liten grad berørt av tyrkerkrigenes herjinger som følge av deres nomadiserende levesett i høyfjellene. Da de to rumenske fyrstedømmene ble tyrkiske vasallstater, økte strømmen av rumenerne derfra til det uavhengige ungarsk-transsylvanske fyrstedømme ytterligere. Fra begynnelsen av 1700-tallet ble de rumenske fyrstedømmer styrt av de såkalte fanariotene. Deres despotiske redselsvelde tvang igjen hundretusener av rumenere til å søke tilflukt innenfor Det ungarske kongerikets grenser. Følgen ble at Transsylvanias rumenske befolkning etter hvert økte fra vel 250 tusen i 1700 til vel 1 million i 1800, og utgjorde alt da over halvparten av den samlede befolkning i storfyrstedømmet. Fra slutten av 1600-tallet og i løpet av de påfølgende årtier gikk vel halvparten av Ungarns rumenere fra den gresk-ortodokse kirke over til den gresk-katolske, såkalte unerte kirke som anerkjente pavens overhøyhet. Bevegelsen som fikk sterk støtte fra Habsburgerne, hadde den store fordel for presteskapet at den kom i kontakt med romersk-latinske kulturtradisjoner. Den latinske karakteren av det rumenske språk, fastslått allerede på 1400-1500-tallet av flere av humanismens vitenskapsmenn, ble nå bevisstgjort innen det rumenske presteskap. Det var medlemmer av dette presteskap som så utarbeidet teorien om en dako-rumensk kontinuitet i Transsylvania. Ungarske historikere avviser denne teori samlet som er omstridt også blant utenlandske fagfolk, fordi det finnes en lang rekke argumenter (historiske, arkeologiske, geografiske, språklige) som klart taler imot den. For de fleste rumenere er teorien imidlertid blitt noe av en nasjonal doktrine som framfor alt annet har bidratt til å vekke rumenerne til nasjonal bevissthet. Med den rumenske enhetstanke i sitt spor, ble teorien etter hvert til en politisk tanke og et nasjonalt program som den dag i dag har sin ubestridte virkning i det rumenske samfunn.

Den første som tok teorien i bruk for å nå sine politiske mål, var biskop Inocentiu Micu-Klein, men den ble først utviklet til en organisk helhet av den såkalte transsylvanske triasen: Gheorge Șincai, Samuil Micu-Klein og Petru Maior. Det springende punktet i denne nasjonalromantiske teori er at dakerne, det første folkeslag vi med sikkerhet kjenner navnet til fra disse traktene, ble, mens de i årene 105-271 e.Kr. var holdt okkupert av romerne, så omfattende latinisert at de fullstendig mistet sitt eget språk (ikke et eneste ord av det er å gjenfinne i dagens rumenske språk) og gikk i løpet av vel 170 år totalt opp i den romerske kultur, brakt dit av noen tusen romerske legionærer.

Til dette er i alt korthet å bemerke at provinsen som kjent var blitt erobret under særdeles blodige og brutale kamper. Legionssoldatene sto fra første stund av og i hele okkupasjonstiden overfor et meget fiendtlig innstilt folk, og de måtte derfor nødvendigvis for det meste oppholde seg innenfor fortens murer. Datidens rådende kommunikasjonsforhold tatt i betraktning, virker det utrolig og usannsynlig at disse soldatene, hvis flertall ellers var kommet fra rikets orientalske provinser og snakket neppe noen eksemplarisk latin selv, om de i det hele tatt snakket latin, skulle klart å latinisere en befolkningsmasse, hvis boplasser befant seg godt spredt på et stort område med dårlige veier og nokså kuppert terreng, ja delvis også på høyfjellsområde. Enda mindre sannsynlig er det at dakerne, etter at romerne bortimot 170 år senere hadde rømt og evakuert provinsen, skulle klart å holde på dette ferske "morsmålet" i nær tusen år, mens området i tur og orden formelig ble oversvømmet av minst et halvt dusin ulike folkeslag – og uten i denne lange tiden å oppta et eneste ord av disse språkene i sin dakolatin, men samtidig låne en hel rekke livsviktige ord fra f.eks. albansk, mens albanerne vitterlig var bosatt ved Adriaterkysten, mange-mange hundre kilometer sørvest for Dacia. Når det gjelder disse århundrene, vet dessuten ingen kilder om at et dakorumensk folkeslag skulle ha eksistert i Transsylvania. Kildene, de skriftlige så vel som de arkeologiske, tier tvert imot fullstendig om dem; de beretter derimot villig om et visst Magna Valachia sør på Balkan, hvor det den dag i dag finnes betydelige rumenske språkøyer, og hvorfra det med rette antas at rumenerne, et folk bestående overveiende av sauegjetere, etter vandringer som strakte seg over flere århundre, til slutt nådde frem til sine nåværende bosettingsområder rundt Karpatene.

Rumenerne i Transsylvania hadde bare bruk for den dako-rumenske kontinuitetsteori for dermed å skape rettsgrunnlag for å kunne hevde at de var områdetets urbefolkning og hadde følgelig større rett til det enn stedets andre folkeslag: ungarerne, széklerne og sakserne. Saken var nemlig slik at mens de tre nevnte folkeslag fra 1437 i felleskap (union) styrte landsdelen som dens stendendernasjoner, ble rumenerne der (valakerne, ungarsk *oláhok*) ikke regnet for å utgjøre en nasjon, og fikk følgelig ingen kollektive rettigheter (bare individuelle føydale). Ved inngangen til 1800-tallet var de fleste rumenerne i Transsylvania fortsatt gjetere eller livegne bønder, og sto på et ganske lavt kulturelt nivå. Det oppsto imidlertid etter hvert et tynt

skikt av rumenske intellektuelle som gjerne ville oppnå den samme rettslige stilling for sitt folk som de øvrige tre nasjoner innehadde alt fra middelalderen av. De kunne vise til at rumenerne nå utgjorde over halvparten av den samlede provinsbefolkning, de krevde derfor å bli anerkjent som Transsylvanias fjerde stendernasjon.

Virksomheten av den transsylvanske trias gjaldt i første rekke den nasjonale bevisstgjøring ved å vise til en fornem (romersk) herkomst og en ærerik fortid; dessuten språkpleien. Datidens rumensk var fullspekket med fremmede låneord, i første rekke slaviske. Disse ble nå systematisk luket ut og erstattet med ord overtatt fra latin, italiensk eller fransk. Det slavisk-kyrilliske alfabetet ble forlatt og latinske bokstaver innført. Av stor betydning var i denne sammenheng Samuil Micu-Kleins rumenske grammatikk og Ioan Piuariu-Molnárs tysk-rumenske grammatikk.

Språkreformene førte imidlertid litt etter litt til at det nye skriftspråket med de mange latinske låneord er rett og slett blitt uforståelig for det brede lag av folket. En gruppe, anført av Radu Tempea, begynte nå å bremse på den overdrevne latiniserin-gen ved å hevde at folket på den måte kunne bli berøvet sitt urgamle språk.

Motsetningsforhold hersket også mellom de gresk-ortodokse og gresk-katolske som hver hadde om lag halvparten av den rumenske befolkning på sin side. Det hindret dem imidlertid ikke i å opptre samlet i et felles fremstøt overfor hoffet i Wien etter Josef 2s død. Kravene fra den rumenske nasjon ble samlet i ansøkningen *Supplex Libellus Valachorum* og oversendt Leopold 2 i mars 1791. Den ble visstnok forfattet av den unerte biskopen Ioan Bob og den ortodokse biskopen Gerasim Adamovic i felleskap. Den er bygget på den dako-rumenske teori og stilte krav om *gjeninnføring* av rumenernes nasjonale rettigheter i storfyrstedømmet, rumensk representasjon i riksdagen, rumenere i forvaltningen og rumenske stedsnavn. – Hoffet oversendte ansøkningen til den transsylvanske riksdag som imidlertid avviste den med den begrunnelse at det var umulig å forandre unionssystemet bygget på tre nasjoner og fire religioner; dessuten tilkom de rumenske borgerne innenfor sine respektive stender den samme rettsstilling som medlemmene tilhørende de tre andre nasjoner enkeltvis hadde.

Året etter sendte rumenerne inn en ny ansøkning, *Supplex Libellus Valachorum numero 2*, med en mer detaljert presisering av kravene, men heller ikke dette fremstøt hadde ført frem.

Slovakene

Da ungarerne omkring 900 e.Kr. erobret det område som i dag kalles Slovakia, fantes det en tynt, spredt befolkning på området, noe mer konsentrert i de nord-vestlige fjelltrakter og i dalstrøkene til Vág og Nyitra. De var for det meste etterkommere av vestslaviske stammer som noen tid i forveien har begynt å infiltrere territoriet til det senere Bøhmen og Mähren (Moravia) og delvis Slovakia som til da var bebodd av germanske folkeslag. På 800-tallet oppsto det i dagens Vest-Slovakia en liten stat, men den ble snart innlemmet i Det stormoraviske rike som så i begynnelsen av 900-tallet ble tilintetgjort og erobret av ungarerne. Den erobrede befolkning ble deretter utgangspunktet til det slovakiske folk. De fikk i løpet av de kommende århundre stadig tilsig av slaviske folkeslag fra vest og nord, til dels også fra øst. Som følge av denne innvandring og fordi nettopp denne landsdelen var Ungarns fredeligste og mest forskånte område gjennom hele middelalderen og også i tyrkerkrigenes tid, økte slovakenes antall fortere enn de andre folkegrupper, og deres etniske grense til slutten av 1700-tallet hadde forskyvet seg med mellom 10-40 kilometer i sørlig retning.

(Denne etniske grense har imidlertid aldri og på ingen steder vært identisk med *den* statsgrense som Slovakia etter første verdenskrig har krevet og fått mot Ungarn, og som inkorporerte betydelige etnisk-ungarske områder i den nye slovakiske stat. Sør-Slovakia har derfor den dag i dag en kompakt og sammenhengende ungarsk bosetning, bredest fra vest til Midt-Slovakia, for deretter gradvis å smalne av mot Kassa (Kosice)). Det overveiende flertall av slovakene var livegne bønder, mens jordeierstanden besto dels av ungarsk, dels av slovakisk adel. Sistnevnte var imidlertid i atskillig grad magyarisert og følelsesmessig sterkt knyttet til ungarerne. Det vokste etter hvert frem en meget aktiv, om enn fåtallig, slovakisk intelligentsia: leger, advokater, lærere, men framfor alt katolske og protestantiske geistlige. Det ble dette skiktet som førte an i den nasjonale bevisstgjøringsposessen som fra slutten av 1700-tallet i økende grad begynte å prege det slovakiske samfunn.

Slovakene som nasjonalitet hadde ingen kollektive privilegier, som f.eks. kroate-ne, de transsylvanske sakserne og til dels også serberne: de hadde ingen egen landsdag og sendte heller ingen "slovakiske" representanter til den ungarske riksdag, selvom Felvidék ('Opplandet') som det senere Slovakias territorium før ble kalt for, hadde som sådant nok mange deputerte, de optrådte imidlertid som stendersamfunnets representanter, og ikke spesifikt som slovakere. – Et apropos til folkenavnet *slovak*: det forekommer ikke i slaviske tekster før 1458, i ungarsk tekstsammenheng først i 1828, men det får en større utbredelse først

etter den første verdenskrig. Fra år 900 og frem til 1900-tallet ble en slovak i ungarsk kalt *tót* som opprinnelig betegnet *alle* slaviske folkeelementer i Ungarn, men som litt etter litt fikk en innsnevret betydning slik at det bare gjaldt slavene bosatt i ungarsk Oppland. Ordet *tót* avledes forøvrig av gepidenes eget folkenavn *thuāt*; gepidene gikk som kjent opp i slavene; andre avleder imidlertid dette ordet av gammelhøytysk *diot* 'folk' og gammelnorsk *tauto* 'land' (jfr. også lettisk *tauta* 'folk', litauisk *Tauta* 'Tyskland', tysk *deutsch* og latinsk *teutoni*) pl. 'personer av en germansk stamme', samt gammelnorsk *jód* 'folk'. Fra 1800-tallet begynte slovakene følelsesmessig å reagere mot bruken av *tót* som de fant nedsettende, og forlangte i stedet bruken av *szlovák* også i ungarske tekstsammenhenger.

Også i religionsspørsmålet var slovakene en delt folkegruppe, idet vel 70 prosent av dem var katolikker, resten protestanter (også i dette gjenspeilet de det ungarske storsamfunnet). I motsetning til hva tilfellet var med f.eks. serberne og rumenerne, hadde slovakene, til tross for deres åpenbare slektsforhold til tsjekkerne, intet *hinterland* i form av en nasjonalstat, dannet av eget folkeslag. Deres nære forbindelser med tsjekkerne som fra 1700-tallet er stadig blitt intensivert, betydde likevel meget for slovakisk kultur og politisk-historisk bevissthet generelt, og i særdeleshet for de slovakiske protestanter.

Inspirert i første rekke av tsjekkerne (jfr. deres romantiske nasjonale oppfatning av at Bibelens Boemus som tok del i byggingen av Babel, egentlig var tsjekkerens (bøhmernes!) stamfar), men også av Herder, satte slovakiske intellektuelle i gang en utforskning angående deres egen fortid. De stoppet ikke opp i sin ivrige søken ved Pribinas og Svatopluk's ærerike tid, men fant ut at Aleksander den store ikke bare snakket "slavisk", men ga sogar slovakene et privilegiebrev, dessuten (for det tilfelle at disse formodninger likevel ikke holdt) at Hieronymus den hellige selv var av deres ætt (han skal jo være født i Dalmatia ca 342 e.Kr.!) og at Jafet som ifølge Mos. 5:32 var Noas sønn, var samtidig slovakenes egen stamfar...

Mytologiseringen, sammen med panslavismens idé spilte i det hele tatt en svært så betydelig rolle hos tidens slovakiske intelligentsia, især hos Jan Kollár (1793-1852). Han skrev sine verker på tsjekkisk som fra middelalderen av var litteraturens språk også i Slovakia. Den første roman på slovakisk ble skrevet av Jozef Ignác Bajza (1755-1836), men den første som gjorde et forsøk på å skape et slovakisk litteraturspråk, var Anton Bernolák (1762-1812). Han baserte dette språket på den vestslovakiske dialekt som jo lå nærmest til tsjekkisk. Også det slovakiske vitenskapsselskap (1792) hadde det til sitt primære mål å pleie det slovakiske språket.

Dets medlemmer og sympatisører reagerte, i likhet med kroaterne, sterkt mot den ungarske riksdags språkartikkel av 1790/91, og motsatte seg forsøket på innføringen av ungarsk som offisielt statsspråk så vel som den intensiverte magyariseringen.

Protestantene var imidlertid imot å skape et eget slovakisk skriftspråk og ville istedet holde på tsjekkisk. Deres fremste representant, Juraj Palkovic (1769-1850), arbeidet iherdig imot slovakisk separatisme.

Dikteren L'udevít Štúr (1815-56) klarte imidlertid å forene fløyene og de divergerende bestrebelser. Han regnes for å være far til det moderne slovakiske språk. Hans politiske virksomhet vil vi komme tilbake til i forbindelse med den ungarske revolusjonen av 1848.

Slovakenes antall omkring år 1800 anslåes til 1,2 millioner.

Tyskerne

Som følge av de livlige religiøse og politiske forbindelser med Tyskland som preget Árpádhusets tid helt fra slutten av 900-tallet, fant det hele tiden sted en viss innvandring fra Det tyske rike til Ungarn, individuell så vel som organisert masseinnflytting. Mange av de tyskere som i tidens løp bosatte seg i Ungarn, gikk etter hvert opp i den lokale befolkning. De derimot som ankom i større grupper og fikk sine egne avgrensede bosettingsområder (som regel koblet sammen med visse konkrete kollektive rettigheter) klarte i mange hundreår å bevare sin egenart.

Den største og eldste av disse tyske folkegrupper var sakserne. De ble sluppet inn i landet av kong Géza 2 (konge fra 1141 til 1162), og de fikk da bosette seg i de midtre og sørlige delene av Transsylvania med Nagyszeben (Sibiu) som sentrum. I 1211 kom det ytterligere noen tusen tyskere til, de hørte imidlertid til Den tyske ridderorden, og bosatte seg i provinsens sørøstligste hjørne, Barcaság (Burzenland, rumensk Birsă). Sakserne fikk i 1224 av András 2 (konge mellom 1205-35) vidtgående privilegier med indre selvstyre og egne representanter ved den ungarske riksdag. De hadde også retten til å forhindre at folk fra andre nasjonale grupper fikk bosette seg innenfor deres autonome områder. De sto kollektivt for sine skatte- og forsvarsbyrder (som de selv fordelte seg imellom etter de enkeltes økonomiske evne). De eide hele territoriet i fellesskap, noe som hindret fremveksten av en adel. Det oppsto likevel etter hvert en betydelig

differensiering blant deres handelsmenn og håndverkere, noe som førte til dannelsen av rike patrisierfamilier som så dominerte det politiske liv og forvaltningen. Deres bønder forble imidlertid frie borgere.

I 1437 dannet de tre transsylvanske nasjoner: ungarere, széklere og sakserne en union, med egen landsdag, med like antall representanter fra de tre nasjoner. Fra midten av 1500-tallet hadde sakserne også sin egen tyskspråklige kirke, etter å ha sluttet seg kollektivt til reformasjonens lutherske retning, i Ungarn alminnelig kalt *den tyske religion*. At både kirkens og skolens språk var tysk, bidro sterkt til at de transsylvanske sakserne maktet å holde på sin tysk og egenart helt frem til vår tid.

Deres holdning til Habsburgerne på den ungarske trone var noe ambivalent. På grunn av deres tyske herkomst og språk var de primært pro-habsburgske, og de representerte som regel keiserlige riksinteresser vis å vis ungarske nasjonale særinteresser og separatistiske anstrengelser. Huset Habsburg var samtidig selveste inkarnasjonen av den katolske motreformasjon. På bakgrunn av dette støttet de alltid helhjertet opp om ungarske frihetskamper, hver gang disse hadde en viss karakter av antikatolisisme (Bocskai, Bethlen). Ungarernes og saksernes sameksistens i Transsylvania var imidlertid heller ikke bare idyll gjennom de mange århundre. Det oppsto ikke sjelden interessemotsetninger mellom de to folkegrupper, men disse hadde sine røtter i den føydale samfunnsordning og ikke i at de etnisk hørte til ulike folkegrupper. Bare under og etter kaiser Josef 2s tid kom det en endring i dette bilde, idet sakserne da var med alle midler imot Transsylvanias administrative gjenforening med Ungarn, og reagerte dessuten avvisende på ungarske anstrengelser som gjaldt innføringen av ungarsk som kongedømmets offisielle språk.

Også den nordligste del av ungarsk Oppland fikk i Géza 2s regjeringstid saksiske innvandrere. Deres juridiske særstilling ble fastlagt i et privilegiebrev utstedt av kong István 5 (1270-72); det ble senere fornyet og nedtegnet i det såkalte *Sachsenspiegel* fra 1370. Ifølge dette hadde deres bosettingsområde Szepesség (tysk *Zips*, slovakisk *Spis*) som omfattet 24 byer, indre selvstyre med en *Sachsengraf* som øverste leder. De fikk leve etter sine egne lover og hadde dessuten andre omfattende rettigheter: fikk holde markeder, åpne gruver, stanse transittvarer og innkreve toll.

Skatten fikk de utlignet kollektivt og fra 1312 løste de inn sine militære forpliktelser med en årlig ekstraskatt. De fleste av dem var handelsmenn og håndverkere. Deres produkter og markedsdager var vidt kjente. Den lutherske reformasjonen seiret blant dem like fort som hos de transsylvanske sakserne. Kirkens tyske språk var til stor hjelp når det gjaldt bevaring av deres tradisjoner og kultur. Deres provinshovedstad var Lőcse (tysk Leutschau, slovakisk Levoča). Zipsersaksernes rett besto til år 1876.

Når det gjelder Øvre Ungarns så viktige bergstader, så hørte de fleste av dem ikke til zipsersakserne, men de hadde allikevel et borgerskap av overveiende tysk herkomst. Landsdelens gull- og sølvgruver leverte selve grunnlaget for Ungarns økonomiske velstand gjennom hele middelalderen, idet de sto for en tredjedel av verdens samlede gullproduksjon og vel en fjerdedel av Europas sølvproduksjon. Fra omkring 1500 gikk det imidlertid stadig mer nedover med gruve drift og dermed også med bergstadenes makt som gradvis mistet sin økonomiske betydning.

Også ved Ungarns kolonisering på 1700-tallet foretrakk Habsburgerne tyske innvandrere, i første rekke katolske *schwaber* som i de fleste tilfeller kom til landet ved organisert innflytting. De fleste av dem var bønder som nå fikk tildelt seg jordstykker av ungarske jordeiere. Deres eneste privilegium var den frie flytteretten, samt skattefrihet i etableringsfasenes første par år; det siste for at de skulle kunne komme i gang med jordbruksproduksjonen. Ungarns "*schwaber*" var i alminnelighet flittige mennesker. De hadde dessuten med seg vesterlandske jord-bruksmetoder og -redskaper slik at de innen kort tid oppnådde en rimelig bra velstand og hørte til den mest velstående del av agrarbefolkningen. Disse tyskere ble, bortsett i første rekke fra dem i Banat, spredt over store områder og dermed isolert fra hverandre, de hadde dermed mistet muligheten til å opptre som en samlet folkegruppe. Bøndene var dessuten vanligvis lite interessert i politikk og var i overraskende stor grad uten nasjonal bevissthet. Det fjerntliggende tyske rike som de forlot av egen fri vilje, øvet ingen spesiell tiltrekningskraft på dem, og de følte tilsynelatende ingen spesiell samhørighet med det. De levde fredelig i sine nye landsbyer i Ungarn, hvor tysk som oftest var enerådende i hverdagen så vel som i kirke og skole. Disse små tyske samfunn som etter hvert også utviklet en slags følelsesmessig om enn noe nøktern tilknytning til staten Ungarn, deres nye *Heimat*, eksisterte som oftest helt uforstyrret frem til den annen verdenskrig.

Mens den tyske bondestand klarte på denne måten og uten å oppgi sitt språk og sin egenart tilpasse seg veldig godt forholdene i Ungarn, var byenes tyske borgerskap i større grad utsatt for en sterk og mangesidig ungarsk påvirkning. Av økonomiske og politiske grunner viste de fleste av dem sympati og interesse for reformtidens ungarske bestrebelser. Det østerrikske hoffets økonomiske politikk skadet jo også deres interesser direkte. Drevet av en ny type statspatriotisme, stilte de fleste av dem solidarisk med magyarene. Stadig flere av dem oppga etter hvert av egen fri vilje sitt tyske språk, som oftest også sitt tyske navn, og gikk opp i den ungarske befolkning.

Det antas at omkring år 1800 fantes det noe over 1 million tyskere innenfor grensene av Det ungarske kongedømme.

Andre, mindre folkegrupper

RUTENERNE som er av lillerussisk og ukrainsk herkomst, og hvis antall var satt til vel 300 tusen omkring år 1800, var en liten, men gammel folkegruppe i Ungarn. Det er ting som tyder på at det fantes rutener i de østlige Karpatene allerede på 1000-tallet. Fra 1200-tallet fant det imidlertid et jevnt sig av dem veien fra Galicia og over til Karpatenes vestsider. De var nomadiserende gjeter og ble derfor i likhet med rumenerne også kalt valakere. Ellers har de ikke noe enhetlig folkenavn. I ungarsk ble de vekslende kalt *ruszinok*, *ruténok* (*ruthénok*), *kisorosok*, *kárpátorosok*, *kárpátukránok* m.fl. Deres bosettingsområde ligger stort sett mellom Karpatene og Tisza, og kalles i dag offisielt Zakarpatskaja oblast' ('transkarpatiske område'), men er også kjent under navnene Karpato-Ukraina, Rutenia (Ruthenia), i ungarsk som Ruszinföld, Ruténföld, Kárpátalja, i slovakisk Rusinsko.

Deres mer sporadiske innvandring tok et kraftig oppsving på 1600-tallet, da de flyktet i massevis fra sine polske jordeiere for å finne bedre vilkår i Ungarn. De fleste rutener var gjeter, en noe mindre del av dem bønder, men begge grupper drev egentlig naturaløkonomi, basert i størst mulig grad på selvforsyning. De hadde ingen føydal etnisk herskerklasse og knapt nok noe intelligentsia, bortsett fra et for det meste udannet og primitivt presteskap.

Til midten av 1800-tallet fantes det blant dem praktisk talt ikke spor etter noen nasjonal oppvåking og bevisstgjøring. På 1900-tallet ble de derfor en lett kasteball for ungarske, tsjekkoslaviske og (sovjet)rusiske interesser.

Også JØDER fantes det i Ungarn senest fra 1000-tallet. Kong László 1 den hellige (1077-95) måtte i flere av sine lover regulere deres relasjon til det øvrige samfunn. (*Jøde* og *jødisk* heter *zsidó* i ungarsk, forøvrig et slavisk låneord, jfr. gammelkirkeslavisk *zidovi* (pl.), serbo-kroatisk *zidovi* m.fl., som alle kan føres tilbake til latinsk *judeus* og hebreisk *Jehuda*. Ordet forekom i ungarsk tekstsammenheng for første gang i 1244. Deres antall ble satt ved utgangen av middelalderen til 10-12 tusen og ved Josef 2s folketelling i 1784 var kommet opp i 83 tusen. Mindre enn et hundre år senere, i 1869 var tallet steget til hele 542 tusen. Deres strenge religiøse lover og forskrifter, etniske tradisjoner og særtrekk gjorde at de praktisk talt frem til vår egen tid forble overalt et fremmedelement, og dannet et samfunn i samfunnet. Nesten alle jøder bosatte seg i byene, hvor de hadde sine egne bydeler eller kvarterer (ghettoer), der de kunne leve mer eller mindre isolert fra byens øvrige befolkning.

Ghettoen hadde som regel også sin egen synagoge. Det første kjente jødiske gudshus i Ungarn var synagogen i landets daværende hovedstad, Esztergom, fra 1000-tallet, mens synagogen i Buda nevnes i *Budai Krónika* fra 1307. Frem til 1840 var det forbudt for jødene å eie jord, foruten å beskeftige seg med visse yrker. I praksis drev de fleste av dem med toll-, skatte- og kredittsaker, samt med handel og eventuelt visse typer håndverk.

Deres etniske-økonomiske-religiøse særtrekk, avvikende livsform og tilbaketrukne liv, i tillegg til deres antatte eller reelle pengerikdom fremkalte ofte antipati, misunnelse, forakt eller sogar hat mot dem blant den øvrige befolkning, i Ungarn som i andre land. Dette førte ikke sjelden til at de ble pålagt å bære et bestemt klesplagg eller et merke som da skilte dem fra ikke-jødene på en iøynefallende måte. Det hendte også at enkelte byer fordrev dem eller innførte andre restriksjoner overfor dem. Organiserte jødeforfølgelser av større skala forekom det imidlertid ikke i Ungarn, mens de i mange land ofte ble utropt til syndebukker for ulykker og epidemier. Vanligvis var imidlertid skatten jødene ble pålagt å betale, det dobbelte av de kristnes. (I fyrst Gábor Bethlens Transsylvania, vel det eneste sted i datidens Europa, fikk de imidlertid fritt utøve sin religion og drive med handel.)

Under Napoleonskrigene hadde det samlet seg en betydelig kapital i jødiske hender. I neste omgang ble deres økonomiske maktposisjon betydelig økt ved at en del av denne kapitalen gikk til investeringer i industrien. At de fritt fikk utfolde seg innen pengeøkonomien, kom også av at den ungarske adel oppfattet bankvesen, handel og industri som noe urent og uverdigg for en adelsmann å drive med. Samtidig økte jødernes andel i bemerkelsesverdig grad også i andre frie yrker: omkring år 1867 utgjorde jødene f.eks. 49 prosent av legene, 45 prosent av advokatene og 26 prosent blant forfatterne, journalistene og kunstnerne, – mens de samlet bare utgjorde vel 5 prosent av Ungarns befolkning. Blant bøndene og arbeiderne var de derimot ikke representert.

Fra 1840 fikk de bosette seg overalt i landet uten begrensninger av noe slag, og fra 1867 ble de ved lov fullstendig likestilt med landets øvrige borgere. De viste sin takknemlighet for dette ved solidarisk å

understøtte ungarnenes nasjonale bestrebelser, noe som gjentatte ganger brakte dem i konflikt og konfrontasjon med andre nasjonaliteter, i første rekke slovakene. På tross av dette eksisterte det hele tiden en latent motvilje mot jødene i store deler av den ungarske befolkning, noe som i krisesituasjoner gjentatte ganger også høylydt ble artikulert. Jødernes innvandring til Ungarn, især fra Russland, fortsatte imidlertid med uforminsket, ja sogar økende styrke slik at deres antall i landet nådde like før første verdenskrig en million.

SIGØYNERNE (ungarsk *cigányok*), et folkeslag av visstnok indisk opprinnelse, ble for første gang nevnt i Ungarn i begynnelsen av 1400-tallet, men omtrent samtidig kom de også til syne praktisk talt over hele Europa. I Ungarn ble de ofte kalt *oláh-cigányok* (Valakiske sigøynere'), visstnok fordi de kom til Ungarn fra Romania (Valakia). I Frankrike derimot kalles sigøynere *bohémien* ('bøhmere', 'tsjekkere'), i Spania (og Sør-Amerika) *húngaro* ('ungarere'), men *gypsies* ('egyptere') i Storbritannia. I tyrkerkrigenes tid dannet de en slags hjelpetropper til de regulære tyrkiske styrker som engasjerte dem som våpensmeder, musikanter, barberere, skarprettere og spioner. I tillegg var de alltid mestere i kobberslageri, fortinning, spådomskunst og hestehandel. På grunn av deres avvikende livsform pekte de seg overalt og ofte ut som syndebukker for ulykker og epidemier (akkurat på samme måte som jødene), de ble derfor ofte utsatt for grusomme forfølgelser over hele Europa. I Danmark-Norge forviste kong Christian 3 i 1536 alle sigøynere fra riket, og den samme skjebne møtte dem også i flere andre land, mens de i Ungarn ble bra tolerert.

De levde (og på mange steder foretrekker de det fortsatt) i omstreifende flokker under ledelse av en høvding (vajda, voivod), som hadde og har utstrakt myndighet over stammemedlemmene, inklusive jurisdiksjon. Til tross for den store spredningen, klarte de å holde på sitt språk og sine etniske tradisjoner på en forbløffende måte.

Fra 1700-tallet ble det gjort en rekke forsøk på å få dem fast bosatt, især av Maria Teresia, men hennes kolonisering av sigøynere i bl.a. Banat slo dundrende feil.

Jordeierne var aldri begeistret for å få sigøynere på godsene sine, bortsett fra som musikanter. Deres særpregede, klangfulle, livlige musikk ble nemlig snart veldig populær i Ungarn, ikke minst fordi sigøynere hadde og fortsatt har en utpreget evne til å tilpasse seg den lokale folkemusikk. Sigøynermusikken opptok en rekke elementer og motiver også fra ungarsk folkemusikk, og den oppfattes derfor ofte og av mange feilaktig som genuin ungarsk musikk, og omvendt.

Deres antall i Ungarn omkring 1800 ble anslått til bortimot 40 tusen.

ET STERKT BEGRENSET UTVALG LITTERATUR PÅ VESTLIGE SPRÅK

Pickl, O.: *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*. Graz 1971.

Timon, Á.: *Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte*. Berl. 1904.

Tuba, Gustav: *Die Grundlagen der pragmatischen Sanktion. L: Ungarn*. Wien 1911.

Franz Rákóczy II, Fürst von Ungarn und Siebenbürgen. *Ein historisches Charakterbild*. Lpz. 1854.

Horn, Emile: *Francois Rákóczy II, Prince de Transylvanie, 1676-1735*. Paris 1906.

Jaubert, Joseph: *Francois Rákóczy II, Prince de Transylvanie*. Angriens 1907.

Phillias, Emile: *Études sur Francois II. Rákóczi*. Paris 1939.

Krones, F.: *Zur Geschichte Ungarns im Zeitalter Franz Rákóczys II*, i: *Archiv für österreichische Geschichte*, XLII/1970: 1-102.

Köpeczi, Béla: *La France et la Hongrie au debut du XVIIIe siecle. Étude d'histoire des relations diplomatiques et d'histoire des idées*. Budap. 1971.

Phillias, Emile: *Louis XIVet le probleme hongrois*, i: *Nouvelle revue de Hongrie*, LIV/1936: 431-83.

Rázsó, Gyula: *La situation militaire générale et la guerre d'indépendance de Rákóczi*, i: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXII/1976: 367-94.

Benda, Kálmán: *The Rákóczi war of independence and the European powers*, i: *War and society in Eastern Central Europe*. Vol.III. N.Y. 1982: 433-44.

Köpeczi, Béla: *The Hungarian wars of independence of the seventeenth and eighteenth centuries in their European context*, i: *War and society in Eastern Central Europe*. Vol.III. N.Y. 1982.

Frey, Linda & Marsha: *The Rákóczi insurrection and the disruption of the Grand alliance*, i: *Canadian-American review of Hungarian studies*, 5/1978: 17-29.

- Benda, Kálmán: *Le projet d'alliance hungaro-suédo-prussienne de 1704*, i: *Études historiques*. 1. Budap.1960: 669-94.
- Ibid.: *Ungarisch-serbische Versöhnungsversuche während des Rákóczi-Aufstandes, 1703-1711*. Budap.1980.
- Király, Béla–Pastor, Peter: *The Sublime Porte and Ferenc II Rákóczi's Hungary*, i: Ascher, Abraham e.a. (utg.): *The mutual effects of the Islamic and Judeo-Christian worlds: the East European pattern*. N.Y.1979: 129-48.
- Heigel, Karl Theodor von: *Die Beziehungen des Kurfürsten Max Emmanuels von Bayern zu Franz Rákóczy*, i: *Historische Vorträge und Studien*, III/1887: 117-46.
- Brucek, Peter: *The border defences of Lower Austria, Styria and Moravia against the Turks and Rákóczi's insurgents*, i: *War and society in Eastern Central Europe*. Vol.III. N.Y.1982: 493-513.
- Posch, Fritz: *Flammende Grenze. Die Steiermark in den Kuruzzenstürmen*. Graz/Wien/Köln 1968.
- Ruzicka, Franz: *Studien zur Geschichte der Kuruzzeneinfälle in Niederösterreich in den Jahren 1703-1709*. Wien 1976.
- Pach, Zs. P: *Le probleme du rassemblement des forces nationales pendant la guerre d'indépendance de Francois II Rákóczi*, i: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, III/1956: 95-113.
- Várkonyi, Ágnes: *Rákóczi's war of independence and the peasantry*, i: *War and society in Eastern Central Europe*. Vol.III. N.Y.1982: 393-419.
- Komjáthy, Anthony Tihamér: *Kuruc warfare in 1703-1711*, i: Ibid.: *A thousand years of the Hungarian art of war*. Toronto 1982: 43-54.
- Kiss, Gábor: *Franz Rákóczi II, Peter der Grosse und der polnische Thron*, i: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, XIII/1965.
- Pastor, Peter: *Hungarian-Russian relations during the Rákóczi war of independence*, i: *War and society in Eastern Central Europe*. Vol.III. N.Y. 1982: 467-92.
- Peisner, J.: *Rákóczi im Exil*, i: *Ungarische Rundschau*, III/1914: 413-25.
- Heckenast, Gusztáv: *Equipment and supply of Ferenc II Rákóczi 'army*, i: *War and society in Eastern Central Europe*. Vol.III. N.Y.1982: 424-31.
- Marczali, Henrik: *Hungary in the 18.century*. Cambr.1910.
- Bernath, M.: *Ständewesen und Absolutismus im Ungarn des 18.Jah.s*, i: *Südost-Forschungen*, 22/1963.
- Ember, Győző: *Die absolute Monarchie der Habsburger als Hinderniss der Ungarischen nationalen Entwicklung*, i: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 4/1955: 73-100.
- Csekey, St.v.: *Über das handschriftliche Original der Ungarischen Pragmatischen Sanktion*. Tüb.1916.
- Ibid.: *Die Ausdehnung der Ungarischen Thronfolgeordnung* i: *Zeitschrift für Politik*, 11/1919: 308-13.
- Fenzl, O.: *Zustandekommen, Vorbereitung und Durchführung des Türkenkrieges 1716 bis 1718*. Wien 1950.
- Kovács, Aloysius: *The development of the population of Hungary since the cessation of the Turkish rule*. Lond./N.Y./Budap.1921.
- Várkonyi, Á.: *Repopulation and the system of cultivation in Hungary after the expulsion of the Turks*, i: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XVII/1970: 151-70.
- Wellmann, Imre: *Die erste Epoche der Neusiedlung Ungarns nach der Türkenzeit (1711-1761)*, i: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 26/1980: 241-307.
- Schünemann, Konrad: *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia*. Berl.u.å.
- Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa*. Ausstellung. Sigmaringen 1987.
- Schwicker, Johann Heinrich: *Geschichte des Temeser Banats*. Gross Becskerek 1861/Budap. 1872.
- Hoffmann. L.: *Kurze Geschichte der Banater Deutschen 1717-1848*. Temesvár 1925.
- Fügedi, Erik: *Beiträge zur Siedlungsgeschichte der Slowaken im 18.Jh. auf dem Gebiet des heutigen Ungarns*, i: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 11/1965: 289-329.
- Schwicker, J.H.: *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*. Budap.1880.
- Vucinich, Wayne S.: *The Serbs in Austria-Hungary*, i: *Austrian history yearbook*, HI/1967: 3-47.
- Turczynski, Emanuel: *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*. Düsseldorf.1976.
- Mayer, Theodor: *Das Verhältnis der Hofkammer zur Ungarischen Kammer bis zur Regierung Maria Theresias*, i: *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*. Erg.B.9, 1915: 178-263.
- Matsch, Erwin: *Dos Auswärtige Dienst von Österreich (-Ungarn) 1720-1920*. Wien 1986.

- Reich, Emil: *The Magyar county. A study in the comparative history of municipal institutions*, i: Transactions of the Royal historical society. N.s. VII/1983.
- Varsányi, Julius: *Regionalism in practice – the ethnoprotective role of the semi-autonomous county system of historic Hungary*, i: Revue de droit international, 63/1985: 57-91.
- Kutschera, Rolf: *Landtag und Gubernium in Siebenbürgen 1688-1869*. Köln/Wien 1985.
- Milleken, Felix: *Kurze Geschichte der Banater Militärgrenze 1764-1872*. Wrschatz 1937.
- Révész, E.: *Esquisse de l'histoire de la politique religieuse hongroise entre 1705 et 1860*. Budap.1960.
- Macartney, CA: *Maria Theresa and the house of Austria*. Mystic, Conn. 1969.
- Maria Theresia als Königin von Ungarn*. Ausstellung. Wien 1980.
- Capefigue, M.: *Marie Thérèse, impératrice d'Autriche, roi de Hongrie*. Paris 1863.
- Kann, Robert A.: *A history of the Habsburg empire 1526-1918*. Berkeley/Los Angeles/Lond.1974.
- Good, David F.: *The economic rise of the Habsburg empire, 1750-1914*. Los Angeles/Lond.1984 (tysk utg.: *Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750-1914*. Wien 1986).
- Kosáry, Domokos: *Aufgeklärter Absolutismus – aufgeklärter Ständepolitik. Zur Geschichte Ungarns im 18.Jahrhundert*, i: Südost-Forschungen, 39/1980: 210-19.
- Wiener Kriegsarchiv: *Der österreichische Erbfolgekrieg 1740-1748*. 1-7. Wien 1896-1903.
- Marczali, Henrik: *Vitam et sanguinem*, i: Historische Zeitschrift, CXVII/1917.
- Weber, A.: *Maria Theresia auf dem Pressburger Reichstag*, i: Ungarische Jahrbücher, 3/1923: 354-82.
- Krones, F.: *Ungarn und Maria Theresia*. Graz 1871.
- Balázs, Éva H.: *Die Königin von Ungarn*, i: Maria Theresia und ihre Zeit. Salzb./Wien 1979: 97-103.
- Arneth, Alfred: *Maria Theresia und der Siebenjährige Krieg 1756-1763*. 1.2. Wien 1875.
- Treuenfest, Amon von: *Geschichte des k.u.k. Hussaren-Regimentes Nr.3. Feldmarschall Hadik von Futak*. Wien 1893.
- Hantsch, Hugo: *Die Entwicklung Österreich-Ungarns zur Grossmacht*, i: Geschichte der führenden Völker. Freib.1933.
- Eckhart, Franz: *Die Handels- und Zahlungsbilanz Ungarns unter der Regierung Maria Theresias*, i: Ungarische Jahrbücher, 1923.
- Kállay, István: *Die staatsrechtliche Stellung Ungarns und die Landtage unter Maria Theresia*, i: Maria Theresia als Königin von Ungarn. Wien 1980: 17-21.
- Ives, Margaret C: *Enlightenment and national revival. Patterns of interplay and paradox in late 18th century Hungary*. Lond.1979.
- Bidermann, H.I.: *Geschichte der österreichischen Gesamtstaatsidee, 1526 bis 1804*. 1.2. Innsbr. 1867-89.
- Benda, Kálmán: *Der Wandel der Lebensformen der ungarischen Bauern im 18. Jahrhundert*, i: Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Wien 1982:147-56.
- Benda, Kálmán: *Das Grossbürtentum Siebenbürgen unter Maria Theresia*, i: Maria Theresia als Königin von Ungarn. Wien 1980: 146-51.
- Bernath, M.: *Die Errichtung des siebenbürgischen Militärgrenze und die Wiener Rumänenpolitik in der frühjosephinischen Zeit*, i: Südost-Forschungen, 19/1960: 164-92.
- Sieghart, Rudolf: *Zolltrennung und Zolleinheit. Die Geschichte der österreichisch-ungarischen Zwischenzolllinie*. Wien 1915.
- Süle, Imre: *Die Zwischenzolllinie in der wirtschaftspolitische Vorstellungswert der Wiener Hofstellen und in der öffentlichen Meinung Ungarns*. Innsbr. 1966.
- Kállay, I.: *Die Reformen der mariatheresianischen Zeit mit besonderer Berücksichtigung der Wirtschaft*, i: Maria Theresia als Königin von Ungarn. Wien 1980: 75-83.
- Ibid.: *Wirtschaft und Gesellschaft der königlichen Freistädte Ungarns zur Zeit Maria Theresias*, i: Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Wien 1982: 121-30.
- Wertheimer, E.: *Zur neueren Geschichte des Handels und der Industrie in Ungarn*, i: Ungarische Revue, VIII/1888: 118-39.
- Fejtő, Francois: *Joseph II, un Habsbourg révolutionnaire*. Paris 1982.
- Wolf, Adam: *Österreich unter Maria Theresia, Joseph II. und Leopold II., 1740-1792*. Berl.1884.
- Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II*. Wien 1982.

- Magenschab, Hans: *Josef II. Revolutionär von Gottes Gnaden*. Graz 1979.
- Schreyvogel, Friedrich: *Ein Jahrhundert zu früh. Das Schicksal Josephs II.* Wien 1964.
- Ritter, Karl: *Kaiser Joseph II. und seine kirchlichen Reformen. Mit einer Beigabe: Pius' VI. Reise nach Wien, ihre Ursachen und Folgen*. Regensb. 1867.
- Király, Béla K.: *Hungary in the late eighteenth century. The decline of enlightened despotism*. N.Y./Lond. 1969.
- Csáky, Moritz: *Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn*. Wien 1981.
- Balázs, Éva H.: *Joseph II et la Hongrie*, i: *Annales de la Révolution Française*, 1979: 569-80.
- Ibid.: *La noblesse hongroise et les Lumières*, i: *Noblesse française, noblesse hongroise. XVIe – XIXe siècles*. Budap./Paris 1981: 179-88.
- Eckhart, F.: *A short history of Hungary*. Lond. 1931.
- Thirring, Gusztáv: *Die Bevölkerung Ungarns zur Zeit Josephs II. Die Hauptergebnisse der Zählung von 1784-1787*, i: *Journal de la Société hongroise de statistique*, 16/1938: 160-81.
- Balázs, Éva H.: *Die Lage der Bauernschaft und die Bauernbewegung 1780-1787*, i: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1951.
- Ortloff, Hermann: *Das Magyarentum in Ungarn im Kampfe um den Nationalstaat*. Berl./Lpz. 1904.
- Haselsteiner, Horst: *Joseph II. und die Komitate Ungarns*. Wien/Köln 1983.
- Hitchins, Keith: *The Rumanian national movement in Transylvania, 1780-1849*. Cambr. 1969.
- Haraszi, Endre: *The ethnic history of Transylvania*. Astor Park, Florida 1971.
- Ortloff, Hermann: *Kandidatur des Herzogs Karl August von Sachsen-Weimar für den ungarischen Königsthron (1789)*. Weimar 1904 2.
- Gragger, R.: *Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone*. Berl. 1923.
- Engel-Jánosi, F.: *Josephs II. Tod im Urteil seiner Zeitgenossen*, i: *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, XLIV/1930: 324-46.
- Mátrai, László: *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale*. Budap. 1971.
- Vom Besten der alten ungarischen Literatur. 11.-18. Jahrhundert*. Utg v T. Klaniczay. Budap. 1978: 200-15.
- Gara, L.: *Anthologie de la poésie hongroise*. Paris 1962: 84-89.
- Angyal, Andreas: *Barock in Ungarn*. Budap./Lpz. 1948.
- Greszl, Franz: *Ofen-Buda. Entwicklungsgeschichte der königlichen Residenzstadt Ungarns im 18. Jahrhundert*. Münch. 1984.
- Szabolcsi, Bence: *Probleme der alten ungarischen Musikgeschichte*. Budap. 1926.
- Horányi, Mátyás: *Das Esterházyische Feenreich*. Budap. 1959.
- Ibid. *The magnificence of Eszterháza*. Budap./Lond. 1962.
- Hárich, Johann: *Das Repertoire des Opernkapellmeisters Joseph Haydn in Eszterháza, 1780-1790*, i: *The Haydn yearbook*, I/1962.
- Dreo, Harald: *Die fürstliche Esterházyische Musikkapelle von ihren Anfängen bis zum Jahre 1776*, i: *Beiträge zur Musikgeschichte des 18. Jahrhunderts*. Eisenstadt 1971: 80-115.
- Landon, H.C. Robbins: *Haydn. II: Haydn at Eszterháza, 1766-1790*. Lond. 1978.
- Staudt, Géza: *Adelstheater in Ungarn*, i: *Theatergeschichte Österreichs*. B.10. Donaumonarchie. H.2. Wien 1977.
- Binal, Wolfgang: *Deutschsprachiges Theater in Budapest von den Anfängen bis zum Brand des Theaters in der Wollgasse (1889)*. Wien 1972.
- Szabolcsi, Bence: *Geschichte der ungarischen Musik* Budap. 1964: 54-66.
- Mojzer, Miklós: *Werke deutscher Künstler in Ungarn*. Baden-Baden 1951.
- Kampis, Antal: *Kunst in Ungarn*. Budap. 1955.
- Aggházy, Mária: *Barockplastik in Ungarn*. Budap. 1959.
- Szabolcsi, Hedvig: *Quelques aspects des arts décoratifs et de la civilisation en Hongrie à la fin du XVIIIe siècle*, i: *Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale*. Budap. 1971: 115-19.
- Kont, Ignác: *Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie*. Paris 1902.
- Hölvényi, György: *Katholische Aufklärung und Jansenismus in Ungarn*, i: *Katholische Aufklärung und Jansenismus*. Wien 1979: 94-100.

- Szent-Iványi, Béla: *Matthias Béls Plan zur Befassung einer Geschichte der ungarischsprachlichen Literatur*, i: *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*, V/1962: 403-09.
- Riedl, Frederick: *A history of Hungarian literature*. Lond.1906.
- Katona, Ludwig–Szinyei, Franz: *Geschichte der ungarischen Literatur*. Lpz.1911
- Farkas, Julius: *Die Entwicklung der ungarischen Literatur*. Berl.1934.
- Klaniczay, Tibor–Szauder, József–Szabolcsi, Miklós: *Geschichte der ungarischen Literatur*. Budap.1963.
- Ibid.: *History of Hungarian literature*. Budap.1964.
- Czigány, Lóránt: *The Oxford history of Hungarian literature*. Oxf.1984.
- Sulyok, Vince: *Ungarn. Litteratur*, i: *Aschehoug og Gyldendals store norske leksikon*. B.12. Oslo 1981: 219-20.
- Cuching, G.F.: *Books and readers in 18th century Hungary*, i: *The Slavonic and East European review*, 1969: 57-88.
- Ibid.: *The birth of national literature in Hungary*, i: *The Slavonic and East European review*, 1960: 459-75.
- Tóth, András: *Geschichte der Universitätsbibliothek Budapest*, i: *Bibliothek und Wissenschaft*, 1969: 167-242.
- Gapp, F.: *Die deutsche Siedlung im Gebiete der sieben niederungarischen Bergstädte unter Maria Theresia*. Wien 1939.
- Krischen, A.: *Das Kolonisationspatent Maria Theresias vom 25.Februar 1763 als Beitrag zur Besiedlungsgeschichte des altungarischen Raumes*. Lpz.1943.
- Lutz, A.: *Die Berufung deutscher Ansiedler durch Kaiser Joseph II. nach Ungarn – ein Problem*. Graz 1929 2.
- Arató, Endre: *Der ungarische Nationalismus und die nichtungarischen Völker (1780-1825)*, i: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis, Sectio Historica*, 8/1966: 71-113.
- Tóth, Zoltán L.: *Quelques problemes de l'État multinational dans la Hongrie d'avant 1848*, i: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, IV/1955: 123-49.
- Waschmuth, Wilhelm–Zerpak, E.: *Geschichte des Illyrismus oder des südslawischen Antagonismus gegen die Magyaren*. Lpz.1849.
- Du Nay, André: *The early history of the Rumanian language*. Lake Bluff, Ill. 1977.
- Transylvania and the Hungarian-Rumanian problem. A symposium*. Utg.av Anne Fay Sanborn (e.a.). Astor, Fla.1979.
- Elekes, Lajos: *Die Anfänge der rumänischen Gesellschaft. Versuch einer rumänischen Entwicklungsgeschichte im XIII-XVI.Jh.*, i: *Archivum Europae Centro-Orientalis*, 7/1941: 361-488.
- Transylvania and the theory of Daco-Rumanian continuity*. Utg.av Louis L.Löte. Rochester, N.Y.1980.
- Makkai, László: *Historie de Transylvanie*. Paris 1946.
- Miklosich, Franz: *Ruminische Untersuchungen. 1: Istro- und macedo- ruminische Sprachdenkmäler*. 1.2., i: *Denkschriften der kais. Akademie der Wissenschaft, Phil.-hist.Kl.*, 32/1882: 1-92, 189-281.
- Capidan, Th.: *Die Mazedo-Rumänen*. Bukar.1941.
- Weigand, Gustav: *Die Arumenen*. 1.2. Lpz. 1894-95.
- Friedwagner, M.: *Über die Sprache und Heimat der Rumänen in ihrer Frühzeit*, i: *Zeitschrift für romanische Philologie*, LIV/1934: 641-715.
- Horváth, Eugene: *Transylvania and the history of the Roumanians*. Budap.1935.
- Haraszi, Endre: *Origin of the Rumanians*. Astor 1977.
- Stadtmüller, Georg: *Forschungen zur albanischen Frühgeschichte*. Wiesb.1966 2.
- Ibid.: *Geschichte Südosteuropas*. Münch.1950.
- Rösler, R.: *Romanische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens*. Lpz.1871.
- Teutsch, Friedrich: *Die "Unionen" der drei ständischen "nationen" in Siebenbürgen bis 1542*, i: *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 12/1874: 37-106.
- Gogolák, Ludwig: *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes*. I-III. Münch. 1963-72.
- Varsik, Bronislav: *Die slowakisch-magyarische ethnische Grenze in den letzten zwei Jahrhunderten*. Bratislava 1940.
- Kniezsa, István: *Zur Geschichte der ungarisch-slowakischen ethnischen Grenze*, i: *Archivum Europae Centro-Orientalis*, 7/1941: 240-309.

- Müller, Georg Eduard: *Die sächsische Nationsuniversität*. Hermannst. 1928.
- Lipták, J.: *Bilder aus der Zipser Vergangenheit. Urgeschichte und Besiedlung der Zips*. Késmárk 1935.
- Probszt, Günther Frh.v.: *Die niederungarischen Bergstädte*. Münch. 1966.
- Pohl, Artur: *Ungarische Goldgulden des Mittelalters (1325-1540)*. Graz 1974.
- Bonkáló, Sándor: *Die ungarländischen Ruthenen*, i: *Ungarische Jahrbücher*, 1/1922: 215-32, 313-41.
- Biedermann, Hermann J.: *Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb, und ihre Geschichte*. 1.2. Innsbr. 1862-67.
- Magocsi, Paul Robert: *The shaping of a national identity. Subcarpatian Rus', 1848-1948*. Cambr., Mass./Lond.1978.
- Csáky, István: *La question ruthene*. Paris 1920.
- Hungarian Jewish studies*. Red.: L.Randolph Braham. 1.2. N.Y. 1966-69.
- Barany, George: *Magyar Jew or Jewish Magyar? To question of Jewish assimilation in Hungary*, i: *Canadian-American Slavic Studies*, 1974.
- Lehoczky, Theodor: *Beitrag zur Geschichte der Zigeuner in Ungarn*, i: *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*, 4/1895.

VII.

FRA REFORMER OG REVOLUSJON TIL EN ABSOLUTISME I KRISE

DEN NASJONALE—ADELIGE UNGARSKE MOTSTAND OG LEOPOLD 2 (1790—92)

Det var ikke keiser Josef 2s død i seg selv som utløste den heftige nasjonale bevegelse som den nye herskeren Leopold 2 måtte stride med under hele sin korte regjeringstid. Den tok nemlig til praktisk talt med det samme Josef 2 hadde besteget tronen, og den økte etter hvert som han begynte å regjere landet ved hjelp av forordninger. Dette stred jo både mot ungarsk selvstendighet, forfatning og lov. Adelen kamp foregikk dog inntil videre på det politiske plan. Fløyten fikk en annen lyd først når adelen følte sine egne privilegier og økonomiske interesser truet, jfr. forordningen om bøndernes frihet, samt keiserens skritt i retning mot å innføre beskatning også av adelig jordeiendom etc. Dermed fikk imidlertid den adelige motstand et avgjort føydalt preg, ved siden av det alment nasjonale. Komitatsadelen gikk i løpet av Josef 2s siste regjeringår så langt som direkte å nekte å etterkomme keiserens befalinger, bl.a. når det gjaldt nye krigsskatter og nye rekrutter i forbindelse med krigen mot tyrkerne. Det var nettopp denne motstand som til slutt knekket keiser Josef 2 og tvang ham til å tilbakekalle de fleste av sine forordninger, bærerne av hans reformidéer.

Bevegelsen og den ungarske nasjonale begeistring nådde et dramatisk høydepunkt da Stefanskronen i februar 1790 ble bragt tilbake til Buda-borgen. Triumftoget bar preg av reneste seiersrus. Komitatene benyttet anledningen til å danne såkalte *banderier*, dvs. bevæpnede adelige tropper; de skulle i utgangspunktet danne vaktstyrken rundt den hellige krone, men samtidig skulle de være kjernen til en adelig ungarsk motstandshær, parat til å yde væpnet motstand i tilfelle Østerrike skulle angripe. Som en videre følge av denne nasjonale bølge kom ungarske drakter plutselig på mote sammen med ungarske skikker, sanger og musikk, samtidig som kurutser-tradisjonene fikk en ny renessanse. Som en reaksjon mot innføringen av tysk som rikets offisielle språk, ble nå ungarskens sak gjort til en politisk faktor, dens pleie til nasjonal interesse, og bruken av ungarsk ble krevet med økende ettertrykk i undervisning og forvaltning så vel som i rettspleien, ja sogar i hæren.

Hoffet var som lammet etter Josefs død. Hans etterfølger på tronen ble Leopold 2 (1747-92), Maria Teresias tredje sønn, fra 1765 storhertug av Toscana. I likhet med Josef 2 var også han ivrig tilhenger av opplysningstidens idéer, men i motsetning til sin bror klarte han faktisk å gjennomføre et omfattende reformprogram i sitt hertugdømme. Da han i mars 1790 overtok som keiser, var riket i oppløsningstilstand som følge av Josef 2s reformer og absolutistiske styre. Ungarn selv var på randen av et åpent opprør, men det fantes liknende tendenser også i de andre arveland: Belgia f.eks. holdt faktisk på med å løsrive seg allerede da. Også utenrikspolitisk var situasjonen veldig vanskelig for riket: krigen pågikk fortsatt mot Tyrkia, og ved nordgrensen sto Fredrik Vilhelm 2 av Preussens tropper klare til å angripe for å erobre deler av Syd-Polen som ved Polens deling hadde tilfalt Østerrike. I den gitte internasjonale situasjon satte den ungarske adel sin lit til prøyserne. De første kontaktene var fra 1789, da de tilbød Preussen Habsburg-husets detronisering i Ungarn, samt provinsen Galicia som fra Polens deling formelt tilhørte den ungarske krone.

Også innad fikk det ungarske politiske liv nå en febrilsk intensitet over seg. Det oppsto en rekke grupperinger med til dels ulike programmer og målsettinger. Det utkom hundrevis av politiske skrifter og flyveblad som representerte meninger i alle avskygninger, fra erkereaksjonære til de mest ytterliggående jakobinske. De yngste intellektuelle så sin ideal i den amerikanske uavhengighetserklæringen og deklareringsen av menneskerettighetene, mens en del av adelen avviste på det mest bestemte tanken sogar på de mest beskjedne sosiale reformer, og var egentlig bare imot det fremmede (østerrikske) eneveldet. Blant de seriøse debattanter og skribenter finner vi navn som grev Alajos Battyány (*Ad amicam aurem*. 1-4. 1790-91), Péter Balogh (Ócsai), Sámuel Decsy, Károly Koppi, József Hajnóczy (*Gedanken eines Ungarischen Patrioten*. 1790; *Ratio proponendarum in comitiis Hungariae legum*. 1791), Ferenc Verseggy, János Batsányi, Ferenc Kazinczy, Gergely Berzeviczy, Ignác Martinovics m.fl.

De fleste av komitatsadelen som etter Josef 2s død begeistret hadde brent jordoppmålingens dokumenter (det var denne oppmåling som skulle danne grunnlaget for adelen beskatning), var nå selve drivkraften bak den nasjonale bevegelse.

De satte Josef 2s ulike forordninger til side og gjenopprettet komitatenes selvstyre. Selve komitatene var nå dominert av det velhavende mellomskiktet av adelen (*bene possessionate*) som mente at tiden nå var kommet til også å begrense aristokratenes innflytelse i politikken. De samlet seg *en bloc* om Péter Baloghs (1748-1818) nasjonale program som sirkulerte overalt blant komitatsadelen og vant stor tilslutning. Det tok sitt utgangspunkt i Rousseaus *Contrat social* og hevdet at Josef 2 i og med at han ikke hadde latt seg krone, men styrte landet mot dets forfatning og lovbestemmelser, brøt overenskomsten (*Pragmatica Sanctio*) mellom nasjonen og dynastiet og mistet derved arvefølgeretten (*filium successionis interruptum*). Landet hadde dermed fått igjen sin rett til å inngå en ny kontrakt, og velge en ny konge. Den nye kontrakten skulle være kroningsbrevet som skulle fastlå at lovgivningen er folkets (dvs. riksdagens) rett. Herskeren skulle få et

engansveto, men han kunne ikke få styre landet med forordninger. Folket (dvs.adelen) skulle få del i den utøvende makt ved at det ble riksdagen som valgte palatinen og senatet. Riksdagen skulle komme sammen årlig og bestemme bl.a. skattene. Det selvstendige Ungarns forvaltning skulle fullstendig skilles fra de øvrige arvelands. Krig og fred skulle være riksdagens sak. Protestantene og de gresk-ortodokse skulle få full religionsfrihet. Storfyrstedømme Transsylvania skulle gjenforenes med Ungarn.

Programmet gjenspeilet klart adelens bestrebelser etter å bli den bestemmende politiske kraft i landet, på bekostning av herskeren, prelatene og aristokratene. Dets største svakhet var at det ville avskaffe Josef 2s forordning som tok sikte på å forbedre bondestandens kår og rettsmessige stilling. Adelen røbet med dette igjen en stor grad av klasseegoisme, og isolerte seg selv fra de store bondemassene, noe Leopold 2 ikke var sen til å utnytte.

Styrkeprøven mellom den kravstore og seierssikre ungarske adel og den diplomatisk kloke, taktfulle, men samtidig beregnende konge fant sted på den ungarske riksdag som ble åpnet i Buda i juni 1790. Leopold 2 hadde da to alternativer: 1) å godta de ungarske kravene slik at prøyserne skulle miste dem som allierte, for deretter å vende det samlede riket mot Preussen; 2) å komme overens med Preussen og eliminere deretter den indre (ungarske) motstand i riket. Mot kansler Kaunitz' råd valgte keiseren den siste løsning, og foreslo i et brev til Fredrik Vilhelm 2 alt i mars å bilegge konflikten mellom Østerrike og Preussen på fredelig vis.

Som den fremragende taktikeren han var, sørget han dessuten hemmelig for å nøre uroen blant bøndene som for enhver pris ville holde på de forbedringer keiser Josef 2s forordning hadde sikret dem. Det kom i løpet av våren til aksjoner på flere steder i landet, inspirert og understøttet av hoffets agenter: bøndene nektet å utføre hoveri på jordeiernes hovedgård og sendte truende brev til komitatsforsamlingene – noe som i høy grad bidro til å gjøre adelen usikker og redd. I byene lot kongen oprette såkalte byggarde, det vil si bevæpnede vaktstyrker, rekruttert blant borgerskapet, også som motvekt mot komitatenes væpnede banderier. Primært var borgerskapet den reformvennlige herskerens naturlige forbundsfelle i kampen mot adelens privilegier. I første rekke var jo nettopp disse avfældige adelige-føydale privilegier som sto i veien for fremskrittene, ved at de hemmet den moderne kapitalistiske utvikling i byene. Men mens borgerskapet i f.eks. datidens Frankrike utgjorde vel 12 prosent av den samlede befolkning, var dets andel i Ungarn bare bortimot 2 prosent – adelens om lag 4,5-5 prosent. Borgerskapet representerte altså ingen nevneverdig samfunnskraft, hverken tallmessig eller økonomisk. En del av dem var imidlertid av tysk herkomst og hadde tysk som morsmål, noe som gjorde dem ekstra interessant for hoffet i Wien.

Leopold 2 hadde også et tredje kort på hånden: nasjonalitetene, akkurat nå først og fremst serberne og rumenerne. I samsvar med hoffets velkjente *divide et impera-politikk* som med så stort hell ble anvendt gjentatte ganger før, ga nå keiseren en forsiktig støtte til flere av deres krav for dermed å øke presset på den ungarske adel. Han ga f.eks. tillatelse til at det sommeren 1790 ble sammenkalt en illyrisk (serbisk) kongress (*sabor*) i Temesvár. Den stilte krav om et eget selvstyrt serbisk område i Syd-Ungarn. I 1791, etter kompromisset med den ungarske adel, avviste Leopold dette kravet, men han gikk med på å opprette et eget illyrisk hoffkanselli i Wien. I mars 1791 sendte rumenske biskoper i Transsylvania et minneskrift til kongen, kalt *Supplex Libellus Valachorum*, som krevde rumenernes anerkjennelse som Transsylvanias fjerde stendernasjon. Da var imidlertid kongen ikke lenger interessert i å vekke ytterligere uro blant ungarnene.

Leopold lykkes dermed fullstendig i å innringe den ungarske adel og i løpet av noen få måneder å gjøre deres store optimisme til skamme. Det som imidlertid skremte adelen mest, var nyheten om overenskomsten i Reichenbach mellom Østerrike og Preussen 27.juli som nådde riksdagen i Buda den 3.august. I traktaten sa Østerrike seg villig til å avstå fra de nylig erobrede "tyrkiske" områder og slutte fred med Tyrkia på grunnlag av *staus quo*, oppgi alliansen med Russland mot at Preussen avstår fra sine krav i Syd-Polen, gir ikke sin ytterligere støtte til den ungarske adel og vil være behjelpelig med å få Belgia tilbake til riket. – Nyheten kom som et sjokk på den ungarske riksdag, hvis muligheter med dette ble kraftig redusert. Adelen følte seg med ett isolert og lammet, dens stemning og iver ble alvorlig svekket. Uten skikkelig indre og ytre støtte ble den straks mildere stemt overfor mulige kompromisser. Kongen fikk dermed overtaket og klarte da også i løpet av noen få uker å bryte den adelige motsdand. Kompromisset som også ble fremskyndet av den økende revolusjonære radikalisme i Frankrike, bygget stort sett på Maria Teresias kroningsbrev og innebar gjenopprettelsen av den ungarske forfatning; det slo fast at Ungarn en er fri og uavhengig stat som skal regjeres etter egne lover, gitt av kongen og riksdagen i fellesskap; riksdagen skal kalles sammen hvert tredje år; det er riksdagen som skal fastsette skattene; protestantene får full religionsfrihet. Bøndenes stilling ble regulert etter Maria Teresias urbariale ordning, men bøndene fikk også beholde retten til fri flytting, gitt av Josef 2; de kom derimot igjen under jordeiernes jurisdiksjon.

Leopold 2 ble i oktober kronet til tysk-romersk keiser og i november til ungarsk konge, mens hans fjerde sønn Aleksander Leopold ble valgt til ungarsk palatin.

Leopold 2 var etter alt å dømme innstilt på innenfor mulighetens grenser og i samarbeid med riksdagen å fortsette reformpolitikken. For å utarbeide forslag til reformer som skulle gjøre føydalstaten mer tidsmessig,

nedsatte riksdagen, før den ble oppløst, 9 komitéer, hver med sitt spesialområde. I spørsmålet om Transsylvania, fulgte kongen hoffets gamle politikk og Kaunitz' tilrådninger: begge fant det farlig å gi etter for Ungarns krav om gjenforening. Kongen skilte derfor det felles ungarsk-transsylvanske kammeret, forent av Josef 2, fra hverandre. I desember 1790 sammenkalte han den transsylvanske riksdag i Kolozsvár. Den fikk seg bl.a. tilsendt rumenernes minneskrift (*Supplex...*) til besvarelse. De tre stendernasjonene (ungarerne, széklerne og saksene) avviste det rumenske kravet om å bli anerkjent som en fjerde nasjon ved å vise til at stenderrettighetene berodde ikke på nasjonalitet, men på klassemessig tilhørighet.

Adelen sluttet nå stadig tettere opp om kompromisset med kongen, skremt av den sterke radikaliserings den franske revolusjon stadig vekket gjennomgikk. Men også landets intellektuelle fattet stadig større tiltro til Leopold 2 etter å ha innsett at kongen ikke hadde til hensikt å bryte med reformpolitikken, påbegynt av Josef 2. Tvertom forsøkte Leopold i løpet av sine siste måneder å forbedre de ikke-adeliges rettsmessige stilling. Han forberedte sogar å gjennomføre deres representasjon ved riksdagene, for dermed å unngå en samfunnsekspløsion å la Frankrike.

I juli 1791 sendte han ut en proklamasjon fra Padova til Europas herskere og oppfordret dem til å beskytte den franske kongefamilie. I Pillnitz i august kom han overens med kong Fredrik Vilhelm 2 om, med tanke på situasjonen i Frankrike, å sette sine hærstyrker gjensidig i beredskap. I februar 1792 sluttet de to stater forbund med hverandre. Den 1. mars 1792 døde imidlertid Leopold 2 ganske uventet, og ble etterfulgt på tronen av sønnen Frans (1792-1835).

DE UNGARSKE JAKOBINERE

Kompromisset mellom Leopold 2 og adelen hadde skuffet en rekke mennesker som, under inntrykk av utviklingen i Frankrike, hadde fått følelsen av at tiden begynte å løpe fra forsiktige forsøk på tamme reformer. Skuffelsen ble enda større etter hvert som den nye herskerens politiske linje tok klarere konturer. Frans 1 (som tysk keiser Frans 2; fra 1805 med bare tittelen arvekeiser av Østerrike) var ved tronbestigelsen opprinnelig en velmenende og godmodig ung mann (født i 1768), dog uten fremragende åndelige evner. Mens Josef 2 og Leopold 2 begge gjorde seg bemerket ved sin reformvennlighet og sosiale fremsynthet i opplysningstidens ånd, var Frans fra første stund av preget av usikkerhet og av redsel for nye tanker. Men fremfor alt var han skremt av begivenhetene i Frankrike og radikaliserings av revolusjonen.

Han ble senere mer og mer engstelig for at revolusjonens farlige idéer skulle spre seg, og at Paris skulle inspirere til etterfølgelse også i Habsburgerriket. Især ble jakobinernes maktovertakelse i juni 1793 og innføringen av det revolusjonære diktatur under ledelse av Robespierre en sjokkopplevelse for ham. Mens Leopold 2 i sitt siste leveår begynte å arbeide for at de ikke-adelige skulle få sine representanter inn i riksdagen, overlot Frans 1 rikets styring til en snever krets, bestående av noen få erkekonserverne aristokrater, og avviste steilt tanken på de minste forandringer. Med årene vokste det på den måten frem et strengt politiregime og et ytterst reaksjonært styre som viste seg å være i stand til å sette en effektiv stopper for alle liberale idéer og bevegelser.

Det sosiale skikt i Ungarn som var minst fornøyd med Frans 1s politikk, og opponerte sterkest imot den, besto overveiende av unge intellektuelle: forfattere, vitenskapsmenn, advokater, lærere, leger, funksjonærer og prester. De fant de føydale forhold i landet for avleggs, og mente dessuten at disse klart hindret samfunnets videre utvikling. De hadde selv for lengst vokst fra føydalismen og arbeidet nå for å fjerne mest mulig av dette føydale establishment fra kongedømmet. De var derfor prinsipielt imot alle former for privilegier, og deres mål var å skape en moderne stat med likhet for alle sine borgere, altså et borgerlig-kapitalistisk samfunn med fulle borgerlige rettigheter for hver og en. De så allerede fra begynnelsen med stor sympati på den franske borgerlige revolusjon. Dens radikaliserings medførte også deres egen radikaliserings slik at mange av reformistene, som til en begynnelse var nokså moderate i sine krav og oppfatninger, etter hvert ble til ivrige republikanere og forkjempere for vidtgående samfunnsreformer, ja direkte radikale omveltninger. "*Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!*" (Vend deres iakttagende øyne mot Paris!), lød dikteren János Batsányis oppfordring til dem allerede i 1789 i diktet *A Franciaországi változásokra* ('til forandringene i Frankrike'), i og for seg en ganske unødvendig oppfordring; men diktet ga i det minste uttrykk for en utbredt og typisk holdning. De klarte litt etter litt å vinne stadig flere tilhengere, en del sogar blant adelen, og deres virksomhet inntok snart karakteren av en gjennomtenkt motstandsbevegelse som til våren 1794 hadde skapt et landsomfattende kontaktnett. Gruppen av disse unge, idealistiske opposisjonelle, som imidlertid manglet enhver organisatorisk erfaring, ble våren 1794 fanget i garnet til en dreven politiker, Ignác Martinovics (1755-95). Han hadde et liv så omskiftelig at mange ikke viker tilbake for å kalle han en eventyrer. Opprinnelig var han fransiskanermunk, fra 1783 professor i naturvitenskap ved universitetet i Lemberg. Under innflytelse av franske materialistiske filosofer ble han selv en overbevist ateist og en radikal fritenker.

Hans filosofiske hovedverk er *Mémoires philosophiques ou la nature dévoilée* (1788). Han var tilhenger av Josef 2s reformpolitikk og forfattet, ennå mens Josef 2 levde, et flyveskrift mot aristokratene og prelatene (*Oratio ad proceres*, 1790). Han strevet etter en politisk karriere og stilte seg i Leopold 2s tjeneste som politispion som leverte hemmelige meldinger til keiserens politisjef om stemningen og undergrunnsbevegelsen i Ungarn. Etter Leopold 2s død mistet han denne stilling. I et åpent brev til keiser Frans 1, forfattet i slutten av 1792 og utbredt i manuskriptform, gjorde han hoffets antireformistiske og antifranske politikk til latter. Han kom deretter snart i nær kontakt med juristen József Hajnóczy (1750-95), en av de mest ansette blant de reformvennlige, og gjennom ham med i klubben til motstandsbevegelsen. Etter kort tid overtok han selv ledelsen av den som ble den første ungarske republikanerbevegelse, også kalt de ungarske jakobinere. Han grunnla da to ulike hemmelige selskaper: *Reformistenes selskap* (Reformátorok társasága) som skulle samle de moderate adelige med det formål å avskaffe kongedømmet, berøve aristokratene og prelatene sine privilegier, og omforme landet til en adelig republikk. – Det andre var *Frihetens og likhetens selskap* (Szabadság és egyenlőség társasága), hvis formål var å gjøre slutt på føydalismen, omgjøre Ungarn til en forbundsrepublikk, oppheve alle privilegier og omforme samfunnet etter jakobinernes idéer.

De to selskaper ble aldri til noen massebevegelse, samlet hadde de vel 200-300 medlemmer rundt om i landet, de fleste dog i hovedstaden. Ingen av jakobinerne hadde tenkt på å vinne den største samfunnsklasse, bondebefolkningen, over på bevegelsens side.

I slutten av juli 1794 kom politiet i Wien over en jakobinsk sammensvergelse i keiserstaden. Blant de arresterte var også Ignác Martinovics som under forhøret avslørte de to ungarske jakobinerorganisasjoner. Dette førte omgående til omfattende arrestasjoner i Ungarn, og i løpet av høstmånedene ble 42 personer bragt av politiet til Wien og fengslet. De ble våren 1795 stilt for retten, anklaget for sammensvergelse og høyforræderi. Syv av dem ble dømt til døden (I. Martinovics, J.Hajnóczy, J.Szentmarjay /1767-95/, J.Laczkovics /1754-95/, J.Sigray /1760-95/, P. Óz /1766-95/ og S.Szolárcsik /1766-95/) og henrettet, mens de fleste andre fikk lange fengselsstraffer, blant dem den ledende skikkelse innen den litterære fornyelse i Ungarn, Ferenc Kazinczy, dikterne János Batsányi (1763-1845), Ferenc Verseghy (1757-1822) og László Szabó Szentjóni (1767-95). Prosessen og de harde straffene gjorde et dypt inntrykk på opinionen i Ungarn. Mest skremt ble imidlertid den unge palatinen, erkehertug Aleksander Leopold som snart etterpå sendte et memorandum til sin bror, keiser Frans 1 som hevdet at det var nødvendig å opprettholde absolutismen, stendersamfunnet og livegenskapet. Han skal tidligere ha vært vennlig stemt overfor reformidéene, men redselen for en eventuell revolusjon i Ungarn etter fransk mønster drev ham nå til å utarbeide et reaksjonært-konservativt program som inneholdt alle de ingrediensene som fra nå av og i økende grad kom til å kjennetegne Frans 1s og Metternichs epoke: sensur, politimakt og -vold, bannlysning av alle liberale idéer, bevegelser, fremskritt og reformer, opprettholdelsen av ro og orden for enhver pris – av frykt for eventuelle franske tilstander. Også keiserens tidligere forsiktige velvilje ble med ett som blåst bort.

NAPOLEONSKRIGENE OG DERES ØKONOMISKE FØLGER

Tider fra 1792 til 1815 var dominert av krigen mellom Frankrike på den ene side og Europas store dynastier samt England på den andre. Krigens mål var, da den startet, å tilintetgjøre den franske revolusjon. Den ble ført med vekslende hell inntil Napoleon endelig klarte å vende krigslykken over på franskmennenes side i sitt berømte norditalienske felttog 1796-97. I årene 1800-1807 ledet han en rekke vellykkede felttog mot nabolandene, og etter freden i Tilsit ble Frankrike den sterkeste makt i Europa. Men keiser Napoleons rene erobningskriger gjaldt ikke lenger Frankrikes, enn si revolusjonens forsvar, og fremkalte derfor en berettiget, samlet motstand i de berørte landene. Østerrike stilte seg fra første stund i spissen for den antifranske kamp, i allianse med Preussen, Russland og England, men led en rekke nederlag (bl.a. ble hovedstaden Wien erobret av franskmennene to ganger, i 1805 og 1809), og måtte slutte flere ydmykende fred med Napoleon. Etter dannelsen av Rhinforbundet, som satte punktum for Det tysk-romerske keiserriket etter 1006 års eksistens, måtte Frans 1 (som keiser Frans 2) gi avkall på den tyske keisertittel, og nøye seg fra nå av med å kalle seg arvekeiseren av Østerrike. Like bittert var det nok for Frans 1 å måtte gå med på å la Napoleon gifte seg med datteren, Marie Louise i 1810. I 1812 ble dessuten Østerrike nødt til å støtte Napoleon med 30 tusen mann i hans store krig mot Russland, og dets eneste allierte akkurat da, Sverige (som til gjengjeld ble lovet Norge for denne støtten). Napoleons skjebne ble imidlertid snart beseglet i slagene ved Leipzig 1813 ("folkenes slag") og Waterloo 1815.

Den ungarske adel var fullstendig klar over at idéene til den franske revolusjon hadde en klar brodd mot alle føydale privilegier. Den ble dessuten kraftig oppskremt ved å se at disse idéer hadde allerede ført til en helt ubetydelig jakobinersk sammensvergelse i selve Ungarn. Bare et ytterst tynt lag av adelen klarte å heve

seg over sin klasseegoisme og innta en konsekvent antihabsburgsk holdning. Resten støttet helhjertet opp om dynastiet. Takket være denne nye harmoni mellom keiseren-kongen og den adelige ungarske nasjon aksepterte de ungarske riksdager i løpet av krigsårene praktisk talt alle østerrikske krav om flere soldater, mer skatt og matvarehjelp fra Ungarns side. Til syvende og sist berørte jo kravene ikke dem direkte, bare bondestanden... Politisk innså de imidlertid at Napoleons eventuelle endelige seier også skulle bety slutten på føydalismen. Som følge av dette innlysende interessefelleskapet mellom herskeren og den ungarske adel, måtte titusener av ungarske bondegutter blø seg i hjel på fjerntliggende fronter i Italia, Tyskland eller Russland (Ungarns samlede tap i Napoleonskrigene anslås til 350 tusen mann!¹).

Ungarn ble ellers lite berørt av selve krigshandlingene. I forbindelse med Wiens første erobring gjennom Napoleon 13. november 1805 krysset enkelte franske avdelinger Ungarns vestgrense nær Pozsony, men trakk seg ut igjen etter vel 2 uker, uten kamper. Fredstraktaten av 1805 mellom Frans 1 og Napoleon ble forøvrig undertegnet på ungarsk jord: i Pozsony. I mai 1809 derimot, da Napoleon for annen gang erobret Wien og etablerte sitt hovedkvarter i Schönbrunn, forserte en større fransk hær Ungarns grense og gjorde en bred stripe av Vest-Ungarn til krigsskueplass og besettelsesområde. Frans 1 søkte da, sammen med hoffet, tilflukt i den ungarske byen Tata, mens hovedslaget ble utkjempet ved Győr (hvis tyske navneform, Raab, også er å finne på Arc de Triomphe, Triumfbuen, på Champs-Élysées i Paris).

Slaget ved Győr er minneverdig også av den grunn at det der og da var siste gangen det ungarske adelige oppbud ble anvendt. De dårlig opprustede og organiserte ungarske adelige ryttere som også manglet den nødvendige trening, led nemlig der, etter en i og for seg heltemodig motstand, et knusende nederlag. Dette var det endelige beviset på hvor antikvert og utidsmessig denne formen for forsvar egentlig var – og hvor spinkelt moralsk grunnlag dette i grunnen ga for den videre opprettholdelse av adelens skattefrihet.

Mens Napoleon i mai 1809 oppholdt seg i slottet Schönbrunn ved Wien, sendte han ut et særskilt opprop til Ungarn og oppfordret landet til å frigjøre seg fra Østerrike og å velge seg en nasjonal konge. Det forelå dermed nå den situasjon som kurutserne med fyrst Rákóczi i spissen så forgjeves hadde ventet på vel 100 år tidligere, nemlig nesten hele Habsburgerriket okkupert av vennligsinnede franskmenn, keiseren og hans hoff lammet og paralyisert... Paradoksalt nok fant imidlertid Napoleons opprop praktisk talt ingen gjenklang hos Ungarns adel anno 1809 som igjen valgte sine egne føydale privilegier fremfor landets frihet og selvstendighet.

Men at adelen i denne for Østerrike så kritiske stund ikke hadde latt Habsburgerne i stikken, men stilte seg tvertom lojalt opp om dynastiet og riket, hindret dem ikke fra samtidig å øve et nesten utilbørlig press på hoffet hver gang den ungarske riksdag var blitt sammenkalt. For selv om de av hensyn til krigene var mer enn villige til å innvilge praktisk talt alt av rekrutter, krigsskatt og mat Østerrike fremsatte krav om, forlangte de til gjengjeld hver gang nye innrømmelser fra hoffet av større eller mindre betydning. Riksdagene var derfor som oftest scener for heftige krangler og sammenstøt. Adelen viste igjen en temmelig selvisk holdning, idet de fleste av deres krav overfor hoffet var av økonomisk karakter, som f.eks. endringer i tollpolitikken. Bare når det gjaldt det ungarske språkets stilling, fikk deres gjentatte krav en nasjonal karakter. Til gjengjeld ble disse fordringer av hoffet gjerne tolket som tegn på ungarernes fiendtlige innstilling overfor habsburgerveidet. Lovartikkel 16 av 1791 bestemmer at det skal opprettes lærerstoler for ungarsk språk ved universitetene, høyskolene, akademiene og gymnasene. Lovartikkel 7 av 1792 innfører ungarsk som ordinært fag i alle landets skoler og som ekstraordinært fag i kronprovinsene (som f.eks. Kroatia). Lovartikkel 4 av 1805 foreskriver at proposisjonene til riksdag og kanselli, samt riksdagsforhandlingene skal heretter skrives på latin og ungarsk, videre at stattholderens kontor besvarer ungarske brev på ungarsk, samt at domstolene kan bruke ungarsk ved domsavsigelser. Loven av 1808 bestemmer opprettelsen av et eget ungarsk militærakademie (Ludovika akadémia). Keiseren og hoffet fant disse "kjøpslåingene" ved de ungarske riksdager for ydmykende og dessuten imot prinsippene for sin absolutistiske politikk. Så fort hoffet kunne føle seg mer uavhengig av den ungarske adel, som f.eks. etter at Frans 1s datter giftet seg med Napoleon i 1810, og især fra 1813, da det begynte å gå nedover med Napoleons velmaktsdager, tok det straks skritt i retning av å skyve den ungarske forfatning og adel til side. I 1811 f.eks. lot kansleren Metternich høre, om Napoleon var imot at Østerrike gjorde slutt på Ungarns statlige selvstendighet. (Napoleons innvendinger ble begrunnet med det forestående felttoget mot Russland.) Fra 1812 og frem til 1825 ble den ungarske riksdag likevel ikke sammenkalt og landet ble regjert kun ved kongelige forordninger.

Men hovedgrunnen til at forholdet mellom den ungarske adelen og hoffet i Wien i en foruroligende grad igjen tilspisset seg til 1817, var av økonomisk karakter. Som følge av krigene hadde ungarsk økonomi i tiårene før og etter århundreskiftet fått en markant oppgangstid. Krigskonjunktoren betydde økt etterspørsel etter jordbruksprodukter, i første rekke korn og slaktefe, altså nettopp de varer det daværende ungarske

¹ Se Magyarország történeti kronológiája. II. Budap.1982: 632.

landbruk formådde å produsere mest av. Etter hvert ble det oppnådd rene fantasipriser på markedet, ikke minst på det internasjonale, og mesteparten av disse pengene gikk til jordeierne selv som fra før av hadde produsert for markedet, i store målestokk. De forsøkte nå med alle lovlige og ulovlige midler å øke denne produksjonen, først og fremst ved å utvide det dyrkede arealet som hørte til hovedgården, for ytterligere å øke fortjenesten. De langvarige kriger, de utallige nederlag kostet imidlertid riket enorme summer, noe som etter hvert kraftig forstyrret Østerrikes finanser. Statens gjeld økte fra 338 millioner gylden i 1789 til 676 millioner i 1811.

Regjeringen sendte ut sedler i uavbrutt strøm som den imidlertid manglet den reelle dekning for. Følgen ble en stadig stigende inflasjon. For å bøte på krisen, måtte hoffet i 1811 ty til en drastisk devaluering: sedlenes verdi ble satt ned til en femtedel av deres opprinnelige pålydende. Men devalueringen skjedde uten at Ungarn på forhånd var blitt spurt eller orientert. Da regjeringen gjorde sine overveielser angående devalueringen, spilte også det en viss rolle at hoffet visste om de meget store inntekter Ungarns adel hadde fått som følge av krigskonjunktoren. Hoffet var også klar over at disse inntekter var skattefrie, på grunn av adelens privilegier. Regjeringen brukte med andre ord devalueringen bevisst som et middel til å beskatte adelen.

I og for seg var det bare rimelig at også Ungarn tok sin del i saneringen av rikets finanser, selvom landet hadde båret en uforholdsmessig del av burdenen alt når det gjaldt rekruttering og matforsyning. Ikke desto mindre ble følgene av denne kraftige devaluering nærmest katastrofale for en stor del av adelen. Riksdagen av 1811-12 trakk da også i tvil herskerens rett til å utsende sedler uten å innhente riksdagens samtykke på forhånd, likeså hans adgang til å devaluere. Stenderforsamlingen protesterte unisont overfor kongen mot krenkelsene, og forsøkte å avverge en del av devalueringens konsekvenser for Ungarn. Regjeringen holdt imidlertid hårdnakket fast ved sitt, noe annet hadde den ikke råd til, og det kom til åpent brudd mellom kongen og stenderne: kongen oppløste da riksdagen og kalte den ikke sammen igjen før 1825. Dermed opphørte den relative harmonien og alliansen som til nå hadde preget forholdet mellom Frans 1 og Ungarn. Den nasjonale motstand forflyttet seg på ny fra riksdagene til adelskomitatene.

Samtidig ble situasjonen for Ungarn betydelig vanskeligere også internasjonalt sett. I 1809, da Napoleons makt ennå var oppadgående, lyttet Ungarns adel med den største skepsis til hans oppfordring til å bryte båndene til Østerrike. Den forverrede situasjon var merkelig nok en direkte følge av Napoleons svekkede maktposisjon som fra 1813 måned for måned ble stadig klarere. I april 1814 ble han til slutt nødt til å si fra seg keisertronen og den 1. november samme år begynte de seirende europeiske makter sin langvarige kongress i Wien med det formål å gjenopprette legitimiteten og maktbalansen, som var blitt forstyrret under Napoleonskrigene. Kongressens førende makter Preussen, Russland og Østerrike gikk sammen i den såkalte Hellige allianse, dannet for å bevare føydalismen og å støtte hverandre. Alliansen hadde sin brodd mot de revolusjonære idéer og bevegelser, og konserverte i grunn forholdene i Europa frem til 1848. Kongressen og Den hellige allianse bidro sterkt til å styrke Frans 1s og hoffets posisjon også ovenfor Ungarn som snart fikk erfare i praksis alliansens virkelige ånd og metoder. Under Metternichs ledelse ble det nå innført et strengt politiregime med utstrakt bruk av sensur, politispioner ("informatorer") og det hemmelige (politiske) politi. Ved riksdagens oppløsning i 1812 ble adelen, Ungarns politiske røst, satt ut av spill. Og da komitatene verget seg å akseptere og sette ut i livet kongens forordninger (som jo skulle erstatte riksdagens lover), ble de satt under voldsomt administrativt press med trusler, bestikkelser og (mot de komitater som fortsatt nektet å etterkomme påbudene) med anvendelse av væpnede militære styrker.

Den anstrengte politiske situasjon ble ytterligere forverret av nye økonomiske problemer som var en direkte følge av den ungarske føydalismens krise. Etter vel 20 år med sammenhengende kriger og høy krigskonjunktur falt nå etterspørselen etter jordbruksprodukter drastisk. Kapitalen som ble dannet i krigsårene, ble nesten i sin helhet utslettet ved en ny devaluering i 1816 med 40 prosent nedskrivning av seddelverdien. Det tilbakeliggende ungarske jordbruk var i første rekke basert på hoveri, et system som alt i seg selv var svært lite egnet til å øke produktiviteten og være konkurransedyktig. Dertil kom de til dels sterkt avleggse produksjonsmetodene (bl.a. bruken av brakjord) og redsskaper, dårlige veiforhold, et utilstrekkelig indre marked og samtidig svikt i utførselen (dette siste skyldtes delvis også billig russisk korn, som på denne tiden for første gang oversvømmet hele Europa). En vei ut av uføret ville blitt modernisering av det ungarske jordbruk, men langt fra alle jordeiere hadde innsett nødvendigheten av dette, det var dessuten mangel på personell med høyere agrarutdannelse. Men fremfor alt var det nesten umulig å skaffe kreditt, ikke minst som følge av den strenge ungarske odelsrett, "der nicht nur die Versteigerung eines verschuldeten Gutes untersagte, sondern das Eintreiben von Schulden aller Art überaus erschwerte"². Godseierne måtte følgelig ut med skyhøye ågerrenter for i det hele tatt å kunne oppta noe lån. Ikke desto mindre og på tross av alt dette, ble en betydelig del av adelen etter hvert dypt forgjeldet. Etableringen og utviklingen av industrien i

² *Die Geschichte Ungarns*. Red.: E. Pamlényi. Budap. 1971: 257.

landet var fra før av strekt hemmet av Ungarns halvkoloniale avhengighetsforhold til Østerrike, noe som fikk sitt klareste uttrykk i den for landet så ufordelaktige tollpolitikken av Wien. I krigsårene oppsto det likevel en tidsbetinget *boom*, et markert oppsving som følge av hærens ulike behov (uniform, våpen, annet krigsmateriell), og fordi en del av rikets tradisjonelle industriområder gjennom krigshandlinger for kortere eller lengre tid ble hindret i å produsere. I første rekke gjaldt dette tekstil- og jernindustrien, i annen rekke også papir-, lær- og glassindustrien. Etter krigen forverret imidlertid situasjonen seg betydelig for hele industrien generelt som følge av toll- og andre slags restriksjoner, svikt på etterspørselen og ikke minst: konkurranse fra Englands industrielle masseproduksjon. Best gikk det med møllene og brennevinproduksjonen, men generelt skrek hele økonomien formelig etter gjennomgripende reformer som skulle gjøre slutt på de utidsmessige begrensninger som føydalismen i seg selv representerte for kapitalistiske produksjonsmetoder. At i tillegg til dette ble hovedlinjene for den ungarske økonomis utvikling under hensyntagen til fremmede interesser fastlagt av en ofte fiendtlig innstilt regjering med sete utenfor landets grenser, gjorde ikke situasjonen nettopp lettere.

Vendepunktet for i hvert fall den politiske utvikling inntrådte med oppstanden i Napoli sommeren 1820. Frans 1 engasjerte seg ivrig mot oppstanden: den østerrikske hær intervenerte i 1821 og slo den da også ned.

Til dette trengte han imidlertid soldater og penger, og beordret i april 1821 å hente vel 30 tusen rekrutter fra Ungarn. I august 1822 ga han dessuten ordre om at krigsskatten fra Ungarn ikke lenger skulle kunne betales med sedler, men med sølvmynter – noe som alt i seg selv representerte en nær tredobling av skatten. Forordningene utløste en enstemmig motstand i adelskomitatene som protesterte på det sterkeste mot gjennomføringen av dem og krevde at riksdagen skulle sammenkalles. Som svar på dette sendte hoffet militære styrker til en rekke komitater som under ledelse av keiserlige-kongelige kommissærer skulle tvinge igjennom bestemmelsene. På tross av den tilsynelatende seier, ble regjeringens situasjon på grunn av den vedvarende motstanden i komitatene som begynte å lamme forvaltningen, likevel uholdbar på sikt. Frans 1 ble derfor snart nødt til å gi visse innrømmelser: i 1824 gjenopprettet han den ungarske suverenitet over Fiume og dets kystområde som er blitt fremmedgjort under Napoleonskrigene. Han innførte også toll-lettelser for visse varer.

Disse tiltak bidro nok til å gjøre stemningen noe lettere i Ungarn, men var likevel ikke tilstrekkelige nok. Kongen følte seg derfor etter hvert mer og mer tvunget til å bite i det sure eple og i 1825 sammenkalle den ungarske riksdag på ny, etter hele 13 års suspensjon.

REFORMTIDEN (1825—48)

Hoffet ble altså i 1825 tvunget til å innse at det ikke klarte å regjere Ungarn uten en rimelig støtte fra adelskomitatene. Komitatene stilte imidlertid som betingelse for en overenskomst og et kompromiss mellom regjering og adel at forfatningen ble først gjenopprettet og landet styrt ved lov og ikke ved forordninger. Uroen i Italia kom beleilig for at også kongen innså riktigheten av dette. Han var nå villig til å gi avkall på de mest outrerte former for absolutismen. Som et første tegn på dette, innkalte han etter 13 års suspensjon den ungarske riksdag til september 1825.

Dette var i seg selv en seier for ungarsk adelig motstand og utholdenhet. Etter vel 30 års relative stillhet ble håpets, entusiasmens og reformenes ånd atter vekket til live i hele Ungarn.

Reformtidens begynnelse settes med god grunn til nettopp denne dato fordi på selve riksdagen og i forbindelse med den i hele det ungarske samfunn oppsto det nå en omfattende liberal-nasjonal bevegelse, en alminnelig streben etter politiske og sosiale forbedringer. Reformtanken fikk altså ikke bare et klart gjennombrudd på selve riksdagen, men også i folket – selvom store deler av det, i første rekke bondestanden, fortsatt forble politisk ubevisst. Samfunnsutviklingen er imidlertid med dette kommet så pass langt at de nye økonomiske interesser begynte mer og mer å falle sammen med borgerlig-nasjonale og litterære bestrebelser. Ungarns hovedproblem var nemlig fra nå av snarest mulig å kunne avskaffe sine foreldede institusjoner og forsere utviklingen i retning av det som store deler av Vest-Europa allerede hadde klart å nå politisk, økonomisk og sosialt. Reformperiodens årtier forut for revolusjonen i 1848 blir av de fleste ungarere ansett som i særlig grad ærerik og minneverdig. Den førte landet ut av sin tilbakeliggenhet slik at føydalismen kunne overlate plassen til en borgerlig samfunnsordning, stenderforfatningen til parlamentarismen. Og da det nye, liberale Ungarn i 1848/49 ble konfrontert med den internasjonale reaksjon, personifisert av den østerrikske keiseren og den russiske tsaren, var Ungarn blitt tidens fremste fanebærer og forkjemper for friheten, lovprist og besyngt av diktere. Heinrich Heine uttrykte seg eksempelvis slik:

Wenn ich den Namen Ungarn hör,
 Wird mir das deutsche Wams zu enge,
 Es braust darunter wie ein Meer,
 Mir ist, als grüssten mich Trompetenklänge
 (Im Oktober 1849)

I og for seg skjedde det lite konkret på riksdagen av 1825. Komitatsadelen var preget av opposisjonelle holdninger og stemninger som, i hvert fall delvis, fikk artikulert seg i et protestskrift til kongen. På den andre side fant de det viktigst (fremfor ytterligere protester) å slå ring om stenderforfatningen for dermed også å forhindre at den ble satt ut av spill på ny. En begivenhet som fant sted på et riksdagsmøte i november, pekte imidlertid klart fremover: en ung husaroffiser og aristokrat sto da frem og tilbø sin ettårs nettointekt på 60 tusen sølvforinter til opprettelsen av Det ungarske vitenskapsakademi. Den unge greven, István Széchenyi (1791-1860) ble praktisk talt over natten kjent over hele Ungarn. Noen få år senere var han allerede regnet for å være landets førende politiker. Akademiet ble en viktig institusjon for pleie og utvikling av det enhetlige ungarske språk og av den nasjonale kultur, og det uttrykte ungarernes ønske om å stille landets vitenskap i utviklingens tjeneste.

Et annet viktig resultat av riksdagen var at reformplanene som var blitt utarbeidet allerede i begynnelsen av 1790-årene og som hoffet da hadde lagt til side og lot stå ubehandlet, ble nå tatt frem igjen, omarbeidet av en riksdagskomite og deretter sendt til komitatene til uttalelse.

Akkurat da utkom det en bok, reformtidens kanskje viktigste i Ungarn, som vakte en voldom oppmerksomhet over hele landet og som på sett og vis ble selve programmet for reformbevegelsen, i det minste for 10-15 år fremover. Dens tittel var et tilsynelatende uinteressant, men akkurat i den tid meget omtalt, nesten livsviktig ord, etter manges mening selve nøkkelordet og løsenet til kjernen av problemene: *Hitel* ('kreditt'), skrevet av den samme István Széchenyi som grunnla Det ungarske vitenskapsakademi i 1825. Han var av en høykultivert gammel aristokratfamilie. Hans far, Ferenc Széchenyi, var med på å grunnlegge Ungarsk Nasjonalbibliotek og Ungarsk Nasjonalmuseum i 1802 ved bl.a. å overlate dem sine verdifulle private samlinger. Hans onkel, grev György Festetics stiftet på sin side i 1797 landets, ja sogar Europas første agrarhøyskole, *Georgikon* i Keszthely, ved Balatonsjøen. Den unge István tjenstegjorde som husaroffiser i den keiserlige hæren, hvor han utmerket seg bl.a. i "folkenes slag" mot Napoleon ved Leipzig 1813 og i nedkjempelsen av Napoli-opprøret 1821, og han danset dessuten i Wiener-kongressens praktfulle *soirées dansantes*.

Han brøt imidlertid snart med både militærlivet og det lette livet ved hoffet i Wien, og foretok i stedet en rekke reiser i Europa fra Istanbul til London, ofte sammen med sin nære venn, baron Miklós Wesselényi (1796-1850), en annen av reformtidens forgrunnsfigurer. Széchenyi lærte da å kjenne økonomiske, sosiale og politiske forhold som avvek sterkt fra datidens ungarske. Især gjorde Storbritannia et dypt inntrykk på ham. Han innså straks at Ungarns problemer kom for det meste av det foreldede føydale systemet. Han bestemte seg da til å stille seg i spissen for reformbevegelsen som stadig klarere formulert krevde landets økonomiske og sosiale omforming etter et vestlig-borgerlig mønster, og som ville rydde veien for en forsiktig kapitalistisk utvikling.

I sin bok *Hitel*³ og i sine to påfølgende bøker: *Világ* ('verden', 1831) og *Stádium* (1833) påpekte han at det var den adelige klasse og dens privilegier som hadde skylden for landets tilbaketilgang, i første rekke den antikverte odelsrett (*ősiség, aviticitet*) som også hindret jordeierne i å kunne oppta rimelige lån, slik at de kunne modernisere sine gods og gå over til å bruke lønnet arbeidskraft istedenfor leilendingenes pliktarbeid (hovert). Han ville at bonden skulle eie sitt jordstykke, at adelen skulle betale skatt og at alle borgere skulle være like for retten. Han tok ordet for at bøndene fikk riksdagsrepresentasjon og ble dermed en del av den politiske nasjon. Men han ville gå fremover med forsiktighet, og oppheve føydalismen gradvis, skritt for skritt, for å kunne holde utviklingen under full kontroll. Han mente dessuten at denne omdanningsprosessen skulle ledes av aristokratiet, det eneste egnede samfunnslag til denne oppgave, etter hans mening. Men han snakket ikke om den nasjonale selvstendighet. Han mente at Ungarn bare kunne gjennomføre reformene sammen med, og i forståelse med Habsburgerne, fordi Ungarn, omgitt som det var av germanske og slaviske folkeslag, ennå ikke var sterkt nok til et selvstendig statlig liv. Dessuten ventet han at et samfunnsmessig omdannet, økonomisk sterkt Ungarn allerede av seg selv skulle føre til en omregulering av de østerriksk-ungarske forholdene til Ungarns fordel, og sikre Ungarn en helt annen fremtidig rolle og vekt innen riket enn tilfellet nå var. Széchenyi leverte altså i sine bøker en bred analyse av krisen i ungarsk landbruk og samfunn, og påpekte også veien som (ikke ved en revolusjonær omveltning, men ved hjelp av en langsom og

³ Tysk utgave: *Ueber den Credit*. Lpz. 1830.

vedvarende fredelig utvikling) skulle føre Ungarn bort fra føydalismen og inn i et moderne borgerlig-kapitalistisk samfunnssystem.

Hans tanker og program ble mottatt med begeistring av ungdommen og intelligentsiaen, og en del av den mer fremskrittssvennlige adelen. De mere konservative reagerte imidlertid kraftig imot hans opplegg og idéer. De ble anført av grev József Dessewffy. Hovedsaken var imidlertid at alle, uansett om de var for eller imot dem, var nå nødt til å diskutere reformtankene og landets antikverte samfunnssystem.

Også Széchenyis nære venn og reisefølge, Miklós Wesselényi utga en bok. Han gikk imidlertid i *A balítéletekről* ('om feilvurderingene', 1833) vesentlig lenger enn Széchenyi, når det gjaldt regjeringen og dens rolle, og forsvarte sogar adelskomitatenes *vis inertiae* som absolutismens mest effektive hinder.

Széchenyi nøyde seg ikke med å fremlegge teoretiske programmer. Han var en gjerningers mann som straks begynte å sette ut i live en rekke større eller mindre tiltak som tok sikte på å forbedre samferdselen og å hjelpe landbruk og industri. Han tok bl.a. del i opprettelsen av en forretningsbank, og byggingen av en fast kjedebroforbindelse over Donau (*Lánchíd*, bygget av den engelske ingeniøren Adam Clark, ferdigstilt i 1848) mellom bydelene Pest og Buda; innføring av hesteveddeløp⁴; regulering av elvene Donau og Tisza; innføring av dampskipsfart på Donau og Balaton; valsemølle i Pest m.m..

Riksdagen av 1830 bar lite preg av den reformfeber som grep om seg i hele landet. Den kongelige proposisjon skjøv nemlig reformarbeidet over til neste riksdag. Med henblikk også på begivenhetene i det store utlandet (juli-revolusjonen i Paris, revolusjonen i Brussel og proklameringen av Belgias selvstendighet; oppstanden i Warszawa mot den russiske tsar Nikolaj 1s tyranni, koleraepidemiet i Galicia) var det for regjeringen viktigst å få 30 tusen rekrutter fra Ungarn, dessuten å få igjennom kroningen av Frans 1s svaksinte (eller kanskje bare epileptiske?) sønn Ferdinand 5 (som keiser Ferdinand 1; 1835-48). De ungarske stenderne viste seg medgjørliche. Takket være dette og den presserende internasjonale situasjon fikk Ungarn igjen visse innrømmelser i spørsmålet: stattholderrådets korrespondanse, samt domsavsigelsen ved den kgl.kurie skulle foregå på ungarsk. Dessuten kunne etter dette ingen bli ansatt i offentlige stillinger, eller virke som advokat, uten kjennskap til ungarsk.

I 1830 nærmet det seg en stor koleraepidemi til Europa fra India og nådde Ungarns østgrenser mot Galicia i desember 1830. For å hindre at den skulle trenge inn i landet, ble statsgrensen mot øst avsperrret. Denne sperren omfattet også landets nordøstligste komitater, noe som i neste omgang kom til å hindre områdets fattige bønder i å reise ned til det store ungarske slettelandet Alföld for der å delta i innhøstningsarbeidet og tjene på denne måte til livets opphold. Truet i det viset av koleraen så vel som av sulten, reiste bøndene seg i et forbitret opprør, men de ble i en blodig aksjon slått ned av de militære. Opprøret vakte stor forferdelse blant adelen, og mange innså nå nødvendigheten av å forbedre bondestandens kår og rettslige stilling.

Den nye, såkalte lange riksdag (1832-36) bar da også preg av denne innstilling. For første gang åpenbarte der seg konturene av et toparti-system, bestående av et hoffparti (med et absolutt flertall i overhuset) og en opposisjon som til tider klarte å sikre seg flertall i underhuset for viktige reformer. Viktigst var den frivillige grunnavløsning som skulle åpne adgang for de livegne og leilendingene til å kjøpe seg fri. Kongen ved regjeringen avviste imidlertid de fleste av disse reformforslag. Opposisjonens forgrunnsskikkelse var på denne tid Miklós Wesselényi, som ytret seg stadig mer åpent mot hoffet i Wien, og dikteren Ferenc Kölcsey (1790-1838), skaperen av *Himnusz*, Ungarns nasjonalsang. Begge kjempet de, uredt og konsekvent, for tidsmessige samfunnsreformer, i første rekke for befrielsen av bondestanden.

Bemerket gjorde seg der også den unge Lajos Kossuth (1802-94). Han var av en fattig lavadelig familie, og skaffet seg advokat-utdannelse. Han var fullstendig ukjent, da han ankom riksdagsbyen Pozsony i 1832, men var en berømt mann, da han i 1836 forlot riksdagen. Han sørget nemlig for å formidle riksdagens heftige diskusjoner til nasjonens brede opinion ved å utgi en avis, *Országgyűlési Tudósítások* ('riksdagsberetninger'; 1832-36). Det var gjennom denne at et bredt publikum for første gang fikk direkte innsyn i riksdagens arbeid sak for sak, dag for dag. Myndighetene nektet å gi tillatelse til å trykke avisen, Kossuth omgikk derfor sensuren ved å lage en håndskrevet avis som hadde formen av et privat brev: det inneholdt de viktigste talene, kommentert raskt, spirituelt og fra opposisjonens synspunkt av Kossuth selv. Avisen ble så kopiert i 50-60 håndskrevne eksemplarer av den såkalte riksdagsungdommen: unge jurister og jusstuderende ("juratene") som samlet seg i riksdagsbyen for å skaffe seg politiske erfaringer.

Istedenfor den syke kongen, ble riket fra 1835 styrt av en liten klikk, hoffkamariljaen, bestående av Klemens Metternich, Franz Anton Kolowrat og erkehertugene. Oppmuntret av at Den hellige allianse var blitt fornyet i 1833, og oppskremt av reformviljen fra den ungarske riksdagens side, besluttet de å gå til et kraftig

⁴ Interessant nok ble hans bok om hestene (*Lovakröl*, 1828) også utgitt i dansk oversettelse: *Om Hesteavl og Veddeløb*. Kbh.1833.

motangrep mot opposisjonen. Deres første offer ble ingen ringere enn Miklós Wesselényi som ble anklaget for majestetsfornærmelse og oppvigleri, og dømt i 1839 til 3 års fengsel. Den kraftige, vakre, modige og intelligente unge baron var tidens mannsideal. Året i forveien reddet han selvpoppofrende manges liv ved flomvannet i Pest. I fengslet mistet han synet og ble derfor løslatt ved amnesti i 1840. Men han ble etter dette borte fra det politiske liv for godt. Det andre angrepet rettet kamariiljaen mot riksdagsungdommen som hadde vist en sånn radikal holdning under riksdagsforhandlingene. Deres leder László Lovassy fikk 10 års fengselsstraff, mens flere andre fikk mindre straffer. Men også Lovassy ble sluppet fri etter vel ett år i fengslet – sinnsforvirret. Kamariiljaens siste offer ble Lajos Kossuth, anklaget for høyforræderi og oppvigleri (i virkeligheten for å ha trosset forbudet og offentliggjort riksdagsforhandlingene), og dømt til 4 års fengsel. Dommen gjorde ham til en frihetens helt. Fengselsoppholdet brukte han til å skaffe seg ypperlige kunnskaper i engelsk, og til økonomiske studier.

At regjeringen forregnet seg ved disse politiske prosesser, viste 1839/40-års riksdag med all sin tydelighet. Reformiveren gjorde det ikke lenger mulig å avvise eller forhale forslaget om de livegnes og leilendingenes adgang til frivillig grunnavløsning. Det ble dessuten innført en ny veksellov med større sikkerhet for kreditorene. Det ble åpnet for fri etablering innen industri. Jødene fikk fritt bosette seg overalt i riket (bortsett fra bergstadene) og etablere seg. Språket til riksdagsproposisjonene, samt til saksbehandlingen og korrespondansen i komitatene skulle fra nå av bli ungarsk, og innen tre år er gått også kirkebøkene. – Regjeringen fikk 38 tusen nye rekrutter fra Ungarn, men måtte bite i det sure eplet og kunngjøre amnesti for sine politiske fanger, blant dem Wesselényi, Lovassy og Kossuth.

Etter sin løslatelse ble Lajos Kossuth den ubestridte leder av reformbevegelsen. Dette førte til en umiddelbar radikaliserings av opposisjonen og deres krav. Kossuth overtok nå redigeringen av avisen *Pesti Hírlap* og i løpet av noen få måneder gjorde han den til landets mektigste, mest populære politiske organ med en rekkevidde langt utover opposisjonen og den nasjonale reformbevegelse. Det ble en moderne avis av den type som til da var ukjent i Ungarn, med seriøs politisk orientering, aktuelle reportasjer ved en rekke korrespondenter fra landets ulike provinser. Især var lederartiklene, skrevet av Kossuth selv, godt likt: hans bløtende, om enn noe patetiske stil, flammende patriotisme og entusiasme, dype engasjement og saklige kunnskaper representerte et høydepunkt i datidens ungarske journalistikk. Han nøyde seg ikke med å informere; han fant stadig anledning til å agitere og organisere, uansett hvilket emne det gjaldt. Med en beundringsverdig orienterings-evne og taktisk kunst valgte han ut brennende aktuelle problemer og spørsmål, satte dem i større sammenheng, samtidig som han i de fleste tilfeller også leverte eller i det minste antydte, løsningen. Han stilte etter hvert klare krav om opphevelsen av livegenskapet og adelens privilegier, i første rekke skattefriheten. Det gamle krav om opphevelse av tollgrensen mellom Ungarn og rikets østerrikske deler erstattet han nå med et klartenkt krav om beskyttelsestoll for Ungarn. Han støttet seg på lavadelen, men hans videre mål var å skape en sterk borgerlig middelklasse. Som i en undertone var dessuten alle artiklene hans gjennomsyret av overbevisningen om at problemene bare kunne løses ved at Ungarn ble helt selvstendig. Kossuths skribentaktivitet var en torn i øyet for mange, og han ble utsatt for krasse angrep. Hans konservative motstandere forsøkte seg også med å starte konkurrerende aviser, men de hadde ikke særlig hell med disse forsøkene, inntil de i 1844 klarte å trenge ham ut av sin redaktørstilling.

Han engasjerte seg da i den økonomiske politikk og organiserte i kjølvannet av reformbevegelsen en rekke foreninger med visse konkrete oppgaver av økonomipolitisk karakter. Mest kjent av dem var Beskyttelsesforeningen (*Védegylet*) som hadde til hensikt å boikotte de produkter fra utlandet som også ble produsert i Ungarn, selvom de pris- eller kvalitetsmessig ellers ikke kunne konkurrere med førstnevnte. En annen het Selskapet for fabrikketablering (*Gyáralapító Társaság*), en tredje Handelsselskapet (*Magyar Kereskedelmi Társaság*), til fremme av ungarsk industri og handel.

Det var også Kossuths redaktørvirksomhet som umiddelbart førte til at motsetningene mellom ham og István Széchenyi tilspisset seg. Sistnevnte så med stigende uro og bekymring på Kossuths skrivelser i *Pesti Hírlap* som etter hans mening bare tjente til en opp-pisking av sinnene som direkte truet det fredelige reformarbeidet. Széchenyi var da alminnelig elsket og respektert, Kossuth selv kalte ham "den største ungare". Striden mellom dem gjaldt til syvende og sist metoden og takten av bevegelsen, eller enda mer konkret: forholdet til regjeringen i Wien, på kortere og lengre sikt. Det var i sin bok *Kelet Népe* ('Østens folk', 1841) at Széchenyi fremla sin kritikk mot Kossuth og sitt syn på saken. Etter hans vurdering var nasjonen ikke i stand til på samme tid å gjennomføre den indre omforming av samfunnet og å føre en kamp mot Habsburgerne. Han ville derfor i første omgang ikke røre ved forholdet til Østerrike, men høyne innledningsvis Ungarns økonomiske, åndelige og sosiale nivå for først deretter å ta opp spørsmålet om landets frihet og selvstendighet. Han var altså fortsatt for reformene, men samtidig imot revolusjonen.

Kossuth på sin side var overbevist om at reelle forandringer bare kunne oppnås mot regjeringens vilje og ønske, nasjonen måtte derfor først utkjempe sin politiske frihet før de sosiale-økonomiske omformingene kunne gjennomføres. At han klarte å vinne støtte til sitt syn fra Ferenc Deák, József Eötvös og andre ledende personligheter i opposisjonen, viser den kraftige radikaliserings av det ungarske samfunn ved

inngangen til 1840-årene. Borte var nå for godt adelens fiendtlige og avvisende holdning overfor nye idéer, nye økonomiske og tekniske fremskritt fra vest. Det er imidlertid et faktum at en betydelig del av de adelige jordeiere trivdes virkelig på sine større eller mindre gods, ikke minst som følge av sine anakronistiske privilegier. Det var nettopp derfor at de til nå ikke har villet høre om forandringer som ville virke forstyrrende på det bestående.

Som følge av striden ble Széchenyi etter hvert nokså isolert og mistet en god del av sin tidligere popularitet. Hoffet ble nå endelig var stemningsskiftet og gjorde febrilske forsøk på å alliere seg med adelens mere moderate krefter. Også den internasjonale situasjon, som har forverret seg fra slutten av 1830-årene, ansporet regjeringen til det. Farligst var i denne forbindelse tilspissingen på Balkan, hvor Russland gjorde iherdige forsøk på å utbre seg. Selv om dette primært skulle skje på bekostning av Det tyrkiske rike, truet det også vitale habsburgske interesser. Samtidig hadde Preussen ved opprettelsen av den fellestyske *Zollverein* klart å styrke sin posisjon blant de tyske stater, og var allerede faktisk i ferd med å overta lederrollen – og fortrenge Østerrikes hegemoni. Regjeringen viste derfor en viss forsiktig forståelse overfor riksdagen av 1843/44 og godkjente enkelte reformer. Viktigst av dem var loven som proklamerte ungarsk som Kongedømmet Ungarns offisielle statsspråk.

Her må det tilføyes at mens Kossuth og opposisjonen generelt var overbevist om at de planlagte reformer og innføringen av de borgerlige rettigheter med det samme skulle løse Ungarns nasjonalitetsproblemer, og arbeidet iherdig for utbredelsen av ungarsk så vel som assimileringen av de ulike folkegrupper, inntok Széchenyi, nesten alene i sin tid, en mer realistisk holdning til saken: i en tale, holdt ved Akademiet i 1842, advarte han mot voldelig magyarisering, og krevde større forståelse for nasjonalitetenes krav. Også hans håp var selvfølgelig at det engang i fremtiden skulle komme til en sammensmelting mellom ungarerne og nasjonalitetene, men da på frivillig basis og som følge av en naturlig utvikling. Språkloven bidro imidlertid nå til å skjerpe motsetningene til de enkelte folkegrupper, hvis ledere i den gitte situasjon som oftest også tjente habsburgske interesser. Som vi senere kommer til å se, nølte hoffet i 1848 ikke et øyeblikk med å sette disse folkegrupper opp mot ungarerne, nettopp da magyarene var i ferd med å rette et avgjørende slag mot Det habsburgske rike.

Tilnærmingen mellom regjeringen og den konservative fløy av adelen, det vil i første rekke si aristokratiet, førte i 1846 til dannelsen av det konservative partiet. Formålet med det var å samle kreftene som var imot føydalismens opphevelse, og som sympatiserte med regjeringen. Hoffet gikk imidlertid allerede i forveien til et direkte angrep på komitatene ved en anordning og innførte systemet med utsendte kongelige administratorer for de komitater, hvor opposisjonen, som regel med støtte fra den respektive amtmannen, hadde fått overtaket.

Administratorenes oppgave var å trenge opposisjonen tilbake og sørge for at de enkelte komitater sendte sådanne representanter til riksdagen som var lojale overfor regjeringen.

Ved dannelsen av det konservative parti økte den politiske spenning i landet, som allerede på forhånd var amper nok som følge av en nasjonal oppstand i Kraków, et blodig bondeopprør i Galicia og en almen revolusjonær stemning over store deler av Europa. Alt dette ropte formelig etter en samling også av opposisjonen. Denne hadde tre grupperinger: *de moderate* som fylket seg om Ferenc Deák og grev Lajos Batthyány (1806-49); de var tilhengere av vidtgående reformer, men de ville gå forsiktigere frem enn Kossuth, og under hensyntagen til det eksisterende lovverk. – Kossuth selv var nå den ubesridte leder til den *radikale* fløyen, landets mest dynamiske politiske kraft akkurat da; de radikale krevde bl.a. opphevelsen av livegenskapet, et ministerium med parlamentarisk ansvar og viste dessuten tegn på voksende utålmodighet i spørsmålet om Ungarns statlige frihet og selvstendighet; de ønsket imidlertid å opprettholde systemet med komitatenes selvstyre, fordi det gjennom lang tid har vist seg å være svært effektivt mot absolutismens overgrep, især ved anvendelsen av *vis inertiae*. – Den tredje gruppering, de såkalte *sentralistene* derimot ville kvitte seg med komitaten som de oppfattet var en foreldet institusjon; de var tilhengere av en sentralisert statsmakt og hadde sitt utgangspunkt i enkelte liberale vesteuropeiske forfatninger med ansvarlig regjering og parlamentarisme; sentralistene ble ledet av forfatteren, baron József Eötvös, historikeren László Szalay og tidens mest kjente ungarske romanforfatter, baron Zsigmond Kemény.

Det krevde sitt å kunne samle så divergerende oppfatninger. Men våren 1847 lyktes Deák likevel i å forene de aller fleste av dem om et felles program, den såkalte opposisjonelle erklæring. Den inneholdt bl.a. kravet om opphevelse av livegenskapet, alminnelig skatteplikt, folkerepresantasjon og likhet for loven, de fleste i Kossuths formulering.

I tillegg til det nå etablerte opposisjonelle parti fantes det allerede en enda mer radikal gruppering i landet, bestående av unge intellektuelle, forfattere og studenter, føydalismens mest nådeløse fiender. Deres bevegelse ble kalt *Unge Ungarn (Fiatal Magyarország)*. De tilegnet seg idéene av den franske revolusjon og drømte allerede, selv om noe patetisk, om "verdensfriheten". Kjernen av bevegelsen var *Selskapet av de ti (Tizek Társasága)*, dannet våren 1846 av unge forfattere anført av Sándor Petöfi. En annen av deres

forgrunnsfigur var Mihály Táncsics (1799-1884), de fattige bøndernes og, senere, fabrikkarbeidernes første beslutsomme, entusiastiske talerør. I mars 1847 ble han arrestert og fengslet, men befridd den 15.mars 1848 av revolusjonens ungdom.

Valgene til den siste ungarske stenderriksdag 1847/48 foregikk i en svært opphisset atmosfære som enkelte steder også førte til blodige sammenstøt. Resultatet av valgene ble at opposisjonen og det konservative partiet fikk omtrent jevnstor representasjon. Til å begynne med klarte Kossuth likevel å mobilisere en praktisk talt samlet opposisjon, og fikk igjennom en resolusjon som fordømte regjeringen, fordi den sendte administratorer til komitatene, noe som klart stred mot forfatningen. Opposisjonens moderate fløy ble imidlertid skremt av Kossuths pågåenhet, og begynte å unndra ham sin støtte. Men nyheten om den nye franske revolusjon i februar 1848 avgjorde striden til Kossuths fordel, som på sin side visste å utnytte situasjonen og den endrede stemningen til å fremme forslag om alminnelig skatteplikt, opphevelse av livegenskap, utnevning av et ansvarlig ministerium og innføring av en forfatning også for Østerrike. Under inntrykk av begivenhetene i Paris, Palermo og Napoli vedtok underhuset å støtte Kossuths forslag. Men overhuset nølte fortsatt. Den 13.mars 1848 brøt det imidlertid ut en oppstand i selveste Wien, og denne fikk også overhuset til å akseptere adressen.

Da var imidlertid revolusjonen allerede under full utvikling også i Ungarn.

REVOLUSJONEN OG FRIHETSKAMPEN I 1848/49

Den ungarske borgerlig-nasjonale revolusjon av 1848 og den påfølgende uavhengighetskrig var en logisk følge av de politiske, økonomiske og sosiale forandringer som fra århundreskiftet gradvis hadde foregått i landet. Overgangen fra føydalisme til en borgerlig samfunnsform ble i mangel av et sterkt nok utviklet borgerskap, ledet av lavadelen, noe som nødvendigvis måtte føre til både inkonsekvenser og særegenheter. Bevegelsen var dessuten, som følge av Ungarns svake, halvkoloniale stilling, i betydelig grad avhengig av den til enhver tid gitte internasjonale situasjon og i særdeleshet av de vekslende revolusjonære bølger ute i Europa. Uten februar-revolusjonen i Paris ville Kossuth neppe kunnet fremme sitt vidtgående reformforslag den 3.mars 1848. Og uten revolusjonen i Wien den 13.mars (som i mangt var en respons på Kossuths krav om forfatning også for de østerrikske arveland, og som bl.a. førte til Metternichs avgang og flukt) kunne ikke Kossuth i spissen for en ungarsk riksdagsdeputasjon selv bringe den ungarske riksdagens adresse til kongen-keiseren i Wien, og bli der mottatt med en grenseløs entusiasme av keiserstadens jublende befolkning.

At Ferdinand 5 ikke nølte lenger enn til 17.mars med å akseptere kravene og utnevne grev Lajos Batthyány til statsminister i tidenes første uavhengige og ansvarlige ungarske regjering, skyldtes også den revolusjon som i mellomtiden var brutt ut i Pest-Buda. Det var hovedstadens radikale ungdom som i første rekke sto bak den ungarske revolusjon. Den holdt sine møter på kafé Pilvax. Vare som de var for alt som rørte seg i internasjonal politikk, laget de alt den 11. mars et *tolvpunktsprogram*, basert på nasjonens viktigste politiske krav. Da nyheten om revolusjonen i Wien nådde den ungarske hovedstad, marsjerte de, anført av dikteren Sándor Petőfi, forfatteren Mór Jókai, Alajos Degré, Pál Vasvári, fulgt av studenter og annen ungdom i tusentall, til et trykkeri i sentrum av Pest, tok beslag i pressemaskinen, trosset sensuren og lot trykke Petőfis *Nemzeti dal* (Nasjonalsang⁵), samt *tolvpunktsprogrammet* – de første produktene av den frie ungarske presse. Disse ble så delt ut blant de vel 10 tusen mennesker som ut på dagen samlet seg til et massemøte foran Nasjonalmuseet, hvor Petőfi selv deklamerte sitt effektfulle dikt for folkemassen. Massen dro derfra til byrådet som også sluttet seg til programmet. Etter dannelsen av en komité for den alminnelige ro og orden, fortsatte menneskemengden som til da har vokst til vel 20 tusen, til stattholderrådet i Buda som, skremt av den forholdsvis store massen, også ga sin tilslutning til tolvpunktsprogrammet som bl.a. inneholdt kravet om fri presse uten sensur, et ansvarlig ungarsk ministerium og en årlig riksdag i Budapest, likhet for loven, en ungarsk nasjonalgarde, almen skatteplikt, opphevelse av livegenskapet, innføring av jury-ordning i rettspleien, egen ungarsk hær stasjonert i Ungarn og fjernelse av utenlandske tropper fra ungarsk jord, frigivelse av de politiske fanger, samt Ungarns gjenforening med Transsylvania. Massen hentet deretter den radikale politikeren Táncsics fra sitt fengsel og førte ham i triumftog over til Pest, hvor det ble dannet en nasjonalgarde til forsvar for revolusjonen, før kvelden ble avsluttet med en festforestilling på Nasjonalteatret med fremføring av József Katonás hovedverk, Ungarns nasjonaldrama nr. 1: *Bánk bán*.

⁵ For norsk gjendiktning av diktet ved Jan Erik Rekdal, se Petőfi, Sándor: *Det må bli lys*. Utg.av Vince Sulyok. Oslo 1973: 78-80.

Dette var verdens trolig fredeligste og ublodigste revolusjon, nærmest en symbolsk revolusjon. Men dens resultater var seriøse og revolusjonære nok. Den gamle stenderforfatning har gjennom de nye lovene som riksdagen i marsdagene i forsert tempo har vedtatt, skiftet karakter og er blitt til en parlamentarisk grunnlov. Og selvom storgodsene fortsatt besto, ble bøndene nå gjort til frie borgere, og det nye lovverket, som sikret de viktigste forutsetninger for ytterligere reformer og den nasjonale selvstendighet, åpnet vidt for en borgerlig samfunnsutvikling. Habsburgerne, i deres trengte posisjon ute som hjemme, hadde bare å akseptere den faktiske situasjon: kongen sanksjonerte de nye lovene den 11.april 1848.

Dette var imidlertid ikke ensbetydende med at hoffet i Wien ikke skulle gjøre alt det maktet for å hindre denne utvikling. Alt i mars forsøkte kamariljaen å oppnå at Ungarn skulle gi avkall på to sentrale porteføljer i den nye ungarske regjering: finans- og forsvarsdepartementene. Disse saker skulle ifølge hoffet fortsatt ivaretas av riksregjeringen i Wien. Det kom imidlertid til protestdemonstrasjoner i Budapest som samtidig artikulerte enda mer radikale forlangender enn kravene fra 15.mars var (bl.a. ble det nå stilt krav om innføring av republikk), og kamariljaen så seg derfor nødt til å vike, ikke minst som følge av krevende kamper mot italienske opprørere som strebet etter uavhengighet for sine provinser. Men allerede i mars tok den nye, sterke mannen, den slavofile Kollowrat, til ordet mot “den ungarske fare”, og fikk samtidig utnevnt Josip Jellacic til ny kroatisk ban og øverstkommanderende. Jellacic var en uforsonlig motstander av ungarsk selvstendighet, og samtidig en erklært kroatisk nasjonalist som ville samle sørslavene i en felles stat direkte underlagt Wien. Han kjempet derfor innbitt mot at kroatene og ungarene skulle komme til forståelse med hverandre. Han nektet fra første stund av å adlyde regjeringen Batthyány (som han ifølge forfatningen sorterte under), og gjorde fra begynnelsen av sommeren åpenlyse forberedelser på en militær intervensjon i Ungarn.

Hoffets nærmest utilsørte støtte til Jellacic bar allerede på dette tidspunkt et klart bud om at den habsburgske absolutisme har tenkt å utnytte misnøyen blant Ungarns ikke-ungarske folkegrupper i kampen mot den ungarske revolusjon.

Den ungarske statsminister Lajos Batthyány (1806-49) var fra 1839 overhusets førende liberale politiker, en av de meget få blant Ungarns aristokrater som kjempet skulder ved skulder med Kossuth for de nødvendige sosiale reformer og for landets politiske uavhengighet. At han nå ble utpekt til å bli Ungarns første ministerpresident, var en verdig fullending av hans politiske karriere som samtidig vakte almen tilfredshet overalt. Hans regjering som ble konstituert den 7.april, samlet de fleste av tidens lysende politiske navn, med István Széchenyi som samferdselsminister, Ferenc Deák som justisminister, József Eötvös som kirke- og undervisningsminister, Bertalan Szemere som innenriksminister, Gábor Klauzál som jordbruks- og industriminister, Lázár Mészáros som forsvarsminister (krigsminister), Pál Esterházy som “utenriksminister”, og Lajos Kossuth som finansminister. Sistnevnte var den eneste i ministeriet som kan kalles radikal, det samlede inntrykket ga et bilde av en sindig og moderat regjering som snarere ønsket å avslutte revolusjonen enn å fortsette, enn si utvide den. Batthyány-regjeringens situasjon var likevel alt annet enn lett: statskassen var tom, den manglet antecedenser, erfaringer, embetsverk og en egen ungarsk hær.

Til tross for den uvilje og avvisende holdning den ble møtt med i Wien, forsøkte den likevel å føre en imøtekommende politikk overfor Wien, en politikk basert på ønsket om et oppriktig samarbeid i fremtiden. Men kamariljaen motarbeidet Budapest bevisst og skapte vansker ikke minst når det gjaldt Ungarns forhold til sine nasjonaliteter som fra første stund av voldte alvorlige problemer for regjeringen. Nasjonalitetene hilste til en begynnelse revolusjonen med glede: den sikret dem nemlig de samme borgerlige rettigheter som ungarene selv oppnådde. Litt etter litt begynte de imidlertid å stille ytterligere nasjonale særkrav overfor den ungarske regjering. Petisjonen som f.eks. slovakene sendte fra sitt massemøte i Liptószentmiklós (Liptovsky Svätý Mikuláš) 10.mai, inneholdt bl.a. krav om slovakisk nasjonal-representasjon ved den ungarske riksdag, opprettelse av en slovakisk nasjonalgarde, innføring av slovakisk som embetsspråk i de overveiende slovakisk-talende komitater m.fl. Deres ledere Štur, Hodža og Hurban inntok en overdreven nasjonalistisk holdning som var sterkt influert av panslavismen (de krevde f.eks. fullt selvstyre). De tok da også del i den første panslavistiske kongress i Prag 2.juni. Her kom de imidlertid i mindretall vis-à-vis den såkalte austroslaviske retning anført av František Palacky. Det forhindret dem imidlertid ikke fra å bryte seg inn i Ungarn i spissen for noen hundre, overveiende tsjekkiske, legionerer, da Jellacic angrep Ungarn fra syd, men de ble jaget vekk. Flertallet av det slovakiske folk var, sammen med rutenerne, deretter på ungarnernes side med i kampen mot Habsburgerne, og titusener av dem meldte seg frivillig inn i den ungarske hær.

Også serberne var til å begynne med positive, men inngikk, som følge av deres tradisjonelt gode forbindelser med hoffet i Wien, snart en overenskomst med kamariljaen som de lovet å støtte mot Ungarn, mot å få opprettet en egen serbisk-sørslavisk provins i Syd-Ungarn. Det selvstendige serbiske voivodskapet ble utropt av deres kongress den 13.mai. Beograd blandet seg formelt ikke inn i saken, det tillot allikevel at frivillige væpnede serbere (servianere) i titusentall strømmet over grensen til Ungarn. De angrep der og ødela under utfoldelse av store grusomheter mange av områdets ungarske og tyske landsbyer. Den serbiske oppstanden ble først slått ned for godt i mars 1849 av den ungarske generalen Mór Perczel.

Møtet til de transsylvanske rumenerne i Balázsfalva (Blaj) 15.mai 1848 krevde i prinsippet ikke noe nytt utover det som alt har stått i deres *Supplex Libellus* fra 1791, men de var sterkt imot Transsylvanias gjenforening med Ungarn. Under påvirkning av Wien og av de to rumenske fyrstedømmer ble imidlertid deres holdning snart stadig mer ytterligående, i takt med at de moderate var blitt fortrent av de virkelige nasjonalister, anført av biskop Andreiu Șaguna og folkeføreren Avram Iancu. Innen kort tid kom det sogar til væpnede sammenstøt mellom de to befolkningsgrupper. Fra vinteren 1848/49 førte de transsylvanske rumenere, sammen med østerrikske soldater og storromenske legionærer, en regulær og meget blodig krig mot landsdelens ungarske befolkning. Krigens brutalitet og grusomhet sto ikke tilbake for Horea-opprørets i 1784.

(Begivenhetene etter nedkjempingen av den ungarske frihetskamp viser med all tydelighet at regjeringen i Wien førte med sine løfter Ungarns nasjonaliteter bak lyset, og brukte dem som sine redskaper i kampen mot den ungarske revolusjon. Nasjonalitetenes allianse med habsburger-reaksjonen førte imidlertid bare til temporale, forbigående innrømmelser på enkelte kulturelle områder, men hoffet gikk snart helt tilbake på sine opprinnelige løfter slik at disse folkegrupper i virkeligheten ikke klarte å vinne noe som helst på samarbeidet med Østerrike. Som det noe spøkefullt sies: nasjonalitetene fikk av Habsburgerne etter 1849 det samme i gave, som ungarene fikk i straff...)

Den første ungarske riksdag på parlamentarisk grunnlag ble åpnet den 5.juli 1848. I valgene fikk, for første gang i ungarsk historie, også ikke-adelige delta, selvom censuren (kravet på en viss formue og utdanning som vilkår for stemmerett og valgbarhet) var satt ganske høyt. Riksdagen ble fullstendig dominert av de moderate adelige som sluttet opp om regjeringens forsiktige samarbeidspolitikk overfor Wien. Riksdagens viktigste oppgave i den gitte situasjon med blodige ungarskfiendtlige opprør i flere landsdeler og som følge av intervensjonstruselen fra Kroatia, var imidlertid å styrke Ungarns forsvarsevne. I en av sine mest kjente taler, holdt for riksdagen den 11.juli, klarte Kossuth, i kraft av sin agitatoriske evne, å få representantene til å strekke seg til det ytterste. Han analyserte den dystre situasjon landet befant seg i (han påpekte og begrunnet, hvorfor Ungarn ikke kunne regne med hjelp fra bl.a. Storbritannia, Frankrike og de tyske stater) og ba om 200 tusen rekrutter og 42 millioner forinter. Representantene reiste seg da, alle som en, før han var ferdig med talen sin, og foretok bevilgningen ved akklamasjon.

Motsetningen mellom regjeringen Batthyány og hoffet i Wien økte utover sommeren. Østerrike fremsatte, med henvisning til overenskomsten *Pragmatica Sanctio* av 1713, tiltrådt av Ungarn i 1722, krav om 40 tusen ungarske rekrutter som skulle settes inn mot den italienske oppstanden. Den ungarske opinion sympatiserte sterkt med italienerne, dessuten trengte Ungarn selv alle sine militære ressurser. Nølingen ble ille tatt imot av regjeringen i Wien og bidro nok ytterligere til å belaste forholdet mellom Wien og Budapest. Den utenrikspolitiske situasjon var dessuten i løpet av sommeren også ellers blitt vesentlig lysere for Habsburgerne: Arbeider-oppstanden i Paris ble brutt ned, hertug Windischgrätz klarte å undertrykke oppstanden i Prag, de østerrikske troppene erobret Milano. Nå kunne Wiens oppmerksomhet igjen i større grad rettes mot Ungarn. Kamariljaen gjentok de uakseptable kravene om at de ungarske finans- og forsvarsdepartementene skulle underlegges regjeringen i Wien.

For å unngå en krise, reiste Batthyány og Deák den 29.august til Wien og foreslo som et kompromiss at både de østerrikske og ungarske finans- og forsvarsdepartementene skulle nedlegges og istedenfor opprettes *felles* østerriks-ungarske finans- og forsvarsdepartementer, et rimelig forslag i den gitte situasjon. Mens forhandlingene (som endte med et bastant østerriksk *nei*) pågikk, besatte Jellacic, sikkert ikke uten Wiens vitende og vilje, det ungarske statsområde Fiume, og lot dessuten sine kroatisk styrker oppmarsjere langs den kroatisk-ungarske grense. Regjeringen Batthyány som i disse dager allerede var blitt svekket ved at samferdselsminister Széchenyi har fått nervesammenbrudd og ble innlagt i en sinnssykeanstalt i Döbling, og fordi utenriksminister Esterházy har trukket seg, søkte den 10.september avskjed.

Neste dag krysset Jellacics kroatisk hovedhær på vel 35 tusen mann den ungarske grense, og begynte å trengse seg frem i nordøstlig retning.

Etter et resultatløst forsøk fra Batthyány på å danne en ny regjering, ble statens utøvende makt av riksdagen overlatt en forsvarskomite (*Honvédelmi Bizottmány*) ledet av Kossuth. Landet mobiliserte da, Kossuth kalte de ungarske soldatene som var stasjonert i utlandet, hjem, og reiste selv på soldatverving til det store slettelandet Alföld.

Resultatet av hans fengende patriotiske taler ble at titusener frivillige strømmet til den nyopprettede *honvéd-hæren* ('landevernet', 'fedrelandsforsvaret') som ble satt opp med det formål for øye å forsvare landet mot det kroatisk-østerrikske angrepet.

Ungarn valgte med andre ord å yde væpnet motsand fremfor å gi avkall på sin nyvunne forfatning og selvstendighet. Det ungarske landevernet stanset den kroatisk fremrykking ved Pákozd den 29.september, og Jellacic flyktet med restene av sin hær til Østerrike. Sjøkket for kamariljaen ble enda større da det i Wien

den 6.oktober igjen brøt ut en oppstand, og opprørerne hengte forsvarsminister Latour på en gasslampe. Hoffet flyktet da til Olmütz.

De ungarske troppene som har forfulgt Jellacics styrker, ble stående ved den ungarsk-østerrikske grense. Ungarns politikere nølte, fordi de ikke ville ved en fremrykking i Østerrike "bryte lovligheten". Hoffet brukte den velkomne nølingen til å samle vel 80 tusen mann rundt Wien. Da den ungarske hær den 28.oktober likevel bestemte seg for å dra mot Wien og unnsette opprørerne i byen, var det blitt for sent: Windischgrätz kuet ikke bare oppstanden, han slo også det ungarske landevernet ved Schwechat.

Etter dette nederlag gjorde Ungarn store anstrengelser for å styrke sitt forsvar: den ungarske hær som sto midt imot Windischgrätz, ble under ledelse av Arthur Görgey (1818-1916) reorganisert. Görgey var en av de mest omtalte, sagnomsuste, men også omdiskuterte generalene av frihetskampen. Han var av adelig familie og interesserte seg opprinnelig for kjemi, men meldte seg frivillig til militærtjeneste, da kroatene angrep Ungarn. Han gjorde seg innen kort tid fordelaktig bemerket, og ble i rask rekkefølge utnevnt til kaptein og major, og etter slaget ved Schwechat til general og øverstkommanderende for den nordlige ungarske armé, bare 30 år gammel. Landevernet ble styrket ved verving av nye titusener, og også landets industri ble mobilisert i krigens tjeneste.

Ungarn var isolert og i en tilsynelatende håpløs situasjon: greseprovinsene, bebodd av ulike nasjonaliteter, sto nesten overalt i flammer, mens på den andre side av vestgrensen ventet Windischgrätz' veltrenede og velopprustede styrker på angrepssignalet. Til alt overmål dannet urolige konservative politikere ved den ungarske riksdag et fredsparti som arbeidet febrilsk for akseptabel fredelig løsning av krisen. Hoffet bestemte seg imidlertid for en hard politisk linje. Da det fant at kongen og keiseren Ferdinand 5 hadde i marsrevolusjonens dager i alt for stor grad engasjert seg på Ungarns side ved å akseptere og sanksjonere Ungarns nye lover, ble han nå tvunget til å abdisere. Han ble den 2.desember 1848 etterflukt av den da 18 år gamle Franz Joseph. Han kalte seg keiser av Østerrike og konge av Ungarn, selvom tronskiftet skjedde uten at Ungarn på forhånd var blitt spurt. Den ungarske riksdag kunngjorde derfor den 7.desember at den ikke anerkjente Franz Joseph, og anså fortsatt Ferdinand 5 som Ungarns lovmessige hersker. Franz Joseph, ubundet som han var av ed og løfter, beordret den 13.desember hertug Windischgrätz til å sette i gang et angrep mot Ungarn, samtidig med andre keiserlige offensiver i ungarsk Oppland (general Schlick) og i Transsylvania (generalene Pucher og Heydte, som også ble støttet av rumenske frikorps) og en ny tsjekkisk-slovakisk inntrengning i Nord-Ungarn.

Görgey, som fant sin armés slagkraft utilstrekkelig, unnvek konfrontasjonen med Windischgrätz, og trakk seg i stedet langsomt tilbake i østlig retning, til stor irritasjon for Kossuth som nå begynte å fatte mistanke til sin unge general. Det voksende motsetningsforhold mellom dem kom til å prege hele tiden frem til kapitulasjonen. Som følge av Görgeys retirering ble Budapest den 5.januar 1849 besatt av østerrikske tropper, og regjeringen og riksdagen ble noen dager i forveien evakuert til Debrecen i Øst-Ungarn.

Kossuth klarte her å stabilisere, ja styrke, sin politiske stilling samtidig som det fra Transsylvania begynte å strømme oppmuntrende nyheter om ungarske militære fremgang, takket være general Joseph Bem (1794-1850). Han var polsk frihetshelt som ved slaget i Ostrolenka skaffet seg internasjonalt ry ved den dyktighet han ledet artilleriangrepet med. I oktober 1848 dro han til Wien og forsvarte byen på revolusjonærenes side mot keiserens tropper. Etter byens fall rømte han til Ungarn. Kossuth utnevnte ham den 29.november til ungarsk øverstkommanderende i Transsylvania. Han startet sitt motangrep i midten av desember, og i løpet av tre måneder rensket han landsdelen fullstendig for keiserlige tropper. Bem fikk i kampen god hjelp av bl.a. frihetshelten og artillerioffiseren fra Széklerlandet, Áron Gábor, især ved organiseringen av Transsylvanias széklerne. Gábor beseiret gjentatte ganger de østerrikske troppene ved hjelp av sine egenhändig støpte kanoner. Han falt senere i krigen som major under general Bem. Hans legendariske skikkelse er stadig levende i folkeviser og folkelige beretninger. Bem fikk også støtte av nasjonalskalden Petőfi som i de kritiske månedene meldte seg inn i nasjonalgarden, men gikk derfra over til Bems hær.

"Far Bem" (*Bem apó*) tok ham imot med åpne armer, utnevnte ham til major og sin egen adjutant, fordi han godt forsto Petőfis uvurderlige åndelige-moralske betydning i denne kampen på liv og død som nasjonen nå utkjempet. Petőfis siste lyriske produksjon er nær knyttet til denne heroiske frihetskamp mot Østerrikes og, noe senere, Russlands enorme hærstyrker som lot til å råde over uovervinnelige ressurser og overlegne, veltrenede soldatmasser. Diktene hans gjenspeiler med gripende klarhet de refleksjoner og følelser Petőfi fulgte de politiske og militære begivenheter med. Med voksende uro iakttok han også Görgeys sørgelige tilbake-trekningsmanøvrer og anklaget i den anledning den adelige ungarske hærledelse for forræderi og udugelighet. Hans flammende patriotistiske dikt bidro i stor grad til å høyne folkets og de ungarske styrkers moral og mot.

Bems lysende seire var til stor oppmuntring for regjering og riksdag i Debrecen. Noe uventet oppnådde også Görgey viktige seire i Opplandet, bl.a. ved erobringen av Branyiszkó-passet. Kossuth samlet nå de fleste av de ungarske tropper på Alföld, med tanke på en alminnelig ungarsk våroffensiv. Av mistro til Görgey

overlot han imidlertid overkommandoen til den polsk-ættede generalen Henrik Dembinski, men ukjent som han var med de ungarske forhold, led han et sørgelig nederlag ved Kápolna i slutten av februar. Windischgrätz på sin side overvurderte denne seiren og trodde at ungarerne var overvunnet. Hoffet, på basis av Windischgrätz' meldinger, mente nå at tiden var inne til å gi riket en forfatning (Olmütz, 4.mars 1849). Ifølge dette skulle Ungarn miste sin selvstendighet fullstendig og degraderes til en alminnelig provins innen riket, på linje med de andre østerrikske provinser.

Ungarns svar på Franz Josefs noe forhastede oktrojerte riksforfatning lot ikke vente på seg lenge. I slutten av mars begynte de ungarske styrker en vel planlagt motoffensiv som i løpet av vel to måneder rensket praktisk talt hele Ungarn for de østerriksk-keiserlige tropper. Seirene ved Hatvan, Isaszeg, Vác, Nagysalló, Komárom, Buda var lysende våpendåd, hvis historiske betydning ble enda større av det faktum at den ungarske revolusjon akkurat da sto fullstendig alene på valplassen i Europa og kjempet for friheten, mens alle de andre revolusjoner og oppstand allerede var nedsabelt.

Habsburgerne fikk imidlertid ikke bare et militært svar fra Ungarn i form av honvéd-arméens seierrike våroffensiv. Den 14.april 1849 antok den ungarske riksdag, som da var samlet i den reformerte storkirken i Debrecen, på Kossuths forslag en uavhengighetserklæring som fastlo eksisteringen av et fritt, selvstendig, uavhengig Ungarn, proklamerte Ungarns atskillelse fra Østerrike og erklærte Habsburgerne for avsatt, samtidig som Kossuth ble valgt til riksforsender. Uavhengighetserklæringen var riktignok "eine psychologisch verständliche Antwort"⁶; men den førte likevel til en unødige splittelse av nasjonen i en vanskelig og problemfull stund.

Den var dessuten uoverveiet og forhastet, et skritt som i den gitte situasjon kom til å skade Ungarn uopprettelig, idet den skremte Europas regjeringer/herskere fra å understøtte et så revolusjonært og radikalt land. De ungarske sendemennene Ferenc Pulszky og László Teleki i henholdsvis London og Paris forsøkte forgjeves å få anerkjent Ungarns uavhengighet: stormaktene var i stedet heller interessert i den videre eksistens av et sterkt Østerrike, og i et Europa fritt for uro og revolusjon. Erklæringen skadet også Kossuth selv politisk. Han fikk nok den pyntelige, fine tittelen "riksforsender", men den utøvende politiske makt gikk samtidig over i hendene til den nystiftede regjeringen, ledet av Bertalan Szemere, som ikke bare kan karakteriseres som moderat, men også som kompromissvennlig. Også riksdagen var nå dominert av fredspartiet som samlet flertallet av de liberale adelige bak seg. De var av den oppfatning at det i den nåværende situasjon ikke var mulig å bevare marsrevolusjonens alle politiske resultater, man måtte i stedet strebe etter en akseptabel overenskomst med Habsburgerne, helst på basis av gjensidige innrømmelser. Dette syn hadde mange tilhengere også blant offiserene. En del av sistnevnte hadde sogar gjerne sett at Görgey brøt med regjeringen og gjorde seg til diktator, for deretter å ta kontakt med hoffet. Selvom Görgey ikke var villig til å gå så langt, overveide nok også han muligheten for en fredelig løsning med Østerrike, og han nærmet seg i betraktelig grad fredspartiet, noe som i neste omgang bidro sterkt til å fordype det allerede lenge eksisterende motsetningsforholdet mellom ham og Kossuth. I mai-juni påtok han seg likevel å lede forsvarsdepartementet.

Görgey begikk forøvrig en militærstrategisk tabbe av uopprettelig karakter. Etter Komároms gjenerobring 23.april forfulgte han ikke de forvirrede restene av den keiserlige hovedstyrke, men beleiret av psykologiske og nasjonalprestisjehensyn Buda, som imidlertid først ble gjenerobret av ham den 21.mai. (Unntaksvis var forøvrig også Kossuth enig i denne prioriteringen fra Görgeys side.) Dermed var dyrebar tid gått tapt som av østerrikerne ble godt utnyttet til en påkrevne reorganisering av hæren. Görgey var imidlertid fortsatt en fremragende strateg, og som følge av den seierrike ungarske våroffensiven var dessuten den militære likevekten mellom Ungarn og Østerrike i det minste gjenopprettet.

Det man ikke visste dengang og som skulle vise seg å bli skjebnesvangert for Ungarn, var at keiser Franz Joseph i et brev datert 1.mai 1849 hadde bedt den russiske tsar Nikolaj 1 om militær hjelp til å kunne slå ned den ungarske revolusjon og frihetskamp. Tsaren som betraktet seg selv som selve personifiseringen av Den hellige allianse, lot seg ikke be to ganger. Alt den 15.juni begynte russiske styrker å trenge seg inn i landet, ledet av feltmarskalk Ivan Fjodorovitsj Paskjevitsj, tilsammen 200 tusen mann. Den russiske intervensjonshær og den østerrikske keiserlige hær utgjorde tilsammen bortimot 370 tusen mann og om lag 1200 kanoner, mot ungarernes 152 tusen mann og 450 kanoner⁷. Østerrikerne ble ledet av general Julius Haynau.

Fra slutten av mai gjorde den ungarske regjering fornyede anstrengelser for å komme til enighet med sine nasjonaliteter. I den forbindelse oppsøkte den valakiske politikeren Nicolae Balcescu den ungarske riksforsender Kossuth i Debrecen den 28.mai, mens regjeringen den 14.juni behandlet et forslag til

⁶ Bogyay, Thomas von: *Grundzüge der Geschichte Ungarns*. Darmst.1967: 138.

⁷ *Magyarország történeti kronológiája*. III. Budap.1982: 698.

overenskomst, tilstilet oberst Djordje Stramirović, øverstkommanderende til de serbiske opprørerne. Den 27.juni var det den rumenske opprørsleder som sendte et fredstilbud til ungarene. Forhandlingene førte så den 14.juli til undertegnelsen av en ungarsk-rumensk fredsplan, signert fra ungarsk side av Kossuth og fra rumensk side av Balcescu. Endelig fremmet ministerpresident Szemere den 21.juli et lovforslag om nasjonalitetene. Denne loven som ble vedtatt av den ungarske riksdag den 28.juli 1849, var *datidens eneste nasjonalitetslov i Europa*, Den anerkjente folkegruppene rett til fri utvikling og fri bruk av sitt morsmål i undervisning, kirkeliv og forvaltning. Om den var kommet ett, eller minst et halvt år tidligere, kunne den ha gitt grunnlag for et verdifullt samarbeid mellom ungarene og deres nasjonale minoriteter. To uker etter vedtaket av loven gikk imidlertid den frie, revolusjonære ungarske stat til grunne slik at loven i praksis forble uten virkning – bortsett da fra at Avram Iancu fra og med 3. august innstilte rumenernes militære operasjoner mot ungarene.

Militært gikk Kossuths plan ut på å konsentrere alle de ungarske styrker i Syd-Ungarn. Fra 8.juli hadde selve regjeringen sitt sete i Szeged. Görgey sto med sin hær fortsatt ved Komárom, på Donaus venstre bredd, og hadde det vanskelig å bestemme seg for å følge ordren og dra med sine styrker sørover. Imens led general Bem et alvorlig nederlag mot russerne ved Segesvár 31.juli (hvor også nasjonalskalden Petőfi falt) og ved Temesvár mot østerrikerne 9.august – samme dag, da Görgey endelig innfant seg med sin armé i Arad (som fra 1.august var det nye sete for regjeringen), men altså en hel dag for sent... Den påfølgende dag gikk Kossuth og regjeringen av og Görgey fikk overlatt all makt. Allerede i forveien skal han ha hatt kontakt med den russiske generalen Rüdiger.

Den 13.august kapitulerte han betingelsesløst overfor den *russiske* overmakt ved Világos, nær Arad, med sine bortimot 32 tusen soldater. (På anmodning fra selve tsaren, ble Görgey benådet av keiseren Franz Joseph, men forvist til Klagenfurt, og han vendte tilbake til Ungarn først i 1867. Striden om hans rolle i krigen og om hvorvidt han begikk høyforræderi eller bare var realpolitiker, fortsetter den dag i dag. Han svarte selv på beskyldningene i sitt tobindsverk *Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849*). Den siste ungarske motstand opphørte imidlertid først den 27.september, da general György Klapka (1820-92), en av Ungarns mest suksessrike militære ledere i frihetskampen, oppga festningen av Komárom – mot fritt leide og straffefrihet for seg selv og sine bortimot 30 tusen soldater. Klapka forlot da Ungarn og samarbeidet i landflyktighet med Kossuth. Under den prøysisk-østerrikske krig organiserte han en ungarsk legion mot Østerrike. I 1867 fikk han imidlertid amnesti og ble straks innvalgt i det ungarske parlamentet.

Kossuth forlot Ungarn sammen med sitt følge ved den sydungarske byen Orsova 30.august.

På tross av dens tragiske nederlag, forble frihetskampen en viktig inspirasjonskilde for ungarene i deres fortsatte kamp for full nasjonal selvstendighet. Den inspirerte også hundrevis av verdens diktere⁸ blant dem Henrik Ibsen:

Kampen drønner ikke lenger huult fra Magyarerlandet:
Ifra Valen dupe Sukke med en Dødens Klage blandet
Gjennem Nattens Stille bringe Budet veemodsfylt og dæmpet:
Magyaren er ei meer, hans sidste store Strid er kjæmpet...

Ja, naar kjækt de unge Slægter hævnende mod Trone farer
Som en Høstorkan og styrter Tyranniets Grundpiller, –
Da skal Magyarer navnet stolt ved sine Heltes Hæder,
Som et vakkert Løsen tordne fra de seirende Geleder.

(Til Ungarn)

NEOABSOLUTISMENS ÅR OG FORLIKET (1849—67)

Like etter at den ungarske generalen Klapka den 2.oktober 1849 overga festningen Komárom til de keiserlige troppene mot fritt leide for seg selv og sine bortimot 30 tusen soldater, innførte den østerrikske øverstkommanderende, general Julius Haynau, et militærdiktatur i Ungarn med hensynsløs terror og blodige represalier. Haynau ble fra før av kalt "hyenen av Brescia" for grusomhetene og sadismen han hadde utvist ved knusingen av opprøret i den lille italienske byen. Allerede den 6.oktober lot han i Arad henrette 13 av den ungarske frihetsarméens generaler, og presidenten av det første ansvarlige ungarske ministerium av

⁸ Et utvalg av disse dikt er publisert under tittelen *Gloria Victis. Szabadságharcunk a világirodalomban 1848-1849*. The Hungarian war of liberation in world literature. Utg.av Tibor Tollas. Münch. 1973.

1848, grev Lajos Batthyány i (Buda)Pest. Ytterligere ca 500 embetsmenn, politikere og offisere ble dessuten dømt til døden, hvorav 114 fikk fullbyrdet sin dom. I tillegg fikk 1765 personer lange fengselsstraffer, mens om lag 45-50 tusen offiserer av lavere rang og soldater av honvéd-arméen ble tvangsinnrullert i den keiserlige hær og forflyttet til fjerntliggende strøk av det store habsburgske rike⁹. Antallet av dem som klarte å flykte fra landet, settes til 4 tusen. Vi finner blant dem Kossuth, Bem, Perczel, Klapka, Teleki m.m. Gjenreisningen av Habsburgerveldet etter de revolusjonære rystelsene var dermed i full gang. Riket reddet seg bare ved fremmed (russisk) militær støtte og som følge av et mangfold av nasjonale og sosiale motsetninger blant dets egne folkeslag.

Dette forhindret imidlertid ikke keiseren fra å innføre en ubarmhertig og hård gjengjeldelsespolitikk og fra gjenoppvekkingen av den josefinske kongstanken om en sentralisert habsburgisk enhetsstat à la mønster av Leopold 1s og Josef 2s forøvrig mislykkede forsøk. For Ungarns vedkommende betydde den nye politikk (den politiske nyordning) opphevelsen av landets egen forfatning og eget lovverk. Den åpne, utilsrørte keiserlige absolutisme degraderte Det ungarske kongerike til en alminnelig østerriksk provins som fra nå av skulle utelukkende styres fra Wien. Komitatene ble opphevet og Ungarn ble i stedet inndelt i 5 forvaltningsområder med byråkrater i de ledende stillinger, beordret fra Østerrike og Bøhmen, som bare snakket tysk; til gjengjeld ble de til alles latter kledd i prangende ungarske drakter og kalt derfor av befolkningen "Bach-husarer". Hoffet regjerte ved keiserlige forordninger. Transsylvania og Kroatia ble skilt fra Ungarn, mens det i Syd-Ungarn er blitt etablert et "voivodskap" med en overveiende serbisk befolkning, men uten noen form for nasjonal-serbisk autonomi. I det hele fikk nasjonalitetene en behandling fra Wiens side som medførte stor skuffelse for dem alle. Som Kossuths forhenværende sendemann i London, Ferenc Pulszky, så treffende uttrykte det, fikk Ungarns nasjonaliteter, som kjempet på Østerrikes side mot ungarene, det samme i belønning som ungarene fikk som straff...

Sommeren 1850 ble Haynaus åpne militærdiktatur avløst av en sivil østerriksk administrasjon som etter innenriksministeren, Alexander Bach, alminnelig kalles Bach-æra. Han var eksponent nr 1 av den såkalte "*Verwirkungstheorie*" som hevdet at Ungarn med sin revolusjon og frihetskamp forspilte sin rett til en selvstendig statlig eksistens. Han støttet seg på den keiserlige hærs nærvær, samt på det fremmede byråkratiet, på det hemmelige politiet som hadde sitt nettverk av agenter og angivere overalt, og til slutt på den katolske geistlighet. Men sentraliseringen av riket og Ungarns totale ensretting avstedkom også at man valgte å beholde visse borgelige reformer eller at sådanne sogar var blitt satt ut i live, som f.eks. opphevelsen av livegenskapet, anerkjennelsen av bøndernes rett til å eie jord, samt prinsippet om alminnelig likhet for loven. Også skattesystemet ble ens for hele riket. Keiseren skyndte seg også til å oppheve tollgrensen mellom Østerrike og Ungarn (1.okt.1850). På 1700-tallet var dette opprinnelig et ungarsk krav. Nå representerte den åpne grense en trusel mot ungarske industrietableringer som følge av priskonkurranse fra den velutviklede østerrikske og bøhmiske industris side.

På den annen side betydde dette også visse fordeler for Ungarn, først og fremst når det gjaldt ungarsk landbruk som derved fikk et stort og fritt marked for sine jordbruksprodukter på rikets samlede område. Sammen med komkonjunkturen som satte inn med Krim-krigen og forsterket seg som følge av italienernes og franskmennenes felles krig mot Østerrike, førte dette til et merkbart oppsving for ungarsk jordbruk og oppblomstring av ungarsk landbruksindustri (møller, sukker- og spritfabrikker, kjøttvareindustri etc). Det var gode tider også for jernbanebyggingen: jernbane-strekningenes lengde økte fra 178 km i 1848 til 2160 km i 1867. Dette øvde i neste omgang en gunstig innflytelse på råstoffutvinningen (kull, jernmalm) og hyttedriften.

Litt etter litt kom altså den kapitalistiske utvikling i gang i landet, selvom de store jordegodsene forble praktisk talt intakte gjennom hele perioden. Ungarn beholdt dermed fortsatt et visst føydalt preg. Til gjengjeld tiltok forgjeldingen noe i perioden, i første rekke for de mellomstore og mindre gods, noe som ikke minst skyldtes at papirsedlene, trykt under frihetskampen, de såkalte "*Kossuth-bankók*", dvs. Kossuth-sedlene, ble nå inndratt uten erstatning, dessuten at skattene, som nå også måtte betales av adelen, ble i løpet av en tiårs tid nærmest fordoblet.

Bach klarte aldri å vinne noen nevneverdig støtte til sin politikk blant ungarene som i stedet fulgte tidens mest avholdte politiker i hjemlandet, justisministeren i 1848-års ministeriet, Ferenc Deák. Deák var en ufortrøden talsmann for den passive motstand. Han var jurist og kom fra en adelssekt. Fra 1833 utmerket han seg som riksdagsrepresentant og lederen for de liberale moderate fløy. I 1847 klarte han å samle de ulike liberale grupperinger om et felles program som bl.a. gikk ut på ministeransvarlighet, at nasjonalforsamlingen skulle velges av hele folket, og trykkefrihet, et program som i sin helhet ble realisert ved revolusjonen i 1848. Da Kossuth tok makten og brøt med Habsburgerne, trakk Deák seg tilbake av lojalitet overfor kongehuset. Fra 1850 var han den fremste og mest konsekvente blant de politikere som hevdet at det østerrikske styre i sin daværende form var ulovlig og at lovene fra 1848, av et statsrettslig

⁹ Tallmaterialet er hentet fra *Magyar történelmi kronológia*. Budap.1970: 241.

synspunkt, fortsatt måtte anses som gyldige. Han bekjente seg til rettskontinuiteten fra 1848 og trakk seg på ny tilbake fra det politiske liv og var ikke villig til å påta seg noe som helst verv, men valgte i stedet å se tiden an i påvente av en gunstigere politisk situasjon. Hans eksempel ble fulgt av alle som av økonomiske grunner ikke var tvunget til å påta seg ansettelse eller verv. Idéen om en nasjonal motstand ble dessuten ivrig holdt ved like av tidens forfattere og kunstnere, i første rekke Arany, Tompa og Jókai.

Det fantes hertil hele tiden dem som gjorde forsøk på en mer åpen, eventuelt væpnet, motstand, eller som var med i ulike sammensvergelses av større eller mindre omfang, eller i attentater. Alt i alt ble hele Bach-perioden kjennetegnet av ungarsk-nasjonal uro, forbitrelse, resignasjon og tafatthet, men også av politisk mer bevisst motstand. Dette fikk god støtte fra ulike hold i utlandet, i første rekke fra den politiske emigrasjons side, som ble anført av Lajos Kossuth. De fleste av emigrantene søkte etter frihetskampens sammenbrudd tilflukt i Tyrkia.

Den østerrikske regjering søkte straks om å få utlevert dem, men Storbritannia og Frankrike var imot dette. I 1851 inviterte den amerikanske regjering Kossuth (som i samme år ble "in effigie" henrettet i Prag), og sendte fregatten "Missisipi" til Tyrkia for å hente ham. I havnene langs den nordlige Middelhavskyst (La Spezia, Marseille) ble Kossuth overalt feiret av store folkemasser, likeledes i Storbritannia (Southampton, London, Manchester, Birmingham). Regjeringskretsene viste imidlertid stor tilbakeholdenhet overfor ham, til tross for at folkets entusiasme kjente nærmest ingen grenser.

Han ankom New York den 5. desember og oppholdt seg i USA frem til 14. juli 1852. I disse vel 7 månedene holdt han over 500 taler, de fleste på engelsk, en av dem for representantenes hus i Washington, en sjelden ære som før ham bare hadde tilkommet den franske generalen Lafayette i 1824. Hans rundreise i De forente stater artet seg som det rene triumftog med massefeiringer og æresborgerskap overalt. For folkemassene sto han som selve symbolet for revolusjonen og friheten. Hans vinnende vesen og makeløse begavelse som taler skaffet Ungarn mange venner, og han reiste for Ungarns sak en veldig sympatibølge. Flere av hans taler var i årtier fremover å finne i engelske og amerikanske skolebøker som eksempler på veltalenhet og riktig, vakker engelsk!

Kossuth og hans nære medarbeidere var overbevist om at Ungarn bare kunne gjenvinne sin selvstendighet og frihet ved en ny revolusjon og frihetskamp. De betraktet seg selv som Ungarns sanne representanter og talerør. De fortsatte kampen mot Østerrike på det diplomatiske plan, og ventet utålmodig på at den internasjonale situasjon på ny skulle bli gunstig nok til at en ny oppstand i Ungarn skulle kunne settes i gang. I mellomtiden forsøkte de gjennom diplomatiske kanaler å gjøre Ungarns sak til en europeisk sak ved å binde den sammen med aktuelle konflikter. (Kossuth var selv forvisset om at frihetskrigen i 1848/49 ville seiret om øverstkommanderende Görgey ikke hadde forrådt den. Denne "*Dolchstosslegende*" er fortsatt omstridt. Den gang holdt den emigrantenes, til dels også hele nasjonens, selvbevissthet oppe samtidig som den ødela resten av Görgeys liv. Det er imidlertid uomtvistelig at Kossuth i hvert fall frem til 1867 virkelig hadde en meget stor tilslutning og mange trofaste tilhengere i Ungarn, ikke minst blant bondebefolkningen. Han forble derved selv i eksil en politisk maktfaktor av betydning.)

Krimkrigen (1853-56) som begynte som en krig mellom Russland og Tyrkia, men endte som en konfrontasjon mellom Storbritannia, Frankrike og Tyrkia på den ene side og Russland på den andre, førte til Østerrikes internasjonale isolering som følge av landets "nøytrale linje": dette tilfredsstilte nemlig ingen av partene.

Sardinia (Piemont) derimot ved sin ministerpresident Cavour klarte nå å slutte en overenskomst med Napoleon 3s Frankrike som hadde sin brodd mot Østerrike, idet den gjaldt befrielsen av Nord-Italia, dengang østerriksk besittelse. Dette ga nytt håp også for de ungarske emigrantene som i mai 1859 dannet en ungarsk motregjering i Paris, kalt *Magyar Nemzeti Igazgatóság* ('det ungarske nasjonale direktorat') med deltagelse av Lajos Kossuth, László Teleki og György Klapka. Kossuth ble mottatt av keiser Napoleon 3, og de to ble enige om at en ungarsk legion skulle være med i krigen på den italiensk-franske siden, og at kampene etter seier i Nord-Italia skulle overføres til ungarsk område med sikte på å befri Ungarn.

Nederlagene Østerrike led ved Magenta og Solferino (juni og juli 1859) ble imidlertid til stor skuffelse for Kossuth. Keiser Franz Joseph søkte nemlig våpenhvile straks (Villafranca) mot å gi avkall på Lombardia. Dermed var krigen over...

Men selvom den ikke førte til befrielse av Ungarn med italiensk-fransk støtte, var krigen ikke uten konsekvenser for landet enn si riket. Det internasjonalt sterkt svekkede Østerrike ble nå ganske enkelt nødt til å søke å konsolidere sin stilling innad i Habsburgerriket. Allerede i 1855 gjorde keiser Franz Joseph et forsøk på å utvide sin samfunnsbasis ved å slutte en ny overenskomst med Pavestolen og den katolske kirke i riket. Konkordatet ga vidtgående innrømmelser til kirken og sikret også den katolske geistlighets lojale støtte til hoffet for fremtiden. (Det var i disse årene at også jesuittene fikk vende tilbake til riket.)

Men heller ikke dette kunne forhindre at det stadig oftere kom til nasjonale demonstrasjoner i Ungarn som uttrykk for ungarernes misnøye med tingenes tilstand, som f.eks. ved oppføringen av Liszts symfoniske

diktverk *Hungaria* i (Buda)Pest 8. september 1856; begravelsen av dikteren Mihály Vörösmarty i oktober 1855; ved innvielsen av Kölcsey-minnesmerket i mai 1856; i forbindelse med dikteren Kazinczys 100-årsdag i oktober 1859; ved oppførelsen av Erkels sterkt nasjonale opera *Hunyadi László* i november 1859 m.m. Et generelt amnesti i mai og september 1857 for alle dem som var dømt i politiske prosesser eller har oppholdt seg i utlandet som politiske emigranter, lettet nok noe på stemningen og førte bl.a. til at hundrevis av emigranter vendte nå hjem. Keiseren innså imidlertid snart at han nå også måtte kvitte seg med sin forhatte innenriksminister Alexander Bach. Han ble likevel først sparket i august 1859. Men før dette skjedde, lot Bach forfatte en pamflett under tittelen *Rückblick auf die jüngste Entwicklungsperiode Ungarns* til forsvar for Bach-æraen. Dette fikk imidlertid István Széchenyi som fra høsten 1848 ble behandlet for depresjon i Döbling, til å reagere. Hans svar, *Blick auf den anonymen Rückblick* (London 1859) plasserte ham på ny i spissen for den antihabsburgske bevegelse. De politittrakasserier som fulgte denne publisering, førte på den annen side til et nytt nervesammenbrudd hos ham og noe senere, den 8.april 1860, til selvmord. Rekviem-messen i Budapest samlet rundt 80 tusen mennesker.

Til sommeren kom det imidlertid til ytterligere nasjonale demonstrasjoner, nå i forbindelse med avdukingen av dikteren Sándor Kisfaludys statue og dikteren Dániel Berzsenyis gravsøyle, samt ved feiringen av 300-årsdagen for opprettelsen av kollegiet (høyskolen) i Sárospatak. En ny serie demonstrasjoner oppsto deretter i forbindelse med Garibaldi's seire i Italia (19-31.juli), og ved feiringen av Hellige Stefans dag 20.august. I tillegg kom det nå igjen på mote å kle seg i ungarske (folke)drakter og danse nasjonale danser som *csárdás* og *verbunkos*.

Tilbakeslaget i Italia og den voksende nasjonale uro og utålmodighet i Ungarn tvang til slutt keiseren til mer markante politiske innrømmelser. Den 20.oktober 1860 besluttet han seg til å kunngjøre det såkalte *Oktoberdiplomet* som i praksis var ensbetydende med tilbakevending til de statsrettslige tilstander av 1847, og gjenopprettelse av det ungarske stattholderrådet og det ungarske kanselli. Statsmakten skulle dog fortsatt utøves av riksministeriet som nå ble ledet av Anton Schmerling.

Denne forsiktige og noe nølende måte å gi avkall på den åpne absolutisme tilfredsstilte imidlertid ikke forventningene. Keiseren forsøkte deretter å få roe gemyttene ned ved å gjenforene Ungarn med "voivodskapet" i Syd-Ungarn (desember 1860), samt ved å sette László Teleki på frifot som kort tid i forveien var arrestert i Dresden og utlevert av prøysserne til Østerrike¹⁰. Franz Joseph ble snart tvunget til å komme med ytterligere innrømmelser, nå i form av det såkalte *Februarpatentet* som fastsatte sammensetningen av det felles riksråd (hvor forøvrig de tyske riksdeler ble overmåte begunstiget), samt bestemte å sammenkalle det ungarske riksdag til april 1861.

I samvar med riksdagsvalgenes resultat oppsto det på denne riksdag to jevnbyrdige grupperinger. Den ene fløyen ble kalt *Feliratipárt* (Adressepartiet) og sto under ledelse av Ferenc Deák. Den andre fikk navnet *Határozati párt* (Resolusjonspartiet) og ble ledet av den nyss hjemvendte emigrantpolitikeren László Teleki. Deák og Teleki var begge enige om å avvise Oktoberdiplomet så vel som Februarpatentet, og krevde istedenfor gjeninnføringen av 1848-års lover. Det som skilte dem, var måten de ønsket å gi uttrykk for dette felles synet på. Deák, den moderate politiker han alltid hadde vært, foreslo at riksdagen skulle meddele sitt syn til kongen i form av en adresse. Teleki og hans tilhengere derimot var av den mening at riksdagen skulle gi uttrykk for sin oppfatning i form av en resolusjon. Det så lenge ut til at Telekis parti skulle vinne flertallet for sitt syn. Like før avstemningen begikk imidlertid Teleki selvmord – hans virkelige motiver til dette skritt strides det fortsatt om. Dermed ble Deáks forslag sikret flertall med to stemmers overvekt. Franz Joseph avviste imidlertid også dette moderate forslag, og oppløste deretter riksdagen.

Han vendte dermed enda en gang tilbake til å styre sitt rike med absolutistiske metoder. Perioden frem til 1866 kalles av historikerne gjerne "provisorium". Det var ment å vare så lenge Ungarn ikke aksepterte Oktoberdiplomet og Februarpatentet. Riksregjeringen var på den tid ledet av Anton Schmerling som oppløste Ungarns komitatsforsamlinger, gjeninnførte krigsretten og arbeidet også ellers iherdig for å styrke sentralmakten. Han gjorde dette i en tid da sogar de pro-tyske tysk-østerrikske politikere hadde for lengst innsett det umulige ved dette styrings-settet: i mars 1861 foreslo eksempelvis Adolf Fischhof og Joseph Unger i en bok¹¹ rikets dualistiske omorganisering. Det måtte imidlertid nye utenrikspolitiske tilbakeslag til for at også hoffet skulle endre syn.

¹⁰ Forfatteren og politikeren László Teleki (1811-61) fikk alt i 1841 oppført sitt hovedverk *Kegyenc* ('yndlingen') av det ungarske nasjonalteatret. Han var i 1849 Kossuths sendemann i Paris og inntok etterhvert en temmelig sentral plass blant emigrantpolitikere. Etter sin løslatelse ble han mottatt med begeistring i det ungarske politiske liv og innvalgt i riksdagen alt våren 1861.

¹¹ *Zur Lösung der Ungarischen Frage*. Wien 1861.

Etter den fransk-italienske seier over Østerrike vendte den skuffede Kossuth sin oppmerksomhet mot Sørøst-Europa ved å søke kontakt med rumenske og serbiske politikere.

Idéen om en forståelse og samarbeid mellom de ulike nasjoner i området var ikke av ny dato, den hadde sitt utgangspunkt i den ungarske frihetskampens erfaringer og i nasjonalitetslovene den ungarske riksdag hadde vedtatt i juli 1849. I løpet av det tiåret som fulgte etter, ble Kossuth litt etter litt nødt til å innse at vestmaktene i virkeligheten ikke var interessert i Ungarns, respektive Romanias og Serbias selvstendighet, men ville meget heller bevare det habsburgske riket intakt. Utkrystalliseringen av idéen førte i 1862 til et forslag om en Donau-konføderasjon av de nevnte tre stater og eventuelt Kroatia som skulle danne en ny maktblokk i Sørøst-Europa mellom Russland og Tyskland som også skulle nøytralisere Østerrikes rolle.

Planen manglet imidlertid de nødvendige faktiske forutsetninger akkurat da, både når det gjaldt den almene utenrikspolitiske situasjon og de politiske muligheter innad i de berørte land. I Ungarn avviste f.eks. et overveldende flertall av nasjonen disse planene som jo forutsatte avkall på ungarsk suverenitet i betydelig grad. Kossuths 13 år gamle kamp i utlendighet for Ungarns frigjøring, en kamp som omfattet en vidstrakt organiseringsvirksomhet, korrespondanse og diplomatisk aktivitet, samt militær støtte til Garibaldi, førte altså nå til et ganske uventet resultat, nemlig at hans innflytelse avtok kraftig i selve Ungarn. Planen om Donau-konføderasjonen fikk heller ingen entydig respons fra andre hold, bortsett fra en meget forsiktig støtte fra Alexandru Ioan Cuza som i januar-februar 1859 var blitt valgt til fyrste av Moldova så vel som Valakia, og forente så disse fyrstedømme-ne i januar 1862 under navnet Romania.

I første halvdel av 1860-årene ble spørsmålet om Tysklands enhet igjen aktualisert. Habsburgerne drømte lenge om å kunne gjennomføre dette under habsburgsk-østerriksk ledelse. På fyrstemøtet i Frankfurt 1863 klarte Østerrike imidlertid ikke å hevde sin lederstilling blant de tyske stater. Til gjengjeld fremmet nå Preussen sitt eget program til tysk sammenslutning, utarbeidet av Otto von Bismarck. Dette forutsatte selvfølgelig en "*Vereinigung*" under prøysisk ledelse og dominans. I januar 1864 opptrådte Østerrike og Preussen ennå samlet, da de erklærte Danmark krig på grunnlag av november-forfatningen som også er blitt gjort gjeldende for Schleswig-Holstein. Ved Dybbøl ble danskene endelig slått og tvunget til å avstå Holstein til Østerrike og Schleswig til Preussen. Begivenhetene demonstrerte samtidig med all tydelighet Preussens overvekt så vel som dets virkelige hensikter. Blant østerrikske politikere økte derfor stemningen betraktelig til fordel for en overenskomst med Ungarn.

Under slike omstendigheter kom den artikkel Ferenc Deák offentliggjorde i avisen *Pesti Napló* i april 1865, også kalt *påskeartikkelen*, meget beleilig for hoffet. I artikkelen fremførte Deák de ungarske standpunktene i en bestemt og klar form, men slo samtidig fast at Ungarn ikke hadde til hensikt å rive seg løs fra riket, men tvertom var beredt til å bringe sine lover i overensstemmelse med fellesrikets interesser. Artikkelen ble uventet godt mottatt i Wien, hvor også keiserinne Elisabeth, ungarnernes omsvermede, populære dronning Erzsébet, som fra før av var meget sympatisk innstilt overfor Ungarn (hun lærte sogar å snakke ungarsk), gjorde sin innflytelse sterkt gjeldende overfor keiseren til fordel for Ungarn. I juli 1865 fikk Anton Schmerling avskjed. Til hans etterfølger ble den forhandlingsvennlige Richard Belcredi utnevnt. Provisoriet ble nå opphevet, det ungarske stattholderrådet gjenopprettet og den ungarske riksdag sammenkalt til desember 1865. Riksdagen, hvor Deák hadde flertallet bak seg, valgte deretter en komité på 67 mann for å utarbeide et forslag for de østerriks-ungarske felles anliggender. Dette ble ferdig-stilt den 25.juni. Riksdagsbehandlingen av dette måtte imidlertid utsettes som følge av utbruddet av den prøysisk-østerrikske krig. Den 6.juni marsjerte nemlig de prøysiske troppene inn i Holstein, hvorefter østerrikerne trakk seg tilbake derfra uten motstand. En måned senere var likevel krigen mellom Østerrike og Preussen i full gang, samtidig som også Italia erklærte krig mot Østerrike. Italienerne ble nok slått ved Curtozza, østerrikerne led imidlertid et avgjørende nederlag i kampen mot prøyserne ved Königgrätz 3.juli. (I forbindelse med krigen gjorde Kossuth et siste militært fremstøt ved å la Klapkas ungarske legion som deltok i kampene på prøysisk side, rykke inn i den nordvestlige ungarske komitaten Trencsén; men da den forventede ungarske oppstand uteble og heller ikke prøyserne støttet denne aksjon, trakk legionen seg tilbake til prøysisk Schlesien.) I freden av Nikolsburg trakk Østerrike seg ut av Det tyske forbund, ga avkall på Schleswig og Holstein til fordel for Preussen, og avkall på Venezia til fordel for Italia. Habsburgerne mistet dermed sin innflytelse i Italia så vel som i Tyskland. Østerrike ble et Donau-rike, og som sådant enda mer avhengig av Ungarn og en forsoning med ungarnene enn før.

Alt 19.juli 1866 ble Deák mottatt av herskeren. Deák motsto imidlertid presset og holdt uavkortet på kravet slik dette ble utformet og vedtatt av riksdagen 25.juni. Herskeren sammenkalte da den ungarske riksdag til 19.november. Det ble i hoffkretser godt mottatt at Ungarn ikke høynet sine krav, og ville altså ikke utnytte Østerrikes svekkede stilling til ytterligere innrømmelser, men fastholdt kun sitt tidligere forslag. Fra østerriksk side ble forhandlingene nå koordinert av utenriksminister Friedrich Ferdinand Beust som i den gitte utenrikspolitiske situasjon ivret seg sterkt for en snarest mulig overenskomst med ungarnene. Den 3.februar ble Belcredi avskjediget og Beust utnevnt til ny ministerpresident. Den 17. februar 1867 utnevnte Franz Joseph grev Gyula (Julius) Andrássy til ny ungarsk ministerpresident. Riksdagen vedtok den 30.mars 1867

forslaget om de to lands felles anliggender. Forliket (forsoningen) mellom Østerrike og Ungarn var dermed endelig bragt i havn helt i samsvar med Deáks opprinnelige planer. Det var derfor mer en rimelig at Franz Joseph ønsket nettopp ham som ungarsk ministerpresident, Deák avsto imidlertid dette til fordel for Andrassy.

Habsburgerriket ble med forliket omdannet til et dobbeltmonarki, en tvillings-stat, hvor Ungarn, nå gjenforenet også med Transsylvania og Kroatia, utgjorde den største halvparten. Både Østerrike og Ungarn hadde hver sin egen regjering og sitt eget parlament, men de to statene var samtidig bundet sammen gjennom monarkens person og ved de såkalte felles anliggender som ble skjøttet av et fellesministerium, bestående av en utenriksminister, en forsvarsminister og en finansminister. Utad hadde dermed Dobbeltmonarkiet et enhetlig ansikt gjennom rikets felles diplomati og felles utenrikspolitikk.

Ellers strevet overenskomsten etter en fullstendig likhet mellom de to statene, samtidig som forliket også forutsatte et konstitusjonelt styresett i begge landene. Ungarn hadde dermed gjenvunnet en optimal grad av sin selvstendighet, og fikk i praksis alle de krav som landet kjempet for i 1848/49, innfridd. Til gjengjeld påtok Ungarn seg en del av den enorme statsgjeld, riket hadde opparbeidet, dessuten å stå for 30 prosent av fellesutgiftene for fremtiden. Under de rådende forhold var forliket et rimelig bra kompromiss mellom de to land, også tatt i betraktning at stormaktene også var for den fortsatte eksistensen av Habsburg-riket.

Med forliket begynte det en vel 50-årig periode med en strekt oppadgående utvikling i Ungarns historie, preget av innføring av en rekke reformer, fremskritt og oppsving på de fleste områder, økonomisk og sosialt så vel som kulturelt.

Kossuth fordømte i et åpent brev til Deák forliket på det skarpeste. Det kan imidlertid neppe herske noen tvil om at et massivt flertall av det ungarske folk akkurat da var for avtalen. Det var praktisk talt bare nasjonalistene som hev sine røster mot den.

Den 8.juni 1867 kunne keiser Franz Joseph og keiserinne Elisabeth under utfoldelse av stor festivitas endelig krones til Ungarns konge, respektive dronning i Mátyás-kirken i Buda. Seremonien ble akkompagnert av Ferenc Liszts kronings-messe. Det var etter øyenvitneberetningene å dømme en av de mest minneverdige kroningshøytideligheter i Ungarns historie.

KLASSISISME OG NASJONALROMANTIKK

Til midten av 1800-tallet var den ungarske nasjon stort sett ensbetydende med Ungarns adel som dannet selve ryggraden av samfunnet og var den statsbærende kraft. Ifølge adelsstatistikk fra 1839 ble da registrert 135 tusen adelige familier i landet, tilsammen bortimot 680-700 tusen adelige personer¹², som utgjorde under 6 prosent av den samlede befolkning. Deres levemåte "i snadderøyk og tidsfordriv", rikelig på "mat og drikke" og til overmål uten skatteplikt, er treffende blitt karakterisert i det satiriske diktet *A magyar nemes*¹³ (Den ungarske adelsmann) av poeten Petőfi:

Det stolte sverdet i mitt kvad
har bare blodrust på sitt blad.
All glans fortært av tidens tann.
Jeg er en ungarsk adelsmann!

Mitt liv er bare lediggang.
Jeg dyrker piker, vin og sang.
Får streve den som streve kan.
Jeg er en ungarsk adelsmann!

Jeg skulle kanskje forske litt?
Bli lærd og fattig, forsåvidt.
Alt slit går over min forstand.
Jeg er en ungarsk adelsmann!

(Til norsk ved Astrid Hjerstenæs Andersen)

¹² Magyarország történeti kronológiája. II. Budapest.1982: 650.

¹³ Fra Petőfi, Sándor: Det må bli lys! Dikt i utvalg ved Vince Sulyok. Oslo 1973: 33-34.

Diktet ble skrevet i 1845, men det gjelder tiden og tilstandene noen ti år tidligere mer enn akkurat da.

En av Maria Teresias mest verdifulle lov, *Ratio Educationis*, gjorde undervisningen til statens oppgave; dens "2.utgave" fra 1806 ved Frans 1, og i en enda større grad loven av 12.august 1848 som innførte prinsippet om obligatorisk og gratis skolegang i grunnskolen for alle gutter til 12-års alderen og alle piker til 10-års alderen, var banebrytende i folkeoppdragelsens historie og bidro vesentlig til at analfabetismen gikk så sterkt tilbake i Østerrike-Ungarn, og at antallet av dem som *leste* bøker, kunne øke så betydelig. Parallelt med dette vokste interessen for høyere skolegang, og det ble litt etter litt en mote- og prestisjesak for adelsfamiliene å sende sønner til høyere læreanstalter og universiteter, ofte utenlands. Sistnevnte fikk da anledning til å skaffe seg innsyn i europeisk kultur, og de ble etter hjemkomsten som oftest talsmenn for borgelige-demokratiske forandringer. Skoleplikten resulterte med andre ord i at det ble i løpet av noen årtier dannet en solid basis ikke bare for politiske fremskritt i landet (noe som etter en tid direkte førte til avskaffelsen av føydalismen i 1848), men også for kulturutviklingen.

Opplysningstiden, som i Ungarn kulminerte i 1770-90-årene, førte bl.a. til den ulykksalige jakobinerbevegelse, hvor også flere av tidens beste forfattere (János Batsányi, Ferenc Kazinczy, László Szentjóni Szabó, Ferenc Verseghy) var implisert. De ble for kortere eller lengre tid fengslet for dette.

I Napoleonskrigenes tid og i det vesentlige frem til reformtidens begynnelse i 1825 var lite realistisk for forfatterne å beskjeftige seg med politikken. Til dels også av andre grunner, ble forresten almenhetens interesse i disse årene sterkt fokusert omkring det ungarske språk, dets stilling og rolle i forvaltning og i det politiske liv, dets opprinnelse og dets pleie. Forfatterne, blant dem også jakobinerbevegelsens forhenværende tilhengere, deltok meget aktivt i kampen om å få ungarsk anerkjent som statsspråk, til fortrenghet for latinen, til dels også tysken.

De ledet også an i den såkalte språkfornyingsbevegelse. Tidens sentrale litterære skikkelse var Ferenc Kazinczy (1759-1831). Det var han som startet det første ungarske litterære tidsskriftet, *Magyar Muzeum*, i 1788, og var siden da aktivt med å lede, ja skape det litterære livet i Ungarn, bl.a. ved hjelp av en omfattende korrespondanse og kritikervirksomhet. Han ble dessuten alt som ung student en forkjemper av opplysningstidens idéer i sitt hjemland. Som følge av sin konsekvente antiføydalistiske holdning ble også han med i de ungarske jakobiners sammensvergelse, arrestert av den grunn i 1794 og dømt først til døden, men ble benådet og satt fengslet i "bare" noe over 6 år. I 1814-16 offentliggjorde han sine oversettelser i 9 bind, vesentlig tyske klassikere, for dermed å levere eksempler på riktig språkbruk og edle idéer. Han beriket ungarsk med hundrevis av nye ord og vendinger. Språkfornyernes kamp som preget hele det ungarske litterære liv i disse årene, endte med at Ungarn fikk et enhetlig, rikt, velpleid litterært språk som sto over landets ulike dialekter og som i neste omgang gjorde mulig en litterær oppblomstring i landet av betydelige dimensjoner. Kazinczy, som også kalles far til den ungarske klassisisme, er som forfatter mest kjent for sin dagbok fra fangenskapet (*Fogságom naplója*, først utgitt i bokform i 1931), sine erindringer (*Pályám emlékezete*, 1828) og sin lyriske produksjon¹⁴.

Tidens dikteriske høydepunkt ble imidlertid nådd av Mihály Csokonai Vitéz¹⁵ (1773-1805) som Ungarn kan takke sine vakreste rokokkodikt for. Blant dem finner vi de såkalte Lilla-sangene og diktet *A reményhez* ('til håpet'), vel et av de skjønneste dikt som noen sinne er blitt skrevet på ungarsk. Men ved siden av sin banebrytende lyriske produksjon som for det meste omfatter kjærlighets- og tankelyrikk, skrev han også en rekke skuespill (som oftest på vers), mest kjent av dem er det satiriske *Tempefői* (1793), en karikatur av den primitive, giddeløse provinsadelen, jfr. *Den ungarske adelsmann* av Petöfi. I 1796 utga han dessuten den litterære avisen *Diétai Magyar Muzsa*. Hans verk gir et utmerket innblikk i det ungarske samfunnsliv og landets sosiale forhold omkring slutten av 1700-tallet og ved århundreskiftet. De bar preg av opplysningstiden. Med sin skarpe kritikk av landets føydale tilstander, var han derfor den viktigste forløper for 1800-tallets plebeiske og demokratiske bestrebelser i den ungarske litteraturen så vel som i politikken.

Den videre utvikling av litteraturen førte i to ulike retninger. Den ene kan betegnes som *den folkelige*. Den hentet sine temaer fra folkelivet og beskjeftiget seg mest med enkle menneskers hverdag, livssituasjon, følelser og problemer, gjerne med en viss sosial undertone. Den sto egentlig ikke langt fra folkeeventyrenes og folkevisenes verden, hvorfra den også hentet betydelige inspirasjoner. (Interessen for folkekunst, og

¹⁴ Enkelte av Kazinczys lyriske stykker er oversatt til vestlige språk og finnes i bl.a. Hermlin, Stephan: *Ungarische Dichtung aus fünf Jahrhunderten*. Budap. 1970; Pándy, Calman de – Stenborg, Hans-Eric: *Ungersk dikt*. Sth.1944; Gara, Ladislás: *Anthologie de la poésie hongroise*. Paris 1962: 104-05; Bowring, John: *Poetry of the Magyars*. Lond.1830; Butler, E.D.: *Hungarian poems and fables*. Lond.1877.

¹⁵ Vestlige oversettelser av hans dikt finnes i bl.a. Leffler, Béla: *Ungersk lyrik* Sth.1922; Hermlin, Stephan: *Ungarische Dichtung aus fünf Jahrhunderten*. Budap.1970; Gara, Ladislás: *Anthologie de la poésie hongroise*. Paris 1962: 113-21; Bowring, John: *Poetry of the Magyars*. Lond.1830; Vály, Nóra - Stuart, Dorothy, M.: *Magyar poems*. Lond.1911; Pándy, Calman de - Stenborg, Hans-Eric: *Ungersk dikt*. Sth.1944; Kirkconnel, Watson: *The Magyar muse*. Winnipeg 1933.

innenfor den: folkediktningen, begynte nettopp i disse årtiene å gjøre et oppsving, selvom utgivelsen av det første større utvalg av ungarske folkeviser og folkeeventyr lot vente på seg helt til 1846, mens det mere systematiske samlingsarbeid tok først til i andre halvdel av 1800-tallet.) Den mest markante skikkelse innen denne folkelige retningen er Mihály Fazekas (1766-1828) som også var kjent som botaniker. Hans hovedverk er *Ludas Matyi* ('gåsegutten (gåsevokteren) Matyi', 1817) skrevet på vers og oversatt til en hel rekke språk¹⁶. Den forteller om en godseier som urettferdig lot straffepryle gåsegutten, sønnen til en leilending; gutten klarte imidlertid å ta hevn og selv straffe, kledd i ulike forkledninger, godseieren tredobbelt, slik at han for fremtiden mistet lysten til å handle urettferdig overfor sine bønder.

Den andre retning kalles *adelsdiktningen*, fordi dens utøvere var rekruttert fra adelen og fordi de primært ga uttrykk for adelens sinnsstemninger og oppfatninger. To av retningens skikkelser, Berzsenyi og Kölcsey, hører til landets fremste nasjonale klassikere. Dániel Berzsenyi¹⁷ (1776-1836) skrev etter sitt store forbilde, Horats, og etter andre antikke eksempler, oder, preget av glødene patriotisme og heftige følelser som også danner innledningen til ungarsk nasjonalromantikk. Hans betydning for ungarsk diktning erkjennes i stadig høyere grad, og interessen for ham er stadig voksende. Ferenc Kölcsey¹⁸ (1790-1838) er i første rekke kjent som forfatteren til Ungarns nasjonalsang *Himnusz* (musikken er av Ferenc Erkel), men han hadde stor ry også som politiker, og var en av de store forgrunnsskikkelsene i ungarsk reformtid. Han kjempet kompromissløst for tidsmessige samfunnsreformer. Som lyriker og kritiker sto han for en romantisk-progressiv patriotisme.

En tredje lyriker, Sándor Kisfaludy (1772-1844) vant berømmelse og popularitet især med sin kjærlighetslyrikk som fortsetter rokokotradisjonene¹⁹.

Hans bror derimot, Károly Kisfaludy²⁰ (1788-1830), en fremtredende representant for ungarsk romantikk, er regnet som selve grunnleggeren av ungarsk dramatikk. Han ble først kjent og populær takket være sine historiske dramaer som f.eks. *Tatárok Magyarországon* ('tatarene i Ungarn', 1819), og sine romantiske lystspill fra ungarsk folkeliv: *A kőrők* ('frierne', 1817), *Csalódások* ('skuffelsene', 1828) og *Három egyszerre* ('tre på en gang' 1829). Han skrev dessuten ballader og "folkeviser" (*Mohács; Szülőföldem*). Han var i tillegg en betydelig litterær organisator, bl.a. ved utgivelsen av tidsskriftet *Aurora* (1822-37) som samlet de beste av tidens unge romantiske forfattere omkring seg. Først fra nå av kan (Buda)Pest regnes som landets virkelige litterære sentrum. – E litterært selskap, stiftet i 1836 og oppløst i 1952 (!), *Kisfaludy Társaság*, var oppkalt etter ham og spilte lenge en viktig rolle i ungarsk åndsliv.

Hans mange friske, lettforståelige skuespill og lystspill kom meget beleilig for datidens ungarske teaterverden. Det første profesjonelle teaterselskap var kommet i gang i Buda 1790 (Borgteatret) under ledelse av László Kelemen, og andre selskaper fulgte snart etter, bl.a. i Kolozsvár, Miskolc, Székesfehérvár. De fleste av dem var imidlertid såkalte vandreteatre. De fremførte farser, syngespill og satiriske komedier, spilte oversatte utenlandske stykker, bl.a. Shakespeare, men hadde også et enormt behov på skuespill skrevet på ungarsk og om ungarske forhold. Kisfaludys lystspill passet til fullkommenhet til dette behov. Fra 1813 optrådte den første virkelig store ungarske skuespillerinne og operasangerinne: Déryné, Róza Széppataki (1793-1872). I Pest åpnet det første faste ungarske teatret sine porter i 1837 som i 1840 ble til Nemzeti Színház ('nasjonalteater'), en institusjon av uvurderlig betydning for Ungarns nasjonale kultur.

¹⁶ Som f.eks. tysk (*Der Gänse-Hias*. Budap.1944), kinesisk, rumensk, russisk, slovakisk og tsjekkisk.

¹⁷ Av ham se vestlige oversettelser i bl.a. Gara, Ladislás: *Anthologie de la poésie hongroise*. Paris 1962: 121-25; Bowring, John: *Potry of the Magyars*. Lond.1830; Pándy, Calman de - Stenborg, Hans-Eric: *Ungersk dikt*. Sth.1944; Hermlin, Stephan: *Ungarische Dichtung aus fünf Jahrhunderten*. Budap.1970.

¹⁸ Enkelte av hans dikt, i første rekke *Himnusz* ('hymne', den ungarske nasjonalsang) er oversatt til mange språk, bl.a. til engelsk, fransk, svensk og tysk, jfr. Hermlin, Stephan: *Ungarische Dichtung aus fünf Jahrhunderten*. Budap.1970: 48-51; Gara, Ladislás: *Anthologie de la poésie hongroise*. Paris 1962: 135-39; Bowring, John: *Poetry of the Magyars*. Lond.1830; Butler, E.D.: *Hungarian poems and fables*. Lond.1877; Pándy, Calman de - Stenborg, Hans-Eric: *Ungersk dikt*. Sth.1944; Sørensen, Poul: *Ungarns stemme*. Kbh.1960: 67-69.

¹⁹ Jfr. *Ur Himfy's kärlekssånger*, i: Laffler, Béla: *Ungersk lyrik*. Sth.1922: 35-37, samt Pándy, Caiman de - Stenborg, Hans-Eric: *Ungersk dikt*. Sth.1944. Engelske, respektive franske oversettelser av hans lyrikk finnes i Bowring, John: *Poetry of the Magyars*. Lond. 1830 og Gara, Ladislás: *Anthologie de la poésie hongroise*. Paris 1962: 129-31.

²⁰ Mange av hans skuespill og dikt er oversatt, bl.a. til engelsk, fransk, italiensk og tysk, jfr. bl.a. Hermlin, Stephan: *Ungarische Dichtung aus fünf Jahrhunderten*. Budap.1970; Bowring, John: *Poetry of the Magyars*. Lond. 1930; Butler, E.D.: *Hungarian poems and fables*. Lond. 1877; Gaye, Selina: *Ilka, the captive maiden and other stories*. Lond. 1892; Gara, Ladislás: *Anthologie de la poésie hongroise*. Paris 1962: 139-41; *Brott och straff*. Ups.1845; *Det osynliga såret*, i: All världens berättare, 11/1955: 28-33.

József Katona (1791-1830) var en ensom og til sin død i virkeligheten uoppdaget dikterskikkelse, hvis historiske drama *Bánk bán*²¹ ('ban Bánk', 1815) er et av de mest sentrale verker i ungarsk litteratur. Det tok opp forholdet mellom nasjonen og det fremmede hoffet, og hadde klare paralleller til landets politiske situasjon i første halvdel av 1800-tallet. Det handler i korthet om drapet i 1213 på kong András 2s hustru, Gertrudis, eksponenten for de forhatte fremmedes nærvær i landet. Katona var i særlig grad interessert i palatinen Bánk som i løpet av dramaet forvandles fra kongehusets beste venn og støtte til dets hovedfiende og dronningens morder. Politisk var dramaet godt forut for sin tid: leserne forsto det til å begynne med ikke riktig; sensuren skjønnte det imidlertid mer enn nok – og forbød dets oppføring. Først i 1830-årene ble det gjenoppdaget, for så å bli til publikums yndlingsstykke og Ungarns nasjonaldrama nr 1.

Uroppførelsen av den første ungarske opera fant sted i Kolozsvár 1822: *Béla futása* ('Bélas flukt') av József Ruzitska (ca 1775-ca 1824). Den var preget av tidens moteretning i ungarsk musikk, *verbunkos* som på 1800-tallet ble overalt oppfattet som ungarsk musikk *par excellence*; varianter av denne var *palotás* ('palass-dans'), *körmagyar* ('ungarsk ringdans') og *csárdás* (av ordet *csárda*: 'vertshus', 'kneipe'). De ble utbredt og gjort populære i første rekke av virtuose fiolinister som János Bihari, János Lavotta og Antal Csermák, men ble snart introdusert også i kunstmusikken – og av ingen ringere enn selveste Ferenc Liszt, samt Johannes Brahms og Hector Berlioz; oppførelsen av sistnevntes *Rákóczi-marsj* (forøvrig en integrert del av *Fausts fordømmelse*) skjedde i Nasjonalteatret i (Buda)Pest i februar 1846, og ble dirigert av selve Berlioz og høstet enorm suksess.

Den ungarske nasjonalopera ble skapt av Ferenc Erkel (1810-93), det ungarske Nasjonalteatrets dirigent gjennom et halvt århundre, noe som bidro sterkt til at dets og det ungarske operahusets orkestre nådde til europeisk nivå. Han var i 1853 grunnlegger (og første dirigent) av det ungarske Filharmoniske selskap. Han komponerte i 1844 melodien til den ungarske nasjonalsangen *Himnusz*, og hans virke ellers var av bestemmende karakter for den ungarske musikkens utvikling på 1800-tallet. Av størst betydning er imidlertid hans virksomhet som operakomponist. Også han gjorde flittig bruk av den ungarske *verbunkos-musikk*, men hentet også impulser hos Donizetti og Verdi. Tema til sine operaer hentet han imidlertid utelukkende fra ungarsk historie, men de fjerne tiders helter er hos ham blitt gjort til talerør for samtidens nasjonale bestrebelser, idéer, sorger og gleder. De viktigste er *Hunyadi László* fra 1844, etterfulgt av *Bánk bán* som imidlertid på grunn av det østerrikske terrorveldet etter den knuste ungarske frihetskamp først kunne oppføres i 1861. Begge operaer klarte å beholde sin enorme popularitet gjennom tidene og regnes fortsatt som høydepunktene innen ungarsk nasjonal operakunst.

Tidens største ungarske komponist var imidlertid Ferenc (Franz) Liszt (1811-86), feiret over hele Europa også som klavervirtuos og dirigent. Han var vidunderbarn som hadde sin første opptreden i Sopron, bare 9 år gammel. Han ble deretter ført ut i den store verden, men han mistet aldri sin inderlige forbindelse med Ungarn, og især fra 1865 oppholdt han seg i lange perioder i Budapest, hvor han fra 1865 var president av Musikkakademiet. Etter flomkatastrofen i Pest 1838 ga han en stor veldedighetskonsert i Wien til beste for de skadelidte. Hans mange konserter i den ungarske hovedstad artet seg bestandig som rene triumftog. Fra tysk-østerriksk og tsjekkosllovakisk side forsøkte man å trekke hans ungarske herkomst i tvil, men Liszt selv erklærte seg gjentatte ganger for å være ungarer, og var utrettelig i sitt arbeid for å utbre ungarsk musikk som han alltid viste en levende interesse for. Han brukte ungarske motiver og temaer ofte i sine komposisjoner, især i rapsodiene.

I takt med den voksende nasjonale bevissthet tiltok ved århundreskiftet interessen for ungarsk fortid merkbart. Dette gjaldt ikke minst ungarernes antatte asiatiske herkomst, samt landnåmets tid og helter. Enkelte hadde sin faste forankring i teorien om en ungarsk-hunisk-skytisk samhörighet. Den fremste av dem var historikeren og språkforskeren István Horváth (1784-1846). – En annen, den senere verdensberømte orientlisten fra Transsylvania, Sándor Körösi Csoma (1784-1842) reiste i 1819, etter å ha avsluttet sine studier i Göttingen, gjennom store deler av Orienten fra Egypt til Tibet for å finne magyarenes urhjem i Asia. Han fant det ikke, men tilbrakte flere år i buddhistiske klostre i Tibet og ble den første europeer som på denne måte klarte å trenge inn i tibetansk språk og kultur. Fra 1830 oppholdt han seg, etter innbydelse fra Asiatic Society, i Calcutta, og utga der sin tibetanske ordbok og grammatikk; begge fikk banebrytende betydning for orientalistikken og spesielt for studiet av det tibetanske språk.

En tredje, etnografen og språkforskeren Antal Reguly (1819-58) var mer opptatt av ungarernes finsk-ugriske slektsforhold og bega seg derfor til Ural-traktene, der han under et opphold som strakte seg fra 1843 til 1846, samlet et rikt materiale blant områdets finsk-ugriske folkeslag: vogulene, ostjakene, mordvinene o.fl. Dette materialet var av stor betydning for den senere filologiske og etnografiske forskning, og bidro samtidig

²¹ *Bánk bán* er oversatt til bl.a. fransk (1910) og tysk (1911, 1955, 1969). Se også Gara, Ladislav: *Anthologie de la poésie hongroise*. Paris 1962: 125-29.

sterkt til at ungarsk opinion nå i økende grad var villig til å akseptere tanken om ungarnes tilhørighet til den finsk-ugriske språkfamilie.

Interessen for fortiden satte sitt preg også på skjønnlitteraturen. Forgrunnsskikkelsen innen ungarsk romantikk var nasjonalskalden Mihály Vörösmarty²² (1800-55), betydningsfull som dramatiker så vel som lyriker. Han fikk sitt gjennombrudd med det episke diktverket *Zalán futása* ('Zalans flukt', 1825) som handler om landnåmet under Árpáds ledelse. Dette gjorde den 25 gamle dikteren med ett kjent og sogar til dikterfyrste, en naturlig samlende skikkelse for den unge diktergenerasjon. Dette første eposet ble snart etterfulgt av en lang rekke nasjonalromantiske helte-dikt og historiske dramaer som samlet brakte ham i sentrum for den nasjonale reformbevegelse. Hans dramaer er fulle av blodskam, mord og andre romantiske effekter som er imidlertid ikke til hinder for at de fortsatt blir oppført. Især var det eventyrspillet *Csongor és Tünde* (1831)²³ som klarte å beholde sitt grep over lesere så vel som seere. Også Vörösmarty tok sin del i 1848-49-årenes begivenheter. Hans *Szózat* ('opprop') er Ungarns nasjonalsang nr 2. Han nådde sitt dikteriske høydepunkt som lyriker, jfr. diktene *Tanker i biblioteket*; *Den gamle sigøyneren*; *Drømmeri*; *Til en drømmende kvinne* m.m. I årene 1837-43 utga han sammen med József Bajza og Ferenc Toldy tidsskriftet *Athenaeum* som samlet de fleste av tidens forfattere blant sine medarbeidere. Pesti Magyar Színház ('ungarske teatret i Pest'), forgjengeren til Ungarsk Nasjonalteater, åpnet i 1837 sine porter med hans drama *Árpád ébredése*²⁴ ('oppvåkingen av Árpád'). Likeledes fikk hans *Szózat*, med sin musikk komponert av skuespilleren, forfatteren og komponisten Béni Egressy (1814-51), sin uroppførelse samme sted i 1843.

Også ungarsk prosa kunne på denne tid oppvise sentrale forfattere: Jósika og Eötvös som i en rekke betydelige romaner kastet lys over ungarsk historie og samtidige samfunnsforhold. Baron Miklós Jósika²⁵ (1794-1865) ble med sin debutroman *Abafi*²⁶ (1836) og med sine etterfølgende romaner skaperen av den ungarske historiske romandiktning, preget av romantiske følelser, liberale idéer, ekte fedrelandskjærlighet og høyt kunstnerisk nivå. Han hadde Walter Scott som sitt forbilde, men sine emner hentet han fra ungarsk historie. I 1848-49 var han medlem av forsvarskomiteen og måtte etter frihetskampens sammenbrudd rømme landet. Krigsretten dømte ham til døden, han ble sogar henrettet – in effigie...

Baron József Eötvös (1813-71) var også forfatter og statsmann, riksdagsrepresentant fra 1832, sentralistenes (sentrumopposisjonens) leder, tilhenger av reformkravene. I 1848 ble han kirke- og undervisningsminister i Batthyánys uavhengige nasjonale regjering, men forlot Ungarn under krisen høsten 1848 og var ikke med i frihetskriegen, han vendte først hjem i 1853. Deretter var han en ivrig tilhenger av en moderat politisk holdning og utvikling, og ble i 1867-71 igjen kirke- og undervisningsminister. Til hans navn fra denne tiden knyttes bl.a. gjennomføringen av den obligatoriske folkeskole, likestilling for konfesjonene og fulle rettigheter for jødene. Fra 1835 var han medlem av Det ungarske vitenskapsakademi, fra 1865 dets president. Som forfatter kalles han gjerne den første ungarske realisten. I sine romaner²⁷, bortsett fra den filosoferende *A karthauzi* 'karteuseren' (1839-41), som gjorde betydelig inntrykk på samtiden, skildret han i første rekke landets sosiale forhold (*A falu jegyzője* /'landsbynotaren'/, 1845); *Magyarország 1514-ben* /'Ungarn i 1514'/, 1847).

Offisielt heter den ungarske hovedstad Budapest først fra 1872, da Buda, Óbuda ('Gammel-Buda') og Pest var blitt forent til én by som i 1881 hadde 370.767 innbyggere. Til denne sammenslutning fungerte i

²² Utvalgte dikt av ham i separate utgaver er utgitt i Tyskland (*Ausgewählte Gedichte*. 1857; 1886; 1895; 1901), mens en rekke andre av hans dikt er oversatt til bl.a. engelsk, fransk, tysk, italiensk, svensk og dansk, jfr. bl.a. Leffler, Béla: *Ungersk lyrik* Sth.1922; Sørensen, Poul. *Ungarns stemme*. Kbh.1960; Hermlin, Stephan: *Ungarische Dichtung aus fünf Jahrhunderten*. Budap.1970: 53-74; Gara, Ladislás: *Anthologie de la poésie hongroise*. Paris 1962: 142-52.

²³ Tysk utg.: Berl. 1953.

²⁴ Norsk gjendiktning se i antologien *Tross alt*. Oslo 1959: 9-11.

²⁵ I eksilårene utga han romanen *Die Familie Maillot*. Lpz.1850 og *Zur Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes*. Lpz.1851. De fleste av hans romaner foreligger i tyske, enkelte også i engelske oversettelser, jfr. f.eks. *King Matthias and the beggar boy*. Lond.1896; *Neath the hoof of the Tartar*. Lond. 1904.

²⁶ Tyske utgaver: 1838; 1839; 1855.

²⁷ Hans romaner er også utgitt på tysk: *Der Karthäuser*. 1.2. Wien/Lpz. 1842; 1878; 1890; *Der Bauernkrieg in Ungarn*. Pest 1850; *Aufstand der Kreuzfahrer 1514*. Wien/Lpz. 1847; 1850; 1975; *Der Dorfnotar*. Lpz.1846. Sistnevnte foreligger også i engelsk (*The village notary*. Lond. 1850) og i dansk oversettelse (1894). Se også hans *Gesammelte Werke*. 1-5. Wien 1872. Av hans politiske og statsfilosofiske verker bør her nevnes *Der Einfluss der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat*. Wien/Lpz. 1854; *Gedanken*. Pesth 1864; 1867; *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich*. Pesth/Lpz.1850; *Die Garantien der Macht und Einheit Österreichs*. Lpz.1859; *Die Emancipation der Juden*. Pesth 1841.

første rekke Buda som landets administrative sentrum, men Pest utviklet seg mye fortere og økte raskt i betydning; i 1846 hadde bortimot 110 tusen innbyggere. Etter K.Kisfaludys og M.Vörösmartys opptreden ble Pest dessuten også landets litterære midtpunkt, hvor etter hvert også andre viktige nasjonale institusjoner fikk sitt sete, slik som Nasjonalmuseet med Nasjonalbiblioteket, Vitenskapsakademiet, Nasjonalteatret m.fl. I forbindelse med disse etableringer, men også som følge av byens rivende utvikling ellers, ble det i løpet av første halvdel av 1800-tallet reist der en rekke prektige bygninger i klassisk stil som den dag i dag setter sitt preg på bybildet. Klassisismen hadde den gresk-romerske arkitektur som sitt forbilde, men var samtidig også et uttrykk for økende nasjonalfølelse og bevissthet.

Tidens mest fremragende arkitekt het Mihály Pollack (1773-1855). Etter en rekke glimrende utførte oppdrag på landet (som f.eks. katedralen i Pécs, komitats-husene i Székesfehérvár og Szekszárd, en rekke adelige slottsbygninger m.m.) fikk han i 1837-47 bygge Det ungarske nasjonalmuseet som frem til 1984 også huset Det ungarske nasjonalbiblioteket (sistnevnte er nå flyttet inn i det forhenværende kongelige slottet i Buda). Grunnstammen av begge samlinger består av grev Ferenc Széchényis generøse gave fra 1802. Pollacks andre store byggverk i Pest var kulturpalasset Vigadó og militærakademiet Ludovika.

Den annen av epokens store arkitekter var József Hild (1789-1867) som ga byen et enhetlig preg ved å bygge hundrevis av leiegårder, bolighus og private palasser, ikke minst etter flomkatastrofen i 1837. Hans mest kjente enkeltbygninger er Basilikaen, Keiser-badet, Forsvarsdepartementets bygning, alle sammen i Budapest, samt katedralene i Eger og Esztergom.

I malerkunsten er nyklassisismen først og fremst representert ved landskapsmaleren Károly Markó (1791-1860). Hans mest kjente verk er nok *Visegrád* (1830), også kalt det første ungarske realistiske landskapsmaleri, – og den mangesidige Miklós Barabás (1810-98), hvis hovedområde likevel var portrettering, med *Liszt, Széchenyi og Petőfi*s portretter som de mest kjente verkene, dessuten privatportrettet av fru Bittó. Også ungarsk billedhuggerkunst fikk nå sin første betydelige representant i István Ferenczy (1792-1856), Bertel Thorvaldsens elev i 6 år i Roma, men som også mottok impulser fra A.Canova. Hans mest kjente verk er *Pásztorlányka* ('gjæterjente') fra 1822, også kalt "begynnelsen av de skjønne kunster". Han skapte dessuten en rekke fremragende portretter og byster (*Kazinczy; Kölcsey*; m.a.).

I den gunstige atmosfære preget av nasjonal oppvåking og optimisme, tok også den tekniske og vitenskapelige utvikling seg kraftig opp i Ungarn. Men fordi et forsøk på et helhetsbilde om dette ville ligge utenfor bokens ramme, må vi her nøye oss med registreringen av noen viktige enkeltfenomener. I januar 1817 startet Ungarns første rent vitenskapelige tidsskrift *Tudományos Gyűjtemény* (Vitenskapelig samling'), et forum for vitenskapelige avhandlinger, artikler, bokanmeldelser og diskusjoner. I november 1830 holdt Det ungarske vitenskapelige selskap, senere kalt Det ungarske vitenskapsakademi, sitt første møte. Det ble grunnlagt av István Széchenyi i november 1825. I 1841 kom det til dannelsen av en ny vitenskapelig sammenslutning, Det ungarske naturvitenskapelige selskap. I mellomtiden oppnådde flere ungarske vitenskapsmenn til dels oppsiktsvekkende resultater eller gjorde viktige oppdagelser. I 1817 gjennomførte f.eks. legen Lajos Tehel et vellykket forsøk på å bruke gass til belysning. – I 1820-årene begynte to ungarske matematikere fra Transsylvania, Farkas Bolyai (1775-1856) og János Bolyai (1802-60), far og sønn, sitt epokegjørende arbeid. Først var det faren, en venn til C.F.Gauss, som beskjefteget seg med Euklids parallellaksjom, men det ble sønnen János som til slutt kom til å skape den ikke-euklidske (absolutte) geometri. Dette publiserte han i avhandlingen *Appendix, Scientiam Spatii absolute veram exhibens: a veritate aut falsitate Axiomatis XI Euclidei (a priori haud unquam decidenda) independentem...*, som egentlig var utgitt som et tillegg til farens bok *Tentamen juventutem studiosam in elementa matheseos purae (...) introducendi*. I.II. Marosvásárhely 1832-33. János Bolyai var en av tidenes aller største matematiske begavelser.

I 1827 laget benediktinerprofessoren fra Győr, Ányos Jedlik (1800-95) den første roterende elektrode i verden, basert på elektromagnetisme, – forgjengeren til den senere dynamo. – Kjemikeren János Irinyi (1819-95) klarte i 1837 å lage fyrstikker som var eksplosjonsfrie; fabrikkmessig produksjon av den ble igangsatt i Pest 1839.

Resultater innen den tekniske utvikling kom ikke minst til å prege kommunikasjonsmidlene. I 1820 ble den regelmessige dampskipsfart på Donau innledet, noen år senere også på Balatonsjøen. I Pest kom i 1832 den første omnibussen trukket av hester i bruk. Sommeren 1846 ble landets første jernbanestrekning mellom Pest og Vác åpnet for regulær trafikk, etterflugt i 1847 av jernbanestrekningene Sopron-Wienerneustadt og Pest-Szolnok. Samme år åpnet landets første telegraflinje som bandt Pozsony sammen med Wien.

Etableringen av en rekke fabrikker sto også i forbindelse med denne rivende utviklingsprosessen. Enkelte av dem kom til å bli verdenskjent og er virksomme den dag i dag, så som skipsverften i Óbuda fra 1835 eller jernverket i Ózd fra 1843.

Porselensfabrikken i Herend som i løpet av kort tid oppnådde med sine produkter av høy kvalitet stor suksess også i utlandet, ble startet i 1826, men omorganisert under ny ledelse i 1839.

I tidsrommet 1830-49 ble hele Ungarns politiske-åndelige liv fullstendig preget av de to kjempene István Széchenyi og Lajos Kossuth. Deres virksomhet ble utførlig behandlet og analysert i de foregående kapitler. I "Vormärz"-perioden, altså i årene forut for marsj-revolusjonen, opptrådte imidlertid også en ekte parhest i Ungarn: Petőfi og Arany (ekte i den forstand at mens duoen Széchenyi – Kossuth var preget av stadige motsetninger, hersket det et inderlig vennskap og en sann forståelse mellom de to sistnevnte). De begynte sine respektive litterære løpebaner omtrent samtidig, likeledes ble de begge politisk aktive (om enn ikke like intenst) på den samme nasjonale-radikale-folkelige side (selvom det nok også fantes forskjell i graden av deres respektive radikalitet). Dette rokket imidlertid ikke ved harmonien mellom dem og deres gjensidige hengivenhet overfor hverandre. Skjebnen ville det slik at mens Petőfis navn kan sies å være kjent over hele verden, finnes det urimelig få i utlandet som kjenner til Arany's navn – en forskjell som det neppe finnes dekning for i deres respektive diktning.

Sándor Petőfi²⁸ (1823-49), født 1.januar 1823 som sønn til en slakter i Kiskörös i den ungarske landsdelen Lillekumania. Etter urolige og omskiftelige ungdomsår publiserte han sitt første dikt i 1842 og debuterte så med samlingen *Versek* i 1844. Til å begynne med skrev han for det meste viser, hvorav mange ble så populære at de ble til virkelige folkeviser som også synges den dag i dag. Etter hvert ble han imidlertid den store fornyeren i ungarsk diktning ved å innføre realismen i lyrikken. Han ville gi diktningen til folket, for – som han selv uttrykte det i et brev – "når folket blir herre i diktningen, vil det snart også være herre i politikken". Den litterære revolusjon skulle med andre ord litt etter litt utvides til en politisk revolusjon. I tråd med denne teori stiftet han sammen med en gruppe unge radikale forfattere våren 1846 *Selskapet av de Ti*, og ble fra da av også formelt lederen for den fremskrittssunnige ungarske ungdom. Med marsj-revolusjonen i 1848, da det ungarske folk unisont reiste seg mot det føydale adelsveldet og Østerrikes kolonialistiske overherredømme, klarte de langt på vei å realisere dette programmet. Det fulgte nå en meget aktiv politisk periode for Petőfi. Hans *Nasjonalsang (Nemzeti dal)* ga, sammen med andre flammende dikt av ham, uttrykk for nasjonens følelser i dens desperate frihetskamp. Han ble selv med i kampene som general Joseph Bems adjutant, og falt på slagmarken ved Segesvár i Transsylvania, bare 26 år gammel, drept av russiske soldater som tsar Nikolaj 1 ("Europas gendarm") hadde sendt til Østerrikes unnsetning, da Østerrike forsøkte å kvele den nyvunne ungarske frihet, men ble møtt med en effektiv ungarsk motoffensiv.

Heltedøden kastet et mystikkens og romantikkens slør over hans skikkelse så vel som over hans diktning, noe som innvirket at hans navn så raskt var blitt kjent over hele Europa. Hele hans dikteriske verk preges av 1800-tallets veldige frihetstrang og revolusjonære lengsel etter en demokratisk omforming av samfunnet, men hans diktning er gjennomsyret også av lidenskap, og er ellers kjennetegnet av et dypt tankemessig innhold. Han regnes med rette blant de største lyrikere menneskeheten har fostret.

Ved siden av hans rike lyriske produksjon (blant dem et av de vakreste ungarske dikt i det hele tatt, *Szeptember végén* (Slutten av september)²⁹, bør her av hans øvrige verker nevnes *János Vitéz*³⁰ ('helten János'), 1845: med dette fremsto Petőfi som skaperen av den folkelige verse-epikk i ungarsk litteratur.

János Arany (1817-82)³¹ regnes som den uovertrufne språkkunstneren i ungarsk diktning. Han debuterte med det episke diktverket *Az elveszett alkotmány* ('forfatningen som er gått tapt'), 1845, prisbelønnet av det

²⁸ Av den meget omfangsrike litteraturen om Petőfi må vi her nøye oss med å nevne Illyés, Gyula: *Petőfi Sándor*. Budap.1936 (tysk utg.: Weimar 1971; engelsk utg.: Budap.1973; fransk utg.: Paris 1972); Jones, Mervyn Davis: *Five Hungarian writers*. Oxf.1966: 229-89; *Petőfi, 1823-1973. Tribute to Sándor Petőfi on the 150th anniversary of his birth*. Budap.1973; Thinsz, Géza: *Petőfi – ett minnesalbum*. Sth.1973; Basa Molnár, Enikő: *Sándor Petőfi*. Boston 1980; Sulyok, Vince: *En av de store unge døde*, i: Aftenposten, 2.januar 1973. Jfr. også Farkas, Julius: *Der ungarische Vormärz, Petőfis Zeitalter*. 1943. – Hans dikt er oversatt til over 50 språk, også til dansk og svensk. Hans første norske diktutvalg er *Det må bli lys!* Utg.av Vince Sulyok. Til norsk ved Astrid Hjertenæs Andersen, Paal Brække, Åse-Marie Nesse, Jan Erik Rekdal, Vince Sulyok og Knut Ødegård. Oslo 1973. – Se dessuten bl.a. følgende separate utgaver på vestlige språk av hans dikt: *Bettelsack und Freiheit*. Utg.av René Schwachhofer. Weimar 1954; *Denn mein Herz ist heiss*. Utg.av Gerhard Steiner. Lpz.1958; *Gedichte*. Utg.av Martin Remané. Budap.1970; *Held János*. Utg.av Martin Remané. Berl. 1958; *Das Meer hat sich erhoben*. Utg.av Gerhard Steiner. Lpz.1973; *Petőfi, ein Lesebuch für unsere Zeit*. Weimar 1955; *Translation from Alexander Petőfi*. Overs.av John Bowring. Lond.1866; *The Apostle*. Overs.av Victor Clement. Budap.1961.

²⁹ Norsk gjendiktning av diktet ved Astrid Hjertenæs Andersen i *Det må bli lys!* Oslo 1973: 76-77.

³⁰ Tysk utg.: *Held János*. Overs.av Martin Remané. Berl. 1958.

³¹ Om ham se bl.a. Reményi, J.*János Arany*, i: Symposium, 1952. Hans dikt er oversatt til om lag 20 ulike språk, og det er utgitt separate samlinger av hans dikt på bl.a. engelsk, fransk og tysk, se bl.a. *Gedichte*. Overs.av Ludwig Dóczi. Budap.1903; *Gedichte*. Utg.av D.Keresztury. Budap.1982. Svenske gjendiktninger er å finne i Leffler, Béla: *Ungarsk lyrik*. Sth.1922. Se ellers bl.a. Hermlin, Stephan: *Ungarische Dichtung aus fünf Jahrhunderten*. Budap.1970: 124-39; Gara, Ladislás: *Anthologie de la poésie hongroise*. Paris 1962: 170-82.

litterære selskapet Kisfaludy Társaság i 1846. I det påfølgende år fikk Arany tildelt storprisen av det samme selskap for det nasjonalfolkelige eposet, hans hovedverk, *Toldi*³² (1847) som er den folkelige realismens klassiske verk i Ungarns litteratur. Den bygger på gamle sagn og historiske fakta, men er samtidig også et akkurat da tidsaktuelt uttrykk for bondestandens streben etter friere og bedre kår. Under frihetskrigen gjorde han i en kortere periode militærtjeneste som frivillig nasjonalgardist, senere redigerte han avisen *Nép barátja* ('folkets venn'), og skrev patriotiske dikt – som resulterte i at østerrikerne etter frihetskampens slutt tok fra ham hans stilling så vel som hans leilighet. Av hans produksjon fra årene etter 1850 utmerket seg i første rekke hans fremragende ballader, flere av dem med nesten utslørte hentydninger til dikterens egen samtid, som f.eks. *A walesi bárdok*³³ ('bardene fra Wales'), 1857. Han avsluttet dessuten det episke Toldi-verket med *Toldi szerelme*³⁴ (Toldis forelskelse'), 1879, og *Toldi estéje*³⁵ ('Toldis kveld'), 1854. Hans *Őszikék* ('høsttid-løs') fra de siste årene er en sjelden fin lyrisk syklus om alderdommen. Han skrev dessuten bokanmeldelser og avhandlinger, og gjendiktet på en fremragende måte Aristofanes' og Shakespeares verker til ungarsk. Fra 1865 var Arany generalsekretær i Det ungarske vitenskapsakademi.

I mars-revolusjonens dager spilte ved siden av Petőfi, også Mór Jókai en viktig rolle, hans forfatterskap fikk imidlertid utviklet seg først i den andre halvdel av 1800-tallet, og blir derfor analysert i et senere kapittel. Det samme gjelder dramatiker Ede Szigligeti, hvis *Szökött katona* ('den rømte soldat') ble oppført av Ungarsk nasjonalteater i 1843, *Csikós* ('hestegjeteren') i 1847 og *II. Rákóczi Ferenc fogsága* ('fangenskapet av Ferenc Rákóczi 2') i 1848.

Av andre av tidens forfattere bør her i all korthet nevnes odedikteren Benedek Virág (1754-1830); de ungarske folkevisers første systematiske samler, dikteren Ádám Pálóczi Horváth (1760-1820); den serbisk-ungarske dikteren og eventyrfortelleren Mihály Viték (1778-1829); den ledende skikkelse av reformtidens litterære liv, dikteren, kritikeren og redaktøren József Bajza (1804-58); dikteren og språkmannen János Kriza (1811-75), hvis folkevisesamling *Vadrózsák* ('nyperoser'), 1863, vakte oppsikt også utenfor landets grenser³⁶; dikteren János Garay (1812-53), hvis humørfylte hovedverk *Az obsitos* ('den uttjente soldat'), 1843, oppnådde meget stor popularitet; og endelig dikteren Frigyes Kerényi (1822-52), Petőfis nære venn og kampfelle som høsten 1849 flyktet fra landet, men som begikk snart deretter selvmord i sitt eksils ensomhet.

Når det gjelder tidens historikere og historieverker, må her utenom dem som allerede er nevnt andre steder, fremføres i første rekke det gedigne og meget grundige verket *Die Geschichte der Ungarn und ihrer Landsassen*. I-X. Lpz. 1815-25, skrevet av Ignatus Aurelius Fessler; av hans arbeider nevner vi dessuten *Matthias Corvinus*. Breslau 1793-94; *Attila, König der Hunnen*, Breslau 1795 og *Die drei grossen Könige der Hungarn aus dem Arpadischen Stamm*. Breslau 1808. – Også den voluminøse kildesamling *Codex diplomaticus Hungariae*. I-XLIII. (Buda 1829-44) av György Fejér var av uvurderlig betydning for den senere historiske forskning. – Mihály Horváths virksomhet representerte et vendepunkt i ungarsk historieskriving, idet han som den første la i sine verker like stor vekt på de politiske, som de økonomiske og kulturelle faktorer. Hans viktigste arbeider er *Magyarok története* ('ungarernes historie'). I-IV. Pápa 1842-46; *Magyarország történelme* ('Ungarns historie'). Genf 1860-63; *Magyarország függetlenségi harcának története* ('historie til Ungarns uavhengighetskrig'). Genf 1865.

ET STERKT BEGRENSET UTVALG LITTERATUR PÅ VESTLIGE SPRÅK

Csáky, Moritz: *Von der Aufklärung zum Liberalismus*. Wien 1981.

Király, Béla K.: *Hungary in the late eighteenth century*. N.Y./Lond. 1969.

Hugelmann, K.: *Die Zurückbringung der Stephanskronen nach Ungarn (1790) und ihre weitere Schicksale*. Wien 1915.

Wandruszka, Adam: *Leopold II., Erzherzog von Österreich, Grossherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen, Römischer Kaiser*. I-II. Wien/Münch. 1963-65.

Gragger, Robert: *Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone*. Berl. 1923.

³² Tysk utgave, overs.av Gustav Engel: Lpz. 1935.

³³ Jfr. Mastermann, N.: *The massacre of the bards*, i: Welsh review, 1948.

³⁴ Tysk utg.: *Toldis Liebe*. Overs.av Moritz Kolbenheyer. Budap. 1884.

³⁵ Tysk utg.: *Toldis Abend*. Overs.av Armin Lemberger. Budap. 1934.

³⁶ Jfr. *The Folk-Tales of the Magyars*. Utg.av Henry Jones og Lewis L.Kropf. Lond. 1889.

- Miskolczy, Gyula: *Ungarn in der Habsburger Monarchie*. Wien/Münch. 1959.
- Silagi, Denis: *Jakobiner in der Habsburger-Monarchie*. Wien 1962.
- Ives, Margaret C: *Enlightenment and national revival. Patterns of interplay and paradox in late 18th century Hungary*. Lond. 1979.
- Macartney, C.A.: *The Habsburg empire 1790-1918*. Lond. 1968.
- Ortloff, Hermann: *Das Magyarentum in Ungarn im Kampfe um den Nationalstaat*. Berl./Lpz. 1904.
- Hitchins, Keith: *The Rumanian national movement in Transylvania, 1780-1849*. Cambr. 1969.
- Silagi, Denis: *Aktenstücke zur Geschichte des Ignaz von Martinovics*, i: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 1962.
- Darvai, M.: *Die politische Literatur in Ungarn bis 1825*, i: Ungarische Revue, IX/1889: 434-53.
- Fraknói, Vilmos: *Die Verschwörung des Martinovics und seiner Genossen*. Budap. 1881.
- Marczali, Henrik: *Die Verschwörung des Martinovics*, i: Ungarische Revue, 1/1881: 11-29.
- Wertheimer, Eduard: *Geschichte Österreichs und Ungarns im ersten Jahrzehnt des 19. Jh.* 1.2. Lpz. 1884-90.
- Marczali, Henri.: *La Hongrie et la révolution française*. Budap. 1908.
- Kosáry, Domokos: *The French revolutionary and Napoleonic wars and Hungarian society*, i: War and society in East Central Europe – East Central European society and war in the era of revolutions, 1775-1856. IV. Brooklyn 1984: 11-17.
- Vörös, Károly: *The insurrectio of the Hungarian nobility in the era of the Napoleonic wars*, i: War and society in East Central europe 'East Central European society and war in the era of revolutions, 1775-1856. IV. Brooklyn 1984: 19-31.
- Wertheimer, Ede: *Beziehungen Napoleons I. zu Ungarn*, i: Ungarische Revue, 3/1883: 325-45.
- Horánszky, Louis: *Napoléon Ier et la Hongrie*, i: Revue de Hongrie, 10/1912: 168-81, 264-75.
- Gáldi, László: *L'état de la langue hongroise à l'époque des lumieres*, i: Les Lumieres en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Budap. 1971.
- Varga, János: *Typen und Probleme des bäuerlichen Grundbesitzes in Ungarn 1767-1849*. Budap. 1965.
- Mérei, Gyula: *Der Aussehandel des Königreichs Ungarn (1790-1848)*. Budap. 1980.
- Kosáry, Dominicus: *Ungarns historia*. Sth. 1944.
- Hoffmann, Viktor: *Die Devaluierung des österreichischen Papiergeldes im Jahre 1811*. Münch./Lpz. 1923.
- Kraft, Josef: *Die Finanzreform des Grafen Wallis und der Staatsbankerott von 1811*. Graz 1927.
- Reich, Emil: *The Magyar county. A study in the comparative history of municipal institutions*, i: Transactions of the Royal historical society, N.s., VII/1893.
- Varsányi, Julius: *Regionalism in practice – the ethnoprotective role of the semi-autonomous county system of historic Hungary*, i: Revue de droit international, 63/1985: 57-91.
- Andics, Erzsébet: *Metternich und die Frage Ungarns*. Budap. 1973.
- Sieghardt, R.: *Zolltrennung und Zolleinheit, die Geschichte der österreichisch-ungarischen Zwischenzol-linie*. Wien 1915.
- Miskolczy, Gyula: *Gesamtstaatsidee und Wirtschaftspolitik in Ungarn 1790-1848*. Wien 1936.
- Horváth, Michael: *Fünfundzwanzig Jahre aus der Geschichte Ungarns. Von 1823 bis 1848*. Lpz. 1867.
- Janos, Andrew C. *The politics of backwardness in Hungary 1825-1945*. Princeton, N.J. 1982.
- Ziedler, Maria-Jolanda: *Vorgeschichte und Verlauf des ungarischen Landtages 1825/27*. Wien 1940.
- Fényes, Elek: *Ungarn im Vormärz*. Lpz. 1851.
- Révész, László: *Die Anfänge des ungarischen Parlamentarismus*. Bern 1969.
- Schlitter, Hanns: *Aus Österreichs Vormärz. III: Ungarn*. Wien 1920.
- Haller, Charles Louis de: *Sur la Diète de Hongrie (1825)*, i: Mélanges de droit public et de haute politique, I/1839 (Paris).
- Ziedler, Maria-Jolanda: *Vorgeschichte und Verlauf des ungarischen Landtages 1825/27*. Wien 1940.
- Falk, Max: *Graf Stephan Széchenyi und seine Zeit*. Wien 1866.
- Kecskeméthy, Aurél: *Graf Stefan Széchenyis staatsmännische Laufbahn*. Pest 1866.
- Lónyay, Melch.: *Graf Stefan Széchenyi und seine hinterlassenen Schriften*. Budap. 1875.
- Andics, Erzsébet: *Széchenyi and Metternich*. Budap. 1975.

- Viszota, Julius: *Széchenyi und Metternich*. Budap.1908.
- Silagi, Denis: *Der grösste Ungarn: Graf Stefan Széchenyi*. Münch. 1967.
- Kosáry, Domokos: *Széchenyi in recent Western literature*, i: *Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, IX/1963: 155-78.
- Szalai, Sándor: *The 150 years of the Hungarian Academy of Sciences, 1825-1975*, i: *New Hungarian Quarterly*, 57/1975: 122-35.
- Fülep, Ferenc: *The Hungarian national museum*. Budap.1978.
- Ibid.: *The 175 years of the Hungarian national museum*, i: *New Hungarian Quarterly*, 69/1978: 164-68.
- Klempa, Károly: *Die kulturpolitischen Bestrebungen des Grafen Georg Festetics*. Győr 1939.
- Németh, László: *Ueber das Georgikon in Keszthely*, i: *Patriotisches Wochenblatt für Ungarn*, II/1804: 1-15.
- Haraszi, Éva H.: *Széchenyi and England*, i: *New Hungarian Quarterly*, 8/1967: 156-64.
- Iványi-Grünwald, B.: *From feudalism to capitalism: the economic background to Széchenyi's reform in Hungary*, i: *Journal of Central European Affairs*, 10/1960.
- Zelovich, László: *Széchenyi's political economy*, i: *Hungarian Quarterly*, 1942.
- Barker, Vernon: *Széchenyi and his "englisch bridge"*, i: *Hungarian Quarterly*, 1938.
- Mailáth, Johann: *Der ungarische Reichstag im Jahre 1830*. Pest 1831.
- Blackwell, A.J.: *Acts of the Hungarian Diet of 1832-36*, i: *The Athenaeum*, 1837. *Gesetzartikel des ungarischen Reichstages 1832 bis 1836*. Pressburg 1836.
- Széplaki, Joseph: *Bibliography on Louis Kossuth, Governor of Hungary, with special reference to his trip in the United States December 4, 1851 – July 14, 1852 (...)*. Athens, Ohio 1972.
- Zarek, Otto: *Kossuth, die Liebe eines Volkes*. Zürich 1935.
- Rátz, Alfred: *Ludwig Kossuth als Held nationaler Regeneration*. Pressb.1903.
- Robert, Clémence: *Peuples et rois. Kossuth ou les Hongrois*. Paris 1882.
- Miskolcsy, Gyula: *Metternich und die ungarischen Stände*, i: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 1959.
- Pfeffermann, Emanuel: *Baron Nikolaus Wesselényi und der Wiener Hof 1830-1835*. Wien 1923.
- Németh, Pál: *Die politischen Prozesse in Ungarn in der Zeitperiode des Vormärz*. Innsbr.1962.
- Wertheimer, Eduard: *Kossuths Gefangenschaft 1837-40*, i: *Pester Lloyd*, 29.januar 1902.
- Orosz, Joseph: *Gesetzartikel des ungarischen Reichstages 1839-1840 (...)*. Pressb.1840.
- Barany, George: *The Hungarian Diet of 1839-40 and the fate of Széchenyi's middle cours*, i: *Slavic Review*, XXII/1963: 285-303.
- Barta, István: *Entstehung des Gedankens der Interessenvereinigung in der ungarischen bürgerlich-adeligen Reformbewegung* i: *Nouvelles études historiques*. I. 1965: 491-516.
- Pulszky, Franz: *Aktenstücke zur Geschichte des ungarischen Schutzvereins*. Lpz.1847.
- Pusztay, Alexander: *Ungarns Industrie und der Schutzverein*. Lpz.1845.
- Herczeg, Francis: *Széchenyi and Kossuth*, i: *Hungarian Quarterly*, 1942.
- Blind, Karl: *The life and labours of Francis Deák*. Lond.1876.
- Csengery, Antal: *Franz Deák*. Lpz.1877.
- Bödy, Paul: *Joseph Eötvös and the modernization of Hungary, 1840-1870. A study of ideas of individuality and social pluralism in modern politics*. Philad.1972, Boulder 1985 2.
- Matsch, Erwin: *Das Auswärtige Dienst von Österreich(-Ungarn) 1720-1920*. Wien 1986.
- Berend, Iván T. - Ránki, György: *East Central Europe in the 19th and 20th centuries*. Budap.1977.
- Bermann, Moriz: *Österreich-Ungarn im 19. Jahrhundert*. Wien 1889.
- Kosáry, Dominique: *Le principe de l'équilibre politique et la région Danubienne*. Budap.1945.
- Gesetzartikel des ungarischen Reichstages 1843-44*. Pest 1844.
- Pulszky, Franz: *Die Sprachfrage in Ungarn*, i: *Ungarische Tabletten*. Lpz.1844.
- Wagner, Francis S.: *Széchenyi and the nationality problem in the Habsburg empire*, i: *Journal of Central European affairs*, 20/1960: 290-311.
- Lengyel, Thomas: *Les Centralistes hongrois*, i: *Nouvelle Revue de Hongrie*, 1943.
- Gesetzartikel des ungarischen Reichstages 1847/8*. Pest 1848.

- Jahn, Ludwig: *Der Reichstag Ungarns vom November 1847 bis März 1848*. Pressb.1848.
- Mailáth, Koloman Graf: *Die Ereignisse am ungarischen Landtag vom 3.bis 16. März 1848*. Pressb.1848.
- Toth, Adalbert: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848-1892*. Münch. 1973.
- Stroup, Edsel Walter: *Hungary in early 1848: The constitutional struggle against absolutism in contemporary eyes*. Buffalo, N.Y.1977.
- Kossuth, Louis: *L'Europa, l'Autriche, et la Hongrie*. Brussels 1859.
- Taylor, A.J.P.: *The Habsburg monarchy 1809-1918*. Lond.1948/N.Y.1965.
- Maurice, C.Edmund: *The revolutionary movement of 1848-9 in Italy, Austria-Hungary, and Germany*. Lond.1887.
- Spira, György: *Le grand jour (Le 15 Mars, 1848)*, i: *Études historiques*. I. Budap.1970: 333-62.
- Stroup, Edsel Walter: *Hungary in March and early April, 1848*. Akron 1975.
- Révész, László: *Das Junge Ungarn 1825-1848*, i: *Südost-Forschungen*, XXV/1975: 12-119.
- Szemere, Bartholomew de: *Hungary from 1848 to 1860*. Lond.1860.
- Pragay, János: *The Hungarian revolution*. N. Y. 1850.
- Hermant, Joseph: *La révolution hongroise de 1848*. Paris 1901.
- Eckhardt, Ferenc: *La Révolution de 1848 en Hongrie et la Cour de Vienne*, i: *Actes des congrès historique du Centenaire de la Révolution de 1848*. Paris 1948.
- Deme, László: *The radical left in the Hungarian revolution of 1848*. N. Y. 1976.
- Spira, György: *A Hungarian count in the Revolution of 1848*. Budap.1974.
- Király, K. Béla: *Ferenc Deák*. Boston 1975.
- Menczer, Béla: *Joseph Eötvös and Hungarian liberalism*, i. *The Slavonic Review*, 17/1938-39: 27-38.
- Radvánszky, Anton: *Baron Josef Eötvös*. Köln 1959.
- Várdy, Steven B.: *Baron Joseph Eötvös: Statesman, thinker, reformer*, i: *Duquesne Review*, 13/1968: 107-119.
- Alter, W: *Die auswärtige Politik der ungarischen Revolution, 1848-49*. Berl.1912.
- Probszt, Günther: *Die Finanzierung der ungarischen Revolution von 1848-49 durch Papiergeld*, i: *Südost-Forschungen*, XXVII/1968: 346-61.
- Tóth, Zoltán I.: *The nationality problem in Hungary in 1848-1849*, i: *Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, IV/1955: 235-77.
- Andai, Ferenc: *L'historire de la révolution hongroise de 1848 à 1849 et les rapports avec les Slavs*. Montreal 1963.
- Werni, Sebastian: *Die Wojwodina 1848-1860 als nationales und staatsrechtliches Problem*. Wien 1981.
- Behschnitt, Wolf Dietrich: *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914*. Münch.1980.
- Hitchins, Keith: *Orthodoxy and nationality. Andreiu Şaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846-1873*. Cambr.,Mass./Lond.1977.
- Kossuth's begeisterungsvolle Rede, gehalten am 11-ten Juli 1848. im Unterhause, vor den zahlreich versammelten Represäsentanten. Pressb.1848.
- Farkas, Julius von: *Ungarns Geschichte und Kultur in Dokumenten*. Wiesbaden 1955.
- Deák, István: *The month of defiance: Revolutionary Hungary in September, 1848*, i: *East Central Europe*, 1974: 35-53.
- Rothenberg, Gunther E.: *Jelačić, the Croatian military border, and the intervention against Hungary in 1848*, i: *Austrian History Yearbook*, I/1965: 45-73.
- Ember, Győző: *Louis Kossuth à la tête du Comité de la Défense Nationale*. Budap. 1954.
- Deme, László: *The committee of Public safety in the Hungarian revolution of 1848*, i: *Canadian Slavic Studies*, V/1971.
- Urbán, Aladár: *Die Organisierung des Heeres der ungarischen Revolution vom Jahre 1848*, i: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis, Sectio historica*, IX/1967: 106-30.
- Barta, István: *Die Anführer des ungarischen Freiheitskampfes und die Wiener Oktoberrevolution*, i: *Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, I/1952: 325-86.
- Walter, Friedrich: *Die Ursachen des Scheiterns der madjarischen Waffenhilfe für die Wiener Oktober-Revolutionäre 1848*, i: *Südost-Forschungen*, XXII/1963: 377-400.

- Ehnl, Max: *Die Schlacht an der Schwechat*, i: Österreichische Wehrzeitung, 43/1928.
- Görgey, Arthur: *Mein Leben und Wirken in Ungarn*. 1.2. Lpz.1852.
- Kmety, Georg: *Arthur Görgey's Leben und Wirken in Ungarn*. Lond.1853.
- Malleson, G.B.: *General Arthur Görgey and the Hungarian war of 1848-49*. Lond.1891.
- Correspondence relative to the affairs of Hungary 1847-1849*. Lond.1850.
- Alter, Wilhelm: *Die auswärtige Politik der ungarischen Revolution 1848/1849*. Berl.1912.
- Sproxton, Charles: *Palmerston and the Hungarian revolution*. Cambr.1919.
- Szenczi, N.J.: *Great Britain and the war of Hungarian independence*, i: The Slavonic and East European Review, XVII/1939: 556-70.
- Jászay, Magda: *L'Italia e la rivoluzione ungherese, 1848-49*. Budap. 1948.
- Szilassy, S.: *America and the Hungarian revolution of 1848-1849*, i: The Slavonic and East European Review, 44/1966: 180-96.
- Andics, Erzsébet: *Das Bündnis Habsburg-Romanow. Vorgeschichte der Zaristischen Intervention in Ungarn im Jahre 1849*. Budap. 1963.
- Lukács, Lajos: *The Vatican and Hungary 1846-1878*. Budap.1981.
- Horváth, Eugene: *Russia and the Hungarian revolution (1848-9)*, i: The Slavonic and East European Review, XII/1934: 628-43.
- Kapper, Siegfried: *Die serbische Bewegung in Südungarn*. Berl. 1851.
- Hoffert, A.: *Der ungarische Winterfeldzug und die oktroyierte Verfassung 1848 bis März 1849*. Prag 1886.
- Schlesinger, Max: *The war in Hungary 1848-49*. 1.2. Lond.1850.
- Kossuth and the Hungarian war, comprising a complete history of the late struggle of the Hungarians for liberty*. N.Haven 1852.
- Klapka, Georges: *Guerre de l'indépendance en Hongrie*. Lond.1850.
- Komjáthy, Anthony Tihamér: *Nation in arms, 1848-1849*, i: Ibid.: A thousand years of the Hungarian art of war. Toronto 1982: 69-82.
- Marx, Karl - Engels, Friedrich: *Bem, I*: New American Encyclopedia, 1858.
- Hildas, Peter I.: *The first Russian intervention in Transylvania 1849*, i: Eastern Europe. Historical essays. Toronto 1969.
- Dembinski, H.: *Mémoires sur la guerre de Hongrie*. Paris 1849.
- Schlitter, Hanns: *Versäumte Gelegenheiten. Die oktroyierte Verfassung vom 4.März 1849*. Zür./Lpz./Wien 1920.
- Die Siegeskämpfe der Ungarn über die Oesterreicher in den Schlachten bei Gödöllő, Gran und Komorn*. Gera 1850.
- Wacquant, Anatole: *Die ungarische Donau-Armee 1848/49*. Breslau 1900.
- Déclaration d'indépendance de la nation hongroise*. Paris 1849.
- Unabhängigkeitserklärungen der ungarischen Nation (...)*. Königsberg 1849.
- Deák, István: *The lawful revolution. Louis Kossuth and the Hungarians, 1848-1849*. N. Y. 1979.
- Szemere, B.: *Ludwig Batthyány, Arthur Görgey, Ludwig Kossuth*. I-III. Hamb.1853.
- Young, Ian: *Russians in Hungary 1849*, i: History Today, VII/1957: 238-42.
- Teleki, L.: *Question Austro-Hongroise et l'intervention Russe*. Paris 1849.
- Jánossy, D.: *Die russische Intervention in Ungarn im Jahre 1849*. Budap. 1931.
- Rock, Kenneth W.: *Schwarzenberg versus Nicolas I. Round one: The negotiation of Habsburg-Romanov alliance against Hungary in 1848*, i: Austrian History Yearbook, 1970-1971.
- Campbell, John C.: *The Transylvanian question in 1849*, i: Journal of Central European Affaire, II/1942-1943.
- Andics, Erzsébet: *August 1849. Unbekannte Daten über die letzten Tage der ungarischen Revolution und des Freiheitskampfes von 1848-1849*, i: Nouvelles études historiques. I. Budap. 1965: 53-63.
- Desprez, H.: *La fin de la guerre de Hongrie*, i: Revue des Deux Mondes, 1.sept. 1849.
- Uechtritz, Emil: *Görgey und die Capitulation bei Világos*. Lpz.1850.
- Rogge, Walter: *Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart*. I. Lpz./Wien 1872.
- Thaly, Zsigmond: *The fortress of Komárom during the War of Independence*. Lond.1852.

- Horváth, S.: *Graf Ludwig Batthyány, ein politischer Märtyrer aus Ungarns Revolutionsgeschichte und der 6. Oktober 1849 in Ungarn*. Hamb.1850.
- Jánossy, Dionys: *Die Territorialefrage der Serbischen Woiwodschaft in Ungarn*. Wien 1933.
- Szemere, Barthelemy: *Hungary from 1848 to 1860*. Lond.1860.
- Sieghart, R.: *Zolltrennung und Zolleinheit*. Wien 1915.
- Fink, K.M.: *Die Österreichisch-Ungarische Monarchie als Wirtschaftsgemeinschaft*. München 1968.
- Sándor, V.: *Die Hauptmerkmale der industriellen Entwicklung in Ungarn zur Zeit des Absolutismus (1849-1867)*, i *Études historiques*. II. Budap. 1960: 59-85.
- Strach, H.: *Geschichte der Eisenbahnen Österreich-Ungarns. Von den ersten Anfängen bis zum Jahre 1867*. I/I. Wien/Lpz.1898.
- Gross, N.T.: *Economic growth and the consumption of coal in Austria and Hungary 1831-1913*, i: *Journal of Economic History*, 1971.
- Schulte, F.: *Die Bodenkreditinstitute der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1841-1910*. Münch./Lpz.1912.
- Cowell, Benjamin: *The Hungarian exiles*. Milwaukee 1900.
- Kertbeny, Karl Marie: *Alphabetische Namenliste ungarischer Emigration, 1848-1864*. Brüssel/Lpz.1864.
- Kabdebo, Thomas: *Diplomat in exile. Francis Pulszky's political activities in England, 1849-1860*. N.Y.1979.
- Vahot, Imre: *Die ungarischen Flüchtlinge in der Türkei (...)*. Lpz.1851.
- Tvende Taler af Kossuth angaaende det orientalske Spørgsmaal holdte i Sheffield den 5te Juni 1854*. Christiania 1854.
- Kossuth in England und seine Reden vor dem britischen Volke*. Braunschweig 1851.
- Jánossy, Dénes: *Great Britain and Kossuth*. Budap.1937.
- Komlos, John H.: *Louis Kossuth in America 1851-1852*. Buffalo, N. Y. 1973.
- Széplaky, J.: *"The Nation's Guest"1852-1972. Bibliography on Louis Kossuth (...) with special reference to his trip in the United States (...)*. Athens, Ohio 1972.
- Hanzlik, Barte: *Ludwig Kossuth und die ungarischen Emigranten in Amerika nach der Revolution von 1848/49*. Wien 1966.
- Tako, L.E.: *Louis Kossuth Hungary's advocate and the American response*. Budap.1972.
- Kossuth in New England: a full account of the Hungarian Governor's visit to Massachusetts (...)*. Boston 1852.
- Kossuth, Lajos: *Meine Schriften aus der Emigration*. I-III. Pressb./Lpz. 1880-82. (engelsk utg.: *Memoirs of my exile*. Lond./Paris/N.Y.1880).
- Lengyel, Th.: *Die Ungarn und der Krimkrieg*. Budap.1938.
- Jánossy, Dénes: *Die Geheimplane Kossuths für einen zweiten Befreiungsfeldzug in Ungarn 1849-1854*. Pécs 1936.
- Chiala, L.: *Politica segreta di Napoléone III. e di Cavour in Italia e in Ungheria (1859-1861)*. Torino/Roma 1895.
- Szabad, Gy.: *Kossuth and the British "Balance of Power" policy (1859-1861)*. Budap.1960.
- Katus, L.: *Risorgimento italiano e gli Ungheresi*. Budap.1961.
- Kastner, Eugenio: *Il contributo ungherese nella guerra del 1859*. Firenze 1934.
- Bariska, Michel: *Kossuth et Napoléon III.*, i: *Le Carrefour*, 1932.
- Steinbach, Gustaw: *Zur Geschichte des Oktoberdiploms*, i: *Österreich-Ungarische Revue*, 1888.
- Fellner, F.: *Das "Februarpatent" von 1861*, i: *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 63/1955.
- Der ungarische Reichstag 1861*. I-III. Pest 1861.
- The Addresses of the Hungarian diet of 1861, to H.I.M. emperor of Austria*. Lond.1862.
- Gragger, R.: *Die Donau-Konföderation – Ludwig Kossuths Plan der Lösung des Donaustaatenproblems*. Berl.1919.
- Lengyel, Th.: *La Hongrie et la confédération danubienne*, i: *Nouvelle Revue de Hongrie*, 4/1943.
- Markó, Árpád: *Ungarische Truppen im dänischen Krieg* i: *Ungarn*, 1942.

- Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848-1867. 6.Abt.: Das Ministerium Belcredi. I.II.* Wien 1971-73.
- Kienast, A.: *Die Lägion Klapka*. Wien 1900.
- Mittelstadt, Isolde: *Bismarck und die ungarische Emigration*, i: *Ungarische Jahrbücher*, 1942.
- Gesetzartikel des ungarischen Reichstages 1865-1867*. Pest 1869.
- Csengery, Antal: *Die Begegnung Beust's mit Deák*, i: *Ungarische Revue*, 1887.
- Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen*. Utg.av Peter Berger. Wien/Münch.1967.
- Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867, seine Grundlagen und Auswirkungen*. Münch.1968.
- Andrássy, Graf Julius: *Ungarns Ausgleich mit Österreich seit 1867*. Lpz.1897.
- Lorant, André: *Le compromis austro-hongrois et l'opinion publique française en 1867*. Genève 1971.
- Garamvölgyi, Judit (utg.): *Quellen zur Genesis des ungarischen Ausgleichsgesetzes von 1867*. Münch.1979.
- Frank, Tibor: *The British image of Hungary 1865/1870*. Budap.1976.
- Wandruszka, Adam: *Österreich-Ungarn vom ungarischen Ausgleich bis zum Ende der Monarchie*, i: *Handbuch der europäischen Geschichte*. 6. Stuttg.1968.
- Kossuth's Urtheil über den Ausgleich Ungarns und die Zustände Europas*. Pest 1867.
- Falk, Miksa - Dux, Adolf: *Krönungs-Album*. Pest 1867.
- Bakó, Elemér - Horváth, Mihály: *Six hundred years of Hungarian university education, 1367-1967*. College Park, Maryland 1967.
- Reményi, Joseph: *Ferenc Kazinczy, critic and neologist (1759-1831)*, i: *Ibid.*: Hungarian writers and literature. N.Brunswick, N.J. 1964: 43-52.
- Pelle, E.: *Un Pete cosmopolite du XVIIIe siècle*. Szeged 1933.
- Katona, Anna B.: *Mihály Vitéz Csokonai*. Boston 1980.
- Reményi, J.: *Three Hungarian poets*. Wash. 1955.
- Barany, George: *Hope against hope: the Enlightened age in Hungary*, i: *American historical review*, 76/1971: 103-17.
- Reményi, J.: *Daniel Berzsenyi (1776-1836), Hungarian Horatian poet*, i: *Slavonic and East European Review*, Dec. 1955.
- Szauder, József: *Kölcsy, Kant und die griechische Philosophie*. Budap.1961.
- Farkas, Julius von: *Die ungarische Romantik*. 1931.
- Szentiványi, Béla: *Das hundertjährige ungarische Nationaltheater*, i: *Ungarische Jahrbücher*, 1937.
- Vázsonyi, Gábor: *Grillparzers und Katonas Bearbeitungen des Bancbanus-Stoffes und ihre Vorläufer*. Frib.1973.
- Szabolcsi, Bence: *A concise history of Hungarian music*. Budap.1974 2.
- Ibid.*: *Geschichte der ungarischen Musik*. Lpz.1965.
- Böhm, Desider: *Leitfaden der Musikgeschichte Ungarns*. Budap.1930.
- Haraszi, Emile: *La musique hongroise*. Paris 1933.
- Kodály, Zoltán - Bartha, Dénes: *Die ungarische Musik*. Budap./Lpz.1944.
- Kodály, Zoltán: *Die ungarische Volksmusik*. Budap.1956.
- Ibid.*: *Folk music in Hungary*. Lond.1960.
- Martin, György: *Hungarian folk dances*. Budap.1973.
- Sárosi, Bálint: *Zigeunermusik*. Budap.1977.
- Ibid.*. *Gipsy music*. Budap.1979.
- Liszt, Franz: *Die Zigeuner und ihre Musik in Ungarn*. Lpz.1861.
- Manga, János: *Ungarische Volkslieder und Volksinstrumente*. Budap.1969.
- Gárdonyi, Zoltán: *Nationale Thematik in der Musik Liszts bis zum Jahre 1848*. Budap. 1963.
- Holsen, Kristine: *Franz Liszt. Et kunstnerliv*. Oslo 1929.
- Harsányi, Zsolt: *Ungarsk rapsodi*. Oslo 1938.
- Bartha, Dénes von: *Franz Liszt. Sein Leben in Bildern*. Lpz.1936.
- Haraszi, Emile: *Franz Liszt*. Paris 1967.

- Legány, Dezső: *Franz Liszt und sein Vaterland*. Wien 1980.
Ibid.: *Ferenc Liszt and his country 1869-1873*. Budap.1983.
Duka, Theodore: *Life and works of Alexander Csoma de Kőrös*. Lond.1885.
Jones, Mervyn Davis: *Five Hungarian writers*. Oxf.1966.
Reményi, J.: *Mihály Vörösmarty, 1800-1855, Hungarian poet, playwright and critic*, i: Slavonic and East European review, Juni 1953: 353-63.
Gerő, László: *Budapest-Enzyklopädie*. Budap.1973.
Ságvári, Ágnes: *Budapest. The history of a capital* Budap.1975.
Deák, Ernő: *Das Städtewesen der Lander der Ungarischen Krone (1780-1918)*. Wien 1979.
Hekler, Antal: *Budapest als Kunststadt*. Küssnacht 1933.
Sikota, Győző: *Herend. The art of Hungarian porcelain*. N.Y./Budap.1985.
Ruzicska, Ilona: *Herender Porzellan*. Budap.1950.
Boncz, Klára - Gink, Károly: *Herend china*. Budap.1962.
Ibid.: *Herender Porzellan*. Budap.1962.
Ruzicska, Ilona: *Der ungarische Porzellan*. Budap.1943.

VIII.

DOBBELTMONARKIETS TID (1867 — 1918)

POLITISK LIV I DUALISMENS TEGN I ÅRENE 1867—90

Forsoningsavtalen mellom Østerrike og Ungarn, eller rettere sagt: mellom keiser Franz Joseph og den ungarske nasjon, begynte i praksis å løpe fra 17. februar 1867, da keiseren utnevnte Gyula Andrassy til ungarsk ministerpresident, selvom selve regjeringen først ble utnevnt den 20.februar. Formelt dateres forliket likevel til 29.mai, da den ungarske riksdag med stort flertall (209 mot 89 stemmer, mens 83 avholdt seg fra å stemme) vedtok lovparagraf XII av 1867 som stadfestet Habsburgerrikets dualistiske omorganisering på grunnlag av de to riksdelenes, Cisleithanias (Østerrike og sine land) og Transleithanias (Ungarn og sine land) fullkomne likhet og jevnbyrdighet. Avtalen satte punktum for Habsburgerrikets langvarige krise og førte umiddelbart til gjenopprettelsen av dets stormaktsstilling og internasjonale anseelse, samtidig som den for flere årtier fremover åpnet for en fredelig indre utvikling og et betydelig økonomisk og kulturelt oppsving. Når man i dag i Ungarn eller Østerrike snakker om “de gode, gamle dager”, om “fredens gyldne tider”, så mener alle som en nettopp disse årtierne – til tross for at også denne tid hadde nok sine skyggesider, som vi snart kommer til å se.

Avstemningstallene fra det ungarske parlament 29.mai 1867 taler sitt tydlige språk om at flertallet for vedtaket i og for seg ikke var særlig overveldende, men at det tvertom eksisterte en sterk motstand mot forliket. Det er ting som tyder på at denne motstand var enda større blant selve folket enn disse tallene gir inntrykk av. Bøndernes store masser, især på det store slettelandet (Alföld) dyrket fortsatt Lajos Kossuth som på sin side offentlig fordømte avtalen. Men han hadde sine tallrike tilhengere også blant komitatsadelen og hos en stor del av den radikale intelligentsia, dessuten i landevernforeningene (*honvéd-egyletek*). I klar tekst betydde dette at forliket egentlig bare ble støttet av det såkalte Deák-partiet (arvtageren til det forhenværende Adresseparti, *Feliratipárt*, hvor “landets vismann” Ferenc Deák og andre ledere som József Eötvös og Gyula Andrassy, avtalens overbeviste forkjempere, fullstendig dominerte gemyttene. Da Eötvös døde i februar 1871 og Deák selv trakk seg mer og mer tilbake fra det politiske liv (han døde i januar 1876), og Andrassy i 1871 ble utnevnt til rikets utenriksminister, svekket disse hendelser (sammen med visse innenlandske forandringer) Deák-partiet i den grad at det begynte å spøke for parlamentsflertallet for forliket. Hva som da ville skjedd, om det i parlamentet ikke lenger fantes et slikt flertall, er uråd å si. I siste liten ble imidlertid flertallet sikret ved at Kálmán Tizsas opposisjonsparti Ventresentrum i 1875 fusjonerte med Deák-partiet.

Til tross for dette ble innenrikspolitikken i Ungarn i hele perioden preget av kampen mellom tilhengerne av forliket av 1867 og den såkalte *nasjonale* opposisjon som gikk inn for å kreve full, eller i det minste en stadig større, uavhengighet fra Østerrike. Forliksavtalen ble dessuten “naturligvis” avvist av Ungarns nasjonaliteter som fryktet ungarernes økende politiske vekt. Ovenikjøpet og overraskende nok hadde avtalen mange motstandere også ved selve hoffet, hvor enkelte av politikerne, aristokratene og embedsmennene og en god del av generalene fortsatt pleiet sine ønskedrømmer om et Stortyskland under habsburgsk-østerriksk ledelse (som jo også skulle elimenere betydningen av Ungarns posisjon) og dyrket derfor tanken om å kunne ta revansj på Preussen; en rekke av dem var dessuten slavofiler (eller rettere sagt: “tsjekkofiler”); eller de bare var tilhengere av en sentralistisk stat, av eneveldet; eller rett og slett bare var ungarskfientlig innstilt.

Farligst av alle disse motstandere var imidlertid tsjekkerne selv. Allerede i mai 1865, altså i forholdsvis god tid før selve forliket var bragt vel i havn, offentliggjorde František Palacky en artikkelserie i avisen *Národ* om *den østerrikske statsidé*, og tok et meget klart standpunkt mot rikets dualistiske omdannelse. I august 1868 protesterte så 81 tsjekkiske medlemmer av provinsforsamlingen i Prag mot det østerriksk-ungarske forliket som i mellomtiden var blitt et faktum, krevde samtidig å få den tsjekkiske statsrett anerkjent på like fot med den ungarske, og forlot for flere år forsamlingen.

I 1871 innledet så tsjekkerne en ny aksjon. Deres forhandlinger med den østerrikske ministerpresident Karl von Hohenwart førte da til at Franz Joseph den 12.september anerkjente tsjekkernes historiske rettigheter og lovet å la seg krone til tsjekkisk konge i Prag. Forhandlingsresultatene, de såkalte *grunnartiklene*, ble så vedtatt av den tsjekkiske provinsforsamling den 10.oktober. Da gjorde imidlertid rikets utenriksminister, Ferdinand von Beuts, i et minneskrift keiseren oppmerksom på at disse grunnartikler egentlig sto i et motsetningsforhold til dualismens grunnprinsipp, idet de i virkeligheten skulle føre til (eller alt i seg selv var ensbetydende med) rikets trialistiske omforming. Franz Joseph som nå var den mest konsekvente og overbeviste tilhenger av den østerriksk-ungarske dualisme, var bestemt imot rikets ytterligere “føderalisering”, drøftet den 20.-21.oktober saken i statsråd bestående av medlemmer av den østerrikske og den ungarske regjeringer. Etter å ha fått full støtte fra sine ministre, avskjediget han den østerrikske ministerpresidenten Karl von Hohenwart den 30.oktober og trakk i et reskript til den tsjekkiske provinsforsamling sine løfter fra 12.september om anerkjennelse av Bøhmens historiske rettigheter, tilbake. Et nytt tsjekkisk fremstøt i 1890, etter den meget ungarskvennlige kronprins Rudolfs mystiske død (selvmord? politisk mord?) i Meyerling, løp også ut i sanden, men det er en politisk myte, utbredt med stor

iver an den ungarskfiendtlige propagandaen, at det var ungarene som i første rekke torpederte de trialistiske planene av tsjekkerne. Grev Gyula Andrassy ble jo utnevnt til k.u.k. (kaiserlich und königlich) utenriksminister først den 14. november. Det kan imidlertid neppe herske tvil om at de fleste av tidens ledende ungarske politikere mislikte de tsjekiske planene.

Idéen om rikets føderalisering eller trialistiske omdannelse vant også gehør hos den nye kronprins Franz Ferdinand som i motsetning til avdøde kronprins Rudolf gjorde seg offentlig bemerket ved sitt uforsonlige hat nettopp mot ungarene og ved sin dragning mot slaverne, i første rekke sørslaverne – som senere takket for dette ved å myrde ham i Sarajevo...

Men også hans planer måtte nødvendigvis strande. Det hersker liten tvil i dag om at det meste av tsjekernes forbitrede og voldsomme propaganda mot Dobbelmonarkiet i tiden før, under og etter den første verdenskrig, anført av Masaryk og Beneš, ville uteblitt om tsjekkerne var blitt sluppet inn i Monarkiets styring på like fot med ungarene.

Konsolideringsarbeidet i Ungarn etter at den østerriksk-ungarske *Ausgleich* var blitt vedtatt, ble i den første perioden ledet av ministerpresidenten, grev Gyula (Julius) Andrassy (1823-90) som var av gammel ungarsk adelsslekt. Som ung mann var han en ivrig tilhenger av Széchenyi, men sluttet seg i 1847 til Kossuth. I 1848 ledet han en troppeavdeling i kampen mot Østerrike og en stund virket han dessuten som Görgeys adjutant. Fra mai 1849 var han Ungarns sendemann i Tyrkia. Etter nederlaget i august 1849 oppholdt han seg i Paris og London. I 1851 ble han i Østerrike dømt til døden og henrettet *in effigie*. – Etter hvert skiftet han imidlertid politisk syn og begynte å søke forsoning med Østerrike. Han fikk i 1858 amnesti og vendte da tilbake til Ungarn, hvor han igjen ble medlem av riksdagen. Som Deáks tilhenger, bidro han der i sterk grad til å få i stand forliket mellom Østerrike og Ungarn. Det kom derfor på ingen måte uventet at Franz Joseph utnevnte nettopp ham til å lede det ungarske ministeriet. Dette skjedde forøvrig i samsvar med Deáks tilrådninger som selv undro seg oppgaven. Andrassy innehadde også forsvarsministerposten. I tidsrommet 1867-71 ydet han et betydelig bidrag til å få omorganisert den ungarske stat etter dualismens krav, og til å forsvare forliket. Etter å ha gjennomført Transsylvanias gjenforening med Ungarn, fremmet hans regjering en rekke viktige lovforslag som i tur og orden ble alle vedtatt av riksdagen og sanksjonert av kongen. Det første av hans forslag gjaldt forliket mellom Ungarn og Kroatia, (av kroaterne kalt *nagoda*), vedtatt av den ungarske riksdag den 25. juni 1868 (lovartikkel XXX: 1868). Ifølge dette dannet Ungarn og Kroatia et statsfelles-skap overfor det øvrige Monarkiet og overfor utlandet. Når det gjaldt landets indre anliggender, hadde Kroatia et utstrakt selvstyre med egen lovgivning, forvaltning og regjering med en *bán* i spissen for den, utnevnt av kongen. Loven sikret bruken av kroatisk i forvaltningen. Forsvaret og finansene ble skjøttet sammen med Ungarns (felles-saker). Til gjengjeld fikk kroaterne sende 29 representanter (40 etter opphevingen av militærgrenseområdet) til den ungarske riksdag.

Dette forlik var i samvar med kravene fra Det kroatisk unionistiske parti, og var laget etter mønster av den østerriksk-ungarske *Ausgleich*. Det reiste seg imidlertid snart en sterk kroatisk opposisjon mot avtalen. Det kroatisk nasjonale liberale parti krevde en føderativ omdannelse av Dobbelmonarkiet, samt etableringen av en sørslavisk enhet. Det kroatisk rettsparti strevde på sin side etter å gjenreise det uavhengige kroatisk kongedømmet. Landdagen som ble valgt i 1871, erklærte forliket for ugyldig. Det væpnede opprør som brøt ut like deretter, ble imidlertid snart slått ned og forliket med Ungarn forble ved makt frem til slutten av den første verdenskrig, på tross av vedvarende politisk motstand fra kroatisk side. For Ungarn var det imidlertid på denne tid ingen aktuell politikk å gi avkall på sin territoriale integritet.

Lovartikkel XXXVII: 1868 innførte obligatorisk skolegang for alle barn mellom 6-12 år i landet, trakk all undervisning inn under statens kontroll og fastslo at "alle elever skulle få sin undervisning i sitt eget morsmål". En annen lov bestemte alminnelig forsvarspått, dessuten at landevernet *honvéd-hæren* skulle ha ungarsk som kommandospråk. Andre av lovene gjaldt bl.a. autonomi for rumenernes og serbernes greskortodokske kirker; adskillelse av forvaltning og jurisdiksjon; opphevelse av militærgrense-områdene; gjeninnføringen av *placetum regium* (kongens forhåndstillatelse til å kunne kunngjøre pavelige dekreter); Fiumes særstilling, dvs. direkte underlegghet den ungarske regjering.

En av tidens viktigste lover gjaldt *nasjonalitetenes likeberettigelse* (lovartikkel XLIV:1868). Den slo fast at i Ungarn eksisterte en politisk nasjon. Landets alle borgere, uansett deres herkomst, hørte som likeberettigede til denne nasjonen; at sentralmyndighetenes offisielle språk var ungarsk, men at nasjonalitetene hadde rett til å bruke sitt eget morsmål i den lokale forvaltning og jurisdiksjon. Staten hadde plikt til å sørge for at landets alle nasjonaliteter fikk sin undervisning på grunn- og mellomtrinnet på sitt eget språk; at alle privatpersoner, landsbyer og kirker hadde rett til å grunnlegge sine nasjonale skoler, kulturelle og økonomiske foreninger. Selv om loven fortvarende nektet å anerkjenne nasjonalitetene som egne nasjoner, altså minoritetenes kollektive rettigheter (dette ville jo stridd ikke bare imot Ungarns historiske integritet, men også mot prinsippet om den moderne enhetsstat), var den ungarske nasjonalitetslov bevislig tidens desidert beste, mest liberale og vidtgående nasjonalitetslov, hvis prinsipper den dag i dag er gyldige, gangbare – og ønskelige.

Den ble imidlertid allikevel avvist av Ungarns minoriteter med den begrunnelse at den ikke lovfestet nasjonalitetenes rett til territorielt selvstyre. Folkegruppene politiske ledere trakk seg da tilbake i passivitet fra det rikspolitiske liv, til stor skade for nasjonalitetene så vel som for Ungarn, idet passiviteten (som var ensbetydende med boikott) hindret samkvemmet, samtidig som den næret falske illusjoner om at alt befant seg på det riktige leie. Som en mulig forklaring på nasjonalitetenes avvisende holdning til denne nasjonalitetslov må her fremheves at de til 1867 var vant til alltid å kunne regne med hoffets støtte i deres kamp mot ungarene. De østerriksk-ungarske *Ausgleich* innebar imidlertid slutten på denne støtte, ennskjønt minoritetene unnlot å trekke konsekvensen av dette. Fra nå av opptrådte nemlig de to lands herskende klasser samlet og i forståelse med hverandre.

Bak nasjonalitetsbevegelsene som fra nå av var trengt tilbake til det lokale plan, formodet man dessuten (og sikkert ikke uten grunn) den panslaviske agitasjon, samt støtten og agitasjonen fra de enkelte minoritetenes moderland fra de motsatte sidene av Ungarns statsgrenser (for slovakenes vedkommende ble denne rollen spilt av Bøhmen), ofte til stor irritasjon og nervøsitet hos ungarske statsmyndigheter. Det var til syvende og sist nettopp denne nervøsitet som også lå bak de til dels betydelige overreaksjoner som bl.a. førte til at tre slovakiske gymnasier (1874) og kulturforeningen Matica Slovenska (1875) ble forbudt.

Frem til 1890-årene unngikk man imidlertid en skjerpelse av den generelle situasjon. Tvertom ble disse årene alt i alt preget av en forholdsvis fredelig utvikling som følge av den rettssikkerhet den ungarske statsliberalisme sto for som et av sine hovedprinsipper. Det garanterte for at *alle* ungarske borgere, på like fot og uten unntak, fikk den samme beskyttelse for sin person og eiendom. Denne liberalisme kjente ikke til metoder som senere, etter 1919, ja også etter 1945, med forkjærlighet ble brukt i de fleste av arvestatene mot ungarske folkegrupper: særskatt på *ungarsk* eiendom, konfiskasjon eller nasjonalisering av *ungarsk* eiendom, trusler mot og attentater på *ungarske* politikere og borgere, folkeforflyttinger, opprettelse av bosetninger for eget folkeslag med den hensikt å løse opp homogene, tette, rene ungarske bosetningsområder, frarøve folkegruppen sin egen intelligentsia ved å tilby den tvungne stillinger i landets fjernliggende områder uten ungarsk befolkning m.m.

Parlamentet ble som vi alt har sett, dominert i de første årene etter 1867 av Deák-partiet. Det mistet imidlertid jevnt plasser til opposisjonen og svant faretruende hen. Det viktigste opposisjonsparti var Kálmán Tiszas Venstresentrum, dannet i 1867 av det tidligere Beslutningsparti. Dets program, komprimert i de såkalte *Bihar-punktene* av 1868, krevde revideringen av den østerriksk-ungarske overenskomsten, avskaffelsen av de felles ministeriene for utenrikspolitikk, riksforsvar og riksfianser, en selvstendig ungarsk hær og uavhengighet for Ungarn i økonomiske saker.

Til venstre for seg hadde Venstresentrum et enda mer radikalt parti, til å begynne med kalt Ytterste venstre parti, senere 48-parti og fra 1874 Uavhengighetsparti. Som også disse navn viser, sto partiet på 1848-års grunnlag og var nærmest å regne som et Kossuth-parti, med forholdsvis store tilhengermasser og tallrike sympatisører i befolkningen bak seg; de fleste av dem var imidlertid uten stemmerett, og dette førte til at partiet i 1872 oppnådde bare 38 mandater og i 1875 36 mandater, og kunne følgelig aldri for alvor true Deáks forlik.

Da kongen og keiseren i november 1871 utnevnte den ungarske ministerpresidenten Gyula Andrássy til rikets felles utenriksminister, ble hans plass først overtatt av den forhenværende finansminister Menyhért Lónyay som imidlertid, anklaget for korrupsjon, måtte alt 2 år senere overlate posten til József Szlávy som i mars 1874 ble avløst av István Bittó. De to sistnevnte førte fra januar 1874 i en atmosfære, preget av politiske og finansielle problemer, forhandlinger med Tiszas Venstresentrum med tanke på en politisk overenskomst og fusjon. Da fusjonen ble et faktum i mars 1875, sparte dette landet for en krise som kunne ha veltet 1867-forliket og kastet Ungarn ut i en farlig politisk uro. Det nye partiet tok navnet Liberale parti (*Szabadelvű párt*). Det beholdt regjeringsposisjonen til 1905 og sikret dermed en stor og kjærkommen stabilitet for landets politiske liv. Ved valgene sommeren 1875 klarte partiet å skaffe seg 333 av mandatene, mot opposisjonens tilsammen 81 plasser.

Det nye Liberale parti var ledet av Kálmán Tisza som i oktober, etter Béla Wenckheims halvårige regjering, også fikk i oppdrag å danne den nye regjeringen. Storgodseieren Kálmán Tisza (1830-1902) spilte fra 1861 en meget aktiv rolle i det ungarske parlamentet. Han overtok da etter sin onkel, László Telekis tragiske selvmord, ledelsen av riksdagsopposisjonen og den såkalte nasjonale motstand. Han sluttet seg ikke til Deáks-parti, men det var ikke selve forliket han prinsipielt var imot, bare måten det var blitt realisert på. For ham var Ungarn fremfor alt identisk med godseieradelen, og han innså etter hvert at deres interesser nok best kunne ivaretas gjennom det bestående system, ja styrking av Dobbelmonarkiet. Han trådte derfor gjerne støttende til straks det var blitt klart at Deák-partiets oppløsning hadde brakt staten til randen av en politisk og finansiell bankerott.

Som ministerpresident ledet han deretter i 15 år landet med stor politisk dyktighet og taktisk sans, og brakte statsøkonomien igjen i orden. Hans navn er for alltid knyttet sammen med utbyggingen av det

dualistiske Ungarns politiske system. Som væpnet støttebasis fikk han i februar 1881 stifte det militært organiserte gendarmeriet samtidig som også politiet ble omorganisert. I 1880 innførte han en ny straffelovbok. I 1885 ble overhuset omorganisert, noe som åpnet adgang for storfinansens representanter og for visse høyere embetsmenn – på bekostning av prelatene og aristokratene. "Tjenerloven" fra 1876 fastlo arbeidsgiverens og tjenerens rettigheter og plikter, og trakk myndighetene inn i kontraktsforholdene, mens industriloven fra 1884 regulerte en rekke viktige spørsmål omkring industrietablering, kvalifikasjonskrav, fabrikk-kontroll, arbeidstid, lærlingeutdanning, tvis-tesaker etc.

For å kunne gjennomføre sin politikk, trengte han en sikker parlamentarisk basis, og for å oppnå dette, vek han ikke en gang tilbake for visse valgtekniske manipulasjoner og voldsmetoder. Han plasserte dessuten sine tilhengere i nøkkelposisjoner og krevde av dem ubetinget lydighet. De ble derfor gjerne kalt *mamelukker*. Han hadde i det hele tatt en meget sterk personlighet, og hans regjeringstid er gjerne blitt karakterisert som Tizsas politiske enevelde i Ungarn... Hans ivrigste støttespillere kom fra godseieradelens lavere skikt, gjerne de som av gjeldsbyrden er blitt tvunget til å ta betalte stillinger i den statlige forvaltning eller i komitatene. Denne adelige embetsmannsstand ble i sin alminnelighet kalt *gentry* og den preget ungarsk samfunnsliv i betydelig grad helt frem til den første verdenskrig.

Under hans 15 år ved roret ble det i grunn ikke gjennomført noen epokegjørende reformer, noe som også stemte godt overens med hans valgspråk: *Quieta non movere*. Men det oppsto heller ingen krisesituasjoner i denne tid. I 1877 klarte han å drive igjennom at den østerrikske nasjonalbank ble i dualismens ånd omdannet til Østerriksk-Ungarske Bank. Fra nå av ble også pengesedlene topspråklige: den ene side med tysk, den andre med ungarsk tekst. Ellers var økonomien i hele perioden preget av et fantastisk oppsving. Opposisjonen hadde det derfor vanskelig å by på et troverdig politisk alternativ. For å skape ubehageligheter for Tisza, sørget den fra tid til annen for å bringe forholdet til Østerrike på bane, et emne som alltid var like vel egnet til å forårsake uro og fremkalle nasjonalistiske følelser i opinionen.

Men opposisjonen oppnådde bare med dette at den vendte oppmerksomheten vekk fra viktige uløste sosiale- og minoritetsproblemer. En annen og ofte (mis)brukt parlamentarisk metode av opposisjonen var obstruksjonen. Den ble alltid anvendt, når deres andre forsøk på å hindre flertallet i å kunne fatte et eller annet viktig vedtak, hadde spilt fallitt.

Det som til slutt felte Tisza, var fellesforsvaret, Østerrike-Ungarns felles k.u.k. hær. Den var som en stat i staten, direkte underlagt Franz Joseph, ansett av ham som det viktigste middel til å holde riket sammen. Han lot derfor ingen røre ved den.

"Gemeinsam und einheitlich, wie es ist, soll mein Heer bleiben" som han uttrykte det i sin armébefaling fra Chlopy. En stor del av felleshæren som hadde tysk kommando, var til stadighet stasjonert i Ungarn og så gjerne på landet som en erobret eller besatt provins. Hærens større eller mindre konflikter med sivilbefolkningen var dagligdagse foreteelser; slått opp i og av dagspressen, holdt de den nasjonale ungarske opinion i kontinuerlig opprør og opphisselse. Storparten av befolkningen var nok for å fjerne dette fremmedlegemet fra landet og erstatte det med ungarske honvéd-styrker. Da Tizsas regjering i november 1888 fremmet et lovforslag om forsvarets modernisering, vakte dette derfor straks enorm interesse også utenfor parlamentet, især når det ble kjent at forslaget i realiteten innskrenket parlamentets kontroll med hæren, dessuten at offiserene i den ungarske hær måtte i fremtiden avlegge eksamen også i tysk. I januar 1889 vedtok underhuset regjeringsforlaget, men p.g.a. påfølgende demonstrasjoner mot forslaget i Budapests gater, måtte underhuset i februar vedta et nytt, tillempet forslag. Dette representerte et stort prestisjetap for Tisza, men hans regjering overlevde – tilsynelatende. Men da Lajos Kossuth i desember samme år mistet sitt ungarske statsborgerskap som følge av en 10 år gammel bestemmelse som foreskrev fornyelsen av passene innen ti år, og da Tizsas forslag om at Kossuths statsborgerskap likevel skulle anerkjennes og opprettholdes, ble avvist av regjeringen selv, leverte han inn sin avskjedssøknad den 9.mars 1890.

DOBBELMONARKIETS UTENRIKSPOLITIKK FRA 1867

Det ble Sachsens forhenværende ministerpresident, grev Ferdinand von Beuts som ble Østerrike-Ungarns første "felles" utenriksminister. Han støttet i 1866 Østerrike mot Preussen, og ventet nå på en passende anledning til å hevne seg på Preussen for det forsmadelige nederlaget ved Königgrätz. Han var ikke alene med sin revansjisme. Ved hoffet i Wien fantes det blant generalene, aristokratene og embetsmennene mange som fortsatt drømte om en førende rolle for Østerrike innenfor rammene av en stortysk enhetsstat. I 1870, da krigen mellom Preussen og Frankrike var brutt ut, så det ut som om deres stund var kommet. De var overbevisst om at Frankrike skulle siere, og det var derfor stor fare for at Dobbelmonarkiet skulle komme med i krigen på Frankrikes side. I denne farlige situasjon var det av avgjørende betydning at den ungarske ministerpresident Gyula Andrassy, som også fikk full støtte av

opposisjonslederne Kálmán Tisza og József Madarász, tok til orde for en nøytral holdning fra Østerrike-Ungarns side, idet han også påpekte faren for en væpnet konflikt med Russland. (Kossuth fryktet likeledes for at Ungarn på ny skulle bli blandet inn i et blodig oppgjør mellom Habsburgerne og Hohenzollerne.) Hans tilrådninger ble fulgt av kronrådet den 18.juli, selvom det samtidig også bestemte seg for å gjøre visse forberedelser til å utnytte den ventede franske seier – diplomatisk så vel som militært. Keiser Napoleon 3s nederlag ved Sedan betydde det endelige nederlaget også for Wien-hoffets antiprøysiske fløy.

Andrássys sindige holdning til den fransk-prøysiske krig og til de bøhmisk-Hohenwartske planer om Monarkiets omdanning til trialisme bidro strekt til at det ble nettopp ham, keiseren og kongen den 14.november 1871 utnevnte til Østerrike-Ungarns nye utenriksminister etter Beust. Det var da lenge siden sist en ungare hadde vært i den situasjon å kunne bestemme over en stormakts utenrikspolitikk. Og selvom han hele tiden hadde Dobbelmonarkiets felles interesser for øyet, kunne han samtidig også ta hensyn til de spesifikke ungarske interesser på en helt annen måte enn en fremmed ville ha gjort det. Hans 8 år ved det utenrikspolitiske roret ble i hovedtrekkene bestemmende for Østerrike-Ungarns holdning og allianseforhold helt frem til den første verdenskrig, idet han trakk opp hovedlinjene til rikets internasjonale orientering etter en inngående og grundig vurdering som beholdt sin gyldighet for årtier fremover. Hjørnesteinen i hans politiske analyse var hensynet til den truende russiske ekspansjon og Russlands økende dominans på Balkan. Som honvéd-oberst fra 1848/49-årenes ungarske frihetskamp var han virkelig på det rene med hvilken slagkraft de enorme russiske soldatmassene representerte. Han gjorde derfor alt han maktet for å unngå en væpnet konflikt med russerne, men gjorde samtidig bruk av diplomatiets alle midler til å trenge tsarens rike tilbake, - en holdning Bismarck til en begynnelse langtfra var enig i. Da også Storbritannia som Andrassy til å begynne med ønsket å slutte en nærmere allianse med, avviste ham på dette punktet, ble han inntil videre nødt til å ty til det gamle trekeiserforbundet fra den hellige alliansens tid mellom herskerne av Østerrike-Ungarn, Preussen og Russland. På møtet den 22.oktober 1873 ble partene enige om å beholde *status quo* på Balkan og å holde freden i Europa. De forpliktet seg til å rådføre seg med hverandre for det tilfellet en utenforstående fjerde makt skulle true denne freden.

(Andrassy hadde sin del også i handelsoverenskomsten som den 3.november 1873 ble sluttet mellom Østerrike-Ungarn og Sverige-Norge.)

I 1870-årene ble det stadig klarere at det vaklende tyrkiske rike ikke lenger var i stand til å hevde seg over de undertrykte balkanske folkene. Østerrike-Ungarn og Andrassy hadde i prinsippet ikke noe imot disse folkenes forsøk på større uavhengighet, forutsatt at dette ikke skulle røkke ved *status quo* på Balkan og føre til økt russisk dominans i området. Russland utøvet fra gammelt av gjennom sine panslavistiske sympatisører og gjennom sine gresk-ortodokse kirkelige forbindelser en sterk innflytelse på disse små folkeslag som på sin side hadde satt sin lit til nettopp Russlands maktpotensiale, idet de næret en tradisjonell mistro til Østerrike-Ungarn. (Samtidig var de ikke oppmerksomme på, eller de brydde seg ikke om, at russerne alt lenge hadde drømt om å kunne komme frem til Middelhavet; bak den store slaviske brors forståelsesfulle støtte skulle det egentlig vært en smal sak å oppdage den sultne russiske imperialismen, men de var nok blindet av sine aktuelle politiske mål.) Det som Dobbelmonarkiet mest av alt fryktet var at de slaviske Balkan-folkene, etter den eventuelle fordrivelsen av tyrkerne, skulle forene seg i et stort sørslavisk rike som samtidig sto i et nært allianseforhold med Russland og var dermed i stand til å true Østerrike-Ungarns interesser og sogar territoriale integritet.

Omformingen av Balkan tok egentlig til med de serbiske reisningene, ledet av Kara-Georg (1804-13), respektive Miloš Obrevonič (1815-17). I 1829 fikk Serbia et vidtstrakt indre selvstyre og øvet fra den tid en forholdsvis stor tiltrekningskraft på sine slaviske nabostammer. Også det russisk-panslavistiske propaganda satset sterkt på serberne. I 1858 ble fyrstehuset Kara-Georg, som var vennlig innstilt overfor Østerrike, fordrevet av russofile serbiske nasjonalister som erstattet dette fyrstehuset med Obrenovic-familien som så åpnet vidt for de storserbiske bestrebelser.

Også de rumenske fyrstedømmene Valakia og Moldova oppnådde i 1856 selvstyre. Romania som ble proklamert i 1862 etter at Cuza fullførte unionen av de to fyrstedømmene, forble imidlertid under tyrkisk overherredømme frem til den russisk-tyrkiske krig. Sommeren 1875 brøt det imidlertid ut en oppstand mot tyrkerne i Hercegovina som bredte seg snart også til Bosnia. Både serberne og kroaterne betraktet dette område som sitt eget. Opprinnelig var begge provinsers innbyggere kroater, men mange av dem var i løpet av tyrkertiden gått over til islam, dessuten fikk provinsene mange serbiske innflyttere. Våren 1876 kom det til et opprør også i Bulgaria, men dette klarte tyrkerne å slå ned på kort tid, under blodige grusomheter. Serbia og Montenegro erklærte nå imidlertid krig mot Tyrkia. Aller helst ville nå Andrassy gitt væpnet støtte til tyrkerne, noe også den indre opinion i Ungarn krevde i parlamentet så vel som ved gatedemonstrasjoner. Men i den gitte internasjonale situasjon måtte han nøye seg med å erklære en velvillig østerriks-ungarsk nøytralitet overfor Tyrkia. I juli kom keiser Franz Joseph og tsar Aleksander 2 sammen i Reichstadt (Bøhmen). De sluttet seg til ikke-innblandings-prinsippet og ble enige om at i tilfelle en serbisk seier skulle

Russland få okkupere Bessarabia og deler av Armenia, mens Østerrike-Ungarn skulle annektere Bosnia-Hercegovina.

I oktober foreslo tsar Aleksander 2 at Russland og Østerrike-Ungarn skulle i fellesskap intervenere i den pågående serbisk-tyrkiske krig og besette henholdsvis Bulgaria og Bosnia-Hercegovina, men Franz Joseph, i samråd med Andrassy, avviste dette russiske tilbud. I desember innledet ambassadørene av Frankrike, Italia, Østerrike-Ungarn, Storbritannia, Russland og Tyskland rådslagninger i Istanbul om Balkan og foreslo at Bulgaria, Bosnia og Hercegovina skulle erholde selvstyre, mens Serbias og Montenegros territorier skulle forøkes på bekostning av Tyrkia. Den tyrkiske regjering avviste imidlertid forslaget. I midten av januar 1877 kom det i Budapest til en hemmelig overenskomst mellom Østerrike-Ungarn og Russland om at Dobbelmonarkiet skulle vise en velvillig nøytralitet overfor Russland, dersom tsaren skulle angripe Tyrkia. Til gjengjeld skulle Russland gi sin støtte til Østerrike-Ungarn til annekteringen av Bosnia-Hercegovina.

Tre måneder senere, 24.april 1877 erklærte Russland krig mot Tyrkia. Den endte i desember med et fullstendig nederlag for tyrkerne. I februar truet russerne selve Istanbul, men da krysset Storbritannias Middelhavsflåte Dardanellene og advarte Russland mot videre fremrykking. I freden av San Stefano, undertegnet den 3.mars 1878, ble Serbia og Romania innrømmet full uavhengighet, og Bosnia-Hercegovina indre selvstyre. Det ble dessuten skapt et Stor-Bulgaria, forent med Makedonia, mens Montenegro fikk territoriale innrømmelser, og Russland kunne annektere Bessarabia og en del av Kaukasia.

De store russiske suksesser gjorde Storbritannia, Frankrike og Tyskland sjalu og redd. Andrassy klarte da gjennom dyktig diplomatisk virksomhet å samle de 3 vestlige stormakter til en kongress i Berlin (13.juni-13.juli), der også Østerrike-Ungarn, Italia, Russland og Tyrkia var med. Kongressen innskrenket de russiske erobringer og svekket Russlands innflytelse på Balkan. Overenskomsten delte bl.a. Stor-Bulgaria i tre deler: Tyrkia fikk igjen Makedonia; Sør-Bulgaria ble selvstyrt område under navnet Øst-Rumelia; Nord-Bulgaria ble vasallstat med indre selvstyre. Etter forslag fra Storbritannia fikk Østerrike-Ungarn besette og forvalte Bosnia-Hercegovina.

I august 1879 foreslo rikskansler Otto von Bismarck overfor utenriksminister Gyula Andrassy å inngå en østerriksk-ungarsk-tysk allianse om gjensidig militær støtte, i første rekke rettet mot Russland. Den ble undertegnet i Wien 7.oktober. Dette var høydepunktet i Andrassys liv og karriere. Han klarte dermed å sette en stopper for Russlands fremmarsj på Balkan; å utvide rikets territorium med annekteringen av Bosnia-Hercegovina; å sikre Østerrike-Ungarn en pålitelig forbundsfelle og støttespiller i Tyskland; å gjenreise Dobbelmonarkiets autoritet som en stormakt av rang.

Men besettelsen av Bosnia-Hercegovina vakte samtidig et voldsomt røre, især i Ungarn. Den ungarske opinion mislikte sterkt at det sørlaviske element i riket økte med dette ytterligere. Forbitrelsen og protestene fant sin vei sogar til parlamentet, og Andrassys popularitet sank betydelig. På den annen side fremkalte alliansen med Tyskland motforestillinger også i visse hoffkretser slik at Andrassy allerede dagen etter undertegnelsen av alliansen ble nødt til å sende inn sin avskjedssøknad.

Etter et kortvarig gjesteopptreden av Heinrich Haymerle (i hans tid ble trekeiser-forbundet fornyet i Berlin 18.juni 1881 og det ble sluttet en hemmelig avtale med Serbia 28.juni, hvor Serbia forpliktet seg til ikke å tåle virksomhet innenfor sine grenser som var rettet mot Østerrike-Ungarn, og til ikke å inngå avtaler med andre land uten forhåndsdrøftelser med Dobbelmonarkiet m.fl.) fikk igjen en ungarsk-født politiker å overta utenriksministerposten: grev Gustav Kálnoky (1832-98). Utenrikspolitikken i hans 13 år fulgte imidlertid i de spor som ble fastlagt av Andrassy. Også han bygget videre på Dobbelmonarkiets forsvarssystem. Det vesentligste i den forbindelse var at også Italia sluttet den 20.mai 1882 seg til den østerriksk-ungarsk-tyske alliansen som fra da av ble kalt trippelallianse. Den var av defensiv karakter. Da tyskerne i 1883 ville utvide alliansen til ikke bare å gjelde et mulig russisk angrep, men også eventuelle angrep fra andre land, gikk Kálnoky ikke med på det. I likhet med Andrassy, forsøkte til en begynnelse også han å opprettholde og pleie visse diplomatiske forbindelser med Russland, og i mars 1884 ble avtalen mellom de tre keisere forlenget for ytterligere tre år.

Men dermed var det også slutt for den. Som en erstatning, inngikk Bismarck i juni 1887 med den russiske ambassadøren i Berlin en gjenforsikringsoverenskomst mellom de to stater, mens Østerrike-Ungarn til gjengjeld nærmet seg til Storbritannia, og ble enig med det i å opprettholde *status quo* i Østen og Tyrkias integritet. I likhet med avtalen med Serbia i 1881, undertegnet i 1883 også Romania en hemmelig overenskomst med Østerrike-Ungarn som gjenspeilet rumenernes frykt for et russisk angrep. Denne avtale ble så fornyet i 1892.

I løpet av Kálnokys siste år inntrådte det litt etter litt en utkrystallisering av de to dominerende maktblokker i Europa. Etter Bismarcks fall fornyet nemlig Tyskland ikke mer den tysk-russiske avtale, og ved Trippelalliansens fornyelse i 1891 oppsto det rykter om at den skulle ha fått en offensiv karakter. Som svar på disse forlydender, inngikk russerne og franskmennene sommeren 1892 en militær pakt, mens Tyskland

og Storbritannia fjernet seg mer fra hverandre i 1890-årene. (Franz Josefs besøk i Sankt-Petersburg i april 1897 fikk ingen nevneverdig innvirkning på denne utvikling.)

I januar 1889 ble hele Ungarn rystet av Meyerling-tragedien. Kronprins Rudolf (1858-89), eneste sønn til keiser Franz Joseph, kjent for sin hungarofile holdning, var mektig populær i Ungarn som kanskje ingen annen Habsburger før ham, bortsett da fra hans egen mor, dronning Erzsébet (Elisabeth) av Wittelsbach. (Noen få år senere, i 1898, falt hun forresten som offer for et attentat i Genève.) Slaverne i riket så med bange anelser på det hjertelige forholdet mellom kronprinsen og det ungarske folk. I 1881 giftet han seg med prinsesse Stefanie av Belgia, men ble senere forelsket i baronesse Maria Vetsera. Det har versert rykter om at det skal ha vært på gang en ungarsk sammensvergelse med den hensikt å krone Rudolf til ungarsk konge for deretter å løsrive landet fra Franz Josefs rike. Faktum er at Rudolfs (og Maria Vetseras) død aldri er blitt tilfredsstillende oppklart. Man vet altså fremdeles ikke om det dreide seg om et velkamouflert politisk mord, eller om han, av personlige grunner, eller som en følge av et sykdomsanfall, virkelig skulle ha begått selvmord.

I mai 1895 gikk Kálmok av som utenriksminister, som følge av diplomatiske forviklinger forårsaket av den pavelige nuntius Antonio Agliardi som kritiserte Ungarns kirkepolitikk og på grunn av uoverensstemmelser mellom ham og den ungarske ministerpresident Dezső Bánffy. I de påfølgende ti årene ble rikets utenrikspolitikk skjuttet av grev Agenor Goluchowski. I hans ministertid fortsatte den utenrikspolitiske situasjon for Dobbelmonarkiet å utvikle seg i en retning som lovet lite godt for fremtiden. Den fransk-russiske militærpakten av 1891 som alt i seg selv var illevarslende nok, ble i 1904 etterfulgt av en fransk-engelsk overenskomst og ble i 1907 "komplettert" med en engelsk-russisk.

Storbritannia hadde dermed gitt opp sin tradisjonelle støttepolitikk i forhold til Østerrike-Ungarn og allierte seg i stedet nå med Russland. Dannelsen av *entente cordiale* og Europas polarisering var dermed et faktum. Dobbelmonarkiets isolering var en direkte følge av Østerrike-Ungarns ensidige tyske orientering. (For ytterligere å styrke båndene mellom Tyskland og Østerrike-Ungarn, avla den tyske keiser Wilhelm 2 et vennsapsbesøk i Budapest 20.-22. september 1897.)

Polariseringens dypere årsak er imidlertid å finne i motsetningsforholdet mellom de gamle kolonimaktene på den ene side med Storbritannia og Frankrike i spissen som for enhver pris ville holde på sine kolonier, i første rekke i Afrika og Asia, og på den annen side de makter som i sin tid var forhindret fra å delta i verdens kolonialisering, men som nå krevde sin del av den imperialistiske kake, så som Tyskland, Japan og Italia. Det ble satt i gang en storstilet militær opprustning i begge leirene. I den forbindelse var det av særlig betydning, da den tyske riksdag i 1900 vedtok admiral Alfred von Tirpitz' plan om en kraftig utbygging av den tyske krigsflåte.

I 1902 ble Trippelalliansen mellom Tyskland, Italia og Østerrike-Ungarn fornyet, men bare ti måneder senere kom de første alvorlige sprekker i systemet til syne, da Italia inngikk en hemmelig avtale med Frankrike, selvom avtalen bare gjaldt Marokkos "tildeling" til Frankrike, og Tripolis' til Italia. Året etter ble Serbias konge Aleksander 1 og hans hustru myrdet ved et kupp, og Kara-Georgs sønnesønn, Peter 1 Karadjordjević, valgt til ny konge. Den serbiske regjering la deretter sin utenrikspolitiske kurs radikalt om og gjenopptok sitt samarbeidet med Russland, noe som vakte stor irritasjon og uro i Østerrike-Ungarn. Heller ikke et møte mellom keiser Franz Joseph og tsar Nikolaj 2 kunne i vesentlig grad minske spenningen.

Etter nederlaget i krigen mot Japan i 1904-05 og etter de ødeleggende indre revolusjonære bevegelser i 1905-07 vendte Russland sin interesse mer og mer åpent mot Balkan. Spenningen førte da til en tollkrig mellom Serbia og Østerrike-Ungarn i 1906-08, innledet i Goluchowskis ministertid og avsluttet av den nye utenriksminister Alois Lexa von Aehrenthal. Da Bulgaria den 5. oktober 1908 proklamerte sin uavhengighet, rådet Aehrenthal at Dobbelmonarkiet skulle annektere Bosnia-Hercegovina. Dette ble meddelt av Franz Joseph den 6. oktober og gjennomført straks, uten diplomatisk forberedelse hos stormaktene, noe som ytterligere forsterket Østerrike-Ungarns isolering. Annekteringen vakte dessuten stor uro og forbitrelse i Serbia.

Dobbelmonarkiets sendemann i Beograd, grev Forgach, oppfattet Serbias holdning alt da som meget krigersk: "Serbien forbereder sig på ett målmedvetet och detaljerat sätt på en krigisk konflikt och fullföljer på det politiska området på ett skickligt sätt sina försök att uppegga såväl det egna som de främmande ländernas opinion mot oss"¹. Under inntrykk av hendelsene på Balkan foreslo generalstabsjefen Conrad von Hötzendorf gjentatte ganger igangsettingen av en preventiv krig mot Serbia (men også mot Italia), mens Russland ennå lå nede, utmattet av krigen mot Japan og den sosiale uro i landet; men han fant ikke gehør for sitt syn. Motsetningene mellom maktblokkene ble i 1911 ytterligere skjerpet ved den såkalte Marokkokrisen, og noe senere av den italiensk-tyrkiske krigen om Tripolis som i det minste førte til en varig svekkelse

¹ Sitert etter Kosáry, Dominicus: *Ungerns historia*. Sth.1944: 220.

av Tyrkia. Også folkene på Balkan var oppmerksomme på dette, og Serbia, Bulgaria og Grekenland dannet i mars-mai 1912 det såkalte Balkan-forbundet, som i prinsippet og offensivt var rettet mot Tyrkia. Da Montenegro den 9.oktober 1912 erklærte krig mot Tyrkia, fikk landet innen få dager tilslutning også fra Bulgaria, Grekenland og Serbia. Dermed var den første Balkan-krigen i full gang. Den ble foreløpig avsluttet med freden i London 30.mai 1913, men allerede måneden etter angrep Serbia og Grekenland Bulgaria (den annen Balkan-krig) som i freden i Bukarest 10.august ble tvunget til å avstå fra mesteparten av sine erobringer som ble gjort i den første Balkan-krigen. Romania fikk seg tildelt Sør-Dobruksja, Serbia fikk storparten av Makedonia (det makedonske spørsmål har deretter influert på forholdet mellom Bulgaria og Serbia, respektive Jugoslavia på en meget negativ måte og hevdes fortsatt å representere et uløst problem); dessuten ble eksistensen av et uavhengig Albania anerkjent av alle parter. Østerrike-Ungarn måtte likevel den 18.oktober i ultimatusform kreve at serberne skulle rømme Albania.

Det var Dobbelmonarkiets nye utenriksminister Leopold Berchtold, tiltrådt i februar 1912, som på denne måten hadde tvunget igjennom opprettelsen av et selvstendig Albania. Også ellers var hans politiske holdning overfor Balkan-statene preget av steilhet, aggressivitet og prestisjehensyn. Da den østerriksk-ungarske erkehertug Franz Ferdinand og hans hustru ble den 28.juni 1914 myrdet av en serbisk student i Bosnias hovedstad Sarajevo, var det en ekstra ulykke for Dobbelmonarkiet å ha Berchtold som utenriksminister. Istedenfor en mer imøtekomende, moderat, modererende og avventende holdning (slik også den ungarske ministerpresident István Tisza foreslo det) sendte han et så utfordrende ultimatum til Serbia, at det umulig kunne bli akseptert. Hovedansvaret for det konkrete utbruddet av den første verdenskrig ligger altså utvilsomt hos ham, når vi velger å se bort fra de dypere liggende årsaker og den mange tiår lange utvikling som førte til dannelsen og konfrontasjonen av maktblokkene i datidens Europa. Han gikk imidlertid av først i januar 1915, men han trakk seg ikke fra det politiske liv: fra 1916 støttet han tvertom ivrig den nye keiseren Karl.

ØKONOMISK VEKST OG SOSIALE PROBLEMER

Den langvarige politiske stabilitet som for Ungarns vedkommende ble innledet gjennom det østerriksk-ungarske forlik av 1867, hadde sitt mest markante følge på det økonomiske plan. Tiden frem til den første verdenskrig ble således preget av kapitalismens raske, veldige utvikling. Ungarn ble i denne tid og i løpet av bare noen få årtier forvandlet fra et tilbakkeliggende agrarland til et dynamisk agrar- og industriland som hadde store muligheter for og ressurser til en fortsatt storstilet utvikling. Ingen av de andre mellom- og østeuropeiske naboland kunne fremvise maken til denne fremvekst. Ungarns nasjonalinntekter ble i dette tidsrommet firedoblet, med en gjennomsnittlig årlig vekst på 2,8 prosent, betydningsfull også i verdensmålestokk. I 1850 kom 80 % av nasjonalinntektene fra landbruket; dette falt til 1913 til 64 %, mens inntektene fra industrien steg fra 12 % til 25,9 %.

Mest iøynefallende var kanskje tilgangen på kapital. Antallet til kredittinstitusjonene hadde mellom 1867-1900 25-doblet seg og deres samlede kapital ble ti-doblet; mesteparten av det kom fra utlandet.

Av særlig stor betydning var utbyggingen av jernbanenettet som i desember 1868 ble vedtatt i lovform av riksdagen. I 1850 utgjorde jernbanestrekningene i Ungarn 178 km, i 1867 2.200 km; til 1913 steg dette tall til hele 22.000 km! Dette bidro sterkt til formelig å revolusjonere samferdselen i landet, idet landets alle deler og provinser helt til de mest avsidesliggende avkrok var nå blitt gjort lett tilgjengelig og koblet sammen med hele det nasjonale og internasjonale handelsnett. Til å begynne med var jernbaneutbyggingen overlatt private foretagender, men alt i 1868 vedtok man dannelsen av det statlige ungarske jernbaneselskapet MÁV (*Magyar Államvasutak*) som innen kort tid kom ved tvungent oppkjøp i besittelse av de fleste strekningene. – Denne store jernbaneutbygging fikk også vidtgående sosial betydning ved å sysselsette titusener av anleggsarbeidere (rallarer), hvorav de fleste kom fra det økende agrarproletariatet. Jernbanene sikret billig, pålitelig og rask transport for landbruksproduktene (og de industrielle råstoffene) som samtidig med opphevelsen av tollgrensene innen riket fikk fri adgang til Dobbelmonarkiets samlede markeder. Som følge av dette blomstret Ungarns landbruksindustri kraftig opp, i første rekke mølleindustrien (i 1870-80-årene hadde Budapest verdens betydeligste møllekapasitet og ble først ved århundreskiftet forbigått av Cincinnati og Minneapolis). – Veksten i sukkerindustri og spritproduksjon var tilsvarende stor. Men jernbaneutviklingen fremmet også maskinindustrien betydelig (ved siden av lokomotiver og jernbanevogner må her i tillegg også nevnes landbruksmaskin-produksjonen), mens utviklingen av tradisjonell industri fortsatt ble hindret av den konkurransedyktige og veletablerte østerrikske og bøhmiske industri. Bare når det gjaldt helt nye, moderne industrigrener uten tidligere tradisjoner og *know how*, kunne den unge ungarske industri oppta med hell konkurransen med dem så vel som med vestlig industri (elektroindustri, kjemiindustri). Til fremme av ungarsk industri vedtok riksdagen en rekke industrilover (i 1881, 1884, 1890, 1899 og 1907), både for å hjelpe

nyetableringer og for å skape gunstige vilkår for pågående produksjon og markedsføring. Industribedriftenes antall steg fra noen dusiner omkring 1867 til over 5 tusen til 1913, og deres energibasis fra ca 10 tusen hestekrefter til 886 tusen hestekrefter, mens fabrikkarbeidernes antall steg fra 110 tusen i 1880 til 620 tusen i 1913.

Budapest, hvis innbyggertall passerte millionen alt før krigen, ble også landets viktigste industrisentrum. I takt med det økonomiske oppsvinget utviklet hovedstaden seg i en kolossal fart: store områder av den ble planmessig utbygget og mange fine praktbygninger reist, dessuten fikk 127 av dens gater allerede i 1868 sine vannledninger; i 1887 kom også trikkene til syne på gatene, mens i 1896 tok Budapest i bruk Europas første undergrunnsbane. Året etter ble byens berømte Stortorghall åpnet, mens den første telefonsentral var i bruk fra 1881.

Også i jordbruket fant det sted en omfattende utvikling i kapitalistisk retning, men dette gjaldt i første rekke de store godsene som fikk åpnet adgang til kreditter og kunne dermed anskaffe seg moderne maskiner, samt arbeidsledere med høyere fagutdanning. Det var i første rekke de som sto også for en betydelig utvidelse av jordbruksområdene (dette hang også sammen med lovene fra 1874 og 1884 om reguleringen av Donau, Tisza og noen andre vassdrag, og tørrleggingen av en del sumper). Produksjonsområdene økte som følge av dette med vel en tredjedel, mens selve produksjonen ble fordoblet eller, for enkelte varesorter, sogar tredoblet. I tidsrommet steg f.eks. hveteproduksjonen fra 8,5 millioner dobbeltcentner til 36 millioner. Og selvom også landets befolkning (og dermed det indre forbruket) økte fra 13,2 millioner i 1850 til 20,9 millioner innbyggere i 1913, kunne bortimot 15-20 millioner dobbeltcenter korn utføres årlig fra landet. (Ungarsk hvete var godt etterspurt p.g.a. dens meget høye gluteninnhold.) I folkeernæringen spilte brød og mel fortsatt en ledende rolle, men førsteplassen ble i perioden likevel overtatt av poteten, og sauekjøttets rolle av svinekjøttet; å gjø opp minst et svin årlig var hovedmålet for hver familie på landet; uten dette, slaktet som regel ved juletider, ventet som oftest hungersnød på den enkelte familie blant husmenn og daglønnere.

De fleste småbruk var avskåret fra å oppta lån, de måtte derfor fortsette med foreldet teknikk og gammeldagse produksjonsmetoder og tok ikke i samme grad del i den kapitalistiske utvikling i landbruket som de store enhetene. Sammen med mangel på ny jord ble dette en viktig kilde til store sosiale problemer på landsbygden, som vi kommer til å se senere i dette kapitel. Det eneste produksjonsfelt innen landbruket som opplevde store tilbakeslag i perioden, var vinproduksjonen. Dette var i første rekke en følge av en sykdom kalt druelus (*filoxera*, *phylloxera*) som fra 1884 av ødela nær halvparten av vingårdene.

Den betydelige økonomiske oppblomstring kunne imidlertid ikke dekke over landets til dels store sosiale problemer, ja en stor del av dem ble direkte fremkalt av denne utviklingen. Selv om den borgerlige liberalisme kom seirende ut av kampen, ble føydalismen ikke helt tilintetgjort i og like etter 1867. Aristokratiet og høyadelen, ca 4 tusen i tallet, eide fortsatt 31,18 % av det samlede jordarealet, og også den katolske kirke rådde over svære jordeiendommer, mens 1.280.000 småbrukere innehadde kun 5,5 % av jordarealet. I mangel på dyrkbar jord måtte landsbygdens befolkningsoverskudd søke til industrien, og tusenvis av dem strømmet årlig til byene som på tross av den livlige etableringsvirksomheten langt fra var i stand til skikkelig å kunne absorbere det store tilskuddet, og kunne bare i liten grad tilby nyinnflytterne akseptable bolig- og arbeidsforhold, samtidig som fabrikkene kunne som følge av den rikelige tilgang på arbeidskraft presse lønningene stadig nedover.

Agrarproletarene som valgte å forbli på landsbygda, hadde det imidlertid minst like dårlig og kunne bare friste tilværelsen som leilighetsvise daglønnere, sesongarbeidere eller tjenere. Titusener av dem fikk dessuten jobb som anleggsarbeidere, i første rekke rallarer. Betegnende nok økte landsbybefolkningen i dualismens tidsalder med bare 2 %, mot byenes 200 %! Litt etter litt kom det derfor på mote å utvandre og søke lykken i oversjøiske land, i første rekke De Forente Stater. Mange reiste bare for å spare sammen det beløp som trengtes til å kunne kjøpe seg en gård hjemme, og så vendte de hjem. Dette gjaldt imidlertid bare ca hver fjerde utvandrer, resten forble i utlendighet for godt. Fra 1870-årene til den første verdenskrig forlot alt i alt vel 2 millioner mennesker Ungarn på denne måten. I 1871 ble det bare registrert 294 utvandrere, i 1880-årene varierte det årlige antallet mellom 11 og 25 tusen, til slutten av 1890-årene steg dette til 40-50 tusen og nådde toppen i 1907 med 209.169 utvandrere fra Ungarn!²

Hadde man på forhånd ventet et åpent motsetningsforhold mellom føydalismens ledende skikt, aristokratene og høyadelen på den ene side og kapitalismens oppadstrebbende, pengesterke forgrunnsfigurer på den andre, tok man grundig feil. Snarere oppsto det et interessefellesskap mellom dem: uten finanskapitalens hjelp ville storgodseierne neppe klart å modernisere sine godser (som forøvrig også ga grunnlaget for deres fortsatte rolle i rikspolitikken). Samtidig fantes det i bankenes, storbedriftenes direksjoner bestandig noen aristokrater med historiske navn som kastet adelens (og fortidens) glans over disse høyst moderne og pragmatiske foretagender og ydet samtidig gjennom sine politiske forbindelser

² Jfr. *Magyarország történeti kronológiája*. Red.: Kálmán Benda. III. Budap.1982: 753 ff.

uvurderlige tjenester som takk for sine rikelige gasjer og tantiemer. De velhavende kapitalistiske oppkomlingene sparte dessuten ingen midler for gjennom giftermål og andre former for familiære forbindelser å skaffe seg innpass i de høyere samfunnslag. Og parvenylene ble da svært ofte godtatt, for deres pengers og rikdommens skyld.

Mange av mellom- og lavadelen ble derimot i den grad forgjeldet at de ble litt etter litt nødt til å oppgi sine gods. De søkte da tilflukt og oppkomme i offentlige stillinger som offiserer, embetsmenn i departementene, i det statlige byråkrati og i komitatsforvaltningen. De ble kalt *gentry* og dannet etter hvert et av de mest karakteristiske og fargerike skikt av det nye ungarske bursjoasi. Deres livssett og verden ble med forkjærlighet skildret i forfatteren Kálmán Mikszáths romaner. Blant datidens borgerskap, handelsmenn og håndverkere finner vi ellers et bredt lag av assimilerende elementer, i første rekke tyskere og jøder (ifølge folketellingen av 1910³ utgjorde tyskerne 10,4 % av landets befolkning og jødene 5 %).

I takt med landets kapitalistiske utvikling oppsto det etter hvert også i Ungarn en arbeiderklasse av betydning. Av en samlet befolkning på 18,2 millioner i 1910 (Ungarn uten Kroatia) var hele 17 % beskjeftiget i industri, 1,2 % i grubedrift og 2,3 % i samferdsel⁴. Fabrikkarbeidernes antall var i 1913 620 tusen⁵. De fleste av dem kom direkte fra landet og var opprinnelig agrarproletarer. I byene fristet de en kummerlig tilværelse. I fabrikkene var arbeidstiden ennå ikke regulert, den varierte mellom 10 og 14 timer. Arbeidsgiverne brydde seg lite om å gjøre arbeidsplassene trygge for ulykker og andre (yrkes)helseskader. Men enda værre var bolig- og hygieneforholdene med elendighet, tuberkulose og andre folkesykdommer, og dessuten og ikke så sjelden ren sult. Lovgivningen gjorde lite for å bedre på disse forhold. I 1876 ble det sanksjonert en lov om det offentlige helsevesen som bl.a. innførte obligatorisk vaksinerings mot kopper. Den første lov om vern mot ulykker på arbeidsplassen er fra så sent som 1893. Loven som innførte en pensjonsordning for de offentlige ansatte, ble til i 1885.

Under slike forhold måtte arbeiderne forene seg for å kunne sikre/utkjempe seg bedre vilkår og visse minimale rettigheter. Deres første sammenslutninger var såkalte vennsforeninger og lokale sykekasser. Deres første landsomfattende organisasjon var fra 1868 og het Almene Arbeiderforening som hadde den kjente forfatteren og politikeren Mihály Táncsics til sin formann; han døde i 1874. Foreningen ble snart anerkjent som arbeiderinteressenes fremste representant overfor arbeidsgiverne. Dens program ble sterkt influert av Ferdinand Lassalles idéer og pleiet gjennom Károly Farkas vennskapelige forbindelser med Den første internasjonale og med kommunen i Paris, hvis arbeidsminister het Leo Frankel (1844-96) og var ungarskfødt. Etter hjemkomsten i 1876 bidro Frankel i sterk grad til å radikalisere den ungarske arbeiderbevegelse. Han var bl.a. med i 1880 å stifte Ungarns Almene Arbeiderparti som var sosialdemokratisk i sitt program med krav om 10 timers arbeidsdag, forbud mot barnarbeid og like lønn for kvinner og menn. Fra 1877 hadde arbeiderbevegelsen også sin egen avis, *Népszava* ('folkets røst'), redigert av Viktor Külföldi. Den første landsomfattende ungarske arbeiderkongress ble holdt i Budapest i april 1878. 1880-årene var preget av en forsert industrialisering i Ungarn. Også arbeiderklassen økte fort i tall så vel som i styrke, mens dens ideologi ble mer og mer marxistisk-orientert. Samtidig ble også landsbygdas agrarproletariat i større grad enn før bevisstgjort og radikalisert – i takt med den forverrede konjunktursituasjon i landbruket, med de derav følgende store sosiale problemer. Men også i europeisk sammenheng styrket arbeiderbevegelsen seg, og til sommeren 1889 kom Den annen internasjonale sammen i Paris for å gi felles retningslinjer til arbeiderpartiene. Disse retningslinjer gjaldt bl.a. kravet om 8-timers arbeidsdag, arbeidervernlover, samt feiringen av 1.mai. Sistnevnte fikk stor gjennomslagskraft også i Ungarn, og 1.mai 1890 ble feiret i Budapest med et opptog av 60 tusen arbeidere, den til da kanskje største massedemonstrasjon i landet. I desember 1890 ble dessuten Ungarns sosialdemokratiske parti dannet. Det sto på et marxistisk grunnlag. Et av partiets viktigste krav gjaldt innføringen av hemmelige valg, basert på alminnelig stemmertett.

1890-årene kom likevel til å stå i agrarproletariatets tegn. Som følge av den økende arbeidsløshet ble lønningene stadig presset nedover. Forbitrelsen og fortvilelsen førte etter hvert til en rekke streiker blant innhøstningsarbeidere som viste seg å være et meget effektivt våpen. Det sosialdemokratiske parti inntok i denne tid et feilaktig standpunkt i agrarspørsmålet ved å avvise agrarproletariatets almene krav om jordreform. Dette førte snart til dannelsen av et eget agrarparti, Det uavhengige sosialistiske parti (september 1897) som krevde oppdelingen av alle jordeiendommer som var større enn 58 hektar. Året i forveien dannet bøndene og småbrukerne etter initiativ fra grev Sándor Károlyi Det ungarske jordbrukerforbund (*Magyar Gazdaszövetség*) som hadde som sitt hovedmål å spre idéen om kooperasjon i landbruket. Det første

³ Jfr. *Magyarország történeti kronológiája*. Red.: Kálmán Benda. III. Budapest. 1982: 819-21.

⁴ Jfr. *Magyarország történeti kronológiája*. III. Budapest. 1982: 819-20

⁵ *Die Geschichte Ungarns*. Red.: E. Pamlényi. Budapest. 1971: 408.

resultat ble opprettelsen av forbrukerkooperativet *Hangya* ('mauren' tilsvarer den norske Samvirkebevegelse) som bredte seg med lynets hastighet over hele landet og bevarte sin dominerende stilling helt til det av politiske grunner ble oppløst like etter den annen verdenskrig. Den tiltagende agrarbevegelse førte i 1897 og i de påfølgende årene til en rekke streiker i jordbruket. I januar 1906 ble Nasjonalforbundet for Ungarns jordarbeidere dannet, etterfulgt i mars av dannelsen av Ungarns uavhengige sosialistiske bondeparti. Det siste ble ledet av den radikale bondeføreren András L.Áchim som våren 1911 ble skutt ned og drept av to godseiere. Bondestandens viktigste partiorganisasjon ble imidlertid Småbrukerpartiet, dannet og ledet av bondeføreren og politikeren István Nagyatádi Szabó (1863-1924). Dette parti eksisterte under noen skiftende benevnelser helt frem til 1950-årene og ble reorganisert i 1989. – I 1910 hørte 62,4 % av landets samlede befolkning fortsatt til jordbruksnæringen.

1890-årene var viktige for den ungarske fagbevegelse: det ble dannet egne foreninger i praktisk talt alle fag som fra 1899 ble samlet og ledet av Fagrådet, opprettet av fagforeningenes første landsomfattende kongress. Fagrådet og fagforeningene hadde hele tiden et nært forhold til Det sosialdemokratiske parti som ved århundreskiftet var dominert av ledere som Ernő Garami og Dezső Bokányi, etter 1908 av Zsigmond Kunfi. Partiet inntok i disse årene en utpreget sentralistisk holdning mellom de revisjonistiske og revolusjonære retningene i den internasjonale arbeiderbevegelse. Det hadde nemlig som mål å skape et sosialistisk samfunn, men ville oppnå det gjennom reformer. Dets viktigste krav som alt annet var underordnet, gjaldt den alminnelige og hemmelige valgordning.

Det var dette partiet som sto bak tidens viktigste streiker. I april 1904 ble et sosialdemokratisk demonstrasjonstog i Élesd angrepet av gendarmeriet, noe som førte til 32 døde. Noen dager senere demonstrerte 50 tusen arbeidere mot dette i Budapest. I september 1905 toget hele 100 tusen arbeidere, ledet av sosialdemokratene, mot Parlamentet og krevde der alminnelig valgrett. Dagen kalles "den røde fredag". I oktober 1907 ble demonstrasjonen gjentatt ("den røde tirsdag"), mens massede-monstrasjonen av 23.mai 1912 er kjent under navnet "den blodrøde torsdag".

Sosialdemokratene øvet i disse årene en betydelig innflytelse også på den radikale intelligentsia. Unge jurister, forfattere og sosiologer utga fra januar 1900 et tidsskrift med tittelen *Huszadik Század* ('det tyvende århundre') og dannet året etter Det samfunnsvitenskapelige selskap. Begge hadde de det til formål å underkaste det ungarske samfunn en vitenskapelig analyse. Selskapet sto for en hel rekke populære diskusjonskvelder og utga dessuten en sosiografisk bokserie *Magyarország felfedezése* ('Ungarns oppdagelse'). Selskapets medlemmer deltok også i dannelsen av den senere så berømte *Galilei Kör* ('Galilei-klubben'). Dets ledende personlighet var Oszkár Jászi. Gruppen dannet like før den første verdenskrigens utbrudd Det nasjonale borgelige parti. Til denne kretsen sognet også politiske personligheter som Gyula Justh og Mihály Károlyi som formelt var ledere av Uavhengighetspartiet.

I april 1882 forsvant en ung bondepике, Eszter Solymosi, i landsbyen Tiszaeszlár. Hun var hushjelp hos en velstående jødisk familie. Det gikk snart forlydender om at den unge piken skal ha vært offer for et jødisk rituelt mord, og politiet innledet derfor en etterforskning. Saken kom for retten i august 1883. Forsvaret av den jødiske familien ble skjøttet av den kjente politiker Károly Eötvös (1842-1916). I saken som også vakte interesse i utlandet, ble familien frifunnet. Ikke desto mindre brøt det i tiden etter rettssaken ut antisemittiske opptøyer rundt om i landet, og i oktober ble sogar dannet et landsomfattende antisemittisk parti som ved valgene i 1884 oppnådde 16 mandater og i 1887 11 mandater (av et samlet mandattall på 413). Deretter døde partiet langsomt hen. Ungarn hadde imidlertid på denne tid en betydelig jødisk befolkningslag (nær 1 million like før den første verdenskrig), og selvom de aller fleste av dem i stor grad var nå assimilert og følte seg som ungarere, fantes det bestandig grupperinger som gjerne gjorde sitt for å fremkalle et antisemittisk hysteri i landet, om enn med sparsomme resultater. Antisemittisme forekom imidlertid også i andre land på denne tiden, jfr. bl.a. Dreyfus-affæren i Frankrike 1894. I 1893 vedtok forøvrig den ungarske riksdag loven som likestilte den jødiske religion med landets øvrige religioner.

Til slutt en liten anmerkning til kvinnesaken: fra desember 1895 fikk også kvinnelige studenter fri adgang til de historisk-filosofiske og de medisinske fakultetene ved de ungarske universiteter. I 1912 var den første kvinnelige pilot i Ungarn oppe til eksamen.

POLITISKE KRISEÅR 1890—1914

Da den mektige regjeringssjefen Kálmán Tisza den 9.mars 1890 følte seg tvunget til å gå av, betød dette slutten på en meget stabil periode i ungarsk politikk. Selv om hans parti, Det liberale parti, klarte fortsatt å beholde parlamentsflertallet i ytterligere 15 år, var den politiske atmosfære og situasjon i landet likevel grunnleggende forandret. Dette fremgår klart også av det faktum at mens Ungarn i tidsrommet 1876-90 bare hadde en eneste regjering, kom det i de kommende 15 årene (1890-1905) til hele 9 regjeringsskifter... Innen

regjeringspartiet rådde det stor usikkerhet i disse årene angående den politikk det skulle føre og de saker som skulle prioriteres. Dets parlamentariske grunnlag ble gradvis stadig spinklere, mens den såkalte nasjonale opposisjon fikk økende oppslutning: dens nasjonale fordringer fant nemlig stor gjenklang i opinionen: kravet om revisjon av forliket av 1867 ble f.eks. gjentatt stadig oftere og stadig mer høyrøstet.

Den 13.mars 1890 utnevnte kongen grev Gyula Szapáry (1832-1905) til ny ungarsk ministerpresident. Han hadde vært statsråd gjentatte ganger i K.Tiszas regjeringer, senest som landbruksminister. Like etter hans tiltredelse ble to viktige lover sanksjonert. Den første gjaldt det ungarske landevernet *honvédség*, den annen moderniseringen av undervisningen i middelskolen/gymnasiet. Hans viktigste gjerning var imidlertid valutareformen av 1892, gjennomført i nært samarbeid med sin finansminister Sándor Wekerle: kronen fikk gulldekning, dvs. fra nå av var det gullet som dannet grunnlaget for landets pengesystem og ble med dette en av kontinentets mest ettersøkte og stabile valutaer.

Under hans regjeringstid begynte også nasjonalitetene å røre på seg på nytt, i første rekke rumenerne i Transsylvania som i 1880-årene bevisst holdt på den politiske passivitet. De ble nok sterkt inspirert av Liga Culturala som ble dannet i desember 1890 i Bukarest med det formål å skape i det minste en kulturell enhet mellom de rumenere som var bosatt i ulike land. En del rumenske politikere fra Transsylvania skrev våren 1892 et memorandum til kongen som inneholdt den rumenske folkegruppens klager og mest presserende krav. Det ble av en deputasjon på 300 mann brakt til kongen-keiseren i Wien som imidlertid ikke var villig til å ta det imot, men oversendte memorandumet som rumenerne lot ligge igjen etter seg i kabinettsekretariatet, uåpnet til den ungarske regjering som deretter returnerte det, fortsatt uåpnet, til folkelederen Ioan Rațiu. Da han og de andre rumenske ledere i sin forbitrelse lot memorandumet trykke og spres, ble det innledet en prosess mot dem, og de ble dømt i mai 1894. Det rumenske propaganda forsto å utnytte denne sak med stor dyktighet overfor Vest-Europa som et grelt eksempel på ungarsk undertrykkelse, – og vant stor sympati.

Szapáry gikk av i november 1892 etter å ha fått flertallet imot seg i sitt eget statsråd, noe som var foranlediget av at Szapáry fant et lovforslag om innføring av borgerlig vielse alt for vidtgående og liberalt.

Kongen utnevnte da finansministeren og finansgeniet Sándor Wekerle (1848-1921) til ny regjeringssjef. Han brakte statsfinansene innen kort tid i fullstendig orden. Også de såkalte *kirkepolitiske lover* er knyttet til hans navn; disse lover var i praksis ensbetydende med atskillelsen av stat og kirke: fra desember 1894 ble det innført obligatorisk borgerlig vielse og, til fortrenghet av kirkebøkene, statlig-borgerlig registrering av befolkningen. Denne siste bragd av den ungarske liberalisme møtte en forbitret motstand fra katolske og konservative hold. Sogar pave Leo 13 fant å måtte oppfordre i en egen encyklika av 2.september 1893 kalt *Constanti Hungarorum* Ungarns katolikker til protester og motstand mot disse lovforslag som ellers også foranlediget dannelsen av Det katolske folkeparti i 1894. Det ble ledet av grev Nándor Zichy.

Den 20.mars 1894 døde den legendariske nasjonalhelten, Lajos Kossuth, i sitt eksil i Torino, Italia. Etter den østerriksk-ungarske *Ausgleich* trakk han seg gradvis tilbake fra politikken og fordrev tiden for det meste med å samle blomster, stener, skjell og snegler, samt med å skrive sine momoarer⁶. Han ble begravet i Budapest, dog uten medvirkning fra det offisielle Ungarn, men ellers under en enorm deltagelse av befolkningen. Slik ledet Kossuth, nå i døden, sitt livs siste massedemonstrasjon mot Østerrike og tidens ungarske politiske ordning, og ga uttrykk for aller siste gang for nasjonens utilfredshet og virkelige følelser. – Noen få måneder senere vendte hans sønn, Ferenc Kossuth (1841-1914) tilbake til Ungarn for godt, hvor han snart var blitt innvalgt i riksdagen og ble en av forgrunnsfigurene i århundreskiftets politiske liv i Ungarn.

I desember 1894 søkte Wekerle og hans regjering avskjed og kongen utnevnte da baron Dezső Bánffy (1843-1911) til ny ministerpresident. At han var en temmelig hardhendt politiker, demonstrerte han som riksdagspresident alt i årene 1892-95. Som regjeringssjef anvendte han ofte til dels brutale midler i kampen mot arbeiderbevegelsen og agrarbevegelsen og deres streiker. Men også Ungarns nasjonale minoriteter ble utsatt for en pågående magyarisering fra hans side. (Et lite eksempel: Lovartikkelen IV: 1898 bestemte at alle bebyggelser fra da av bare kunne ha *en* offisiell navneform. Som oftest ble den ungarske formen valgt. Bruken av eventuelle andre navneformer ble forbudt av Bánffy.)

I hans regjeringstid, i 1896, ble tusenårsdagen, *millenium* for det ungarske landnåmet og landets fødsel feiret under utfoldelse av stor pomp og prakt og festivitas. Det var et vanskelig årtusen som flere ganger truet det ungarske folk med utslettelse, fordi Ungarn lå så utsatt til, inneklemmt mellom ulike folkeslag og kulturer. Men akkurat de siste årtierne var nå preget av oppblomstring på alle områder slik at en optimisme og håpets ånd begynte å bre seg blant ungarerne. Gleden over de betydelige resultater og oppsving, den voksende nasjonale selvbevissthet førte imidlertid ikke sjelden til skryt og overdreven nasjonalisme, og en viss nedvurdering av landets ikke-statsdannende folkegrupper. Kl.24 nyttårsaften 1896 begynte alle landets kirkeklokker å kime. Riksdagen holdt et festmøte. Kongen åpnet en storslått og imponerende utstilling som demonstrerte landets kulturelle og økonomiske fremgang og velstand. I Buda-borgens Mátyás-kirke ble det

⁶ *Memoires of my exile*. N.Y.1880; *Meine Schriften aus der Emigration*. 1-3. Pressb./Lpz. 1880-82.

holdt en takkegudstjeneste med oppføring av Liszts Kroningsmesse. I april ble kontinentets første undergrunnsbane åpnet i Budapest. I juni, på årsdagen av Franz Josephs kroning, ble det arrangert et stort opptog av ryttere fra landet. Museer, praktbygninger, gater, broer og Donaus Jernport ble åpnet. Også Interparlamentarisk Union holdt sitt årlige møte denne gangen i Budapest. Men den ytre pomp og prakt klarte bare delvis å dekke over de mange problemer landet sto overfor innad som utad. Bánffys harde metoder ble av opposisjonen besvart med obstruksjon i parlamentet med den følge at alt parlamentarisk arbeid var etter hvert blitt fullstendig lammet. Regjeringen måtte i 1899 ta fatt på det nye året uten lovlig vedtatt budsjett: landet var igjen i en såkalt *ex-lex* tilstand. Da Bánffy ikke klarte å vinne tilstrekkelig støtte i parlamentet, søkte han i februar avskjed, og kongen ba den liberale politikeren Kálmán Széll (1843-1915) om å danne ny regjering. Han hadde et medgjørlig og fredelig sinn, og var på den måten den rake motsetningen til Bánffy. Han vakte tillit i opinionen og klarte ved neste valg å styrke sitt partis posisjon betydelig som sikret seg 279 mandater av 413 mulige, – og det uten anvendelse av voldsmetoder. I hans regjeringstid ble det vedtatt en lov om parlamentarisk inkompatibilitet som fastlo hvilke stillinger var uforenlige med den status å kunne bli innvalgt i parlamentet. Loven bidro til å rense opp i det til dels korrumperte politiske livet. – I desember 1902 kom det dessuten til en ny økonomisk overenskomst mellom Ungarn og Østerrike som rettet opp en del misforhold (Széll –Koerber pakt).

Hans regjering falt på et forslag fra forsvarsminister Géza Fejérváry om å øke soldatenes antall med 20%. Som ved tidligere anledninger da forsvarsspørsmålet var kommet på dagsorden, brøt stormen også nå straks løs. Opposisjonen krevde som motydelse visse innrømmelser av Østerrike av ungarsk-nasjonal karakter, bl.a. opprettelsen av rene ungarske regimenter, underlagt ungarske offiserer og stasjonert i Ungarn. Men disse krav som var veldig populære i Ungarn, ble på det mest bestemte avvist av Franz Joseph. Østerrike-Ungarns felles k.u.k. forsvar var av ham ansett som *hans* anliggende, hans hellige ku nr 1, som han ikke tillot andre å fikle med. Opposisjonen svarte da med sin mest beryktede metode, nemlig obstruksjonen, som i løpet av kort tid klarte fullstendig å lamme parlamentets arbeid ved en endeløs taleflom angående ubetydelige detaljspørsmål, formelle skinnvoteringer eller direkte tumulter og bråk. Riksdagsreglementet var slikt formet at det gjorde alt dette mulig og sogar lovlig. En ledende politiker innen det regjerende liberale parti, István Tisza (1861-1918), sønn av tidligere statsminister Kálmán Tisza, medlem av parlamentet fra 1886, foreslo overfor statsminister Széll å sette, om nødvendig med makt, en stopper for disse obstruksjonsmetoder som truet dualismens politiske liv med alvorlige konsekvenser. Den fredsæle Széll valgte da å gå av 16.juni 1903.

Kongen så gjerne at Tisza selv skulle danne den nye regjeringen, hans forsøk strandet imidlertid på at selv hans egne partifeller var redde for hans resolute planer. Det ble derfor grev Károly Khuen-Héderváry som kom til å danne den nye regjering som imidlertid så seg nødsaget til å fratre alt i begynnelsen av august, selvom den etter kongens ønske fortsatte sitt arbeid frem til november. (Det var i denne tidsperiode, nærmere bestemt den 27.september, at Franz Joseph utstedte sin kjente armébefaling i Chlopy (Galicia) om at herskeren under ingen omstendigheter tillot å rokke ved hærens enhet.)

Kongens valg falt på ny på István Tisza som den 3.november 1903 endelig klarte å stable en regjering på bena. Tisza var av den målbevisste, besluttomme, energiske politikertypen som ikke vek tilbake for å bruke sterke, håndfaste metoder, når det bare var de som kunne føre frem i den gitte situasjon. Han anså som sin fremste oppgave å bryte ned den parlamentariske opposisjonen som igjen begynte med sin velkjente obstruksjon. I mars 1904 fremmet han et forslag som skulle gjøre den parlamentariske husorden mye strengere, og samtidig gjøre det umulig å anvende obstruksjon. Den uventet heftige reaksjon (i protest forlot bl.a. en rekke ledende partimedlemmer salen, anført av Albert Apponyi, Det liberale parti) tvang Tisza til å akseptere et kompromissforslag av Kálmán Thaly fra Uavhengighetspartiet som innebar at Tisza trakk forslaget om en ny husorden tilbake mot at opposisjonen aksepterte det tidligere forslag om 20 % økning av hæren. Men bare et halvt år senere lot Tisza av representanten Gábor Dániel igjen fremme et forslag om en vesentlig strengere ny husorden. Den såkalte *Lex Daniel* ble så ved en kupp-lignende manøver vedtatt av riksdagen den 18.november 1904. Dette førte til at også grev Gyula Andrássy forlot Tisza og Det liberale parti, mens opposisjonspartiene kom til enighet om å danne en koalisjon. Opprørte representanter av opposisjonen ødela dessuten den 13.desember så å si hele inventaret i møtesalen. Som svar på dette oppløste kongen riksdagen.

Hendelsene i riksdagen fikk imidlertid også følger utenfor parlamentet, idet den nasjonale opinion begynte å vende ryggen til Tisza og Det liberale parti. Utbruddet av den russiske revolusjon 22.januar 1905 kom også til å prege gemyttene en del slik at ved valgene i tiden 26.januar-4.februar oppnådde Det liberale parti bare 159 plasser i riksdagen, mot opposisjonens 254 plasser. Dermed kom Det liberale parti etter 30 år i regjeringsposisjon, i mindretall i parlamentet. Tisza hadde da ikke noe annet valg enn å gå av (14.februar 1905).

Det oppsto nå en virkelig kinkig politisk situasjon. Riksdagens største parti, Uavhengighetspartiet, var fast forankret i lovene og kravene fra 1848, og avviste i sitt program det østerriksk-ungarske forliket av 1867 og

den dualistiske statsordning. Men kunne nå partiet, med støtte fra de andre opposisjonelle kreftene, bare sette i gang realiseringen av sitt program og oppheve forliket, samt å erklære full uavhengighet? Sin fremgang ved valgene og sin popularitet blant befolkningen kunne jo partiet takke for nettopp dette radikale program... Franz Joseph var imidlertid ikke villig til å akseptere Uavhengighetspartiet i regjeringssposisjon. Han utnevnte i stedet sin hengivne gardeleiersjef, den forhenværende forsvarsminister Géza Fejérváry til ny ministerpresident. Hans embetsmannsregjering som manglet ethvert parlamentarisk grunnlag, ble i alminnelighet kalt for drabant-regjering (*darabont-kormány*). Dette var ensbetydende med at det nye parlament, hvis første gjerning var å annullere Tisas famøse husorden for riksdagen, i virkeligheten ble satt ut av funksjon. Koalisjonen protesterte mot den nye, grunnlovsstridige regjering og oppfordret den 21.juni landet til passiv nasjonal motstand. Motstanden som fikk en bred støtte også blant kleresiet og gentry-skikket, omfattet innen kort tid de fleste av landets komitater, men den ble litt etter litt brutt ned ved at kongelige kommissærer ble plassert i toppstillingene ved komitatene, og ved at de komitater som fortsatt opponerte, ikke lenger fikk finansiell støtte fra staten.

Den 23.september 1905 ble koalisjonens ledere mottatt av kongen som under den såkalte 5-minutters audiensen gjorde det helt klart for dem at han ikke var villig til å gi etter i spørsmålet om hæren. Kongens, og regjeringens, neste trekk var å erklære sin interesse og støtte til tanken om innføringen av alminnelig stemmerett og hemmelige valg i landet, idet, som innenriksminister József Kristóffy forklarte det, kronen kunne kun regne med støtte fra de lavere samfunnsklasser. Ifølge det lovforslag om valgreform som han fremmet i riksdagen den 19.desember, skulle velgernes antall omtrent fordobles.

Forslaget ble mottatt med entusiasme av arbeiderbevegelsen, den radikale intelligentsia og likeledes Ungarns nasjonaliteter som demonstrerte sin støtte ved en rekke opptog. Den nasjonale opposisjon (koalisjonen) derimot, som var imot all utvidelse av stemmeretten, ble grundig skremt, og viste, især etter riksdagens oppløsning den 19.februar 1906 (da parlamentsbygningen ble besatt av militære enheter), en økende vilje til kompromiss. Den 4.april ble det så inngått en hemmelig avtale mellom kongen og koalisjonens ledere som i realiteten var ensbetydende med koalisjonens fullstendige kapitulasjon: den påtok seg å danne en ny regjering på grunnlag av overenskomsten fra 1867, oppga sine krav i militære spørsmål, forpliktet seg til en ny økonomisk avtale med Østerrike (realisert i oktober 1907, med en ny kvote på 36,4 % for Ungarn til dekning av rikets fellesutgifter – en forhøyelse med 6,4 %), og til en demokratisk reform av stemmeretten (som imidlertid aldri ble innfridd).

Koalisjonens (den gamle nasjonale opposisjonens) ledere aksepterte med dette i virkeligheten videreføringen av den samme politikk som de så heftig hadde kritisert Det liberale parti for tidligere. Den 6.april 1906 ble Lajos Kossuths sønn, Ferenc Kossuth, og grev Gyula Andrássy jr mottatt av kongen, og den 8.april dannet Sándor Wekerle en ny regjering med en rekke av tidens ledende politikere blant ministrene (Gyula Andrássy jr, Ferenc Kossuth, Ignác Darányi, Albert Apponyi). Koalisjonen fikk ved valgene i april 1906 et overveldende flertall: av de tilsammen 413 plassene fikk Uavhengighetspartiet 254, Grunnlovspartiet 85, Det katolske folkeparti 33, samlet 372 mandater. I en rekke spørsmål var det imidlertid betydelig innbyrdes uenighet mellom koalisjonspartnerne, noe som bl.a. førte til en åpen splittelse innen Uavhengighetspartiet i 1909.

Alt i alt kan man si at koalisjonen, i første rekke da Uavhengighetspartiet, i regjeringssposisjon ikke klarte å virkeliggjøre det partiet gjennom årtier har lovet sine velgere, som f.eks. innføringen av ungarsk som kommandospråk i hæren, selvstendig ungarsk tollområde, almen stemmerett. Godseierne fikk derimot høyere beskyttelsestoll for sine jordbruksprodukter, kapitalistene og pengebursjoasiet fikk lover om industri- og gruveutvikling og statlig støtte, embedsverket og forvaltningen lønnsforhøyelse og nytt avtaleverk, og nasjonalistene en ny skolelov med brodd mot folkegruppene. En av de få lover fra tidsrommet som virkelig pekte fremover, var loven om innføring av syke- og ulykkestrygd i industri og handel (6.april 1907).

Kravene om valgreform og koalisjonens tidligere løfter om den samme tvang frem i november 1908 et lovforslag ved innenriksminister Gyula Andrássy som bygget på pluralitetsprinsippet (de med høyere utdanning og/eller høy skatt kunne få opptil 2, eller sogar 3 stemmerett, mens f.eks. av analfabeter måtte det 12 stykker til for å kunne avgi én stemme!). Forslaget vakte stor forargelse blant massene og ble også avvist av parlamentsflertallet. I 1908-09 var det seddelbank-saken som overskygget alt annet arbeid i riksdagen, hvor mange var tilhengere av en uavhengig ungarsk seddelbank. Splittelsen i synet på den førte til slutt til at Uavhengighetspartiet også formelt ble delt i to, anført av henholdsvis Ferenc Kossuth (1841-1914) og Gyula Justh. Regjeringen måtte da søke avskjed.

Utenrikspolitikken i perioden bar preg av den tiltagende krise på Balkan som den 6.oktober 1908 også førte til annekteringen av Bosnia-Hercegovina av Østerrike-Ungarn. Innad i landet økte streikelysten betraktelig: fra f.eks. 1905 til 1906 steg streikenes antall fra 346 til 625. Det var tegn på arbeidernes skuffelse over regjeringspolitikken, men også på massenes gradvise radikaliserings. Innen Det sosialdemokratiske parti oppsto det nå en revolusjonær fraksjon, anført av Gyula Alpári og Ervin Szabó som fulgte i sporet til Karl Liebknecht.

Etter kronprins Rudolfs død i 1889 ble erkehertug Franz Ferdinand (1863-1914), brorsønn av keiser Franz Joseph, utpekt til rikets tronarving. I årene etter århundreskiftet begynte han å gjøre seg stadig mer gjeldende. Han var fiendtlig innstilt overfor dualismen og ungarernes fremtredende rolle i den. Han ville omorganisere Dobbelmonarkiet til et størsterriksk rike basert på føderasjon mellom rikets folkegrupper. På kortere sikt strebet han etter å samle rikets sørslaviske elementer, eventuelt innenfor rammene av en sørslavisk stat, og omdanne den østerriksk-ungarske dualisme til en trialistisk stat, med slavene som dens tredje element. Som følge av denne politikk var han svært dårlig likt i Ungarn – og paradoksalt nok også i Serbia (serberne følte nemlig deres krav på lederrollen innen et kommende Sørslavia truet av kronprinsens planer), mens han var tilsvarende populær blant de fleste andre av Ungarns minoriteter.

I Wekerles regjeringstid ble forholdet mellom staten og nasjonalitetene igjen tilspisset som følge av to lovvedtak i riksdagen. Den ene loven, den såkalte *Lex Apponyi*, gjaldt undervisningen i grunnskolen og inneholdt bestemmelser om utvidelsen av ungarsk-undervisningen. Å få en skikkelig undervisning i landets offisielle statspråk, sto jo egentlig også i minoritetenes interesse. Deres motstand var derfor begrunnet med frykten for mulig økt magyarisering og forsterket ungarsk dominans.

Den andre loven gjaldt tjenesteordningen ved de ungarske jernbaner. En av paragrafene i den nye loven bestemte nemlig at for fremtiden måtte kroatiske jernbaneansatte av hensyn til tjenesten ha visse kunnskaper i ungarsk. Dette ble av kroaterne utlagt som en krenkelse av den ungarsk-kroatiske overenskomst fra 1868. Forholdet mellom Kroatia og Ungarn var ytterligere blitt forverret sommeren 1908, da det ble innledet en prosess mot 53 medlemmer av de kroatiske serbernes uavhengighetsparti. De ble anklaget for forræderi og sammensvergelse, og 31 av dem ble dømt til ulike fengselsstraffer.

I desember 1906 ble den slovakiske katolske presten Andrej Hlinka dømt for stats- og ungarskfiendtlig agitasjon. På forhånd var han suspendert fra sin stilling av sin egen slovakiske biskop Párvy. Året etter, den 27. oktober 1907 skulle en ny kirke innvies i den slovakiske landsbyen Csernova (Cernová). Befolkningen der ville at innvielsen skulle ledes av den suspenderte presten Hlinka, og hindret med makt biskopens egne utsendte prester i å komme frem. Det for anledningen utkommanderte gendarmen åpnet da ild mot menneskemengden, med 15 døde som "resultat". (Hlinka ble i 1920-årene valgt til fører for det klerikale slovakiske folkeparti og døde i 1938; hans etterfølger ble ingen "ringere" enn den tyskvennlige Jozef Tiso, i årene 1939-44 president i den tyske satellitstaten Slovakia, i 1947 henrettet for høyforræderi.) Hendelsen vakte berettiget oppsikt og harme i den europeiske opinion. Blant de fremste som hevet stemmen og protesterte, finner vi Norges Bjørnstjerne Bjørnson: han sto frem i en rekke artikler, rakrygget og med en imponerende moralsk indignasjon og "avslørte" ungarsk sjåvinisme og undertrykkelse. Bortsett da fra den velkjente norske tilbøyelighet til rask og meget bestemt å kunne finne på patente løsninger på alskens problemer ute i den store og fjerne verden, hadde hans opptreden, som i seg selv likevel var både rosverdig og riktig, to små "skjønnhetsfeil": ikke alt han var blitt fortalt og som han åpenbart trodde på, var sant; virkeligheten var langt mer nyansert og sammensatt enn det hans artikler gir inntrykk av; dessuten glemte han behendig i sin harme å undersøke den samiske befolkningsgruppens rettigheter, i første rekke deres språkretslige stilling, i selve Norge: det samiske morsmålets rettmessige plass i grunnskoleundervisningen, samiske gymnasiers antall i Nord-Norge, folkegruppens adgang til å bruke samisk vis-à-vis det norske storsamfunn, i første rekke kirken og myndighetene. Positive tall og henvisninger i denne sammenheng (om sådanne kunne blitt sporet opp av den rettheverske dikteren) kunne blitt svært så slående argumenter i hans velartikulerte protestskrifter, ikke minst tatt i betraktning det faktum at samisk, på like fot med ungarsk, jo tilhører en og samme språkfamilie, nemlig den finsk-ugriske.

Da de transsylvanske rumenere i 1892-94 presenterte den såkalte memorandum-saken for den vestlige opinion og oppnådde ved det både sympati og gehør for sine klager, skaptet det dermed en presedens som snart fikk følge av andre minoritetsgrupper fra Ungarn, i første rekke slovakene, som alle kjempet for Vest-Europas tradisjonelle sympati og gunst for de undertrykte folkeslag. Men også datidens europeiske allianseforhold var meget beleilig for disse nasjonale folkegrupper, idet Østerrike-Ungarn satt fast i trippelalliansen sammen med Tyskland og (om bare nokså formelt) Italia, mens de fleste andre vesteuropeiske land sognet til trippelalliansens motpart. Samtidig var Frankrike fra 1870 ute etter mulige allierte bak tyskernes rygg, og etablerte gjerne forbindelser med misfornøyde nasjonale folkegrupper så vel som med selvstendige stater (Serbia, Romania). På denne måten ble den liberale franske opinion i årene før den første verdenskrig etter hvert ganske slavofil-preget og rumenskvennlig. Mens Ungarn, som også ellers lå i skyggen av Tyskland og Østerrike, og var nærmest "usynlig" for allmenheten, ikke kunne påregne seg noen forståelse for sin situasjon, aller minst når det gjaldt landets i mange henseender ukloke politikk overfor sine mange minoritetsgrupper. Ungarn forsømte attpåtil å "presentere seg" for vestlig opinion ved å utgi opplysningsverker og saklig informasjonsmateriale om landet, dets historie, folk og kultur, nettopp i de skjebnesvangre år, da antiungarske krefter ikke sparte noen midler for å fare med og spre løgn, falsk propagande og, i beste fall, halvsannheter om Ungarn.

Man kan selvfølgelig spørre etter grunnene til, hvorfor ungarnes tiltrekningskraft overfor de ulike folkegrupper på sitt statsområde var så kraftig blitt redusert fra kong Mátyás' dager til 1800-1900-tallet. En av grunnene var nok ungarnes tallmessige tilbakegang og forminskede slagkraft som følge av tyrkerkrigene. En annen og kanskje viktigere grunn lå i det faktum at ungarn selv kom i avhengighetsforhold til andre makter og har i flere hundre år vært dominert av Habsburgernes Østerrike. Ingen ting er mer naturlig enn at en undertrykt nasjon mister mesteparten av den kohesjon som må til for å kunne holde små folkegrupper og -stammer knyttet nær til seg. Etter Mohács-nederlaget i 1526 mistet f.eks. kroatene helt tydelig sin tiltro til at Ungarn i fremtiden skulle kunne være i stand til å forsvare dem mot tyrkerne, og de begynte derfor straks å orientere seg mot Habsburgerne som jo hadde hele det mektige tyske rike bak seg. Fra 1700-tallet var Sørøst-Europa preget av nasjonal oppvåking som grep om seg omtrent samtidig hos alle disse større og mindre folkeslag. Hovedmålet for disse bevegelsene var å skape hver sitt eget uavhengige folkehjem – eller der dette ikke var oppnåelig, en størst mulig grad av selvstyre og andre nasjonale rettigheter.

For de flestes vedkommende hadde Ungarns minoritetsgrupper nære frender som talte samme språk og sognet eventuelt til den samme trosretning. Kontakten mellom dem hadde som oftest århundregamle tradisjoner, men den fikk med de nasjonale bevegelsenes utbredelse etter hvert et nytt innhold og en ny betydning. I de tilfeller, hvor frendene hinsides grensene klarte å skape seg egne nasjonale stater, kunne det lett oppstå trang blant de tilsvarende folkegrupper i Ungarn til å kunne tilhøre denne nasjonale stat på den andre siden av statsgrensen. Denne "naturlige" trang ble av disse nasjonale stater ofte bevisst utnyttet bl.a. ved å oppmuntre separatistiske bevegelse. Den kulturelle-språklige støtte tjente som regel også som skalkeskjul for den overordnede hensikt, nemlig å få lørevet større eller mindre områder fra Ungarn. Bevegelsene ble samtidig kraftig understøttet av en ungarskfiendtlig propaganda blant minoritetsgruppene så vel som i det store utlandet, koblet eventuelt sammen med åndsstrømninger som panslavisme, pangermanisme eller, for rumenernes vedkommende, språklig fellesskap, myten om en dako-rumensk kontinuitet og en felles romersk-latin fortid med de andre latinske folkeslagene. I en slik sammenheng befant Ungarn seg i en meget ufordelaktig situasjon i og med at landet ikke hadde betydelige og mektige nok frendernasjoner som i nasjonalismens tidsalder kunne gi det sin moralske eller militære støtte. I tillegg til Ungarn klarte nemlig bare to andre finsk-ugriske folkeslag å danne sine egne nasjonale stater: Finland og Estland, men begge hadde de store problemer med å kunne hevde seg overfor sine mektige naboland Sverige, Russland og Preussen. Ungarn sto som folk i realiteten helt alene i Europa, overveiende omgitt av fiendtlig innstilte folkeslag som bare ventet på en gunstig anledning til å dele det meste av landet seg i mellom og berike seg på Ungarns bekostning. Landet kjempet med ryggen mot veggen, og denne kampen var utpreget defensiv. Å ville forsvare sitt lands territoriale integritet og historiske enhet er i seg selv den kanskje mest naturlige ting i verden. At i kampens hete forekom det også uønskede hendelser, uverdige overgrep, er ikke å benekte. Men mye av det som Ungarn er blitt fordømt for på 1800-tallet, hendte samtidig også i andre stater, og fortsetter sogar å hende i vår egen tid. En ting er dessuten sikker: ingen steder kunne datiden (og knapt nok vår egen tid) vise til en mer liberal nasjonalitetslov enn den ungarske fra 1868 var. Ungarns minoriteter hadde imidlertid allikevel avvist den og neglisjert den, fordi den ikke ga dem sådanne vidtgående rettigheter som i virkeligheten ville være ensbetydende med å anerkjenne deres rett til å danne selvstendige stater eller å løsrive seg og deres respektive områder fra Ungarn. Minoritetene aksepterte ikke det østerriksk-ungarske forliket fra 1867 (med unntak av serberne som i mai 1884 anerkjente det). Etter 1867 fortsatte disse folkegrupper med å føre den samme politikk overfor Ungarn som de gjorde før, selvom situasjonen har vesentlig forandret seg i og med at Ungarn ble likestilt med Østerrike. Sistnevnte støttet deretter ikke lenger deres antiungarske bevegelse. De fleste av minoritetene valgte etter en stund innad å gå over til passivitet, i påvente av at Dobbelmonarkiet av indre eller ytre grunner skulle falle i sine bestanddeler. Utad intensiverte de samtidig sin ungarskfiendtlige agitasjon ved å gå med en rekke løsrevne enkeltepisoder til den vesteuropeiske opinion og bevisst spille på dens sikre sympati for de undertryktes sak – også når anklagene ikke riktig var underbygget med saklige fakta, men besto av fordreide halvsannheter eller følelsesladde utbrudd. Betegnende nok kunne Ungarns "undertrykte" minoriteter komme sammen i august 1895 i Budapest (!) og avholde der en kongress, hvis hovedformål var å koordinere deres angrepsstrategi overfor den ungarske stat. Eksekutivkomitéen til den samme kongress kunne i april neste år like uhindret protestere i Ungarns hovedstad mot at den ungarske stat feiret sin tusenårsdag... Ville det i dag, vel 100 år senere, vært mulig for Romanias vel 2,5 millioner, eller Slovakias 700 tusen ungare å avholde en ungarsk kongress av liknende karakter i Bukarest, Cluj eller Bratislava? —

Situasjonen ble etter hvert så mørk at ansvarlige ungarske politikere begynte å bli stadig mer pessimistiske. Allianseforholdene ved århundreskiftet levnet imidlertid ingen sjanse for en annerledes ungarsk politikk.

Da kongen angående en eventuell ungarsk seddelbank ikke var villig til innrømmelser, gikk Wekerle-regjeringen av den 28. september 1909. Franz Joseph ønsket først å se István Tisza ved roret, han klarte imidlertid ikke å danne regjering, heller ikke den neste som ble spurt, László Lukács. Den 1. januar 1910 inntrådte det, i mangel av en lovlig vedtatt nasjonalbudsjett, igjen en *ex/*ex-tilstand i landet. Først den

17.januar 1910 klarte Károly Khuen-Héderváry å danne ny regjering. En måned senere ble det gamle liberale partiet reorganisert og kalt fra da av Nasjonale arbeidsparti. Det sto på dualismens grunnlag. Ved valgene i juni fikk dette parti en overveldende tilslutning (256 plasser av 413 mulige), noe som sikret et kjærkomment grunnlag for regjeringen i selve parlamentet. Men ikke arbeidsro. I riksdagen ble arbeidet fortsatt sterkt hemmet av opposisjonens obstruksjoner, mens ute avløste den ene streike- og demonstrasjonsbølge den andre. Før regjeringen gikk av, opphevet kongen 31.mars 1912 den kroatiske forfatning, som svar på de kroatiske partiers beslutning om ikke lenger å sende kroatiske representanter til den ungarske riksdag.

22.april 1912 dannet László Lukács (1850-1932) ny regjering. Måneden etter ble István Tisza valgt til president i representantenes hus, og allerede den 4.juni klarte han å bryte obstruksjonen: riksdagen vedtok da en ny forsvarslov og en lov om regjeringens rett til å innføre ekstraordinære tiltak i tilfelle en krigsfare skulle true. 1912 var jo året for den første Balkan-krig.

På slutten av året fremmet regjeringen en ny valglov (ble vedtatt i mars 1913), men den representerte bare ubetydelige reformer (forbedringer) i forhold til den gamle valglov og ble møtt med heftige protester fra opposisjonen. Den parlamentariske opposisjon, som med vold ble kuert av Tisza, spilte nå en ganske ubetydelig rolle etter å ha lammet riksdagens arbeid i større eller mindre grad i bortimot 16 år gjennom sin obstruksjon. Som følge av dette kunne i disse årene praktisk talt ingen reformer og forandringer av betydning gjennomføres. De store politiske horisonter ble i stedet erstattet av smålige partifeider og taktikkeri. Almenhetens dom over opposisjonen er å lese i valgresultatene. Men også den reformvennlige intelligentsia forlot nå den gamle parlamentsopposisjon, den sluttet seg nå enten til Det forente uavhengighetsparti, ledet fra våren 1914 av Mihály Károlyi, eller til Det nasjonal-borgerlige radikale parti, anført av Oszkár Jászi.

I mai 1913 måtte Lukács-regjeringen gå av som følge av en korrupsjonsskandale omkring ministerpresidenten. Nå var István Tiszas tid endelig kommet. Han dannet sin regjering den 10.juni 1913, bare få uker før utbruddet av den annen Balkan-krig. Den utenrikspolitiske krise kom til å prege hele hans regjeringstid, mens innad syntes nå å ha oppstått en slags konsolidasjonens og likevektens periode. Tisza var den leder som Ungarn virkelig trengte i denne stund: en sterk mann. Han var klar over, hvor uforberedt (ikke minst moralsk) landet var overfor den krig som nå ble en stadig mer reell trusel. Han var også klar over ulempen ved at en rekke viktige spørsmål ikke var blitt skikkelig avklart og løst i løpet av de siste årtierne, blant dem en grundig valgreform og en omfattende jordreform som de viktigste. Men også Dobbelmonarkiets føderative omorganisering burde ha vært vurdert nærmere. I sin korte regjeringstid fikk han ikke tid og mulighet til å løse dem alle. Men han tok fatt i det som han oppfattet for å være det mest aktuelle og presserende: forholdet til landets nasjonaliteter. I forbindelse med kroaterne klarte han da også å oppnå visse resultater. Når det gjaldt rumenerne, ble forhandlinger med dem innledet allerede av Lukács-regjeringen (13.februar 1913). I januar-februar 1914 fortsatte Tisza disse drøftelser, men hans betingelser ble etter en tid avvist av de rumenske politikere som da i den gitte internasjonale situasjon øynet enda større muligheter enn dem de ungarske tilbud representerte.

Den dramatiske hendelse som inntraff den 28.juni 1914, syntes å gi dem rett: den østerriksk-ungarske tronarvingen, erkehertug Franz Ferdinand og hans hustru ble nemlig den dagen utsatt for et attentat i Sarajevo og drept.

UNGARNS KULTURELLE BELLE EPOQUE

Litteraturen

Etter nederlaget i frihetskampen mot Østerrike og Russland i august 1849, senket det seg en dødsens stillhet over Ungarn. *Inter arma silent musae*, sa de gamle romerne. For Ungarns vedkommende er dette en sannhet med visse modifikasjoner, idet dets diktere hadde med den største iver deltatt i den sagnomsuste frihetskriegen, med pennen i hånden så vel som med sverdet. Etter sammenbruddet av den væpnede nasjonale motstand ble de tvunget av den tunge nasjonale sorg, men også av terrorbølgen og sensuren, til å tie og vente, eller til å uttrykke seg i allegorier. Lyrikeren Mihály Tompa (1817-68) vant størst popularitet med nettopp de dikt han hadde skrevet i disse vanskelige årene. Mest kjent er diktene *A gólyához* ('til storken'⁷,

⁷ Se dets danske gjendiktning i Sørensen, Poul: *Ungarns stemme*. Kbh.1960: 20-21.

1850), *A madár, fiaihoz* ('fuglen, til sine unger'⁸, 1852) og *Levél egy kibujdosott barátom után* ('brev til en rømt venn'), hvor allegorien er klarest gjennomført. Ellers er hans lyrikk preget av elegiske stemninger og en god porsjon pessimisme⁹. Den ungarske romantikkens *pœta laureatus*, Mihály Vörösmarty¹⁰, døde i 1855, men innen det rakk han, til tross for sin stadig alvorligere depresjon, å gi uttrykk for sin avsky, men også for sine fremtidsforhåpninger, især i diktene *Átok* ('forbannelse', 1849), *Előszó* ('forord', 1850), men fremfor alt i *A vén cigány* ('den gamle sigøynere', 1854)¹¹.

Dikterfyrsten János Arany's liv strakte seg helt til 1882, men hans *oeuvre* ble alt presentert i kapitlet om reformtidens kultur. Fra 1865 til 1877 var han generalsekretær ved Det ungarske vitenskapsakademi. Han fortsatte i perioden med sitt betydelige dikteriske skaperarbeid frem til sine siste dager, med smerten, sorgen og skuffelsen som en viktig bestanddel i denne diktning, jfr. bl.a. det tragikomiske eposet *A nagyidai cigányok* ('sigøynere fra Nagyida', 1851), samt hans *Őszikék* ('høsttidløs'), en sjelden fin lyrisk syklus om alderdommen.

En av tidens mest interessante forfattere het Zsigmond Kemény¹² (1814-75). Han hadde en usedvanlig sammensatt natur, full av motsetninger, som kom til å prege hans politiske holdning så vel som hans litterære virksomhet. Hans historiske romaner vitner om en meget pessimistisk historieoppfatning. Han var en mester i å skape dystre fortidskulisser og figurer som vitner om hans fremragende iakttagelsesevne. Hans viktigste verker er *Rajongók* ('svermere', 1858), *Zord idő* ('hard tid'¹³, 1862) og den politiske pamfletten *Forradalom után* ('etter revolusjonen', 1850).

Dramatikeren Imre Madách¹⁴ (1823-64) står med sitt metafysiske diktverk *Az ember tragédiája* ('menneskets tragedie'¹⁵ (1859-60) for et av de mest sentrale og berømte verker som i det hele tatt er skrevet på ungarsk¹⁶. Det ble til i løpet av tiåret etter frihetskampens sammenbrudd. Madách var selv med i revolusjonen og ble dømt til fengselsstraff for det. Dramaet uttrykker hans tvil og hans søken etter meningen ved den menneskelige eksistens. Det består av storslagne og kraftfulle visjoner over menneskeslektens historie, og det er skrevet i vers. Madách forsøker egentlig å gi svar på menneskehetens nåværende og fremtidige problemer. Ofte er det blitt sammenlignet med Goethes Faust og urettferdig oppfattet som en slags variant av det samme tema. Til tross for dets sterke pessimisme munner stykket likevel ikke ut i total håpløshet. – Han skrev også flere andre dramaverk, av dem er *Mózes* (1861) det mest kjente: dette har egentlig svært lite med den kjente bibelske historie å gjøre, men henspiller i realiteten på tidens politiske hendelser i landet, og Moses er egentlig en personifisering av Kossuth.

Fra 1860-årene fant det sted en ny utvikling i Ungarn. Landet hadde definitivt lagt revolusjonsperioden bak seg og forsøkte fra nå av å nå sine nasjonale mål i et nært samarbeid med Østerrike som Ungarn fra 1867 statsrettslig var fullt likestilt med innen rammene av Dobbelmonarkiet. Det bredte seg langsomt en ny optimisme over hele landet. Det påfallende økonomiske oppsvinget ble i tillegg etterfulgt også av en kulturell

⁸ Svensk gjendiktning se i Leffler, Béla: *Ungersk lyrik* Sth.1922: 113-14.

⁹ En rekke av diktene hans er oversatt til andre språk, se bl.a. Gara, Ladislav: *Anthologie de la poésie hongroise*. Paris 1962: 167-70; Hermlin, Stephan: *Ungarische Dichtung aus fünf Jahrhunderten*. Budap.1970: 122-23.

¹⁰ Dansk gjendiktning av hans lyriske stykker i Sørensen, Poul: *Ungarns stemme*. Kbh.1960: 22-24; svensk i Leffler, Béla: *Ungersk lyrik* Sth.1922:49-51. Se også Gara, L.: *Anthologie (...)*. Paris 1962: 143-52; Hermlin, S.: *Ungarische (...)*. Budap.1970: 53-74, samt de tyske separatutgavene *Ausgewählte Gedichte*. Lpz. 1901 og *Csongor und Tünde*. Berl.1953.

¹¹ Om Vörösmarty se Reményi, J.: *Mihály Vörösmarty, 1800-1855: poet, playwright and critic*, i: Slavonic and East European review, June 1953: 352-63; Jones, Mervyn D.: *Five Hungarian writers*. Oxf.1966: 103-59.

¹² Om ham se Reményi, J.: *Zsigmond Kemény*, i: Ibid.: Hungarian writers and literature. N.Brunswick, N.J.1964: 53-58; Illyés, Gyula: *Sigmund Kemény*, i: Hungarian Quarterly, Winter 1940: 742-47

¹³ Tysk oversettelse: *Rauhe Zeiten*. Zürich 1867.

¹⁴ Om Madách se Reményi, Joseph: *Imre Madách and his drama*, i: Ibid.: Hungarian writers and literature. N.Brunswick, N.J.1964; Lotze, Dieter R.: *Imre Madách*. Boston 1981.

¹⁵ Norsk utgave: Aschehoug, 1979. Det er dessuten oversatt til de fleste større kulturspråk, bl.a. engelsk, fransk, tysk, italiensk, svensk, russisk m.m.

¹⁶ Om *Menneskets tragedie* se bl.a. Sötér, István: *The tragedy of Man: salvation or tragedy*, i: Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae, 15/1974: 291-308. Lesér, Eszter H.: *A Hungarian view of the world; expressed in a Faustian tragedy: some considerations upon Madách's The tragedy of man*, i: Canadian-American Review of Hungarian Studies, 5/1978: 43-51. Hevesi, A.: *Madách and the Tragedy of Man*, i: Slavonic and East European Review, 1930.

oppblomstring. Den sentrale forfatterskikkelse av denne nye epoke var fremfor alle andre Mór Jókai¹⁷ (1825-1904). Han spilte en fremtredende rolle alt i mars-dagene i 1848 som, sammen med dikteren Petőfi, en av de mest markante ledere av den revolusjonære ungdom. Hans hustru, Róza Laborfalvi, var en av datidens betydeligste skuespillerinner. Jókai debuterte med romanen *Hétköznapiok* ('hverdager') alt i 1846, men hans første virkelig betydningsfulle verker kom først fra 1850-årene: *Erdély aranykora* (Transsylvanias gullalder', 1852), *Törökvilág Magyarországon* ('tyrkerverde i Ungarn', 1853), *Egy magyar nábob* ('en ungarsk nabob', 1854), *Janicsárok végnapjai* ('janitsjarenes siste dager', 1854), *Kárpáthy Zoltán* (1854) m.m. Han var desidert Ungarns mest produktive forfatter: hans livsverk utgjør om lag 200 bind; og er den mest leste.

I hans romaner blir de lyseste tider av ungarsk fortid manet frem, den nasjonale oppvåkingsens tid, frihetskampene. I midtpunktet for hans interesse står som oftest tidens mest sentrale samfunnsklasse: adelen. Hans romanskikkelser er preget av patriotistiske dyder, edel- og heltemodighet. Disse romaner er fulle av nervepirrende vendinger, anekdoter, humor og romantiske følelser. Han oppnådde en popularitet som til da var uten sidestykke i Ungarn, samtidig som han gjorde betydelige suksesser også i utlandet¹⁸. Han nådde toppen av sitt forfatterskap med samfunns-romanene *Az új földesúr* ('den nye godseier', 1863); *A kőszívű ember fiai* ('sønnene til mannen med stenhjerte', 1869); *Fekete gyémántok* ('sorte diamanter', 1870), *Az aranyember* ('gullmannen', 1872) og *Sárga rózsa* ('den gule rosen', 1893), hvor drømmen og virkeligheten får leve ved siden av hverandre i en henrivende symbiose.

Hans arvtager og etterfølger, men til en viss grad også fornyer, ble Kálmán Mikszáth¹⁹, (1847-1910), dualismens mest karakteristiske forfatterskikkelse. Også han begynte med romantiske historier: *A tót atyafiak* ('den slovakiske slekten', 1881); *Szent Péter esernyője* ('Sankt Peters paraply', 1895). Handlingene var som regel bygget opp omkring en anekdote. Oftest skildret han den såkalte gentry-klassen (embetsmannsstanden av adelig byrd) og dens forfall: *Különös házasság* ('det selsomme ekteskapet', 1900), *A Noszty fiú esete Tóth Marival* ('Noszty-guttens historie med Mari Tóth', 1908). Den joviale munterhet han til en begynnelse betraktet gentryen med, ble imidlertid meget tidlig og i stadig økende grad avløst av en bitter samfunnskritikk som gir et avslørende sosialkritisk bilde av århundreskiftets ungarske samfunn: *A fekete város* ('den sorte byen', 1910), *Két választás Magyarországon* ('to valg i Ungarn, 1893), *Új Zrínyiász* ('ny Zrinyiade', 1898). Like etter Jókai var (og er) Mikszáth landets mest leste forfatter, også hans verker fant tidlig veien til utlandet²⁰.

Ved siden av den romantiske Jókai og den ironisk-kritiske Mikszáth ble århundreskiftet især preget av tre andre prosaister. Den mere folkelige Géza Gárdonyi (1863-1922) utmerket seg i første rekke med sine realistiske (og i noen grad kanskje for idylliske) skildringer fra ungarsk bygde- og folkeliv, som f.eks. i novellesamlingen *Az én falum* ('min landsby', 1898) og i skuespillet *A bor* ('vinen', 1901). Blant hans romaner, som ofte tar opp historiske temaer, er følgende de mest kjente: *A láthatatlan ember* ('det usynlige mennesket', 1902) som fører leseren tilbake til hunnerkongen Attilas tid; *Isten rabjai* ('Guds slaver', 1908)

¹⁷ Om Jókai se i første rekke Czigány, L.: *Jókai's popularity in Victorian England*, i: New Hungarian Quarterly, 1975: 188-92; Low, S.J.: *Maurice Jókai*, i: Blackwood's Magazine, 1888; Bain, R.N.: *Maurus Jókai*, i: Monthly Review, 1901: 137052; Temperly, H.W.V.: *Maurus Jókai and the historical novel*, i: Contemporary Review, 1904; Hevesi, S.: *Maurus Jókai*, i: Slavonic and East European Review, 1929; Magyar, E.: *Jókai's reception in England and America*, i: American Slavic Review, 1958; Reményi, J.: *Mór Jókai, romancer*, i: Ibid.: Hungarian writers and literature. N.Brunswick 1964: 165-77.

¹⁸ Alle hans viktigste romaner er oversatt til bl.a. svensk, dansk, engelsk og tysk; enkelte også til norsk: *Kvinnekunst* (Páter Péter). Kra 1919; *Et guldmenneske* (Az aranyember). Chra 1874; *Kjærlighedens Narre* (Szerelem bolondjai). Chra 1875; *Manden med Stenhjertet* (A kőszívű ember fiai). Kra 1886; *De fattige Rige* (Szegény gazdagok). Kra 1874. Av romanene oversatt til fremmede språk må vi her nøye oss med bare å nevne *Den gule rosen* (Sárga rózsa). Sth. 1897; *Svarte diamanter* (Fekete gyémántok). 1.2. Köping 1877-78; *Patrioterna* (Az új földesúr). Köping 1879; *Die Baradlays* (A Baradlayak). Lpz.1958; *Ein Goldmensch* (Az aranyember). Lpz.1963; *Ein ungarischer Nabob* (Egy magyar nábob). Lpz.1968; *Schwarze Diamanten*. Budap.1963; *An Hungarian Nabob*. Lond.1898; *The poor plutocrats* (Szegény gazdagok). Lond.1899; *The yellow rose* (Sárga rózsa). Lond.1912; *The nameless castle* (Névtelen vár). N.Y.1898; *Eyes like the sea* (A tengerszemű hölgy). Lond.1893; *The new landlord* (Az új földesúr). Lond.1868.

¹⁹ Om Mikszáth se Scheer, Steven C.: *Kálmán Mikszáth*. Boston, Mass.1977; Reményi, J.: *Kálmán Mikszáth*, i: American Slavic and East European Review, 1949.

²⁰ Nesten samtlige av hans romaner foreligger i tyske oversettelser, som f.eks. *Die Hochzeit des Herrn von Noszty*. Berl.1953; *Sankt Peters Regenschirm*. Berl.1959; 1972; *Die schwarze Stadt*. Berl. 1963; *Seltsame Ehe*. Berl.1968; *Die zwei Bettelstudenten*. Budap.1966), enkelte er oversatt til dansk og svensk (*St.Peters paraply*. Sth.1895; *Slovakiske landsbyhistorier*. Kbh.1893; *Noveletter fra Ungarn*. Kbh.1885), og mange av dem til ulike andre kulturspråk, i første rekke engelsk: *The good people of Palócz* (Jó palócok). Lond.1893; *A strange marriage* (Különös házasság). Budap.1969; *The two beggar students* (A két koldusdiák. Lond.1983; Budap.1971; *St. Peter's umbrella* (Szent Péter esernyője). Lond.1900; 1966; Budap.1962).

som levendegjør den ungarske middelalderen, og *Egri csillagok* ('stjernene av Eger', 1901) som skildrer det heltmodige forsvar av festningen Eger, beleiret av tyrkerne i 1552²¹. –

Forfatteren István Tömörkény (1866-1917), som også var etnograf og journalist, skildret omtrent samtidig med Gárdonyi, i sine stemningsfulle og fine noveller småkårsfolks liv på landet: bønder, husmenn, rallare, elvefiskere og landbruksarbeidere som måtte kjempe mot oftest uverdige og urettferdige vilkår, nød og ulike former for undertrykkelse. Hans viktigste novellesamlinger er *Jegenyék alatt* ('under poplene', 1897) og *Egyszerű emberek* ('enkle mennesker', 1914). – Trioens tredje forfatter, Ferenc Herczeg (1863-1954) var landets konservative forfatter *par excellence*. Han ble i sin tid faktisk offisielt proklamert som dikterfyrste. Han gikk da også langt for å tilfredstille sine lesere, og mange av hans verker regnes for å være ren underholdningslitteratur. Men langt fra alle. I sine romaner og dramaer behandlet han dels historiske emner: *Pogányok* ('hedninger', 1902), *Az élet kapuja* ('livets port', 1919), sistnevnte ble også foreslått for den litterære Nobel-prisen, *Pro Libertate* (1936), – dels så skildret han livet til de høyere samfunnsslag: *Gyurkovics lányok* ('Gyurkovics-pikene', 1893), *Gyurkovics fiúk* ('Gy-guttene', 1985), *Az aranyhegedű* ('gullfiolinen', 1916). Hans verker er for det meste rike på fengslende intriger og skikkelser, men ofte er de overfladiske og sterkt preget av forfatterens konservative og som regel nasjonalistiske oppfatninger, men de var mektig populære i sin tid. Han startet dessuten og redigerte det avholdte litterære ukebladet *Új Idők* ('nye tider', 1894-1944). Hans dramaverker oppnådde stor suksess i Ungarn så vel som på europeiske, også skandinaviske, scener: *Ocskay brigadéros* ('brigader O.', 1901), *Bizánc* ('Bysants', 1904), *A kék róka* ('blåreven', 1917). Hans samlede verker på ungarsk kom ut i 40 bind (1925-30) og hans utvalgte verker på ungarsk likeledes i 40 bind (1934-35)²². Mellom 1948-84 ble han av kulturpolitiske grunner ikke utgitt i Ungarn.

Lyrikken ble lenge dominert av den folkelig-nasjonale retning Petőfi og Arany hadde stått for; nå ble den imidlertid stort sett skjøttet av epigoner. Mest kjent blant dem er Kálmán Tóth. Bare noen få poeter klarte å heve seg over dette mylderet. Lyrikeren og publisisten János Vajda (1827-97) hørte i sin ungdom til kretsen rundt Petőfi, og han deltok selv aktivt i frihetskampen mot Østerrike. Hans filosofisk anlagte lyrikk er preget av dyp pessimisme, men hans lidenskapelige kjærlighetslyrikk representerte i sin tid noe helt nytt i sitt slag i Ungarn: *Gina emléke* ('Ginas minne'), *Húsz év múlva* ('om tyve år'), *Harminc év után* ('etter tredve år')²³. Dikteren, essayisten og journalisten Gyula Reviczky (1855-98) klarte også å skape et interessant livsverk, på tross av at han døde i ung alder. Hans opposisjonelle livssyn var sterkt influert av Schopenhauers filosofi. Uroen, stemningene, følelsene og symbolbruken i diktene gjør ham til en forgjenger til moderne diktning²⁴.

Sønnen til nasjonalskalden János Arany: László Arany (1844-98) gjorde seg i første rekke bemerket med sine samlinger av ungarske folkeeventyr, men han var også en ansett dikter. Hans hovedverk *Délibábok hőse* ('helten av fatamorganer', 1872) er den beste ungarske verseroman. – Emil Ábrányi (1851-1920), hvis lyrikk bar sterkt preg av liberalismens idéer og var noe retorisk, gjorde seg også fortjent som oversetter (Byron, Rostand). – Dikteren Gyula Vargha (1853-1929) var en av de fremste representanter for den sene folkelig-nasjonale, konservative retning. Hans lyrikk utmerker seg ved sine vakre impresjonistiske bilder. – Lektoren og lyrikeren Jenő Komjáthy (1858-95) derimot tilhørte den politiske opposisjon og protesterte i sine skrifter gjerne mot all sosial urettferdighet han oppdaget. Han fikk bare utgitt en eneste diktsamling: *A homályból* ('fra halvmørket', 1895)²⁵ og den utkom samme dag han døde... – Dikteren og prosten Mihály Szabolcska (1862-1930) vant tidlig ry og popularitet med sine dikt. Han skildret gjerne idyllen på

²¹ Enkelte av hans fortellinger er tilgjengelige på svensk og dansk. Romanen *A láthatatlan ember* foreligger i både engelsk (*Slave of the Huns*. Lond.1962, 1973) og tysk oversettelse (*Ich war den Hunnen untertan*. Stuttg.1975); *Egri csillagok* i tysk oversettelse (*Sterne von Eger*. Lpz.1975).

²² Et meget stort antall av dem er oversatt til en lang rekke språk, se bl.a. *Im Banne der Pussta*. Graz 1910; *Das Tor des Lebens*. Hamb.1974; *Rákóczi der Rebell*. Berl.1937; *Flickorna Gyurkovics*. Sth.1903,1912,1926; *Frøknerne Gyurkovics*. Kbh.1904; *Seven sisters*. N.Y.1937; *Gyurkovicsarne*. Sth.1901, 1909, 1920; *Guldfiolen*. Sth.1919; *Der Blaufuchs*. Budap.1937.

²³ Flere av hans diktsamlinger utkom også på tysk, mens en rekke enkeltstående dikt er oversatt til bl.a. svensk (Leffler, Béla: *Ungersk lyrik* Sth.1922: 127-31), fransk (Gara, L.: *Anthologie de la poésie hongroise*. Paris 1962: 188-90), tysk (Hermlin, S.: *Ungarische Dichtung aus fiinf Jahrhunderten*. Budap.1970: 142-49) og engelsk (Butler, E.D.: *Hungarian poems and fables*. Lond.1877; Kirkconnel, W: *The Magyar Muse*. Winnipeg 1933).

²⁴ Hans dikt er oversatt til bl.a. engelsk, fransk, tysk, svensk og dansk, jfr. de i note 23 nevnte antologier, samt Sørensen, Poul: *Ungarns stemme*. Kbh.1960: 25-26.

²⁵ Se av dens (delvise) tyske utgave: *Deutsche Gedichte und Übersetzungen aus dem Hauptwerke Jenő Komjáthys "A homályból" (Aus dem Dunkel)*. Budap.1909. Dikt av ham i engelsk, respektive svensk oversettelse finnes i Kirkconnel, W: *The Magyar Muse*. Winnipeg 1933, respektive Pándy, Calman de: *Ungersk dikt*. Sth. 1944.

landsbygden, og det ungarske landskapet. Et av hans mest kjente og vakreste dikt er *A Grand Caféban* ('i Grand Café'). Hans lyriske og personlige tragedie ble at hans forholdsvis enkle dikt ble forsøkt stilt opp imot Adys kraftfulle, heftige moderne poesi, og de kunne, naturligvis, ikke holde mål i den forbindelse. — József Kiss var Ungarns første ansette lyriker av jødisk herkomst. Hans tidsskrift *A Hét* ('uken, 1890-1924) var et viktig organ i kampen mot den akademisk-konservative litteratur og for en mer tidsmessig, borgerlig storbypoesi. Hans egne diktsamlinger var preget av sosial interesse og en ny, moderne språkføring. Litteraturhistorikeren, kritikeren og dikteren Pál Gyulai²⁶ (1826-1909), fra 1876 professor i ungarsk litteratur ved Universitetet i Budapest, var nærmest en egen institusjon i seg selv. Han var den første som i en monografi stadfestet Sándor Petőfis store litterære og litteraturpolitiske betydning, og holdt hans diktning opp som norm og mål for ettertiden (også da, når dette er blitt foreldet, i lys av mer tidsmessige bestrebelser). Han redigerte flere av tidsperiodens toneangivende tidsskrifter og bokserier (blant dem en billigbokserie med høyverdig litteratur for en billig penge pr. bok), og preget gjennom et halvt hundre år og i godt og vondt, ungarsk litteratur med sitt stort sett konservative, dog meget kvalitetsbevisste syn.

En annen av tidens viktige kulturpersonligheter het Zoltán Ambrus (1861-1932). Han virket som forfatter, kritiker og oversetter, og hadde stor betydning for den ungarske litteraturs fornyelse ved århundreskiftet, ikke minst ved å formidle viktige litterære-åndelige impulser fra fransk kulturliv. I sine egne romaner og noveller tegnet han et som oftest sterkt ironiserende bilde av storbyborgerskapets liv: *Midas király* ('kong Midas', 1984), *Solus eris* (1906). Han var også virksom som teatermann, og var i en årrekke dramaturg, en del av tiden også direktør, ved Ungarns nasjonalteater i Budapest, *Nemzeti Színház*.

Av de to Rákosi-brødrene var politikeren og forfatteren Jenő Rákosi (1842-1929) den mest betydningsfulle. Han vakte størst oppsikt med sine neoromantiske dramaer og den historiske tragedien *Endre og Johanna* (1885), men skrev også romaner, noveller og essays. Han grunnla dessuten i 1881 *Budapesti Hírlap*, en konservativ og etter hvert meget innflytelsesrik politisk dagsavis som frem til 1939 spilte en ikke helt ubetydelig rolle i det politiske og kulturelle liv i Ungarn. — "Lillebroren" Viktor Rákosi (1860-1923) vant i første rekke ry med sine humoresker, samt sine to bøker *Korhadrt fakeszeszek* ('morkne trekors', 1899), en roman om frihetsskampen i 1848-49, og *Elnémult harangok* ('forstummede kirkeklokker', 1903), romanen om skjebnen til Transsylvanias ungarere.

Det fantes ytterligere tre prosaister i dette tidsrom som fortjener å bli nevnt her: Sándor Bródy²⁷ (1863-1924) utmerket seg som romanforfatter: *A nap lovagja* ('solens ridder', 1902), skuespillforfatter *A tanítónő* ('lærerinnen', 1908) så vel som publisist, og skildret med naturalistiske metoder samfunnets vrangsider. — Forfatteren Gyula Krúdy (1878-1933) var også en egenartet representant for moderne ungarsk prosa. Den drømmeverden han skildret i sine romaner og noveller, er full av passive, uvirksomme, tilbakeskuende raringer og særlinger. I hans fargerike, stemningsfulle fortellinger blandes gjerne fortid og nåtid, virkelighet og imaginasjon, og vi møter adelige og borgere, offiserer og kusker, skjønne kvinner og bohemer om hverandre i en malerisk kavalkade. Hans viktigste verker er *Szindbád ifjúsága* ('Sindbads ungdomstid', 1911), *Szindbád utazásai* ('Sindbads reiser', 1912) og *A vörös postakocsi* ('den røde postvognen', 1914)²⁸. — Dikterinnen Margit Kaffka²⁹ (1880-1918) var den første betydelige kvinnelige forfatter i ungarsk litteratur, en kompetent skildrer av den kvinnelige sjel og en krass kritiker av tidens samfunn. Hennes hovedverk er romanen *Színek és évek* ('farger og år', 1912), men også hennes dikt er av interesse.

I dramatikken ble Ede Szigligeti (1814-78) og Gergely Csiky eksponentene fremfor alle andre for den folkelig-nasjonale romantikken. Szigligeti var gjennom en lang årrekke sjef for ungarsk nasjonalteater og ble grunnleggeren av den profesjonelle dramatikk og scenekunst i Ungarn, en banebryter for ungarsk teatervirksomhet. Blant de vel 100 skuespill han tilsammen forfattet, finner vi historiske dramaer så vel som folkelige stykker fra folkelivet, som oftest med sosiale undertoner. Hans verker bærer preg av nasjonale og romantiske motiver og en humorfull folkelighet. Hans debutstykke *A szökött katona* ('den rømte soldat') ble oppført av nasjonalteatret i 1843. Av hans verker bør her særskilt nevnes *Liliomfi* (1849), *Cigány* ('sigøyneren', 1853), *A strike* (1871), *Struensee* (1872). Flere av dem er oversatt til bl.a. tysk, enkelte er også

²⁶ Hans roman *Egy régi udvarház utolsó gazdája* ('den siste herre av en gammel herregård', 1867) er oversatt til tysk (*Der letzte Herr eines alten Edelhofes*. Lpz.u.ä.) og engelsk (*The last master of an old manor house*, i: Cornhill Magazine, 1872).

²⁷ Flere av hans verker er utgitt på fremmede språk: *Die Lehrerin*. Köln 1909; *Der Held des Tages*. Berl.u.ä.; *Rembrandt*. N. Y. 1928. Se også *Hungarian short stories*. Lond./Budap. 1967.

²⁸ Mange av romanene hans er oversatt til fremmede språk. Her må vi nøye oss med bare å nevne *Die rote Postkutsche*. Wien/Hamb.1966; *Sindbad*. Wien/Hamb.1967; *The crimson coach*. Budap.1967.

²⁹ Av hennes oversatte verker nevner vi her *Farben und Jahre*. Berl. 1958, og *Smouldering crisis*, i: *Hungarian short stories*. Budap.1962.

blitt filmet. Dramaforfatteren og oversetteren Gergely Csiky (1842-91) hadde en vanskelig vei frem til scenen. Først studerte han nemlig teologi i Ungarn og i Wien, og ble sogar professor i teologi ved det katolske presteseminaret i Temesvár, men han brøt i 1880 med katolisismen som følge av gjentatte heftige angrep på ham fra kirkelige hold. Han debuterte egentlig med en novellesamling i 1872. Hans første sceniske verk, komedien *A jóslat* ('spådommen', 1875) skaffet ham, sammen med hans andre teaterstykker, *Janus* (1877), den ansette Teleki-prisen. Fra 1880-årene var han nasjonalteatrets dramaturg. I flere av sine kritisk-realistiske dramaer skildret han konflikter som oppsto ved at kapitalismens nye idéer og idealer støtte sammen med de nærmest føydale. Mest kjente er *Proletárok* ('proletarer', 1880), *Spartacus* (1886) og *Murányi* (1881). Han skrev også romaner, og oversatte Plautus' og Sofokles' dramatiske verker til ungarsk³⁰.

Omkring århundreskiftet var Budapest en storby med et livlig fornøylesliv og en rekke teatre. Og med sine egne forfattere som kunne sørge for alle typer underholdning. Mest kjent av dem var, også utenfor Ungarns grenser, Ferenc Molnár³¹ (1878-1952), den uovertrufne mester av salong-lystspillet. Også hans guttebok *A Pál utcai fiúk*³² (1907) er et fremstående verk innen ungarsk ungdomslitteratur og fikk forholdsvis stor utbredelse over hele verden. Han publiserte forøvrig en lang rekke novellesamlinger og romaner. Men han vant sin virkelige internasjonale berømmelse først og fremst med sine skuespill som utmerker seg ved sin mesterlige scene- og dialogteknikk. Mest kjent av dem er *Liliom* (1909)³³. Dets *musical*-versjon av Oscar Hammerstein og Richard Rodgers har tittelen *Carousel* (Lond.1956). I 1940 forlot han Ungarn på grunn av jødelovene og emigrerte til USA, der han senere utga sin interessante selvbiografi *Companion in exile* (N.Y.1951). En annen av dem som blant de første skildret storbyens moderne liv, skikkelser og skjebner, var forfatteren, dramatiker og journalisten Jenő Heltai (1871-1957). Også hans verker fikk stor utbredelse i utlandet, og mange av hans stykker ble oppført også utenfor Ungarn. I 1957 fikk han tildelt Kossuth-prisen, Ungarns høyeste litterære utmerkelse. Hans pikante fortellinger og fargerike, spennende storbylyrikk var ellers ikke uten påvirkning fra sin tids franske diktning. Hans mest kjente roman er *Jaguár*³⁴. Hans desidert beste teaterstykke er *A néma levente* 'den stumme krigeren' (1936).³⁵

1906 var et merkeår for litteraturen i Ungarn: det var nemlig i det året lyrikeren Endre Ady³⁶ (1877-1919) utga diktsamlingen *Új versek* ('nye dikt') som ble til hans egentlige litterære gjennombrudd. Han er en av de store fornyere og banebrytere innen moderne ungarsk lyrikk. Han var født i Érdmindszent (Transsylvania) i en fattig lavadelig familie, studerte jus og ble deretter journalist. Han fikk sitt livs viktigste impulser i byen Nagyvárad (i dag: Oradea, Romania), et livlig og liberalt ungarsk provinssentrum med en særpreget atmosfære, – og i Paris, det åndelige hovedsentrum for de borgerlig-demokratiske idéer i datidens Europa. Han ble forelsket i den interessante og kultiverte konen (i hans dikt kalt Léda) til en velstående Nagyvárad-borger. Denne kjærligheten fikk avgjørende betydning for Adys hele liv. Det var ved hennes hjelp han reiste til Paris og lærte å kjenne den franske symbolisme. Fra da av var det Baudelaires og Verlaines dikt – og Nietzsches filosofi – som øvet den bestemmende innflytelse på hans videre dikteriske utvikling. Samlingen *Új versek* er ikke mindre enn selve opptakten til den lyriske modernisme i Ungarn. Han skapte i denne, og i sine syv påfølgende samlinger frem til den første verdenskrig, en egen symbol-, form- og språkverden, som

³⁰ Mange av hans teaterstykker er oversatt til fremmede språk, særlig til tysk (se bl.a. Schmarotzer. Berl. 1952). Ved århundreskiftet ble han flittig oversatt også til dansk: *Proletaren*. Kbh.1892; *Et sisyfos-Arbeide*. Kbh.1894; *Nemesis*. Kbh.1893.

³¹ Om Molnár se Halász, G.: *Ferenc Molnár, the man behind the monocle*. N.Y.1929; Behrmann, Samuel N.: *The suspended drawing room*. N.Y./Lond. 1966; Györgyey, Clara: *Ferenc Molnár*. Boston 1980; Se også Gergely, E. Joseph: *Hungarian drama in New York, 1908-1940*. Philad.1947.

³² Norsk utgave: *Kampen på løkka*. Oslo 1933; tysk: *Die Jungen der Paulstrasse*. Berl. 1952; engelsk: *The Paul Street boys*. N. Y. 1927.

³³ Norsk oversettelse fra 1951, tysk fra 1932. Andre av hans skuespill i norsk oversettelse: *Djevelen* (Az ördög. 1907) *En komedie på slottet*. (Játék a kastélyban. 1926); *En, to tre* (Egy, kettő, három. 1929); *Souper* (1931). – En gedigen samling av hans verker oversatt til engelsk er utgitt under tittelen *All the plays of Ferenc Molnár*. N. Y. 1937.

³⁴ Tysk utg. fra 1929. Andre verker av ham i utenlandske utgaver: *Familjepensjonatet*. Sth.1919; *Rum 111*. Sth.1930; *Czardas*. Lond.1932; *Haus der Träume*. Berl. 1975; *Family Hotel*. 1913; romanen *A 111-es*. (1919) ble verdenskjent under tittelen *Mr. Selfridge* og ble filmet flere ganger.

³⁵ Eng.utg.: *The silent knight*. Lond.1937.

³⁶ Om Ady se Congdon, Lee: *Endre Ady summons to the national regeneration in Hungary, 1900-1919*, i: *Slavic Review*, 1974; Kirkconnel, W: *The poetry of Ady*, i: *Hungarian Quarterly*, 1937; Lukács, György: *The importance and influence of Ady*, i: *New Hungarian Quarterly*, 1969; Reményi, J.: *Endre Ady, apocalyptic poet*, i: *Slavonic and East European Review*, 1952. Se også Karátson, André: *Le symbolisme en Hongrie*. Paris 1969.

samlet innvarslet en ny litterær periode i landet. Av liberale og fremskrittssvennlige kretser ble han fra 1906 hyldet som tidens litterære lederskikkelse i landet samtidig som forargede konservative grupperinger rettet heftige angrep mot ham. Hans hovedmotiver er lidenskapelig kjærlighet, dristig erotisme, individets lengsel etter et fullverdig liv, kamp med dødsangsten, overbevisning om sitt messianistiske kall, skarp samfunnskritikk, nasjonal selvbevissthet og profetisk fedrelandskjærlighet. Han kjempet innbitt (også som journalist) mot landets halvføydale tilstander og tilbakeliggenhet. Ved krigsutbruddet i 1914 hørte han til de få innen europeisk åndsliv som helt og holdent tok avstand fra krigen som han protesterte imot som *“menneske i all umenneskelighet”*³⁷

I 1908 utkom første nummeret av det liberale litterære tidsskriftet (Nyugat³⁸ ‘vesten’, 1908-41) som innen kort ble til tidens toneangivende organ (etter manges mening den ungarske litteraturhistoriens betydeligste, kvalitativt høyest rangerte organ). Det ble i hvert fall arnestedet for de ungarske modernister som i reaksjon mot den på mange måter foreldede nasjonale klassisisme søkte som motvekt impulser i datidens vesteuropeiske litteratur og tok opp nye og dristige emner. Dikteren Ady hørte fra første stund av til dets ivrigste, mest sentrale medarbeidere, og han fikk snart følge av praktisk talt alle av datidens betydeligste forfattere. Det ble frem til 1929 redigert av forfatteren og kritikeren Ignatus (egentlig: Hugo Veigelsberg, 1869-1949) som fikk god hjelp til dette arbeid av tidens annen store kritiker, Ernő Osvát (1876-1929). Fra 1930 og til tidsskriftet måtte av politiske grunner gå inn i 1941, ble det redigert av den store lyrikeren Mihály Babits. (Nyugat-kretsens forfattere blir ellers nærmere omtalt i kapitlet om mellomkrigstidens ungarske kultur.)

I ungarsk litteratur finnes det bare en eneste seriøs dikter, hvis navn er helt flettet sammen med den første verdenskrig: Géza Gyóni (1884-1917) hilste krigen til å begynne med velkommen som han selv tok del i som soldat. Litt etter litt skiftet han imidlertid stemme, og begynte å gi uttrykk for frontsoldatenes enorme lidelser, fortvilelse og hjemlengsel.

Ved beleiringen av Przemyśl ble også han sperret inne i festningen. Hans dikt derfra ble da sendt hjem med fly, og vakte livlig gjenklang i landet. Da Przemyśl falt, ble Gyóni tatt til fange av russerne og brakt til byen Krasnojarsk i Sibir. De dikt han fikk skrevet der, avslørte krigens bunnløse redsler, og berettet i bitre ord om fangenskapets sorger og trengsel. Sommeren 1917 døde han som krigsfange³⁹.

Musikk- og teaterliv; film

Tiden frem til vel 1890 ble sterkt preget av Ungarns to store komponister på 1800-tallet, Liszt og Erkel. Fra 1860-årene tilbrakte Liszt stadig mer av sin tid i Ungarn og han ble med rette selve midtpunktet for det ungarske musikkliv. Alt i 1854 fikk hans *Hungaria* sin uroppførsel i Budapest. Katedralen av Esztergom ble i 1856 innviet med fremføringen av hans messe *Esztergomi mise* (‘messe av Esztergom’, 1855). I 1865, ved feiringen av 25-års jubileet til den ungarske musikkhøyskole *Nemzeti Zenede*, ble hans oratorium *Szent Erzsébet legendája* (‘legenden av den hellige Elisabet’, 1857-62) uroppført under hans egen ledelse, og *Magyar koronázási mise* (‘ungarsk kroningsmesse’, 1866-67) uroppført på samme måte i 1867. Fra da av ga han årlige konserter i Budapest som tiltrakk stor oppmerksomhet også fra utlandets side og bidro til å skaffe Budapest ry som en musikkens by. I 1872 oppsøkte han igjen sitt fødested, landsbyen Doborján. I 1873 ble hans 50-års kunstneriske jubileum feiret storslått i Budapest med bl.a. uroppføringen av hans oratorium *Christus* (1866). Fra 1875 var han president av Musikkakademiet i Budapest som i 1925 ble oppkalt etter ham. I mars 1875 ga Liszt og Wagner felles konsert i den ungarske hovedstaden. I slutten av 1860-årene kom han også i kontakt med Edvard Grieg, hvis kunst Liszt satte stor pris på. Grieg fikk støtte og

³⁷ En rekke av Adys dikt er oversatt til de fleste kulturspråk. På engelsk, fransk, svensk og tysk er det kommet ut separate samlinger av hans utvalgte dikt, jfr. bl.a. *Jag är på nya vatten*. Sth.1979; *Mensch in der Unmenschlichkeit*. Budap.1979; *Zu Gottes linker Hand*. Wien 1981; *Poems of Endre Ady*. Buffalo, N.Y.1969; *Poems*. Budap.1941; *Blut und Gold*. Bukar.1962; *Gedichte*. Berl./Bu-dap.1965, 1969. m.m. Norske gjendiktninger av ham finnes i Sulyok, Vince: *Moderne ungarsk lyrikk*. Oslo 1975.

³⁸ Om det se Fenyő, Mario D.: *Writers in politics: the role of Nyugat in Hungary, 1908-1919*, i: Journal of contemporary history, 1976.

³⁹ Hans dikt, blant dem i første rekke det meget effektfulle *Csak egy éjszakára* (‘for bare en natt’) er oversatt til en rekke språk: engelsk (*Just for a single night*, i: Slavonic and East European Review, 1951.), fransk, italiensk, tysk. Dansk gjendiktning i Sørensen, Poul: *Ungarns stemme*. Kbh.1960: 27; svensk i Leffler, Béla: *Ungersk lyrik*. Sth.1922: 144-48, og Pándy, Cálmán de: *Ungersk dikt*. Sth.1944.

oppmuntring ikke bare gjennom brev fra Liszt, men de to møttes også personlig: i Roma under Griegs stipendieopphold der vinteren 1869-70.

Ungarske temaer og motiver ble undertiden stadig flere av i Liszts verker, noe som gjorde ungarsk melodiskatt verdenskjent. De viktigste er *Fantázia magyar népdalokra* ('fantasi for ungarske folkeviser', 1852), *Magyar rapszódíák* ('ungarske rapsodier', 1847-53 og 1882-85), *Magyar történelmi arcképek* ('ungarske historiske portretter', 1870-85), *Csárdás macabre* (1881-82) og *2 csárdás* (1884). I verkene fra sine siste år fant han kunstneriske uttrykksmidler som han sto ganske alene om blant sin tids komponister og som senere fikk i hvert fall en delvis fortsettelse i Bartóks kunst. Som klavervirtuos hevet han seg med sin kraftfulle suggesjon til en høyde som beundres sogar i våre dager. Under hans siste reise til Bayreuth ble han forkjølet, fikk lungebetennelse og døde i Bayreuth 31.juli 1886.

Også Ferenc Erkel var lenge i full virksomhet etter 1850, i første rekke som nasjonalteatrets faste dirigent. I 1853 grunnla han Det ungarske filharmoniske selskap, og han ble selv dets første og mangeårige dirigent. Da den praktfulle ungarske Opera sto ferdig i 1884 (nyrestaurert i 1985), ble Erkel utnevnt til dens øverste musikkdirektør. (Blant Operaens første dirigenter finner vi forøvrig også Gustav Mahler.) Erkel var med i opprettelsen av Musikkakademiet i 1875 og virket i de påfølgende 10 årene som dets direktør, samt som professor i klavermusikk. I 1888 ble hans 50-årige kunstnerjubileum feiret av hele hovedstaden. Da han 1890 fylte 80 år, opptrådte han for aller siste gang på en konsert sammen med sitt kjære filharmoniske selskap. Hans sene operaer: *Dózsa György* (1867), *Brankovics György* (1874) og *István király* ('kong István', 1885) ble imidlertid ingen større suksesser. Han døde i 1893. Ved siden av Erkel er det Mihály Mosonyi som fortjener den viktigste plass i historien til den ungarske nasjonale opera, jfr. især hans *Szép Ilonka* (1861) og *Álmos* (1862). Han komponerte dessuten orkesterverker, klaverstykker og korverker. Også hans musikkfaglige skrifter og kritikervirksomhet var av nevneverdig betydning for oppblomstringen av Ungarns musikk-kultur.

I landets musikalske liv spilte de folkelige kunstviser en ikke ubetydelig rolle. Denne typisk ungarske stilart hadde sitt utgangspunkt i verbunkos-musikken, men brukte også elementer fra de genuine folkeviser. Stilartens første komponist var Béni Egressy (1814-51), etterfulgt av Erkels to sønner: Gyula (1842-1909) og Elek (1843-93), og fremfor alle andre Pista Dankó (1858-1903), den sagnomsuste sigøynersprimas.

Arven etter Ferenc Erkel ble først tatt opp av komponisten Károly (Karl) Goldmark (1830-1915) som i 1860 bosatte seg i Wien, der han ble en fetert og verdenskjent mester av senromantiske operaer (*Merlin*, 1886; *Die Königin von Saba*, 1875), symfonier og kammermusikk (*Sakuntala*, 1865; *Klavierkonzert in A-Moll*, Op.28; *Zrínyi*, 1903 m.m).

I Ungarn har musikkinteressen snart konsentrert seg om to store musikalske fenomener: Jenő Hubay (1858-1937) og Ernő Dohnányi. Hubay ble tidlig kjent som vidundenbarn, senere som fetert fiolinvirtuos. Fra 1882 var han lærer i fiolinkunst ved konservatoriet i Brussel, fra 1886 leder av lærerstolen for fiolin ved Musikkakademiet i Budapest, og i tiden 1919-34 overdirektør ved Høyskole for musikk-kunst i Budapest. Hans fiolinskole var arnestedet for så fremragende ungarske fiolinister som József Szigeti (1892-1973), Emil Telmányi (1892-1978) og Ferenc Vecsey (1893-1935). Han videreutviklet 1800-tallets ungarske romantiske musikktradisjoner. Hubay skrev operaer (*Alienor*, 1891; *Cremonai hegedűs* ['fiolinisten fra Cremona'], 1894; *Anna Karenina*, 1923 m.fl.), symfonier (*B-dur*, 1885; *C-moll*, 1915 m.m) og fire fiolinkonsserter. – 25.januar 1904 opptrådte han sammen med Béla Bartók i Budapest, ved uroppføringen av Bartóks sonate for fiolin og klaver. Ernő Dohnányi (1877-1960) var som pianist en av vårt århundres største utøvende kunstnere. Dessuten var han også en fremragende komponist, dirigent og klaverpedagog. Han debuterte i 1897 og foretok etter hvert en rekke meget vellykkede turnéer i Europa og USA (i Oslo opptrådte han i 1906). Fra 1920-årene var han sjefsdirigent ved Det ungarske filharmoniske selskap. Ved slutten av Den annen verdenskrig emigrerte han til Østerrike, men bodde fra 1949 i Florida. Han skrev kammermusikk, klaverstykker, orkesterverker og operaer. De mest kjente er: *Passacaglia* (1897); *Winterregen*; *Tante Simone* (opera, 1912); *Variationen über ein Kinderlied* (1913); *Ruralia Hungariae* (1924); *Six piano pieces* (1945); *Stabat Mater* (1953). Han døde i New York i 1960.

Nevnes må her også komponisten og musikkpedagogen Leo Weiner (1885-1960) som skrev en rekke fine, lyriske komposisjoner i senromantisk stil.

Det fagre århundreskiftet var storhetstiden også for den ungarske operette, brakt til verdensry gjennom verkene av Lehár, Kálmán, Huszka, Kacsóh, Jacobi m.fl., som likefrem ble omsvermet av (små)borgeskapet i Budapest som i Wien, men innen kort tid også over hele Europa. Ferenc Lehár (1870-1948) var født og oppvokst i Ungarn, men bodde fra begynnelsen av 1900-tallet for det meste i Østerrike. Hans første operette ble fremført i Wien 1902 (*Bécsi asszonyok/Wiener Frauen*). Suksessen ble bestemmende for hele hans liv: han skrev i løpet av de påfølgende årene en rekke operetter som i tur og orden erobret praktisk talt hele verden: *Die lustige Witwe/Víg özvegy* (1905); *Der Graf von Luxemburg/Luxemburg grófja* (1909); *Zigeneuerliebe/Cigányszerelem* (1910); *Paganini* (1925); *Das land des Lächelns/A mosoly országa* (1929),

alle disse ble i løpet av årene oppført også i Oslo. Han komponerte dessuten musikkstykker for orkestre, valser, sanger og marsjer. Hans popularitet er fortsatt meget stor.

Imre (Emmerich) Kálmán (1882-1953) hadde enda dypere røtter i ungarske musikktradisjoner enn Lehár, og alle hans operetter er preget av klang, melodier og temaer av uttalt ungarsk karakter. Og det er nettopp dette som sammen med en yrende livsglede mest kjennetegner hans verker. Hans første større suksess ble operetten *Tatárjárás* ('tatarenes invasjon', 1908), men verdenskjent ble han med operetten *Csárdáskirálynő/Die Czardasfürstin* (1915). I årene 1940-45 var han bosatt i USA, 1938-40 og 1945-53 i Frankrike, og han døde i Paris 30.oktober 1953. Hans siste verk, *Arizona Lady*, ble oppført i Bern 1954. Andre sentrale verker av ham: *Cigányprímás/Der Zigeunerprimas* (1912); *Bajadér/Die Bajadere* (1921); *Mari-ca grófnő/Gräfin Maritza* (1924); *Cirkuszhercegnő/Die Zirkusprinzessin* (1926). Han skrev også en rekke sanger og *chansons*.

Men det var egentlig Jenő Huszka (1875-1960), Hubays elev, som var banebryteren i operettens verden. Med operetten *Bob herceg* ('hertug Bob', 1902) klarte han å bryte dominansen av de engelske og østerrikske operetter og åpnet for nye muligheter og en ny, ungarsk operette-skole. Budapests nye operettescene, Király Színház, ble åpnet høsten 1903 med uroppføringen av Huszkas *Aranyvirág* ('gullblomst'). Andre var *Gül Baba* (1905); *Lili bárónő* ('baronesse Lili', 1919); *Mária főhadnagy* ('premierløytnant Maria').

På tross av sitt tragisk korte liv er også Viktor Jacobi (1883-1921) regnet blant Ungarns betydeligste operette-komponister. Hans beste operetter og største suksesser var *Leányvásár* ('pikemarkedet', 1911); *Szibill* (1914); *Miami*; og *Almavirág* ('epleblomst').

Pongrácz Kacsóh (1873-1923), komponisten og lektoren i naturfag, er det medlem av ungarsk operette-skole som er minst kjent i utlandet, til tross for sin fortsatte enorme popularitet i selve Ungarn. I sitt hovedverk *János Vitéz* ('helten János', 1904), hvis tekst, forfattet av Jenő Heltai, bygger på Petőfis vakre eventyrhistorie i vers, klarte han å forene operetten med det nasjonalt-folkelige skuespillet. Han skrev også musikkakkompagnementet til Molnárs *Liliom* og Maurice Maeterlincks drama *L'Oiseau bleu* ('den blå fulgen',). Et annet kjent verk av Kacsóh er operaen *Rákóczi* (1906). Han skrev dessuten en rekke musikkhistoriske, akustiske og estetiske avhandlinger.

Omtrent samtidig med at ungarsk operette var kommet i gang med erobringen av verdens teaterscener, ble oppmerksomheten for alvor vekket for de virkelig ekte, genuine verdier i ungarsk musikk. Etnografen og oversetteren Béla Vikár (1859-1945) anvendte som den første i Europa det nye tekniske vidunderet fonografen i sitt arbeid med å samle ungarske folkeviser. Fonografen, forløperen til grammatonen og båndopptageren, representerte et stort fremskritt. Vikars voksalser, med opptak av folkeviser, vakte berettiget interesse og anerkjennelse ved verdensutstillingen i Paris. Vikar som oversatte også fra norsk, nemlig to Ibsen-dramer: *Gildet på Solhaug* (1935) og *En folkefiende* (1898), var også mannen bak den andre (men første fullverdige) ungarske gjendiktning av finnenes nasjonalepos *Kalevala* (1909). Den oppnådde i tidens løp hele ti utgivelser og er fortsatt veldig populær, selvom det i mellomtiden er kommet ytterligere tre gjendiktninger av meget høy kvalitet av *Kalevala*, nemlig av Kálmán Nagy (1972), István Rác (1976) og Imre Sente (1987).

Vikars fonografiske arbeidsmetode ble nå overtatt, og hans samlingsarbeid av ungarsk folkemusikk fortsatt av to unge komponister og musikkforskere: Béla Bartók og Zoltán Kodály. I sine aller yngste år var de begge grepet av nasjonalromantikken, men de fant begge instinktivt og innen kort tid frem til den reneste kilden: det ungarske folkets urgamle pentatoniske melodiskatt. De foretok en rekke studiereiser og samleturer til landets ulike områder, avdekket og reddet et arkaisk lag av folkekunst som de så i neste omgang bygget sin egen musikkverden på. Den genuine ungarske folkemusikk var ikke identisk med sigøynermusikken, csárdásen, verbunkos-musikken og lignende fenomener som i all sin eksotiske fremmedartethet representerte (og representerer til dels også i dag) det "typisk ungarske" i musikken i utlandets øyne. Det var egentlig Kodály som først forsto at han måtte grave dypere enn dette, hvis han skulle finne frem til de spesifikke nasjonale trekk i ungarsk kultur, først og fremst i musikk. Han fant da også det han lette etter, i form av tusener av folkeviser og folketoner – restene av en uvurderlig toneskatt magyarene hadde brakt med seg til Karpatbekkenet fra sitt urhjem i Ural-traktene eller skapt under sitt tusenårige opphold i det historiske Ungarn. Det var på landet, fjernt fra og uberørt av den moderne kultur, blant bondebefolkningen, han kunne høre og registrere alt dette. De vanskelige sekler med så mange tragiske begivenheter for landet hadde nok tært veldig på denne kulturskatt, men til og med dens gjenværende rester virket så overveldende at Kodály karakteriserte den ungarske folkemusikk som det mest pålitelige speil for den ungarske sjel og egenart.

I løpet av noen få år samlet han selv over tre tusen melodier. Han fikk dessuten med seg i dette arbeid en hel skare av unge musikere, blant dem og i første rekke Béla Bartók. En stor del, om lag ti tusen, av disse folkeviser og folketoner er utgitt under Kodálys redigering i serieverket *A magyar népzene tára* ('samlingen av den ungarske folkemusikk') som er den største og rikeste samling i sitt slag i hele verden. Bartók og

Kodály, de to store skapere innen vår tids ungarske, ja europeiske musikk, klarte ikke bare å heve et lite lands, Ungarns, musikkliv til verdensnivå, men også å øve en enorm og fornyende innflytelse på hele verdensmusikken. For verden er nok Bartóks kunstneriske innsats bedre kjent enn Kodály's. Ikke desto mindre kan det slås fast at Kodály's virke betydde langt mer i hvert fall for hans eget lands musikkliv enn Bartóks. De to personifiserte de diametrale motpolene i ungarsk karakter.

Mens Bartók til stadighet søkte nye musikalske veier og uttrykksformer for å kunne gi et adekvat uttrykk for de problemer og følelser hans samtid mest var opptatt av, har vi hos Kodály en fornemmelse av en konstant uforanderlighet, en nærmest asiatisk ro, tålmodighet og målbevissthet å gjøre. Béla Bartók (1881-1945) fikk sin musikalske utdannelse ved Musikkakademiet i Budapest, hvor han fra 1907 selv ble professor i klaverspill. Han begynte å komponere i sine tidlige ungdomsår, men disse forsøkene, samt hans første betydelige verk, det symfoniske diktet *Kossuth*, var sterkt påvirket av romantikken, Liszts, Brahms og R. Strauss' musikk. Møtet med Kodály og den ungarske folkemusikk fikk avgjørende følger for hans videre tonespråk, noe som vakte stor strid omkring hans tidlige produksjon. Først i mellomkrigstiden klarte han å slå seg igjennom for fullt, i hjemlandet så vel som ute. Av hans komposisjoner frem til år 1920 må her fremheves orkesterverkene *Suite nr 1* (1905) og *Suite nr 2* (1915-17), samt klaverstykket *Allegro barbaro* (1911). Dessuten var hans tre scenemusikalske verker av meget stor betydning: *A kékszakállú herceg vára* ('ridder Blåskjeggs borg', 1911), *A fából faragott királyfi* ('prinsen, skåret ut av tre', 1914-16) og *A csodálatos mandarin* ('den vidunderlige mandarin', 1918-24), som alle ble avvist med stor styrke av datidens konservative kunstoppfatning⁴⁰.

Zoltán Kodály (1882-1967) studerte også ved Musikkakademiet i Budapest, hvor han ble professor i 1907. Han ble av Bartók karakterisert som "den sanne legemliggjørelse av den ungarske genius". Han fant sin endelige uttrykksmåte allerede som tredveåring, og brukte deretter sitt lange liv til å gjøre seg og sin teknikk stadig mer fullkommen. Han ble for hele sitt liv trollbundet av den ungarske folkemusikkens verden. Gjennom utallige bearbeidelser, som i sin helhet nøye fulgte en logisk-ærgjerrig opptrukket linje, skapte han et nesten sammenhengende nasjonalt musikk-epos. Kodály hadde sine røtter dypt plantet inn i folkekunsten også når det gjaldt sine egne komposisjoner: hans uttrykksmidler og -former, hans tonefarger henger fast sammen med den, samtidig som hans kunst virker både original og selvstendig⁴¹. Av hans verker skrevet før 1920 bør her fremheves *Nyári este* ('sommervelden', 1906).

Det første *faste* ungarskspråklige teater i (Buda)Pest ble åpnet i 1837; fra 1840 fikk det regelmessig statlig støtte, og det ble også i navnet fra da av kalt *Nemzeti Színház* ('nasjonalteatret'). Under ledelse av dramatikerne Ede Szigligeti utviklet teatret seg til det virkelige fagligprofesjonelle og kunstneriske sentrum for hele Ungarns teaterliv. I tiden etter det østerriksk-ungarske forliket i 1867 ble dets navn også kjent over store deler av Europa, gjennom en livlig og omfattende turnévirkosomhet, muliggjort av et ensemble på et meget høyt kunstnerisk nivå. Blant dets medlemmer finner vi tidens største ungarske tragiker Gábor Egressy (1808-66), dessuten forfatteren Jókais kone, Róza Laborfalvy (1817-86), komikeren Károly Megyeri (1798-1842), skuespilleren Márton Lendvay (1830-75), – og i de senere årene den feterte tragikeren Mari Jászai (1850-1926), Emilia Márkus (1860-1949), samt Ede Ujházi (1844-1915).

I begynnelsen av 1860-årene ble hovedstadens teater nr 2, *Budai Népszínház* ('folketeatret i Buda') åpnet. Fra 1865 fantes det en egen teaterskole i Budapest: *Színészeti Tanoda*. Takket være Pál Gyulais kvalitetsbevisste virksomhet, tok teaterkritikken seg kraftig opp. Under det økonomiske oppsvinget etter 1867 fulgte den rene *boomen* også for teaterlivets vedkommende, med etablering av en rekke nye teatre i hovedstaden så vel som på landet. I 1875 ble *Népszínház* ('folketeatret') åpnet. Blant dets medarbeidere finner vi en av de største ungarske skuespillerinner overhodet gjennom tidene, Lujza Blaha (1850-1926). Ved århundreskiftet kom ytterligere flere teatre til i Budapest: *Vígsház* ('lystspillteatret', 1896), *Magyar Színház* ('ungarsk teater', 1897), *Király Színház* ('kongeteater', 1903), sistnevnte som operettens fremste bastion. Blant tidens skuespillere finner vi sagnomsuste navn som Vilma Medgyaszay, Árpád Ódry, Kálmán Rózsahegyi, Mariska Vízvári, Irén Varsányi, Sári Fedák m.m.

I 1904 ble *Thália Társaság* grunnlagt med det formål å fremme det moderne drama og en tidsmessig skuespillerkunst, fri for konvensjoner. Blant dets grundere finner vi filosofen og essayisten György (Georg) Lukács, forfatteren og dramaturgen Sándor Hevesi og litteraturhistorikeren Marcell Benedek. På deres faste repertoar sto bl.a. Strindberg, Gorkij, D'Annunzio, Edvard Brandes, de ungarske Jenő Mohácsi og Menyhért Lengyel, – men fremfor alle andre Norges Henrik Ibsen, representert med *Et dukkehjem* (ungarsk tittel *Nóra*),

⁴⁰ Sommeren 1912, i tidsrommet 1.juli-8.august, besøkte Bartók som privatperson og turist Norge for første gang i sitt liv. Foruten et opphold i Kristiania og Bergen, reiste han og hans kone på hurtigruteskipet "Erling Jarl" til Svolvær i Lofoten og senere til Tromsø og Hammerfest. Om denne reisen og om Bartóks inntrykk se artikkelen Bartók, Béla jr: *Béla Bartók i Norge*. Oversatt til norsk av Vince Sulyok, i: Norsk Musikktdsskrift, 2/1978.

⁴¹ Sulyok, Vince: *Zoltán Kodály*, i: Norsk Musikktdsskrift, 1/1968.

Byggmester Solness og *Vildanden*. Ibsen var i det hele tatt allerede fra før av veldig populær i Ungarn. Han besøkte forøvrig selv den ungarske hovedstaden: i 1891. Ungarsk er et av de få språk som kan fremvise en Ibsen-utgave som inneholder alle hans dramaer i gjendiktning. Det første som ble vist av ham på en ungarsk scene, var *Samfunnets støtter* (A társadalom támaszai), og det i Arad, i oktober 1887. Siden da pleier det ikke å gå teatersesong i Ungarn uten et eller flere Ibsen-stykker på teatrenes repertoar.

Når det gjelder *filmkunsten*, så fant den første filmfremvisning i Ungarn, kalt *animatografi*, sted så tidlig som i april 1896. Den første film, hvis handling foregikk i Ungarn, men som i virkeligheten ble laget i Paris, *Siófoki kaland* ('eventyr i Siófok') ble vist i Budapest i april 1901. 1901 ble året for den første ungarske spillefilm: *A tánc* ('dansen'), regissøren het Béla Zsitkovszky. Den første filmteater (kino), *Fortuna*, åpnet sine dører i 1902. Filmproduksjonen i Ungarn kom imidlertid for alvor i gang først i 1911, gjennom dannelsen av filmstudioet *Hunnia*. Det var i første rekke Jókais populære romaner som da ble filmatisert, men også andre litterære klassikere. Tidens sentrale regissørnavn var Jenő Janovics som gjorde store anstrengelser for å skape en spesiell ungarsk filmatmosfære både når det angikk temaene og uttrykksmidlene (*Den gule unghesten*; *Den gule lilje*). Fra 1912 var man i gang med den regelmessige uke-revyen (filmavisen) *Kino-Riport*. En rekke opptak fra denne tid har stor dokumentarisk og kulturhistorisk verdi i dag. I 1914, krigsutbruddets år, ble det allerede laget ikke mindre enn 18 filmer i Ungarn. I krigsårene opprettet man ytterligere nye filmselskaper: *Phönix*; *Lux-film*; *Rex-film* *Star* m.fl.

Flere regissører gjorde seg da stadig mer bemerket, som f.eks. Sándor Korda (1893-1954), internasjonalt kjent som Sir Alexander Korda. Fra begynnelsen av 1920-årene arbeidet han først i Paris, Berlin og Hollywood, før han i 1931 bosatte seg i London. Av hans tilsammen 141 filmer ble 24 laget i Ungarn. De viktigste var *Yamata* (1919) og *Ave Caesar* (1919). Av hans øvrige filmer bør her nevnes *The private life of Henry 8* (1932), *Catherine the Great* (1933), *The scarlet pimpernel* (1934), dessuten *The thief of Baghdad* (1940) og *The jungle book* (1942).

Den andre berømte ungarske regissøren fra denne tid var Mihály Kertész (1888-1962), kjent under navnet Michael Curtis. Fra våren 1919 bodde han i utlandet, først i Wien, deretter i Berlin, Hollywood, London, og igjen i USA. Hans viktigste ungarske filmer er *Bánk bán* (1914); *Karthauzi* ('cartesianeren', 1916); *A víg özvegy* ('den glade enke', 1918) og *Varázskeringő* ('tryllevalsen', 1918). Av hans filmer laget i utlandet bør her nevnes *Robin Hood* (1938); *Casablanca* (1943); *Jim Thorpe* (1951) og *Olympia* (1959).

Filmen øvet stor tiltrekningskraft på tidens skuespillere (Mari Jászai, Emília Márkus, Lujza Blaha, Gyula Csontos, Oszkár Beregi m.fl.) som på forfatterne (Ferenc Molnár, Frigyes Karinthy, Sándor Bródy, Andor Gábor m.fl.). Men de vanskelige tider ved slutten av krigen i 1918 med to revolusjoner og en motrevolusjon, fremmed okkupasjon samt landets brutale oppstykkning i Versailles-freden, førte til en merkbar stagnasjon i filmproduksjonen som først ble overvunnet fra slutten av 1920-årene.

Bildende kunst

Malerkunst. Sorgen over at frihetskampen ble knust, 1850-årenes nasjonale følelser kom kanskje klarest til uttrykk i tidens malerkunst, hvor sensuren hadde det vanskeligere å kunne gjøre seg gjeldende enn overfor det skrevne ord. De aller fleste av kunstmalerne identifiserte seg fullt ut med revolusjonens og frihetskampens idéer som de nå artikulerte i form av historiske komposisjoner, samt ved gjengivelse av typiske ungarske landskaper, som var egnet til å vekke minner om fjerne storhetstider, fortidens ulike heltedåd og helteskikkelser. Virksomheten av de to betydeligste kunstnere av reformtiden, Károly Markó og Miklós Barabás, strakte seg langt inn i vår kulturperiode (Markó døde i 1860, mens Barabás først i 1898!) som med rette kalles nasjonalromantikken. Men den hadde også bragt frem sine egne sentrale mestere som, især i periodens første fase, med forkjærlighet malte store og dramatiske historiske komposisjoner eller eksotiske-spesifikke ungarske scener, gjerne med borgruiner eller det uendelige, melankolsk-triste store slettelandet som landskaps-kulisser. Den fremste av dem var nok Viktor Madarász (1830-1917). Som attenåring var han med i frihetskampen som landevernsoldat, og etter sammenbruddet måtte han for en tid gå i dekning. Han anså det som sin viktigste oppgave å holde den nasjonale bevissthet våken. Han studerte fra 1856 i Paris, hvor han i 1859 malte sitt livs viktigste verker: *Hunyadi László siratása* ('begråting av László Hunyadi'); László var, som kjent, sønn av riksforstander János Hunyadi og ble i sin tid henrettet av den menederske bøhmiske konge László 5. Dessuten maleriene *Felicián Zách* og *Ilona Zrínyi i festningen av Munkács*. Andre sentrale verker av ham er *Zrínyi* og *Frangepán* (1864), *Dózsa* (1867) og *Dobozi* (1868).

En annen fremragende representant for den historisk-nasjonale retningen i ungarsk malerkunst var Mór Than (1828-99). Mellom 1851-60 studerte han i Wien, Paris og Roma. Til hans mest kjente verker hører *A mohácsi csata* ('slaget ved Mohács', 1855) og *Fata Morgana* (1867) som vakte berettiget oppsikt ved *Salon*-utstillingen i Paris. Han malte også portretter (*F.Liszt*; *F.Deák*) og bilder med religiøse motiver (*Mater*

dolorosa, 1868). Av hans freskomalerier er *Attila lakomája* ('Attilas festmåltid') og freskoseriene i Trappehuset til det ungarske nasjonalmuseet og foajéen til Operaen i Budapest de betydeligste. – Freskomaleren i Ungarn *par excellence* var imidlertid Károly Lotz (1833-1904), hvis veggdekorasjoner er å se i trappehuset til Ungarsk Nasjonalmuseum, på lesesalen til Universitetsbiblioteket i Budapest og fremfor alt hans hovedverk: takmaleriet, kalt *Olympus*, i Operaen i Budapest. Også Bertalan Székely (1835-1910) studerte i utlandet: i Wien og München. Best kjente er hans store historiske lerreter *II. Lajos király holttestének megtalálása* ('gjenfunn av liket til kong Lajos 2'), *Dobozy és hitvese* ('Dobozy og hans hustru') og *VII. Károly császár menekülése* ('Keiser Karl 7's flukt'). Til hans monumentale veggarbeider hører utsmykningen av den ungarske Opera og Mátyás-kirken i Budaborgen. Hans *Önarckép* ('selvportrett', 1859) er et av de vakreste i sitt slag i ungarsk malerkunst. I en årrekke virket han som professor, senere som direktør ved Høyskole for den bildende kunst.

Nasjonalromantikken store popularitet kom av at opinionen i de vanskelige tidene søkte trøst i den romantiske og lyse fortiden. Men etter 1867 fulgte det jo andre tider i Ungarn med økonomisk oppsving, økende nasjonal selvfølelse og optimisme. Tidens største maler, hvis navn også internasjonalt er godt kjent, var Mihály Munkácsy (1844-1900). Han fikk sin utdanning i Budapest, Wien, München, Paris og Düsseldorf. Sin første store suksess oppnådde han med oljemaleriet *Síralomház* ('dødselle'), vinneren av *Salonens* gullmedalje i Paris. Han mottok betydelige impulser fra fransk malerkunst, især fra Gustave Courbet. Fra høsten 1871 bodde han i Paris, der han malte en rekke betydelige realistiske malerier: stilleben, salonginteriører, historiske og religiøse bilder, landskapsmalerier som med sin mesterlige koloritt og sine effektfulle komposisjoner gjorde stort inntrykk på samtiden, hjemme i Ungarn som ute. Mest kjente er *Éjjeli csavargók* ('nattlige landsstrykere', 1873), *Köpülő asszony* ('kvinne som yster smør', 1873), *Zálogházban* ('hos pantelåneren', 1874), *Milton* (1878) som Munkácsy har vunnet verdensutstillingens gullmedalje med og som skaffet ham verdensry, *Golgotha* (1883) og *Krisztus Pilátus előtt* ('Kristus foran Pilatus', 1881). Sistnevnte ble sendt på turné over hele Europa og tiltrakk stor oppmerksomhet overalt. Han var også en fremragende portrettmaler (*Franz Liszt*, 1886). Hans mektige veggmaleri i det ungarske Parlamentet, *Honfoglalás* ('landnåmet', 1893) ble laget til landets tusenårsdag (*Millenium*) i 1896. Maleriet *Sztrájk* fra 1895 er med sin plebeiske realisme en interessant tilbakevending til hans tidlige, mer sosialkritiske periode. Andre viktige verker av ham er *Vihar a pusztán* ('storm på pusztaen'), *Ásító inas* ('gjespende lærling', 1868), *Műterem* ('atelieret', 1876), *Rőzsehordó nő* ('kvinne, bærende på risved', 1873), *Kukoricás* ('maisåkeren', 1874), *Tájkép folyóval* ('landskap med elv', 1886), *Ecce homo* (1896). De fleste av hans verker er å finne i Nasjonalgalleriet i Budapest, men mange av dem er å se i ulike utenlandske samlinger fra Wien og Paris til Metropolitan Museum i New York. Han øvde en betydelig innflytelse på sin samtids kunst, i Ungarn så vel som i utlandet.

Munkácsys samtidige, László Paál (1846-79) var en forfinet tilhenger av Barbizon-skolen, der han, etter studier i Wien og Holland, tilbrakte fra 1872 sitt alt for korte liv. Hans eneste tema var landskapet, og hans landskapsbilder hører til de ypperste innen 1800-tallets ungarske kunst. Hans mest kjente verker er *Erdei út* ('skogveien'), som han vant verdensutstillingens pris med i Wien 1873; *Erdő belseje* ('skogens indre'); *Est a fontainebleau i erdőben* ('kveld i Fontainebleau-skogen'); *Nyárfák* ('popler'); *Békák mocsara* ('froskenes myr'); *Pusztai táj* ('landskap fra pusztaen').

Et kapittel for seg selv er kunstmaleren og grafikeren Mihály Zichy (1827-1906) som fra 1859 overveiende var bosatt i Russland som tsarens hoffmaler. Han var en glimrende tegner: hans illustrasjoner til verker av bl.a. Sándor Petőfi, Imre Madách, Mihail Lermontov og Aleksander Puskin hører til de beste i sitt slag. Også hans erotiske tegninger som lenge ble stemplet pornografiske, var (og er) umåtelig populære. Hans mest kjente malerier er *Mentőcsónak* ('redningsbåten', 1846), *Autódafé* (1868) som skildrer den spanske inkvisisjonen, og det antimilitaristiske *A rombolás géniusának diadala* ('triumfen av ødeleggelsens genius') som vakte så stor oppsikt på verdensutstillingen i Paris 1879 at de franske myndigheter beordret det fjernet.

Pál Szinyei Merse (1845-1920) fikk sin grundige utdanning i München, men han overtok aldri det akademiske formspråket fra sine mestere. Tvertimot viste han fra sin tidlige ungdom stor interesse for farvenes mangfoldighet: *Ruhaszárítás* ('tøytørking', 1869) og *Hinta* ('husken', 1869) er mesterverker av *plein air* maleri. Hans hovedverk, et av den ungarske malerkunstens vakreste bilder som inntar en viktig plass også i europeisk sammenheng, er *Majális* ('maifest', 1873, kalles også for 'frokost i det grønne'). Det var med sin blendende koloritt, livslust, luftighet og friskhet et impresjonistisk arbeid før (eller i det minste samtidig med) de franske impresjonistenes opptreden. Med rette blir han i nyere kunsthistoriske verker stadig oftere kalt for den første østeuropeiske impresjonist som fant frem til friluftsmaleriet og dyrket det på linje med de franske malere. Han møtte imidlertid betydelig motstand blant sine konservative kritikere, noe som virket hemmende på hans utvikling, inntil *Majális* ved millenium-utstillingen i 1896 endelig oppnådde en avgjørende suksess. Fra 1897 var han riksdagsrepresentant og fra 1905 direktør ved Høyskole for den bildende kunst. Han ble nå alment anerkjent hjemme som ute, og hans verker var av vesentlig betydning for den videre

utvikling av den moderne ungarske malerkunst. Andre av hans sentrale verker er *Lilaruhás nő* ('kvinne i fiolett', 1874), *Pacsirta* ('lerken', 1882), *Hóolvadás* ('snemelting') og *Pipacsos rét* ('eng med valmuer').

Omkring århundreskiftet oppsto det flere ulike malerskoler (kolonier) rundt om i landet som hver for seg samlet kunstnere av samme kunstneriske oppfatninger og legning.

Sletteand-malere (Alföldi-skole) som hadde sine sentre i byene Szolnok, Hódmezővásárhely og Szentes, fulgte stort sett i Munkácsys spor og malte landskapsidyller. Gruppens mest fremstående navn var Adolf Fényes (1867-1945), en betydelig skikkelse innen ungarsk kritisk realisme og *plein air*-maleri. Hans viktigste arbeid er den sosialt engasjerte maieriserien *Szegény emberek élete* ('fattige folks liv'). – László Mednyánszky (1852-1919) er en av de mest kjente representanter for ungarsk impresjonisme. Især var det hans landskapsbilder som oppnådde stor popularitet: *Hegyi táj* ('fjellandskap', som har vunnet statens gullmedalje ved høstutstillingen i 1898); *Naplemente* ('solnedgang'); *Óbudai részlet* ('detalj fra Gamle-Buda'), *Tiszai halászat* ('elvfiske ved Tisza'), og de tegninger han som krigskorrespondent lagde under den første verdenskrig og som, paradoksalt nok, var gjennomsyret av en dyp og ekte humanisme.

Károly Kernstock (1873-1940) er mest kjent som postimpresjonist. Hans hovedverk er *Lovasok a folyóparton* ('ryttere ved elvevannet', 1910). Fra 1907 var han en av lederne innen den radikale grupperingen *A Nyolcak* ('de åtte'), se nedenfor. – Impresjonisten János Vaszary (1867-1937) avslørte i sine tidlige arbeider gjerne sosiale skjevheter (*Szolgalegény* ['tjeneren'], 1920), men interessen for fargene ble etter hvert det mest dominerende hos ham. Mest kjente er hans storby- og strandmotiver, malt i lysende, store fargeflekker, nesten uten skygge: *Álarcos bál* ('maskeradeball', 1907); *Tatai strand* ('strand ved Tata', 1909); *Parkban* ('i en park', 1928).

Gyula Rudnay (1878-1957) hørte til den kritisk-realistiske retningen. Han virket også som lærer ved Høyskole for den bildende kunst. Han skildret ofte bøndernes liv eller malte landskapsmotiver: *Menekülő* ('flyktende'); *Kirándulók* ('på tur'); *Bábon*. – Også "realisten" János Tornyai (1869-1936) hadde bøndernes liv og kår på det ungarske slettelandet som sitt sentrale motiv. Blant hans viktigste verker finner vi *Juss* ('arv', 1904); *Rákóczi Rodostóban* ('Rákóczi i Rodosto', 1904); *Betyárszerelem* ('stimannskjærlighet', 1907); *Csokorkötés* ('bukettbinding', 1929), sistnevnte vant gullmedaljen ved en internasjonal utstilling i Barcelona 1929,

En annen malerkoloni ble i 1912 grunnlagt i byen Kecskemét av maleren Béla Iványi-Grünwald (1867-1940) med ham selv som dens betydeligste skikkelse. Tidligere tilhørte han Nagybánya-skolen. For det meste malte han realistiske genrebilder fra folkelivet og fine landskapsskildringer, men fra ca 1900 gikk han mer og mer over til secesjonistiske og naturalistiske komposisjoner. Hans viktigste verker er: *Hold felkelte* ('månen står opp'); *Völgyben* ('i dalen'); *Tavaszi kirándulás* ('vårur') og gullmedaljevinneren fra 1913, *Tavaszi ébredése* ('vårens oppvåkning').

Malerskolen (kolonien) i Nagybánya influerte i lengre tid i godt og ondt kunstutviklingen ikke bare i Ungarn, men også i Romania. Nagybánya-malerne sto, i hvert fall opprinnelig, nær til landskapsmalerne i Barbizon, men de ble etter hvert stadig mer spekket med historiske motiver. Skolens grunnlegger var Simon Hollósy (1857-1918) med utdannelse fra akademiet i München. Hans særpregede realistisk-naturalistiske verker var bestemmende for en hel malergenerasjon og oppnådde stor suksess i Ungarn så vel som i utlandet. Hans viktigste arbeider er *Tengerihántás* ('skrelling av mais', 1885); *Nevető lány* ('leende pike'); *Ivóban* ('i skjenkestuen'); *Boglyás táj* ('landskap med høystakker'); *Alkonyat boglyákkal* ('solnedgang med høystakker'). Et av hans betydeligste verker er *Önarckép* ('selvportrett') fra 1918. Gruppens mest markante personlighet og kunstbegavelse var likevel Károly Ferenczy (1862-1917) som fra 1905 også var virksom som professor ved Høyskole for bildende kunst. Etter studier i München, Roma og Paris strakte hans utvikling seg fra naturalisme til secesjon, men i alminnelighet kalles han for impresjonismens største ungarske mester. Noen av hans viktigste verker er *Válás* ('avskjed'); *Madárdal* ('fuglesang'); *Orfeusz*; *Három királyok* ('de tre kongene'); *Esti hangulat lovakkal* ('kveldsstemning med hester'); *Hazatérő favágók* ('skogsarbeidere på vei hjem'); *Nyár* ('sommer'); *Október*; *Archeológia*; *Akt zöld háttérrel* ('akt med grønn bakgrunn'). – Gyula Benczur (1844-1920) gjorde seg bemerket med sin fremragende teknikk og sine store historiske lærreter: *Budavár visszavétele* ('gjenerobring av Budaborgen'); *II. Rákóczi Ferenc elfogatása* ('Ferenc Rákóczi 2 blir tatt til fange').

En annen særpreget malerpersonlighet av Nagybánya-skolen het János Thorma (1870-1937) som til en begynnelse var tilhenger av en psykologiserende naturalisme med sosiale tendenser, men som senere gjorde et forsøk på å parre naturalismen med den nasjonalromantiske historisme. Et av hans betydeligste verk, *Aradi vértanúk* ('martyrene av Arad', 1896) er kanskje det mest vellykkede eksempel på dette, og oppnådde da også en voldsom popularitet rundt århundreskiftet. Fra 1920 gikk han mer og mer over til impresjonistiske virkemidler, og malte for det meste idylliske landskaper og akt-bilder. Viktigste verker: *Szenvedő* ('lidende', 1896); *Kocsisok között* ('blant kusker', 1920); *Október elseje* ('første oktober', 1903).

Den ungarske secesjonens, jugendstilens mest fremtredende representant var József Rippl-Rónai (1861-1927) som hentet sine sentrale motiver fra provinsbyenes småborgerlige liv. Han utmerket seg også som portrettmaler. Hans viktigste verker: *Ágyban fekvő nő* ('kvinne, liggende i seng'); *Őreganyám* ('min bestemor'); *Kuglizók* ('kilespillere'); *Apám és Piacsek bácsi vörös bor mellett* ('min far og onkel Piacsek ved rødvin'). – Også Lajos Gulácsy (1882-1932) sto *art nouveau*-stilen nær med sine skildringer av en ekspressiv drømmeverden og den dekadente *fin de Siècle* generelt. Hans merkelige surrealistiske visjoner vokste frem fra hans stadig sykere sinn: fra 1917 og til sin død oppholdt han seg i et nervesanatorium. Hans mest sentrale verker er *Dal a rózsatőről* ('sangen om rosenstokken'); *Ópiumszívó álma* ('drømmen av en opiumsrøyker'); *Rózsalovag* ('rosenridderen'); *Nakonxipanban havazik* ('det sner i Nakonxipan').

Tivadar Csontváry Kosztka (1853-1919) var en av de mest originale ungarske kunstnere, et enestående og alenestående geni, hvis betydning først nå begynner å bli oppfattet og anerkjent, forøvrig også av utlandet. Han begynte å male først i 40-års alderen. Han foretok en rekke reiser til Italia, Hellas, Egypt og Palestina, og hentet mange av sine mest karakteristiske motiver fra disse stedene. Han var modernistisk på et fengslende naivistisk grunnlag. Karakteristisk for ham er en blendende koloritt og en sjelden symbolskapende kraft. Hans mest kjente verker er *Naptemplom Baalbekben* ('soltemplet i Baalbek'); *Görög színház Taorminában* ('gresk teater i Taormina'); *Magányos cédrus* ('det ensomme sedertreet'); *Sétalovaglás a tengerparton* ('ridetur ved stranden').

I 1911 dannet radikale kunstnere en egen gruppering kalt *A Nyolcak* ('de åtte') som stort sett var forankret i sosialistiske idéer, og gjorde seg først og fremst bemerket ved sin antitradisjonelle virksomhet. De valgte Cézanne og de tyske ekspresjonistene til sitt forbilde og førte en ledende rolle i det kunstneriske liv under revolusjonene i 1918-19. De viktigste av dem var Róbert Berény (1887-1953), Ödön Márffy (1878-1959), Lajos Tihanyi (1885-1939) og Bertalan Pór (1880-1964), men de ble egentlig anført av Károly Kernstock (se foran). – Det var denne grupperingen den ungarske aktivisme vokste frem av under ledelse av maleren og dikteren Lajos Kassák (1887-1967), Béla Uitz (1887-1972) og arbeidermaleren János Nagy Balogh (1874-1919). Det senere *Bauhaus'* ungarske medlemmer hørte også hjemme her, de blir imidlertid sett på i et senere kapittel.

Billedhuggerkunsten og keramikken. Den ungarske nasjonalromantikkens skulptør er fremfor alle andre Miklós Izsó (1831-75). Han var elev hos István Ferenczy og studerte deretter i Wien og München. Han var den første ungarske billedhugger som hentet sine temaer fra folkelivet: *Furulyázó pásztor* ('gjeter som spiller på fløyte', 1960); *Búsuló juhász* ('den vemodige sauegjeter', 1862). Især var det sistnevnte som vakte en berettiget oppsikt og regnes nå for å være hans mest kjente og anerkjente verk. Andre arbeider av ham av samme art: *Cigány Laokoon* ('sigøynere-Laokoon', 1862), *Részeg ember* ('beruset mann', 1863); *Parasztlány* ('bondepiken', 1864). Hans byster av sin tids prominente landsmenn var meget populære og sto på et kunstnerisk høyt nivå (*J.Arany*; *B.Egressy*; *K.Megyeri*). Hans meget interessante terrakotta-serie med dansende folkefigurer er i dag å se i det ungarske nasjonalgalleriet. Det er med Izsó den selvstendige moderne nasjonale billedhuggerkunst begynte i Ungarn.

Hans gjerning ble i mangt fortsatt av Adolf Huszár (1843-85), også i bokstavelig forstand, idet flere av Izsós skulpturer ble etter Izsós død fullført av ham, som f.eks. *Petőfi-szobra* i Budapest. Mest kjente er hans byster (*Kossuth*; *Izsó*), samt hans aktfigurer (*Amor*; *Venus*) i foajéen til Gellért-bad.

János Fadrusz (1858-1903) ble kjent over hele landet med sitt *Feszület* ('kors') fra 1892. Alt samme år fikk han i oppdrag å lage en rytterstatue av *Maria Terezia* som ble satt opp i Pozsony (i dag: Bratislava) og tilintetgjort der av slovakiske nasjonalister i vårt århundre. Hans kanskje mest kjente verk er rytterstatuen av kong *Mátyás* (1894) i Kolozsvár (i dag: Cluj i Romania). I motsetning til tidens mer patetiske stil, dyrket han den monumentale enkelhet.

De ledende navn ved århundreskiftets ungarske skulptur var Zala og Strobl. György Zala (1858-1937) laget neobarokkens mest populære minnesmerker: *Honvéd* ('landevernsoldat'); rytterstatuen av *Gy.Andrássy*; *Erzsébet királyné* ('dronning Elisabet'); *István Tisza*; *Ferenc Deák*; *Franz Joseph 1*, *Millenium* - minnesmerket m.m. – Alajos Strobl (1856-1926) var gjennom flere årtier professor ved Høyskole for bildende kunst, og øvde også som pedagog stor innflytelse. Han ble kjent for sin statue av *Perseus* (1882) og fikk straks deretter i oppdrag å lage statuer av *Erkel* og *Liszt* til Operaens inngang. Hans kunst oppviser en følsom realisme og en fremragende kompositorisk evne. Andre av hans kjente verker er statuen av dikteren *J.Arany* i haven til nasjonalmuseet; *Mátyás-brønnen* i Budaborgen; rytterstatuen av kong *István 1* ved Fiskerbastionen; *Semmelweis*-minnesmerket *Anyánk* ('vår mor') fra 1900 vant storprisen ved verdensutstillingen i Paris. – Ede Kallós (1866-1950) var kjent for sine realistiske, stedvis naturalistiske verker. Han sto for en rekke minnesmerker av bl.a. *Erkel*, *Kossuth*, *Vörösmarty*, *Kölcsey*, men var også etterspurt p.g.av. sine fine gravmonumenter.

I porselenskunsten nådde Herend-fabrikken høydepunktet av sin i blomstring, og dens produkter nådde langt utenfor landets grenser. Fra 1860-årene fikk imidlertid Herend en stadig sterkere konkurranse fra

Zsolnay-fabrikken i Pécs, reorganisert og videreutviklet av Vilmos Zsolnay (1828-1900) som ved hjelp av tre oppdagelser gjorde store suksesser: 1) fremstillingen av den såkalte porselen-fajansen; 2) fremstillingen av pirogranit, d.e frostfri bygningskeramikk; 3) fremstillingen av en emalje med metallisk glans (eozin), en oppdagelse av den ungarske kjemikeren Vince Wartha (1844-1914).

Arkitekturen. Fra 1850-årene ble den rådende klassisisme mer og mer trengt til side av romantikken også i arkitekturen, men uten å kunne fremvise virkelig store verker, bortsett da fra *Vigadó* ('redutt'), et forsøk fra Frigyes Feszl (1821-84) på å skape en egen ungarsk stil i byggekunsten. Etter 1867 og i takt med det økonomiske oppsvinget, fikk arkitekturen en stadig økende betydning, og det ble populært å bruke renessanse- og barokk-elementer. Men ved århundreskiftet kom også neogotikken i forgrunnen. Det ungarske *Parlamentet*, ferdigstilt i 1902, er det fremste eksemplet på denne neogotikk. Den ble bygget av den eklektiske arkitekten Imre Steindl (1839-1902) som bl.a. også sto for det *nye rådhuset* i Budapest, samt en del av universitetets bygninger.

Tidens ledende arkitekt var imidlertid Miklós Ybl (1814-91), Mihály Pollacks elev, som fullførte sine studier i München og i Italia. I begynnelsen var han tilhenger av den romanske stilart, spekket med romantiske og orientalske elementer, men han gikk fra 1860-årene over til ny-renessansen, senere til ny-gotikken. Foruten en rekke kirker, høyadelige palasser og herregårder i Budapest som på landet, var bl.a. *Bazilika*-kirken i Budapest, det såkalte *Rác*-bad, *Margit*-bad og *Margit Storhotell*, samt hovedbygningen til Universitetet for Økonomivitenskap bygget etter hans planer. Hans desidert viktigste verk er imidlertid *Operaen* i Budapest (1879-84, nyrestaurert i 1984-85), bygget i Palladios ånd. Den er ellers et av tidens fremste arkitekturbragd, ikke bare i ungarsk, men også i europeisk sammenheng. Også Budaborgen ble vedtatt ombygget etter hans tegninger.

Av epokens andre arkitekter bør her nevnes Frigyes Schulek (1841-1919), eksponenten av den neoromanske stilen, hvis hovedverk var *Halászbástya* ('fisker-bastion', 1903) i Budaborgen. — Alajos Hauszmann (1847-1926), neobarokkens fremste talsmann, bygget bl.a. *Igazságügyi Palota* ('justisbygget', 1891-97) og *New York-palasset* (1891-95).

Fra omkring år 1900 og frem til den første verdenskrig ble Ödön Lechner (1845-1914) landets toneangivende arkitekt, skaperen av en meget vellykket "ungarsk stil" som var en avart av secesjonen (jugendstilen), hvor elementer av *art nouveau*, orientalsk og folkelig-nasjonal ungarsk ornamentikk fremsto i en skjønn og egenartet forening. Hans bygninger, hvor han med forkjærlighet flittig gjorde bruk av majolika-forsiringer av folkelig-naivistisk karakter, representerer et betydelig fremskritt også internasjonalt sett, mens de hjemme i Ungarn fremsto som bevis og eksempler på den lenge etterlengtede nasjonale-ungarske stilen i arkitekturen. Hans viktigste verker er *Rådhuset* i Kecskemét (1892-94), *Iparművészeti Múzeum* ('muséet for kunsthåndverk', 1891-96), *Földtani Intézet* ('geologisk institutt', 1898-99), *Postatakarékpénztár* ('postsparebankhuset', 1899-1901), de tre sistnevnte i Budapest.

Han var omgitt av og hans gjerning ble fortsatt av en hel generasjon av unge arkitekter, blant dem den kanskje mest begavede: Béla Lajta (1875-1920) som gjorde seg bemerket ved bruken av stål, jern og glass, og var således en foregangsmann for moderne bestrebelser i arkitekturen (jfr. funksjonalisme). Han døde imidlertid i ung alder. Hans navn er først og fremst knyttet til en rekke bank- og forretningsbygninger i Budapest, samt noen skoler og private villaer. Han var også ansett som fagskribent.

Utviklingen innen ungarsk vitenskap og teknologi

Den rivende utvikling som fant sted i Ungarns økonomi og sosiale liv og kom til uttrykk i den raske industrialisering av landet og omdanningen av samfunnsstrukturen, hadde sin innvirkning også på fremveksten av landets vitenskap og teknologiske standard. De betydelige resultater, disse områder kunne oppvise, var bemerkelsesverdige, især i lys av Ungarns generelle tilbakeleggenhet bare kort tid i forveien og tatt i betraktning de problemer som nå alle og nesten samtidig krevde sin løsning. Et av de felt, hvor Ungarn nå ble et foregangsland, var elektronikken. Benediktinermunken og vitenskapsmannen Ányos Jedlik (1800-1895) oppdaget allerede i 1820-årene prinsippet til *dynamo*, og i 1850-årene klarte han sogar å fremstille en prototyp av en dynamo, hele 6 år før Werner Siemens og Ch.Wheatstone. Han konstruerte dessuten en rekke andre elektriske maskiner. Hans pedagogiske virksomhet ved universitetet i Budapest var også av meget stor betydning. Verdens første *transformator* ble fremstilt i 1885 av 3 ungarske ingeniører: Ottó Bláthy, Miksa Déri og Károly Zipernovszky. I 1901 bygget maskiningeniøren Kálmán Kandó (1869-1931) verdens første *elektriske lokomotiv*. Det var ellers etter Kandós planer den første *elektriske jernbanestrekningen* ble bygget: Valtellina-jernbanen i Italia 1902. I Ungarn ble hovedjernbanelinjen Budapest-Wien elektrifisert 1929-32, hvor Kandós elektriske lokomotiver ble anvendt. Kontinentets første anlegg for *elektrisk bybelysning* ble

tatt i bruk i 1884, i byen Temesvár. Det var dessuten ungarske ingeniører fra Ganz-fabrikken i Budapest som sto for konstrueringen og byggingen av *vannkraftverket* i Tivoli ved Roma, datidens største vannkraftverk i Europa.

Kontinentets *første undergrunnsbane* ble likeledes bygget i Ungarn: i Budapest, og den ble tatt i bruk i 1896, til Ungarns tusenårsjubileum. Den elektriske belysning i den ungarske hovedstadens gater var et faktum først fra 1909.

Verdens første *karburator* (forgasser) ble også laget i Ungarn: av ingeniørene Donát Bánki og János Csonka, i 1893, mens landets første *bil* ble ferdigbygget i 1905.

Telefonsentralens oppdager/konstruktør var også en ungare: Tivadar Puskás (1844-93), Edisons nære medarbeider gjennom flere år. Han bygget verdens første telefonsentralanlegg i Boston 1878, etterfulgt av et lignende anlegg i Paris 1879. En annen av hans oppdagelser var radioens forgjenger, *den telefoniske nyhets- og programformidler* som ble tatt i bruk i Budapest 1893.

I april 1895 ble den første *trådløse telegraf* demonstrert av premonstratenseren og lektoren Irén József Károlyi i Nagyvárad. Av stor vitenskapelig, men også av praktisk-økonomisk verdi var virksomheten til geofysikeren Loránd (Roland) Eötvös (1848-1919), professor fra 1889, kultur- og undervisningsminister i årene 1894-95. Hans *torsjonsvekt*, konstruert i 1896 til presisjonsmåling av tyngdekraftens variasjoner på jordoverflaten, er også i dag et viktig instrument, og brukes bl.a. i mineraloljeforskning. Ved å kunne bevise forholdsmessigheten av den trege og den tunge masse, la han ned *grunnstenene til selveste relativitetsteorien*. Han har dessuten "gitt navn til den geofysiske enhet: *eötvös* (symbol E), som beskriver endringen av tyngdens akselerasjon mellom to punkter med gitt horisontal avstand"⁴².

Et annet område, hvor Ungarn gjorde seg sterkt gjeldende fra midten av 1800-tallet, var legevitenskapen. Mest kjent er nok navnet til Ignác Semmelweis, (1818-65), fra 1854 professor i fødselsvitenskap ved universitetet i Budapest. I årene 1846-49 var han assistent ved fødselsklinikken i Wien, der hans grundige studier og observasjoner førte til den epokegjørende oppdagelse av *barselfeberens årsaker* og måten den kan forebygges på: han påviste nemlig barselfeberens infeksjøs og septiske karakter og at den ble overført gjennom legers og jordmødres hender. Han reddet dermed titusener av fødende mødre fra den sikre døden. Hans teorier ble imidlertid mottatt med en meget avvisende holdning fra de mer konservative legers side, og Semmelweis måtte føre en forbitret kamp mot sine motstandere⁴³. Andre fremtredende representanter av tidens ungarske medisin var bl.a. kirurgen János Balassa (1814-68), indremedisinere Frigyes Korányi (1828-1913) og Sándor Korányi (1866-1944), samt kirurgen Gyula Dollinger (1849-1937). Anatomen Mihály Lenhossék (1863-1937) skaffet på sin side seg verdensry ved sin nevrologiske forskning.

Farkas Bolyai (1775-1856) og især hans sønn János Bolyai (1802-60) gjorde ungarsk *matematikk* respektert langt utenfor landets grenser, jfr. kapitlet Klassisisme og nasjonalromantikk. I Dobbelmonarkiets tidsalder ble ytterligere flere andre ungarske matematikere kjent verden over, som f.eks. Gyula König (1849-1913), Gyula Farkas (1847-1930), Frigyes Riesz (1880-1956), Alfréd Haar (1885-1933), eller en av vårt århundres største matematikere overhodet, Lipót Fejér (1880-1959).

Ungarsk *astronomi* oppnådde også betydelige resultater, først og fremst gjennom virksomheten av Miklós Konkoly-Thege (1842-1916) som også grunnla flere nye observatorier i landet. Også den mangesidige polyhistor Ottó Herman (1835-1914) hadde sitt virke i dette tidsrom. Hans livsgjerning ble like grunnleggende for ungarsk etnografi, zoologi, paleontologi som urtidforskning. I 1888 oppsøkte han Norge for å kunne studere fuglefjellene på nært hold.

En viktig forutsetning for all denne fremgangen var *undervisningens høye standard*. I 1871 fikk Den tekniske høyskole i Budapest rangen av universitet. Høyskolen i Kolozsvár ble i 1872 likeledes forhøyet til universitet. I likhet med universitetet i Budapest (som på sin side ble grunnlagt alt i 1635), hadde også universitetet i Kolozsvár 4 fakulteter. I tillegg til disse 3 universiteter fikk landet i juli 1912 ytterligere 2 universiteter: et i Pozsony (Bratislava) og et i Debrecen. Landet hadde dessuten, ifølge folketellingsoppgavene fra 1910, 10 juridiske akademier, 46 teologiske høyskoler, dessuten 245 gymnasier og realskoler, og et utall av ulike andre yrkesskoler.

Fra 1867 omfattet vitenskapsakademiet, hvis betydning stadig vokste som landets øverste vitenskapelige organ og autoritet, også de tekniske- og naturvitenskapene.

Når det gjelder utviklingen innen de *humanistiske vitenskapsgrener*, kan det likeledes slås fast at også den ble preget av den almene oppblomstring og den økende nasjonale selvfølelse.

⁴² Aschehoug og Gyldendals Store Norske Leksikon. 4. Oslo 1979: 96.

⁴³ Denne kampen ble på en fremragende måte skildret av Jens Bjørneboe i skuespillet Semmelweis. (Oslo 1967). Jfr. i den forbindelse også Sulyok, Vince: Den gale ungare, i: Dagbladet (kronikk) 19.november 1969.

Historieskrivingen ble til å begynne med dominert av reformtidens 3 store navn: Mihály Horváth (1809-78), László Szalay (1813-64) og József Teleki (1790-1855). I dualismens tid ble Vilmos Fraknói (1843-1921) den toneangivende, så å si "offisielle" historiker, hvis største fortjeneste var avdekkingen og publiseringen av en rekke kildematerialer. Positivisten Gyula Pauler (1841-1903) var, ved siden av historiefilosofiske spørsmål, mest opptatt av landets tidlige historie: landnåmets og Árpádenes tid. – En annen sentral historiker het Henrik Marczali, fra 1895 professor ved universitetet i Budapest, med forkjærlighet for 1700-tallets ungarske historie. Det samlende forum for historisk forskning og historikere var *Magyar Történelmi Társulat* ('ungarsk historisk selskap'), grunnlagt i 1867, og dets tidsskrift, det i dag fortsatt eksisterende *Századok* ('århundrer'). Et annet viktig organ var *Történelmi/Történeti/ Tár* (1878-1911), Vitenskapsakademiets tidsskrift for ungarske historiske kildematerialer.

Den første nasjonale kongress som ungarske historikere holdt i juli 1885, var en viktig begivenhet og av stor faglig-vitenskapelig betydning. Den ble en måned senere etterfulgt av arkeologenes kongress. Ti år senere ble den første del av det 10 bind store gedigne oppsummerende verket *A magyar nemzet története* ('den ungarske nasjonens historie', Budap. 1895-98) utgitt. Det ble redigert av historikeren Sándor Szilágyi (1827-99) som også sto for redigeringen av de ovenfor nevnte *Századok* og *Történeti Tár*, samt (til 1889) for redigeringen av serien *Magyar Történelmi Életrajzok* ('ungarske historiske biografier', Budap. 1885-1917). Hans forskning var ellers konsentrert om Fyrstedømmet Transsylvanias historie.

Ungarsk *litteraturhistorieskriving* fikk et virkelig vitenskapelig nivå først gjennom Ferenc Toldys (1805-75) virksomhet. Som redaktør (sammen med Vörösmarty og Bajza) av *Athenaeum*, spilte han alt i reformtiden en ledende rolle i åndslivet. Fra 1846 var han direktør for Universitetsbiblioteket i Budapest, og fra 1861 professor i ungarsk språk og litteratur ved universitetet samme sted. Han utga et utall artikler og avhandlinger, samt det sentrale storverket *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig* ('den ungarske nasjonale litteraturens historie fra de eldste tider til nåtiden', Pest 1864). Et annet viktig verk av ham var *Handbuch der Ungarischen Poesie*. 1.2. Pest 1828, og dets ungarske variant *A magyar költészet kézikönyve*. 1.2. (Pest 1855-57). – Dualismens litteraturhistoriker fremfor alle andre var likevel Pál Gyulai (1826-1909), fra 1876 professor i ungarsk litteratur ved universitetet i Budapest. Han redigerte flere av tidens toneangivende tidsskrifter og bokserier, og preget gjennom et halvt hundre år ungarsk litteratur med sitt stort sett konservative, men meget kvalitetsbevisste syn. Han var den første som stadfestet Petőfis (og for den saks skyld også Arany's) store litterære betydning. Disse to diktere sto deretter i fokus for hans interesse gjennom hele hans liv. Dette førte imidlertid etter hvert til at han ble konfrontert med de nye litterære bestrebelser.

Hans rolle ble overtatt og hans gjerning fortsatt av Zsolt Beöthy (1848-1922), hvis hovedverk *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése* ('den ungarske nasjonale litteraturs historiske fremføring', 1.2. Budap. 1877-79), som gjennom 14 utgaver oppnådde en meget stor utbredelse, var sterkt preget av patriotisme og nasjonale følelser. – Hans motpoler var Jenő Péterfy (1850-99) og Frigyes Riedl (1856-1921).

I ungarsk *språkvitenskap* førte perioden tilhengerne av den finsk-ugriske teori til en endelig seier. Sentralt i denne kampen sto språkforskeren, etnografen og historikeren Pál Hunfalvy (1810-91). I 1856 startet han det første ungarske filologiske tidsskriftet *Magyar Nyelvészet* ('ungarsk filologi'). I årene 1862-74 redigerte han vitenskapsakademiets språkvitenskapelige meddelelser *Nyelvtudományi Közlemények*. Han var dessuten grunnlegger av Ungarsk etnografisk selskap (1889), og en av pionerene innen ungarsk (finsk-ugrisk) sammenlignende språk-forskning. Hans stillingstagen og vitenskapelige argumenter i den såkalte ugrisk-tyrkiske språkstrid var av avgjørende betydning. Han sto da sammen med språkforskeren József Budenz (1836-92), fra 1872 professor i altaisk sammelignende språkvitenskap i Budapest, en av grunnleggerne til finsk-ugrisk språkvitenskap. – Hans arbeid ble i første rekke fortsatt av Szinnyei og Munkácsi. József Szinnyei (1857-1943) var fra 1886 professor ved universitetet i Budapest. Hans grunnleggende bok *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft* (Lpz. 1910) hører til de klassiske verkene innen finsk-ugrisk språkforskning. – Språkforskeren og etnografen Bernát Munkácsi (1860-1937) foretok i årene 1885-89 flere reiser til Russlands finsk-ugriske folkestammer, først og fremst vogulene og votjakene, og samlet et interessant materiale om deres språk, skikker og religion. Hans forskning gjelder som banebrytende den dag i dag.

Deres motpol nr 1 var orientalisten og filologen Ármin Vámbéry (1832-1913), eksponenten for teorien som hevder at ungarsk er et språk av tyrkisk (turk) herkomst. Hans forskning innen tyrkisk filologi er av grunnleggende betydning også i internasjonal sammenheng. Beretningen om hans farlige og eventyrlige reise til Sentral-Asia (*Középázsiai utazás*. 1865) ble utgitt på 10 språk. Hans sentrale verk *A magyarok keletkezése és gyarapodása* ('ungarernes herkomst og vekst'. Budap. 1895) fremkalte enorme diskusjoner.

Gábor Szarvas (1832-95) var grunnleggeren av ungarsk språkpleie. Fra 1872 redigerte han Vitenskapsakademiets tidsskrift for ungarskens renhet og riiktighet, *Magyar Nyelvőr*, som fortsatt utgis.

Ved inngangen til 1900-tallet dannet Ungarns radikale intelligentsia et samfunnsvitenskapelig selskap: *Társadalomtudományi Társaság* som under ledelse av Ágost Pulszky (1846-1901) samlet landets progressive krefter. Selskapet utga også et tidsskrift: *Huszadik Század* ('det tyvende århundre'), (1900-19) som især viste interesse for de moderne sosiologiske retninger, stedvis også for marxismen. Dets redaktør gjennom mange år og kretsens mest fremtredende og markante skikkelse var politikeren og sosiologen Oszkár Jászi (1875-1957). Som fører for den ungarske borgelig-radikale grupperingen, kritiserte han i sine artikler og bøker landets halvføydale agrarsystem og den diskriminerende politikk landets vekslende regjeringer førte overfor Ungarns nasjonaliteter. Etter den borgerlige revolusjon i oktober 1918 ble han medlem av Nasjonalrådet og minister for nasjonalitetsspørsmål i Károlyis regjering. Men da Rådsrepublikken ble proklamert i mars 1919, forlot han Ungarn og rettet fra utlandet heftig kritikk mot kommunistene. I 1925 emigrerte han til USA, fikk amerikansk statsborgerskap og ble professor i sosiologi ved Oberlin college.

Et annet radikalt forum i datiden var *Galilei-Kör* ('Galilei-klubb'), dannet av progressive studenter i 1908, et arnested for samfunnsvitenskapelige forelesninger og utbredelsen av radikale idéer. Klubben viste en holdning som var preget av antiklerikalisme, antimilitarisme og antinasjonalisme. Som følge av kretsens pasifistiske agitasjon ble enkelte av lederne arrestert og dømt i september 1918. En av klubbens faste foredragsholdere var filosofen og litteraturhistorikeren György (Georg) Lukács (1885-1971) som også var medlem av det tidligere omtalte *Thália-selskap*. Han debuterte i 1911 med avhandlingen *A modern dráma fejlődésének története* ('utviklingshistorie av det moderne drama'). Hans viktigste publikasjon før 1920 var essaysamlingen *A lélek és a formák*. (Budap.1910, tysk utg.: *Die Seele und die Formen*. Berl.1911). Etter studier i Budapest og Berlin dro han i 1912 til Heidelberg og hørte der til den nærmeste vennekretsen rundt Max Weber.

Det var der han forfattet sitt første verk som klarte å oppnå en større internasjonal gjenklang: *Die Theorie des Romans*, som ble utgitt i Berlin 1920. I årene under den første verdenskrig gikk han gradvis over til marxismen, ble medlem av det nydannede kommunistpartiet i 1918, og ble i 1919 utnevnt av Rådsrepublikkens fører Béla Kun til folkekommissær for de kulturelle saker. Etter regimets sammenbrudd flyktet han i august 1919 til Wien.

I århundreskiftets ungarske åndsliv inntar legen og psychoanalytikerens Sándor Ferenczi (1873-1933) en egenartet og fremtredende plass. Han var en av Freuds aller nærmeste medarbeidere, og leverte viktige bidrag til psykoanalysens teori og teknikk. Han formidlet også de viktigste av Freuds verker til ungarsk.

UNGARN I DEN FØRSTE VERDENSKRIG

I indrepolitisk sammenheng var årene før krigen preget av heftige parlamentariske kamper som ofte utartet seg i den grad at de sogar faktisk klarte å lamme regjeringens handlekraft. Redningen i den gitte situasjon ble den sterke, energiske István Tisza som ikke bare formådde å beseire opposisjonspartiene, men også å danne et slagkraftig regjeringsparti. I den forholdsvis korte tiden han hadde til rådighet før krigsutbruddet, gjennomførte han attpåtil en rekke nødvendige reformer, tok opp kontakten med nasjonalitetene og dessuten, fremfor alt, sikret sitt parti og sin regjering skikkelig arbeidsro i parlamentet. Når det gjelder Ungarns dvs. Dobbelmonarkiets utenrikspolitikk, hadde den da i flere tiår en utpreget defensiv karakter, bestemt først og fremst av frykten for russisk ekspansjon og panslavisme.

Den skjøre maktballanse som Dobbelmonarkiet under store anstrengelser formådde å skape, ble ved Balkankrigene i 1912-13, som ellers førte til en merkbar styrking av Russland og Serbia, plutselig undergravet. Attentatet i Sarajevo 28.juni 1914, da den østerriksk-ungarske tronfølger Franz Ferdinand og hans hustru ble drept av en serbisk student, styrket umiddelbart posisjonen til dem som alt i en årrekke hadde krevd en preventiv krig mot i første rekke Serbia, Russlands brohode nr 1 på Balkan. Ungarn, anført av sin ministerpresident István Tisza, var imidlertid *på det mest bestemte imot en straffekrig* som attentatet nå bød en for mange så kjærkommen andledning til. Ungarn og dets folk hadde ikke ønsket noen krig, og ville fremfor alt unngå å øke sørslavernes antall innenfor riket.

Det var ellers en skjebnens ironi at kronprinsen skulle nettopp falle for en serbisk morderhånd. I Dobbelmonarkiets toppledelse var det nemlig nettopp ham som fremfor alle andre var kjent som (sør)slavernes venn og støttespiller. Han arbeidet lenge og iherdig for å samle Kroatia, Slavonia, Dalmatia og Bosnia-Hercegovina i en felles sørslavisk stat som skulle være den tredje, den slaviske, part i et trialistisk omdannet monarki. Denne plan som heller ikke var likt av tsjekkerne, passet imidlertid dårlig sammen med de storserbiske aspirasjoner som jo gikk ut på å samle sørslaverne under Beograds ledelse. Franz Ferdinand måtte følgelig ryddes av veien.

Den senere nitide granskning av dokumentene viser at den serbiske regjering virkelig visste om attentatplanen på forhånd, selvom den ikke sto direkte bak den. Det var altså ikke uten enhver grunn at

Østerrike-Ungarn plasserte ansvaret for mordet på Serbia. Men den serbiske regjeringssjef, Nikola Pasić, avviste anklagen energisk – mot bedre vitende.

Østerrike-Ungarns utenriksminister Leopold Berchtold og generalstabssjef Franz Conrad von Hötzendorf gjorde alt 30.juni visse forberedelser på en mulig militær avstraffelse av Serbia. Den ungarske ministerpresident Tisza var imidlertid ikke enig i disse. Den 1.juli sendte han et memorandum til keiser Franz Joseph, der han forklarte at den gitte internasjonale situasjon etter hans mening var meget ugunstig for en slik militær aksjon. Han var spesielt engstelig for Russlands reorganiserte styrke og Romanias tvetydige holdning, samtidig som han regnet også med at Frankrike og England ville danne en vestfront som ventelig skulle binde Tysklands militære krefter i den grad at Østerrike-Ungarn alene måtte hankses med Russland og Serbia, og i tillegg eventuelt også med Romania. Også Berchtold selv var klar over at trippelalliansens diplomatiske situasjon var dårlig i utgangspunktet, jfr. hans memorandum av 4.juli som også ble tilsendt keiser Wilhelm 2. Den tyske regjering forsikret imidlertid Dobbelmonarkiet om sin betingelsesløse støtte i tilfelle en militær aksjon.

Ved det felles østerriksk-ungarske ministermøte i Wien den 7.juli foreslo Tisza å unngå en umiddelbar krig, og å sende i stedet krav og vilkår som kunne bli akseptable for Beograd, fordi Tisza mente at en diplomatisk seier skulle kunne være tilstrekkelig og tilfredstillende i den gitte internasjonale situasjon. Et ultimatum burde i høyden sendes til Serbia først etter at Serbia eventuelt avviste disse kravene. Tisza manet også i det ungarske parlamentet til fred. Han ble imidlertid svært skuffet da det viste seg at den serbiske regjering ikke var villig til å sette i gang de nødvendige undersøkelser omkring attentatet. Han ble samtidig satt under kraftig press fra tysk og østerriksk side slik at han den 14. juli endelig gikk med på å sende Serbia et ultimatum. Men han krevde også kunngjøringen av at Østerrike-Ungarn ikke hadde til hensikt å gjøre territoriale erobringer.

Ultimatomet ble overlevert til den serbiske regjering 23.juli. Det krevde bl.a. at østerriksk-ungarske myndigheter skulle få være med på forundersøkelsene omkring Sarajevo-attentatet. Dette ble imidlertid avvist av den serbiske regjering som i mellomtiden fikk klare oppmuntringer til dette trekk av både Russland og Frankrike. (Tsaren og den franske presidenten Poincaré bedømte ved sistnevntes besøk i St.Peterburg 20.juni kraftforholdene som gunstige for ententen, med tanke på en mulig konfrontasjon mellom maktblokkene.)

Etter noen ukers motstand og nøling valgte altså István Tisza å bøye seg for de krefter som så bestemt krevde en militær løsning i form av en væpnet gjengjeldelsesaksjon for mordet på kronprinsparet, og å slutte lojalt opp om Ungarns forbundsfeller. Av tidens ledende østerriksk-ungarske politikere var Tisza altså den minst ansvarlige for krigens utbrudd. Det som han eventuelt kunne lastes for, er at han, på tross av sitt divergerende syn, forble på sin post også etter krigsutbruddet og frem til mai 1917. Ironisk nok ble likevel nettopp han som 31.oktober 1918 ble et offer for et politisk mord, begått av noen revolterende soldater, som på sin side så på ham som selveste symbolet for krigen og alle dens elendighet.

“Ich habe alles durchdacht, habe alles überlegt”, proklamerte den gamle keiseren Franz Joseph, og krigen mot Serbia ble erklært den 28.juli 1914, med delvis mobilisering i riket. To dager senere mobiliserte også Russland. Den 1.august sendte så Tyskland sin krigserklæring til Russland, den 3.august også til Frankrike som fikk den følge at dagen etter gikk også Storbritannia med i krigen mot Tyskland. Det som av de fleste sannsynligvis var ansett som en militær straffeekspedisjon av begrenset lokal betydning, en balkansk affære, utviklet seg altså i løpet av noen få dager til en verdensomfattende (eller i det minste: en Europa-omfattende) væpnet konflikt, med Østerrike-Ungarn som konfliktens midtpunkt. Krigens virkelige årsak er imidlertid ikke å finne i pistolskuddene i Sarajevo, men i hele det tilspissede imperialistiske-kolonialistiske motsetningsforhold mellom stormaktene, i første rekke Frankrike, Storbritannia og Tyskland. Selv om det rent formelt var attentatet som utløste krigen. Ingen kunne imidlertid ane den gang at den skulle få en så tragisk utgang, ikke minst for Ungarns vedkommende.

Ved inngangen til krigen disponerte Tyskland over en hær på 2,3 millioner mann og Dobbelmonarkiet på 1,4 millioner mann, tilsammen altså 3,7 millioner. Det ligger utenfor bokens selvpålagte oppgave å levere en inngående skildring av krigsbegivenhetene, men det er likevel nødvendig, av hensyn til forståelsen for ikke minst av Ungarns situasjon, å trekke opp hovedlinjene av krigshandlingene. Den 12.august gikk de østerriksk-ungarske felles styrkene til angrep på Serbia, men de led store tap ved kampene omkring Drina, mest p.g.a. udygelig hærledelse. Offensiven stanset deretter mer eller mindre opp – også som følge av at en stor del av de østerriksk-ungarske troppene måtte flyttes derfra og over til østfronten for å sette en stopper for den ubarmhjertig fremrullende russiske “dampveivalsen” som det russiske angrepet ble karakterisert i datidens presse. I begynnelsen av desember ble Beograd tatt, men Serbia i sin helhet ble først erobret i november 1915, etterat i oktober 1915 hadde også Bulgaria sluttet seg til sentralmaktene. Tyrkia hadde gjort dette alt i november 1914, og da nå også Montenegro og Albania ble okkupert, kunne Balkan ansees som pasifisert, i hvert fall inntil videre.

Omtrent samtidig med Dobbelmonarkiets angrep mot Serbia, satte også den tyske armé seg i bevegelse i vest, overrumplet og besatte Belgia, og fortsatte sin vei innover i Frankrike. Planen gikk ut på å ta landet ved en lynkrig basert på overrumpling og hurtighet, men dette strandet på en uventet sterk fransk motstand ved elven Marne som general Moltkes tyske tropper ikke klarte å forsure. Stillingskrigen der la beslag på betydelige tyske styrker som egentlig trengtes sårt på østfronten. General Hindenburg slo likevel russerne ved Tannenberg 29.august, men ved Lemberg led Østerrike-Ungarn nederlag mot russerne som nå dro frem i en bred front og forserte i slutten av september sogar Karpatene. De ble først trengt tilbake etter den tysk-østerriksk-ungarske seieren over russerne ved Limanova 4.desember. En offensiv bragte imidlertid russerne igjen over Karpatene og førte også til at festningen Przemyśl falt i russernes hender 22.mars 1915. Den 2.mai klarte imidlertid sentralmaktens styrker ledet av general Mackensen å bryte igjennom den russiske fronten ved Gorlice og trengte den tilbake flere hundre kilometer.

Betydningen av disse krigsresultater ble likevel kraftig redusert ved at Italia 23.mai 1915 erklærte krig mot sentralmaktene. Italia hadde fra gammelt av store territoriale krav overfor Østerrike. Etter iherdige kjøpslån mellom Italia og entente-maktene ble det den 26.april 1915 inngått en avtale som sikret Italia vesentlige territoriale utvidelser (Syd-Tyrol, Istria, Triest) etter krigen. Kampene ved Isonzo og Doberdo var meget blodige, men uten nevneverdige resultater for noen av partene.

Like resultatløse (og blodige) var også kampene på vestfronten. Ved Verdun innledet tyskerne en voldsom offensiv i tidsrommet februar-august 1916, men franskmennenes avgjørende motangrep, ledet av Philippe Pétain i oktober-november, førte bare til at fronten stivnet fullstendig. Slaget ved Somme juni-november 1916 hevdes å ha vært det blodigste under hele den første verdenskrig.

I Italia klarte Dobbelmonarkiets styrker i mai 1916 å bryte igjennom ved Isonzo, men de led nederlag i august slik at Doberdo falt. — Men russernes offensiv, ledet av general Brusilov og som startet den 4.juni 1916, representerte en enda større trusel for sentralmaktene, hvis styrker igjen ble drevet tilbake til Karpatenes linje. Russernes fremgang virket oppmuntrende også på rumenerne som i Bukarest 17.august undertegnet en overenskomst med ententen som lovet dem store ungarske områder (Transsylvania, banatet Temes og deler av det ungarske slettelandet) mot at Romania erklærte krig mot sentralmaktene. Samtidig med denne krigserklæring 27.august forserte store rumenske styrker grenseovergangene til Transsylvania og erobret bl.a. Brassó (Braşov), men i slutten av september ble de igjen drevet ut av Ungarn og den 6.desember ble også Bukarest besatt av sentralmaktene.

I og med krigens utbrudd opphørte den indrepolitiske kamp, og det hersket borgfred i parlamentet. Som følge av de utstrakte krigshandlinger oppsto det etter hvert store økonomiske vanskeligheter også i Ungarn (som ytterligere ble forverret gjennom den tiltagende uro blant landets nasjonaliteter). De fleste arbeidføre bønder kjempet som soldater på frontene, og jordbruksproduksjonen gikk kraftig ned: i 1916 utgjorde den bare 2/3 deler av førkrigsgjennomsnittet, i 1918 bare vel halvparten av den, samtidig som store improdutive soldatmasser måtte brødføes. Følgen ble en betydelig matmangel som bare ble stadig verre i løpet av krigsårene. Regjeringen innførte da ulike nødstiltak (tvungen innleveringsplikt av korn, rekvireringer, rasjonaliseringskort, maksimalpriser m.fl.). Markedet reagerte med spekulasjoner, svartebørs, inflasjon. De innkalte soldatenes arbeidsplasser ble tildelt kvinner og barn. Inflasjonen ble ikke kompensert med lønnsforhøyelser, og det gikk fort nedover med kjøpekraften, mens krigsleverandørene tjente enorme penger og levde i en luksus som aldri før, noe som sterkt bidro til å skjerpe klassemotsetningene. Manges sparekapital ble spist opp av krigslånene regjeringen sendte ut for å skaffe midler til finansieringen av krigen. Etter sammenbruddet ble obligasjonene verdiløse.

Alt dette førte etter hvert til stor og stadig økende misnøye blant befolkningen, noe som ga god grobunn for pasifistisk agitasjon, mens sosialdemokratene begynte å hevde at krigen egentlig ble ført for tyske interesser. I kjølvannet av utilfredsheten fremkastet grev Mihály Károlyi (1875-1955), føreren for Uavhengighetspartiet, en av Tiszas argeste motstandere, så tidlig som i desember 1915 tanken om en separat fred for Ungarn, — samtidig som han også foreslo visse indre reformer og innføringen av hemmelige og alminnelige valg. Han var av den mening at disse, sammen med opphevelsen av alliansen med Østerrike og Tyskland, ville gjøre ententen og nabolandene vennligere stemt overfor Ungarn. — Károlyi var av en rik aristokratfamilie. Han begynte sin politiske løpebane som liberal-konservativ politiker, men fra 1905 representerte han Uavhengighetspartiet i parlamentet, fra 1913 som dets formann, mens han i stadig større grad ble radikaliseret. I juli 1916 brøt han ut av Uavhengighetspartiet og dannet sitt eget parti, i alminnelighet bare kalt Károlyi-parti, som spilte på massenes misnøye, krigstretthet og voksende ønske om fred.

Den 21.november 1916 døde keiseren og kongen Franz Joseph etter 68 år på tronen. Han ble etterfulgt av Karl 1 (som ungarsk konge: Karl 4), sønn av erkehertug Otto, som var brorsønn til keiser Franz Joseph. Han giftet seg i 1911 med prinsesse Zita av Bourbon-Parma (1892-1989) og ble tronfølger etter at Franz Ferdinand var blitt drept i Sarajevo. Han var selv med i krigen på den italienske fronten til han ble keiser (til ungarsk konge ble han kronet i Mátyás-kirken i Budaborgen 30.desember 1916). Han hadde en fredsommelig natur, var uerfaren og velmenende, som alt den 12.desember var kommet med et fredsforslag

overfor ententen. USAs president Woodrow Wilson tilbød seg så den 18.desember til fredsformidler, men entente-maktene avviste Karls forslag den 31.desember. Den 22.jan. 1917 kunngjorde Wilson sin parole “fred uten seier”, som vakte store forventninger i Ungarn, men dette initiativ ble i bokstavelig forstand *torpedert* av tyskerne som 1.februar innledet sin uinnskrekede ubåtkrig. Følgen ble nemlig at også De Forente Stater sluttet seg den 6.april 1917 til krigen, på entente-maktenes side.

I mellomtiden forsøkte den unge keiseren og kongen Karl å redde sitt monarki gjennom indre reformer, bl.a. ved en valgreform som skulle utvide stemmeretten. Men da lovforslaget som regjeringen var villig til å fremme, var svært begrenset i forhold til det kongen opprinnelig ønsket, ble Tisza nødt til å søke avskjed 23.mai. Først den 15.juni utnevnte kongen hans etterfølger, den unge grev Móric Esterházy. Han ble imidlertid alt i august avløst av den gamle, drevne politikerén Sándor Wekerle. Den nye valglov som etter disse hendelser ble fremmet den 21.desember (fremskyndet også da som følge av den store opposisjonelle valgretts-blokken som samlet under Mihály Károlyis ledelse sosialdemokratene, Károlyis eget parti, radikalene, Vázsonyis demokratiske parti og Sándor Giessweins kristelig-sosialistiske parti) omtrent tredoblet velgernes antall.

17.januar 1917 svarte ententen på president Wilsons note av 18.desember. Svaret presiserte de viktigste betingelsene for fred: tilbaketrekking av troppene fra de besatte områdene (dette gjaldt kun sentralmaktene, for fronten gikk overalt utenfor Tysklands og Østerrike-Ungarns statsterritorier) og tilbakelevering av Elsass-Lothringen til Frankrike; det krevde dessuten at italienerne, slaverne, rumenerne og *tsjekkosløverne* skulle befries fra det fremmede veldet.

Dette siste krav var det første synlige resultat av Beneš' og Masaryks aktivitet og det første tegn på at entente-maktene var i fred med å gå fra tanken om å holde på Østerrike-Ungarn som statsdannelse. Den tsjekkiske politiske emigrasjon kjempet etter krigsutbruddet først for opprettelsen av et tsjekkisk kongedømme under et russisk dynasti som også skulle omfatte de delene av Øvre Ungarn som var bebodd av slovakker. Etter tilbakeslagene for russerne på østfronten og enda mer etter den borgerlige februar-revolusjon i Russland i 1917 forlot Beneš og Masaryk den åpent panslavisk pregede linjen og gikk fra nå av inn for å opprette en tsjekkosllovakisk republikk. Det tsjekkiske nasjonale råd som emigrantene hadde dannet i Paris 13.februar 1916, fikk litt etter litt stadig større innflytelse hos vestmaktene. “Dessa emigranter och deras vänner utgjorde under kriget praktiskt taget den enda källan för västmakterna beträffande förhållandena i Donau-området, vilka voro okända för de ledande kretserna och däribland även Wilson. Därför var det i allmänhet ej heller svårt för dem att vinna de ledande politikerna för sina mål. Västmakterna ville ha demokrati, alltså var deras första tes, att demokrati kunde åstadkommas i Karpatområdet endast om dessa önskemål förverkligades. Ett argument var även att tyskarnas “*drang nach Osten*” endast kunde hejdas genom att tjeckernas och andras anspråk uppfylles. Det var i främsta rummet Habsburg-monarkin som stod i vägen för dessa anspråk och därför försökte dessas tillskyndare med alla krafter bevisa, att denna monarki var en fullständigt föråldrad byggnad. Givetvis kontrollerade ingen, om det var möjligt att grunda en fast och rättvis ordning i denna del av Europa på dessa argument. Det är lätt att förstå, att de efter Habsburg-monarkins uppdelning traktande emigranterna och deras vänner framför allt vände sig mot Wilsons 10.de punkt, under intimt samarbete med den under lord Northcliffes ledning stående engelska propagandan. Under intryck härav antog statssekreteraren för utrikesärenden, Balfour, uppdelningstanken, och ehuru Lansing för Amerikas vidkommande var av den meningen, att Förenta Staterne ej var bundet av hemliga fördrag, var det att förutse att ententemakternas mindre “bundsförvanter” vid krigets slut skulle presentera räkningen.”⁴⁴

Det tsjekkiske nasjonale råd ble anerkjent som *kjempende part og alliert* av Frankrike 29.juni 1918, av Storbritannia 9.august og av De Forente Stater 3.september.–16.august 1918 stiftet også sørslaverne et såkalt Jugoslaviske nasjonalt råd, mens Det nasjonale råd for rumensk enhet ble dannet i Paris 6.september 1918.

Kongen og keiseren Karl ga imidlertid ikke etter for det første tilbakeslaget I januar 1917 henvendte han seg gjennom Tisza direkte til den amerikanske ambassadøren i Wien, Penfield.. “Den amerikanske statssekreteraren Lansing foreslog därefter den brittiske regeringen att i stället för Habsburg-monarkins sönderstyckande ta ett system med nationella autonomier i betraktande. Premierminister Lloyd George svarade, att engelske regeringen visserligen ej följde en ren uppdelningspolitik, men att det var nödvändigt att tillfredsställa de rumänska, slaviska och italienska bundsförvanternas anspråk. Lansing hänvisade därefter Penfield till vidare förhandlingar och meddelade honom, att ‘de allierade regeringarna ej önska och ej ha för avsikt att sönderstycka den österrikisk-ungarske monarkin’, såvida ej krigets fortsättning komme att förändra förutsättningarna.”⁴⁵ Etter sine konsultasjoner med entente-maktenes regjeringer kunne

⁴⁴ Kosáry, D.: *Ungerns historia*. Sth.1944: 235-36.

⁴⁵ Kosáry, D.: *Ungerns historia*. Sth.1944: 230.

ambassadør Penfield bare meddele Østerrike-Ungarns utenriksminister Ottokar Czernin det noe overraskende svar at det ikke kunne bli tale om noen østerriksk-ungarsk separاتفred. Ententen avviste dermed også det andre av Karls forsøk på fred. Det var tydelig at entente-maktene ville istedet heller oppnå en fullstendig militær seier som jo skulle gi dem helt frie hender (og derved også mulighet til å tilfredsstille sine små allierte i henhold til de ulike hemmelige avtaler som etter hvert ble sluttet mellom dem i løpet av krigsårene), fremfor å stanse blodutgydelsene. En våpenhvile og fred våren 1917 ville nemlig spart livet til hundretusener av soldater på begge sider. Etter stranding av disse forsøkene gjorde imidlertid Karl enda et fremstøt, denne gang ved å sende fredsfølere til Frankrike. Dette skjedde gjennom sine svogere, Sixtus og Xaver av Bourbon, hertugene av Parma som da tjenestgjorde i den franske hær. I sitt fredsforslag gikk Karl bl.a. inn for å gjenoprette Belgias uavhengighet, at Polen fikk overta Galicia og Frankrike Elsass-Lothringen. Dette initiativet strandet imidlertid på Italias mostand.

Etter De Forente Staters inntreden i krigen ble mulighetene for diplomatiske sonderinger vesentlig redusert. Sosialdemokratenes fredskongress i Stockholm i mai 1917 tok nok til orde for Dobbelmonarkiets integritet, men dette kunne ikke føre til praktiske resultater. Det samme var tilfellet med Mihály Károlyis og Oszkár Jászis forsøk i Sveits høsten 1917. Paradoksalt nok ble disse fredsforsøkene fra Østerrike-Ungarns side gjort samtidig med at sentralmaktenes militære stilling forbedret seg betraktelig, især på østfronten. Der ikke minst som følge av utbruddet av den russiske borgerlige revolusjon. I juli forsøkte Kerenskij-regjeringen seg igjen med en militær offensiv mot sentralmaktene, men på tross av store tap oppnådde den ingen resultat. Tvertom brøt de tysk-østerriksk-ungarske troppene igjennom den russiske front ved Tarnopol 19.august. Den 7.november (25.oktober etter den russisk-ortodokse kalenderen) brøt den sosialistiske russiske revolusjon ut. Den betydde også slutten på krigshandlingene fra russisk side. Fra desember av hersket det våpenhvile på østfronten, og i samme måned ble også fredsforhandlingene mellom sentralmaktene og Russland innledet i Brest-Litovsk. Freden med Ukraina ble undertegnet 9.februar, og med Sovjet-Russland 3.mars 1918.

På vestfronten brøt dessuten franskmennenes storstilte angrep i april 1917 sammen, og i oktober klarte sentralmaktene igjen å bryte igjennom den italienske forsvarslinje ved Caporetto, og trenge italienerne vel 100 kilometer tilbake. Høst-offensiven ved Ypress i Flandern, det siste store *Materialien-Schlacht*, hvor tyskerne for første gang brukte sennepsgass, bragte ingen avgjørelse, heller ikke verdens første massive angrep med tanks ved Cambrai i november 1917, der hele 381 engelske tanks gikk til angrep mot tyskerne, oppnådde det ønskede mål, idet et tysk motangrep noen dager senere klarte å gjenopprette stillingene fra før offensiven.

Men fra 6.april var USA med i krigen på entente-maktenes side, fra juni også Grekenland, og motpartens militære og materielle overlegenhet ble fra nå av stadig større, mens Dobbelmonarkiets og Tysklands yteevne hadde forlenget nådd sine grenser. Til nå lot imidlertid oppstanden av de undertrykte folkeslagene innen Østerrike-Ungarn, som ententen så sterkt hadde håpet på, vente på seg. Det var faktisk bare de tsjekkiske soldatene som oppviste i den henseende en politisk målbevisst holdning ved å desertere i massevis, især i øst. Ved inngangen til krigens siste år fantes det likevel stadig flere tegn på oppløsningstendenser og utmattelse hos sentralmaktene. Til tross for krigscensuren nådde alarmerende rykter om situasjonen ved de ulike frontavsnittene hjem til befolkningen, og uroen bare økte. Kravet om slutt på krigen ble mer og mer alminnelig, og antikrigsstemningen tok etter hvert fastere former. Károlyi og sosialdemokratene bearbeidet opinionen flittig under krigen, men mye av det Károlyi sa og gjorde, tyder på at han var klar over at tsjekkosllovakene og rumenerne gjennom sine hemmelige avtaler med vestmaktene allerede hadde foretatt den teoretiske oppdeling av Ungarn som også av ententemaktene ble nå betraktet som deres små østeuropeiske alliertes krigsbytte. De to russiske revolusjoner bidro også til å radikalisere massene i Ungarn og å skape en nærmest revolusjonær stemning i landet, især da blant proletariatet og den radikale intelligentsia. Streiker ble stadig vanligere. I 1917 fikk arbeiderne, for første gang etter krigsutbruddet, fritt feire 1.mai i Ungarn.

8.januar 1918 kunngjorde president Wilson i sin sendeskrivelse til den amerikanske kongressen sine berømte 14 punkter om ententens krigsmål og om freden. Den 10.punkt omtalte Østerrike-Ungarns folkeslag og tok til orde for at de ble sikret mulighet til en selvstendig utvikling. I Wien og Budapest oppfattet man dette dithen at det fortsatt var håp for at integriteten av Østerrike-Ungarn skulle kunne bevares, mens nasjonalitetene på sin side fortolket dette som garanti for deres territoriale krav overfor Dobbelmonarkiet.

Nasjonalitslederne uttalte da også på sitt møte i Roma 8.april at de ikke lenger ønsket å forbli innenfor riket. I begynnelsen av 1918 tok tyskerne sikte på å få til en militær avgjørelse på vestfronten før Frankrike og Storbritannia rakk å dra full nytte av USAs enorme ressurser. Etter freden med sovjet-russerne i Brest-Litovsk 3.mars 1918 overførte tyskerne straks 40 divisjoner til vestfronten. General Ludendorff kunne nå sette sin avgjørende offensiv i gang ved Arras 21.mars, men marsjall Ferdinand Foch klarte ved det såkalte andre Marneslaget i juli-august å tilføre Ludendorff et alvorlig nederlag og sette en stopper for offensiven. Dette ble samtidig innledningen til entente-maktenes store motoffensiv ved Soisson 18.juli. De fikk massiv

støtte fra fly og stridsvogner, og greide å bryte igjennom de tyske linjene mellom Somme og Oise. Tyskerne begynte deretter sitt uordnete tilbaketog. Østerrike-Ungarns offensiv på den italienske front, igansatt den 15.juni, endte likeledes med fiasko. Tilbakeslagene på frontene fremskyndet oppløsningstendensene. Uroen og misnøyen i det østerriksk-ungarske *Hinterland* med demonstrasjoner og generalstreiker (som f.eks. den 9 dager lange jernbanestreik i juni 1918 som også lammet troppetransporten) bredte seg til gjengeld nå over til hæren, hvor det stadig oftere kom til mytterier og deserteringer (matrosenes opprør i Cattaro i februar; militære opptøyer i Pécs i mai; mytteriet av det tsjekkiske armékorps i Sovjet-Russland 25.mai 1918 m.fl.). Den økonomiske og politiske krise så vel som den militære ble nå akutt i Dobbelmonarkiet. Massenes ubestridte leder, Károlyi, arbeidet fortsatt iherdig for Østerrike-Ungarns brudd med Tyskland og for en separatfred, fordi han trodde at dette skulle blidgjøre seiersmaktene overfor Ungarn (han må ha vært fullstendig uvitende om serien av fredsforsøk fra Østerrike-Ungarns side fra desember 1916 av som alle ble avvist av ententen).

Krigens siste måneder var preget av alminnelig krigstretthet og tafatthet. Det militære sammenbrudd tok til på Balkan. En fransk offensiv fra Thessaloniki førte etter to ukers kamp til Bulgarias kapitulasjon 25.september. Etter at britiske tropper hadde erobret både Palestina og Syria, kapitulerte også tyrkerne 30.oktober. Dermed lå veien mot Donauområdet åpen for de alliertes Balkan-hær. Den rykket frem nå hurtig, anført av Franchet d'Esperey. Grev István Burián (1851-1922) som i april 1918 igjen overtok roret som Østerrike-Ungarns utenriksminister, gjorde 14.september et nytt forsøk på å oppnå fred med ententen, men han ble avvist på nytt. Vel tre uker senere, den 4.oktober gjentok han forsøket, nå som sentralmaktene felles talsmann, men også denne henvendelse om en øyeblikkelig våpenhvile ble avslått. Den 16.oktober kunngjorde keiseren og kongen Karl Østerrikes omdanning på føderativ basis, men dette kunne ikke lenger få noen praktiske konsekvenser. Den 17.oktober erkjente Tisza i parlamentet at krigen var tapt. Den 23.oktober takket regjeringen Wekerle av. Natten til 24.oktober ble Ungarsk Nasjonalt Råd dannet av politikere fra Det radikale parti og Károlyis eget parti. De valgte Károlyi til Rådets formann. Rådets program gikk ut på kravet om fullstendig uavhengighet for Ungarn, separatfred, alminnelig stemmerett, jordreform og anerkjennelse av nasjonalitetenes rettigheter i samsvar med Wilsons 14 punkter, dog i håp om at Ungarn skulle få beholde sin territoriale integritet.

Imens var frontene i full oppløsning. Men Gyula Andrássy, ny utenriksminister fra 24.oktober, ba enda en gang president Wilson om separatfred. Wilson betraktet imidlertid nå selv sitt famøse fredsforslag fra januar som uaktuelt og overvunnet. Massene i Budapest krevde at Károlyi skulle utnevnes til ny regjeringssjef, men istedenfor ham fikk grev János Hadik i oppdrag å danne en ny ungarsk regjering. De utålmodige og forbitrede massene i Budapest tilrev nå seg hele makten natt til 31.oktober og hovedstadens strategiske punkter ble besatt av soldater som var organisert i soldatråd. I løpet av dagen ble Károlyi utnevnt til ministerpresident, i fraværet av kong Karl av erkehertug Joseph som *homo regius*, kongens stedfortreder. Den samme dag ble István Tisza skutt i sin leilighet av noen inntrengende soldater.

ET STERKT BEGRENSET UTVALG LITTERATUR PÅ VESTLIGE SPRÅK

Hanák, Péter: *Ungarn in der Donau-Monarchie*. Budap.1984.

Rogge, Walter: *Österreich von Világos bis zur Gegenwart*. I-III. Lpz./Wien 1873.

Macartney, CA: *The Habsburg empire 1790-1918*. Lond.1969.

Wandruszka, Adam: *Österreich-Ungarn vom ungarischen Ausgleich bis zum Ende der Monarchie*, i: Handbuch der europäischen Geschichte. Utg.av Theodor Schilder. 6. Stuttg.1968.

Miskolczy, Julius: *Ungarn in der Habsburger-Monarchie*. Wien/Münch.1959.

Probleme der Francisko-Josephinischen Zeit 1848-1916. Utg.av Friedrich Engel-Jánosi und Helmut Rumpier. Wien 1967.

Bödy, Paul: *Joseph Eötvös and the modernization of Hungary 1840-1870; a study of ideas of individuality and social pluralism in modern politics*. Philad.1972; N.Y.1985 2.

Novotny, A.: *Aussenminister Gyula Graf Andrássy d.Ae.*, i: Gestalter der Geschichte Österreichs. Utg.av H.Hantsch. Innsbr./Wien/Münch.1962.

Toth, Adalbert: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848-1891*. Münch.1973.

Potthoff, H.: *Die deutsche Politik in Österreich-Ungarn zu Beginn der Aera Andrássy*, i: Geschichte und Politik. Festschrift für Karl R.Stadler. Wien 1974.

Wertheimer, Eduard von: *Graf Julius Andrássy. Sein Leben und seine Zeit*. 1-3. Stuttg. 1910-13.

Andrássy, Julius jr: *Bismarck und Andrássy*. Budap. 1924.

- Makkai, L.: *Histoire de Transylvanie*. Paris 1946.
- Der ungarische-kroatische Ausgleich*. Eszék 1884.
- Macartney, C.A.: *Das ungarische Nationalitätengesetz vom Jahre 1868*, i: Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen. Wien/Münch.1967: 219-30.
- Paul, Heinrich: *Die Entwicklung des Nationalitätenrechts im Königreich Ungarn im 19. und 20. Jahrhundert mit besonderer Berücksichtigung des Nationalitätengesetzes von 1868*. Würzb. 1968.
- Gottas, Friedrich: *Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus. Studien zur Tisza-Ära 1875-1890*. Wien 1976.
- Visi, Imre: *Koloman Tisza*. Budap. 1886.
- Sarlós, Béla: *Das Rechtswesen in Ungarn 1848-1918*, i: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, XXI/1975.
- Hildas, Peter I.: *The metamorphosis of a social class in Hungary during the reign of young Franz Joseph*. N.Y.1972.
- Katus, L.: *Economic growth in Hungary during the age of dualism (1867-1913)*, i: Social-economic researches on the history of East-Central Europe. Budap. 1970:35-127.
- Berend, I.T.–Ránki, Gy.: *Nationaleinkommen und Kapitalakkumulation in Ungarn 1867-1914*, i: Social-economic researches on the history of East-Central Europe. Budap. 1970: 11-34.
- Ibid.: *Hungary, a century of economic development*. Lond.1974.
- Deutsch, Anton: *25 Jahre ungarischer Finanz- und Volkswirtschaft (1867-1892)*. Berl.1892.
- Offergeld, Wilhelm: *Grundlagen und Ursachen der industriellen Entwicklung Ungarns*. Jena 1914.
- Fink, Krisztina Maria: *Die österreichisch-ungarische Monarchie als Wirtschaftsgemeinschaft*, i: Südost-europäische Arbeiten, 9/1968.
- Hanák, Péter: *Probleme der Krise des Dualismus am Ende des 19.Jahrhunderts*, i: Studien zur Geschichte des österreichisch-ungarischen Monarchie. Budap. 1961: 337-87.
- Matsch, Erwin: *Das auswärtige Dienst von Österreich(-Ungarn) 1720-1920*. Wien 1986.
- Diószegi, István: *Die Aussenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1871-1877*. Wien/Köln/Graz 1985.
- Bridge, F.R.: *From Sadowa to Sarajewo. The foreign policy of Austria-Hungary 1866-1914*. Lond.1972.
- Diószegi, István: *Österreich-Ungarn und der französisch-preussische Krieg 1870-1871*. Budap. 1974.
- Leiner, Fritz: *Die Aussenpolitik Österreich- Ungarns vom Deutsch-Französischen Kriege bis zum Deutsch-Österreichischen Bündnis 1870-1879*. Halle 1936.
- Hegedüs, Rowland: *The foreign policy of Count Julius Andrássy*, i: Hungarian Quarterly, III/1937.
- Margulies, Moritz: *Die Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Russland zur Zeit Andrássys*. Wien 1849.
- Sosnosky, Theodor von: *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866*. Stuttg./Berl.1913.
- Fischel, Alfred: *Der Panславismus bis zum Weltkrieg*. Stuttg./Berl.1919.
- Engel, Siegfried: *Österreich-Ungarn und Russland von 1871 bis 1890*. Innsbr.1934.
- Die Okkupation Bosniens und der Herzegowina durch die k.u.k. Truppen im Jahre 1879*. Wien 1879.
- Heller, E.: *Das deutsch-österreichisch-ungarische Bündnis in Bismarcks Aussenpolitik* Berl.1925.
- Diószegi, István: *Hungarians in the Ballhausplatz*. Budap.1983.
- Fraknoi, W: *Kritische Studien zur Geschichte des Dreibundes 1882-1915*. Budap.1917.
- Pribram, Alfred Francis: *The secret treaties of Austria-Hungary, 1879-1914*. Cambr., Mass. 1921.
- Rutkowski, E.: *Graf Gustav Kálnoky*, i: Neue österreichische Biographie. XV. Wien/Münch./Zür.1963.
- Ibid.: *Gustav Kálnoky von Köröspatak*. Wien 1952.
- Hamann, Brigitte: *Elisabeth, Kaiserin wider Willen*. Wien 1892.
- Hamann, Brigitte: *Rudolph. Kronprinz und Rebell*. Wien 1978.
- Csáky, Moritz: *Der Kulturkampf in Ungarn*. Graz/Wien/Köln 1967.
- Bridge, F.R.: *Great Britain and Austria-Hungary 1906-1914*. Lond.1972.
- Förster, L.: *Das Bundesverhältnis Deutschlands zu Österreich-Ungarn in der Epoche Aerenthals 1906 bis 1912*. Freib.1934.
- Stieve, F.: *Die Tragödie der Bundesgenossen. Deutschland und Österreich-Ungarn 1908 bis 1914*. Münch.1930.

- Jánossy, D.: *Der handelspolitische Konflikt zwischen der Österreichisch-Ungarischen Monarchie und Serbien in der Jahren 1904-1910*, i: Jahrbuch des Wiener ungarischen historischen Instituts, 2/1932.
- Seton-Watson, R.W.: *Die südslawische Frage im Habsburgerreich*. Berl.1913.
- Schmid, F.: *Bosnien und Herzegowina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*. Lpz.1914.
- Ritter, Georg: *Die Zusammenarbeit der Generalstäbe Deutschlands und Österreich-Ungarns vor dem ersten Weltkrieg*, i: Zur Geschichte und Problematik der Demokratie. Berl.1958.
- Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise bis zum Kriegsausbruch 1914*. I-VIII. Wien 1930.
- Jászi, O.: *The dissolution of the Habsburg empire*. Chicago 1929.
- Rosenbauer, J.: *Eine Welt zerbrach. Der Weg nach Sarajewo*. Berl.1936.
- Nándori, Pál: *Die Verantwortung Ungarns für den ersten Weltkrieg*, i: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis, Sectio iuridica, 8/1968.
- Geschichte der Eisenbahnen der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*. I-III. Utg. av Hermann Strach. Wien/Lpz.1898-1908.
- Sándor, Vilmos: *Die Entfaltung der Grossmühlenindustrie in Budapest nach dem Ausgleich im Jahre 1867 (1867-1880)*, i: Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 10/1964: 233-72.
- Hönich, H.: *Die Budapester Mühlenindustrie (...)*. Budap.1917.
- Honigmann, Emil: *Die österreichisch-ungarische Elektro-Industrie und das Wirtschaftsbündnis der Mittelmächte*. Berl.1917.
- Die Fabriksindustrie des Königreichs Ungarn*. Budap.1901.
- Held, Joseph: *The modernization of agriculture: rural transformation in Hungary, 1848-1975*. N.Y.1980.
- Balás, Árpád: *Kurzer Abriss der Geschichte der ungarischen Landwirtschaft*. Wien 1897.
- Eddie, S.M.: *Agricultural production and output per worker in Hungary, 1870-1913*, i: The Journal of Economic History, 1968.
- Carle, Alexander: *Travail sur la vigne et vinification dans le Royaume de Hongrie*. Brux.1887.
- Emich, Gustave de: *Mémoire sur la question du phylloxera dans le royaume de Hongrie*. Lausanne 1877.
- Miklós, Julius v.: *Ungarns Weinbau und die Phylloxera*. Budap.1888.
- Meissner, Alois: *Wie wohnt und lebt das Volk zu Anfang des 20.Jahrhunderts. Eine sozialökonomische Studie aus den Jahren 1885-1900*. 1-3. Budap.1901.
- Czettler, Jenő: *Landwirtschaftliches Gesinde in Ungarn*. Berl.1910.
- Katona, Imre: *Die ungarischen Erdarbeiter*, i: Acta ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae, 7/1958: 155-218.
- Lukács, Endre: *Die wirtschaftliche und soziale Lage des Feldarbeiterstandes in Ungarn*. Heidelb.1909.
- Kosa, John: *A century of Hungarian emigration 1850-1950*, i: The American Slavic and East European Review, 1957.
- Hanák, Péter: *Skizzen über die ungarische Gesellschaft am Anfang des 20. Jahrhunderts*, i: Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 10/1963: 1-47.
- Bosányi, András: *Die ungarischen Arbeiterversicherungsgesetze und Verordnungen betr.die Unfall- und Krankenversicherung der in Gewerbe- und Handelsbetrieben Angestellten*. Budap.1907.
- Szterényi, Joseph: *Die Arbeiterversicherung in Ungarn*. Wien 1905.
- Politzer, Sigmund: *Zur Geschichte der ungarländischen Arbeiterbewegung* i: Die neue Gesellschaft. Zür. 1877.
- Erényi, T.: *Die Hauptrichtungen der Entwicklung der Gewerkschaftsbewegung in Ungarn (1868-1904)*, i: Études historiques. II. Budap.1960: 227-64.
- Jászai, Samu: *Die Gewerkschaftsbewegung in Ungarn*. Budap. 1911.
- Vincze, E.S.: *Kampf um die Schaffung einer sozialdemokratischen Massenpartei in Ungarn (1848-1900)*, i: Nouvelles études historiques. II. Budap. 1965: 95-120.
- Süle, Tibor: *Die Sozialdemokratie in Ungarn*. Köln 1967.
- Erényi, T.: *Die sozialdemokratische Partei Ungarns und der Dualismus*, i: Nouvelles études historiques. II. Budap. 1965: 121-51.
- Lengyel, Vera: *Die Einwirkung der deutschen und österreichischen Sozialdemokratie auf die Arbeiterbewegung in Ungarn bis 1890*. Berl.1980.

- Mailáth, József: *Studien über die Landarbeiterfrage in Ungarn*. Wien/Lpz.1905.
- Krusenstjern, B.von: *Die ungarische Kleinlandwirte-Partei*. Münch.1981.
- Garami, Ernst: *Der Sozialismus in Ungarn*. Berl.1897.
- Fischer, Holger: *Oszkár Jászi und Mihály Károlyi*. Münch. 1978.
- Károlyi, M.: *Gegen eine ganze Welt*. Münch. 1924.
- Handler, Andrew: *Blood libel at Tiszaeszlár*. N.Y.1980.
- Kann, Robert A.: *Hungarian Jewry during Austria-Hungary's constitutional period (1867-1918)*, i: Jewish social studies, 7/1945: 375-86.
- László, Ernő: *Hungarian Jewry: settlement and demography, 1735-38 to 1910*, i: Hungarian-Jewish studies. Red.: Randolph L.Braham. 1. N.Y.: 61-136.
- Graf Julius Szapáry an der Spitze Ungarns. Lpz.1891.
- Wastian, H.: *Ungarns Tausendjährling in deutschen Lichte*. Münch. 1896.
- The millenium of Hungary and its people*. Red.: Josef Jekelfalussy. Budap. 1897.
- The Millennial festival of Hungary. (Programme of festivities, etc.)* Budap. 1896.
- Erényi, Gustav: *Graf Stephan Tisza. Ein Statsmann und Martyrer*. Wien/Lpz.1935.
- Vermes, Gábor: *István Tisza. The liberal vision and conservative statecraft of a magyar nationalist* N.Y.1985.
- Lányi, Bertalan: *Die Regierung Fejérváry (18. Juni 1905 bis 8. April 1906) in regierungspolitischer und verfassungsrechtlicher Beleuchtung*. Berl. 1909.
- Bunzel, Julius: *Zur Geschichte des ungarischen Ministeriums Fejérváry*. Lpz.1911.
- Gogolák, Ludwig v.: *Zum Problem der Assimilation in Ungarn in der Zeit von 1790-1918*, i: Südostdeutsche Archiv, IX/1966.
- Lederer, E.: *Bjørnstjerne Bjørnson et Apponyi*. Prague 1921.
- Máday, André de: *Lettre ouverte a monsieur Bjørnstjerne Bjørnson au sujet de l' "oppression" magyare*. Geneve 1908.
- Flachbart, Ernest: *Histoire des minorités nationales en Hongrie*. Paris 1944 (engelsk utg.: *A history of Hungary's nationalities*. Budap.1944.)
- Gesichte der ungarischen Literatur*. Budap.1963.
- Czigány, Lóránt: *The Oxford history of Hungarian Literature*. Oxf.1984.
- Farkas, Julius: *Die ungarische Romantik*. Berl. 1931.
- Horváth, Zoltán: *Die Jahrhundertwende in Ungarn*. Budap./Neuwied 1966.
- Szabolcsi, Bence: *Franz Liszt an seinem Lebensabend*. Budap.1959.
- Erdélyi, István: *Methods and principles of Hungarian ethnomusicology*. Bloomington, Ind.1965.
- Types of folksongs*. Utg.av M.Pál. Budap.1973.
- Decsey, Ernst: *Franz Lehár*. Münch. 1924.
- Oesterreicher, R.: *Emmerich Kálmán*. Wien 1954.
- Kodály, Zoltán: *Die ungarische Volksmusik*. Budap.1956.
- Ibid.: *Folk music in Hungary*. Lond.1960.
- Bartók, Béla: *Hungarian folk music*. Westport,Conn.1979.
- Lendvai, Ernő: *The workshop of Bartók and Kodály*. Budap.1983.
- Széplaki, Joseph: *Bibliography on Béla Bartók (1881-1944)*. Athens,Ohio 1973.
- Eöszé, László: *Zoltán Kodály. His life and work*. Lond.1962.
- Fekete, Josef: *Anfänge des ungarischen Schauspiels*. Berl. 1873.
- Staud, Géza: *Adelstheater in Ungarn*, i: Theatergeschichte Österreichs. B.X.: Donaumonarchie. Heft 2. Wien 1977.
- Szentiványi, Béla: *Das hundertjährige ungarische Nationaltheater*, i: Ungarische Jahrbücher, 1937.
- Nemeskürty, István: *Wort und Bilde. Die Geschichte des ungarischen Films*. Frankf.a.M.1980.
- Ibid.: *Word and image. History of the Hungarian cinema*. Budap.1974.
- Sadoul, Georges: *Le cinéma hongrois*. Paris 1960.
- Tolnay, Charles: *La peinture hongroise contemporaine*. Pécs 1937.

- Hekler, Anton: *Ungarische Kunstgeschichte*. Berl. 1937.
- Pogány, Ö.Gábor: *19th century Hungarian painting*. Budap. 1955.
- Székely, András: *Illustrierte Kulturgeschichte Ungarns*. Budap./Lpz.1978.
- Végvári, Lajos: *Mihály Munkácsy. Katalog der Gemälde und Zeichnungen*. Budap.1959.
- Walther, Ilger F.: *Michael Munkácsy*. Lpz.1899.
- Urteile der französischen Presse über M.Munkácsy und sein neuestes Gemälde: Milton seinen Töchtern das verlorene Paradies diktierend*. Paris 1879.
- Sedelmeyer, Ch.: *Christ before Pilat, by M.Munkácsy, 1886*. Paris u.å. (utgitt også på fransk).
- Lázár, Béla: *Ladislav de Paál. Un peintre hongrois de l'école de Barbizon*. Paris 1904.
- Berkovits, Ilona: *Michael Zichy. Leben und Werk*. Budap. 1964.
- Lázár, Béla: *Paul Merse von Szinyei. Ein Vorläufer der Plenairmalerei*. Lpz.1911.
- Pogány, Ö.Gábor: *L'héritage des peintres de la Grande Plaine Hongroise*, i: *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, VIII/1962: 141-58.
- Pogány, Ö.Gábor: *Vaszary*. Zürich 1964.
- Szabadi, Edit: *Jugendstil in Ungarn*. Wien 1982.
- Passuth, Krisztina: *"Les Huits", le premier groupe hongrois de tendance constructive analysé par genres de leur peinture*, i: *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, VIII/1962: 298-318.
- Kállai, Ernő: *Neue Malerei in Ungarn*. Lpz.1925.
- Kunst in Ungarn 1900-1950*. Red.: J.Ch.Ammann. Luzern 1975.
- Ungarische Avantgarde*. Münch. 1971.
- Körner, Éva: *Kassák, the painter in theory and practice*, i: *New Hungarian Quarterly*, 21/1966.
- Gábor, Endre–Pogány, Ö.Gábor: *Ungarische Bildhauerkunst*. Budap. 1955.
- Ruzicska, Ilona: *Das ungarische Porzellan*. Budap. 1943.
- Sikota, Győző: *The Herend porcelain factory*. Budap./N.Y.1985.
- Győry, Tiberius von: *Der Anteil Ungarns an der Entwicklung der Medizin*. Budap. 1928.
- Szalai, Sándor: *The 150 years of the Hungarian Academy of sciences, 1825-1975*, i: *New Hungarian Quarterly*, Spring 1975: 122-35.
- Borsody, István: *Modern Hungarian historiography*, i: *Journal of modern history*, 24/1952: 398-405.
- Várdy, Steven Béla: *Modern Hungarian historiography*. N.Y.1976.
- Shanafelt, Gary W: *The secret enemy: Austria-Hungary and the German alliance, 1914-1918*. N.Y.1985.
- Cramon, August von: *Deutschlands Schicksalsbund mit Österreich-Ungarn*. Berl. 1932.
- Würthle, Friedrich: *Die Spur führt nach Belgrad. Die Hintergründe des Dramas von Sarajevo 1914*. Wien 1975.
- Lányi, L.: *Le comte Étienne Tisza et la guerre de 1914-1918*. Paris 1956.
- Uebersberger, Hans: *Österreich zwischen Russland und Serbien. Zur südslawischen Frage und der Entstehung des ersten Weltkrieges*. Köln 1958.
- Jannen, William jr: *The Austro-Hungarian decision for war in July 1914*, i: *War and society in East Central Europe*. V. N.Y.1983: 55-81.
- Kann, Robert A.: *Kaiser Franz Joseph und der Ausbruch des Weltkrieges*. Wien 1971.
- Galántai, József: *Die Kriegszielpolitik der Tisza-Regierung 1913-1917*, i: *Nouvelles études historiques*. II. Budap. 1965: 201-25.
- Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914 bis 1918*. Hg.vom österreichischen Bundesministerium für Heereswesen und vom Kriegsarchiv. 1-7. Wien 1930-36.
- Kisling, E.R.: *Österreich-Ungarns Anteil am Ersten Weltkrieg*. Graz 1958.
- Hanák, Péter: *Die ungarischen Staatsmänner und der Kriegseintritt Italiens*, i: *Österreichische Osthefte*, 11/1969: 197-215.
- Glenn, E.: *Romania's decision to intervene: Bratianu and the Entente, June-July 1916*, i: *War and society in East Central Europe*. XIX. N.Y.1985: 205-27.
- Schüller, Richard: *Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich-Ungarns. Die Tragödie der Erschöpfung*. Wien/Yale 1930.

- Erinnerungen an Franz Joseph I, Kaiser von Österreich, apostolischer König von Ungarn. Utg.av Eduard Ritter von Steinitz. Berl. 1931.*
- Rieder, Heinz: *Kaiser Karl, der letzte Monarch Österreich-Ungarns, 1887-1922.* Münch.1981.
- Habsburg, Otto von: *Karl IV. Ein europäischer Friedensfürst.* Münch. 1978.
- Steglich, Wolfgang: *Bündnissicherung oder Verständigungsfrieden. Untersuchung zu dem Friedensangebot der Mittelmächte vom 12. Dezember 1916.* Gött. 1958.
- Engel-Jánosi, Friedrich: *Über den Friedenswillen Kaiser Karls, i: Virtute fideique.* Festschrift für Otto von Habsburg zum fünfzigsten Geburtstag. Red.: Emil Franzel. Wien/Münch.1965: 37-48.
- Birke, Ernst: *Die französische Osteuropa-Politik 1914-1918, i: Zeitschrift für Ostforschung, 3/1954: 321-59.*
- Hanak, Harry: *Great Britain and Austria-Hungary during the First world war.* Oxf.1962.
- Mamatey, Victor S.: *The United States and East Central Europe 1914 to 1918. A study in Wilsonian diplomacy and propaganda.* Princeton 1957.
- Beneš, Eduard: *Détruisez l'Autriche-Hongrie.* Paris 1916.
- Kann, Robert A.: *Die Sixtusaffäre und die geheimen Friedensverhandlungen Österreich-Ungarns im Weltkrieg.* Wien 1966.
- Rumpler, Helmut: *Das Völkermanifest Kaiser Karls vom 16.Oktober 1918, letzter Versuch zur Rettung des Habsburgerreiches.* Münch.1966.
- Kerchnawe, Hugo: *Der Zusammenbruch des Österreichisch-Ungarischen Wehrmacht in Herbst 1918.* Münch.1931.
- Feigl, Erich: *Das verspielte Reich. Die letzten Tage Österreich-Ungarns.* Wien/Hamb.1968.
- Weber, Fritz: *Das Ende der alten Armee. Österreich-Ungarns Zusammenbruch.* Salzb. 1959.
- Windisch-Graetz, L. A.: *Ein Kaiser kämpft für die Freiheit. So begann Ungarns Leidensweg.* Wien 1957.
- Jászi, Oszkár: *Revolution and counterrevolution in Hungary.* N.Y.1924, 1969.

IX.

DET SELVSTENDIGE UNGARN

KÁROLYIS BORGERLIGE REPUBLIKK

De par hundre soldater som den 31.oktober 1918 bragte revolusjonen til seier i den ungarske hovedstad, bar blomst, på sine luer, høstens blomst *asters*. Den kalles derfor astersrevolusjonen. Tro til sitt blomsternavn, foregikk den uten blodutgytelse, bortsett da fra mordet på István Tisza. Han på sin side fortjente nok en helt annen skjebne. Det var arbeider- og soldatrådene, selve gaten som førte Károlyi til makten, mens hans formelle maktbasis berodde på sosialdemokratene, Det borgerlig-radikale parti og hans eget parti, i alminnelighet bare kalt Károlyi-parti. Regjeringen avla sin ed forskriftsmessig til kongen, men arbeiderrådernes og gatens krav om innføringen av republikk var så høylydt at regjeringssjef Károlyi fant det klokest å søke kongen om å løse regjeringen fra denne eden. Regjeringen ble deretter tatt i ed påny, denne gang av Nasjonalrådet.

Károlyi-regjeringen befant seg i en meget vanskelig stilling, utad som innad, politisk som økonomisk. En av dens første oppgave var å gjøre slutt på krigen som fremdeles pågikk¹. Den 3.november ble våpenhvileavtalen endelig undertegnet i Padova. Ifølge denne avtale skulle Ungarns førkrigsgrenser tjene som demarkasjonslinje, men den franske Balkan-armé som var under fremrykking mot nord, fikk samtidig adgang til fritt å okkupere deler av landet, i hvert fall så lenge Tyskland fortsatt var i krig. I praksis var den franske okkupasjon en skinnmanøver, med det formål å sikre kontroll over de delene av landet som etter de hemmelige avtalene skulle etter krigens slutt avstås til Jugoslavia, respektive Romania. Symptomatisk nok slapp de jugoslaviske, og litt senere også de rumenske tropper, overalt inn i de områder som ble besatt av franskmennene. De fikk også etter hvert overtatt den lokale forvaltning.

Den 7.november reiste ministerpresident Károlyi i spissen for en ungarsk delegasjon (bestående av respekterte politikere fra Nasjonalrådet, samt representanter for arbeiderrådet og soldatrådet i Budapest) til Beograd for å møte øverstkommanderende for ententens østfront, general Louis-Félix Franchet d'Esperey. Károlyi håpet egentlig på å kunne oppnå gunstigere betingelser enn de som var slått fast i Padovaavtalen. Det ble derfor nærmest et sjokk for ham å erfare at d'Esperey ikke bare avviste hans ønsker blankt, men fremmet attpåtil nye og meget strenge krav overfor Ungarn, blant annet en ny demarkasjonslinje lenger nord som skulle følge elven Maros (Mures), deretter byene Szabadka (Subotica) – Pécs og gå frem til elven Drava. Den ungarske delegasjon forlot da Beograd uten å akseptere og undertegne den foreslåtte avtale.

Men et av d'Espereys krav var etterkommet alt i forveien: demobiliseringen og avvæpningen av den ungarske hær. Károlyi-regjeringens forsvarsminister Béla Lindler erklærte straks etter sin tiltredelse: "Det behøvs ej mer någon här. Jag vill aldrig mer se en soldat"². At hans holdning både var naiv og forfeilet, ble demonstrert alt den 8.november, da tsjekkiske avdelinger krysset etter ordre fra den midlertidige tsjekkiske regjeringen i Praha, den ungarske statsgrense og rykket frem mot Nagyszombat (Trnava) og Trenčín (Trenčín). Dagen etter rykket den serbiske hær inn i Újvidék (Novi Sad). I løpet av de påfølgende uker og måneder klarte de tsjekkiske og rumenske delegasjoner i Paris å utvirke stadig nye innrømmelser fra ententen, i form av stadig nye ungarske landområder slik at de franske (men i virkeligheten de serbiske, rumenske og tsjekkiske) tropper trengte seg stadig dypere inn i Ungarn. Som følge av den frivillige ungarske avvæpningen av den ungarske hæren møtte inntrengerne ingen nevneverdig motstand.

De fortsatte derfor bare sin fremrykking, og okkuperte store områder også langt utenfor de fastsatte demarkasjonslinjer, som deretter ble på ny og på ny skjøvet innover...

Disse territoriale krav ble i tur og orden overlevert til den ungarske regjering av oberstløytnant Vix, lederen for ententens militære misjon, som fra 27.november hadde oppholdt seg i Budapest. Den 3.desember krevde han f.eks. i en note at hele Øvre Ungarn (ungarsk Oppland) måtte rømmes og overlates til den tsjekkiske regjering straks, og altså uten å vente på fredskonferansens avgjørelse. Det er karakteristisk for Károlyi-regjeringen at dette krav (og alle de andre krav av lignende karakter som var reist før den 20.mars) ble uten nøling etterkommet. Det var nemlig maktpåliggende for Károlyi å unngå at det oppsto rivninger med ententen, for på den måten å vise at det nye Ungarn virkelig var å stole på og verdt å satses på. I uken som fulgte etter hjemkomsten fra Beograd, inntraff det ellers to hendelser med vesentlig betydning for Ungarn: etter proklameringsen av republikken i Tyskland (9.november) og Østerrike (12.november) fant kongen den 13.november det riktigst å trekke seg fra deltagelsen i statens anliggender (men han hadde ikke frasagt seg selve tronen!), og stille landet fritt når det gjaldt dets fremtidige statsform. Arbeider- og soldatrådene krevde allerede fra 31.oktober innføringen av republikk, og artikulerte dette kravet stadig tydeligere i den påfølgende

¹ Ifølge krigshistorikeren Ferenc Juliers beregninger skal Ungarn i løpet av den første verdenskrig ha innkalt tilsammen 3,8 millioner mann, av dem skal 661 tusen ha falt, mens 743 tusen ble såret. Jfr. *Magyarország történeti kronológiája*. 3. Budap.1982: 842-43.

² Sitert etter Kosáry, D.: *Ungerns historia*. Sth.1944: 240.

tiden. Etter press også fra de radikalisererte masser valgte derfor Nasjonalrådet den 16.november å erklære Ungarn for å være en uavhengig og selvstendig republikk, med Károlyi som statsminister (fra 11.januar 1919 som republikkens president). Dermed ble det også formelt slutt på det 400-årige habsburgskeveldet i Ungarn. Parlamentet ble deretter oppløst og følgelig ble all makt samlet i Nasjonalrådet og regjeringen inntil de bebudede nye valg kunne holdes.

Den unge republikken kunngjorde i løpet av november-desember en rekke såkalte folkelover med tanke på å tilfredsstille de viktigste folkekrav. Den første av dem, fra 23.november, gjaldt valgreformen: det ble nå innført almene hemmelige og direkte valg med stemmerett for mennene over 21 år og for kvinnene over 24. – Folkelov nr 2 fra 8.desember innførte full pressefrihet. – Andre lover var ment bl.a. å sikre de øvrige borgerlig-demokratiske rettigheter, åtte timers arbeidsdag, innføring av jurydomstoler o.l. Folkeloven om jordreform ville vært av meget stor betydning om den ikke var kommet så sent. Ifølge denne skulle jordeiendommer over 300 hektar og alle kirkelige gods over 100 hektar eksproprieres og deretter enten deles ut blant de jordløse bøndene på stedet eller holdt samlet i kollektive bondekooperativer. Grev Károlyi selv foretok jordutdelingsreformen på sine gods allerede den 23.februar, mens mange andre jordeiere forsøkte å uthale dette lengst mulig, noe som i betydelig grad forsinket våronna eller gjorde det sogar helt umulig, samtidig som store bondemasser følte seg både skuffet og forrådt.

Etter de ødeleggende krigsårene, den revolusjonære omveltning og som følge av den stadig pågående okkupering av landets randområder, befant Ungarn seg vinteren 1918-19 i en ytterst vanskelig økonomisk situasjon. Til tross for rasjonering for de fleste varesorters vedkommende, klarte regjeringene ikke å sikre forsyningen. Arbeidsløsheten steg til stadig nye høyder, også som følge av demobiliseringen av 1,2 millioner ungarske soldater og de hundretusener av ungarske flyktninger som rømte de landsdeler som etter hvert ble besatt av fremmede tropper; de fleste av de sistnevnte strømmet til Budapest, men hovedstaden kunne ikke by dem andre innkvarteringsmuligheter enn jernbanegodsvogner på rangérstasjonene. Også spanskesykens herjinger bidro sterkt til å øke mismotet.

Misnøyen og forbitrelsen begynte å vokse ikke minst i den ubemidlede befolkningen, og den almene misstemning ble ytterligere forsterket av måten vestmaktene behandlet landet på. Den forholdsvis store oppslutning om Károlyi (især i oktober-dagene) skyldtes ikke minst tiltroen til at Károlyi hadde sine kontakter hos ententemaktene i orden; og omvendt hadde man ventet at ententen skulle betrakte Károlyi som en venn som hadde krav på dens politiske støtte. Dette inntrykket skyldtes ikke minst Károlyi selv som under hele krigen åpenlyst hevdet sine entente-sympatier, i parlamentet såvel som i pressen. Han bygget sin politikk på ententemaktens presumerede velvilje overfor et nytt Ungarn, men denne forventede presumpsjon viste seg allerede den 7.november å ha vært en ren ønsketenkning og luftspeiling: møtet med den arrogante, hovmodige, avvisende franske generalen Franchet d'Esperey kom som en kald dusj på Károlyi selv like meget som på den ganske ungarske opinion. Det var et tydelig tegn på at ententen ikke var interessert i å gjengjelde vennskapet fra Károlyis og den ungarske republikkens side. Det vestmaktene akkurat da først og fremst hadde for øyet, var sikringen av arvestatenes interesser, oppfølgingen av deres rettfærdige og mindre rettfærdige krav. De hjalp sine små allierte uten innvendinger og betenkeligheter når det gjaldt å gå løs på det avvæpnede, fredsønskende Ungarn. Da sørslaverne, rumenerne og tsjekkerne oppdaget dette, ble det liksom ingen grenser lenger for deres erobrerlyst, mens ententen på sin side gjorde nærmest alt for å etterkomme disse som oftest urimelige krav. Som også Oszkár Jászi, statsråd i Károlyis regjering uttrykte det: "Vi litade på den demokratiske och pacifistiska opinionen i ententestaterna och framför allt på president Wilsons politik... Vi voro övertrygade om att de segerrika allierade skulle lagga i dagen den största välvilja gentemot den pacifistiska och antimilitaristiska ungerska regeringen... Vi gingo under just på den internationalism som utgjorde grunden för hela vår politik. – Det wilsonska folkförbundets, självbestämmande-rättens och folkomröstningens lysande löten, till vilka ungarna satte sin tillit, upplöstes som såpbubblor"³. Vestmaktenes avvisende holdning og tapet av illusjonene overfor ententen var et alvorlig slag mot Károlyis stat, og førte da også til politisk labilitet i landet. Károlyi gjorde gjentatte henvendelser til Clemenceau, uten engang å motta noe svar på disse, bare stadig nye fordringer, formidlet gjennom Vix. I denne situasjon var Károlyi alt for svak og ettergivende, noe som innen kort førte til at han ble forlatt av stadig flere av sine tidligere partifeller og tilhengere. Litt etter litt var det bare sosialdemokrater å finne omkring ham.

Men de og Károlyi forble likevel ikke lenge alene på kampplasen. Den 17.november ankom Béla Kun (1886-1939), Lenins nære medarbeider, til Budapest, i følge av tre av sine nærmeste menn. En uke senere ble Ungarns Kommunistiske Parti stiftet. Forut for verdenskrigen jobbet han som journalist og kontorist. I 1916 falt han i russisk krigsfangenskap og sluttet seg året etter til Lenin og bolsjevikene. Hans og kommunistpartiets oppgave i Ungarn var å representere et radikalt alternativ til Károlyi-regjeringens politikk,

³ Sitert etter Kosáry, D.: *Ungerns historia*. Sth.1944: 238, resp. 241.

øve et konstant press på den og føre revolusjonen, etter russisk mønster, fra dens borgerlig-demokratiske fase over til en utvikling mot en sosialistisk revolusjon og proletariatets diktatur. Kun og hans tilhengere utnyttet på en dyktig måte den meget problematiske og kaotiske situasjon landet befant seg i, og de klarte også innen kort tid å vinne innpass i massene så vel som i arbeiderrådene. I takt med dette ble de nå fryktet stadig mer av både regjeringen og sosialdemokratene. De kom snart til å innlede en motoffensiv mot dem.

Omtrent samtidig med kommunistene begynte også høyreopposisjonen å organisere seg. Forhenværende offiserer, anført av Gyula Gömbös, den senere ministerpresident, sluttet seg den 15.november sammen i en nasjonal forsvarsforening kalt MOVE. Noe senere, den 19.februar, grunnla høyreopposisjonen også sitt eget politiske parti, Det Nasjonale Foreningsparti, som ble ledet og organisert av grev István Bethlen.

Imens ble det stadig klarere at Károlyi-regjeringen spilte fallitt også når det gjaldt politikken og strategien overfor landets nasjonaliteter. Károlyi og hans spesielle statsråd i nasjonalitetsproblematikken, Oszkár Jászi, håpet til en begynnelse på å kunne bevare landets territoriale integritet, men dette ble etter hvert sterkt uthullet ved de stadige forskyvninger av demarkasjonslinjene, og ved at de bakenfor liggende områder ble besatt av serbiske, rumenske, respektive tsjekkiske styrker. Jászis nasjonalitetspolitikk var attpåtil basert på en plan som gikk ut på å omdanne Ungarn til en Østens Sveits, hvor de ulike folkegrupper skulle få en utstrakt autonomi, dog uten at landets økonomiske enhet måtte oppgis. Jászi gikk ut fra at de fleste av Ungarns nasjonaliteter foretrakk på visse vilkår å forbli innenfor Ungarn, og han kjempet for i president Wilsons ånd å kunne avholde folkeavstemninger i de aktuelle områder. Dette ble imidlertid helt avvist av både ententemaktene og de berørte nabolandene. Sistnevnte proklamerte i mellomtiden store ungarske områder løsrevet og innlemmet i den jugoslaviske stat, i Romania, respektive i Tsjekkoslovakia, og tillot ingen folkeavstemninger i de områder som de på denne måten var kommet i besittelse av, samtidig som deres utenfra kommende innblanding gjorde avgjørende inntrykk på Ungarns gjenværende folkegrupper som etter hvert i økende antall ønsket selv løsrivelsen fra Ungarn. Kroatia og Slovenia proklamerte alt den 29.oktober sin uavhengighet og sin tilslutning til den nye sørslaviske staten. Den 30.oktober proklamerte det slovakiske nasjonalråd i Turócszentmárton (Turcinské Svätý Martin) slovakernes tilslutning til den nye statsdannelsen Tsjekkoslovakia, mens rumenerne i Transsylvania sluttet seg til Romania ved et møte holdt i Gyulafehérvár (Alba Iulia) den 1.desember. Rutenerne derimot holdt seg i ro og fikk den 21.desember opprettet sitt selvstyrte nasjonale område under navnet Russka Krajna. De forhandlinger som Jászi forsøkte å innlede, respektive føre med lederne til de ulike folkegrupper, som f.eks. rumenerne i Arad 12.-14.november, endte alle med fiasko.

Som følge av den alvorlige politiske situasjonen i landet, ble Károlyi den 11.januar 1919 av nasjonalrådet utnevnt til republikkens president. Dette førte til regjeringens omdanning under Dénes Berinkey som ministerpresident.

Sosialdemokratene fant nå tiden inne for å kvitte seg med sine kommunistiske rivaler, og de klarte også den 28.januar å få ekskludert kommunistene fra arbeiderrådet i Budapest. Den 3.februar ble det foretatt husundersøkelser i kommunistpartiets kontorlokaler og i redaksjonen til deres avis *Vörös Újság* ('røde avis'). Den 20.februar holdt de arbeidsløse et massemøte i Budapest. Etter møtet dro deltakerne i et demonstrasjonstog til redaksjonen av sosialdemokratenes avis *Népszava* ('folkets røst'). Demonstrasjonen endte i et blodig sammenstøt mellom demonstrantene og politiet slik at flere av politimennene ble dødelig såret. Dette førte så til en massearrestasjon blant kommunistene som fikk skylden, og ialt ble vel 50 av deres ledere fengslet ved denne anledning, blant dem også Béla Kun selv. Vel en måned senere, den 20.mars 1919, overleverte Vix en ny note fra ententemaktene til den ungarske regjering som inneholdt krav om evakuering av ytterligere ca 20 tusen kvadratkilometer på den ungarske side av den ungarsk-rumenske demarkasjonslinje. Trass dens ultimative form vegret regjeringen og president Károlyi å etterkomme kravet, fordi det berørte ungarske kjerneområder i slettelandet Alföld fra Debrecen til Szeged. Noten vitnet om den fullstendige fiasko av Károlyis ententevennlige politikk. Han og Berinkey-regjeringen så i denne situasjon ingen annen utvei enn å gå av og overlate makten til Béla Kun og hans tilhengere som var lovet væpnet støtte fra Sovjet-Russlands side.

Det ble deretter straks innledet drøftelser mellom de sosialdemokratiske og de fengslede kommunistiske lederne. Resultatet ble en sammenslutning av de to arbeiderpartier som fikk navnet Ungarns Sosialistiske Parti. De besluttet samtidig å danne en ny regjering.

Den 21.mars 1919 ble Den ungarske rådsrepublikk proklamert. Det ble dannet et revolusjonært regjeringsråd, ledet av Sándor Garbai. Blant statsrådene som nå ble kalt folkekommissærer, finner vi bl.a. Béla Kun (utenriks), Jenő Landler (innenriks), Jenő Varga (finans), Zsigmond Kunfi (undervisning), György Lukács (Kunfis stedfortræder), Mátyás Rákosi (stedfortredende handelskommissær) og Tibor Szamuely (stedfortredende forsvarskommissær).

Samme dag ble Károlyis og Berinkej-regjeringens avvisende svar overlevert obertsøyntant Vix. Noen få måneder senere forlot Károlyi Ungarn.

RÅDSREPUBLICKENS 133 DAGER

Innføringen av proletariatets diktatur i Ungarn ble allerede dagen etter hilst velkommen av kongressen til Russlands Kommunistiske (bolsjevik) Parti, samt en rekke kommunister i vest fra Wien til Berlin. Både Lenin og Béla Kun regnet med at det ungarske prolektardiktaturet bare var den første i en serie omveltninger som lovmessig og innen kort tid skulle etterfølges av liknende revolusjoner, i det minste i Mellom-Øst-Europa. Denne teorien syntes å bli bekreftet også av at i begynnelsen av april ble det proklamert rådsrepublikk i Bayern, og den 16.juni ble også den slovakiske rådsrepublikk utropt. Hverken Lenin eller Kun tok imidlertid hensyn til den voldsomme bølgen av nasjonalisme og imperialism som i disse måneder og år skyllet over Ungarns naboland, som alle var opptatt av i størst mulig grad (og i første rekke på Ungarns bekostning) å utvide sine statlige territorier. Den nasjonale beruselse i deres respektive befolkning over de store landevinninger de bare ti år tidligere ikke engang villet våget å drømme om, satte en effektiv stopper for kosmopolittiske, internasjonaltistiske, kommunistiske ideer og bevegelser i disse land. Når Ungarns kommunister og (under inntrykk av ententens urimelige krav og nabolandenes erobringer av store ungarske områder) også mange andre ungare satte nå sin lit til abstrakte og diffuse ideer om menneskehetens, folkenes forbrødring gjennom seieren av proletariatet i alle land, så vitner dette om at de i den ytterst vanskelige situasjonen ganske enkelt hadde mistet bakkekontakten og bega seg i irrasjonelle drømmerier. På den annen side får vi her kanskje en forklaring også på, hvorfor disse virkelighetsferne tanker nødvendigvis måtte føre til det ubarmhjertige skrekkelde som den ungarske Rådsrepublikk fortøner seg å ha vært, for ettertidens nøkterne iakttagere. Det revolusjonære regjerråd gikk til sin gjerning ved å proklamere sitt mål, nemlig å bygge opp sosialismen i Ungarn, i nært samarbeid med Sovjet-Russland. For å kunne oppnå det, ble litt etter litt praktisk talt hele det gamle statsapparat erstattet med et nytt, og de gamle domstolene avløst av revolusjonære tribunaler. Allerede den 26.mars ble dessuten kunngjort den forordning som nasjonaliserte industrien og bergverkene med mer enn 20 ansatte, hele samferdselen, bankene og kredittinstitusjonene, samt leiegårdene. Noen dager senere fulgte nasjonaliseringen av skole- og undervisningsvesenet, med innføring av åtteårig obligatorisk skolegang, nasjonaliseringen av *en* *gros*-handelen; den 3.april ble også alle landets godser og jordeiendommer (bortsett fra småbrukernes under vel 50 ha) overtatt av staten. Samtidig ble det iverksatt en rekke andre tiltak, mange av dem med sosial karakter, som samlet tok sikte på å omforme hele det ungarske samfunn: alle titler og privilegier ble avskaffet, stat og kirke skilt fra hverandre, åttetimers arbeidsdag og alminnelig arbeidspått innført sammen med prinsippet om lik lønn for likt arbeid; helsevesenet ble gjort enhetlig, sykehusene, klinikkene og sanatoriene overtatt av staten, legekonsultasjonene og behandlingen gjort gratis; bolignøden "løst" ved maksimering av leilighetene, dvs. av antall beboelsesrom en enkelt familie hadde krav på: de overskytende rom av borgerskapets boliger ble så overtatt av fattige arbeiderfamilier med små barn.

Disse tiltak som til en begynnelse fikk varm støtte og stor oppslutning fra forfatter- og kunstnerorganisasjonene, førte imidlertid ikke til de ønskede struktur-forandringer. For det første fordi tiden var for knapp til det; for det annet var disse foranstaltninger som oftest kontroversielle, idet de enten direkte gikk ut over andre samfunnsgruppers interesser, eller de overså dem. Når f.eks. folkekommissærene den 21.april besluttet å konfiskere kirkens formue på en meget radikal måte, eller når kristendomsundervisningen er blitt innstilt i hovedstadens alle skoler fra og med 27.mars, så virket disse opplagt støtende på store deler av folkemassene. Og likeledes, når de nasjonaliserte storgodsene ikke ble delt ut til de millionene av jordløse husmenn, daglønner og fattige småbrukere, men beholdt i statens hender som store, sentraldirigerte fellesbruk, var dette en alvorlig feiltagelse som gjorde millioner på landet skuffet, mistenksomme eller direkte fiendtlig innstilt overfor det nye styre.

Også nasjonaliseringene ble innført i hvert fall alt for fort og var dessuten alt for gjennomgripende slik at det hele virket ytterligere lammende på landets også ellers ødelagte økonomi. Mens selve maktovertagelsen 21.mars var foregått på fredelig vis og ble sogar akseptert av de mer konservativt innstilte borgere som i den vanskelige stunden faktisk ventet landets redning gjennom et regime dominert av kommunistene, var det nå etter hver ny dag stadig flere som mistet sin tiltro til folkekommissær-regjeringen: motstanden hadde en klart økende tendens og førte stadig oftere også til åpne sammenstøt og opprør som imidlertid ble blodig kuert av den Røde Garde, opprettet den 26.mars og anført av de etter hvert svært så beryktede Tibor Szamuely og Otto Korvin. Deres spesielle kommandostyrker ble av folket i alminnelighet bare kalt "Lenin-guttene", og de var fryktet over hele landet på grunn av deres ubarmhjertige brutalitet som møtte all motstand med en voldsom terror.

Blant garvede sosialdemokrater og fagforeningsmenn vakte det en voldsom oppsikt, når en av de ledende kommunistene, József Révai, foreslo å nedlegge fagforeningene. Fra mai av trakk dessuten de fleste av kunstnerne og forfatterne seg fra offentlige verv, forvirret som de ble av statsledelsens motsigelsesfulle virksomhet. I juni ble det revolusjonære regjeringsråd selv tvunget til å innse at dets samfunnsmessige basis kraftig var skrumpet inn, arbeiderne utmattet, dårlig ernært og kledt, og for en stor del også skuffet over politikken som regjeringen førte. De jordløse agrarmassene var åpent misnøyd, bøndene forbitret over tvangslovene og tvangsrekvireringene. Eksistensgrunnlaget til handelsmenn og håndverkere var også ødelagt. Den almene stemning ble sterkt influert også av det totale alkoholforbud som ble innført den 22.mars og som ble holdt gjeldende til Rådsrepublikkens aller siste stund.

Det var allikevel ikke proletardiktaturets innenrikspolitikk som til slutt og innen ganske kort førte til regimets undergang, men dets forhold til ententemaktene og nabostatene. Da det revolusjonære regjeringsråd overtok makten den 21.mars, var bortimot to tredjedeler av landets samlede territorium allerede besatt av franske, sørslaviske, rumenske og tsjekkiske tropper som var oppsatt på ytterligere fremrykking ved den minste anledning. Proklameringen av Rådsrepublikken og proletariatets diktatur i Ungarn var som en rød klut for den borgerlige omverdenen, og for ikke å terge dem unødig, var det høyst nødvendig for Rådsrepublikken å holde en lavest mulig profil. Et av Béla Kuns første gjøremål som folkekommissær for utenrikssakene var å rette en note til ententemaktene og hevde Rådsrepublikkens fredelige hensikter og dens vilje til å holde seg til våpenhvileavtalene i Padova og Beograd.

Blant seiersmaktene hersket det da en utbredt usikkerhet og uro over at det sovjetiske system hadde rykket å få fotfeste også i Ungarn. Franskmennene var i denne situasjon tilhengere av en umiddelbar væpnet intervensjon i Ungarn med det formål for øyet å tilintetgjøre det nye regimet. De fikk bredest mulig støtte fra både rumenerne og tsjekkerne. USA og Storbritannia var derimot av den oppfatning at det var nettopp Frankrikes forfeilede politikk, som jo innebar et nærmest konstant militært og diplomatisk press mot Ungarn og en vidtgående ettergivenhet overfor og støtte til kravene til Ungarns imperialistiske naboland, som hadde drevet Károlyis borgerlige republikk i klørne av Béla Kuns (og fjernere: Lenins) kommunistiske tilhengere. De avviste derfor tanken om intervensjon og ville først prøve fredelige midler. Den 28.mars bestemte de seg likevel for å opprettholde Ungarns økonomiske blokade, men de sendte samtidig general Jan Christian Smuts til Ungarn for sonderinger, og for megling mellom rumenerne og ungarerne. Smuts viste en viss forståelse overfor de ungarske problemer, men mens han forhandlet i Budapest, organiserte allerede den franske hærledelse, ivrig støttet av Prag og Bukarest, sitt militære angrep på Ungarn. Det ble satt i verk ved en rumensk offensiv den 16.april, startet langs den ganske demarkasjonslinje; den ble understøttet av en lignende tsjekkisk offensiv den 27.april. Angrepet kom ikke uventet, men det utviklet seg likevel nærmest katastrofalt. Rådsrepublikken hadde alt den 30.mars opprettet den Røde Armé, men den befant seg fortsatt i oppbyggingsfasen og manglet soldater såvel som utstyr. Rumenerne derimot var ikke bare overlegne i antall, men også forsynt med ententens beste våpen. Deres offensiv trengte den ungarske røde armé snart tilbake til elven Tisza, mens tsjekkerne erobret landområdet rundt byen Miskolc og møtte de rumenske styrkene ved Munkács. Ringen var sluttet.

USAs observatør i Budapest, Philip Marchal Brown, foreslo at det revolusjonære regjeringsråd skulle avløses av en moderat sosialistisk regjering.

Men Béla Kun bestemte seg for en ny kraftanstrengelse. Den røde armé ble reorganisert og oberst Aurél Stromfeld, den fremragende forhenværende k.u.k. offiseren fra verdenskrigen, overlatt dens øverste ledelse. Det ble samtidig innført almen mobilisering, og snart kunne den reorganiserte ungarske hær på vel 100 tusen mann gå til motangrep. Tsjekkerne ble stanset ved Salgótarján den 9.mai, Miskolc gjenerobret den 22.mai og 1.juni ble de tsjekkiske og rumenske styrker igjen skilt fra hverandre i Nordøst-Ungarn. Den nyopprettede ungarske hær klarte altså i løpet av få uker å slå tsjekkerne, rive deres tropper opp fra sine stillinger og ved en seierrik motoffensiv å gjenerobre store deler av Nord-Ungarn.

Tsjekkernes fullstendige nederlag kom som et sjokk på den tsjekkiske regjering såvel som på franskmennene. Ille berørt tok nå den franske ministerpresident Clemenceau et nytt diplomatisk initiativ ved å sende en note til det ungarske revolusjonære regjeringsråd den 7.juni med krav om at ungarerne øyeblikkelig innstilte sin motoffensiv mot tsjekkerne! Han truet i motsatt fall med et alminnelig entente-angrep mot Ungarn og lokket samtidig med å love at Rådsrepublikken skulle inviteres til fredskonferansen...

I sitt svar av 9.juni hevdet Béla Kun at Rådsrepublikken kun førte forsvarskrig mot dem som selv brøt våpenhvileavtalen, og er derfor villig til å innstille kampene, såfremt de berørte stater sammenkalles til drøftelser i Wien.

I en ny note av 13.juni som også utpeker Ungarns fremtidige statsgrenser stort sett i samsvar med bestemmelsene i den kommende Versailles (Trianon) freden, oppfordret Clemenceau det ungarske revolusjonsrådet til å trekke sine styrker tilbake bak de angitte grenselinjer; han lovet at om dette skjer, skal også de rumenske styrker trekkes tilbake fra det ungarske slettelandet ved Tisas venstre bredde.

Béla Kun som på denne måten håpet på å kunne oppnå internasjonal anerkjennelse, besluttet den 19.juni å etterkomme kravene i Clemenceau-noten. Men han begikk den alvorlige feilen ikke å stille krav om garantier for de løftene som fantes i notene. Den 20.juni begynte de ungarske styrkene evakueringen av Nord-Ungarn, mens Romania den 2.juli stilte plutselig som betingelse for sin tilbaketrekning at den ungarske røde hær måtte først bli demobilisert...

Den 29.juni søkte oberst Stromfeld avskjed. Overkommandoen ble nå overlatt Ferenc Julier. Tilbaketrekkingen virket ødeleggende og demoraliserende på de ungarske styrkene som følte seg forrådt av den kommunistiske statsledelse. Den utbredte misnøye i landet førte i disse ukene til en rekke motrevolusjonære aksjoner og reisninger, så som jernbanestreikene i Sopron og Székesfehérvár, samt væpnet opprør i landets vestligste fylker 1.juni og et annet, bredt anlagt bondeopprør sør i landet, i området mellom Donau og Tisza 18.juni. Sogar i selve hovedstaden kom det den 24.juni til en militær oppstand: det var kadettene ved militærakademiet Ludovika som reiste seg, og de fikk også hjelp fra Donau-flotiljen, men de klarte likevel ikke å tilrive seg makten.

Politikerne som tidligere hadde rømt landet, dannet i Wien 12.april under ledelse av den senere ministerpresident István Bethlen en antibolsjevistisk komité (ABC) som søkte å bygge ut kontakten med ententemaktene og gjorde forberedelser til en motrevolusjon i Transdanubia. Den 5.mai ble sogar dannet en motrevolusjonær ungarsk regjering, ledet av Gyula Károlyi; stedet var byen Arad som da allerede var okkupert av de rumenske styrker. Motregjeringen flyttet derfor snart til Szeged (som også var besatt, men av franske styrker), hvor denne motregjering ble omdannet med Pál Teleki som utenriksminister og Miklós Horthy som forsvarminister. Sistnevnte og Gyula Gömbös begynte der snart å organisere en nasjonal ungarsk hær med tanke på å fravriste kommunistene makten ved første anledning.

For om mulig å rette på den truende situasjon, bestemte Béla Kun seg for en motoffensiv mot de rumenske styrkene ved elven Tisza. Denne motoffensiv ble så satt i gang den 20.juli, og til å begynne med klarte den røde hær å drive rumenerne noe tilbake og gjenerobre flere byer. Men initiativet ble snart overtatt av rumenerne som den 24.juli gikk til et kraftig motangrep og trengte de kommunistiske styrkene tilbake til Tiszas høyre bredde. Nå ble imidlertid rumenerne ikke stående ved elven, men krysset den på flere steder den 29.juli og begynte deretter sin fremrykking mot Budapest.

For Béla Kun og det revolusjonære regjeringsrådet ble da ingen annen utvei enn å søke avskjed den 1.august. De fleste kommunistiske ledere flyktet til Wien, hvor de fikk asyl av den østerrikske regjering. Proletardiktaturet endte dermed etter 133 dagers styre i fullt kaos, i hovedsak fordi Kun ikke maktet å svare til de forventninger som ble knyttet til hans person.

HORTHYS MOTREVOLUSJON

I Budapest ble makten i første omgang nå overtatt av en fagforeningsregjering, ledet av Gyula Peidl. Den besto av gamle sosialdemokrater som nå håpet på å kunne opprette et borgerlig-demokratisk styresett i landet, hvis de nå opphevet enkelte av de typisk revolusjonære tiltak som ble satt i verk av Rådsrepublikken. Allerede 2.august avskaffet derfor Peidl-regjeringen de revolusjonære tribunalene og gjeninnførte de gamle domstolene. Neste dag ble den røde garde oppløst og avløst av det gamle politiet. Den 4.august, mens hovedstaden ble okkupert av rumenske styrker, gikk de nasjonaliserte leiegårdene tilbake til sine tidligere eiere, og 2 dager senere skjedde det samme med alle industrielle foretagender. Samlet innebar alt dette i praksis gjeninnføringen av det kapitalistiske systemet.

Til tross for dette ble denne såkalte fagforeningsregjering likevel fjernet ved et kupp den 6.august og erstattet den påfølgende dag av den åpent motrevolusjonære Friedrich-regjering. István Friedrich (1883-1958) var opprinnelig en nær tilhenger av Mihály Károlyi og var statssekretær i forsvarsdepartementet inntil Béla Kuns maktovertagelse, men han kjempet med våpen i hånden mot Rådsrepublikken. Friedrich-regjeringen hadde imidlertid ingen virkelig maktbasis å støtte seg til, samtidig som også ententemaktene var misfornøyd med den. Frem til 19.august fungerte dessuten også en annen kontrarevolusjonær regjering i landet, dannet av Dezső Ábrahám i Szeged 12.juli, med grev Pál Teleki som utenriksminister. Men også denne regjeringen var uten maktmidler, på tross av at byen Szeged fra våren av var selve hovedsentret for motrevolusjonen. Det var nemlig her admiral Miklós Horthy begynte å organisere sin nasjonale hær som i begynnelsen av august utgjorde vel 25-30 tusen mann og som sto under hans overkommando. Men Szeged var besatt av franskmennene, og selvom de fullt ut tolererte den ungarske militære nærværet i byen, ja de støttet sogar den kontrarevolusjonære hvite hæren, fant Horthy det klokest å flytte sitt militære hovedkvarter til Transdanubia, den vestlige landsdelen av Ungarn, også for å forhindre at de rumenske styrkene skulle besette og plyndre den. Hans nasjonale hær som innen kort tid hadde full kontroll over hele landsdelen, ble snart forent med oberst Antal Lehárs hvite tropper på 20-25 tusen mann som fra før av kontrollerte

områdene ved landets vestgrense. Horthys hær ble dermed den desidert sterkeste maktfaktor i landet, samtidig som den var helt uavhengig av regjeringen.

Miklós Horthy av Nagybánya (1868-1957) var av en gammel ungarsk protestantisk adelsfamilie. Han fikk militær utdannelse og utmerket seg som sjøoffiser under Balkan-krisen 1908-09. Han ble deretter keiser Franz Josephs personlige adjutant. Under den første verdenskrig var han sjef for en flåteavdeling og kommandørkaptein av Dobbeltmonarkiets mest moderne panserkrysser Novara. Hans navn er især knyttet til seieren ved Otranto som av krigshistorikerne blir i alminnelighet karakterisert som det største sjøslag på Adriaterhavet under den første verdenskrig (14.-15.mai 1917). I februar 1918 slo han hårdhendt ned et matrosopprør i Cattaro. Han ble deretter utnevnt til kontreadmiral og øverstkommanderende for den østerriksk-ungarske flåte. Etter sammenbruddet ved frontene trakk han seg tilbake til sitt gods i Kenderes, men fungerte i mai-juni 1919 som forsvarsminister i den motrevolusjonære regjering i Szeged. Etter å ha skilt lag med denne regjering, begynte han å organisere sin nasjonale hær, rettet både mot Béla Kuns rødegardister og de inntrengende rumenerne.

I takt med at Horthys nasjonale hær fikk kontroll over stadig større områder, ble den tidligere systematisk organiserte røde terror avløst av en hvit terror som satte sitt preg på høstmånedene 1919. Især var det visse offiser-kommandostyrker som opererte i større eller mindre grad uavhengig av hovedkvarteret (Prónay, Héjjas, Ostenburg) oppsatt på å hevne uretten og terrorhandlingene som ble begått under proletardiktaturet. Disse hvite hevnaksjoner var ofte rettet mot jøder med den begrunnelse at Béla Kun og et flertall av proletardiktaturets ledere var jøder (32 av Kun-regjeringens 45 folkekommissærer); jødiske intellektuelle spilte allerede i Károlyi-tiden en fremtredende rolle i de politiske begivenheter.

Den hvite gjengjeldelsesterroren vakte forholdsvis stor oppsikt og avsky i utlandet. Ententemaktene valgte likevel å gi sin støtte til Horthy, idet de ville endelig demme opp for en eventuell ytterligere uro i landet.

Fredskonferansen sendte den 23.oktober den engelske diplomaten Sir George Clerk til Budapest. Hans dobbelte oppgave var på den ene siden å tilvirke dannelsen av en bred koalisjonsregjering, på den annen side å få rumenerne til å trekke seg ut av hovedstaden og landområdet mellom Donau og Tisza. Dette siste ble især krevd av Storbritannia. Ententemaktens press førte da også til at rumenerne den 14.november forlot Budapest etter grundig å ha plyndret det og de landsdeler som var besatt av dem. 16.november kunne Horthys nasjonale hær, nå også av ententen *de facto* anerkjent som kjernen til den vordende ungarske statsmakt, rykke inn i Budapest, med kontreadmiral Horthy i spissen, ridende på en hvit hest. Vel en uke senere, den 24.november, ble ententens andre store ønske også realisert ved dannelsen av en ny ungarsk regjering under ledelse av den kristelig-sosiale politikeren Károly Huszár (1882-1941), formannen av Den kristelig-nasjonale enighets parti. Hans regjering fikk en overraskende bred sammensetning. Til å begynne med var sogar sosialdemokratene med, representert ved partilederen Károly Peyer, men han brøt ut av regjeringen den 16.januar 1920, i protest mot den fortsatt pågående hvite terror som nå hadde grepet om seg også i hovedstaden. Huszár-regjeringen ble straks anerkjent av ententen og den ble 1.desember gjennom Clemenceau sogar oppfordret til å sende sine mandatarer til fredskonferansen i Paris. Den ungarske fredsdelegasjon, som ble ledet av grev Albert Apponyi og som besto av bl.a. grev Teleki og grev István Bethlen, reiste fra Budapest 5.januar 1920 og overrakte sine akkreditiver til fredskonferansens øverste råd 14.januar. Den overleverte samtidig åtte ulike noter med et omfangsrikt bilagsmateriale som avviste anklangen om Ungarns angivelige ansvar for krigsutbruddet og som ellers tok til orde for bevaringen av landets territoriale integritet. Ved å vise til president Wilsons berømte punkter anmodet delegasjonen dessuten om at det ble holdt folkeavstemninger i de berørte, omstridte områder. Dette siste krav ble 6.februar på det skarpeste imøtegått og avvist av Tsjekkoslovakias, Romanias og Jugoslavias delegater i et felles memorandum til fredskonferansen.

Koalisjonsregjeringens viktigste oppgave var imidlertid å gjenreise den borgerlige parlamentarisme i landet ved å utskrive og gjennomføre nye valg. Til da ble det klart at den egentlige kampen om makten skulle stå mellom to partigrupperinger: Det kristelig-nasjonale enighets parti og Det nasjonale småbruker og jordbruker parti, mens de borgerlig-radikale og sosialdemokratene var sjanseløse.

Sistnevnte trakk seg dessuten i midten av januar ut av regjeringenssamarbeidet og besluttet attpåtil å boikotte valgene ved å vise til at det p.g.a. den hvite terror likevel ikke kunne bli tale om rene og virkelige valg.

Valgene den 25.-26.januar 1920 ble ellers holdt på grunnlag av valgloven av 17.november 1919 som var den mest liberale valglov i landets historie til da: den sikret lik og hemmelig stemmerett til alle landets borgere over 24 år som innehadde ungarsk statsborgerskap i minst seks år og var bosatt i den samme kommune i de seks siste månedene. Av de 3,13 millioner valgberettigede deltok 80 % i valgene som førte til en stor seier for Småbrukerpartiet som fikk 91 plasser i den nye nasjonalforsamlingen, mot de kristelig-nasjonales 59 mandater; den borgerlige opposisjon oppnådde bare 6 plasser.

Det første det nye parlamentet gjorde, var den 27.februar å annullere lovene fra revolusjonens tid og erklære Ungarn for å være et kongedømme. Når det gjaldt kongens person, hersket det imidlertid visse uklarheter, dessuten motsatte entente-maktene så vel som nabostatene seg til at Habsburgerne fikk vende tilbake til den ungarske trone – av frykt for at dette litt etter litt skulle kunne føre til restaureringen av Habsburgernes rike og makt. Med bibehold av den monarkistiske statsformen (kongedømme uten konge) valgte nasjonalforsamlingen derfor den 1.mars 1920 Miklós Horthy til riksforsender, dvs. statsoverhode med en tilnærmet kongelig myndighet inntil videre, eller så lenge tronen sto ubesatt. Horthys valg til riksforsender var altså til å begynne med ansett som en ren midlertidig foranstaltning. Men allerede året etter ble det klart at denne løsningen kom til å få en temmelig permanent karakter, – så permanent at Horthy selv etter hvert overveiet (og sogar gjorde visse konkrete skritt mot) å etablere sitt eget familiedynasti i Ungarn.

Tidsrommet 1.mars 1920-15.oktober 1944 kalles i sin alminnelighet gjerne Horthy-tiden. Den ble i utgangspunktet preget av den fiasko den borgerlig-radikale politikk hadde lidd høsten-vinteren 1918/19, samt av kommunistenes mislykkede eksperiment med innføringen av et proletariats diktatur våren-sommeren 1919. Disse mer eller mindre blodige erfaringer bidro vesentlig til at Ungarn i 1920-30-årene ikke kunne gjennomføre den samme demokratiseringsprosess av vesteuropeisk karakter som f.eks. Østerrike og Tsjekkoslovakia hadde gjort. I negativ retning virket også det faktum at landet, utenrikspolitisk, mot sin vilje i første rekke nettopp var isolert fra de samme vestlige demokratier som eventuelt kunnet øve en viss modererende innflytelse på Horthy-tidens ungarske statsledelse. Da Ungarn noe senere, i sin streben etter å få revidert fredstraktaten, bare møtte forståelse hos Italia og Tyskland i den henseende, ble landets bevegelsesmuligheter egentlig nokså begrensede så lenge revisjonspolitikken fikk inneha en sentral plass i landets utenrikspolitikk.

På dette punkt hadde imidlertid Horthy i realiteten ingen valgmuligheter. Hele hans opprinnelige motrevolusjonære maktbasis: den nasjonale hær så vel som de ulike mer eller mindre fritt opererende kommandostyrker, sto unisont på kravet om å få justert landegrensene og revidert fredstraktatens andre bestemmelser.

Men revisjonsidéen var også en klar betingelse for at Horthy kunne beholde, eventuelt øke, den etter hvert ikke ubetydelige tilslutning han hadde fått i befolkningen.

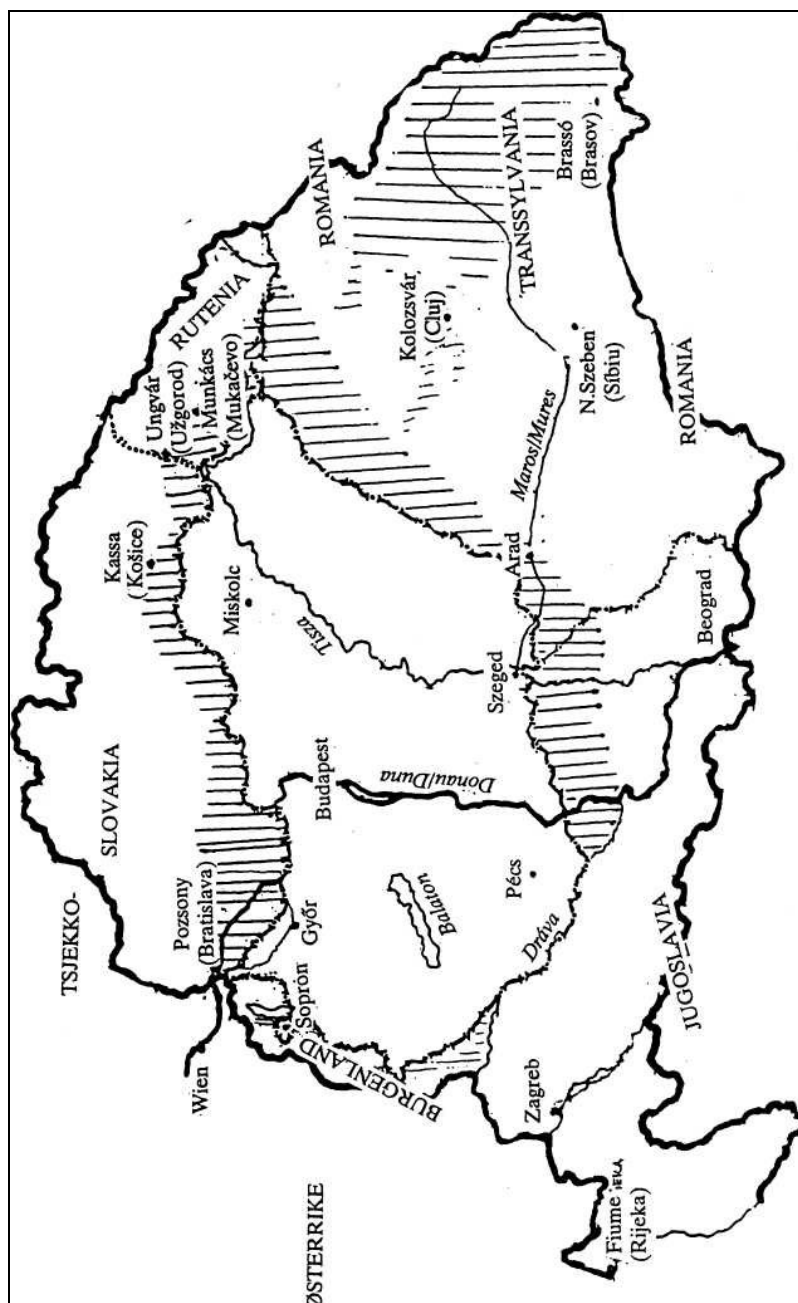
Horthy selv var meget konservativ. Hans verdensanskuelse satte i stor grad sitt preg på mellomkrigstidens ungarske innenrikspolitikk så vel som utenrikspolitikk. Innad motsatte han seg nødvendige demokratiske reformer; de annerledes tenkende venstreorienterte, i første rekke kommunistene, ble mer eller mindre åpent forfulgt. Utad var hans holdning antisovjetisk og kontrarevolusjonær.

De skiftende regjeringer kunne selvsagt prioritere enkelte aktuelle sider av mellomkrigstidens globale politikk og oppvise til dels divergerende trekk. Men alt i alt er bildet av i hvert fall de første tyve årene påfallende stabilt og enhetlig, og det er rimelig å anta at dette fremfor alt annet nettopp skyldtes Horthys personlighet.

Ellers kalles mellomkrigsårene i Ungarn gjerne for *keresztény kurzus*, dvs. kristent styresett, men betegnelsen virker misvisende uten at også *nasjonalt* ble føyd til. *Kristent* står her i hvert fall ikke som en forsikring om at regimet skulle ha satt de kristne verdier i høysetet, men snarere for å uttrykke dets politiske forhold (og innhold) til kommunismen. Men Horthys og hans styres store fortjeneste ligger i første rekke i å ha etablert en stabil periode i Ungarn etter de to revolusjoners kaotiske tilstander som etter krigsårenes utmattelse jo førte landet til randen av sammenbruddet. Med den nye nasjonalforsamlingen, valgt i januar 1920, og med riksforsender Horthy, landets valgte overhode, kunne det nye, sterkt lemlestedet og utplyndrede Ungarn så smått begynne sitt moderne og helt selvstendige liv.

FREDSTRAKTATEN

1.mars 1920 innleverte Huszár-regjeringen sin avskjedssøknad og Horthy ba da visepresidenten i den nye nasjonalforsamling, den kristelig-nasjonale politikeren Sándor Simonyi-Semadam (1864-1946) om å danne ny regjering. Det nye kabinettet, hvis mest fremtredende medlemmer var, foruten de to kjente bondeførere: István Nagyatádi Szabó og István Sorokópátkai Szabó, grev Pál Teleki som utenriksminister og baron Frigyes Korányi som finans- og handelsminister, ble tatt i ed den 15.mars. Dens kortvarige eksistens hadde et eneste formål, nemlig å undertegne fredsavtalen, noe som var den viktigste betingelse for at Horthy-regimet kunne bli anerkjent og legalisert internasjonalt.

Kart 4 : Ungarns statsgrenser før og etter freden i Versailles (Trianon) 1919

Den ungarske fredsdelegasjon som alt fra 5.januar har oppholdt seg i Paris, foreslo i midten av januar overfor fredskonferansen å holde folkeavstemninger i de berørte ungarske landområder og at de nye statsgrensene mellom Ungarn og nabolandene i størst mulig utstrekning skulle trekkes etter de etniske skillelinjer og den folkevilje som skulle komme til uttrykk ved folkeavstemningene. Det var jo også dette president Wilson har antydnet og lovet i sitt 14-punkters fredsprogram, kunngjort 8.januar 1918. Wilsons erklæring inneholdt en rekke prinsipper som samlet skulle kunne legge grunnlaget for en varig fred. Det mest kjente blant dem var prinsippet om "nasjonenes selvbestemmelsesrett". Dette ble av tyskerne og ungarnene tolket dithet at de tyske, respektive ungarske folkegrupper på de områder som var truet med løsrivelse, hadde lovlig adgang til å gi uttrykk for sin mening. Jugoslavia, Romania og Tsjekkoslovakia ba derimot fredskonferansen om å nekte gjennomføringen av slike referenda. Også ententemaktene bestemte seg for dette synet, og den 6.mai 1920 fikk den ungarske fredsdelegasjon i Paris overrakt de endelige fredsbetingelser. I et følgebrev avviste fredskonferansens formann, A.E.Millerand, de ungarske argumentene, men han hevdet samtidig at muligheten for senere fredelige grensejusteringer var til stede.

Grev Albert Apponyi (1846-1933) som ledet den ungarske fredsdelegasjon og som flere ganger ved fredsforhandlingene i Paris gjorde seg bemerket ved sine blendende tale- og språkkunnskaper, trakk seg da fra delegasjonen og ble fulgt i dette av dens øvrige medlemmer. (Fra 1923 og til sin død virket han imidlertid som Ungarns hovedrepresentant i Folkeforbundet og førte også der en innbitt kamp for å få revidert Trianonfredens bestemmelser angående Ungarns statsgrenser.) Hardt presset fra alle kanter var Ungarn imidlertid ikke i den situasjon hverken politisk, militært eller økonomisk å kunne si nei til fredstraktaten. En ny delegasjon ble derfor oppnevnt, bestående av statsråd Ágost Benárd og ambassadør Alfréd Drasche-Lázár som 4.juni undertegnet den fremlagte såkalte Trianon-traktaten mellom de seirende stater og Ungarn i Lille Trianon-slottet i Versailles. Denne traktat som mer hadde karakter av et diktat enn av en avtale, slo fast at det østerriksk-ungarske dobbeltmonarkiet har opphørt å eksistere; Ungarn ble derved en selvstendig og uavhengig stat, men måtte samtidig avstå store landområder, tilsammen 2/3 deler av sitt opprinnelige territorium med til dels rent ungarske befolkningsgrupper og over halvparten av sin samlede folkemengde til Tsjekkoslovakia (Nord-Ungarn, Ungarsk Oppland, 'Felvidék'), til Romania (Transsylvania og i tillegg en stor del av det historiske Ungarn kalt Partium, dvs. randområder av det store ungarske slettelandet, samt vel halvparten av Banat), til Jugoslavia (Kroatia, Fiume og Syd-Ungarn med Bácska, Baranya og halve Banat) og til Østerrike (Ungarns vestligste grenseområder, senere alminnelig kalt Burgenland). Ungarns territorium ble med andre ord minsket fra opprinnelig 283 tusen kvadratmeter (Kroatia ikke medregnet) til 93 tusen kvadratkilometer, og dets befolkning redusert fra 18,2 millioner til 7,6 millioner⁴.

Fredstraktatens territoriale bestemmelser med sine vilkårlig opptruckne nye landegrenser og betydelige ungarske folkegrupper i nabostatene førte til ny nasjonal undertrykkelse og nye sterke motsetninger mellom folkene i Donaubekkenet. *Hver tredje ungarer* kom nå under en fremmed stats administrasjon. Tsjekkoslovakia overtok 63 tusen kvadratkilometer av Ungarns opprinnelige territorium, med 3,5 millioner innbyggere, derav 1,1 millioner ungarere som nesten uten unntak bodde i en ca 50 km bred sone i Sør-Slovakia, langs den nye ungarske statsgrense, men på dens "gale" side.

Jugoslavia overtok 21 tusen kvadratkilometer (Kroatia ikke medregnet) med 1,6 millioner innbyggere, derav 465 tusen ungarere; Romania fikk 102 tusen kvadratkilometer av Ungarn, med 3,5 millioner innbyggere, derav vel 1,7 millioner ungarere, mens Østerrike ble forøket med 4 tusen kvadratkilometer ungarsk jord med 292 tusen innbyggere, derav 26 tusen ungarere. Resultatet av denne nyordningen i Europas hjerte ble like så eller enda mer bråket enn situasjonen var før dette: Slovakene utgjorde bare 60 % av delstaten Slovakias samlede befolkning, rutenerne bare 56 % innen den nye provinsen Rutenia, rumenerne bare 55 % i de områder som nå ble overlatt dem, serberne 28 % og alle sørslaver tilsammen 33 % av den samlede befolkning i de områder som tidligere tilhørte Ungarn. Disse tall viser klart at da de nye statsgrensene ble trukket opp, ble fredskonferansen ledet av alt annet enn strevet etter en virkelig rettferdighet. I realiteten var de nye grenser diktert av nabolandenes (og som oftest også Frankrikes) økonomiske og politiske interesser, og imperialistiske vinningslyst.

Karakteristisk nok ble disse prinsipper aldri anvendt i ungarsk favør! En meget moderat velvilje ved grensefastsettelsene ville vært tilstrekkelig til at vel 2 millioner ungarere kunne fortsette å tilhøre det ungarske moderlandet. Nabostatene forspilte imidlertid denne store historiske sjanse til å skape en tilnærmet rettferdig ordning, en varig fred og forsoning i området. I stedet oppsto det en ny spenning i Donaubekkenet. Den påståtte gamle undertrykkelse ble avløst av en ny og mer intolerant undertrykkelse fra de nye, eller rettere sagt nyrike staters side som bare var interessert i å oppnå sine egne nasjonale mål. Ententemaktene gjorde et vagt forsøk på å beskytte de store minoritetsgruppene ved å pålegge Ungarns naboland å undertegne særskilte avtaler om minoritetenes rettigheter. Dette hjalp imidlertid lite overfor disse utålmodige nye nasjonalismene, og bestemmelsene forble for det meste på papiret.

Trianon-traktaten var i virkeligheten en siste sansksjonering av Karpatbekkenets opprivning som stikk i strid med våpenhvileavtalen i Padova begynte like etter krigsavslutningen og pågikk kontinuerlig og under mer eller mindre åpen støtte fra Frankrike hele tiden og frem til Rådsrepublikkens sammenbrudd. Denne oppstykking av det tidligere økonomisk-politisk så enhetlige område, og dannelsen av en rekke små stater i Dobbeltmonarkiets sted, åpnet samtidig regionen i faretruende grad for utenlandske politiske-økonomiske interesser, først for Frankrikes, fra 1930-årene for Tysklands og fra slutten av den annen verdenskrig også for Sovjet-Russlands vedkommende, med til dels skjebnesvangre følger ikke bare for Mellomøst-Europa, men også for hele vår verdensdel.

Fredstraktaten med Ungarn var bare en av flere lignende traktater (diktater) mellom ententemaktene og sentralmaktene; samlet blir de kalt Versailles-freden. Men den ungarske traktat var desidert den strengeste, mest brutale og hensynsløse av dem. Som tap og tragedie kan den bare sammenlignes med det som landet

⁴ Det meste av tallmaterialet er hentet fra *Magyarország történeti kronológiája*. 3. Budap.1982:873, og Kosáry, Dominicus: *Ungarns historia*. Sth.1944: 250-51.

hadde lidd på 1500-1600-tallet. Man kan også ellers si at Trianon-freden var en siste følge og konsekvens av nettopp de etniske omveltninger som Mohács-tragedien og tyrkerkrigenes 150 år hadde skapt i Karpatbekkenet. Fra 1867 var Ungarn i stadig økende grad og vitalitet i ferd med å eliminere disse følger og gjenvinne sin fordums sentrale posisjon i området. Freden satte ikke bare en bastant stopper for denne prosess, men trengte ungarerne brutalt tilbake og stuet dem sammen på et urettferdig lite område, med vel 2 millioner ungarere i sammenhengende bosettningsområder langs og i umiddelbar tilknytning til det nye Ungarns statsterritorium, men skilt fra det med de meget vilkårlig optrukne nye statsgrenser mellom Ungarn og sine naboland, som i tillegg til de nevnte 2 millioner ungarere huset ytterligere 1 til 1,5 millioner, bosatt mer spredt blandt de andre folkeslag.

Urettferdigheten ved fredsdiktatet følte så sterkt at alle lag av det ungarske samfunn avviste det uten unntak. Horthy-Ungarns offisielle politikk gikk i de påfølgende årene åpent ut på å kreve alt som hadde tilhørt det historiske Ungarn, tilbake. Det fantes imidlertid betydelige grupperinger som ville nøyet seg med en revisjon av landegrensene i samsvar med de faktiske etniske skillelinjer mellom folkene i regionen, mens kummunistene og visse venstreradikale krefter satte sin utopistiske lit til at de eventuelle kommende proletarrevolusjonene skulle overflødiggjøre Versailles-freden så vel som nasjonalstatenes fortsatte eksistens i det hele tatt. Det er verd å legge merke til at hverken De Forente Stater eller Sovjet-Russland har noensinne tiltrådt eller anerkjent selve Versailles-freden, om enn av ulike og divergerende beveggrunner, selvom de begge var i 1946 med på å skape *det* fredsverk som på en grunnleggende måte ble bygget på Versailles-traktaten: Paris-freden.

TELEKIS FØRSTE REGJERING OG KONG KARLS RESTAURASJONSFORSØK

Selvom alle hadde innsett at aksepteringen av fredsdiktatet fra Versailles (Trianon) var i den gitte situasjon en uunngåelig nødvendighet, kom likevel regjeringen Simonyi-Semadam etter dets undertegnelse i en så umulig situasjon overfor en enstemmig og kompakt nasjonal ungarsk opinion at den følte seg tvunget til å søke avskjed. Riksforstanderen oppfordret da grev István Bethlen til å danne ny regjering, hans forhandlinger med partiene førte imidlertid ikke frem.

Det ble til slutt grev Pál Teleki (1879-1941) som den 19. juli 1920 fremsto som Ungarns nye regjeringssjef, med Imre Csáky som utenriksminister, baron Frigyes Korányi som finansminister og med de to kjente bondeførere István Nagyatádi Szabó og István Sokorópátkai Szabó, blant de øvrige statsråder. Allerede selve sammensetningen av regjeringen bar tydelig preg av at de nye maktbaserne: storgodseierne og storfinsansen, anså det som helt nødvendig – også av hensyn til utlandet og det nye Ungarns “Salonfåhigheit” utad – å gjøre slutt på den hvite terror. Regjeringssammensetningen vitnet samtidig om den økte politiske betydning som agrarbefolkningen oppnådde, som utgjorde fortsatt over halvparten av landets samlede befolkning. I det nye parlamentet ble de i første rekke representert av Småbrukerpartiet som ved valgene i januar 1920, som omtalt foran, var blitt landets største parti.

Statsmannen og viteskapsmannen Pál Teleki var av en gammel transsylvansk-ungarsk adelig storgodseier-slekt, Teleki von Szék, kjent fra 1400-tallet, opphøyd til landgrevestanden i 1685 (Mihály Teleki) og til riksgrevestanden i 1697 av keiser Leopold 1. En rekke av slektens medlemmer spilte en fremtredende rolle i Ungarns, respektive fyrstedømmet Transsylvanias historie og kultur frem til utgangen av 1940-årene. Pál Teleki selv ble i 1903 kreert til doktor i statsvitenskap, men hans virkelige vitenskapelige interesse gjaldt i første rekke geografien: i 1909 ble hans store kartografihistoriske atlas over de japanske øyer⁵ tildelt en høyt ansett pris av det franske Société de Géographie; i tiden 1909-23 var han generalsekretær, senere visepresident av Det ungarske geografiske selskap. Hans berømte etnografiske kart over Ungarn, i alminnelighet kalt *carte rouge* (1919), følger vedlagt også denne boken, er bygget på data fra den siste folketelling som ble foretatt i det historiske Stor-Ungarn i 1910. Fra 1913 var han medlem av Det ungarske vitenskapsakademi og fra 1905, med kortere avbrudd, medlem av parlamentet. Da Rådsrepublikken ble utropt i mars 1919, var han med på å danne den antibolsjevistiske komité i Wien, og fra mai 1919 ble han kulturminister, senere utenriksminister i den motrevolusjonære regjering i Szeged. Han bidro sterkt til motrevolusjonens seier og – senere – utformingen av dens struktur og ideologi. Han var med i den ungarske fredsdelegasjonen i Paris og fra april 1920 var han utenriksminister i Simonyi-Semadam-regjeringen. Bare noen få uker etter tiltredelsen av Teleki-regjeringen, vedtok nasjonalforsamlingen lovartikkel XVII av 1920 som betydelig utvidet riksforstanderens myndighets- og kompetanseområde. Horthy fikk fra nå av tilnærmet

⁵ Atlas zur Geschichte der Kartographie der Japanischen Inseln (...). Lpz. 1909.

de samme rettigheter som ville tilkommet en konge, med bl.a. adgang til å oppløse parlamentet, utskrive nye valg, mobilisere og anvende hæren også utenfor landets statsgrenser, utøve amnesti etc.

Helt til august 1920 sto det nye Ungarn praktisk talt fullstendig isolert, bortsett da fra dets politiske og økonomiske kontakter med Østerrike som fungerte uten opphør i hele etterkrigstiden, om enn i noe varierende omfang. Nå klarte imidlertid Teleki å etablere forbindelser også med Italia: som et første skritt ble det mellom de to land undertegnet en handelsavtale den 21.august, som utover dens økonomiske konsekvenser også representerte en stor moralsk oppmuntring for Ungarn.

I samsvar med kravet fra Småbrukerpartiet og brede lag av agrarbefolkningen ble Teleki-regjeringen i november 1920 nødt til å gjennomføre en jordreform. Men fordi regjeringen i første rekke representerte storgodseierne interesser, fikk denne reform en svært begrenset omfang og omfattet bare vel 7 % av landets samlede jordarealer. Tilsammen 411 tusen bønder (sammen med familiemedlemmene vel 2 millioner mennesker) fikk tilsammen tildelt 450 tusen hektar⁶ – alt for lite til å kunne skape nye livsdyktige småbrukerenheter eller i vesentlig grad å kunne styrke de allerede eksisterende. Denne beskjedne jordreform klarte ikke å rokke vesentlig ved landets føydalistiske karakter heller, hvor mesteparten av jordarealet også etter dette hørte til storgodseierne.

Ifølge folketellingen pr. 31.desember 1920, utgjorde agrarbefolkningen 55,8 % av den samlede befolkningen, mens industri- og gruvearbeidere 20,6 %. Ungarn var med andre ord ved inngangen til sin nye epoke fortsatt et utpreget agrarland, men med en sterkt foreldet sosial struktur.

I september 1920 vedtok parlamentet lovparagrafen om *numerus clausus* som bestemte at de ulike folkegrupper og nasjonaliteter i landet skulle ved universitetene og høyskolene bare kunne bli representert av et visst antall studenter som sto i forhold til deres andel i Ungarns befolkning. Loven var i første rekke rettet mot jødene som strømmet til universitetene i langt høyere antall enn jødernes befolkningsandel (5,9 %) skulle tilsi det. Dette forhold begynte allerede å føre til en viss antisemitisme enkelte steder, nært opp av ytterliggående nasjonalistiske rasefanatikere. Loven var ikke minst ment å demme opp for disse opptøyer og den sporadiske antisemittisme.

Den 24.desember kunngjorde regjeringen amnesti for dem som ble dømt for politiske forbrytelser begått under de to revolusjonene, bortsett fra dem som innehadde ledende stillinger. Fire dager senere ble de ti folkekommissærene fra Rådsrepublikkens tid som det hvite styre klarte å arrestere i landet, dømt: 4 av dem til døden, de resterende 6 til livsvarig fengsel. Ingen av dem ble imidlertid henrettet, men alle ti byttet ut med "hvite" ungarske fanger i Sovjet-Russland i august 1922.

Det som til slutt ble den første Teleki-regjeringens bane, var kongespørsmålet. Som før nevnt, trakk kong Karl 4 (som østerriksk keiser: Karl 1) i november 1918 seg frivillig fra styret av både Østerrike og Ungarn, men uten formelt å gi avkall på tronrettighetene. Fra mars 1919 oppholdt han seg i Sveits og holdt seg derfra i stadig kontakt med sine tilhengere i Ungarn, det land av "hans" forhenværende to som fortsatt var et kongedømme, mens Østerrike ble alt den 12.november 1918 proklamert som republikk. I den relativt stabile og fredelige atmosfære som begynte å prege Ungarn i Teleki-regjeringens tid, tok de ungarske legitimistene (som Karl 4s og det habsburgske dynastis ungarske tilhengere ble kalt) til å røre på seg og kreve at kong Karl 4 igjen fikk sitte på den ungarske tronen. Deres krav ble imidlertid avvist fra ikke mindre enn tre ulike hold.

Mest direkte skjedde dette av de såkalte frie kongewelgeres side, en bevegelse som ble ledet av Gyula Gömbös, en yrkesoffiser, som gjorde seg sterkt gjeldende som statssekretær i den hvite motrevolusjonære regjering i Szeged. Han var Horthys nære medarbeider, han hatet dessuten Habsburg-huset og ville derfor erstatte det med en fritt valgt ungarsk nasjonal konge. Også riksforstanderen Horthy og hans nyetablerte maktapparat var lite lystne på eventuelt å overlate det nye Ungarn til Habsburgerne. For Horthy var det derfor mer enn kjærkomment at nabostatene, som var redde for den tiltrekningskraft som kongen og keiseren Karls tilbakekomst skulle øve på kronens tidligere historiske, men for tiden løsrevne provinser, var alle som en imot tanken på en habsburgsk restaurasjon. Ifølge Beneš skulle kong Karl 4 på Ungarns trone bli betraktet som direkte krigsgrunn.

Legitimistene oppfordret likevel kongen til å foreta en kupplignende tilbakekomst. Den 26.mars 1921 ankom han derfor uanmeldt til Szombathely, landets vestligste større by, og fortsatte deretter, etter å ha fått støtte fra bl.a. biskop János Mikes, til Budapest for der å overta makten fra Horthy. Den 3.april erklærte imidlertid ententemaktene at de ikke kunne godta en habsburgsk restaurasjon i Ungarn. Horthy forklarte da kongen at landets dårlig utrustede hær på 35 tusen mann som fredstraktaten tillot Ungarn, neppe ville være i stand til å gjøre en troverdig motstand mot nabostatenes og ententemaktenes eventuelle militære inngrep og intervensjon. Den skuffede kongen så seg da tvunget til å forlate Ungarn med uforettet sak den 5.april.

⁶ De siterte tall er hentet fra *Die Geschichte Ungarns*. Budap.1971: 544.

Som følge av denne mislykkede kupp-planen ble Teleki-regjeringen i den grad kompromittert at den måtte gå av den 13.april. Teleki trakk seg da tilbake fra det politiske liv og frem til mai 1938, da han ble kirke- og undervisningsminister i Imrédy-regjeringen, viet han seg til sitt vitenskapelige arbeid, bl.a. som professor i økonomisk geografi ved universitetet i Budapest.

Den 14.april dannet hans nære venn, grev István Bethlen (1874-1947) en ny ungarsk regjering, den viktigste og mest stabile i mellomkrigstidens Ungarn. Men noen få måneder etter sin tiltredelse ble også Bethlen konfrontert med kongespørsmålet, idet kong Karl var etter den første avvisningen og fiaskoen ikke villig til å gi seg. 20.oktober landet han og hans hustru, dronning Zita av Bourbon-Parma med et fly i den vestungarske landsbyen Dénesfa. I løpet av den påfølgende dag avla hærstyrkene som var stasjonert i Sopron, ed på ham og en ny ungarsk regjering, dannet av István Rakovszky med bl.a. Gyula Andrassy jr (utenriksminister) og Antal Lehár (forsvarsminister) i kabinettet. Kongen dro deretter i følge med sin regjering og hærstyrke med tog mot Budapest, mens ententemaktene protesterte og Tsjekkoslovakia og Jugoslavia mobiliserte. Horthys nasjonale hær og tilhengerne av Gömbös møtte kongens styrker ved Budaörs, like foran hovedstaden, den 23.oktober. Etter slaget der trakk kongen seg tilbake til Tata, hvor han sammen med dronning Zita, Andrassy, Lehár og Rakovszky den påfølgende dag ble tatt i forvaring av Horthys nasjonale hær, brakt til Tihany og den 1.november utlevert til ententens agenter som deretter førte kongeparet til Madeira. Fem måneder senere, 1.april 1922 døde Karl der, den siste østerrikske keiser og ungarske konge.

Den 6.november vedtok den ungarske nasjonalforsamling lovparagrafen XLVII av 1921 som erklærte Habsburghuset for avsatt.

BETHLENS KONSOLIDERINGSPOLITIKK 14.4.1921-24.8.1931

Konsolidering av de politiske forholdene i landet

Greven og statsmannen István Bethlen (1874-1947) var av en gammel ungarsk høyadelig familie fra den historiske landsdelen Transsylvania. Han studerte juss og landbruksvitenskap, og han var fra 1901 medlem av nasjonalforsamlingen som Det liberale partis representant. Under Rådsrepublikken flyktet han først til Wien og ble der en av stifterne til den såkalte antibolsjevistiske komite. Han ble deretter en av lederne for den grupperingen som samlet seg omkring Horthy i Szeged. Sammen med Apponyi og Teleki var også han med i den ungarske fredsdelegasjon til Paris, deretter ledet han Kontoret for flyktningsaken til han av Horthy ble utpekt som regjeringssjef. Han begynte sin virksomhet under meget vanskelige politiske og økonomiske forhold, han klarte imidlertid i løpet av noen få år ikke bare å stabilisere økonomien og konsolidere og utbygge det nye politiske systemet, men også å bryte landets isolasjon. Også det var av stor viktighet at mens han i en ti års tid uforstyrret fikk sitte ved roret, var det politiske liv i de fleste av nabolandene mer preget av uro og omskiftninger. Det lemlestede, utplyndrede Ungarn trengte da også sårt til denne fredelige oppbyggingsperiode.

I realiteten ble konsolideringspolitikken påbegynt alt av Teleki-regjeringen, men disse bestrebelser ble grunding torpedert av kong Karls forsøk den 26.mars 1921 på å tilrive seg makten. Kuppforsøket forverret også Ungarns utenrikspolitiske situasjon i betydelig grad. I tiden etter at landet hadde undertegnet fredstraktaten, forsøkte Ungarn å aktivisere sine tradisjonelt gode og vennskapelige forbindelser med Polen og slutte seg til polakkenes krigføring mot Sovjet-Russland for derved å skape *goodwill* nok hos ententemaktene til at fredstraktaten eventuelt straks kunne revideres. Den polsk-russiske konflikten ble imidlertid løst før Ungarn hadde lyktes å rydde hindringene av veien for sin eventuelle væpnede deltakelse.

Tsjekkoslovakia så med bekymring på det ungarske forsøket og sluttet den 14.august 1920 en pakt med Jugoslavia (dengang: Det serbisk-kroatisk-slovenske kongedømme), den første av en serie innbyrdes traktater og avtaler (23.april 1921 mellom Romania og Tsjekkoslovakia; 7.juni 1921 mellom Jugoslavia og Romania) som i realiteten var ensbetydende med at det oppsto en ny militær og politisk allianse i Sørøst-Europa rettet mot Ungarn, som i alminnelighet snart er blitt kalt *Den lille entente*. Initiativtageren til det hele var, ikke uventet, Tsjekkoslovakias daværende utenriksminister Edvard Beneš, og formålet med den var å opprettholde *status quo* i området, skapt av Versailles-fredens ulike traktater. Beneš var overbevist om at dette fremfor alt annet var truet av Ungarn som jo, som rimelig, var mest utilfreds med den nye politiske ordning og de nye statsgrenser i området.

For å unngå landets ytterligere isolering, tok Ungarn et initiativ overfor Tsjekkoslovakia og den 14.mars 1921 ble det innledet forhandlinger mellom de to stater. Møtet som fra ungarsk side ble ledet av daværende ministerpresident Pál Teleki og fra tsjekkisk side av daværende utenriksminister Edvard Beneš, gjaldt i første

rekke de økonomiske og handelsforbindelser mellom de to land, men, om enn meget forsiktig, berørte også muligheten for etter etniske prinsipper å foreta en viss revidering av statsgrensen mellom Slovakia og Ungarn. Forhandlingene ble imidlertid brutt og tsjekkernes tilsynelatende forhandlingslyst forsvant ved kong Karl av Habsburgs første restaurasjonsforsøk 26.mars-5.april, til tross for Ungarns umisforståelige og bestemte avvisning av Habsburgernes bestrebelser på gjeninnsettelse, nå som i oktober samme år. I stedet undertegnet den 23.april Tsjekkoslovakia og Romania en gjensidig forsvarsavtale, etterfulgt 7.juni av en lignende avtale mellom Jugoslavia og Romania. I tillegg sluttet Romania alt den 3.mars et forsvarsforbund med Polen. På bakgrunn av disse hendelser kom det ikke som noen overraskelse at de nye forhandlinger mellom Tsjekkoslovakia og Ungarn 10.-23.juni 1921 forble resultatløse.

Ungarns isolering ble fullført i desember, da også Østerrike undertegnet en avtale med Tsjekkoslovakia, selvom Østerrike ikke sluttet seg til Den lille entente. Østerrike befant seg nemlig i en slags dobbelt posisjon. På den ene side ble landet av fredstraktaten tvunget til å avstå landsdelen Syd-Tyrol på 7400 kvadratkilometer og med en befolkning, hvis 97 % var tysktalende, til Italia, men ble samtidig tildelt et område på 3966 kvadratkilometer fra Ungarn, det senere forbundslandet Burgenland, og var derfor til en viss grad interessert i at Ungarn, hvis nødvendig under tvang, overholdt fredens territoriale bestemmelser.

Frankrike så hele tiden med den største velvilje på det nye politiske-militære forbundet Den lille entente som franskmennene håpet på skulle realisere de franske politiske målene i området. Den lille entente ble, også formelt, styrket gjennom de avtaler som i årene 1924-27 etter hvert ble inngått mellom Frankrike på den ene side og Den lille ententes ulike stater på den andre. Dette førte imidlertid snart til visse interessemotsetninger mellom ententemaktene og til at Storbritannia og De Forente Stater i økende grad begynte å satse på Ungarn i sin sørøsteuropeiske politikk. Ungarn var imidlertid, i første rekke som følge av Beneš' manipulasjoner og intriger, sommeren-høsten 1921 i den grad isolert og omringet, som kanskje aldri før i løpet av sin tidligere historie. Til tross for dette oppnådde Bethlen sine første solide resultater i sitt konsolideringsarbeid nettopp på det utenrikspolitiske feltet. Den 23.mai 1921 søkte Ungarn om å bli opptatt som medlem i Folkeforbundet som ble dannet 28.april 1919 og som var den første verdensomfattende sammenslutning av stater. Det hadde til formål å sikre den nye ordning i Europa som ble bestemt av fredstraktatene av Versailles, dessuten å utvikle samarbeidet mellom folkene og avverge krig. Bethlen så det slik at bare ved medlemskap i Folkeforbundet kunne Ungarn bryte ut av sin internasjonale isolasjon, og vinne autoritet og venner. Forbundspaktens artikkel 19 gjorde det dessuten i prinsippet mulig å overprøve internasjonale traktater. Lederne av Den lille entente var av samme grunner sterkt imot Ungarns medlemskap, de protesterte livlig og klarte i første omgang også å forhale saken.

Samtidig ble to grensetvistespørsmål aktualisert. Det ene gjaldt statsgrenselinjen mellom Jugoslavia og Ungarn. Høsten 1918 besatte serbiske tropper områder i Nord-Bácska, Baranya og omkring byen Pécs som ifølge fredstraktaten fortsatt skulle tilhøre Ungarn. Ved en iherdig diplomatisk innsats klarte nå Bethlen å oppnå at Jugoslavia (som også forsøkte å understøtte den projugoslaviske såkalte Baranya-republikken, utropt den 14.august 1921) ble av ententemaktene tvunget til å evakuere det omstridte området.

Det andre grensespørsmålet gjaldt vestungarske områder, senere døpt til Burgenland, av fredskonferansen tildelt Østerrike som kompensasjon for det tapte Syd-Tyrol. I august 1921 ble denne landsdel okkupert av ytterliggående ungarske kommandoavdelinger som opererte uavhengig av de ungarske myndigheter og ble ledet av Pál Prónay og Iván Héjjas. For å forpurre at Østerrike vitterlig skulle overta det, erklærte de området i oktober 1921, under navnet Lajta-Bánát for en selvstendig, selvstyrt provins. I tiden 11.-13.oktober ble da ført forhandlinger mellom Østerrike og Ungarn i Venezia om det oppståtte problemet, og Bethlen klarte da å utvirke at når det gjaldt byen Sopron (av østerrikerne kalt Ödenburg) og dens umiddelbare omegn, skulle det foretas en folkeavstemning. Den ble så avholdt i midten av desember. Vel to-tredjedeler av befolkningen avga sin stemme til fordel for Ungarn. Dette var den eneste folkeavstemning som ble foretatt på historisk ungarsk område i forbindelse med fredstraktaten, til tross for at Ungarn gang på gang krevde det konsekvent gjennomført også for de andre landsdelers vedkommende som landet ble tvunget til å avstå til Tsjekkoslovakia, Romania og Jugoslavia. Men nabolandene, anført av Tsjekkoslovakia, avviste tanken og prinsippet om folkeavstemning like konsekvent, fordi de fryktet at utfallet skulle kunne bli meget ufordelaktig for dem. Referendomet av Sopron, hvor også store deler av den tysktalende befolkning stemte "ungarsk", tyder på at nabolandene med rette var redde for en overveldende promagyarisk holdning blant befolkningen på de avståtte områder.

Til tross for at Ungarns medlemskap i Folkeforbundet var en viktig brikke i Bethlens strategi, når det gjaldt konsolidering av landets stilling utad som innad, ble dette, på grunn av de ovenfor nevnte grensekonflikter med Jugoslavia og Østerrike, samt kong Karls to mislykkede restaurasjonsforsøk, men også som følge av den heftige motstand mot dette fra Den lille ententes side, først oppnådd 18.september 1922. Ungarn ble dermed, om enn stadig i et noe begrenset omfang, igjen en "salonfähig" europeisk stat, i prinsippet likeberettiget med alle de øvrige medlemsstater. Dette åpnet i praksis visse muligheter for landet, ikke minst angående beskyttelsen av den meget store ungarske minoriteten i nabostatene, tilsammen da vel 3,5-4

millioner mennesker med ungarsk som morsmål, dessuten med henblikk på å skaffe seg handelspartnere, forbundsfeller, adgang til informasjon og en internasjonal talerstol.

Gjennom disse resultater oppnådde Bethlen dessuten en ikke liten grad av anseelse og popularitet hjemme som ute, noe som kom beleilig til å bygge sin konsolideringsstrategi på i politisk henseende like så vel som i økonomisk. Bethlen er regnet for å ha vært selveste nøkkelfiguren når det gjaldt utformingen av Horthy-tidens profil og politiske system. Men i det minste når det angår den politiske konsolidering i landet, var hans virke og tiltak en direkte fortsettelse av det som alt var påbegynt av den foregående Teleki-regjering. I utgangspunktet var grev István Bethlen aristokratenes mann og representerte storgodsinteressene. Men han strevde etter å skaffe seg en vesentlig bredere nasjonal basis enn dette, og siktet til i første rekke å vinne middelklassens støtte og gunst som etter hans mening var en forutsetning for en kristelig-nasjonal enhet i landet. Allerede i de første månedene av sin regjeringstid ble de høyre-radikale militante kreftene trengt tilbake og deres muligheter kraftig redusert, noe som virket tillitsvekkende for borgerskapet så vel som for arbeiderklassen, men også internasjonalt, især i den internasjonale finans-verden.

Bethlen var imidlertid en nøktern realist og en født statsmann som innså også nødvendigheten av å ordne og regulere sitt forhold til arbeiderklassen og dens representative organisasjoner. Men mens kommunistpartiets legale virksomhet ble ved lovartikkel III av 1921 forbudt i landet, sluttet han en vidtgående overenskomst med fagorganisasjon og med Det ungarske sosialdemokratiske parti. Avtalen mellom István Bethlen og den sosialdemokratiske lederen Károly Peyer (1881-1956), undertegnet den 22. desember 1921 og i alminnelighet bare kalt Bethlen-Peyer-pakt, var historisk i seg selv, fordi den sikret sosialdemokratene større frihet og mulighet enn partiet noen gang før hadde: dets representanter ble fra nå av valgt inn i parlamentet og var tilstede der frem til 1944 (i hvert fall for tidsperioden 1938-44s vedkommende, et nærmest enestående fenomen i hele Sørøst-Europa), og selvom antallet av de sosialdemokratiske representantene var for lavt til å kunne øve avgjørende innflytelse på regjeringspolitikken, virket deres nærvær avgjørende modererende på nasjonalforsamlingens arbeid. Etter Rådsrepublikkens og proletardiktaturets skuffende måneder sto den organiserte del av arbeiderklassen praktisk talt enstemmig bak det sosialdemokratiske parti og dets politikk. Også det faktum at de sosialdemokratiske- og arbeiderpartier ble samtidig en maktfaktor i flere europeiske parlamenter og sogar regjeringer, talte for denne kompromissvilje og -linje.

For avtalen mellom Bethlen og Peyer måtte jo bli et utpreget kompromiss, med betydelige innrømmelser fra begge parter. Sosialdemokratene fikk sin organisasjonsvirksomhet fullt ut legalisert, og takket være dette fikk de ved parlamentsvalgene i 1922 hele 24 mandater i nasjonalforsamlingen og ble i virkeligheten landets nest største parti; i en del valgkretser i og rundt Budapest fikk de opptil 45 % av de avgitte stemmene. Samtidig ble de fleste av de sosialdemokrater som fortsatt var fengslet eller internert, sluppet fri. Til gjengjeld bidro sosialdemokratene alt ved selve inngåelsen av pakten til en automatisk konsolidering og styrking av det kontrarevolusjonære regime. De forpliktet seg dessuten til ikke å iverksette politiske streiker, ikke drive propaganda for den republikanske statsformen, ikke drive organisasjonsvirksomhet blant agrarbefolkningen, jernbanearbeiderne og generelt blant de offentlige ansatte. De lovet dessuten å utnytte sine internasjonale forbindelser til regimets understøttelse. Stort sett ventet imidlertid Bethlen ikke mer av sosialdemokratene enn deres forståelsesfulle eller velvillige passivitet...

Hans neste politiske skritt gjaldt skapelsen av et enhetlig og lojalt regjeringsparti med et absolutt flertall bak seg i nasjonalforsamlingen. Fra 1920 støttet regjeringen seg til et nokså løst samarbeid mellom Det kristelig-nasjonale enighetsparti og Småbrukerpartiet. Men dette samarbeid gikk i begynnelsen av 1921 mer eller mindre i oppløsning som følge av motsetningene mellom disse to partier. Fordi legitimistene innehadde en for sterk posisjon i Enighetspartiet, foretrakk Bethlen etter kongekuppet (kong Karls restaurasjonsforsøk) å bygge sin politikk direkte på Småbrukerpartiet som på sin side var dominert av de frie kongevelgere. Etter langvarige forhandlinger og behendige manøvreringer klarte han til slutt å oppnå at han sammen med et 20-tall konservative medlemmer av parlamentet ble i februar 1922 akseptert som medlemmer av Småbrukerpartiet. Det nye utvidede Småbrukerparti som fra nå av fungerte som *de facto* regjeringsparti, beholdt den ansette bondefører István Nagyatádi Szabó fortsatt som sin formann, men partiet anså likevel Bethlen for å være sin egentlige leder, mens Horthys offiser og fortrolige fra Szeged og motrevolusjonens måneder, Gyula Gömbös, ble valgt til partiets administrative viseformann. Fra nå av ble regjeringspartiet kalt Enhetsparti og ble etter hvert et samlingssted for ulike konservative og kontrarevolusjonære grupperinger som ubønnhørlig trengte de opprinnelige bondeførerne, nå utmanøvrerte bondepolitikere, gjerne kalt *csizmások* ('støvlemenn') mer og mer i bakgrunnen. Ved parlamentsvalgene i 1922 sank antallet av ekte bonderepresentanter fra det tidligere 31 til 16 i nasjonalforsamlingen, til gjengjeld økte antallet av folk fra jordeierklassen, samt fra den statlige og komitatsadministrasjonen (gentry-standen) betraktelig. Bethlens nye regjeringsparti ble etter hvert til et temmelig farveløst politisk fenomen, men til gjengjeld et meget villig, effektivt og velegnet redskap i hans hender. For å sikre dets parlamentariske flertallsposisjon og derved

regjeringens stabilitet, gjennomførte Bethlen en valgreform. Den nye valgloven, kunngjort av regjeringen den 2.mars 1922, begrenset adgangen til å kunne delta i valgene betydelig (antallet valgberettigede ble redusert med vel en tredjedel), det ble dessuten innført et svært så antidemokratisk system med såkalte *åpne valg*, (med den tvilsomme begrunnelse at avholdelse av hemmelige valg er fremmed for den ungarske karakter som av natur er åpen og rett), bortsett fra i valgkretsene i Budapest og i de ytterligere 12 største byer i landet, dette av hensyn til sosialdemokratene som ikke lot seg vike fra dette kravet.

De nye valgene som etter den nye valglov ble holdt i tiden 28.mai-11.juni, ga absolutt flertall for Enhetspartiet (143 representanter av mulige 245), mens de tre ulike kristelige partier tilsammen fikk 35 representanter, mot sosialdemokratenes 24 plasser, mens den liberal-borgelige opposisjon klarte å erobre vel 20 mandater. Dermed var det slutt på de evindelige regjeringsskiftene. Men før han kunne ta fatt på landets miserable økonomi, måtte han først trengte de ytterliggående høyre-elementene som sognet til Gömbös og som begynte å bli noe brysomme for Bethlen, ut av regjeringspartiet. Det som i første rekke karakteriserte Gömbös-grupperingen, var dens sterke motvilje mot finanskapitalen; dens energiske prioritering av agrarinteressene; og en uttalt antisemittisme. De viste samtidig stor utålmodighet når det gjaldt en eventuell revisjon av statsgrensene, og ville attpåtil styre landet etter militære prinsipper.

Alt dette virket truende eller i det minste hemmende, på Bethlens planer om å utbygge den borgerlige parlamentarisme og å fremme landets industrialisering. I utenrikspolitisk henseende syntes dessuten som om Bethlen hadde avfunnet seg med de nye statsgrenser og selve fredstraktaten – i hvert fall inntil videre eller inntil han skulle klare å bringe landets økonomi igjen på fote. Da disse høyreradikale grupper våren og sommeren 1923 til overmål også begynte på en velsynkronisert motoffensiv mot regjeringens politikk, nølte Bethlen ikke et øyeblikk og fjernet høyreekstremistene resolutt fra regjeringspartiet. Gömbös dannet da sitt eget såkalte Rasebeskytter-parti som i alt hadde 7 representanter i nasjonalforsamlingen. Fra nå av og frem til 1944 spilte disse høyreradikale, i mangt nazivennlige krefter en underordnet rolle i ungarsk politikk, trengt langt ut til sidelinjen. Enkelte ganger kunne de ulike regjeringer sogar gå så langt som å forby virksomheten til deres forskjellige organisasjoner, som f.eks. Den ungarske fascistiske leirens, 10.november 1922.

I slutten av 1925 var det venstreopposisjonen som fikk tilpasset sitt forhold til regjeringen. Grunnen til dette var den internasjonale skandale omkring frank-forfalskningsaken som det har ligget en ungarsk gruppering bak: de forfalsket sedler til en verdi av ti millioner franske frank med det formål å skade Frankrike og fransk økonomi. Opposisjonen anklaget regjeringen for hemmelig å stå bak affæren, men internasjonale undersøkelser godtok at pengeforfalskerne, anført av hertug Lajos Windischgrätz, handlet på egen hånd. Venstreopposisjonens angrep løp dermed ut i sanden. For ytterligere å minske regjeringens utsatthet i parlamentet, samt for å styrke regimets konservative karakter, lot Bethlen nasjonalforsamlingen den 11.november 1926 vedta en lov om innføring av et overhus (lovartikkel XXII av 1926) med 242 medlemmer: en del av dem skulle utnevnes av riksforsenderen, andre var arvelige eller knyttet til en bestemt dignitet (31 prelater og 16 verdslige dignitærer), mens resten ble besatt ved valg eller delegering gjennom ulike vitenskapelige og økonomiske korporasjoner og forvaltningsorganer.

Konsolidering av det økonomiske liv

I tiden omkring Bethlens overtagelse av regjeringsansvaret ble restitueringen av landets økonomi ikke mindre enn et eksistensspørsmål for Ungarn. Finansielt sto nemlig landet, etter verdenskrigen, de to revolusjonene, intervensjonskrigene og landets lemlesting gjennom fredsdiktatet på randen av et sammenbrudd. Ikke mindre enn en sjettedel av rest-Ungarns befolkning bodde i den overdimensjonerte hovedstaden, hvor også mesteparten (og den viktigste delen av) landets industri var konsentrert, men slik at den på grunn av de nye statsgrenser ble avskåret fra de tidligere råstoffområdene. Landet var fullstendig utmattet, uttømt, ødelagt, utplyndret (alene rumenerne slepte og tok med seg verdier for vel tre milliarder gullkroner fra landet, over det tidobbelte av det beløp Bethlen noen få år senere trengte til å sanere hele økonomien!); inflasjonen var enorm (100 ungarske kroner utgjorde i 1919 11,6 sveitserfrank, i 1920 bare 3,1, i 1922 0,56, i 1925 0,0065), det økonomiske liv var lammet, med en svært lav produksjon (landbrukets produksjon var f.eks. i 1919 en tredjedel av førkrignivået, i 1920 vel 50-60 % av det; industriproduksjonen i 1920 35-40 % av førkrignivået, i 1921 vel 50 % av det), økende arbeidsløshet og synkende levestandard. De siste representerte en politisk trusel mot regimet, idet de førte til voldsomme streikebølger, gatedemonstrasjoner, uro og almen utilfredshet.

Teleki-regjeringen regnet i 1920-21 med at saneringen skulle kunne gjennomføres basert på landets egne krefter og ressurser. Finansminister Lóránt Hegedűs forhøyet derfor skattene kraftig og innførte drastiske sparetiltak. Forsøket ble imidlertid en fiasko. Bethlen-regjeringens finansminister Tibor Kállay ventet på sin side å oppnå de ønskede resultater gjennom en ny tollpolitikk med et strengt innførselsforbud og ved å tillate

et nærmest fritt løp for selve inflasjonen. Disse tiltak skapte da også som ventet gunstige vilkår for landets egen industri, og produksjonen begynte straks å stige. Mellom 1920-24 ble industriproduksjonen omtrent fordoblet, mens landbrukets produksjon økte med vel 20 %; landets samlede produksjon nådde i 1924 bortimot 70 % av førkrignivået⁷. Denne politikk kunne likevel ikke føres videre på grunn av den voldsomme motstand den uhemmede inflasjon vakte blant befolkningen. Det ble samtidig klart at saneringens vanskelige oppgave kunne bare gjennomføres ved opptagelse av et større statslån i utlandet. Bethlen-regjeringen gjorde alt våren 1923 en henvendelse til Folkeforbundet om et slikt lån på 600-700 millioner gullkroner. Frankrike og Den lille entente, og innen den sistnevnte gruppering især Tsjekkoslovakia, ville imidlertid gjerne holde Ungarn lengst mulig nede, og var derfor sterkt imot at Ungarn fikk bevilget dette lån. Men Storbritannia var på dette tidspunkt blitt grundig lei av Frankrikes overhåndtagende økonomiske dominans og politiske hegemoni i det nye Øst-Sørøst-Europa. Takket være en iherdig innsats fra nettopp Storbritannias delegat i Folkeforbundet, Sir John Bradbury og av Sir William Goode som den ungarske regjering i januar 1923 beskikket til sin rådgiver, ble motstanden etter hvert overvunnet (dette kunne bl.a. skje ved at Storbritannia hadde øvet betydelig press på Tsjekkoslovakia). Samtidig har også Italia sluttet helhjertet opp om Ungarn og de engelske planene angående saneringen av Ungarns økonomi. Den 6.mars 1924 kunne derfor Ungarn endelig innvilges et lån på 250 millioner gullkroner, garantert av Folkeforbundet. Storbritannia selv (Bank of England) sto for over halvparten av summen, resten kom fra De forente stater, Italia og Sveits. Karakteristisk nok var Frankrike ikke med. Med sin sindige politikk klarte Bethlen tydeligvis å vinne tillit hos den internasjonale finansverden. Ungarn sto dermed ikke lenger så isolert og overlatt til seg selv som Den lille entente nok ville foretrukket. I tillegg til de første 250 millioner gullkroner fikk Ungarn i løpet av de kommende 4-5 årene ytterligere lån slik at landets samlede gjeldsbyrde nådde ved utgangen av 1920-årene ca 1 milliard gullkroner.

Til nå eksisterte det, som følge av fellesfinansene i Dobbelmonarkiet, ingen særskilt ungarsk nasjonalbank. Saken ble nå imidlertid aktuell og alt i mai 1924 fikk man etablert seddelbanken *Magyar Nemzeti Bank*, med enerett til å utsende pengesedler og -mynter. Inntil slutten av desember 1926 forble dog det gamle pengesystemet i bruk, men man innførte da en ny pengeenhet, og med *pengő* (1 pengő ble delt i 100 fillér) ble landets finanser raskt stabilisert, og Ungarn kunne i de kommende årene i stadig økende grad ta del i det europeiske økonomiske liv som i annen del av 1920-årene opplevde et enormt oppsving. Disse år ble også i Ungarn preget av økonomisk fremgang og voksende velstand. Industriproduksjonen steg mellom årene 1924-29 med hele 70 % og oversteget i 1929 førkrignivået med 12 %. Veksten var størst innen tekstilindustrien og innen en helt ny industrigren, elektro-industrien, hvis produkter klarte å hevde seg godt også på verdensmarkedet. Det fant samtidig sted en ikke helt ubetydelig omstilling også innen landbruket: antallet av traktorer ble seksdoblet mellom 1925-29 samtidig som dyrkingen av frukt og grønnsaker vant ytterligere terreng, selvom landbruket fortsatt bevarte sin overveiende ekstensive karakter. Billig korn fra de oversjøiske land som fra slutten av krigen formelig oversvømmet hele det europeiske markedet, representerte derfor en farlig konkurranse og utfordring for den tradisjonelle ungarske kornproduksjonen. Innen fehold fant det sted markante kvalitative forbedringer gjennom en systematisk utvelgelse av gunstige ku- og svineraser.

Til tross for fortsatte problemer, var altså utviklingen av økonomien fra midten av 1920-årene preget av en klar, om enn relativt langsom, oppadgående tendens. Nasjonalproduksjonen, utregnet pr innbygger, steg jevnt, arbeidsløsheten gikk nedover (fra 30.120 i 1924 til 13.045 i desember 1927), og det ble slutt på inflasjonen ved innføringen av det nye pengesystem. Forbedringen innen økonomien fikk også sine samfunnsmessige følger: agrarbefolkningens andel sank i årene 1920-30 fra 55,7 til 51,8 %, mens andelen av arbeidere og ansatte innen industri, handel og samferdsel steg fra 30,1 % til 32,3 %. Den beskjedne agrarreformen førte til at antallet av små og mellomstore bruk steg fra 255 tusen til 290 tusen. På samme tidsrom økte antallet av kvinnelige arbeidstagere med 8 %⁸.

Oppgangstidene til tross fantes det fortsatt meget store sosiale problemer i det ungarske samfunn som regjeringen manglet både viljen og innsikten til å løse. Fagforeningsvirksomheten og arbeiderbevegelsen generelt, ble nå tolerert og tillatt, men bare innenfor de rammer Bethlen-Peyer-paktumet hadde trukket opp. Kommunistene og andre venstreradikale grupperinger ble derimot skånselløst forfulgt. Høsten 1925 klarte politiet å komme på sporet av det illegale kommunistiske partiet og arresterte praktisk talt alle av dets ledere, tilsammen vel 20 mennesker, blant dem Mátyás Rákosi, den senere så beryktede stalinistiske diktator. Retten frifant vel halvparten av dem, men den dømte de øvrige til lange fengselsstraffer (Rákosi fikk f.eks. 8 og et halvt år). – Våren 1925 ble det dannet et nytt legalt sosialistisk parti i Ungarn: det Sosialistiske Arbeiderparti av Ungarn med en rekke fremtredende kommunister blant sine ledere.

⁷ Tallmaterialet er hentet fra boken *Magyarország a XX században* ['Ungarn i det 20.årh.']. Budapest.1985: 137 ff.

⁸ Det meste av tallmaterialet er fra *Magyarország a XX században* ['Ungarn i det 20.årh.']. Budapest.1985: 141 ff.

Dets virksomhet ble imidlertid sterkt lammet gjennom de stadige arrestasjoner, represalier og prosesser, og i 1928 opphørte derfor partiet å eksistere. Det sosialdemokratiske parti fikk imidlertid uhindret fortsette sin organisatoriske virksomhet blant industriarbeiderne, og det fikk også innvalgt sine representanter i parlamentet.

Men når det gjelder lovartikkel XXI av 1927, viste regjeringen en sjelden stor grad av fremsynthet og klokskap: på grunnlag av en førkrigslov, noe utvidet høsten 1919 av Friedrich-regjeringen, innførte denne lov nemlig den tvungne sosialtrygd (sosialforsikring) slik at den nå omfattet de aller fleste av landets industriarbeidere, dog ikke agrarproletariatet.

Et annet viktig lovvedtak var lovartikkel XIV av 1928 som modifiserte og modererte loven om *numerus clausus* av 1920 slik at den ikke lenger inneholdt bestemmelser som direkte kunne utlegges som rasemessig diskriminering, men knyttet i stedet adgangen til høyere studier til visse yrkesgrener og deres forholdstall i samfunnet. Som følge av dette steg andelen av jødiske studenter med 4 %: fra 8 % til 12 %.

Det betydelige økonomiske oppsvinget skapte et gunstig politisk klima i landet for Bethlen-regjeringen som ved valgene i desember 1926 klarte betraktelig å befeste sin stilling i parlamentet: regjeringspartiet (Enhetspartiet) fikk nå hele 170 av de tilsammen 245 mandatene (60,1 %) i nasjonalforsamlingen, mens sosialdemokratene fikk antallet av sine representanter redusert fra 24 til 16; de forente kristelige partier økte antallet av representantene sine fra 31 til 35, mens resten av opposisjonen gikk noe tilbake; de høyre-radikale "rasebeskyttere" fikk bare innvalgt 3 representanter. Alt i alt ble valgene av 1926 en stor seier for regjeringssjef Bethlen og hans heldige økonomiske politikk. Opposisjonens klare nederlag var et ugjendrivelig bevis på at Bethlen har klart å konsolidere landet politisk så vel som økonomisk, og at han har bygget opp et maktsystem som ytre sett lignet til forveksling den borgerlige parlamentarisme, men som også inneholdt visse umiskjennelige autoritære trekk.

På det kulturelle felt ble Bethlens politikk realisert og gjennomført av hans energiske og innsiktsfulle kirke- og undervisningsminister, grev Kúnó Klebelsberg (1875-1932) som innehadde denne ministerposten i tiden juni 1922-august 1931. Perioden var preget av en sterk oppbyggingsinnsats og resultater som pekte langt fremover i tiden. Han sanerte gjelden til det ungarske vitenskapsakademi som fikk bevilget en regelmessig og betydelig årlig statsstøtte. Universitetene ble gjort til landets ledende vitenskapelige forskningssteder. Ungarn hadde fra nå av 4 universiteter: ved siden av det gamle universitetet i Budapest, fikk Debrecen sitt universitet like før krigsutbruddet, mens etter fredsslutningen ble de gamle ungarske universitetene i Kolozsvár (nå: Cluj), respektive Pozsony (nå: Bratislava) flyttet til Szeged, henholdsvis Pécs, og fikk der bygget sine nye bygningskomplekser. Det biologiske instituttet i Tihany, reist i årene 1926-27, fikk stor betydning for den naturvitenskapelige forskning i landet.

Men Klebelsbergs stort anlagte program omfattet også et helt system av stipendier til utlandet for ungarske studenter. Han opprettet dessuten ungarske institutter flere steder i Vest-Europa: Collegium Hungaricum i Wien og i Berlin, og Accademia Reale d'Ungheria i Roma. – Men også landets grunnskolesystem ble grundig utbygd, ikke minst på de mest tilbakeleggende områder av Alföld (store slettelandet). Den videregående undervisning, bygget på gymnasier, realgymnasier og realskoler, ble lagt om og reformert.

Alt i alt ofret Bethlen-regjeringen i sine ti år mer for skole og kultur enn landets samlede regjeringer mellom årene 1868-1919 tilsammen!

Denne lovende utvikling innen landets økonomiske, politiske og kulturelle liv, skapt av statsmannen István Bethlen og hans nære medarbeidere, ble imidlertid snart brutalt avbrutt ved utbruddet av den økonomiske verdenskrise 24.oktober 1929, hvis følger snart kunne merkes også i Ungarn.

Konsolidering av Ungarns utenrikspolitiske stilling

Jerngrepet og jernringen som den Beneš-inspirerte Lille entente representerte for Ungarn, eksisterte også etter 1924-25, den fikk nå sogar et mer militant preg på seg og ble styrket også ved at Frankrike gjennom tosidede avtaler med de tre deltakerland, inngått i årene 1924-27, figurerte stadig mer åpenlyst som alliansesystemets egentlige leder.

Men da Horthy-regimet ved regjeringssjef Bethlen viste seg å være i stand til å skape ordnede forhold i landet ved å konsolidere økonomien, vinne støtte fra befolkningsflertallet, etablere et parlamentaristisk styresett og trenge tilbake høyre-radikalismen, økte dette også ententemaktens velvilje overfor og tillit til Ungarn, bortsett da fra Frankrike. Bethlen hadde tilsynelatende akseptert den nye utenrikspolitiske situasjonen som fredssystemet skapte. Horthy-styret representerte derved i stigende grad en garanti for vestmaktene mot en ny venstreradikal revolusjon i landet så vel som en Habsburg-restaurasjon.

Parlamentarismen, som til tross for visse skjønnsfeil, tilsynelatende fungerte etter vestlige forskrifter, var dessuten ventet å kunne demme opp for forskyvning av det politiske liv mot høyre. Det var ingen rimelig tanke å anta at regjeringspartiet kunne holde seg ved makten og sikre seg det absolutte flertall i nasjonalforsamlingen alene ved å manipulere valgene.

Fra høsten 1919 forsøkte Ungarn gang på gang å bryte ut av sin påtvungne internasjonale isolasjon, dette ble liksom leitmotiv for ungarsk utenrikspolitikk, avvæpnet, lemlestet og utplyndret som landet var som følge av verdenskrigen, de to ungarske revolusjoner og motrevolusjonen, den fremmede intervensjon og okkupasjon, og ikke minst Den lille ententes kvelende belte rundt om det. De ungarske forsøkene, gjort før 1925, førte imidlertid, som vi har sett, bare til sporadiske og nokså ubetydelige resultater, sett i forhold til innsatsen. Det internasjonale statslån av 1924, garantert av selveste Folkeforbundet som Ungarn like i forveien er blitt medlem av, representerte et markant vendepunkt. Ungarn kom nå under Folkeforbundets fulle finansielle kontroll, noe som bidro vesentlig til at tilliten til Ungarn fra den internasjonale politikken og finansens side tiltok sterkt. Det er nok å kaste et blikk på de handelsavtaler som i rask rekkefølge ble sluttet mellom Ungarn og ulike stater for å kunne konstatere at det virkelig var kommet fart i utviklingen: i mars 1925 handelsavtale med Polen, i juni samme år handelsavtale med Grekenland, handelsavtale med Spania, handels- og vennskapsavtale med De forente stater (USA har i likhet med Sovjet-Russland, aldri undertegnet Versailles-freden og hadde av den grunn en friere stilling vis-à-vis Ungarn), i juli 1926 handels- og skipsfartsavtale med Storbritannia (den stormakt som var først ute med å gi Ungarn sin støtte i internasjonale fora; til tross for dette som hovedsakelig bare ble diktert av misunnelse p.g.a. Frankrikes voksende innflytelse i det nye Sørøst-Europa, ville Storbritannia aldri gå så langt som åpent å understøtte Ungarns planer om snarest mulig å få revidert fredstraktaten), i januar 1929 avtale med Tyrkia.

Østerrike var praktisk talt det eneste land som i disse årene uavbrutt hadde pleiet en viss forbindelse med Ungarn, på det politiske planet så vel som på det økonomiske, til dels som følge av det flere århundre gamle nære samhörighet mellom de to land. Østerrike sluttet seg dessuten ikke til den ungarsk-fiendtlige Lille entente. Men Østerrike ble i disse årene det meste regjert av en sosialdemokratisk og kristelig-sosialistisk koalisjon som med større iver orienterte seg mot Weimar-Tyskland enn mot det mer konservativt pregede Horthy-Ungarn slik at kontakten ble bare holdt på et permanent lavt nivå. Først i juli 1930 avla den østerrikske kansleren J.Schober et offisielt besøk i Budapest. Til gjengjeld oppsto det like i forveien en indrepolitisk forskyvning i Østerrike i retning mot høyre. Den nye østerrikske regjering sluttet da også vennskapsavtale med Italia (februar 1930) så vel som med Ungarn (januar 1931). Den eksisterende avtale mellom de to land ble da utvidet til en mer omfattende og mer hjertelig vennskapsavtale. Tyskland skulle i den gitte internasjonale situasjon vært en naturlig forbundsfelle for Ungarn, likelig skadet som begge var av Versailles-traktaten. Men den demokratiske Weimar-republikk med sitt borgerlige og sosialdemokratiske preg, orienterte seg bevisst mot vest og lukket seg samtidig for de ungarske tilnærmelser.

Horthy-styrets forhold til Sovjet-Russland var et kapittel for seg selv. På den ene side anerkjente ikke sovjetstaten, som den eneste europeiske makt, Versailles-freden, den sto dessuten i en åpen strid med Romania på grunn av Bukovina- og Bessarabia-spørsmålet. Den lille entente etablerte derfor ingen diplomatisk forbindelse med Sovjet-Russland som de ikke anerkjente heller. Alt dette skulle talt for en tilnærming mellom Ungarn og Sovjet-Russland, som begge parter kunnet vinne på: Lenins stat skulle kunne, riktignok i et svært så beskjedent målestokk, bryte sin internasjonale isolasjon, Ungarn på sin side kunne styrke sin stilling overfor Den lille entente og især Romania, og få dessuten innpass i det sovjet-russiske markedet. Men Horthy-Ungarn oppsto jo ved at Rådsrepublikken og proletardiktaturen ble feiet av banen av en konservativ motrevolusjon som deretter blodig hadde gjengjeldt proletarstatens (Béla Kuns og Tibor Szamuelys) ikke mindre blodige terrorhandlinger. I 1920-21 forsøkte dessuten Ungarn å bli med på den internasjonale væpnede intervensjon mot sovjetstaten for på den måten å skaffe seg tillit og *goodwill* hos vestmaktene. Ideologisk og politisk eksisterte det derfor et stort og nærmest uovervinnelig motsetningsforhold mellom den russiske proletarstat og Horthys stat som jo var uttalt sovjetfiendtlig. Etter mer sporadiske kontakter i begynnelsen av 1920-årene som stort sett gjaldt utveksling av krigs-, respektive politiske fanger, ble det likevel i 1924 innledet forhandlinger mellom de to stater, noe som i september førte til to avtaler: en politisk avtale (som innebar en diplomatisk anerkjennelse av hverandres eksistens) og en handelsavtale. Disse avtaler skulle så gjensidig ratifiseres innen 3 måneder var gått. Men til oktober ble forbindelsene mellom Storbritannia og Sovjet-Russland forverret, noe som gjorde det anglofile Ungarn vaktstomt, og førte også til at de ungarsk-sovjetiske avtalene, etter at deres ratifisering gjentatte ganger var blitt utsatt, endelig ble tatt av dagsordenen og aktualisert først i 1934, i en helt annen internasjonal situasjon.

Forholdet mellom Ungarn og marsjall Józef Pilsudskis Polen var fra første stund preget av gjensidig sympati og vennskapelighet også som følge av en indre relasjon og overensstemmelse mellom Pilsudskis og Horthys politiske styresett.

Et skjær i sjøen var likevel Pilsudskis franskvennlighet, historisk betinget av at Polen jo var innestengt mellom de som oftest fiendtlig innstilte russiske og tyske stater. Dessuten inngikk Polen alt i mars 1921 en

overenskomst med Romania mot den sovjet-russiske trusel som jo var rettet mot begge de to stater. Polens vennlige kontakter med Ungarns to hovedsmotstandere Frankrike og Romania, sto i disse årene effektivt i veien for en utdyping av de polsk-ungarske forbindelser, som ellers også ble hindret av at det etter fredsslutningen ikke lenger eksisterte en felles ungarsk-polsk statsgrense. De to stater undertegnet likevel en omfattende handelsavtale i mars 1925, og marsjal Pilsudski erklærte dessuten at selvom han i den gitte internasjonale situasjon for øyeblikket ikke så noen mulighet for å gjennomføre det, må nødvendigheten av idéen om en fredsrevisjon holdes på dagsorden for fremtiden. Han ga dermed sin støtte til de ungarske bestrebelser. Traktaten som ble undertegnet mellom de to land i oktober 1928, ga også uttrykk for full enighet og harmoni.

På jugoslavisk initiativ kom det i Genève i januar 1926 noe uventet i gang drøftelser mellom Bethlen og den jugoslaviske utenriksminister Nincič. Jugoslavia, til 1929 kalt Kongeriket SHS, dvs. serbernes, kroatenes og slovenernes kongerike, tilhørte fra 1920 "forsvarsalliansen" Den lille entente, og sto i nært forbund med Frankrike. Landet hadde imidlertid, da som nå, store sosiale og økonomiske problemer, og dertil også betydelige nasjonale motsetninger mellom sine tallrike folkegrupper å kjempe med. I tillegg sto landet i grensekonflikt med *alle* sine naboer (Italia, Albania, Bulgaria, Ungarn, og i noe mindre grad også med Østerrike og Romania). I september 1924 sa Italia ensidig opp sin avtale av 1920 med Jugoslavia, den såkalte Rapallo-traktaten, og okkuperte ved dikteren Gabriele d'Annunzios aksjon den tidligere ungarske havnebyen Fiume (Rijeka), frihavn fra krigens slutt. I denne truende situasjon forsøkte Jugoslavia å søke en utvei av uføret ved å nærme seg Ungarn for derved å sikre sine nordlige statsgrenser, i tilfelle en konfrontasjon med en eller flere av sine nabostater. De jugoslaviske tilnærmelser ble overmåte godt mottatt av Ungarn, til tross for at Jugoslavia ved freden fikk overlatt forholdsvis store områder av de tidligere ungarske landsdeler Bánság (Banat) og Bácska, tilsammen 21 tusen kvadratkilometer, med en halv million ungarske innbyggere, dessuten Sør-Baranya og visse mindre andre områder innenfor det nåværende Kroatia.

Den 29. august 1926, på 400-årsdagen for slaget ved Mohács som hadde ført til undergangen av middelalderens store ungarske rike, inntok selveste Horthy i sin minnetale en positiv holdning til det jugoslaviske fremstøt. Men p.g.a. mangel på nødvendig ettergivenhet og elastisitet hos begge parter løp likevel saken etter hvert ut i sanden uten konkrete resultater.

Dette skyldtes til en viss grad også den positive utvikling som fant sted i forholdet mellom Ungarn og Italia. Italia hadde helt fra krigens slutt vist en stadig økende grad av sympati overfor Ungarn og dets problemer, og fikk ved en rekke anledninger demonstrert sin støtte til landet, ikke minst ved Ungarns låneansøkning til Folkeforbundet. I januar 1924 sluttet de to land en økonomisk-finansiell overenskomst med hverandre, noen få måneder før Italia kom til å si opp Rapallo-traktaten som regulerte Italias forhold til Jugoslavia. Det var tydelig at Mussolinis Italia foretrakk Ungarn fremfor de stater som forente seg i Den lille entente. Italias utenrikspolitikk hadde fra verdenskrigens slutt som sitt hovedmål å øke sin innflytelse betraktelig i Sørøst-Europa.

Her ble italienerne imidlertid møtt av lignende franske aspirasjoner. Og ettersom Frankrike lot til å ha full dominans over Den lille entente, satset Italia mer og mer åpenlyst på Ungarn som motvekt, især mot Jugoslavia. Sistnevnte ble snart nødt til å gi opp sitt fotfeste også i Albania som deretter fra Tirana-traktatene av 1926 og 1927 nærmest var å regne for en italiensk vasallstat. Da Tyskland og Frankrike i 1925 nærmet seg hverandre noe og samtidig oppsto det en viss spenning mellom Tyskland og Italia p.g.a. Syd-Tyrol-problemet, styrket Italia sine bånd til Storbritannia, noe som ble overmåte godt mottatt i Budapest. Italia gjorde alt som det under de rådende forhold maktet for å styrke Ungarn og svekke Den lille ententen. Det var en rekke likhetspunkter når det gjaldt styringsformen og den ideologiske bakgrunn i disse to land: Mussolinis Italia og Horthys Ungarn. Italia var dessuten den første av stormaktene som uttrykte sine innvendinger mot og sin misnøye med det nye fredssystemet, og det ga dermed Ungarn håp og i det minste en verbal støtte til sine revisjonistiske bestrebelser.

Det ideologiske slektskapet og det utenrikspolitiske interessefellesskapet førte deretter på en naturlig måte til en vennsapsavtale mellom Italia og Ungarn som ble undertegnet i Roma i april 1927 av Benito Mussolini og István Bethlen. Avtalen som også inneholdt en tilleggsbestemmelse om at Italia skulle tilbakelevere de ungarske våpnene som i slutten av første verdenskrig falt i italienske hender, var en diplomatisk storseier å regne: Ungarn sto fra nå av ikke alene, men fikk en av stormaktene til sin forbundsfelle og støttespiller. Undertegnelsen av vennsapsavtalen ble året etter, i april 1928, fulgt opp av et møte i Milano mellom Mussolini og Bethlen, for å samordne de to lands politikk. Det tredje møte mellom de to statsmenn kom i stand i Roma i april 1930, mens året etter, i mars 1931 kom den ungarske utenriksminister, grev Gyula Károlyi, til offisielt besøk i Roma. I midtpunktet for drøftelsene sto da planene om en tysk-østerriksk tollunion, forholdet mellom Italia og Frankrike, og spørsmålet om et eventuelt lån til Ungarn for våpenkjøp.

Konsolideringen av de politiske og økonomiske forhold i Ungarn, samt landets styrkede internasjonale posisjon førte snart til at det også i Vesten begynte å heve seg stadig flere røster som stilte seg kritisk til fredssystemet fra Versailles. Alt under selve fredsforhandlingene fantes det noen få delegater som torde stille seg skeptisk til den del av det som der ble servert om Ungarn. Men som den habile ungarske historikeren Kosáry fastslår, hadde fredsrådets medlemmer "synnerligen bristfällig kännedom om Karpatbäckens politiska, ekonomiska och etnografiska förhållanden. Därför acceperade de i de flesta fall efter ringa eller intet motstånd de lösningar, som till Ungerns nackdel föreslogos av tjeckerna, rumänerna och serberna, trots att vissa av dem, såsom Lansing och Lloyd George, hyste betänkeligheter. De "sakkunniga" trodde, att de förberedde demokratins och frihetens tidsålder i östra Centraleuropa (...). Freden kom ej till stånd genom underhandlingar utan genom maktspråk. Under förhandlingarnas lopp tänkte man, såsom tydligt framgår av utgivna dagböcker och anteckningar, ej på att på allvar kontrollera riktigheten av de uppgifter som lämnats av Ungerns fiender och stödde dessas krav. Lloyd George sade förgäves: 'Det kommer ej att bli fred i Sydösteuropa, om varje nu uppstående liten stat skall ha en stor ungersk irredenta inom sina gränser.' I princip och i största allmänhet antogs nationalitetsprincipen, men i praktiken kompletterades den mången gång av ekonomiska och strategiske synpunkter, och alltid till Ungerns nackdel. Konferensens fördomsfulla och ytliga tillvägagångssätt framgår av den vid förhandlingarna närvarande amerikanen Hunter Millerts detaljerade dagbok liksom av Harold Nicolson's verk, vilken senare likaledes var ögonvittne och enligt vilken Ungern, 'uppdelades på ett lättsinnigt och ansvarslost sätt' ⁹.

Ettersom årene gikk, ble stadig flere og i stadig større grad klar over den urettferdighet i første rekke Ungarn, men også Tyskland, ble behandlet med ved fredsslutningen. De seierrike stormaktene (med unntak av Italia), ivrig sekundet av Den lille entente, bestemte seg likevel for med alle midler og for enhver pris å opprettholde dette nye fredssystem skapt av dem selv, uansett hvor dårlig det er blitt. Sogar Storbritannia som ellers som oftest opptrådte ungarskvennlig, stilte seg steilt avvisende til enhver snakk om fredens revisjon. Denne avvisende offisielle britiske holdning hadde brorparten av skylden for at det ellers sterkt britisk-orienterte, anglofile Ungarn til slutt måtte søke støtte der det vitterlig fantes, nemlig hos Europas høyreradikale, totalitære stater.

Røstene som krevde grenserevisjoner, var nok, som rimelig er, sterkest i Ungarn. Den kampanje som utvilsomt nådde lengst og influerte verdensopinionen mest varig, var likevel den som den mektige engelske aviseieren, lord Rothermere, Harold Sidney Harmsworth (1868-1940) satte i gang under mottoet "rettferdighet for Ungarn!". Den startet 21.juni 1927 med artikkelen "Ungarns plass under solen" i en av hans aviser *Daily Mail* (de andre og viktigste avisene hans var *Daily Mirror*, *Evening News*, *Sunday Dispatch*). Artiklene og ytringene hans tok til orde for berettigelsen av de ungarske krav om grenserevisjoner: de nye statsgrenser mellom Ungarn og sine naboland skulle i vesentlig større grad følge de virkelige etniske grensene og føre til at et område langs de nåværende grensene med vel 2 millioner bofaste ungarere skulle gis tilbake til Ungarn. Hans forlangender vakte som rimelig er store forhåpninger i den ungarske opinionen. På lord Rothermeres initiativ ble det i juli 1927 dannet organisasjonen Den ungarske revisjonistiske liga, med forfatteren Ferenc Herczeg som dens formann og med det formål, gjennom medlemmenes sosiale forbindelser og ved hjelp av utgivelse av bøker, periodika og brosjyrer på vestlige språk å informere og overbevise den europeiske opinion om fredssystemets skrikende urettferdighet og uholdbarhet, og påvirke derved de enkelte landenes, i første rekke stormaktenes, utenrikspolitikk. Bethlen mente nå, under inntrykk av denne utvikling og relative medvind at tiden var inne til åpenlyst og offisielt å vedkjenne revisjonen som hovedformålet for Ungarns utenrikspolitikk. Hans begrunnelse var at en varig fred i Sørøst-Europa umulig kunne bygges på statsgrenser som ble trukket etter løgnaktige påstander. Til sitt syn fikk han full tilslutning bare fra Mussolinis Italia, mens Storbritannia vegret seg fortsatt til å imøtekomme de ungarske kravene. Ikke en gang etter Bethlens offisielle besøk i London i juni 1930 var den engelske regjering villig til å modifisere sitt standpunkt. Skuffet over britenes holdning og etter å ha innsett at Italias støtte alene ikke ville være tilstrekkelig til å kunne drive igjennom fredens revisjon, begynte Bethlen fra nå av intenst å arbeide for en italiensk-tysk forsoning, med et eventuelt italiensk-tysk-ungarsk forbund for øye. Hans neste offisielle reisemål ble derfor ikke helt uventet selveste Berlin (november 1930). Den tilnærmingspolitik som fra midten av 1920-årene hadde utviklet seg mellom Gustav Stresemann (1878-1929) og Aristide Briand (1862-1932) og som til slutt resulterte i opphevelsen av den franske okkupasjonen av Rhinland, hindret imidlertid den gang å kunne skape en virkelig forståelse mellom Roma og Berlin som Bethlen så sterkt ivret for. Dette kunne bli aktuell politikk først fra begynnelsen av 1930-årene.

⁹ Kosáry, Dominicus: *Ungerns historia*. Sth.1944: 247-48.

DEN ØKONOMISKE VERDENSKRISE OG UNGARN

Bethlen-regjeringens fall

Med krakket på New York-børsen i oktober 1929 ble det brått slutt med de økonomiske oppgangstider som til da hadde preget hele det internasjonale økonomiske liv. Man antar at krisen var en følge av generell overproduksjon: tilbudet økte, prisene falt drastisk, derpå måtte produksjonen innskrenkes, arbeidstagerne avskjediges med den følge at antallet av potensielle kjøpere ytterligere var blitt redusert: en sann *circulus vitiosus*. Ungarn, hvis økonomi først ble stabilisert for vel 5 år tidligere, også da ved hjelp av store internasjonale lån, lå særlig laglig til for å bli rammet hardt. Krisen nådde landet for alvor fra 1930. Til 1932 sank produksjonen innen tungindustrien med 48 %, men den samlede industriproduksjonen minket med "bare" 24 %, idet lettindustriens, i første rekke tekstil-, papir-, lærvare- og kjemiindustriens produksjon ble nesten ikke berørt, fordi all import av disse varesorter ble stanset. Ikke desto mindre steg arbeidsløsheten fra ca 10 % i 1929 til 35 % i 1932. Også lønningenes nominalverdi sank i tidsrommet med ca 25 %.

Verst for Ungarn var imidlertid agrarkrisen, idet over halvparten av befolkningen jo fortsatt var beskjeftiget i landbruket. Ungarsk jordbruksproduksjon var fra før av i avgjørende grad basert på korneksport, i første rekke hveteutførsel. Beklageligvis for Ungarn ble det nettopp hveteprisene som falt sterkest ute i verden: med hele 70 %. Staten forsøkte å avhjelpe krisen med innføring av et topri-system for korn, dvs. at produsentene, i tillegg til de offisielle priser, også ble betalt med såkalte *bolettaer* (verdikort) som de igjen kunne bruke ved f.eks. innbetaling av skattene. Men agrarproduksjonen måtte likevel drastisk reduseres. Følgen ble at i landbruket mistet vel 600 tusen mann sitt arbeid, samtidig som titusener av små- og mellomstore bruk gikk konkurs og måtte tvangs-auksjoneres. Daglønnerne klarte gjennomsnittlig bare å skaffe seg 150 arbeidsdag om året, samtidig som lønnene deres sank med 50-60 %¹⁰.

Også middelklassen fikk snart føling med krisen, ikke minst fordi denne sosiale klasse fra før av var betydelig overtallig og overdimensjonert, også som følge av de hundretusener av flyktninger fra de tapte landsdeler. Som følge av statlige sparetiltak ble nå titusener av dem uten arbeid. Samtidig strømmet det hvert år nye tusener av unge akademikere med sine ferske diplomer ut av universitetene, uten den ringeste sjanse for å kunne skaffe seg en betalt stilling.

Nasjonalinntekten utregnet pr.innbygger sank med vel 50 \$ i året, et fall som gjenspeiler godt den drastiske forverringen av den generelle levestandarden. Det hele begynte så smått å gå ut over samfunnsmoralen og å tære på konsolideringspolitikkenes resultater. De arbeidsløse massene ble etter hvert kraftig radikalisert. Uroen og utilfredsheten førte til streiker, arbeidsnedleggelse og gatedemonstrasjoner, mest kjent er demonstrasjonen fra 1. september 1930 med vel 100 tusen deltakere, mellomkrigstidens største i sitt slag i Ungarn, som endte i et blodig sammenstøt med politiet. Langt de fleste av arbeiderne sognet tradisjonelt til eller støttet det sosialdemokratiske parti som også fagbevegelsen var dominert av. (Kommunistpartiet var som kjent forbudt, kommunistenes legale dekkorganisasjoner var ubetydelige og uten større tiltrekningskraft vis-à-vis arbeidermassene.)

Sosialdemokratene fikk imidlertid ikke organisere agrarbefolkningen. Uroen på landet førte derfor til at det hensunkne Småbrukerpartiet igjen gjennoppsto i desember 1930, i opposisjon til regjeringen. Gjæringen i praktisk talt alle samfunnslag ga god grobunn også for visse høyre-radikale bevegelser og strøminger med ideologiske erklæringer og slagord som til forveksling lignet de italienske fascistene og de tyske nasjonalsosialistene. De vervet de fleste av sine tilhengere blant småborgerskapet eller i middelklassen, men også blant de mindre bevisste arbeiderne. På landet ble visse religiøse sekter med sin dommedagsprofeti til dels betydelig populære.

Sommeren 1931 nådde endelig sammenbruddet av det internasjonale kredittsystem landet, og førte til en ytterligere forverring og fordykning av krisen. Ungarn hadde jo tatt opp betydelige statslån i utlandet mellom årene 1925-29. En rekke store konkurser i ulike europeiske land skremte nå kreditorene og fikk dem til å si opp alle oppsigbare lån, deriblant også lån gitt til Ungarn. I tidsrommet mai-juli 1931 måtte Nasjonalbanken i Ungarn ut med 200 millioner pengő i gull og valuta, noe som reduserte landets valuta- og edelmetallbeholdning til praktisk talt null og niks. For å unngå statsbankerot, beordret regjeringen den 13. juli 1931 en tredagers bankstengning. Deretter ble utbetaling av innskuddene begrenset. I desember innførte

¹⁰ Det meste av tallmaterialet er hentet fra følgende verker: *Die Geschichte Ungarns*. Red.: Ervin Pamlényi. Budap.1971: 566-68; *Magyarország a XX. században* ['Ungarn i det 20. årh.']. Budap.1985: 166-73; Unger, Mátyás: *Magyarország története* ['Ungarns historie']. Budap.1979: 322-24.

dessuten (Károlyi)regjeringen transfer-moratorium overfor utlandet, med forbud mot utførsel av penger og edelmetall fra landet.

Bethlen hadde allerede lenge i forveien store politiske problemer i forbindelse med sitt eget parti, Enhetspartiet. Som følge av den økonomiske krise tilspisset motsetningene seg mellom partiets ulike fløyer og grupperinger slik at det nærmest var uråd å holde partiet fortsatt samlet. For å skape et nytt parlamentarisk grunnlag for sin regjering, ba Bethlen Horthy om å oppløse nasjonalforsamlingen og om å utskrive nye valg til juni 1931. Resultatet av valgene ble imidlertid en stor skuffelse for ham, idet Enhetspartiet mistet hele 14 plasser. (Det reorganiserte og nå uavhengige Småbrukerparti fikk 10 plasser.)

Bethlen ble nå utsatt for angrep fra alle mulige og umulige hold, og ble faktisk gjort til syndebukk for alskens problemer i landet. Han planla derfor å oppheve parlamentets arbeid og innføre i stedet et økonomisk diktatur-system styrt av en komité på 33 medlemmer. For å redde landet ut av pengekrisen, skaffet han Ungarn et sårt tiltrengt nytt lån på 4,8 millioner pund. Dette skjedde den 14.august 1931.

Fem dager senere ble han plutselig lei av problemene så vel som de stadige angrepene, og sendte inn sin og regjeringens avskjedssøknad.

Til alles, også Bethlens, overraskelse ble søknaden straks akseptert av riksforsander Horthy. I den siste tiden var forholdet mellom Horthy og Bethlen ikke helt fri for visse gnisninger. Enda mer overraskende virket imidlertid at Bethlen, mot alles formodning, aldri mer vendte tilbake til regjeringsarbeidet. I de påfølgende årene var han dog fortsatt en av landets ledende konservative politikere som gang på gang forsøkte å demme opp for nazismen og styrke landets orientering mot vestmaktene, i første rekke Storbritannia. Han spilte en viktig rolle også i de ulike forsøk på separatfred med de allierte under krigen¹¹. Til tross for dette ble han tatt til fange av de fremrykkende sovjetrusserne i 1944 og deportert til Sovjetunionen. Han døde i fangenskap ved Moskva i 1947.

Gyula Károlyis mellomspill 24.8.1931-1.10.1932

Bethlens fall vakte stor oppsikt hjemme som i utlandet, de fleste regnet det imidlertid som et taktisk spill fra hans side og ventet hans snarlige *come-back*. I virkeligheten var dette et klart tegn på at hans sterkt personlig pregede 10-årige politiske herredømme nå var over og ut, videre at hans fall dypere sett også var et uttrykk for krisen innen det herskende konservative system. Og denne krise klarte heller ikke den nye regjeringssjef å avhjelpe.

Grev Gyula Károlyi (1871-1947) var en av Horthys mest betrodde menn som hørte til riksforsanderens indre sirkler. Som storgodseier, representerte han det mest konservative aristokrati i det politiske liv. Det var han som i Arad 5.mai 1919 hadde dannet den første kontrarevolusjonære regjering i landet mot Béla Kuns regime. I slutten av mai 1919 ble denne regjering flyttet over til Szeged, motrevolusjonens fremste bastion. Hans utenriksminister var fra 6.juni grev Pál Teleki, og hans forsvarsminister fra samme dato ingen ringere enn selveste Miklós Horthy. 21.juli overlot imidlertid Károlyi regjeringens ledelse til D.Ábrahám, og han ble regjeringsmedlem igjen først i István Bethlens regjering; fra 9.desember 1930 som utenriksminister.

Hans utnevning til ministerpresident kom nok minst like overraskende på de fleste som Bethlens avgang hadde gjort. Han var sikkert av mange betraktet som en ren midlertidig løsning, ikke minst av Bethlen selv, noe som også ble tilfellet. Men etter hans noe over ett år ved roret viste det seg at det ikke lenger var mulig å vende tilbake til 1920-årenes gamle styresett, aller minst for Bethlen selv. Med Károlyi som ministerpresident ble det forresten for første gang på 18 år også et skille mellom regjering og regjeringsparti, idet Bethlen beholdt ledelsen av partiet. I kraft av partiformannvervet forsøkte så Bethlen senere gang på gang å korrigere eller modifisere de skiftende regjeringers kurs i ulike aktuelle spørsmål, mens Károlyi strebet klart etter selvstendighet vis-à-vis sitt eget parti. På denne måten foregikk det hele tiden en slags rivalisering og maktkamp mellom de to gamle partifeller som også ga en viss dynamikk til deres innbyrdes forhold så vel som til den politiske valplass generelt.

At Bethlens politiske posisjon på den tid var svekket, kunne man også utlede av den nye regjeringens sammensetning, der det ikke ble plass for Bethlens aller nærmeste politiske tilhengere. De som kom forsterket ut av kivingen, var dels medlemmene og tilhengerne av den gamle kontrarevolusjonære gruppe (innenriksminister Ferenc Keresztes-Fischer og forvarsminister Gyula Gömbös), dels representantene til det

¹¹ Jfr. især hans nylig offentliggjorte opptegnelser om ungarsk politikk under den annen verdenskrig *Hungarian politics during World war two. Treatise and indictment*. Ed.by Ilona Bolza. Münch. 1985. Se også Czettler, Anton: *Politische Betrachtungen eines konservativen Ungarns*, i: Ungarn-Jahrbuch, 13/1984-1985: 75-112.

statlige byråkrati (handelsminister Béla Kenéz og landbruksminister Béla Ivády), mens finansminister Frigyes Korányi (utnevnt først den 16. desember) ble en eksponent for finanskapitalen.

Landets økonomiske problemer begynte først fra sommeren 1931 å bli virkelig trykkende og håpløse. Det var derfor bare rimelig at det ble nettopp den økonomiske-finansielle politikk som kom til å stå i sentrum av regjeringens arbeid. Károlyi gjorde da også betydelige anstrengelser for å demme opp for den økonomiske krise som nå med full styrke rammet landet. Vanskelighetene var ofte umulig å løse fordi de rimeligvis også var uttrykk for sosiale interessemotsetninger i samfunnet. For Károlyi var det derfor mange hensyn å ta for å kunne holde hodet over vannet. Han ble presset fra nær alle sider: storkapitalen ville oppnå større innflytelse og politisk makt; landbrukets folk krevde øket hjelp og at boletta-systemet skulle foruten korn også omfatte en del andre jordbruksprodukter (mais, poteter), mens statsbyråkratene var tilhengere av en fastere, mer bestemt styring.

Like etter sin tiltredelse ble Károlyi-regjeringen nødt til å gjennomføre en rekke tvangstiltak for derved å lette på trykket på landets finanser. Alt i august ble de statsansattes lønninger redusert og dertil mange oppsagt. I september forhøyet regjeringen inntektsskattene med hele 50 %. Károlyi ba dessuten Folkeforbundet om å sende eksperter til Ungarn for å få sanert finansene. I dette saneringsarbeid spilte forøvrig også den ungarske nasjonalbank en viktig rolle, og den ble for første gang i ungarsk historie en betydelig politisk faktor. I tillegg ble det i desember, som tidligere omtalt, innført transfer-moratorium overfor utlandet som forbød all utførsel av penger og edelmetall fra landet.

Sparetiltakene førte som rimelig var til en forbitret motstand fra de berørtes side. Det kom til uro og demonstrasjoner og til en stigende utilfredshet. 13. september ble til overmål en jernbanebro nær Budapest (ved Biatorbágy) sprengt i luften, mens det internasjonale ekspresstog passerte. 22 mennesker døde av skadene. Attentatmannen var sinnssyk, men p.g.a. hans navn (Matuska) oppsto det snart rykter om at det var Tsjekkoslovakia som sto bak anslaget. Regjeringen derimot benyttet anledningen til å innføre standrett i landet og å bruke den politisk mot massebevegelsene, for å trenge venstresiden, som fikk en stadig større tilslutning blant de nødstilte og arbeidsløse, tilbake. Det fulgte nå en arrestasjonsbølge og en opphisset agitasjon især rettet mot kommunistene. Sommeren 1932 klarte politiet å sprengte det illegale kommunistiske organisasjonsnett og arrestere lederne Imre Sallai og Sándor Fürst som begge ble dømt til døden og henrettet, til tross for massiv protest fra de vestlige demokratier.

I løpet av høsten kom det også til et høyreradikalt kuppforsøk, ledet av László Vannay, men det ble avverget i tide. Samtidig foregikk det en konstant og betydelig fraksjonsvirksomhet innen partiene og parlamentet, og også sosialdemokratene begynte å opptre mer målbevisst og disiplinert.

I den gitte politiske situasjon med nærmest alminnelig uro og regjeringsfiendtlighet i samfunnet, forsøkte Károlyi i desember 1931 sogar med å alliere seg med sosialdemokratene og den borgerlig-liberale opposisjon og trekke dem med i regjeringsarbeidet, for å kunne bli herre over de kaotiske tilstandene, men Bethlen klarte da å mobilisere det medtatte Enhetspartiet i tilstrekkelig grad til å avverge dette. Vinteren og våren 1932 tiltok derfor stadig mer den indre spenning. Den kulminerte 7. april 1932, da sosialdemokratene fikk mobilisert vel 200 tusen av sine tilhengere. Regjeringen svarte da med å forby *Népszava* ('folkets røst'), det sentrale presseorganet til sosialdemokratene, og videre med arrestasjoner og andre former for undertrykkelse. Aksjonene førte til at sosialdemokratenes organisasjons-arbeid fra nå av var nærmest fullstendig blitt lammet utover landet, ikke minst gjennom ulike uvennlige opptredener og aksjoner fra gendarmeriets side,

I utenrikspolitikken fulgte Károlyi til en begynnelse hovedsakelig i Bethlens fotspor, men etter hvert orienterte han seg stadig tydeligere i retning mot Frankrike, altså nærmest det motsatte av Bethlens Italia-vennlige linje, motsetningsforholdet mellom Frankrike og Italia tatt i betraktning.

Frankrike var ellers den fremste talls mann for å opprettholde den *status quo* i Sørøst-Europa som ble skapt av fredssystemet av Versailles, og sto dermed i motsetningsforhold til vitale ungarske interesser. I mars 1932 kom det et utspill fra den franske ministerpresidenten André Tardieu om et økonomisk samarbeid i Donau-regionen mellom landene Østerrike, Ungarn, Tsjekkoslovakia, Jugoslavia og Romania som en løsning på en del av problemene som har oppstått i området dels som følge av den økonomiske verdenskrise, men dels også p.g.a. selve fredssystemet som jo førte til en større isolering og selvishet hos disse statene. Det siste kunne også utlegges som en forsiktig innrømmelse fra fransk side, når det gjaldt en eventuell revisjon av fredstraktaten. Men sentrum-høyrepartiene som Tardieu og hans utenriksminister Aristide Briand hørte til, mistet ved valgene i 1932 flertallet, og hans plan ble strøket fra dagsorden. Også ellers var det mer enn tvilsomt om Ungarn skulle ha sluttet seg til planen, å dømme etter Bethlens holdning til spørsmålet.

Károlyis siste måneder i regjeringsposisjon var i økende grad preget av tilspissing av de sosiale motsetninger, tiltagende elend og utsiktsløshet for hele samfunnet, og forsterkningen av den regjeringsfiendtlige holdning i landet. Dette gjaldt praktisk talt alle lag av befolkningen, men i særdeleshet de

politiske partiene i nasjonalforsamlingen. Småbrukerpartiet opplevde derimot på den tid en eventyrlig vekst på landsbygda. Enhetspartiets agrarfløy begynte å vise en voksende interesse for tanken om å nærme seg til, eventuelt forene seg med dette seierrike og populære nye Småbrukerparti. Bare Bethlen kunne holde på dem, i hvert fall inntil videre. Situasjonen var imidlertid så labil at Bethlen 3.september fant det riktigst å oppfordre Károlyi i et brev til å gå av. Da Enhetspartiet 14.september nærmest offentlig brøt med regjeringen, etterkom Gyula Károlyi endelig Bethlens oppfordring til å sende inn sin avskjedssøknad.

Det er ikke utenkelig at Bethlen nå håpet på selv å bli kalt til roret på nytt. Horthy hadde imidlertid lenge hatt sin egen kandidat: sin hengivne tilhenger og kommandooffiser fra motrevolusjonens og den hvite terrors dager: "rasebeskytteren" Gyula Gömbös.

GÖMBÖS' FORSØK PÅ EN NY POLITIKK

Gyula Gömbös (1886-1936) begynte sin karriere som yrkesoffiser, og gjorde i årene 1914-17 krigstjeneste ved frontene. Han sluttet seg tidlig til de kontrarevolusjonære kreftene og ble sommeren 1919 forsvarsdepartementets statssekretær i den kontrarevolusjonære Szeged-regjeringen, altså Horthys nærmeste medarbeider. Han tok deretter meget aktivt del i oppbyggingen og organiseringen av Horthys regime.

Fra 1920 var han medlem av nasjonalforsamlingen og han spilte en ikke ubetydelig rolle da kongekuppet i oktober 1921 ble slått ned. I januar 1922 trådte han inn i Bethlens og Nagyatádis Enhetsparti, og han ledet partiets seierrike valgkamp, men han ble tvunget til å forlate regjeringspartiet sommeren 1923. Han dannet da i stedet sitt eget høyre-radikale ungarske nasjonale uavhengighetsparti, i alminnelighet bare kalt Rasebeskytter-partiet. I 1928 kom det til forlik mellom Bethlen og Gömbös slik at sistnevnte ble utnevnt til statssekretær i forsvarsdepartementet. Fra oktober 1929 var han forsvarsminister i Bethlens regjering, og fra august 1931 til oktober 1932 forsvarsminister i Gyula Károlyis kortlivede regjering. Hans utnevnelse til regjeringssjef 1.oktober 1932 var et tydelig tegn på den forandring det kristelig-konservative Horthy-regime etter hvert har gjennomgått. Fra begynnelsen av 1930-årene gjorde nemlig høyre-radikale strømninger seg stadig mer gjeldende i landet, understøttet kraftig av den mer og mer omsegripende økonomiske krise. De konservative kreftene var i denne situasjon rådvile og politisk-økonomisk lammet, mens den høyre-radikale demagogi uhemmet kunne agitere for sine idéer og løsningsforslag, og vinne dermed en viss tilslutning, især hos den gentry-pregede middelstanden som de fleste av offiserene, embetsmennene og statsfunksjonærene var kommet fra. Og hos småborgerskapet.

Men Gömbös kunne ikke blitt utnevnt uten full støtte fra regjeringspartiet som på sin side fortsatt ble ledet og kontrollert av István Bethlen. Sistnevnte må derfor ha ansett Gömbös som den mest egnede politiker for øyeblikket til å kunne spille rollen av den sterke mannen landet akkurat da, også etter Bethlens oppfatning, trengte mer enn alt annet.

Som "takk" for tilliten fra Bethlens side, omdannet Gömbös alt i sin tiltredelses-måned regjeringspartiet og forsynte det med et program som både var demagogisk, sjåvinistisk og rasistisk. Bethlen beholdt fortsatt en plass i det nye styret, men selve partiet ble omdøpt til Nasjonale Enhetsparti. Gömbös' hånd var imidlertid fortsatt sterkt bundet av den "gamle" nasjonalforsamlingens sammensetning og av at Bethlen hadde klart å plassere flere av sine beste menn i den nye regjering (landbruksminister Miklós Kállay, innenriksminister Ferenc Keresztes-Fischer, utenriksminister Endre Puky, handelsminister Tihamér Fabinyi, til dels også finansminister Béla Imrédy). Alt dette tvang Gömbös til å gå varsomt frem, gjøre taktiske skritt og inngå kompromisser slik at han først etter sin egen store valgseier i april 1935¹² kunne virkelig ta fatt på å omgjøre regjeringspartiet til et moderne masseparti, i mangt etter italiensk og tysk mønster. Alt fra før av var nasjonalføreren Mussolini hans store ideal og forbilde, i ytre poseringer så vel som når det gjaldt organiseringen av den såkalte korporative stat. Allerede 4 dager etter sin tiltredelse sendte han et brev til Mussolini, hvor han understreket at han i sin utenrikspolitikk skulle fortsette med den etter hvert tradisjonelle italienske orienteringen av Ungarn.

10.oktober 1932 opphevet han med virkning fra samme dag standretten, en velplassert gest overfor opposisjonen og arbeiderklassen, før han på den etterfølgende dag lot proklamere sitt såkalte Nasjonale Arbeidsprogram på 95 punkter.

Samlet representerte dette utvilsomt en ny politikk i ungarsk sammenheng, men mesteparten av dette tankegodset var importert fra Italia, og forsøkt bare i grove trekk tilpasset ungarske forhold. Samlet tok dette

¹² Hans parti fikk da 69,4% av stemmene, jfr. *Magyarország történeti kronológiája*. III. Budapest. 1982: 936.

sikte på å øke den sentrale statsmaktens dirigerende rolle, styrke dens fra før av temmelig militaristiske ånd og utbygge et representasjonssystem som skulle baseres på de ulike interesseorganisasjoner og -sammenslutninger. Dette sistnevnte representerte på en nærmest fullstendig utilsørt måte idéen om den korporative stat og det totale statssystem, Mussolinis kongstanke.

Det ble også dette som fremkalte den største motstand, idet dette hadde til hensikt å nøytralisere arbeiderne og arbeiderbevegelsen ved å erstatte de frie fagorganisasjonene med statsdirigerte arbeiderkorporasjoner som interesseorganisasjoner samtidig som det i realiteten ville oppheve demokratiets bærende prinsipp: flerpartisystemet, og erstatte det med et eneste masseparti som til gjengjeld skulle stå under full kontroll av de utøvende statsmyndigheter.

På den annen side forutsatte Gömbös' program – i vert fall i teori – likvideringen av de føydale levningene samt innskrenkningen av storgodsets og finanskapitalens makt.

Han passet samtidig på å komme med en rekke tiltalende og konkrete løfter til nesten alle samfunnslag, og forkynte nærmest en ny reformtid i landet. Til bøndene lovet han jordreform, skattereform, et moratorium på opptil 3 år på all jordbruks-gjeld, nye gunstige lån, nye utenlandske markeder for ungarske jordbruksprodukter, og en ny bosetningspolitikk.

Løftet om alminnelige, hemmelige valg skulle i første rekke fenge arbeiderklassen, likedeles punktene om å opprette nye arbeidspalasser og nedkjempe arbeidsledigheten. Gömbös strevet i det hele tatt etter å inngi forhåpninger om at hans styre skulle basere seg på de brede folkemassene, noe som ikke bare skaffet ham Småbrukerpartiets støtte, men også en temmelig bred tilslutning fra intelligentsiaens side som fra før av var levende opptatt av å finne en gangbar vei ut av det uføret landet var havnet i. Især ble hans sosialpolitiske tiltak populære og vel egnet til å skaffe ham ytterligere tilhengere (igangsetting av en storstillet statlig byggevirksomhet; masseproduksjon av enkle, men fullt ut brukbare og praktiske nødboliger etc).

Fundamentalt nytt var i Ungarn også måten Gömbös kunngjorde sine programmer og ulike tiltak på, nemlig innen rammen av teatralisk organiserte og gjennomførte massemøter, og ved å ta i bruk radiosendingene (den regelmessige kringkastingsvirksomhet ble i Ungarn innført ved lov i desember 1925, men det var sendt programmer helt fra 1923), samt pressen, og det i et målestokk som til da var ukjent.

For bedre å kunne spre sin ideologi, fremsto Gömbös også som skaperen av den billige dumpingpresse, fremstilt av partiet selv i masseopplag og solgt for rene dumpingspriser som for den vanlige seriøse presse var helt uoppnåelige.

Da Gömbös høsten 1932 overtok regjeringens ledelse, hadde den økonomiske krise alt kulminert og fra 1933-34 satte det inn en gradvis oppsving med en raskt minkende arbeidsledighet. Økonomiens normalisering ute som inne kom beleilig for Gömbös og hjalp ham kraftig til å kunne konsolidere sin stilling forholdsvis raskt, idet tilliten til ham økte i befolkningen i takt med forbedringen. Han var derved sikret den nødvendige arbeidsro til å kunne vende seg utad og ta fatt på realiseringen av sine utenrikspolitiske idéer.

Fra Bethlens besøk i Roma i april 1927, da det ble undertegnet en vennskapstraktat mellom Italia og Ungarn, var Ungarns italienske orientering den bærende idé innen den erklærte offisielle ungarske utenrikspolitikken. Gömbös var ikke bare fullstendig enig i dette, men var attpåtil en stor personlig beundrer av *Il Duce*, hans lederstil og politiske innretning. Han innså det dessuten på et overraskende tidlig tidspunkt, allerede i 1920, at for å kunne velte den *status quo* som ble skapt ved fredssystemet i Versailles, måtte det til en allianse mellom Italia og Tyskland, en Berlin-Roma-akse som han selv så treffende uttrykte det. Som Ungarns statsminister, ønsket Gömbös nå med alle tilrådelige midler å bidra til snarest mulig å virkeliggjøre denne akse som også skulle kunne åpne for Ungarns revisjonistiske bestrebelser.

Omkring årskiftet 1932-33 var imidlertid det internasjonale laget ikke uten videre gunstig for Gömbös' plan for en slik akse. Polariseringen mellom forsvarerne og motstanderne av fredssystemet var riktignok i løpet av 1920-årene kommet ganske langt, og motstanderne var fortsatt i fremgang og vant terreng. Storbritannia trakk seg i realiteten fra kampen om Donau-området, mens Frankrike på sin side ikke helt klarte å mestre situasjonen, tvert om ble dets posisjon en god del svekket. Men Italia maktet ikke å trekke fordeler av denne svekkelse, og dets ekspansjon på Balkan ble heller beskjeden. 30.januar 1933 ble imidlertid Hitler utnevnt til tysk kansler, og han vekket straks forhåpninger i mange om at Versailles-fredssystemet nå sto for fall. Hitlers og Mussolinis regimer var nok omtrent like autoritære og nasjonalistiske i sitt vesen, men i internasjonal politikk var de den gang likevel motstandere av hverandre. Mussolini var i første rekke redd for konsekvensene av en forsterket tysk militarisme, han måtte dessuten tenke på den italienske landsdelen fra 1918, Syd-Tyrol, med sin overveiende tysktalende befolkning, tildelt Italia av nettopp fredskonferansen i Versailles. Østerrike-problemet, Tysklands bestemte planer om *Anschluss* som Hitler aldri har lagt skjul på, representerte et annet og spesielt skjær i sjøen i forholdet mellom de to diktaturstatene, mellom Hitler og Mussolini.

Tro til tradisjonen åpnet Gömbös sitt utenrikspolitiske virke ved å avlegge et offisielt besøk i Roma 8.-15.november 1932. Mussolini, som akkurat da søkte å realisere sine imperialistiske drømmer om italiensk

ekspansjon i forståelse og ved hjelp av franskmennene, tok under drøftelsene med Gömbös på ny frem sin gamle plan om en italiensk-ungarsk-østerriksk tollunion, fordi han håpet på at en slik økonomisk-politisk tremaktsallianse var godt egnet til å kunne demme opp for de ventede tyske aspirasjoner rettet mot Sørøst-Europa. Noen dager etter sin hjemkomst fra Roma fikk Gömbös besøk av den østerrikske kansleren E.Dolfuss og hans handelsminister. Som et håndgripelig resultat førte disse to møter umiddelbart til at ungarske jordbruksprodukter fikk utvidet sitt marked i Italia så vel som i Østerrike.

Gömbös, som betraktet den fransk-italienske tilnærmingen med en viss uro, skyndte seg etter Hitlers maktpågrepelse til å sende sine gratulasjoner til Føreren (6.februar 1933) og tok samtidig opp muligheten for å kunne harmonisere de to lands utenrikspolitikk med hverandre. Noen dager i forveien utnevnte Gömbös den dyktige diplomaten, til da Ungarns ambassadør i Berlin, Kálmán Kánya (1869-1945) til ny ungarsk utenriksminister. Kánya forsøkte å holde en god, eller i det minste en korrekt forbindelse med de vestlige makter, men samtidig ville han styrke forholdet til Italia, også som motvekt mot det tyske hegemoniet. I midten av mars møtte han Mussolini i Roma og Dolfuss i Wien, og han drøftet med begge muligheten for å avverge den tyske *Anschluss*: Østerrikes tilslutning til Det tyske rike.

17.juni 1933 møtte Gömbös, som den første utenlandske regjeringssjef, Hitler i Berlin. Hovedformålet med Gömbös' besøk var dels å vinne tilpass i det tyske markedet for ungarske landbruksprodukter, dels å presentere Føreren de ungarske revisjonistiske krav. Bare ti dager i forveien anerkjente firemaktspakten som i Roma ble sluttet mellom Frankrike, Italia, Storbritannia og Tyskland, retten til å søke fredstraktatens revisjon på en fredelig og lovlig måte! I mars gjennomførte dessuten Bethlen en foredragsturné i Tyskland for å vinne sympati for Ungarns territoriale fordringer. Men *der Führer* ga bare sin uforbeholdne støtte til de ungarske kravene overfor Tsjekkoslovakia (i Sør-Slovakia skulle den fremtidige nye statsgrense trekkes etter etnografiske prinsipper), men var ellers mer avvisende og forsiktig når det gjaldt eventuelle ungarske grenserevisjoner mot Jugoslavia og Romania.

Dermed var det demonstrert at det historiske Ungarn ikke kunne ventes å bli gjenreist ved Hitlers hjelp. Gömbös klarte imidlertid å vinne Hitlers støtte i hvert fall til en delvis ungarsk revisjon, noe som i den gitte situasjon var det gunstigste Ungarn kunne vente å oppnå.

Til gjengjeld fikk Ungarn i juli 1933 og i februar 1934 meget fordelaktige handelsavtaler med Tyskland som langt på vei løste avsetningsproblemene for ungarsk landbruk, men det knyttet samtidig Ungarns økonomi på en skjebnesvanger måte til Det tredje riket og økte derved i betydelig grad Ungarns avhengighetsforhold til Tyskland.

Faren som en alt for nær tilknytning til Tyskland representerte for Ungarn, var ikke ukjent for ansvarlige ungarske statsmenn heller: en av de mest kjente av dem, publisisten og opposisjonspolitikeren Endre Bajcsy-Zsilinszky (1886-1944) tok under debatten om Ungarns utenrikspolitikk i nasjonalforsamlingen allerede den 18.mai 1933 sterkt avstand fra den politikk Gömbös førte overfor Hitler-Tyskland. Han fremhevet at revisjonsbestrebelsene ikke måtte bli knyttet til Tysklands lignende bestrebelser, tvertom måtte Ungarn bryte med Tyskland for å hindre en ytterligere økning av den tyske innflytelse i landet, fordi dette uvegerlig skulle føre Ungarn med i en krig på tysk side. (Da Ungarn 19.mars 1944 ble okkupert av Tyskland, kjempet han til han ble tatt til fange, med en pistol i hånden mot inntrengerne; senere klarte han å rømme og ledet da i måneder organiseringen av den ungarske motstandsbevegelsen, til han i november 1944 igjen ble fanget. Tyskerne henrettet ham selveste julaften 1944.)

Som motvekt til Berlin-besøket i juni, inviterte Mussolini både Gömbös og Kánya til et besøk i Roma 23.juli 1933. Drøftelsene gjaldt det italiensk-østerriksk-ungarske samarbeidet. Som et biprodukt av møtet ble en ny italiensk-ungarsk handelsavtale brakt i havn, undertegnet 1.september. Men Mussolini var fortsatt ikke helt fornøyd: han ville nå for enhver pris tømre sammen en italiensk-østerriksk-ungarsk politisk og økonomisk blokk. Gömbös kom dermed opp i en vanskelig situasjon ved å måtte velge mellom Tyskland og Mussolinis forespeilte blokk. Hans valg falt på sistnevnte, men han klarte likevel å forhindre opprettelsen av en reell tollunion. Protokollen av Roma som avtalen kalles, ble undertegnet 14.mars 1934, og ble i mai samme år etterfulgt av en økonomisk traktat mellom de samme tre land.

I disse månedene øvet også Østerrike som følte seg stadig sterkere truet av Hitler, et forsiktig, nærmest vennskapelig press på Ungarn, i håp om at blokk-avtalen mellom de tre land skulle kunne forhindre den *Auschluss* som så høylydt ble krevd av nazistene i Tyskland så vel som i Østerrike. Den østerrikske kansleren Dolfuss som avla et besøk i Budapest i februar 1934, var tilbake i den ungarske hovedstad alt i midten av juni; vel en måned senere ble han drept ved nasjonalsosialistenes kuppforsøk i Wien. Men også hans etterfølger K.Schuschnigg fant veien til Budapest allerede knapt to uker etter sin tiltredelse som ny østerriksk kansler. Gömbös' gjensitt lot heller ikke vente på seg lenge, han møtte Schuschnigg i Sommeringen 8.november 1934, på vei hjem fra sitt besøk i Roma 6.november. Men da var det den ungarske regjeringssjefen selv som hadde fått vanskeligheter og ble nødt til å be om italiensk og østerriksk støtte.

9.oktober 1934 ble nemlig kongen av Jugoslavia, Aleksander 1 og hans vert, den franske utenriksminister Louis Barthou drept i et attentat i Marseille under et statsbesøk, av kroatisk terrorister som tilhørte den kroatisk separatistiske organisasjonen Ustasja (kroat. *Ustaša* 'opprører'). Den var dannet i utlandet i 1929 med støtte fra italienske og tyske fascister, og den hadde sitt hovedkvarter i Italia. Den hadde imidlertid en treningsleir også i Ungarn: Jankapuszta, som vanligvis ga asyl for kroatisk flyktninger, aktivister og desertører. Attentatet vakte til å begynne med voldsom oppsikt. Især var det den tsjekkosllovakiske utenriksminister Edvard Beneš, kjent for sin steile, umodererte ungarskfiendtlighet, som ivret etter å få stemplet og fordømt Ungarn for sin angivelige delaktighet i mordet, for han håpet dette skulle ta vinden ut av seilene for ungarsk revisjonisme. Man ble imidlertid etter hvert klar over at trådene egentlig førte til Roma: men Mussolini var for viktig til å kunne utpekes til syndebukk, meningsforskjellen mellom ham og Hitler var størst nettopp i 1934-35-årene, saken løp derfor litt etter litt ut i sanden.

Merkelig nok førte attentatet Frankrike og Italia nærmere hverandre. Allerede den 7.januar 1935 undertegnet man i Roma en vidtgående fransk-italiensk avtale som også hadde visse aspekter for Sørøst-Europa: franskmennene foreslå nemlig at områdets berørte stater, samt Frankrike og Tyskland skulle inngå en pakt, senere kalt Donau-pakten, som skulle sikre Østerrikes selvstendighet og bevare *status quo* i området. Dette skulle samtidig sikre ryggen til Italia som da var i full gang med å forberede sitt angrep på Etiopia (det ble satt i gang 3.oktober). – Da den foreslåtte pakten ville sette en hinder for revideringen av Ungarns statsgrenser, var den uakseptabel for landet. Den ungarske utenriksminister Kánya avviste derfor pakt-planen på et møte i Venezia 4.mai som ble holdt mellom utenriksministrene fra Italia, Østerrike og Ungarn.

Tilhengerne av en forsert tysk orientering fikk dermed styrket sin stilling i Ungarn. Alt den 24.mai innfant Hermann Göring, den gang ministerpresident i Preussen, seg i Budapest, der han fikk føre drøftelser med Horthy så vel som med Gömbös, og i september reiste Gömbös selv til Berlin. Tyskland forlot Folkeforbundet i oktober 1933, og proklamerte den 16.mars 1935 innføringen av den almene verneplikt, noe som var stikk i strid med fredstraktatens bestemmelser. Det vakte en viss oppsikt, men møtte ingen nevneverdig motstand.

Flåteavtalen mellom Storbritannia og Tyskland i juni bidro i vesentlig grad til å øke Hitlers prestisje. Som følge av eventyret i Etiopia, var Italia fra høsten 1935 i ferd med å bli trengt ut av Sørøst-Europa. Dets plass ble fra nå av i økende grad overtatt av Tyskland som den ledende makt i kampen mot *status quo*. Også Italia ble nå nødt til å erkjenne dette, og fra sommeren 1935 fant det derfor sted en gradvis tilnærming mellom de to diktaturstater, kraftig fremskyndet av Etiopia-konflikten.

Som takk for Hitlers støtte aksepterte Mussolini stilltiende Tysklands krav på Østerrike. Den italiensk-østerriksk-ungarske blokk fortsatte å bestå, den såkalte 2.Roma-avtale mellom de tre land ble undertegnet så sent som i mars 1936. Men like i forveien marsjerte tyske tropper inn i det demilitariserte Rhinland. Tyskland hadde derved fått en ganske annen posisjon og som følge av den intensiverte militære opprustningen forvandlet det seg snart til områdets sterkeste makt. Det hjalp lite at i april innførte også Østerrike almen verneplikt. I juli ble Østerrike nødt til å undertegne en tysk-østerriksk avtale som formelt anerkjente nok Østerrikes selvstendighet, men som i virkeligheten var et nytt skritt i retning mot landets tilslutning til Det tredje rike.

Gömbös, som gjennom en rekke hektiske år hadde iherdig kjempet for en italiensk-tysk tilnærming, burde egentlig vært fornøyd nå når akse-avtalen endelig sto foran sin realisering (den ble undertegnet i oktober 1936, vel tre uker etter Gömbös' død). Men så måtte han oppleve at Mussolini beskyldte ham for utaknemlighet, fordi Ungarn unnlot å stemme i Etiopia-saken i Folkeforbundet, mens Hitler på sin side var arg på ungarerne, fordi de gjennom sitt samarbeid med Italia i flere år effektivt hadde hindret Østerrikes *Anschluss*, og fordi ved å holde fast på kravet om gjenreise av det historiske Ungarn, sto de i veien for en overenskomst mellom Jugoslavia og Tyskland.

Ungarsk utenrikspolitikk gjorde forøvrig i disse årene flere forsøk på å utvide sin kontaktflate også i andre retninger. I oktober 1933 reiste Gömbös og hans utenriksminister Kánya til Bulgaria, men besøket førte ikke til konkrete resultater. I februar 1934 tok Ungarn opp den diplomatiske forbindelse med Sovjetunionen, men det ble ikke fulgt opp av andre tiltak. Langt viktigere var Gömbös' reise til Warszawa 20.oktober 1934, der det ble drøftet muligheten av et polsk-ungarsk samarbeid med brodden i første rekke rettet mot Tsjekkoslovakia. Samtidig undertegnet partene en polsk-ungarsk kulturavtale. I april 1936 avla så den polske ministerpresident et offisielt besøk i Budapest. I sentrum av drøftelsene sto den gang muligheten av å utforme en Warszawa-Budapest-Roma-akse.

Denne i og for seg lovende idé mistet dog sin aktualitet med den italiensk-tyske tilnærmingsprosessen, på grunn av det problemfulle forholdet mellom Polen og Tyskland.

Mot alles forventninger kom Gömbös' innenrikspolitiske aktivitet sterkt i skyggen av hans utenrikspolitiske engasjement. Realiseringen av de til dels radikale idéer som de 95 punktene av hans Nasjonale Arbeidsprogram representerte, lot år etter år å vente på seg. Dette ble begrunnet med det faktum at den

“gamle” nasjonalforsamling, hvor den forsiktige konservative Bethlen jo beholdt grepet, ikke ville gi sin tilslutning til de fleste av Gömbös’ vidløftige planer likevel. Til tross for denne nøling, forble hans posisjon ellers gjennomgående sterk, takket være hans prestisjevinninger utenlands. I juli 1933 klarte han dog å drive igjennom i nasjonalforsamlingen at riksforsender Horthys maktområde ble betydelig utvidet: ved lovartikkel XXIII av 1933 fikk Horthy nemlig rett til å utsette nasjonalforsamlingens forhandlinger eller å oppløse parlamentet.

Våren 1934 kom det til en overenskomst mellom Gömbös og det største av opposisjonspartiene, Småbrukerpartiet, som var rettet mot storkapitalen og stor-godset. I hvert fall en tid fremover ble dermed bondestanden “nøytralisert”, samtidig som Gömbös fikk betydelig støtte også fra middelstanden og den del av intelligentsiaen som var populistisk orientert. Mange av tidens ledende forfattere ble da for en stund med i bevegelsen Nye åndelige front, anført av politikerne Miklós Kozma og forfatteren Lajos Zilahy. Men et møte mellom regjeringssjefen og de mest prominente forfatterne i april 1935 endte med gjensidig skuffelse.

I begynnelsen av 1935 fant Gömbös tiden moden for visse utrenskninger også i selve regjeringen: i januar måtte finansminister Imrédy og landbruksminister Kállay forlate regjeringen, deres etterfølgere ble Tihamér Fabinyi, respektive Kálmán Darányi, mens i mars kom turen til innenriksminister Keresztes-Fischer som da ble etterfulgt av Miklós Kozma. 5.mars oppløste endelig Horthy, etter råd fra Gömbös, parlamentet.

Bethlen som nå følte seg overrumplet, forlot da sammen med 13 ledende politikere regjeringspartiet og førte fra nå av en valgkampanje mot Gömbös. Valgene ble holdt 6.april 1935 og førte til en overveldende seier for Gömbös: Det nasjonale enhetsparti erobret hele 170 (69,4 %) av de 245 plassene; samtidig måtte Småbrukerpartiet nøye seg med bare 25 plasser, mens sosialdemokratene fikk 11 plasser.

Alt tydet nå på at Gömbös’ tid var kommet og at tiden var inne for hans store reformer. Som et innledende skritt ble i juni innført 48-timers arbeidsuke. I samme måned sank arbeidsledigheten til 16,7 %, det laveste tall siden 1929. Arbeiderklassen vendte seg nå likevel praktisk talt unisont mot Gömbös. Grunnen til dette var den storstilede kampanje Gömbös hadde satt i gang for å gjøre regjeringspartiet om til et masseparti, med det formål for øyet å eliminere ikke bare alle de andre partiene, deriblant også det sosialdemokratiske, men også fagorganisasjonene. Men Gömbös’ planer om de såkalte arbeiderkorporasjonene strandet på den voldsomme motstand fra arbeiderklassens side som satte i gang store demonstrasjoner og streiker. Gömbös ble derfor til slutt nødt til å oppgi kampen mot de tradisjonelle arbeiderorganisasjonene. – Også bondestaden måtte nå innse at Gömbös i virkeligheten ikke våget å gå så langt som å røre ved storgodsene og gjennomføre en radikal jordreform.

Under slike omstendigheter ble Gömbös snart nødt til å legge til side sine planer om ettpartisystemet og virkeliggjørelsen av den korporative staten. Det viste seg at nå, når den økonomiske krise var over, hadde det gamle kontrarevolusjonære, konservative regime ikke lenger bruk for Gömbös og hans overdrevne sosiale demagogi. Han sto etter alle solemerker å dømme definitivt for fall. Men da ble han alvorlig syk. Så alvorlig at Horthy ikke fant det nødvendig å oppfordre ham til å søke avskjed. Fra 2.september 1936 ble regjeringen midlertidig ledet av landbruksministeren Kálmán Darányi.

Gömbös døde 6.oktober.

Han var et typisk produkt av mellomkrigstidens grumsete år. Myten som ble skapt omkring ham, gjorde at han ble møtt med meget store forventninger av svært mange. Men hans fire år ved roret ble for de fleste en mer eller mindre bitter skuffelse. Enkelte av hans feiltrinn lot seg ikke rette opp av etterfølgerne. Først og fremst det at Ungarn hadde så grundig havnet under tysk-italiensk dominans.

DARÁNYIS REGJERING 1936—38

Fra våren 1936 så Ungarns ledende konservative krefter med tiltagende bekymring og engstelse på Gömbös’ ensidige satsing på Tyskland. Det springende punktet av ungarsk utenrikspolitikk var å skaffe seg en eller flere mektige allierte slik at ved deres støtte kunne man i sin tid få gjennomført fredstraktatens revisjon. Men Hitlers høyre-radikale regime virket heller skremmende for Ungarns herskende klasse som også syntes at Gömbös nok gikk for langt i sine forbindelser med Berlin og i sin iver etter å tilegne seg Hitlers idéer.

Storgodseierne og aristokratene som tradisjonelt alltid har vært svært anglofile, engelsk-orienterte, ble i dette synet støttet også av en nærmest fulltallig finanskapital (flere av de største finansstyrster var attpåil av jødisk avstamning og hadde også av den grunn lite å vinne på en forskyvning i høyre-radikal retning). I Parlamentet kjempet opposisjonen derfor nærmest unisont mot Gömbös, og de fikk i denne kampen merkelig nok også tilslutning fra nasjonalforsamlingens høyre-radikale representanter som på sin side var misfornøyde med Gömbös’ utallige utenrikspolitiske krumspring og taktikkeri, istedenfor en uttalt nazi-vennlig

holdning... Bortsett da fra disse elementer, ville opposisjonspartiene gjerne holde kontakten med de vestlige demokratier bedre vedlike. Med unntak av en stadig minkende indre krets av egne kampfeller, sto derfor Gömbös nå praktisk talt isolert slik at han fra senest august 1936 var ansett som en slagen mann som liksom bare fikk fortsette på overtid takket være Horthys gamle sympatier og nåde. Hans død kom derfor egentlig som en stor lettelse for de aller fleste.

Darányis utnevning til ministerpresident 12.oktober 1936 kom ikke som noen overraskelse på noen. Fra januar 1935 var han landets landbruksminister, og han ledet dessuten i to kortere perioder, under Gömbös' sykefravær, regjeringsarbeidet. Han var de konservatives kandidat, og de ventet nå at Darányi skulle gi regjerings-politikken et troverdig nytt konservativt preg, innad som i utenrikspolitikken. Kálmán Darányi (1886-1939) var selv godseier og han gjorde især fra 1920 seg kjent som en fremtredende eksponent for Horthy-tidens ideologi. I en årrekke var han *főispán* (*Obergespan*, tilsvarer norsk amtmann og fylkesmann) og representant i nasjonalforsamlingen, samtidig en slags gjenganger i ledelsen til ulike agrarpolitiske organisasjoner og innen den reformerte kirken. Han siktet med sin virksomhet i første rekke til å bedre jordbruksøkonomien og bøndernes sosiale stilling. Hans kabinett av 12.oktober var i utgangspunktet nærmest identisk med Gömbös' siste regjering, men etter hvert ble dens sammensetning noe forandret. Han beholdt imidlertid Kánya som sin utenriksminister i hele perioden, og frem til februar 1937 også innenriksminister Miklós Kozma.

Lenge så det ut som om han skulle kunne innfri de forventninger landets konservative kretser hadde stilt overfor ham, til punkt og prikke. Han trengte med hell tilbake de høyre-radikale bevegelsene. I begynnelsen av 1937 gjorde han seg herre over MOVE, en ytterliggående nasjonalistisk forsvarsforening som med skjult tysk støtte angivelig skal ha forberedt et væpnet kupp. I april ble Den nasjonale viljens parti forbudt, dens leder Ferenc Szálasi arrestert og i løpet av året dømt hele to ganger. Darányi vendte tilbake til Bethlens metoder også ved ytterligere å utvide riksforstanderens maktområde på bekostning av nasjonalforsamlingen, især av representantenes hus. Ved lovariktene XIX av 1937 og XXVII av 1937 fikk riksforstanderen (Horthy) rett til å utpeke sin eventuelle etterkommer, dessuten å kunne sende en lov, vedtatt av representantenes hus, to ganger tilbake til ny votering; og hvis overhuset fortsatt skulle være imot den, skulle det samlede parlamentet få votere over den. Når riksforstanderen også har fått adgang til å oppløse parlamentet og/eller utsette dets forhandlinger på ubestemt tid, må det vel kunne sies at Horthy var dermed kommet i besittelse av en tilnærmet kongelig makt. (At Horthy nå selv ønsket seg retten til å kunne utpeke sin egen etterfølger, hang nok sammen med hans langsiktige planer om å etablere et Horthy-dynasti i Ungarn.) – Darányi trengte forresten riksforstanderens styrkede maktposisjon også som motvekt mot en bebudet valgreform med innføring av hemmelige valg.

Til sine tiltak mot høyre-radikalismen fikk Darányi bred støtte også fra opposisjonen og opinionen, jfr. i første rekke István Bethlens opprop 30.mai 1937 om samhold mellom de borgerlige partier, og tilsvaret fra Dezső Sulyok som deklarererte Småbrukerpartiets solidaritet med Bethlen.

Til en viss grad var det nettopp denne støtten som kom til syne også i bevegelsen *Márciusi Front* ('mars-fronten') som i sitt program, proklamert 15.mars 1937 og undertegnet av bl.a. Gyula Illyés, Imre Kovács og Péter Veres, krevde landets demokratiske omforming og rent konkret en jordreform med oppdeling av godsene som var over 250 hektar. Mars-fronten var dominert av den såkalte populist-bevegelsen som oppsto i begynnelsen av 1930-årene og arbeidet for en slags bondesosialisme. Ifølge deres program var landets selvstendighet nå truet av pangermanismen og panslavismen, de søkte derfor etter en tredje vei, en nasjonal ungarsk løsning. Programmet gjenspeilet samtidig en viss antikapitalistisk (og derfor også anti-jødisk) holdning. Utenom den folkelige intelligentsia fikk bevegelsen bred tilslutning også fra de borgerlige demokratene, ja sogar fra kommunistene som fra sommeren 1935 var gått inn for folkefrontpolitikken i sin kamp mot den internasjonale fascismen. Sosialdemokratene derimot holdt seg borte fra mars-fronten p.g.a. dens for sterke nasjonale preg.

Regjeringens foranstaltninger mot de ulike høyre-radikale grupperinger klarte imidlertid ikke å forhindre at disse den 23.oktober 1937 gikk sammen og dannet et felles parti, kalt Ungarsk Nasjonal Sosialistisk Parti. Ferenc Szálasi ble dets leder. Dette parti ble nok forbudt ved et vedtak i ministerrådet 2.februar 1938, men man kunne ikke og ville heller ikke hindre, ikke minst som følge av utviklingen innen den internasjonale politikk i mellomtiden, at det ble omorganisert under navnet *Hungarista Mozgalom*.

I utenrikspolitikken forsøkte Darányi og hans utenriksminister Kánya til en begynnelse demonstrativt å styrke den italienske linje og fremheve viktigheten av et italiensk-ungarsk vennskap, eventuelt også på bekostning av de tysk-ungarske relasjonene. Den nye sentrering av ungarsk utenrikspolitikk møtte imidlertid allerede to uker senere tildels delikate problemer i og med undertegnelsen av en hemmelig protokoll mellom Italia og Tyskland i Berchtesgaden 27.oktober 1936 som i praksis integrerte de to lands utenrikspolitikk. Aksene Berlin-Roma ble dermed *de facto* en realitet. Tross all ideologisk slektskap mellom fascisme og nasjonalsosialisme, var veien lang til denne etablering av samarbeid mellom de to styresett, først og fremst fordi Italia var motstander av den tyske planen om å innlemme Østerrike i Det tredje riket (*Anschluss*). Italia

var dessuten redd for økede tyske aspirasjoner etter å oppnå større politisk-økonomisk innflytelse i Donauområdet og på Balkan. Italias Etiopia-krig og Tysklands uoverensstemmelse med vestmaktene i forbindelse med Rhinlands besetning ved tyske tropper forsterket også tilnærmingen mellom de to land. Å bringe denne akseavtale i havn, var lenge et av hovedformålene for ungarsk utenrikspolitikk, især i Gömbös' regjeringstid (selve uttrykket "aksen Berlin-Roma" skal også stamme fra Gömbös, men offisielt ble det først brukt av Mussolini, Gömbös' forbilde og nære venn, i en tale 1.november 1936). Nå, da den endelig var blitt realisert, var Gömbös selv død i vel 3 uker, samtidig som Darányi og Kánya var i ferd med å forsterke Ungarns italienske orientering og samtidig forbedre Ungarns forhold til London og Paris. Italia forsøkte inntil videre å late som om intet vesentlig var skjedd i Berchtesgaden. Allerede 11.november deltok utenriksminister Ciano på møtet mellom Italias, Ungarns og Østerrikes utenriksministre i Wien, selvom de nå må ha vært klar over at akseavtalen også innebar anerkjennelsen av Tysklands rett til Østerrikes *Anschluss*. Fra Wien reiste Ciano på offisielt besøk til Budapest. I den påfølgende tiden fornyet dessuten italienerne sine forsøk på å realisere den tidligere planen om å danne en såkalt horisontal akse mellom Italia, Jugoslavia, Ungarn og Polen, som – i hvert fall teoretisk – utvilsomt kunne hatt en viss brodd mot Tyskland.

På den annen side sto det ganske sikkert også i tyskernes interesse å forbedre forholdet mellom Jugoslavia og Ungarn, som i sin nåværende form og tilstand klart sto i veien for tyskernes ekspansjon i retning mot Balkan. Allerede i begynnelsen av oktober 1936 mottok den ungarske regjering et forslag fra den jugoslaviske regjering som gikk ut på at Ungarn skulle anerkjenne statsgrensene sine mot Jugoslavia som definitive – mot at Jugoslavia brøt sine avtaler med Romania og Tsjekkoslovakia. I januar 1937 fremmet Jugoslavia et nytt og modifisert forslag overfor Ungarn. Imidlertid sa Ungarn seg villig til å inngå en avtale med Jugoslavia først etter at Jugoslavia anerkjente Ungarns militære likeberettigelse og dessuten har avhjulpet uretten den ungarske minoritet på vel en halv million mennesker har lidd innenfor grensene til den jugoslaviske staten. Merkelig nok avviste jugoslaverne disse ungarske krav, selvom to andre stater innen Den lille entente, Tsjekkoslovakia og Romania, selv tilbød prinsippet om en militær likeberettigelse for Ungarn i sine henvendelser til den ungarske regjering 22.januar, da de tilbød å inngå en ikke-angrepspakt med Ungarn. Det kan neppe herske tvil om at statene innen Den lille entente begynte nå å føle en viss uro over utviklingen i Europa og ville derfor gjerne normalisere sitt forhold til Ungarn, som de har sluttet seg sammen mot! Utover dette inneholdt imidlertid deres tilbud ingen imøtekommenhet overfor de kjente ungarske krav om territoriale revisjoner i området, og det ble dermed uakseptabelt for Ungarn.

Det som til november 1937 ellers skjedde i ungarsk utenrikspolitikk, sto i den italienske orienteringens tegn, som f.eks. kong Vittorio Emanuele's besøk i Ungarn i mai, den østerrikske kansler K.Schuschniggs offisielle besøk i Budapest i mars og den østerrikske statspresidenten W.Niklas' offisielle besøk i Budapest i mai. Darányi møtte dessuten Schuschnigg også i St.Gilgen i august, og han mottok Schuschniggs gjensitt i Budapest i oktober. Det er for ettertiden lett å se denne intense og noe hektiske reisevirksomheten som tydelig tegn på voksende uro fra østerriksk side overfor Hitlers åpenlyse *Anschluss*-planer.

6.november inntraff det en ny viktig vending i det tysk-italienske forholdet: Den såkalte Antikomintern-pakt som ble sluttet mellom Tyskland og Japan i november 1936, ble nå tiltrådt også av Italia. Aksen Berlin-Roma ble nå omdannet til aksen Berlin-Roma-Tokyo. I likhet med Japan (mars 1933) og Tyskland (oktober 1933) forlot nå også Italia Folkeforbundet). Det er klart at Italias tilslutning til Antikomintern-pakten måtte få konsekvenser også for ungarsk utenrikspolitikk: den Italia-sentrerte holdningen måtte komme en forandring på. Nærmest som følge av den politiske treghetsloven gjennomførte riktignok riksforstander Horthy i følge av sin ministerpresident Darányi og sin utenriksminister Kánya et storstilet offisielt besøk i Polen i februar 1938. Reisen var imidlertid forberedt lenge før Italia definitivt underordnet seg tysk utenrikspolitikk, noe som jo gjorde at selve bunnen nå var falt ut av det ungarske Polen-engasjement, det tok jo sikte på å få Polen med i Italias "horisontale akse".

Nå ble det klart for alle og enhver at Hitlers Tredje rike fra nå av virkelig var den ubestridte ledende maktfaktor i området. Kampen mot fredssystemet nådde dermed en avgjørende fase, ikke minst fordi vestmaktene også viste en merkelig unnfallende, nærmest apatisk og defaististisk holdning. Den ungarske ledelse, Darányi og Kánya, som så sent som i desember 1936 indignert protesterte i Berlin mot den agitatoriske, antiungarske virksomhet de såkalte *Wandervögel*, utsendt av propagandasentret i Berlin, drev i samarbeid med organisasjonen *Volksdeutsche Kameradschaft* blant Ungarns tyske minoritetsgrupper, måtte nå bite i det sure eplet og innfinne seg i Berlin på et offisielt besøk.

Dette besøk førte til et alvorlig vendepunkt i Ungarns utenrikspolitikk. Darányi og Kánya ble der nemlig presentert de forestående tyske planene angående Østerrike og Tsjekkoslovakia samtidig som det for Ungarn ble stilt i utsikt grenserevisjoner i Sør-Slovakia. Det ungarske regime var på grunn av det hjemlige opinionspresset ikke i den stilling å kunne forsømme den minste mulighet til grenserevisjon, nærmest uansett hvem denne eventuelle mulighet skulle komme fra. Men ungarerne ble ekstra berolighet, når Hitler kunne fortelle dem at i hvert fall Storbritannia ikke ville komme med innvendinger mot de tyske Østerrike- og Tsjekkoslovakia-planene. Hans kilde til dette var ingen ringere enn lord Halifax, fra februar 1938 britisk

utenriksminister i Chamberlains famøse regjering, en av de fremste eksponentene for “Appeasement”-politikken som jo gikk ut på å vise størst mulig imøtekommenhet overfor Tyskland og Italia. Ungarn har hittil villet for enhver pris unngå å bli konfrontert med vestmaktene som følge av den ungarske holdningen til Tyskland. Nå ble de ungarske politikere klar over at de gjerne kunne bli Hitlers støttespillere i Tsjekkoslovakia-spørsmålet uten risiko for ubehagelige konsekvenser fra vestmaktenes, i første rekke Storbritannias, side... Ungarn sluttet seg derfor nesten uten forbehold til den aktuelle tyske politikken, da Roma-traktatens stater (Italia, Tyskland, Ungarn og Østerrike) holdt sitt påfølgende møte i Budapest i januar 1938. Ungarn kom da med sympatierklæringer overfor Antikomintern-pakten og anerkjente dessuten Francos spanske regjering som nød som kjent Tysklands og Italias militære og politiske støtte.

Som en siste, men temmelig hul gest til det frie og demokratiske Østerrike, avla utenriksminister Kánya et offisielt besøk i Wien 2.mars. Bare 10 dager etterpå begynte det mektige tyske krigsmaskineriet sin innmarsj i det landet som fra nå av og til krigens slutt ble dagradert til provinsen Ostmark.

Den markerte høyredreining i utenrikspolitikken, oppslutningen om Hitlers Tyskland fikk også følger for Darányi-regjeringens innenrikspolitikk. Dette ble især manifestert i to nye lover. Den ene av dem ble kunngjort av Darányi i den vestungarske byen Győr den 5.mars 1938 og er egentlig å karakterisere som et storstilt program for landets militære gjenopprustning. Den tok sikte på å investere i alt en milliard pengő for å modernisere den ungarske hær i løpet av et tidsrom på 5 år (i virkeligheten ble planen gjennomført innen to år var gått).

Betegnende nok for de forandringer som har skjedd i mellomtiden, turde Den lille entente ikke reise noen innvendinger mot dette rustningsprogram.

Den andre loven som i alminnelighet bare kalles den første jødeloven, hadde det til hensikt å begrense i visse akademiske og andre yrker andelen av folk med jødisk bakgrunn. Grensen ble satt til 20 % som på sett og vis var en liberal og “rimelig” grense, tatt i betraktning at jødene utgjorde 5,1 % av den samlede befolkning. Maksimeringen betydde likevel at Ungarn dermed brøt med prinsippet om sine statsborgeres likhet for loven; fra nå av ble tvertom ti- og hundretusener diskriminert som følge av deres religiøse tilhørighet, – men foreløpig ikke på grunn av deres rasemessige bakgrunn.

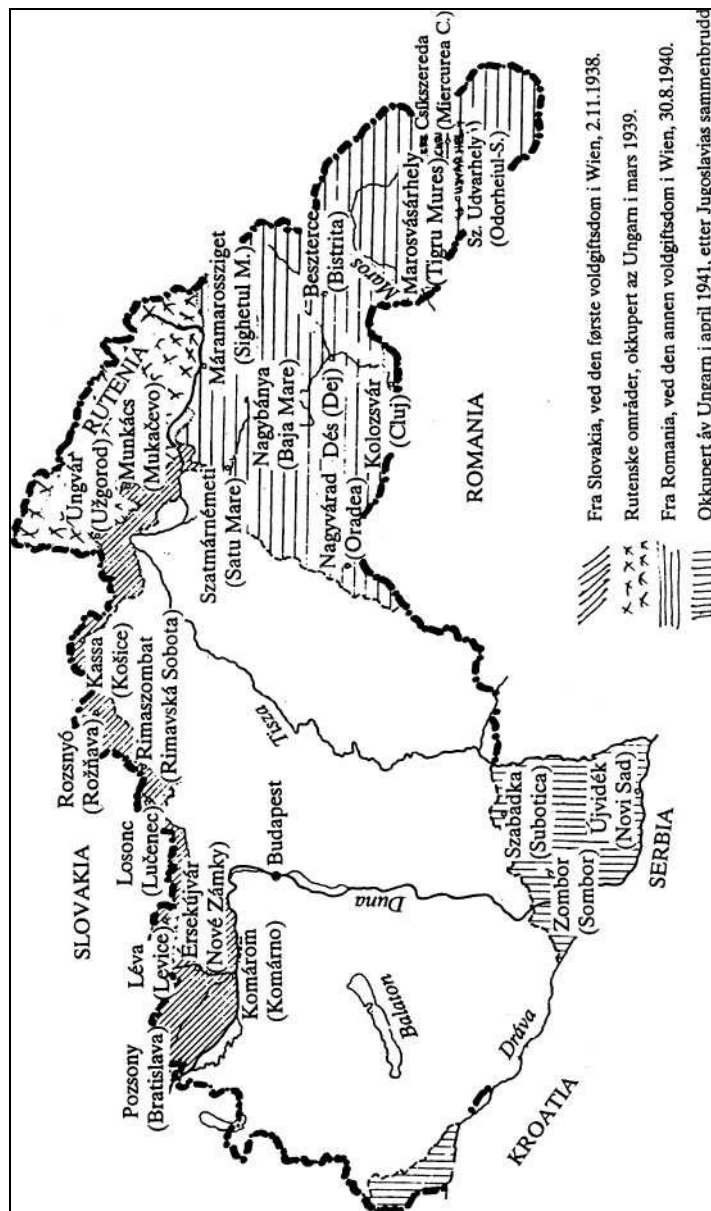
Forslaget ble utarbeidet av Béla Imrédy, fra 9.mars 1938 medlem av Darányis regjering, og fremmet av Darányi-regjeringen 8.april, selvom loven først ble vedtatt 29.mai. Og ministerpresidenten het da Béla Imrédy(!), idet Darányi måtte innlevere sin avskjedssøknad 12.mai.

Stemningen i befolkningen og blant politikerne har nemlig snudd seg i løpet av de siste månedene like resolutt mot Darányi som mot sin forgjenger Gömbös sommeren 1936. Grunnen til dette var hans i alt for stor grad aksentuerte tyskvennlige utenrikspolitikk og (fra inngangen til 1938) hans tiltagende ettergivenhet overfor de ungarske nasjonalsosialistiske grupperinger (pilkorsfolket) på hjemmebane. Uroen i landet økte merkbart etter at Østerrike var blitt besatt av Hitlers styrker, noe som også medførte at Ungarn nå fikk felles grense med Det tredje riket. Det var også kjent at på denne felles grensen sto det for enhver tid oppmarsjert betydelige tyske militære enheter, bare 2-3 timers bilkjøring fra den ungarske hovedstad.

IMRÉDY-REGJERINGEN 14.MAI 1938-16.FEBRUAR 1939 OG REVISJONSPOLITIKKENS DELVISE SEIER

Ungarsk utenrikspolitikk ble fra midten av 1930-årene og i grunn helt til slutten av verdenskrigen preget av store vanskeligheter og motsetninger. Grunnen til dette var i første rekke landets vekslende forhold til Tyskland. Blant ledende ungarske politikere var det nemlig alminnelig akseptert at Versailles-fredens revisjon bare kunne ventes å bli trumfet og drevet igjennom av tyskerne. For Ungarn som satte ønsket om å få revidert sine statsgrenser høyest, gjaldt det derfor å holde en vennskapelig nok kontakt med Det tredje riket. Men Horthy-regimet med sin kristelig preget konservatisme og nasjonalisme, og som var bygget på helt andre verdinormer enn Nazi-Tysklands ideologi, var vesensforskjellig fra Hitlers styre. Spørsmålet var derfor hvor langt interessefelleskapet mellom de to så ulike land skulle holde. De fleste av de gamle politikerne ville nok i stedet gjerne foretrukket vestmaktenes, i første rekke Storbritannias, vennskap, om ikke det landet hadde et uttalt ønske om å beholde *status quo* i området. Ungarns dilemma lå derfor enten i å måtte gi avkall på sin revisjonisme og slutte seg opp om de vestlige demokratier, eller å følge med Tyskland. De fort vekslende ungarske regjeringer var imidlertid redd for å ta en definitiv og ugjenkallelig avgjørelse, de skjøv i stedet valgets problem – og kval – foran seg og forsøkte i stedet å manøvrere og prøve seg frem på en mellomvei. Og hver gang disse politikerne – og opposisjonen – hadde syntes at den enkelte regjering var gått for langt i retning av tyskerne, ble vedkommende regjering straks tvunget til å overlate plassen til en forsiktigere regjering, som imidlertid selv ganske snart havnet i det samme uføret som forgjengeren.

En uforbeholden tyskvennlig politikk hadde imidlertid ingen grunnlag i mellomkrigstidens Ungarn. De politikerne som eventuelt var tilhengere av en forsert tysk orientering, fikk bare en meget moderat støtte i befolkningen, også fordi de høyre-radikale bevegelser i landet var relativt ubetydelige. Størst fare representerte i den henseende hærlædelsen som, i hvert fall tildels, åpent sympatiserte med den tyske militære opprustning. Den bygget etter hvert ut sine egne forbindelser med ledende tyske militære kretser, som oftest bak ryggen til de vekslende regjeringer og uten at deres kurs for alvor var blitt forsøkt korrigert av den politiske ledelse.

Kart 5 : Ungarns territoriale forøkelser 1938-41

Béla Imrédy (1891-1946) som den 14.mai 1938 overtok etter den avgåtte ministerpresident Darányi, var utdannet jurist og økonom, men skaffet seg som finansminister i Gömbös-regjeringen mellom oktober 1932 og januar 1935 også betydelige politiske erfaringer. Fra 1928 var han dessuten direktør av Den ungarske nasjonalbank, noe som sikret ham en nesten uforbeholden støtte fra den ungarske finanskapitalens side, inkludert de jødiske pengemagnatene. Han hadde ry på seg for å være en strengt troende katolikk, hans tiltredelse var derfor imøtesett med den største velvilje også fra kleresiets side. Som økonom og finansmann klarte han i løpet av årene å etablere meget gode forbindelser med den vestlige, i første rekke britiske, storkapitalen, og ble av nærmest alle ansett som en markant motstander av Darányis stadig mer ensidige

tysk-orientering. Det Horthy og det kontrarevolusjonære regimets konservative politiske garde i første rekke ventet av ham, var å sikre Ungarns bevegelsesfrihet i utenrikspolitikken, men uten derved å miste tyskernes tillit og støtte.

For å korrigere Darányis høyredreining, gjaldt Imrédys første skritt innad å trenge tilbake den høyreradikale bevegelse. Allerede den 20.mai ble lederen for de nasjonalsosialistiske pilkorsfolkene, Ferenc Szálasi, arrestert og dømt til 3 års fengsel. Samtidig ble det ved en regjeringsforordning (nr 3400 av 1938) forbudt for statsansatte å bli medlem i ytterliggående organisasjoner.

Som motvekt mot pilkorsfolkenes sosiale demagogi, men drevet også av egen ærgjerrighet, lanserte nå Imrédy selv vidtgående reformer av økonomisk-sosial karakter som krevde betydelige ofre og innrømmelser også fra de herskende samfunnsklassers side. Av de planlagte reformer klarte han imidlertid i første omgang bare å drive igjennom alkoholmonopolloven, før utenrikspolitikken for alvor la beslag på alle hans tid og interesse.

I samsvar med mellomkrigsårenes tradisjoner, gjaldt også Imrédys første offisielle reise som statsminister til Italia, dit han dro allerede i midten av juni, ledsaget av utenriksminister Kánya. Hans spesielle ønske fra Mussolini var at Italia skulle forhindre en eventuell jugoslavisk innblanding i tilfelle av en væpnet konflikt mellom Ungarn og Tsjekkoslovakia. Mussolini unngikk imidlertid å forplikte seg.

Langt viktigere for landet så vel som for ham selv ble hans Tyskland-reise vel en måned senere (20.-26.august), også kjent under navnet Kiel-møtet, selvom besøket, foruten Kiel, også omfattet Hamburg, Berlin og Nürnberg. Hitlers spesielle gjest ved anledningen var riksforstander Horthy og hans frue (sistnevnte var utsett til å døpe den tyske krigsflåtes nyeste klenodium, tungkrysseren "Prinz Eugen"). Det ungarske regentparet ble ledsaget av bl.a. statsminister Imrédy, utenriksminister Kánya og forsvarsminister Rátz. Hitler gjorde praktisk talt alt han maktet for å imponere sine ungarske gjester: en overstrømmende mottagelse, overdådige middager, flotte parader. Foruten festivitaten omkring skipsdåpen omfattet besøket også en flåteøvelse i Østersjøen, en storstilet defilering av Hitlers nyeste krigsmaskineri i Berlin m.m.

Hitlers plan om tilintetgjørelse av Tsjekkoslovakia, kjent under navnet *Unternehmen Grün*, sto da klar, men han ville vinne tilslutning til den også av de to land som har reist territoriale krav overfor Tsjekkoslovakia, nemlig Polen og Ungarn.

Hensikten med Kiel-møtet var med andre ord å få Horthy med på et angrep mot Slovakia samtidig med at de tyske styrkene skulle rette hovedslaget mot Praha. Horthy sa imidlertid et klart nei til Ungarns deltagelse! På samme tid ble også statsminister Imrédy og utenriksminister Kánya presentert de tyske planene og kravene under et møte med Ribbentrop. Uavhengig av Horthy og uvitende om hans svar til Hitler, avviste imidlertid også de to andre politikerne Ungarns eventuelle militære deltagelse i Tsjekkoslovakias likvidering.

Ungarns negative, ja direkte avvisende holdning skyldtes flere forhold. For det første var landet rent militært uforberedt på en slik operasjon. Fredstraktaten holdt opprustningen på et meget lavt nivå, og Den lille entente overvåket med argusøyne at disse bestemmelser ble overholdt av Ungarn. Før Darányi kunngjorde sitt militære utviklingsprogram 5.mars 1938, besto den ungarske hær av bare 85 tusen tynt opprustede soldater! Minst like tungtveiende var imidlertid også det at den ungarske ledelse var redd for å engasjere seg alt for entydig på tyskernes side og komme derved på kant med vestmaktene, især Storbritannia.

Sistnevntes opptreden i mai 1938 lot tyde på at en eventuell tysk innmarsj i Tsjekkoslovakia ville bestemt føre til et krigsutbrudd, og da skulle Ungarn helst ikke befinne seg i den tyske leir, ikke minst fordi ungarene i virkeligheten ikke uten videre trodde på aksemaktenes, det vil i første rekke si tyskernes, absolutte militære overlegenhet.

Sist, men ikke minst, foregikk det mellom 20. og 29.august, altså nettopp i det tidsrommet Horthy og hans følge oppholdt seg i Tyskland, en rådslagning i Bled i Jugoslavia mellom Ungarn og statene innen Den lille entente, den første i sitt slag siden Versailles-freden. Det var gjenoppvåkingen av den tyske militarisme og Hitlers aggressive planer, samt det trykk som hele det sørøstlige Europa nå fikk over seg gjennom tysk propaganda, økonomiske og militære ekspansjonsbestrebelse, kort sagt den radikalt forandrede mellomfolkelige situasjon som gjorde partene noe blidere stilt overfor hverandre og tvang dem til å søke etter utveier av uføret.

Jugoslavia, Romania og Tsjekkoslovakia var nå, når de følte seg trengt opp i et hjørne av Det tredje riket og mens deres allierte, vestmaktene, oppviste en heller nølende og tvetydig holdning, villige til å anerkjenne Ungarns militære likeberettigelse, og love forbedringer og lettelser for de store ungarske folkegrupper, tilsammen på vel 3,5-4 millioner mennesker som fra Versailles-fredens dager har befant seg i deres myndighetsområder. I slutterklæringen fra Bled gikk de to partene så langt som gjensidig å gi avkall på bruk av (militære) vold mot hverandre.

(En umiddelbar og litt kuriøs følge av Bled-avtalen var at da Horthy og hans følge under sin tyske rundreise ankom til Berlin og ble der mottatt med pomp og prakt av Hitler og Göring, møtte også Jugoslavias og Tsjekkoslovakias sendemenn frem til mottakelsen!)

Hitler på sin side, som anså Bled-avtalen som en kryssing av de tyske planene og interessene, ble rasende ('wütend'), da han ble meddelt nyheten. Han hevet seg straks ved at han hverken under sitt møte med Chamberlain 15.september i Godesberg eller under firemaktsforhandlingene i München 29.september var villig til å ta opp de ungarske kravene overfor Tsjekkoslovakia, og enda mindre til å gjøre seg for talsmann for de ungarske interessene. Takket være Mussolini ble det i München-avtalen likevel tatt med en klausul om de polske og ungarske minoritetsspørsmålene som anbefalte at Polen og Ungarn innledet direkte og umiddelbare forhandlinger med Tsjekkoslovakia med sikte på å løse disse problemer.

München-avtalen mellom Frankrike, Italia, Storbritannia og Tyskland, representert ved henholdsvis Daladier, Mussolini, Chamberlain og Hitler, sanksjonerte opphevelsen av den *status quo* som var skapt av fredssystemet av Versailles etter den første verdenskrig – ved å tvinge Tsjekkoslovakia til å avstå de sudetyske områdene til Tyskland, og ved å åpne for ytterligere territoriale avståelser til nabolandene Polen og Ungarn. For å bevare freden, ofret altså vestmaktene fredssystemet. Og i den tro at de derved hadde klart å stille Hitlers appetitt, fornyet nå Chamberlain og Daladier sin garanti om Tsjekkoslovakias nye grenser, bare for uvirksomt å se på når Hitler seks måneder senere besatte Praha.

For Ungarn åpnet altså München-avtalen for en overraskende og uventet, men ikke desto mindre kjærkommen mulighet til å få forandret sine statsgrenser mot nord og bringe dem mer i samsvar med områdets etniske realiteter. Det betydde samtidig at landet endelig klarte å bryte ut av fredstraktatens forbannelse og urettferdighet.

Men det måtte en febrilsk diplomatisk- og forhandlingsvirksomhet til før man kunne nå så langt. Allerede i midten av september mobiliserte Ungarn, under hensyntagen til den økende internasjonale uro, vel 100 tusen mann for å sette en viss forsiktig makt bak de ungarske kravene. Samtidig ble den britiske utenriksminister underrettet om at i likhet med de tyske kravene om de sudetyske områder, reiser også Ungarn krav om å få avstått de delene av Sør-Slovakia som overveiende var befolket av ungarere. I et brev av 17.september til Hitler forlangte dessuten Horthy retten til at alle Tsjekkoslovakias nasjonaliteter (folkegrupper) fritt fikk avgjøre ved folkeavsteminger, til hvilket land de ville tilhøre territorielt. Samme dag mottok den ungarske regjering en oppfordring fra den polske utenriksminister J.Beck om sammen med Polen å iverksette en militær aksjon mot Tsjekkoslovakia i tilfelle av at et tysk angrep skulle bli innledet.

I tidsrommet 18. til 23.september ble det så ført forhandlinger mellom den ungarske regjering og J.Tiso, føreren av det slovakiske Folkepartiet. Ledende kretser innen Folkepartiet overveide da nemlig å proklamere Slovakias tilslutning til Ungarn, mot full slovakisk selvstyre med egen forvaltning, egen landsforsamling, lovgivning og eget budsjett for den nye selvstyrte slovakiske provinsen.

22.september sendte så den ungarske regjering en note til Tsjekkoslovakia og krevde der tilbakeleveringen av Slovakias ungarske områder. Kravet ble understøttet av store massedemonstrasjoner i landet. 26.september avviste Ungarn på nytt det tyske kravet, denne gang fremsatt av Hermann Göring, om ungarsk deltagelse i en tysk militær aksjon som skulle rettes mot Tsjekkoslovakia. Samme dag oppfordret den polske regjeringen Ungarn til åpent å fremsette krav også om Karpato-Ukrainas tilbakelevering til Ungarn (dette for at en felles polsk-ungarsk grense skulle kunne etableres), samt å delta i et felles tysk-polsk angrep på Tsjekkoslovakia.

Etter at München-avtalen var blitt kunngjort, sendte den ungarske regjeringen 1.oktober en ny note til den tsjekkoslovakiske regjeringen med oppfordring til straks å innlede forhandlinger med Ungarn, i henhold til bestemmelsene i München-overenskomsten. Noten krevde samtidig retten til selvbestemmelse for Tsjekkoslovakias ungarske befolkning.

Samme dag ble general Henrik Werth utnevnt til ny generalstabssjef i Ungarn. Han har lenge vært kjent for sine meget nære forbindelser med høytstående militære kretser i Tyskland, og for å være en uttalt tilhenger av Ungarns forserte militære opprustning.

3.oktober sendte så den utålmodige ungarske regjering som til da ikke hadde hørt noe fra tsjekkoslovakisk side, enda en note til Praha, med krav om at alle ungarske politiske fanger skulle løslates øyeblikkelig; at soldatene av ungarsk nasjonalitet straks skulle dimitteres fra den tsjekkoslovakiske hær og sendes hjem; at enkelte grensebyer skulle evakueres og overlates Ungarn; dessuten at forhandlingene mellom de to stater skulle påbegynnes 6.oktober i Komárom (Komarno).

I Praha søkte 5.oktober president Edvard Beneš avskjed. Samme dag ble det dannet en selvstendig slovakisk regjering under ledelse av Jozef Tiso. Samtidig fikk også Karpato-Ukraina selvstyre og egen regjering med András Bródy i spissen. Men utenriks- og forsvarssakene og finanspolitikken skulle fortsatt bli en felles anliggende for de tre nå selvstyrte delene av republikken Tsjekkoslovakia.

Den tyske regjeringen fant nå tiden til å være inne for igjen å markere sin utilfredshet med Ungarn ved å kunngjøre en betenkning laget av det tyske Utenriksdepartementet. Ifølge denne betenkning sto det ikke i Tysklands interesse at Slovakia og Karpato-Ukraina skulle avstås til Ungarn. Karpato-Ukrainas eventuelle tilslutning til Ungarn var ifølge uttalelsen betenkelig også av militærpolitiske grunner, idet det jo automatisk skulle føre til en felles polsk-ungarsk grense!

I mellomtiden fikk også Praha summet seg etter den første forskrekkelsen, og sendte nå et svar på de gjentatte ungarske henvendelsene. Den tsjekkosllovakiske regjeringen uttrykte i svaret sin vilje til å påbegynne de fra ungarsk side forlangte tsjekkosllovakisk-ungarske forhandlingene i Komárom 9.oktober. Den tsjekkosllovakiske delegasjon ble ledet av den slovakiske statsministeren Jozef Tiso, den ungarske av utenriksminister Kálmán Kánya. Ungarn presiserte på forhånd at det ungarske kravet var avståelsen av visse tsjekkosllovakiske, forhenværende ungarske, områder til Ungarn på etnisk grunnlag, og altså ikke av historiske. Forhandlingene i Komárom varte i fire dager, og endte med total fiasko. Tiso som for vel tre uker tidligere hadde ansett det som en mulig bra løsning, om Slovakia i den gitte situasjonen brøt med tsjekkerne og sluttet seg som selvstyrt provins til Ungarn, ville nå, når han selv satt som Slovakias statsminister (og inspirert samtidig av eventuelle tyske vink i den retning) ikke engang forhandle om avståelsen av de områdene som hadde rent ungarsk befolkning. I høyden ville han være villig til å gå inn for å sikre den ungarske folkegruppen autonomi innen de slovakiske statsrammene. Under slike omstendigheter ble Ungarn nødt til å bryte rådslagningene, hvis dårlige atmosfære til en viss grad også skyldtes utenriksminister Kányás noe høviske opptreden.

Ungarn var nå kommet opp i en vanskelig situasjon. Mens tidligere hadde landet vært redd for å skulle fremprovosere vestmaktenes misbilligelse i tilfelle man fra ungarsk side fulgte en hardere, eventuell militær, linje overfor Tsjekkoslovakia, måtte man nå i stedet regne med mulige tyske retorsjoner. Mens Polen 2.oktober utålmodig og resolutt, om enn noe uklokt, hadde besatt det omstridte område Teschen på omkring 1000 kvadratkilometer, har Ungarn, som på langs sin nordgrense hadde på den slovakiske siden minst ti ganger så store områder med praktisk talt rent ungarsk befolkning, en folkegruppe som dengang utgjorde over en million mennesker, fortsatt ikke gjenfunnet en eneste tomme av sitt tidligere statsterritorium. Regjeringen i Budapest fikk nå nærmest panikk. I sin desperasjon beodret den, 13.oktober, en delvis mobilisering og sendte så den påfølgende dag den tidligere ministerpresidenten Darányi til Hitler for å innhente (!) hans samtykke til et ungarsk militært angrep på (Tsjekko)Slovakia.

Men Hitler, som ikke kunne og ville glemme Horthys avvisende svar i august til hans felles tysk-polsk-ungarske militære planer mot Tsjekkoslovakia, avslo nå sin godkjennelse til en eventuell væpnet ungarsk aksjon...

Grev Csáky, som på samme tid oppsøkte Mussolini i Roma, møtte der riktignok en større forståelse, dog ikke en full støtte der heller, mens den polske utenriksminister Beck advarte på sin side Ungarn mot å henvende seg til München-avtalens signatarmakter i sakens anledning, noe Ungarn ifølge en klausul i avtalen hadde full anledning til å gjøre. Noen dager senere tilbød likevel Tyskland seg å megle mellom Tsjekkoslovakia og Ungarn, men den ungarske regjeringen avviste nå dette forslag. Etter en noteveksling med Praha bestemte imidlertid begge parter seg å akseptere en voldgiftsavgjørelse fra de fire signatarmakters side. Frankrike og Storbritannia trakk seg imidlertid fra deltagelsen og overlot avgjørelsen til Italia og Tyskland. Voldgiftsdomstolen som besto av den italienske utenriksministeren Ciano og den tyske utenriksministeren Ribbentrop, kunngjorde sin kjennelse i Belvedere-palasset i Wien 2.november 1938. Ungarn fikk tilbake et landområde på 11.927 kvadratkilometer som omfattet Slovakias sørligste grensetrakter, samt en del av det såkalte Karpato-Ukraina (Rutenia). Disse områder hadde en overveiende ungarsk befolkning: 86,5 % av de vel 1.050.000 mennesker, hvorav 9,8 % var slovakere. Ungarn fikk nå tilbake flere av sine historiske byer, så som Kassa (Košice), Ungvár (Užgorod), Munkács (Mukačevo) og Komárom (Komarno), mens Pozsony (Pressburg, Bratislava) og Nyitra (Nitra), som også ble reist krav om, forble i slovakisk besittelse. Voldgiftsdomstolen imøtekom altså langt fra alle de ungarske kravene, men utløste likevel en enorm begeistringsbølge i Ungarn og ble feiret under store festligheter over hele landet. Det ble oppfattet som en første og rettferdig korreksjon av det svært så urettferdige fredssystemet fra 1919.

Fra begynnelsen av september kunne det observeres en skarp forandring i Imrédy's holdning til de høyre-radikale strømninger i landet så vel som til den totalitære ideologi generelt. Han, som til sin Tyskland-reise hadde markert seg i politikken som moderat-konservativ, som sogar iverksatte flere tiltak mot de nasjonalsosialistiske bevegelsene i Ungarn og betraktet med en del skepsis Hitler og sogar Mussolini, ble av det han fikk sett i Tyskland både mektig skremt og samtidig imponert. Og ikke minst: inspirert, på tross av at han av tyskerne personlig ble ganske ugunstig bedømt og nokså kjølig behandlet.

Allerede 4.september kunngjorde han på et stort bondemøte i Kaposvár sin "vidunderlige revolusjon". Som det fremgikk av hans tale, regnet han ikke lenger med at hans tidligere annonserte reformer skulle kunne realiseres innenfor rammene av den eksisterende konservative samfunnsordningen.

En måned senere, 4.oktober erklærte han på et regjeringsmøte at han for fremtiden hadde planer om å styre landet med regjeringsforordninger, noe som i realiteten skulle vært ensbetydende med overtagelsen og anvendelsen av de totalitære styremetoder, kjent fra den italienske modellen så vel som fra den tyske. I en uttalelse gitt til det ungarske telegrambyrået MTI 18.oktober 1938 gikk han dessuten inn for at ungarsk politikk for fremtiden skulle bedre tilpasse seg aksemaktenes politiske linje.

Denne påfallende kursendring henger utvilsomt sammen med det sjokk München-avtalen og vestmaktens ettergivende holdning fremkalte hos Imrédy så vel som hos mange andre politikere. En mer tyskvennlig politikk syntes nå å være både berettiget og påkrevd i og med at vestmaktene på den ene siden ikke viste den nødvendige viljen til å forsvare sin forbunds-felle Tsjekkoslovakia, og overlot på den annen side tilsynelatende hele Mellom-Europa til Tyskland og Italia. Imrédys politikk kunne i den gitte internasjonale situasjonen med en viss berettigelse lett utlegges som "realpolitikk", i hvert fall ut fra landets *øyeblikkelige* interesser. En annen ting er at en så erfaren og i grunnen sindig politiker og finansmann som Imrédy, burde ha innsett at man på lengre sikt egentlig betalte en altfor høy pris for visse svært så *øyeblikkelige* fordeler, nemlig selve landets politiske og økonomiske selvråderett og uavhengighet. Disse endringer i Ungarns utenrikspolitiske holdning vakte selvsagt uro i landets politiske kretser, og ikke bare blant Småbrukerpartiets og den tradisjonelle borgerlige opposisjonens (enn si det sosialdemokratiske partiets) ledere, men også i selve regjeringspartiet. Disse, anført av den tidligere ministerpresidenten István Bethlen, tok nå bestemt avstand fra denne nye politiske linje og innledet en felles politisk aksjon mot Imrédy. Han svarte i første omgang med en omdanning av sin regjering (15.november), for senere, da tilsammen 62 representanter i nasjonalforsamlingen brøt ut av Det nasjonale enighetspartiet (regjeringspartiet) slik at Imrédys forslag til nye husregler for parlamentet fikk derved flertallet mot seg (23.november), å innlevere sin avskjedssøknad. Da Horthy 27.november merkelig nok ikke aksepterte hans søknad, gikk den utilfredse utenriksminister Kánya av, han ble først erstattet den 10.desember med den unge greven István Csáky (1894-1941). Han begynte sin politiske karriere som sekretær for den ungarske delegasjon ved fredsforhandlingene i 1919. Han representerte Ungarn også ved den første voldgiftskjennelsen i Wien 2.november 1938. Han beholdt utenriksministerposten frem til sin død 27.januar 1941. Hele hans politiske holdning var bestemt av ønsket om å få Versailles-traktatens bestemmelser revidert når det gjaldt Ungarns landegrenser. Da det var aksemaktene som hadde vist størst forståelse for disse bestrebelser, knyttet han båndene stadig sterkere til nettopp dem.

Til tross for denne store påtagelige uro i det politiske liv fortsatte imidlertid Imrédy med sin protyske linje ufortrødent. I slutten av november fikk landets tyske folkegruppe, anført av Ferenc Masch, danne sin Hitler-vennlige nasjonalsosialistiske organisasjon *Volksbund der Deutschen in Ungarn*, som i den påfølgende tiden ble til et viktig brohode for den nazistyske ideologi i Ungarn. 23.desember fremmet hans regjering et lovforslag i parlamentet som er alminnelig kjent under navnet *den annen jødeloven*. Selv om den først ble vedtatt 5.mai 1939, var den i sin helhet et produkt av Imrédy og hans regjering, inspirert av de antijødiske pogromene som var blitt igangsatt i Tyskland fra 8.november 1938 ("Kristallwoche"). Denne gikk vesentlig lenger enn den første jødelov av 29.mai 1938, idet den gikk fra det rene religiøse kriteriet over til det rasemessige. For å begrense jødernes økonomiske og samfunnsmessige ekspansjon og makt, bestemte den at, uavhengig av sin religion, skal alle, når den ene av foreldrene eller to av besteforeldrene tilhørte den jødiske tro eller rase, erklæres for selv å være en jøde. Fra nå av kunne dessuten jøder ikke lenger ansettes i statlige og offentlige stillinger, og blant leger, advokater, sivilingeniører og pressefolk kunne de ikke lenger utgjøre mer enn 6 % av de respektive standenes medlemmer. Loven ble dermed ikke bare en stor tragedie for en del av Ungarns middelklasse, men den ble et alvorlig slag også mot den jødisk-dominerte ungarske finanskapitalen og dens vestlige forbindelser.

6.januar 1939 gikk imidlertid Imrédy enda noe lenger ved å proklamere sin egen høyrradikale massebevegelse *Magyar Élet Mozgalom* ('bevegelsen ungarske liv') med det for øyet å erstatte det tradisjonelle parlamentariske partimønsteret med dannelsen av et dominerende totalt masseparti.

De viktigste av dets paroler var: nasjonal enhet, jordreform, rasebeskyttelse.

Imens ble også de økonomiske forbindelser mellom Tyskland og Ungarn stadig mer intensive. München-avtalen og suksessen i Østerrike-spørsmålet (*Anschluss*) forsterket de tyske ekspansjonsbestrebelser. Til sine storstilte krigsforberedelser hadde Tyskland i økende grad også bruk for Ungarns ressurser av matvarer og råstoff. Allerede i 1937 gikk 25 % av ungarsk utførsel til Tyskland, mens i 1939 eide f.eks. tysk kapital vel 12 % av Ungarns industri. Dermed ble landets økonomi i virkeligheten langsomt stilt til tyskernes disposisjon. Det forsterkede samarbeidet på det økonomiske-industrielle feltet medførte dessuten en ytterligere intensivering også av de politiske kontakter mellom de to land.

Etter å ha fått det ungarsk-befolkede sørslovakiske området Felvidék ('oppland') tilbake, gjaldt det for Ungarn som neste skritt å gjenerobre Rutenia (Karpato-Ukraina). Dette ville samtidig også resultere i en felles polsk-ungarsk grense, noe som ville sikre større bevegelsesfrihet for Ungarn så vel som for Polen. Planene ble varmt støttet også av Polen som 9.november lovet å støtte en eventuell ungarsk militær aksjon

med polske frikorps. Ministerrådsmøtet av 18.november bestemte seg derfor til angrepet, men før aksjonen skulle iverksettes, mottok den ungarske regjeringen en likelydende note fra Tyskland og Italia, hvor de to makter protesterte mot den ungarske militære aksjonsplan og Rutenias eventuelle ungarske okkupasjon. Ungarn stoppet deretter planen, men fortsatte med den politiske aksjonen.

29.november ble den rumenske fascistiske lederen Zelea Codreanu skytt og drept i Romania, og hans organisasjon Jerngarde trengt sterkt tilbake. De senere måneders tyske utenrikspolitikk for Sørøst-Europas vedkommende var bygget på Romania, med brodden mot Ungarn. Begivenhetene rokket imidlertid ved de prorumenske talsmenns posisjon i det tyske Utenriksdepartementet. Den ungarske utenriksministeren Csáky ble deretter invitert til Berlin for å bilegge "misforståelsene" mellom de to land. Før han reiste den 16.januar 1939, kunngjorde han at Ungarn hadde sluttet seg til Antikomintern-pakten. (Dette ble Ungarn rådet til også av den italienske utenriksministeren Ciano under hans offisielle besøk i Budapest i midten av desember.)

Dette, sammen med Ungarns løfte om også å forlate Folkeforbundet, gjorde Hitler vennligere stemt overfor den ungarske Rutenia-planen, men aksjonen fikk likevel en ytterligere utsettelse som følge av en ungarsk regjeringsskifte. (Som en umiddelbar følge av Ungarns tilslutning til Antikomintern-pakten stengte forøvrig Sovjetunionen sin legasjon i Budapest 2.februar 1939, og tre dager senere ble også den ungarske sendemannen kalt hjem fra Moskva.)

Imrédys opposisjon fikk imidlertid til nå mer enn nok av regjeringssjefen. Under en middag i Hotel Gellért 10.januar 1939 klarte de ledende opposisjonspolitikere å enes om en felles aksjonsplan mot Imrédy. Det ungarske samfunnet hadde ingen virkelig interesse av å bli enda nærmere knyttet til Hitlers Tyskland og bli eventuelt involvert i en ødeleggende krig. Dette skapte en bred basis for opposisjonen som snart fant også et snedig påskudd til å fjerne den stadig brysommere statsministeren, idet man fant ut at en av hans oldeforeldre hadde jødisk bakgrunn... Dokumentet om dette ble av Horthy personlig fremlagt Imrédy 11.februar. Den slagne mannen trakk seg da den 15.februar. Han falt dermed som offer for sin egen jødelov! (I 1940 stiftet han sitt eget nasjonalsosialistiske parti: Partiet for den ungarske fornyelse. I mai-august 1944, etter den tyske okkupasjonen av Ungarn, fungerte han som økonomiminister i den protyske Sztójay-regjeringen og gjorde da sitt ytterste til å støtte det tyske krigsmaskineriet. I februar 1946 ble han av en ungarsk folkedomstol funnet skyldig i krigsforbrytelse, dømt til døden og henrettet.)

TELEKI-POLITIKKENS TRAGEDIE

Grev Pál Teleki (1879-1941) som 16.februar 1939 etterfulgte Imrédy som landets nye statsminister, var uten tvil en av Ungarns mest fremragende statsmenn fra mellomkrigstiden, et høyt utdannet medlem av det ungarske historiske aristokrati. Han vant internasjonal ry også som vitenskapsmann. I årene 1921-38, altså etter hans første periode som statsminister (juli 1920-april 1921), konsentrerte han seg i første rekke om sitt vitenskapelige arbeid og var bl.a. professor i økonomisk geografi ved universitetet i Budapest, og ble dessuten grunnlegger av de sosiografiske og statsvitenskapelige instituttene (1926), samt Ungarsk revisjonistisk liga (1927), men ofret også en betydelig del av sin tid til ungdomsopplæringens sak, bl.a. som speiderbevegelsens øverste leder gjennom en rekke år. Han hadde et dypt og ekte konservativt sinnelag, men han var samtidig også meget følsom overfor tidens sosiale problemer som han søkte å løse gjennom reformer. Fra 1938 deltok han igjen aktivt i det politiske livet, ble kirke- og undervisningsminister i Imrédys regjering og gjorde alt for å forsvare de tradisjonelle konservative styremetodene under den politiske krisen høsten 1938.

Da Imrédys tyskvennlige politikk i begynnelsen av 1939 ble stadig mer åpenbar, fant finanskapitalen (flere av dens ledende medlemmer ble også skremt av jødelovene) og storgodsaristokratiet veien tilbake til hverandre igjen, fordi de begge var imot Imrédys sosiale demagogi så vel som hans "overdrevne" tyske orientering. De vant da lett gehør hos Horthy som på det tidspunktet selv har begynt å føle en viss uro overfor Imrédys diktatoriske bestrebelser. Den stadig mer besværlige og farlige Imrédy var derfor lett for ham å bytte ut med den alment respekterte Teleki.

I de 20 årene som var gått siden Trianon-fredsaktens undertegnelse, gjorde han seg bemerket som en ivrig talsmann for en snarest mulig revisjon av freden, i hvert fall for Ungarns vedkommende. Men i motsetning til dem som ville basere Ungarns revisjonskrav på historiske begrunnelser, tok han utgangspunkt i de eksisterende etniske forhold i nabolandene, og han krevde i første rekke tilbakeleveringen av de områder som hadde en overveiende ungarsktalende befolkning – et prinsipp som han lidenskapelig forfektet i en rekke skrifter, og som langt på vei også ble akseptert av vestmaktene. Dessuten ønsket han å nå landets revisjonalistiske mål fremfor alt ved hjelp av fredelige midler, dvs. uten å anvende våpen og vold. Ut fra sitt aristokratiske og konservative sinnelag avviste han fullstendig nasjonalsosialismens ideologi, men han følte seg likevel tvunget til å samarbeide med de to totalitære aksemaktene Italia og Tyskland som jo var de

eneste land som åpent og aktivt gikk inn for opphevelsen av Versailles-fredssystemet, og som attpåtil ga sin støtte (om enn ikke uten enhver forbehold) til Ungarns revisjonistiske krav.

Teleki ville imidlertid samtidig beholde mest mulig av Ungarns selvstendige stilling og opprettholde landets tradisjonelt gode, vennskapelige forbindelser med vestmaktene, i første rekke Storbritannia. I forholdet til de to aksemakter foretrakk han klart det hevduvne vennskapet til Italia, noe han åpent demonstrerte ved at han som ministerpresident valgte først å besøke nettopp Italia (18.april), mens turen til Berlin fant sted først 29.april. Og dette på tross av at bare vel en måned tidligere oppnådde Ungarn sin andre territoriale tilvekst nettopp ved tyskernes hjelp.

Fra februar 1939 var det stadig mindre tvil om at Hitler som et neste skritt ønsket helt å tilintetgjøre republikken Tsjekkoslovakia som fra oktober 1939 besto bare av autonome delstater. I Slovakia som ble ledet av Jozef Tiso, tilrev hæren seg makten 10.mars, samtidig som Tiso ble av Hitler informert om de tyske planene om å besette Bøhmen og Mähren. Det slovakiske parlamentet erklærte da Slovakia 14.mars til å være en selvstendig stat, for å unngå tyskernes innmarsj også i Slovakia.

Også Ungarn fikk kjennskap til de tyske planene. På et møte 10.mars 1939 besluttet derfor den ungarske regjering å okkupere Karpato-Ukraina samtidig med den tyske innmarsjen i Praha, – også i tilfelle tyskerne ikke ville billige dette. Da tyskerne 15.mars gjorde slutt på republikken Tsjekkoslovakia og opprettet av Bøhmen og Mähren et tysk protektorat, besatte Ungarn, uten tyske innsigelser, Rutenia, også kalt Karpato-Ukraina, et område på vel 12 tusen kvadratkilometer som i tusen år, og frem til 1918, hadde tilhørt Ungarn. Dets sørvestligste del med praktisk talt rent ungarsk befolkning ble allerede i november 1938 avstått til Ungarn. Den landsdelen som nå ved okkupasjon ble gjenforent med Ungarn, hadde en overveiende rutensk befolkning¹³.

Vel en uke senere, 22.mars, rykket de tyske troppene inn i det såkalte Memel-området, til 1919 del av Øst-Preussen, deretter administrert av Frankrike, men innlemmet i Litauen i 1924 som autonomt territorium. De fleste av dets befolkning var tyskere som ved valgene høsten 1938 fikk 87 % av stemmene. Tyskland reiste da krav på området, og Litauen måtte gå med på de tyske krav.

28.mars erobret Francos styrker Madrid, mens 7.april innledet Italia besettelsen av Albania. 23.mars undertegnet dessuten Tyskland en vidtgående økonomisk avtale med Romania. Samlet førte disse hendelsene til at aksemaktenes internasjonale stilling forsterket seg betydelig. For å demme opp for den ytterligere tysk-italienske ekspansjon, gikk Storbritannia og Frankrike 13.april sammen om å garantere Romanias og Grekenlands territoriale integritet.

Hitlers uttalelser 28.april ga en noenlunde sikker pekepinn på at Tysklands kommende offer skulle bli Polen, idet *der Führer* anså den polsk-tyske ikke-angreps-pakten for ikke lenger å være gjeldende. I den gitte situasjon foreslo Sovjetunionen, som begynte å føle seg både isolert og urolig, en trelandsallianse med Frankrike og Storbritannia, men forhandlingene mellom de tre land som ble påbegynt i Moskva 8.mai, strandet ganske snart. I stedet inngikk Sovjetunionen og Tyskland en ikke-angrepspakt med hverandre 23.august 1939. I realiteten gjalt avtalen også Polens deling mellom de to land. To dager senere undertegnet Storbritannia og Polen en gjensidig forsvarspakt.

Som takk for sine nye territoriale vinninger måtte Ungarn nå gi visse innrømmelser overfor Tyskland. 24.februar sluttet Ungarn seg, også formelt, til Antikomintern-pakten, mens 11.april forlot Ungarn Folkeforbundet. Innad ønsket imidlertid Teleki ingen vesentlige forandringer. Han markerte dette ved samtidig å slå til mot høyre så vel som mot venstre. 25.februar ble de høyre-radikale grupperinger Ungarske nasjonalsosialistiske parti, Hungaristiske bevegelse og Det hungaristiske parti forbudt og deres medlemmer, sammen med deres "nasjonalfører" Szálasi, masse-internert. Samme dag begynte imidlertid nasjonalforsamlingen behandlingen av lovforslaget til den annen jødelov. Grunnen til at dette lovforslag, som i sin tid ble fremmet av den forrige regjering, ble nå i all hast drevet igjennom, var å gi ytterligere innrømmelser overfor Tyskland, dessuten hensynet til de forestående valgene i slutten av mai: Teleki ville nemlig unngå at jødespørsmålet skulle av det høyre-radikale propaganda bli brukt mot regjeringspartiet.

Formelt ble disse valg en suksess for regjeringspartiet som fra mars av het Partiet for det ungarske liv. Det fikk 183 av de tilsammen 260 plassene i nasjonalforsamlingen. Men valgene førte på den annen side til en betydelig svekkelse av den borgerlige opposisjon: Småbrukerpartiet f.eks. ble nesten halvert og fikk bare 14 plasser, mens sosialdemokratene bare beholdt 5 av sine tidligere 11 plasser. Det nasjonalsosialistiske Pikkorspartiet derimot fikk 31 plasser, som sammen med de andre høyre-radikale partiers plasser utgjorde hele 49 mandater, en firedobling av deres tidligere representasjon.

1.september 1939 innledet Tyskland sitt ikke helt uventede angrep mot Polen.

¹³ Ifølge folketellingen av 1910 utgjorde Rutenias befolkning da 571,488 mennesker, derav var 319,361 (55,8%) rutenere, 169,434 (29,7%) ungare, 62,182 (10,9%) slovakere og 1.062 (0,2%) andre nasjonaliteter.

Selvom Frankrike og Storbritannia 3.september erklærte krig mot Tyskland, ble Polen i virkeligheten latt i stikken i forsvaret av sitt territorium. Den dårlig utrustede polske hær led nederlag etter nederlag, og det endelige sammenbruddet var bare et tidsspørsmål. Denne gang var offeret til den tyske aggresjon et nært forbundsfelle av Ungarn: mellom Polen og Ungarn har fra tidlig middelalder eksistert et tradisjonelt vennskap, en samhørighetsfølelse og en stor grad av gjensidig sympati som det vanskelig kan gis en rasjonell forklaring på, men som nok har sine dypeste røtter i parallelliten av de to folks historiske utvikling og skjebne, og til dels også lynne – som så karakteristisk finner sin treffende formulering i det polske ordspråket: *Wegier, Polak, dwa bratanki, co do szabli co do szklanki* (dets ungarske versjon lyder *Magyar, lengyel, két jóbarát, egyként forgat kardot, kupát*) 'ungareren og polakken er som to fettere, både når de feker med sabelen og når de skal drikke'.

Den ungarske opinionen skulle aldri kunne forstå og enda mindre akseptere, en eventuell ungarsk militær deltagelse i det tyske angrepet mot Polen. Også det faktum at tyskerne denne gang var kommet i direkte konflikt med vestmaktene, gjorde de ungarske lederne både betenkte og forsiktige. Under sitt første offisielle besøk i Roma 18.-22.april gjorde dessuten Teleki sitt ytterste for å trekke frem den gamle ungarsk-italienske idéen om den såkalte "horisontale akse" som skulle strekke seg fra Roma via Beograd og Budapest til Warszawa – også som en mulig motvekt mot den overhåndtagende tyske dominans i Mellomøst-Europa. Fra høsten 1938 av gjorde dessuten Ungarn så vel som Polen, meget store anstrengelser for igjen å kunne etablere en felles polsk-ungarsk grense (noe som alltid hadde eksistert fra 900-tallet og frem til 1919) som en politisk sikkerhetsventil og en økonomisk-militær berøringsflate mellom de to land. Denne fellesgrense ble endelig realisert i midten av mars 1939, ved den ungarske okkupasjonen (gjenerobringen) av Rutenia. Til alt overmål sendte statsminister Teleki i slutten av august en klar beskjed til Storbritannias utenriksminister lord Halifax om at Ungarn ikke kom til å samarbeide med Tyskland mot Polen. Ungarn ønsket seg egentlig en nøytral status, men kunne ikke deklare sin nøytralitet offentlig, som følge av landets vanskelige utenrikspolitiske/geopolitiske situasjon. Da Ribbentrop 9.september anmodet den ungarske regjeringen om å overlate det ungarske jernbanenettet i Øvre Ungarn (*Felvidék*) til transport av tyske hæravdelinger og militært materiell slik at tyskerne også sørfra kunne gjøre et fremstøt mot Polen, fikk han et klart og bestemt nei fra ungarsk side. (Det samme svar fikk to dager senere også slovakene som på sin side *uten betenkeligheter* ydet sin militære bistand til tyskerne mot Polen!).

Da den polske motstand etter 17 dagers heroiske forsvar ble slått ned (Warszawa selv overga seg dog først den 27.september), og samtidig med at Sovjetunionen, i samsvar med sin avtale med Tyskland, begynte sin militære offensiv mot det samme Polen for å hente "sin" del av landet ved å okkupere den østlige halvdel av Polen, begynte polakkene i titusentall å strømme over den polsk-ungarske grensen. Tilsammen kom det om lag 150 tusen polske flyktninger til Ungarn, de fleste av dem var militært personell. De ble mottatt med den største vennlighet og hjelpsomhet av ungarerne, og ikke bare av befolkningen, men også av myndighetene. Vel 100 tusen av dem forlot Ungarn via Jugoslavia innen ett år var gått og sluttet seg til de tallrike frie polske militære avdelinger i Vesten, mens resten fikk varig asyl, støtte og et nytt fedreland i landet, helt til også Ungarn selv er blitt okkupert av tyskerne 19.mars 1944.

Polen-krigen ble av Telekis regjering innad utnyttet til å innføre visse innskrenkninger som omfattet de fleste såkalte borgerlige rettighetene (samlings- og foreningsvirksomhet, ytringsfrihet med særlig henblikk på pressefriheten m.m.). Under henvisning til den økede krigsfaren fikk myndighetene dessuten adgang til å utøve vidtgående kontroll over det økonomiske liv. I ledelsen til fagforeningene ble det plassert regjeringskommisærer o.l. At det likevel ikke var kommet til noen alvorligere motstand fra arbeiderbevegelsens side, skyldtes i første rekke krigskonjunktoren som satte inn for alvor fra nettopp 1939. Dens viktigste positive følge ble at det ikke lenger eksisterte noen arbeidsledighet i landet.

Industriarbeidernes antall økte tvertimot jevnt, fra 288 tusen i 1938 til 392 tusen i 1943, mens reallønnen steg med 10 % allerede i 1939, og industriproduksjonen med 21 % bare fra 1938 til 1939. Innskrenkningstiltakene ble dessuten overveiende oppfattet dithen at de hadde sin brodd mot de høyre-radikale bevegelser som nå ble forsøkt trengt noe tilbake fra myndighetenes side, etter deres overraskende godt valg i slutten av mai.

Den tyske krigen mot Polen fikk konsekvenser også for ungarsk utenrikspolitikk. Som følge av Sovjetunionens erobring av den østlige halvdel av Polen, oppsto det plutselig en sovjetisk-ungarsk grense. Det var dessuten ventet at Sovjetunionen innen kort tid skulle kreve Bessarabia og Nord-Bukovina tilbakelevert fra Romania. En eventuell svekkelse av Romania ville den ungarske regjeringen så absolutt utnytte til å fremme sine egne revisjonistiske ønsker overfor det samme landet som jo huset en ungarsk minoritet på ca 2,5 millioner innenfor sine grenser, i første rekke i Transsylvania. I denne situasjon ville det kanskje vært en idé med en tilnærming til Sovjetunionen, med tanke på en eventuelt felles opptreden overfor Romania. Etter en sovjetrussisk note 17.september 1939 gikk da også den ungarske regjeringen med på å normalisere de diplomatiske forbindelser mellom de to land, og József Kristóffy ble utnevnt til ungarsk sendemann i Moskva.

Men det kontrarevolusjonære regimet, som anså bolsjevismen som sin erkefiende nr 1, kunne umulig gå lenger enn som så. Dessuten uttalte Italia, også som svar på Telekis brev til Mussolini 2.september, at i tilfelle et sovjetrussisk angrep på Romania, skulle Italia støtte Bukarest. Dertil innledet Sovjetunionen som kjent sin krig mot Finland 30.november 1939. Denne såkalte "vinterkrig" mot Ungarns broderland gjorde Sovjetunionen mektig upopulær blant alle lag av det ungarske folk – i slutten av november beskyldte sogar sosialdemokratene Sovjetunionen for å være en imperialistisk makt.

Fra sommeren-høsten 1939 overveiet statsminister Teleki og hans nærmeste krets av politikere muligheten (eventuelt nødvendigheten) av opprettelsen av en ungarsk eksilregjering i utlandet. På tross av Hitlers betydelige internasjonale suksesser, i første rekke tilintetgjørelsen av Tsjekkoslovakia og besettelsen av Polen, fantes det nemlig fortsatt mange ledende politikere i Ungarn som ikke trodde på Det tredje rikets absolutte militære overlegenhet, i tilfelle det skulle komme til en alvorlig konfrontasjon med vestmaktene. Det var dessuten ingen umulig tanke at Hitler en dag plutselig skulle få nok av de på mange måter besværlige ungarene og beslutte å okkupere landet (dette ble da også gjort, men først så pass sent som i mars 1944). For dette tilfelle ville Teleki nå sørge for at det fantes ansvarlige ungarske talsmenn i utlandet (med mandat direkte fra regjeringen), som skulle kunne opptre på vegne av Budapest-regjeringen eller det ungarske folket. For å sikre det økonomiske grunnlaget for en slik opptreden og representasjon, ble det i mars 1940 ført 5 millioner dollar ut til De forente stater av den ungarske sendemannen i Washington, János Pelényi.

Også Churchill, den nye britiske statsministeren fra 10.mai 1940, forsøkte å oppmuntre disse planer ved å meddele Teleki at den nåværende ungarske regjering kunne regne med å bli anerkjent som Ungarns eneste lovlige regjering såfremt den fortsatt viste sin motstand mot tyskerne, hjemme som i utlandet. I lys av dette fortøner det seg enda merkeligere at Teleki kort tid etterpå lot likevel planen om denne ungarske eksilregjering falle.

En mulig (og delvis) forklaring på denne retrett kan være Hitlers oppsiktsvekkende serie av betydelige seire våren 1940, som begynte med Danmarks og Norges overrumplende okkupasjon 9.april, fortsatte 10.mai med angrepet på Belgia, Nederland og Luxembourg og endte 22.juni 1940 med Frankrikes betingelsesløse kapitulasjon. Tiltroen til tyskernes uovervinnelighet fikk dermed for alvor vind i seilene på mange hold. Den seierrike tyske militarisme ble jo plutselig herre over nesten hele Europa. De få land som til nå slapp unna tysk okkupasjon, gikk veldig stille i dørene, av frykt for å tilkalle seg Hitlers oppmerksomhet eller direkte vrede.

Også Teleki må ha følt seg grundig skremt, og han ville fra nå av i økende grad unngå å provosere det tyske nazi-styre på noen som helst måte.

Fra slutten av juni sto Romania plutselig, men på ingen måte uventet, i sentrum av den internasjonale politikens interesse. 26.juni ble landet nemlig oppfordret av Sovjetunionen til å avstå landsdelene Bessarabia og Nord-Bukovina som landet fikk seg tildelt ved Versailles-freden i 1919. Tyskerne kom da ikke med innsigelser, tvertom skal de ha gitt russerne frie hender ved undertegnelsen av den tysk-russiske ikke-angrepspakten i august 1939, og ved forhandlingene sommeren 1940.

Allerede den påfølgende dag reiste også den ungarske regjeringen sine territoriale krav overfor Romania. Ungarns hær ble mobilisert og gradvis oppmarsjert langs grensen til Transsylvania. Den ungarske utenriksministeren Csáky anmodet da Tyskland om å gå med på at Ungarn innledet et angrep mot Romania – mot i økende grad å skulle forsyne Tyskland med ungarsk korn. I midten av juli ble det også undertegnet en handelsavtale med Tyskland. Hitler nølte likevel med å gi sin tilslutning til den ungarske angrepsplan, fordi han trengte den rumenske oljen, og han ville derfor holde en mest mulig vennskapelig forbindelse med Romania.

Rumenerne valgte i denne vanskelige situasjon å etterkomme de sovjetiske territoriale krav, men for å kunne beholde Transsylvania, gikk landet plutselig over til en sterk protysk kurs og håpet på å kunne avverge den ungarske truselen med tyskernes hjelp. Hitler, som da allerede var i gang med å utarbeide sin angrepsplan mot Sovjetunionen, kalt *Unternehmen Barbarossa*, som også regnet med i hvert fall det ungarske jernbanenettet og de ungarske kornressursene, foreslo, for å kunne vri seg selv unna, tosidige forhandlinger mellom Ungarn og Romania. Disse forhandlinger, som tok til i Turnu Severin 16.august, endte imidlertid seks dager senere uten resultat.

Romania (Obs!) anmodet da Italia og Tyskland om å fungere som voldgiftsmenn i saken som gjaldt Ungarns territoriale krav overfor Romania.

Ved den såkalte annen voldgiftskjennelse i Wien 30.august 1940 fikk Ungarn tilbake den nordlige halvdelen av Transsylvania med Széklerlandet, et område på tilsammen 43.104 kvadratkilometer, med vel 2,4 millioner innbyggere, blant dem bortimot 1 million rumenere, mens det i Sør-Transsylvania, som forble i rumenske hender, fortsatt befant seg ca 0,4-0,8 millioner mennesker av ungarsk avstamning. Ungarn var ikke helt fornøyd med grensetrekningen, men gleden i landet var allikevel ubeskrivelig. Det mest oppsiktsvekkende ved denne voldgiftskjennelse var likevel at det land som til nå hadde vært den mest

innbitte og hårdnakkede motstander av ungarsk revisjonisme, nemlig Romania, ble nå tvunget til vesentlige innrømmelser og avståelser.

Voldgiftskjennelsen førte likevel ikke til at den store spenningen mellom de to landene avtok, tvertom økte den etter hvert betraktelig. Det hørte med til Hitlers taktikk å spille Sørøst-Europas små land ut mot hverandre. Til tilintetgjørelsen av Tsjekkoslovakia gjorde han bruk av det motsetningsforhold som senest fra 1918 hersket mellom Tsjekkoslovakia på den ene siden og Polen og Ungarn på den annen, slik at han fikk Polen og Ungarn med i oppdelingen av den tsjekkoslovakiske republikken. Romania og Ungarn ble begge presset av Hitlers løfte om på et senere tidspunkt å ta opp Transsylvania-spørsmålet til nye overveielser. Både ungarene og rumenerne oppfattet dette som et vink om mulige fremtidige territoriale innrømmelser/nyordninger i området. Det oppsto dermed en reell kappestrid mellom de to regjeringer om å vinne mest mulig sympati fra Nazi-Tysklands side!

Hitler var selvsagt i første rekke interessert i økonomiske (senere også i militære) motydelser, men også i andre former for fortjenester, ikke minst på det ideologiske feltet. Romania, som i 1940 mistet store landområder til henholdsvis Sovjetunionen (Bessarabia og Nord-Bukovina i juni-juli), Ungarn (Nord-Transsylvania i august) og Bulgaria (Sør-Dobruksja i september), tvang nå kong Carol til å abdisere. I hans sted ble hans sønn Mikael (konge også i årene 1927-30) igjen utropt til konge. Samtidig med dette dannet general Ion Antonescu ny regjering sammen med representanter for Jerngarden, en nasjonalistisk-fascistisk-antisemittisk masseorganisasjon. Bortsett fra Slovakia, førte fra nå av ikke noe annet land i Sørøst-Europa en så tyskvennlig politikk og sluttet seg opp om Det tredje rike så engt som nettopp Romania. Antonescus tyskvennlige kurs førte raskt til at landet, og han, ble stadig mer avhengig av Tyskland. I januar 1941 fikk tyske tropper sogar ta opphold i Romania. Den 22.juni 1941, altså den samme dag som Tyskland innledet sin angrepskrig mot Sovjetunionen, erklærte også Romania (og Slovakia) krig mot sovjetstaten, på Tysklands side, vel å forstå, og gjenerobret da også Bessarabia fra sovjet-russerne.

Ungarn på sin side ble like etter den annen voldgiftskjennelsen i Wien 30.august nødt til å undertegne en minoritetsavtale med tyskerne: den nasjonalsosialistiske sammenslutningen *Volksbund*, som ble dirigert fra Berlin, fikk da eneretten til å organisere den tyske folkegruppen i Ungarn, og den ble, med sine øvrige særrettigheter, litt etter litt nærmest en stat is staten, eller rettere sagt: en tysk stat innen den ungarske staten. Vel to uker senere måtte også den ungarske nazi-lederen Ferenc Szálasi settes på frifot. Allerede 27.september klarte han å skape en enhetlig organisasjon av de 4-5 ulike ungarske nasjonalsosialistiske småpartier. Pilkorsparti-et med vel en sjettedel av velgerne og det mektige Hitler-Tyskland i ryggen, ble fra nå av Horthy-styrets farligste opposisjon.

Men selvom det øvde et voldsomt press på regjeringen, klarte det aldri å sikre seg en avgjørende støtte fra det ungarske folks side. Teleki-regjeringen måtte forøvrig også gå med på å oppheve regjeringsforordning nr 3400 fra 1938 som forbød offentlige ansatte å la seg verve i ytterliggående politiske organisasjoner.

Av enda større og mer skjebnesvangre betydning var det at Ungarn 20.november 1940 ble nødt å slutte seg til den såkalte Tremaktsavtalen, en pakt opprinnelig inngått i Berlin 27.september 1940 mellom Tyskland, Italia og Japan. Formålet med den var å opprette og fastholde en politisk nyordning i verden, dog i første rekke i Europa. Ved siden av Ungarn, sluttet også Bulgaria, Romania og Slovakia seg til avtalen, 25.mars 1941 sogar også Jugoslavia (!), selvom der førte dette skritt til et statskupp. Det var disse signatarstater som deretter i alminnelighet ble kalt aksemaktene.

Tilslutningen til Tremaktsavtalen var et alvorlig tilbakeslag for ungarsk utenrikspolitikk generelt og Telekis utenrikspolitiske linje i særdeleshet. Til nå klarte jo landet å unngå formelt å bli knyttet til og identifisert med denne blokk. Det som til nå hadde bundet Ungarn til Tyskland og Italia, var knapt mer enn at også Ungarn var interessert i å likvidere den fredsordning i Europa som var blitt etablert ved Versailles-freden. Telekis slagord var "bevæpnet nøytralitet". Det at en rekke tidligere ungarske landområder (Felvidék, dvs. Sør-Slovakia; Rutenia; Nord-Transsylvania) var i tidsrummet 1938-40 blitt vunnet tilbake uten våpenbruk, bekreftet tilsynelatende riktigheten av Ungarns generelle utenrikspolitikk. Landet sikret seg vidtgående forståelse for denne politikk sogar hos vestmaktene. Teleki kunne imidlertid neppe regne med den samme velvillige forståelse fra Storbritannias side for at Ungarn nå tok parti (i hvert fall formelt) for aksemaktene, hvis leder, Tyskland, fra september 1939 faktisk var i krig med den vestlige verden. Tiltredelsen til Tremaktsavtalen må derfor ha fortonet seg for Teleki og vel også for mange andre ansvarlige ungarske politikere som den rene utenrikspolitiske fiaskoen, en uønsket, påtvunget blindvei.

Teleki forsøkte derfor omgående å bedre Ungarns utenrikspolitiske stilling ved å inngå en "evigvarende vennskapsavtale" med Ungarns naboland i syd, det eneste av Lille ententes tre forhenværende medlemsland som fortsatt hadde sin handlingsfrihet i behold. Jugoslavia var forøvrig nettopp det land innen den fordums Lille entente som i alle de årene etter 1919 stilte seg mest positivt til Horthy-tidens Ungarn, jfr. de gjentatte forsøk fra begge sider om en normalisering av forholdet seg i mellom. For tiden var Jugoslavia den eneste

åpne dør Ungarn hadde mot den vestlige verden. Vennskapsavtalen, undertegnet 12. desember 1940 i Beograd, hadde til hensikt å holde denne dør åpen, og kontakten med vesten vedlike. I Telekis regjeringstid ble Ungarn da heller aldri noen krigsførende stat. Men ved en skjebnens ironi ble det nettopp denne avtale om evig vennskap med Jugoslavia som ble også hans egen bane, foruten Ungarns. Tilnærmingen mellom Jugoslavia og Ungarn ble på denne tid tilsynelatende også støttet av Hitler, fordi han håpet på at Jugoslavia skulle gjennom dette havne blant aksemaktene. Fra 1938 hadde tyskerne i økende grad infiltrert den jugoslaviske økonomien. Også politisk fikk Jugoslavia etterhvert en svært utsatt stilling i og med Østerrikes "tilslutning" til Det tredje riket, Tsjekkoslovakias sønderknytning, Romanias protyske politikk, Albanias okkupasjon gjennom Italia og ved at Italia 28. oktober angrep Grekenland (Bulgaria ble besatt av tyske tropper først 1. mars 1941). Ved Frankrikes fall i juni 1940 mistet landet dessuten sin fremste kontakt og støtte i vesten. Det tyske presset førte derfor litt etter litt til at også Jugoslavia sluttet seg til Tremaktsavtalen (25. mars 1941). Dette førte imidlertid 27. mars til at den aksevennlige regent, prins Paul og hans regjering ble fjernet ved et statskupp, kong Peter 2 ble erklært for myndig og en ny, men tyskfiendtlig regjering innsatt under general Dušan Simovićs, ledelse. Hitler var på sin side ikke villig til å tolerere dette. Allerede samme dag, kuppet hadde funnet sted, sendte han en note til Horthy, hvor han ba om å kunne sende sine tropper gjennom Ungarn slik at Jugoslavia skulle kunne angripes også fra nord. Han anmodet samtidig Ungarn om å være med på aksjonen, mot at landets territoriale krav overfor Jugoslavia ble innfridd. Med andre ord krevde Hitler ikke mindre enn at Ungarn skulle bryte sin nylig inngåtte vennskapsavtale med Jugoslavia (den ble først ratifisert like i forveien, i februar). Horthy, som følte seg tillokket av de tilbudte territoriale vinninger, sa uten særlig nøling ja til Hitlers forslag.

Men ministerpresident Teleki, som følte hele sin utenrikspolitiske idé truet, været faren og katastrofen. Han ville jo fremfor alt annet beholde vestmaktenes antatte velvilje overfor Ungarn og sikre deres forståelse for det Ungarn eventuelt måtte gjøre. 30. mars sendte han derfor en note til både London og Washington, og forsøkte å løse dilemmaet med formelle fortolkninger, bl.a. ved å hevde at selvom Ungarn nå skulle føle seg tvunget til å slippe de tyske troppene igjennom, var landet kun interessert i skjebnen til Jugoslavias store ungarske minoritetsgrupper, og at Ungarn skulle eventuelt besette de tidligere ungarske områdene først etter at den jugoslaviske stat hadde falt i sine bestanddeler.

På sitt møte 1. april gjorde også Ungarns øverste forsvarsråd (*Legfelső Honvédelmi Tanács*) Telekis syn til sitt, men gikk samtidig likevel med på å tolerere tyskernes gjennommarsj i Ungarn.

Dette siste ble da også påbegynt 2. april. Samme dag mottok Teleki et telegram fra den ungarske sendemann i London, György Barcza, som gjorde det helt klart for ham at Storbritannia skulle komme til å bryte de diplomatiske forbindelsene med Ungarn, i tilfelle Tyskland fikk lov til å bruke Ungarn som basis for sitt angrep mot Jugoslavia. Dessuten skulle Storbritannia erklære krig mot Ungarn, dersom også ungarske tropper skulle ta del i selve angrepet.

Dette var ensbetydende med at Ungarns mangeårige utenrikspolitiske prinsipp om landets "væpnede nøytralitet" sto nå definitivt for fall, og at det ikke lenger var mulig å bevare Ungarn som ikke-krigsførende stat. Visjonen av den katastrofe som nå truet landet, var så overveldende og forferdelig for Teleki at han, plaget av dårlig samvittighet og maktesløshet, ikke lenger så noen annen utvei enn å begå selvmord tidlig på morgenen 3. april 1941. Hans selvmord, som ikke minst skal ha vært ment som et desperat advarende og tragisk memento for å ryste og oppskake landet, vakte atskillig oppmerksomhet over hele verden. (Churchill uttalte bl.a. at denne handling sikret Teleki en virtuell plass ved fredsforhandlingene etter krigen – et løfte som senere behendig er blitt glemt.) Men dette klarte ikke å forhindre hverken et tysk angrep mot Jugoslavia fra ungarsk område eller Horthys plan om å delta militært i aksjonen. 6. april innledet tvertom tyskerne som planlagt sine militære operasjoner. Tre dager senere ble Kroatia skilt ut fra Jugoslavia og proklamert som en selvstendig stat.

Dermed opphørte i realiteten den jugoslaviske stat som Ungarn hadde vennskapsavtale med. Ungarn sendte nå sine tropper inn i landet, og besatte de tidligere ungarske områder Bácska, Muraregionen og den såkalte Baranya-trekanten, tilsammen ca 11.400 kvadratkilometer med vel 1 million innbyggere, av dem nær 40 % ungarere, ca 20 % tyskere og 16 % serbere. Landsdelen Bánság (Banat) derimot ble beholdt av Hitler som straff for nølende ungarsk støtte og oppslutning, og kom til å stå under tysk administrasjon frem til oktober 1944.

17. april kapitulerte den gamle jugoslaviske hær; den jugoslaviske staten ble stykket opp, med en tysk marionettregjering under general Nedić i det tyskokkuperte Serbia, mens den protyske staten Kroatia (som også omfattet Slavonia og brorparten av Dalmatia og Bosnia-Hercegovina) ble ledet av føreren Ante Pavelić og hans høyreradikale organisasjon Ustasa. Montenegro ble proklamert som eget monarki, men sto under italiensk overhøyhet.

7. april brøt Storbritannia som ventet de diplomatiske forbindelsene med Ungarn. Den bebudede krigserklæringen kom derimot først i desember.

UNGARN I DEN ANNE VERDENSKRIG

Bárdossy-regjeringen og Ungarns inntreden i krigen

László Bárdossy (1890-1946) som Horthy etter Pál Telekis tragiske bortgang utnevnte til ny statsminister, har fra 1920-årene hele tiden vært virksom som politiker og diplomat og forøvrig kjent som et høykultivert menneske. Fra februar 1941 var han landets utenriksminister. Han beholdt Utenriksdepartementet også etter å ha overtatt ledelsen av regjeringen. Hans forholdsvis korte periode ved roret ble dog en stor skuffelse for de moderate konservative kretser og en enda større ulykke for landet i sin helhet.

Hans første gjerning var, forøvrig ennå i skjønneste forståelse med riksførster Horthy, 11.april å sende ungarske styrker inn i det Jugoslavia som etter det tyske angrepet 6.april var nå i ferd med å falle fra hverandre i sine bestanddeler. Selv om de områder som nå ble besatt av disse ungarske styrker, hadde før 1919 vært historiske ungarske landsdeler som før tyrkerkrigenes tid sogar hørte til det ungarske folks kjerneområder, kvalifiserte Ungarn seg med dette til å bli oppfattet som "likplyndrer" – for å sitere Telekis karakteristikk fra hans avskjedsbrev skrevet like før han tok sitt liv, til Horthy. Etter alt å dømme var Bárdossy likevel fremmed overfor selve ideologien til nasjonalsosialistene. På tross av dette orienterte den ungarske utenrikspolitikken seg under Bárdossys ledelse på en avgjørende måte over til aksemaktenes side. Bárdossy satset tydelig på at Tyskland skulle komme seierrikt ut av de pågående konflikter i Europa. For at Ungarn skulle kunne beholde sine territoriale økninger vunnet ved voldgiftskjennelsene i Wien, og for eventuelt å kunne få innfridd landets ytterligere revisjonistiske ønsker, ville han at også Ungarn, når den tid var kommet, skulle befinne seg på seierssiden, som han antok skulle bli aksemaktene. Han sluttet derfor tilsynelatende helhjertet opp om Tyskland ved å etterkomme de tyske ønskene overfor Ungarn, og ved å stille Ungarns ressurser til tyskernes rådighet.

Da Hitlers Balkankrig 11.april 1941 endte med Jugoslavias kapitulasjon og 27.april med Athens fall, var det allerede klart for mange at dette bare var et forspill til hans viktigste plan, nemlig å overfalle selve Sovjet-Russland. *Unternehmen Barbarossa*, som var angrepets kodenavn, skulle iverksettes 22.juni 1941. Hitler, som ved angrepet på Polen hadde nøydt seg med at Ungarn tidde, men som ved angrepet mot Jugoslavia allerede hadde ytret ønske om aktiv ungarsk deltagelse, regnet nå åpenlyst med Ungarns ressurser og støtte, men ventet likevel i første omgang ikke noe direkte militært engasjement fra Ungarns side. Den ungarske generalstaben derimot, anført av stabsjef Henrik Werth, ivret seg og arbeidet intenst for å oppnå at Ungarn av egen fri vilje skulle tilby ungarsk militær støtte til Barbarossa-planen. 6.mai sendte han i den anledning et memorandum til statsministeren. Et ministerrådsmøte 15.juni avviste imidlertid forslaget enstemmig, til tross for at den slovakiske regjering allerede den 13.juni kunngjorde Slovakias militære deltagelse i det forestående tyske angrepet mot Sovjetunionen, og til tross for det intensiverte presset fra den høyrradikale bevegelsen i Ungarn, samt fra enkelte andre høye militære kretser og fra ulike tyske hold. (Noen få dager etter dette vedtaket i det ungarske ministerrådet, uttrykte den 20.juni også Romania sin beredvillighet til sammen med tyskerne å angripe den sovjetiske staten.)

Fra september 1939 eksisterte det igjen normale diplomatiske forbindelser mellom Ungarn og Sovjetunionen, til tross for det store ideologiske-politiske skillet mellom de to statene. For å gi uttrykk for sin gode vilje overfor Ungarn og for om mulig å holde Ungarn nøytralt i den ventede krigskonflikten, overlot sovjetmyndighetene i Moskva i midten av mars 1941 56 ungarske faner som russerne hadde tatt med seg hjem etter den ungarske hærs kapitulasjon ved Világos i august 1849. Fanene, Ungarns stolte nasjonale relikvier, ble nå sendt til Budapest med en sovjetisk æreseskorte. – Etter at det tysk-italiensk-slovakisk-rumenske overfallet var et faktum, meddelte den sovjetiske utenriksministeren Molotov den ungarske sendemannen i Moskva, József Kristóffy at Sovjetunionen ikke hadde noen territoriale krav eller aggressive hensikter overfor Ungarn, samt at hans land ikke hadde (og skulle heller ikke i fremtiden ha) noen bemerkninger til at ungarske krav skulle bli realisert på bekostning av Romania.

I første omgang valgte altså Ungarn å holde seg passivt, og mens de øvrige aksemakter innledet sin fremrykking over de russiske steppene mot øst, nøyde Ungarn seg med å bryte de diplomatiske forbindelser med Sovjetunionen. Fire dager senere, 26.juni 1941 ble imidlertid tre byer i Nordøst-Ungarn, nemlig Kassa, Munkács og Rahót, utsatt for et luftangrep. Og selv om det umulig kan ha vært i russernes interesse på den måten å provosere Ungarn (hvis angrepet da ikke skjedde ved en feiltagelse eller i den tro at disse byene fortsatt tilhørte Slovakia som jo allerede var i krig med Sovjetunionen), ble det fra offisielt ungarsk hold straks påstått at de tre angrepsflyene, som ikke bar på synlige kjennetegn, skal ha vært sovjetrussiske. Sovjetrussiske og opposisjonelle ungarske kretser hevdet straks like bastant at angriperne skal ha vært

tyske og at formålet med bombingene var å fremelske en antirussisk stemning i landet – og eventuelt Ungarns inntreden i krigen på aksemaktenes side.

I løpet av den lange tiden som er gått siden, er det ikke dukket opp autentiske dokumenter som hadde klart å underbygge noen av disse teoriene og kaste endelig lys på denne gåte. Fremdeles står påstand mot påstand i saken, men de fleste historikerne synes nå å være av den oppfatning at det provoserende bombeangrep hverken var utført av sovjetrukkerne eller av tyskerne, men av en tredje part som hadde en presserende interesse av å få også Ungarn snarest mulig med i krigen. Og da er det (Tsjekko)Slovakia og Romania som peker seg ut. Begge disse statene var jo da allerede engasjert i krigshandlingene i Sovjet-Russland på tyskernes side. Ved å trekke Ungarn med, håpet etter denne teorien angriperen å kunne ødelegge Ungarns etterkrigssjanser, i tilfelle de allierte skulle seire¹⁴. Knappt 80 minutter etter bombeangrepet ble den ungarske regjeringen kalt sammen av statsministeren som meddelte at i forståelse med riksforsender Horthy vil man nå erklære Ungarns inntreden i krigen. Neste dag leste Bárdossy opp erklæringen i nasjonalforsamlingen, dog uten å legge saken frem til noen form for votering, noe som var fullstendig grunnlovsstridig! (Like merkelig var det at nasjonalforsamlingen ikke protesterte.) På samme tid var ungarske fly allerede i gang med å bombe den sovjetrussiske byen Stanislav, mens visse enheter av den ungarske hæren krysset allerede grensen og innledet sine krigshandlinger på sovjetrussisk område.

Denne ungarske hærstyrke besto av bare 45 tusen mann, og var, bortsett fra en motorisert hurtigarmékorps, meget svakt og dårlig utrustet. Til tross for dette nådde de i løpet av få dager frem til elven Dnestr og rykket til høsten inn i Sovjet-Russland i omlag 1 tusen kilometers dybde. I begynnelsen av september ble likevel den sterkt tyskvennlige generalstabsjefen Henrik Werth erstattet med den moderate Ferenc Szombathelyi; han forble i sin stilling frem til april 1944 og ble fjernet derfra etter tysk press først etter at Ungarn ble okkupert av Tyskland.

Bárdossy nølte etter krigserklæringen ikke lenger med å stille landets økonomiske ressurser så å si helt i krigens tjeneste og til tyskernes disposisjon. Krigskonjunktoren førte snart til at arbeidsledigheten forsvant helt, lønningene og levestandarden steg markert, i hvert fall i første omgang. Tyskerne var først og fremst interessert i ungarske landbruksprodukter (korn og kjøtt). De stadig økende tyske kravene førte dog snart til stor knapphet på matvarer i Ungarn slik at allerede i september måtte sukker, fett, mel og brød rasjonaliseres, og rasjonene litt etter litt stadig senkes. Den overskytende del av jordbruksproduksjonen måtte obligatorisk selges til staten for kunstig lave priser, noe som gikk sterkt utover bondestanden og bidro samtidig til at det oppsto et livlig svartebørsmarked. Prisene begynte å stige og inflasjonen tok stadig større dimensjoner, også som følge av at Tyskland i stor utstrekning unnlot å betale sin gjeld for ungarske varer og produkter. Når det gjaldt de ungarske råstoffene, så var i første rekke olje- og bauxittproduksjonen som var av betydning for tyskerne, mens store deler av industrien ble samtidig omorganisert til å lage våpen, ammunisjon og især fly. Til 1943 steg den samlede verdi av industriproduksjonen med 37 %, men 75 % av utenrikshandelen gjaldt Tyskland.

Etter landets inntreden i krigen ble det dessuten innført en rekke innenrikspolitiske tiltak¹⁵ som begrenset de borgelige rettighetene i sin alminnelighet, så som arrangementen av og deltagelse i politiske møter, innføring av pressesensur og standrett, forbud mot å høre på fiendtlige radiosendinger m.m. Stadig flere av fabrikkene ble erklært for krigsbedrift å være og stilt under militær kommando med den følge at arbeidernes rettigheter ble kraftig innskrenket og streikene forbudt. En, allerede fra før av særlig utsatt folkegruppe, jødene, ble dessuten ekstra rammet ved kunngjøringen av den såkalte tredje jødeloven, lovartikkel XV av 1941, som satte et forbud mot ekteskap mellom jøder og kristne. Ifølge loven kvalifiserte også utenomekteskapelige seksuelle forbindelser mellom jøder og ikke-jøder til staff, idet det er blitt oppfattet som

¹⁴ "Wahrscheinlich handelte es sich um Flugzeuge der von den Deutschen ausgerüsteten slowakischen Luftwaffe, mit denen tschechische Piloten zu den Russen flüchteten", mener f.eks. Tv.Bogyay i sin bok *Grundzüge der Geschichte Ungarns*. Darmst.1976: 171. Også det faktum at alle de tre bombarderte ungarske byer ligger i det område som Ungarn fikk tilbakelevert fra Slovakia ved den første voldgiftskjennelsen, taler for dette synet, dessuten det at til nå er det ikke vært mulig å finne dokumentariske spor av hendelsen i de tyske og ungarske krigsarkivene (de sovjetiske, tsjekko-slovakiske og rumenske arkiver er utilgjengelige). Den hittil beste sammenfatning av hendelsen og dens vurdering, supplert med en rik litteraturliste, finnes i Borsányi, Julian: *Das Rätsel des Bombenangriffs auf Kaschau 26.Juni 1941. Wie wurde Ungarn in den Zweiten Weltkrieg hineingerissen? Ein dokumentarischer Bericht*. Münch.1978. Se dessuten *Ibid.*: *Die neueren östlichen Veröffentlichungen und westlichen Erkenntnisse über den "casus belli" von Kassa am 26.Juni 1941*, i: Ungarn-Jahrbuch, 12/1982-1983: 169-88. Angående den teori at det skal ha vært rumenske fly som bombet Kassa og de to andre byene, se Ölvedi, Ignác: *Suceavából szálltak fel a Kassát bombázó repülőgépek* ['flyene som bombet Kassa, kom fra Suceava'], i: Magyar Hírlap, 22.nov. 1981; *Ibid.*: *Casus belli*, i: Élet és Irodalom, 28/1984; Juhász, László: *Román repülőgépek bombázták Kassát?* [Var det rumenske fly som bombet Kassa?], i: Nemzetőr, des.1981.

¹⁵ Den innenrikspolitiske situasjonen i Ungarn under krigsårene er bredest analysert av det grunnleggende storverket av C.A.Macartney: *October fifteenth. A history of modern Hungary 1929-1945*. 1.2. Edinb. 1956-57.

forsyndelse mot loven om rasens beskyttelse. Samtidig ble det også definert at en jøde var en person som selv tilhørte det mosaiske trossamfunn eller hvis minst to av vedkommendes besteforeldre var født i den mosaiske troen. Den som ble erklært for å være jøde, mistet ifølge de to foregående lovene mye av sine borgerrettigheter og for en rekke yrkers vedkommende også jobben, idet det ble forbudt for jøder å inneha visse stillingskategorier eller utøve visse yrker.

Innenrikspolitisk var situasjonen likevel ikke helt mørk. I midten av september oppsto det en alvorlig splittelse innen den høyrradikale bevegelsen, idet vel halvparten av tilhengerne brøt med Szálasi og hans Pilskorparti, og sluttet opp om det omdannede Ungarske Nasjonale Sosialistiske Parti som så allierte seg med den forhenværende statsminister Imrédy og hans tilhengere. Splittelsen innebar ikke bare en klar svekkelse av bevegelsen, men også en viss moderering av den.

Samtidig med dette klarte de ulike grener av den antifascistiske opposisjonen å finne veien til hverandre og opprette en viss form for aksjonsfellesskap. De samlet seg i første rekke om kravet om Ungarns uttreden av krigen og om at landet måtte bryte med tyskerne. De arrangerte flere vellykkede demonstrasjoner, bl.a. en ved minnesmerket til ministerpresidenten av den første ansvarlige ungarske regjeringen, Lajos Battyány, henrettet av østerrikerne 6.oktober 1849, og en annen ved gravene til nasjonalheltene Lajos Kossuth og Mihály Táncsics, i november. Deres desidert mest vellykkede aksjon ble demonstrasjonen ved Petőfi-statuen 15.mars 1942, som samlet omlag 8-10 tusen mennesker. Denne siste ble formelt organisert av Den ungarske historiske minnekomité, en forening dannet med det formål for øyet å forberede feiringen av 100-årsdagen for revolusjonen av 1848, men som i virkeligheten var den legale dekkorganisasjonen av landets samlede antifascistiske krefter. Blant komitéens medlemmer finner vi bl.a. politikeren Endre Bajcsy-Zsilinszky, forfatterne Gyula Illyés, Péter Veres, kunstmaleren Aurél Bernáth, komponisten Zoltán Kodály (Béla Bartók og hans kone forlot som kjent Ungarn allerede i oktober 1940 og dro i eksil til USA, i protest mot den tiltagende protyske dreiningen i Ungarns politikk), og historikeren Gyula Szekfű.

En annen viktig begivenhet ble 1941-julenummeret av *Népszava*, sosialdemokratenes sentrale organ, med artikler av en rekke anerkjente forfattere, kunstnere og politikere som hadde til felles å bekymre seg alvorlig over landets politikk og internasjonale situasjon.

Denne stadig klarere profilerte åndelige-politiske motstand møtte, især fra senhøstes 1941, en avgjort voksende interesse og forståelse også blant de bredere lag av folket. Dette ble også tilskyndet av den sjokkerende nyhet at landet, i hvert fall på papiret, fra 7.desember 1941 sto i krig med Storbritannia, og fra 12.desember også med De forente stater. Dessuten møtte tyskerne, som først den 19.september klarte å besette Kiev, et alvorlig tilbakeslag på østfronten i og med at de ikke lyktes med å innta Moskva, tvertom ble de drevet langt tilbake ved et motangrep som den sovjetrussiske Røde hær satte i gang fra 5.desember. Dette motangrep ble det første slaget mot myten om tyskernes uovervinnelighet, samtidig som det ble stadig klarere for stadig flere at de tyske *Blitzkrieg-planene* hadde spilt en alvorlig fallitt for Sovjetrusslands vedkommende.

I begynnelsen av januar 1942 ble den ungarske opinionen rystet av terrorhandlinger i og omkring byen Újvidék (Novi Sad) i det sydlige Bácska. Visse partisanaksjoner der ble nemlig besvart med en motterror og klappjakt fra de ungarske soldaters og det ungarske gendarmeriets side. Dette utartet seg til slutt i rene blodbad slik at innen noen dager mistet bortimot 3 tusen mennesker livet, mesteparten serbere og jøder. I nasjonalforsamlingen krevde da Bajcsy-Zsilinszky at saken skulle bli grundig gransket og de ansvarlige for overgrepene straffet. Dette ble da også gjort, men først i desember 1943. Men før saken kunne tas opp til dom, flyktet de fire hovedanklagede offiserer til Tyskland, og saken ble derfor utsatt.

I november 1941 ble riksforstanderen Miklós Horthy, som da var 73 år, alvorlig syk. Dette gjorde spørsmålet om hans etterfølger med ett både aktuelt og akutt, idet man var redd for at tyskerne, hvis ungarene ikke ordnet saken selv, kunne benytte riksforstanderens eventuelle plutselige bortgang til å berøve landet for restene av dets selvstendighet. Horthy hadde mest lyst til at det skulle velges en stedfortreder for riksforstanderen som skulle kunne bistå ham i hans arbeid. Hans, og regjeringens, så å si selvskrevne kandidat var Horthys eldste sønn, István (1904-42) som av utdanning og yrke var sivilingeniør, og var generaldirektør, senere styreformann, i det ungarske jernbaneselskapet MÁV, samtidig en av pionerene og lederne av ungarsk aviatikk. Legitimistene (tilhengerne av det detroniserte Habsburg-huset), samt de såkalte frie kongewelgerne så i István Horthys kandidatur et kamuflert forsøk fra riksforstanderens side på å etablere et eget dynasti i Ungarn og var derfor imot at István Horthy skulle velges. De fikk en støyende støtte fra de høyrradikale kretsene, anført av den sterkt nazi-orienterte erkehertugen Albrecht av Habsburg som selv håpet på å kunne overta etter Horthy. I den heftige striden som oppsto, støttet statsminister Bárdossy et kompromissforslag som innebar at István Horthy ble nok valgt til riksforstanderens stedfortreder (15.febr.1942), men at han ikke fikk innrømmet etterfølger-rettigheter. Dermed fikk Bárdossy også riksforstanderen imot seg.

Antallet av dem som så på Bárdossys politikk med voksende skepsis, uro og ubehag, økte sterkt i løpet av høsten-vinteren. Inntrykket av tyskernes militære fiasko i Sovjet-Russland spilte nok også en betydelig rolle i dette, idet utgangen av krigen nå er blitt mer enn usikker i de flestes øyne. Fra april 1941 til begynnelsen av 1942 spilte Bárdossy bort nærmest alt av betydning av Telekis politiske testamente. Landet kom jo i krig med ikke mindre enn tre av verdensmaktene, ikke minst takket være Hitlers mesterlige diplomatiske trekk. Begeret ble fullt, da regjeringen Bárdossy, ved Hitlers øverste militære rådgivers, generalfeltmarskalk Wilhelm Keitels besøk i Budapest 20-22.januar 1942 forpliktet seg til å utruste den 2.ungarske armé på vel 200 tusen mann og å sende den til østfronten. Horthy, ført nå også av egen personlige misnøye med Bárdossy, fant nå endelig tiden til å være inne for å rope varsko, for at landets utenrikspolitiske kurs skulle om mulig vendes tilbake til den vei og de metoder Teleki i sin tid hadde utpekt. Den 7.mars 1942 ble Bárdossy derfor tvunget til å gå av¹⁶. Horthy utnevnte da den høyt respekterte politikeren Miklós Kállay til ny ministerpresident. Med ham kom de tallrike tilhengerne av landets vestlige, i første rekke engelske, orientering igjen i forgrunnen, og de gjorde, sammen med Kállay-regjeringen, i den påfølgende tiden store anstrengelser for på en eller annen måte å løsrive Ungarn fra sin skjebnesvangre tilknytning til Tyskland, og for å oppnå separatfred med de allierte.

Kállays vinglepolitikk

Landets nye ministerpresident, Miklós Kállay (1887-1967) ble regnet for å stå Horthy meget nær. Han var en typisk representant for de ungarske jordeierne som av natur huset grunnleggende sympatier for Storbritannia og det engelske aristokratiet, – og like sterke antipatier overfor den nazistiske ideologien. Med utgangspunkt i Ungarns geopolitiske beliggenhet og fortsatte revisjonistiske mål, var han imidlertid villig til å akseptere landets midlertidige militære og utenrikspolitiske tilknytning til Det tredje riket. Etter sine universitetsstudier i Genève, München og Budapest arbeidet han i en årrekke i distriktsadministrasjonen, først som sorenskriver, deretter som amtmann (fylkesmann). I 1929-30 var han statssekretær i handelsdepartementet, fra 1931 medlem av nasjonalforsamlingen, fra oktober 1932 til januar 1935 landbruksminister i Gömbös-regjeringen. Han var egentlig en varm tilhenger av den politikk István Bethlen sto for i 1920-årene, og et brudd med Gömbös var derfor etter hvert uunngåelig for ham. Han trakk seg i 1935 ut av det politiske liv og ble direktør i Statens vassdragsvesen, men sin plass i overhuset beholdt han fortsatt og ble i 1937 sogar valgt til dets leder på livstid.

Av Horthy ble han oppfattet som særdeles skikket til å kunne manøvrere landet ut av den vanskelige, hengemyraktige situasjon det var havnet i. De to politikerne tok i fellesskap nå sikte på å redde og bevare landets konservative styresett mest mulig inntakt for fremtiden. Men de var samtidig enige om at de måtte tre varsomt frem, for ikke å vekke tyskernes mistanke for tidlig. Kállays politikk i regjeringens første måneder skilte seg derfor knapt synlig fra sin forgjengers. Han overtok endog Bárdossys kabinett uten endringer, og byttet først senere ut enkelte av dets medlemmer.

Han kom særlig godt overens med sin innenriksminister Ferenc Keresztes-Fischer, noe som innen kort tid førte til en merkbart lettere innenrikspolitisk atmosfære i landet. Opposisjonen på venstresiden ble fra nå av og frem til landets tyske okkupasjon ikke bare tolerert, men direkte oppmuntret og støttet, som en verdifull motvekt mot de høyre-radikale bevegelsene. Ungarns demokratiske krefter og partier, men også landets jøder, fikk dermed et pusterom på 2 år, og en frihet som savnet sitt sidestykke i hele det tysk-italienske maktområde på denne tiden. I Kállay-regjeringens tid vant Ungarn sogar ry på seg for å være et fristed for politiske flyktninger, i første rekke jøder, fra de omkringliggende land. Kállay gjorde dette ikke bare for å demonstrere regimets verdibevarende, moderate karakter, men også for å levere bevis på landets fortsatte selvstendighet overfor tyskerne, noe som var en klar forutsetning for den tilnærmingspolitikk han litt etter litt kom til å innlede og intensivere overfor vestmaktene.

Til gjengjeld, og for å berolige tyskerne, gikk han allerede fra midten av mars ganske hardhendt frem overfor kommunistene. Etter den vellykkede demonstrasjonen 15.mars som hadde samlet tusener av Budapests innbyggere under paroler rettet mot tyskerne og krigen, fulgte det en arrestasjonsbølge som i første rekke rammet flere hundre kommunister. En rekke av dem ble til straff innrullert i såkalte arbeidsbataljoner og sendt avgårde til østfronten, der mange av dem møtte døden.

¹⁶ Etter krigen ble Bárdossy som krigsforbryter av en ungarsk folkedomstol dømt til døden og henrettet 10.januar 1946. Se beretningen om prosessen *Ítélt a történelem. A Bárdossy-per* ['historien sier sin dom. Bárdossy-prosessen']. Budap. 1946.

Politiaksjonene svekket kommunistene alvorlig, idet mesteparten av deres illegale partceller ble nå knust. Dette førte i neste omgang til at også folkefrontpolitikken som kommunistene hadde vært initiativtagerne til, mistet mye av sin gjennomslagskraft. Et forsøk på å avhjelpe dette, var dannelsen av Fredspartiet i juli 1943, en legal kommunistisk dekkorganisasjon. Partiet klarte imidlertid aldri å vinne tilstrekkelig mange tilhengere til å kunne øve en politisk påvirkning av betydning.

På den annen side resulterte Kállays moderate og tolerante politikk overfor de anerkjente demokratiske opposisjonspartier i at de demokratiske-borgerlige kreftene i landet ble sterkere: deres medlemstall og innflytelse økte betraktelig.

Småbrukerpartiet og sosialdemokratene ble av mange ansett som de bærende krefter ved den ventede fremtidige omdanning av det ungarske samfunnet. En tredje demokratisk gruppering oppsto etter hvert rundt de såkalte populistiske forfattere som fra begynnelsen av 1930-årene skildret målbevisst og med forkjærlighet agrarbefolkningens liv, levevilkår og situasjon i sine skjønnlitterære og/eller sosiografiske verker (Gyula Illyés, Imre Kovács, Zoltán Szabó, Péter Veres m.m). Den vesentlig lettere innenrikspolitiske klima som gjorde Ungarn til en frihetens og fredens relative oase etter mønster av de gode, gamle dager, i hvert fall i forhold til den ensrettethet, undertrykkelse og åpen terror som på samme tid hersket i Ungarns samtlige naboland, tillot sogar den populistiske bevegelse å holde to konferanser i Balatonszárszó (sommeren 1942 og sommeren 1943) med opptil 600 deltagere som åpent fikk drøftet landets rådende politiske og sosiale situasjon, det ventede krigsnederlaget og kravene overfor etterkrigstidens kommende nye Ungarn.

Denne relative innenrikspolitiske idyll kunne imidlertid ikke fortsette til det uendelige. Fra høsten 1942 ble den i stadig sterkere grad truet av dramatiske og blodige begivenheter i utenverdenen. 20. august 1942, dagen etter at tyskerne hadde satt i gang sitt angrep mot Stalingrad, døde riksforsvarer Horthy's stedfortreder og eldste sønn, István Horthy, på østfronten, hvor han gjorde krigstjeneste som militærflyver. To uker senere, 4. september, fikk befolkningen av Budapest "oppleve" sitt første møte med krigens tragiske og blodige virkelighet: den fullt illuminerte, intetanende hovedstaden ble nemlig da for første gang utsatt for bombeangrep, gjennomført av 30-40 sovjetrussiske bombefly. (Denne uventede terrorbombingen ga ellers Kállay en kjærkommen anledning til å kvitte seg med sin sterkt protyske forsvarsminister, "arvet" fra Bárdossy: Károly Bartha, og utnevne den milde og humane Vilmos Nagybaczoni Nagy (1884-1976). Da tyskerne i august 1942 med angrepet på Stalingrad igjen tok initiativet i krigen for å sikre seg Kaukasus og oljekildene i Baku og Batum (på lengre sikt også i Irak og Iran), var de på høyden av sin politiske og militære makt: i en eller annen form dominerte de da praktisk talt hele Europa, bortsett fra de britiske øyer og mesteparten av Sovjetunionen, samt de i hvert fall formelt nøytrale Sverige, Sveits, Irland, Portugal og Spania. Tyskerne og italienerne kontrollerte dessuten store deler av Nord-Afrika.

Høsten 1942 viste imidlertid for fullt at de allierte virkelig var i stand til å stanse den tyske fremrykkingen, de klarte til og med å gå over til motangrep. Myten om tyskernes uovervinnelighet ble snart en saga blott. I november ble f.eks. den legendariske generalen Rommels etter hvert nokså medtatte hær slått ved Al-
Alamain, samtidig som britiske og amerikanske styrker gikk i land i Algerie og Marokko. – På østfronten resulterte den russiske motoffensiv, påbegynt i midten av september, i at til slutten av november ble tyskerne omringet ved Stalingrad. Da Hitler nektet general Paulus å gi tillatelse til tilbaketrekning, gikk til slutt hele den 300 tusen mann store tyske arme under, innen 2. februar 1943.

Den ungarske 2. arme fikk våren-sommeren 1942 til oppgave å forsvare en over 200 km lang linje langs elven Don, med byen Voronesj som sentrum. Dette frontavsnitt var en forlengelse av tyskernes nordflanke ved Stalingrad, og strategisk meget viktig, også av den grunn. Til tross for dette fikk de ungarske soldatene en meget mangelfull utrustning, de manglet bl.a. tyngre våpen og panservernutstyr. De hadde dessuten kun sommeruniformer, og sto uten varme klær i 30-40 kuldegrader. Den russiske storoffensiven som ble innledet den 12. januar 1943, førte derfor i løpet av noen få dager til den rene katastrofen for denne ungarske hær: vel 40 tusen av de opprinnelige 200 tusen soldatene ble drept, og ytterligere 70 tusen, mange av dem såret eller med frostkader, tatt til fange av sovjetrusserne. Det samlede tapet var ensbetydende med armeens undergang. De sørgelige restene søkte sin redning ved en panisk flukt vestover på de endeløse og veiløse russiske slettene, uten mat og skikkelige klær i den ubarmhjertelige og meget strenge russiske vinteren.

Etter tragedien ved Don sendte Horthy og Kállay, på tross av gjentatte truende tyske krav, ingen ny ungarsk hær til østfronten, men til gjengjeld ble det opprettet ungarske forsvarslinjer i Karpatene, da med det mål for øyet å beskytte landet med alle tilgjengelige midler mot en eventuell russisk inntrengning. De høyrradikale kreftene krevde nå at "kampen mot bolsjevismen" ble intensivert, den økonomiske og militære bistand til Tyskland økt og regjeringens indre politikk tilsvarende omformet.

Men mesteparten av befolkningen var på dette tidspunkt allerede fullstendig klar over at krigen kom til å ende med tysk nederlag. Også landets ansvarlige politiske ledelse trakk den slutning at tiden nå var inne til å bryte med Tyskland og søke en eller annen mulighet for separatfred med de allierte, dog slik at forhandlinger bare skulle føres med Storbritannia og De forente stater, men ikke med Sovjetunionen. De var nemlig redde

for at en eventuell sovjetisk besettelse av landet lett skulle kunne føre til betydelige sosiale og politiske omveltninger, mens gjennom en separatfred med vestmaktene hadde man visse, eller sogar gode, utsikter til å kunne redde mellomkrigstidens konservative styresett over til etterkrigstiden. Kállays politikk i den retning karakteriseres gjerne som en dobbeltpolitikk, en "huskepolitikk", dvs. et dobbeltspill som vaklet og vinglet frem og tilbake mellom Berlin og vestmaktene. Landets interesse krevde på den ene siden en snarest mulig uttreden av krigen, men de ledende politikerne var samtidig redde for at tyskerne skulle på det minste tegn på tvetydig holdning besette Ungarn.

Etter Vornonesj-katastrofen ble de til da sporadiske hemmelige kontakter vestover kraftig intensivert. Den viktigste oppgave de ungarske diplomater og fredsfølere hadde, var å la vestmaktene forstå at grunnen til at Ungarn befant seg på tyskernes side, var en tvangssituasjon som det for øyeblikket ikke var mulig å gjøre noe ved, men som landet på sikt og på et beleilig tidspunkt var beredt på ved de alliertes hjelp å bryte seg ut av. Fremfor alt ønsket de imidlertid at Ungarns kapitulasjon skulle skje for vestmaktene, (og altså ikke for sovjetrusserne,) noe som var et vanskelig problem også, fordi Ungarn ikke hadde felles grenser med noen av dem, og ungarske soldater sto ingen steder midt imot britiske eller amerikanske militære enheter som de kunne overgi seg til...

Fra februar 1943 ble det ført forhandlinger mellom de ungarske fredsfølere og motpartens representanter mer eller mindre fast på flere steder samtidig: i Istanbul, Stockholm, Bern, Madrid og Lisboa. Kállay-regjeringen opprettet et eget hemmelig kontor i Budapest med det formål å organisere og koordinere disse forhandlinger. Kontoret ble ledet av ingen ringere enn riksførster Horthys yngste sønn, Miklós Horthy junior. (Han var født i 1906 og gjorde som direktør til den Engelsk-ungarske banken en verdifull innsats for ungarsk utenrikshandel.)

Som et resultat av alle disse kontakter kom man 9.september 1943 frem til en rimelig bra overenskomst som forutsatte en betingelsesløs ungarsk kapitulasjon overfor vestmaktene straks det skulle by seg anledning til det. Det var sekretæren i det ungarske Utenriksdepartementet, László Veress, som mottok teksten til den inngåtte avtalen i Istanbul fra forhandlerne av den britiske regjering.

Etter at erobringen av Nord-Afrika i midten av mai 1943 var fullført, gikk de alliertes styrker 10.juli i land på Sicilia som så ble erobret i løpet av sommermånedene. 8.september ba Italia, hvor Mussolini allerede den 25.juli ble tatt til fange, om våpenhvile, etterat de allierte 3.september også gikk i land i Sør-Italia. Selv om tyskerne besatte nå den nordlige halvdelen av Italia, hvor Mussolini, befridd av tyskerne, proklamerte sin fascistiske republikk, var det omkring 9.september, da overenskomsten mellom Ungarn og vestmaktene ble bragt i havn, ikke urealistisk å regne med at allierte styrker kunne innen rimelig tid få føling med ungarske enheter ved Ungarns sydgrense. Overenskomsten regnet nemlig attpåtil også med de alliertes landgang på Nordøst-Balkan. Denne siste plan stammet fra selveste Churchill som huset visse sympatier overfor Horthys Ungarn med sitt konservative styre og sin minneverdige fortid. Av politiske grunner ville Churchill dessuten skåne de sentraleuropeiske statene for en sovjetisk besettelse ved å komme russerne militært i forkjøpet på dette område. Dertil var han helt konkret redd for at de vel 500-600 tusen jøder som da var samlet innenfor grensene til det ungarske kongedømmet, hvor de som på det siste stedet i den del av Europa som da sto under tysk-italiensk dominans, levde under vanskelige, men dog stort sett fullt ut tilfredsstillende forhold og i relativ sikkerhet, skulle bli utryddet av nazistene, i tilfelle også Ungarn ble okkupert av tyskerne.

Sovjetrusserne, som allerede hadde sine egne planer og forestillinger om etterkrigstidens Europa i bakhånd, så med uro på Churchills forestillinger om en landgang på Balkan. Offisielt ga de uttrykk for at de foretrakk at en annen front ble heller åpnet i Vest-Europa (Frankrike, Belgia eller Nederland), hvor de på denne måten mest effektivt kunne avlaste østfronten slik at russerne kunne forsere sin fremrykking vestover. Nå åpnet det seg plutselig veldige, og på forhånd uante, muligheter og perspektiver for den røde imperialismen: en muligens varig besettelse av hele Øst- og Sentral-Europa!

6.november gjenerobret russerne Ukrainas hovedstad Kiev, men de sto likevel ennå så pass langt fra Karpatene at Churchills invasjon på Nord-Balkan kunne lett ha forhindret deres inntrengen i Karpatbekkenet i og med at Ungarn jo ventet med åpne armer på vestmaktene. Churchill-planen måtte altså, etter russernes og kanskje også etter visse panslavisters mening, forhindres for enhver pris!

Teheran-konferansen 28.november-1.desember 1943 ble derfor i det skjulte dominert av det britisk-sovjetiske motsetningsforholdet, især angående de alliertes militære strategi. Roosevelt, den gang allerede meget alvorlig svekket av sin sykdom, ble på konferansen snart et lett offer for den målbevisste Stalins "sjarme", enkle manérer og tilsynelatende oppriktighet, – mens Roosevelt på den annen side ofte følte en viss irritasjon over Churchills stadige og iherdige forsøk på å ivareta britiske imperialistiske interesser. Roosevelt forsto ikke at russerne ikke var drevet av noen idealisme, men at de tvertom hadde allerede lagt sine planer om en sterk utvidelse av sine grenser og sin dominans vestover. For oss som lever i ettertiden og må leve med det som konferansene i Teheran, Jalta og Potsdam førte til, er det lett å innse, hvor stor rett Churchill dengang hadde og hvor riktig hans plan hadde vært. Europa i dag skulle sett helt annerledes ut om

han da hadde lyktes i å overtale Roosevelt til å gi amerikanernes samtykke til landgangsplanen på Nord-Balkan. I stedet klarte den slu strateg, Stalin, å få den noe naive amerikanske presidenten helt over på sin side slik at Churchill-planen måtte vrakes. De tre maktene ble i stedet "enige" om en landgang i Vest-Europa: i mai 1944! Russerne klarte også å få akseptert prinsippet om at ingen stat skulle få slutte separatfred med noen av de tre stormakter særskilt. Dette lukket bl.a. døren for ytterligere ungarske fredsforhandlinger med vestmaktene, fordi russerne fra nå av har insistert på å være med på eventuelle slike møter. (Dette vedtak om ikke å føre forhandlinger ensidig med enkeltstater, hindret dog ikke russerne fra senere selv likevel å gjøre det, jfr. deres forhandlingskontakter med rumenerne, finnene, ja sogar med ungarerne sommeren-høsten 1944.)

Den klare ungarske kursendringen etter Voronesj og Stalingrad, samt fremstøtene til å oppnå separatfred med vestmaktene strandet dermed og stoppet opp i Teheran, som følge av sovjetrussenes utenrikspolitiske bestrebelser og målsettinger. Horthy og Kállay lyktes derved ikke i å løsrive Ungarn fra aksemaktene, og faren for at Ungarn, i likhet med det som var tilfellet i den første verdenskrigen, også denne gang skulle ved krigsavslutningen befinne seg på den gale siden, var overhengende. Teoretisk kunne nok tenkes at forhandlinger, innledet *straks* med russerne, kunne hjulpet landet noe, sogar kanskje på et avgjørende vis. Men det konservative og kristelige Horthy-regime var foreløpig ikke modent for et slikt skritt, rent bortsett fra at de i så fall også manglet opinionens, menigmannens forståelse og kanskje også støtte til det, for ikke å snakke om landets sterkt tyskinfiltrerte høyere militære kretser, samt de høyre-radikale kreftene.

Den tyske okkupasjonen av Ungarn og Sztójays regjering

Hele tiden, mens de ungarske fredsfolkene forhandlet med vestmaktene våren-sommeren-høsten 1943, leverte Ungarn uten opphold store mengder matvarer og industriprodukter til Tyskland. Stiltiende, om enn med stor uvilje, ble dette også akseptert av vestmaktene som ble overbevist av de ungarske forhandlerne om at Tyskland i motsatt fall straks ville invadere Ungarn. Hitler var alt fra før av svært misfornøyd med at Kállay-regjeringen plent nektet å erstatte de ungarske styrkene på østfronten som ble tilintetgjort ved den russiske offensiven, og sende, som rumenerne gjorde, en ny armé til fronten. Den ungarske hærledelse ville imidlertid konsentrere de ungarske styrkene dels ved forsvarslinjene i Karpatene med det formål å hindre russerne i å kunne forsere fjellene og Ungarns østgrense, dels ha en betydelig mengde intakte hæravdelinger parat i hjertet av landet, for det tilfelle at et eller flere av nabolandene skulle, i likhet med det som hendte i 1918-19, angripe landet. Et slikt eventuelt angrep var i første rekke ventet fra rumenernes side.

For å unngå å provosere tyskerne, skulle altså Ungarn fortsette med krigsleveransene sine helt til vestmaktene nådde i nærheten av landets grense. Først da skulle Ungarn åpent og offisielt proklamere sitt brudd med Tyskland og vende seg, nå på de alliertes side, mot tyskerne. Etter Teheran-konferansen, som i realiteten avgjorde også at Ungarn skulle besettes av sovjetrussiske, og altså ikke, som man håpet, av vestlige styrker, og som samtidig i praksis utleverte hele Mellomøst-Europa til Sovjetrussland, var disse planer passé. I ledende ungarske politiske kretser hersket det fra nå av en god del rådløshet og forvirring. De visste foreløpig ingenting om at den tyske etterretningstjeneste allerede våren 1943 oppdaget de ungarske fredsforhandlingene, ført spredt rundt om i Europa. Hitler var fullt ut klar over at Ungarn, som følge av sin geopolitiske beliggenhet, i realiteten var selve nøkkelen til hele Balkan, og i tilfelle en ungarsk separatfred og uttreden av krigen, ville de tyske posisjonene på Balkan være kritisk og uopprettelig truet, noe som umiddelbart også skulle kunne føre til at krigen ble avgjort i tyskernes disfavør.

Hitler, som fra første stund av hadde sterke motfølelser overfor ministerpresident Kállays person, krevde, etter å ha observert hans temmelig ambivalente utenrikspolitiske holdning, allerede i april 1943 hans avsettelse, men Horthy nektet å etterkomme dette krav. (Hitler krevde samtidig at også Ungarn skulle endelig løse "jødespørsmålet" sitt på en radikal måte, samt å øke sine krigsanstrengelser, men heller ikke for disse krav vant han gehør hos Horthy som nå satte sin lit til Storbritannia.) For å forhindre Ungarns frafall, utarbeidet derfor den tyske hærledelse i september 1943 en plan om å okkupere landet. Planen fikk kodebetegnelsen *Unternehmen Margarethe I*. Den forutsatte også rumenernes og slovakenes aktive medvirkning til dens gjennomføring, idet den regnet med en betydelig væpnet ungarsk motstand. Især fra den rumenske fører Antonescus side ble denne plan hilst velkommen med den største tilfredshet. Som motydelse reiste begge land, altså Romania så vel som Slovakia, straks krav om Ungarske territorier.

I siste liten ble imidlertid planen *Unternehmen Margarethe I* omarbeidet. Av frykt for en eventuell militær ungarsk motstand og at alt dette skulle kreve for store ofre og binde for betydelige krefter, ville Hitler nå om mulig gjennomføre okkupasjonen på et mest mulig fredelig måte. Han ville især hindre at Horthys navn ble identifisert med dem som arbeidet for Ungarns uttreden av krigen. Hitler laget nå derfor et snedig felle for Horthy som den 15.mars 1944 ble invitert til den tyske førerens hovedkvarter i Klessheim for rådslagninger.

Helt fra oktober 1943 gikk det forresten rykter om at tyskerne forberedte Ungarns besettelse. Horthy og regjeringen ble fra tid til annen og fra ulike hold advart uten at den ungarske ledelse festet lit til disse rykter. Fra enkelte hold ble Horthy nå sogar frarådet å reise til Klessheim, men han avlyste likevel ikke besøket. Noen virkelig stor overraskelse ble det derfor ikke for ham, når han den 18.mars fikk av Hitler høre om Ungarns forestående okkupasjon, men forhandlingene mellom de to statssjefer ble likevel ganske dramatiske, og bare ved deres aller siste møte og i de sene kveldstimene klarte *der Führer* å overtale Horthy til å akseptere besettelsen og forbli på sin plass som riksforsender. Dette var nemlig svært viktig for Hitler for å kunne stabilisere den politiske situasjonen i Ungarn, opprettholde ro og orden i landet og sikre landets fortsatte medvirkning til krigsføringen. (Opprinnelig krevde Hitler en erklæring fra Horthy om at de tyske styrkene hadde kommet til Ungarn etter riksforsenderens eget ønske, Horthy avviste imidlertid dette bestemt.)

Samtidig med de siste diskusjonene mellom Hitler og Horthy begynte de tyske enhetene allerede å forsere grensene og besette landet. Mot all forventning møtte de ingen motstand. Det viste seg at i fravær av Horthy var det ingen annen som kunne eller ville gi ordre om det...

Tyskernes innmarsj kom tilsynelatende fullstendig overraskende på alle: hverken den demokratiske opposisjonen, eller den anglofile kretsen rundt Kállay var forberedt på den. Ikke engang de høyretradikale som ellers alltid pleide å gi inntrykk av å stå på spranget for å tilrive seg makten.

Sammen med sine soldater sendte Hitler også en rikskommissær til landet: Edmund Veessenmayer. Etter sin hjemkomst fortsatte Horthy i navnet å fungere som statssjef, men hans makt ble fra nå av i virkeligheten svært begrenset. Kállays regjering gikk imidlertid straks av. Kállays selv flyktet først til den tyrkiske ambassade, men ble arrestert av tyskerne da han forlot den. Han ble da sendt til konsentrasjonsleiren i Dachau. Etter å ha blitt befridd derfra av amerikanerne våren 1945, bodde han først i Italia, men bosatte seg fra 1951 i USA, hvor han til sin død i 1967 var medlem av Det ungarske nasjonale råd i eksil.

Etter hjemkomsten fra Klessheim ble statssjef Horthys første oppgave å utnevne en ny regjering. Det var den forhenværende ministerpresident Béla Imrédy som egentlig var tyskernes kandidat nr 1, men Horthy, som nå nærmest følte hat mot Imrédy, nektet plent å etterkomme dette tyske ønske. Etter mye frem og tilbake dannet kompromisskandidaten Sztójay ny regjering. Generaløyntant Döme Sztójay (1883-1946) var offiser av yrke, men fra slutten av 1920-årene virket han som diplomat og politiker. Han var dog uten større anseelse og innflytelse. I årene 1935-44 var han Ungarns ambassadør i Berlin og gjorde seg da bemerket som Hitlers og nazistenes beundrer og tilhenger. Hans person i spissen for regjeringen var derfor garanti nok for rikskommissær Veessenmayer, landets nye virkelige herre. (Etter tysk press ble likevel Imrédy 23.mai 1944 tatt med i regjeringen som minister uten portefølje, men med toppmyndighet i økonomiske saker. Etter krigen fikk han derfor skylden for å ha stilt landets samlede økonomiske kapasitet fullstendig i krigens og tyskernes tjeneste. Folkedomstolen dømte ham for dette til døden, og han ble henrettet 28.februar 1946.)

Sztójay, også dømt av den samme folkedomstol, ble henrettet 22.august 1946.

Sztójays regjering ble i formen en koalisjonsregjering med fire ministre fra det gamle regjeringspartiet, de andre fra ulike høyretradikale partier og bevegelser, men ingen fra det mest ytterliggående av dem, Pikkorspartiet. På tross av dette ble Sztójay-regjeringen en utpreget marionettregjering, priggitt fullstendig tyskerne og deres øverste representant i landet, Veessenmayer, samt Gestapo og besettelsestroppene. Sztójay, som også fungerte som utenriksminister, ble et lydig redskap for tyskerne, og han gikk veldig langt for å gjøre dem mest mulig tilfreds. Vi må imidlertid ikke tape det av syne at i siste omgang var det Gestapo, det hemmelige tyske statspoliti, som gjennom regjeringen nå styrte landet etter eget for godtbeholdende.

Kállay-tidens tolerante og fredelige idyll var nå som blåst bort. Rundt 3 tusen prominente personer ble straks arrestert: opposisjonspolitikere, eksponenter for antikrigsbevegelser, antifascister, uavhengige intellektuelle, ulike venstreorienterte elementer, journalister og forfattere, kapitalister av jødisk herkomst, men også en rekke andre som bare hørte til anglofile grupperinger, representanter av nasjonalforsamlingen eller medlemmer av overhuset. Vel en uke senere ble så opposisjonspartiene (Småbrukerpartiet, Det sosialdemokratiske parti, Bondeforbundet, de borgerlig-liberale småpartiene og de fleste politiske organisasjoner), bortsett da fra det forhenværende regjeringspartiet og de høyretradikale partiene forbudt, likeledes de aller fleste presseorganer, samt det å høre på utenlandske radiosendinger. Ved en regjeringsforordning ble dessuten jødene forpliktet til å bære en påsydd gul stjerne på sine klær (29.mars), fra slutten av april begynte man dessuten å tvangsflytte jødene til utpekte boliger (hus "pyntet" med gule stjerner) og til avgrensede boligkvarterer (ghettoer). Også nazioffiseren Adolf Eichmann innfant seg snart i Budapest i spissen av sin beryktede og fryktede avdeling for å iverksette den tyske planen om *Endlösung*: den totale utryddelse av jødene, – og for å organisere deporteringen og transportereringen av de ungarske jødene til tyske dødsleirer. Jødedeportasjonene ble påbegynt i midten av mai og berørte i første omgang jødene som var bosatt på landet. Til 27.juni 1944 ble det i alt bortimot 440 tusen ungarske jøder (samt en del ungarske antifascister) sendt ut av landet, umenneskelig stuert sammen i overfullte jernbanevogner og ellers

under ubeskrivelige hygieniske forhold. De fleste av dem havnet i Auschwitz; om lag 75-80 % av dem endte sine dager i gasskamrene.

De brutale deportasjonene vakte forferdelse i opinionen, hjemme så vel som i utlandet, og utløste heftige protester bl.a. fra paven, den amerikanske presidenten, Storbritannias og Sveriges konger og den ungarske katolske kirkes primas, Jusztinián Serédi. Horthy, som i de siste tre månedene nesten ikke har latt høre fra seg og levde nærmest isolert, grep nå, uventet og med en uventet resolutthet, inn, og stanset jødedeportasjonene. Dette reddet nok livet til mesteparten av de anslagsvis 200 tusen jøder som nå befant seg i hovedstaden. Deres liv ble ikke truet på nytt før Pilskorspartiet overtok makten etter 15.oktober 1944.

I tillegg til de problemer og lidelser sivilbefolkningen ble utsatt for som følge av myndighetenes ulike tiltak, den stadig vanskeligere forsyningssituasjon når det gjaldt matvarer og andre nødvendige forbruksvarer, kom nå de alliertes bombe-angrep. Det første fant sted 3.april og var rettet mot hovedstadens tungindustri. Deretter ble angrepene snart en dagligdags foreteelse som ikke skånte boligkvartalene heller og berørte etter hvert også de andre større byene og industrianleggene i landet. På grunn av de store skadene og energimangelen falt produksjonen meget drastisk: i løpet av våren-sommeren 1944 med hele 30-40 %.

Etter okkupasjonssjokket tok det en viss tid før en landsomfattende motstand kunne utvikle seg, men alt den 20.mars, altså dagen etter besettelsen, oppsto det en hemmelig organisasjon av intellektuelle omkring den ungarske Nobelprisvinneren Albert Szent-Györgyi som også spilte en viktig rolle året forut, da han ledet forhandlingene med britene i Istanbul om muligheten for en separatfred for Ungarn. I løpet av sommermånedene opprettet hans likesinnede flere våpenlagre rundt om i landet og de etablerte kontakter også med andre motstandsgrupper. Av enda større betydning var det at i midten av mai ble det dannet et felles organ for koordineringen av alle typer motstandsbevegelser som var rettet mot tyskerne og kjempet for å vinne landets uavhengighet tilbake. Det ble kalt Ungarske Front. Blant frontens ledere finner vi en rekke politikere som i løpet av de kommende år kom til å stå i forgrunnen for landets politiske utvikling, så som Árpád Szakasits, Zoltán Tildy, Imre Kovács, Gyula Kállai m.m. Motstandsbevegelsen organiserte en rekke protest- og streikeaksjoner, sabotasjer, den utga antityske aviser og flyveblad, forsynte forfulgte personer med falske dokumenter, ydet dem hjelp, dannet flere væpnede grupper o.l. De lyktes imidlertid ikke i å organisere en virkelig bred og omfattende motstandsbevegelse som kunne være i stand til å mobilisere folkemassene i den grad at det monnet. Fra august var likevel en rekke partisanenheter i gang med sine væpnede aksjoner flere steder rundt om i landet, selvom disse aksjoner forble isolerte, leilighetsvis handlinger uten å være koordinert.

Statsrettslig var det meget uheldig at riksforsander Horthy fortsatt figurerte som stassjef. Innad så vel som utad kunne dette for mange gi inntrykk av at det ikke hadde inntruffet noen vesentlig endring i landets folkerettslige status ved tyskernes innmarsj i landet, – med andre ord at Ungarn fortsatt var i besittelse av sin selvstendighet og suverenitet. De som forfektet dette synet, hevdet etter krigen at det var den ungarske staten, det ungarske folket som var ansvarlig for alt som hadde skjedd i landet. I virkeligheten lå makten i alt vesentlig hos Gestapo og personlig hos Veessenmayer, i hvis hender ble marionettregjeringen Sztójay degradert til et viljeløst og temmelig uselvstendig redskap.

Horthy selv holdt seg forøvrig i de første 3 månedene fullstendig passivt og i bakgrunnen, lamslått liksom og totalt paralyisert av hendelsene, og i en komplett isolasjon. Det kom derfor som en stor overraskelse for tyskerne så vel som for deres ungarske lakeier, da han i slutten av juni plutselig bestemte seg for å gripe inn og stanse jødedeportasjonene. Hans uventede faste opptreden skyldtes i første rekke de tap og tilbakeslag tyskerne i løpet av vårmånedene hadde lidt på østfronten. Alt dette gjorde håpet på en tysk krigsseier om mulig enda mer illusorisk enn noensinne før. I begynnelsen av juni gikk dessuten britiske og amerikanske styrker i land i Normandie og åpnet der en ny front så å si bak tyskernes rygg. I juli ble det dessuten gjort et attentatsforsøk på selveste Hitler. Riksforsanderen samlet i denne situasjon en del pålitelige rådgivere omkring seg, sendte ut nye følere til vestmaktene og overveide mulighetene for å skifte ut regjeringen med en mer pålitelig, sett fra hans synspunkt.

Hans valg falt på et tidlig tidspunkt på generaloberst Géza Lakatos (1890-1967). Anledningen bød seg da sovjetrusserne 23.august forserte den russisk-rumenske grense ved Iasi. Ved et statskupp, ledet av kong Mikael, ble Antonescu da fjernet. Romania ba samtidig om våpenhvile (dette ble offisielt undertegnet først 12.september), og erklærte to dager senere Tyskland krig. (Denne våpenhvileavtale inneholdt forøvrig en erklæring om at de to partene anså voldgiftskjennelsene i Wien 1938 og 1940 for ugyldige. Transsylvania, eller den største del av det, skulle ifølge denne avtalen tilkomme Romania.)

Horthy huset på dette tidspunkt fortsatt et visst håp om at vestmaktene skulle klare å nå Ungarns grenser før russerne. Churchills plan om en britisk-amerikansk landgang i Nord-Adria-området, som også fikk varm støtte fra den amerikanske generalen Mark Wayne Clark, de alliertes øverstkommanderende i Italia, som ledet Italia-offensiven frem til den tyske kapitulasjon, skrev i sine memoarer bl.a. at det faktum at de allierte

gikk i land i Sør-Frankrike, istedenfor å bryte ut mot Balkan – var en av de mest iøynefallende feilene av den annen verdenskrig¹⁷.

Ved sammenbruddet av den rumenske front, Romanias overgang til de alliertes side og det at den sovjetrussiske Røde hær nå uhindret fikk invadere Romania, forårsaket meget store militære tap for tyskerne og skapte en nærmest umulig situasjon for det tyske forsvaret av Balkan. 10.september erkærte ellers Bulgaria krig mot Tyskland og samme dag falt også Finland fra ved å anmode russerne om våpenhvile, mens på vestfronten ble Paris tatt av de Gaulles og de alliertes styrker alt 25.august.

Karpatbekkenets, og Ungarns, forsvar var opprinnelig basert på de ungarske forsvarslinjene i Øst-Karpatene. Istedenfor å angripe der, strømmet nå russerne sørover langs Karpatenes østside og angrep Ungarn sørfra, dels gjennom Transsylvania, dels fra Jugoslavia, og krysset den rumensk-ungarske grensen for første gang den 6.september, et sted sørøst i Széklerlandet.

9.august ble generaloberst Lakatos endelig utnevnt av Horthy til ny ungarsk regjeringssjef. Som en første gest, satte han flere hundre politiske fanger fri og han sendte dessuten straks forhandlere til vestmaktene, men disse ble av vestmaktene nå kontant vist til sovjetrusserne. Nå, da den Røde hær allerede sto oppmarsjert i det rumenske Sør-Transsylvania, var det ikke lenger håp om å kunne oppholde dem og hindre deres inntrengen i Ungarn slik at vestmaktene kunne besette landet før dem. Det ble likevel gjort et siste fremstøt i den retning ved at den 2.ungarske armé den 5.september innledet et stort anlagt angrep mot russerne og rumenerne med sikte på å okkupere også Sør-Transsylvania slik at Sør-Karpatene skulle kunne danne en naturlig og vanskelig forserbar forsvarslinje mot den Røde hær. Men de var for sent ute. Deres fremstøt ble stoppet etter noen dagers fremrykking av de sovjetrussiske og rumenske styrker som allerede var på vei mot Ungarn. De viktigste slagene ble utkjempet ved Torda, hvor de ungarske styrkene holdt sine stillinger mot meget store russiske og rumenske enheter i hele tre uker, og ved Temesvár, det sydligste punktet offensiven nådde. Fra midten av september måtte imidlertid ungarene gradvis evakuere de transsylvanske besittelsene, først Széklerlandet som alt fra begynnelsen av oktober fikk gjeninnført den rumenske administrasjonen. Den 5.oktober, samtidig med at de sovjetiske og rumenske tropper nådde frem til Trianon-Ungarns grenser, ble imidlertid den rumenske administrasjon i Széklerlandet og i Nord-Transsylvania erstattet av en sovjetisk administrasjon, som følge av de terrorhandlinger rumenske friskarere og nasjonalistiske bander, i første rekke Manius gardister, begikk mot den ungarske befolkning.

Ungarns allerede i utgangspunktet håpløse militære situasjon forverret seg raskt dag for dag. Russerne sto fra 23.september flere steder på ungarsk jord. Dette fikk Horthy og Lakatos til å innse at direkte forhandlinger med Sovjetunionen nå var uunngåelige. 28.september reiste en ungarsk delegasjon anført av generaloberst Gábor Faragho til Moskva, hvor den, den 8.oktober ble forelagt de alliertes våpenhvilebetingelser. De ble akseptert og undertegnet 11.oktober. I avtalen forpliktet Ungarn seg til å evakuere alle landsdeler det etter desember 1937 kom i besittelse av, samt straks å erklære krig mot Tyskland. Mens det ble forhandlet i Moskva, nådde den russiske hær flere steder frem til elven Tisza. (9.-20.oktober fant det sted et stort panserslag på slettelandet omkring Debrecen. Det tysk-ungarske forsøket på å trenge tilbake eller stanse den fremrykkende Røde hær, mislyktes imidlertid. Fasit: 9 tusen døde, 10 tusen krigsfanger; 170 panservogner, 130 kanoner og 49 fly ble tilintetgjort.

Nå hadde Horthy ikke råd til å miste mer tid med ytterligere nøling. Landet måtte ut av krigen snarest for å skåne det for krigshandlingenes ødeleggelser og lidelser. 14.oktober ble alle politiske fanger i landet satt på frifot, og på den påfølgende dag proklamerte han i en erklæring som ble lest opp i den ungarske kringkastingen, Ungarns uttreden av krigen. Bortsett fra kringkastingen av denne erklæring, ble imidlertid selve forsøket på å bryte med Tyskland og tre ut av krigen, mislykket. Det strandet i første rekke på

¹⁷ "Not alone in my opinion, but in the opinion of a number of experts who were close to the problem, the weakening of the campaign in Italy in order to invade southern France instead of pushing on into the Balkans was one of the outstanding political mistakes of the war." Og enda klarere på side 370: "The Russian viewpoint I also consider most interesting. Stalin, it was evident, throughout the Big Three meeting and negotiations at Teheran was one of the strongest boosters of the invasion of southern France. He knew exactly what he wanted in a political as well as a military way; and the thing that he wanted most was to keep us out of the Balkans, which he had staked out for the Red Army. If we switched our strength from Italy to France, it was obvious to Stalin, or to anyone else, that we would be turning away from Central Europe. From France the only way we could get to the Balkans was through Switzerland. In other words, ANVIL led into a dead-end street. It was easy to see, therefore, why Stalin favored ANVIL at Teheran and why he kept right on pushing for it; but I never could understand why, as conditions changed and as the war situation changed, the United States and Britain failed to sit down and take another look at the overall picture with a view to eliminating or reducing the scope of ANVIL if something better was offered(...) After the fall of Rome, Kesselring's army could have been destroyed – if we had been able to shoot the works in a final offensive. And across the Adriatic was Yugoslavia, pretty much in the hands of marshal Tito's forces, and beyond Yugoslavia were Vienna, Budapest and Prague." Jfr. forøvrig hele kapitlet *Pursuit to the Arno: June, 1944-October, 1944* på sidene 367-403 i hans *Calculated risk* N.Y.1950.

mangelfull organisering og koordinering, men også som følge av tyskernes skjerpede overvåkenhet. De lot nemlig straks besette de strategiske punktene i hovedstaden, mens radioen selv ble okkupert av væpnede høyre-radikale ungarske grupper. På forhånd kidnappet dessuten tyskerne Horthys trofaste mann, kommandanten av det ungarske armékorps i Budapest, generaløyntnant Szilárd Bakay. De arresterte også riksforstanderens sønn, Miklós Horthy jr, den energiske lederen til kontoret for Ungarns uttreden av krigen. Han ble nå som gissel slept til Tyskland og brukt til å presse riksforstanderen med. Også flere høyere offiserer bidro til at Horthys forsøk klinket, idet de saboterte videreføringen av befalingene til troppene.

Dermed mislykkes man også i å oppfylle en av de viktigste betingelsene i våpenhvileavtalen, nemlig at Ungarns væpnede styrker skulle uten opphold vende sine våpen mot tyskerne. Ved fredsforhandlingene i Paris 1946 ble dette spesielt fremhevet i Ungarns disfavør. (Her må det nevnes at ungarske soldater i russisk krigsfangenskap allerede i mai 1944 gjorde en henvendelse til Stalin om å bli organisert i en egen ungarsk avdeling og få tildelt våpen slik at de skulle bli i stand til å ta opp kampen på sovjetisk side mot tyskerne. En slik ungarsk legion som skulle kjempet mot Tyskland fra et såpass tidlig tidspunkt, ville sikkert ført til en vesentlig mer positiv bedømmelse av Ungarn. De ungarske krigsfangene ble imidlertid avvist. Grunnen til at Stalin da ikke ønsket dannelsen av en ungarsk legion, må ha vært politiske overveielser fra hans side. Vi kan trygt anta at Edvard Beneš' besøk i Moskva i desember 1943¹⁸ hadde mye av skylden for Stalins avvisende holdning som heller ikke manglet et stenk av ungarskfiendtlighet og panslavisme.

Pilkorspartiets terrorregime og sluttfasen av krigen

Det alminnelige inntrykket av Horthys forsøk på uttreden av krigen er at det var påfallende dårlig forberedt og meget slett organisert. Gjennomføringen av den ble nærmest improvisert. Horthy baserte planen på en håndfull av sine generaler og på de ungarske styrkenes antatte lojalitet overfor ham. Men hverken befolkningen (opinionen) eller soldatene var på forhånd forberedt på denne mulighet. Horthy og regjeringen holdt planen tvertimot hemmelig, av frykt for et for tidlig tysk inngrep. Han og hans nære medarbeidere holdt dessuten de politiske krefter som sto for samfunnets omforming i demokratisk retning, bevisst borte fra forberedelsene. Hans proklamasjon, opplest i ungarsk radio ved middagstider 15.oktober, kom derfor som en total overraskelse på de aller fleste i landet, og den skapte som rimelig er en god del forvirring, idet talen manglet konkrete befalinger, instruksjoner og direktiver til sivilbefolkningen og administrasjonen så vel som til de militære styrkene, de fleste av dem ble derfor stort sett handlingslammet.

Bortsett fra generaloberst Béla Miklós Dálnoki, øverstkommanderende ved den 1. ungarske hæren som sammen med omlag 20 tusen av sine soldater gikk over til russerne, handlet bare noen få enkeltindivider og mindre militære enheter i samsvar med Horthys forventninger. De andre forble i sine stillinger med sine våpen fortsatt rettet mot russerne. Tyskerne derimot, hvis antall i landet oversteg nå 200 tusen, ble ikke det minste overrasket av Horthys proklamasjon. De handlet øyeblikkelig, systematisk og veldisiplinert og besatte innen få timer alle de viktige strategiske punktene i hovedstaden. De ville for enhver pris forhindre at frontene i Ungarn brøt sammen på samme totale måte som noen uker tidligere i Romania. Den tyske hærledelse bestemte øyeblikkelig ikke å slippe russerne over Donau, og forsvare således Wien og Det tredje riket (som så ofte før) på ungarsk jord.

Åv denne grunn tok de nå frem sine siste støttespillere i Ungarn: Pilkorspartiet som forøvrig også hadde mange sympatisører og tilhengere i offiserkorpsen. Ved disse (hovedsakelig yngre) offiserers og tyskernes hjelp overtok pilkorsfolket nå, mens rådløsheten og forvirringen var dypest, kommandoen over de fleste ungarske militære enheter. Gestapo på sin side sørget imens for å ordne opp i landets øverste ledelse: Horthy, hvis sønn da var i tysk fangenskap, ble tvunget til på neste dag å trekke sin radioproklamasjon tilbake og overlate makten til en nazistisk lydregjering utgått av Pilkorspartiet. Fra 16.oktober het Ungarns nye ministerpresident Ferenc Szálasi. Horthy ble samtidig og sammen med en rekke av sine nærmeste tilhengere tatt til fange av tyskerne og ført til Bayern, hvor han i april 1945 kom i amerikansk forvaring. (Etter krigens slutt krevde Jugoslavia Horthy utlevert, men USA nektet å etterkomme kravet. Horthy ble ført som vitne av Nürberg-domstolen. I 1948 bosatte han seg sammen med sin familie i Portugal og var i sine siste år opptatt med å skrive sine memoarer.)

¹⁸ Jfr. i første rekke Mastný, Vojtech: The Beneš-Stalin-Molotov conversations in December 1943, i: Jahrbuch für Geschichte Osteuropas, sept. 1972; Ibid.: Two studies on Soviet diplomacy and East Central Europe in World War II. N.Y.1972; András, Károly: Beneš Moszkvában ['B. i Moskva']. Münch.1985; Taborsky, Edward: President Edvard Benes between East and West, 1938-1948. Stanf., Cal.1981: 134-74; Benes, Eduard: Memoirs. Lond.1954 (især s.245-50).

Ferenc Szálasi (1897-1946) var frem til 1935 yrkesoffiser, deretter bare opptatt av partipolitisk virksomhet. Hans politiske-sosiale program, utformet i en rekke publikasjoner av ham, viser ved siden av spesifikke ungarske trekk, en klar innflytelse fra så vel nazismen som fra Mussolinis idéer. Dets viktigste kjennetegn er sjovinismen, den totale stat, førerprinsippet og antisemittismen. Fra 1937 var han gjentatte ganger fengslet. I 1939 var han med på å danne Pilkorspartiet og ble dets sentrale skikkelse og leder. Som takk for tyskernes tillit ble han som regjeringssjef Hitlers hengivne og lydige redskap, og eksponenten for et gjennomført terrorvelde. Han ville mer enn gjerne stille Ungarns samtlige menneskelige og materielle ressurser i krigens og tyskernes tjeneste, og beordret da også straks en total mobilisering i landet. Befolkningen vegret seg imidlertid for å etterkomme hans krav og ordre. Pilkorspartiets væpnede kommandoavdelinger og bander innledet derfor et skrekke regime nesten uten sidestykke i landets historie. De var på stadig jakt etter den såkalte "indre fiende". Titusener ble forfulgt, arrestert, torturert og drept uten rettergang og lov. Blant Szálasis mest prominente fanger finner vi József Mindszenty, Ungarns senere primas og kardinal, dessuten den ansette politikeren Endre Bajcsy-Zsilinszky og generalen János Kiss. De to sistnevnte dannet 9.november, sammen med en rekke andre politikere og motstandsfolk, Frigjøringskomitéen for den ungarske nasjonale motstand, et koordinerende sentralorgan for all væpnet motstand, men ble av pilkorsfolkene arrestert 22.november og henrettet noen uker senere.

Terrorhandlingene gikk imidlertid mest ut over den jødiske befolkning av Budapest, anslagsvis 200 tusen personer som var stuet sammen i en trang ghetto. Om lag 80 tusen av dem ble sendt til fots avgårde i retning mot Tysklands dødsleire, mange av dem kom aldri frem, mens tusenvis av dem som var blitt igjen i ghettoen, ble torturert til døde eller skutt ved Donau-bredden av tyske og ungarsk-fascistiske spesialstyrker ("Sonderkommandos"). Kirkene, men også den vanlige befolkning, ga tilflukt og skjulested til tusener av jødene, mens flere utenlandske legasjoner, i første rekke Vatikanets, den sveitsiske og den svenske, forsøkte å redde andre ved å tildele dem forskjellige leidebrev og (beskyttelses)pass. I alt fikk ca 30 tusen jøder slike dokumenter, og de aller fleste av dem fikk på denne måte reddet sitt liv. Den fremste eksponent for denne redningsaksjonen var den svenske diplomaten Raoul Wallenberg som flere ganger gikk så langt som egenhendig å hente navngitte jøder fra transportene som alt var på vei mot Tyskland. (Etter sovjetrussernes okkupasjon av Budapest ble han tilsynelatende uten ethvert motiv og uten noen videre forklaring arrestert av de sovjetiske myndigheter, ført til Sovjetunionen og fengslet der. I mai 1947 ble det fra offisielt sovjetisk hold meldt at han døde i et fengsel. Senere vitneprov tydet imidlertid på at han fortsatt var i live mange år etter det angitte tidspunktet. Gjentatte offisielle svenske fremstøt for å få klarhet om Wallenbergs skjebne, førte aldri til resultat.)

Samtidig med det politiske spillet i Budapest, og mens pilkorsfolkene utøvet sitt terrorvelde der og i de vestlige landsdeler, rykket de sovjetrussiske tropper stadig dypere inn i landet slik at stadig større områder ble forvandlet til krigsskueplass. I slutten av oktober satte russerne i gang en offensiv nordover på landområdet mellom Tisza (Theiss) og Donau for med et forsert overraskelsesangrep å innta hovedstaden. Framstøtet ble imidlertid stoppet. Det ble likevel snart klart at tyskerne ikke ville klare å holde Donau som forsvarslinje: i slutten av november ble elven krysset av den Røde hær på flere steder i Syd-Ungarn. I sin nærmest irrasjonelle tro på at han i mellomtiden kunne realisere sine "*Wunderwaffen*", ville Hitler vinne mest mulig tid ved å trekke krigen på ungarsk jord lengst mulig ut. Mot manges forventning ga han derfor ordre om at "*Festung Budapest*" skulle, til tross for byens strategisk håpløse beliggenhet, forsvares med alle midler som ennå sto til rådighet. Russerne bestemte seg i denne situasjon på å slå en ring rundt Budapest og isolere byen og dens forsvarere fra omverdenen. Ved juletider 1944 hadde de lyktes.

Szálasi-regjeringen og dens statsadministrasjon hadde alt 3.november forlot hovedstaden og flyktet til Sopron, den vestligste ungarske byen. Innenfor den russiske ringen befant det seg en tysk-ungarsk forsvarsstyrke på rundt 70 tusen mann, derav 33 tusen tyskere og 37 tusen ungarske soldater. De siste hadde generalløytnant Iván von Hindy som sin kommandant, mens forsvaret selv ble ledet av SS-generalen Pfeffer von Wildenbruch.

Beleiringen og de blodige og voldsomme kampene varte i over 6 uker, og førte til meget omfattende ødeleggelser. Bydelen Pest ble erobret 18.januar, mens kampene om Buda-borgen varte frem til 13.februar. De vakre Donau-broene ble sprengt i luften alle som en. I tillegg ble 13.600 leiligheter totalskadet, 18.800 gjort ubeboelig og ytterligere 48 tusen fikk til dels meget alvorlige skader – tilsammen vel 74 % av den totale bygningsmassen. Hovedstaden sto da igjen uten elektrisitet og vannforsyning, uten kommunikasjon, matforsyning og forretninger.

Av sivilbefolkningen på rundt 800 tusen falt om lag 20-25 tusen som offer for selve krigshandlingene.

Kampen om Budapest, som fra russisk side ble ledet av marskalkene Malinovski og Tolbuchin, bandt ikke mindre enn 18-20 sovjetrussiske divisjoner (ca 300 tusen soldater) som ble dermed oppholdt i vel to måneder. Dette styrke mistet ikke bare ca 100 tusen mann og en stor mengde av sitt krigsmateriell i slaget om Budapest, men tapte også verdifull tid (i hvert fall i forhold til Stalins planer) i "kappløpet" om Tyskland med vestmaktene som akkurat i disse ukene var kommet opp i en meget vanskelig situasjon som følge av

tyskernes stortanlagte motoffensiv i Ardennene (fra midten av desember til midten av januar). Vi kan idag bare gjette og med gru tenke på at uten dette langvarige og ødeleggende slag om Budapest skulle de russiske troppene lett ha rukket å erobre foran nesen på deres vestlige allierte, ikke bare *den* tredjedelen av Østerrike som de faktisk gjorde, ja ikke bare *hele* Østerrike, men etter all sannsynlighet også Bayern, og i tillegg Franken. Da skulle Sovjetunionens maktposisjon i etterkrigstidens Europa vært av en helt annen størrelsesorden enn den vitterlig er blitt, – med en mulig følge for Vest-Europas politiske utvikling som vi ikke engang kan forestille oss. I alle tilfelle kan Budapest ha reddet en hel rekke tyske storbyer fra sovjetrussisk besettelse og plyndring, fra München og Nürnberg til kanskje Stuttgart og Frankfurt am Main, om ikke flere.

Som en umiddelbar følge av hovedstadens fall sank moralen blant de ungarske soldatene til et bunn-nivå. Styrkene var fra nå av i full oppløsning, de adlød ikke lenger ordrene fra regjeringen og den militære ledelsen, de unngikk mest mulig å delta i kamphandlinger, mens desertørenes antall økte dag for dag. Flere titusener av dem fulgte likevel med tyskerne i deres flukt over til Østerrike og senere Bayern.

I Ungarn gjorde tyskerne i begynnelsen av mars 1945 enda et siste forsøk på å stanse den russiske fremrykkingen. Verdenskrigens siste storoffensiv, hvor ikke mindre enn 30 tyske divisjoner deltok, omfattet de midtre områdene av Transdanubia fra Balatonsjøens nordlige bredde til byen Székesfehérvár og videre til innsjøen Velence. Etter store tap på begge sider brøt imidlertid offensiven sammen i midten av mars, og veien til Wien var dermed praktisk talt åpen for russerne. 4.april 1945 ble Ungarn rensset for de siste tyske styrker.

Krigsutviklingen vinteren-våren 1945 førte til gradvis økende panikk blant de ungarske pilkorsfolkene. I samsvar med en avtale mellom tyskerne og den ungarske lydregjering 14.november om Ungarns fullstendige evakuering, begynte man fra desember i stadig økende tempo å føre alt av verdi ut av Ungarn. Fabrikker og industrianlegg ble demontert og flyttet til Tyskland sammen med alt rullende transportmaterieil i landet: lokomotiver og jernbanevogner, biler, båter, fly. Kornlagrene ble systematisk tømt, kvegbestanden ført bort. Den samme skjebne rammet landets forråd av edelmetall og bankenes valutabeholdning, men også en masse av muséenes kunstsatter. De fikk følge av titusener av sivilbefolkningen, kanskje så mye som hele 300 tusen, som nå flyktet i vill redsel for de russiske soldaters ugjerninger som det gikk hårreisende rykter om, og for selve krigshandlingene. Flyktningene oversvømmet i første omgang Vest-Ungarn, senere også Østerrike og Bayern. (Det viste seg snart at ryktene om de russiske soldatene langt på vei stemte med virkeligheten: befolkningen ble av "frigjørerne" regelrett og overalt berøvet sine eiendeler og klær, tusener av sivile menn ble tatt til "fange" og slept bort til Sovjetunionen, mens kvinnene som ikke klarte å gjemme seg, ble voldtatt. Den som protesterte eller gjorde forsøk på å beskytte en kvinne eller en kjær eiendel, måtte som oftest bøte med livet for dette, – som f.eks. den katolske biskopen av Győr som i fullt ornat forsvarte de flere hundre kvinnene som hadde søkt tilflukt i katedralens kjeller. Biskop Vilmos Apor, som også under landets tyske okkupasjon gjorde en modig innsats for å redde de forfulgte, ble da skutt av rasende russiske soldater 2.april; kvinnene i katedralens kjeller ble imidlertid reddet og led ingen overlast.) En del av flyktningene hørte til Pilkorspartiet eller hadde eksponert seg i for stor grad på tyskernes side, mens en rekke av de statsansatte ble evakuert mer eller mindre mot egen vilje. De fleste "frivillige" flyktninger hørte imidlertid til middelklassen, og de valgte å forlate landet av angst for bolsjevismen.

I de kaotiske tidene i krigens slutfase fikk også motstandsbevegelsen bedre vilkår og friere spillerom. Sabotasje- og partisanaksjonene ble hyppigere og mer omfattende. Mest kjent var "Rákóczi"-gruppen i dagens Karpato-Ukraina, "Petőfi"-gruppen i dagens Sør-Slovakia, MOKAN-komiteén i Nordøst-Ungarns industriområde Borsod, og "Görgey"-bataljonen i Nordøst-Transdanubia, men det fantes flere partisangrupper i Mecsek-fjellet i Sør-Ungarn, og også i selve hovedstaden. Motstandsfolkene klarte i mange tilfeller å forhindre at fabrikk- og industrianlegg ble demontert eller befolkningen evakuert.

I takt med at stadig større områder ble erobret av den Røde hær, ble også landets historie liksom delt i to: mens livet i de minkende vestlige landsdeler var fortsatt preget av pilkorsfolkenes terrorregime og tyskernes forsvarskrig, oppsto det i de områder som litt etter litt ble erobret av sovjetrusserne og frigjort på den måten fra tysk okkupasjon, nye former og institusjoner for ungarsk statsmakt så vel som lokaladministrasjonen. 2.desember 1944 dannet de demokratiske partier: Det uavhengige småbrukerparti, Det sosialdemokratiske parti, Det nasjonale bondeparti, Det borgerlig demokratiske parti, Det kommunistiske parti og representantene for den frie fagbevegelse i fellesskap Den ungarske nasjonale uavhengighetsfronten med et felles program som samlet tok sikte på en demokratisk omforming av landet og det ungarske samfunn. Ikke lenge etter dette ble det i Debrecen dannet en Forberedende Komité som skulle legge forholdene til rette for en Provisorisk Nasjonalforsamling. Det ble holdt såkalte provisoriske valg på tilsammen 45 steder og utpekt der representanter (71 kommunister, 55 for Småbrukerpartiet, 38 sosialdemokrater, 16 for Bondepartiet, 12 borgerlig-demokrater og 19 for fagbevegelsen, dessuten 19 såkalte partiløse). Da den for første gang kom sammen den 21.desember, proklamerte den seg for å være den eneste rettsmessige bærer av den ungarske statens suverenitet. Den påfølgende dag valgte man en provisorisk nasjonal regjering som besto av 3 kommunistiske og 2 sosialdemokratiske ministre, dessuten 1 fra Bondepartiet, 2 fra Småbrukerpartiet og 4

uten partitilknytning. Dette var omtrent i samsvar med nasjonalforsamlingens politiske sammensetning. Til ministerpresident ble Miklós Béla Dálnoki utpekt (i samsvar også med sovjetenes ønske), generalen som etter Horthys proklamasjon valgte sammen med vel 20 tusen av sine soldater å gå over til russernes side. Ved siden av ham fikk ytterligere 2 av Horthys generaler sete i den nye regjeringen: Gábor Faragho, som i slutten av september ledet Horthys våpenhvile-delegasjon til Moskva, og János Vörös, generalstabsjefen i tiden 19.mars-16.oktober 1944, som også gikk over til russerne. Gjenreisningsdepartementet fikk Småbrukerpartiets ledende skikkelse, den senere ministerpresidenten Ferenc Nagy, til sin sjef, mens den viktige innenriksministerposten ble bekledd, mot kommunistenes ønsker, av Bondepartiets Ferenc Erdei, en kjent agrarøkonom, sosiolog og forfatter. Kommunistenes fremste representant i den provisoriske regjering ble ingen ringere enn Imre Nagy som allerede da nøt stor respekt og var godt likt av agrarbefolkningen. Til manges overraskelse ble også en greve innvalgt i regjeringen: geografen og geologen, professor Géza Teleki, sønn av den forhenværende ministerpresidenten Pál Teleki; han ble kirke- og undervisningsminister.

Til tross for de enkelte ministerenes sterkt divergerende politiske og samfunnsmessige bakgrunn, klarte regjeringen likevel å samle seg om et program som både var konsekvent demokratisk og antifascistisk.

28.desember erklærte denne regjering Tyskland krig. 20.januar 1945 kunne utenriksminister János Gyöngyösi på vegne av regjeringen undertegne våpenhvile-avtalen med de allierte i Moskva. I avtalen forpliktet Ungarn seg til aktivt å bidra til de alliertes krigsanstrengelser, bl.a. med å stable på bena og overlate til de alliertes (dvs. sovjetrussernes) forføyning 8 ungarske infanteridivisjoner. Avtalen erklærte voldgiftskjennelsene i Wien 1938 og 1940 for ugyldige, og forpliktet Ungarn til å oppheve all ungarsk administrasjon og maktutøvelse, samt alt militært nærvær i de omstridte områder, inntil fredsforhandlingene fattet sin endelige avgjørelse om deres tilhørighet. Ungarn måtte dessuten påta seg å betale 200 millioner dollar i krigsskadeserstatning til Sovjetunionen, 70 millioner dollar til Jugoslavia og 30 millioner dollar til Tsjekkoslovakia. Til fredsforhandlingene skulle Ungarn overvåkes av en felles kontrollkomité av de allierte i Budapest, ledet av sovjetmarskalken K.J.Vorosjilov. Dette satte selvfølgelig visse grenser for Ungarns suverenitet, men avtalen representerte samtidig en *de facto* anerkjennelse av landets provisoriske regjering.

I slutten av januar sendte regjeringen ut en oppfordring til landets unge menn om å la seg verve som soldater. Vervekampanjen til og organiseringen av den nye demokratiske hær gikk imidlertid veldig tregt for seg, først og fremst som følge av manglende entusiasme i den krigstrette befolkningen, men også fordi de sovjetiske militære myndigheter ikke viste den nødvendige interesse for saken; organiserings-arbeidet ble snarere direkte hindret av dem av frykt for at dette skulle øke Ungarns prestisje – jfr. også Stalins tidligere (mai 1944) avvisning av anmodningen fra ungarske soldater og offiserer i russisk krigsfangenskap om å kunne danne væpnede avdelinger og dra i krigen mot tyskerne.

Under slike omstendigheter ble det til utgangen av april bare organisert to ungarske infanteridivisjoner og gjort klare til krigsinnsats. De ble også transportert til Østerrike, men da de ankom, var krigen allerede i ferd med å ebbe ut.

I landsbyene og byene ble det overalt dannet spontane folkekomitéer, senere enhetlig kalt Nasjonale komitéer, valgt blant de mest ansette lokale personligheter av demokratisk sinnelag. Senere ble deres sammensetning basert på stedenes demokratiske partilag. De fikk dermed kontroll over den lokale administrasjon som de i den påfølgende tiden hadde rensert for fascistiske elementer. De sørget dessuten for at livet så smått kom igjen i gang. De organiserte det lokale gjenreisningsarbeidet, tok seg av energi- og matforsyningen, samt igangsettingen av produksjon og kommunikasjon.

Som følge av krigen led Ungarn enorme tap og skader. Ifølge beregninger foretatt i 1946 utgjorde landets samlede krigskader 22 milliard pengő, ca 4,4 milliard USA-dollar, altså det femdobbelte av nasjonalintenken av 1938, ca 40 % av landets nasjonale formue. Landbruket mistet over halvparten av krøtterbesetningen og over 30 % av sin maskinpark, samtidig som innhøstningen og onnearbeidet høsten 1944 ble sterkt forsinket og hindret av krigshandlingene, av frontene som enkelte steder bølget gjentatte ganger frem og tilbake. – I tillegg ble 90 % av industrianleggene skadet i større eller mindre grad, over halvparten av landets produksjonskapasitet. 99 % av broene var ødelagt, 40 % av jernbanelegemet og opptil 60 % av det rullende materiale (lokomotiver, person- og godsvogner), hvorav de fleste, 48.800, ble slept til Tyskland. Dessuten ble vel 25 % av landets samlede boligmasse alvorlig beskadiget (i selve Budapest 74 % av bygningsmassen). Samtidig gikk det omlag 750 tusen menneskeliv tapt, iberegnet soldatene som døde på frontene, de sivile ofrene for bombingene og krigshandlingene samt de rundt 400 tusen jøder, sigøynere og andre av politiske eller rasemessige grunner forfulgte, som døde i de tyske konsentrasjonsleirene¹⁹.

¹⁹ Talloppgavene er hentet fra Magyarország a XX. században. Budap. 1985: 262; Magyarország történeti kronológiája. IV. Budap.1982: 1018; Die Geschichte Ungarns. Budap.1971: 629.

KULTUREN I UNGARN I MELLOMKRIGSTIDEN

Vitenskap og samfunn

1920- og 1930-årene, disse to stort sett fredelige årtier, var preget av store, verdensomfattende fremskritt innen infrastrukturen av både samfunnet og produktiviteten, i første rekke båret frem av en alminnelig utbredelse og bruk av den elektriske energi, samt forbrenningsmotorene. Disse førte også til gjennomgripende forandringer innen de ulike former for kommunikasjon. Denne generelle utvikling gjaldt også Ungarn, selvom landet var kraftig hemmet av at Ungarn så brutalt ble lemlestet gjennom Versailles-freden. På enkelte felter innen vitenskap og forskning klarte landet sogar fortsatt å hevde seg i den aller fremste linje. Kapitalmangel og strukturelle problemer satte imidlertid en stopper for at mange av disse resultater og oppdagelser kunne få praktisk anvendelse og betydning innen selve Ungarn, de ble i stedet solgt til den utenlandske industrien. I all korthet må her i denne sammenheng og i første rekke nevnes sivilingeniør György Jendrassik (1898-1954) som i 1920-årene klarte å bygge en liten firetakts hurtigløpende dieselmotor uten kompressor; dermed ble dieselmotoren gjort anvendelig på en rekke nye områder. Av en enda større betydning var hans lille gassturbine, verdens første i sitt slag, av 1937.

En annen viktig ungarsk oppdagelse var krypton-glødelampene fra 1931, fremstilt av fysikeren Imre Bródy (1891-1944) som i løpet av meget kort tid erobret praktisk talt hele verden.

Bortsett fra noen franske og russiske forsøk som i grunnen bare representerte en teoretisk forsøksfase, ble også verdens første, praktisk anvendbare helikopter konstruert og bygget i Ungarn: av sivilingeniøren Oszkár Asbóth (1891-1960) som steg for første gang til værs den 9. september 1928, og kom derved 8 år i forkjøpet til tyskeren Karl Johann Focke, hvis helikopter kom i luften først 26. juni 1936.

Mindre kjent er det at det også sto en ungarsker bak verdens første fjernsynssending: sivilingeniør Dénes Mihály (1894-1953). Bildene ble sendt av den tyske radiostasjonen Berlin-Witzleben på 175,4 meter bølgelengde 8. mars 1929, kl. 23, ved et senderanlegg som ble utviklet av Mihály selv. Hans første system og sender, kalt Telehor, var imidlertid fra så tidlig som 1919 og var i stand til å sende ståbilder i flere kilometers avstand. Fra 1924 arbeidet han i Berlin etter invitasjon fra AEG (Allgemeine Elektrizitäts Gesellschaft) og var med på å utvikle et nytt system med 240 linjer (dagens system er basert på 625 linjer).

Jenő Fejes (1877-1952) oppfant det banebrytende prinsippet om å erstatte de støpte motorene med slike som var bygget av sammensveisede stålplater. – Sándor Svachulay (1875-1954) var en internasjonalt anerkjent pioner innen aviatikk.

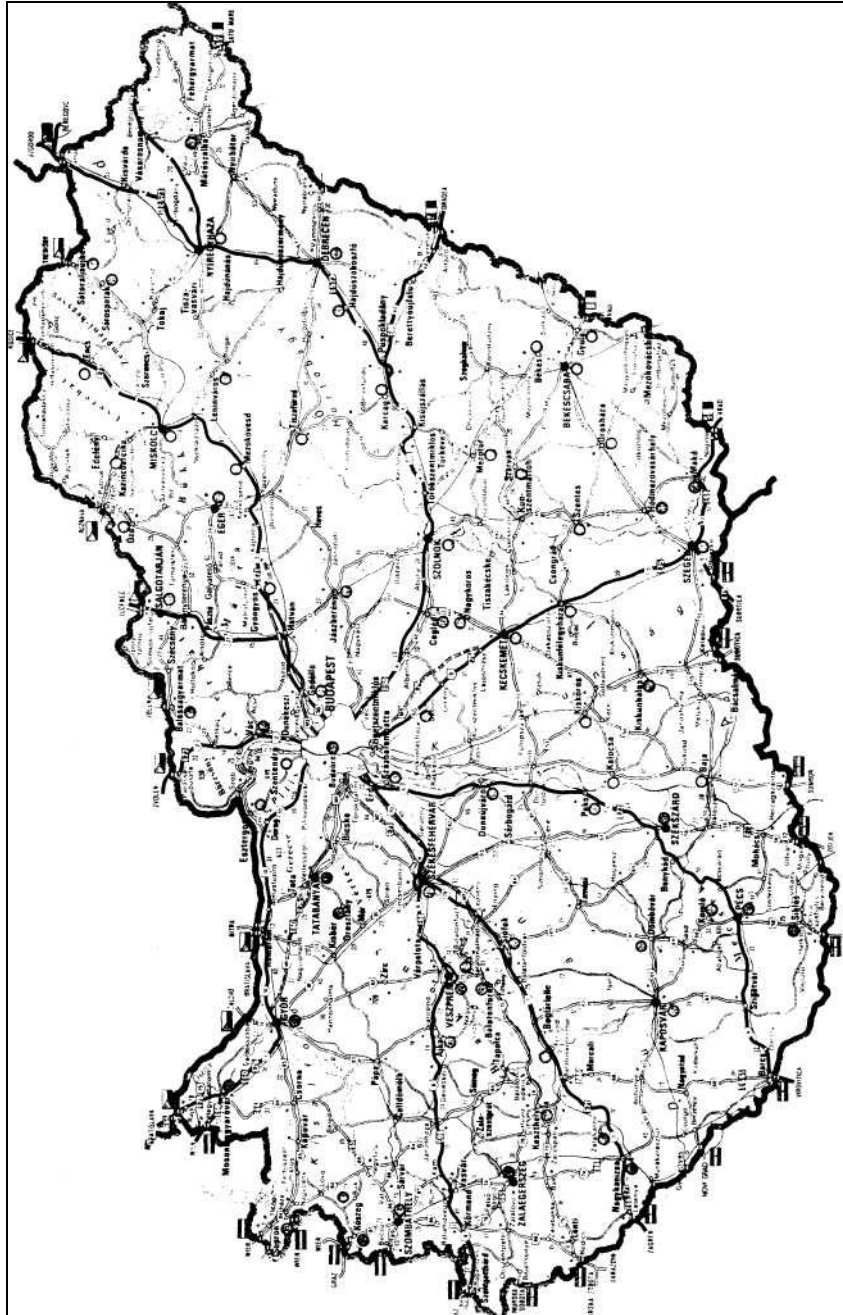
Blant tidens fremragende ungarske vitenskapsmenn må her i første rekke nevnes biokjemikeren Albert Szent-Györgyi (1893-1986), som i 1937 fikk tildelt Nobel-prisen for sitt arbeid med å isolere og fremstille C-vitaminen av paprika.

Fysikeren Károly Novobátzky (1884-1967) var vidt anerkjent blant relativitetsteoriens forskere.

I 1920-30-årene forlot av ulike grunner en hel rekke betydelige forskere Ungarn og slo seg ned i vesten, de Heste i USA. Fysikeren Leo Szilárd (1892-1964) ble etter et opphold i Tyskland, Østerrike og Storbritannia professor ved Columbia University i USA. Det var etter hans initiativ at en gruppe fysikere med Einstein som mellommann gjorde en henvendelse til president Roosevelt og bedt ham om bevilgninger til kjernefysisk forskning med tanke på å fremstille kjernefysiske våpen – og komme dermed Nazi-Tyskland i forkjøpet. Det såkalte *Manhattan-prosjektet* som til slutt resulterte i de første operative atombomber, ble i dets første fase ledet av Szilárd og E. Fermi, men pasifisten Szilárd var personlig på det sterkeste imot å anvende atombomben i krigen mot Japan.

Blant dette prosjektets øvrige fysikere ved laboratoriet i Los Alamos finner vi også en annen fremragende ungarsk fysiker og forsker, Ede (Edward) Teller (f. 1908 i Budapest). Han kom til USA via Tyskland og Storbritannia i 1935 og deltok der fra 1939 i fremstillingen av de første atombomber. Etter krigens slutt var han den fremste talsmann for at USA skulle utvikle fusjonsbomben, og han kalles i alminnelighet for "hydrogenbombens far".

János (John) Neumann (1903-57) kom også fra Budapest og er kjent som en av 1900-tallets største matematikere. Allerede hans tidlige verk *Mathematische Grundlagen der Quantenmechanik* (Berl. 1931) var av stor betydning for utviklingen av moderne atomfysikk. Fra 1954 var han medlem av USAs Atomic Energy Commission, men han gjorde et banebrytende arbeid også innen økonomisk forskning, i første rekke med sin bok *Theory of games and economic behavior* (Princeton 1944), men også når det gjaldt utviklingen av elektriske/elektroniske regnemaskiner (komputere).

Kart 6 : Ungarn av i dag

Også fysikeren Jenő (Eugene) Wigner (f. 1902) er ungarskfødt, men han virket fra 1930 som professor ved ulike amerikanske universiteter. I 1963 ble han tildelt Nobel-prisen i fysikk for oppdagelsen og anvendelsen av prinsippet om den summetriske grunnstruktur, noe som var av fundamental betydning i kjerne- og elementær partikkelfysikk. I 1947-50 var han forskningsinspektør for Oak Ridge National Laboratory, og han har utført et grunnleggende arbeid innen reaktorfysikken og kjerneenergiens anvendelse.

Fysikeren Tódor (Theodore) Kármán (1881-1963), kjent for sine aerodynamiske arbeider, var også født i Budapest, der han frem til 1906 foreleste ved det tekniske universitetet. I tidsrommet 1906-30 var han professor i henholdsvis Göttingen og Aachen, 1930-49 direktør for Guggenheim Aeronautic Laboratory, California Institute of Technology i Pasadena. Han gjorde banebrytende studier omkring hvirvelstrømningene i gasser og væsker, og friksjonskreftene som oppstår ved hvirvelbevegelser. Mest kjent er hans utforskning av hvirvlene som opptrer i kjølvannet etter et skip som etter ham kalles *kármánske hvirvelgate*. 1963 ble han tildelt USAs høyeste vitenskapelige utmerkelse First National Medal of Science.

Den siste i rekken av betydningsfulle ungarske vitenskapsmenn i utlandet som her nevnes, er fysikeren og kjemikeren György (George) Hevesy (1885-1966), professor i Budapest fra 1918, i Freiburg fra 1926, i København fra 1935, i Stockholm fra 1943. Mens han arbeidet sammen med Niels Bohr ved Universitetets institutt for teoretisk fysikk, idag kalt Niels Bohr-instituttet, oppdaget Hevesy, sammen med D.Coster, grunnstoffet *hafnium*. Han er mest kjent for sine resultater omkring anvendelsen av radioaktive isotoper som indikatorer ved kjemiske prosesser, som han fikk 1943-års Nobelpris for. I 1959 ble han for sitt grunnleggende bidrag til den fredelige utnyttelsen av atomenergien tildelt prisen Atoms for Peace Awards, på 75 tusen dollar.

Ved inngangen til 1920-årene (og i grunn helt frem til slutten av den annen verdenskrig) var ungarsk økonomisk liv, i første rekke landbruket, og det ungarske samfunn fortsatt sterkt preget av føydalismens etterlevninger, idet bøndene bare hadde råderett over 37 % av det samlede jordbruksarealet, mens over 30 % av det var eid av vel 1 tusen jordeiere. Samtidig var det tynne jordeiersjiktet betydelig sammenflettet med det nye pengearistokratiet. Det kontrarevolusjonære regime som under riksførstander Horthys ledelse fra sommeren-høsten 1919 etablerte seg i Ungarn, var primært bygget nettopp på storgodseierklassen, samt den del av middelklassen som i Ungarn ble kalt *gentry*. Den var av adelig opprinnelse, men ble i tidenes løp betydelig deklassert. Den dominerte nå i det høyere og midlere sjiktet innen den statlige byråkrati, samt offiserstanden. Finanskapitalen klarte Horthy-styret derimot først vinne litt etter litt og i takt med Bethlens suksessfulle konsolideringsarbeid og tolerante politikk.

I de første årene var det den skrikende mangel på kapital og avsetningsmarked som representerte det største problemet for landet. Dette ble imidlertid snart avhjulpet ved Bethlens kloke utenrikspolitiske disposisjoner som etter hvert gjorde slutt på Ungarns håpløse isolasjon og skaffet samtidig adgang til de italienske, østerrikske og tyske markeder, i første rekke for landbruksproduktene. Stabiliseringen kunne i neste omgang åpne for en sårt tiltrengt modernisering av landbruket og landbruksindustrien så vel som innen landets øvrige industri. Især var det hermetikkindustrien som greide å oppnå fremragende resultater: Globus-produktene var ettersøkte over hele kontinentet.

Samtidig fremsto det helt nye industrigrener. Av dem var det særlig den unge elektroindustrien av stor betydning som bl.a. ved sine krypton-glødelamper og Orion radioapparater klarte å erobre brede markeder også i utlandet. Maskinindustrien hadde sin største suksess med Kandós elektriske lokomotiver og med sine lette dieselmotorer. De relativt store ungarske bauxitt forekomstene ga godt grunnlag for råstoffutførsel så vel som en tidsmessig aluminiumindustri. I tillegg opplevde den likeledes unge kjemi- og legemiddelindustri også et kraftig oppsving. Oljebehovet kunne landet langt på vei dekke av egne kilder. Ved siden av det ble det mest satset på den elektriske energi som faktisk ble firedoblet mellom 1921 og 1938.

Industriens bidrag til nasjonalinntekten økte i tidsrommet fra 30% til 36%. I forhold til jernbanelinjenettets tetthet inntok landet den 7.plassen i Europa, mens Budapests flyplass, Ferihegy, var regnet som den største og mest moderne i datidens Mellom-Europa.

Alt dette ga en relativ god grobunn for vekst og oppgang, selvom utviklingen var blitt kraftig bremsset av den verdensomfattende økonomiske krise i begynnelsen av 1930-årene. Mellom 1920 og 1941 steg landets innbyggertall med hele 17%, og den gjennomsnittlige levealder fra 40 år like før den første verdenskrig til 57 år i 1941, noe som også vitner om en kraftig forbedring av de sosiale kår. Men urbaniseringen gikk forholdsvis langsomt frem: i 1920 bodde 64% av landets befolkning på landsbygda; til 1941 ble dette bare redusert til 61.7%. Imens steg hovedstadens befolkning fra 15,4% av den samlede befolkning til 18,4%. På den annen side sank agrarbefolkningens andel på 51,8% i 1930 til 48,7% innen 1941, mens andelen av dem som var beskjeftiget i industri og handel, steg i samme tidsrommet fra 32,2% til 34,9%²⁰.

Bortsett fra den første halvdel av 1920-årene og under den internasjonale økonomiske krise i begynnelsen av 1930-årene, fantes det praktisk talt ingen arbeidsledighet i Ungarn. Som følge av det jevne økonomiske oppsvinget, steg også lønningene noe, slik at de sosiale forhold i landet ble i årene frem til den annen verdenskrig stadig bedre. 8-timers arbeidsdag og et system med såkalt familietillegg til den ordinære lønnen, samt en bestemmelse om minimumslønn ble innført i lovs form, og fra 1938 hadde lønnstagerne et lovbestemt krav på betalt ferie. Trykkesystemet ble utvidet og forbedret, og legenes antall fordoblet slik at helsetjenesten kom på et gjennomsnittlig europeisk nivå.

I likhet med det øvrige Europa, kalte de enkeltes økte fritidsmengde nye former for adspredelse til live også i Ungarn: teater- og kinobesøk ble vanlig. Operetten som nøy en usedvanlig popularitet i landet, fikk i 1922 opprettet sitt eget teater i Budapest. Dessuten ble det meget populært å bade, dette gjelder både strandbadingen langs elvene og ved innsjøene, i første rekke langs Balatons strender, hvor byggingen av hoteller og rekreasjonssteder tok seg kraftig opp, men også når det gjaldt Budapests egne badeanstalter,

²⁰ De fleste siterte tall er hentet fra *Magyarország a XX. században*. Budap. 1985: 212-13.

etablert rundt de mange varmekildene som var alminnelig kjente lenge før Kristi tid (jfr. Budas romersk-latinske navn Aquincum, av latin *aqua* 'vann'). Blant bybefolkningen vant turismen atskillige tilhengere, på like fot med de ulike sportsgrener, mens andre foretrakk heller å tilbringe fritiden i hovedstandens mange flotte kaffehus som også var litteratenes og kunstnernes møtesteder. I det hele tatt var disse kaffehus en egen institusjon i seg selv, et egenartet østerriksk-ungarsk fenomen. Utenom Budapest og Wien fantes det kaffehus av slik eller tilnærmet lignende karakter kun i Paris og, i mindre målestokk, i enkelte italienske byer.

I mars 1923 ble den første ungarske kringkastingsstasjon satt i drift. Fra 1. desember 1925 har det vært regelmessige sendinger. Allerede året etter fantes det 60 tusen radioabonnenter. Til utgangen av 1920-årene steg antallet til 300 tusen.

Kulturpolitikk og åndsliv

Når det gjelder mellomkrigstidens ungarske kulturpolitikk, så ble den langt på vei determinert av to kraftige personligheter: kirke- og undervisningsministrene Kunó Klebelsberg (1875-1932) og Bálint Hóman (1885-1953) som styrte departementet i årene 1922-31, respektive 1932-42. Selve grunnene ble lagt av grev Klebelsberg som ved en enorm innsats hadde klart å utbygge folkeskolen (grunnskolen) og middelskolen (den videregående skole), og samtidig sørge for at den obligatoriske skolegang til fylte 12. år ikke forble en papirbestemmelse. I hans tid i spissen av kirke- og undervisningsdepartementet ble det brukt mer penger på kulturtiltak og undervisningsformål enn i årene 1866-1918 tilsammen!

Takket være dette krafttaket sank analfabetismen i Ungarn i mellomkrigstiden til en tredjedel av førkrigsantallet, mens studentenes antall ble mer enn fordoblet. Med henblikk på de sistnevnte, skapte han dessuten en generøs stipendieordning som gjorde for de mest begavede studentene mulig å fullføre og komplettere sine studier ved utenlandske universiteter. De såkalte ungarske instituttene som samtidig ble opprettet i flere vesteuropeiske byer (i første rekke i Wien, Berlin og Roma), ble ikke bare samlingssteder for unge ungarske stipendiater (vitenskapsmenn, kunstnere og studenter), men samtidig også kulturelle sentra som med hell deltok i utbredelsen av ungarsk kultur i utlandet.

Mens Klebelsberg i sitt arbeid var mest opptatt av skoleverket, foretrakk hans etterkommer Bálint Hóman kulturpolitikken og vitenskapen. Han var selv en høyskolert mann og en anerkjent historiker. Fra 1925 var han professor i ungarsk middelalder ved universitetet i Budapest. Hans tekstkritiske, samt i særlig grad hans penge- og mynthistoriske arbeider var banebrytende. Hans studier i den ungarske *urgesta* og over myntene av den ungarske middelalder er fortsatt bestemmende.

Omkring 1930 utga han i samarbeid med tidens annen store historiker, Gyula Szekfű, et omfattende, stort verk på 7 bind om Ungarns historie, etterfulgt av en universalhistorie (verdenshistorie) på 4 bind, dette siste skrevet sammen med Gyula Szekfű og Károly (Karl) Kerényi. I sin forskning anvendte han til en begynnelse de positivistiske, senere de åndshistoriske metoder. Også av den grunn var det på en måte naturlig at den åndshistoriske tankemodell (jfr. den tyske *Geistesgeschichte*) kunne etter hvert utvikle seg til selve det kristelig-nasjonale regimets metode og ideologi i Ungarn, som med sin religiøse og rase-mystikk, med sin avvisning av positivisme så vel som marxisme, egnet seg utmerket til å tjene og bære den offisielle konservatisme og akademisme innen samfunnsvitenskapene, historien og delvis også filologien. Likevel er det mildest talt underlig at Hóman på grunn av sin kulturpolitiske holdning ble av en folkedomstol i 1946 funnet skyldig i krigsforbrytelse, og at det i tilfelle skulle ha vært av en størrelsesorden som kvalifiserte til ikke mindre enn til livsvarig fengselsstraff... Hóman døde i det beryktede Vácfengslet 7 år senere.

Heldigere enn han var den andre av tidens store ungarske historikere (og gjentatte ganger Hómans medforfatter), Gyula Szekfű (1883-1955), som ikke minst i lys av sin bok fra 1920, *Három nemzedék* ('tre generasjoner'), "bibelen" til den ungarske åndshistoriske retning (*Geistesgeschichte*) har vært ansett som selve grunnleggeren av motrevolusjonens ideologi. (Han hevdet bl.a. at den konservative reformisme var den eneste riktige nasjonale holdning i den gitte situasjonen; han karakteriserte Károlyis borgerlige revolusjon av 1918 og Kuns proletardiktatur fra 1919 som nasjonale katastrofer, samtidig som han la hovedansvaret for dem på jødene, de primære bærerne og spredere av de revolusjonære og kommunistiske idéene.) Det var derfor ingen overraskelse, når han, til tross for sitt kontroversielle syn på nasjonalhelten, fyrst Rákóczi, i 1925 ble utnevnt til professor i nyere tids ungarske historie ved universitetet i Budapest. I 1927 ble han også redaktør til regimets representative ideologisk-kulturelle tidsskrift *Magyar Szemle* ('ungarsk revy') som han fortsatte med å redigere frem til 1938. Fra slutten av 1930-årene ble det imidlertid stadig klarere for ham, hvor stor fare den internasjonale fascismen representerte. Han sluttet seg litt etter litt til de opposisjonelle intellektuelle kretsene, og han ga ved flere anledninger offentlig uttrykk for sin nye antityske og antifascistiske holdning, som f.eks. i julenummeret 1941 til *Népszava*, sosialdemokratenes

sentrale presseorgan, eller i sin artikkelserie i den ansette borgerlig-liberale avisen *Magyar Nemzet* 1942-43 som bar den betegnende tittelen *Vi tok feil av veien et sted*.

Etter 1945 var han blant de første som også offentlig skiftet beite. Han ble da innen kort tid valgt til formann i den ungarsk-sovjetiske vennskapsforeningen. Fra januar 1946 til september 1948 var han Ungarns ambassadør i Moskva, senere representant i nasjonalforsamlingen, og i sitt siste leveår medlem av presidierådet, landets høyeste administrative-politiske organ.

Også Elemér Mályusz, (f.1898) hører til tidens anerkjente historikere. Mest sentralt står hans samfunnshistoriske studier om 1400- og 1700-tallet.

Det medlem av den ungarske *Geistesgeschichte-skole* som oppnådde størst anerkjennelse internasjonalt, var oldtids- og religionsforskeren Károly (Karl) Kerényi (1897-1973). Fra 1934 var han professor ved universitetet i Pécs, fra 1940 ved universitetet i Szeged og fra 1943 ved universitetet i Zürich. Fra begynnelsen av 1940-årene samarbeidet han stadig mer intenst med C.G.Jung. Verket *Einführung in das Wesen der Mythologie* (Zürich 1942) forfattet de to i fellesskap. I 1943 forlot Kerényi Ungarn, bosatte seg for godt i Sveits og var der med på å grunnlegge C.G.Jung-instituttet i Zürich. Fra 1948 var han instituttets forskningsleder. Hans arbeider om gresk og romersk religion, hans tolkninger av den antikke mytologi vakte oppsikt over hele verden og er utgitt på de fleste kulturspråk. Især gjelder det et av hans hovedverker, *Die Mythologie der Griechen* (Zürich 1951). I årene 1934-45, mens nazismen raste som verst i Tyskland, kom det i stand en livlig og høyst interessant brevveksling mellom Kerényi og Thomas Mann om temaet *Roman-dichtung und Mythologie* (utgitt i bokform i Zürich 1945) som, supplert med deres senere korrespondanse, utkom i 1960 under den endelige tittelen *Gespräch in Briefen* (Zürich). – Kerényi var en etterspurt og populær gjesteforeleser ved bla. universitetene i Bonn, Roma, Oslo (1960, Eitrem-forelesningene) og Genova. I 1961 ble han også valgt til medlem av Det norske vitenskapsakademiet. Hans lyrisk vakre verker utstråler en sjelden grad av en fin og opphøyet humanisme som har få sidestykker i vår tids litteratur og vitenskap. Det er betegnende at hans mer eller mindre konkrete planer omkring 1947-48 om å vende tilbake til Ungarn måtte strande på en nærmest heftig motstand fra den marxistiske filosofen György (Georg) Lukács.

Andre fremtredende medlemmer av *Geistesgeschichte-retningen* var: blant litteraturhistorikerne János Horváth (1878-1961), fra 1923 professor ved universitetet i Budapest. Han regnes for å ha vært den ungarske litteraturs betydeligste forsker i vårt århundre. Hans omfattende livsverk ble anerkjent også av Kádár-tiden, til tross for hans ikke-marxistiske, til tider utpreget borgerlige og konservative metoder og vurderinger.

Forfatteren og litteraturhistorikeren Antal Szerb (1901-45) som, til tross for at han konverterte, ble på grunn av sin jødiske avstamning slått i hjel av nazistene, regnes som en av de viktigste fornyere av ungarsk essay. Hans hovedverk og enestående foretagende, *Magyar irodalomtörténet* ('ungarsk litteraturhistorie'. 1.2. Budapest. 1934) har klart å bevare sin popularitet frem til i dag. Det samme gjelder hans romaner og noveller.

Flere av tidens litteraturhistorikere holdt seg borte fra åndshistorie-skolen, og representerte i stedet ulike borgerlig liberale og radikale oppfatninger. De fremste av dem var Marcell Benedek (1885-1969), Lajos Hatvany (1880-1961) og Aladár Schöpfung (1872-1950). Tidens *offisielle* litteratursyn kom klarest til uttrykk i verkene til litteraturhistorikerne og universitetsprofessorene Elemér Császár (1874-1940) og Jenő Pintér (1881-1940). Császár sto på positivismens grunnlag, men var ellers ytterst konservativ. Han publiserte over 30 monografier og et utall av avhandlinger og artikler, og preget ellers ved sitt konstante nærvær på nærmest alle kulturelle fora tidens litterære liv i betydelig grad. – Pintér fikk på sin side en dominerende posisjon gjennom sine leksikalsk uhyre rike og detaljerte, gedigne litteraturhistoriske verker. Horthy-tidens ledende ungarske filosof, Ákos Pauler (1876-1933) var til å begynne med en fremstående representant av retningen "*rene logikken*", men ble senere stadig klarere preget av sin religiøst betingede objektive idealisme. Retningen *Geistesgeschichte* hadde imidlertid sine fremste representanter i filosofien i den eklektiske idealisten Gyula (Julius) Kornis (1885-1958) og i enda større grad i Lajos Prohászka (1897-1963); sistnevntes kulturfilosofiske hovedverk *A vándor és bujdosó* ('vandrerens og flyktningen', Budap.1934) vakte stor oppsikt i vide kretser og førte til heftige diskusjoner. Tidens internasjonalt mest kjente ungarske filosof, György (Georg) Lukács tilbragte mellomkrigsårene som politisk flyktning først i Wien, fra slutten av 1929 i Moskva. Først da ble han i ordets egentlige forstand marxist. Årene i Wien var meget fruktbare. Han offentliggjorde et utall av teoretiske avhandlinger og aktuelle politiske artikler i tyske og ungarske tidsskrifter. Det var også i Wien han utga sitt kanskje mest omdebatterte og omstridte verk *Geschichte und Klassenbewusstsein*²¹ (1923), øyeblikkelig kalt "*le livre maudit du marxisme*", en milepel i moderne (politisk) filosofi,

²¹ Svensk utg.: *Historia och klassmedvetande*. Staffanstorps 1968. Jfr. også Sulyok, Vince: *Georg Lukács – og marxismen*, (kronikk i Dagbladet, 12.juni 1970).

først og fremst innen marxismen, med ideer og tanker som sammen med dem som han tidligere hadde luftet i de såkalte *Blumtesene* fra 1928, ble av det sovjetiske parti snart fordømt som farlige avvikelser. I sin bok *Lenin* (Wien 1924) gjorde Lukács derfor et forsøk på å parere en del av denne alvorlige kritikk, men han ble også senere og gjentatte ganger tvunget til selvkritikk og innrømmelser. Under sine år i Moskva var han formelt knyttet til det russiske vitenskapsakademiets filosofiske seksjon. Han trakk seg i betydelig grad tilbake fra det aktuelle politiske liv, og overlevde Moskva-prosessen som farlig tid ved å vie seg til litteratursosiologiske studier. De fleste av disse essayene om bl.a. Goethe, Gottfried Keller, Balzac, Thomas Mann og andre innen den tyske, franske og engelske borgerlige realisme ble senere samlet i *A realizmus problémái* ('realismens problemer', Budap. 1948). Et annet og vesentlig verk fra disse årene var monografien *Der junge Hegel*.

Åndshistorie-skolen hadde sine tilhengere også blant vitenskapsmenn som hørte til ulike andre forskningsgrener. Her skal i første rekke nevnes musikkhistorikeren Bence Szabolcsi (1899-1973), etnografene István Györfy (1884-1939) og Lajos Kiss, geografen og statsmannen Pál Teleki (1879-1941).

Blant språkforskerne inntar Zoltán Gombocz, fra 1921 professor i ungarsk språkvitenskap ved universitetet i Budapest, en fremtredende plass. Foruten ungarsk språk omfattet hans forskning også de finsk-ugriske og ural-altaiske språkene, især deres etymologi og fonetikk, samt beskrivende og historiske lydlære. – János Melich (1872-1963) gjorde seg i første rekke bemerket som etymolog, mens Miklós Zsirai (1892-1955), professor fra 1932, drev hovedsakelig med forskning innen fenno-ugristikken.

Tidens viktigste ideologiske-kulturelle forum som fullt ut var representativt for mellomkrigsårenes politiske situasjon i landet, het *Magyar Szemle* ('ungarsk revy'). Det var selveste legemliggjørelse av epoken Bethlen som selv sto bak tidsskriftet. Det eksisterte i tidsrommet 1927-44 og ble først redigert av historikeren Gyula Szekfű, senere av litteraturhistorikeren Sándor Eckhardt (1890-1969). Blant tidsskriftets faste medarbeidere finner vi også litteraturhistorikeren János Horváth og kunsthistorikeren Tibor Gerevich (1882-1954).

De yngre vitenskapsmenn foretrakk imidlertid å publisere sine avhandlinger i *Minerva* (1922-40), et litteraturhistorisk og filosofisk tidsskrift som distanserte seg fra den rådende konservatismen og hungarosentrismen i åndslivet. Gjennom sine flittigste medarbeidere (Karl Kerényi, Antal Szerb, Gábor Halász, Gyula Szekfű m.fl.) ble det snart regnet som det viktigste organ for den ungarske *Geistesgeschichte*-skolen. – I slutten av 1930-årene, spesielt i Telekis regjeringstid, oppsto det en liberal-konservativ bevegelse som ble kalt "åndelig fedrelandsforsvar". Den var primært rettet mot de indre og ytre krefter som kunne oppfattes som en trusel mot det bestående politiske system, den var derfor både antitotalitær og antifascistisk, men mobiliserte på et rent nasjonalt grunnlag også mot pangermanismen og panslavismen. Disse idéer ble klare forfektet av publisisten og historikeren Sándor Pethő (1885-1940).

Den borgerlig-liberale opposisjon som gjennom hele tidsrommet fikk innvalgt sine representanter i nasjonalforsamlingen, og hvis fremste politiske ledere var Károly Rassay (1886-1958), Vilmos Vázsonyi (1886-1965), Rusztem Vámbéry (1872-1948) og Vince Nagy (1886-1965), rådde over en rekke aviser til å kunne forfekte sine synspunkter i, men de klarte likevel aldri å forene seg i en enhetlig bevegelse. Dens viktigste ideologiske organ het *Századunk* ('Vårt århundre'; 1924-39). – Heller ikke marxistene klarte å skape en enhetlig front. Det meste av tiden hersket det et åpent motsetningsforhold mellom sosialdemokratene og kommunistene. Førstnevnte ble etter visse kompromisser anerkjent som regimets legale opposisjon. Dette var også ensbetydende med en konstant tilstedeværelse i parlamentet helt frem til landets tyske okkupasjon 19.mars 1944.

Sosialdemokratene ble fullt ut støttet også av fagbevegelsen, de representerte dermed en betydelig og forholdsvis vel disiplinert politisk styrke som maktøverne rett og slett var nødt til å ta visse hensyn til, og som kunne kjempe effektivt for arbeiderinteressene. Deres fremste ledere og ideologer var Károly Peyer (1881-1956), Illés Mónus (1888-1944), Anna Kéthly (1889-1976), fra slutten av 1930-årene også Árpád Szakasits og György Marosán. – Kommunistene derimot ble etter Horthys seier i 1919 tvunget inn i illegaliteten som de bare klarte å bryte ut av for kortere perioder. Mange av partimedlemmene flyktet fra landet. Partiet ble ytterligere svekket av indre sekterske stridigheter, samt gjennom de ustanselige politiaksjonene mot deres illegale celler og mer eller mindre legale dekkorganisasjoner. Alt i alt klarte de bare å øve en minimal innflytelse på tidens politiske spill. Deres fremste ideologer og teoretikere oppholdt seg i utlandet, de fleste av dem i Moskva, hvis skrifter nådde bare sporadisk inn i landet (György Lukács, József Révai, Jenő Varga, Mátyás Rákosi, Imre Nagy, Zoltán Vas). Betydningen av dem som ledet det illegale partiarbeidet hjemme i Ungarn, oppvurderes nå gradvis (János Kádár, Gyula Kállai, László Rajk, István Szirmai – eller den først nylig rehabiliterte Pál Demény).

Også de ytterliggående høyregrupperingene som gjerne sto i nær tilknytning til Gömbös og/eller Imrédy, hadde sine egne presseorganer og ideologer. Horthys såkalte "tanke fra Szeged" ble således i første rekke videreutviklet på ungarsk rasegrunnlag av politikerne og publisistene István Mlotay (1883-1963), György Oláh (f.1902) og Ferenc Rajniss (1893-1946). De angrep de skiftende regjeringene fra høyre, var

antisemitter og sto i opposisjon til de “dekadente vestlige demokratier”, samtidig som de var tilhengere av den moderne fascisme, fortrinnsvis etter italiensk mønster. Deres stedvise sosiale demagogi ble imidlertid langt overbudt av pilkorsfolkenes fremste ideologer, fremfor alle andre forfatteren, historikeren og politikeren Ödön Málnási (1898-1970), publisisten Ferenc Kassai og partilederen Ferenc Szálasi (1897-1946).

Litteraturen

Generelt kan man uten videre slå fast at mellomkrigstidens åndelige-kulturelle liv var usedvanlig rikt, fargerikt og mangesidig i Ungarn. Den offisielle kulturpolitikk støttet nesten utelukkende bare konservatismen og akademismen. Til tross for dette ble litteraturen og kunsten i stadig større grad preget av en økende sosial interesse og ansvarsfølelse. Periodens gammelkonservative forfattere samlet seg omkring tidsskriftet *Új Idők* ('nye tider'; 1895-1949) som ganske lenge ble redigert av tidens offisielt deklarte dikterfyrste, Ferenc Herczeg. De yngre, nykonservative forfatters organ het imidlertid *Napkelet* ('soloppgang', men også 'Østen'; 1923-40) som først ble redigert av den feterte kvinnelige forfatteren Cécile Tormay (1876-1937), senere av bl.a. János Horváth og Miklós Kállay, med Géza Gárdonyi, Gyula Székfü, László Németh og Dezső Szabó blant sine viktigste bidragsytere.

De mest fremtredende innen den konservative-borgerlige litterære grupperingen var i første rekke Lajos Zilahy (1891-1974), en av Ungarns fremste prosaister fra mellomkrigstiden. I sine realistiske, noe psykologiserende romaner befattet han seg som oftest med sosiale og samfunnsmessige problemer. Under landets tyske okkupasjon var han med i motstandsbevegelsen, men forlot Ungarn likevel i 1948 og bosatte seg i USA. Fra da av utkom hans verker på engelsk²². – Sándor Márai (1900-1989) som også forlot Ungarn i 1948, regnes i dag som den ungarske eksillitteraturens fremste navn. Han debuterte i 1917 med diktsamlingen *Emlékkönyv* ('minnebok', Kassa), men vant størst berømmelse med en rekke fremragende romaner som for det meste handler om psykologiske problemer innen det borgerlige samfunn, og som utmerker seg ved sin stilkunst. Mange av hans dramaer fant også veien til utenlandske scener. Av verkene fra eksilårene må særskilt fremheves hans dagbøker²³. – Zolt Harsányi (1887-1943) ble i sin tid internasjonalt kjent gjennom en rekke biografiske-historiske romaner med stor publikumssuksess hjemme som ute²⁴. – Irén Gulácsy (1894-1945) hørte også til tidens feterte forfattere. Etter til dels oppsiktsvekkende noveller, skrevet i meget ung alder, oppnådde hun sine største suksesser med et par historiske romaner, men bortsett fra *Fekete vőlegények* 'sorte brudgommer', 1927²⁵ som skildrer Mohács-katastrofen fra 1526, er de fleste av dem kun regnet som underholdningslitteratur.

Blant tidens mest etterspurte forfattere finner vi ellers også Frigyes Karinthy (1887-1938). Især var det hans stilparodier og kabarettstykker, hvor han skildret de menneskelige svakheter med en fortåelsesfull humor, som oppnådde stor popularitet, til dels også på fremmede språk²⁶. – Menyhért Lengyel (1880-1974) hørte i sin tid til landets mest verdsatte dramaforfattere, også på utenlandske scener. Det var han som skrev teksten til Bartóks *Underbare mandarin*. Fra slutten av 1930-årene ble han en meget etterspurt

²² Hans viktigste verker utgitt på vestlige språk: *Tödlicher Frühling*. Berl./Wien/Lpz. 1948; *Två fångår*. Sth.1933; *Two prisoners*. N.Y./Lond.1931, 1969; *Zwei Gefangene*. Wien 1937, Hamb.1949; *Främling från Ungern*. Sth.1939; *Die Seele erlischt*. Wien 1950; *Die goldene Brücke*. Hambr.1940, 1949,Wien 1951; *The guns look back* Lond.1938; *Etwas treibt im Wasser*. Wien 1951; *Familien Dukay*. Oslo 1951; *Slottet Ararat*. Sth.1952; *Die Dukays*. Bern 1950; *The Dukays*. N.Y. 1949/Lond.1950; *Les Dykays*. Paris 1955.

²³ *Geist im Exil. Tagebücher 1945-1957*. Hamb.1960. – Andre sentrale verker av ham på vestlige språk: *Gästspel i Bolzano*. Sth.1944; *Ein Herr aus Venedig* Hamb.1938; *Begegnung in Bolzano*. Hamb.1946; *Die Kerzen brennen ab*. Wien 1950, 1954; *Den rätta*. Sth.1943; *Der Richtige*. Wien 1948; *Wandlungen der Ehe*. Hamb.1949; *Die Bürger von Kaschau*. Hambr.1947; *Das Wunder des San Gennaro*. Baden-Baden 1957.

²⁴ De mest kjente er *Ungarsk melodi* Kbh. 1937; *Ungersk rapsodi*. Sth. 1938; *Ungarische Rhapsodie*. Lpz.1937, Hamb.1947, Wien 1953; *Hungarian rhapsody*. Sydney u.a.; *Hungarian melody*. N.Y. 1936; *Immortal Franz*. N.Y. 1937, 1939; *Purpur und Dämmerung*. Wien 1952; *Zum Herrscher geboren*. Wien 1951; *Skönt att leva*. Sth.1942; *Das herrliche Leben*. Wien 1942; *Lover of life*. N. Y. 1942.

²⁵ Tysk utg.: *Die schwarze Freier*. Berl. 1938.

²⁶ Hans mest kjente og oversatte verker er *En resa runt min hjässa*. Sth. 1939; *A journey round my skull*. N.Y./Lond.1939; *Bitte, Herr Professor*. Berl. 1925; *Die Reise nach Faremido*. Zür. 1919.

dreiebokforfatter i Hollywood²⁷. – Mihály Földi (1894-1943) klarte etter sine romansuksesser i Ungarn å bli fra 1920-årene en av de store bestseller-forfattere også i Europa, især i Middelhavs-landene²⁸. – Jolán Földes (1903-63) ble kjent verden over med sin roman *Den fiskende kattens gate*²⁹ som hun fikk førsteprisen for i en internasjonal romankonkurranse arrangert av London-forlaget Pinker. Romanen skildrer emigrantenes og de fremmedes liv i 1930-årenes Paris. Hun har også skrevet en rekke andre romaner, de fleste ble betydelige salgssuksesser. – Også Gábor Vaszary (1905-85) ble internasjonalt kjent gjennom sine underholdningsromaner. Den mest berømte av dem er *Monpti* fra 1934 som også er blitt filmet³⁰.

Samlingsorganet for den virkelig høyverdige og seriøse litteraturen var imidlertid, nå som allerede før den første verdenskrig, det legendariske tidsskriftet *Nyugat* ('vesten') som fikk prege det ungarske åndslivet fra 1908 til 1941. Dets portalfigur til 1919 var dikteren Ady. I hans tid sto tidsskriftet i modernismens og fornyelsens tegn, mens det etter 1920 ble mer og mer regnet som den borgerlige humanismens høyborg som hadde satt kvalitetskravet i høysetet, især etter at den store lyrikeren Babits i 1930 overtok dets redigering.

Mihály Babits³¹ (1883-1941) var en av de betydeligste representanter for moderne ungarsk diktning. Han var sønn av en fremtredende dommer, og studerte filologi ved universitetet i Budapest. Han var virksom både som lyriker, essayist, romanforfatter og oversetter. Han satte et sterkt preg på det litterære livet i Ungarn i mellomkrigstiden, og ikke bare i kraft av sin verdifulle skapervirksomhet, men også som utgiver av *Nyugat*. Han var tilhenger av en ikke-politiserende litteratur i den grad at han ofte (og da især i 1950-årene) er blitt beskyldt for å være en *l'art pour l'art* kunstner. I virkeligheten ga han uttrykk for det som rørte seg i tiden, ikke minst ved å skildre følelser som indre uro og smertelig ensomhet, men også mer konkret, som f.eks. da han hevet sin stemme mot krigen i et av sine mektigste dikt *Húsvét előtt* ('før påske', 1916), eller i sine aller siste dikt, skrevet i skyggen av fascismen og en ny krigskatastrofe. Han var en fremragende kjenner av verdenslitteraturen, noe også hans store verk *Den europeiske litteraturs historie*³² vitner om. Også hans virksomhet som gjendikter var betydelig: han oversatte til ungarsk en hel rekke av verdenslitteraturens mesterverker, fra de greske tragedier, Dantes *Divina Commedia* og Shakespeares verker til sin samtids vesteuropeiske lyrikk. I den alminnelige bevissthet er han først og fremst likevel lyrikeren med en uovertruffelig rik verse- og formkunst, men han har også skapt betydelige verker som prosaist, som f.eks. romanene *Korthuset* og *Dødens sønner*³³. Den annen store dikteren av *Nyugat*-kretsen var Dezső

²⁷ *Taifun*. Frankf.a.M. 1910; *The typhon*. N.Y.1912; *Le typhon*. Paris 1911; *Der wunderbare Mandarin*. Wien 1926, 1955; *Die Zarin*. Münch.1912; *The Czarina*. N.Y.1922; *Angel*. N.Y.1932; *Engel*. Berl. 1934; *Das Mädchen aus China*. Wien 1931.

²⁸ Hans mest kjente verker er *I godt og ondt*. Oslo 1945; *I nöd och lust*. Sth. 1935; *Das gestohlene Leben*. Baden-Baden 1927; *Förhållandet*. Sth. 1944; *Ministern*. Sth. 1943; *The world strides on*. Lond.1937; *Love, honour and obey*. Lond.1939.

²⁹ Oversatt til de fleste europeiske språk, se f.eks. *Emiratenes gate*. Oslo 1937; *Fiskande kattens gata*. Sth.1936; *The street of the fishing cat*. N.Y.; *Die Strasse der Fischenkatze*. Amst.1937; *La rue du Chat-qui-pêche*. Paris 1937. Andre verker: *Jeg gifter mig*. Oslo 1938; *Susanne gifter seg*. Sth. 1938; *I'm getting married*. N. Y. 1937; *Ich heirate*. Lpz.1937; *Je me marie*. Paris 1938; *Sigøynerblod*. Oslo 1949; *Den ljuva flykten*. Sth. 1950; *Golden earrings*. Lond.1945/N.Y.1964; *Goldene Ohrringe*. Zür.1947.

³⁰ *Monptis* utelandske utgaver: *Anne-Claire*. Sth. 1937; *Monpti*. Berl. 1936, Hambr.1948; *Monpti*. Lond. 1937/N.Y. 1938; *Monp'tit*. Paris 1944. De aller fleste av hans verker er også utgitt på tysk. På svensk foreligger *Hon*. Sth.1940; *Två i Paris*. Sth.1941; *Akta för blondiner*. Sth.1943; *Låna mig en hunnrelapp*. Sth.1942.

³¹ Om ham se Reményi, Joseph: *Mihály Babits, Poeta Doctus*, i: Ibid.: *Hungarian writers and literature*. N.Brunswick, N.J. 1964: 306-25; Backer, Vernon D.: *The watcher in the tower*, i: *Hungarian Quarterly*, 1938; *Actualité de Babits*. Red.: György Somlyó. Budap.1938; Ónodi, László: *Die Sezession beim jungen Hofmannstahl und Rilke bzw. Babits und Kosztolányi*, i: *Neohelicon*, 1984: 125-34.

³² Tysk utg.: *Geschichte der europäischen Literatur*. Wien/Zür. 1949.

³³ *Das Kartenhaus*. Berl.1926; *Stork-kalifen*. Sth. 1921; *Der Storchkalif* Lpz.1919; *The nightmare* Budap.1966. Norske gjendiktninger av hans dikt finnes i Sulyok, Vince: *Moderne ungarsk lyrikk* Oslo 1975: 25-38. Engelske gjendiktninger se Grosz, J. - Boggs, A.W.: *Hungarian anthology*. Toronto 1966 2; Kirckconnell, W.: *The magyar Muse*. Winnipeg 1933. Franske, se Gara, L.: *Anthologie de la Poésie hongroise*. Paris 1962: 231-43. Tyske i *Ungarische Dichtung aus fünf Jahrhunderten*. Budap./Berl.1970: 187-96; se dessuten det separate utvalget *Frage am Abend*. Budap.1983. Se også den tyske novellesamlingen av ham: *Der Schatten des Turnes*. Stuttg.1983.

Kosztolányi³⁴ (1885-1936), også han kjent som lyriker, novellist, romanforfatter, essayist, journalist og oversetter. Han fikk først og fremst gjennom sin språklige virtuositet respons hos sitt publikum. Hans meget elegante prosa fikk stor betydning for hele den moderne ungarske litteratur; enkelte av hans romaner nådde sogar langt utover Ungarns grenser, som f.eks. *Den blodige dikter*³⁵.

Også lyrikeren Gyula Juhász (1883-1937) sognet til den borgerlig-radikale forfatterkretsen omkring Nyugat, selvom han tilbrakte det meste av sitt liv på landet, i de sørlige traktene av det store slettelandet. Han skildret da også med forkjærlighet nettopp dette landskap og selve landsbylivet der. Han debuterte i 1907 og utga til sin død en rekke diktsamlinger, alle preget av en fin musikalitet og av en henførende rikdom på former og motiver. Hans lyrikk kjennetegnes ellers av en finfølt patriotisme, fri for høylydte fraser, og av en melankolsk, "asiatisk" tungsinn³⁶. – Lyrikeren og oversetteren Árpád Tóth (1886-1928) debuterte i 1913 med samlingen *Hajnali szerenád* ('serenade ved morgengry') som i hans forholdsvis korte liv ble etterfulgt av ytterligere 3 samlinger. I begynnelsen var han sterkt påvirket av fransk symbolisme, senere ble imidlertid hans lyrikk både dypere, enklere og mer intellektuelt preget, og fikk også et større sosialt og politisk engasjement. Han gjendiktet Baudelaire's samlede verker og et utall dikt av Keats, Shelley, Villon, Milton og Wilde³⁷. Av de andre som i større eller mindre grad hadde tilknytning til tidsskriftet *Nyugat*, bør her i all korthet nevnes dikteren, estetikeren og litteraturhistorikeren Milán Füst (1888-1967) som med sine dikt skrevet i fritt strømmende rytmer var en foregangsmann for den modernistiske retning i nyere ungarsk lyrikk, og øvde ved dette en stor innflytelse på flere diktergenerasjoner. Han skrev også romaner, dramaer og essayer³⁸. – Den fremragende prosaisten og sosiale opprøreren Lajos Nagy (1883-1954). Lyrikeren Ernő Szép (1884-1953). Originalen og bohemen, roman- og novelleforfatteren Jenő Józsi Tersánszky (1888-1969). Den sagnomsuste prosaforfatteren Gyula Krúdy (1878-1933): hans forfatterskap var nærmere omtalt i kapitlet *Ungarns kulturelle belle époque*.

Men fremfor alle var det forfatteren Zsigmond Móricz³⁹ (1879-1942) som dominerte Nyugat-kretsen så vel som 1900-tallets ungarske prosa. En tid var han Babits' medredaktør, men i sine siste leveår utga han sitt eget litterære organ *Kelet Népe* ('Østens folk') som ble samlingsstedet for de såkalte populistene (se nedenfor). Móricz er den store realisten og samfunnskritikeren *par excellence* i ungarsk litteratur. Han er først og fremst kjent for sine naturalistiske-realistiske skildringer av sosiale og menneskelige problemer og konflikter. Han skrev med forkjærlighet om bøndene, samt lavedelens-gentryens liv i de søvnige provinsbyene. Men han utga også historiske romaner⁴⁰.

³⁴ Om Kosztolányi se Reményi, Joseph: *Dezső Kosztolányi, Homo Aestheticus*, i: Ibid.: Hungarian writers and literature. N.Brunswick, N.J. 1964: 252-65; Hunyadi-Brunauer, Dalma - Brunauer, Stephen: *Dezső Kosztolányi*. Münch. 1983; Ónodi, László: *Die Sezession beim jungen Hofmannstahl und Rilke bzw. Babits und Kosztolányi*, i: Neohelicon, 1984: 125-34.

³⁵ Engelsk utg.: *The bloody poet*. N.Y.1927; til dens tyske utgave av 1926 var det selveste Thomas Mann som hadde skrevet et anerkjennende forord. Også en rekke andre av hans verker er oversatt til fremmede språk, se bl.a. *Anna*. (tysk utgave) Budap.1963; *Anna Édes*. Budap./Berl.1976; *Wonder maid*. N. Y. 1947; *Lerche*. Lpz.1970. Norske gjendiktninger av hans dikt se Sulyok, Vince: *Moderne ungarsk lyrikk* Oslo 1975: 39-46. Franske gjendiktninger i Gara, L.: *Anthologie de la Poésie hongroise*. Paris 1962: 254-63. Tyske i *Ungarische Dichtung aus fünf Jahrhunderten*. Budap./Berl.1970: 206-14.

³⁶ Tyske gjendiktninger av hans dikt se *Ungarische Dichtung aus fünf Jahrhunderten* Budap./Berl. 1970: 182-86, franske i Gara, L.: *Anthologie de la Poésie hongroise*, Paris 1962: 244-46.

³⁷ Hans egne dikt er oversatt til en rekke språk og kan bl.a. leses i antologiene *Ungarische Dichtung aus fünf Jahrhunderten*. Budap./Berl.1970: 215-20; Gara, L.: *Anthologie de la Poésie hongroise*. Paris 1962: 264-70.

³⁸ Om ham se Somlyó, György: *Milán Füst*, i: New Hungarian Quarterly, 1968; Gulyás, Miklós: *Milán Füst - den ungerska litteraturens nestor*, i: Horisont, 12/1965: 17-18. - Verker på vestlige språk: *Die Geschichte meiner Frau*. Hambr.1962; *L'histoire de ma femme*. Paris 1958. Gjendiktninger av hans lyrikk se i det separate utvalget *Herbstdüsternisse*. Lpz.1974, dessuten engelske gjendiktninger av Edwin Morgan, i: New Hungarian Quarterly, 1968.

³⁹ Om Móricz se bl.a. Reményi, Joseph: *Zsigmond Móricz, realist*, i: Ibid.: Hungarian writers and literature. N.Brunswick 1964: 326-40; Nagy, P.: *Zsigmond Móricz, the novelist*, i: New Hungarian Quarterly, 1961.

⁴⁰ Hans mest kjente romaner er *Eines Kindes Herz*. Berl. 1937; *Mischi und das Kollegium*. Berl. 1962; *Be faithful unto death*. Budap.1962; *Die Fackel*. Berl.1929; *The torch*. N.Y.1931; *Der glückliche Mensch*. Berl. 1955; *Un homme heureux*. Budap.1964; *Siebenbürgen*. Berl. 1936; *Zaubergarten*. Budap./Berl.1972; *Das grosse Fürst*. Berl. 1973; *Schatten der Sonne*. Berl. 1974. På svensk foreligger det et utvalg av hans noveller med tittelen *Ungerska noveller*. Sth. 1952. Se dessuten Sju kreutzer, i: *All världens berättare*, 3/1947: 599-602; *Sieben Kreutzer*. Berl. 1969; *Gold im Kote*. Berl.1921; *Fange et or*. Paris 1946; *Verwandte*. Berl.1969; *Hinter Gottes Rücken*. Berl.1922.

Forfatteren Dezső Szabó (1879-1945) regnes for å være en av de mest markante skikkelser innen mellomkrigstidens ungarske åndsliv. Han vakte i sin tid meget stor oppsikt med sine romaner, artikler og politiske pamfletter. Hans profetiske attityde er fortsatt omstridt. Hans særegne verdensanskuelse var bygd på (vilkårlig?) utvalgte elementer av rasisme og nasjonalisme, irrasjonalisme og sosialradikalisme, nietzscheanisme og antisemittisme, en romantisk antikapitalisme og (især i sine siste år) en ubøyelig antitysk holdning. Hans stil var ekspresjonistisk, eruptiv og noe patetisk. Hans kanskje mest sentrale verk, *Az elsodort falu* ('den bortfeide landsby', 1919) gjorde et voldsomt inntrykk på dens lesere så vel som på datidens hele forfattergenerasjon. Det var han som egentlig skapte myten om den ufordervede ungarske bonden som skulle redde landet for fremtiden – og han ble derved selve forgjengeren til 1930-årenes populistiske bevegelse og dens første grunnleggende ideolog, uansett hvor heftig hans "fadderskap" avvises av flere av de "ekte" populistene. I romanen *Segítség* ('hjelp', 1925) tegnet han et avslørende bilde av Bethlen-tidens neobarokke samfunn, og i sine andre, som oftest svært kritiske verker krevde han bl.a. en radikal jordreform og forholdsregler mot den "jødiske kapitalen". Han forble imidlertid helt til sin død en riktig einstøing som, til tross for sin enorme popularitet, sto ganske isolert og uten nære medarbeidere og kampfeller.

Også en annen av tidens betydelige forfattere er det vanskelig å plassere i noen av litteraturhistoriens båser, selvom til en viss grad også han var en forgjenger til populismen. Ferenc Móra (1879-1934) var imidlertid, i motsetning til Dezső Szabós profetisme, en stillferdig museumsdirektør fra den sørungarske byen Szeged, fjernet fra maktens tinder og hovedstadens syndige hengemyrer, og av yrke var han arkeolog. Men i sine fine noveller og romaner skildret han med forkjærlighet folkelivet og de sosiale problemene blant bøndene og husmennene på det store ungarske slettelandet. Fremfor alt gjelder dette hans hovedverk *Ének a búzamezőkről* ('sangen om hvetemarkene'. Budapest. 1927)⁴¹. Hans minner fra barne- og ungdomsårene blir som oftest forskjønnet av erindringens nostalgi. Et annet sentralt verk av ham er den historiske romanen *Aranykoporsó*⁴², en tragisk kjærlighetshistorie fra Diocletians tid.

De ungarske populistene (folkeligsinnede) utgjorde ingen enhetlig, ensartet eller fasttømret gruppe, men var tvertom en temmelig heterogen bevegelse som likevel samlet som på en naturlig måte en rekke forfattere omkring sine faner. De hadde til dels forskjellige mål og brukte ulike midler til å nå disse. De enkelte forfattere hadde dessuten plassert seg på svært ulike steder på den politiske fargeskala, fra det ytterste venstre til det ytterste høyre. Felles for dem alle var allikevel en nærmest lidenskapelig interesse for samfunnsproblemer i landet, i første rekke landsbybefolkningens sosiale situasjon⁴³. De var praktisk talt uten unntak tilhengere av en radikal jordreform som etter deres mening alt i seg selv skulle løse i hvert fall de mest trengende sosiale problemer på landet slik at bondestanden ville dermed få en helt ny samfunnsstatus, noe som jo var hovedbetingelsen for innføringen av agrardemokratiet i landet. Populistenes ideologi inneholdt også tanker om en mulig tredje politikkens vei for Ungarn som akkurat da befant seg jo i en nærmest håpløs situasjon, kilt inn som det var mellom Det tredje rike og Sovjet-Russland, nazismen-fascismen og kommunismen. De ble i dette mektig inspirert av Dezső Szabós frimodige idéer, men bevegelsen tok i første omgang sikte på en inngående sosiografisk granskning av de sosiale forhold på landsbygda. Et av de første verkene av denne karakter var *Kiskunhalom* (1934), skrevet av Lajos Nagy, en forfatter som likevel ikke regnes å ha tilhørt den populistiske bevegelse. Først to år senere, i 1936, ble slusene åpnet for fullt for denne sosiografiske genre ved at da med korte mellomrom utkom hele tre grunnleggende verker: *Pusztáenes folk* av Gyula Illyés, *Slettelandets bondestand* av Péter Veres og *Situasjonen i Tard* av Zoltán Szabó.

Dermed var landsbygranskningen i gang for godt. Det sosiografiske bildet ble i løpet av de kommende årene stadig supplert av ytterligere sosiografiske verker som f.eks. *Glitrende elendighet* av Zoltán Szabó, *Uvæershjørnet* av Géza Féja, *Den stumme revolusjon* av Imre Kovács, *Den største ungarske landsby* av József Darvas, *Flyvesand* og *Bønder* av Ferenc Erdei, for bare å nevne de viktigste. De fleste av dem var utgitt innen en serie som ble kalt *Ungarns oppdagelse* og som ble redigert av György Sárközi. Til utgangen av 1930-årene ble imidlertid den politiske situasjon innad i landet så vel som ute i verden i den grad forverret at serien måtte innstilles. Men sosiografiske verker ble også utgitt senere, uregelmessig og på ulike forlag. Deres største fortjeneste lå i at de ved å påpeke konkrete eksempler og autentiske fakta argumenterte

⁴¹ Säden susar. Sth.1938; Sangen om Hvedemarkerne. Kbh.1936; Song of the wheatfields. N.Y.1930; Lied von den Weizenfeldern. Wien 1936. Av hans andre verker se: Der Wundermantel. Lpz.1938.

⁴² Der goldene Sarg. Budap.1964; The gold coffin. Budap.1964.

⁴³ Jfr. i første rekke Borbándi, Gyula: Der ungarische Populismus. Mainz 1976; András, Emmerich: Entstehung und Entwicklung der sogenannten Völkischen Bewegung in Ungarn (1920-1956). Wien 1974; Cohen, Asher: Le populisme hongrois avant la deuxième guerre mondiale. Paris 1975; Kiss, Gábor: Die Soziologie in Ungarn zwischen 1920-1945. Wien 1971.

meget effektivt mot de kvelende restene av et føydalt storgodseiersystem. Til alt overmål skjedde denne argumentasjon og agitasjon på et ytterst høyt litterært nivå⁴⁴.

Den mest sentrale skikkelse innen populistbevegelsen (og samtidig innen vår tids ungarske diktning) var Gyula Illyés⁴⁵ (1902-83). Han var født på landet, – hans ovenfor nevnte sosiografiske storverk *Puszták népe*⁴⁶ som regnes blant de betydeligste verkene innen ungarsk prosa, er i stor grad også selvbiografisk, fra minner nettopp fra barndomsårene i Sør-Ungarn. Men han vokste opp i et av Budapests forslummede arbeiderstrøk. I 1920 forlot han landet av politiske grunner og slo seg ned i Paris, hvor møtet med den franske kultur fikk vidtgående betydning for hele hans videre utvikling. Han debuterte med diktsamlingen *Nehéz föld* ('tunge jorden', 1928) og fikk med det samme sitt litterære gjennombrudd. Som lyriker fornyet han den tradisjonsrike ungarske lyriske realisme ved å smelte den sammen med surrealismen: den ungarske bondeverden med den europeiske kultur. Hans stil utmerker seg ved sin klarhet, lettforståelighet, med sitt ekspresjonistiske billedbruk, folkediktningens umiddelbarhet og en viss tilbøyelighet til episk bredde – alt i alt en lykkelig syntese av høykultur og folkelighet. Hans verker har sine røtter i den ungarske virkeligheten så vel som i vårt århundres problemfylte verden⁴⁷. Som følge av hans aktive politiske engasjement i sosiale bevegelser og landets politiske liv, ble Illyés under den tyske okkupasjonen utsatt for forfølgelser. – Hans andre store skaperperiode faller sammen med den spennende tiden som tok til etter 1945, og behandles, i likhet med flere andre av mellomkrigstidens betydelige forfattere i samme situasjon, i en senere bok om våre dagers ungarske kulturliv.

Ved siden av Illyés sto også to andre lyrikere meget sentralt innen den populistiske diktning. Den ene av dem var József Erdélyi (1896-1979) som debuterte i 1922 med diktsamlingen *Ibolyalevél* ('fiolblad') som av mange blir regnet som selve opptakten til den lyriske populisme. Til å begynne med hørte han til de mest radikale innen bevegelsen, med et nesten anarkistisk opprør mot de herskende klasser. Han ga lyd for bitterheten, drømmene og kravene hos de fattigste av bondestanden. Fra slutten av 1930-årene sluttet han seg imidlertid mer og mer til høyreradikalene. For dette ble han, til tross for sin store popularitet, i 1946 dømt av en folkedomstol, men han kunne fra 1954 igjen utgi sine verker⁴⁸.

Lyrikeren og forfatteren István Sinka (1897-1969) kom også fra samfunnsdypet: hans aner var gjeterer, han selv gjetergutt i vel en fjerdedel av sitt liv, noe som i høy grad virket determinerende på hans verdensanskuelse så vel som hans diktning. Den sistnevnte er forøvrig sterkt preget av sosialt opprør og rystende opplevelser, men også av en slags sjamanisme og folkelig mystikk. Dette karakteriserte i særlig

⁴⁴ Populistene samlet seg ikke om et bestemt litterært organ, men publiserte sine tanker og verker i en rekke tidsskrifter og aviser som alle hadde sine egne særtrekk og sin egen bestemte plass i det politiske-litterære livet. Det kanskje tidligste av dem alle var *Elődör* ('fortroppen'), utgitt av Endre Bajcsy-Zsilinszky fra 1928. Mer sentralt sto imidlertid tidsskriftet *Válasz* ('svar', 1934-38), først redigert av dikteren Pál Gulyás (1899-1944); hans viktigste diktsamling er *Az Alföld csendjében* ['i slettelandets stillhet'] (1943); deretter av dikteren György Sárközi (1899-1945) som ble drept av fascistene. *Kelet Népe* ('Østens folk', 1935-42) som først ble redigert av Pál Szabó, fra 1940 av forfatteren Zsigmond Móricz, hadde en utpreget skjønnlitter profil, mens *Szabad Szó* ('frie ord', 1899-1944) som i sine første årtier var agrarsosialistenes talerør, ble fra 1939 Bondepartiets sentrale ukeorgan, redigert fra da av av forfatteren Pál Szabó. Populistenes høyre flanke publiserte gjerne i *Magyar Élet* ('ungarske liv', 1936-44) eller i *Magyar Út* ('ungarske vei', 1934-44), sistnevnte som i sin siste fase ble redigert av Gyula Gombos, hadde et visst protestantisk preg over seg. – De mest fremtredende av populistene offentliggjorde sine verker regelmessig også i *Nyugat* som, da det i 1941 ble forbudt av myndighetene, fikk sin like høyverdige fortsettelse i *Magyar Csillag* ('ungarsk stjerne', 1941-44) som ble redigert av ingen ringere enn Gyula Illyés.

⁴⁵ Om Gyula Illyés se i første rekke Gyula Illyés (i serien Poètes d'aujourd'hui. Nr 145). Paris 1966; Lundkvist, Artur; Gyula Illyés, i: Ibid.: *Läsefrukter*. Sth.1973: 77-82; Reményi, Joseph: *Gyula Illyés, writer and poet*, i: Ibid.: Hungarian writers and literature. N.Brunswick 1964: 383-87; Holden, D.: *Freedom for a 'that'*, i: Guardian, 4.okt. 1963; Csicsery-Rónay, I.: *Grand prix for poetry*, i: Books Abroad, 1966; Sulyok, Vince: *En dikter av europeisk format*, i: Arbeiderbladet (kronikk), 10. januar 1975; Ibid.: *Når engasjement beriker dikteren*, i: Aftenposten (kronikk), 20.mars 1975.

⁴⁶ Verket er oversatt til en rekke språk, se bl.a. den tyske utg. *Pusztavolk*. Budap./Stuttg.1969, Berl.1948; og den engelske utg. *People of the Pussta*. Budap.1967/Lond.1971.

⁴⁷ Hans lyrikk er flittig blitt oversatt til fremmede språk. Norske gjendiktninger se i den separate diktutgaven *Dikt i utval* ved Knut Ødegård og Vince Sulyok, Oslo 1974, dessuten i Sulyok, Vince: *Moderne ungarsk lyrikk* Oslo 1975: 67-80. Svenske gjendiktninger er å finne i diktutvalgene *Ordning i ruinerne*. Utg.av Géza Thinsz. Sth.1978, og *Ögon skråmda men trotsiga*. Utg.av János Csatlós. Sth.1981; tyske i *Mein Fisch und mein Netz*. Utg.av Paul Kárpáti. Berl.1973; engelske *A tribute to Gyula Illyés*. Utg.av T.Kabdebó og P.Tábori. Wash.1968; *Selected poems*. Lond.1971; franske i *Hommage à Gyula Illyés*. Paris 1963.

⁴⁸ Flere av hans dikt er oversatt til ulike språk (tysk, engelsk, fransk, italiensk), se bl.a. Gara, L.: *Anthologie de la Poésie hongroise*. Paris 1962: 299-303.

grad hans debutsamling *Himnuszok Kelet kapujában* ('hymner i Østens port') fra 1934. I tillegg til disse trekk oppviser hans senere diktning en utpreget dramatisk, balladeaktig tone med sterke naturbilder, jfr. *Balladás könyv* ('balladenes bok', 1943). Fordi han i tiden omkring den annen verdenskrig lot seg influere av raselæren og visse nasjonalistiske idéer, ble han etter 1945 i lengre tid utelukket fra det offisielle litterære livet.

Forfatteren, essayisten og kritikeren László Németh (1901-75), er en av dem som sterkest dominerte ungarsk prosa og åndsliv i årene mellom 1930 og 1970. Mellom 1932-36 utga han sitt "enmannstidsskrift" *Tanú* ('vitne') som i sin helhet ble skrevet av ham selv. Fra 1930-årene var han ansett som den ledende ideolog for populistene. Det var han som bl.a. formulerte idéen om en mulig *tredje vei* for Ungarn, og han avviste med flertallet av populistene bak seg både kommunismen og nazismen-fascismen. Hans program kom klarest til uttrykk i essaysamlingen *A minőség forradalma* ('kvalitetens revolusjon') fra 1940⁴⁹, hvor han tok sikte på en slags kvalitativ sosialisme. En ikke-antisemittisk variant av raseideologien var heller ikke fremmed for ham. Karakteristisk for hans essayer og avhandlinger er en nesten encyklopedisk viten fra områdene filosofi, litteratur, historie, språkvitenskap, pedagogikk og naturvitenskap, alt uttrykt i en ytterst suggestiv stil. Han skrev også en rekke fremragende romaner og dramaer, de fleste beskjeftiget seg med middelklassens liv i landsbyene, gjerne med en heltinne i verkenes sentrum⁵⁰, mens andre har hentet sine temaer fra historien, som f.eks. *Galilei* (1956)⁵¹.

I likhet med lyrikerne Erdélyi og Sinka, fantes det også blant romanforfatterne to som hadde tilnærmalesvis de samme sosiale bakgrunn, nemlig det fattige lag av bondestanden: Pál Szabó og Péter Veres. Men mens Szabó hadde sin viktigste periode både som forfatter og politiker i mellomkrigstiden, forble Veres også etter 1945 en forgrunnsfigur i landet. Pál Szabó (1893-1970) var en av grunnleggerne og til slutten av 1944 formannen for Det nasjonale bondeparti, valgt inn en rekke ganger i nasjonalforsamlingen, etter 1945 sogar i presidierådet. Han debuterte i 1930 med romanen *Emberek* ('mennesker'). I sine bøker som fra da av fulgte etter hverandre i rask rekkefølge, skildret han, ofte med selvbiografiske elementer og i en lyrisk stil småbrukernes og agrarproletariatets liv, som oftest gjennom friske, livfulle handlinger. Mest kjent er romantrilogien *Talpalatnyi föld* ('et jordstykke, bredt som en fot', 1942-49) som også ble filmet; *Őszi vetés* ('høstsæden', 1940); *Isten malmai* ('Guds møller', 1949) og den 4-bind store selvbiografiske *Nyugtalan élet* ('urolig liv', 1954-58)⁵². – Péter Veres⁵³ (1897-1970) var en selv lærd fattig bonde fra slettelandet nær Debrecen. Fra tid til annen arbeidet han også som anleggsarbeider ved ulike jernbanestrekninger. Hans første sterkt sosialkritiske fortellinger og artikler, publisert i forskjellige tidsskrifter og aviser, vakte stor oppsikt: de var nemlig autentiske, objektive beretninger fra folkelivets hverdager og dyp. De manglet ofte de vante "dikteriske" rekvisittene eller handlingens rundhet, til gjengjeld var de selvopplevde, selvbiografiske, troverdige. Hans debutbok var den samfunnskritiske, sosiografiske *Az Alföld parasztsága* ('Slettelandets bondestand', 1936) som sammen med den selvbiografiske romanen *Számadás* ('regnskap') fra 1937 plasserte ham blant forgrunnsfigurene innen den populistiske bevegelse. For sin politiske og forfattervirksomhet ble han både forfulgt, gjentatte ganger bøtelagt og sogar fengslet, men politisk leder av betydning ble han først etter 1945, da han ble valgt til formannen av Det nasjonale bondepartiet.

En annen sentral skikkelse blant populistene var romanforfatteren og publisisten János Kodolányi (1899-1969) som begynte sin forfattervirksomhet med naturalistiske noveller og romaner, med emner fra bondelivet og skildringen av *gentry*, middelklassen av adelig herkomst, ofte med selvbiografiske trekk. Senere brukte han mytologiske temaer og skrev bl.a. en rekke arkaiserende historiske romaner om magyarenes fortid (*A vas fia* 'jernetns sønner', 1936; *Julianus barát* 'munken Julianus', 1938). Hans glødende interesse for Finland og slektsforholdet mellom det finske og ungarske folk kom klarest til uttrykk i bøkene *Suomi, a csend országa* ('Suomi, stillhetens land', 1936) og *Suomi titka* ('Suomis hemmelighet', 1938). Hans sosiografiske

⁴⁹ Tysk utg.: Die Revolution der Qualität. Stuttg. 1962.

⁵⁰ De viktigste er romanene Som stenen faller. Oslo 1961; Som stenen faller. Sth.1968; Wie der Stein fällt. Stuttg.1960; Trauer. Berl./Budap.1969; Maske der Trauer. Stuttg.1970; Den ensamma. Sth.1971; Esther Égető Stuttg.1963; Erbarmen. Berl./Budap.1970; Die Kraft des Erbarmens. Stuttg. 1968.

⁵¹ På tysk utgitt i Frankfurt a.M., 1965. Se også hans Dramen. Stuttg. 1965. Jfr. dessuten Várady, Emerico: I drammi storici di László Németh. Bologna 1960.

⁵² Flere av hans romaner er oversatt til vestlige språk, se bl.a. Befreites Land. Berl. 1952; Um einen Fussbreit Land. Berl. 1951; Der rote Goz. Wien 1947; Herbtsaat. Wien 1948; Neues Land. Berl. 1956; The people of the plains. Boston 1932.

⁵³ En rekke av hans romaner er oversatt i første rekke til tysk: Knechtschaft. Lpz.1953; Die Liebe der Armen. Berl. 1956; An der Strecke. Berl. 1954; Die Knechte des Herrn Csátáry. Dresden 1952.

Baranyai utazás ('reise i Baranya' 1941) er en av klassikerne innen genren⁵⁴. – Forfatteren Lajos Bibó (1890-1972) høstet med sine romaner og skuespill, som med forkjærlighet skildret bøndernes liv⁵⁵, store suksesser i mellomkrigstiden. Han var populær også som journalist. Mest kjente av hans verker er *A föld* ('jorden', 1927) og *Anyám* ('min mor', 1929). – Lyrikeren Kálmán Sértő (1910-41) var en urbegavelse med en meget sparsom utdanning. Han vakte imidlertid en usedvanlig stor oppsikt med sine djerpe dikt om elendet blant agrarbefolkningens dypeste lag. Hans lyrikk kunne dessuten, ihvertfall stedvis, fremvise en skjønnhet og opprinnelighet som vi ellers bare finner i folkevisene. Brakt til den "syndige hovedstaden", ble han imidlertid innen kort tid et spektakulært offer for alkoholen.

Lyrikeren Lőrinc Szabó⁵⁶ (1900-57), en av de mest særpregede poeter i diktergenerasjonen etter Ady, hadde bare en temmelig løs tilknytning til den populistiske bevegelse, mest av personlig karakter. Han debuterte i 1922 med samlingen *Föld, erdő, Isten* ('jord, skog, Gud'). I sine dikt ga han som oftest uttrykk for de moderne storbymenneskers følelser og problemer, og for en nesten anarkistisk holdning overfor det bestående. I 1930-årene viser hans lyrikk en dyp skuffelse, skeptisisme og kulturpessimisme som etter den annen verdenskrig langsomt ga plassen for en avklart ro og balanse. Hans to viktigste lyriske verker er *Tücsökzene* ('sirissmusikk', 1947-54) og *A huszonhatodik év* ('det seksogtyvende år', 1956). Karakteristisk for hans diktning ellers er et glitrende formkunnskap, et meget høyt intellektuelt nivå, en sterk sanselighet og en ustanselig åndelig rastløshet, – egenskaper som gjorde ham til en av de mest fremragende oversettere (han gjendiktet bl.a. Baudelaire, Shakespeare, Goethe, Villon)⁵⁷.

I den løsrevne provinsen Transsylvania (ungarsk *Erdély*) som fra 1919 tilhører Romania, men som fortsatt har en tallmessig meget stor (vel 2,5 millioner) og intellektuelt meget sterk ungarsk folkegruppe, utviklet det seg i mellomkrigstiden en livskraftig ungarspråklig litteratur med dype røtter i provinsens ungarske folkekultur så vel som i de mange hundre år gamle tradisjoner og historisk fortid, skapt ikke minst i den tid da Transsylvania var et eget selvstendig ungarsk fyrstedømme. Den mest fremtredende representant av den transsylvansk-ungarske litteraturen var romanforfatteren og dramatikerens Áron Tamási⁵⁸ (1897-1966) som av de fleste litteraturhistorikerne regnes blant populistene. Hans lyriske prosa har ellers et ytterst individuelt preg: stilen er farget av motiver og elementer av folkediktningen, széklernes bondekultur, tankeverden og dialekt. Hans hovedverk er trilogien *Abel* (1923-34) som i likhet med en rekke av hans øvrige litterære produksjon er oversatt til flere språk⁵⁹. Når det gjelder de øvrige transsylvansk-ungarske forfattere, må vi her i første rekke nevne lyrikerne Lajos Áprily (1887-1967), den isolerte humanistens røst i en omskiftelig og for det meste ond verden⁶⁰; János Bartalis (1893-1977) som skildret med forkjærlighet den transsylvanske landskap-sidyllen samtidig som han var en forkjemper av de frie rytmer; Jenő Dsida (1907-38) hører også til de betydeligste navn i den transsylvansk-ungarske litteraturen til tross for at han døde i ung alder og utga bare tre små diktsamlinger. Hans ofte elegiske dikt utmerker seg ved sin dype menneskelighet, musikalitet og virtuositet i form. – Av prosaistene rangerer nok Károly Kós (1883-1977) høyest. Han var en mangesidig begavelse som skapte betydelige verker ikke bare som forfatter, men også som arkitekt og grafiker, og han virket samlende også som politiker, forlegger og redaktør. Hans viktigste romaner er *Varjú nemzetség* ('ætten Varjú', 1921) og *Az országepítő* ('landsbyggeren', 1934). Også hans kulturhistoriske oversikt *Erdély*

⁵⁴ Flere av hans romaner er oversatt til engelsk, finsk, fransk, italiensk og tysk, se bl.a. *Fra Giuliano*. Milano 1948; *Und er führte sie aus Ägypten...* Stuttgart. 1965.

⁵⁵ Noen av dem foreligger i bl.a. engelske, franske og tyske oversettelser, se bl.a. *Jeder sah sie anders*. Budap. 1934, Hamb. 1960.

⁵⁶ Om L.Szabó se Egler, Jürge: *Die Dichtung schöpferischer Widersinn*, i: Sinn und Form, 1984: 309-98.

⁵⁷ Mange av hans egne dikt er oversatt til bl.a. engelsk, fransk, svensk og tysk. Norske gjendiktninger finnes i Sulyok, Vince: *Moderne ungarsk lyrikk*. Oslo 1975: 55-66; tyske i *Ungarische Dichtung aus fünf Jahrhunderten*. Budap./Berl.1970: 230-35; *Neue ungarische Lyrik*. Utg.av Gerhard Fritsch. Salzb.1971: 13-16; franske i Gara, L.: *Anthologie de la poésie hongroise*. Paris 1962: 313-22.

⁵⁸ Om Á.Tamási se Reményi, Joseph: *Áron Tamási, Transylvanian regionalist*, i: Ibid.: Hungarian writers and literature. N.Brunswick 1964: 424-36; Nagy, L.B.: *The last magician: Áron Tamási*, i: New Hungarian Quarterly, 1966.

⁵⁹ *Abel in der Wildnis*. Berl. 1957; *Abel alone*. Budap.1966; *Abel dans la forêt sauvage*. Lausanne 1945; *Ein Königssohn der Sekler*. Lpz.1941. Novellene *Vénember december* (gamle desember) og *Kivilágított fapiac* (glimt i natten) er av Aasmund Brynildsen oversatt til norsk, se antologien *Tross alt*. Oslo 1959: 85-89, 106-21.

⁶⁰ Han laget en ypperlig ungarsk oversettelse av Ibsens *Peer Gynt*. Om ham se Reményi, Joseph: *Lajos Áprily, Transsylvanian poet*, i: Books Abroad, 1951. En rekke av hans egne dikt er oversatt til bl.a. engelsk, fransk og tysk, jfr. i første rekke antologiene Gara, L.: *Anthologie de la poésie hongroise*. Paris 1962: 270-71 og Grosz, Joseph: *Hungarian anthology*. Toronto 1966.

(Transsylvania', 1929) er verd å nevnes. Hans virksomhet som arkitekt omtales senere i kapitlet. – En annen fremtredende representant for ungarsk litteratur og journalistikk i Transsylvania var József Nyíró (1889-1955). De fleste av hans romaner og noveller skildrer det ungarske székler-folkets vanskelige, lidelsesfulle liv og historie. – Av andre av tidens ungarske forfattere i Transsylvania bør her nevnes István Asztalos (1909-60), Miklós Bánffy (1873-1950), Aladár Kuncz (1886-1931), Sándor Makkai (1890-1951), Károly Molter (f. 1890) og Albert Wass (f.1908), samt lyrikeren Sándor Reményik (1890-1941) og lyrikeren, litteraturhistorikeren og språkforskeren László Szabédi (1907-59).

Den store forkjemperen og foregangsmannen for avantgarden i ungarsk kunst og litteratur var Lajos Kassák (1887-1967). Han ble tidlig den selvskrevne lederen for de ungarske aktivister som vokste frem fra kunstnerkretsen *De átte* (A Nyolcak). Kassák var med på å introdusere futurismen og ekspresjonismen i ungarsk kunst så vel som i litteratur. Som konstruktivistisk maler skaffet han seg i 1910- og 1920-årene et godt navn også utenfor Ungarns grenser, i første rekke i Frankrike og Tyskland. Vesentligst var likevel hans litterære virksomhet. Han utga i tur og orden flere tidsskrifter, av dem spilte især *Ma* ('i dag'), *Tett* ('dåd') og *Munka* ('arbeid') en ikke ubetydelig rolle i mellomkrigstidens ungarske åndsliv. Også som lyriker var han på mange måter banebryter i sitt land. Skjønt den litterære skole omkring ham ble av stalinistene likvidert i årene 1948-55, økte hans innflytelse betraktelig igjen i de påfølgende årene, i takt med den voksende interesse for eksperimenteringer blant de yngste diktergenerasjonene. Av hans prosaverker er den selvbiografiske romanen *Egy ember élete* ('et menneskes liv' på 8 bind, 1927-35) det betydeligste⁶¹, I lys av den forholdsvis store og raske utbredelsen populistbevegelsen har oppnådd, følte en gruppering av forfattere og intellektuelle behovet for å markere deres egenart og annerledes ideologiske posisjon. Men urbanistene, som de ble kalt, savnet en enhetlig ideologisk plattform likevel. Kretsen besto for det meste av utpreget "borgerlige" forfattere, storby-livets produkter og talsmenn i sine verker som stort sett sto fremmed overfor landets nasjonale og sosiale problemer, overfor hele agrarbefolkningen, og i særdeleshet overfor den reformiveren de populistiske forfattere oppviste. Mange av dem var av jødisk herkomst, og mange av dem erklærte antinazister. De klarte derfor å øve en viss tiltrekningskraft på en del av den venstre-liberale og venstreradikale intelligentsia som var redd for all form for nasjonalisme, og fryktet en utvikling i landet i høyreradikal retning. Flere av dem hadde også en nær tilknytning til arbeiderbevegelsen. Til å begynne med publiserte de sine skrifter i det reorganiserte tidsskriftet *A Toll* ('pennen') som i årene 1929-38 ble for det meste redigert av Béla Zsolt. De skrev også i det borgerlig-radikale *Századunk* ('vårt århundre'), i det sosialdemokratiske *Szocializmus*, dessuten i *Gondolat* ('tanken') og *Korunk* ('vår tid'), de to sistnevnte dominert av kommunistene. Men deres viktigste samlingssted og talerør var tidsskriftet *Szép Szó* ('det vakre ordet', 1936-39), grunnlagt av Pál Ignotus (1901-78) og lyrikeren Attila József (1905-37).

Sistnevnte var en av de store forgrunnsskikkelsene i 1900-tallets ungarske diktning. Han sammenlignes og jevnføres ofte og ikke helt overraskende med sosialistiske diktere av internasjonal rang som B.Brecht, P.Eluard og V.V.Majakovskij. Hans interesse spente seg fra surrealisme og ekspresjonisme til folkediktning, fra marxisme til Freud, og han klarte å skape en egenartet syntese av alle disse påvirkninger. En tid var han medlem av det illegale ungarske kommunistpartiet og engasjerte seg da aktivt i arbeiderbevegelsen, også som dikter. Han debuterte med samlingen *Szépség koldusa* ('skjønnhetens tigger') i 1922, bare 17 år gammel. Denne ble etterfulgt av ytterligere 6 samlinger. Størst oppsikt vakte nok *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* ('fell kapitalen, ikke gråt') fra 1931 som etter noen dager ble beslaglagt av statsmyndighetene, samt hans aller siste samling *Nagyon fáj* ('det gjør veldig vondt') fra 1936. Ikke bare landets konservative regime, men også hans egne partifeller, gjennomsyret som de var av stalinistiske oppfatninger om litteraturen, så med mistro på hans lyrikk. I 1934 ble han sogar ekskludert fra kommunistpartiet, til tross for at han i en rekke store dikt har gitt uttrykk for sin marxistiske overbevisning og tegnet kraftfulle bilder av fabrikkenes og slumstrøkene trøstesløse verden. Det er nettopp disse diktene som utgjør ryggraden i hans

⁶¹ Om ham se Lajos Kassák, *Hungarian "avantgarde" writer and poet*, i: *Moderne Language Journal*, 35/1951; Beregi, Theodora: *Un grand écrivain hongrois*, i: *La Revue Socialiste* (Paris), 1962; Stein, Donna: *The rediscovery of Lajos Kassák*, i: *Art News*, 1984: 56-61. Mange av hans dikt er oversatt til en rekke språk, jfr. i første rekke Gara, L.: *Anthologie de la poésie hongroise*. Paris 1962.272-78; Grosz, Joseph: *Hungarian anthology*. Toronto 1966; Hermlin, Stephan: *Ungarische Dichtung aus fünf Jahrhunderten*. Budap./Berl.1970; Fritsch, Gerhard: *Neue ungarische Lyrik*. Salz.1971; Vajda, Miklós: *Modern Hungarian poetry*. Budap./N.Y.1977. Se også det franske utvalget av hans dikt *Hommage à Lajos Kassák*. Brux. 1963; *MA-Buch. Gedichte*. Berl. 1923; *Le cheval meurt, les oiseaux s'en volent Poème*. Montpellier 1971. Norske gjendiktninger er å finne i Sulyok, Vince: *Moderne ungarsk lyrikk*. Oslo 1975: 47-54.

politiske poesi. Skuffelsene og hans vedvarende økonomiske-eksistensielle problemer bidro sterkt til at hans mer eller mindre latente schizofreni etterhvert fikk overtaket slik at han til slutt begikk selvmord⁶².

Foruten Attila József, Pál Ignatus og Béla Zsolt besto urbanistenes indre krets av György Bálint, László Bóka, Ferenc Fejtő, Gábor Halász, Lajos Hatvany, András Hevesi og Zsigmond Remenyik. De fleste andre borgerlige og venstreradikale forfattere holdt seg imidlertid nøytrale i den noe kunstige striden mellom urbanistene og populistene, og publiserte gjerne sine verker i de fleste tilgjengelige presseorganer, uansett hvilken gruppering de tilhørte. Blant dem finner vi i første rekke den store "urbanisten" i vår tids ungarske litteratur, László Cs. Szabó (1905-84), som skrev fine fortellinger, hørespill og dikt, men betydeligst var han som essayist. Fra 1948 bodde også han i eksil, og var fra 1951 redaktør i BBC, London. Hans viktigste verker er *Doveri átkelés* ('overfart til Dover', 1937); *Erdélyben* ('i Transsylvania', 1940); *Három költő* ('tre diktere', 1942); *Halfejű pásztorbot* ('en hyrdestav med fiskehode', 1959); *Nyomozás* ('etterforskning', 1966); *Római muzsika* ('romersk musikk', 1970); *Alkalom* ('anledning', 1982); *Hülő árnyékban* ('i kjølende skygge', 1982).

I større eller mindre grad hørte til denne ikke-militante urbanistgruppen også de tidligere omtalte Karl Kerényi, Lőrinc Szabó og Antal Szerb, samt kulturhistorikeren og filosofen Béla Hamvas (1897-1968). Dessuten de to fine novellistene av jødisk herkomst, Endre Andor Gelléri (1908-45) og Károly Pap (1900-45), begge drept av nazistene. Disse forfattere publiserte gjerne i tidsskriftet *Apolló*, redigert av István Gál, samt i essaysamling-serien *Sziget* ('øy'), utgitt av Károly Kerényi. Også lyrikeren Miklós Radnóti (1904-45) hadde jødisk bakgrunn, men han gikk i 1930-årene over til katolisismen. Dette forhindret imidlertid ikke at han under krigen ble internert, utkommandert til militært tvangsarbeid i Serbia og skutt av tyskerne under evakueringen av Ungarn. Han var en særpreget representant for modernistenes gruppe og var blant de første som i sine dikt reagerte mot den fascistiske fare. Han skrev dikt uavbrutt til sine siste minutter. Disse diktene, som senere er blitt funnet i en notisbok i en massegrav, hvor dikteren ble begravet, representerer høydepunktene i hans gripende diktning⁶³.

Like før eller under den annen verdenskrig påbegynte en ny diktergenerasjon sin løpebane (Sándor Weöres, István Vas, György Rónay, Gyula Takáts, Zoltán Zelk, Zoltán Jékely, Tibor Déry, Gyula Háy og mange andre), men siden hovedtyngden av deres virksomhet faller på tiden etter den annen verdenskrig, blir de nærmere omtalt i en senere bok. Den neokatolske diktningen imidlertid som så rikt blomstret opp i mellomkrigstidens år, må behandles her, om enn i all korthet. Deres hovedorganer var *Katolikus Szemle* ('katolsk revy', 1887-1944); fra 1949 reetablert i Roma, hvor det redigeres av teologen og lyrikeren Gellért Békés (f.1915), og *Vigília* (fra 1935), først redigert av forfatteren László Posszonyi (f.1903), i årene 1946-63 av Sándor Sík. Den katolske litteratur gjorde seg i første rekke gjeldende gjennom tre meget markante personligheter: lyrikerne Harsányi, Sík og Mécs.

Den fine symbolisten Lajos Harsányi (1883-1955), i sine siste leveår kannik i bispesetet Győr, hadde hovedkildene til sin egenartede lyrikk i det vestungarske landskapet, i Endre Adys diktning og i den katolske mystikken og filosofien. Hans kanskje mest sentrale diktverk *Hagia Sophia* (1913) er en storstilet religionshistorisk visjon. Av hans øvrige produksjon bør her nevnes diktsamlingene *Új vízek* ('på nye vann', 1908); *Toronyzene* ('tårnmusikk', 1917); *Holdtölte* ('fullmåne', 1936). — Sándor Sík (1889-1963) som var født i en jødisk familie, var fra 1903 prest i Piaristordenen, fra 1948 dens provinsial (øverste foresatte i Ungarn) og fra 1930 professor i ungarsk litteratur ved universitetet i Szeged. Denne teologiske og vitenskapelige bakgrunn satte sitt preg også på hans betydelige lyriske produksjon slik at han gjerne ble kalt *poeta doctus*. Han debuterte med samlingen *Szembe a nappal* ('midtimot solen', 1910). Andre viktige

⁶² Om Attila József se Sulyok, Vince: *En ungarsk dikterskjebne*, i: Aftenposten (kronikk), 23.april 1980; Palmaer, Ola - Gulyás, Miklós: *Stor poet i litet land*, i: Lyrikvänen, 11/1964; *Attila József. Sa vie, son oeuvre*. Niort 1958; Szabolcsi, Miklós: *Attila József Leben und Werk* Berl. 1980; Mészáros, István: *Attila József e l'arte moderne*. Milano 1964; Pödör, L.: *A portrait of Attila József, the poet*, i: New Hungarian Quarterly, 1961; Lotz, J.: *The structure of the Sonetti à Corona of Attila József* Sth.1965; Et utvalg av hans dikt foreligger i norsk gjendiktning med tittelen *Med rent hjerte*. Utg.av Vince Sulyok. Oslo 1980. Av andre utvalg av hans dikt på vestlige språk nevnes her: *Poesies*. Genève 1945; *Poesie*. Firenze 1952; *Homage des poètes français à Attila József*. Paris 1955; *Sa vie, son oeuvre*. Paris 1958; *Gedichte*. Berl. 1960; *Am Rande der Stadt*. St.Gallen 1963; *Poems*. Lond.1966; *Proletarvers og andre digte - surrealistlyrik*. Kbh.1968; *Selected poems and texts*. Oxf.1973.

⁶³ Om Radnóti se bl.a. Adams, B.S.: *The eclogues of Miklós Radnóti*, i: Slavonic and East European Review, 1965; Ibid.: *The larger verse of Miklós Radnóti*, i: Slavonic and East European Review, 1967; Sötér, István: *Miklós Radnóti, a 20th century poet*, i: New Hungarian Quarterly, 1965; Birnbaum, Marianna D.: *Miklós Radnóti. A biography of his poetry*. Münch. 1983. Radnóti's dikt er oversatt til en rekke kulturspråk. Norske gjendiktninger er å finne i antologien *Moderne ungarske lyrikk*. Utg.av Vince Sulyok. Oslo 1975: 100-06. Ellers se bl.a. diktutvalgene *Ansichtskarten*. Berl. 1967; *Scritto verso la morte*. Roma 1964; *Clouded sky*. N.Y.1972; *Forced march*. Manch. 1979; *Gewaltmarsch*. Budap. 1979; *The complete poetry*. Ann arbor, Mich. 1980.

samlinger av ham er: *Csend* ('stillhet', 1924); *Fekete kenyér* ('svart brød', 1932); *Őszi fecske* ('høstens svale', 1959). Også hans historiske dramaer og mysteriespill oppnådde stor suksess, likeledes hans kanskje mest sentrale vitenskapelige verk, *Esztétika* ('estetikk'), fra 1943. – Den tredje katolske lyrikeren, László Mécs (1895-1978), var i sin tid vidt kjent for sin sterke sosiale engasjement og sin karismatiske opptreden. Også han var katolsk geistlig, premonstratenser. Fremført av ham selv i sin hvite prestekjole, hadde hans noe patetiske og retoriske dikt en enorm mobiliseringskraft alt i seg selv, og det møtte alltid store masser frem for å høre på ham. Han debuterte med samlingen *Hajnali harangszó* ('morgenklokketang') i 1923 som ble etterfulgt av et utall diktsamlinger. I årene 1954-56 satt han fengslet av politiske grunner⁶⁴.

Av den store skare andre forfattere som sognet til den katolske litterære grupperingen, bør her i all korthet nevnes litteraturhistorikeren Jób Bánhegyi (f.1897), forfatteren Borisz Balla (f.1903), lyrikeren Béla Horváth (1908-75), forfatteren og journalisten Antal Ijjas (f. 1906), forfatteren og redaktøren Béla Just (1906-54), forfatteren, politikeren og redaktøren Miklós Kállay (1885-1955), lyrikerne László Kocsis (1891-1973), Artur Magasi (1903-59), Mihály Mentés (1891-1960), forfatteren og journalisten Vid Mihelics (f.1899), forfatteren László Posszonyi (f.1903), lyrikeren Sándor Pusztai (f.1911), lyrikeren og forfatteren György Rónay (1913-78), lyrikeren Tamás Tüz (f. 1916-92) og til en viss grad også litteraturhistorikeren Imre Várady (1892-1974), fra 1959 professor ved universitetet i Bologna.

Musikk, teater, film

Det at Béla Bartók, Zoltán Kodály og Ernő Dohnányi 12.april 1919 aksepterte medlemskap i det såkalte musikk-kunstneriske direktorium, Rådsrepublikkens øverste organ for musikklivet i landet, ble etter kontrarevolusjonens seier ikke bare sett på med blide øye av det nye konservative regimets kulturpolitikere. De tre komponistene var imidlertid for store og innehadde for viktige nøkkelposisjoner til at de uten videre kunne neglisjeres. Ledelsen av musikklivets øverste institusjoner ble likevel forsøkt i størst mulig grad overdratt til kretsen omkring den konservative, men hjemme som ute vel ansette fiolinvirtuosen og komponisten Jenő Hubay (han ble nærmere omtalt i det tidligere kapitlet *Ungarns kulturelle belle époque*). Til sin død i 1937 arbeidet han urokkelig for å få videreført og videreutviklet 1800-tallets romantiske-nasjonale musikktradisjoner, dog uten å kunne demme opp for de almene bestrebelsene etter nye musikalske uttrykksformer. De vant tvertom, især fra 1930-årene, en stadig større anerkjennelse, ikke minst takket være de betydelige suksesser i første rekke Bartók, men til en viss grad også Kodály oppnådde internasjonalt. Dessuten klarte Ernő Dohnányi, en av vår tids største utøvende kunstnere også i verdensmålestokk, til en stor grad å beholde sitt grep over ungarsk musikkliv også etter 1920 og ga sin uforbeholdne støtte både til Bartók og Kodály.

Som dirigent av filharmoniske selskaps orkester, fremførte han Bartóks *Dansesuite* og Kodálys *Psalmus Hungaricus* i Budapest og sørget også for å ha de to store komponistene alltid på sitt repertoar under sine hyppige turnéer i vesteuropeiske land, noe som utvilsomt bidro til å gjøre Bartóks og Kodálys navn vidt kjent.

Tvillingsstjernene Bartók–Kodály kom derved i stadig økende grad å prege musikklivet i mellomkrigstidens Ungarn, i takt med at de også i utlandet begynte å slå igjennom for fullt. De hadde til felles at de begge søkte tilbake til folkekunstens, folkevisenes og folketonenenes skattekammer, først blant de ungarske bøndene, senere også i nabolandene eller hos fjerntliggende finsk-ugriske og tyrkiske folkeslag ved Ural, i Sibir og i Tyrkia. De samlet så disse tonene, systematiserte, analyserte og utga dem i sine musikkhistoriske og musikkvitenskapelige avhandlinger, bearbeidet dem og lot seg inspirere av dem. Deres utvikling, deres kunst er likevel vidt forskjellig. De representerer liksom to ulike typer av det ungarske lynne. Bartók var urolig og rastløs, stadig på vei mot å prøve nye muligheter, nye uttrykksformer, lyttende til folketonenenes rene kilder, og var samtidig for alt nytt som meldte seg i den moderne musikk. I verker som *Musikk for strykere, slagverk og celesta* (1939), *Fiolinkonsert* (1937-38) og *Divertimento for strykerorkester* (1939) skapte han en høyverdig ny syntese som gjorde ham til en førerskikkelse innen vår tids musikk. I oktober 1940, i skyggen av den nye verdenskrig og den omsegripende fascismen ga han, sammen med sin kone Ditta Pásztory, en avskjedskonsert i Budapest og bosatte seg deretter i USA. Før han døde der i september 1945, klarte han bl.a. å fullføre verker som *Concerto for orchestre* (1943) og *Klaverkonsert nr 3* (1945). Han ble av det nye politiske styre i 1945 anmodet om å vende tilbake til Ungarn, men han valgte å dø i frihet i utlendighet.

⁶⁴ I 1968 utkom det i Toronto et fyldig utvalg av hans dikt i en tospråklig (ungarsk/engelsk) utgave: *I graft roses on eglantines*. I årene 1938-45 utkom det hele tre diktsamlinger av ham i fransk oversettelse, utgitt og prist høyt av ingen ringere enn Paul Valéry (*Poésies*. Paris 1945; *Poèmes choisis*. Paris 1938; *Choix de poèmes*. Avec une préface de Paul Valéry. Paris 1945). En rekke andre av diktene hans er blitt oversatt til bl.a. italiensk og tysk.

Kodály på sin side var av en mer makelig natur, målbevisst og med en nesten asiatisk ro. Han fant sin spesifikke uttrykksmåte allerede før den første verdenskrig, og brukte resten av sitt liv til å gjøre den stadig mer finslipt og fullkommen. I mellomkrigstiden fikk folketonebearbeidelsene et klart overtak i hans virksomhet som komponist, jfr. bl.a. *Danser av Marosszék* (1927-30), *Danser fra Galánta* (1933) og *Széklernes vevestue* (1924-32). Karakteristisk for hans komposisjoner og bearbeidedelser fra mellomkrigsårene er søkingen etter det harmoniske og trøstende, også nasjonalt. (Hans siste årtier, hans store innsats når det gjaldt gjenoppbyggingen av landets musikkliv etter den annen verdenskrig og gjennomføringen av store reformer innen musikkopplæringen, blir behandlet i en senere bok.)

Flere andre komponister, Bartóks og Kodálys samtidige eller elever, som hadde sin viktigste skaperperiode i mellomkrigsårene, kom nok i for stor grad i skyggen til de to store. I første rekke gjelder dette László Lajtha (1892-1963). Også han mottok sterke impulser fra ungarsk folkemusikk, og utførte et betydelig samlings- og forskningsarbeid på området. Men han hadde også livlig kontakt med nyere fransk musikk, noe som først og fremst satte sitt preg på hans instrumentasjon. Han skrev orkesterstykker, symfonier, ballerter, strykekvartetter og filmmusikk, korverker og klaverkomposisjoner, og laget dessuten en rekke bearbeidedelser av folkemelodier. Av hans verker se bl.a. *Les Solis* (1941); *Variations* (1947); *Lysistrata* (1933); *Capriccio* (1944). – Komponisten og pianisten György Kósa (f.1897) var fra 1927 professor ved musikkhøyskolen i Budapest. Som pianist er han mest kjent for sine Bach-interpretasjoner. Hans viktigste verker er *Villon-oratorium* (1960-61); *Krisztus-oratorium* (1971). – Tibor Harsányi (1898-1954) var Kodálys elev, foretok som pianist en rekke turnéer i Europa, og bodde mesteparten av sitt liv i Paris. Han komponerte orkesterverker, kammermusikk, pianostykker og operaer (*Illusion*, 1949; *Pantini*, 1938). – Komponisten, dirigenten og cellisten Mátyás Seiber (1905-60) var også Kodálys elev, men bodde fra 1935 i London. Hans mangesidige produksjon omfatter verker fra kirkemusikk til jazz, fra operaer og operetter til filmmusikk og kammermusikk. Han skrev dessuten flere avhandlinger om Bartóks strykekvartetter og kammermusikk. Hans viktigste verker er *Eva spielt mit Puppen* (1934); *Ulysses* (1947); *Missa brevis* (1949); *Cantata secularis* (1951); *Portrait of the artist as a young man* (etter Joyce, 1957). – Komponisten og musikkpedagogen Sándor Veress (f. 1907) var Bartóks elev ved musikkhøyskolen i Budapest og professor samme sted i tiden 1943-48. Fra 1949 professor ved konservatoriet i Bern. Blant hans verker finner vi symfonier, fiolin- og klaverkonserter, kammermusikk og korverker, som f.eks. *Térszili Katica* (1949); *Transsylvanske danser* (1949); *Sancti Augustini Psalmus* (1944); *Laudatio musicae* (1958); *Elegia* (1964).

I motsetning til de ovenfor nevnte var Ede Zathureczky (1903-59) kun utøvende kunstner: fiolinist. Han var Hubays elev, og i tiden 1929-57 professor ved musikkhøyskolen i Budapest, fra 1957 professor ved Indiana University i Bloomington. Han hørte til de fremste i fiolinistgenerasjonen etter Hubay, og var kanskje best som Bartók-interpretator, men han spilte også gjerne romantikere.

Takket være Bartóks og især Kodálys verker og teoretiske skrifter fikk korbevegelsen en betydelig oppsving i mellomkrigstidens Ungarn.

Det utviklet seg dessuten en stadig gunstigere atmosfære rundt selve musikklivet, med entusiastiske og begavede fremføringskunstnere, en rekke kultiverte forskere og kritikere. Det fantes også flere musikktidsskrifter av høy kvalitet (*Zenei Szemle*; *Crescendo*; *Magyar Zenei Szemle*). Verdenskrigen som tvang Bartók til å velge seg et frivillig eksil i USA, satte imidlertid snart en stopper for denne gledelige utviklingen. Teaterlivet var i strek grad pereget (og tyngt) av de stort sett vanskelige tidene med gjennomgående dårlig økonomi. Til alt hell fikk landets første scene, Nasjonalteatret (*Nemzeti Színház*) i årene 1922-32 en usedvanlig dyktig og kunnskapsrik leder i forfatteren og dramaturgen Sándor Hevesi (1873-1939), en tilhenger av Reinhardts og Stanislavskijs metoder. Ved siden av ungarske klassikere omfattet hans repertoar også Shakespeare, Shaw, Molière og ikke minst Ibsen. Tross de vanskelige tidene fikk publikum se og høre en hel rekke fremragende skuespillere på scenen som f.eks. Emília Márkus (1860-1949), Gizi Bajor (1893-1951), Árpád Ódry (1876-1937), Gyula Gózon (1885-1972), samt teatrets yngre generasjon: Tivadar Uray (1895-1972), Árpád Lehotay (1896-1953), Zoltán Maklár (1896-1978), Anna Tóké (1898-1966), Sándor Pethes (1899-1981), Pál Jávor (1902-59), József Tímár (1902-60), Erzsi Somogyi (1906-75), Hilda Gobbi (f.1913), Margit Lukács (f.1914) og Tamás Major (f.1910). På samme tid ble det populære lystspillteatret *Vígyszínház* (opprettet i 1896) sterkt preget av naturalismen. Dets mest feterte skuespillere var Gyula Csontos (1883-1945) og Artur Somlay (1883-1951), men teatret ble i mangt utkonkurrert av operettescenene *Király Színház* (etablert i 1903) og fra 1922 også av *Fővárosi Operettszínház* ('hovedstandens operetteater'), mens *Belvárosi Színház* ('sentrumsteatret') hevdet seg fra 1918 ved å utforme en egen kunstnerisk profil av høy rang. Sistnevnte ble ledet av Reinhardt tidligere assistent, regissøren Artur Bárdos (1882-1974); av teatrets skuespillere bør her fremheves Elma Bulla (f.1913), Mária Mezei (f.1912) og Antal Páger (f. 1899). – Andre skuespillere av rang fra tidsperioden og ved ulike andre teatre var Irén Varsányi (1878-1932), Margit Makay (f.1891), Mária Lázár (f.1895) og Andor Ajtay (f.1903). Det relativt høye nivå mellomkrigstidens ungarske teater oppviste, berodde i mangt på den kyndige

veiledning flere fremragende teaterkritikere kunne yde. La oss her kun nevne de to fremste av dem: Zoltán Ambrus (1861-1932) og Aurél Kárpáti (1884-1963).

Når det gjelder filmproduksjonen, så ble den under Rådsrepublikken våren 1919 nasjonalisert, men bortsett fra 21 filmrevyer (filmaviser) ble det ikke laget noen filmer i denne tid. Etter omveltningen, dvs. etter at Horthy-regimet hadde etablert seg, forlot noen av regissørene som hadde engasjert seg på proletardiktaturets side, landet. Flere andre fulgte etter som følge av lavkonjunktturene som virket ugunstig for all filmproduksjon. Økonomien tok seg bare svært langsomt opp igjen ut i 1920-årene. De mest kjente av dem som reiste, var Mihály Kertész (Michael Curtiz, 1888-1962), Sándor Korda (Sir Alexander Korda, 1893-1956), Géza Bolváry (1897-1961) og Pál Fejős (1898-1963), sistnevnte slo seg ned i Danmark i 1930-årene og sto bak flere danske filmer.

I 1927 ble filmfabrikken *Corvin* reorganisert under navnet *Hunnia* som også sto bak de første forsøkene på å innføre lydfilmen i Ungarn fra 1929. Med 1930-årene kom det store oppsvinget i den ungarske filmproduksjonen: mellom 1931 og 1938 ble det laget hele 132 ungarske lydfilmer, 28 filmer alene i 1939, mens toppen ble nådd i 1943 med 53 filmer. Til en begynnelse spilte de kommersielle interessene den største rolle, men fra midten av 1930-årene tok også kvaliteten seg merkbart opp. De mest populære filmene fra den tid var *A kék bálvány* ('den blå avgud') av Lajos Lázár (1885-1936), dette var den første ungarske langfilm med lyd; *Hyppolit, a lakáj* ('lakeien Hyppolit') og *Lila akác* ('den lilla akasie'), begge av István (Steve) Székely (f. 1899), og den kanskje største publikumssuksessen *Meseautó* ('drømmebilen') av Béla Gaál (1893-1945). Foruten de nevnte filmprodusentene må her også István György (1899-1958), Viktor Gertler (1901-69), Frigyes Bán (1902-69) og Márton Keleti (1905-73) fremheves. Den første store internasjonale anerkjennelse tilfalt likevel filmen *Emberék a havason* ('mennesker på snefjellene') av István Szóts (f. 1912) som vant filmprisen av Biennalen i Venezia 1942.

Den første ungarske lyd-filmavis var laget i 1931, i anledning av luftskipet Zeppelins besøk i Budapest. Under den annen verdenskrig ble filmavisene ofte preget av krigspropaganda.

Ungarsk maleri

I Rådsrepublikkens korte måneder (21.mars-l.august 1919) var det bare *en* bestemt kunstart som, av naturlige grunner, fikk en synlig oppblomstring, nemlig plakatkunsten. Av plakatkunstnerne må her i første rekke nevnes Róbert Berény (1887-1953) og Marcell Vértés (1895-1961). Berény viste allerede tidlig interesse for ekspresjonisme og kubisme, og han sluttet seg i 1911 til grupperingen *A Nyolcak* ('de åtte'). Hans plakat *Fegyverbe!* ('til våpen!') ble et av de fremste symbolene for proletardiktaturet. Høsten 1919 dro han til Berlin og vendte derfra hjem først i 1926. Også Vértés fant det, på grunn av flere revolusjonære plakater fra sitt atelier, riktigst å emigrere: han valgte Paris, hvor han i 1925 vakte stor oppmerksomhet med en utstilling som viste hans tegninger om nattelivet i Paris. Med sine litografiske albumer *Dancing* og *Les Maisons* fra 1920-årene, samt albumet *Variations* fra 1965, alle utgitt under navneformen Vertés, ble han vidt kjent i de vestlige land. Samtidig fant også flere andre kunstnere det klokest å dra i eksil, som f.eks. malerne Károly Kernstock, frontalfiguren til grupperingen *A Nyolcak*; Béla Uitz, en ledende skikkelse innen den ungarske aktivismen; og fremfor alle andre Lajos Kassák, selve legemliggjørelsen av den ungarske konstruktivismen, hvis to kunsttidsskrifter *Tett* ('dåd', 1915-16) og *Ma* ('i dag', 1916-25) var de viktigste samlingsteder og teoretiske verksteder for de ungarske avantgardistene i kunst så vel som i litteratur. I 1922 utga Kassák, sammen med László Moholy-Nagy, den tospråklige (tysk/ungarsk) *Új művészek könyve* ('boken om de nye kunstnere'), omtrent samtidig med at en utstilling av Moholy-Nagy og László Péri (1889-1967) ble åpnet i Berlin i februar 1922. Kassák selv ble ikke medlem av den berømte tyske skolen for arkitektur og anvendt kunst, *Bauhaus*, som ble opprettet av Walter Gropius i Weimar i 1919. Omkring ham oppsto det imidlertid allerede i tiden før den første verdenskrig en avantgarde-miljø av rang. Blant annet ble også selve begrepet "billedarkitektur" lansert av Kassák. Våre dagers modernistiske (konkrete og konstruktive) tradisjoner bygger direkte på Kassák-kretsens grunnleggende virksomhet som også hadde betydning i internasjonal målestokk. En rekke ungarske kunstnere som til å begynne med hørte hjemme i nettopp Kassák-kretsen, ble selv snart til toneangivende og ledende medlemmer i *Bauhaus*.

Den fremste av dem var utvilsomt maleren, teoretikeren og fotografen László Moholy-Nagy (1895-1946), eksponenten for konstruktivismen innen den abstrakte kunst. Han eksperimenterte ofte med metall, glass, film og fotografi, og viste stor interesse for de kunstneriske uttrykksformers samspill i arkitekturen. Han var lærer ved *Bauhaus* i Dessau 1923-28, men dro deretter til London og i 1937 til Chicago, hvor han grunnla *New Bauhaus* som kom til å spille en meget sentral rolle innen den amerikanske kunstneriske modernisme.

Et annet sentralt medlem av *Bauhaus*, arkitekten Marcel Breuer (1902-81) var også ungarskfødt. Han studerte hos Gropius i Weimar og virket selv som lærer ved *Bauhaus*, Dessau, 1925-28. Det var han som i

1925 tegnet og laget den første stålørstolen i verden. Etter en kort periode i Ungarn dro han i 1933 først til Sveits, så til Storbritannia og i 1937 til USA, hvor han ble professor ved Harvard University. Han samarbeidet ofte med Gropius (jfr. Breuer-huset i Lincoln 1939 og boligfeltet New Kensington 1941.) Av de andre medlemmene ved *Bauhaus* nevner vi her arkitekten Farkas Molnár (han blir nærmere omtalt senere); kunstteoretikeren og kritikeren Ernő Kállai (1890-1954) som var lærer i kunsthistorie ved *Bauhaus*, Dessau og, i årene 1929-35, redaktør av *Deutsche Kunst und Dekoration*, Berlin; etter krigen virket han som lærer ved Kunsthåndverkshøyskolen i Budapest; arkitekten og maleren Andor Weininger (f.1899) som var med i *Bauhaus* 1921-28 og som deretter bodde i Paris, og fra 1959 i USA.

Noe fjernere hørte også Victor Vasarely (opprinnelig Vásárhelyi, f. 1908), op-artens “far” og kanskje den mest konsekvente ungarske nonfigurative kunstner til konstruktivismen og Bauhaus-skolen, idet han i slutten av 1920-tallet var elev av Sándor Bortnyik (1893-1976), en av de fremste ungarske utøvere av “billedarkitekturen”. Bortnyik levde i årene 1919-25 i eksil i Wien, Weimar og Berlin, og åpnet etter sin hjemkomst en kunstnerskole i Budapest, kalt *Műhely* (‘atelier’) som ble lagt opp etter prinsippene og kriteriene til den “tyske” *Bauhaus*-skole. (I mellomkrigstiden markerte Bortnyik seg mest som (reklam)grafiker, og han øvde en betydelig innflytelse på ungarsk plakatkunst; etter 1945 stagnerte hans kunstneriske utvikling, i en årrekke vendte han direkte ryggen til kunsten og deltok i stedet febrilsk i det offentlige liv; i 1960-årene lykkes han imidlertid å ta opp tråden fra sin tidligere aktivist-periode med stor hell.) Vasarely var altså i full besittelse av de ungarske avantgarde-tradisjoner så vel som *Bauhaus*-skolens viktige resultater, da han i 1930 bosatte seg i Paris. Han viste allerede da stor interesse for optiske problemer, men det var først etter 1947 at han klarte å utvikle sin særegne stil. De fleste av hans komposisjoner består av geometriske elementer som “beveger seg” med seeren. Det er derfor denne type art kalles *kinetisk*, etter det gammelgreske ordet *kinein* ‘bevege’. Som de fleste op-art-kunstnere er også Vasarely meget opptatt av å utvikle en ny type arkitektonisk ornamentikk, både når det gjelder den utvendige utsmykning og utforming og innedørs dekorasjon.

Mellomkrigstidens ungarske kunst var ellers preget av at den offisielle kulturpolitikken i sterk grad mislikte alle de avantgardistiske bestrebelsene og ga i stedet sin fulle støtte (også i form av statlige bestillinger og innkjøp) til akademismen og den neobarokke eklektisisme slik at de konservative retninger klart bevarte sitt overtak på hjemmebane, mens avantgarden på sin side mistet etter hvert mye av sitt opprinnelige oppsving. På tross av dette kan vi uten videre slå fast at tidens kunst i Ungarn var påfallende mangesidig og mangefarvet, og preget av en rekke store talenter som, hver på sin egen måte, satte varige spor etter seg.

I malerkunsten hadde impresjonismen sin fremste representant i Béla Czóbel (1883-1976), men han var også medlem av den mer avantgarde-pregede grupperingen *A Nyolcak*, og i 1905 optrådte han (og utstilte sine verker) sammen med de franske *fauvistene* i Salon d'Automne. De fleste av hans malerier, især de fra 1920-årene, er rike på farver. De viktigste av dem er *Fekvő nő* (‘liggende kvinne’, 1922); *Párizsi utca* (‘gate i Paris’, 1926); *Kertben* (‘i en hage’, 1946). Fra 1925 og til sin død bodde han vekselvis i Paris og Ungarn.

József Egry (1883-1951) var en av de mest originale representanter for moderne ungarsk malerkunst. Han studerte i Budapest, München, Paris og i Belgia, og hans første periode var preget av konstruktivismen og ekspresjonismen. I 1918 slo han seg ned ved Balaton-sjøen. Fra da av ble innsjøen hans hovedtema. Han utviklet snart en særegen teknikk som ble kalt oljepastell. Hans bilder er ingen naturskildringer i ordets egentlige mening, men suggestive visjoner som sammenfatter lys, vann, himmel og menneske til en dynamisk-ekspresjonistisk enhet. Hans viktigste verker er *Őnarckép napsütésben* (‘selvportrett i solskinn’, 1927); *Isola bella* (1930); *Visszhang* (‘gjenklang’, 1936) *Napfelkelte* (‘sloppgang’, 1940). – István Csók (1865-1961) ble utdannet i Budapest, München og Paris. Hans tidligste arbeider var under sterk påvirkning av den franske naturalismen. Hans historiske bilde *Báthory Erzsébet* (1895) vakte stor oppmerksomhet. Under påvirkning av den vestungarske folkekunst fikk hans koloritt etter hvert nye og meget interessante farvetoner. Mest populære er hans kvinnelige aktmalerier, stilleben og interiørbilder, som oftest malt i rene, sterke farver. Hans mest kjente verker er *Úrvacsora* (‘nadverd’, 1890); *Keresztapa reggelije* (‘gudfars frokost’, 1932); *Amalfi* (1937); samt *Zűrű*-serien, 1910-15, med datteren som motiv.

Sletteland-malerne (*Alföldi-skolen*) som hadde sitt sentrum i byen Szolnok sørøst for Budapest, fortsatte å øve sin innflytelse også i mellomkrigstiden, i første rekke gjennom grunnleggeren Adolf Fényes’ virksomhet; han døde først i 1945. Men også ved at nye talenter bar dens tradisjoner videre, så som István Nagy (1873-1937) som med forkjærlighet skildret landskapet fra det store slettelandet og fra Transsylvania. Hans dramatiske, furete bondehoder og -ansikter tegnet med kull og pastell, uttrykker hardhet og ubøyelighet mer enn idyll, og vitner om vanskelige livsskjebner. Noen av hans viktigste arbeider er: *Őregasszony* (‘gammel kjerring’, 1919); *Téli táj* (‘vinterlandskap’, 1927); *Domboldal jegenyékkel* (‘åsside med popler’, 1927); *Csíki táj* (‘landskap fra Csík, Transsylvania’, 1928). – Hans transsylvanske “landsmann” og fjerne slektning, Imre Nagy (1893-1976) hørte ikke formelt til Sletteland-skolen, men han arbeidet i mangt og meget i dens ånd. De fleste av hans bilder skildrer i balladiske former livet til széklerfolket og landskapet som omgir denne lille ungarske folkestamme i Sørøst-Karpatene, jfr. i første rekke hans *Madárijesztők* (‘fugleskremser’); *Vihar*

('storm'); *Vágy* ('lengsel'); *Gyümölcszedés* ('fruktinnhøsting'); *Lány a vízparton* ('jente ved elvebredden'). – En annen kjent skikkelse blant Sletteland-skolens malere var József Koszta (1861-1949), også han fra Transsylvania. Karakteristisk for hans kunst er den dramatiske kontrasten mellom lyse og mørke flekker. Hans koloritt har ellers hentet mye impulser fra folkekunsten. Noen av hans mest kjente verker: *A mezőn* ('på marken', 1904); *Muskátlis kislány* ('pike med pelargonía', 1917); *Ruhaszárítás* ('klestørk', 1920-årene).

Også malerskolen fra Nagybánya, grunnlagt av Simon Hollósy, fortsatte sin virksomhet, fra 1920-årene med rumenske og ungarske deltakere. Etter deres stamkafé i Budapest kalles de titt og ofte *Gresham-kretsen*. De sto i opposisjon til tidens offisielle akademisme, og selvom den radikalisme som kjennetegnet grupperingen *A Nyolcak*, stort sett var fremmed for dem, ble de i alminnelighet identifisert med en ansvarsfull humanistisk holdning. De fremste av dem var Szőnyi og Bernáth. Begge var betatt av naturen som de skildret gjennom fine, poetiske stemingsbilder. István Szőnyi (1894-1960) bosatte seg i 1921 i Zebegény, like ved Donau-kneets nordside. Dette vakre, dramatiske landskap ble deretter bestemmende for ham for hele livet. Bildene hans er gjennomsyret av en myk lysrisk stemning. De røper kunstnerens stadige søken etter harmoni mellom menneske og miljø, og en slags fatalistisk ro og resignasjon. Hans mest kjente verker er *Viadukt* (1924); *Zebegényi temetés* ('begravelse i Zebegény', 1928); *Este* ('kveld', 1934); *Reggel* ('morgen', 1934); *Fuvaros* ('vognmann', 1951); *Zivatar után* ('etter byggevær', 1955). Også som grafiker var han fremtredende: *Anyaság* ('moderskap', 1923); *Itatás* ('dyret får vann', 1925); *Ókrösfogat a vízparton* ('oksespann ved elvebredden', 1933). Han viste dessuten fra tidlig av stor interesse for kunstpedagogisk virksomhet og var lektor ved Høyskole for de bildende kunster fra 1934. – Aurél Bernáth (1895-1982) var til å begynne med påvirket av ekspresjonismen, men fra 1924 utviklet han seg i en slags postimpresjonistisk retning med synet som den inspirerende opplevelse. Han strever etter å gjenskape virkeligheten og å fylle den samtidig med sine tanker, følelser og stemninger. Som oftest brukte han pastellteknikken, men fra 1930-årene og en god tid fremover ble de intense oljefarvene enerådende i hans kunst. Fra 1950 fulgte det en periode med monumentale komposisjoner, de fleste etter statlige bestillinger. I 1958 vant han gullmedaljen ved verdensutstillingen i Brussel. Hans viktigste verker er *Riviera* (1926); *Reggel* ('morgen', 1927); *A tél* ('vinteren', 1929). – Han høstet betydelige suksesser også som forfatter med sine essaysamlinger og memoarer.

Fra omkring 1930 oppsto det en kunstnerkoloni også i Szentendre, en malerisk gammel barokk småby like nord for Budapest. Den hadde flere retninger. Postimpresjonistene som fulgte ånden fra *École de Paris*, hadde sine fremste representanter i Béla Czóbel (omtalt tidligere) og János Kmetty (1889-1975).

Sistnevnte var til å begynne med sterkt påvirket av de ungarske aktivister noe som fikk sitt uttrykk i en puritansk formkultur, se hans *Álló női akt* ('stående kvinneakt', 1910); *Férfiakt* ('manneakt', 1911); *Önarckép almával* ('selvportrett med eple', 1911). Deretter fulgte det en periode med stillebener og med kobberstikkteknikk. Fra 1930-årene fikk lyset en stadig mer dominerende plass hos ham: *Gyümölcscsendélet* ('stilleben med frukt', 1930); *Utcárszlet férfiakkal* ('gateparti med menn', 1930). Hans selvportrettserie derimot er tørrere og magrere. Kmetty klarte også i 1950-60-årene å bevare sin integritet og malte stortsett bare stillebener: *Terített asztal* ('dekket bord', 1950); *A vörös kancsó* ('den røde krukken', 1950) slik at hans samlede livsverk forble ensartet. Den fremste eksponenten for den konstruktivistiske retningen ved malerskolen i Szentendre er Jenő Barcsay (f. 1900). Hans utgangspunkt er som oftest et naturmotiv som så blir abstrahert til et nonfigurativt bilde: *Dombos táj* ('landskap med åser', 1934); *Utcárszlet* ('gateparti', 1946). Fra 1960-årene laget han en rekke monumentale veggmalier og mosaikker, bestilt av staten. Fra 1945 var han i tre årtier fremover professor i anatomi ved Høyskole for den bildende kunst i Budapest. Hans forelesninger, illustrert med hundrevis av tegninger, ble utgitt i flere bøker som, oversatt til en rekke språk, også fikk stor utbredelse i de vestlige land.

Den surrealistiske-symbolistiske retningen er klarest representert i verkene til Lajos Vajda og Dezső Kornis. Lajos Vajda (1908-41) som kom i kontakt med surrealismen under et studieopphold i Paris 1930-34, skapte etter hjemkomsten sin egenartede metode kalt av ham selv for "konstruktivistisk-surrealistisk skjematikk", som i korthet gikk ut på å bygge en bro mellom Øst-Europas folkelige tradisjoner og de moderne vestlige bestrebelsler. Han malte en serie med ikon-aktige selvportretter, noen år senere en annen serie med djevleske masker, en slags psychorealistiske verker, men han døde av tbc før han hadde klart å frembringe den syntese han drømte om. Hans viktigste verker er *Liliomos önarckép* ('selvportrett med lilje', 1936); *Maszkos ikon* ('ikon med mask', 1936); *Ezüst gnom* ('gnom av sølv', 1940). – Også Dezső Kornis (1908-84) var opptatt av omtrent den samme problematikk. Han søkte nye løsninger først ved å ta i bruk resultatene av russisk konstruktivisme og fransk surrealisme. Fra 1930-årene gikk også han inn for å samle og bearbeide folkekunstens motiver, se *Szentendrei motívum* ('motiv fra Szentendre', I-IV, 1935). Fra 1950-årene beskjeftiget han seg hovedsakelig med kalligrafiske verker, mest kjent er *Metamorfose-serien* fra 1963, samt *Allegro Barbaro* fra 1975. – Piroska Szántó (f.1913) og Endre Bálint (f.1914) hørte også til denne kretsen, men de fant senere begge sine egne uttrykksmidler og -metoder.

Den grupperingen som i mellomkrigstidens Ungarn nøt myndighetenes, kulturpolitikken og sogar den katolske kirkens fulle støtte, het *Római iskola*, romerske skole. Den regnes for å ha eksistert fra 1929: fra det året mottok nemlig Det ungarske instituttet i Roma 8-10 kunstnere (malere, skulptører) årlig fra Ungarn som stipendiater. De fikk derved anledning til å lære å kjenne den romersk-italienske kunsten og det som i italiensk kunst rørte seg akkurat da, det vil i første rekke si *Novecento*-bevegelsen. Flere av gruppens betydelige medlemmer hadde en futuristisk fortid bak seg, men de ble nå revet med av den nasjonalistiske bølge fascismen skapte i Italia. *Novecento* fikk imidlertid snart en mer åpen og bred kunstnerisk karakter enn den de fascistiske ledere hadde tiltenkt den. *Novecento* var egentlig en neoklassisistisk bestrebelse, spekket med visse futuristiske elementer og trekk, og den passet godt til Mussolinis patetiske-svulmende slogan og drøm om et nytt stort romersk-italiensk rike. Grunnen til at dusinvis av ungarske kunstnere begynte nå å strømme til Roma, var at kontaktene mellom Italia og Ungarn ble i 1920-1930-årene stadig bredere og hyppigere; det var faktisk Italia som hadde hjulpet Ungarn ut av sin utenrikspolitiske isolasjon som landet havnet i etter den første verdenskrig. Den italienske neoklassisismen, dens mål, innhold og midler, passet dessuten på en fortreffelig måte også for datidens konservative Ungarn. De rundhåndede statlige stipendiene og bestillingene skapte derfor et godt grunnlag for en romersk skole i Ungarn noenlunde etter mønster av *Novecento*. Også Ungarns katolske kirke skyndte seg til å gi sin fulle støtte til skolen, ikke minst i form av betydelige bestillinger.

Formelt var det kunsthistorikeren Tibor Gerevich (1882-1954) som skapte en organisert bevegelse av de ungarske Roma-stipendiatene ved å arrangere utstillinger av deres verker. De fremste av dens medlemmer var Vilmos Aba Novák (1894-1941), en stor talent med overlegne malerisk-tekniske kunnskaper og billedskapende fantasi. Karakteristisk for hans kunst er en tilbøyelighet til det groteske, en montasje-aktig oppbygging av bildene sine og en koloritt med sterke kontraster. Han ble tildelt en rekke ansette utenlandske priser, som f.eks. Grand Prix av verdensutstillingen i Paris 1937, og Storprisen av Biennalen i Venezia 1940. Noen av hans viktigste verker: *Eta mosdik* ('Eta vasker seg', 1924); *Barna kalapos önarkép* ('selvportrett med brun hatt', 1930); *Körhintá* ('karusell', 1931); *Vörös hajú nő* ('kvinne med rødt hår', 1931); *Csikszeredai vásár* ('marked i Csikszereda', 1935). Han sto også for en rekke monumentale veggmalerier for ulike kirker og offentlige bygninger.

Skolens annen fremtredende maler var Pál C. Molnár (1894-1981) med sitt Roma-opphold mellom 1928-31. I 1930 vant han med sin *Fioretti*-tresnittserie en internasjonal konkurranse og gullmedaljen av verdensutstillingen i Paris 1937 med sin *Cyrano*-serie. Hans kunst er preget av en forkjærlighet for bibelske og mytologiske temaer, og at bildene er fulle av fantasigestalter. Andre av hans hovedverker: *Assisi Szt. Ferenc* ('Frans den hellige av Assisi', 1927); *Madonna* (1930); dessuten monumentale veggmalerier i flere Budapest-kirker.

Maleren Jenő Medveczky (1902-69) var etter Roma-oppholdet i 1929-30 først og fremst opptatt av murmalerier, de fleste etter kirkelige bestillinger. Hans hovedverk er imidlertid en serie på 49 tegninger til Iliaden. – Andre kunstnere som var med, var maleren Károly Antal (f.1909) og maleren og grafikeren Gyula Hincz (f.1904), dessuten István Szőnyi; sistnevnte beholdt imidlertid sin særstilling også etter Roma-oppholdet, mens maleren Endre Domanovszky (1907-74) som begynte sin kunstneriske løpebane med stiliserte bilder à la quattrocento, løsrev seg snart fra Roma-skolens tradisjoner, og bygget mer og mer på fargenes dynamiske uttrykks-kraft. Etter 1945 ble han et ledende navn i nyere ungarsk kunst, ikke minst takket være sine storslagne gobeliner og monumentale freskoer, laget i hovedsak fra og med 1950-årene (Jernbanestasjonen i Debrecen; Fojéen til Hotel Gellért i Budapest; Jernverket i Dunaújváros m.fl.). Han var dessuten i en årrekke direktør ved Høyskole for den bildende kunst i Budapest. Andre viktige verker av ham: *Szobanövény* ('stueplante'); *Sárga ruhás nő* ('kvinne i gult'); *Gyümölcszedők* ('fruktplukkere', 1958); *Szővőnők* ('veversker', 1969); *Lovak* ('hester', 1971). Det var han som i 1972 representerte Ungarn ved Biennalen i Venezia. – Også to betydelige billedhuggere hørte til Roma-skolen: Pál Pátzay og Tibor Vilt, de blir nærmere omtalt senere i kapitlet.

En annen gruppe besto av kunstnere som enten selv var sosialister, knyttet i en eller annen form til arbeiderbevegelsen eller så var de sosialt engasjerte og interesserte. En rekke av dem var i 1900-1910-årene enten med i den radikale grupperingen *A Nyolcak*; i den ungarske aktivismen eller hørte konkret til den ekspresjonistiske-kubistiske gruppen rundt Kassák. De to viktigste sosialistisk-engasjerte kunstnere var Derkovits og Dési Huber.

Maleren og grafikeren Gyula Derkovits (1894-1934) var en av de mest markante skikkelser i mellomkrigstidens ungarske kunst, tidsmessig, fremtidsrettet, sosialt interessert, men som også klarte å skape seg et særegent formspråk med en streng billedøkonomi, lyrisk fargeverden og engasjert menneskeskildring. Mange av hans verker viser en skarp samfunnskritisk holdning. Ofte tok han opp helt konkrete samfunnsproblemer, men bildene gjenspeiler også hans eget liv: nøden og den eksistensielle tryggheten. Det finnes en rekke paralleller mellom hans kunst og Attila Józsefs diktning. Noen av hans viktigste verker: *tresnittserien Dózsa/1514* (fra slutten av 1920-årene); *Végzés* ('kjennelse', 1930); *Kenyéért*

(‘for brødet’, 1930); *Nemzedékek* (‘generasjoner’, 1932); *Vasút mentén* (‘langs jernbanen’, 1932); *Hídépítők* (‘brobyggere’, 1932); *Gond* (‘sorg’, 1932); *Híd télen* (‘bro om vinteren’, 1933); *Anyá* (‘mor’, 1934).

Maleren István Dési Huber (1895-1944) var en selvbevisst marxist som anså kunsten for å være en del av klassekampen. Han hentet sine uttrykksmidler fra kubismen og konstruktivismen, men fra begynnelsen av 1930-årene ble han også påvirket av ekspresjonismen. Hans temaer var sosiale, hentet for det meste fra fabrikkens verden, og ble gjengitt i skarpe konturer og med sterke kontraster, men med en tydelig kjærlighet til fabrikkarbeideren, det nødstedte enkeltmenneske, dets uro og tretthet. Viktigste verker: *Déli pihenő* (‘middagslur’, 1933); *Guberáló* (‘leting i søppelet’, 1934); *Teherhordó* (‘lastebærer’, 1942).

Billedhuggerkunsten, gobelinen og keramikken

Innen skulpturen skapte Ferenc Medgyessy (1881-1958) en egen “ungarsk” verden med bondeakter, dansere og ryttere av utpreget nasjonal karakter. Hans massive, som oftest av en eneste blokk uthuggede figurer er både verdige og monumentale, og blir uvilkårlig identifisert med den “ungarske typen”. Han ble sterkt inspirert av ungarsk folkekunst, men samtidig påvirket også av noe så fjernt som den egyptiske og mesopotamiske kunst, men også av franskmannen Aristide Joseph Maillols moderne plastikk. Hans folkelige-nasjonale realisme hadde klare forbindelseslinjer til forfatterens populistiske bevegelse i 1930-årene. Hans mest sentrale verker er de fire monumentale allegoriske skikkelser av bronse som står foran Déri Múzeum i Debrecen og som fremstiller *Arkeologien, Kunsten, Vitenskapen og Etnografien*. For dette fikk han tildelt verdensutstillingens Grand Prix i Paris 1937. Et annet viktig verk av ham er rytterstatuen av *István den hellige* (Győr 1943). Andre kjente verker av ham: *Lengyel síremlék* (‘polsk gravmonument’, 1917); *Anyá gyermekével* (‘mor med sitt barn, 1917); *Női akt* (‘kvinneakt’, 1923); *Turáni lovas* (‘turansk rytter’, 1930); *Hortobágyi bika* (‘tyr fra Hortobágy’, 1934); *Magvető* (‘såmannen’, 1935).

Ö.Fülöp Beck (1873-1945) var med sine relieffer, akt-skulpturer og byster en av pionerene innen moderne ungarsk billedhuggerkunst, og, frem til våre dager, Ungarns fremste medaljør. Hans viktigste verker er *Petőfi* (1900); *Aphrodite* (1910); *Menyecskefej* (‘hode til en ung kvinne’, 1912); *Fekvő akt* (‘liggende akt’, 1912); *Álló férfialak* (‘stående mannsskikkelse’, 1913); *Judith* (1917); *Assisi Szent Ferenc* (‘Frans den hellige av Assisi’, 1944).

Márk Vedres (1870-1961) begynte sin skulptørbane ved århundreskiftet som Rodins elev (*Kain*, 1898), deretter ble han en ivrig tilhenger av A.Hildebrand, og ble til slutt bestemmende påvirket av kubismen. Til 1945 drev han for det meste med småplastikk. Han fikk deretter anledning (og midler) til å realisere en del av sine mer monumentale planer. Hans viktigste verker er *Emberpár* (‘menneskepar’, 1903); *Leány korsóval* (‘pike med krukke’, 1911); *Fiú kutyával* (‘gutt med hund’, 1917); *Éva* (1918); *Béke kútja* (‘fredens brønn’).

Gjennom 30 år etter 1945 ble Zsigmond Kisfaludy Strobl (1884-1975) ansett for å være den ledende skikkelse innen ungarsk skulptur, til tross for hans vidt kjente akademisme. Etter krigens slutt laget han nemlig i rekordfart et kjempestort monument til minne om landets frigjøring som i 1947 ble plassert på toppen av Gellértfjellet, godt synlig fra praktisk talt hele Budapest. Dette var en politisk handling som det nye Ungarns myndigheter har lagt meget stor vekt på. Hans første ansette verk, *Finale*, var fra 1911, mens *Íjász* (‘bueskutteren’) ble laget i 1918. I mellomkrigstiden oppholdt han seg ofte i utlandet, i første rekke i Storbritannia, hvor han ble en etterspurt portrettist, og laget tilsammen over 50 byster av kjente personer, med bystene av den engelske *kronprinsesse Elisabeth* (1937) og *G.B.Shaw* (1932) som de mest kjente, – samt i USA, hvor et av hans beste verker, *Vénusz születése* (‘venus’ fødsel’) fikk sin endelige plass (Santa Barbara, California). Han vant forøvrig med denne skulpturen gullmedaljen på verdensutstillingen i Barcelona 1929. Av de verker han hadde laget i Ungarn etter 1945 bør her i tillegg nevnes *Kossuth-monumentet* ved Parlaments-bygningen og *Kossuth-* og *Rákóczi-skulpturene* til Milleniummonumentet ved *Hősök tere* (‘heltenes plass’) i Budapest. Andre sentrale verker: *Dávid* (1912); *Reggel* (‘morgen’, 1924).

Billedhuggeren og grafikerer Béni Ferenczy (1890-1967) var av stor betydning for den moderne ungarske plastikk og medaljekunst. Hans tidlige arbeider viser en betraktelig kubistisk påvirkning, men fra midten av 1920-årene ble hans stil dominert av en moderne anvendelse av de gresk-hellenistiske åndelige tradisjoner. Karakteristisk for de fleste av hans verker er en streng komposisjon, paret med formenes skjønnhet og klassiske harmoni, mens hans portretter på sin side er preget av lyriskhet og varme. Hans viktigste arbeider er *Női fej* (‘kvinnehode’, 1917); *Fiatal férfi* (‘ung mann’, 1919); *Danae* (1934); *Atalanta* (1937); *Álló fiú* (‘stående gutt’, 1937); *Játszó fiúk* (‘lekende gutter’, 1947); *Petőfi* (1948); *Futó nő* (‘løpende kvinne’, 1949).

Den ungarske Roma-skolens (*Novecento*) fremste billedhugger het Pál Pátzay (1896-1978). Før neoklassismen ble enerådende i sin kunst, laget han ekspresjonistiske tegninger og småplastikk av bronse. I 1920-årene hørte han til Gresham-kretsen og var blant de første som fikk Roma-stipend. I neste omgang sikret Roma-oppholdet ham en rekke statlige og kirkelige bestillinger. Han sto i 1939 for et av hovedverkene i

1900-tallets ungarske skulptur: *Husarenes monument* i Székesfehérvár. Fra 1945 var han lærer ved Høyskole for bildende kunst i Budapest, og var til sin død blant dem som fikk flest statlige-offentlige bestillinger på statuer, minnesmerker og byster. Hans mest kjente verker er *Álló fiú* ('stående gutt', 1919); *Szomorúság* ('vemod', 1931); *Dunai szél* ('vind fra Donau', 1934); *Hunyadi* (1956); *Aurora* (1962); *Kodály síremléke* ('Kodálys gravmonument', 1968).

Også Tibor Vilt (1905-83) var en av de fremste representanter for moderne ungarsk plastikk, en utpreget eksperimenterende kunstner som til å begynne med var påvirket av kubismen og den gamleegyptiske kunst, senere av neoklassisismen. Karakteristisk for ham var en følsom reaksjon på sosiale og samfunnsmessige problemer. Hans dynamiske komposisjoner viser en sensibilitet som gjorde ham velegnet også til å portrettere. Fra 1970-årene overrasket han med sin glassplastikk. Hans viktigste verker er *Háború* ('krig', 1936); *Magány* ('ensomhet', 1944); *Ketrec* ('bur', 1949); *Madách* (1964); *Kategóriák* ('kategorier', 1966). Med sin samleutstilling i Paris 1966 høstet han også stor internasjonal anerkjennelse.

I 1920-årene kom, i likhet med f.eks. Frankrike (H.Rousseau, L.Vivin) og Jugoslavia (J.Generalic) de såkalte naivistiske eller bondekunstnere⁶⁵ også i Ungarn på mote. De var uskolerte malere som laget sine landskapsbilder, interiører og portretter, uavhengig av tidens kunstneriske stilretninger og uttrykksmidler, men ofte med stor friskhet og kraft. Disse bilder kan for en stor dels vedkommende egentlig betraktes som en slags folkekunst. Grenens viktigste ungarske utøvere var Péter Benedek, Juli Dudás, János Gajdos, Elek Győri og András Süli.

Det var sesesjonismen (jugendstilen) som omkring århundreskiftet gjenopplaget billedvevets (gobelinens) dekorative karakter og verdi, og dette førte i sin tur til en oppblomstring av denne kunstgrenen. Banebryteren i Ungarn var den mangesidige Aladár Körösfői-Kriesch (1863-1920) og hans krets (kunstnerkolonien i Gödöllő), men gobelinen blomstret først opp og nådde et også etter internasjonale målestokk høyt nivå gjennom virksomheten av Noémi Ferenczy (1890-1957). Hun studerte ved Manufacture des Gobelins i Paris. Hennes første billedvev var preget av sesesjonis-mens trekk, jfr. *Teremtés* ('skapelsen', 1913); *Menekülés Egyiptomba* ('flukten til Egypt', 1916). Fra 1920-årene blir hennes tepper "befolket" av til dels monumentale (arbeider)skikkelser, se bl.a. *Ásó ember* ('mannen som graver', 1922); *Szövő nő* ('kvinne som vever', 1947). Hun høstet også betydelige internasjonale suksesser. Andre sentrale verker av henne: *Pék* ('bakeren', 1933); *Szent István* ('kong István den hellige', 1941).

Jugendstilen, det vil si dens særegne ungarske variant eller avart som på grunn av dens meget spesifikke folkelige-nasjonale trekk av mange gjerne kalles for ungarske stilen, påvirket også keramikken og porselenskunsten fra omtrent århundreskiftet og førte til en betydelig fornyelse ved dens to viktigste ungarske verksteder: porselensfabrikkene i Herend og Zsolna. De klarte begge å vinne ry og innpass også i utlandet. I mellomkrigstiden eksperimenterte Herend gjerne med fin porselens-plastikk, mens Zsolnay i første rekke vakte oppsikt med en del tekniske innovasjoner som f.eks. den frostsikre pyrogranit og den metallfargede eosin-keramikk.

Blant tidens keramikere må vi her især fremheve tre kunstnere: István Gádor, Margit Kovács og Géza Gorka. István Gádor (1891-1984) mottok i sin første periode sterke impulser fra den primitive kunst, og laget selv først og fremst ekspressive, groteske dyrefigurer. Fra 1920-årene ble han imidlertid i stadig sterkere grad påvirket av folkekunsten, hvis motiver kan gjenfinnes på de fleste av hans verker fra den tid. Etter 1945 var han mest opptatt av byggeornamentikk, samt utprøvingen av nye materialer og teknikker. – Margit Kovács (1902-77) hørte til de fremste pionerer innen moderne ungarsk keramikk, hvor hennes virksomhet representerer et eget og meget karakteristisk kapittel. Hennes kunst er i høy grad egenartet, med røtter i så ulike tidsepoker og stilretninger som middelalderens miniatyrkunst, den pravoslaviske ortodokse kirkens ikoner og den ungarske bonde-kunstens naivitet. Men fremfor alt er hennes kunst "ungarsk", rik på motiver og karaktertrekk fra de ungarske folkeeventyrenes og folkekunstens verden. – Keramikeren Géza Gorka (1894-1971) utdannet seg egentlig til maler, men ble siden betatt av pottemakerkunsten, hvor han klarte å forene tradisjonene fra det folkelige pottemakerhåndverk med det tidsmessige nye formspråk. Hans arbeider fikk tidlig en særegen karakter gjennom en spesiell og fremragende glasurteknikk.

Arkitekturen

Tidsrommets ungarske byggekunst var, også etter Ödön Lechners og Béla Lajtas død (1914, henholdsvis 1920) en god stund fremover preget av den ungarske sesesjonen (jugendstilen), men samtidig var Lajtas

⁶⁵ Jfr. også den utstilling som, arrangert av det ungarskfødte norske kunstnerekteparet Ildiko og László Pál Kiss, ble vist i Oslo Kunstforening i mai 1988.

virksomhet ensbetydende med at også glass, stål og jern ble tatt i bruk. Hans funksjonalisme sikrer ham plass blant tidens fremste arkitekter, også i europeisk sammenheng. I kjølvannet av hans virksomhet fikk etter hvert også de nyeste bestrebelsers innpass i ungarsk arkitektur. Disse var først og fremst utgått av *Bauhaus*, i Ungarn popularisert av en av de viktigste eksponentene for *Bauhaus-skolen*, den snart verdensberømte Marcel Breuer, samt Farkas Molnár (1897-1945), en elev av W.Gropius, betydelig også som teoretiker. Hans utkast til et konstruktivistisk og funksjonalistisk bolig, utstilt ved *Bauhaus'* første store mønstring i 1923, vakte stor oppsikt, og i de påfølgende årene fikk han bygget en rekke villaer i samme ånd i Ungarn, men også en del offentlige bygninger, som f.eks. OTI-legesenteret i Pestújhely. – En annen representant for avantgarden var József Fischer (f.1901) som tegnet de fleste av sine hus i nært samarbeid med Farkas Molnár, og var i 1945 en av lederne til gjenreisningsarbeidet av det sønderbombede Budapest. (Han var også med i Imre Nagys revolusjonære regjering høsten 1956.)

Lajos Kozma (1884-1948), også kjent som grafiker og brukskunstner, var til å begynne med en av de mest originale representanter for ungarsk sesesjonisme, men ble fra 1930-årene mer og mer opptatt av arkitekturen. Han tegnet en rekke villaer i funksjonalismens tegn, samt det såkalte Atrium-huset i Budapest. Han hadde stor suksess hjemme som ute også med sine møbler, og hans teoretiske verker var høyt skattet.

Det var imidlertid ikke avantgarden, men neobarokken som dominerte ungarsk arkitektur i mellomkrigstiden. Det var denne retning som også ble støttet av kulturpolitikken. Fra 1930 gikk den mer og mer merkbart over til neoklassisisme og opptok i seg en rekke elementer fra italiensk *Novecento*. Den katolske kirke som i tidsperioden reiste en rekke bygg, foretrakk neobarokken og neoklassisismen fremfor avantgarden, og støttet dem gjennom betydelige bestillinger. En av neobarokkens fremste arkitekter i Ungarn var Gyula Wälder (1884-1944). Han sto bl.a. for kirken og gymnasiebygningen til cistercienserne i Budapest, samt en rekke bygninger i byen Eger (Posta, Korona Hotel). Av tidens andre arkitekter bør her nevnes Aladár Árkay (1901-71), med bl.a. Votivkirken i Mohács bak seg; Alfréd Hajós (1878-1955) som især ble kjent for sine sportsanlegg; István Kotsis (1889-1980), hvis kanskje viktigste verk var det biologiske forskningsinstituttet i Tihany; László Vágó (1875-1933) og József Vágó (1877-1947). Det må dessuten fremheves virksomheten til den mangesidige Károly Kos (1883-1977), like betydningsfull som arkitekt, forfatter, politiker, grafiker, redaktør og forlegger, en nasjonal-ungarsk institusjon i seg selv i det Transsylvania som fra 1919 sto under rumensk overhøyhet. Som arkitekt var han den kanskje mest særpregede representant av den sene perioden av den sesesjonistiske ungarske stilen. Han gjorde der mest bruk av folkekunstens, i første rekke de transsylvanske széklernes motiver og elementer. Hans mest kjente arkitekturverker er *dyrehagen i Budapest og széklernes nasjonale museum* i Sepsiszentgyörgy, men han var dessuten ansvarlig for en hel rekke kirker, sykehus, skoler, bolighus og villaer. Også hans faglitterære virksomhet er av stor betydning.

Økende nasjonal-kulturell selvbevissthet

Det tok mange og vanskelige år for Ungarn å reise seg etter det store blodtapet som den første verdenskrig, revolusjonene, intervensjonskrigene og selve fredsdiktatet (som fratok det ca 2/3 deler av dets samlede landområder med over 3 millioner ungarere) betydde. Minst like stort sjokk var det nok å oppdage, hvor isolert landet sto, og fornemme hatet, hevngjerrigheten og den imperialistiske ekspansjonslysten som så kompakt meldte seg fra de fleste nabolandenes side. Men fra midten av 1920-årene klarte Ungarn litt etter litt å overvinne sine betydeligste problemer, stabilisere det politiske og økonomiske livet i landet, og bryte Ungarns diplomatiske og mellomfolkelige isolasjon. I utlandet klarte Ungarn etter hvert å bygge opp en stadig bredere forståelse og sympati, og å vinne gehør for kravet om en revisjon av freden, især når det gjaldt de meget vilkårlige nye statsgrensene som avvek jo grovt fra det Wilsonske hovedprinsippet om å følge de enkelte folkeslagenes utbredelse, og som dessuten tok i enda mindre grad historiske hensyn.

I takt med denne gunstige politiske og økonomiske utvikling, tok også kulturlivet seg gradvis opp. Landet hadde lagt vekt på å gjøre bruk av egne nasjonale-folkelige ressurser og å satse på å høyne det alminnelige kulturelle nivået i landet. Et viktig middel for å kunne nå dette mål, var skolepolitikken som i 1940 kulminerte i at det ble innført 8-årig obligatorisk skolegang for alle barn i landet. Skolepolitikken gikk også inn for å bedre den fremtidige middelklassens sosiale profil ved ulike støtteordninger å hjelpe tusener av fattige, men begavede ungdommer til å kunne fortsette skolegangen på middelskole- og universitetsnivå. Fra 1927 ble det innført årlige bokdager med litterære forelesningsprogrammer, kulturelle arrangementer og kjente forfattere til stede ved forlagene og bokhandlernes provisoriske salgsboder rundt om i byene.

Den generelle kulturpolitikk gikk ellers inn for å bevare og styrke de gamle nasjonale-folkelige tradisjoner, og var, også av den grunn, preget av konservatisme. Frem til januar 1941, altså i løpet av 2 årtier, økte landets innbyggertall med 17% til 9,32 millioner mennesker, samtidig som gjennomsnittsalderen steg fra 40

år før første verdenskrig til 57 år i 1941. Alt dette viser en klar og jevn oppadgående tendens i mellomkrigsårene, og en voksende nasjonal selvbevissthet og optimisme. I lys av dette ble det siste fredsåret, 1938, erklært for *István den helliges år*, oppkalt etter ungarernes første konge, István 1 (967-1038), i anledning 900-årsdagen av hans død. De landsomfattende feiringene ble overalt preget av nasjonale forhåpninger og forventninger, idet en rekke tegn tydet alt da på at landet sto foran territoriale utvidelser (høsten 1938 fikk Ungarn da også ved en voldgiftsavgjørelse i Wien, tilbake en del områder i Sør-Slovakia og Rutenia, hvor befolkningen rent eller overveiende var ungarsk, og i 1940 vel halvparten av Transsylvania).

Samtidig med minnefeiringene av ungarernes første konge, fant det også en annen begivenhet sted i Ungarn, hvor nær 70% av befolkningen er katolikker: den internasjonale eukaristiske kongress, de 34. i rekken, ble nemlig avviklet i Budapest. Disse to tildragelser lokket hundretusener av mennesker fra landet og opp til hovedstaden. Pavestolen ble representert ved nuntiusen Eugenio Pacelli som året etter ble valgt til ny pave under navnet Pius 12. Pave Sylvester 2s betydning for at Ungarn i år 1000 og i de påfølgende årene kunne fortsette å hevde seg som en selvstendig statsdannelse og avvise de tysk-romerske keiseres krav på overhøyhet, var av avgjørende karakter. Vatikan-statens og Ungarns forbindelser var også i de kommende århundrer preget av en generell hjertelighet og gjensidig respekt. I den gitte mørke internasjonale situasjon sommeren 1938, året før utbruddet av den ødeleggende annen verdenskrig og da Tyskland, anført av Hitler og hans nazistiske bevegelse, i likhet med Det hellige tysk-romerske rike ved årtusenskiftet, igjen truet Ungarns selvstendighet og eksistens, var det ekstra viktig og av stor symbolsk betydning å fremheve Ungarns tradisjonelt hjertelige forhold til Pavestolen og understreke derved landets tilhørighet til den kristne Vesten.

Sett fra denne bakgrunn, er det lettere å forstå den betydning som i disse dager ble tillagt den såkalte *Pave-hymnen*, syngt overalt i Ungarn, ved nesten en hver mulige og umulige anledning slik at det artet seg både som en bekjennelse og en demonstrasjon:

Hvor Sankt Peter ligger gravlagt
og vårt Romas hjerte banker,
en inderlig bønn toner opp
på tuseners språk og lepper:
Gud, bevar vår hellige far,
Kristi sin stedfortreder.

ET STERKT BEGRENSET UTVALG LITTERATUR PÅ VESTLIGE SPRÅK

Jászi, Oszkár: *Revolution and counter-revolution in Hungary*. N.Y.1924, 1969.

Pastor, Peter: *Hungary between Wilson and Lenin: the Hungarian revolution of 1918-1919 and the big three*. N.Y.1976.

Chronology of political and economic events in the Danube Basin 1918-1936. Hungary. Paris 1938.

Károlyi, M.: *Faith without illusion. Memoirs*. Lond.1956.

Janos, Andrew C: *The politics of backwardness in Hungary 1825-1945*. Princeton 1982.

Vermes, Gábor: *The October revolution in Hungary: from Károlyi to Kun*, i: *Hungary in revolution*. Utg.av Iván Völgyes. Lincoln 1971.

Fischer, Holger: *Oszkár Jászi und Mihály Károlyi*. Münch.1978.

Bernachot, Jean: *Les Armées francaises en Orient après l'armistice de 1918. L'armée francaise d'Orient, l'armée de Hongrie (11 novembre 1918 -10 septembre 1919)*. Paris 1970.

Azan, Paul: *L'armistice avec le Hongrie*, i: *Illustration*, 5.nov.1921.

Documents concernant l'exécution de l'armistice en Hongrie (novembre 1918 - mars 1919). Budap.1919.

Szende, Zoltán: *Count Michael Károlyi at Belgrade*, i: *Hungarian Quarterly*, V/1939.

Tihanyi, Leslie C: *The Baranya dispute, 1918-1921*. Boulder, Colo. 1978.

Pastor, P.: *The Vix mission in Hungary, 1918-1919: a re-examination*, i: *Slavic Review*, XXIX/1970.

Berend, Iván T. - Ránki, György: *Die wirtschaftliche Probleme des Donaubeckens nach dem Zerfall der österreichisch-ungarischen Monarchie*, i: *Die Auflösung des Habsburgerreiches und Neuorientierung im Donaauraum*. Wien 1970.

- Mócsy, István I.: *The effects of World War I. The uprooted: Hungarian refugees and their impact on Hungary's domestic politic, 1918-1921*. N.Y.1983.
- Macartney, C.A.: *Hungary and her successors: The treaty and its consequences 1917-1919*. Lond.1937.
- Herczeg, Géza: *Béla Kun: eine historische Grimasse*. Berl.1928.
- Molnár, Miklós: *De Béla Kun à János Kádár. Soixante-dix ans de communisme hongrois*. Paris 1987.
- Kovrig, Bennett: *Communism in Hungary. From Kun to Kádár*. Stanford,Cal.1979.
- Jászi, Oszkár: *Der Zusammenbruch des Dualismus und die Zukunft der Donaufürstentümer*. Wien 1918.
- Ibid.: *Ungarische Kalvarie, ungarische Auferstehung*. Wien 1920.
- Károlyi, Mihály: *The foreign policy of president Károlyi and of the Hungarian Republic*. Budap.1918.
- Balogh, Éva: *Nationality problems of the Hungarian Soviet Republic, i: Hungary in Revolution 1918-19*. Utg.av Iván Völgyes. Lincoln 1971: 89-120.
- Galántai, József: *Oszkár Jászi's conceptions on federalism during the First World War, i: Études historiques hongroises 1975. 2. Budap.1975: 311-26*.
- Szász, Zs.: *Die Entstehung Grossrumäniens, i: Die siebenbürgische Frage*. Red.: E.Lukinich. Budap.1940.
- Nyíry, Julius: *Die Regierung Károlyi in Ungarn (1918-19)*. Budap.1925.
- Clark, C.W.: *From Károlyi to Béla Kun*. Lond.1920.
- Károlyi, M.: *Gegen eine ganze Welt. Mein Kampf um den Frieden*. Münch.1924. Jfr. også hans hustrus tilbageblik: Károlyi, Catherine: *A life together*. 1966.
- Völgyes, Iván: *The Hungarian Soviet Republic, 1919. An evaluation and a bibliography*. Stanf.,Cal.1970.
- Keybig, Karl.: *Die Entstehung der Räterepublik Ungarn*. Berl.1919.
- Péteri, György: *Effects of World War I: War communism in Hungary*. N.Y.1984.
- Ungerska Rådsrepublikerna 50 år*. Sth.1959.
- Tóké, Rudolf L.: *Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic. The origins and role of the Communist Party of Hungary in the revolutions of 1918-1919*. N.Y.1967.
- Bizony, László: *133 Tage ungarischer Bolschewismus*. Lpz./Wien 1920.
- Schmitt, H.C.: *Die rote Hölle in Ungarn*. Bern 1919.
- Low, Alfred D.: *The Soviet Hungarian Republic and the Paris peace conference*. Philad.1963.
- Mályusz, Elemér: *Sturm auf Ungarn. Volkskommissäre und Genossen im Ausland*. Münch.1931.
- Szélpál, Árpád: *Les 133 jours de Béla Kun*. Paris 1959.
- Bíró, Karl: *Die ungarische Arbeiterbewegung seit dem Sturz der Räterepublik, 1919-1925*. Hamb.1925.
- Szakács, Kálmán: *Die Politik der Ungarländischen Sozialdemokratischen Partei (USP) vom Sieg der Gegenrevolution bis zur Stabilisierung des Systems (August 1919-1925). Die Neugestaltung der USP und ihre Politik: ihr Platz im gegenrevolutionären System, i: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 22/1976: 99-129*.
- Balogh, Éva: *István Friedrich and the Hungarian coup d'état of 1919, i: Slavic Review, XXXV/1976: 269-86*.
- Pölöskei, Ferenc: *Hungary after two revolutions (1919-1922)*. Budap.1980.
- Lehár, Anton: *Erinnerungen. Gegenrevolution und Restaurationsversuche in Ungarn 1918-1921*. Wien 1973.
- Horthy, N.: *Ein Leben für Ungarn*. Bonn 1953.
- The confidential papers of admiral Horthy*. Budap.1965.
- Die Geheimschriften von Nikolaus von Horthy*. Budap.1962.
- Gosztony, Peter: *Miklós von Horthy, Admiral und Reichsverweser*. Zürich/Frankf.a.M.1973.
- Schmidt-Pauli, Edgar von: *Nikolaus von Horthy. Admiral, Volksheld und Reichsverweser*. Berl./Budap.1936.
- Rutter, Owen: *Regent of Hungary*. Lond.1939.
- British joint labour delegation to Hungary: The white terror in Hungary*. Lond.1920.
- Katzburg, Nathaniel.: *Hungary and the Jews 1920-1943*. Ramat-Gan 1981.
- Száraz, György: *The Jewish question in Hungary: a historical retrospective, i: East European Monographs, CXC/1985: 13-30*.
- Juhász, Gyula: *Hungarian foreign policy 1919-1945*. Budap.1979.
- Apponyi, Albert Graf: *Erlebnisse und Ergebnisse*. Berl.1933.
- Deák, Francis: *Hungary at the Paris Peace Conference*. N.Y.1942.

- Nagy, Zsuzsa L.: *The liberal opposition in Hungary 1919-1945*. Budap.1983.
- Krusenstjern, Benigna von: *Die ungarische Kleinlandwirte-Partei (1909-1922/1929)*. Münch.1981.
- Husmann, Franz: *Die Königsfrage und das Reichsverwesertum in Ungarn*. Hamb.1933.
- Boroviczény, Aladár v.: *Der König und sein Reichsverweser*. Münch.1924.
- Vasari, Emilio: *Ein Königsdrama im Schatten Hitlers. Die Versuche des Reichsverwesers Horthy zur Gründung einer Dynastie*. Wien 1968.
- Lehmann, Hans George: *Der Reichsverweser-Stellvertreter. Horthys gescheiterte Planung einer Dynastie*. Maiz 1975.
- Kosa, John: *Hungarian society at the time of the Regency 1920-1944*, i: *Journal of Central European Affairs*, 16/1956/57: 253-65.
- Klein, Bernát: *Hungarian politics from Bethlen to Gömbös*. N. Y. 1962.
- Adriányi, Gabriel: *Fünfzig Jahre ungarische Kirchengeschichte 1895-1945*. Münch.1974.
- Apponyi, Albert: *Memoirs*. Lond.1935.
- Ibid.: *Hungarian foreign policy*. Lond.1921.
- Ibid.: *La situation internationale de la Hongrie*. Genève 1929.
- The Hungarian peace negotiations*. I-III. Budap. 1920-22.
- Justis for Hungary. Review and criticism of the effect of the treaty of Trianon*. Utg.av Albert Apponyi e.e. Lond.1928.
- Bethlen, Stephen: *The treaty of Trianon and European peace*. Lond.1934.
- The Hungarian peace. (Speeches of the members of the British House of Lords on the Trianon peace treaty.)* Budap. 1922.
- Macartney, C.A.: *Problems of the Danube basin*. Cambr.1942.
- Horváth, Eugene: *Transylvania and the history of the Rumanians*. Budap. 1935.
- Daruvar, Yves de: *Le destin dramatique de la Hongrie*. Paris 1971 (eng. utg.: *The tragic fate of Hungary*. Münch.1974; tysk utg.: *Das dramatische Schicksal Ungarns: Trianon oder die Teilung Ungarns*. Münch.1978).
- Wojatsek, Charles: *From Trianon to the first Vienna arbitral award*. Montreal 1981.
- Bodolai, Zoltán - Csapó, Endre: *The unmaking of peace. The fragmentation and subsequent destruction of Central Europe after World war one by the peace treaty of Trianon*. Cleveland, Ohio 1984.
- Die Trianon-Enquete*. Münch. 1972.
- Die siebenbürgische Frage*. Münch. 1965.
- Hungarian Transylvania*. Youngstown, Ohio 1982.
- Transylvania and the Hungarian-Rumanian problem. A symposium*. Astor, Florida 1979.
- Haraszi, Endre: *The ethnic history of Transylvania*. Astor, Florida 1971.
- Tisseyre, Charles: *Une erreur diplomatique: La Hongrie mutilée*. Paris 1922.
- Buday, Ladislaus: *La Hongrie après le traité de Trianon*. Paris 1923.
- Ibid.: *Ungarn nach dem Friedensschluss*. Berl.1922.
- Le traité de Trianon*. Utg.av La Société juristes hongrois. Budap.1931.
- Gabron, Gabriel: *La Hongrie mystérieuse*. Paris 1933.
- Røwde, P.M.: *Ungarn igår, idag og imorgen*. Oslo 1938 (tysk utg.: *Ungarn gestern, heute, morgen*. Budap.1939).
- Keynes, J.M.: *The economic consequences of the peace*. N. Y. 1921.
- Geller, Karl: *Die Strukturänderung der ungarischen Volkswirtschaft nach dem Kriege und die Stellung Ungarns im mitteleuropäischen Wirtschaftsraum*. Giessen 1938.
- Tilkovszky, Loránt: *Pál Teleki (1879-1941). A biographical sketch*. Budap.1974.
- Teleki, P.: *The evolution of Hungary and its place in European history*. N.Y.1923.
- Ibid.: *Carte ethnographique de la Hongrie (...)*. Budap.1919.
- Ibid.: *Ethnographical map of Hungary (...)*. The Hague 1920.
- Ibid.: *Ungarns Wirtschaftslage, die Vielseitigkeit ihrer Schwierigkeiten*. Budap.1930.
- Ibid.: *Die weltpolitische und weltwirtschaftliche Lage Ungarns in Vergangenheit und Gegenwart*. Berl.1926.

- Papers and documents relating to the foreign relations of Hungary*. Red. Dezső Ujváry. I-III. Budap. 1939-46.
- Das ungarische Bodenreformgesetz (GA. XXXVI vom Jahre 1920) und die Grundbesitzpolitik Ungarns. Gesetze und Verordnungen betreffend die ungarische Grundbesitzpolitik* Utg.av Ladislaus von Thuránszky. Budap. 1921.
- Schandl, Karl: *Agrarpolitik und Bodenreform in Ungarn*. Budap. 1927.
- Tornyay, Georg: *Die Bodenreform und ihre Wirkung auf die ungarische Landwirtschaft*. Lpz.1922.
- Reinert-Tárnoky, Ilona: *Radikal Bauernpolitik in Ungarn. Eine gesellschaftspolitische Alternative in der Zwischenkriegszeit*. Münch. 1985.
- Hussmann, Franz: *Die Königsfrage und das Reichsverwesertum in Ungarn*. Hamb.1933.
- Bethlen, S.: *La Hongrie et la Société des Nations*. 1.2. Budap. 1925.
- Ibid.: *The treaty of Trianon and European peace*. Lond./N.Y.1934.
- Ibid.: *Hungarian politics during World War Two*. Utg.av Ilona Bolza. Münch. 1985.
- Schmidt-Pauli, Edgar v.: *Graf Stefan Bethlen. Ein Abschnitt ungarischer Geschichte*. Berl.1931.
- Reinert-Tárnoky, Ilona: *Ungarn nach dem Ersten Weltkrieg und das Jahrzehnt der "Konsolidierung" 1921-1931*, i: Osteuropa in Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Günter Stökl zum 60.Geburtstag. Köln 1977: 234-53.
- Rieder, Heinz: *Kaiser Karl, der letzte Monarch Österreich-Ungarns 1887-1922*. Münch.1981.
- Kiszling, Rudolf: *Die militärischen Vereinbarungen der Kleinen Entente*. Münch. 1958.
- Horváth, Jenő: *Die Kleine Entente*. Budap.u.ä.
- Ádám, Magda: *La Hongrie et la Petite Entente dans les années précédant la deuxième guerre mondiale*, i: Századok, 96/1962.
- Reinhart, Günter: *Das Scheitern der Kleinen Entente*. Münch.1971.
- The Hungarian question in the British parliament 1919-1930*. Utg.av R.E.J. Vaughan Williams. Lond.1933.
- Soós, Katalin: *Die westungarische Frage nach dem ersten Weltkrieg* i: Österreichische Osthefte, 1966.
- Pölöskei, Ferenc: *Gründung der Einheitspartei, 1922*, i: Annales Universitatis Scientiarum Budapestien-sis, Sectio historica, 15/1974: 117-40.
- Batkay, William M.: *Authoritarian politics in a traditional state. István Bethlen and the Unified party in Hungary 1919-1926*. N.Y.1982.
- Korbuly, Dezső: *Die liberale Bewegung in Ungarn zwischen den Weltkriegen*, i: Der Donauraum, 2/1978: 62-71.
- Berend, Ivan T. - Ránki, György: *The Hungarian economy in the twentieth century*. N.Y.1985.
- Heidelberg, Georg: *Die Wirkung der Inflation und Sanierung auf den ungarischen Geld- und Kapitalmarkt*. Budap. 1927.
- The financial reconstruction of Hungary*. Utg.av League of Nations. Genève 1926.
- Major, Mark Imre: *American Hungarian relations 1918-1944*. Astor,Florida 1974: 170-88.
- Berend, Ivan T. - Ránki, György: *The role of foreign capital in Hungary after the First World War*, i: Ibid.: Underdevelopment and economic growth. Budap. 1979.
- Eckstein, A.: *National income and capital formation in Hungary, 1900-1950*, i: Income and wealth series. 5.Lond.1956.
- Matolcsy, M. - Varga, I.: *The national income of Hungary, 1924/25-1936/37*. Lond.1938.
- Konkoly-Thege, Gyula: *Hungary's economic statistical data 1928-1932*. Budap.1933.
- Holtzer, Hans v.: *Die Entwicklung der ungarischen Textilindustrie*. Zür. 1927.
- Nikolszburger, Georg: *Die ungarische metallverarbeitende Industrie*. Berl.1934.
- Otto, Horst-Eberhard: *Die Industrialisierung Ungarns*. Berl.1941.
- Held, Joseph: *The modernization of agriculture: rural transformation in Hungary 1848-1975*. N.Y.1980.
- Die Landwirtschaft Ungarns*. Budap. 1934.
- Berend, Ivan T. - Ránki, György: *Hungarian society between the two world wars*, i: Ibid.: Underdevelopment and economic growth. Budap. 1979: 191-219.
- Bíró, Karl: *Die ungarische Arbeiterbewegung seit dem Sturz der Räterepublik, 1919-1925*. Hamb.1925.
- Molnár, Miklós: *A short history of the Hungarian Communist Party*. Boulder, Colo. 1978.
- Kovrig, Béla: *Hungarian social policies, 1920-1945*. N.Y.1954.

- Steinacker, Harald: *Austro-Hungarica*. Münch. 1963.
- Schmidt-Wulffen, W-D.: *Deutschland-Ungarn 1918-1933. Eine Analyse der politischen Beziehungen*. 1.2. Wien 1969.
- Dolmányos, István: *Contributions à la question des relations diplomatiques entre la Hongrie et l'Union Soviétique (1920-1939)*, i: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis, Sectio Historica*, 8/1966: 227-50.
- Rothermere, Harold Sidney Harmsworth: *My campaign for Hungary*. Lond.1939.
- Ibid.: *Warnings and predictions*. Lond.1939.
- Hungary, economic statistical date 1928-1932*. Budap.1933.
- Borsányi, György: *The great depression and the organized working class in Hungary 1929-1933*, i: *Studies on the history of the Hungarian trade-union movement*. Budap.1977: 153-81.
- Lahav, Yehuda: *Der Weg der Kommunistischen Partei Ungarns zur Macht*. 1.2. Münch. 1985-86: 7 ff.
- Ádám, Magda: *France and Hungary at the beginning of the 1920's*, i: *War and society in East Central Europa*. I. N.Y.1982: 145-81.
- The national programme of the Hungarian government*. Budap. 1932.
- Klein, Bernát: *Hungarian politics from Bethlen to Gömbös: the decline of liberal-conservatism and the rise of right radicalism*. Columbia 1962.
- Kerekes, Lajos: *Abenddämmerung einer Demokratie. Mussolini, Gömbös und die Heimwehr*. Wien 1966.
- Macartney, C.A.: *October Fifteenth. A history of Modern Hungary, 1927-1945*. I.II.. Edinb. 1956-57.
- Karsai, Elek: *Documents, meeting of Gömbös and Hitler in 1933*, i: *New Hungarian Quarterly*, 3/1962.
- Pritz, Pál: *Das Hitler-Gömbös Treffen und die deutsche Aussenpolitik im Sommer 1933*, i: *Acta Historica Academiae scientiarum Hungaricae*, 25/1979: 115-44.
- Berend, Ivan T. - Ránki, György: *German-Hungarian relations following Hitler's rise to power (1933-1943)*, i: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, VIII/1961.
- Hillgruber, A.: *Deutschland und Ungarn 1933-1944*, i: *Wehrwissenschaftliche Rundschau*, IX/1959.
- Basch, A.: *The Danube basin and the German economic sphere*. Lond.1944.
- Kerekes, L.: *Akten des ungarischen Ministeriums des Äusseren zur Vorgeschichte der Annexion Österreichs*, i: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, VTI/1960.
- Eckhardt, Tibor: *Regicide at Marseille*. N.Y.1964.
- Lackó, Miklós: *Arrow-cross men, national socialists (1935-1944)*. Budap.1969.
- Kerekes, Ludwig: *Die Entstehung der Achse Berlin-Rom und die Annektierung von Österreich 1936-1938*. Budap.1962.
- Gasztony, Endre Béla: *Revisionist Hungarian foreign policy and the Third Reich's advance to the East, 1933-1939*. Oregon 1970.
- Allianz Hitler-Horthy-Mussolini. Dokumente zur ungarischen Aussenpolitik (1933-1944)*. Utg.av Magda Ádám o.a. Budap.1966.
- Brausch, Gerd: *Deutschland - Ungarn. Die diplomatischen Beziehungen vom Herbst 1937 bis Frühjahr 1939*. Gött. 1956.
- Sakmayster, T.L.: *Hungary, the great powers and the Danubian crisis 1936-1939*. Athens 1980.
- Montgomery, John Flournoy: *Hungary the unwilling satellite*. N.Y.1947.
- Sakmayster, Thomas L.: *The Hungarian state visit to Germany of August 1938*, i: *Canadian Slavic Studies*, 3/1969: 677-91.
- Zsigmond, László: *Ungarn und das Münchner Abkommen*, i: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 6/1959: 251-86.
- Zlepko, Dmytro: *Die Entstehung der polnisch-ungarischen Grenze (Oktober 1938 bis 15.März 1939). Vergangenheitsbewältigung oder Grossmachtpolitik in Ostmitteleuropa*. Münch. 1980.
- Légrády, Otto von: *Was fordert Ungarn von der Tschechoslowakei?* Budap.1938.
- Chászár, Edward: *Decision in Vienna. The Czechoslovak-Hungarian border dispute of 1938*. Astor, Fla. 1978.
- Flachbart, Ernst: *Der Gebietszuwachs im Winter 1938/39 auf Grund des Schiedsspruchs von Belvedere*, i: *Ungarische Jahrbücher*, 19/1939: 1-14.

- Ibid.: *Les problèmes de la nouvelle frontière hungaro-slovaque*, i: Nouvelle Revue de Hongrie, 60/1939: 395-402.
- Harkay, Robert L.: *The Vienne award of 1938: a study in European power politics*. Wash.D.C.1959.
- Kniezsa, István: *Zur Geschichte der ungarisch-slowakischen ethnischen Grenze*. Budap.1941.
- Revay, Stephan: *Die im Belvedere gezogene ungarisch-slowakische Grenze*. Budap.1941.
- Komjathy, Anthony: *The first Vienna award (November 2, 1938)*, i: Austria History Yearbook, 15-16/1978-1980: 131-56.
- Seton-Watson, R.W.: *Treaty revision and the Hungarian frontiers*. Lond.1934.
- Tarján, Ödön: *Der Weg der Tschechoslowakei und die ungarische Minderheit*. Budap.1934.
- Hajdu, János - Tóth, Béla C.: *Der Volksbund in Ungarn*. Budap.1962.
- Broszat, Martin: *Das deutsch-ungarische Verhältnis und die ungarische Judenpolitik in den Jahren 1938-1941*, i: Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte, 1/1958: 183-200.
- Katona, George M.: *Hungary in the German orbit*, i: Foreign Affairs, 18/1939: 599-610.
- Jócsik, L.: *German economic influence in the Danube valley and Hungarian economic resistance against German penetration*. Lond.1944.
- Magocsi, Paul Robert: *The shaping of a national identity. Subcarpathian Rus' 1848-1948*. Cambr.,Mass./Lond. 1978.
- Jászi, Oscar: *The problem of Sub-Carpathian Ruthenia*, i: Kerner, R.-J.: Czechoslovakia. Berkeley/Los Angeles 1949: 193-213.
- Frey, André: *La Ruthénie*, i: Nouvelle Revue de Hongrie, 59/1938: 426-33.
- Woytak, Richard: *Polish-Hungarian relations and the Carpatho-Ukrainian question in October 1938*, i: East European Quarterly, X/1976.
- Nagy-Talavera, Nicholas: *The Green shirts and the others*. Stanf.,Cal.1970.
- Broszat, Martin: *Deutschland - Ungarn - Rumänien. Entwicklung und Grundfaktoren nationalsozialistischer Hegemonial- und Bündnispolitik 1938-1941*, i: Historische Zeitschrift, 206/1968.
- Makkai, Ladislaus: *Die Aussenpolitik Grossrumäniens*, i: Geschichte der Rumänen. Utg.av L.Gáldi og L.Makkai. Budap.1942: 428 ff.
- Brausch, Gerd: *Deutschland-Ungarn. Die diplomatischen Beziehungen vom Herbst 1937 bis zum Frühjahr 1939*. Gött 1956.
- Durcansky, Ferdinand: *Mit Tiso bei Hitler. Die Entstehung der slowakischen Republik*, i: Politische Studien, 7/1956: 1-10.
- Sugar, Peter: *Native fascism in the successor states, 1918-1945*. Santa Barbara 1971.
- Dreiszigler, A.F. Nándor: *Hungary's way to World war II*. Toronto 1963.
- Pelényi, J.: *The secret plan for a Hungarian government in the West at the outbreak of World War II*, i: Journal of Modern History, XXXVI/1964: 170-78.
- Csatári, Dániel: *Dans la tourmente: les relations Hungaro-Roumaines de 1940 à 1945*. Budap.1974.
- Die siebenbürgische Frage*. Red. E.Lukinich. Budap.1940.
- Vágó, B.: *Le second dictat de Vienne; le partage de la Transylvanie*, i: East European Quarterly, 5/1971.
- Bratianu, Gheorge: *Rumänien und Ungarn*. Bukar.1940.
- Korkisch, Friedrich: *Die rumänische Gebietsabtretungen an Ungarn und Bulgarien und die Regelung der damit zusammenhängenden Volksstumsfragen*, i: Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, 10/1940: 707-23.
- Vida, Stefan: *Warum Paul Teleki den Freitod wahlte?*, i: Donau-Bote, 26/1982.
- Juhász, Gyula: *Hungary's participation in the aggression against Yugoslavia*, i: Ibid.: Hungarian foreign policy 1919-1945. Budap.1979: 177-87.
- Ungarn im zweiten Weltkrieg*. Berl.1978.
- Adonyi-Naredy, Franz v.: *Ungarns Armee im zweiten Weltkrieg*. Neckargemünd 1971.
- Fenyo, Mario D.: *Hitler, Horthy, and Hungary. German-Hungarian relations, 1941-1944*. N.Haven/Lond. 1972.
- Hillgruber, Andreas: *Ungarn im Zweiten Weltkrieg. Literaturbericht und Bibliographie*. Frankf.a.M. 1962.
- Gosztony, Peter: *Hitlers fremde Heere*. Düsseid. 1976.

- Lengyel, Béla v.: *Die ungarischen Truppen im Russlandfeldzug 1941*, i: Allgemeine Schweizerische Militärzeitschrift, 1960.
- Don, Yehuda: *Anti-Semitic legislations in Hungary and their implementation in Budapest - an economic analysis*, i: The tragedy of Hungarian Jewry. Utg.av Randolph L.Braham. N.Y.1986: 49-72.
- Boldizsár, Iván: *L' "autre" Hongrie. Histoire du mouvement de résistance hongrois*. Budap.1946.
- Pintér, István: *Hungarian anti-fascism and resistance 1941-1945*. Budap.1986.
- Sipos, Péter - Vida, István: *The policy of the United States towards Hungary during the Second World War*, i: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 29/1983: 79-110.
- Kállay, N.: *Hungarian premier. A personal account of a nation's struggle in the Second world war*. Lond./N.Y.1954.
- Ibid.: *Über die Hauptfragen der ungarischen Politik*. Budap.1943.
- Ibid.: *Hungary in 1943*. Budap.1943.
- Wimpffen, Hans: *Die Zweite ungarische Armee im Feldzug gegen die Sowjetunion*. Würzb.1972.
- Bilderchronik der kgl. ungarischen Streitkräfte (1919-1945)*. Michelfeld 1977.
- Balvanyi, D.A.: *Der Untergang der 2.ungarischen Armee am Don, 1943*, i: Allgemeine Schweizerische Militärzeitschrift, 1960: 1054-67.
- Kertész, Stephen D.: *Diplomacy in a whirlpool*. Notre Dame,Ind.1953.
- Juhász, Gyula: *The Hungarian peace-feelers and the Allies in 1943*, i: Acta Hungarica Academiae Scientiarum Hungaricae, 26/1980: 345-77.
- Berend, Iván T. - Ránki, György: *Die deutsche wirtschaftliche Expansion und das ungarische Wirtschaftsleben zur Zeit des zweiten Weltkrieges*, i: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 5/1958: 313-59.
- Hillgruber, Andreas: *Das deutsch-ungarische Verhältnis im letzten Kriegsjahr. Vom Unternehmen "Margarethe I" (19.März 1944) bis zur Räumung Ungarns durch die deutschen Truppen (4.April 1945)*, i: Wehrwissenschaftliche Rundschau, 10/1960: 78-104.
- Lévai, Jenő: *Eichmann in Ungarn*. Budap.1961.
- Braham, Randolph L.: *The politics of genocide*. 1.2. N.Y.1981: 362 ff.
- Vörös, János: *Das private Kriegstagebuch des Chefs des ungarischen Generalstabes vom Jahr 1944*. Utg.av Peter Gosztony, i: Wehrwissenschaftliche Rundschau, 20/1970: 634-59.
- Friesner, Hans: *Verratene Schlachten. Die Tragödie der deutschen Wehrmacht in Rumänien und Ungarn*. Hambr.1956.
- Hennyey, Gusztáv: *Ungarns Schicksal zwischen Ost und West*. Mainz 1975.
- Kissel, Hans: *Die Panzerschlachten in der Pussta im Oktober 1944*. Neckargemünd 1960.
- The Hungarian Coup d'etat of 15 October 1944*. (Ed.by Office of Strategic services.) Wash. 1944.
- Pogány, András: *What really happened on October fifteenth, 1944, at the First corps headquarters in Budapest?*, i: Hungarian Quarterly, 5/1965: 98-112.
- Kállai, Gyula: *The People's front Movement in Hungary*. Budap.1947.
- The tragedy of Hungarian Jewry*. Ed.by Randolph L.Braham. N.Y.1986.
- Faber, W.S.: *Hungary's alibi*. Lond.1944.
- Major, Robert: *The churches and the Jews in Hungary*, i.: Continuum, 4/1966: 371-81.
- Anger, Per: *Med Raoul Wallenberg i Budapest*. Sth. 1979.
- Isakson, Börje: *Omöjligt uppdrag. Raoul Wallenbergs kamp i Budapest 1944-1945*. Falun 1975.
- Gosztony, Peter: *Endkampf an der Donau 1944-1945*. Wien/Münch./Zür. 1969.
- Kern, Erich: *Die letzte Schlacht: Ungarn, 1944-1945*. Gött. 1960.
- Gosztony, Peter: *Der Kampf um Budapest 1944-45*. Münch./Zür. 1964. Ibid.: *Der deutsch-russische Krieg in Ungarn 1944/45. Unter besonderer Berücksichtigung der Kämpfe um Budapest*. Kornwestheim 1964.
- Tilke, Wilhelm: *Vom Plattensee bis Österreich*. Gummersbach 1975.
- Komjáthy, Antony Tihamér: *A thousand years of the Hungarian art of war*. Toronto 1982.
- Közi-Horváth, József: *Leben und Sterben von Bischof Apor. Apor püspök élete és halála*. Münch.1985.

- Ságvári, Ágnes: *Popular organs in Hungary 1944-1945*, i: *Nouvelles études historiques*. 2. Budap.1965: 293-318.
- Kovács, Kálmán: *Grundlegung des volksdemokratischen Staates in Ungarn in 1944-45*, i: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis, Sectio Iuridica*, 8/1968: 27-48.
- Vardy, Steven Bela: *Modern Hungarian historiography*. N. Y. 1976.
- Fischer, Holger: *Politik und Geschichtswissenschaft in Ungarn: die ungarische Geshichte von 1918 bis zur Gegenwart in der Historiographie seit 1956*. Münch. 1982.
- Szabolcsi, M.: *Geschichte der ungarischen Musik* Budap.1964.
- Nemeskürty, István: *Word and image. History of the Hungarian cinema*. Budap.1974.
- Ibid.: *Wort und Bild. Die Geschichte des ungarischen Films*. Budap./Frank.a.M.1980.
- Pogány, Ö.Gábor: *Hungarian painting in the twentieth century*. Budap.1960.
- Fehér, Zsuzsa D. - Pogány, Ö.Gábor: *Die ungarische Malerei des 20.Jahrhunderts*. Budap.1971.
- Tolnay, Charles: *La peinture hongroise contemporaine*. Pécs 1937.
- Sculptura Hungarica*. Utg.av P.Cifka. Budap.1970.
- Szabadi, Judit: *Jugendstil in Ungarn*. Wien 1982.
- L'art 1900 en Hongrie*. Paris 1976.
- Pataky-Brestyánszky, I.: *Modern Hungarian ceramics*. Budap.1961.
- Csányi, Károly: *Geschichte der ungarischen Keramik, des Porzellans und ihre Marken*. Budap. 1954.

REGISTER

A

- Aachen 107
 Aba 67, 68
 Aba, Amadé 104
 Aba Novák, Vilmos 389
 Ábrahám, Dezső 306
 Ábrahám-regjeringen i Szeged (12.juli 1919) 306
 absolutismen 154, 164, 164, 174 196
 Abu Hamid al Garmati 33, 82
 Áchim, András L. 266
 Adalbert (biskop av Prag) 55
 adelen 141, 142, 192, 196, 197, 199, 219, 222, 223, 224, 226
 adelens nasjonale program (1790) 218, 220
 adelskomitater 86, 92, 94, 112, 192, 199, 219, 220, 224, 225, 229
 Adressepartiet 238, 256
 Adria 114, 195
 Adrianopel 107, 145, 146
 Adriaterhavet 73, 87, 107, 113
 Ady, Endre 277, 278, 365
 Aehrenthal, Alois Lexa von 262
 Aetius 17
 Afrika 133, 262
 agatyrssos-folket 10
 agrarbevegelse 266, 322
 agrarbyer 152
 agrarproletariatet 264, 265
 Ahmed (sultan) 162, 163
 Ajtony 61
 akatziererne 10, 17, 19, 39, 40
 Ákos (kumansk fyrste) 74
 aksemaktene 342
 al-Alamein (slaget ved, høsten 1942) 348
 alaner 18, 32, 36, 38, 60
 Alarik 18
 albanere 15, 117
 Albania 16, 106, 117, 263
 Alboin 20
 Albrecht av Habsburg 93, 95, 102, 114
 Aleksander 1 (av Jugoslavia) 328
 Aleksander 1 (kongen av Serbia) 262
 Aleksander 2 (tsar) 260
 Aleksander 3 (pave) 79, 80
 Alfonso 2 av Aragonia 85
 Alliertes felles kontrollkomité 357
 Álmos 22, 43, 48, 49
 Álmos (hertug, kroatisk konge) 73, 75, 77, 78
 Álmosd 161
 Alp Arslan 71
 Alsótatárak (Tartaria) 7
 Altaifjellene 32, 37, 38, 44
 Alvinczy, Péter 165
 Ambrus, Zoltán 276
 Amerika(s oppdagelse 1492) 133
 Amiratus maritimus regni Hungariae 107
 Ammianus Marcellinus 45
 amnesti (1857) 238
 Ampringen, Caspar 171
 Andersen, Astrid Hjertenæs 240
 András (Karl Roberts sønn) 105
 András 1 66, 68
 András 2 (Endre) 84 85, 86, 87
 András 3 93, 94, 102, 108
 Andrásy, Gyula (Julius) 239, 256ff, 268, 294
 Andrásy, Gyula jr. 269
 Andreanum (1224) 80, 87
 Andronovo-kulturen 32
 animisme 35
 Anjou-kongene 74, 84, 92, 94, 95, 102, 105, 107, 108
 annen Balkan-krig (1913) 263
 Annen internasjonale 265
 Anonymus 9, 19, 40, 42, 51, 83, 84, 97
 Antibolsjevistisk komité (dannet 12. apri 1919) 306
 antifranske alliansen 222
 antihabsburgsk opprør i Belgia 200
 Antikomintern-pakt 331, 338
 antisemittiske opptøyer 266
 Antonescu, Ion 342
 A Nyolcok 285, 371, 375ff,
 Apáczai Csere, János 171
 Apafi, 2 Mihály 174
 Apafi, Mihály 170
 Apáti, Miklós 177
 Apor 53
 Apor, Vilmos (biskopen av Győr) 356
 Apponyi, Albert 268, 269, 307, 310
 Áprily, Lajos 370
 Apulum (Gyulafehérvár, Alba Iulia) 14
 Aquilia 13, 18, 24, 44
 Aquincum / Buda 12, 13
 arabere 39, 46, 49, 50, 108
 Arad 78, 235
 Aralsjøen 32, 42
 Arany, János 110, 156, 236, 246, 273
 Arany, László 275
 Aranybulla 86
 Arbe (Rab) 76
 arbeiderbevegelsen 265
 arbeids- og soldatrådene 301
 arcarganter 16
 Arkadiopolis 53
 Armenia, armensk 46, 71, 107
 Arnulf 25, 42, 43, 44 51, 52
 Arnulfene 13
 Aron (voivod av Moldova) 159
 Árpád 22, 23, 35, 42, 43, 44, 49
 Árpádhuset 19, 38, 49, 54, 60, 61, 63, 66, 67, 72, 88, 92, 95, 102, 103
 Arrabona (Győr) 13
 arrestasjoner (etter 19. mars 1944) 351

arrestasjoner av kommunister (1942,1943) 347
 Asbóth, Oszkár 3358
 Asen (bulgarsk konge) 83
 Asia 262
 Asovhavet 39, 40, 87
 astersrevolusjonen 301
 Astrik (abbed) 60, 63
 astronomien i Ungarn 287
 Ata(v)ulf 18
 Atanasjevo-kulturen 32
 Atlanterhavskysten 50, 51
 attentatsforsøk på Hitler 352
 Attila 10, 17 18, 38, 49, 66
 Augrinacien 5
 Augsburg 53
 Augustus 12
 Aurelianus 15
 Avarer, avarisk 15, 20ff, 38, 40, 61, 73, 76
 avarisk samfunn 22
 Avignon 103, 108
 avtale (Østerrike-Ungarns) med Serbia (1881) 261
 avvæpningen av den ungarske hær 301

B

Babits, Mihály 278, 365
 Bach, Alexander 236, 238
 Bach-æra 236, 238
 Bácska 343
 Badener-kulturen 7
 Bajan 21
 Bajcsy-Zsilinszky, Endre 327, 346, 355
 Bajezid 1 (sultan) 12
 Bajkalsjøen 20, 32
 Bajza, József 247
 Bak, János M. 96
 Bakfark, Bálint (Valentine) 156
 Bakócz, Tamás (erkebiskop i Esztergom) 128
 Bakócz-kapellet i Esztergom, 130
 Balamber 18
 Balassi, Bálint 156, 157, 158
 Balassi, János 154, 157
 Balatonsjøen 20, 24, 69
 Balatonszárszó (konferanser 1942 og 1943) 348
 Balázsfalva 231
 Balcescu, Nicolae 234
 Balkan 16ff, 51ff, 60, 67ff, 74ff, 84ff, 104ff, 125, 141, 168, 173ff, 229, 239, 260ff
 Balkan-forbundet (1912) 263
 Balkhasj 37
 Balkhi (al-Balhi) 41
 Balogh, Péter 219
 Baltikum 13, 49, 86, 147, 165
 bán 73, 86
 Banat (Bánság) 42, 61, 174, 191, 343
 Bánffy, Dezső 262, 267
 Bánffy-palasset i Kolozsvár 177
 Bánhida 25, 44
 Bánk bán 86, 230
 bánság 73
 Barabás, Miklós 245, 282
 Baranya-republikken 314
 Barcaság (Barceland, Burzenland) 86
 Barcsay, Ákos 170
 Barcsay, Jenő 377
 Bárdossy, László 344ff
 Bárdossys utenrikspolitikk 344
 barokk-arkitekturen i Ungarn 202
 baronene 84ff, 102, 103, 104, 126, 127
 Bartók, Béla 21, 37, 47, 48, 280, 281, 346, 373
 Basilio 2. ("bulgardreperen") 62
 Basjkiria, basjkirer 32, 65, 87
 Basta, Giorgio 160
 batbajan 38
 Báthory Madonna 130
 Báthory, András 130, 148, 159
 Báthory, Boldizsár 159
 Báthory, István 120, 132, 146, 147, 148, 151, 154, 157
 Báthory, Zsigmond 148, 158, 159, 161
 Báthory, Zsigmond 2 168
 Báthory, Zsófia 168, 170, 171, 186
 Batsányi, János 221, 22, 241
 Batthyány, Lajos 229, 230, 231, 236
 Batu khan 89
 Bauhaus 285, 375, 381
 Bayern, bayere 23, 49, 53, 59, 51, 53, 54, 67, 69
 bayersk 24, 25, 43, 44, 50, 52, 60, 62, 80
 Beck, Ö. Fülöp 379
 Bekes, Gáspár 147
 Békés, Gellért 372
 Bél, Mátyás 202
 Béla 1 66, 69, 71
 Béla 2 den blinde 75, 78
 Béla 3 83, 84
 Béla 4 33, 88, 91, 92, 94, 102, 106
 Belcredi, Richard 239
 beleiringen av Budapest (desember 1944-13.februar 1945) 355
 Belgia 219, 341
 Belgiojozo, Giovanni Giacomo Barbiano 160, 161
 Beloš 79
 Bem, Joseph 233, 235, 246
 Benczúr, Gyula 284
 Benedek, Marcell 281, 362
 benediktinerne 63
 Beneš, Edvard 257, 292, 312, 313, 328, 354
 Beograd (Belgrad) 26, 78, 173, 191, 231
 Beöthy, Zsolt 288
 Berchtold, Leopold 263, 290
 Bercsényi, László 189, 195
 Bercsényi, Miklós 186, 188, 189
 Bereg-overenskomsten 88
 Berengar 25, 44, 51,
 Berengar 2. 52
 Berény, Róbert 286, 375
 Bergen 76
 Berinkey, Dénes 303
 Berlin 125, 195
 Berliner-kongress (1878) 261
 Berlin-Roma-akse 326, 328
 Berlioz, Hector 201, 243

- Bernáth, Aurél 346, 377
 Berzeviczy, Márton 146
 Berzsenyi, Dániel 238, 242
 Besarab (rumensk voivod) 104, 106, 115
 Bessarabia 261, 341
 Bessenyei, György 203
 Bethlen, Gábor (fyrste av Transsylvania) 146, 160, 161, 163
 Bethlen, István 166
 Bethlen, István (II) 303, 306, 313, 323, 332
 Bethlen, János 177
 Bethlen, Miklós 176
 Bethlen-regjeringen (14.april 1921 - 21.august 1931) 313
 Beuts, Ferdinand 239, 256, 259
 Bevegelsen Ungarske Liv (Magyar Élet Mozgalom) (6.januar 1939) 337
 Bezprim (Veszprém) 62
 bibeloversettelsene 150, 155, 164, 175
 bibliotekene i Ungarn 204, 226
 Bibliotheca Corviniana 124
 Bibó, Lajos 370
 Bihar 72
 billedhuggerkunsten 285, 378, 379
 Billedkrøniken 110
 Bismarck, Otto von 260, 261
 Bjørneboe, Jens 287
 bjørnen 35
 Bjørnson, Bjørnstjerne 270
 Blaha, Lujza 281
 Bleda 18
 blodtraktaten 43
 Bocskai, György 157, 161
 Bocskai, István (fyrste) 146, 157, 158, 161, 162
 Boemund av Apulia 76
 Bogdan (voivod) 106
 Bogdány, Jakab 177
 bogumilene 85, 107
 Bogyay, Tamás 234
 boktrykkeri 123, 155, 176
 Boleslav 52, 54
 Boleslav av Schlesien 105
 Boleslav den tapre (dristige) 62, 69, 75
 Bolsie Tigane-kirkegården 36
 Bolyai, Farkas 245, 287
 Bolyai, János 245, 287
 bombeangrepene tar til (i Budapest 4.september 1942) 348, 352
 bombingene av Kassa (26. juni 1941) 344, 345
 bondekrigen i Ungarn 128ff,
 bondeopprør i Nordøst-Ungarn (1697) 186
 bondeopprør i Transsylvania (1437) 114
 bondeopprør i Transsylvania (1784) 200
 bondestanden 197, 199, 226
 Bonfini, Antonio 123
 Bonifacius 8 (pave) 102
 Bonifacius 9 (pave) 112
 Bónis, Ferenc 171
 borgerlig parlamentarisme i Ungarn (fra 1920) 307
 Borgerlig-demokratiske parti 356
 borgerlig-kapitalistisk samfunn 219, 226
 Borgerlig-radikale parti 301
 Boris (Russland) 79
 Boris 2 (bulgarsk tsar) 54
 Bornemisza, Péter 156
 Bors (Boris) 78
 Borsa-familien 104
 Bortnyik, Sándor 376
 Bosnia 16, 78, 91, 110, 112, 120, 126, 127, 191, 261, 262
 Bosphorusstredet 62
 botere (boii) 8
 Bourbon, Sixtus 293
 Bourbon, Xaver 293
 Bourges 51
 Brahms, Johannes 243
 Branković (serbisk despot) 117
 Brassó (Kronstadt, Braşov) 86, 160
 Brenta 44
 Brescia 51
 Breslau (Wroclaw, Boroszló) 122
 Brestislav 1 67
 Bretagne 126, 127
 Breuer, Marcell 371, 376, 381
 Brigetio (Szőny) 12
 Britannia 18
 Brno (Boren, Berény, Brünn) 54, 92
 Brodarics, István 156
 Bródy, Imre 358
 Bródy, Sándor 276, 282
 bronsealderen 8
 Burghardt 50
 Bruno (Brundward) av St. Gallen 54
 Buda(pest) 89, 91, 102, 103, 108, 109, 113, 118, 119, 123, 130, 132, 142, 145
 Budai Krónika 97, 124
 Budai Nagy, Antal 114, 149
 Budapesti Hírlap (1881-1939) 276
 Budas gjenerobring (1686) 173
 budinere 40
 Bukhara (Bochara) 37, 42
 Bukovina 341
 Bulcsu 52, 53
 Bulgaria, bulgarere 15, 21ff, 38ff, 51ff, 60ff, 73, 83ff, 104ff, 114, 260ff, 291, 353
 bulgaro-slavisk 55
 bulgarotyrkere 19, 25, 32, 39
 bulgarsk 25, 54, 67
 Bulla aurea 86, 92, 107, 112
 Burebista (Boirebistas) 11, 12
 Burgenland 314
 Burgund(ia), burgundere 18, 49, 50, 51, 53, 69, 95, 126
 byggekunsten 95, 96, 108, 109, 152, 177, 245, 286, 380
 bysantinsk 21, 25, 50ff, 66, 78, 79, 84
 Bysants (Byzantium) 16, 21, 25, 39ff, 46, 49, 51ff, 60ff, 89, 95, 106, 118
 byzantinere 40, 42, 70, 73
 Böhmen (Boiohaemum; Bohemia; Bøhmen) 10, 12, 24, 25, 51ff, 62, 67, 74ff, 93, 102, 105, 110, 113, 121, 126, 141, 142, 148, 165, 256, 339

C

Calixtus 3 (pave) 118
 Cambrai 52, 142
 Campona (Nagy­tétény) 16
 Canossa 71
 Capistrano, Giovanni di 118, 119
 Capua 51
 Caraffa, Antonio 175
 Carmen miserabile 88, 90, 97
 Carnuntum (Deutsch-Altenburg) 12, 24
 Carolina resolution 193
 Castaldo 145, 146
 Catalaunum 18
 Cattaro (februar 1918), 307
 Cernojević, patriark 173, 175
 Cesarini, Giuliano 117
 Chamberlain, Neville 335
 Charentien-kultur 5
 Chartier, Alain 109
 Chlopy 268
 Christian 7 (av Danmark-Norge) 203
 Chronica de Gestis Hungarorum 97
 Chronica Hungarorum 97, 124
 Churchill, Lord Randolph Henry Spencer 341, 343, 349
 Churchills plan (landgang i Nord-Balkan) 349, 352
 Ciano, Galeazzo 331
 Cillei, Borbála 112
 Cillei, Hermann 112
 Cillei, Ulrik 118, 119
 Cisleithania 256
 cisterciensere 81, 84
 Clark, Adam 227
 Clark, Mark Wayne 352, 353
 Claudius 12
 Clemenceau, Georges 302, 305
 Clemens 3 (motpave) 73
 Clemens 6 (pave) 106
 Clemens 7 (motpave) 103
 Clemens 8 (pave) 159
 Clemens 14 (pave) 197
 Clerk, Sir George 307
 Cluny 74
 Codex Albensis 97
 Codex Cumanicus 91
 Comenius 31, 168, 176
 Constanti Hungarorum 267
 Cordova 12
 Corvin, János 122, 125, 126
 Crô-Magnon-menneske 7
 Csaba (Schaba) 52
 Csák, Máté 94, 102, 104
 Csáky, Mórítz 123
 csákó 31
 Csáky, Imre 311
 Csáky, István 160,
 Csáky, István 336, 337
 Csanád 65, 67
 csárda 31
 csárdás-dansen 202 243
 Császár, Elemér 362

Csernova (Cernová) 270
 Csiky, Gergely 277
 Csók, István 376
 Csokonai Vitéz, Mihály 241
 Csontváry Kosztka, Tivadar 285
 cuius regio, eius religio 154, 160, 167
 Cuza, Alexandru Ioan 239
 Czernin, Ottokan 293
 Czóbel, Béla 376, 377
 Cølestin 3 (pave) 84

D

Dacia Ripensis 15
 Dacia Traiana 14, 15, 20
 dakere 11, 12, 14
 dakorumensk kontinuitet 15, 271
 Daladier, Édouard 335
 dalemicene 50
 Dalmatia, dalmatere 14ff, 24, 68ff, 80ff, 90, 92, 94, 105
 107, 112, 113, 127
 dalmatisk 62, 68, 76, 110, 112, 113
 Dálnoki, Miklós Béla 354, 357
 Dan 2 (voivod i Valakia) 114
 Dankó, Pista 279
 Danmark, danskere 49, 128, 341
 Danmark-Norge, 148, 165, 167, 170
 Dante, Alighieri 108
 Danzig, se Gdansk
 Darányi, Ignác 269
 Darányi, Kálmán 329
 Darányis regjering 328
 Dardanellene 106, 261
 Dardania 15, 16
 Darvas, József 367
 Dávid, Ferenc 150, 155
 Deák, Ferenc 228, 236, 239, 240
 De Gestis Ludovici Regis Hungariae 110
 de intellektuelle 221, 222, 266, 289, 326
 de moderate 229
 de radikale 229
 Debrecen (by) 156, 161, 175, 233, 234
 Decebalus 14
 Decius 15
 Decretum maius 122
 Dembinski, Henrik 234
 Demeter (erkebiskop i Esztergom) 110
 demobilisering 301
 demografiske forandringer 82, 190, 204, 240, 264, 265,
 312, 360, 381, 382
 Demonstratio idioma Ungarorum... 203
 dengiz(ik) (tenger) 17
 Dengizik 19
 Dentumogyer (Dentumagyaria) 40
 deportasjonene 351
 Derkovits, Gyula 378, 379
 Déry, Tibor 372
 Déryné, Széppataki Rita 242
 "De sagittis Hungarorum..." 44
 Dési Huber, István 379

d'Esperey, Louis-Félix Franchet 301
 Dessewffy, József 227
 Det ungarske vitenskapsakademiet 226, 245
 detronisering 188, 234
 Dévai Bíró, Mátyás 155
 devalueringen (1817) 223, 224
 diakritiske tegn 31
 Diocletian 13, 16
 Diploma Leopoldinum (1690) 174, 193
 diplomatiske forbindelser med Sovjetunionen (17.september 1939) 340
 Diupaneus (dakisk konge) 14
 Divény 158
 Divina Commedia 108
 Djungaria 37
 Dnestr 86, 345
 Dnjepr 39, 43, 53
 dobbelte landnåmet (teori) 22, 23
 Dobbeltmonarkiet 240, 257, 260, 262, 270, 274, 289
 Dobó, István 146, 161, 154, 157
 Dohnányi, Ernő 279, 373
 Domanovszky, Endre 378
 dominikanerne 87
 Domitian 14
 Domonkos (ungarsk biskop) 55
 domstolene 192
 Don 38, 39, 40, 41, 42, 43
 Donau 10, 12, 19ff, 41ff, 49, 51, 62, 67, 69, 73, 78, 86, 90, 118, 145
 Donaubulgarere 25, 38, 42
 Donau-limes 12ff
 Donets 40
 Dózsa (Székely), György 129
 drabant-regjeringen 269
 Dragos (voivod) 106
 Drang nach Osten 53, 62, 75
 Drava 24, 133
 Drégely 146
 Drobeta (Turnu-Severin) 14
 Dsida, Jenő 370
 Dsjengis khan 87
 dualismen 256
 Dukatet 69, 75
 Du Nay, André 15, 16
 Dusan, Stefan se Stefan Dusan
 dynamoen 286
 dyrekult 35
 dyreornamentikk (germansk) 20
 dyreornamentikk (nomadisk-ungarsk) 47
 Döbling 232

E

Eckhardt, Sándor 363
 ediktet av Mediolanum 16
 Eger 89, 146, 159
 Egino 50
 Egressy, Béni 244, 279
 Egressy, Gábor 281
 Egry, József 376

Egypt 91, 128
 Eichmann, Adolf 351
 Eisenach 50
 Ekkerhard 51
 Elben 12, 20, 62
 elektrisk bybelysning 286
 elektrisk jernbanestrekning 286
 elektrisk lokomotiv 286
 elektroindustri 263, 286
 Elisabeth (keiserinne) 239
 Elisabeth den Hellige av Ungarn 86, 177
 Ellak 19
 Emex 35, 46
 emigrantene (etter 1849) 237, 239
 eneveldet 163, 168, 171, 178, 192, 196, 225
 engelsk-russisk overenskomst (1907) 262
 England 49, 79, 86, 108, 111, 123, 165, 222, 290
 Enhetspartiet (1921-1932) 315
 Enns 21, 44, 53, 54
 Ennsburg 44
 entente-cordiale 262
 Eperjes 156, 175
 Érd 5
 Erdei, Ferenc 357, 367
 Erdély 43, 52, 149
 Erdélyi, József 368
 Erik av Friaul 23
 Erik av Pommern (dansk-norsk-svensk konge) 113
 Erkel, Ferenc 119, 238, 242, 243, 279
 Erzsébet (datter av András 3) 102
 Erzsébet (enkedronning etter kong Lajos den store) 110, 111
 eskilene 42
 Esterházy, Antal 195
 Esterházy, Miklós 166, 168
 Esterházy, Pál 172, 177, 201, 231
 Esterházy-slottet i Ferdőd 201
 Estland 148, 271
 Esze, Tamás 186
 Eszék (Osijek) 133, 170
 Esztergom 55, 63, 66, 84, 102, 142, 145, 158, 173
 Etelköz 40, 41, 42, 43
 Etiopia 328
 Eugen av Savoyen 174, 191
 eukaristisk kongress i Budapest (sommeren 1938) 382
 Europa 39, 50, 53, 91
 europid 37
 eventyret i St. Gallen 51
 Eötvös, József 228, 229, 244, 256
 Eötvös, Károly 266
 Eötvös, Lóránd 287

F

fabrikker 192
 Fadrusz, János 285
 fagbevegelsen i Ungarn (fra 1899) 266
 fagforeningsregjeringen (1.aug.-6.aug. 1919) 306
 Fajsz 52, 53
 Faragho, Gábor 353, 357

Farkas, Károly 205
 Fazekas, Mihály 242
 Februarpotentet (1861) 238
 Féja, Géza 367
 Fejér, Lipót 287
 Fejérváry, Géza 268, 269
 Fejes, Jenő 358
 Felirati párt (Adresse-partiet) 256
 "felles anliggender" (Østerrike-Ungarn) 240
 felles polsk-ungarsk grense (mars 1939) 339, 340
 felleshæren 258
 Felvidék, se Opplandet
 femtenårskrigen 158, 162
 fenno-ugriere 26, 32
 Fényes, Adolf 284
 Ferdinand 2 (av Habsburg) 145, 376
 Ferdinand 5 (av Østerrike) 227, 230
 Ferdinand av Habsburg 141, 142, 145, 146
 Ferdinand av Napoli 122
 Ferdinand den katolske av Spania 127
 Ferenczi, Sándor 289
 Ferenczy, Béni 379
 Ferenczy, István 245
 Ferenczy, Károly 284
 Ferenczy, Noémi 380
 Festetics, György 226
 Feszl, Frigyes 286
 Filip 2 August (av Frankrike) 83
 Filip 4 den Smukke 102
 Finland 32, 49, 271, 353
 finsk 32
 finsk-ugrisk 31, 243, 244, 288, 363
 finsk-ugrisk språkforskning 203
 firemaktsforhandlingene (i München 29. september 1938) 335
 firemaktspakten (1.juni 1933 i Roma) 327
 Firenze 108, 123
 Fischa 62
 Fischer, József 381
 Fiume (Rijeka) 113, 145, 225, 232, 257, 320
 flåteavtale mellom Storbritannia og Tyskland (juni 1935) 328
 foederati 18, 19
 Folkeforbundet 310, 314
 folkekommissær-regjeringen 303, 304
 folkelover (november-desember 1918) 302
 Folkmar (Fulcer) 74
 Fontainebleau-traktaten (1528) 142
 Forente Stater 292, 314
 Forente uavhengighetspartiet (1914-) 292
 forfatningen 86, 174, 189, 196, 220, 225
 Forgách, Ferenc 148, 157
 forint (1336) 103
 forliket mellom Østerrike og Ungarn (30. mars 1867) 239, 240, 256
 forsvarskomite 232
 Frangepán, Ferenc 171
 Frankel, Leo 265
 Franken 50, 51
 frankere 20, 21, 22, 23, 24ff, 25, 26 41, 42, 69, 73
 frank-forfalskningssaken 316

Frankfurt 63
 frankisk 62
 frankofil 25
 Frankrike 49, 72, 79, 84, 108, 111, 127, 144, 165, 168, 186ff, 191, 193, 220ff, 259ff, 270, 290, 310, 314, 318, 324, 339ff
 Frans (av Lothringen) 103
 Frans 1 (av Frankrike) 131, 133, 142
 Frans 1 (av Østerrike) 221
 fransk 69, 71, 109
 fransk okkupasjon i Sør-Ungarn 301
 franske revolusjonen (februar 1848) 230
 fransk-engelsk overenskomst (1904) 262
 fransk-russisk militærpakt (1891) 262
 Franz Ferdinand (kronprins) 257, 263, 270
 Franz Joseph 233, 238, 256, 260, 262, 268, 269, 290, 291
 Fráter, György (Georg Martinuzzi) 143, 145
 freden i Beograd (1739) 193
 freden i Utrecht (1713) 191
 freden i Karlóca (1699)
 freden i San Stefano 261
 freden i Szatmár (1711) 189
 freden i Vasvár (1664) 171
 freden i Westfalen 168
 Fredrik (av Pfalz) 165
 Fredrik 2 (av Preussen) 194, 219, 220
 Fredrik 2 av Danmark-Norge 147
 Fredrik 3 av Habsburg (tyskekongen) 116, 117, 119, 120, 121, 122
 Fredrik av Babenberg 91
 Fredrik av Barbarossa 76, 79, 80, 84, 90
 Fredrik Vilhelm (av Preussen) 188
 fredsforsøkene (1917-1918) 292, 293, 294
 Fredspartiet (1848) 233, 234
 Fredspartiet (juli 1943) 348
 fredstraktaten av Versailles 114, 308, 309, 310, 311, 336
 Freising 24
 Friaul 113
 Friedrich 2 (av Østerrike) 87, 90
 Friedrich, István 306
 Friedrich-regjeringen 306
 frihetskampen (1703-1711) 187
 frihetskampen (1848/1849) 232, 233, 234
 frivillig grunnavløsning 227
 Fuggerne (bankierhuset) 131
 Fürst, Milán 366
 første Balkan-Ligaen (1912) 262
 Første internasjonale 265
 første ungarske riksdag (1848) 232
 første verdenskrig 289ff,
 føydale anarki 85ff, 92, 93, 94, 110, 129, 131, 133, 198

G

Gábor, Áron 233
 Gádor, István 380
 Galambóc 114
 Galatia 10

Galeotto, Marzio 123
 Galicia 73, 107
 Gallia 18
 Gallipolihalvøya 107
 gammelbulgarsk 19
 gammeltyrkisk 17, 29
 Garai, Miklós (2) 110, 111, 112, 113
 Garam 67
 Garay, János 247
 Gardaríke 49, 68
 Gardizi 41
 Gárdonyi, Géza 146, 274, 275, 364
 Gdansk 147
 Gellért den Hellige 65, 68, 72
 Genova 107, 117
 Gentis Felicitas 176
 gentry 258, 265
 Georgikon 226
 Georgis Monachos (Georgius Continuatus) 41
 gepidere 12, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 24, 73
 Gerbert 60
 Gerevich, Tibor 378
 Gergely (Gregor, erkebiskop i Esztergom) 102
 germanere 12, 16, 18, 19ff,
 Gertrudis av Meran 85, 86, 87,
 Gesta Hungarorum 9, 40, 42, 84, 97
 getere 11
 Géza (storfyrste av Ungarn) 53, 54, 60 61, 64, 67, 70,
 71
 Géza 1 71
 Géza 2 79
 Ghyczy, András 163
 Ghyczy, János 148
 Gibbon, Edward 119
 Giskre (Jiskra) 116, 117, 120
 Gizella (Gisela) av Bayern 55, 60, 63, 66, 67, 80
 gjeninnføringen av kapitalismen 306
 gjenreisningsarbeidet etter krigen 357
 glagolittiske alfabet 25, 64
 gobelinkunsten 380
 Goldmark, Károly 279
 Goluchowski, Agenor 262
 Gombocz, Zoltán 363
 Gorka, Géza 380
 Gorsium (Tác) 13
 goter 12, 14, 15, 16, 18, 19, 36
 Gottfred av Bouillon 74, 75
 Gottschalk 74
 Gratianus 18
 Gravetti-kulturen 6
 Gregor 7 (Hildebrand; pave) 71, 72
 Grekenland 263, 339
 grensevaktområde 193
 Gresham-kretsen 377
 gresk(e) 40, 64, 70
 gresk-ortodoks 151, 164, 257, 260
 Grieg, Edvard 278, 279
 grunnartiklene (for Bøhmen) 256
 grunnloven 86, 92
 Grønland 49
 Gubec, Matei (Máté Gubec) 154

Gubernium 193
 gudsdommene 73
 Gulácsy, Irén 364
 Gulácsy, Lajos 285
 gullsmedkunst 21, 82, 95, 109
 gulyás 31
 Gulyás, Pál 368
 Gustav 2 Adolf 166, 167
 Gutenberg, Johannes 124
 Gyarmathi, Sámuel 31, 203
 Gyergyai, Albert 156
 Gyldne bulle 86, 92, 107, 112
 Gyóni, Géza 278
 Gyula (by) 146
 Gyula (høvding) 61
 Gyulafehérvár (Alba Julia) 61, 90, 94, 145, 159, 160,
 164, 176
 Gyulai, Pál 276, 288
 Gyula-overenskomsten (1541) 145,
 Gyöngyösi, István 177
 Gyöngyösi, János 357
 Győr (by) 62, 67, 68, 74, 90, 146, 159, 223
 Győrffy, István 363
 Györy, János 121
 Gömbös, Gyula 303, 306, 312, 315, 323, 325, 329
 Gömbös-regjeringen 325
 Görgey, Arthur 233, 234, 235, 257
 Göring, Hermann 328, 335

H

habaner keramikk 178
 Habsburg, Albrecht av 346
 Habsburgene 93, 94, 105, 114, 121ff, 143ff, 153, 154,
 158, 160ff, 302, 307
 Hadik, András 195
 Hadrian 4 (pave) 79
 Hadrianapolis 16, 18
 Hagia Sofia 76
 Hainburg 90, 94
 hajduer 31, 161, 163, 166
 Hajdúság 161
 Hajnóczy, József 222
 Halics (Halycz, Lodomeria, Galicia) 83, 85
 Hallstatt-kulturen 10
 Halotti beszéd 31, 96
 Hamvas, Béla 372
 handel 178, 228
 handelsavtale med Tyskland 327
 handelsavtaler med en rekke land (fra 1925) 319
 Hangya (forbrukerkooperativet 'samvirke') 266
 Harald 3 Hardråde 68
 Harald Blåtand 54
 Harsányi, Lajos 372
 Hartvig, biskopen av Győr 67
 Hatvan 145
 Hatvany, Lajos 362
 Hauszmann, Alajos 286
 Haydn, Joseph 202
 Haynaus militærdiktatur (1814-50) 236

Hedvig, se Jadwiga
 heftalitter 20
 Heisler, Donathus 174
 Héjjas, Iván 314
 hekser, hekseprossesser 73, 76
 Hell, Miksa 203
 Hellas 16, 104
 Hellige alliansen (1814) 224, 227, 234
 Hellige kronen 61
 Hellige land 74, 91,
 Hellige liga (1684) 128, 173, 174
 Heltai, Gáspár 155
 Heltai, Jenő 277, 280
 Henrik ("der Zanker") 54
 Henrik (av Bayern) 52, 53, 60
 Henrik 1 Fuglefangeren 51
 Henrik 2 den Hellige 61, 62
 Henrik 2 Jasomirgott 79, 83
 Henrik 2 Plantagenet 83
 Henrik 3 av Bayern 55, 67, 68, 69
 Henrik 4 (av Bayern) 55
 Henrik 4 (tysk keiser) 71, 75
 Henrik 5 75
 Henrik 8 (av England) 131
 Hercegovina 16, 260, 261, 262
 Herczeg, Ferenc 275, 321, 364
 Herder, Johann Gottfried 205
 Herend 246, 285, 380
 Heribald (Heribert) 51
 Herodot 9, 10, 40
 heruler 20
 Hess, András (boktrykker) 123, 155
 hest 35
 Hevesi, Sándor 281
 Hevesy, György (george) 360
 Hierotheos 52
 Hild, József 245
 Hildegunde (Ildiko) 19
 Himmerland 11
 Hispania 18
 historieforskning i Ungarn 156, 157, 202, 203, 243, 247, 288
 Hitler, Adolf 326, 327, 335
 hjort 35
 Hlinka, Andrej 270
 hoffkamarilljaen 227
 Hoffpartiet 227
 Hohenwart, Karl von 256
 Hollósy, Simon 284, 377
 Hóman, Bálint 361
 Homer 9
 homo erectus palaeohungaricus 4
 Homonnai, Bálint Drugeth 163, 165
 Honterus, Johannes 150, 151
 honvéd 31
 honvéd-hæren 232
 Horthy invitert til Tyskland 350
 Horthy stanset deportasjonene (27.juni 1944) 351
 Horthy til Transdanubia 306, 307
 Horthy, István (og hans død i august 1942) 346, 348
 Horthy, Miklós 306, 307, 329, 330, 334, 338, 346, 351

Horthy, Miklós tatt til fange av tyskerne 354
 Horthy, Miklós jr. 349
 Horthy, Miklós jr. arrestert 354
 Horthys innmarsj i Budapest (16.november 1919) 307
 Horthy-tiden (1.mars 1920 - 15.oktober 1944) 308
 horvat 73
 Horváth, János 362, 364
 Horváth, Mihály 247
 Hradčany 165
 Hubay, Jenő 279, 373
 Hugo av Provence 51, 52
 Hunalant 24
 hundreårskrigen 108
 hunenes dynasti 22
 hunere 15, 16, 17ff, 19, 23, 32, 36, 38, 40, 45, 243
 Hunerriket 49
 Hunfalvy, Pál 288
 Hungarista Mozgalom 330, 339
 Hunnia 282, 375
 Hunor 35
 Hunyadi, János 115, 116, 117, 118, 119
 Hunyadi, László (ban av Kroatia-Dalmatia) 118, 119
 Hunyadi, Mátyás 119ff
 Hunyadi-familien 108, 114, 125
 Hunyadvár 115
 Hus, Jan 113
 husittene 113, 114
 Huszár, Adolf 285
 Huszár, Károly 307
 huszárer 31, 111, 166, 189, 195
 Huszár-regjeringen (24.mars 1919 - 1.mars 1920) 307
 Huszka, Jenő 280
 hvit terror (høsten 1919) 307
 hvite hunere 20
 hvite ogurer 22
 hær(reformen av 1397) 111, 112, 127
 Hötzendorf, Conrad von 267, 290
 høyreekstremistene 316, 322, 325, 330, 334, 339, 340, 346
 høyreopposisjonen (fra november 1918) 302
 Høyskole for den bildende kunst (Budapest) 283
 Håkon 5 Magnusson 108

I

Iancu, Avram 232, 235
 Ibn Rusta 41
 Ibsen, Henrik 235, 280, 282,
 idoneitetsprinsippet 71
 Ignotus, Pál 371
 Ildiko (Hildegunde) 19
 Illésházy, István 154, 161, 167
 Illyés, Gyula 330, 346, 348, 367, 368
 illyrere 10, 11
 Ilona 79
 Ilosvai Selymes, Péter 156
 Imre (den Hellige) 62, 65, 66, 72, 80
 Imre 1 84
 Imre 2 85
 Imrédy, Béla 325, 338

Imrédys fall (11.februar 1939) 338
 Imrédys kursending 337
 Imrédys regjering (14.mai 1938-16.februar 1939) 332ff
 India 37
 industrialisering (i Ungarn) 192, 198, 199, 225, 228, 236, 317, 358
 inflasjon (1918-1926) 316
 ingen folkeavstemninger 303
 Inn 50
 innenrikspolitik (etter 1867) 256ff, 266ff, 289, 308, 313, 323ff, 328ff, 334ff, 340, 345ff, 351, 352
 Innocens 3 (pave) 84
 Innocens 4 (pave) 91
 Innocens 11 (pave) 173
 innvandring til Ungarn 80, 84, 124, 160, 175, 190, 191, 204, 208ff
 insurrectio 127, 192, 223, 192, 223
 irakere 11
 iranere 36
 iransk 33, 39, 42
 Irene, se Piroska
 Irinyi, János 295
 Irnik (Irnek) 17, 19, 38
 Isanrich 44
 Isis-Osiris-kulten 13
 islam 39, 47, 49, 141
 Island 49
 Ismail Ibn Ahmed 42
 Isperik (Esperik) 25, 38
 Istállóskő 5
 Istanbul, 144, 145, 162, 165, 261
 Istanbul-overenskomsten (1528) 142
 Istria 16, 72, 113
 István 1 den Hellige 49, 55, 60ff, 72, 74, 78, 80, 86, 103
 István 2 77, 78
 István 3 79, 80
 István 4 79, 80
 István 5 92
 Istvánffy, Miklós 157
 Istvánffy, Pál 156
 Italia 12, 16ff, 44, 49ff, 62, 68, 79, 90, 95, 106ff, 123, 126, 222ff, 261, 262, 291, 308ff, 320, 339
 Italia-krigen 349
 italienere (i Ungarn) 79
 italiensk 69, 107, 109, 114, 127
 italiensk-tyrkiske krigen (1911) 262
 italiensk-tysk akse 326, 328
 italiensk-østerriks-ungaske blokk 326, 327, 328
 Itil 39, 40
 ius resistendi 86
 Ivan 3 (russisk storfyrste, tsar) 120
 Ivan 4 den grusomme (tsar av Russland) 147
 Iványi-Grünwald, Béla 284
 Izabella 143, 145, 146, 161
 Izsó, Miklós 285

J

Jacobi, Viktor 280
 Jadwiga 110
 Jagello-huset 10, 126, 141, 146
 Jajca 120
 jakobinere 221, 222, 241
 jakobinsk sammensvergelse 222
 Jan Sobieski (av Polen) 173
 Janopolk (av Kijev) 78
 János Zsigmond 143, 145, 146
 Japan 262
 Jaroslav av Kijev 68
 jasene (oseterne) 91
 Jászai, Mari 281, 282
 Jászi, Oszkár 266, 272, 289, 302, 303
 Jászság 91
 Jayhani fra Bokhara 41
 jazygere 12
 Jedlik, Ányos 245, 286
 Jelačić, Josep 231, 232
 Jendrassik, György 358
 Jernalderen 9
 jernbanebygginger 236, 245, 263
 jernbanespråk-lov 270
 Jerngarde 338, 342
 Jerusalem 62, 75, 84
 jesuittene 148, 151, 167, 186, 197
 Joachim av Gut-Keled 92
 Johan 2 Kasimir (av Polen) 169
 Johan 3 Vasa 147
 Johan av Luxemburg (bøhmisk konge) 105, 107
 Johanne av Napoli 105
 Johannes 1 Tzimiskes 54
 Johannes 12 (pave) 53
 Johannes 23 (pave) 113
 Johannes av Istria 23
 Johannes Corvinus, se Hunyadi, János
 Johannes Komnemos 76, 78
 Jókai, Mór 237, 247, 274
 Jókai-kodeks 110
 Jordanes 17
 jordbruk 192, 196, 198, 199, 224, 226, 264, 360
 jordreform (november 1920) 312
 Josef 1 (av Habsburg) 188, 189
 Josef 2 (av Habsburg-Lothringen) 196, 198, 199, 200
 Josef 2s språkforordning 199, 200
 josefinismen 198ff
 Jósika, Miklós 244
 József, Attila 371, 372
 judaismen 46
 Jugoslavia 114, 301, 314, 331340, 342, 343
 jugurer 37
 Juhász, Gyula 366
 Julianus 33
 Julianus (dominikanermunken) 87, 88, 89
 Julius 2 (pave) 127
 Julius Caesar 11, 12, 14
 Jurisics, Miklós 143
 jurkaer 40
 Justh, Gyula 266, 269

Justinian(us) 21
 jødene, jødelovene 76, 199, 211, 266, 307, 312, 318,
 337ff, 345ff, 354ff, 361
 jødepogrommer 74, 75, 80, 337

K

kabarér 40, 41, 42,
 kabarisk 67
 Kacsóh, Pongrácz 280
 Kádár, János 363
 Kaffka, Margit 276
 Káldi, György 164, 176
 Kalevala 35, 280
 kalizene 46
 Kállai, Gyula 352, 363
 Kállay, Miklós 325, 347ff, 351, 364, 373
 Kállay, Tibor 316
 Kállays vinglepolitikk 347, 348, 349, 350
 Kallós, Ede 285
 Kálmán den Boklærde 74, 75, 76
 Kálmán, Imre 280
 Kálnoky, Gustav 261, 262
 Kalocsa 63, 72, 86, 133, 159
 Kalojan (bulgarsk tsar) 85
 Kálti, Márk 22
 kalvinisme 150
 Kama 32
 kamariljaen 227, 228, 231, 232, 233
 kampen mot fredssystemet 331
 Kán, László 103
 Kandó, Kálmán 286, 360
 Kanizsai, János (erkebiskop i Esztergom) 113
 Kanselliet 83
 Kánya, Kálmán 327, 330, 337
 kapitalismen 236
 kapitalismens fremvekst 263ff
 Kara Mustafa, storvesir 173
 karantansk 54
 karantener 23
 Karaton 18
 karburator 287
 Karinthy, Frigyes 282, 285
 Karl 10 Gustav 169, 170
 Karl 12 (av Sverige) 187, 189
 Karl 2 den Halte 92
 Karl 3 (Károly 2, den Lille av Durazzo) 106, 111
 Karl 4 (av Luxemburg) 105, 107
 Karl 4 (Karl 1 i Østerrike) 291, 292, 293, 312
 Karl 5 (av Habsburg) 131, 133, 141, 145, 146
 Karl 6 (av Habsburg) 189
 Karl 8 (av Frankrike) 127
 Karl Albert (av Bayern) 194
 Karl Anjou av Napoli 92
 Karl av Lothringen 173
 Karl av Moravia 107
 Karl den store 20, 23, 24, 49
 Karl Martell 94, 108
 Karl Robert se Károly Róbert
 Karlmann 25

Kármán, József 204
 Kármán, Tódor (Theodore) 359
 Károli, Gáspár 31
 Karolingene 25
 karolingisk 20, 24
 Károly Róbert (Károly 1) 94, 102, 103, 108, 119
 Károlyi, Mihály 266, 272, 291, 293, 294, 301, 303
 Károlyi, Gyula 306, 320, 323
 Károlyi, Sándor 265
 Károlyi, Sándor 189
 Károlyi-parti 301
 Karpatbekkenet 3, 14, 18ff, 31, 35, 38, 40ff, 51, 64, 65,
 73, 87, 89, 97
 Karpatene 18, 70, 73, 74, 86, 87, 89, 93
 karpere 14, 16
 Kasimir 69
 Kasimir 3 den Store 105, 107
 Kasimir 4 119, 118
 Kaspihavet 32, 33, 36, 39
 Kassa 160, 161, 344
 Kassák, Lajos 285, 371, 375
 Katalauniske marker 18
 Katharina av Brandenburg 166
 Káthay, Mihály 162
 Katolikus Szemle 372
 katolisisme 150, 151, 175
 Katolske folkeparti (1894) 267
 Katolske liga 166
 Katona, József 230 243
 Kaukasus 19, 21, 38, 39, 46, 261
 kazakhene 37
 Kazakhstan 32
 Kazinczy, Ferenc 222, 241
 Kecskemét-malerne 284
 Keitel, Wilhelm 347
 Kékkő 158
 Kelet Népe 366, 368
 keltere 10, 11
 Kemény, János 170, 176
 Kemény, Zsigmond 229, 273
 Kempelen, Farkas 204
 kengyel 38
 Kenyérmező (1479) 122
 Képes Krónika 97, 110
 keramikken 380
 Kereki 161
 Kerelöszentpál 147
 Kerényi, Frigyes 247
 Kerényi, Károly (Karl) 361, 362, 372
 Keresztes-Fischer, Ferenc 323, 329, 347
 Kerlés 70
 Kertész, Mihály (Michael Curtis) 282, 375
 Kéthly, Anna 363
 Kézai, Simon 19, 23, 96, 97
 khazarer 22, 38, 39, 40, 60
 Khazaria, Khazariske rike, Khazarriket 10, 39, 40, 41,
 46, 53
 khazarisk 43, 67
 Khorasan 42
 Khoresm 39, 42, 107
 Khuen-Héderváry, Károly 268, 272

- Kiel-møtet (20.-26. august 1938) 334
 Kijev 39, 40, 43, 49, 53, 60, 62, 68, 70, 75, 78, 79, 89
 Kimba Longu (Cimpulung) 62
 kimbere 11
 kimmere (kimmeriere) 9, 33
 Kina 17, 32
 kinesere 18
 Kinizsi, Pál 120, 127
 kiptsjak 35, 39, 91
 kirgisere 37, 65
 kirken 199
 kirkepolitiske lover 267
 Kis Károly, se Karl 3
 Kisfaludy Strobl, Zsigmond 379
 Kisfaludy Társaság (1836-1952) 242
 Kisfaludy, Károly 242
 Kisfaludy, Sándor 238, 242
 Kismarton (Eisenstadt) 177
 Kiss, János 355
 Kiss, József 276
 Kiss, László Pál 380
 Kiszely, István 37
 kjemiindustri 263
 Klapka, György 235
 Klauzál, Gábor 231
 Klebelsberg, Kúnó 318, 162
 klientfolkene 14
 Kmetty, János 377
 kobberalderen 7
 Kocel 25
 kocsi 31
 Kodály, Zoltán 37, 47, 48, 280, 281, 346, 373
 Kodolányi, János 369
 Kollár, Ádám 196
 Kollonich, Leopold (Lipót) 175
 kolonialisering, se Verdens kolonialisering
 kolonisering av landet (etter tyrkerkrigene) 190, 191, 192, 204
 Kolowrat, Franz Anton 227, 231
 Kolozsvár (Cluj) 146
 Kolozsvári, György 74, 109
 Kolozsvári, Márton 74, 109
 Kolozsvári, Tamás 110
 Komárom 235
 Komáthy, Jenő 275
 komitater 86, 112
 kommunistpartiet forbudt (1921) 315
 kommunistenes illegale parti 317
 Kommunistiske partiet 356
 kongedømme tilbake i Ungarn (fra 27. februar 1920) 308
 Kongedømmet Sør-Italia 92
 kongekrone, sendt av sultanen 162
 kongekronen (Stefanskronen) 60, 61, 71
 kongelige administratører 229
 Kongelige Ungarn 153, 154, 166, 167, 170
 kongelige valgløfter 114
 kongespørsmålet 312
 kongressen av Visegrád 105
 kongressen i Wien (1814-15) 224
 konjunkturerne (etter 1800) 224
 konkordatet med Pavestolen (1855) 237
 Konrad 1 51
 Konrad 2 62, 66
 Konrad 3 (tysk keiser) 79
 konservatisme 227, 229
 konsolidering (økonomisk, av Bethlen) 316
 Konstantin 14, 16
 Konstantin 9 Monomákos 68
 Konstantinopel 18, 21, 51, 53, 118
 Konstantinos Porfyrogennetos 40, 41, 42, 52
 Konstanz: kirkemøtet 112, 114
 Koppány 60
 Korányi, Frigyes 308, 324
 Korda, Sándor (Sir Alexander Korda) 282, 375
 Kornis, Dezső 377
 korporativ stat 325, 326, 329
 Korsika 49
 korstogene 74, 79, 84, 85, 87, 107, 118, 121, 128 173
 Kós, Károly, 370, 371, 381
 kosakker 169
 Kosáry, Domokos 12, 132, 262, 292, 301, 302, 310, 321
 Kossuth i Amerika 236
 Kossuth, Ferenc 267, 269
 Kossuth, Lajos 227, 228, 230 231, 234, 237, 239, 246, 256, 257, 259, 267
 Koszta, József 377
 Kosztolányi, Dezső 366
 Kovács, Imre 330, 348, 352, 367
 Kovács, Margit 380
 Kozma, Lajos 381
 Kozma, Miklós 329, 330
 Kraków 54, 74, 107 130, 147, 170
 krav om grenserevisjon for Ungarn 320, 321
 kredittforholdene 224, 226
 Kreta 49
 krigens tap og skader 357
 krigskonjunktoren (fra 1939) 340
 krigstretthet 291
 Krim 41
 krimkrigen 237
 kristelig nasjonalt styresett 308
 kristendommen 13, 46, 52, 54, 61, 68
 kristenforfølgelser 16
 Kristina av Sverige 167, 168
 Kristne liga (antityrkisk) 159
 Kristóffy, József 269, 344
 Kritasíros 11
 Kriza, János 247
 Kroatia, kroaterne 70, 73, 76, 80, 84ff, 92, 102, 110, 126, 132, 141, 193, 205, 232, 240, 257, 260, 272, 303, 343
 Kroatiske nasjonale liberale parti 257
 Kroatiske rettsparti 257
 Kroatiske unionistisk parti 257
 kroatisk-ungarsk symbiose 73
 kroningen 60, 61
 kroningen i Budapest 240
 kroningsdiplom 94, 190
 Krúdy, Gyula 276, 366
 Krum 24, 25
 Krusevac 116, 118

Kuban 25, 38, 40
 Kuber 38
 kulpinggoi (kylfinger) 53
 kumanere 86, 87, 89, 91, 93
 kumanere (polovetsere) 69, 70, 72, 73, 81
 Kumania 74, 86, 87, 89, 106
 Kun, Béla 302, 303
 Kunimund 20
 Kuns motoffensiv mot rumenerne 306
 kunsten på 800-tallet 47
 kunsthåndverk i Ungarn på 1600-tallet 178
 kunstviser 279
 Kurszan 43, 49, 50
 kurutser 31, 172, 186, 188
 kurutsernes diktning 201
 Kuvrat (Kovrat) 21, 38
 kvader 12, 16, 18
 kvinnenenes stilling i Ungarn 179, 266
 Küküllei, János 110
 Külföldi, Viktor 265
 Kyrilliske alfabet 25
 Kyrillus (Konstantin) 25, 41
 Kölcsey, Ferenc 227, 238, 242
 Köln 75
 kölpények 53
 Köprülü Mustafa 174
 Köprülüene 168, 170
 Körmöcbánya 104
 Kőrös 20
 Kőrösfői-Kriesch, Aladár 380
 Körösi Csoma, Sándor 32, 243
 Kőrös-kulturen 7
 Kőszeg 143
 Kőszegi, Iván 95
 Kőszegi-familien 92, 93, 102, 104
 Kötöny (Kuten), fyrste av kumanerne 89

L

La Thène-kulturen 10
 Laborfalvi, Róza 274, 281
 Ladislaus av Anjou 112
 Ladomeria 107
 Lajos 2 131, 132, 133, 141
 Lajta, Béla 286, 380
 Lajta-Bánát 314
 Lajtha, László 374
 Lakatos, Géza 352
 landbrukslandet Ungarn 81, 82, 108, 128, 152, 192, 196, 236, 263
 landgang i Normandie 352
 landnåmstidens kultur 44ff,
 lange hertoget (1443) 116
 lange krigen (1586-1604) 158, 162
 lange riksdagen (1832-36) 227
 langobardene 12, 14, 15, 20, 21, 24
 Lasalle, Ferdinand 265
 Laski, Hieronym 142
 László 4 "Kumanen" 93, 102
 László 5 Posthumus 117, 118
 László den Hellige 70, 71, 72, 73, 78, 105
 László, Gyula 21, 38
 László-herme 74, 109
 latinsk alfabet 64
 latinsk-språklig litteratur 64, 69, 76, 96, 140, 150, 155, 157, 241
 Lausitz 121
 lavadelen 86, 103, 128, 141
 Laventenburc 4
 Lázói-kapellet i Gyulafehérvár 130
 Lech 52
 Lechner, Ödön 286, 380
 legitimistene 312, 346
 legitimitetsprinsippet 71
 Lehár, Ferenc 279
 Leibnitz 31
 Leithe 62, 67
 Lel 52
 Lengyel-kulturen 7
 Lenin, Vladimir Ilich 302
 Lenin-guttene 304
 Leo (pave) 18
 Leo 6 (pave) 42, 43, 50
 Leo 9 (pave) 68
 Leo 10 (pave) 128
 Leo 13 (pave) 267
 Leopold 1 (av Habsburg) 169, 170, 174, 186
 Leopold 2 (av Habsburg) 219
 Levédia 40, 42
 Levente 42, 43, 44, 66, 69
 Lex Apponyi 270
 Lex Daniel 268
 Liberale parti (1875) 258
 Ligaen av Cambrai 127
 Lille entente (fra 1920) 313, 331
 Lille Kumania 91
 Lilleasia 70, 74, 106, 107, 116
 Lille-Karpatene 25
 limes 12, 13, 16
 limigentes 15
 Lindler, Béla 301
 linearkeramikkulturen 7
 Linz 173
 Lipa 132, 173
 Lippay, György 171
 Liszt, Ferenc 201, 237, 238, 243, 278, 279
 litauerne 110
 litteraturhistorie i Ungarn 288
 livegenskap 197, 199, 231, 235
 Livland 148
 Lodomér (erkebiskop av Esztergom) 93, 94
 Loirdalen 51
 Loire 49
 Lombardia 21, 51
 Lórántffy, Zsuzsanna 170, 176
 Lorraine(Lothringen)kors 84
 Lothringen 50, 51, 52, 193
 Lotz, Károly 283
 Lovas 5
 Lovassy, László 228
 lovbøker 64, 76, 129

Ludvig 10 (av Frankrike) 171
 Ludvig 12 av Frankrike 127
 Ludvig 13 (av Frankrike) 167
 Ludvig 14 (av Frankrike) 173, 174, 186, 187
 Ludvig 3 49
 Ludvig 4 "Barnet" 49, 50, 52
 Ludvig 7 (av Frankrike) 79
 Ludvig 9 (av Frankrike) 90
 Ludvig av Baden 173, 174
 Ludvig den tyske 25
 Luidolf 52
 Luitpold av Østerrike 49, 71
 Lukács, György, 281, 289, 303, 362, 363
 Lukács, László 272
 Luther, Martin 150
 luthersk-evangelisk 150
 Luxemburg 341
 Luxemburg-familien 111
 lån, garantert av Folkeforbundet (1924) 316, 317, 322

M

Macartney, C. A. 60, 61, 345
 Machiavelli 120
 Macsó 91, 104, 106, 114
 Madách, Imre 273
 Madarász, József 260
 Madarász, Viktor 282
 Maeotis 40
 Magister Sebastianus: M.S. (kunstner) 130
 Magna Bulgaria 33, 89
 Magna Charta 86
 Magna Hungaria 33, 87, 89
 Magna Valakia 106
 Magor (Magyar) 19, 35, 38
 Magyar Anjou Legendárium 110
 Magyar Csillag 368
 Magyar Élet 368
 Magyar Nemzet 362
 Magyar Szemle 363
 magyarere 15, 19ff, 31, 38, 40ff, 44, 46, 48, 49, 51, 53, 54, 65, 67, 90, 149, 204
 Magyari, István 176
 magyarisering 229, 267, 270
 Majtény 189
 Makedonia 10, 11, 16, 62, 104, 106, 261
 malerskoler 284
 Málnási, Ödön 364
 Mályusz, Elemér 362
 Mann, Thomas 362
 Manuel (keiser av Bysants) 79, 83
 manufakturere 192
 Mátyók, Ádám 102
 Manzikert 71
 Márai, Sándor, 364
 Máramaros 106
 Márciusi Front 330
 Marcus Aurelius 14
 Márffy, Ödön 285
 Margit den Hellige 92
 Margitsziget (Margit øy) 92
 Maria (av Habsburg) 141
 Maria av Habsburg (enke etter Kong Lajos 2) 133
 Maria Teresia 193, 194, 195, 195
 Maria, rex Hungariae 110
 mari-folket 37
 Mark, Karin 37
 Markó, Károly 245, 282
 markomanner 12
 Márkus, Emilia 281, 282, 374
 Marokko 262
 Marokko-krisen 262
 Maros (Maris, Mureş) 11, 26, 42, 61
 Marosán, György 363
 Marquart 39
 Martin 5 (pave) 113
 Martinovics, Ignác 221, 222
 Masaryk, Tomáš Garrigue 257, 292
 maskinindustrien 263
 Matica Slovenska 258
 Matsumoto, Hideo 37
 Matthias 2 (av Habsburg) 163
 Mattias Corvinus 109, 119ff, 123, 141, 169
 Max Emanuel 187, 188
 Maximilian (Miksa) 125, 126, 127
 Maximilian 2 (av Habsburg) 146, 147, 148
 Maximilian av Bayern 173
 Mecklenburg 53
 Mécs, László 373
 meder 10
 Medgyessy, Ferenc 3179
 Mediolanum / Milano 18, 20, 79, 115
 Mednyánszky, László 284
 Medveczky, Jenő 378
 megye-inndeling 63
 Mehmed 1 (sultan) 114
 Mehmed 2 (sultan) 118
 Mehmet (Muhammed) 4 (sultan) 173
 Mélius Juhász, Péter 155
 Melk 54, 69
 Mellom-Asia 32, 38, 39
 Mellom-Europa 91, 93, 121, 122, 126, 130, 165, 186, 190, 191
 Mellomøst-Europa 52, 126, 147, 149, 162, 310
 Memel-området okkuperes av Tyskland 339
 Ménfő 68
 Ménfőcsanak 11
 Mercurius Hungaricus (Mercurius Veridicus ex Hungaria) 187
 Merovingene 23
 Merseburg 51
 mesolittisk tid 6
 Mészáros, Lázár 231
 metallkunst (ungarsk) 47
 Methodios 25, 41
 Metternich, Klemens 224
 Meyerling 256, 262
 Middelhavet 105, 114, 132
 Mihály, Dénes 358
 Mikael 7 Dukas 61, 71
 Mikael den tapre (voivod av Valakia) 159

Mikes, Kelemen 189
 Mikszáth, Kálmán 264m 274
 militærgrense 193, 257
 militærvesenet 267
 Milko 87, 106
 millenium-feiringer 267, 282
 Milotay, István 363
 Mindszenty, Gábor 156
 Mindszenty, József 355
 Minerva 363
 Mircea (voivod i Ungro-Valakia) 114
 Miskolc 6
 Misztótfalusi Kis, Miklós se Tótfalusi Kis, Miklós
 Moesia (Bulgaria) 14, 18, 21
 Mogyoród 70
 Mohács 130, 132, 133, 141
 mohammedanismen 46
 Moholy-Nagy, László 375
 Mojmir 2, 25, 43
 Moldavia 70
 Moldova 72, 89, 104, 106, 110, 120, 122, 125, 158, 168, 260
 mølleindustrien 263
 Molnár, C. Pál 378
 Molnár, Farkas 381
 Molnár, Ferenc 277, 282
 Monarkiet 260
 Mongolia 32, 37, 48
 mongolid 37
 mongol-tatarene 87, 88, 89, 90, 91, 106
 Montecuccoli, Raimondo 170
 Montenegro 16, 260, 261, 263
 Mór (Maurus) den Hellige 65
 Móra, Ferenc 367
 Moravadalen 62, 85
 Moravia 25, 42, 44, 49, 54, 62, 70, 75, 89, 92, 93, 121, 188
 moravisk 25, 41, 42, 53
 mordvinene 243
 Móricz, Zsigmond 366
 Morosini-familien (Venedig) 93
 Mosaburg 25
 Moskva 120
 Moson 69, 70, 71, 74, 75, 92
 Mosonyi, Mihály 279
 motreformasjonen 154, 160, 167, 172, 175, 176, 177, 193
 motrevolusjonær regjering (5.mai 1919) 306
 motrevolusjonære aksjoner 306
 motrevolusjonen 306
 motstand mot den tyske okkupasjon 352, 356
 motstandsbevegelse (fra 1780) 221, 222, 224, 225
 Moustérien-kultur 5
 Muhi 90
 Munkács 174, 344
 Munkácsy, Mihály 283
 Murad 1 (sultan) 107
 Murad 2 (sultan) 114, 117
 Murad 3 (sultan) 148, 158
 Murdalen 54
 Mur-Dráva 25

Mursa (Eszék, Osijek) 13
 musikk (gammel-ungarsk) 47
 Musikkakademiet i Budapest 243, 278, 279, 281
 Mussolini, Benito 320, 325, 326
 Mähren 24, 25, 339

N

Nádasdy, Ferenc 171, 195
 Nádasdy, Tamás 155
 Nagy Balogh, János 285
 Nagy, Ferenc 357
 Nagy, Imre 357, 363
 Nagy, Imre (maleren) 376, 377
 Nagy, István (maleren) 376
 Nagyatádi Szabó, István 308
 Nagybaczoni Nagy, Vilmos 348
 Nagybánya 104, 377
 Nagybánya-malerne 284, 377
 Nagyenyed 164
 (Nagy)Harsány (slaget i 1687) 173
 Nagyszentmiklós (Sînnicolau Mare) 21, 61, 66
 Nagyszombat 167
 Nagy(Várad) 72, 90, 127, 143, 147, 161, 170
 Naissus (Niš) 18
 naivistiske kunstnere 380
 nándor 26
 Nándorfehérvár (Beograd) 25ff, 70ff, 78, 83, 104, 114ff, 125, 131ff, 173
 Napkelet 364
 Napolen 222, 224
 Napolen 3 (fransk keiser) 237, 260
 Napoli 92, 102, 105, 106, 107
 Nasjonalbiblioteket i Paris 83
 Nasjonal-borgerlige radikale parti (1910-) 272
 Nasjonale arbeidsparti (1910-) 272
 Nasjonale Arbeidsprogram (Imrédys) 325
 Nasjonale bondepartiet 356, 369
 nasjonale demonstrasjoner i Ungarn 237, 238
 Nasjonale frihetspartiet (19.februar 1919) 303
 Nasjonale komitéer 357
 Nasjonalforbundet for Ungarns jordarbeidere 266
 nasjonaliseringene (i 1919) 304
 nasjonalitetene 204, 220, 229, 231ff, 256, 257, 267, 270ff, 303
 Napoleonskrigene 222ff
 nasjonalitetsloven (av 1849) 235
 Neandertaler-mennesket 5
 Nederland 165, 341
 Nedić, Milan 343
 Nedre-Østerrike 122
 Németh, László 364, 369
 neoabsolutismen (1849-67) 235
 neoacquistica commissio 175
 Neolittisk tid 6
 Népszava 265, 303, 346
 Nero 12
 Nestorkrøniken 43
 Neumann, János (John) 358
 Nibelungenlied 18, 97
 Nicolaus 4 (pave) 94

Niederaltaich 90
 Nikolaj 1 (tsar) 234
 Nikopolis 111, 117
 Niš (Naissus) 70, 78, 83, 116, 173
 Nógrád 145
 Norden 39
 Nord-Hellas 106
 Nord-Italia 237
 nordmenn 49
 Nord-Ungarn 33, 54, 75, 78, 82, 90ff, 102ff, 116ff, 120ff, 142, 165ff, 170ff, 344
 Norge 82, 104, 128, 222, 281, 341
 Noricum 19, 20
 Novi Sad : terrorhandlingene (1942) 346
 numerus clausus 312
 Nye åndelige front 329
 Nyhunske rike 39
 Nyirbátor-overenskomsten (1549) 145
 Nyírő, József 198, 371
 Nyitra (Nitra) 25, 4467, 74, 76
 nyplatonisme 123
 Nyugat (1908-1941) 278, 365
 nyögérer 93

O

Obrenović-familien 260
 Obsidio Szigetiana 169
 Octavian 12
 odelsrett (aviticitet, ösiség) 226
 Odoaker 19, 20
 offentlige helsevesenet 265
 offergryter 17
 Ogotai storkahn 90
 ogurer 19, 40
 oguzene 42
 Oka 34, 39
 okkupasjonen av Karpato-Ukraine (Rutenia) 339
 Oktoberdiplomet (1860) 238
 oktroajerte forfatning fra Franz Joseph 234
 Oláh, Miklós (Nicolaus Olahus) 157
 Oltenia, se Valakia
 Ómagyar Mária-siralom (gammelungarsk Maria-klagesang) 97
 onogurbulgarere 22, 38
 onogurer 19, 22, 29
 onogurungarere 23
 Opitz, Martin 164
 opphevelse av livegenskapet 231, 235, 236
 opphevelse av tollgrensen (1850) 236
 opphevelsen av den serbiske voivodskap i Sør-Ungarn (1860) 238
 Opplandet 161, 162, 187, 188, 191, 233, 301, 337
 opplysningstiden 196, 197, 202, 241
 oppløsningstensener i Østerrike-Ungarn 294
 opposisjonelle erklæringen 229
 opposisjonen 227
 opprør i Budapest (31.oktober 1918) 294
 oppstand i Wien (13.mars 1848 + 6.okt.1848) 230, 232, 233

oppstanden i Napoli (1820) 225
 oppsving 258
 opptøyer i Buda (1439) 115
 opstruksjon 258, 268, 272
 Orbis sensualium pictus 177
 Oriens 24
 Orienten 39
 Orleans 51
 Országgyűlési Tudósítások 227
 ortodoks 52, 54, 60, 151
 Oslo 280
 Osman Gasi 107
 osmaner 25, 44
 osmanerne 111, 115, 124
 Osmanriket 107, 114, 116
 osmantyrkisk 105, 106
 Ossero (Osor) 76
 Ostarrich 54
 ostjakisk, ostjaker 31, 35, 37, 38, 45, 243
 Ostmarkt 44
 ostrogoter 16, 18, 19, 20
 Otranto (14.-17. mai 1917) 307
 Otto 1 51, 52, 53, 54
 Otto 2 54
 Otto 3 55, 60
 Otto 3 av Wittelsbach (bayersk hertug) 102, 103
 Otto 4 (tysk keiser) 87
 Otto av Freising (biskop) 81, 82
 Otto av Habsburg 75
 Otto Orseolo, 62
 Ottokar 2 av Bøhmen 91, 92, 93
 overenskomst med arbeiderklassen (Bethlen-Peyer-pakten, 1921) 315
 Ozorai, Pipo (Filippo Scolari) 114

P

Paál, László 283
 Pákozd (by) 232
 Palacký, Frantisek 231, 256
 Paleolittisk tid 4
 Palestian 85, 87
 Palestrina 148
 Pálffy, István 162
 Pálffy, János 189
 Pálffy, Miklós 158, 159
 Pálffy, Pál 169
 Pálóczi Horváth, Ádám 247
 Palota (by) 159
 pangermanisme 271, 330
 Pannonhalma 55, 63, 65, 72
 Pannonia, pannonere (Interior; Prima; Secunda) 10ff, 16, 18ff, 23ff, 42ff, 69, 74, 81, 90
 Pannonius, Janus 121, 123, 131
 panslavisme 231, 258, 260, 271, 292, 330
 Pápa (by) 156
 paprika 31
 Paris 84
 Párkány 173

parlamentarisme 232
 Partiet for den ungarske fornyelse (1940) 338
 Partiet for det ungarske liv 337, 339
 Partium 145, 148, 170
 Paschalis 2 (pave) 76
 Pasić, Nikola 290
 pasifistisk agitasjon 291
 Passau 24
 passiv nasjonal motstand 236, 237, 269
 Patrona Hungariae 61
 Pátzay, Pál 378, 379
 Pauler, Ákos 362
 Paulus Hungarus 87
 Pavelić, Anton 343
 Pavestolen (paven) 54ff, 60, 68ff, 76, 79, 83, 84, 94, 102, 103, 108, 112, 117, 127ff, 141, 148, 237
 Pavia 51
 Pázmány, Péter 155, 167, 176
 Pécelér-kultur 7
 Pécs 52, 65, 74, 145, 170
 Pécsvárad 66, 78
 Pedersdotter, Anne 76
 Peidl, Gyula 306
 Peloppones 24
 pengehusoldning 84ff, 103, 104
 pengő (fra desember 1926) 317
 pensjonsordning 265
 Perczel, Mór 231
 Perényi, Imre 128
 Perjés, Géza 132
 Persia, persere 20, 21, 39, 128, 146
 persisk(e) 40
 Pesti Hirlap 228
 Petar (bulgarsk konge) 76
 Peter 1 (Karadjordjević) 262
 Peter 1 den store (tsar av Russland) 189
 Peter Deljan 67
 Peter Orseolo 66, 67, 68
 Pétervárad 132, 133, 173
 Pethő, Sándor 363
 petsjenegere 41ff, 51, 53, 60, 62, 69, 70, 72, 78
 Petőfi, Sándor 229, 230
 Peyer, Károly 307, 363
 Philippus Arabs 15
 pilgrimsvei (gjennom Ungarn) 62, 74
 pilkorsfolkenes terrorvelde 355
 pilkorsfolket, Pilkorspartiet 334, 339, 342, 354
 Pilvax 230
 Pintér, Jenő 362
 Pippin 23
 Piroska 76
 Pius 2 (pave) 120
 Pius 6 (pave) 199
 Placetum regium 121, 199
 plakatkunsten i Ungarn 375, 376
 planer om en Dounau-konføderasjon (1862) 239
 Planetus destructionis Regnis Ungariae per Tartaros 97
 planteornamentikk 47
 Poděbrad, Jiří 119, 121

Polen, polakkere 24, 53, 54, 62, 67, 69ff, 75, 78, 86, 105, 107, 108, 114, 120, 127, 141, 147, 165, 169, 170, 189, 219, 313, 328, 331, 339
 Pollack, Mihály 245
 polsk 62, 78, 102, 110, 131, 147
 polske flyktninger til Ungarn 340
 polsk-ungarsk personalunion 116
 Pontus 19, 22
 populist-bevegelsen 330, 367ff
 populistene, forfatternes bevegelse 348, 367
 Pór, Bertalan 285
 porselenskunsten i Ungarn 380
 Portugal 49
 pottemakerkunsten i Ungarn 380
 Pozsarevác (freden av 1718) 190
 Pozsony (Bratislava, Pressburg) 49, 67ff, 79, 90, 92, 113ff, 123, 141, 165, 174
 Prag (Praha) 52, 66, 118, 119, 130, 186
 Pragmatica Sanctio 190, 193
 Pray-kodeks 96
 Preussen 219ff, 228, 239, 256, 259, 260, 271
 Pribina 25
 primogenitura-prinsippet 53, 69, 78
 Priskhos (Priscus, (Priskys)) retor 17, 21, 40
 Prohászka, Lajos 362
 proletariatets diktatur 304
 Prónay, Pál 314
 protestantisme 150, 151, 165, 167, 175, 193
 protokollen av Roma (1934) 327
 prototyrkisk 17
 protoungarske dødsmasker 36
 Provisorisk nasjonal forsamling 356
 Provisorisk nasjonal regjering 356
 provisorium (1861-66) 238
 Pulszky, Ferenc 234
 Puskás, Tivadar 287
 puszta 31
 Pyreneene 50, 51
 páskeartikkelen av F. Deák (april 1865) 239

Q

Quedlinburg 54
 Querela Hungariae 165

R

Rába (Raab) 24, 62, 67, 173
 Rád 84
 Ráday, Pál 187
 radikale ungdom 230
 radiosendingeri Ungarn (fra desember 1925) 326, 361
 Radnóti, Miklós 372
 Radu (rumensk voivod i Valakia) 113
 Radul (voivod av Valakia) 160
 Rajk, László 363
 Rajniss, Ferenc 363
 Rákóczi 1 146, 148
 Rákóczi 1 Ferenc 171, 172

Rákóczi 1 György 165, 166
 Rákóczi 2 Ferenc 186ff
 Rákóczi 2 György 168, 169, 170
 Rákóczi, Zsigmond (stattholder i Transsylvania) 162, 163
 Rákosi, Viktor 276
 Rákosi, Jenő 276
 Rákosi, Mátyás 303, 317, 363
 Rama 78
 Rastislav 25, 42
 Ratio educationis 197, 241
 rav 13
 Ravenna 18, 73
 reaksjonært-konservativt program 222
 Recrudescunt diutina vulnera...Hungariae 187
 redningsaksjoner for jødene 355
 reformasjonen 150
 reformistene, reformbevegelsen 221, 226, 230
 reformpolitikk 198, 199, 219, 220, 221, 225, 226, 228, 240
 Regensburg 23, 24, 49, 72, 118
 Regestrum fra Várad 88
 Regiomontanus, Johannes 123
 Regnum Marianum 195
 Reguly, Antal 243
 Reims 51
 Rekdal, Jan, Erik 230
 religionene 46ff, 150, 162, 165, 193, 199
 republikanere 222
 Resolusjonspartiet 238
 rettssikkerhet 64
 Révai, József 305, 363
 Révai, Miklós 203
 Révay, Péter 162, 177
 Reviczky, Gyula 275
 revisjonspolitikken 308
 revolusjon i Ungarn (1848) 230, 231
 revolusjonen i Frankrike 220, 221, 222, 230
 revolusjonært regjeringsråd (21.mars 1919) 303
 Rhédey, Ferenc 170
 Rhinen 12, 18, 38, 50, 51
 Rhodiginus, Lodovicus Caelius 123
 Rhonedalen 51
 Ribbentrop, Joachim von 334
 ridderkulturen 109
 riksdagen i Torda 1550 (religionsfrihet) 151
 riksdagen i Gyulafehérvár (1704) 188
 riksdagen i Széchény (1705) 188
 riksdager 104, 111, 114, 115, 117, 118, 120, 192
 riksforsander Horthy (1.mars 1920) 308
 riksforsander Hunyadi 117
 riksforsander Kossuth 234
 Rimay, János 158, 177
 Rippl-Rónai, József 285
 Rjazan 34
 Robert av Capua 78
 Roger 1 76
 Rogerius magister (av Spalato) 88, 90, 97
 Roma 60, 68, 73, 74, 76, 102, 128, 142
 Romania (dannet i 1862) 15, 87, 239, 260, 261, 270, 290, 291, 301, 338ff, 341

Romanos 1 Lekapanos 51
 Romanos 4 Diogenes 70
 romansk 66
 romere 11, 12ff, 18
 romerkirken 54, 148
 Romerriket 12ff, 16, 18
 Romerske skole (Római iskola) 378
 Rónay, György 372, 372
 Roosevelt, Franklin Delano 349
 Rothermere, lord Harold Sidney Harmsworth 321
 rovásírás (ungarsk), runeskrift 31, 39
 Rozgony 104
 Rudabánya 4
 Rudapithecus Hungaricus 4
 Rudnay, Gyula 284
 Rudolf (kronprins av Habsburg) 256, 262
 Rudolf 1 (av Habsburg) 93, 94
 Rudolf 2 av Habsburg 153, 154, 158, 163
 Rudolf av Burgund 51
 Rudolf av Sachsen 105
 Rudolf av Schwaben 71
 Ruga 18
 rugiere 20
 Rugiland 20
 rumenere 62, 94, 149, 191, 198, 206ff, 220, 231, 239, 267, 270, 272
 rumensk 104, 106, 110
 rumensk litteratur i Transsylvania 151
 rumensk offensiv mot Ungarn (fra 16.april 1919) 305
 rumensk okkupasjon av Budapest (april-november 1919) 307
 rumensk-russisk våpenhvileavtale (12.september 1944) 352
 runetegn, runeskrift, runealfabet 21, 31, 39, 64
 russere, russisk 53, 66, 78, 79, 83, 85, 87, 147
 russisk intervensjon (1849) 234
 russiske revolusjonen (7.november 1917) 293
 Russland (Ruś) 13, 39ff, 66, 108, 126, 147, 165, 189, 222ff, 260ff, 271, 290ff
 Rutenia, rutenere 211, 303, 337
 rådslagning i Bled mellom Ungarn og den Lille entente (aug.1938) 334
 rådsrepublikkens tid 304, 305, 306
 rådsrepublikkens utenrikspolitikk 305
 røde terror 304

S

sabeltaskene 47
 sabir 39
 sabor i Temesvár (1790) 220
 Sachsen 50, 51, 52, 62, 74
 Şaguna, Andreiu 232
 Saján-fjellene 32
 Sajnovics, János 31, 203
 Sajó 90
 Sakal (kumansk fyrst) 70
 saksere 69
 saksere (i Ungarn) 79, 94, 149, 152
 saksisk 62, 87

- Salah-ed-Did (Saladin) (sultan) 84
 Salamon 69, 70, 71, 72, 74
 Salzburg 24, 25
 samanidere 42
 samenes rettslige stilling i Norge 270
 samfunn (ungarsk) 48, 196, 197, 358
 samfunnet i Transsylvania på 1500-tallet 149
 sammenbruddet av den rumenske front 353
 samojeder 32
 Samuel (bulgarsk tsar) 62
 Sámuel Aba, se Aba, Sámuel
 sandsjak 145
 Sankt Martin (Márton) av Tours 55
 Sankt-Bernat-passet 51
 Saphrax 18
 saragurer 40
 Sarajevo 257, 263
 Sardika / Sofia 78, 83, 116
 Sardinia 49
 Sarkel 40
 Sárközi, György 367
 Sarmater 12, 16, 32, 36, 40
 Sarmizegethusa 14
 Sarolt(a) 53
 Sárospatak 131, 156, 168, 176
 Sárvár 155, 172
 satirene 49
 Sava 23, 51, 62, 72, 91, 118, 122
 Savaria / Szombathely 13, 19, 23, 24
 Savia 16, 19
 Saygun, A. Adnan 37
 Scarbantia (Sopron) 13, 19
 Schlesien (Slask) 18, 62, 121, 122, 188, 194
 Schmerling, Anton 238, 239
 Schöpfin, Aladár 363
 Schulek, Frigyes 286
 Schuschnigg, Kurt 331
 Schwaben 50, 51
 schwaber 191
 Schwechat 233
 Scipio Asiagenus 10
 Sclavinia 24
 Scribonius Curio 11
 Sebenico (Sibenik) 76
 secesjonen, se ungarsk jugendstil
 Sedan 260
 Segesvár 235, 246
 seldsjukkere 70, 74, 107
 Selim 1 (sultan) 128
 Selim 2 146, 147
 Selskapet av de ti 229, 230
 Semmelweis, Ignác 287
 senioratprinsippet 69
 Sentral-Asia 32 39, 42
 Sentral-Europa 105, 120
 sentralistene 229
 serbere 16, 51, 84, 91, 107, 173, 187, 205, 220, 132, 239
 Serbia 79, 83, 84, 104, 106, 110, 111, 114, 116ff, 120, 191, 260ff, 270, 289ff serbo-kroatisk 55
 Serdica / Sofia 18, 118
 Sértő, Kálmán 370
 Sforza, Francesco 115
 Sibir 32
 Sicilia 49, 105
 Siebenbürgen 43
 Sigebert 21
 Sigismund 3 Vasa 158, 165
 Sigismund av Luxemburg (ungarsk konge, tysk keiser) 109ff, 119
 sigøynere 212
 sigynere 10
 Sik, Sándor 372, 373
 Siklós 145
 silinger 18
 Silkeveien 37
 Simeon, bulgarsk tsar 42, 43
 Simonyi-Semadam, Sándor 308
 Sinan pasja 158
 Singidunum (Beograd) 12, 21
 Sinka, István 368, 369
 Sinkiang 37
 Sirmium (Mitrovica) 13, 16, 20, 21, 25, 52, 83
 Siscia 12, 13
 Sisman (bulgarsk tsar) 107
 siste ungarske stenderriksdag 230
 Sixtus 4 (pave) 122
 sjamanisme 35, 39, 40, 43, 45, 50, 63, 64
 Skander beg (Georg Kastrioti) 117
 Skandinavia, skandinavere 39, 60, 66, 128
 skattene 175, 192, 196, 197, 219, 236
 skirer 18
 skordiskere (scordisci) 10
 Skottland 49
 skrekkelve (i Ungarn 1919) 304
 skytere 9, 32, 33, 36 40
 Skytte, Bengt 168
 slaget ved Leipzig (1813) 222
 slaget ved Waterloo (1815) 222
 slavere 15, 20, 21, 24ff, 26, 41, 53
 slavisk 55, 62, 70
 slavisk-bulgarsk 52
 Slavonia 142, 193
 slettelandet (Alföld) 187, 233
 Sletteland-malerne 284, 376
 slovakere 208, 209, 231, 270, 303
 Slovakia 24, 25, 94, 270, 334, 339
 slovenere 72
 Slovenia 303
 slovensk-karantansk 55
 Smuts, Jan Christian 305
 Småbrukerpartiet 266, 307, 325, 326, 348
 Sobeslav 1 (av Bøhmen) 78
 Sobeslav 2 (av Bøhmen) 83
 sogdisk 39
 Sokoropátkai Szabó, István 308
 Somogyvár 72
 Sophianae / Pécs 13, 19
 Sopron 141, 156
 sosialdemokratene 301, 348
 Sosialdemokratiske parti 356
 sosiale forhold 197, 263ff, 367

- Sosialistiske arbeiderparti av Ungarn (1925) 317
 sovjetisk administrasjon i Transsylvania (fra 5.oktober 1944) 353
 sovjetisk angrep mot Polen 340
 sovjetisk krig mot Finland (30. november 1939) 341
 sovjetisk-ungarsk felles grense (fra høsten 1939) 340
 Sovjetunionen 310, 312, 328, 338ff, 344, 349
 Spalato (Split) 76, 95, 102, 113
 Spania 49, 108
 spanske arvefølgestriden 187
 spanskesyken 302
 Speyer-overenskomsten (1571) 146, 147
 St.Gallen 51
 Starčevo-kulturen 7
 statsinstitusjonene (ungarske, fra 1700) 191, 192
 statsrådet 196
 Stattholderrådet 192
 Stefan (fyrst av Moldova) 122
 Stefan Dusan 104
 Stefan Razvan (voivod av Moldavia) 159
 Stefanskronen (Hellige kronen) 60ff, 71, 102ff, 112, 120, 129, 142, 162ff, 177, 190, 199ff, 219
 Steiermark 54
 Steindl, Imre 286
 stenaldersamfunnet 112
 Stiftelsesbrevet til Tihany 69
 stigbøyle 17, 22
 Stiklestad 68
 Storbritannia 226, 260, 262, 314, 339, 343, 347
 Storbulgaria 261
 Store Kumania 91
 store ungarske bondekrigen 128ff
 Stormoraviske rike 25
 storøsterrikere 270
 Stortyskland 256, 259, 260
 Storvalachia 62
 straffelovbok 197
 Strassburg, Paul 167
 Strata Ungarorum 73
 streiker 266
 Stroll, Alajos 285
 Stromfeld, Aurel 305
 Subalyuk-hulen 5
 sukkerindustri 263
 Suleiman (sultan) 132, 133, 142, 145, 146, 148
 Suleiman 3 (sultan) 174
 sultanen 142, 144
 Sulyok, Anna 157
 Sulyok, Dezső 330
 Sulyok, Imre 148
 Sulyok, Krisztina 157, 161
 Sulyok, Sára 157
 Sulyok, Vince 162, 230, 240, 246, 281, 287, 362, 366, 368, 371, 372
 sumerer 7
 Supplex Libellus Valachorum 208, 220
 Sur 52
 Suzdal (Susdal) 38, 76, 78, 89
 Svarte hæren 120
 svartedauen 104
 Svartehavet 16, 18, 19, 25, 33, 36, 38ff, 46, 117, 147
 Svatopluk 25, 42, 43, 75
 Sveber 12
 Sveits 50, 51
 svensk 147, 148
 Sverige 128, 148, 165, 167, 168, 170, 186, 222, 271
 Sverige-Norge 260
 Svjatoslav 53
 Sylvester 2 (pave) 60, 84
 Sylvester, János 155
 Symeon Logothetis 41
 Symphonia Ungarorum 65
 Syvårskrigen (1756-1763) 194, 195
 Szabács (Sabač) 122, 132
 Szabad Szó 368
 szablya 31
 Szabó, Dezső 364, 367
 Szabó, László Cs. 372
 Szabó, Lőrinc 370, 373
 Szabó, Pál 369
 Szabó, Zoltán 348, 367
 Szabolcs 50, 51
 Szabolcs (by) 74
 Szabolcsi, Bence 363
 Szabolcska, Mihály 276
 Szakasits, Árpád 352, 363
 Szalánkemén (1691) 174
 Szalárdi, János 177
 Szálasi, Ferenc 330, 334, 339, 342, 354, 364
 Szálasis terrorvelde 355
 Szalay, László 229
 Szamosközy, István 157
 Szamuely, Tibor 303, 304
 Szapáry, Gyula 267
 Szapolyai, Imre (Zápolya) 122
 Szapolyai, István (Zápolya) 125, 126
 Szapolyai, János (Zápolya) 128ff, 141, 142
 Szatmári, György 128
 Szávaszentdemeter 52
 Széchényi, Ferenc 226, 245
 Széchényi, István 226ff, 238, 245, 246, 257
 Szeged 52, 133, 235, 306
 Székely Dózsa, György 128
 Székely, András 123
 Székely, Bertalan 283
 Székely, István 375
 Székely, Mózes 160
 székelyek 19
 Székes 94
 Székesfehérvár 63, 66, 68ff, 74, 75, 80, 102, 103, 114, 125, 126, 141, 145, 173
 Szekfű, Gyula 346, 361, 363
 széklere 19, 31, 42, 52, 64, 94, 147, 149, 152, 153, 170
 Szeleta-kulturen (Szeletien) 5
 Széll, Kálmán 268
 Szemere, Bertalan 231, 234, 235
 Szenczi Molnár, Albert 175
 Szendrő (Smederevo) 115, 118
 Szent Jobb (den Hellige høyre hånd av István den Hellige) 66, 67
 Szentendre: kunstnerkoloni 377

Szentgotthárd 170
 Szent-Györgyi, Albert 305, 358
 Szentjóbi Szabó, László 222
 Szép Szó 371
 Szepsi Csombor, Márton 177
 Szerb, Antal 362, 372
 Szerémi, György 157
 Szerémség / Sirmium, Sremska Mitrovica 70
 Szigeti, József 279
 Szigetvár 146, 148
 Szilgigeti, Ede 247, 271, 277, 281
 Szilágyi, Erzsébet 115
 Szilágyi, Mihály 118, 119
 Szilárd, Leo 358
 Szinyei Merse, Pál 283, 282
 Szinyei, Ildikó 380
 Szkhárosi Horvát, András 156
 Szolnok 146
 Szombathelyi, Ferenc 345
 Szőnyi, István 377, 378
 Szörény (banat, senere Vest-Valakia) 104, 106, 114
 Szóts, István 375
 Sztárai, Mihály 156
 Sztójay, Döme 351
 sølvdenarer 66
 Sør-Dobruđa 263
 Sør-Europa 49
 Sør-Frankrike 51
 Sør-Italia 50, 79, 105, 106
 Sør-Polen 54, 73, 89, 122
 sør-russisk 70
 sørslaver 191, 257, 260, 270
 Sørslovakia 270, 303
 Sør-Slovakia 335
 Sør-Transsylvania 79, 80, 114
 Sør-Tyrol 314
 Sør-Ungarn 52, 102, 104, 111, 116, 121, 132, 142, 175, 187, 191, 231, 235

T

Taklamakanørken 37
 Taksony 53, 54
 Tamási, Áron 380
 Táncsis, Mihály 230, 265
 Tankejevka-kirkegården 36
 Tannhäuser 97
 Tapae 14
 Tarcal (konsilet av) 76
 Tardieu (André) utspill 324
 Tardos 50
 tárogató 156
 Tata 5, 145, 159 223
 tatarer 34, 88, 89, 93, 105, 106, 127, 159, 170, 174
 tauriskere (taurisci) 11
 Teheran-konferansen (28.november-1.desember 1943) 349
 telefonsentralen 287
 Teleki, Géza 357
 Teleki, László 234, 238, 258

Teleki, Mihály 172, 174
 Teleki, Pál 306, 308, 311, 338, 363
 Teleki-regjeringen (19. juli 1920–13. april 1921) 311, 312
 Teleki 2.regjering (16.februar 1939-3.april 1941) 338
 Teller, Ede (Edward) 358
 tells (byhauger) 7
 Telmányi, Emil 279
 Temes 42, 114, 191, 193
 Temesvár 73, 104, 111, 129, 146
 Temesvári, Pelbárt 140, 235
 Tengerfőhervár (Biograd na Moru) 74
 Teodorik 1 18, 9
 Teutoburgerskogen 12
 Thaly, Kálmán 201, 268
 Than, Mór 282, 283
 Theodosius 1 18
 Theodosius 2 18
 Theopanu 54
 Theotmar, erkebiskop av Salzburg 42, 49
 Thiudimer 19
 Thökőly, Imre 172, 174, 186
 Thökőly, István 172, 174
 Thorma, János 284
 Thorvaldsen, Bertel 245
 Thrakia (Edirne) 107
 Thüringen 50, 51
 Thuróczi, János 124
 Thurzó, György 167
 thyssageter 40
 Tiberius 12
 Tibet 37
 tibetansk 37
 Ticino 52
 Tienshanfjellene 37
 Tihany 66, 69
 Tihanyi Alapítólevél 31, 69
 Tihanyi, Lajos 285
 Tildy, Zoltán 352
 Tilly, Johann Tserclaes von 166
 Timur Lenk (1402) 112
 Tinódi Lantos, Sebestyén 156
 Tirpitz, Alfred von 262
 Tiso, Jozef 270, 335
 Tisza 11, 20, 25, 42, 69 133, 145
 Tisza, István 263, 268, 272, 289, 290, 294, 301
 Tisza, Kálmán 256, 258, 250, 266
 Tiszaeszlár 266
 Tiszapolgár-kulturen 7
 Titel 52
 tjsereisser 37
 tokayer 31
 Toldi 110
 toleranse-ediktet (fra 1781) 199
 Tollas, Tibor 235
 tollkrig mellom Serbia og Østerrike-Ungarn (1906-08) 262
 tollpolitikk 198, 199, 225
 Tolna 132, 133
 tolvpunktprogrammet 230
 Tomori, Pál (erkebiskop i Kalocsa) 133

Tömörkény, István 275
 Tompa, Mihály 237, 272
 Torda (riksdagene i 1542 og 1556) 145, 146
 Tordos 7
 Torino 107
 Tormás 52
 Tormay, Cécilie 364
 Tornyai, János 284
 torsjonsvekt 287
 Torstensson, Lennart 167
 totemisme 35
 Tótfalusi Kis, Miklós 176
 Tóth, Árpád 366
 Tóth, Tibor 37
 Traian 14
 traiansøylen 14
 Traisen 54
 Trakia, trakere 10, 11, 16, 18
 Transdanubia 5, 20, 43, 44, 90, 133, 145, 187
 transformator 286
 transhumance 149
 Transleithania 256
 Transsylvania 10ff, 19ff, 26, 42ff, 61ff, 82, 86ff, 94, 103, 115, 122, 128, 131, 134, 145ff, 154, 158ff, 163ff, 170ff, 187ff, 221, 233, 240, 246, 257, 341
 Transsylvania-problemet (1940-1944) 341, 342
 Trau (Trogin) 76 90, 113
 Tredveårskrigen 165, 167, 168
 Tremaktsavtalen 342
 Trencsén 188
 Trialisme 256,
 Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclyti regni Hungariae 129, 130
 Tripolis 262
 Trostesletta i Kosovo (slaget i 1389) 110, 117
 tsjekkere 53, 69, 256
 tsjekkisk 102, 292, 301
 tsjekkisk offensiv mot Ungarn (fra 27.april 1919) 305
 Tsjekkoslovakia 292, 313, 334
 türkere (tyrkere) 50
 Turkestan 32
 turul 35, 46
 Tüz, Tamás 373
 tvungen sosialtrygd (1927) 318
 tyrkere 20, 36, 62, 84, 110, 112
 tyrkerkrigene 115ff, 127, 132, 145, 146, 159, 160, 162, 170, 173, 174,
 Tyrkia 37, 111ff, 125ff, 141, 145, 158, 162, 168, 171ff, 189, 191, 219, 260, 290
 tyrkisk 12, 70, 89, 110, 111, 114
 tyrkisk ekspansjonspolitikk 114, 127, 131, 132, 145, 146, 162, 168, 170ff, 174
 tyrkiske minnesmerker i Ungarn 158
 tyrkologer 36
 tysk 51, 52, 235, 236, 241
 tysk angrep på Belgia 341
 tysk angrep på Danmark 341
 tysk angrep på Frankrike 341
 tysk angrep på Luxemburg 341
 tysk angrep på Nederland 341
 tysk angrep på Norge 341
 tysk angrep på Sovjetunionen (22.juni 1941) 342

tysk gjennommarsj i Ungarn mot Jugoslavia (2.april 1941) 343
 tysk innmarsj i Rhinland (1936) 328
 tysk militær fiasko (fra 1941) 347
 tysk motoffensiv i Transdanubia (mars 1945) 356
 tysk-bayersk 55
 tyske bondekrigen 131, 132
 Tyske Ridderordenen 86, 105, 110, 114, 126
 tyskere 50, 51, 68, 69, 209, 210, 211
 tysk-franske krigen 131, 132
 Tyskland 49ff, 61, 62, 67ff, 78ff, 89, 93, 108, 111, 132, 173 261ff, 290, 301, 308ff, 321, 339
 Tysklands angrep på Polen (1.september 1939) 339
 Tysklands enhet 239
 Tysklands okkupasjon av Ungarn (19.mars 1944) 350ff
 Tysk-romerske keiserrike 62, 67, 73, 83, 103, 132, 141, 153, 154, 219
 tysk-russisk ikke-angrepspakten 339
 tysk-ungarsk personalunion 1410-1439 113

U

Uavhengige småbrukerpartiet 356
 Uavhengighetspartiet (1875) 258, 269, 291
 ugrisk 31, 33, 40
 Uherske Hradište („ungarsk festningsborg“) 54
 uigurene 37
 Uitz, Béla 285
 Új Idők 275
 Új Idők 364
 Ujlaki, Miklós 116
 Újvidék, se Novi Sad
 Ukraina 24, 126
 Ulászló 1 (Vladislav 3) 116
 Ulászló 2 (Vladislav; László Dobsje)) 125, 126
 ultimatum til Serbia (14.juli 1914) 290
 underbare hjort 38
 undergrunnsbane 287
 undervisningen i Ungarn 197, 241, 244, 257, 267, 270, 287, 318, 361
 ungarere 19, 51, 53, 70
 Ungarn 17, 19, 42, 44, 51, 53, 54, 55, 60ff, 67, 75, 78, 84, 85, 89, 93, 105, 110, 127, 148, 165, 168, 170, 173, 174, 186, 222, 223, 256
 Ungarn erklærer krig mot Sovjetunionen (26.juni 1941) 345
 Ungarn forlater Fokforbundet 11.april 1939) 338, 339
 Ungarn i annen verdenskrig 344ff
 Ungarns "frigjøring" 4. april 1945 356
 Ungarns 2. armé ved Don 1942 (12.januar 1943) 348
 Ungarns ensretting 236
 Ungarns evakuering (fra november 1944) 356
 Ungarns forsøk på separاتفred 348, 349, 350
 Ungarns grense krysset av russerne i Transsylvania (5.september 1944) 353
 Ungarns kommunistiske parti (stiftet i november 1918) 302, 324
 Ungarns krigsskadeerstatning 357
 Ungarns nasjonalbank (etablert i mai 1924) 317, 324

- Ungarns nasjonalsang Himnusz 243
 Ungarns nasjonalteater 242, 281, 374
 Ungarns okkupasjon av tyskerne (19.mars 1944) 351
 Ungarns sosialdemokratiske parti (1890) 265
 Ungarns sosialistiske parti (mars 1919) 303
 Ungarns uavhengige sosialistiske bondeparti (1906) 266
 Ungarns uavhengige sosialistiske parti (1890) 265
 Ungarns uavhengighetserklæring (14. april 1849) 234
 Ungarns uttreden av krigen proklamert av Horthy (15.oktober 1944) 353
 Ungaro-Valakia (Ungro-Valakia) 106, 110, 111, 115, 149
 ungarsk 24, 25, 38, 49, 52, 69, 85 102, 147
 ungarsk aktivisme 285, 378
 ungarsk angrep på russerne og rumenerne (fra 5.september 1944) 353
 ungarsk barokk 201
 ungarsk etnogenese 31ff, 41
 ungarsk film 278, 282, 373, 375
 ungarsk forsvarslinje i Karpatene 348
 ungarsk fredsdelegasjon til Moskva (28.september 1944) 353
 ungarsk fredsdelegasjon til Paris (5.januar 1920) 307
 ungarsk jugendstil 285, 380
 ungarsk krigserklæring mot Tyskland (28.desember 1944) 357
 ungarsk krigskunst 50, 51
 ungarsk kunst 245, 282, 283, 284, 375, 388ff
 ungarsk legevitenskap 287
 ungarsk litteratur 96, 97, 155, 203, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 364ff
 ungarsk motregjering i Paris (1854) 237
 ungarsk musikk 201, 202, 243, 278, 279, 280, 281, 373, 374
 Ungarsk nasjonal sosialistisk parti 330
 ungarsk Nasjonalbibliotek 226
 ungarsk Nasjonalmuseum 226
 ungarsk nasjonalopera 243, 374
 Ungarsk nasjonalt råd (24.juli 1914) 294
 ungarsk operette 279, 280, 374
 ungarsk porselen 246, 285, 380
 ungarsk riksdag (april 1861) 238
 ungarsk riksdag (desember 1865) 239
 ungarsk riksdag (november 1866) 239
 ungarsk rokokko 202
 ungarsk sjåvinisme 270
 ungarsk språk 31, 155, 167, 175, 200, 203ff, 219, 223, 226, 229, 241, 288
 ungarsk teater 202, 242, 244, 247, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 373, 374
 ungarsk vitenskap og teknikk 245, 286, 287, 358
 ungarsk våpenhvileavtale med de allierte (20.januar 1945) 357
 ungarsk økonomi 86, 103, 104, 164
 ungarske (adelige) forfatning 86, 129, 174
 ungarske bondekrigen 128ff,
 Ungarske Filharmoniske Selskap 243, 279
 Ungarske Front 352
 ungarske helgener 72, 74, 84, 86, 92
 Ungarske historiske minnekomitéen 346
 ungarske institutter i utlandet 361
 Ungarske jordbrukerforbund 265
 ungarske kirkeprovins 60
 ungarske kongedømmet 60
 ungarske korstoget 87, 128
 ungarske krav til Romania 341
 ungarske landnåmet 31, 42
 ungarske matematikere 245, 287
 Ungarske nasjonale råd i eksil 351
 Ungarske nasjonale uavhengighetsfront 356
 Ungarske nasjonale uavhengighetspartiet (Rasebeskytter-parti) 325
 ungarske regaler 60, 102, 103
 Ungarske revisjonistiske liga 321
 Ungarske Rådsrepublikk (proklamert 21. mars 1919) 303
 ungarske styrker inn i Jugoslavia (11.april 1941) 344
 ungarske universiteter 110, 124, 131, 148, 156, 164, 167, 176, 223, 287
 ungarske urhjem 32
 Ungarske vitenskapsakademiet 226, 245
 ungarskfiendtlighet 270, 271
 Unge Ungarn 229
 unitariere 150
 Unternehen Margarethe I-II 350, 351
 ural-altaisk 31
 Uralfjellene 19, 20, 32, 33, 39
 uralisk 31, 97
 Urban 2 (pave) 73, 74, 76
 Urban 6 (pave) 106
 urbanistene 371, 371
 urbarium 197
 Urgesta 96
 urnemark-kulturen 8, 9
 Uroš 1 (serbisk høvding) 78, 91
 Uroš 2 104
 Ustaša 328
 utbyggingen av Budapest 264
 utenrikspolitikken (1867-1918) 258ff, 269, 289, 311ff, 318ff, 324ff, 331ff, 338, 341ff
 utvandring 264
 uzene 42, 69

V

- Vác 71, 89, 142,145
 Vaclav 2 (av Bøhmen) 95, 102
 Vaclav 3 (av Bøhmen) 95, 102
 vajda (voivold) 85, 103
 Vajda, János 275
 Vajda, Lajos 377
 Vajk, se István den Hellige 55
 Valakia, valakere 13, 62, 89, 104ff, 114ff, 120, 125, 132, 149, 158,168, 191, 260
 valakisk 104
 Válasz 368
 Valens 16, 18
 Valentian 16
 Valeria 16
 valgene (i 1922) 315
 valgene (i 1926) 318

- valgene (i 1931) 323
 valgene (i 1935) 325, 329
 valgene (i mai 1939) 339
 valgene i Ungarn (25.-26. januar 1920) 307
 Vallonere (i Ungarn) 79
 vallonsk 69
 valutareform 267
 Vámbéry, Ármin 37, 288
 vandalene 12, 14, 18
 vannkraftverft 287
 Várad, se Nagyvárad
 Varasd 85
 Vardar 52
 Vardø (Norge) 203
 varjagere (varegere) 53, 60, 66
 Várkony 75
 vármegye-systemet 63
 Varna 12, 117
 Vas, István 372
 Vas, Zoltán 363
 Vasarely (Vásárhelyi), Victor 376
 Vasilko 74
 Vaszary, Gábor 365
 Vaszary, János 284
 Vata 68, 69, 70
 Vazul (Vászoly) 66, 68
 Vecsey, Ferenc 279
 Vedres, Márk 379
 Veesenmayer, Edmund (rikskommisær) 351
 Veglia (Krk) 76
 Venezia, venetene 10, 18, 62, 66, 68, 70, 73, 75, 78ff, 83, 85, 87, 91, 93, 105ff, 110ff, 127, 131, 132, 141, 191
 vennskapsavtale med Jugoslavia (12.desember 1940) 343
 Venstresentrum 256, 258
 Verancsics, Antal 157
 verbunkos 202, 243
 verdens kolonialsering 262
 verdenstreet (égigérő fa) 35
 Verecke-passet 42, 89
 Veres, Péter 330, 346, 348, 3367, 369
 Veress, Sándor 374
 Vergerio, Pier Paolo 109
 Verona 18
 Versailles 87, 114, 191
 Verseggy, Ferenc 222, 241
 Vértes, Marcell 375
 Vértesfjellene 69
 Vértesszőlös 4
 Vespasian 12
 Vest-Bulgaria 106
 Vest-Europa 88, 90, 187
 Vest-Romerrike 15
 vestslovsk 55
 Vest-Ungarn 52, 53, 70, 95, 81, 116, 141, 145, 159, 173
 Veszprém 60, 63, 146, 159
 Vetsera, Maria 262
 Vidal, Pierre 97
 Vidin 114, 173
 Vigilia 372
 Vikár, Béla 280
 vikingtokter 49
 Világos 235, 344
 Villard de Honnecurt 95
 Vilt, Tibor 378, 380
 Vindobona (Wien) 13
 Vinland 49
 vinproduksjonen 264
 vinterfelttoget (Zrinyi) 170
 Virág, Benedek 247
 virágénekek 65
 Visegrád 104, 123, 142, 145
 visigoter 18
 Vitam et sanguinem ... 194
 Vitéz, János (biskopen av Várad) 118, 119, 120, 121, 123
 Vitkovits, Mihály 247
 Vittorio Emmanueles besøk (i Budapest 1937) 331
 Vlad Dracul (voivod av Valakia) 117
 Vladimir 42
 Vladislav 1 Lokietek (polsk konge) 105
 Vladislav 2 (Bøhmen) 79
 Vladislav 3 se Ulászló 1.
 voguler 37, 243
 vogulisk 31, 38, 45
 voldgiftsdom (2.november 1938 om Slovakias sørligste grensetrakter) 336
 voldgiftsdom om Transsylvanias deling (30.august 1940) 341
 Volga 16, 18, 19, 21, 32, 33, 38 39, 42, 48, 87
 Volga-Bulgaria, volgabulgarere 87, 88
 volgatyrkere 37
 Volksbund der Deutschen in Ungarn (november 1938) 337, 342
 Voronesj-katastrofen 348, 349
 votjakisk 45
 våpenhvileavtale (Padova 3.november 1918) 307
 våroffensiven (1849) 234
 Vörös, János 357
 Vörösmarty, Mihály 238, 244, 273

W

- Wagner, Richard 278
 Wallenberg, Paul 355
 Wallenstein, Albrecht 166
 Warszawa 170, 189
 Wartha, Vince 286
 Wass, Albert 371
 Wawel 147
 Wegier, Polak, dwa bratanski 340
 Weiner, Leo 279
 Wekerle, Sándor 267, 269, 292, 294
 Weöres, Sándor 372
 Werböczi, István 129, 131, 141, 144
 Werth, Henrik 335, 344, 345
 Wesselényi, Miklós 226, 227, 228
 Wesselényi, Ferenc 169, 171
 Wien 49, 54, 62, 74, 87, 92, 94, 105, 114, 117, 119, 122, 126, 130, 142, 145, 165, 173, 186, 223, 231

Wiener Schatzkammer 66
Wiener-Neustadt 118, 186
Wienerwald 23, 44, 50
Wiens beleiring (1683) 173
Wigner, Jenő (Eugene) 359
Wilhelm 2 (tysk keiser) 262, 290
Wilson, Woodrow 292, 307, 309
Windischgraetz, Alfred 233
Wisla 20
Wladislaw 2 Jagello 110
Wladyslaw Herman av Polen 74
Wolkenstein, Oswald von 109
Worm 132
Würzburg 50
Wälder, Gyula 381

Y

Ybl, Miklós 286
Yggdrasil 45
yngre steinalder 6

Z

Zagreb (Zágráb, Gréc) 72, 90, 102, 133
Zala 24
Zala, György 285
Zamoyski, Jan 147
Zara (Zadar) 76, 83, 85, 87, 107
Zatureczky, Ede 374
Zenon 19
Zernyest 174
Zichy, Mihály 283
Zichy, Nándor 267
Zilahy, Lajos 329
Zimony 74
Žita av Bourbon-Parme 291
Žižka, Jan 113
Zollverein 229
Zolta (Zsolt) 51
Zólyomi, Dávid 166
Zombor 52, 54
Zrínyi, Ilona 171, 172, 174, 186
Zrínyi, Miklós (dikteren og statsmannen) 146, 169, 170, 171, 177
Zrínyi, Miklós (greven) 146, 148

Zrínyi, Péter 171, 186
Zsámboki (Sambucus), János 157
Zsigmond (konge og keiser), se Sigismund av
Luxemburg
Zsolnay, Vilmos 286
Zsolnay-fabrikken i Pécs 286
Zvoimir 73

Å

åndelig kultur i Ungarn 65, 84, 95, 96, 108, 123ff, 130, 131, 154ff, 164, 165, 175ff, 201ff, 240 272, 329, 358, 361, 362, 363, 364
åndelig politisk motstand (fra 1947) 346

Ø

Ødegård, Knut 162, 368
Ödenburg, se Sopron
Ögödej, se Ogotai
økonomi 103, 108, 112, 120, 124, 128, 131, 178, 186, 192, 198, 223, 224, 225, 226, 228, 258, 263ff, 291, 302, 304, 349, 345, 352, 360
økonomiske verdenskrisen (1929-1934) 318, 322
Ösel 148
Østerrike 24, 38, 44, 54, 67, 74, 78, 84, 85, 87, 89, 91, 92, 93, 105, 117, 122, 126, 127, 132, 141, 142, 145, 190, 219, 233, 301, 312
Østerrike blir Donau-rike (1866) 239
Østerrikes svekkelse (1859) 237
Østerrike-Ungarn 261, 262, 270, 289, 290
østerriksk-ungarsk-tysk trippelallianse (1879; 1882 også Italia) 261, 270
Østerriks-Ungarsk Bank 258
østerrikske arvefølgekrig 194
Østersjøen 105, 165, 187
østfrankere 43
østfrankisk 42
Østfronten 346
østlige ungarerne 87
østromere 18, 19
Øst-Romerrike 16, 18, 19, 20, 21, 24
østtyrkere 39
Øst-Ungarn 68, 73, 145, 146, 170, 172
Ötügenfjellet 38
Øvre-Ungarn 172, 188, 301